לפני ההתחלה

התמונות בספר הזה מעטות, והן לא נועדו בעיקר לפצות במסר חזותי קליט ונוח יותר את הקורא המתחיל על יגיעתו בפענוח האותיות, וגם לא לסייע לדמיון הצולע להחיות מול עיני הרוח את המסופר בסיפור. שכן מגמת החיבור איננה הפלגה בדמיונות וקהל נמעניו המכוון בוגר ומנוסה בקריאת אותיות רבות מימין לשמאל ואפילו בלי נקודות.

גם בלי תמונות לא חסר בחיבור שלפנינו גיוון חזותי. חלק מהאותיות מעוצבות ככה, חלק אחר **ככה**, ויש עוד איפיונים אחרים שונים ומשונים. אילו מלים לעצב באיזה סגנון בחרתי לא באקראי בשרירות לב נטולת נימוק וטעם, אלא יש בזה שיטה אשר מביני התוכן יעמדו על טיבה בקלות.

מובאים בחיבור מקורות רבים מארבעה סוגים שונים: פסוקי מקרא, דברי חז״ל בתלמודים ובמדרשים, דברי חכמי ישראל מהגאונים והלאה, וספרים חיצוניים. יסלחו לי המבינים שאני מסביר למי שלא הבינו מעצמם שהכוונה בהבאת מאמר קדוש מוסמך ומחייב איננה אותה כוונה כמו זו שבהבאת מאמר מחכמי האומות ומשורריהם, ולא אטרח בכל מקום לציין „הבאתי הקטע הזה בגלל תיבות אלה המביעות בטוב טעם ובכשרון ניסוח עניין הנראה בעיני נכון מבחינה פלונית, ועם זאת אינני מסכים לבחינה אלמונית המשתמעת מהתיבות האלה עצמן או מחלק אחר של המאמר, בין שהבאתי ובין שלא הבאתי אותו חלק, ובכלל אין הדברים המובאים נבואה או קבלה ממשה רבנו ואין הקורא מחויב לקבל אותם.״ מי שאין בו ההבחנה וכח השיפוט הדרושים לקריאה ביקורתית — לא בעיקר בשבילו נכתב החיבור, עם שכבר אפשר שאם יקרא בו בכל זאת, אז אחרי זמן, כשיהיה גדול, ימצא תועלת בדבר־מה שיזכור ממנו. נמנעתי בכוונה מציון מקומם המדויק של רוב המקראות ודברי חז״ל המובאים ובדרך כלל גם מתרגומם לעברית קלה, וגם כאן טעמי דומה להנ״ל. החיבור מכוון בעיקר למי שבקי בחומר די הצורך כדי לדעת לאיזה הקשר שייך הפסוק ומה עניינה של אותה הלכה או אגדה, ושיודע על כל פנים איך למצוא אותם בקלות, למשל כדי לוודא שהעתקתי אותם נכון, או כדי למצוא מה השמטתי בערמה כדי להטות את הדברים לכיוון הרצוי לי. מי שאינם מצויים בספרים הישנים שלנו ברמה הזאת אל נא יסמכו על הרצאת הדברים שלי כמקור להכרת המקורות ועל אחת כמה וכמה לא על המסקנות שאני מוציא מהם — גם אם ההגיון נראה כמשכנע: כדי לשפוט אם ההגיון תקף צריך להכיר את החומר.[1] אם יש מי שבמקרה נולד בלי ההכרה הנדרשת, אל נא יתייאש. לימוד התנ״ך על הסדר לשלושה־ארבעה בנים זה אחר זה ולימוד המשנה עם פירוש הרמב״ם ועוד שנים־שלושה סיבובים על תלמוד בבלי וירושלמי ומדרשי ההלכה והאגדה כבר יניחו תשתית שאפשר לבנות עליה. מה שהבאתי מספרים פחות מצויים ושאולי לא בפי כול הם שגורים השתדלתי לציין מקומו ציון מדויק, והנני ממליץ לבדוק אחרי ולעיין שם, כי אותיות מחכימות. פה ושם העתקתי דברים בלעז מבלי לצרף להם תרגום עברי. במקומות האלה מי שיודע לקרוא את המקור ייהנה ומי שאיננו יודע לא יחסר.

1 כעין מה שאמר רב אשי לרב אחא בריה דרב יוסף **כי מטית** לשחיטת קדשים **תא** ואקשי לי ופירש רבנו חננאל כאשר תגיע בסדר קדשים וקריתה הכל שיתברר לך הכל בוא ואקשי לי שיתברר לך הטעם.

תורת המלכים

כִּי־תָבֹא אֶל־הָאָרֶץ ... תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ ... וְהָיָה כְשִׁבְתּוֹ עַל כִּסֵּא מַמְלַכְתּוֹ וְכָתַב לוֹ אֶת־מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה הַזֹּאת עַל־סֵפֶר מִלִּפְנֵי הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם : וְהָיְתָה עִמּוֹ וְקָרָא בוֹ כָּל־יְמֵי חַיָּיו לְמַעַן יִלְמַד לְיִרְאָה אֶת־ה' אֱ·לֹהָיו לִשְׁמֹר אֶת־כָּל־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת וְאֶת־הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לַעֲשֹׂתָם : לְבִלְתִּי רוּם־לְבָבוֹ מֵאֶחָיו וּלְבִלְתִּי סוּר מִן־הַמִּצְוָה יָמִין וּשְׂמֹאול לְמַעַן יַאֲרִיךְ יָמִים עַל־מַמְלַכְתּוֹ הוּא וּבָנָיו בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל. מלך צריך לכתוב לו ספר תורה, צריך לדייק באותיותיה, פרשיותיה, שירותיה, מלאותיה וחסרותיה של תורה, באותיות הזעירות והגדולות והמוזרות ובנקודות שעל קצתן, עד שיהיה לו ספר תורה מדויק לפי נוסח שומרי המסורה כהני ה'. ואחר כך הוא צריך לקרוא בספר הזה בכל יום ויום שיחיה, וכל זה למה? הנה כתוב, יענו בעלי המוסר, **לְמַעַן יִלְמַד לְיִרְאָה אֶת ה'**. וגם יטעימו שהמלך זקוק לתוספת יראת ה' יותר משאר כל אדם **לְבִלְתִּי רוּם־לְבָבוֹ מֵאֶחָיו** בגלל מעמדו הנישא מעל כל אחיו ובגלל הפיתוי שמביא עמו המעמד המרומם הזה. ומכאן שצריך כל אדם להתבונן במעמדו ובמצבו האישי המיוחד ולבחון איפה הוא עלול יותר מהאדם הסביר הממוצע להיכשל, וצריך לסתום במקום הזה את הפרצה בסייגים וחיזוקים אישיים המותאמים למה שהוא...

טוב ויפה כל זה ובוודאי נכון ואמת, ועם כל זאת נראה בעיני שתיקון המידות האישי והפרטי של האיש הפרטי שהזדמן לו לשבת על כס המלכות איננו כוונתה הראשית והעיקרית של פרשה זו בתורה. לטיפוח יראת ה' היינו ממליצים על מסילת ישרים או ראשית חכמה. **וּלְבִלְתִּי סוּר מִן־הַמִּצְוָה יָמִין וּשְׂמֹאול** — על שלחן ערוך ובן איש חי וחזון עבדיה. ואולי, עוד יותר בטוח, היינו מגבילים את המלך בסמכויותיו ומעבירים כל מה שיחליט וירצה ויעשה תחת שבט ביקורתה של מועצת חכמי הצדק. וגם לא מובן כל כך איך המטרה החינוכית של הקריאה בתורה: יראת ה' בלב והקפדה בקיום כל המצוות במעשה, איך היא תביא לידי התוצאה המובטחת **לְמַעַן יַאֲרִיךְ יָמִים עַל־מַמְלַכְתּוֹ הוּא וּבָנָיו** ואיך יהיה זה גמול הוגן. לזכות אישית שייך גמול אישי, מעלה אישית בעולם הבא ובעולם הזה לראות חיים ארוכים עם אשה אשר אהבת ונחת רוח מהצאצאים — אבל החזקה ארוכה בתפקיד ציבורי אחראי, איך אפשר שהיא תינתן למחזיק בו כפרס על התנהגות אישית יפה, בלי קשר ליכולתו למלא את התפקיד באופן מוצלח לטובת הציבור? צריכה להיות סגולה בקריאה בתורה שבכתב המקנה למלך הקורא בה לא רק צדיקות אישית פרטית אלא יראת ה' מעשית בתפקודו כמלך, משהו שלא רק ימריץ אותו למלוך בחריצות ובאמונה לטובת עמו, אלא גם יכשיר וילמד וידריך אותו למלוך ביתר תבונה וכשרון.

ונראה ברור שלתועלת הזאת של הדרכה בהנהגת המדינה יש לצפות לא מהגיית העיצורים והתנועות ושירת הטעמים גרידא, אלא מההגיון ומגילוי מה שטמון בהם מהנוגע אל

ההנהגה. לסתם ישראל נאמר **ושננתם ודברת בם**, אבל המלך בייחוד נצטוה **לֹא־יָמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה** כדי למצוא בכל יום את ההארה החדשה השייכת להחלטות של אותו יום.

ואין זאת הלכתא למלכא משיחא בלבד, כמו איסור ריבוי הנשים, אשר לכשימלוך מלך שיחול עליו האיסור הוא ישאל את מועצת הרבנות הראשית שלו כמה המספר המותר לפי דעתם באותו זמן, ומה לנו הדיוטות להכניס היום את ראשנו במחלוקות בין תנאי דמתניתין ודברייתא. כשיש מלך, הוא מבצע את המצוות המוטלות על העם בכללותו — ממנה שופטים, סולל דרכים, בונה בית מקדש, עושה מלחמות וגם דואג למחליף שיבוא אחריו. כשאין מלך, אבל יש בית דין מרכזי, אז בית הדין עושה את הדברים הכלליים האלה. וכשאין גם בית דין מרכזי, הרי חזרה חובת ביצוע כל המצוות המוטלות על כלל האומה אל העם בכללותו: העם הוא המצווה למנות לו מלך, לבנות בית הבחירה ולהכרית זרעו של עמלק, והעם חייב למנות על עצמו שופטים ושוטרים. נמצא שכל עוד אין בפועל המשטר המצווה, כולנו ביחד מצווים לכונן אותו, וכל בר דעת בתוכנו מצווה לתת דעתו על אופי המשטר והמלך הרצוי בעיני ה׳ ועל הדרך להגיע לשם ממצב המוצא שאנו בו, כדי להשפיע כמיטב הבנתו ויכולתו על ההחלטות שיקבל הכלל בעניין הזה, וממילא דוקא עכשיו בזמן הזה, כשאין מלך בישראל, כל אחד ואחד ממנו בבחינת „מלך מעט" ומצווה במשנה תוקף להגות **בְּתוֹרַת ה׳** שבכתב ולחפש בה הארה והדרכה לכינון ההנהגה הלאומית **וּבְתוֹרָתוֹ יֶהְגֶּה יוֹמָם וָלָיְלָה**, שבגלל המידות, הידיעות והנסיון המיוחדים שמביא עמו אל ההגיון בתורת ה׳ כל אחד ואחד מישראל יוצאת לאור תורתו האישית המיוחדת אשר היא התרומה שעליו לתרום לחכמת הכלל. והדגשתי „תורה שבכתב". כי היא הכתובה בייחוד במצות המלך, ואחרי שנתבונן מעט בדרכי הגישה אל התורה שבכתב ניטיב בס״ד להבין סגולתה המיוחדת לה יותר מכל ההלכות הפסוקות הגדולות והקטנות.

פשוט לי פשוטך

מן המפורסמות הוא שיש דרכים שונים בפירוש המקראות, ויש מי שנתנו בהם סימנים: פרד״ס ראשי תיבות פשט, רמז, דרש וסוד. פחות מפורסמת היא ההגדרה שלפיה נדע אם פירוש הנאמר בסתם שייך לסוג הדרש, הרמז, הסוד או הפשט. ניסיתי בתחילה למצוא הגדרה ברורה מנוסחת ומודפסת מן המוכן, אבל עד מהרה באתי למסקנה שיותר תקוה יש לי להמציא לי הגדרה משלי, ואם היא תתקבל גם על דעת אחרים — אשרינו, כי מעתה תהיה לנו שפה משותפת.

הואיל ואין לנו עסק בנסתרות, לא אנסה לרדת ממש לעומק בירור מושג ה„סוד". בדיבורנו הרגיל סוד הוא דבר שרק אחד יודע או רק מעטים יודעים אותו ושמנסים למנוע היוודעו לאחרים. לעניין הגדרה זו של „סוד" אין משמעות לתוכן הידיעה. אם ראש הממשלה יושב עם שריו ודנים בהצנחת חידקי שטוקס במלכות פרס ומדי, זה סוד שרק מעטים יודעים

אותו. אבל למה שר החוץ רץ פתאום לחלון ופותח אותו ושאר השרים נשענים לאחור, נאנחים ומנפנפים בדפי סדר היום, את הסוד הזה יודע רק ראש הממשלה לבדו והוא לא יספר אותו לשום אדם בעולם. נמצא שהידיעה השניה סודית עוד יותר מהראשונה, אף על פי שאינה חשובה כל כך כמוה. ונמצא שבהקשר של פרשנות לא מתאימה ההגדרה הרגילה של „סוד", כי אם הדבר מודפס בספר, הרי אינו שמור בסתר, ואדרבה כל מגמתו של המעלה אותו על הכתב היא להפיץ ידיעתו. צריך אפוא איזושהי הגדרה אחרת של „סוד", משהו שתלוי בתוכן ובמהות, אבל מה תהיה הגדרה זו? תעלומה ואין קורא לה.

בקצה האחר של הפרד"ס נמצא הפשט. בניגוד ל„פירוש על דרך הסוד" הוא מוזכר כבר בלשון חז"ל: אמר מר בריה דרב הונא לרב כהנא **אין מקרא יוצא מידי פשוטו**, ולכן סומך רבי אליעזר דעתו. שמותר בשבת לטייל בחוצות עם נשק, על הפסוק **חֲגוֹר־חַרְבְּךָ֧ עַל־יָרֵ֛ךְ גִּבּ֑וֹר הוֹדְךָ֖ וַהֲדָרֶֽךָ**, כי החרב על ירכו הוד והדר היא לגיבור החוגר אותה. ואף על פי שעוד מילדותנו למדנו שהאי בדברי תורה כתיב, כפירוש רש"י הוי זהיר לחזור על משנתך שתהא מזומנת לך בשעת הדין להביא ראיה, כחרב על ירך גבור לנצח במלחמה, והוא הודך והדרך — פשט הכתוב הוא שהחרב תכשיט לגבר[2]. פשט הוא מה שמובן מתוך לשון הכתוב על פי מובן המלים ואופן הרכבתן זו עם זו, מה שקוראים היום „הבנת הנקרא". הפירוש האחר, הבלתי־פשט, הוא רעיון אחר שאיננו כתוב שם, עם שמלות הכתוב יכולות לבטא אותו בדרך מליצה. האם התכוין מנסח הכתוב להביע את הרעיון שבבלתי־פשט? אפשר שכן, ואפשר שלא. יש אשר יבקשו לאחוז בעיקרון שכל מה שדרשוהו חז"ל כולו מקובל איש מפי איש וטמון ומונח היה מאז ומתמיד בפסוק והוא כוונת המחבר הא-לוהי באמת בכותבו מה שכתב. ויש אשר יראו בדרשות הפסוקים שאין הלכה למעשה תלויה בהן דברי הגדה שאדם מגיד לחברו מתוך שיקול דעתו שלו וקישורם למקרא דרך צחות, ואף באותן דרשות הלומדות לכאורה מלשון הפסוקים הנהגות מעשיות בקיום המצוות — עזרי זכרון להלכה שפרטי הוראותיה היו מסורים בעל פה מרב לתלמיד: מה שמוסכם על אנשי התלמוד הוא, שהפשט הוא מה שהכתוב התכוון להביע. אם נביא מספר על מעשה שהיה בעבר, אז הפשט הוא מה שלפי סיפורו היה בפועל במציאות, ואם דרש מי שדרש את הפסוק באופן שפרטי הסיפור משתנים, אין זה שהוא מתקן את המסר של הנביא לאמור שהמציאות

---

2 הוא גם פשט הפסוק אַשְׁרֶ֨יךָ יִשְׂרָאֵ֜ל מִ֣י כָמ֗וֹךָ עַ֚ם **נוֹשַׁ֣ע בַּה'** מָגֵ֣ן עֶזְרֶ֔ךָ וַאֲשֶׁר־**חֶ֖רֶב** גַּאֲוָתֶ֑ךָ וְיִכָּחֲשׁ֤וּ אֹיְבֶ֙יךָ֙ לָ֔ךְ וְאַתָּ֖ה עַל־בָּמוֹתֵ֥ימוֹ תִדְרֹֽךְ. אמנם המפרשים פירשו כאילו כתוב **מִ֣י כָמ֗וֹךָ עַ֚ם נוֹשַׁ֣ע בַּה'** אֲשֶׁר־הוּא **חֶ֖רֶב** גַּאֲוָתֶ֑ךָ וּמָגֵ֣ן עֶזְרֶ֔ךָ, אבל הפירוש המתבקש הוא יִשְׂרָאֵ֜ל מִ֣י כָמ֗וֹךָ עַ֚ם אֲשֶׁר־**חֶ֖רֶב** גַּאֲוָתֶ֑ךָ וְ**נוֹשַׁ֣ע בַּה'** מָגֵ֣ן עֶזְרֶ֔ךָ. יש הבדל גדול בין דימוי ה' למגן או לחומה ובין הדימוי לכלי־מלאכה. הראשון מצוי בכמה וכמה מקומות במקרא, השני מוזר: **הֲיִתְפָּאֵר֙ הַגַּרְזֶ֔ן עַ֖ל הַחֹצֵ֣ב בּ֑וֹ אִם־יִתְגַּדֵּ֤ל הַמַּשּׂוֹר֙ עַל־מְנִיפ֔וֹ כְּהָנִ֥יף שֵׁ֙בֶט֙ וְאֶת־מְרִימָ֔יו כְּהָרִ֥ים מַטֶּ֖ה לֹא־עֵֽץ?** לעומת זאת, שבח של גבורת מלחמה קראנו כבר בדיוק לפני כן בברכות השבטים **מְחַ֨ץ מָתְנַ֧יִם קָמָ֛יו וּמְשַׂנְאָ֖יו מִן־יְקוּמֽוּן**, **וְקַרְנֵ֤י רְאֵם֙ קַרְנָ֔יו בָּהֶ֗ם עַמִּ֛ים יְנַגַּ֥ח יַחְדָּ֖ו אַפְסֵי־אָ֑רֶץ**, **כְּלָבִ֣יא שָׁכֵ֔ן וְטָרַ֥ף זְר֖וֹעַ אַף־קָדְקֹֽד**.

היתה שלא כמו שכתב הנביא, אלא הוא מלמד דבר אחר מחוץ למציאות ההיסטורית, לקח נוסף בשביל הקוראים, היבט מוסרי שהוא נכון לדעת הדרשן, גם אם בפועל במעשה המציאותי שעליו מספר הנביא זה לא מה שהיה. ועל כן אמר רבי יוחנן בן תורתא מפני מה חרבה שילה מפני שהיו בה שני דברים גלוי עריות ובזיון קדשים גלוי עריות דכתיב **וְעֵלִי זָקֵן מְאֹד וְשָׁמַע אֵת כָּל־אֲשֶׁר יַעֲשׂוּן בָּנָיו לְכָל־יִשְׂרָאֵל וְאֵת אֲשֶׁר־יִשְׁכְּבוּן אֶת־הַנָּשִׁים הַצֹּבְאוֹת פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד**. ואמנם התלמוד שם ביומא מיד מקשה ממאמר רבי שמואל בר נחמני בשם רבי יוחנן שכל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה ומתרץ מתוך ששהו את קיניהן מיהא מעלה עליהן הכתוב כאילו שכבום, ומשמע מזה לכאורה שלמסקנה היה חרבן שילה באמת לא בגלל גילוי עריות ממש אלא בגלל השהיית קיני נידות ויולדות. והנה בפירוש רש״י על הפסוק אנחנו קוראים תחילה כמשמעו ואחר כך ורבותינו אמרו מתוך ששהו את קיניהן והן היו ממתינות עד שיראו קיניהן קריבין מעלה עליהם כאילו שכבום. אילו חשב רש״י שבעלי התלמוד ביטלו את הבנת הפשט של **יִשְׁכְּבוּן** ותפסו כאמת היסטורית שבני עלי לא חטאו, לא היה לו להביא כמשמעו כל עיקר, ואילו חשב רש״י שדברי רבי יוחנן נאמרו כדי לבטל את הבנת הכתוב כמשמעו, אחרי שרש״י עצמו בחר לפרש כמשמעו לא היה לו להביא את הדברים הסותרים שהפירוש הזה מבטלם. העובדה שרש״י הביא זה בצד זה מוכיחה שלדעתו שניהם יכולים להתקיים יחדיו: המציאות בפועל היתה כמשמעו, אבל מוזהרים כל בעלי השררות והתפקידים הציבוריים מלעבוד בתנאים שבהם יש מקום לחשד להיתפס בו, שאם ייחשדו באופן שהציבור יאמין לחשד, והוא יוכל להאמין כשאין הנסיבות הידועות לכל מפריכות אותו, אז תהיינה התוצאות הציבוריות לעצמם ולציבור כולו כמו שתהיינה אם יעשו בפועל מה שהם חשודים בו. לדעת רש״י בהכרח זוהי דעת בעלי התלמוד, אף על פי שבגמרא כמו שהוא בידנו וכמו שמביאו רש״י לא החזיקו בפירוש בהבנה הראשונה כמשמעו, ויש ללמוד מכאן שכך דרכם של חז״ל לשתוק מהדבר המובן מאליו, שהוא פשט הכתוב המובן לכל קורא נבון הקורא בהקשר ובתשומת לב, ולמסור במלים מפורשות רק את החידוש שאיננו מובן מאליו על ידי הבנת הנקרא, והיינו המדרש. ויש לציין שאילו היה לבעלי התלמוד חשוב ליישב דברי רבי יוחנן עם הפשט, דוקא בפסוק הזה היה נוח לפרש ש**אֵת אֲשֶׁר־יִשְׁכְּבוּן** שמע עלי כמשמעו, אלא שהמקור האמיתי לרינון היה לא מעשה בפועל כי אם רק חשד שהעם חשד בבניו, ורבי יוחנן על פי רוח הקודש מטהר שמם לאמור שהשמועה היתה מוטעית. ואולם אין זה מה שהתלמוד מתרץ, כי מעלה עליהן הכתוב אומר ש„הכתוב" קובע **אֲשֶׁר־יִשְׁכְּבוּן אֶת־הַנָּשִׁים**, לא שזאת המצאה של עיתונאים טנפנים. וכמובן אין גישה זו של בעלי התלמוד מונעת ממפרשי פשט אחרים לפרש **אֲשֶׁר־יִשְׁכְּבוּן אֶת־הַנָּשִׁים** על השמועה ולא על מעשה שהיה בפועל, כי לעניין פרשנות הפשט אין עדיפות סמכות לראשונים על האחרונים, כולם שוי זכויות בהבנת הנקרא, כמבואר בדברי

מפרשים גם פסוקים ראשונים ואחרונים כאחד, והמקום להאריך בכך לא כאן הוא.

אם הפשט הוא מה שמובן מהוראת כל מלה לחוד ומאופן הרכבת המלים יחדיו, מה יהיה פשטם של פסוקים כגון **מָוֶת וְחַיִּים בְּיַד־לָשׁוֹן וְאֹהֲבֶיהָ יֹאכַל פִּרְיָהּ** או **וּמַלְתֶּם אֵת עָרְלַת לְבַבְכֶם וְעָרְפְּכֶם לֹא תַקְשׁוּ עוֹד**? כל מי שאינו מאמין שהלשון עושה פירות ויש לה ידים שבהן היא מחזיקה מצבי הויה או חידלון, או בניתוחי לב עצמיים ותליית ראש תמידית, ברור לו שיש כאן להבדיל בין פשט כל מלה ומלה ובין פשט ההיגד השלם. פשט ההיגד הוא מה שהמנסח התכוון להביע. אולם לא בגלל שימוש מיוחד בהקשר מיוחד ישתנה פשט המלה כשהיא בעצמה. עורף נשאר הצד האחורי של הצואר ואין במשמעותו תכונת נפש או דרך התנהגות, והלב נשאר משאבת דם. כשהיד והפרי הגשמיים הופכים בצירופי לשון לכח ולתוצאה מופשטים, נפרד פשט ההיגד מפשט המלים.

פשט ההיגד אינו בהכרח המסר שהמנסח מבקש להביעו. פשט ההיגד „מחצית מקציני הצבא חמורים" ופשט ההיגד „מחצית מקציני הצבא אינם חמורים" הריהם הפכים מהופכים ממש, אבל המסר המובע בהם אחד הוא ועל זה כעל זה יחרקו החמורים שיניהם. לפעמים ההבנה הפשוטה לכאורה למה התכוון המשורר תלויה לא רק בידיעות אלא גם בהשקפות הבאות לקורא מחוץ לכתוב, מאופיו, מחינוכו ומהכרת העולם הכללית שלו. **וְהָאָרֶץ לְעוֹלָם עֹמָדֶת** יכול להתפרש כעדות רוח הקודש על המודל הגיאוצנטרי, אבל אם יש לנו דעה קדומה שהארץ דוקא נוע תנוע, נוכל לפרש „עומדת" כ„מתקיימת". ואם **לְעוֹלָם** מפריע לדעה קדומה אחרת שאולי יש לנו, אפשר לטעון שפירושו כמו אצל העבד הנרצע **וַעֲבָדוֹ לְעֹלָם** שהוא רק עד הגיע הזמן ש**עֶבֶד חָפְשִׁי מֵאֲדֹנָיו**. או אפילו ש**לְעוֹלָם** הוא פשוט זמן ארוך ביחס אל הזמן הקצר של כל דור ודור מההולכים ובאים. או בלשון תרגום הרב קפח ז״ל מ**הנבחר באמונות ובדעות** מאמר ט פרק ג: כל ביאור שהוא תואם את המושכל נכון הוא, וכל מה שיפורש באופן שיהא נגד המושכל — הוא הרעוע והבטל, כלומר פשט על כל פנים איננו.

לא תמיד ברור לכל קורא בלי ספק ופיקפוק שמלה מושאלת משמשת בהיגד שלא כפשוטה המילוני אלא בהשאלה דוקא. הנער מנערי נבל סיפר לגבירתו: **חוֹמָה הָיוּ עָלֵינוּ גַּם־לַיְלָה גַּם־יוֹמָם כָּל־יְמֵי הֱיוֹתֵנוּ עִמָּם רֹעִים הַצֹּאן**, ויוכל מי שירצה לדחוק ולפרש שהכנופיה של דוד נהגה לעמוד כחומת כדורעגל כתף אל כתף סביב צאן נבל ורועיו. אבל מה יעשה זה עם **וּמַלְאָךְ אַחֵר יֹצֵא לִקְרָאתוֹ: וַיֹּאמֶר אֵלָו רֻץ דַּבֵּר אֶל־הַנַּעַר הַלָּז לֵאמֹר פְּרָזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלִַם מֵרֹב אָדָם וּבְהֵמָה בְּתוֹכָהּ: וַאֲנִי אֶהְיֶה־לָּהּ נְאֻם־ה׳ חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב וּלְכָבוֹד אֶהְיֶה בְתוֹכָהּ**? אם **פְּרָזוֹת תֵּשֵׁב יְרוּשָׁלִַם**, הרי לא יהיה סביבה מכשול קרקעי שיגן עליה מפני התקרבות כחות עוינים, ואם כן **חוֹמַת אֵשׁ סָבִיב** בהכרח איננה מחיצה חומרית, לא של אבנים, לא של פלדה לוהטת ואף לא של שלהבת נראית ומורגשת. אלא היא ההשגחה והבטחת הבטחון, בדיוק כמו החומה של אנשי דוד סביב מקנה נבל.

לפעמים קוראים על מעשה שלכאורה היה ושם כל ומלה ומלה כפשוטה ואף על פי כן אנחנו מבינים, על פי דעות או ידיעות חיצוניות לסיפור, שלא היה מעשה שכזה כלל או שעל כל פנים המעשה המסופר לא היה באופן כזה. הנה דוגמה:

הָלוֹךְ הָלְכוּ הָעֵצִים לִמְשֹׁחַ עֲלֵיהֶם מֶלֶךְ וַיֹּאמְרוּ לַזַּיִת מלוכה (מָלְכָה) עָלֵינוּ : וַיֹּאמֶר לָהֶם הַזַּיִת הֶחֳדַלְתִּי אֶת־דִּשְׁנִי אֲשֶׁר־בִּי יְכַבְּדוּ אֱ·לֹהִים וַאֲנָשִׁים וְהָלַכְתִּי לָנוּעַ עַל־הָעֵצִים : וַיֹּאמְרוּ הָעֵצִים לַתְּאֵנָה לְכִי־אַתְּ מָלְכִי עָלֵינוּ : וַתֹּאמֶר לָהֶם הַתְּאֵנָה הֶחֳדַלְתִּי אֶת־מָתְקִי וְאֶת־תְּנוּבָתִי הַטּוֹבָה וְהָלַכְתִּי לָנוּעַ עַל־הָעֵצִים : וַיֹּאמְרוּ הָעֵצִים לַגָּפֶן לְכִי־אַתְּ מלוכי (מָלְכִי) עָלֵינוּ : וַתֹּאמֶר לָהֶם הַגֶּפֶן הֶחֳדַלְתִּי אֶת־תִּירוֹשִׁי הַמְשַׂמֵּחַ אֱ·לֹהִים וַאֲנָשִׁים וְהָלַכְתִּי לָנוּעַ עַל־הָעֵצִים : וַיֹּאמְרוּ כָל־הָעֵצִים אֶל־הָאָטָד לֵךְ אַתָּה מְלָךְ־עָלֵינוּ : וַיֹּאמֶר הָאָטָד אֶל־הָעֵצִים אִם בֶּאֱמֶת אַתֶּם מֹשְׁחִים אֹתִי לְמֶלֶךְ עֲלֵיכֶם בֹּאוּ חֲסוּ בְצִלִּי וְאִם־אַיִן תֵּצֵא אֵשׁ מִן־הָאָטָד וְתֹאכַל אֶת־אַרְזֵי הַלְּבָנוֹן.

אהה, יאמר הקורא, משל יותם, מי לא מכיר. סיפור שלא היה ולא נברא, ברור שאיננו כפשוטו. העצים שם הם בני אדם, ושיח הקוצים שאין לו שום פרי שיש בו תועלת הוא אבימלך... נו, אם המורה אמר, המורה בוודאי צודק. אבל יותם לא הקדים לסיפור שיבוא עכשיו משל, וגם הנביא שכתב את הספר לא כתב שזה משל, אלא רק **וַיַּגִּדוּ לְיוֹתָם וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲמֹד בְּרֹאשׁ הַר־גְּרִזִּים וַיִּשָּׂא קוֹלוֹ וַיִּקְרָא וַיֹּאמֶר לָהֶם שִׁמְעוּ אֵלַי בַּעֲלֵי שְׁכֶם וְיִשְׁמַע אֲלֵיכֶם אֱ·לֹהִים.** ואף על פי כן איז אנחנו מרגישים צורך לתרגם את הזית, התאנה והגפן לאנשים ידועים מסוימים, ואין דיבור הצמחים בסיפור מפריע לנו, אף על פי שאנחנו מאמינים שאין עצים יכולים לדבר כלל. לא נאמר ש**וַיֹּאמְרוּ הָעֵצִים** איננו פשט כי אם ביטוי ציורי לרישרוש הרוח בעלים, אלא בתוך הסיפור הכל מובן כפשוטו, רק שהסיפור כולו לפי שיפוטנו על פי הכרת המציאות הרגילה בעולם הוא מסוג הסיפורים שבהם הדברים שבדרך כלל אינם אפשריים — אפשריים, ועל כן אין עליו קושיות מהמציאות. יותם והנביא שמואל לא סיפרו לנו כאן בדיה לאמור על מעשה שלא היה מעולם שהוא היה, ואילולא חכמת הטבע המחוכמת שלנו היינו נופלים בפחם ומאמינים לשקר, אלא הם סיפרו סיפור ממין אחר. ההבחנה המתאימה כאן איננה בין פשט לבלתי־פשט, כי אם בין סיפור מציאותי־ישיר ובין סיפור שאינו ישיר, במקרה הזה — משל.

ועוד דוגמה:

שְׁנֵי אֲנָשִׁים הָיוּ בְּעִיר אֶחָת אֶחָד עָשִׁיר וְאֶחָד רָאשׁ : לְעָשִׁיר הָיָה צֹאן וּבָקָר הַרְבֵּה מְאֹד : וְלָרָשׁ אֵין־כֹּל כִּי אִם־כִּבְשָׂה אַחַת קְטַנָּה אֲשֶׁר קָנָה וַיְחַיֶּהָ וַתִּגְדַּל עִמּוֹ וְעִם־בָּנָיו יַחְדָּו מִפִּתּוֹ תֹאכַל וּמִכֹּסוֹ תִשְׁתֶּה וּבְחֵיקוֹ תִשְׁכָּב וַתְּהִי־לוֹ כְּבַת : וַיָּבֹא הֵלֶךְ לְאִישׁ הֶעָשִׁיר וַיַּחְמֹל לָקַחַת מִצֹּאנוֹ וּמִבְּקָרוֹ לַעֲשׂוֹת לָאֹרֵחַ הַבָּא־לוֹ וַיִּקַּח אֶת־כִּבְשַׂת הָאִישׁ הָרָאשׁ וַיַּעֲשֶׂהָ לָאִישׁ הַבָּא אֵלָיו

האם זאת ידיעה מעיתון בן התקופה, וחסרים לנו רק שמות האנשים, המקום והזמן כדי להוסיפה במקום הנכון בספר ההיסטוריה? לא, אמנם במעשה עצמו אין פרט המסגיר שאיננו לקוח מהמציאות, אבל מההקשר הבנו שאינו אלא סיפור מוסרי, תרגיל חינוכי.

אם נקרא בקרע מדף „וידבר הגנרל בקשר לאמור יורם אתה במקומך בחיפוי, אליפלט מנהל אש על היעד, צביקה יוצא לאיגוף ימני, על פי מוקי של צביקה או על פי פקודה שלי, המוקדם ביניהם, עובר אליפלט להסתערות ואני מצטרף", לא יקשה לנו לפענח את הפשט מתוך הכתוב, אבל הערכתנו על מה קרה שם באמת באותו קרב תשתנה מאד כשנגלה אחר כך שהדף היה מדו"ח מרגל של האויב שהאזין לקשר, או שהוא מספר היסטוריה בסגנון יווני קלאסי שנכתב מאתים שנה אחרי האירועים ולמחבר לא היתה גישה לארכיונים, או שהוא מספר זכרונות שמגמתו לטהר שמו של יורם שחזר יחידי מהמערכה. פשט המלים ופשט ההיגד אינם משתנים לפי ידיעת סוג המקור שהיא חיצונית לסיפור, אבל משתנה מאד הערכתנו מה אפשר ומה אי אפשר ללמוד ממנו לגבי התרחשות האירועים בפועל ואף לגבי אירוע האמירה עצמו אם הוא היה במציאות בפועל כמו שמסופר. לחובבי פרשנות נביאים הנה תרגיל השייך לאותו עניין:

יַעַן כִּי־יָעַץ עָלֶיךָ אֲרָם רָעָה אֶפְרַיִם וּבֶן־רְמַלְיָהוּ לֵאמֹר: נַעֲלֶה בִיהוּדָה וּנְקִיצֶנָּה וְנַבְקִעֶנָּה אֵלֵינוּ וְנַמְלִיךְ מֶלֶךְ בְּתוֹכָהּ אֵת בֶּן־טָבְאַל:

כֹּה אָמַר אֲ-דֹנָי ה׳ לֹא תָקוּם וְלֹא תִהְיֶה: כִּי רֹאשׁ אֲרָם דַּמֶּשֶׂק וְרֹאשׁ דַּמֶּשֶׂק רְצִין וּבְעוֹד שִׁשִּׁים וְחָמֵשׁ שָׁנָה יֵחַת אֶפְרַיִם מֵעָם

פשט ההיגד נראה ברור, או לפחות פרט אחד מתוכו. ה׳ מודיע לעם ישראל על ידי ישעיהו נביאו שאחרי חמש וששים שנה מיום ההודעה תאבד למלכות החצי הצפוני של ישראל העצמאות המדינית. הבעיה מתחילה כשעושים חשבון בספר מלכים (מקור חיצוני לישעיהו, נכתב על ידי מחבר אחר ואולי בזמן מאוחר יותר) כמה שנים נשארו מזמן ההודעה עד גלות שבטי הצפון. פרשן קדמון אחד תמה **איפשר** לומר כן? ותירץ **אלא** שהיתה גזירה גזורה מימי עמוס [**אֲשֶׁר חָזָה עַל־יִשְׂרָאֵל בִּימֵי | עֻזִּיָּה מֶלֶךְ־יְהוּדָה וּבִימֵי יָרָבְעָם בֶּן־יוֹאָשׁ מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל**] **שְׁנָתַיִם לִפְנֵי הָרָעַשׁ**, שנאמר **כִּי־כֹה אָמַר עָמוֹס בַּחֶרֶב יָמוּת יָרָבְעָם וְיִשְׂרָאֵל גָּלֹה יִגְלֶה מֵעַל אַדְמָתוֹ**. אחרים הציעו שזאת היתה סיסמת חסידי רצין ופקח לאמור שמלכותם איתנה ותתקיים בוודאי עד עתיד רחוק מעבר לתוחלת החיים של מי שהם כעת בעלי דעה, ורק אז, אם בכלל, יתחילו אפרים לפחד מאיזהשהו עם. לפי שני הפירושים פשט ההיגד שוה, ומה ששונה ביניהם הוא ההשערה באיזה מין מקור מדובר. העובדה שישעיהו לא ציין שהוא מצטט לא הפריעה לאחד מהם לפרש כמו שפירש. והרי אפשר היה להמציא פירוש לדבר שעל פיו הוא באמת נבואת ישעיהו לששים וחמש שנה אחרי הזמן שהוא מדבר בו לאחז: **יֵחַת אֶפְרַיִם מֵעָם** אמור לא על העצמאות המדינית אלא על הקיום כשבט בגלות, בגלל כוס

העיקרים ששתו הנקבות, ללמדנו שבמשך כארבעים שנה אחרי חרבן ממלכתם עדיין יכלו הגולים לחזור בתשובה ולהחזיר את גלגלם לאחור.

בתורה כתוב: **כִּי־יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה וּבָא אֵלֶיהָ וּשְׂנֵאָהּ׃ וְשָׂם לָהּ עֲלִילֹת דְּבָרִים וְהוֹצִא עָלֶיהָ שֵׁם רָע וְאָמַר אֶת־הָאִשָּׁה הַזֹּאת לָקַחְתִּי וָאֶקְרַב אֵלֶיהָ וְלֹא־מָצָאתִי לָהּ בְּתוּלִים׃ וְלָקַח אֲבִי הַנַּעֲרָ וְאִמָּהּ וְהוֹצִיאוּ אֶת־בְּתוּלֵי הַנַּעֲרָ אֶל־זִקְנֵי הָעִיר הַשָּׁעְרָה׃ וְאָמַר אֲבִי הַנַּעֲרָ אֶל־הַזְּקֵנִים אֶת־בִּתִּי נָתַתִּי לָאִישׁ הַזֶּה לְאִשָּׁה וַיִּשְׂנָאֶהָ׃ וְהִנֵּה־הוּא שָׂם עֲלִילֹת דְּבָרִים לֵאמֹר לֹא־מָצָאתִי לְבִתְּךָ בְּתוּלִים וְאֵלֶּה בְּתוּלֵי בִתִּי וּפָרְשׂוּ הַשִּׂמְלָה לִפְנֵי זִקְנֵי הָעִיר׃ וְלָקְחוּ זִקְנֵי הָעִיר־הַהִוא אֶת־הָאִישׁ וְיִסְּרוּ אֹתוֹ׃ וְעָנְשׁוּ אֹתוֹ מֵאָה כֶסֶף וְנָתְנוּ לַאֲבִי הַנַּעֲרָה כִּי הוֹצִיא שֵׁם רָע עַל בְּתוּלַת יִשְׂרָאֵל וְלוֹ־תִהְיֶה לְאִשָּׁה לֹא־יוּכַל לְשַׁלְּחָהּ כָּל־יָמָיו׃ וְאִם־אֱמֶת הָיָה הַדָּבָר הַזֶּה לֹא־נִמְצְאוּ בְתוּלִים לַנַּעֲרָ׃ וְהוֹצִיאוּ אֶת־הַנַּעֲרָ אֶל־פֶּתַח בֵּית־אָבִיהָ וּסְקָלוּהָ אַנְשֵׁי עִירָהּ בָּאֲבָנִים וָמֵתָה כִּי־עָשְׂתָה נְבָלָה בְּיִשְׂרָאֵל לִזְנוֹת בֵּית אָבִיהָ וּבִעַרְתָּ הָרָע מִקִּרְבֶּךָ**

בהבנת הנקרא פשוטה אנחנו למדים מזה שסיפור הבעל כי לא מצא בתולים לכלתו הטריה מתקבל בבית הדין כאמת ודנים על פיו לבדו דין נפש, אלא שישנה אפשרות להוכיח על ידי הצגת כתם דם לפני השופטים שהבעל שיקר, ואז מענישים דוקא אותו ולא את האשה. ועוד נראה מזה שזנות הפנויה לפני הנישואין היא פשע שעונשו סקילה, ואם בביאתו הראשונה של הבעל אליה לא יצא ממנה דם בתולים, בידוע שהיא זנתה כבר, ועל זה סוקלים אותה.

בתורה שקיבלנו בעל פה מסיני דרך משה רבנו ותלמידיו אחריו למדנו שאין מיתת בית דין בלי עדים והתראה, וגם שתיתכנה סיבות שונות לדם בתולים שלא יצא מהכלה, מהן בעבירה שאין דינה מוות, ומהן בלי שום עבירה כלל. וגם למדנו כלל שנטל ההוכחה לעולם על המאשים והתובע ולא על הנתבע והנאשם.

ולמדנו מלשונות חז״ל פירושים רבים לכתובים המקשרים את לשון הפסוקים עם התורה המקובלת ועם פסוקים אחרים המתאימים לה באופן שלא תהיה ביניהם סתירה. אבל הפירושים האלה אינם פשט, לא פשט ההיגד ולא פשט המלים. אז איך זה שפשט התורה מנוגד להלכה? ואם הפשט הוא מה שהמנסח מבקש להביע, מדוע לא נומר כאן שפשט התורה הוא המעשה אשר הא-להים רוצה אותו באמת, ואילו מדרשי החכמים הם פילפולים רוחניים תיאורטיים? ואם השאלות האלה הנראות כל כך הגיוניות נובעות מטעות יסודית, מה הטעות? אם נדע תשובה לזה, אולי היא תתאים גם **לאֶת־הַנַּעֲרָ עַל־דְּבַר אֲשֶׁר לֹא־צָעֲקָה בָעִיר**, **עַיִן תַּחַת עַיִן שֵׁן תַּחַת שֵׁן יָד תַּחַת יָד רֶגֶל תַּחַת רָגֶל׃ כְּוִיָּה תַּחַת כְּוִיָּה פֶּצַע תַּחַת פָּצַע חַבּוּרָה תַּחַת חַבּוּרָה**, **וְגַם־בְּעָלָיו יוּמָת**, **וּמָכְרוּ אֶת־הַשּׁוֹר הַחַי וְחָצוּ אֶת־כַּסְפּוֹ וְגַם אֶת־הַמֵּת יֶחֱצוּן**, **אִם־זָרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו דָּמִים לוֹ**, **לֹא־תְבַשֵּׁל גְּדִי בַּחֲלֵב אִמּוֹ**, **אַרְבָּעִים יַכֶּנּוּ**, **וְקַצֹּתָה אֶת־כַּפָּהּ**, **כִּי תָבֹא בְּכֶרֶם רֵעֶךָ וְאָכַלְתָּ**

עֲנָבִים כְּנַפְשְׁךָ שָׂבְעֶךָ, כִּי תָבֹא בְּקָמַת רֵעֶךָ וְקָטַפְתָּ מְלִילֹת.

ומה נגיד על סיפור שבו בן אדם עומד על גבי נהר, פרות בולעות פרות ושבולים אוכלים שיבולים? הרי דברים כאלה אינם אפשריים במציאות? יקפוץ עכשיו בקי ומלומד ויקרא: הרי כתוב אצלו שזה היה רק חלום! והנה שאלתי אליו: אם תקרא שדג בלע בן אדם והאדם חי בתוך הדג שלושה ימים בלי אויר, בלי מים ובלי מזון ולא איבד את ההכרה ועוד חיבר תפילה פיוטית, ואחרי שלושה ימים הדג פלט את האדם על היבשה, והאדם הזה הלך לברלין בימי שילטון היטלר ונאם להם שם שהם חייבים לחזור בתשובה ואם לא ישובו ישמיד אותם הא-להים של היהודים, ומיד היטלר שמע לו וגזר צום ושק וכולם שמעו מיד להיטלר וחזרו בתשובה אמיתית, ואז הא-להים של היהודים הכיר בתשובתם ולא השמיד אותם, זה נראה לך מציאותי? ככה מתנהגים בני אדם בעולם של חומר ויצרים? והנביא עצמו, איש צדיק וחכם, גיבור ועשיר, בהתחלה כשאמר לו הא-להים להטיף לנאצים **אַל־נָא אַחַי תָּרֵעוּ** זה לא מצא חן בעיניו והוא ניסה לברוח מהא-להים למקום ששם הוא לא ישיג אותו, זה נראה לך סביר, ככה מתנהג נביא? וכמובן בכל הכתובות והרישומים ההיסטוריים של אשור וקרבנות תוקפנותם לא כתוב בשום מקום על מעשה כזה של חזרה בתשובה כללית. לא ראינו, תומר, אינה ראיה, הרישום הזה עוד לא נחפר, או שהמעשה הושתק מיד אחר כך כשחזרו בשאלה, וזה עם הדג, הרי לא קצרה יד הבורא מלעשות נסים ופלאות. והתשובה שעשו בנינוה, כבר לימדו אותנו חז״ל שהגויים קלי תשובה הם (אם כי לא מצאנו בהיסטוריה המוכרת מקרה אחר כיוצא בזה הנדון כאן). רק מה, הנביא שעושה מעשה שטות לברוח מהא-להים, זה באמת קשה, ואם כל ההרפתקות האלה היו כדי ללמד אותו שרחמי ה׳ **עַל־כָּל־מַעֲשָׂיו**, הרי כבר קראנו את זה בספר תהלים, ומה החידוש פה? ואם זה מעשה שהיה, מה הוא עושה בין נביאי הנאומים? למה לא שמו אותו עם נביאי ההיסטוריה, אצל שמואל ומלכים? הכל בא בשלום על מקומו עם ההבנה שאין כאן מעשה שהיה בפועל כי אם חזון חלומי.

אתה רשאי, קוראי היקר, להאמין שלא המצאתי בעצמי את היישוב הזה של הקושיות על ספר יונה מהמציאות. ומקורותי ליישוב הזה לא חידשו בו עיקרון שלא היה לפניהם בישראל. הנה מכחה של קושיה חלשה מאלה בהרבה החליט הרמב״ם שכל התחלת פרשת וירא אירעה רק בדמיונו הנבואי של אברהם אבינו. תומר שהרמב״ן על אתר חלק עליו? ומה בכך, לענייננו אין צורך שהרמב״ם יהיה צודק באותו פרט או שיסכימו אתו כל החכמים האחרים. על כל פנים תסכים שהרמב״ם לא היה אפיקורוס? ואם כן, דברים שכתבם הרמב״ם אינם אפיקורסות? גם אם יש עליהם מחלוקת, ואף אם ייראו לנו דברי בעלי מחלוקתו באותו עניין נכונים יותר מדברי הרמב״ם, עדיין העובדה שהרמב״ם כתב אותם מצילה את העיקרון שבהם מחשש כפירה: השאלה איננה אם מותר או אסור לומר שמעשה המסופר במקרא בסתם היה רק במחזה או

בחלום, אלא אם יש בקביעה הזאת במקרה נתון תועלת להבנה. לדוגמה נוספת, מה שהרמב"ם החליט שכל המעשים הסמליים שנצטוו בהם הנביאים כגון אשת הזנונים של הושע או האזור הנשחת של ירמיהו, או ישעיהו שהלך ערום ויחף, ויחזקאל שהסב על צדו ואכל עוגה טבעונית, שהמעשים האלה היו כולם במחזה הנבואה בלבד ולא נעשו במציאות הגשמית הנראית לעיני בשר, ואף על פי שלא כתוב עליהם שהם היו רק במחזה. כלום היתה לו לרמב"ם קבלה איש מפי איש שכך היה? לא, הוא עצמו כתב שרק שכלו האנושי שלו גזר והחליט כן. אין חובה להאמין שהרמב"ם הבין נכון, אבל אסור לטעון שמי שחושב כמו הרמב"ם הוא אפיקורוס, אדרבה כל המכנה לזולתו בתארים עליו הראיה.

לנבון אין צריך להסביר שרעיון החלום או מחזה הנבואה לא יסלק את התמיהה מפרשת המוציא שם רע וחברותיה. צריך להבין שיש יותר מסוג ספרותי אחד וגם יותר משני סוגים שלא שייך בהם להקשות שפשט המאמר אינו מתישב עם דבר הידוע ממקום אחר, ולא מפני כך צריך לטעון שלאותו מאמר אין פשט או שהפשט אינו מה שהמנסח ביקש להביע.

קראנו בפרשת המבול על תיבת הצלה בת שלוש מאות כפול חמשים כפול שלושים אמות, כלומר ארבע מאות וחמשים אלף אמות מעוקבות לכל היותר (אבל בוודאי פחות, כי הגג היה מחודד, רק לא ידועה צורת השיפוע). במחלקת היונקים נמנים כיום בערך 4700 מינים, מהם 90 מינים בסדרת הלווייתנאים ועוד 34 בעל־משפחת הטורפים הימיים, נותרו כארבעת אלפים וחמש מאות מיני יונקים שלא יכלו לעבור את שנת המבול בשחיה ללא הפסקה, או על הקרח הקוטבי. מספר הפרטים של חיות יונקות שנזקקו למקלט בתיבת נח היה אפוא יותר מתשעת אלפים, והיו שם יותר ממאתים מינים של מכפילי פרסה מעלי גרה, כלומר עוד כאלפים וארבע מאות פרטים, ביחד הרבה יותר מעשרת אלפים פרטים. לכל ראש מהם הגיעו אפוא בממוצע 45 אמות מעוקבות מחלל התיבה, אילו היו שם רק בעלי חיים בלי תקרות ומחיצות ובלי מתקני איוורור, חימום, קירור וסילוק הפרשות, ובלי מחסני מזון. מטר וחצי על מטר וחצי על שני מטר וחצי, זה לא הרבה בשביל שור הבר, אבל אולי החדף הגמדי יוכל לתת לו קצת מהחלל שלו. אבל רגע — עוד לא הכנסנו לתיבה את העופות. ידועים כיום כעשרת אלפי מינים. מקצתם יכלו לשחות או לעמוד על הקרח, אבל כנגדם יש מספר בלתי ידוע של טהורים יבשתיים. נראה שאומדן גס של עשרים אלף פרטים שהיו זקוקים לתיבה לא יהיה מופרז, וכעת החלל הממוצע לכל פרט כבר אינו אלא 15 אמות מעוקבות — מטר וחצי על מטר ורבע על מטר, ועדיין בלי מחיצות ומתקנים וכו'. עוד לא הכנסנו לתיבה מיליון וחצי מינים של בעלי חיים חסרי חוליות. חלקם אמנם יכולים לשרוד במים, או בצורת ביצים שכמעט לא יתפסו מקום — אבל צריך לעשות להם תנאים שלא ימותו כביצים ושלא יבקעו מהביצה ואחר כך ימותו מיד ברעב. והרי כל באי התיבה צריכים לנשום אויר, ורק מחור קטן אחד בתקרה לא יקבלו ממנו די, אלא צריך לפזר את החמצן בכל

התיבה, והמקום שתפסו המערכות הללו נגרע משטח המחיה של כל אחד ואחד. וגם כולם צריכים לאכול, ולרובם לא מתאים דבש או שאר מאכל מרוכז ומשומר, אלא זה חייב להיות (למשל) דוקא עלי איקליפטוס ישר מן העץ החי, או עלים טריים של מין מסוים של במבוק, ועל כן, הגם שהצמחים עצמם (שליש מיליון מינים, אם זה מעניין מישהו) יכולים היו להישמר בצורת זרעים, כדי שתתקיים תולעת המעיים של הקואלה צריך חורשה קטנה של איקליפטוסים חיים. והיא צריכה את המים והאור והחום שלה, והכל מתוך אותו חלל מוגבל של אותה תיבה שכבר הזכרנו. בבואנו לחשב את כמויות האוכל החייבות להיות מאוחסנות בתיבה עלינו לזכור גם כן שבצאתם מהתיבה מצאו יוצאיה עולם שאין בו שום דבר מכל צמחי המזון שלהם, וגם אם העופות סייעו לפזר את הזרעים כל אחד במקום המתאים בעולם, עד שגדלו עשבים ועלים חדשים היו כל אוכלי העלים והעשב צריכים להסתפק מהמובא בתיבה. יש היום שלושה מינים של פילים, כלומר היו שם לפחות ששה פרטים, כלומר הפילים לבדם היו אוכלים בכל יום ויום טונה של נצרים ועשבים, או בשנה של מבול ועוד לפחות שנה אחר כך כשמונה מאות טון, נניח אפילו שזה נדחס לפני ההפלגה עד לצפיפות של מים, טונה למטר מעוקב, הרי מזון הפילים לבדו תפס לכל הפחות ששת אלפים וארבע מאות אמות מעוקבות של נפח מחסן. והחדף הגמדי, זה שהניח מחללו האישי לשור הבר, כדי לקיים גופו הוא מוכרח לאכול כל הזמן בלי הפסקה, ומה הוא אוכל? כל מיני שרצים קטנים, אבל הוא חוטף אותם חיים, והם ניזונים מצמחים ומרקב ומשרצים אחרים הניזונים מרקב ומצמחים, כל מין שרץ ומיני המזון המיוחדים שלו, ואת כולם צריך לספק להם חיים ובריאים, וכדי שיהיו בריאים ואפילו רק חיים בקושי צריך לתת להם את התנאים המיוחדים שלהם... המעוניין בפרטים יכול לשאול בגן חיות איך עושים את זה שם.

קיצורו של דבר, מי שאין לו מושג ממספר המינים הקיימים ומהסיבוכים הכרוכים בהחזקתם בשבי ומהתלות ההדדית של כל הפרטים במערכות גדולות ומסועפות, וכן מי שמתעצל מחישובים, אנשים כאלה יכולים להאמין שתיבת נח היתה פתרון טבעי בדרך הטבע למצוקה זמנית של הצפה.[3]

הנסיון לקרוא, על רקע ההבנה שיש לנו כיום של העולם הגשמי והחוקים שהוא רגיל להתנהל על

3 לאיש כזה אולי גם לא מפריע מה שכתב רש"י על נחיתת התיבה על הרי אררט מכאן אתה למד שהיתה התיבה משוקעת י"א אמה (כי [א] המים גבהו בשיא המבול 15 אמה מעל ראשי ההרים; [ב] המים חסרו 15 אמה בתקופה של 60 יום, בין א׳ בסיוון עד א׳ באב. מכאן מסיק רש"י כי בכל 4 ימים חסרו המים אמה אחת. לכן אם התורה מציינת כי התיבה נחה בי"ז בסיוון על הרי אררט, 16 יום מעת שפני המים החלו לרדת, הרי גובה המים בתאריך זה היה י"א אמות — זה העתקתי מדף http://tinyurl.com/5v5krof). כי איש כזה לא ישאל: אם היה מפלס המים בגובה פסגת האררט (5 ק"מ מעל פני שוקת הרפת של שעלבים) ועוד חמש עשרה אמה, הרי בלטו הרי ההימאלאיה שלושה קילומטר ויותר מעל פני המבול, ואם המפלס היה גובה האוורסט פלוס חמש עשרה, הרי צלל חשבון השקיעה עד פיסגת האררט במים עמוקים?

פיהם, את סיפור המבול כתיאור מציאותי של מעשה שהתרחש כמו שהוא כתוב, דוחק את הקורא להנחת ניסים שלא כדרך הטבע שהמקרא לא טרח להזכירם. **מִכֹּל רֶמֶשׂ הָאֲדָמָה לְמִינֵהוּ שְׁנַיִם מִכֹּל יָבֹאוּ אֵלֶיךָ** מאליהם, הוא נס המפורש בכתוב, אבל איך הם הלכו הביתה לצ׳ילי ולאוסטרליה אחרי שהמים נעלמו (איכשהו בדרך נס) מעל פני האדמה, זה נס שאינגו כתוב. ואחרי כמה חודשים תחת לחץ של מים בעומק חמשה ואולי תשעה קילומטר אי אפשר שנשאר על פני האדמה משהו חי בר־השתקמות — ועלה הזית שמצאה היונה אי אפשר שהוא בא מעץ שנשאר עם העלים שלו על קרקעית האוקיאנוס העמוק. בדרך הפשט והטבע מסתבר שעצים וענפים רבים נעקרו וצפו על פני המים, אבל אז שוב קשה למה בתחילה **לֹא־מָצְאָה הַיּוֹנָה מָנוֹחַ לְכַף־רַגְלָהּ**. ואולי התנהגו מי המבול באופן שונה מדרך המים בימינו: הם כיסו את הכל בשוה **חֲמֵשׁ עֶשְׂרֵה אַמָּה מִלְמַעְלָה**, חמש עשרה על האררט, חמש עשרה על האברסט, חמש עשרה על בקעת שנער. נס! לא כתוב בפירוש שזה היה ככה, אבל הכרחי להניח משהו מעין זה כדי להסביר איך שרד ענף הזית של היונה. (אילו נח העלה בדעתו שהיא הביאה את העלה ממקום שלא הוצף או מעץ עקור שצף, לא היה מסיק ממנו **כִּי־קַלּוּ הַמַּיִם מֵעַל הָאָרֶץ**.)

דורי דורות קראו במשך אלפי שנים את סיפור תיבת נח כפתרון טבעי בדרך הטבע למצוקה זמנית של הצפה. בהתבוננות מפוכחת הוא מתגלה כשרשרת של נסים פלאיים בלתי־טבעיים שאין להם אח ורע בתולדות העולם הידועות. האמנם? אולי נכון יותר והגיוני יותר להבין שהסיפור הזה גם הוא שייך לסוג ספרותי שאין עליו קושיות מהמציאות?

אנחנו לומדים וכותבים היסטוריה כדי להבחין אילו החלטות ומעשים הביאו לאלו תוצאות וממה צריך על כן להיזהר או במה להשתדל. תנאי מוקדם לזה הוא ידיעה ברורה מה נעשה ומה קרה ומה גרם למה. ככל שידועים יותר פרטים ויותר מובטחת אמיתותם, כך טוב יותר הסיכוי לשחזר תמונה מהימנה של העבר וללמוד מתוכה על חיינו שלנו לקח המתאים למציאות כפי שהיא ושיועיל בחיים המציאותיים. כשחסרים פרטים, נאלץ ההיסטוריון לפעמים להסתייע בדמיונו היוצר ולשחזר בקווים כלליים על סמך מה שיש את מה שכנראה היה. לפעמים אין בידיו מכל זכרונות העבר אלא סיפור עממי שגם אם יש בו גרעין עובדתי אי אפשר לדעת מתוכו כמו שהוא היום מה היו העובדות היבשות. כאשר במצב כזה של חוסר ידיעות לוקח מחבר־ספר „מיתוס" כזה ומוסר אותו כי פטור בלא כלום אי אפשר, נתפס ערכו המעשי וההשכלתי של אותו „מיתוס" כנחות לעומת עובדות בדוקות ומבוררות.

אבל לא בכל מקרה דלילות העובדות הידועות. ישנם זמנים ומקומות שלגביהם קיים שפע של תעודות ומסורות מהימנות שהגיעו לידי החוקרים באפיקים שונים, אלא שמחמת עצם השפע המתחיל ללמוד את הנושא מתוך החומר נלאה לפני שהוא קולט אותו בכל היקפו ומתבלבל מבלי להבין את הכלל מתוך הפרטים הרבים.

כאן צריך מחבר הספר לנפות, לסכם, לכוון ולהשמיט, כדי שהקורא יוכל להסיק מתוך עובדות העבר מסקנה מועילה להווה ולעתיד בטרם תחלוף ההזדמנות ליישם אותה.

לא כל מי שמוטל עליו לעשות היסטוריה לומד היסטוריה, ורבים הקוראים היסטוריה שאין להם יד בעיצוב פני העתיד באופן שיוכלו להסתייע בידיעותיהם על העבר, ואף על פי כן הם משתדלים להשיג את הידיעות האלה, וכנראה לא כאנוסים על פי הדיבר **זְכֹר֙ יְמ֣וֹת עוֹלָ֔ם בִּ֖ינוּ שְׁנ֣וֹת דֹּר־וָדֹ֑ר** בלבד. ישנו כנראה בנפש האדם צורך טבעי להתרשת על העולם בתודעתו, לדעת מי שכניו, גם אם אינו צריך מהם כלום, מה שם העיר הקרובה ובאיזה מרחק היא נמצאת, גם אם אין לו שום צורך לנסוע לשם, מה טיבם של העצים הנטועים ברחוב שלו ומה שמות הציפורים המקננות בהם. בהיעקרו ממקומו ובהגיעו למקום חדש הוא מרגיש זר ומנוכר, עד שהוא צובר לו שוב ידיעות כגון אלה מהסוג שהיו לו במקומו הראשון. אכן לא כל בני אדם שוים במידת הנחיצות שהם מרגישים, ויש המתעניין רק בשכנים ולא בציפורים, או להיפך, ולא לכולם אותה מידה של סקרנות, כושר לימוד, ופנאי, אבל עצם הצורך הנפשי לדעת מקומו בעולם (כלומר, להרגיש כאילו הוא יודע) קיים אצל כל אחד.

מחבר התורה, שלא נעלמה ממנו ידיעת כל פרט ופרט מן העולם ועד העולם, בבואו לכתוב ספר יסוד שצריכים ללמוד אותו כל היהודים כולם, כהדיוטות כמלכים, חכמים ושאינם חכמים כאחד, בדורות של עולם נבער מדעת ומאמין בכישוף ושאר שטויות וגם בדורות של עולם נאור ומשכיל המלעיט ילדיו בלימודי ליבה של הנדסה, חשבון, כתיבת הארץ ותורת הצומח והחי ושפה זרה ודברים זרים אחרים, היה עליו לשקע את הסיפור העיקרי, התהלכות אברהם וזרעו לפני הא-להים ועמו ופעולתו עמהם, בתוך תמונת עולם כוללת. אבל כשהעולם כל כך גדול וראש האדם כל כך קטן וזמנו כל כך קצר, איך אפשר לתת בלבו **אֶת־הָעֹלָם**?

לא נתן ה׳ הכל בלב כל אחד ואחד, כתב רש״י בפירוש קוהלת, אלא זה קְלָת וזה קְלָת. אבל כמה לקחים יסודיים מראשית ימות העולם צריך שילמדו אותם כולם. חשוב שכל אחד ואחד ממקבלי התורה ידע שבורא אחד ברא הכל ומושל אחד מושל בכל, שיש דין אמת ויש דיין המשגיח על מעשי כל בני האדם, שחטאת רובץ לפתחו של כל אחד ואחד ועל כל אחד למשול בחטאת המיוחדת שלו, שאין שלות הרשעים הנראית לעיניים סיבה להתיאש מהפורענות אפילו אחרי שבעה דורות, שרחמי הא-ל על כל מעשיו ועם זה לא נמלט אף אחד מעונשו הראוי, ועוד כהנה וכהנה לקחים מלקחי פרשות בראשית ונח. אבל אי אפשר וגם אין צורך לספר לכולם מה עשה מתושלח אחרי הצהרים של יום הולדת ארבע ומה היו המנגינות שניגן יובל בעוגב. לא מחסרון ידיעתו השמיט מחבר התורה את העובדות האלה מהספר, אלא מפני שאינן שייכות לשם. וכמו כן אי אפשר וגם אין צורך לספר במסגרת ספר התורה, הכתוב לכל הדורות בקצרה ובשפה השוה לכל נפש, איך התפצלה שפה אחת שהיתה בתחילה לכל באי עולם

לניבים שונים ואיך היו הניבים ללשונות נבדלות. הסבר שממילא לא יבין אותו הקורא אם לא למד בעצמו להכיר שתים או שלוש שפות שונות זולת שפתו שלו אשר גדל בה. אבל אפשר לקבע בתודעה שהאנושות אחת ושהפילוג אירע לה בעקבות הסיעה לבה מקדמונו של עולם. הידיעה והתחושה הכללית שהסיפור שלנו משתבץ בתוך עולם שלם, עולם שבכללותו הוא ידוע למי שיודעים דברים כאלה ולא פרוץ אל הלא־נודע המפחיד והנורא. תחושה זו לא תושג בבטחון ובקלות בהודעת מושגים מופשטים יבשים כגון אלה שמניתי כעת, אבל היא מונחלת לכלל ולדורות ביעילות רבה על ידי סיפורי מעשים לכאורה־מציאותיים הנקלטים בנפש ופועלים בה פעולתם גם כשאיננה מודעת לה.[4]

וגם אם נפש תמימה, בלתי נגועה בידענות חיצונית או בביקורתיות, מאמינה שכל הפרהיסטוריה הישראלית כמו שהיא כתובה בתורה היא אמת מציאותית כפשט לשונה, לא תיפגע בזה שום מצוה ושום מידה טובה, הגם שאין האמונה במילוליות נמנית בין מצוותיה של תורה.

אבל יש יתרון להכרה באיזה סוג של סיפור מסופרת בתורה הפרהיסטוריה הזאת **כְּיִתְרוֹן הָאוֹר מִן־הַחֹשֶׁךְ**: בדחיית הקושיות המדומות ממִמצאי החקירות הטבעיות על פרטי הסיפורים. ואין מדובר כאן בפרשנות אלגורית המוצאת בלשון הפסוקים את ההשקפה האופנתית של בעלי הטבע, נכון לאותו זמן שבו נתחבר הפירוש.

---

4 וכן אנחנו מוצאים בספר משנה תורה, שכתבו הרמב״ם לטובת מי שלא למד מהחכמות אלא תורה נביאים וכתובים וקצת חשבון ואין לו רוחב הדעת ועומק השכל והסבלנות כדי ללמוד מסורות חז״ל במקורן שידע מהמשנה תורה את המעשים שה׳ שואל מעמו, בתחילת החיבור בהלכות יסודי התורה תיאור מערכת השמש לפי תורת הגלגלים וארבעת היסודות של היוונים הקדומים (הפחות חכמים מבין חכמיהם). ברור לכל בר דעת שהדברים לא נלקחו מספרות חז״ל או מהמקרא ואי אפשר שהרמב״ם האמין שמצוה ללמד אותם לבנים ולתלמידים מכח היותם תורה שנמסרה בישראל. אפשר היה לחשוב שהוא פשוט חשב שככה בנוי העולם באמת ושחובת לימוד התורה שנתן ה׳ כוללת גם חובת לימוד טבע העולם שברא ה׳, ושהסיבה מדוע אין במשנה תורה יותר מחכמות הטבע היא שיותר ממה שהעתיק הרמב״ם פשוט לא ידע. אבל זה אינו, כי מהרבה מקומות בכתבי הרמב״ם מוכח שהוא למד מכתבי הפילוסופים (שקראם בתרגומים לערבית ובדברי תלמידיהם שכתבו בערבית) הרבה יותר ממה שהביא כלשונו או בתמצית. ועוד, שבמורה נבוכים, הספר שחיברו לא בשביל האדם המצוי בוגר חטיבת המקרא בלבד אלא בשביל המתחכם המתקדם, הוא כותב (הרבה מזה מרוכז בפרק כד מהחלק השני ויש מפוזר בעוד מקומות) שבתצפיות מדויקות שהצטברו בשנים הרבות שחלפו אחרי שהומצא מודל הגלגלים הוכח שמבנה מערכת השמים אינו יכול בשום אופן להיות כמו שתיארו בפשטנות ביסודי התורה — ואף על פי כן לא מחק ולא תיקן את מה שכתב ביסודי התורה, ואנשי המחקר הוכיחו בראיות שכבר שנים רבות לפני שהוא ניגש לכתיבת חיבורו הגדול היה הרמב״ם מודע לאי־היתכנות המודל. משמע, חשוב היה לו שיהיה ללומד מושג על עולמו של הקדוש ברוך הוא, גם אם המושג הזה לוקה בהכרח בפשטנות־יתר. הרב שטרנבוך שליט״א כתב בפירושו להלכות יסודי התורה **אמונה ותורה** (בני ברק תשל״ט) פרק ג הלכה ז „ואילו הרמב״ם ראה בזמנו כל מה שאנו רואים היום בהתקדמות המדע, היה מוסיף ומבאר כאן דברים אלו להלהיב הלבבות ליראת ה׳״ — אכן מסתבר שככה היה נוהג הרמב״ם והיה מרצה, במקום אריסטוטלס ופטולמאיוס על רגל אחת — ניוטון והוקינג על רגל אחת. אבל מה היה הרב שטרנבוך יכול לכתוב בספר שצריך להינתן לעם אלף שנה לפני אריסטו ולהישאר ביד העם בלי שינוי גם אחרי שתפיסת הוקינג תופרך ותתיישן ותעבור מן העולם?

פירושי ימי הביניים, שביארו את מעשי הבריאה על גלגלי שמים וארבעה יסודות של יוונים, לא יכלו לעמוד לפני כח המשיכה של ניוטון והטבלה המחזורית של מנדלייב, כי המאמין שאלה הפירושים על דרך השקפות הפילוסופים הישנים הם כוונת הכתוב האמיתית, בעל כרחו יכפור בכל המדע והטכניקה שעליהם מושתתת חברת השפע המודרנית שהוא עצמו חי בתוכה וממנה, או שיכפור חס ושלום בסיפור הבריאה עצמו, בראותו שאינו אמת לפי הפירוש שהורגל בו. אבל מי שהבין שתפקיד הסיפורים ההם איננו חופף כלל לתפקיד ספר הלימוד לאסטרופיסיקה לא יוטרד מרעיון המפץ הגדול ולא יחרד גם כשהמדע יתקדם הלאה משם למודל אחר.

להמחשת ההבדל בין הוצאת מלה או ביטוי מפשט הלשון ובין פירושן כפשוטן אך שיוך הסיפור עצמו לסוג שאין עליו קושיות מהמציאות וההגיון הנה דוגמה מהתורה — אותו מעשה עצמו מתואר שתי פעמים, פעם אחת כתיאור מה שהיה במציאות ופעם אחת כשיר הודיה ותהילה.

וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת־יָדוֹ עַל־הַיָּם וַיּוֹלֶךְ ה׳ ׀ אֶת־הַיָּם בְּרוּחַ קָדִים עַזָּה כָּל־הַלַּיְלָה וַיָּשֶׂם אֶת־הַיָּם לֶחָרָבָה וַיִּבָּקְעוּ הַמָּיִם

רוח עזה הנושבת על הים בעוצמה המתאימה ובכיוון הנכון עשויה לשנות את גובה מפלס המים באותו מקום אפילו במטרים אחדים ולהעלות את המים על סוללות־מגן שבתנאים רגילים היו עומדות בפניהם. בגלל הנזק וסכנת הנפשות שבשטפונות כאלה אפילו שהם נדירים בונים כיום אצל חופי הים הצפוני את סוללות המגן גבוהות וחזקות הרבה יותר מהמספיק לעמוד לפני גאות־יתר מצויה. וכמובן, אם הרוח נושבת בכיוון ההפוך נחשפים בקרקעית הים מקומות שבזמנים רגילים נוסעות עליהם אניות. מקום שהמים עמוקים בו בזמן רגיל חמשה מטר נשאר כמובן מכוסה במים גם אחרי שהמפלס ירד בשלושה מטר, ועומק המים במקומות האלה עודנו מונע גם אז את הגישה מן הצד אל השביל שהתיבש: **וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בַיַּבָּשָׁה בְּתוֹךְ הַיָּם וְהַמַּיִם לָהֶם חֹמָה מִימִינָם וּמִשְּׂמֹאלָם** — לא קיר, אלא הגנה, כמו בסיפור הנער מנערי נבל לאביגיל: **חוֹמָה הָיוּ עָלֵינוּ גַּם־לַיְלָה גַּם־יוֹמָם כָּל־יְמֵי הֱיוֹתֵנוּ עִמָּם רֹעִים הַצֹּאן**, ואל יתמה הקורא החריף שה**חֹמָה מִימִינָם וּמִשְּׂמֹאלָם** כתובה אחרי שכבר חזר הים ושטף את המצרים, ואם כן הנה לכאורה מפורש הפלא הבלתי־טבעי של עמידה זקופה בצדי הדרך שאינה מחמת הרוח, ו**רוּחַ קָדִים עַזָּה** כתובה לבטלה, סתם ככה, בשביל לבלבל את האויב, או עוד יותר מסתבר: לצורך סוד כמוס שאי אפשר להבין אותו בהבנת הנקרא הפשטנית? למשיג החריף הזה יש להזכיר מה שכתב רש״י על **וְהָאָדָם יָדַע אֶת־חַוָּה אִשְׁתּוֹ**: **וְהָאָדָם יָדַע** — כבר קודם הענין של מעלה קודם שחטא ונטרד מגן עדן וכן ההריון והלידה שאם כתוב וידע אדם נשמע שלאחר שנטרד היו לו בנים. וכיוצא בזה **וַה׳ פָּקַד אֶת־שָׂרָה** וגו׳ - סמך פרשה זו ללמדך שכל המבקש רחמים על חבירו והוא צריך לאותו דבר הוא נענה תחילה שנאמר ויתפלל וגו׳ וסמיך ליה וה׳ פקד את שרה שפקדה כבר קודם שריפא את אבימלך, או אולי עוד לפני שבכלל הגיעה אליו.

ועוד נעסוק בזה אי״ה בהמשך: כעת חשוב לנו העיקרון שאם אנחנו קוראים סיפור מעשה ואחריו „ופלוני עשה". אז אנחנו יודעים שהעשיה הזאת של אותו פלוני קדמה בזמן לסיפור שקראנו לפניה, שאילו היתה כוונת המספר לומר שהיא היתה אחריו היה כותב „ויעש פלוני". רש״י לא גילה לנו מאין בא לו הכלל הדקדוקי הזה, ואנחנו רשאים להניח שהוא בא אליו כמו שכל כללי הדיקדוק באו לכל המדקדקים: מהתבוננות מקיפה ומדקדקת במקרא. מצאתי במקרא עוד כמה וכמה מקומות המתבארים יפה לפי הכלל הזה, לא בכולם חזר רש״י והזכירו, וזכורני שגם נתקלתי במקום או שנים הנראים כיוצאים מהכלל. אבל הנדון דידן **וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בַיַּבָּשָׁה בְּתוֹךְ הַיָּם** נראה לי כמקרה רגיל המתפרש בדיוק לפי הכלל של רש״י. באותו ים שעליו קראנו כעת שהוא שטף את המצרים, שם באותו מקום הלכו לפני כן היהודים ביבשה, ואז באותו זמן שבו הלכו שם הגנו עליהם המקומות העמוקים שבצדי השביל היבש מפני התנפלות הפרשים והמרכבות במהירות הסוס.

אבל סמוך אחרי המעשה כתובה ספרות מסוג אחר. וגם שם כתוב **וּבְרוּחַ אַפֶּיךָ נֶעֶרְמוּ מַיִם נִצְּבוּ כְמוֹ־נֵד נֹזְלִים**, ושם **נֶעֶרְמוּ וְנִצְּבוּ כְמוֹ־נֵד** הם פשט ההיגד, מה שמתואר הוא אכן קיר זקוף של מים עומדים — אלא שהמאמר כולו אינו תיאור מציאות עובדתי מפוכח, כי אם שירה. במציאות החומרית הממשית הרגילה אין רוח מעמדת חומות של מים, אבל בשירה היא יכולה לעשות את זה, מבלי שהמשורר יהיה בגלל זה שוטה או שקרן. בסוג הספרותי „שירה" אין זו שטות או שקר לכתוב **מִן־שָׁמַיִם נִלְחָמוּ הַכּוֹכָבִים מִמְּסִלּוֹתָם נִלְחֲמוּ עִם־סִיסְרָא**, ושום קורא בר דעת לא יתיגע בחשבונות אי זה מין גרם־שמים יכול להיות גדול וזוהר דיו כדי להיראות כוכב בשמים ולפעול פעולה מלחמתית על הארץ מבלי לפגוע באויבי אויביו ומבלי להשאיר אחריו מכתש ענק באדמה. אולי שביט עשוי קרח שהספיק להכות בצורת ברד ונמס עד שהגיע לקרקע? לא שקשה לרבונו של עולם לזרוק אבני אלגביש על מי שהוא רוצה. רק, אם כל המקור לידיעה שמשהו נפל מהשמים אינו אלא שיר, אז אי אפשר לדעת אם היה מעשה כזה במציאות הרגילה הגשמית, ואם לא כלשון הכתוב לפי פשט הלשון, איך המעשה היה.

יש מקרים שאין בהם הכרעה בטוחה וקלה אם הכתוב מכוון כפשוטו ואם הוא מתאר מציאות. **וַתָּבֹא הָאִשָּׁה לִפְנוֹת הַבֹּקֶר וַתִּפֹּל פֶּתַח בֵּית־הָאִישׁ אֲשֶׁר־אֲדוֹנֶיהָ שָּׁם עַד־הָאוֹר** — זאת נפילה כפשוטה שהיתה בפועל ממש. **הַבָּקָר הָיוּ חֹרְשׁוֹת וְהָאֲתֹנוֹת רֹעוֹת עַל־יְדֵיהֶם: וַתִּפֹּל שְׁבָא וַתִּקָּחֵם וְאֶת־הַנְּעָרִים הִכּוּ לְפִי־חָרֶב וָאִמָּלְטָה רַק־אֲנִי לְבַדִּי לְהַגִּיד לָךְ** — גם אם מעשה איוב לא היה משל בלבד אלא אירע בפועל ממש בהיסטוריה (מחלוקת, כידוע) וגם אם המלאך המגיד לאיוב דיבר אמת (למה שנאמין את זה?), ה„נפילה" הזאת איננה אלא הסתערות־פתאום. **וַתִּשָּׂא רִבְקָה אֶת־עֵינֶיהָ וַתֵּרֶא אֶת־יִצְחָק וַתִּפֹּל מֵעַל הַגָּמָל, וַתּוֹסֶף אֶסְתֵּר וַתְּדַבֵּר לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ וַתִּפֹּל לִפְנֵי רַגְלָיו וַתֵּבְךְּ וַתִּתְחַנֶּן־לוֹ** — גם שם אין ספק שאלה הפילו את עצמן. אבל **וַיֵּצֵא יִרְמְיָהוּ מִירוּשָׁלַם**

לָלֶכֶת אֶרֶץ בִּנְיָמִן לַחֲלִק מִשָּׁם בְּתוֹךְ הָעָם׃ וַיְהִי־הוּא בְּשַׁעַר בִּנְיָמִן וְשָׁם בַּעַל פְּקִדֻת וּשְׁמוֹ יִרְאִיָּיה בֶּן־שֶׁלֶמְיָה בֶּן־חֲנַנְיָה וַיִּתְפֹּשׂ אֶת־יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא לֵאמֹר אֶל־הַכַּשְׂדִּים אַתָּה נֹפֵל. נפילה זו איננה איבוד שיווי המשקל וגם לא השתטחות, אלא רק בריחה. ומה בדבר **וְעֵמֶק הַשִּׂדִּים בֶּאֱרֹת בֶּאֱרֹת חֵמָר וַיָּנֻסוּ מֶלֶךְ־סְדֹם וַעֲמֹרָה וַיִּפְּלוּ־שָׁמָּה וְהַנִּשְׁאָרִים הֶרָה נָּסוּ**? אפשר להבין שהמלכים נפלו לבולענים, אבל אז קשה איך אחרי המלחמה חוזר מלך סדום ומדבר עם אברם, ובדרך הטבע מי שנופל לבולען נבלע בו. אז צריך לומר שנעשה לו נס, ומתוך הנחה שנסים לא נעשים סתם צריך גם להסביר למה צריך היה לעשות פה נס. אבל אפשר גם כן לפרש **וַיִּפְּלוּ** כדרך **אֶל־הַכַּשְׂדִּים אַתָּה נֹפֵל**, או על הרודפים: שהמלכים המקומיים שהכירו את השטח משכו במנוסתם את הרודפים לאזור הבולענים, ואחרי שנפלו באלה (נפילה ממש) כצפוי כמה מהחיילים הרודפים, ויתרו היתר על המרדף, וכך ניצל מלך סדום.

לפעמים הפשט ברור, אבל המסופר אינו מתקבל על הדעת, ועל כן קרובה ההשערה שהסיפור שייך לסוג שאין עליו קושיות מהסבירות. כבר הזכרנו את ההפלגות המופלאות של נח ויונה. ושמא כיוצא בזה יש להבין גם במעשיה המוזרה שבה מודע אדם זקן מנוסה וחכם לאפשרות שקולו של אחד מבניו התאומים יישמע לו כקולו של האחר, כי אין בטביעות עינא דקלא ודאות גמורה, ואחרי שהוא כבר מסופק וחשדו התעורר שמנסים לעבוד עליו, הוא מבקש לברר את העניין במישוש — ואז איננו מרגיש בהבדל בין כפפה מעור־חיה טרי ובין עורו של אדם חי, ולא סתם אדם אלא בנו החביב עליו ורגיל אצלו. כלום אין זה מזכיר לנו את העצם שהושיט הנזל־אמי הקטן למכשפת בית הממתקים כדי להוכיח שעודנו רזה? האין זה סיפור מהסוג שאין עליו קושיות מהמציאות הגשמית החיצונית?

אבל איפה הגבול, ישאל השואל? אם נגיד על כל סיפור שלא נראה לנו שזה לא פשט ולא ממש, מה יהיה הסוף? ואפילו מה שנראה לנו סביר, איך נדע שזה באמת? אולי זה רק אגדה, או משל, או חלום? — לשואל כזה יש לי שאלה משלי: ומה יציל אותך מהצורך המציק לחשוב בעצמך ולהחליט, או להחליט שהתשובה לא ידועה, על דעת עצמך ועל אחריותך שלך? שמא אתה חושב שיותר קל לבחור מתוך כל בעלי הדעות השונות זולתך (כי לך במקרה כזה הרי אין דעת ואין דעה משלך) את הרב חסין־הטעות שיודע בדיוק את מה שכל החולקים עליו אינם יודעים, מלהבין במקרא בעצמך?

דרוש וקבל שכר

לא מזמן שאלתי חכם אחד מה לדעתו ראה כדרלעומר לצאת למסע בן אלף מילים למלחמה על ערי הכיכר. מה הוא יכול לקוות לקחת משם ששווה בשבילו את המאמץ, אפילו רק ההובלה? ענה לי אותו חכם „ברור שהוא רצה להתנקם באברהם אבינו." היה לו ברור שהוא קרא את זה באיזה מדרש. ואז הבנתי שבעיסוק בפשט אין די וצריך ליישר את הראש גם לגבי מדרשי חז"ל.

על נסיון התשובה מהמותן השבתי מיד שלפי זה הדיוק של כדרלעומר בפעולה רגלית היה גרוע

יותר מהדיוק של סדאם בסקאדים שלו. מה זה באים מעירק ומפרס לתפוס בן אדם שיושב בחברון ומחפשים אותו בארצות אדום ומואב? „כן, אבל בסוף הם תפסו את האחיין שלו, שכחת?" וכשאוביקט היעד שלהם התנפל עליהם בדרך הביתה, זה בא להם בהפתעה. אני הייתי מגייס את האיסטרטגים האלה ישר למטכ״ל של הציונים כדי לשפר להם שם את הרמה. — וחוץ מזה, מה תגיד על המלחמה הראשונה של כדרלעומר, שהיתה לפני שאפילו לוט הגיע לאזור כיכר הירדן?

הציפיה למצוא במדרש חז״ל תשובה המבוארת למעיין על אתר לשאלה של פשט־מציאות־היסטוריה לגבי מעשה שהיה כארבע מאות שנה לפני מתן תורה, בנויה על הנחות שאולי נדמות לפני העיון כמובנות מאליהן אבל בעצם אינן מוכחות כלל.

האחת, שהיה לחז״ל מקור לידיעת פרטים על האירועים המסופרים במקרא ותקופתם שאיננו מונח לפנינו, ועל כן צריך לקבל מה שאמרו בעניינים האלה בלי אפשרות לבקר או לשפוט. לא רק שאנחנו טיפשים והם היו חכמים, גם אין בידנו הנתונים שהיו בידיהם ושעל פיהם קבעו מה שקבעו. ושמא לא נזקקו למקורות כל עיקר ואמרו כל דבריהם ברוח הקודש שאין עליו קושיות והשגות וכל הכופר בתוכן דבריהם ככופר בנבואה.

ועוד הנחה, ש**דִּבְרֵי חֲכָמִים וְחִידֹתָם** נאמרו כדי למלא את החלל בידיעת פרטי המעשים־שהיו־בפועל, שנשאר אחרי שסופרי המקרא סיפרו אותם באופן בלתי־שלם.

הרגיל בדרשות חז״ל ובדברי חכמי הדורות שבאו אחריהם יודע שאין יסוד לשתי ההנחות, אבל אצל מי שאינם רגילים — שתיהן מהוות חלק בלתי נפרד מאמונתם הדתית, ולטובת אותו מיעוט מביניהם, המיעוט של המסוגלים והמוכנים ללמוד להבין ולהפנים את מה שאינו מתאים לדעות הקדומות החביבות שלהם, אביא כאן כמה דברים, שהיו אמורים להיות ידועים, אבל אולי נלמדו בכיתה בבוקר סגריר אחרי ליל משמור וכדומה.

הרמב״ם חילק בהקדמתו לפרק חלק את צרכני דברי חז״ל לשנים. הרוב הגדול מאמין שדברי חכמים נאמרו כפשט לשונם כדי להורות על מה שמובן מהם להדיוט חסר ידיעות נוספות בלי עיון ובלי ביקורת, ויש לעומת הרוב הזה מיעוט קטן שהתברר להם שבדברי החכמים יש נגלה ויש נסתר ומרומז, וכי בכל מה שהם אומרים מן הדברים שלכאורה אינם מתקבלים על הדעת, דברו בהם החכמים בדרך חידה ומשל, כי זה הוא דרך החכמים הגדולים. ואילו אנשי הרוב הגדול — אלה כולם כסילים, מהם המאמינים שכל דבר מדברי חז״ל הסותר את מה שנדמה להם שיודעים ומה שהם רגילים לחשוב מוכיח שהאומר אותו טיפש ונבער מדעת, ומהם חסידים שוטים המדמים שכדי להגיע לעולם הבא עליהם להכחיש את המוחש והמושכל ולכפור בכל ידיעה וחכמה כשמתנגד לאלה מה שהם מבינים מדברי חז״ל. זה קיצור דבריו, ותמצית הקיצור היא שדברי חז״ל הם דברי חכמה חידות ומשלים והמכוון בהם איננו בהכרח

דוקא רק מה שמשתמע מפשט הלשון. וכבר לפניו מנה הכוזרי באות עג מהמאמר השלישי חמשה אופנים שבהם אמורות אגדות חז״ל שלא לפי פשוטן, ולא הזכיר כלל מציאות של אגדות שהן לפי פשוטן ואם הן קיימות איך יוודע על אגדה כלשהי שהיא מהסוג הזה.

אותו עניין כמו הרמב״ם כתב בשינוי לשון הרשב״א בפירושי ההגדות ברכות לב[5]: „יש משתבשים וחושבים שהם ז״ל מפרשים הכתובים הבאים בהגדותיהם כיוצא בזה על צד האמת כמו שפירשוהו בהגדות"... „ונחלקו בו לשתי כיתות, כת מהם מצד נטותם לדעת רבותינו ז״ל וסמכם על כל מה שאמרו, הם חושבים כי פירוש המקראות כן באמת, אחר שבא בדבריהם ככה, וכת מהם אומרים ומשתבשים ונוטים אל צד הכפירה, וחושבים כי כן היתה דעתם ז״ל בפירוש המקראות ההם וגוזרים שזה שיבוש מהם"... „וכדי לסלק לשני השיבושים האלה אני צריך להעיר ולפרש כוונתם"... „וזה הצד אחד להם בהגדות, שהם מגידים מה שכיוונו להגידו, ומביאין עליו את המקראות כאילו דעתם בפירוש אותו המקרא שהוא נאמר על הצד הזה שאמרוהו הם ז״ל, ואינו, רק לרמז ולזכרון הענין שכיוונו אליו"... „וזה מחכמתם לקבוע הדברים הצריכים ונכבדי הענין גדולי התועלת בלשונות לא תשכח זכירתם." ובתשובות האלף כתב הרשב״א בסימן ט: „איך אפשר לחכמים מופלאים כהם שיסכימו על דבר שסתירתו מבוארת לתינוקות של בית רבן הרואים בעיניהם שלא נאמרו אותן המקראות על כל זה באמת אין הכונה להם כן עד שאני תמה איך עלה על דעת הרב ז״ל לחשוב על חכמים כמותם לומר ככה ודע כי זה כלו וכיוצא בו לא נתכונו בו החכמים לומר כי במקום ההוא נאמר המקרא על הענין אשר אמרוהו הם אלא שהכתובים אומרים ורומזים..."

והמהר״ל כתב בחידושי אגדות גיטין על מאמר רב יהודה משם רב אסי ששים רבוא עיירות היו לו לינאי המלך בהר המלך וכל אחת ואחת היו בה כיוצאי מצרים חוץ משלש שהיו בהן כפלים כיוצאי מצרים „קשה לצייר שהיה בטור מלכא שהוא חלק מהארץ כל כך עיירות ובכל עיר ועיר כך וכך שיהיו ישראל כל כך הרבה. דע כי ראוי שיהיה בטור מלכא כך וכך מקומות וכך וכך בני אדם לפי הברכה העליונה. לכך אמרו שהיה בטור מלכא מספר זה והיינו שראוי מצד עצמה וענינה המיוחד, אשר כבר אמרנו לך למעלה ובארנו היטב אמתת טור מלכא שראויה לרבוי מצד עצמה וראויה לששים רבוא, ולא השגיחו חכמים אם יבא מניעה מצד אחר, כי לפעמים חטא ישראל הוא הגורם שלא היה נמצא הרבוי, מכל מקום חכמים אמרו מה שראוי מצד ענין המיוחד לטור מלכא. ודבר זה כלל גדול

[5] הדברים הועתקו גם בנתיב השמיני מספר שבילי אמונה להחכם השלם הר׳ מאיר אל דבי ספרדי (נדפס ע״י הגאון מהר״ר יוסף אוטילינג בעיר ריווא דטרינטו שבארץ טירול בשנת שיט), מדף קח עמ׳ א והלאה. חידושי הרשב״א על האגדות יצאו על ידי אריה ליב פלדמן בירושתובב״א בשנת תשנ״א, ושם הדברים בעמודים מז־מט.

בדברי חכמים שהם הלכו אחר המהות המיוחד, ובארנו זה פעמים הרבה בחבור באר הגולה ובחבור גבורת ה׳." כלומר, אם חז״ל אמרו דבר שלפי חכמת בית הספר שלנו מסתבר שאינו אפשרי — אין בכך כלום, כי חז״ל לא התכוונו בכלל לדבר על מה שמלמדים בבית הספר, וכל פרטי משליהם וחידותם ומספריהם אמורים רק מצד המהות ומצד הצורה, לא לפי האופן שבו רואים את הדבר עיני בשר בגלל גורמים צדדיים שלא מצד הצורה והמהות.

והרמח״ל כתב במאמר על ההגדות: „המאמרים בהגדות יתחלקו לשני מינים: האחד כלל המאמרים הלמודיים, והשני הבאוריים. הלימודיים, הם המאמרים אשר יגידו בם עיקרים מעיקרי החכמה מוסרית או א-להית. הבאוריים, הם אשר יבארו בם כתוב מכתבי הקודש. והנה המאמרים הלמודיים המוסריים אין צורך לדבר עליהם עתה." ואחרי שהאריך קצת בדיבור על המאמרים הלמודיים, חילק את הביאוריים לאלה „אשר יכוונו בם אל באור הכתוב ממש, ויהיה פירוש הכתוב ההוא לפי דעתם כאשר יאמרוהו". אלה „אשר לא יכונו בם אל באור הכתובים ממש, אבל קבלה קבלו ז״ל, שהבורא ית׳ שהכתיב את התורה וכן הנביאים והכתובים, מלבד מה שרצה לכתוב בבאור, שלשון הכתוב יורה עליו ויגידהו, רצה גם כן לרמוז ענינים רבים אמיתיים במעשה ההוא או בדברים ההם הנאמרים, והענינים ההם לא רצה לכותבם בבאור, אלא לרמוז אותם בקצת אותיות, או קצת מלות, והמה ז״ל קבלו הענינים ההם, והרמיזות שבן נרמזו בכתובים, ובודאי שלא יתכן לפרש לשון הכתוב כלו על פי הענין ההוא כלל, כי הרי לא בזה רצה הבורא ית׳, שיהיה הכתוב מגיד הדבר ההוא" ואלה „שעוד קבלו ז״ל, שהבורא ית׳ הכתיב את ספרי הקודש בדרך שתכלול הגדה ההיא ענינים רבים אמיתיים..." „באופן, שכל מה שיוכל להיות מובן מהמלות ההן, על פי הכללים שזכרנו, יהיה אמיתי בנושא." ואחרי החלוקה הזאת הוסיף: „אך מה שיצטרך לך לדעת הוא, כי באחד מכל הדרכים האלה, אפשר שיובן מאמר או באור אחד ויהיה אמת, ובשאר כל הדרכים לא יהיה אמת, כל שכן בהחלט, ועל כן אל תבהל בראותך מאמר שיראה לכאורה כוזב ובלתי נאות, כי אם תתחכם ותדע באיזה דרך ראוי שיובן, תראה אמיתתו ותמצא נחת. ואולם היודע עיקרי החכמה הא-להית הוא ידע הדברים האלה בגבוליהם" — קיצור דבר: **לפי שכלו יהולל איש** ומה שייראה מדבריהם לבעל השכל כוזב ובלתי נאות לפי מושגי שכלו ידע שאינו אמור לפי משמעו הפשוט. וכן מבואר גם בהקדמה לספר ציון לנפש חיה „בעניין דברי אגדה שלמדונו חכמינו בעלי התלמוד והמדרשות. שכולם המה רק משל, ובתוכם צפון אור גדול. ואולם אנחנו, להֱיות ענן החומר מכסה אור השכל, אין ביכולתינו להביט באור ההוא."

ומכאן להנחה האחרת, שהיה לחז״ל מקור לידיעת פרטים על האירועים שהזכירום סיפורי המקרא ותקופתם שאינו מונח לפנינו, ושעל כן צריך לקבל מה שאמרו בעניינים האלה בלי

אפשרות לבקר או לשפוט. ראינו כעת אצל הרמח״ל שפשוטה אצלו הנחה זו. אבל הוא לא באר מניין לו הפשיטות. אחרי שהגאונים והראשונים אשר מפיהם אנחנו וגם הרמח״ל חיים כתבו דברים הפוכים.

בויכוח שהיה לרבנו משה מגירונא שבקטלוניה עם המשומד פאול הפראייר, ירקב שם רשעים, ושהופץ אחר כך בהעתקות רבות בכתב יד ובדפוסים שונים בעברית לתועלת היהודים שוחרי תורת הרמב״ן, צדיק לברכה ייזכר, אמר הרמב״ן [בעמ׳ שח בכרך הראשון ממהדורת כתבי הרמב״ן של מוסד הרב קוק משנת ה׳תשכ״ד]: „אנחנו יש לנו שלשה מינין של ספרים, האחד הוא הבִּבְּ״לְיָה [= התנ״ך], וכולנו מאמינים בו אמונה שלמה, והשני הוא נקרא תלמוד, והוא פירוש למצות התורה, כי בתורה יש תרי״ג מצות ואין בה אחת שלא נתפרשה בתלמוד, ואנחנו מאמינים בו בפירוש המצות. עוד יש לנו ספר שלישי הנקרא מדרש, רוצה לומר שֶׁרְמ״וֹנֶישׁ [= דרשות]. כמו שאם יעמוד ההגמון [= ראש הגלחים] ויעשה שֶׁרְמוֹן אחד, ואחד מן השומעין היה טוב בעיניו וכתבו. וזה הספר, מי שיאמין בו — טוב, ומי שלא יאמין בו — לא יזיק... ועוד אנו קורין אותו ספר ׳הגדה׳, רוצה לומר „רַאסְיוֹנַאמְיֶנְטוֹ״ [= הטעמה בטוב טעם], רוצה לומר שאינן אלא דברים שאדם מגיד לחבירו."

הדברים האלה רשם הרמב״ן, כאמור, לתועלת המוני בית ישראל הצמאים לתורתו והנזקקים להדרכה רוחנית שידעו מה יאמינו בלבם ומה ישיבו בפיהם למינים. אילו חשב הרמב״ן בלבו שאין גישה זו לדברי אגדה ואפילו לאלה שבתלמוד (כי אנחנו מאמינים בו רק בפירוש המצוות ולא במעשיות ומשלים ורפואות ודרשות הפסוקים הסיפוריים שבמקרא, שכל אלה הם בבחינת *ראסיונמיינטו* שאדם מגיד לחבירו) אמיתית, ואילו אמר הדבר אך כדי לסתום טענות המגבב נגדו מדרשים, היה מזהיר את קוראיו העבריים שלא יטעו לחשוב ככה ומגלה להם את התירוץ האמיתי שבמעמד לפני המלך והשרים לא היה פנאי לפתחו.

וגם אין לטעון שבעיני הרמב״ן היתה אזהרה כזאת מיותרת לבני דורו, „כי שום יהודי לא יאמין שדברי כפירה כאלה דיבר הרב הקדוש ברצינות ודרך אמת", שכן כבר קדמו לו לרמב״ן חכמים אחרים שכתבו כיוצא בהם בדיוק שלא בנוכחות אנשי השררה הגוים ושלא במעמד של ויכוח עם שום גלח שהיה צריך לסתום לו את הזרבוב בטענות סרק.

הנה במאסף המדעי לתקופת הגאונים שערך ב״מ לוין נמצא בתחילת הספר החמישי (ירושלים אדר תרצ״ד) תפסיר אלפאט מי שאחזו לרב שרירא, ושם כתוב בפתיחתו: „ודשאלתון למיכתב לכון הני אסואתא דמי שאחזו קורדיקוס מן רב ושמואל עד פסאקא דמתניתין היאך קיבלוהו ופירושו בלשון הגרים צריכין אנן למימר לכון דרבנן לאו אסותא אינון ומילין בעלמא דחזונין בזמניהון ובחד מן קצירא אמרונין ולאו דברי מצוה אינון הלכך לא תסמכון על אלין אסותא וליכא דעביד מינהון מידעם אלא בתר דמבדיק וידע בודאי מחמת רופאים

בקיאים דההיא מילתא לא מעיקא לה וליכא דליתיה נפשיה לידי סכנה והכין אגמרו יתנא ואמרו לנא אבות וסבי דילנא." בעברית קלה — אין לסמוך על תרופות הסבתא שבתלמוד, אף על פי שאמרו אותן חכמים, כי חכמתם היתה במקצוע אחר ולא ברפואה. כלל כתב לנו רב שרירא: „ולאו דברי מצוה אינון הלכך לא תסמכון" — אין מעמד של סמכות לדברי חכמי התלמוד אלא בדברי מצוה, ולא במשלים ובאגדות ובסיפורי מעשיות ובפרשנות המקרא כשאינה נוגעת למעשה מצוה. וכן כתב חותנו ורבו של רבי אברהם בן דוד בעל ההשגות על הרי״ף, המאור והרמב״ם, הלא הוא רבנו אברהם בן רבי יצחק אב בית דין מנרבונא, בחלק השני מספר האשכול שלו בתוך הלכות ספר תורה [מהד׳ אלבעק עמ׳ 157, ובמהד׳ אויערבך עמ׳ 47 בקצת שינויים]: „ואמר [רב] שרירא: הני מילי דנפקי מפסוקי ומקרי ׳מדרש׳ ו׳אגדה׳ אומדנא נינהו, ויש מהן שהוא כך, כגון דברי [ר׳] יהודה בענין ׳וזאת ליהודה׳ שאמר ששמעון מוכלל עם יהודה, שהרי מצינו חלקו ביהושע בתוך נחלת יהודה, והרבה יש שאינו כן, כגון מה שאמר ר׳ עקיבא דמקושש היינו צלפחד, וכגון שאמר ר׳ שמעון שצום העשירי זה עשרה בטבת, והם הזכירו דעתו של כל אחד ואחד, ואנו — לפי שכלו יהולל איש, וכן אגדות שאמרו תלמידי התלמידים, כגון רבי תנחומא ורבי אושעיא וזולתם, רובם אינו כן, ולכך אין אנו סומכין על דברי אגדה, והנכון מהם מה שמתחזק מן השכל ומן המקרא מדבריהם, ואין סוף ותכלת לאגדות.

ונשאל ממר רב האיי ז״ל: „מה הפרש בין ההגדה והמדרש הכתובין בתלמוד שאינן מצויין" (ראה הערת אלבעק ח) בעמ׳ 158) „להסיר שבושן, וההגדות הכתובות חוץ לתלמוד?" והשיב: „כלל זה שכל מה שנקבע בתלמוד מחוור הוא ממה שלא נקבע בו, ואף על פי כן הגדה ומדרש, אף על פי שכתובין בתלמוד, אם לא יכוונו ואם ישתבשו, אין לסמוך עליהם, כי כללינו הוא: אין סומכין על ההגדה, אלא מה שקבוע בתלמוד שאנו מוצאין להסיר שבושן ולחזקן יש עלינו לעשות, כי לולא שיש בו מדרש לא נקבע בתלמוד, ומה שאין אנו מוצאין דרך לסלק שבושו נעשה כדברים שאין הלכה; ומה שלא נקבע בתלמוד, אין אנו צריכין לכל כך, אלא מעיינין בו: אם נכון הוא ויפה — דורשין אותו ומלמדין אותו, ואם לאו — אין אנו משגיחין עליו."

ספר האשכול הוא, כידוע לכל מי שקרא בו פעם, קיצור מספר העתים הגדול של רבי יהודה בן ברזילי הברצלוני, רבו של בעל האשכול, ומחבר העתים כתב בפירושו לספר יצירה [מהד׳ הלברשטם, ברלין 1885, עמ׳ 41]: „דהכי אמור רבואתא: כי דברי הגדות הללו, שיש בתלמוד ובזולתו, אין מקשין בהן; דהכי טעמייהו: דרוש וקבל שכר. יש בהן כמשלים, ויש בהו כסימנין, ולמשוך ולשובב דעת עמי הארץ, וליתן להן דוגמאות לדברי דרך ארץ ולדברי יראת חטא, ולא כמשמעו. מיהו לעניות דעתין דכמה דאיפשר להדורי ולפרושי בהגדות הכתובות בתלמוד, מהדרינן

ומפרשי'; וכמה דלא איפשר להדורי ולפרש, אנו מניחין את הדבר על זה הכלל שאמרו רבותינו ז"ל בהגדות." וקדם לו בעניין הזה בספרד רבי שמואל הנגיד, שכתב במבוא התלמוד שלו [מו: מדפי ש"ס וילנא כרך א, אחרי הרא"ש]: „ו'הגדה' הוא כל פירוש שיבא בתלמוד על שום ענין שלא יהיה מצוה, זו היא הגדה. ואין לך ללמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת. ויש לך לדעת, שכל מה שקיימו חז"ל הלכה, בענין מצוה שהיא מפי משה רבינו עליו השלום שקבל מפי הגבורה, אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים, כל אחד כפי מה שנזדמן לו ומה שראה בדעתו; ולפי מה שיעלה על הדעת מן הפירושים האלו — לומדים אותם, והשאר — אין סומכין עליהם." וכיוצא בזה כתב רבנו ישעיהו אחרון דטראני בפסקי פרק חלק הלכה א אות י: „ועוד אמרו בתלמוד ארץ ישראל בפרק שביעי שלנזיר וכי המדרשות אמנה הם דרוש וקבל שכר הא לך הדבר מבואר שלא אמרו חכמים המדרשים על דרך אמונה ועיקר אלא להרבות טעמים למקרא ולדורשו בכל פנים ואולי יש בהן רמז." על הראיה שלו מהירושלמי יש מקום להשיג, אבל דעתו על כל פנים ברור מה היא.

בתורתם של ראשונים ב, בתוך שו"ת מרב האי גאון, בעמ' 45: (יב). „וששאלתם הא דאמר רב נחמן גדולה עבירה לשמה ממצוה שאינה לשמה ומקשינן ומתרצינן אלא אימא כמצוה שלא לשמה דכתיב תבורך מנשים יעל ואמר יוחנן שבע בעילות וכו' ובדוכתא אחריתי אמרי ותכסהו בשמיכה למה נכתב בשין אמר הקב"ה שמי מעיד עליה שלא ננע בה היאך יתקיימו שתי שמועות הללו. ואיכא למסמך[6] דליכא למסמך על הדין מדרשא מאי איכא בדרבנן מאן דאמר על הקב"ה מאן דלא אמר. תשובה. הלא מזאת אמרו חכמים אין מקשין בהנדה כי מדרש בעלמא הוא דקאמר שמיכה שמי נקרא בה ואיפשר לדרוש כי אמר הקב"ה שמי בה כן היה עמה שלא נעשית עבירה ואם לא יקום המדרש הזה שנמצאת שמועה מכחשתו או מדרש אחר אין מקשין ואומר איך יאמר בהגדה אמר הקב"ה שלא אמת כי בנבואה נאמר להן שכך אמר הקב"ה אלא הדורש כן אמר אפשר שהדברים הללו כך טעמן ואעפ"כ יש לנו לתרץ את הדבר הזה כדי להשוות לדר' יוחנן ורב נחמן בר יצחק דבתרא הוא ומה שסמך עליו דסמכא הוא ולומר במדרש שמיכה שמי בה היה ומעיד עליה שלא ננע בה ואפי' באצבע קטנה אלא ששמה על לבה כי לשם שמים היה להציל את ישראל מידו" — כלומר, אמנם שערי תירוצים לא ננעלו, אבל התירוץ העיקרי האמיתי והנכון בכל האגדות הוא שהן ספרות יפה פרי דמיונן של אומריהן מדעתם שלהם הרחבה מדעתנו, ולא פרוטוקולים נאמנים מישיבות בית דין של מעלה. וכן מובא באוצר הגאונים למסכת

6 [ככה כתוב שם למסמך דליכא למסמך. אולי בטעות המעתיק שהיה לפניו למתמה או למימר. ויש כאן עוד מלים אחרות שנראות כמו הועתקו בשיבוש ממלות דומות שהיו מביעות את הכוונה באופן מוצלח יותר.]

חגיגה חלק הפירושים אות סז מתוך מכתב ר״ש ספורטא לרבני צרפת שנדפס ב„קבוצת מכתבים" ע״י שזח״ה (במברג 1875) בעמ׳ 103-104: „רבינו האי כך כת׳ בפ׳ חגיגה. הוו יודעים כי דברי אגדה לאו כשמועה הם אלא כל אחד דורש מה שעלה על לבו כגון אפשר ויש לומר, לא דבר חתוך, לפיכך אין סומכים עליהם.״

וגם הרמב״ם כמו רב שרירא לא החזיק בתרופות הסבתא של חז״ל, כמו שרואים בהלכות דעות שחיבר, שלא הביא מהן אלא כתב שם תרופות סבתא אחרות שלמד מרופאי דורו וסביבתו (וחוקרי הרפואה בדורות שבאו אחריו שיבחו חלק מהן ובאחרות לא מצאו ממש). וקרוב לסוף ספר ההלכות שלו כתב: וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא יידע אדם היאך יהיו עד שיהיו שדברים סתומים הן אצל הנביאים גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו אלא לפי הכרע הפסוקים ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו. שאם יש מחלוקת — סימן ברור הדבר שאין אחד משני הצדדים אוחז בקבלה למשה מסיני, כמו שכתב הרמב״ם בהקדמת פירוש המשנה „שהפירושים המקובלים ממשה אין בהם מחלוקת כלל"... „אבל סברת מי שחשב שגם הדינים שיש בהם מחלוקת קבלה ממשה ונפלה בהם מחלוקת מחמת טעות בקבלה או שכחה ושהאחד צודק בקבלתו והשני טעה בקבלתו או ששכח או שלא שמע מרבו כל מה שצריך לשמוע"... „הנה זה חי ה׳ דבר מגונה ומוזר מאד והוא דבר בלתי נכון ולא מתאים לכללים וחושד באנשים שמהם קבלנו את התורה וכל זה בטל והביא אותם לידי השקפה נפסדת זו מיעוט ידיעת דברי חכמים הנמצאים בתלמוד." ובמורה נבוכים כתב (תרגום מיכאל שורץ) „אל תדרוש ממני להתאים את כל ענייני האסטרונומיה שהם ציינו אל המצב כפי שהוא, כי המתמטיקה היתה לקויה באותם זמנים. והם לא דנו בזאת מבחינת שהם מוסרים אמרות אלה מפי הנביאים, אלא מבחינת שהם היו חכמי אותן תקופות במקצועות אלה או שמעו אותן מפי חכמי אותן תקופות" (פרק יד מהחלק השלישי). וגם כשהחכמות שהשתמשו בהן חכמים היו יסוד להלכות שפסקו אותם החכמים, גם אז אין אנחנו מצווים להאמין שהחכמים שפסקו אותן הלכות ידעו בחכמות ההן, כמה שידעו בהן, בקבלה מיוחדת שהיתה בידם לצורך תפקידם לפסוק הלכות: „כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מניין זה ומפני מה גורעין והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים והראיה על כל דבר ודבר היא חכמת התקופות והגימטריות שחיברו בה חכמי יוון ספרים הרבה והם המצויים עכשיו ביד החכמים אבל הספרים שחיברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם אין חוששין למחבר בין שחיברו אותם נביאים בין שחיברו אותם גויים."

הנה הראית לדעת שאילו חשב הרמב״ן שהתשובה שהשיב לאותו משומד איננה אמת,

היה לו לחשוש פן ייכשלו בה קוראיו, כי עלולים היו הקוראים להבין מדבריו שגם הוא מחזיק בדעת רבי שמואל הנגיד, רבי יהודה אלברצלוני ורבי אברהם אב בית דין, שקיבלו שיטה זו מגאוני בבל.

אבל באמת מוכרים דברי הרמב"ן גם במקומות אחרים בחיבוריו, כגון בפירושו לספר שמות, שכתב שם על הפסוק **וְאֶל־מֹשֶׁה אָמַר עֲלֵה אֶל־ה׳ אַתָּה וְאַהֲרֹן נָדָב וַאֲבִיהוּא וְשִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֹק**, אחרי שדחה פירוש רש"י שהוא על פי דברי חז"ל ואימץ דעת רבי אברהם בן מאיר אבן עזרא בראיות מלשון הפסוקים, מחלוקת במכילתא, שהצד האחד בה כדברי רש"י ממש, ודברי שכנגדו סתומים ואפשר לפרשם באופן שלא יהיו סותרים לדעת הרמב"ן, אך אין הכרח לפרשם כמאשרים דעתו: „לזה שומעין שאמר כהלכה." לא שהרמב"ן פוסק 'הלכה' כאותו אומר מפני שהוא גדול משכנגדו בחכמה או במנין, אלא הרמב"ן מחליט לפי עיונו העצמי מהי האמת בעניין, ואחר כך הוא שמח שמצא לו חבר נאה לדעה שגיבש לו. וכן היא דרך הקדמונים האחרים שהזכרנו, לדברי כולם נקבעת הדעה מה נכון או מה ייתכן להיאמר בנושא שדיבר בו מאמר אגדה כלשהו בשיקול דעתו ושיפוטו של המעיין עצמו, ועל פי תוצאות עיונו הוא מחליט אם לקרב או לרחק את המאמר האגדי.

העיקרון שבגישה זו איננו נפגע גם על ידי הסייג, שבדברים המובאים בתלמוד יש לנהוג בזהירות יתירה ושאין לזלזל בהם על פי ההבטה הראשונה. אדרבה, אזהרה זו, שהיא מהתבונה המעשית בכל עיון ובכל חקירה שבעולם, אינה אומרת בעצם אלא חזקה **אין אדם מוציא דבריו לבטלה**. ואם אנשי חכמה ושכל כבעלי התלמוד אמרו דבר, אפילו יהיה זה רק לפי המזדמן ולפי אומד דעתם, ואיש חכמה ושכל כעורך הספר החליט לכלול אותו בחיבורו, יש להתאמץ ולחפש בו טעם, לפני שנחליט שכאן השתבש האומר או המוסר דבריו ושעל כל פנים המאמר כפי שאנחנו רואים אותו בטל הוא. אם לא הציבו את הסייג הזה בפני ביטולם על פי טעמנו ושיקול דעתנו של דברים הנמצאים רק בזוהר ובשאר מדרשים חיצוניים, אין זה אלא מפני שסברו שבמדרשים האלה שכיחים דברים שאין עליהם אחריות האומרם ועל אחת כמה וכמה אחריותנו. אולם גם בהגדות שבתלמוד אין אנחנו חסרים הסמכות להחליט בכח שיפוטנו על פי נטיית דעתנו באי זו מהן יש ממש ובאי זו אין, אנחנו רק מתבקשים לממש את סמכותנו בזהירות יתרה ובתבונה שקולה.

כחמש מאות שנים אחרי הגאונים התחילו כמה אחרונים לכתוב דברים כגון „חס ליה לר׳ יהושע בן לוי שיאמר שאין האגדה אמת ועיקר ונתנה אבל האמת שנתנה האגדה מן השמים כשאר תורה שבעל פה וכמו שתורה שבעל פה נדרשת בשלש עשרה מדות כן האגדה נדרשת בשלשים ושתים מדות וכל המדות האלו נמסרו למשה רבינו מסיני" (לשון הרדב"ז בסימן אלף שג בחלק ד מהשו"ת) ו„רבוי הדעות בעצמם הם כלם מאתו ית׳ ואף אם הם הפכיות" (דרוש על התורה להמהר"ל) ו„שלא יהיו האגדות דברי תורה כמו שאר

תורה שנאמרה מסיני, האומר כך אין לו חלק בעה״ב" (באר הששי מבאר הגולה). ובשל״ה התאמץ להתווכח נגד הריא״ז, גירסתו בירושלמי ופירושו בו (תורה שבעל פה כלל דרושים ואגדות) וקבע „דבריו הם הבאי" (כלל כבוד א-להים הסתר דבר).

והרי לנו תופעה מופלאה. במחלוקות בהלכה בין חלב דאיתרא לחלב שעל הקשת, בין היבמות של בית שמאי ובית הלל ובין צאת הכוכבים של הגאונים לשקיעה של רבנו תם אין אנחנו רגילים לקרוא שבעלי המחלוקות מוציאים זה את זה מן העולם הבא ומכלל ישראל ודצח״ם, ואף על פי שלדעת כל אחד מהצדדים זה שכנגדו מחטיא את הרבים באיסורי כרת ומיתות בית דין. ואילו כאן, בהשקפה בעלמא שאין בה לא איסור ולא היתר ולא שום הנהגה מעשית? ובמחלוקות שבהלכה יש לכל אחד על מה לסמוך ולחשוב שדעתו היא הנכונה בהכרח, זה שמע מרבו וזה שמע מרבו שלו, זה נימוקו עמו קל וחומר וזה למד גזירה שוה, ובדורות האחרונים יותר — זה פוסק כלשנא בתרא וזה סומך על סוגיה מוכרעת במקום אחר, ואנו הלומדם דברי זה ודברי זה מבינים מה ראה כל אחד מהם לומר מה שאמר; אבל כאן, בדברי אגדה? מי יכול היה להגיד לאחרונים שביד חז״ל היתה קבלה על מה שאמרו, אם הגאונים, שכל התורה ומסורת הפסיקה לא באה לאחרונים אלא מהם, והרבנים הראשונים תלמידי הגאונים אשר מי יהיב לבו לפסוק הלכה נגד אחד מהם אם אין לצדו אחד אחר כיוצא בו להישען עליו, אם אלה כמו אלה הודיעו שלא ידעו מקבלה כזאת מאומה? אנוכי פרעוש קטן על זנב שועל שמח בחלקי שמושבי איתן ומחובר לפה שנשיכתו נשיכת חז״ל ומראהו נאה יותר ממראה זנב אריות המתאמץ לנער מעליו את האריה, הנני אוחז ומחזיק בפשוטם של דברי רבי זעירא בשלישי ממעשרות שהיה מקנתר לאילין דאגדתא וצוח להון סיפרי קיסמי. אמר ליה רבי בא בר כהנא למה את מקנתר לון שאל ואינון מגיבין לך אמר ליה מהו דין דכתיב **כִּֽי־חֲמַ֣ת אָדָ֣ם תּוֹדֶ֑ךָּ שְׁאֵרִ֖ית חֵמֹ֣ת תַּחְגֹּֽר** אמר ליה כִּֽי־חֲמַ֣ת אָדָ֣ם תּוֹדֶ֑ךָּ בעולם הזה שְׁאֵרִ֖ית חֵמֹ֣ת תַּחְגֹּֽר לעולם הבא אמר ליה או נימר **כִּֽי־חֲמַ֣ת אָדָ֣ם תּוֹדֶ֑ךָּ** בעולם הבא **שְׁאֵרִ֖ית חֵמֹ֣ת תַּחְגֹּֽר** בעולם הזה. אמר רבי לוי כשתעורר חמתך על הרשעים צדיקים רואין מה את עושה להן והן מודין לשמך. אמר רבי זעירא היא הפכה והיא מהפכה לא שמעינן מינה כלום, עד כאן לשון הירושלמי, ואם יטען טוען שהדברים אינם כפשוטם ובאמת לא כפר רבי זעירא באגדה וחס לו לפה קדוש שיאמר כן — הנה אותו טוען כבר הודה לטענתי.

על כל פנים רואים אנחנו שהצווחים שאגדות חז״ל הן תורה שבעל פה כשמועות וכהלכות, הם עצמם נוהגים במחלוקת שבאגדה לא כמו שהם נוהגים במחלוקת בהלכה. וגם אם לא נכריע נגדם במוחלט מבלי שתישאר שום שארית של ספק, אם נעמיד פנים כאילו שקול הרדב״ז כגאונים והמהר״ל כרמב״ם והשל״ה כריא״ז, עדיין יהיה לנו רק ספק השקול שמא דברי חז״ל באגדות מקובלים ברוח הקודש מהנביאים או ממשה רבנו ושמא הם אומדנא שאמרוהו בני אדם בחכמתם האנושית כפי שהזדמן להם, ולא

נוכל לסמוך בבטחון על תוכן הדברים שהוא אמת ולסתור מכוח הוודאות הזאת את המוחש והמושכל. וזה יהיה אפילו אם נדע בוודאות שכוונת האומר היתה למה שמובן מהם לפי פשט לשונם, לא חידות ולא משלים ולא סודות. כי כשיש אפילו רק אפשרות שהדברים אמורים שלא כמשמעם, אזי אין בטחון שהם תואמים לפי פשוטם את המציאות החומרית הממשית (כפי שהיא תמיד, או כפי שהיתה באותה פעם שמספרים עליה), וזה יהיה ככה אפילו אם הדברים כתובים בתורה.

כתוב בתורה, אמרנו — האם יודעים אנחנו לפחות מה כתוב שם באמת? יש אשר נחלקו על העניין הזה בעלי המדרשים ובעלי המסורה. בכמה מהמקרים האלה מובאים המדרשים ברש״י והם ידועים לכול. כל אלה ועוד מקרים נוספים מובאים ונדונים במנחת שי, ובכל מקום ומקום הוא מציין לתשובת הרשב״א (ואולי תשובת חכם אחר מאותו בית מדרש; הכוונה לסימן רלב מהמיוחסות לרמב״ן) „מדעתי שכן האמת שאין מוסיפין וגורעין בכל מקום ומקום בספרים ע״פ המסורת וע״פ מדרשי אגדה"... „ומ״מ בכל מה שבא בתלמוד דרך עיקר דין כקרנת קרנת וכבסכת לטוטפת ובן אין לו ביו״ד דרשינן עיין עליו"... „בזה ודאי מתקנין"... — הנה מפורש שבאותו מין לשון חז״ל כגון מלא יוד כתיב: אם דין הוא, שומעים להם, ואם אגדה, אין משגיחים בדבר. כהנהגת התשובה הזאת נוהגים למעשה כל ישראל.[7]

נמצינו למדים

העולה מכל זה הוא שאין לדעת מתוך לשון המקרא לבדו מה היה בפועל במציאות הגשמית, וגם על מדרשי חז״ל אי אפשר לסמוך בעניין הזה. ואם כן, מה התועלת המעשית למלך ולכל בעלי החלטות כמוהו בהגיון התורה יומם ולילה שהכתוב מצווה עליו, לצרכי תפקידם המעשי?

היא הנותנת. מה שהתורה איננה דברים חתוכים ומסויימים עושה שאיננה דבר סופי ומוגבל. אילו קראנו בפרשת תולדות פירוט מדויק של האופן שבו הובל יצחק הזקן אל האמונה המוטעית שעשו הוא זה שנמצא אצלו ומתברך, אולי יכולנו להשתמש בידיעה הזאת כדי לרמות בהזדמנות אחרת אדם אחר למטרה אחרת. כמו שזה כתוב, עם עורות גדיי העזים, התועלת הזאת לא תושג, אבל כמה לקחים והארות שואבים הוגי הפרשה מהמלים המעטות של הניסוח האגדי־ציורי! הנה אחד לדוגמה: מי שרוצה מאד להאמין במשהו משכנע את עצמו שזה מה שקולטים החושים שלו. יצחק רצה להאמין שאיש השדה הגזעי הצעיר ממשיך דרכו שלו **לָשׂוּחַ בַּשָּׂדֶה**, לשוחח עם השיחים אשר בשדה ולרנן עם עצי היער, ולא פקח עיניו להתבונן בהתנהגותו ולעמוד על טיב העלם כמות שהוא באמת, והוא רצה מאד להאמין שמי שבא אליו עם תבשילים בשומים

הוא היסוד כי לא נתנה התורה לאשר אין דעת לו והמלאך בין אדם ובין א-להיו הוא שכלו. וכל דבר שהדעת לא תכחישנו כפשוטו ומשפטו נפרשנו ונעמידנו על מתכונתו ונאמין כי ככה אמתו ולא נגשש קיר כעורים ולפי צרכינו נמשוך הדברים ולמה נהפוך הנראים לנסתרים?

7 ואם הדעת לא תסבול הדבר או ישחית אשר בהרגשות יתבר אז יבקש לו סוד כי שקול הדעת

הוא זה שצריך לקבל את הברכה, שאם יתברר שאין זה הבן הנכון, לא יגיע ריח המאכל לידי טעימת החיך. ולכן הטעה עצמו להאמין שהוא ממשש את מי שלא היה שם; נלמד מזה אנחנו שמה שנדמה לנו ברור וגלוי ומוכח הוא לא תמיד ככה באמת ושתמיד יש מקום לצאת מדעותינו הקדומות ומחשיבתנו המורגלת ולבחון בעינים שכאילו נבראו זה עתה מחדש את העובדות כמות שהן כל כמה שידיעתנו מגעת. ומה הפריע לנו עד עכשיו להכיר בכך שהסיפור של טעות במישוש עורות גדיי העזים כמו שהוא כתוב לא יתכן? כמובן, קיבעון תפישתי בחזקה „כך כתוב כך היה". אירוניה א·לוהית של הסופר.

אילו היה זה סופר בשר ודם שמכר לקוראיו במקום תיאור מדויק ושלם של העובדות כפי שהיו בפועל קיצור אגדי כזה בסגנון מיתוס־קדומים, היינו מצטערים על הלקחים שנמנע ממנו להפיק מהעובדות, כי על כן העובדות הוסתרו מפנינו. אבל הסופר דנן נאמן להגיש לקוראיו את מה שחשוב ביותר לדעת על המעשים שהוא מספר בצורה מועילה ומשכילה לכל הדורות. אם המידע ההיסטורי כללי מדי ומגמתי מדי וספרותי־מסוגנן יותר מדי לטעמו של ההיסטוריון החוקר המומחה, אין זה אלא מפני שמה שהוא מבקש לדעת חורג ממה שכל קוראי כל הדורות צריכים לדעת וללמוד מהסיפור. אין זה אומר שלעולם לא תהיה תועלת ליחיד או לרבים או לאומה כולה ממשהו שההיסטוריון החוקר מחפש ושבתורה איננו כתוב אפילו ברמז, אבל לא כל הדיוט וגם לא כל מלך מתמחה בכל תחומי המדע בבת אחת. לצרכן ההיסטוריה הרגיל, כמלך כהדיוט, חשוב יותר מ„מה היה באמת, בפרטי פרטים, כאמת הראויה מצד עצמה להיחקר ולהיוודע" — „מה היה, לצורך הבנת מצבנו עכשיו ובחירת מעשינו מכאן ולהבא". ואם הלקחים יופקו מסיפור מקוצר ומגמתי, מה בכך, כל עוד המקצר והמציג המגמתי יודע מה היה באמת וגם יודע מה טוב בשביל מפיק הלקח וגם רוצה בטובתו. שגור בפינו מדרש **רֵק הוּא** — **מִכֶּם**. צריך לזכור שאם **לֹא־דָבָר רֵק הוּא**, זה גם כן **מִכֶּם**. אין די באמונה שכל החכמה כתובה בתורה. מי שבא לקרוא בתורה כשומע סיפור תורה בגן ילדים אל יתפלא אם לא ימצא בה דבר שלא סיפרו אותו כבר דורות של גננות לדורות של פעוטות. **אַשְׁרֵי הָאִישׁ אֲשֶׁר בְּתוֹרַת ה׳ חֶפְצוֹ** והוא מביא אליה את מה שיש בו כבר מהכרת עולמו של הקדוש ברוך הוא כי חננו ה׳ ויהגה בה ואז יגלה בה תורתו המיוחדת שנבראה במיוחד בשבילו ושהוא נברא כדי להוציאה מהסתר אל הגלוי, תורת הסנדלר של רבי יוחנן ותורת המתורגמן של רבי חוצפית[8]. ואם על ההוגה בתורה מוטל לכונן ולהנהיג מדינה, אם הוא מסוגל לכך ואם הוא מכוון לבו לשמים, יאירו לו אותיותיה את דרך המלך.

אלה אותן האותיות הכתובות שם מעולם ולעיני כול, אבל בכל פעם שאדם קורא אותן הן

[8] לפעמים פוגשים מי שמקדשים כערך עליון או בלעדי תורת הבטלן אוכל החינם לאמור אין ערך לתורתם של מתורגמנים וסנדלרים כי הם ביזבזו באומנויות חיצוניות זמן וכוחות שהיו צריכים להשקיעם בלימוד תורה. מוטב שלא להתווכח עם אחד כזה. אם הוא יתמיד בלימוד תורה־נטו עד שיהיה חכם, כבר יבין מעצמו.

מאירות במקומות חדשים. לפנים בישראל היה מכשיר מיוחד מכוון וממוקד לשאלות שהציבור נזקק לתשובתן המעשית. והנה גם באבני החושן חקוקות תמיד אותן האותיות של שמות השבטים והאבות, ורק בשעה שהציבור צריכים להודעת אורים ותומים וגם האנשים המופקדים על כך באים לשאול וגם יש להם שיעור הרוח הדרוש וגם הם משכילים לשאול את השאלות הנכונות, רק אז מאירות להם האותיות את הדרך ילכו בה. ולא תמיד זה עובד כמו שצריך. לפעמים לא משיגים תשובה בכלל, ולפעמים טועים בפירוש של מה שמבינים מהאותיות המאירות. ועוד, מאחר שרק אדם אחד רואה את הארת האותיות,[9] איך נדע שאינו משלה את עצמו ושאינו מרמה אותנו? אכן ידיעה מדעית מוכחת ומדויקת לא נוכל לדעת את זה. צריך לסמוך על ההשתדלות לבחור ולמנות את האדם המתאים לתפקיד, וכולי האי ואולי. ואם באורים ותומים המיוחדים לתפקידם ובכהן הממונה עליהם ובמנהיג הציבור שהמשרה על שכמו אירעו תקלות כבמלחמת פילגש בגבעה, הארה שטוען הדיוט, אדם שאף אחד לא בחן ולא מינה ולא הסמיך ולא שאל אותו, שהתחדשה לו הארה זו בתורה, הרי שם לא רק שאין בטחון שהיא אמיתית אלא כמעט בטוח מראש שאין בה כלום?

אכן זהו מצבך העגום. אם לא תחשוב בכלל, אם לא תמציא שאלות חדשות לפי מצבי העולם

---

[9] כמו במשל הסבא כמה בני עלמא בערבוביא בסכלתנו דלהון ולא חמאן בארח קשוט באורייתא ואורייתא קרי בכל יומא בנהימו (נ"א ברחימו) לגבייהו (דבני נשא) ולא בעאן לאתבא רישא ואף על גב דאמינא דהא אורייתא מלה נפקא מנרתקה ואתחזיאת זעיר ומיד אתטמרת הכי הוא ודאי ובזמנא דאתגליאת מגו נרתקה ואתטמרת מיד לא עבדת דא אלא לאינון דידעין בה ואשתמודען בה מתל למה הדבר דומה לרחימתא דאיהי שפירתא בחיזו ושפירתא בריוא ואיהי טמירתא בטמירו גו היכלא דילה ואית לה רחימא יחידאה דלא ידעין ביה בני נשא אלא איהו בטמירו ההוא רחימא מגו רחימו דרחים לה עבר לתרע ביתה תדיר זקיף עינוי לכל סטר איהי ידעת דהא רחימא אסחר תרע ביתה תדיר מה עבדת פתחת פתחא זעירא בההוא היכלא טמירא דאיהי תמן וגליאת אנפהא לגבי רחימאה ומיד אתהדרת ואתכסיאת כל אינון דהוו לגבי רחימא לא חמו ולא אסתכלו בר רחימא בלחודוי ומעוי ולביה ונפשיה אזלו אבתרה וידע דמגו רחימו דרחימת ליה אתגליאת לגביה רגעא חדא לאתערא (ס"א לגביה רחימו) ליה הכי הוא מלה דאורייתא לא אתגליאת אלא לגבי רחימאה ידעת אורייתא דההוא חכימא דלבא אסחר לתרע ביתה כל יומא מה עבדת גליאת אנפהא לגביה מגו היכלא וארמיזת ליה רמיזא ומיד אהדרת לאתרה ואתטמרת כל אינון דתמן לא ידעי ולא מסתכלי אלא איהו בלחודוי ומעוי ולביה ונפשיה אזיל אבתרה ועל דא אורייתא אתגליאת ואתכסיאת ואזלת ברחימו לגבי רחימהא לאתערא בהדיה רחימו תא חזי ארחא דאורייתא כך הוא בקדמיתא כד שריא לאתגלאה לגבי בר נש (ברגעא) ארמיזת ליה ברמיזו אי ידע טב ואי לא ידע שדרת לגביה וקראת ליה פתי ואמרת אורייתא לההוא דשדרת לגביה אמרו לההוא פתי דיקרב הכא ואשתעי בהדיה הדא הוא דכתיב מִי־פֶתִי יָסֻר הֵנָּה חֲסַר־לֵב וגו' קריב לגבה שריאת למללא עמיה מבתר פרוכתא דפרסא ליה מלין לפום ארחוי עד דיסתכל זעיר זעיר ודא הוא דרשה לבתר תשתעי בהדיה מבתר שושיפא דקיק מלין דחידה ודא איהו אגדה לבתר דאיהו רגיל לגבה אתגליאת לגביה אנפין באנפין ומלילת בהדיה כל רזין סתימין דילה וכל ארחין סתימין דהוו בלבה טמירין מיומין קדמאין כדין איהו בר נש שלים בעל תורה ודאי מארי דביתא דהא כל רזין דילה גליאת ליה ולא רחיקת ולא כסיאת מיניה כלום אמרה ליה חמית מלה דרמיזא דקא רמיזנא לך בקדמיתא כך וכך רזין הוו כך וכך הוא כדין חמי (ס"א דעלאין) דעל אינון מלין לאו לאוספא ולא למגרע מנייהו וכדין פשטיה דקרא כמה דאיהו דלאו לאוספא ולא למגרע אפילו את חד ועל דא בני נשא אצטריכו לאזדהרא ולמרדף אבתרא דאורייתא למהוי רחימין דילה כמה דאתמר.'

והחיים המתחדשים בכל יום ולא תחפש להן תשובות בתורה, אז בטוח שלא תמצא כלום. ואם תחשוב ותשאל ותחפש, סיכוי טוב שתצא לך טעות. ותדע שזה המצב לא רק אצלך, ככה הוא גם אצל רבנים ואדמורים ומקובלים. אם על התאריכים השונים הכתובים על מלחמת חרבן ירושלים הראשונה אמר רבי תנחום בר חנילאי בירושלמי תענית קילקול חשבונות יש כאן, אם לא נומר שטעו נביאים בתאריך, הרי טעה אמורא בהבנת הנביאים, או שטעו מי שפירשו כך את הירושלמי, ועל כל פנים היתה כאן טעות בדבר פשוט על ידי אנשי חכמה וספר. ואם כן, תועלת של חסינות מטעות לא נשיג אם נניח את החשיבה למי שיש להם ראשים גדולים יותר משלנו, ורק הפסד יבוא לטובת הכלל מהוויתור על השימוש בשכלו המיוחד של כל אחד מהענווים הוותרנים. אחד יחיד ומיוחד שקיבל בחסד עליון חכמה יותר מכל אדם אמר **בְּאֵין תַּחְבֻּלוֹת יִפָּל־עָם וּתְשׁוּעָה בְּרֹב יוֹעֵץ**, לא ביועץ יחיד מומחה מאין כמוהו שהכל תלוי רק בחכמתו, או במועצת גדולי הייעוץ של בעלי מאה ספסלים כל אחד לפחות, כי אם בריבוי יועצים שיסתכלו על כל תחבולה שתעלה לדיון כל אחד מהזווית המיוחדת של השכלתו ונסיונו ואישיותו שלו, ורק תחבולה שלא תהיה לה סתירה גלויה מהנראה לאף אחד מהיועצים תאומץ למעשה, וממנה יוושעו.

לרבים האלה מוגשות לעיון ולבחינה הארות שמצאתי בתורה. לא הכל שם ממש חדש, וחוששני שגם לא הכל נכון, אבל אולי יימצא בכל זאת משהו מן החדש שהוא גם נכון, והשאר יושמט במהדורה הבאה.

להיות עם חופשי בארצנו

עַם אֱ-לֹהֵי אַבְרָהָם מתחיל ביציאה מהמסגרות המורגלות — לארץ חדשה, אבל קודם כל לצורת חיים של נוודים, שבט נבדל שאיננו מתערה ביושבי הארץ. רק אחרי שהשבט הנבדל גדל דיו שלא יהיה עוד צורך לקחת נשים מבחוץ כדי להבטיח קיומו והמשך גדילתו, הוא נשתל, נטע זר בעולם הפרעוני־נמרודי, כעובר־מבחנה ברחם פונדקית, באומה אחרת משונה ממנו במראה ובמנהגים שלא בנקל ייטמע בה. בהגיע העם למספר של אומה גם הגיעה השעה להתחיל בעצמאות לאומית ולחיות בארץ משלו, ושלושתם הזדמנו לו בבת אחת. לא „בארץ ישראל קם העם היהודי", כאילו היה שם כבר מלפני כן ורק שלא היה מתחילתו בגודל של עם ולא ריבון שליט עצמאי בארץ מגוריו, ואחר כך בהתחזקו „קם" העם הזה ועמד על רגליו שלו בארץ שמתוכה צמח — מהלך כזה תואם את אגדת ייסודה של רומי, אשר מחברי המגילה ההיא ביקשו להידמות לה או להזדנב אליה,[10] וכדי לקבוע ולהשריש בתודעה הלאומית את ההיפך ממנו אנחנו חוגגים שנה בשנה את חג הסוכות, כמבואר בספר הרוקח: „**לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם כִּי בַסֻּכּוֹת** שלא יחשבו 'מאבותינו

10 כזכור דרשו על הודעת **הִנְּךָ שֹׁכֵב עִם־אֲבֹתֶיךָ וְקָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה** שהקדוש ברוך הוא מחיה מתים ויודע מה שעתיד להיות. אמנם בתחילת תחיית האומה שחזרה מארצות המוות לארץ החיים קמו עליה פריצים וכתבו להם על קרן השור מגילת **קָם הָעָם הַזֶּה וְזָנָה**, אבל המסקנה היא שמשה רבנו חוזר וקם.

אברהם ויצחק ויעקב אנחנו יושבים בארץ׳ אלא ידעו שיצאו ממצרים וצרו על הערים ונתנם ביד ישראל." וגם חוקיה ונימוסיה של אומה זו לא צמחו והצטברו במשך דורות רבים של ישיבתה על אדמתה או בנדידתה כשבט נוודים עצמאי, אלא ניתנו לה בבת אחת בצאתה מתוך האומה הפונדקית ומתחת שלטון חוקיה של זו. הרוח שנושמים החוקים החדשים האלה איננה זו של דורות קדומים שיצרו אותם בהתפתחות איטית של מושגי הצדק וההגינות, במאבקי כח בין קבוצות שונות של בעלי נכסים ותפקידים ומעמדים שונים, בין הון וקרקע, נשק, ספרים ואומנויות. החוקה החדשה שיורדת לאומה החדשה הזאת מוכנה ומשוכללת מן השמים אינה משל קבוצת אינטרסים אחת או זרם השקפתי אחד וגם לא מאוזנת ביניהם על ידי משיכת כל קבוצה לכיוונה שלה, אבל היא מאזנת בין כולם ומכוונת לעצב לאורך שנים רבות את חיי כל הפרטים והקבוצות ביחד — לטובת הכלל כולו. ואולם: הצדק המשפטי המוחלט והסדר הציבורי הנאות ואף השיגשוג הכלכלי והחוסן הלאומי, איך יעלה על הדעת שהם יהיו בפני עצמם תכליתה ומיצויה של טובת הכלל — **וְשָׁמַרְתָּ אֶת־חֻקָּיו וְאֶת־מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם אֲשֶׁר יִיטַב לְךָ וּלְבָנֶיךָ אַחֲרֶיךָ וּלְמַעַן תַּאֲרִיךְ יָמִים עַל־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר ה׳ אֱ־לֹהֶיךָ נֹתֵן לְךָ כָּל־הַיָּמִים, וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל שְׁמַע אֶל־הַחֻקִּים וְאֶל־הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר אָנֹכִי מְלַמֵּד אֶתְכֶם לַעֲשׂוֹת לְמַעַן תִּחְיוּ וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה׳ אֱ־לֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נֹתֵן לָכֶם, וְאַתָּה פֹּה עֲמֹד עִמָּדִי וַאֲדַבְּרָה אֵלֶיךָ אֵת כָּל־הַמִּצְוָה וְהַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תְּלַמְּדֵם וְעָשׂוּ בָאָרֶץ אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לָהֶם לְרִשְׁתָּהּ: וּשְׁמַרְתֶּם לַעֲשׂוֹת כַּאֲשֶׁר צִוָּה ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם אֶתְכֶם לֹא תָסֻרוּ יָמִין וּשְׂמֹאל: בְּכָל־הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר צִוָּה ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם אֶתְכֶם תֵּלֵכוּ לְמַעַן תִּחְיוּן וְטוֹב לָכֶם וְהַאֲרַכְתֶּם יָמִים בָּאָרֶץ אֲשֶׁר תִּירָשׁוּן, שָׁמוֹר תִּשְׁמְרוּן אֶת־מִצְוֹת ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם וְעֵדֹתָיו וְחֻקָּיו אֲשֶׁר צִוָּךְ: וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳ לְמַעַן יִיטַב לָךְ וּבָאתָ וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ, וְאוֹתָנוּ הוֹצִיא מִשָּׁם לְמַעַן הָבִיא אֹתָנוּ לָתֶת לָנוּ אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַאֲבֹתֵינוּ: וַיְצַוֵּנוּ ה׳ לַעֲשׂוֹת אֶת־כָּל־הַחֻקִּים הָאֵלֶּה לְיִרְאָה אֶת־ה׳ אֱ־לֹהֵינוּ לְטוֹב לָנוּ כָּל־הַיָּמִים לְחַיֹּתֵנוּ כְּהַיּוֹם הַזֶּה, כָּל־הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת לְמַעַן תִּחְיוּן וּרְבִיתֶם וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֵיכֶם, וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־כָּל־הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם לְמַעַן תֶּחֶזְקוּ וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ: וּלְמַעַן תַּאֲרִיכוּ יָמִים עַל־הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֵיכֶם לָתֵת לָהֶם וּלְזַרְעָם אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ, לְמַעַן יִרְבּוּ יְמֵיכֶם וִימֵי בְנֵיכֶם עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֵיכֶם לָתֵת לָהֶם כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל־הָאָרֶץ.** בשביל מה? לאכול מפריה ולשבוע מטובה? וכי איך יהפוך **אָכוֹל וְשָׁתוֹ כִּי מָחָר נָמוּת** לאידיאל יותר גדול אם אך יהיה כן בכל הבתים והככרות כולם **אֵתָיוּ אֶקְחָה־יַיִן וְנִסְבְּאָה שֵׁכָר וְהָיָה כָזֶה יוֹם מָחָר גָּדוֹל יֶתֶר מְאֹד?**

הַנִּסְתָּרֹת לַה׳ אֱ־לֹהֵינוּ וְהַנִּגְלֹת לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד־עוֹלָם
לַעֲשׂוֹת אֶת־כָּל־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת

הכל יודעים שהמצוות לא ניתנו אלא לצרף בהן את הבריות, ששכר מצוה בהאי עלמא ליכא, שבעלמא דשקרא צדיק ורע לו רשע וטוב לו, ושמתן שכרן שלצדיקים לעתיד לבוא, וחוץ ממני גם הכל כבר יודעים איך זה נראה שם בעולם הבא לעתיד לבוא, ולכן לא אכתוב כאן על אחת מכל אלה.

גם בתורה לא נמצא כתוב מהם הרבה, ולעומת זאת כתוב שם על תוצאה נראית לעין של קיום תורה מערכתי על ידי עם ישראל בארצו: **רְאֵה ׀ לִמַּדְתִּי אֶתְכֶם חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים כַּאֲשֶׁר צִוַּנִי ה׳ אֱ־לֹהָי לַעֲשׂוֹת כֵּן בְּקֶרֶב הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּאִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ׃ וּשְׁמַרְתֶּם וַעֲשִׂיתֶם כִּי הִוא חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים אֲשֶׁר יִשְׁמְעוּן אֵת כָּל־הַחֻקִּים הָאֵלֶּה וְאָמְרוּ רַק עַם־חָכָם וְנָבוֹן הַגּוֹי הַגָּדוֹל הַזֶּה׃ כִּי מִי־גוֹי גָּדוֹל אֲשֶׁר־לוֹ אֱ־לֹהִים קְרֹבִים אֵלָיו כַּה׳ אֱ־לֹהֵינוּ בְּכָל־קָרְאֵנוּ אֵלָיו׃ וּמִי גּוֹי גָּדוֹל אֲשֶׁר־לוֹ חֻקִּים וּמִשְׁפָּטִים צַדִּיקִם כְּכֹל הַתּוֹרָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לִפְנֵיכֶם הַיּוֹם?** הגויים המשבחים כאן את החוקים הטובים של ישראל[11] מיחסים אותם לחכמתם ותבונתם של

[11] אמר אביי דאמר קרא **אַחַת ׀ דִּבֶּר אֱ־לֹהִים שְׁתַּיִם־זוּ שָׁמָעְתִּי כִּי עֹז לֵא־לֹהִים** מקרא אחד יוצא לכמה טעמים ואין טעם אחד יוצא מכמה מקראות. דבי רבי ישמעאל תנא **הֲלוֹא כֹה דְבָרִי כָּאֵשׁ נְאֻם־ה׳ וּכְפַטִּישׁ יְפֹצֵץ סָלַע** מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות אף מקרא אחד יוצא לכמה טעמים. אם לא נניח שהתנא דבי ר׳ ישמעאל הובא לשם שלא לאותה כוונה כמו אביי ואולי אינו מסכים עמו בדין הנדון, בטלה לפי דברי שניהם לפחות אחת משתי הדרשות, שאילו היו שתיהן נכונות היו שני מקראות יוצאים לטעם אחד.

אבל פסוק אחד בוודאי יוצא לכמה טעמים, ועל כן לא ייפלא שמאמר **חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים** מלבד פירושו הפשוט על פי ההקשר גם נדרש לעניין אחר: אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות שנאמר **וּשְׁמַרְתֶּם וַעֲשִׂיתֶם כִּי הִוא חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים**. „תקופות“ יש ארבע בשנה — היום הקצר, היום הארוך, ושני הימים שאורכם שוה ללילה. לשני האחרונים האלה יש משמעות בהלכה, כי צריכים לסדר את השנה באופן שהם יחולו בקרבה הנכונה לפסח ולסוכות. המזלות, כלומר כוכבי השבת והתמונות הדמיוניות שהם יוצרים על פני הרקיע, משמשים רקע ונקודות ייחוס לשמש ולירח שהם השחקנים היחידים בחישוב המועדים בהלכה. אפשר אפוא שחישוב התקופות והמזלות שאמר רבי יוחנן הוא תיקון הלוח על פי ההלכה, והוא נותן כבוד ליהודים אצל הגוים שיתפעלו מהחכמה הזאת להתאים את החגים לעונות השנה. אלא שלכאורה לא כל כך מובן — אם כבר עשה מישהו את החשבון ותיקן את הלוח, מה תועלת יש בזה שמישהו נוסף יחזור גם הוא על תרגיל החישוב? ואם בלי החישוב האמור כאן היה העיבור הנצרך נמנע, כלום היה אז החסרון העיקרי זה שלא עושים רושם על טיפשי האומות? הייתי חושב שגם בלי „מה יאמרו“ היה אז קילקול גדול, שכל ישראל לא היו שומרים את המועדים כמצותם, אוכלים ביום כיפור וחמץ בפסח ומקריבים מוספים בימי חול... כנראה מדובר במציאות של קידוש על פי הראיה ובחשבון שאיננו „תקופות ומזלות“ בדוקא אלא מהלך הירח והיראותו, שקידוש החודש יכול להתקיים כהלכתו גם בלי שיוודע זמן המולד, אבל תפארת הוא לבית הדין שחשבונם קולע למה שהעדים רואים בעיניהם או מגלה עדות שקרית. ועדיין קשה למה אם כן אמר מצוה על האדם לחשב ולא „מצוה על בית דין מקדשי החודש לחשב“. ואולי היו ספרים שגרסו ככה? הנה הרמב״ם פסק בהלכות קידוש החודש: מצות עשה מן התורה על בית דין שיחשבו וידעו אם יראה הירח או לא יראה.

אבל רש״י פירש **לְעֵינֵי הָעַמִּים** - שחכמה הניכרת היא, שמראה להם סימן לדבריו בהילוך החמה והמזלות שמעידין כדבריו, שאומר שנה זו גשומה והיא כן שנה זו שחונה והיא כן, שכל העיתים לפי מהלך החמה במזלותיה ומולדותיה במזל תלוי הכל, לפי השעה המתחלת לשמש בכניסת החמה למזל. הרעיון של חיזוי מזג אויר על פי הכוכבים איננו מקובל בימינו, אבל הוא היה נפוץ בזמנו של רש״י ועוד מאות שנים אחריו, גם בישראל וגם בין הברברים באירופה. הסימן שהמלומד היהודי יכול להראות לדבריו איננו כמובן התממשות תחזית מזג האויר (שכבר התברר במעקב רב שנים

היהודים עצמם. ומכאן, שאין מדובר בגוים

שאי אפשר לנבאותו מהכוכבים) אלא רק הילוך המזלות והחמה עצמו.

קביעת החודשים והשנים על פי סוד העיבור היא חכמה יהודית מיוחדת וישראל מצווים לקבוע שנים וחודשים על פי התקופות והמזלות, ומובן לפי הביאור הראשון למה אמר רבי יוחנן שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות ולזכות אגב עיסוקו במצוה גם לשבחי הגוים. אבל חיזוי מזג האויר, אפילו בשיטות היעילות הנהוגות היום, ועל אחת כמה וכמה באופן שאין בו מועיל, בהיזוי איצטרולוגי, איננו בשום אופן מצוה מצד עצמו. ונמצא לפי ביאורו של רש״י שמצוה לעסוק במה שבעיני הגוים נחשב חכמה בדוקה ולהצטיין בתרגילים בחכמה זו, כדי שהטיפשים האלה יגידו שהיהודים חכמים. ואם הלכה כרבי יוחנן וגם נכון פירוש רש״י לדבריו, מסתבר שחישוב התקופות אינו אלא דוגמה אחת של מדע מדויק שיש בו חישובים וניבויים וראיות על קיום הניבוי או אי־קיומו (עד העת החדשה היה חישוב מקום היראות גרמי השמים המדע העיוני היחיד שהיה כך) — ולפי זה כל המדעים המדויקים כולם, כל יהודי שיודע משהו מהם נדרש להראות לגוים את חכמתו ובזה מתקדש על ידו שם שמים. ואפשר שהדבר איננו תלוי בתהילת הגוים, ושלְעֵינֵי הָעַמִּים לא נאמר אלא לגלות שמדובר בחכמה התלויה בראיות ובחישובים, ולא בדעות מוסכמות ובצילצולי מלים זה בכה וזה בכה ולהוכיח או להפריך אי אפשר שום דבר. הריטב״א קיצר וסתם: איזו היא חכמה ובינה שהיא כנגד העמים זה חשוב תקופות ומזלות · וכיון שכן למדנו כי מצוה להתעסק בה ואין בזה כלל משום חכמה יונית וזה פשוט. חכמה יוונית היא לימוד שאפשר לעסוק בו רק בשעה שאינה מן היום וגם לא מן הלילה, לפי שהימים והלילות הרי כבר תפוסים על ידי לימוד אחר, שנאמר לֹא־יָמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה, ומדע הטבע איננו בכלל חכמה יוונית. ומן הסתם, אם יש מצוה לעסוק ביישומו העיוני להראות חכמה לגוים או כדי להביט פועל ה׳, כמו שאמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב — עליו הכתוב אומר וְאֵת פֹּעַל ה׳ לֹא יַבִּיטוּ וּמַעֲשֵׂה יָדָיו לֹא רָאוּ, הלוא מסתבר שכמו כן מצוה גם כן ללמוד אותו מדע, שבלי לימוד וְהַחָכְמָה מֵאַיִן תִּמָּצֵא? והרי הכל מכירים דברי רבי אברהם אבן עזרא בסוף השער השני מאיגרת השבת על אחד ממשכילי הדור שביקש ממנו שיפרש לו סוד נולד קודם חצות על רגל אחת ובעבור שהחריש החכם חרה לו לשואל: ואני נתתי לו עצת אמת, שיתענה לפני השם הנכבד אשר כל יוכל, לברוא לו לב טהור ולתת בקרבו רוח חדשה לשפוך עליו רוח חכמה, עד שיבין כל החכמות מלבו מבלי

למוד ימים ושנים, אשר לא עשה כן לכל איש מיום שברא אדם על הארץ; אולי ישמע ה׳ תפלתו ויחדש לו זה הפלא והאות והמופת, להיותו שני לאתון בלעם. ויש להאיר שגם מי שמפרש את המצוה לחשב תקופות על התקנת הלוח בידי בית דין המופקדים על זה איננו חולק על המצוה להביט פועל ה׳. הרמב״ם השיב לשאלה 32 משאלות חכמי צור תלמידי רבי אפרים החסיד (סימן קנ במהדורת בלאו ותרגומו): חישוב תקופות ומזלות הוא חכמת התכונה בכלל ואומרם כל היודע ואינו מחשב רצונו לומר מי שיש ביכלתו להבין אותה ולו שכל טוב וקרא הקדמות זאת החכמה ואינו עוסק בה ומה שאמרתם מה יצא מזה כבר באר ר׳ מאיר בברייתא ואמר הסתכל במעשיו שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם. ותלמיד תלמידו רבנו פרחיה כתב (*על דברי הרי״ף אמר מר זוטרא בר טוביה אמר רב המותח חוט של תפירה בשבת חייב חטאת והלמד דבר אחד מן המגוש חייב מיתה והיודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו מחשב אסור לספר הימנו*) „מגוש · ע״ז חייב מיתה · מפני שהוא מטהו מדרך החיים לדרך מיתה והיודע לחשב בתקופות ומזלות וכו׳ <נ״ר אסור לספר עמו> · ואעפ״י שלמדם מן המגוש ולפיכך סמך לו דבר זה והיודע לחשוב ומונע עצמו ואינו מחשב או **היכול ללמוד לחכמות אלו ואינו לומדן עליו הכתוב אומר ואת פעל** י״י." וְדַעַת לְנָבוֹן נָקָל שאין זו הנהגה למי שעדיין אינם בקיאים בכ״ד ספרי תנ״ך (כי לא בשבילם נאמרו מָשָׁל וּמְלִיצָה דִּבְרֵי חֲכָמִים וְחִידֹתָם) או למי שלמד קצת יותר ונדמה לו שכבר למד הכל, כגון בן דמה בן אחותו של ר׳ ישמעאל ששאל לר׳ ישמעאל, שעליו קרא ר׳ ישמעאל את המקרא הזה וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה צא ובדוק שעה שאינה לא יום ולא לילה וכו׳, ופירש רש״י לחייב ללמוד כל היום, ולכאורה קשה דאיך אפשר זה ואנן קיימא לן בפרק ראשון מקדושין דף ל״ב דאביו חייב ללמדו אומנות, ועוד אמרו ז״ל וּבָחַרְתָּ בַּחַיִּים זו אומנות? כלומר חובת לימוד כל היום כדברי רש״י איננה באמת לכל אדם בכל הזמנים והמצבים, אבל בן דמה עדיין לא ידע להוכיח לר׳ ישמעאל מתוך תלמודו שהדבר כן, ומזה התברר שבשבילו עדיין לא הגיע הזמן ללימוד שמחוץ לליבה הכללית של כל אדם.

ויש אחרים מישראל שאין מדרגתם ומצבם כבן דמה, ובשבילם כתב הגר״א מווילנא באדרת אליהו על וְאֵת פֹּעַל ה׳ לֹא יַבִּיטוּ וּמַעֲשֵׂה יָדָיו לֹא רָאוּ. אמר כאן פֹּעַל וּמַעֲשֵׂה וגבי פעולה אמר לֹא יַבִּיטוּ וגבי מעשה אמר לֹא רָאוּ והוא על דרך מה שנאמר כִּי שִׂמַּחְתַּנִי ה׳ בְּפָעֳלֶךָ בְּמַעֲשֵׂי יָדֶיךָ אֲרַנֵּן אמר גבי פעולה שמחה וגבי מעשה רנה. וכן מה שנאמר עִבְדוּ אֶת־ה׳ בְּשִׂמְחָה בֹּאוּ לְפָנָיו בִּרְנָנָה אמר השמחה לעבודה

מלומדים הקוראים בספר החוקים של היהודים.

ובביאה רננה והיינו על פי מה שאמר בזוהר שמחה בצפרא ורננה ברמשא והוא כי פעולה נאמר על ענין בלתי נראית בראיה בעלמא כי אם אחרי הבטה והסתכלות היטב וזה שנאמר **כִּֽי־אֶרְאֶ֣ה שָׁ֭מֶיךָ מַעֲשֵׂ֣ה אֶצְבְּעֹתֶ֑יךָ יָרֵ֥חַ וְ֝כוֹכָבִ֗ים אֲשֶׁ֣ר כּוֹנָֽנְתָּה** אבל השמש לא נראה להדיא ונקראת פעולה וז"ש בשחרית בזריחת השמש שהוא ענין פעל ה' ובצפרא שמחה אמר **שִׂמַּחְתַּ֣נִי בְפָעֳלֶ֑ךָ** וברמשא רנה והוא לעת צאת ירח וכוכבים הנקראים מעשה ה' ואמר **בְּמַעֲשֵׂ֖י יָדֶ֣יךָ אֲרַנֵּֽן**. וזה שאנו אומרים אברהם יגל היינו בתפלת שחרית צלותא דאברהם אז הוא גילה ושמחה וברמשא רנה לעת תפלת המנחה צלותא דיצחק וזה שאומרים יצחק ירנן. והנה בשחרית כאשר תזרח השמש **יֵצֵ֣א אָדָ֣ם לְפָעֳל֑וֹ וְ֝לַעֲבֹדָת֗וֹ עֲדֵי־עָֽרֶב** וכשיוצא לעבודתו אמר **עִבְד֣וּ אֶת־ה׳ בְּשִׂמְחָ֑ה** ולעת ערב בבואו מן העבודה זמן רנה וזה שאמר **בֹּ֥אוּ לְ֝פָנָ֗יו בִּרְנָנָֽה** וכהנים המה כנגד אברהם והוא כנגד שחרית אמר כהנים לעבודתם והלוים כנגד יצחק ברמשא רנה אמר והלוים לשירם ולזמרם וזה שאמר כאן **וְאֵת פֹּעַל ה׳** שאינה נראית אלא אחרי ההבטה **לֹא יַבִּיטוּ** ואת **מַעֲשֵׂה יָדָיו** דבראיה בעלמא סגי גם כן **לֹא רָאוּ**. ועל פי זה מובן דברי חז"ל את פעל ה' לא יביטו שלא אמרו יוצר אור בשחרית ואת מעשה ה' לא ראו שלא אמרו מעריב ערבים בערבית, שלא נתנו לבם להביט פועל ה' ועצמו עיניהם מראות מעשה ידיו, וממילא לא פצחו בשבחים הראויים לאלה. ושמא יטען טוען שהכוונה לאמירת נוסח קבוע מראש וצריך התכוונות עם האמירה בבוקר יותר מבערב, אבל קריאה להשתדלות לקנות ידיעות והבנות לא עלתה על דעת הגר"א שלא היה מבקש לבטל זמן וכח מלימוד תורה הקדושה? לטוען הזה ייאמר, הלא קראת בוודאי בנעוריך ספר קול התור המקובץ כולו מדברי הגר"א בכתב ובעל פה? הנה שם הפרק החמישי רובו (שער באר שבע) עוסק בחובת הידיעה בשבע החכמות של מחקרי הטבע עפ"י הגר"א לשם השגת חכמת התורה ולשם קידוש ה' וקירוב הגאולה. הספר צריך להיות בכל בתי המדרש ובדירות ומצוי בחנויות, אבל על הצד שהעותק שלך כבר בלוי ובבית המדרש הספר תפוס אצל לומד אחר ובחנות אזל בדיוק היום, עד שיביאו חדש, אעתיק לך מקצת הדברים פה:

א) נודע למשגב, שרבנו כ"ק גאון ישראל מרן אלי' נ"ע עסק הרבה גם בחקירת סגולות הטבע מחקרי ארץ לשם השגת חכמת התורה ולשם קידוש ה' בעיני העמים ולשם קירוב הגאולה. עוד מצעירותו הראה נפלאות בכל שבע החכמות והרבה לבקש גם ציוה לתלמידיו ללמוד כמה שאפשר בשבע החכמות של מחקרי ארץ גם בכדי להרים את חכמת ישראל עפ"י חכמת התורה בעיני העמים עפ"י הכתוב כי היא חכמתם ובינתם לעיני העמים וכו' ובזה יהיה עליונות ישראל הרוחנית ועפ"י הכתוב וּלְתִתְּךָ֣ עֶלְי֗וֹן עַ֤ל כָּל־הַגּוֹיִם֙ אֲשֶׁ֣ר עָשָׂ֔ה לִתְהִלָּ֖ה וּלְשֵׁ֣ם וּלְתִפְאָ֑רֶת וכו' ביחוד התכוון רבנו להתכונן במטרה זו לקראת שנת ת"ר לאלף זה אלף הששי עפ"י האמור בזוה"ק כדלהלן:

ב) יסוד גדול לרבנו הגר"א להתכוננות בלימוד שבע החכמות. לקראת שנת ת"ר באלף זה אלף הששי היה דברי הזוהר הקדוש פרשת וירא (דף קי"ז) אשר שם נאמר ובשית מאה שנין לשתיתאה יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא ואיתתקן עלמא לאעלי בשביעאה וכו', רבנו הגר"א דיבר אתנו הרבה על דברי הזוהר האלה גם בצירוף חישובים עמוקים ועיקרם הוא שאתחלתא דגאולה קשורה עם קבוץ גלויות ועם התפתחות מבועי החכמה באיתערותא דלתתא ע"י ישראל בירושלים כמבואר להלן. כן ראה רבנו רמזים טמירין על יעודו בענין זה, שהיה כנודע נהורא דמשיח בן יוסף משיחא דאתחלתא. רבנו הגר"א עסק בידיעת שבע החכמות הצפונות בתורה בסוד „שבעה ספרים" ובמובן האמור חָ֭כְמוֹת בָּנְתָ֣ה בֵיתָ֑הּ חָ֝צְבָ֗ה עַמּוּדֶ֥יהָ שִׁבְעָֽה וכך אמר לנו רבנו אלו דברים מביאים לידי קידוש השם בעקבות משיחא: בנין ירושלים, קבוץ גלויות, פריחת ארץ ישראל, תקון המדות, גלוי רמזי התורה ולימוד שבע החכמות, על פי הביאור דלהלן:

ג) הדרגה הגבוהה ביותר של ברכות ישראל וברכות ארץ ישראל הנמנות בפרשת כי תבוא היא: וּלְתִתְּךָ֣ עֶלְי֗וֹן עַ֤ל כָּל־הַגּוֹיִם֙ אֲשֶׁ֣ר עָשָׂ֔ה לִתְהִלָּ֖ה וּלְשֵׁ֣ם וּלְתִפְאָ֑רֶת. עליונותו של ישראל על כל הגוים באה ע"י הכרתם בחכמת ישראל שהיא חכמת התורה, עפ"י הכתוב: כִּ֣י הִ֤וא חָכְמַתְכֶם֙ וּבִ֣ינַתְכֶ֔ם לְעֵינֵ֖י הָעַמִּ֑ים אֲשֶׁ֣ר יִשְׁמְע֗וּן אֵ֚ת כָּל־הַחֻקִּ֣ים הָאֵ֔לֶּה וְאָמְר֗וּ רַ֚ק עַם־חָכָ֣ם וְנָב֔וֹן הַגּ֥וֹי הַגָּד֖וֹל הַזֶּֽה, ומתי יכירו העמים בחכמתם של ישראל, כשישראל יושבים על אדמתם כשהיא ברוכה בכל הברכות והסגולות הטובות הנמנות שם (פרשת תבא), כי כל זמן שישראל נתונים בגלות, מעונים ונרדפים, כל חכמתם היא בבחינת וְחָכְמַ֤ת הַמִּסְכֵּן֙ בְּזוּיָ֔ה גם שדודה מתוך קנאה וצרות עין.

ד) מתוך לשון הפסוק לְשֵׁ֣ם וְלִתְהִלָּ֗ה בקשר לעליונות ישראל וחכמתם — אמר לנו רבנו הגר"א — למדים אנו שבכל מקום שבו נאמרה הלשון לְשֵׁ֣ם וְלִתְהִלָּ֗ה או הלשון תְּהִלָּ֖ה בקשר לישראל וארץ ישראל, הכונה היא על חכמת ישראל לעיני כל העולם. והנה א) על ירושלים נאמר וְאַל־תִּתְּנ֥וּ דֳמִ֖י ל֑וֹ עַד־יְכוֹנֵ֞ן וְעַד־יָשִׂ֧ים

כי הרי בספר החוקים של היהודים כתוב

אֶת־יְרוּשָׁלִַם תְּהִלָּה בָּאָרֶץ. לפי הפשט הפשוט פירושו של כתוב זה הוא שירושלים תהיה בנויה לתהלה, אך לפי הביאור דלעיל הכונה היא גם לתהלת חכמת ישראל שמרכזה הוא בירושלים הבנויה. ב) בקשר לקיבוץ גלויות נאמר בָּעֵת הַהִיא אָבִיא אֶתְכֶם וּבָעֵת קַבְּצִי אֶתְכֶם כִּי־אֶתֵּן אֶתְכֶם לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה בְּכֹל עַמֵּי הָאָרֶץ בְּשׁוּבִי אֶת־שְׁבוּתֵיכֶם לְעֵינֵיכֶם אָמַר ה׳ — לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה היינו חכמת ישראל שתתגלה לעיני כל העולם, כמבואר לעיל, הבאה בד בבד עם קבוץ גלויות. ג) בקשר לפריחת הארץ נאמר כִּי כָאָרֶץ תּוֹצִיא צִמְחָהּ וּכְגַנָּה זֵרוּעֶיהָ תַצְמִיחַ כֵּן | אֲדֹנָי יְהוִה יַצְמִיחַ צְדָקָה וּתְהִלָּה נֶגֶד כָּל־הַגּוֹיִם. — תְּהִלָּה נֶגֶד כָּל־הַגּוֹיִם היינו חכמת ישראל, כפי המבואר לעיל. ד) בקשר להתגלות פנימיות התורה, כנאמר: הִוא חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם וכו׳, — חכמה ובינה הן סודות התורה כידוע ליודעי ח״ן, אשר הן הן עליונותם של ישראל והן הן הדרגה העליונה ביותר של ישראל, ככונת הפסוק וּלְתִתְּךָ עֶלְיוֹן עַל כָּל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עָשָׂה לִתְהִלָּה וּלְשֵׁם וּלְתִפְאָרֶת וכו׳ וכמבואר שתהלת ישראל בעיני העמים היא חכמת ישראל. בקשר לזה הוסיף רבנו רמז נאה לְשֵׁם וְלִתְהִלָּה בגימטריא „שבע חכמות". ה) בקשר ללימוד שבע החכמות אמר לנו רבנו: „ההתגלות המשיחית באה בד בבד קימעא קימעא עם התגלות חכמת התורה ומתגלית ע״י גלוי רזי התורה ופתיחת שבע החכמות דלעילא באיתערותא דלתתא, וזאת כונת הזהר הקדוש פרשת וירא (דף קי״ז), שבשנת ת״ד לאלף הששי יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא, עם התחלת התגלות משיחית קימעא קימעא, כל אלה נכללים ביעודו של רבנו הגר״א נהורא דמשיח בן יוסף".

ה) מי ימלל ומי ישער את גודל דאגתו של רבנו בעד הרמת קרן התורה ולימודה בתוך המון כל בית ישראל, איה סופר ואיה שוקל לתאר את גודל דאגתו בעד קידוש ה׳ לעיני העמים, פעמים רבות היה אומר מתוך אנחות כבדות למה יאמרו בגוים איה חכמתן של ישראל ומפה לאוזן אמר לנו הרבה פעמים מה עושים תופשי התורה שלנו בעד קידוש ה׳ כמו שעשו הקדמונים מגדולי ישראל שרבים מהם קידשו שם שמים ע״י ידיעתם המרובה בחקירת מצפוני הטבע מנפלאות הבורא ית״ש אשר גם רבים מחסידי האומות העלו על נס את חכמת ישראל חכמי התורה, אנשי הסנהדרין, תנאים ואמוראים, וכו׳ ובדורות המאוחרים רבנו הרמב״ם, ובעל התוספות יום טוב ועוד, אשר הרבו לקדש שם שמים בעיני הגוים ע״י חכמתם במחקרי ארץ.

מתוך כל האמור בפסוקים הנ״ל בתורה ובנביאים ומתוך דברי הזוה״ק הנ״ל מסיקים אנו את העיקרים האלה: א) לימוד שבע החכמות שבאיתערותא דלתתא מסייע להשגת חכמת התורה ברזיה ומעלה את חכמת ישראל וקידוש ה׳ בעיני הגוים וקירוב הגאולה. ב) שהתגלות חכמת ישראל באה יחד עם קבוץ גלויות. ג) שהמקור והמרכז להתגלות חכמת ישראל הן בירושלים כפי המבואר לעיל. ד) שהתגלות חכמת ישראל בעיני העמים באה יחד עם פריחת ארץ ישראל בכללה. וכל אלה הם בכונת חז״ל (סנהדרין צ״ח) בענין „קץ המגולה" כהכשרה לקץ הגאולה, וסוד גלוי לכל העמים.

ו) יסוד היסודות של כל הבריאה, כל העולמות העליונים והתחתונים וכל אשר בהמו — הוא אור החכמה העליון. „חכמת אלקים בקדושה של מעלה" כולל בתוכו כח סגולה עליון שממנו נובעות כל הסגולות הרוחניות והגשמיות של כל הבריאה, דרך עולם האצילות, וכולן כלולות בתורה ב"רמיזין קדישין": ולא רק עקרי הסגולות, אלא גם כל הפרטים ופרטי הפרטים בכל הדורות נרמזין בתורה. לפי הכלל הגדול של רבנו הגר״א בבאורו לספרא דצניעותא — כל הסגולות של האורות העליונים נובעות מהכח השגיב והקדוש של אור החכמה העליון, וניצוציהן יורדים מלמעלה למטה עד עולם העשיה ומתגשמים בעולם התחתון. כל סגולה וסגולה לפי שרשה ויחוסה הכללי והפרטי ולפי זה כל הסגולות הטבעיות שבעולם התחתון נמשכות מכח אור החכמה העליון. כל עקרי הסגולות היורדות מלמעלה למטה מתרכזים בשבע מדורות במובן הכתוב חָכְמוֹת בָּנְתָה בֵיתָהּ חָצְבָה עַמּוּדֶיהָ שִׁבְעָה, שהן שבע החכמות הכלולות בשבעה עמודי עולם כנודע. וכולם, כל הבריאה, כל העולמות העליונים והתחתונים וכל אשר בהם קשורים לאור החכמה העליון ע״י צינור דק בסוד תֹּלֶה אֶרֶץ עַל־בְּלִי־מָה והוא פתיל נוגה סוד עין החשמ״ל ראשי תיבות חכמה של מעלה הנמשכים כלם משרשם הראשון אור אין סוף ב״ה. וכל אלה כלולים ברזי התורה כי ליכא מידי דלא רמיזי באורייתא וכל התורה כולה נובעת (נובלות מחכמה של מעלה כדברי המדרש) ורבנו הוסיף נובלות של תורה הם שבע החכמות של מטה בכונת הזהר ומבועי דחכמתא לתתא בסוד מעינות תהום ובסוד ברכות תהום רובצת תחת הנובעות

שהיהודים לא המציאו בעצמם את החוקים

מברכות שמים מעל ובכדי להבין ולהשיג את חכמת התורה הכלולה באור החכמה העליון נחוץ ללמד גם את שבע החכמות הצפונות בעולם התחתון עולם הטבע. בסוד בְּתַחְתִּית הָהָר. ורבינו אמר משל למה הדבר דומה, למלמד דרדקי המסביר לתלמידיו הפעוטים כמה דברים שבתורה על ידי צעצועים וכדומה וציורים פשוטים.

ז) תורת משיח צדקינו היא בדרגת אור החכמה העליון, שיתגלה לקץ הימין ע״י מרע״ה עם ביאת משיח בן דוד וככל שאנו מתקרבים יותר באתחלתא דגאולה עד לגאולה השלמה, מתגלה קימעא קימעא ליחידי סגולה מתורת משיח צדקנו, ע״י משיחא דאתחלתא משיח בן יוסף שביעודו צפונים כל רזי התורה כנודע. ועל ידו קיבוץ גלויות וגאולה משיעבוד מלכיות. אלה הם שבע החכמות במובן האמור חָכְמוֹת בָּנְתָה בֵיתָהּ חָצְבָה עַמּוּדֶיהָ שִׁבְעָה כמבואר לעיל:

א) חכמת החשבון התכונה והמדידה. ב) חכמת היציריה וההרכבה. ג) חכמת הרפואה והצמיחה. ד) חכמת ההגיון הדקדוק והמשפט. ה) חכמת הנגינה והקדושה. ו) חכמת התיקון והשילוב. ז) חכמת הביגו״ר (בין גשם ורוח) וכחות הנפש.

רבינו ידע את כל החכמות האלה על בוריין. את חכמת הרפואה ידע את כל עקריה אך את מעשי הגמר והריקוח לא השלים בשביל פקודת אביו שאם ילמוד גם את גמר החכמה הזאת למעשי הרי יהיה חייב להציל נפשות והדיירים בסביבתו יסמכו עליו. אבל אם לא יסמכו עליו בטח יכינו רופא אחר ולא יצטרך הגר״א לבטל מזמנו הנועד לשליחותו העילאית לגילוי רזי התורה וסודות החכמה הצפונה בה. את חכמת הפילוסופיה למדה לתכליתה ולא מצא בה כי אם דברים אחדים שמקורם לוקח מחז״ל ועל השאר אמר, שאין בה לא הגיון ולא צדק ומיוסדת על אפיקורסות אווילית.

ח) כל הכוחות של הסגולות היותר גדולות וחזקות הנמצאים בעולם התחתון, עולם הטבע. הנם רק חלק קטן מיני אלפי רבבות מהכמות והאיכות של נח אור החכמה העליון. חכמת אלקים בקדושה של מעלה, ההתגלות המשיחית שתחילתה היא משנת ת״ר לאלף השישי. עם התפתחות שערי החכמה של מעלה והתפתחות מבועי החכמה של מטה עפ״י דברי הזוהר הנ״ל. תהיה מעין חנמת שלמה המלך בשעתו ותגיע לידי גילוי כלי־רואוי אספקלראי באיתערותא דלתתא, עד כדי כך שממנו יראו מעט מנפלאות קץ הפלאות במרומי הרקיע ע״י הכתובת „ישראל״ כנגה מזיו היות הקודש וזהו שאמרו במדרש. חיה אחת ששמה ישראל חקוק על מצחה ישראל עומדת באמצע הרקיע וכן יזהירו בגוונין נהירין המילים: וּמִי כְּעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל גּוֹי אֶחָד בָּאָרֶץ. וזהו מה שנאמר וְרָאוּ כָּל־עַמֵּי הָאָרֶץ כִּי שֵׁם יְהוָה נִקְרָא עָלֶיךָ וְיָרְאוּ מִמֶּךָּ. ועי״ז יתקיים מה שנאמר וּלְתִתְּךָ עֶלְיוֹן עַל כָּל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר עָשָׂה לִתְהִלָּה וּלְשֵׁם וּלְתִפְאָרֶת. והתגלות זו תופיע ראשונה בעיר הקודש ירושלים, עפ״י הכתוב כִּי־שִׁמְךָ נִקְרָא עַל־עִירְךָ וְעַל־עַמֶּךָ. וכמו שאמרו רז״ל: עתידה ירושלים להיות פנס לאומות העולם כנאמר וְהָלְכוּ גוֹיִם לְאוֹרֵךְ.

הראשון שזכה לבינה וחכמה עילאית הוא יוסף הצדיק ועליו כתוב אִישׁ נָבוֹן וְחָכָם. וממנו נמשך יעודו הגדול של משיח בן יוסף בכל הדורות ומכל שכן בעקבות משיחא האחרונים.

ט) נודע למשגב שרבים מבעלי השכלה ומלומדים ידועים בחכמת מחקרי הטבע מאחינו בני ישראל ומשאינם בני ברית גם מטעם שרים ורוזנים. היו באים לרבינו הגר״א לבקש ממנו פתרונים ועצות על שאלות קשות במחקרי הטבע, והוא פתר את כל השאלות הקשות באופן מפליא ובמהירות רבה. אמנם הוא רבינו, בראותו כי דבר זה גורם לו הטרדה ובילוי זמן, היה משתמט לקבל את כל השאלות מסוג זה, ובמקרים רבים יעץ לפנות בדברים כאלה לתלמידיו ביחוד לתלמידיו מחכמי שקלאב. עכ״פ כל תשובותיו שהשיב להמלומדים חוקרי הטבע הביאו לידי קידוש השם וכבוד ישראל במידה כבירה.

י) ומעשה שהיה, מעשה שעשה עלינו רושם חזק ואדיר, זה היה בשנת תק״לו ואני הייתי אז צעיר לימים בן חי שנה, אז באו ידיעות שרבים מכומרים צוררי ישראל במחוז אוקראינה מטיפים הרבה במנזריהם דברים איומים על היהודים, המשפילים את המוסריות, והגשמיות של היהודים על סמך דיבות שקר דברים שלא היו ולא נבראו ואחד הכומרים בעיר קיעוו שהוא מומר להכעיס אמר: היהודים חושבים את עצמם לעם חכם ונבון. במה היא חכמתם — אמר הכומר — מעשי תעתועים נוכלים ומנצלים את הגויים. ועוד דברים איומים כאלה. דברי הכומרים הכו גלים רבים בין המון שומעיהם. לרגלי הידיעות המזעזעות האלה נתאספו ראשי ונגידי קהילתנו בשקלאב לטכס עצה כדת מה לעשות לקדם את פני הרעה, ונבחרו אחדים מראשי

מהראש היהודי הפיקח שלהם. אלא קיבלו אותם

הקהילה אבי ר׳ בנימין, ר״ יהושע צייטליס (צייטלין), ודודי ר׳ נטע נאטקין, ורבי ברוך דוקטור, שהיו כידוע גם מכובדים בחצר המלוכה, ונסעו לפעטערבורג עיר המלוכה, שם נתקבלו בכבוד גם בשביל כמה המצאות חשובות בעיניני תרופות למחלות מדבקות ובעניני חכמת המדידה ועוד, שהומצאו מכבר על ידם כנודע והממשלה השתמשה בהם. אחרי שסיפרו לשרי המלוכה את מעשי הכומרים הנ״ל קיבלו הבטחות טובות לתת פקודה חזקה לעקור מן השורש את מעשי הכומרים ואת דיבותיהם על היהודים. בשובם מפעטערבורג נסעו כולם לוילנא לרבנו הגר״א וגם אני נסעתי אתם. הם דברו עם רבינו באריכות על הענין. הגר״א אמר להם אשריכם שזכיתם למצוה גדולה זו, לא אחד בלבד קם עלינו לכלותינו והקב״ה מצילנו מידם, ע״י שליחים הראויים לכך. אבל — אמר רבינו — עלינו לדעת שלא רק בזאת אנו יוצאים ידי חובתינו ולא רק בזאת יתוקן הדבר לתמיד, ידוע היטב כי הנשק היותר גדול של שונאי ישראל הוא תמיד שגרתם הידועה איה חכמתם של היהודים המתפארים בתורתם שהם עם חכם ונבון וכדומה בכל דור ודור יש אומנם יחידי סגולה בישראל מחכמי התורה שעלה בידם להמציא המצאות חשובות בחכמה רבה ביסודות הטבע אבל רוב חכמי התורה עזבו לצערינו הרב את מחקרי הטבע, אשר כולם כלולים וצפונים בחכמת תוה״ק, למרות חפץ ה׳ בתורתנו שבה נאמר כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, ומתוך עצם הפסוק למדים אנו די ברור את כוונת התורה. כי לכאורה קשה ממאי נפשך אם הגוים יבינו את חכמת תורתינו רק מתוך דרך הפשט שבה, הרי יכולים גם הם ללומדה, ואם לפי הכונה שהיא לחכמת התורה הצפונה בעמקי סודותיה על דרך הנסתר הרי לעולם לא ידעו ולא יבינו זאת וכיצד יכול להיות המציאות שהגוים יכירו בחכמת ישראל לפי האמור היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים וכו׳. לפיכך אין דרך אחרת לפירוש כוונת הפסוק כי אם באופן כזה: אחרי שהגוים יראו את חכמת ישראל בדברים הטבעיים ביתרון רב וידעו שהיא לקוחה מתוך עמקי סודותיה של חכמת התורה יכול להתקיים חכמתכם ובינתנם לעיני העמים, ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה, גדול בחכמה ותבונה ורק בזה תתקיים גם מה שנאמר, לתתך עליון על כל הגוים וכו׳ ואין דרך אחרת להגיע לדרגה זו כי אם ע״י לימוד רב ונכון בשתי הקצוות מתהום ארעא עד רום רקיע

ועפ״י הכתוב כי כל בשמים ובארץ, ללמוד היטב את סודות תורתינו הנובעים מחכמה של מעלה וללמוד היטב את מחקרי ארץ הנובעים מחכמת התורה הקשורים יתד כדברי הזוה״ק על שנת ת״ר לאלף השישי יתפתחון תרעי דחכמתא לעילא ומבועי דחכמתא לתתא וכו׳, כי אין לעלות על הסולם שראשו מגיע השמימה מבלי לעלות תחילה על דרגות הסולם המוצב ארצה. ובזה צפונה עיקר הכונה שנרמז ליעקב אבינו. אין דבר יותר גדול לקידוש ה׳ והצלת כבוד ישראל בעיני העמים מאשר לקיים את הדבר הגדול הזה, ומכש״כ שאנו הולכים ומתקרבים לזמן היותר מסוגל לחיזיון זה משנת ת״ר לאלף זה כאמור בזוהר הנ״ל, ומדוע נעזוב את הנכס הגדול הזה של חכמת תורתנו הקדושה או חלק ממנה לאחרים ונמצא שם שמים מתחלל, ומתגדל עלבונה של תורה. את הדברים האלו ביתר אריכות דיבר רבנו בהתרגשות עצומה שאין לתארה לא בדבור ולא בכתב. הוא הביע שמחתו והוקרתו על אלה מתלמידיו המקימים בכל כוחם ואילותם את הענין הגדול הזה בפועל ממש לקידוש שם שמים ושם ישראל בסעד״ש.

יא) על כל אחד מחכמי התורה ומכל שכן יודעי ח״ן — אמר רבינו — חובה רבה ללמוד לפחות אחת משבע החכמות המנויות לעיל וללמדה גם לאחרים תלמידי חכמים ויראי ה׳. כל אחד יבחר באחת החכמות לפי כשרונו ונטייתו הטבעית והשכלית. רבים מחכמי קהילתנו משקלאב וממקומות אחרים נהרו לרבנו הגר״א בבקשת הוראות ממנו בענין זה והוא היה קובע לכל אחד ואחד את מקצוע החכמה המתאים לו לפי כשרונו ונטייתו. וברוח קדשו אמר גם כן לכל אחד רמז אחד או יותר שבו נרמז שמו וענינו בפסוקים בתנ״ך, ולפעמים גם על פי גורל.

יב) כמבואר לעיל קשורים כל יסודות החכמות וגילויהן עם בנין ירושלים קיבוץ גלויות ופריחת ארצנו הקדושה על פי הפסוקים בתנ״ך הנזכרים לעיל, וזאת היתה אחת המטרות הגדולות של משאת נפשו של רבינו הנלהבת לקבוץ גלויות ומצות ישוב ארץ הקודש. ומרגליה בפומיה, במידה שיחסר לו לאדם בידיעת הסגולות שבכוחות הטבע יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה, ובמדה שחכמי התורה ישיגו במחקרי סגולות הטבע יוסיפו מאה שערים בחכמת התורה.

יג) כל היעודים האלה שתחילת יציאתם מהכח אל הפועל שתהא משנת ת״ר ואילך, כמובא בזוה״ק

מנביא שקיבל אותם מהמחוקק הא-לוהי, וגם פרשת ויראו הנ"ל, ניתנו בשליחות שמים ביעודו של רבנו הגר"א ז"ל שזכה להיות נהורא דמשיח בן יוסף שעל ידו קבוץ גלויות.

לימוד חכמות הטבע לשם השגת חכמת התורה יועיל וישמש הרבה להרמת קרן התורה ולחזק אהבת התורה ויראת שמים בכל בית ישראל ולקידוש ה' ומעלת ישראל בעיני כל יושבי תבל ושוכני ארץ.

יד) עוד משחר טל ילדותו התחיל רבנו הגר"א להתענין וללמוד בחקירת כוחות וסגולות הטבע ולמדם לתכליתם, ובעיון רב מצא את כלם בסודות התורה ובחז"ל אשר יסודם הוא בסוד „האותיות והניקוד". כנודע הבר רבנו כמה חבורים על תורת הדקדוק, גם בכדי להבין יותר את סודות התורה, והיה אומר שכל מה שנתגלו ומתגלים במחקרי ארץ על דרך הטבע הם רק כטיפה מן הים הגדול ממה שצפון בחכמת התורה העתידים להתגלות עם תורת משיח צדקנו, אך קימעא קימעא מתגלים גם בעקבות משיחא ליחידי סגולה. רבנו ידע לגלות המצאות נפלאות בכוחות וסגולות הטבע הצפונים בתורה, כי כל רז לא אניס לו ונהירין לו שבילי דרקיע כשבילי התורה כולה והרבה פעמים אמר לנו רבנו כי המקום היותר מסוגל להשגת תרעי דחכמתא דלעילא ומבועי דחכמתא דלתתא הוא בעיר הקדש ירושלם ת"ו כמבואר לעיל. בשלש דרכים (תמצית) זכה רבנו להשיג את ידיעתו הרבה בשבע החכמות: א) ע"י החכמה של מעלה תרעי דחכמתא דלעילא הצפונה על כל פרטיה בסודות התורה, ב) ע"י מחקרי כוחות הטבע מבועי דחכמתא דלתתא, ג) ע"י דרגתו הגבוהה ברוח הקודש דזהירא עילאה, עד כדי כך שנהירין היו לו שבילי דרקיע כשבילי חכמת התורה. גם ידע להשתמש בשם סודי כדי לברר כל הסגולות העליונות והתחתונות על בוריין, ובכחו הגדול והנשגב הזה ידע גם כן ליצור גולם בע"ח כנודע.

ידיעתו של רבינו בשבע החכמות היתה לא רק בדרך העיונית כי אם גם בדרך המעשית והרבה מעשיות ידועות על כמה המצאות נפלאות שהמציא רבינו במעשה הנדסה בטבעיות הצמיחה והרפואה ובתורת הנגינה ועוד. פעם אחת דיבר לפנינו רעיונות נשגבים על הפסוק וְזָרְחָה לָכֶם יִרְאֵי שְׁמִי שֶׁמֶשׁ צְדָקָה וּמַרְפֵּא בִּכְנָפֶיהָ. ופעם בסעודת ר"ח דיבר באריכות על הפסוק עֲלֵי הִגָּיוֹן בְּכִנּוֹר ואז גם עשה תיקון מפליא מאד בכינור שלי.

טו) יוסף הצדיק היה הראשון שזכה לתבונה וחכמה בסוד קָמָה אֲלֻמָּתִי וְגַם־נִצָּבָה, בזה היה עיקר חלומו וחזיונו של יוסף. הוא ראה בזה יעוד גדול של יסוד חכמה ותבונה וזה מה שאמר לפרעה יֵרֶא פַרְעֹה אִישׁ נָבוֹן וְחָכָם שהתכוון על עצמו, הוא הקדים תבונה לפני חכמה בשביל שזה היה לפני מתן תורה, כי אחרי מתן תורה באה חכמה לפני תבונה, ככתוב: עַם־חָכָם וְנָבוֹן. וכנאמר: הִוא חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים, וכן נתקיים הדבר שבאותו לילה של יום שחרורו מבית האסורים השיג את שבעים הלשונות ע"י מלאך גבריאל, ואת שבע החכמות ע"י המלאך מט"ט, וכשסיפר לאחיו את חלומותיו אמר להם גם את פתרונם זה על היתרון שלו בתבונה ובחכמה, ובזאת היתה עיקר קנאתם של אחיו וזה נרמז בפסוק: וַיּוֹסִפוּ עוֹד שְׂנֹא אֹתוֹ עַל־חֲלֹמֹתָיו וְעַל־דְּבָרָיו — *כלומר על דבריו*, על דברי הפתרון שהוא נתן לחלומותיו ורמז על זה אמר לנו רבינו קָמָה אֲלֻמָּתִי „ז' חכ;מות" בחושבנא. עוד רמז נפלא בענין זה אמר רבינו: האותיות השניות של הפסוק וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־עַצְמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ עולות בחושבנא „שבע חכמות". וזהו היה היסוד הראשון של גילוי רזי התורה ע"י משיח בן ייסף בעקבות משיחא, ועל ידו קיבוץ גלויות ואתחלתא דגאולה.

טז) חמשה דברים מסייעים להשגת חכמת התורה: תיקון המידות, מצוות ומעשים טובים, לימוד תורת הנסתר, לימוד תורת הדקדוק ולמוד סגולות הטבע בשבע החכמות (הנימנות לעיל).

על חוקי הדקדוק כתב רבנו הרבה. בחיבוריו הקדושים בתורת הקבלה גם חיבר חבורים מיוחדים על תורת הדקדוק וחכמתה, גם עורר בהקפדה מרובה על נחיצות וחשיבות הלמוד הזה, הן למען דייקנות הלשון והן למען השגת חכמת התורה ויסודות הבריאה כולה כנודע, שבתורה כלולים כל הנבראים וכל חכמת התורה צפונה בסוד „האותיות והנקוד" וכאמור בזוה"ק איסתכל באורייתא וברא עלמא וכמו שאמרו חכמינו ידע בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ ועיקר צירוף אותיות הוא ע"י הדקדוק והנקודות, בתורת הדקדוק צפונה חכמה עילאית נשגבה, גם בצורה הפשוטה של לשון הקודש בדקדוקיה אנו רואים חכמה פלאית חכמת אלקים נפלאה הן מפאת הקיצור והן מפאת המשקלים והנטיות. חכמת הדקדוק היא הנשמה האצילית של לשוננו הקדושה לשון תורתנו ושפת אלקים חיים ושפת מלאכי השרת, בתורת הקבלה מדובר הרבה

כתוב באותו ספר עצמו **וְלֹא־נָתַן ה׳ לָכֶם לֵב לָדַעַת וְעֵינַיִם לִרְאוֹת וְאָזְנַיִם לִשְׁמֹעַ עַד הַיּוֹם הַזֶּה** – מעיד עליהם הכתוב שאינם באמת עם חכם ונבון, ולא מבינתם וחכמתם של היהודים טובים חוקי התורה. רק בעיני הגויים הבערים נדמה שהיהודים עשו להם את התורה הטובה שלהם בעצמם, כי הגויים אינם יודעים את מי שהמציא את החוקים המחוכמים והמתוקנים של היהודים, אבל הגוים רואים חברה מתוקנת מתפקדת ומשגשגת, וגם לעיניהם ניכר איך השיגשוג הזה נובע ישירות מסדרי חברה מחוכמים ומתוקנים, ולא מנסים בלתי־טבעיים כגון גשם של חטה וגלוסקאות צומחות מהאדמה.

יכול השואל לשאול, מה נשתנה בזמן הזה שהתורה גלויה לעין כל בשבעים לשון וקהילות של יהודים צדיקים שומרי תורה יושבות בכל הארצות, ואף על פי כן אין כל הגויים מתפעלים מהחוקים והמשפטים הצדיקים, ואפילו מבני ישראל עצמם יש מי שאינם מתרשמים מהם כלל? האם הבטחת **חָכְמַתְכֶם וּבִינַתְכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים** אמורה רק לעתיד לבוא, לימים אשר **מָלְאָה הָאָרֶץ דֵּעָה אֶת ה׳ כַּמַּיִם לַיָּם מְכַסִּים**? לי נראה שלא כן, הארץ אותה ארץ והגויים אותם גויים והיהודים אותם יהודים, אבל התורה כפי שהיא עתה יוצאת בפועל אל המעשה איננה התורה כפי שהיא צריכה להיות.

משל למה הדבר דומה? לצוות נהג ומכונאי שיצאו לדרך במכונית חדישה ומשוכללת לחצות את המדבר הגדול. אחרי ששמו לב שסטו מהמסלול ותעו, החליטו לפרק את המזגן כדי לחשוך משקל ודלק, אחרי שמי הקירור החלו להיחסר מילאו במקומם נוזלים היוצאים מהגוף

ממילא, כדי לחשוך במי שתיה, כשנגמר הדלק, לכדו גמל למשוך את המכונית והשליכו את המנוע הכבד כדי להקל על הגמל, כשהתבלו הצמיגים ויצא האויר מילאו תחתיו זבל מהגמל. אחרי אלפיים שנות מדבר הגיעו האנשים לישוב, הכל הריעו להם שעודם חיים, אבל מהביצועים של האוטו לא ידעו לספר שבחים: כי הקרבנות

על סוד „האותיות והנקוד" וכמובא ב"סוד קדושים" שהדיבור בלשון הקדש נותן נחת רוח ליוצר בראשית. וכמו שאנו אומרים בתפילה על מלאכי השרת: להקדיש ליוצרם בנחת רוח בשפה ברורה ובנעימה וכו׳ ומכ"ש הדיבור בלשון הקדש בארץ ישראל כמובא במדרש כל הדר בארץ ישראל ומדבר בלשון הקדש ואוכל חולין בטהרה מובטח לו שהוא בן עולם הבא, וגדול הוא כה הדקדוק עפ"י חז"ל הקורא קריית שמע ומדקדק באותיותיה מצננין לו גיהנם שנאמר **כְּפָרֵשׂ שַׁדַּי מְלָכִים בָּהּ תַּשְׁלֵג בְּצַלְמוֹן** אל תקרי **כְּפָרֵשׂ** אלא בפרש אל תקרי **בְּצַלְמוֹן** אלא בצלמות, וכמובא בחז"ל שהעולם נברא בלשון הקדש נמצא שכל העוסק בלשון הקודש ודקדוקיה הנהו בבחינת שותפו של הקב"ה במעשי בראשית וכשם שמצוה לדבר בלשון הקדש, כך מצוה לדעת את טעמיה ודקדוקיה, עד כאן המובא משם הגר"א מספר קול התור מהדורת ריבלין האחרונה.

ואולם רואה כל רואה שרוב מה שהבאתי בהערה זו אמור על דרך הדרש והרמז והסוד, אבל פשט הכתוב בעינו עומד כמו שכתבתי בפנים.

והטהרות נותרו מושלכים במדבר. במקום שמיטה ויובל יש היתר עיסקא ופרוסבול. במקום בית דין עליון אחד אצל המזבח וסנהדראות בכל העיירות — חבורות של בוררים בפשרה. גם על הפח כבר לא נשאר זכר מלכת התכלת המקורית. ולכן אין צריך להתפלא שהרואים מבחוץ איך התורה מתקיימת בישראל אינם מתפלאים על חכמת החוקים ותבונת המחוקק.

בני אדם רגילים יכולים להתענג על יופיה של יצירה מוסיקלית כשהם שומעים אותה מבוצעת. גאון מוסיקלי יכול לקרוא תוי נגינה של ארבעה ועשרים קולות יחדיו ולשמוע באזני רוחו כל כלי מנגן את המנגינה המיוחדת שלו ואיך הם משתלבים כולם זה בשירו של זה. מי שלמד פעם שיעור נגינה או שנים יכול לפחות לראות מהתוים איפה המנגינה עולה ויורדת, מתי היא מהירה ואיפה איטית. וכן יכול המתבונן בחוקי התורה לדמות לו ציור של קיומם בפועל כמכלול — כל אחד לפי שיעור שכלו ושקידתו ציור יותר או פחות מדויק ומתאים לכוונת המחוקק.[12] והתועלת מההתבוננות הזאת

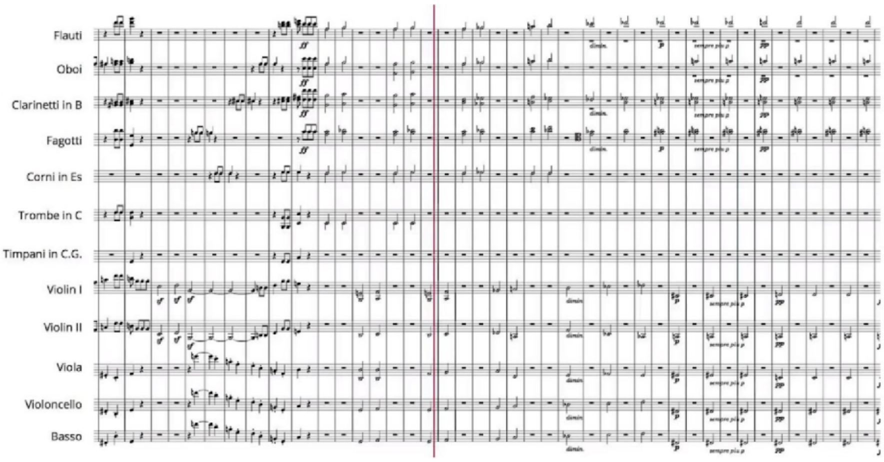

תהיה ההבנה, לא איך לעבור בשילדת הלמבורגיני העתיקה עוד קילומטר במשיכת גמל של תקנות קהל והוראות שעה, אלא איך להתקין בה שוב מנוע כמו שתיכנן המהנדס הראשון, להפיח אויר בגלגלים ולמלא במיכלים מים חיים ומיץ־אש.

לטעימה ראשונה הנה דוגמה קטנה. כתוב בתורה שאחת לשבע שנים שובתת בישראל עבודת האדמה. **וְכִ֣י תֹאמְר֔וּ מַה־נֹּאכַ֖ל בַּשָּׁנָ֣ה הַשְּׁבִיעִ֑ת הֵ֚ן לֹ֣א נִזְרָ֔ע וְלֹ֥א נֶאֱסֹ֖ף אֶת־תְּבוּאָתֵֽנוּ׃ וְצִוִּ֤יתִי אֶת־בִּרְכָתִי֙ לָכֶ֔ם בַּשָּׁנָ֖ה הַשִּׁשִּׁ֑ית וְעָשָׂת֙ אֶת־הַתְּבוּאָ֔ה לִשְׁלֹ֖שׁ הַשָּׁנִֽים.** וכבר מצאנו חכמולוגים שכתבו שאין צריך לקיים את מצות השנה השביעית ככתבה אם לא נראתה בשנה הששית ברכה מופלאה בגידולים. אבל הקשר הדברים בתורה איננו כזה. הברכה בששית מובטחת לא למי שתולים בה את נכונותם לקיים את מצות השביעית, וגם לא למי שהחליטו מראש שלא לקיים אותה בשום פנים, ואף לא למי שגמרו אומר לעשות על כל פנים את מה שכתוב ולא לשאול שאלות, אלא רק למי שאכן החליטו שמצוות עושים על כל פנים ויהי מה, ואף על פי כן אינם פוטרים

---

[12] כדברי הרברט ספנסר שיובאו להלן בהקשרם המלא: מוסד פוליטי אין ממשמשים ואין מתבוננים בו בזכוכית מגדלת: הכלי העומד על מהותו וטיבו הוא הדמיון היוצר. הוא הדין בכל פעולה שלטונית והחלטה מדינית: אותן עצמן אי

אפשר למדוד, לשקול או לטעום; שיפוטן מצריך הרכבת היבטיהם לציור שהשכל יכול להתבונן בו ולדון בטבע המהותי של מה שמתקבל משילוב החלקים.

עצמם מעיסוק מעשי בשאלת **מַה־נֹּאכַל**, רק להם מבטיח ה׳ **וְצִוִּיתִי אֶת־בִּרְכָתִי לָכֶם בַּשָּׁנָה הַשִּׁשִּׁית**. ומבינים אנחנו המתבוננים בלשון התורה שהברכה הזאת איננה ממין המן והשלו אלא היא ברכת ה׳ שתעשיר את מי שטורח בערב שבת כדי שיהיה לו מה לוכל בשבת, היא שורה במעשי ידיו של מי שעושה בידיו מעשה.

כשיוסף פתר חלומות פרעה לאמור יבואו שנים של שפע ואחריהן שנים של מחסור, ייאגר אפוא מזון בשנות השפע כדי שיתפרנסו ממנו בשנות המחסור, אמר לו פרעה **אֵין־נָבוֹן וְחָכָם כָּמוֹךָ** ואתה תנהל את האגירה והחלוקה והכל. וצריך להבין מה הבינה היתרה שיש בעצה הזאת הפשוטה והמובנת מאליה, חכמת הנמלה להכין בקציר מאכלה לחורף? אלא שיש הבדל בין הבטחון שהחורף יגיע ובין הידיעה הכללית לפי הנסיון שיש לפעמים שנים שבהן גם בקיץ אין קציר. על פי הידיעה הראשונה חכמים וממושמעים הכל כמו הנמלה, אבל בשביל שליטה עצמית ומשמעת מתוך ראיית הנולד הדרושות כדי להתכונן לשנות מחסור בלתי רגילות צריך בטחון בלתי רגיל שמחסור כזה בוא יבוא. לכן אפשר לסמוך לניהול ההכנה על יוסף שפתר את החלום יותר מעל כל חרטומי מצרים שגם אם יסכימו לפתרון של יוסף לא תהיה זאת אצלם ידיעה עצמית אלא רק אמונה לדברי החכם העברי, ומי יודע בפני אילו לחצים ופיתויים תצטרך האמונה הזאת לעמוד. הנה בימינו ובמקומנו כל יודע קרוא וכתוב יודע כבר לפחות ארבעים שנה שצריכת המים הלאומית בשנה גדולה יותר מהמשקעים השנתיים הממוצעים ושצריך על כן לפתח מקור מים נוסף — אם בהתפלה, אם בהטיית איזה נהר לבנוני, ואם בכל פטנט אחר שימציא הראש ההידרולוגי. כבר עשרות שנים יודעים את זה כל האזרחים והממשלות, ועדיין לא נעשה כמעט כלום.[13] מדוע? בגלל התנודתיות במשקעים. כמה פעמים אחרי שכבר התחילו להזיז דברים כמעט ברצינות בא איזה חורף כפול ומילא את המאגרים והגליש את הכינרת והקפיא את התכניות החכמות. מדוע? לא מפני שבזה הוכח שהממוצע גדול יותר משחשבנו קודם, לא, חורפים כפולים כאלה הם חלק מהממוצע והם הם שמאזנים שנים אחרות שאין בהן גשם. אכן אנחנו יודעים את זה בשכל, אבל למראה הזרימה והשלוליות אנחנו מתפתים פעם אחרי פעם לנתב את הכסף במקום להטיה או להתפלה למשהו שנראה באותה שעה דחוף יותר. אילו אך ידענו בבירור ובבטחון שאחרי אותו חורף כפול יבואו חורפים בלי מים, לא הבנה שכלית סטטיסטית אלא ידיעה בטוחה ממש, או אז...

והנה זוהי החכמה העדיפה שהיתה ליוסף ושיש בתורה לאותם צדיקים שמחליטים **לֹא נִזְרָע וְלֹא נֶאֱסֹף אֶת־תְּבוּאָתֵנוּ** בשנה השביעית ושואלים **מַה־נֹּאכַל בַּשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִת**? מתוך שברור להם שבשנה אחת ידועה מראש לא יהיה יבול הם נותנים דעתם איך להכין במחסנים פרנסה לשנה הזאת, וזה מעשה הידים שהברכה משתלחת בו. ומתוך שבאופן כללי מיצרת ארץ

13 ככה כשכתבתי בראשונה את הקטע הזה. בינתים התחילו בהתפלות וכעת מתברכים בבטחון של שוטים כאילו הבעיה נפתרה.

ישראל בממוצע הרב־שנתי הרבה יותר ממה שאוכלים היושבים עליה נמצאים האסמים תמיד מלאים, ומתוך כך מוכנים יושבי הארץ תמיד יותר מיושבי כל שאר הארצות למחסור בלתי צפוי הבא פתאום, והיא חכמתם ובינתם בעיני כל העמים האחרים בעולם.

אם ביארנו כעת למה נועד כפתור הווישרים בלמבורגיני שחצתה את המדבר, הבה נפנה מעתה להסתכלות מערכתית בחלק אחר מחלקיה.

מהי מטרת התורה כולה באמת אל נכון לא נדע עד שנדע באמת את כל התורה כולה (הישג שמשה רבנו כמעט הגיע אליו — הוא קיבל 49 נקודות מתוך 50), אך כבר במבט חטוף ראשון שהעפתי בה הבחנתי בכלל גדול בתורה שהיא **חָרוּת עַל־הַלֻּחֹת**, שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה, וכמו שדרש רבי טוביה בן אליעזר על **וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּמִצְרַיִם וַיִּפְדְּךָ ה׳ אֱ־לֹהֶיךָ מִשָּׁם עַל־כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ לַעֲשׂוֹת אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה** (כלומר **לֹא תַטֶּה מִשְׁפַּט גֵּר יָתוֹם וְלֹא תַחֲבֹל בֶּגֶד אַלְמָנָה**): שאם אין אתה שומר מצותי, סופך לחזור לעבדות. בס״ד נראה להלן איך זה עלול להתחולל. אבל קודם נעיין במהפכה שהוציאה מבית עבדים את ישראל כשהיו בשלים לכך.

הכשרת מהפכן

כזכור, נולד גואלם של ישראל בבית יהודי לאיש לוי ובת שבט לוי, הושט ביאור והוחזר לאמו להנקה. לא כתוב כמה זמן ינק. אולי שנה? אולי שנתיים? ואולי שבע שנים? אבל יותר מזה — קשה להניח. **וַיִּגְדַּל הַיֶּלֶד וַתְּבִאֵהוּ לְבַת־פַּרְעֹה וַיְהִי־לָהּ לְבֵן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה וַתֹּאמֶר כִּי מִן־הַמַּיִם מְשִׁיתִהוּ**. לפי בחירת השם לא נראה שבת פרעה ניסתה להסתיר מהאסופי שלה איך הגיע אליה, וגם אם אולי לא היה בטוח אצלה שהוא מילדי העברים, מסתבר שהוריו סיפרו לו שהוא בנם, אם כי אולי הזהירו אותו שהדבר לא יישמע בית פרעה. ואפשר שצורת פניהם של ישראל וגון עורם היו כל כך שונים מאלה של המצרים עד שלא היה מקום להסתפק בין יהודי למצרי.[14] **וַיְהִי ׀ בַּיָּמִים הָהֵם וַיִּגְדַּל מֹשֶׁה וַיֵּצֵא**

14 צבע המצרים העתיקים, לפי מה שרואים בתצלומי ציוריהם, נע בין שוקו לקפה הפוך. על צבע בני ישראל יש לנו חז״לים חלוקים — במקום אחד „בהרת עזה נראית בגרמני כהה והכהה בכושי עזה רבי ישמעאל אומר בית ישראל אני כפרתן הרי הן כאשכרוע לא שחורים ולא לבנים אלא בינוניים, ובמקום אחר **וַיִּקְנֵהוּ פּוֹטִיפַר אִישׁ מִצְרִי** גבר ערום ומה הוות ערימותיה אמר בכ״מ גרמני מוכר כושי וכאן כושי מוכר גרמני אין זה עבד אמר להם הביאו לי ערב ואין לשון מיד זה אלא ערב המד״א **אנכי אערבנו** וג׳ו׳ על כן אמר **מיד הישמעאלים**, שנאמר **וְהַמְּדָנִים מָכְרוּ אֹתוֹ אֶל־מִצְרָיִם לְפוֹטִיפַר סְרִיס פַּרְעֹה שַׂר הַטַּבָּחִים**, כלומר מי שהציעו לפוטיפר את יוסף היו המדינים שהיו לעומת יוסף כושים ויוסף לעומתם היה גרמני, אבל פוטיפר לא סגר את העסק אלא עם הישמעאלים, שנאמר **וְיוֹסֵף הוּרַד מִצְרָיְמָה וַיִּקְנֵהוּ פּוֹטִיפַר סְרִיס פַּרְעֹה שַׂר הַטַּבָּחִים אִישׁ מִצְרִי מִיַּד הַיִּשְׁמְעֵאלִים** שנתנו לו ערבות שיוסף נמצא ביד המדינים כדין. ואמנם זה דרך דרש, כי לפי הפשט **הַיִּשְׁמְעֵאלִים אֲשֶׁר הוֹרִדֻהוּ שָׁמָּה** הם אותם אנשים שנקראו לפני כן מדינים — והשוה המדינים-ישמעאלים אצל גדעון; או שמא **אֲנָשִׁים מִדְיָנִים סֹחֲרִים** שמשכו את יוסף מהבור ומכרו אותו לישמעאלים היו תחילת שרשרת המכירה שבסופה הגיע יוסף לידי פוטיפר, אבל המדינים עצמם לא הגיעו בכלל אל פוטיפר. מכל מקום נראה שבעיני בעלי שני המאמרים היו בני ישראל בהירים יותר מעמי הסביבה הקרובה ומהמצרים; על הדמויות

אֶל־אֶחָיו: מכל מקום, אחרי שמשה גדל כבן טיפוחיה ונער שעשועיה של הנסיכה, כבן ארמון המלך, עד שהיה גדול וחזק כדי להרוג איש במכה, כלומר במשך עשר שנים לכל הפחות, שוב אין זה מובן מאליו שהוא מרגיש אחוה והזדהות עם העברים המושפלים, הרצוצים והמוכים. **וַיַּרְא בְּסִבְלֹתָם וַיַּרְא אִישׁ מִצְרִי מַכֶּה אִישׁ־עִבְרִי מֵאֶחָיו.** אכן אפשר ואפשר שגם בנוגס המצרי אינו רואה אדם השווה לו במעלה ובן קבוצת ההזדהות שלו. רואה מכל מקום נער השעשועים המפונק מהארמון בריון מטעם השלטון מציק לעבד חסר ישע, והדבר מקפיץ אותו. אין ספק שכבר הסבירו לו שזהו מנהגו של עולם ושככה מסודרת מלכות מצרים שממנעמיה הוא עצמו נהנה. אבל באיזה צד מרוחה החמאה, זה לא מה שמעניין איש כמשה עמרמוביץ׳. מה שמעניין אותו הוא שמרביצים פה למי שלא מגיעות לו מכות, וצריך להפסיק את זה. **וַיִּפֶן כֹּה וָכֹה וַיַּרְא כִּי אֵין אִישׁ וַיַּךְ אֶת־הַמִּצְרִי וַיִּטְמְנֵהוּ בַּחוֹל.** אין משה תלוש לגמרי מהמציאות: אילו ראה שיש שם איש, מה היה עושה? מסתבר שלא היה הורג את המצרי, אלא מגייס את האיש הנוסף להחזיק בו שלא יוכל להכות עוד. ואם האיש הנוסף לא היה מסכים לעזור לו להושיע את המוכה? שמא היה משה הצעיר מושך ידו מכל העניין ומניח את אחיו העברי לגורלו?

יום אחרי זה שוב מטייל משה לראות בפועלים, ושוב הוא רואה מעשה הטעון תיקון. **וַיֵּצֵא בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי וְהִנֵּה שְׁנֵי־אֲנָשִׁים עִבְרִים נִצִּים וַיֹּאמֶר לָרָשָׁע לָמָּה תַכֶּה רֵעֶךָ.** מכאן שמשה ידע להבחין בין מצב שכבר אין בו מקום לדיבורים ולתוכחות ובין מצב שבו יש עדיין לתת להם סיכוי. **וַיֹּאמֶר מִי שָׂמְךָ לְאִישׁ שַׂר וְשֹׁפֵט עָלֵינוּ הַלְהָרְגֵנִי אַתָּה אֹמֵר כַּאֲשֶׁר הָרַגְתָּ אֶת־הַמִּצְרִי וַיִּירָא מֹשֶׁה וַיֹּאמַר אָכֵן נוֹדַע הַדָּבָר.** מיד נראה שמשה ידע מה זאת סכנה ואיך למלט נפשו ממנה, אבל העובדה שלפני שנשא רגליו לברוח למדין רשם לפניו גילוי דבר שעמד עליו מתוך הרפתקתו מראה שהכרת האמת היתה חשובה לו עוד יותר מהצלת חייו. **וַיִּשְׁמַע פַּרְעֹה אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה וַיְבַקֵּשׁ לַהֲרֹג אֶת־מֹשֶׁה וַיִּבְרַח מֹשֶׁה מִפְּנֵי פַרְעֹה וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ־מִדְיָן וַיֵּשֶׁב עַל־הַבְּאֵר.** לא כתוב בתורה כמה זמן עבר בין מעשה המצרי ובין ישיבה זו על באר מדין, אבל לפי המסופר סמוך לפניו ואחריו נראה לכאורה שאלה לא היו פחות מחמישים שנה, שנים ארוכות דיין להירהורים על פרץ האלימות הנמהר שהפילו באחת מנסיכות מרופדת לחיי נווד נרדף חסר בית.

והנה שוב רואה משה מציאות קשה של התעמרות בריונים בחלשות, נראה נא מה הוא עושה עכשיו ומה למד מהנסיון. **וּלְכֹהֵן מִדְיָן שֶׁבַע בָּנוֹת וַתָּבֹאנָה וַתִּדְלֶנָה וַתְּמַלֶּאנָה אֶת־הָרְהָטִים לְהַשְׁקוֹת צֹאן אֲבִיהֶן: וַיָּבֹאוּ הָרֹעִים וַיְגָרְשׁוּם וַיָּקָם מֹשֶׁה וַיּוֹשִׁעָן וַיַּשְׁקְ אֶת־צֹאנָם.** אפשר היה לצפות שהפעם יימנע משה מהתערבות בעניינים של אחרים, מה עוד שכאן הנעשקות אינן אחיותיו יותר משהעושקים אחיו, וגם יחס הכחות רע יותר משהיה: במקום

המצוירים על קברות מצרים לא יאמר שום אדם שהם נראים לו כגרמנים יותר מהבדוי המדיני המצוי.

בריון יחיד יש מולו לפחות שנים, אם לא יותר. אבל משה רבנו נראה שלמד מנסיונו — לא חשבון של מה כדאי, אלא רק מוסר של מה ראוי: הפעם אינו מביט בתחילה מאין יבוא עזרו נגד הרועים, וגם אינו משחית זמן על דיבורי תוכחות, אלא מיד הוא ניגש למעשה. וגם אינו מסתפק בסילוק עושי העוולה, אלא מוסיף לניצולותיה חסד משלו. ואפשר לשער שזהו המוסר שמשה למד מהנסיון במצרים: הגלות באה עליו מפני שקינא אולי לא לגמרי רק לצדק הטהור כי אם גם העדיף אחיו בני עמו על האחרים, מפני שהיסס לפני הפעולה ומפני שלא טרח לסעוד אחרי ההצלה את היהודי המוכה.

והנה התוצאה שהיא הפעם טובה יותר מאשרת את המחשבה הזאת. **וַתָּבֹאנָה אֶל־רְעוּאֵל אֲבִיהֶן וַיֹּאמֶר מַדּוּעַ מִהַרְתֶּן בֹּא הַיּוֹס: וַתֹּאמַרְןָ אִישׁ מִצְרִי הִצִּילָנוּ מִיַּד הָרֹעִיס וְגַס־דָּלֹה דָלָה לָנוּ וַיַּשְׁקְ אֶת־הַצֹּאן: וַיֹּאמֶר אֶל־בְּנֹתָיו וְאַיּוֹ לָמָּה זֶּה עֲזַבְתֶּן אֶת־הָאִישׁ קִרְאֶן לוֹ וְיֹאכַל לָחֶס: וַיּוֹאֶל מֹשֶׁה לָשֶׁבֶת אֶת־הָאִישׁ וַיִּתֵּן אֶת־צִפֹּרָה בִתּוֹ לְמֹשֶׁה:** ממעשה טהור של רדיפת צדק וחסד עם נרדפים יוצא לו זיווג הגון וקורת בית.

איש אמת ועקרונות האיש הזה, המכוון פעולותיו לא לפי הנהוג והמוסכם והנוח והמקובל כי אם אך לפי מה שהוא בעצמו מבין שהוא נכון. דעתן עקשן ועצמאי כזה, כלום עודנו רענן וגמיש בראשו לקלוט ולהבין דברים חדשים, או שמא הוא שבוי במושגיו המגובשים שלו? הרי כבר אינגו בחור צעיר.

בן 79, למען הדיוק.

זמן כשר ושעה טובה לסיכום ביניים לקראת יום ההולדת העגול, בחינת מה עשה בחיים ומה השיג ומה יצא לו מזה.

ובמבט אוביקטיבי בוחן וביקורתי נראה שהבחור היה בזבזן־הזדמנויות סדרתי.

כשהיה כבן שלושה חודשים ניתן לו כלי שייט לשימוש חופשי. היאור, כידוע, זורם לים התיכון, הים התיכון מחובר לאוקיאנוס האטלנטי, האוקיאנוס מחובר לנהר הדסן — יכול היה משה הקטן לנסוע לנו יורק! מה עשה במקום זה? נתקע בסוף.

אחר כך, אמנם לאמריקה לא הגיע, אבל במצרים יצא לו לגדול בבית הכי טוב שיכול להיות. אין עליו עול עבדות, לא מעותד לו עול מלכות, וכל הדרכים והעמדות פתוחות לפניו. והנה הולך העלם־חלם הזה ומסתבך במעשה בריונות חסר משמעות ותועלת ונאלץ לנוס על חייו.

חלפו כמה שנים, ובארץ אחרת שוב מאיר לו המזל. הוא מוצא עצמו חתן לכהן מדין, ולפי כל פירוש למלה **כהן** זה אחד מראשי העם שם, לא אחד מהכוהנים שהיו במדין אלא הכהן של מדין. אפשר היה לצפות שעכשיו סוף סוף ישכיל האיש משה לסדר לעצמו ג'וב מכניס ומכובד — אבל מה הוא הולך להיות? רועה צאן.

ולא שבתור רועה הוא משהו מיוחד. **וַיֵּלֶךְ מֹשֶׁה וַיָּשָׁב ׀ אֶל־יֶתֶר חֹתְנוֹ וַיֹּאמֶר לוֹ אֵלְכָה נָּא וְאָשׁוּבָה אֶל־אַחַי אֲשֶׁר־בְּמִצְרַיִס וְאֶרְאֶה הַעוֹדָס חַיִּיס וַיֹּאמֶר יִתְרוֹ לְמֹשֶׁה לֵךְ לְשָׁלוֹס**

— לא כמו ישראל סבא רבא אשר **וַיֹּאמֶר אֵלָיו לָבָן אִם־נָא מָצָאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ נִחַשְׁתִּי וַיְבָרְכֵנִי ה׳ בִּגְלָלֶךָ : וַיֹּאמַר נָקְבָה שְׂכָרְךָ עָלַי וְאֶתֵּנָה**. כאן, אצל יתרו, אין כל נסיון להחזיק את משה בעבודה, רק **לֵךְ לְשָׁלוֹם**. וגם אין זכר לברכה גדולה ששרתה בצאן יתרו או לכובד רכוש מקנה ועבודה שמשה לקח עמו. **וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־אִשְׁתּוֹ וְאֶת־בָּנָיו וַיַּרְכִּבֵם עַל־הַחֲמֹר וַיָּשָׁב אַרְצָה מִצְרָיִם וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־מַטֵּה הָאֱ-לֹהִים בְּיָדוֹ**: יעקב הגיע במקלו והיה לשני מחנות, אבל משה בגפו בא ובמקלו יצא. אה, נכון, היה לו גם חמור אחד: בהמת רכיבה יחידה אחת לכל המשפחה.

נראה מכאן שהטעם למה כהן מדין לא נתן לחתנו תפקיד בכיר יותר מרעיית צאן במדבר לא היה זה שהחתן הזה היה רועה צאן מוצלח במיוחד, אלא שלא מצא אותו מתאים לשום תפקיד אחר. והסיבה גלויה למתבונן בקורותיו: משה לא היה מוכשר ביחסים עם בני אדם, בקריאת מצבים אנושיים וניצולם.

במעמד שהיה בו כנסיך מצרים, אם הוא רוצה לחסל איזה נוגס זוטר, האם הדרך המושכלת היא נבוט על הראש? נדמיינה נא לנו שלנסיך יאיר דנן יש חשבון עם איזה שוטר תנועה שרשם רפורט לחבר שלו. היתכן שלא תימצא לו דרך לטפל ביתוש כזה בלי ללכלך לעצמו את הידיים בדם? אלא שמשה לא היה האיש לתככים, אינטריגות וסחור־סחור.

וכשהגיע משה לבאר מדין וראה איך הבחורים אומרים לבנות המשקות לחכות בצד עד שיגיע תורן, האם שם הוא קרא את המפה נכון? ברור שלא. אילו היו הרועים סתם ברנשים אנוכיים וכוחניים, הסיפור לא היה נגמר בכך שאיזה הילד זר מעיף אותם מהבאר. אפילו נניח שמשה היה חזק יותר מכל הרועים שהיו שם באותו רגע, הלא שריקות מעטות היו מגייסות נגדו את כל השבאב של הכפר. **הָאֶחָד בָּא־לָגוּר וַיִּשְׁפֹּט שָׁפוֹט**?? שהרועים האלה שתקו לו, מוכיח — לא שהם לא יכלו לו, אלא שהיו משועשעים ממנו. הזר הזה פשוט לא מבין שככה המנהג בבריכת ההשקיה הזאת, שלא משקים שם יחד בנים ובנות, אלא יש זמנים לבנים ויש זמנים לבנות, והשעה הזאת שעה של בנים. לא שבנות יתרו לא ידעו את זה, הן הלכו לשם בכל יום בכוונה דוקא בשעת הבנים, כדי שיגרשו אותן ואגב החיכוך הזה אולי תמצא לה מי מהשבע אחד בשבילה... בדיוק מה שקרה כעת. כי הרי זה ברור שלא בגלל הכרח כלכלי הלכו הבנות האלה לרעות את העדר, בשביל זה היתה מספיקה אחת, או שתים, ולכל היותר שלוש. שבע ביחד — זאת אינה פעילות כלכלית, אלא זה טיול של בנות עשירים לראות ולהיראות.

יאמר אפוא צופה מהצד על משה בן השבעים ותשע, נער תפנוקים שלא למד להסתדר עם בני אדם ולא מצא מקומו בחיים. כשלון מהלך על שתים. לא יוצלח זקן שאבד סברו וסיכויו. לא אחד שהיה זוכה בבחירות כלליות, וגם לא אחד שוועדה מסדרת היתה מסכימה למנות אותו למפקד או למנהל.

הוא האיש אשר בחר בו ה׳ להפוך מצרים על פיה ולהוציא מהריסותיה את ישראל לחירות.

אפשר כמובן לטעון שהכל־יכול אינו מוגבל בבחירת כליו ושלוחיו. אם הוא רוצה, הוא יכול לשלוח גם אתונו של בלעם לדבר אל פרעה וענן עשן להוליך את העם במדבר. אבל מי שיטען כך יתבקש גם להסביר לשום מה אפוא מספרת התורה לקהל קוראיה את תולדות חייו של משה בפירוט כזה. אם אין קשר בינם ובין שליחותו, מה התועלת בידיעתן? אם ירצה ה', אפילו מטאטא יורה. אבל אם הסיפור הוא סיפור על מטאטא שירה, אז אין זה משנה אם המקל ישר והשערות חלקות, ואם הפרטים האלה מסופרים בתורה, זה סימן שהם חשובים בשבילנו.

תודעת האדם נקבעת ומתעצבת על פי הנסיבות החברתיות־כלכליות שבהן הוא נתון: **תַּחֲנוּנִים יְדַבֶּר־רָשׁ וְעָשִׁיר יַעֲנֶה עַזּוֹת**[15]. קל להבין שלא בכדי גילגל קורא הדורות מראש גידולו של משה בארמון מלכים במקום בבקתת עבדים. בדרך מנהגו של עולם, רק מי שצמח בקומה זקופה בתודעה שקיומו ומעמדו מובטח כי זה מובן מאליו יתיצב בלא מורא בקומה זקופה מול שליט עריץ. וביחד עם יצירת הנפש הזקופה היתה הנערות הנסיכית גם מבחן ראשון לאישיות המוסרית של משה: יכול היה לעשות לעצמו כל יום פורים, טוב לב משתה תמיד, או לעצב ולבצר לעצמו עמדת שלטון במנגנון הממשל של מצרים. ואין אנחנו יודעים כמה אסופים היו לפניו שהגיעו למצב כשלו ובחרו בחירה שונה משלו ולא עשו היסטוריה.

ששים שנות בגרות עם חויה של אפס הישגים היה צריך, כדי שלא תזוח אחרי הצלחת המהפכה דעתו של המהפכן לאמור „לי חירותי ואני עשיתיני". וכל השנים האלה לא מחקו את זקיפות הקומה ועצמאות הדעת שהתחנך בהן בילדותו. שכן תודעת הפרט, כתודעת הציבור, נוהגת לשמר זכרון אותו מצב חברתי־כלכלי שבו היא עוצבה[16]: **דֵּי מַחְסֹרוֹ** שמספקת קופת הצדקה לעני הנזקק לה הוא **אֲשֶׁר יֶחְסַר לוֹ** לפי צרכיו לא רק הגופניים ממש אלא גם הנפשיים מכח התרגלותו: **אפילו עבד אפילו סוס**. **לוֹ** זו אשה שנאמר **אֶעֱשֶׂה־לּוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ**. מעשה בהלל הזקן שלקח לעני אחד בן טובים סוס שהיה מתעמל בו ועבד שהיה משמשו.

יכול היה משה רבנו להיות רועה מחונן כמו יעקב אבי זקנו, או מנהל ברוך כשרון כיוסף דוד אמו. הנה שני אלה התחילו מאפס ועלו ופרצו ולא שמענו אותם מתרברבים בחיל שעשו. נכון, אבל שני אלה, מה שהיו מתחילתם ונמצאו בו טובים, הוא מה שנשארו עד סופם. יעקב התחיל כרועה קטן בעדר של מישהו אחר ונעשה רועה עצמאי, רועה גדול, רועה גדול מאד מאד, ובסך הכל

15 או בלשון אשכנז:

Die ihre materielle Produktion und ihren materiellen Verkehr entwickelnden Menschen ändern mit dieser ihrer Wirklichkeit auch ihr Denken und die Produkte ihres Denkens. Nicht das Bewußtsein bestimmt das Leben, sondern das Leben bestimmt das Bewußtsein. [Marx/Engels: Die deutsche Ideologie. MEW Bd. 3, S. 27]

16 Mit der Veränderung der ökonomischen Grundlage wälzt sich der ganze ungeheure Überbau langsamer oder rascher um. In der Betrachtung solcher Umwälzungen muß man stets unterscheiden zwischen der materiellen, naturwissenschaftlich treu zu konstatierenden Umwälzung in den ökonomischen Produktionsbedingungen und den juristischen, politischen, religiösen, künstlerischen oder philosophischen, kurz, ideologischen Formen, worin sich die Menschen dieses Konflikts bewußt werden und ihn ausfechten. [Karl Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, בהקדמה].

רֹעֵה צֹאן עֲבָדֶיךָ גַּם־אֲנַחְנוּ גַּם־אֲבוֹתֵינוּ — וזה מצא חן באזני פרעה. אנשים יציבים כאלה לא יעשו אצלו מהפכות. יוסף התחיל כעבד אצל אחד מעבדי פרעה והצליח ונעשה מנהל משק ביתו ואחר כך מנהל בית סוהר ולבסוף מנהל ממלכה גדולה — כלומר: עבד ראשי בבית עבדים. כי האיש החופשי היחיד במצרים היה פרעה[17]. ואין לעג לרש צורב יותר מ"**רַק" הַכִּסֵּא אֶגְדַּל מִמֶּךָּ** — כי הכסא הזה הוא כל ההבדל בין עבד לבן חורין. הזית. התאנה והגפן. היחדלו מתקם. דשנם או תירושם? אלה לא יעשו לפרעה מהפכה. בשביל מהפכה צריך סנה.

וַיֵּרָא מַלְאַךְ ה' אֵלָיו בְּלַבַּת־אֵשׁ מִתּוֹךְ הַסְּנֶה וַיַּרְא וְהִנֵּה הַסְּנֶה בֹּעֵר בָּאֵשׁ וְהַסְּנֶה אֵינֶנּוּ אֻכָּל׃ וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אָסֻרָה־נָּא וְאֶרְאֶה אֶת־הַמַּרְאֶה הַגָּדֹל הַזֶּה מַדּוּעַ לֹא־יִבְעַר הַסְּנֶה. אחרי ששים שנות הרפתקות. נדודים והיעדר הישגים בחברה ובכלכלה עדיין **הוּא מֹשֶׁה** שרשם לפניו **אָכֵן נוֹדַע הַדָּבָר** שהיה תמיה עליו. לפני שנשא רגליו לברוח. **הוּא מֹשֶׁה** שיותר מעניין אותו **מַדּוּעַ לֹא־יִבְעַר הַסְּנֶה** מאיך להישמר שלא יבער בעצמו. הרי הוא כבן שמונים שנה. ועדיין הוא יודע שיש דברים שאינו מכיר ומבין אותם ועדיין הוא תאב לעמוד על עיקרם. כי עולמו של ה' הוא וללמדו אנו צריכים. כשעבר משה בהצלחה גם את המבחן הזה. **וַיַּרְא ה' כִּי סָר לִרְאוֹת וַיִּקְרָא אֵלָיו אֱ·לֹהִים מִתּוֹךְ הַסְּנֶה וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הִנֵּנִי** — זה האיש הנכון לומר לו **וְעַתָּה לְכָה וְאֶשְׁלָחֲךָ אֶל־פַּרְעֹה וְהוֹצֵא אֶת־עַמִּי בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם**. מי יודע איך היתה הצעת עבודה כזאת מתקבלת אצל איש אחר בעל אופי אחר ועם נסיון חיים אחר? מי לא היה קופץ על משרה כזאת. להיות דובר השליט העליון ולהראות לפרעה ולמדינתו שאינם אדוני העולם ולנקום בהם בלי מורא על כל הרעות שעשו — ולהשוויץ לפני כל מי שנתקל בהם בחייו וראה אותם מצליחים יותר ממנו. שיתפוצצו להם מקנאה! אבל משה רבנו נשאר כמו שהיה — מבזבז הזדמנויות סדרתי: **וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָאֱ·לֹהִים מִי אָנֹכִי כִּי אֵלֵךְ אֶל־פַּרְעֹה וְכִי אוֹצִיא אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרָיִם**?

תשתית כלכלית לחוקה

עצת יתרו קדמה לתורה. יתרו יעץ למשה **וְאַתָּה תֶחֱזֶה מִכָּל־הָעָם אַנְשֵׁי־חַיִל יִרְאֵי אֱ·לֹהִים אַנְשֵׁי אֱמֶת שֹׂנְאֵי בָצַע וְשַׂמְתָּ עֲלֵהֶם שָׂרֵי אֲלָפִים שָׂרֵי מֵאוֹת שָׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשָׂרֵי עֲשָׂרֹת**. למה בעלי התפקידים האלה צריכים להיות

17 ככה אני מניח בחוצפתי לצורך הדרוש שאנו בו. החפץ לדעת היסטוריה מצרית כידיעה בעלת ערך בפני עצמה אל יסמוך עלי בזה. רק פן יחשוד בי קורא שלא ידעתי שיש מה לדעת שלא ידעתיו אני אעתיק לכאן מה שמצאתי במאמר Imperialism and Slavery של הרברט ספנסר (עוד ניפגש איתו להלן) כמה שנים אחרי כותבי מה שכתבתי בפנים:

[Facts and Comments, New York 1902, p. 160] Whether in the times of the pyramid-builders the power of the Egyptian autocrat, which effected such astounding results, was qualified by an elaborate system of restraints, we have no evidence; but there is proof that in later days he was the slave of the governmental organization.

"The laws subjected every action of his private life to as severe a scrutiny as his behaviour in the administration of affairs. The hours of washing, walking, and all the amusements and occupations of the day, were settled with precision, and the quantity as well as the quality of his food were regulated by law." (*Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, Birch's ed. of Wilkinson, vol. I, 166.)

יִרְאֵי אֱ-לֹהִים אַנְשֵׁי אֱמֶת שֹׂנְאֵי בָצַע. נראה שאינו טעון ביאור. אבל מה העניין המיוחד שיהיו **אַנְשֵׁי-חַיִל**, ודוקא זה התנאי הראשון החשוב כנראה עוד יותר מהאחרים. ומה זה בכלל **אַנְשֵׁי-חַיִל**? פירש לנו רש"י עשירים, שאין צריכין להחניף ולהכיר פנים. לכאורה פירושו צריך לפירוש — מה זה צריכין להחניף ולהכיר פנים? כאילו מחייתם של שופטים ומפקדי משנה שאינם עשירים תלויה במתנות שהם גובים ממי שזוכים אצלם להעדפה? ואם אחד מהם איננו עשיר, אבל הוא ירא א-להים איש אמת שונא בצע, אז הוא ימות בהכרח ברעב? שמענו מחלוקת אם יתרו בא לפני או אחרי מעמד הר סיני, אבל „צורך" כזה להשתכר בחנופה ובהכרת פנים לכאורה מרמז שהוא בא לפני שהתחיל לרדת לישראל מן, עומר לגולגולת בכל יום לשופט ולנשפט לכולם בשוה? ונראה שצריך לפרש את הצריכין לא באילוץ גמור ובכל החלטה והחלטה הבאים לפניהם מתוקף מינויים, אלא בהויית החיים הכללית של מי שאינם עשירים בנכסים עצמאיים, שבעל כרחם הם חולקים כבוד למי שבעצם אינם ראויים לכבוד ומסכימים בפיהם למה שבעצם נראה להם שאיננו כן ומסבירים פנים למי שבעצם אינם מחבבים אותם, כדי שיהיו רצויים ומקובלים בחברה והבריות יעשו אתם עסקים שבהם תלויים חייהם, אם לא מיום ליום או מחודש לחודש, אז על כל פנים בחשבון לטווח ארוך יותר. שיפוט עצמאי דורש חשיבה עצמאית, ומי שאינו עצמאי בעושרו, חסרה לו העצמאות הגמורה של חשיבתו. התובנה הזאת לא באה ליתרו בנבואה, אלא מהכרת נפש האדם, אבל משה קיבל בנבואה אישור שהיא נכונה גם בשביל הנפש הישראלית, שכן יתרו התנה עצתו **וְצִוְּךָ אֱ-לֹהִים** כפירוש רש"י המלך בגבורה אם יצוה אותך לעשות כך ומשה הלך **וַיִּבְחַר מֹשֶׁה אַנְשֵׁי-חַיִל מִכָּל-יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֹתָם רָאשִׁים עַל-הָעָם שָׂרֵי אֲלָפִים שָׂרֵי מֵאוֹת שָׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשָׂרֵי עֲשָׂרֹת**, משמע שנמלך לפני כן בגבורה וה' הסכים עם יתרו.

ואם ישאל שואל, הרי סוף סוף המן פירנס כולם ולא היו צריכים לדאוג ולעשות חשבונות של כדאי איש עם רעהו, ונמצא שהיו כולם עשירים? לזה יש להשיב שתודעתם של אנשים שיצאו ממצרים כשהם כבר מבוגרים לא התעצבה במדבר בשבתם על צנצנת המן כי אם בארץ גושן אשר שם בני ישראל.

אבל רגע — לא אמרנו שבמצרים היו כולם עבדים חוץ מפרעה, ובני ישראל בפרט הלא היו משועבדים לעבדי עבדים בטיט ובלבנים בפרך ובכל עבודה בשדה? ולא אמרנו שאילו משה גדל כאחד מהם שם היה רחוק שיוכל לקום נגד פרעה?

יפה שאלת. ושמא גם תשאל כמה עשיר הוא עשיר וכמה עצמאי הוא עצמאי? כל כמה שיהיו נכסיו מרובים עדיין יזדקק לאמונתם של שומרים פן יפלשו זרים לאדמותיו וישאו מטלטליו. וכל זה כבר בעודו צעיר, בריא וחזק, שבע, רענן ולא צריך לנקביו. מה יעשה כשיהיה חולה וזקן וישן, מה אם השומרים יקחו את הנכסים לעצמם?

אלא ברור שלא מדובר במצב מוחלט, בעושר

המושלם בגודלו ובהבטחת קיומו. מדובר ברמת עשירות המוציאה את נפש בעליה מכלל המודאגים והלחוצים והנאלצים.

ואשר לעבדות ישראל במצרים, אפשר שאנחנו מדמים לנו דבר שראינו בסרטים על כושים באמריקה (שהוסרטו כולם עשרות שנים אחרי שכבר לא היה עבד בכל ארצות הברית, בידי אנשים שלא ראו מימיהם עבד בעבדותו) ועל רומי הקיסרית (כנ"ל בהתאמה, רק במקום „עשרות" — „מאות רבות"). ואפילו נניח שקונטה קינטה וספרטקוס והדוד טום כולם תמונות נאמנות מהחיים, מה מלמדים אותנו חייהם על חיי יוסף עבדם של בית פלביוס או יוסף עבדו של פוטיפר, על חיי פוטיפר עצמו או על חיי אליאב אבי אבירם ודתן? המצרים של יוסף, אחרי שהם רוקנו את המזווה, המרתף והאסם ואכלו את קופת הגמל וקרן הפנסיה, אמרו ליוסף **לֹ֤א נִשְׁאַר֙ לִפְנֵ֣י אֲדֹנִ֔י בִּלְתִּ֥י אִם־גְּוִיָּתֵ֖נוּ וְאַדְמָתֵֽנוּ׃ לָ֧מָּה נָמ֣וּת לְעֵינֶ֗יךָ גַּם־אֲנַ֙חְנוּ֙ גַּ֣ם אַדְמָתֵ֔נוּ קְנֵֽה־אֹתָ֥נוּ וְאֶת־אַדְמָתֵ֖נוּ בַּלָּ֑חֶם וְנִֽהְיֶ֞ה אֲנַ֤חְנוּ וְאַדְמָתֵ֙נוּ֙ עֲבָדִ֣ים לְפַרְעֹ֔ה וְתֶן־זֶ֗רַע וְנִחְיֶה֙ וְלֹ֣א נָמ֔וּת וְהָאֲדָמָ֖ה לֹ֥א תֵשָֽׁם.** ואחרי שהתבצעה העסקה הזאת והיו כולם עבדים לפרעה, מה היתה התוצאה המעשית? שהם שוכנו בצריפים דולפים על מיטות שלוש קומות קרש בלי מזרן והיו עובדים כל יום מעלות השחר עד אחרי תיקון חצות ובמקום אוכל מקבלים רק מכות, והמשטרה חוגגת להם תדיר על הנשים והבנות? מכל אלה לא כתוב בתורה דבר. כתוב שם שהיו משלמים מס הכנסה עשרים אחוז, זה הכל. כמה בורגני־שמנת במדינות החופש והשפע של ימינו היו מלקקים את האצבעות אחרי עבדות כזאת.

מעתה נשתחררה נא גם לגבי מצב בני ישראל המשועבדים במצרים מדמיונות שעיצבו בנו איורי ההגדות וסיפורי הגננת ונעיין במקור הראשון המספר על הוייתם. במכת הדבר כתוב שהיא לא פגעה במקנה בני ישראל, ולפני מכת הארבה ביקשו רשות מפרעה שילך אתם גם צאנם ובקרם ולא רצה להרשות להם, וגם לפני מכת החושך התנה במיוחד שהצאן והבקר של ישראל יישארו אצלו כמוצגים. ממצוות הפסח אנחנו שומעים שהם היו דרים כרגיל משפחה יהודית אחת בבית אחד משלה, אבל היתה כנראה גם מציאות של בתים משותפים יהודים עם מצרים, שנאמר **וְשָׁאֲלָ֨ה אִשָּׁ֤ה מִשְּׁכֶנְתָּהּ֙ וּמִגָּרַ֣ת בֵּיתָ֔הּ כְּלֵי־כֶ֛סֶף וּכְלֵ֥י זָהָ֖ב וּשְׂמָלֹ֑ת וְשַׂמְתֶּ֗ם עַל־בְּנֵיכֶם֙ וְעַל־בְּנֹ֣תֵיכֶ֔ם וְנִצַּלְתֶּ֖ם אֶת־מִצְרָֽיִם.** ויש להבין שהמצרים האלה, שהיו להם כלי זהב וכסף להשאיל, כנראה לא היו המסכנים הירודים ביותר והבתים אשר גרו בהם בכפיפה אחת עם היהודים אף הם לא היו בקתות עלובות רעועות וצפופות. ומסתבר שמקנה ישראל הבקר והצאן לא היו כולם חיות מחמד ושעשועים שלא היה להן תפקיד בחיים וגם לא פרנסה זולת העשב שהיו מלחכות מהגגות, אלא שהיו הללו בהמות משק לעבודה, לחלב ולצמר כשאר בקר וצאן בעולם, ומסתבר לפי כל האמור שבעצם היו ישראל בארץ גושן חקלאים מיושבים בעלי משקים משלהם ושהשיעבוד הנורא לא היה על כולם כל יום כל היום; שאם לא נניח כן, מה היה מקנהם אוכל

ולשום מה היו מגדלים אותו? אלא שהמצרים היו מגייסים אותם בעל כרחם לעבודות ציבוריות בשביל פרעה והמקורבים לצלחת, אבל מי יודע לאיזה חלק מזמנם. אולי **חֹדֶשׁ יִהְיוּ בַּעֲבֹדָה קָשָׁה בְּחֹמֶר וּבִלְבֵנִים וּבְכָל־עֲבֹדָה בַּשָּׂדֶה שְׁנַיִם חֳדָשִׁים בְּבֵיתוֹ** כמו כורתי הארזים למקדש המלך שלמה? אולי פעמיים בשנה שבוע כמו צוות התפעול של אותו מקדש? על כל פנים נותר שם חופש כלכלי די הצורך לקיום משקם העצמאי ולהיווצרות עשירים ועשירים פחות.

ואם יש מהקוראים הנכבדים מי שגיחך, כמו המחבר כשחשב בראשונה על הרעיון, באי־אמון על הגדרת „עבדות" הדומה כל כך למציאות החיים שהוא עצמו מורגל בה — אנחנו משלמים יותר מחומש מסים לפרעה, משרתים יותר משבועיים בשנה במילואים בעל כרחנו, וגם ראינו בדורנו ובמקומותינו **וְאֶת־הָעָם הֶעֱבִיר אֹתוֹ לֶעָרִים מִקְצֵה גְבוּל**־הדמוקרציה היחידה במזרח התיכון **וְעַד־קָצֵהוּ**, מבלי שהקרבנות נלחמו ברצינות על חירותם ובתיהם ומבלי שפצו פיות וצפצפו נגד זה מתוך שאר העם זולת כמה משיחיים הזויים — זה מלמד: לא שהבנת הכתוב היתה לא נכונה, אלא שמציאות חיינו איננה חירות כי אם עבדות.

מהתורה משתקפת מציאות „נורמלית", כלומר מצב המוצא אילולא **שָׁלַט הָאָדָם בְּאָדָם לְרַע לוֹ**, שהיא שונה מהמציאות שלנו היום. המצרים שלפני הרעב הגדול היו מחזיקים באדמות שנחשבו בעיני עצמם ובעיני המשטר שבו היו חיים כאדמתם שלהם אשר הם אדונים עליה למכור אותה למי שירצו, לפי החשק או לפי האילוצים. אחרי המכירה הזאת היתה האדמה רכוש פרעה והם היו עבדים. מעתה אם רצה פרעה רשאי היה לגרש אותם למקומות אחרים, וכל זמן שישבו על האדמה צריכים היו לשלם לפרעה חומש מיבולם. במציאות הזאת גדל הדור של ישראל שיצא ממצרים, וממנה יצא לחופשי למדבר ולתורה, לארץ ולנחלה.

צריך לזכור ולשים לב שמבחינת הרעיון והתכנית המקורית היו ישראל צריכים לקבל את התורה בדרך יציאתם מעבדות מצרים ולהמשיך מיד באותו קיץ לכבוש ולנחול את הארץ. אות המילה שניתן לאבות אבד לדורות שהשתעבדו במצרים, כי העם בהתהוותו שם היה בבחינת עובר, כמו שדרש רבי אחא בשם רבי יונתן מהו **הֲנִסָּה אֱ·לֹהִים**[18] **לָבוֹא לָקַחַת לוֹ גוֹי מִקֶּרֶב גּוֹי** כאדם שהוא שומט את העובר מתוך מעי הבהמה בזמנו כך הוציא הקדוש ברוך הוא את ישראל ממצרים, ואין מלים עוברים אלא יילודים, ולכן חידוש המילה שייך ליציאה ממצרים, וכשגרם העוון ולא נכנסו לארץ כמתוכנן, שוב נדחתה מהם המילה, כי חזרו ארבעים שנה למצב עובר **עַד־תֹּם כָּל־הַגּוֹי אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הַיֹּצְאִים מִמִּצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא־שָׁמְעוּ בְּקוֹל ה׳ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה׳ לָהֶם לְבִלְתִּי הַרְאוֹתָם אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבוֹתָם לָתֶת לָנוּ אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ : וְאֶת־בְּנֵיהֶם הֵקִים תַּחְתָּם אֹתָם מָל יְהוֹשֻׁעַ** אחרי שסוף סוף נכנסו לארץ בפועל **וַיְהִי כַּאֲשֶׁר־תַּמּוּ כָּל־הַגּוֹי לְהִמּוֹל וַיֵּשְׁבוּ תַחְתָּם בַּמַּחֲנֶה עַד חֲיוֹתָם** — **וַיֹּאמֶר ה׳**

---

18 עי׳ שמות קדש וחול מהד׳ גסטר ברלין תרפ״ג עמ׳ 30.

אֶל־יְהוֹשֻׁעַ הַיּוֹם גַּלּוֹתִי אֶת־חֶרְפַּת מִצְרַיִם מֵעֲלֵיכֶם. חֶרְפַּת מִצְרַיִם היא הערלה המעידה עליהם שעדיין לא הגיעו לדרגת אדם־שבפועל ועודם בבחינת מעותדים־להיות־אדם, והרי זו חרפה להם שנשארו כיתה עם הקטנים ולא התקדמו לפי גילם. אבל עכשיו שנמולו הרי נולדו להתחיל חיים בוגרים. לאותו עניין שייך גם קרבן הפסח, שנעשה במצרים פעם אחת בדיוק לפני שיצאו כדי לציין את המעבר מעבדות לחירות, ושניתן לדורות כדי להזכיר שהיה מעבר כזה, שנאמר **וְהָיָה כִּי־תָבֹאוּ אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִתֵּן ה' לָכֶם כַּאֲשֶׁר דִּבֵּר וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הָעֲבֹדָה הַזֹּאת**: תלה הכתוב לעבודה זו מביאתן לארץ ולהלן. אבל לפני שבאו לארץ, כשרק יצאו מתחת יד פרעה, עדיין אין להם לזכור את המעבר לחירות, כי עדיין לא הגיעו לחירות. ולפי התכנית המקורית היו צריכים להיכנס לארץ מיד אחרי קבלת התורה בהר סיני, רק שהעבירו רובה של שנה במעשה העגל ובתיקונו במשכן, ולכן מצא אותם הפסח של השנה השנית עדיין חונים במדבר, והואיל וצריכים היו לפי התכנית המעודכנת להיכנס לארץ מיד אחריו, נצטוו בהוראת שעה לעשות כבר בדרך את החג שמצד עיקר מהותו הוא שייך רק למקום שהם הולכים אליו. ואולם אחרי שקילקלו פעם אחרת והאריכו להם את הדרך ארבעים שנה, שוב לא היה מקום שינהגו כמי שמיד ייכנסו וכאילו כבר נכנסו לארץ, ולכן לא עשו עוד פעם פסח במדבר. (והראיה שהטעם והקשר בין סיבה למסובב הוא כמו שכתבתי הוא שבפסח המדבר לא קראנו על מי שהיו מנועים ממנו בגלל מילת בניהם שנולדו אחרי היציאה ממצרים, ואילו היה העיכוב רק בגלל הרוח שבלעדיה אין מלים ושלא יכלה לנשב בגלל ענני כבוד, איך לא היו להם ענני כבוד במשך כל השנה הראשונה?)

והמציאות שאליה צריכים ישראל להגיע בכניסה לארצם איננה זו של המחנה בגילגל שהיו מתפרנסים בו כולם כקיבוץ אחד גדול משוד אסמי הכנענים ושדותיהם ומחבילות שנשלחו מעבר הירדן, אלא המציאות של אחרי שבע שנים שכבשו ושבע שחילקו, מציאות שבה לכל איש יש חלקת אדמה שאפילו אם הוא מוכר אותה היא חוזרת אליו אחרי זמן, שנאמר **וְקִדַּשְׁתֶּם אֵת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וּקְרָאתֶם דְּרוֹר בָּאָרֶץ לְכָל־יֹשְׁבֶיהָ יוֹבֵל הִוא תִּהְיֶה לָכֶם וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל־אֲחֻזָּתוֹ וְאִישׁ אֶל־מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ**, כי **דְּרוֹר** איננו הרשות להתחפף לכל הרוחות ולמות ברעב תחת כל גשר אשר יבחר, אלא **דְּרוֹר** הוא מצב המוצא המתוקן של **אִישׁ** על **אֲחֻזָּתוֹ**. פרשה שלמה בתורה עוסקת בחלוקת הנחלות ובשמות המופקדים עליה: **צַו** (אין צו אלא לשון זירוז מיד ולדורות) **אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי־אַתֶּם בָּאִים אֶל־הָאָרֶץ כְּנָעַן** (**זֹאת הָאָרֶץ**... וכו' פירוט הגבולות) **וַיְצַו מֹשֶׁה אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּתְנַחֲלוּ אֹתָהּ בְּגוֹרָל אֲשֶׁר צִוָּה ה'** ... **אֵלֶּה שְׁמוֹת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר־יִנְחֲלוּ לָכֶם אֶת־הָאָרֶץ אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן וִיהוֹשֻׁעַ בִּן־נוּן: וְנָשִׂיא אֶחָד נָשִׂיא אֶחָד מִמַּטֶּה תִּקְחוּ לִנְחֹל אֶת־הָאָרֶץ: וְאֵלֶּה שְׁמוֹת הָאֲנָשִׁים ... אֵלֶּה אֲשֶׁר צִוָּה ה' לְנַחֵל אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ כְּנָעַן.**

הדיבור הראשון של ה' אל הגר הראשון שהיה

ליהודי הראשון היה „צא מזה ולך לארץ שאראה לך". ומיד כשהגיע למרכז הארץ הבטיח לו ה׳ **לְזַרְעֲךָ אֶתֵּן אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת**. וכשהגיע הזמן לקיים הבטחתו אמר למשה **רָאֹה רָאִיתִי אֶת־עֳנִי עַמִּי אֲשֶׁר בְּמִצְרָיִם וְאֶת־צַעֲקָתָם שָׁמַעְתִּי מִפְּנֵי נֹגְשָׂיו כִּי יָדַעְתִּי אֶת־מַכְאֹבָיו: וָאֵרֵד לְהַצִּילוֹ ׀ מִיַּד מִצְרַיִם וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן־הָאָרֶץ הַהִוא אֶל־אֶרֶץ טוֹבָה וּרְחָבָה אֶל־אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ**. וכעת בפרשת מסעי, ערב כניסתם לשם בפועל, מפרשת להם התורה עד איפה בדיוק מגיעה הארץ שהבטיח ה׳ לאבותיהם ומה תפקידם המעשי של נשיאי השבטים שהכרנום עד אז רק כמכובדים ייצוגיים: לחלק למשפחות את הנחלות שהנחילו יהושע ואלעזר לשבטיהם. אין לנו צורך לדון כאן בשלב הזה בבירור אם ירושת הארץ נמנית כמצוה במנין תרי״ג, ואם הכיבוש יימנה מצוה בפני עצמו, ואם החלוקה עולה למנין במספר משלה, ואם הם נוהגים בזמן שראש הסנהדרין מצורע או כשאין פרה אדומה עושה רצון קונה, ואיך אפשר למנות כמצוה מהמנין את נתינת הערים ללויים מתוך נחלות בני ישראל אם אין הנחלות עצמן נוהגות לדורות. מה שברור ומבואר מלשון התורה ואין לו סתירה מדברי חז״ל הוא שהגעת ארץ כנען לזרעו של אברהם רצון ה׳ והיא מטרתו המוצהרת בגאלו אותם ממצרים ושהוא קורא בשמות לאנשים שיחלקו אותה למשפחות. ונראה שלא עלה על הדעת כלל שיבואו לארץ כיחידים באשרות מטעם איזה שלטון נוכרי, או שישבו בה דרך קבע כמחנה נופשים או כשוכרי רשות מתאגיד נדל"נ. ירושת הארץ כרוכה בהורשת מחזיקים אחרים, ומיד כשהמצב הבטחוני מאפשר התפזרות מתוך מחנה המלחמה איש לביתו ולמשקו — מתחלקת כל הארץ לנחלות משפחתיות, כי זה המצב הכלכלי־חברתי של עם בני חורין: **עֹבֵד אַדְמָתוֹ יִשְׂבַּע־לָחֶם. אֲשֶׁר לֹא־יְקַוֶּה לְאִישׁ וְלֹא יְיַחֵל לִבְנֵי אָדָם**.

ואולם בשביל חירות בשפיטה — חזרנו **לאַנְשֵׁי־חַיִל** דלעיל — צריך יותר מבטחון הקיום שבנחלה, צריך שהשופט יהיה עשיר כדי שלא יטה לחשבונות של כדאי. לחירות הבסיסית של סתם אזרח מהשורה מספיק שיש לו משק שממנו יאכל גם אם לא יחניף לשום בריה.

מי שאין לו הבסיס הזה, אין דעתו מיושבת וצלולה. מעשה המובא (בקצת שינויים בפרטים ובשמות) בשני התלמודים שנשאל חכם אחד על טומאת דמה של פרדה ולא השיב, ואחרי זמן הסביר שהסיבה היא מצבו כצרכן מזון מהחנות. ולא נאמר שם שהיה חסר לו כסף לקנות את הצריך, ושהחכם היה רעב באותו רגע. זה לשון מדרש אסתר: רב פתח **הָיוּ חַיֶּיךָ תְּלֻאִים לְךָ מִנֶּגֶד** רבנן ורבי ברכיה אמרי **הָיוּ חַיֶּיךָ תְּלֻאִים לְךָ** זה שהוא לוקח חטים לשנה, **וּפָחַדְתָּ לַיְלָה וְיוֹמָם** זה שהוא לוקח חטין מן הסידקי, **וְלֹא תַאֲמִין בְּחַיֶּיךָ** זה שהוא לוקח לו מן הפלטר, ור׳ ברכיה אמר **הָיוּ חַיֶּיךָ תְּלֻאִים לְךָ** זה שהוא לוקח לו חטים לשלש שנים, **וּפָחַדְתָּ לַיְלָה וְיוֹמָם**, זה שהוא לוקח לו חטים לשנה, **וְלֹא תַאֲמִין בְּחַיֶּיךָ** זה שהוא לוקח לו חטים מן הסידקי, מתיבין רבנן לר׳ ברכיה והלוקח מן הפלטר מהו? אמר להם לא דברה תורה

במתים, עד כאן המדרש; וההוא גברא, התנצל החכם בתלמוד שלא השיב לשאלה, על פלטר סמיך: אני קונה את הלחם שלי במכולת, אז אין לי ראש צלול לחשוב כהלכה.

וצריך כאן לשים לב, גם לרבנן וגם לרבי ברכיה זה שהוא לוקח חטים לשנה או אפילו לשלש שנים גם הוא מנוי בין הקללות — ובמה אפוא גרוע ורעוע מצבו יותר ממצב המגדל תבואתו במשק שלו? הרי גם האיכר מקבל את חיטיו מן **הַשָּׂדֶה שָׁנָה שָׁנָה**?

כן, אבל הוא מקבל אותם לא מבשר ודם המשלמים לו שכר עבודה והמוכרים לו מזון. הוא מקבל אותם ישר מהקדוש ברוך הוא. כבר היונה שחזרה לתיבת נח עם **עֲלֵה־זַיִת טָרָף בְּפִיהָ** הבינה את ההבדל החשוב הזה: שאמרה היונה לפני הקדוש ברוך הוא רבון כל העולמים יהיו מזונותי מרים כזית ובידו של הקב״ה ואל יהיו מתוקים כדבש ונתונים ביד בשר ודם. וכך צריכה להיות המציאות הכלכלית בישראל **אִישׁ תַּחַת גַּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֵנָתוֹ**, **עֹבֵד אַדְמָתוֹ יִשְׂבַּע־לָחֶם**, כדי ליצור ולקבע ולטפח את התודעה **כִּי־לִי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים עֲבָדַי הֵם אֲשֶׁר־הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם אֲנִי ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם**. כל עוד לא חזרה זאת להיות המציאות הכללית של עם ישראל בארצו, עדיין מתקיימת קללת הגלות **וְהָיוּ חַיֶּיךָ תְּלֻאִים לְךָ מִנֶּגֶד וּפָחַדְתָּ לַיְלָה וְיוֹמָם וְלֹא תַאֲמִין בְּחַיֶּיךָ** ואין דעתם מתישבת עליהם **וְאָבְדָה חָכְמַת חֲכָמָיו וּבִינַת נְבֹנָיו תִּסְתַּתָּר**.

אמנם נכון ששנת יובל יש רק אחת לחמישים, ובינתים יש מרחב גדול ליוזמה פרטית למכור ולקנות, להפסיד ולהרוויח, מרחב הנותן שכר לחרוץ ולפיקח ולבר־מזל ועונש לביש־גדא, לטיפש ולעצלן, ותמריץ לכל אחד ואחד להראות לכולם כמה הוא שוה. משמכר אדם את נחלתו והטביע את הכסף בעסק שכשל ועד שהנחלה תחזור ביובל יכולות לעבור תשע שנים וארבעים שנה, המוכר וילדיו ונכדיו יכולים לחיות ולמות חסרי קרקע וחסרי בית משלהם. אבל בתודעה שבאחרית־ראשם הם לא נפרדו לגמרי מהנכס המשפחתי ובטחונם נסמך על חזרתו אליהם או אל בניהם. ומאחר שרק מיעוט מבעלי הנחלות מהמר על עסקים, וגם לא כל העסקים כושלים, יהיו בכל עת ובכל שנה רובם הגדול של בני ישראל גם בפועל ובמציאות ולא רק בזכרון־תודעה בעלי נחלות עצמאיים יושבים בבתים משלהם ואוכלים פרי אדמתם ועמלם שלהם.

ברור שבהיות היובל נוהג ככתיבתו מחירי הקרקע לא יהיו מה שהם יכולים להיות אם הארץ יכולה להימכר לצמיתות. אבל יותר מהפסדו המדומה של מי שלא יוכל לרכוש בפדיון נחלתו מתפרת־בגדי־ים בסין המבטיחה להכפיל שוויה בכל שנתיים גדול הריווח הממשי לחברה שבניה יהיו מושרשים באדמה ועומדים על רגלי עצמם. אולי יכעס על המחוקק מי שהחוק מנע ממנו למשכן כליה כדי לממן לימודי מנהל עסקים, אבל גדול מצערו הוא הצער שנחסך מהחברה בכך שאין בה מציאות של חיתוך ליטרות בשר על ידי ההוצאה לפועל. כיוצא בזה, צער גדול ייחסך מחברה שרוב בניה

יחיו בתודעה ובמציאות שיש להם חלקת אדמה השייכת להם ולא לעולם תיפרד מהם ויהי־מה, מקום לבית דירה ולגידול מזון שלא בחסד שום אדם ולא כתמורה למה שצריך להינתן. מה הצער שיחסוך מהעם קיום דיני היובל בכלל כל דיני התורה נוכל לאמוד בערך אם ניזכר בנסיון העבר, ונזכיר קצת מקצתו אחרי שנדבר עוד בדינים אחרים הקשורים לאותו מכלול.

איך שתכין את המלחמה, ככה יהיה השלוש שלך

אצל **שׂוֹם תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ** נאמר **רַק לֹא־יַרְבֶּה־לּוֹ סוּסִים וְלֹא־יָשִׁיב אֶת־הָעָם מִצְרַיְמָה לְמַעַן הַרְבּוֹת סוּס**. ונראה מפשט הכתוב שמותר למלך שיהיו לו סוסים במספר מתקבל על הדעת, רק להרבות סוסים הרבה אסור. ואפשר היה לצפות שבתורה שבעל פה נלמד הלכה כעין „מיעוט סוסים שנים, רבים שלושה, מכאן שמותרים למלך שני סוסים ואסור שיהיו לו שלושה" — אבל בפועל אין בחז"ל הגבלת מספר כלל — לו אינו מרבה אבל מרבה הוא כדי רכבו ופרשיו — כמה שהוא רוצה, או כמה שהוא חושב שצריך. רק שלא יהיו בטלים. סוס שאין בו שימוש אפילו אחד יחידי אסור. על שלמה המלך כתוב שהרבה לו נשים והן היטו את לבבו, ואכן המספר הכתוב שהיו לו גדול בהרבה מהמספר המותר לפי ההלכה המקובלת, אפילו לפי הדעה המרחיבה ביותר. גם כסף וזהב אסור למלך להרבות, וגם שם אין הריבוי האסור כמות קבועה מסוימת, אלא כל מה שאין בו צורך לקיים את סדרי הממלכה בחיילים ופקידים וציוד ומתקנים ותשתיות ושאר הדברים שעולים כסף במנגנון הציבורי. והנה רבי יצחק תפס את שלמה על הנשים והסוסים ולא על הכסף: מפני מה לא נתגלו טעמי תורה שהרי שתי מקראות נתגלו טעמן נכשל בהן גדול העולם כתיב **לֹא יַרְבֶּה־לּוֹ נָשִׁים** אמר שלמה אני ארבה ולא אסור וכתיב **וַיְהִי לְעֵת זִקְנַת שְׁלֹמֹה נָשָׁיו הִטּוּ אֶת־לְבָבוֹ** וכתיב **לֹא־יַרְבֶּה־לּוֹ סוּסִים** ואמר שלמה אני ארבה ולא אשיב וכתיב **וַתֵּצֵא מֶרְכָּבָה מִמִּצְרַיִם בְּשֵׁשׁ מֵאוֹת כֶּסֶף וְסוּס בַּחֲמִשִּׁים וּמֵאָה**. ועדיין אין משם ראיה שהעם שב מצרימה שיבה אסורה, שהרי שנינו **וְלֹא־יָשִׁיב אֶת־הָעָם מִצְרַיְמָה**: חזירה לישיבה! אתה אומר חזירה לישיבה; או אינו אלא לסחורה? כשהוא אומר: **אֲשֶׁר רְאִיתֶם אֶת־מִצְרַיִם הַיּוֹם**, חזירה לישיבה, לא חזירה לסחורה — והרי קנייני הסוסים היו במצרים לסחורה ולא לישיבה. וגם שהיו לשלמה סוסים בטלים, מאין יודעים את זה? כתוב בספר מלכים **וַיְהִי לִשְׁלֹמֹה אַרְבָּעִים אֶלֶף אֻרְוֹת סוּסִים לְמֶרְכָּבוֹ וּשְׁנֵים־עָשָׂר אֶלֶף פָּרָשִׁים**. ובתוספתא סנהדרין שפטו אותו לחסד ולשבט לאמור ר' יהודה אומר הרי הוא אומר **לִשְׁלֹמֹה אַרְבָּעִים אֶלֶף אֻרְוֹת סוּסִים לְמֶרְכָּבוֹ** ויפה עשה שנאמר **יְהוּדָה וְיִשְׂרָאֵל רַבִּים כַּחוֹל אֲשֶׁר־עַל־הַיָּם לָרֹב** כשהוא אומר **וּשְׁנֵים־עָשָׂר אֶלֶף פָּרָשִׁים** שהשאר בטלנין היו. כלומר, **40000** פחות **12000** שוה **28000** סוסים שאין בהם צורך ותועלת ותכלית חוץ מלהכעיס את מי שנתן לשלמה מלוכה והבטיח לו בחלום נבואי חכמה ועושר וכבוד, ועוד לפני שנשא בת פרעה ולפני שבנה בית המקדש, ובענין הבטחת החכמה והעושר כתוב בסמוך איך קוימה ביד

רחבה, והנביא לא מצא עליהם אף מלה אחת של נזיפה תוכחה או ביקורת על הסוסים המרגיזים? נו, באמת. יתר על כן מביא ר' שמואל אביגדור ב"ר אברהם משם (ת"ב) „שהפרשים יתרים שהיה עת שלום". ואולי לדעת המפרש כן מיותרת השמש בעולם, כי היא זורחת רק בשעות היום, כשממילא יש אור. שנים עשר אלף פרשים המוצבים בערי רכב הרחק מירושלים הבירה וחלקן אף במדבר מקום שאין בו אוכלוסין היכולים להתפעל מפאר העצמה ולהריע למצעדי ראוה, אלה אינם סוסים בטלים לנוי לכבוד ולתפארת, זה כח מחץ מוכן לקדם פני כל אויב ומתנכל ואיום תמידי בהתקפה על כל שכן שלא ירים ראש.

מי שאין לו מושג על הפעלה מעשית של בהמות רכיבה יטה אולי לחשוב שאפשר להתיחס אליהן כמו לאופניים. ירצה הרוכב לצאת לדרך, יעלה עליהם ויתחיל לנוע. ירד מעליהם ופנה לעיסוקיו, ינוחו. בהמה צריכה לאכול? אז היא תאכל כשהרוכב אוכל, וכשהוא יישן תוכל גם היא לישון. ככה אולי נדמה למי שאין לו מושג ושגם נדמה לו שלא צריך לדעת בעניין הזה כלום, אבל בפועל אין הדבר כן, וכדי לדעת זאת אין צורך בשנים של נסיון מעשי, די בהצצה חטופה בספרים. למשל בזכרונות מרק טווין על הרפתקות נעוריו. כשחצה בקיץ 1861 את שממת חוץ לארץ שבין מדינתו מזורי ובין השטח החדש נבדה, כמתלוה לאחיו הבכור שנתמנה למזכיר המושל שם, בכרכרות דואר במסע בן כמה שבועות, צפה בדרך בשרות דואר מהיר רכוב שהתנהל על אותו ציר עד שהוקם קו טלגראף,

מאוחר יותר באותה שנה. וכה כתב הסופר הנוסע בפרק השמיני מספרו:

לא עברו רגעים מעטים, ועיני כולנו נמשכו אל רוכב הפוני — אותו שליח קל תנועה שהיה חוצה ביעף את היבשת מסנט ג'ו לסקראמנטו ונושא מכתבים למרחק אלף ותשע מאות מייל בשמונה ימים! שוו בנפשכם ביצוע כזה בידי בשר ודם של סוס ואדם בני חלוף! רוכב הפוני היה בדרך כלל חצי מנה של איש מלא להט רוח וכח סבל. בלי הבדל באיזו שעה של היום או הלילה ימצא אותו תורו, ולא משנה אם חורף או קיץ, גשם, שלג, ברד או הכל ביחד, אם קטע הדרך הקצוב לו כבוש וישר במישור או מתפתל בהרים על תהומות ושיני סלעים, בין בארץ שלוה או בארץ שורצת אינדיאנים עוינים — שומה עליו בכל עת לנתר לאוכף ולעוף לדרכו כרוח סערה! אין פנאי של רגע להתבטל אצל רוכב פוני בתפקיד. הוא היה רוכב חמישים מייל בלי עצירות, באור היום, באור ירח, באור כוכבים, או בעלטה שחורה — איך שהזדמן. רוכב היה סוס נהדר שנולד למרוץ והואכל ושוכן כבן אצילים, סוס שנשא אותו במהירות שיא לאורך עשרה מייל, ואז, כשהגיע בנחיתת התרסקות לתחנת הממסר עמדו שם שני אנשים שהחזיקו סוס רענן ונכסף לדהרה, כהרף עין הועבר שק הדואר ועלה עליו האיש, והלאה טסו לדרכם השנים ונעלמו מעין צופה בטרם הספיק להעיף עליהם מבט. כסוס כרוכב קלים היו מרות. בגדי הרוכב היו דקים וצמודים לגוף, לבוש היה מעילון־פרשים ולראשו כובע שחיינים, מכנסיו תחובים במגפיו כרוכב מרוצים. נשק לא נשא — שום דבר לא נשא שלא היה חיוני בתכלית, שכן אפילו מטען המכתבים שלו עלה לשולח *חמישה דולר לכל מכתב.*

מעט מאד פיטפוטים ורכילות ניתנו לו

לשאת — באמתחתו היו לרוב מכתבים עסקיים. גם על סוסו לא הכביד שום דבר שלא היה חיוני. האוכף שעל גבו היה דק וקטן כאוכף מרוצים, ושום שמיכה לא הציצה מתחתיו. גם פרסות הברזל, אם היו בכלל, היו קלות במיוחד. כיסי האמתחת נקשרו תחת ירכי הרוכב, וכל אחד מהם הכיל כנפח מקראת בית ספר, בצורת מכתבים חשובים רבים בענייני עסקים ועיתונים כתובים על נייר דקיק וקליל כציפוי זהב, לחשוך בנפח ובמשקל. כרכרת הדואר הרגילה היתה נוסעת ביממה כמאה עד מאה ועשרים וחמישה מייל, הפוני־אקספרס כמאתים וחמישים. בערך שמונים רוכבים היו באוכף בכל שעות הלילה והיום, סרוכים בשרשרת ארוכה שנפרסה ממזורי לקליפורניה, ארבעים טסים מזרחה וארבעים מערבה, ומספקים במאמץ משותף משלוח פרסה מעניין לארבע מאות סוסים אצילים שזכו לראות בכל יום מימות השנה נופים ומרחבים, עד כאן לשון מרק טויין.

בויקיפדיה באנגלית כתוב שהיו שם 120 רוכבים, 186 תחנות, 400 סוסים וכמה מאות אנשי שרות. בויקיפדיה בגרמנית כתוב 153 תחנות ביניים, 80 שלוחי רוכבי דואר, 500 סוסים ועוד 200 מטפלים בסוסים. ובויקיפדיה בעברית שוב מספרים אחרים: 156 תחנות להחלפת סוסים ורוכבים, 400 סוסים ו־120 רוכבים <...> הסך הכולל של משקל על גב סוס הוגבל ל־75 ק"ג (כלומר הנער הרוכב יכל לשקול 55 ק"ג לכל היותר). הרוכבים התחלפו כל 100 עד 120 ק"מ לערך. הבקי בשפות אחרות מוזמן לבדוק ולהשוות את המספרים בויקיפדיות האחרות, ואולי ימצא מי העתיק ממי ואיך התגנב השיבוש לדברי מי. לענייננו פה לא חשובה כל כך האמת ההיסטורית המדויקת. אולי 80 היו באוכף בפועל בכל רגע נתון, ו־120 רוכבים היו מועסקים בבת אחת. לפי זה היו לכל אחד ביממה רק 8 שעות שלא ברכיבה, וגם אלה מקוטעות. מנסיון בפעילות בטחון שוטף בצבא, ולא בדהרה על סוס אלא בישיבה נוחה באינטיפאדומוביל ועם עצירות ואכילה ושתיה בתוך המשמרת, נראה לי שבמאמץ כזה היו הרוכבים נשחקים בתוך שבוע־שבועיים, לכן לא מסתבר שזה הפתרון לסתירה. ואולי היו 80 מועסקים בבת אחת, ובתוך השנה שהשרות פעל התחלפו כמה מהם, ולכן בסך הכל היו 120 רוכבי דואר? בסוסים בוודאי היה הפחת גדול יותר. אבל נניח לדקדוקים ונתפוס את המספר היותר גדול של רוכבים והמספר היותר קטן של סוסים, ועדיין יש על כל רוכב 3 סוסים ושליש סוס. וזה בחברה עסקית: שנים ושליש סוסים לא היו רצים בטלים ביערות, בהרים ובמדבריות לתפארת כבוד המנהל, הוא החזיק אותם במיטב כספו רק מפני שאי אפשר היה לו בלעדיהם.

יכול הטוען לטעון ש־12000 פרשיו ו־40000 סוסיו של שלמה לא היו במרוץ בלתי פוסק אלא רק בכוננות. ויש להשיב לו שחלק מהכוננות של מוצב פרשים הוא קשר מהיר ורציף ואמין עם המפקדה העורפית ועם יתר ערי הרכב, ובאין אמצעי תקשורת או תעבורה מהירים יותר מסוס המירוץ היה אל נכון חלק מהסוסים והרוכבים עסוקים תדיר בהעברת מסרים. ואיך ידעו מה לדווח אם לא יסיירו סביב קרוב ורחוק? עובדת יסוד היא שבכל פעולה משותפת של אדם וסוס הסוס מתעייף יותר מהר מהאדם, וגם הנזק, אם התאמץ והתעייף יותר מדי, או שלא קיבל את

המנוחה שהוא זקוק לה, ממהר יותר להרוס את הסוס מהאדם.

פקודות הקבע של חיל הפרשים הגרמני מגדירות מנת־מאמץ יומית לסוס הצבאי שאין לעבור אותה אלא לצורך דוחק, וודאי לא דרך קבע, ושאחריה זקוק הסוס למנוחה רצופה של 12 שעות לפחות: שלושים[19] קילומטר בהליכה בתוך 8 שעות, או אותו מרחק בזמן יותר קצר, כאשר המשקל המכביד על הסוס כ־75 קילוגרם. יותר משקל ו\או יותר מהירות מקצרים את המרחק של המנה היומית. אפשר, על ידי אימוני הכנה מובנים בהדרגה במשך שבועות, להביא את הסוס ליכולת ללכת על דרך כבושה עד 75 קילומטר ביום.

צבא פרשים השואף לניידות מהירה לטווחים ארוכים יותר יכול לעשות מה שעשו המונגולים שכבשו בימי הרי"ד והאור זרוע, כשהרמב"ן היה צעיר, את רוב אסיה ואירופה. אצלם היה מספר הסוסים כפול שש או שבע ממספר הלוחמים. כמובן גם אותם סוסים שהלכו עם הצבא „בטלים" כביכול, כלומר בלי רוכבים, התאמצו בהליכתם, אבל כמובן יכול סוס הנושא רוכב רק במשך שישית או שביעית מזמן ההליכה להגיע למרחק יותר גדול לפני שנגמר לו הסוס.

ושוב נשאלת כאן השאלה, אם כל כך כשר היה ריבוי הסוסים של שלמה, מה דופי מצאו בו חז"ל?

בשנה הראשונה באלף האחרון (היא שנת 1241 אחרי האפס המקובל בין האומות) פלשו המונגולים להונגריה בשלושה ראשים, היכו שוק על ירך כל מה שניסה לעמוד לפניהם, חיסלו במכה אחת כחמישית מהאוכלוסין, פשטו על כמה ארצות בסביבה — והסתלקו מהונגריה אחרי כשנה, מבלי שמישהו הצליח להפריע להם ללכת לכל שחפצו או להישאר במקום שהתחשק להם. הם התמקמו מעבר להרים בערבות רוסיה הדרומית ונשארו שם כאדונים בשטחם וכגובי מס מהארצות השכנות ושולטים עליהן בעקיפין במשך מאות שנים. לנטישת הונגריה המציאו מסבירים שונים הסברים שונים ומשונים. אחד ההסברים[20] בנוי על שטח המרעה הזמין כתשתית למשק־מקנה נייד. ארץ המונגולים כולה מסתרעת על שטח של 1,565,000 קילומטרים רבועים אשר מהם ארבע חמישיות, כלומר 1,252,000 קמ"ר, הם שטח מרעה. בשנת 1918, כלומר לפני שהונהגו במדינה שיטות חדשות של גידול מקנה, רעו

---

19 https://de.wikipedia.org/wiki/Reisegeschwindigkeit (ז באב התשעו) :
80 km: *Tagesmarsch* Kavallerie mit Pferdewechsel bis 200[4]–500 km:
Mongolische Meldereiter;[5] 193 km in 8h10':
Rekord des Ponyexpress 1860; 643 km in 71h27':
Kavalleriewettbewerb Preußen/Österreich-Ungarn Berlin–Wien 1892;[6] 100 km in ~8h: Distanzreitsport heute, bis max. 160 km

וכנראה 80 ק"מ ביום נכון יותר לדרכים כבושים במישור, ואילו לשטח מחוספס יותר ויום אחרי יום מתאים 30 ק"מ.

פקודת חיל הפרשים נמצאת פה: https://www.reitverein-guenzburg.de/literatur.htm

20 **Horse and pasture in Inner Asian history**
https://www.upf.edu/materials/huma/central/abast/sinor.htm
By Denis Sinor (Indiana University) [Published in *Oriens Extremus*, 19/1-2 (1972), p. 181. The author is a very distinguished specialist on the early history of Inner Asia and the editor and a contributor to the *Cambridge History of Early Inner Asia*.] In my view the Mongol evacuation of Hungary was motivated by Batu's logistical difficulties and his recognisance of the fact that the Hungarian pastures were insufficient to provide for his army's needs.

במונגוליה 1,150,500 סוסים, 1,078,400 ראש בקר, 228,700 גמלים ו־7,188,000 כבשים. במונגוליה כמו בצפון אמריקה נחשבים חמישה צאן ל„יחידת מקנה" אחת השקולה כנגד סוס אחד, גמל אחד או בן בקר אחד. לפי זה נמנו במונגוליה ב־1918 3,895,200 יחידות־מקנה. גודל השטח העשוי לשמש למרעה בהונגריה כולה אינו אלא אחד בשתים עשרה מהשטח במונגוליה, ואילו היה כולו מרעה היה מפרנס לכל היותר 322,933 יחידות מקנה. אבל באמת היו שם תמיד שטחים גדולים של יערות וביצות, מלבד שדות ומטעים שתפסו יותר ויותר שטחים. על מרעה בינוני עד טוב אוכלת יחידת מקנה אחת בחודש כארבעים דונם, כלומר כחצי קילומטר רבוע יפרנס בהמה גסה שנה שלמה.[21] לפי זה ירעו בערבת הונגריה לא יותר מ־205,920 יחידות מקנה לעומת יותר משנים וחצי מיליון במונגוליה. גם אם הפרשים יסתפקו בשלושה סוסים לכל רוכב ומזון הפרשים יישלח אליהם מחוץ לאזור, באופן שבארץ חנייתם כל השטח כולו ישמש אך ורק למרעה סוסים בלבד, לא יגיע מספר הלוחמים המונגולים היכולים לחנות דרך קבע בהונגריה לשבעים אלף. מובן מאליו שיש עוד משתנים ונעלמים שלא נלקחו בחשבון, אבל גם בלי כל יומרה לדיוק במספרים ברור שאין מקום בתוך קשת הרי הקרפתים למעצמת־על של נוודים בסגנון מונגולי. גם אם נניח שהיו לגנרל באטו סיבות אחרות להעתקת הצבא מהונגריה הקטנה לרוסיה רחבת הידים, גם הטעם שביארנו כעת היה מספיק כדי להכריחו לכך. המקורות בני הזמן מקוננים מר על השממה והרעב שהותירו אחריהם נוודי הערבות ומספרים על דאגתם הרבה ושקידתם המתמדת להבטחת מזון לעצמם ולסוסיהם. — אילו היה החשבון הזה נכון לכל הסוסים ולכל הזמנים והמקומות, לא יכול היה יבין השני להניע את 900 רכב הברזל שלו, כי אלפים עד אלפים וחמש מאות סוסים היו נזקקים לכאלף קילומטרים רבועים של מרעה, או פיסת ארץ ברוחב עשרים קילומטר מהים עד הירדן שכולה רק מרעה סוסים. לפי חשבונות אחרים יכולים גם חמשה סוסים להתפרנס תדיר מקילומטר רבוע במרעה גרוע, ובתנאים טובים אפילו כארבעים. אלא שבאדמות טובות הזוכות למשקעים סבירים יש בדרך כלל יער עבות או שדות ופרדסים וגני ירק, ועדיין עומד בעינו היסוד שכלכלה חקלאית מפותחת אינה מגדלת באופן טבעי שפעת דוהרי ערבות.

---

21 A fairly productive grass range has a grazing capacity of 10 acres per animal month or, in other words, a range area of 120 acres is needed to support one horse for one year, דברי סינור. לדעת אחרים (א) ההבדלים בטיב המרעה מארץ לארץ ואפילו ממחוז למחוז גדולים כל כך שאין משמעות למספרים „רגילים ממוצעים בערך", וגם (ב) בהמה גסה אחת לחצי קמ"ר הוא תפוסה דלילה מאד מאד. כותב http://wiki.answers.com/Q/How_many_cows_can_be_grazed_on_a_hectare : Stocking rate is AUM, or Animal Unit Month. So, if you are in an area where forage is very abundant and your pastures are in excellent condition, you can risk having 4 cows (@ 1000 lbs) grazing 1 hectare for 1 month, at a rate of ~2 AUM/acre. But if you are in a drier area with pastures only in marginal condition, you can only stock them at 0.5 AUM/acre or 0.25 AUM/acre. כלומר, על מרעה „גבולי" צריכה בהמה 4 אייקר בחודש. ולפי זה בשנה – 48 אייקר, שהם כמעט 200 דונם, כלומר פחות מחמישית הקמ"ר, ואילו מרעה טוב יספיק אפילו ליחידת מקנה על חצי אייקר בחודש או כ־25 דונם בשנה. מקור אחר http://cals.arizona.edu/pubs/animal/az1352.pdf מתיחס לתנאים במדינת אריזונה לאמור: Most small land tracts in Arizona, less than 10 acres, do not have the carrying capacity to support even one horse or cow for a year. אבל יש שונות גדולה ממקום למקום:

Location	Vegetation type	Forage production	Source
Gila County	— upper elevation native rangeland	4-6 acres/AUM	
Pima County	— low elevation native rangeland	10 -13 acres/AUM	Martin/Severson (1988)
Pima County	— mid elevation native rangeland	5-8 acres/AUM	
Pima County	— higher elevation native rangeland	4 acres/ AUM	
Pima County	Lehmann lovegrass	1 acre/AUM	Ruyle et al. (1988)

כשלוש מאות שנה לפני המונגולים הגיעו להונגריה ההונגרים עצמם, שהיו אז חברת נוודים ומשק מקנה נודד כמו שהיו אחריהם המונגולים, ואותם הוגרים נוודים כבשו בסערה את הארץ והטילו חתיתם על כל סביבותיה בפלישות השוד של פרשיהם המהירים — עד שברבות השנים הפכו תנאי הארץ והאקלים את ההונגרים עצמם לחקלאים מיושבים כשכניהם הגרמנים והאחרים, ושוב לא היה להם צבא־פרשים קלי תנועה כמקדם. כלכלה מיושבת של גידולי שדה ועצי פרי ובהמות משק אפשר ואפשר שתיצר מזון די הצורך גם לסוסים לא מעטים, אבל איננה מגדלת אותם למסעות מזורזים וארוכים, ועוד פחות מזה היא מגדלת רוכבים שיעלו עליהם לעת מלחמת ויילחמו ביחידות פרשים יעילות.

אדם שמעולם לא רכב על סוס יכול אולי לחשוב שעולים על בהמה כזאת כמו על קורקינט, כשכל החכמה מתמצה בעמידה על רגל אחת ובעיטה לקרקע. מי שהזדמן לו פעם לנסות, לא בישיבה על פוני מהלך לאטו כחמור אלא בניהוג עצמאי של סוס רכיבה אמיתי, קיבל טעימה המלמדת שיש שם מה ללמוד. קורס תקני של חיל פרשים נמשך כשנתים לפחות, וכמו טייסים כן פרשים חייבים לשמור על מיומנותם ועל הקשר עם הסוס באימוני המשך תדירים. המיומנות הנדרשת איננה רק להישאר יושב למעלה עד שהסוס מגיע אל היעד, אלא גם לנוע עם תנועות הסוס באופן שהמטען האנושי לא יעייף יותר מדי את הבהמה והטילטולים לא ישחקו את הרוכב, לא רק שליטה באופן הילוכו, בכיוון ובמהירות של הסוס, הרגעתו ושליטה בו נוכח כל גורם חדש מפחיד ומבהיל, אלא גם תנועה במבנה עם יתר פרשי הכח. וכמובן צריך הפרש גם להפעיל כלי נשק במהירות ובדייקנות, כמו שצריך כל לוחם אחר, אלא שהכל יותר קשה מעל גבי בהמה מתנועעת. בעם נוודים, החי עם עדריו ומשלים את התפריט בציד, כישורי הפרט כבר קיימים אצל כל מי ששורד עד גיל הצבא, ואין צריך להוסיף וללמד אותו אלא משמעת ותנועה במבנה. בעם מיושב, אפילו לא עירוני, צריך להקנותם למתגייסים בהשקעה רבה של זמן ומאמץ. רק נשוה בנפשנו שכל המועמדים למשרות מחלקי הדואר יהיו אנאלפאבתים בלתי יודעי צורת אות...

הכשרה מאפס של פרש יחיד, ויחידת פרשים על אחת כמה וכמה, מצריכה שעות רכיבה רבות כדי לאמן סוסים ורוכבים לתרגולות הקרב השונות, וגם אחרי שלמדום, כדי לשמור על כושר וגמישות, לפיכך, וגם בגלל הצורך בכוננות מיידית מתמדת, אין כדאי בחברה של מי שאינם נוודי־סוסים להרכיב חיל פרשים אלא מחיילים המגויסים דרך קבע שמלחמתם אומנותם. פרנסתם ופרנסת הסוסים תהיה כמובן מוטלת על קופת הציבור. במשק המייצר הרבה יותר מצרכי הקיום של כל בניו, בחברה מאורגנת וממושמעת ובמצב של צורך גדול להתגונן או רצון חזק להתרחב אפשרי סידור שבו יהיה גם כל אזרח ואזרח לוחם לעת מצוא וגם יוחזקו בו על חשבון הכלל כחות מיוחדים שציודם, הכשרתם ושמירת כשירותם לא יכולים לבוא על חשבון כיסו הפרטי ושעות הפנאי של כל לוחם

ולוחם. אבל בנסיבות שהיו הרגילות משחר ההיסטוריה ועד המהפכה התעשייתית כרוכה החזקת צבא פרשים על תשתית של משק מיושב בוויתור למעשה על חימוש ואימון כל כלל האזרחים.

איננו בקיאים בסדרי המשטר האזרחי והצבאי במדינות יבין ויובב וחבריהם וכמה רב היה עם המלחמה שלהם, אבל ידענו שבטחו על סוס ורכב שהיו להם ושנפלו לפני צבא הרגלים של ישראל ויהושע עשה להם כאשר אמר לו ה׳ **אֶת־סוּסֵיהֶם תְּעַקֵּר וְאֶת־מַרְכְּבֹתֵיהֶם תִּשְׂרֹף בָּאֵשׁ**. ואף כי לא היתה זו הלכה קבועה לדורות להשחית את רכב השלל, טעם היה בה בהוראת השעה הזאת, שלא יטעו ישראל אחרי תורת המלחמה המוטעית של הכנענים. עשרים השנים שבהן הפיל יבין השני חתיתו על השטחים בצפון שהיו עבירים למרכבות אינן מוכיחות שלטווח ארוך היה נכון להסתמך על רכב ברזל — קשיות העורף של ישראל היא שעיכבה עשרים שנה את מפלתו הבלתי־נמנעת. כל מערך היישוב הכנעני של עיירות־מדינה הנלחמות ביניהן תדיר בנשק שאינו יעיל אלא בסוג שטח אחד וגם שם לא בכל עונות השנה לא היה מסוגל לעמוד לפני אויב שפרץ מבחוץ למועדון הסגור וציפצף על הכללים המקובלים (או שפשוט לא היו לו הכלים הנחוצים כדי לשחק מלחמה לפי הכללים).

המצב המדיני־חברתי־צבאי הזה של הכנענים כמובן לא היה ככה תמיד, אלא היה שלב אחרון בהתפתחות ארוכת שנים. הוא המצב שבו יכלו ישראל לכבוש מידיהם את הארץ, והוא נקרא בתורה —

עוון האמורי.

כתוב אצל נח אבינו **וַיִּמַח אֶת־כָּל־הַיְקוּם** ׀ **אֲשֶׁר** ׀ **עַל־פְּנֵי הָאֲדָמָה מֵאָדָם עַד־בְּהֵמָה עַד־רֶמֶשׂ וְעַד־עוֹף הַשָּׁמַיִם**. וכבר שאלו קדמונינו על זה למה **עַד־בְּהֵמָה עַד־רֶמֶשׂ וְעַד־עוֹף הַשָּׁמַיִם**, איפה הצדק — אם אדם חטא, בהמה מה חטאה? תנא משום רבי יהושע בן קרחה: משל לאדם שעשה חופה לבנו והתקין מכל מיני סעודה. לימים מת בנו, עמד ופזר את חופתו. אמר: כלום עשיתי אלא בשביל בני? עכשיו שמת, חופה למה לי? אף הקדוש ברוך הוא אמר: כלום בראתי בהמה וחיה אלא בשביל אדם? עכשיו שאדם חוטא, בהמה וחיה למה לי? מכל מרכיבי העולם ויצוריו רק האדם בעל הבחירה בין טוב ורע הוא בבחינת הדייר, כל האחרים הם בבחינת דירה ורהיטים. אם באה לדירה ההוצאה לפועל ולוקחת את חפצי הערך, אין זה מפני שעל החפצים נגזר לסבול בגלות, אלא רק מפני שהאדם הדר שם לא פרע חובותיו. לחפצים אין זכות ואין חובה ולא שייך לשאול עליהם במה זכו שיקרה להם מה שקורה להם.

יש אשר מתעמתים בני אדם בעלי בחירה עם בני אדם אחרים בעלי בחירה גם הם, והאחד מרויח את מה שיריבו מפסיד. אם ישראל עושים היפך רצונו של מקום, אז **הַגֵּר אֲשֶׁר בְּקִרְבְּךָ יַעֲלֶה עָלֶיךָ מַעְלָה מָּעְלָה וְאַתָּה תֵרֵד מַטָּה מָּטָּה**. במקרה הזה אין עליית הגר שכר בשביל הגר המתעלה, היא רק עונש על האזרח היהודי המושפל מטה מטה. הגר בהקשר הזה איננו בבחינת הדייר אלא רק בבחינת רהיט. ואפשר

להבין את ההגיון: אחרי שנבחר אברהם וזרעו, נעשו שאר באי העולם ביחס אליהם כמו שהיו לפני כן החיות והצמחים ביחס לכלל האנושות, שנאמר **רַק אֶתְכֶם יָדַעְתִּי מִכֹּל מִשְׁפְּחוֹת הָאֲדָמָה עַל־כֵּן אֶפְקֹד עֲלֵיכֶם אֵת כָּל־עֲוֹנֹתֵיכֶם**. יש שחקן ראשי הבוחר בין טוב ורע, וכל שאר הנתונים במשחק, החיים כמו אלה שאין בהם רוח חיים, מושפעים ונגזרים מבחירתו.

יש אשר הרהיט, האבזר המשמש ליצירת התפאורה ההולמת לשחקן הראשי, מדמה לו שהוא אדון לעצמו, ויש אשר נביא נשלח להעמיד את שומעיו על אמיתות העניין: **הוֹי אַשּׁוּר שֵׁבֶט אַפִּי וּמַטֶּה־הוּא בְיָדָם זַעְמִי: בְּגוֹי חָנֵף אֲשַׁלְּחֶנּוּ וְעַל־עַם עֶבְרָתִי אֲצַוֶּנּוּ לִשְׁלֹל שָׁלָל וְלָבֹז בַּז ולשימו (וּלְשׂוּמוֹ) מִרְמָס כְּחֹמֶר חוּצוֹת: וְהוּא לֹא־כֵן יְדַמֶּה וּלְבָבוֹ לֹא־כֵן יַחְשֹׁב כִּי לְהַשְׁמִיד בִּלְבָבוֹ וּלְהַכְרִית גּוֹיִם לֹא מְעָט: כִּי יֹאמַר הֲלֹא שָׂרַי יַחְדָּו מְלָכִים: הֲלֹא כְּכַרְכְּמִישׁ כַּלְנוֹ אִם־לֹא כְאַרְפַּד חֲמָת אִם־לֹא כְדַמֶּשֶׂק שֹׁמְרוֹן: כַּאֲשֶׁר מָצְאָה יָדִי לְמַמְלְכֹת הָאֱלִיל וּפְסִילֵיהֶם מִירוּשָׁלִַם וּמִשֹּׁמְרוֹן: הֲלֹא כַּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְשֹׁמְרוֹן וְלֶאֱלִילֶיהָ כֵּן אֶעֱשֶׂה לִירוּשָׁלִַם וְלַעֲצַבֶּיהָ:**

וְהָיָה כִּי־יְבַצַּע אֲ־דֹנָי אֶת־כָּל־מַעֲשֵׂהוּ בְּהַר צִיּוֹן וּבִירוּשָׁלִָם אֶפְקֹד עַל־פְּרִי־גֹדֶל לְבַב מֶלֶךְ־אַשּׁוּר וְעַל־תִּפְאֶרֶת רוּם עֵינָיו: כִּי אָמַר בְּכֹחַ יָדִי עָשִׂיתִי וּבְחָכְמָתִי כִּי נְבֻנוֹתִי וְאָסִיר׀ גְּבוּלֹת עַמִּים ועתידתיהם שׁוֹשֵׂתִי וְאוֹרִיד כַּאבִּיר יוֹשְׁבִים: וַתִּמְצָא כַקֵּן׀ יָדִי לְחֵיל הָעַמִּים וְכֶאֱסֹף בֵּיצִים עֲזֻבוֹת כָּל־הָאָרֶץ אֲנִי אָסָפְתִּי וְלֹא הָיָה נֹדֵד כָּנָף וּפֹצֶה פֶה וּמְצַפְצֵף: הֲיִתְפָּאֵר הַגַּרְזֶן עַל הַחֹצֵב בּוֹ אִם־יִתְגַּדֵּל הַמַּשּׂוֹר עַל־מְנִיפוֹ כְּהָנִיף שֵׁבֶט וְאֶת־מְרִימָיו כְּהָרִים מַטֶּה לֹא־עֵץ. אשור לא זו בלבד שאיננו אדון לעצמו בלי דין ודיין עליו, הוא אפילו לא השחקן שלפי מעשיו נקבע מהלך המשחק. הוא רק מקל או משור או גרזן — השחקן שהכל תלוי בו, כאן כמו במאמר הקודם, הוא עם ישראל. ישראל בוחרים בטוב, מיד הם מקבלים טוב; אם השעה משחקת לאויבים אין זה בגלל זכות שכביכול יש לאויבים, אלא רק בגלל בחירתם הרעה של ישראל: **יְרְעוּךְ קָדְקֹד — הֲלוֹא־זֹאת תַּעֲשֶׂה־לָּךְ עָזְבֵךְ אֶת ה'!**

ואמנם אין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה, ואף אחד לא יסבול באי־צדק רק כדי שמישהו חשוב יותר ייהנה על חשבונו. לא חסרות לה' דרכים להטיב עם מי שמגיעה לו טובה מבלי להרע למי שלא מגיעה לו רעה. בין העמים שישבו בארץ המיועדת לישראל היה אחד שלא הגיע לו בדין להיכחד כשבא הזמן לתת ארצו ליהודים, ונמצא בשבילו סידור שלא יבוא לו הפסד מטובתם של ישראל. אמר ר' ישמעאל בר נחמן שלש פרוזדיגמאות שילח יהושע בן נון אצלם: הרוצה לפנות יפנה ולהשלים ישלים ולעשות מלחמה יעשה. גרגשי פינה, לפיכך נתנה לו ארץ יפה כארצו הדא הוא דכתיב **עַד־בֹּאִי וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם אֶל־אֶרֶץ כְּאַרְצְכֶם אֶרֶץ דָּגָן וְתִירוֹשׁ אֶרֶץ לֶחֶם וּכְרָמִים** זו אפריקי. גבעונים השלימו, **וְכִי הִשְׁלִימוּ יֹשְׁבֵי גִבְעוֹן אֶת־יִשְׂרָאֵל**, שלשים ואחד מלכים עשו

מלחמה ונפלו. אבל יש הבחנה ברורה בין השחקן הראשי ובין שאר הנפשות המעורבות: מעבירים את המת מלפני הכלה ואין מעכבים את החתונה בשביל המת.

האמנם? הנה אנחנו קוראים בתורה **אַל־תֹּאמַר בִּלְבָבְךָ בַּהֲדֹף ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֹתָם ׀ מִלְּפָנֶיךָ לֵאמֹר בְּצִדְקָתִי הֱבִיאַנִי ה' לָרֶשֶׁת אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת וּבְרִשְׁעַת הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה ה' מוֹרִישָׁם מִפָּנֶיךָ : לֹא בְצִדְקָתְךָ וּבְיֹשֶׁר לְבָבְךָ אַתָּה בָא לָרֶשֶׁת אֶת־אַרְצָם כִּי בְּרִשְׁעַת ׀ הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה ה' אֱ-לֹהֶיךָ מוֹרִישָׁם מִפָּנֶיךָ**. משמע שישראל נעשו מקל חובלים לכנענים כמו שאשור נעשו אצל ישעיהו שבט מוסר לישראל. שהשחקן הראשי המעצב את ההיסטוריה הוא העם היושב בארץ כנען ולא הפולש הזר הבא לחמוס אותה ממנו. וכך גם הסביר ה' לאברהם אבינו מדוע **גֵר ׀ יִהְיֶה** זרעו **בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וַעֲבָדוּם וְעִנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה** ורק אחר כך **יָשׁוּבוּ הֵנָּה: כִּי לֹא־שָׁלֵם עֲוֹן הָאֱמֹרִי עַד־הֵנָּה**. ומה אם האמורי יתקן דרכיו ויחזור למוטב ולעולם לא ישלים את עוונו ולא יהיה בדין לקחת ממנו את ארצו? הלעולם **לֹא נוּכַל לַעֲלוֹת אֶל־הָעָם כִּי־חָזָק הוּא מִמֶּנּוּ** — בעל הבית אינו יכול להוציא כליו משם? ומה יהיה אז על **הַדָּבָר אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֶיךָ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב**?

בספרו על מושל המדינה כותב החכם הפלורנטיני ניקולו מקיאבלי על סוגי הכחות המזויינים:

אחרי שדנתי בפרטים בכל תכונותיהם של אותם הממשלים שבהם הצבתי לי בתחילה לדון ושקלתי בכמה מקומות את הסיבות מדוע טוב להם או רע להם וגם הראיתי האופנים שבהם ביקשו רבים לרכוש אותם ולהחזיק בם, נותר לי כעת לשוחח באורח כללי על ההתקפות שתיתכנה על כל אחד מהאמורים וההגנות הקיימות נגדן. אנחנו אמרנו למעלה איך למושל צריך שיהיו לו יסודותיו טובים, שאם לא כן מעותד לו חורבן. היסודות העיקריים שיהיו לכל המדינות, כחדשות כישנות או המעורבות, הם החוקים הטובים וכלי הקרב הטובים. והואיל ולא יוכלו להיות חוקים טובים במקום שאין כלי קרב טובים, ובמקום שיש בו כלי קרב טובים ממילא יהיו חוקים טובים, אניח אני מאחור את הדיון בחוקים ואדבר על כלי הקרב.

אומר אפוא שכלי הקרב שבהם מגן מושל על מדינתו הם או חיל משלו או חיל שכיר או חיל שנשלח לעזרתו ממדינה אחרת, או שהם מעורבים. החיל השכיר וחיל משלוח העזר אין בם תועלת ויש בהם סכנה, ואם יחזיק מישהו במדינה על יסוד חיל שכיר, לעולם לא יהיה איתן ולא בטוח, שכן כחות כאלה מפורדים הם ושואפים ליתרונות להם, ואין להם משמעת ולא אמונה: נועזים בין הידידים, בין אויבים מוגי לב; בלי יראה מאלוהים ובלי נאמנות לבני אדם, והמפלה נדחית כל זמן שנדחית ההתקפה; לבז תהיה להם בעת שלום, במלחמה לאויבים. הסיבה לכך היא שאין להם אהבה אחרת ולא סיבה אחרת המחזיקה אותם בשדה מלבד מעט המשכורת, וזאת אין די בה כדי לגרום להם שירצו למות בשבילך. רוצים הם בחפץ לב להיות חייליך כל זמן שלא תעשה מלחמה; אבל בעת בוא המלחמה להימלט או ללכת להם. שהעניין כן, טורח מועט אצטרך לסבול כדי לשכנע בו, שהרי עתה[22] חרבנה של איטליה לא נגרם אלא על ידי שבמשך שנים רבות הסתמכה על חילות שכירים. הללו כבר העניקו לאחדים יתרונות ונראו כאמיצים

22 חמש מאות שנה לפני זמננו.

כשהיו ביניהם; אבל משבא הזר מחוץ לארץ נתגלה טיבם האמיתי. כך נטל שרל מלך צרפת רשות לעצמו לקחת את איטליה בכח הגיר שסימן על דלתות הבתים איפה ילונו חייליו, ומי שאמר שהסיבה לזה היו עוונותינו אמר אמת; אלא שאלה לא היו אותם עוונות שהוא האמין אלא אלה שאני סיפרתי; ומפני שהללו היו עוונותיהם של מושלים, אלה גם סבלו את עונשם.

רצוני להציג ביותר ברור איך כלי הקרב הללו בלתי־מוצלחים. מפקדי החילות השכירים אפשר שיהיו אנשים מצוינים ואפשר שלא יהיו: אם מצוינים הם לא תוכל לבטוח בם, לפי שתמיד יחתרו להשיג גדולה לעצמם, או על חשבון השפלתך שאתה אדוניהם שוכרם, או בהשפלת אחרים שאתה לא התכוונת להשפילם; אבל אם המפקד איננו בן חיל יביא עליך חורבן כרגיל. ואם ישיב המשיב שכל מי שיהיה בעולם שיהיה לו הנשק ביד יעשה כן, בין אם שכיר יהיה ובין אם לא, אענה לו שהנשק צריך להיות מופעל או בידי מושל או מידי ממשל אזרחים. והמושל חייב ללכת בגופו שלו ולמלא בעצמו את תפקיד המצביא הראשי; ממשל האזרחים חייב לשלוח את אזרחיו; וכשהוא שולח מהם אחד שאינו מגלה כשרון, הוא חייב להחליפו; ובהיותו ממונה, לרסנו בחוק שלא יחרוג מגבולו. ומהנסיון נראה שרק המושלים וממשלי האזרחים האוחזים בנשק נוחלים הצלחות גדולות ושהחילות הנשכרים אינם עושים דבר חוץ מנזק. וביותר קושי מגיע לידי כפיפות לאחד מאזרחיו ממשל אזרחים החמוש בעצמו בנשק מאחד החמוש בנשק של גורם חיצוני.

היו לפנים במשך מאות רבות בשנים רומה וספרטה חמושות וחופשיות. השווייצרים חמושים ביותר וחופשיים ביותר. מהחילות השכירים בעת העתיקה יש לדוגמה אנשי קַרְתְּ חֲדַשְׁתְּ; בחלקם של אלה נפל להיות מדוכאים בידי חייליהם השכירים, משנגמרה המלחמה הראשונה עם הרומאים, אף על פי שלאנשי קַרְתְּ חֲדַשְׁתְּ היו כמצביאים ראשיים אזרחיהם שלהם. פיליפוס המקדוני מונה אחרי מות אפאמינונדס בידי אנשי תיבאי לשר צבאם; והוא לקח מהם אחרי נצחונו את חירותם. אנשי מילאנו, משמת הדוקס פיליפו, שכרו את פרנצ׳סקו ספורצה נגד אנשי ונציה; והלז, משהוכו האויבים בקרב קאראבג׳ו, התקשר עמם כדי לדכא את המילאנזים אדוניו שוכריו. ספורצה אביו שנשכר בידי המלכה ג׳ובאנה מנאפולי עזב אותה פתאום חסרת נשק, ועל כן הוכרחה היא, פן תאבד את ממלכתה, להשליך עצמה בחיק מלך אראגון. ואם אנשי ונציה ופירנצה הגדילו בעבר שלטונם בכלי הקרב האלה ומפקדי צבאם לא השתלטו עליהם אלא הגנו עליהם, אענה שלפלורנטינים האיר במקרה הזה המזל פניו, באופן שמראשי הצבאות בני החיל שמהם היה להם לחשוש אחדים לא ניצחו, אחדים נתקלו בהתנגדות, אחרים הפנו שאפתנותם לכיוון אחר. שזה שלא ניצח היה ג׳ון הוקווד, אשר דבר נאמנותו מאחר שלא ניצח לא יכול להיוודע; אבל כל אחד יודה שאילו ניצח היו אנשי פירנצה נתונים בידו לעשות בם כרצונו. אשר לספורצה, לעומתו עמדה תדיר סיעת בראצ׳ו, שהיו שומרים זה על זה. פרנצ׳סקו הפנה שאפתנותו ללומברדיה; בראצ׳ו נגד הכנסיה ונגד מלכות נאפולי. אבל נעבור אל מה שאירע לפני זמן מועט. עשו הפלורנטינים את פאולו ויטלי לשר צבאם, איש חכם ביותר, ושרכש לו מתוך מעמד של איש פרטי שם גדול ביותר. אילו לכד זה את פיזה, אין מי שיכפור שאנשי פירנצה היו נאלצים להישאר אתו, שאילו נשכר לאויביהם לא היתה להם תרופה נגדו; ואם היו מחזיקים אותו היו צריכים לציית לו. אנשי ונציה, אם נתבונן בהצלחותיהם, ייראה שהללו פעלו בבטחון ובתהילה כל זמן שעשו את המלחמה הם עצמם; מה שהיה לפני שפנו במבצעיהם ליבשה; אשר שם בים באצילים ובהמון המזוין היו פועלים בכשרון מזהיר; אבל משהתחילו להילחם על הארץ, עזבו את הכשרון הזה ורדפו אחר מנהגי המלחמות של איטליה. ובראשית הגדלת שלטונם היבשתי, מתוך

שלא היה להם שטח גדול ושם גדול היה להם, לא היה להם לחשוש הרבה ממצביאיהם; אבל משהתרחבו השטחים, דבר שקרה תחת קרמיניולה, קיבלו מושג מהטעות הזאת. שכן משראו אותו מוכשר ביותר, מאחר שהיכו תחת הנהגתו את דוקס מילאנו, ומשהכירו מצד אחר איך הצטננה התלהבותו מהמלחמה, הסיקו שאתו לא יוכלו עוד לנצח, מפני שלא רצה, ושגם לא יכלו לשלחו חופשי, פן יחזרו ויאבדו את מה שכבשו; ועל כן, שהם נאלצים, כדי להבטיח עצמם מפניו, לחסל אותו. אחר כך היו להם כמצביאים ברטולומיאו מברגמו, רוברטו מסן סברינו, רוזן פיטיליאנו, וכיוצא בהם; אשר אתם היו צריכים לפחד מאבדן, לא מנצחונם; דבר שקרה להם אחר כך בקרב ואילה: אשר בו בתוך יממה אחת איבדו את מה שרכשו להם במשך שמונה מאות שנים בעמל וטורח כה גדול. כי מכלי הקרב הללו מתקבלים רק רכישות איטיות, מאוחרות וחלושות, והאבדנים המיידיים והמפליאים. וכיון שהגעתי עם הדוגמות האלה לאיטליה, שמתנהלת כבר שנים רבות על ידי חילות שכירים, רצוני לדבר בהם עוד מזמן קדמון יותר, באופן שאחרי שייראו מקורם והתקדמות עניינם יותר אפשר יהיה לתקנו.

עליכם לזכור אפוא איך משהחלה בזמנים האחרונים האלה ממלכת הקיסר הגרמני להיהדף מאיטליה ומשהאפיפיור הגדיל כחו ושמו בעניינים ארציים, נחלקה איטליה ליותר מדינות; שכן רבות מהערים הגדולות נטלו את הנשק נגד אציליהן, אשר הללו, שהיו בראשונה מועדפים על ידי הקיסר, היו רודים בהן; והכנסיה העדיפה אותן כדי לרכוש לה שם בעניינים הארציים; ברבות אחרות נעשו מאזרחיהן להן למושלים. אשר על כן משנפלה איטליה למעשה בידי הכנסיה ובידי כמה ממשלי אזרחים, ובהיות אותם כמרים ואותם אזרחים אחרים רגילים שלא להיות מלומדי נשק, החלו שוכרים לוחמים זרים מחוץ למדינה. והראשון שעשה שם לכח הצבאי הזה היה אלבריגו מקוניו, איש ארץ רומניה. ממסורת אימונו יצאו בין היתר בראצ'ו וספורצה שעל פיהם נשק בזמנם כל דבר באיטליה. אחרי אלה באו כל האחרים שפיקדו עד זמנינו שלנו על כלי הקרב האלה. והסוף של גבורתם היה שאיטליה היתה למרמס לשרל, נשדדה בידי לואי, נלקחה בחוזקה בידי פרדיננד והשווייצרים התעללו בה. הסדר שהם הנהיגו היה שכדי להגדיל שמם שלהם הכפישו את שמם הטוב של הלוחמים הרגליים. הם עשו את זה, מפני שבהיותם בלי שטחי שלטון משלהם ומוטלים על חריצותם, רגליים מעטים לא יכלו לקנות להם שם גדול ואילו מספר גדול מהם לא יכלו לפרנס; ועל כן צמצמו עצמם לפרשים, אשר שם היו משיגים פרנסה וכבוד עם מספר שיכלו להחזיקו. והגיעו הדברים לידי כך שבגיס בן עשרים אלף חיילים לא נמצאו יותר מאלפיים רגליים. מלבד זאת השתמשו בכל דרכי החריצות כדי להקל מעליהם ומהחיילים את הטורח והפחד, באופן שלא היו הורגים זה את זה בקרב פנים אל פנים, אלא לקחו שבויים, ומבלי לגבות עליהם כופר. לא יצאו בלילה לצור על המדינות; אלה שבשרות המדינות לא יצאו נגד האוהלים; לא נהגו לעשות סביב המחנה לא גדר ולא חפיר; ולא יצאו למלחמה בחורף. וכל הדברים האלה היו בסדר לפי סדרי הצבא שלהם, והומצאו על ידם כדי להימלט, כמו שאומרים, מהטורח ומהסכנות; באופן שמסרו את איטליה לשיעבוד ולבוז.

למדים אנחנו ממקיאבלי, שהיה מדינאי, היסטוריון ושר צבא בעל שם עולמי בן המקום והתקופה שעליהם הוא כותב כאן, שבאיטליה התפתחה והשתררה במשך כמאה שנה, בהיותה מבודדת למדי ממהלכי המלחמה של שאר אירופה, תרבות לחימה ייחודית משלה. וזאת מבלי שחדלה להיות לפי מצבה המשפטי הרשמי חלק מהקיסרות הרומית הקדושה מלאום גרמני. כלי הקרב של כל אחת ממדינות הרסיסים שבה היו מותאמים לכללים הנהוגים. ובמלחמות

שהתנהלו על פי הכללים נרכשו ונאבדו ממלכות ומשרות וחיים של יחידים וקבוצות — עד שבאו זרים מבחוץ וחשבו מחוץ לקופסה המקומית ונלחמו שלא לפי הכללים המקובלים במקום ולקחו לעצמם את הארץ השמנה והרחבה העשירה והמפותחת בעלת התרבות המתקדמת צבי היתה לכל ארצות אירופה.

וכמו איטליה בשעתה ככה נפלה גם ארץ כנען בידי בוזזים וכובשים מבחוץ, כשהמצב המדיני־חברתי־צבאי היה בשל.

אחרי שעברו ישראל את הירדן **וַיַּחֲנוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל בַּגִּלְגָּל וַיַּעֲשׂוּ אֶת־הַפֶּסַח בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בָּעֶרֶב בְּעַרְבוֹת יְרִיחוֹ: וַיֹּאכְלוּ מֵעֲבוּר הָאָרֶץ מִמָּחֳרַת הַפֶּסַח מַצּוֹת וְקָלוּי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה: וַיִּשְׁבֹּת הַמָּן מִמָּחֳרָת בְּאָכְלָם מֵעֲבוּר הָאָרֶץ וְלֹא־הָיָה עוֹד לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל מָן וַיֹּאכְלוּ מִתְּבוּאַת אֶרֶץ כְּנַעַן בַּשָּׁנָה הַהִיא** ומן הסתם גם בשנים שבאו אחריה. שבע שנים שכבשו ושבע שחלקו את הארץ עד מות יהושע ישב כל העם בגילגל. מרוכזים היו חייבים להישאר מחשש התנפלות אויב, וקרובים למקור מי שתיה מוכרחים היו להיות כי לא היתה אפשרות להשקות שלושה או ארבעה מיליון נפש ממקורות מרוחקים. גם מזון לא קל היה להוביל לשם בכמות ובתדירות המספקת — אם אדם אחד אוכל ביום אחד שלושת רבעי קילו, אז ארבעה מיליון בני אדם אוכלים בכל יום שלושת אלפי טון. אם חמור חזק אחד נושא ביום אחד מאה קילו למרחק ארבעים קילומטר, אז צריך לקיים שרשרת נעה־תמיד של מאה ועשרים אלף חמורים כדי לספק מזון ממרחק ממוצע של שמונים קילומטר. אם חמור זקוק מדי פעם (נגיד פעם בשבוע?) ליום מנוחה, אז צריך להגדיל את מספר החמורים בהתאם כדי לשמור על תדירות האספקה. העובדה שבערך ארבעים הקילומטר האחרונים עד הגילגל והראשונים מהגילגל עד הארץ הנושבת הלכו החמורים במדבר צחיח ורובו גם הררי, כלומר שצריך היה לדאוג לסידורים הולמים גם כדי שלחמורים עצמם יהיה מה לאכול ולשתות, לא הקלה על המערכת. איסוף המזון ממקום גדילתו או איחסונו והטענתו על הבהמות היה צריך להיות מתואם ומתוזמן היטב. שהרי החמור אוכל גם כשהוא עומד בטל, ובשעה שהוא בטל במקום אחד הוא חסר במקום אחר. מי שינסה לפתור את הבעיה הלוגיסטית אפילו רק בתיאוריה בעיפרון על הנייר בעזרת מפה וסרגל, ואפילו מתוך הנחה של שיתוף פעולה מלא מצד הכנענים, יתחיל להעריך את גדולת הנביא יהושע שניהל את מפעל ההזנה. ועוד אנחנו למדים מתוך גודלם הידוע־בערך של צרכי מחנה ישראל משהו על גודל האוכלוסיה שישבה בארץ כנען כשישראל באו לכבוש אותה. אם ארץ מגדלת מדי שנה מזון בדיוק כמה שצריכים יושביה כדי להתקיים שנה אחת ובאים שודדים כמספר יושבי הארץ וחומסים כל מזונם, אז בתוך שנה אחת ימותו כל יושבי הארץ ברעב ורק השודדים יישארו בחיים. ישראל בשנות הכיבוש לא גידלו הרבה מזון בשדות, כי חוץ משטח יריחו הקטן לא היה קרוב למקום מושבם שטח מצמיח מזון, ועיקר מקור אספקתם היה במשך השנים האלה מה שגידלו

הכנענים והיהודים שדדו מהם, עד שהכנענים התמעטו ברעב ובקרבות כל כך שמבחינה בטחונית יכלו ישראל להתפזר לנחלות — אלה שבע שנים שחילקו, אבל לפניהן היו כאמור שבע שכבשו, ובאותן שבע ראשונות אנחנו עוסקים כעת. בימינו אנו מצמיחה ארץ כנען די מזון לבערך עשרה מיליון פיות, ואם אז היא היתה מיושבת ומעובדת כל צרכה (כלומר גם הרבה מקומות ממנה שהם כעת טרשים קרסטיים קרחים) מסתבר שזה היה בערך גודל אוכלוסייתה גם אז ערב הפלישה הישראלית. תוספת שליש למספר האוכלים יצרה במקרה הזה דחק ומחסור, ואופן איסוף המזון בשביל ישראל במלחמות ובאלימות ובפשיטות ליליות הגדיל אל נכון את הפחת, אבל עדיין נותר לכנענים די כדי שנבין איך לא מתו כולם ברעב כבר בשנה הראשונה.

אלא שמתעוררת פליאה מבחינה אחרת: הרי מצאנו לפי דרכנו נגד כל יוצא צבא בישראל היו שם שלושה או ארבעה חיילים כנעניים! בנוהג שבעולם כדי שיהיה סיכוי למסע כיבוש צריך עדיפות מספרית של לוחמי התוקפן, כי המקומיות וההגנה מוסיפים לנתקף הרבה כח, וכאן היתה למקומיים גם עדיפות מספרית גדולה? אבל קוראים אנחנו שהם היו מפורדים ומפוצלים למדינות רבות. שלושים ואחד מלכים מונה ספר יהושע, וגם אחרי שאלה יצאו מהמשחק עדיין הארץ **נִשְׁאֲרָה הַרְבֵּה־מְאֹד לְרִשְׁתָּהּ**. בתחילת ספר שופטים צדים להם היהודים עוד מלך כנעני אחד, וזה מספר שממלכתו כבר היתה מגובבת מארצות **שִׁבְעִים** | **מְלָכִים בְּהֹנוֹת יְדֵיהֶם וְרַגְלֵיהֶם מְקֻצָּצִים שֶׁהָיוּ מְלַקְּטִים תַּחַת** שולחנו. נראה לפי זה שהיו לפני הכיבוש הישראלי בארץ כנען המערבית לבדה **שֶׁבַע וְעֶשְׂרִים וּמֵאָה מְדִינָה** או יותר ועל כל פנים לא הרבה פחות!

עצם הפיצול המדיני והמלחמות בין המדינות הזעירות בוודאי החליש את כח ההתנגדות של שבעת עממי כנען, ונראה שגם ההתפתחות של דרכי הלחימה הוליכה לשיכלול האמצעים אך לא הוסיפה כח מחץ אמיתי. קוראים אנחנו על תלונת בני יוסף שקשה להם עם הכנעני שבעמקים **כִּי רֶכֶב בַּרְזֶל לוֹ כִּי חָזָק הוּא**. אבל בהר לא היה לכנעני מה להציב נגדם, והרי רובה של ארץ ישראל הררית ובלתי־עבירה לרכב. וגם בעמקים אין כח ברכב ברזל לנוע כשהאדמה רטובה רכה ובוצית, ואכן כשתפסו פעם אחת לוחמי לילה חיל מרכבות גדול של סיסרא תקוע בבוץ בגלל גשם חזק שירד שם פתאום השמידו את כל הצבא ההוא. וזה היה אחרי עשרות שנים שהכנענים יכלו והיו צריכים כבר ללמוד שהיהודים נלחמים שלא לפי הכללים הנהוגים בכנען — אלא שזהו טבעם של מנהגים המושרשים עמוק בתרבות, שהם מעצבים את ההתנהגות גם כשכבר מזמן אין בהם טעם.

אחרי העיון בספרו של מקיאבלי ובספרי יהושע ושופטים אנחנו מבינים שפלישת היהודים תפסה את הכנענים בשלב פגיע במיוחד של התפתחותם החברתית־מדינית־צבאית, שלב שהגיעו אליו אחרי תקופה ארוכה של העדר איום חיצוני רציני והתבשלות בתוך עולמם שלהם. בימי אברהם אבינו עדיין לא התדרדר

המצב כל כך. אבל **קֹרֵא הַדֹּרוֹת מֵרֹאשׁ** כמובן צפה שסופו להגיע לכך. ועל כן אמר לאברהם אוהבו: **כִּי לֹא־שָׁלֵם עֲוֺן הָאֱמֹרִי עַד־הֵנָּה**, אלא המתן להם עד שתמלא סאתם ואז תוריש אותם בדרך הטבע. משל למה הדבר דומה? למלך שהיה מטייל עם אוהבו בין הכרמים ואמר לו אתן לך כרמי זה, לך עמי במשעול עד שנגיע לשערו. כלום אין למלך רשות או יכולת לפרוץ לו מעבר בגדר במקום שהם עומדים בו בשעת אמירתו הראשונה? ובכל זאת, הייפלא מדוע הוא מעדיף שלא להרוס בגדר אלא להכניס אוהבו בעד השער?

צריך להבין שיש למלים כגון חטא ועוון מובנים מחוץ להגדרת „עבירה על החוק", „דבר שמרגיז את המלך" או „דבר המנוגד למוסר הטבעי". על **גָּדוֹל עֲוֺנִי מִנְּשֹׂא** שאמר קין כתב רבי אברהם בן מאיר הספרדי הנודד „שהעברים יקראו העקב שכר, והעונש הרע הבא בעבור העון חטאת, וכן **כִּי לֹא־שָׁלֵם עֲוֺן הָאֱמֹרִי**, **אִם־יִקְרְךָ עָוֺן**, **וַיִּגְדַּל עֲוֺן בַּת־עַמִּי**. והטעם, כי זה העונש גדול לא אוכל לסבלו. ויורה על אמיתת זה הפירוש הפסוק הבא אחריו" **הֵן גֵּרַשְׁתָּ אֹתִי הַיּוֹם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה וּמִפָּנֶיךָ אֶסָּתֵר וְהָיִיתִי נָע וָנָד בָּאָרֶץ וְהָיָה כָל־מֹצְאִי יַהַרְגֵנִי** שהוא מתאר את הרעה שגזר עליו ה' ולא את הפשע שבגללו הרעה נגזרה. וכיוצא בזה אמרה בת שבע שאם דוד לא ימהר ויושיב את שלמה על כסאו, אז **וְהָיִיתִי אֲנִי וּבְנִי שְׁלֹמֹה חַטָּאִים** ולא תלתה את הדבר במעשה או במחדל שלה או של בנה באופן שאפשר היה לפרש בעניין „נענשים", אלא רק במה שדוד צריך לעשותו, ובהכרח יתפרש אצלה **חַטָּאִים** כמו „פגיעים". וכן **עֲוֺן הָאֱמֹרִי** איננו דוקא חשבון העבירות שלהם על סעיפי חוק מפורשים, אלא המצב המושחת והרעוע שהתדרדרה אליו חברתם, באופן שכשההתרועעות שלמה הם בשלים ונוחים להיכבש. וכן כיוצא בזה **רִשְׁעַת הַגּוֹיִם הָאֵלֶּה** איננה המשפט המוסרי שהם יכלו לבחור לקיים מצוות בני נח ובחרו לעבור עליהן ועל כן השופט כל הארץ מפעיל נגדם את העונש הקבוע בחוק **וּמוֹרִישָׁם מִפָּנֶיךָ**, ואילו היו הם בוחרים במקום זה לעשות רק טוב היו ישראל נשארים בחוץ ומחכים לקיום הבטחת ה', אלא הפירוש הנכון הוא שה' נותן את הארץ לישראל בשעה שנותנה להם לא מפני שדור נכנסי הארץ נמצא צדיק לפניו יותר מהדורות הראשונים ועל כן הוא מקבל את מה שהם לא קיבלו — **לֹא בְצִדְקָתְךָ וּבְיֹשֶׁר לְבָבְךָ אַתָּה בָא לָרֶשֶׁת אֶת־אַרְצָם**, אלא כלל ישראל מקבל את מה שה' הבטיח לאבות **לְמַעַן הָקִים אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֶיךָ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב**, והוא מקבל אותה בעת הזאת ולא לפניה מפני שכעת הגיעו המלך ואוהבו אל השער שבעדו נכנסים לכרם, כי בעת הזאת הגיעה השחתת החברה הכנענית למצב שנוח לגבור עליה.

דעת לנבון נקל שמשמעותם הכפולה־לכאורה של חטא ועוון איננה מקרית כמו שנראה בשיתוף הצליל עם ריבוי משמעים בציר הדלת והעגלה, ציר הבשר לפני ואחרי גמר מליחתו, ציר בגוים שולח, ציר הלידה וציר התנועה. רבים מהדברים האסורים (ואולי לעצם אמיתו של דבר כולם) נאסרו מפני שהם יוצרים מציאות שאינה רצויה באופן

שהעושה אותם סופו לסבול, או החברה המניחה לו לעשות כרצונו סופה לסבול, מתוצאות מעשהו עצמן מטבע הדברים ולא רק בבחינת נקמת המחוקק במי שהתחצף להמרות פיו.

במצב שבו הכוח הלוחם של המדינה הוא כוחם של בני המדינה עצמם כולם, יעמדו נגד כל פולש שיבוא מבחוץ בכל מקום לוחמים בני המקום, וקשה יהיה לכובש זר להשתלט על מדינה כזאת ועוד יותר קשה להחזיק בה. גם לשלטון המדינה עצמה קשה יהיה לכפות ולבצע מעשי עריצות נגד בני המדינה שלו. כדי לעשוק ולקפח אפילו מיעוט מתוך האזרחים יצטרך השלטון להשחית ולפתות את הרוב לפעול נגד אחיהם המיעוט לטובתם האנוכית של בני הרוב, או לרמות ולשכנע את הרוב שמעשה הנבלה נעשה לטובת הכלל ושצורך הכלל מכריח את הפגיעה במיעוט. העם המגויס לא יחרף נפשו למות וגם לא ישחית זמן עבודתו למטרות שלא יצפה מהן לתועלת לכלל או לריווח ללוחמים עצמם: במצב (1) שבו הצבא של העם ולא של המלך אין למלך כח נגד העם. בתודעת העם, וכן מבחינת המציאות כפי שהיא, משול אז המלך למנצח על תזמורת. אשר לא הנגנים עבדיו, אלא הוא פועל מטעמם לסדר ולתאם את נגינת כל הכלים השונים, ותחום שלטונו הוא בדיוק מה שדרוש להפקת נגינה משותפת נעימה לאוזן השומעים, ואם אינו משיג מטרה זו, מחפשים מנצח אחר שייטיב להשיג את מה שהתזמורת רוצה מעצמה.

במצב (2) שבו הצבא איננו כלל האזרחים אלא מיעוט שנבחר בידי השלטון לשרתו, והאזרחים הרגילים אינם לוחמים ולא מוכשרים לכך, שם הצבא כח נפרד מהעם ואיננו עוד ערובה לחירות העם כי אם כלי המסוגל לשלול אותה ממנו. אם השלטון ריכוזי וחזק (2א), הוא סוחט בעזרת הצבא מסים מהאוכלוסין אשר במקצתם הוא מפרנס את הצבא. אם השלטון מתרועע, אבל הריכוזיות נשמרת (2ב), קם הצבא לשלוט בשלטון. אם קשה יותר מדי לקיים את המנגנון הריכוזי של גביית מסים ותשלום ללוחמים ומבוזרת הסמכות לגבות והאחריות להתחמש ולהתאמן (2ג), מתפוררת המדינה לחלקים הנשלטים בידי רודנים קטנים. המניע למעבר ממצב (1) הפרימיטיבי של מיליציית כל בחור וטוב לנשק למצב (2) של כח מחץ בנוי ממקצועניים יכול בתחילה להיות יתרון בולט הנראה בשעתו לעין, של חיסכון במשאבים לאומיים (*המשק יפסיד פחות, אם לא כל אחד ילך בגופו עם חרבו או חניתו, אלא כל מאה־מאתים ישלמו ביחד על פרש משוריין וסוס אבירים, אשר כח לחימתם שקול (נניח) כנגד שלוש מאות רגלים, וניוד האבירים למלחמה יהיה מהיר יותר והמזון שיצרכו במערכה יהיה פחות אפילו משלושים*) או של אפשרויות פעולה שאינן מושגות בדרך אחרת (*אם אין לנו צי, אי אפשר לסכל פלישות מהים*), ואפשר שאחרי הטעם הגלוי מסתתר חפצו של תחמן ממזר לבנות לו צבא קטן וממזר כדי לרדות בו בהמוני הבלתי־לוחמים. בכל מקרה יורע במעבר מעמדם של האזרחים הרגילים וייגרע מחירותם, ועצמת המדינה כלפי חוץ אמנם אפשר שתתחזק — לפי שעה, כל זמן שנשמר מצב (2א), אבל בהידרדרות למצב (2ב) ולמצב (2ג) היא תפחת, מבלי שיחזרו לכלל האזרחים החירות ושוויון

המעמד שאבדו להם במעבר מ־(1) ל־(2). מדינת העיירה רומה השתלטה בצבא הרגלים שלה על איטליה ועל רוב היקף הים התיכון. בדרך לשם הפך הצבא למקצועי וקבוע.[23] היקף הים הושלם ונכבשו ארצות נוספות רחוקות מהים התיכון, השלטון במדינה תפסו מצביאים שהכתירו עצמם למלכים, וההתפשטות סביב נעצרה. את שטחי ממלכת רומי המזדקנת שטפו שבטי ברברים שתפסו בהנהגת מצביאים־מלכים עמדה של גזע־אדונים. בתחילת היכרותנו אתם (בספרים שכתבו אויביהם הרומיים) היו הברברים האלה רועים־ציידים נוודים למחצה משותפים ברוב הנכסים ושווים (בערך) במעמד זה עם זה, הנלחמים כל אחד, רץ ברגליו או רוכב על סוסו, בנשק שהביא מהבית, והסופרים בני התרבות מציינים כתכונת נפש לאומית אצל אותם פראים את אהבת החירות האישית ושנאת הכפיפות לאדון ולכל מגבלה אחרת; כמה מאות שנים יותר מאוחר, אחרי שהם עצמם למדו לשבת קבע, לעבוד את האדמה ולכתוב שקרים והבלים, אנחנו מוצאים אותם עם של צמיתים בלתי־חמושים המשועבדים למעמד קטן במספרו של אבירים משוריינים הרודים בעם בכח נשקם ובעזרת סיעות עבדיהם המזוינים שמתפרנסים במה שסחטו מחלבם ודמם של היצרנים חסרי המגן. ואם בתחילת העברת משקל הכובד של ההתחמשות הלאומית אל הפרשים המשוריינים הביאו אלה נצחונות נאים על הערביים שניסו לכבוש אחרי ספרד גם את ממלכת הפרנקים, על הזקסים שניסו להתעקש על עצמאותם ופראיותם, ואף על פרשי הערבות ההונגריים שפשטו על אירופה המערבית, הרי בשלב מאוחר יותר של ההתפתחות הצבאית־חברתית נמצאו צבאות האבירים קטנים ומסורבלים ובלתי־אמינים נגד המונגולים והתורכים ואפילו נגד זעם האיכרים השווייצריים החופשיים והצ׳כים נוקמי דם הוס. אוכלוסיה מיושבת יצרנית גדולה שוב לא היתה מסוגלת להוציא מתוכה כח לוחם שיעמוד בפני הכח ששלחה נגדה אוכלוסיה אחרת קטנה ממנה — הלכה לה בסופו של דבר העצמה הצבאית אחרי החירות האישית והפוליטית שהוקרבה בתחילה כדי לקנות את העצמה. כדי להכיר היום את ההתפתחות ולראות את הסיבתיות לא צריך להיות חכם גדול, די לדעת לקרוא; חז״ל חזו אותם כבר בזמנם, והתורה הציבה סייגים לפני התהליך שהיו עשויים לשמר את השוויון והחירות.

כשסופרים את ישראל, סופרים **כָּל־זָכָר לְגֻלְגְּלֹתָם : מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־יֹצֵא צָבָא**, כשנגזר על העם למות במדבר, לא חלה הגזרה אלא על בני עשרים עד ששים, **וַיְהִי כַאֲשֶׁר־תַּמּוּ כָּל־אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לָמוּת מִקֶּרֶב הָעָם** — כבר תמה הגזרה, והזקנים שהיו כבר בזמן המרגלים בני יותר מששים לא נפגעו ממנה. כי אין **אִישׁ־יִשְׂרָאֵל** אלא הלוחמים, כגון **וַיִּתֵּן יוֹאָב אֶת־מִסְפַּר מִפְקַד־הָעָם אֶל־דָּוִיד וַיְהִי כָל־יִשְׂרָאֵל אֶלֶף אֲלָפִים וּמֵאָה אֶלֶף אִישׁ שֹׁלֵף חֶרֶב וִיהוּדָה אַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁבְעִים אֶלֶף אִישׁ שֹׁלֵף חָרֶב**, ומי שאינם לוחמים לא סופרים אותם. ולכן, כשאליהו מתנבא **וְהִשְׁאַרְתִּי**

[23] על זה להלן עמ׳ 519 והערה 29.

בְּיִשְׂרָאֵל שִׁבְעַת אֲלָפִים. אין הכוונה שבימי אחאב יישארו מכל אוכלוסי מדינתו רק הדתיים **כָּל־הַבִּרְכַּיִם אֲשֶׁר לֹא־כָרְעוּ לַבַּעַל וְכָל־הַפֶּה אֲשֶׁר לֹא־נָשַׁק לוֹ**, אלא שלא יישארו לו יותר לוחמים מהמספר הזה, וכמו שנאמר אחר כך **כָּל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁבְעַת אֲלָפִים**.

ואפילו במצב שאין כל הכרח להילחם, עדיין המלחמה שעשוע לישראל שהשתבחו **אֲשֶׁר־חֶרֶב גַּאֲוָתֶךָ וְיִכָּחֲשׁוּ אֹיְבֶיךָ לָךְ וְאַתָּה עַל־בָּמוֹתֵימוֹ תִדְרֹךְ :**

אִם־בְּחֻקֹּתַי תֵּלֵכוּ וְאֶת־מִצְוֹתַי תִּשְׁמְרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם : וְנָתַתִּי גִשְׁמֵיכֶם בְּעִתָּם וְנָתְנָה הָאָרֶץ יְבוּלָהּ וְעֵץ הַשָּׂדֶה יִתֵּן פִּרְיוֹ : וְהִשִּׂיג לָכֶם דַּיִשׁ אֶת־בָּצִיר וּבָצִיר יַשִּׂיג אֶת־זָרַע וַאֲכַלְתֶּם לַחְמְכֶם לָשֹׂבַע וִישַׁבְתֶּם לָבֶטַח בְּאַרְצְכֶם — לא חסר אפוא בארץ שום דבר שצריך לשדוד אותו מעם אחר („לכו פשטו ידיכם בגדוד"). **וְנָתַתִּי שָׁלוֹם בָּאָרֶץ וּשְׁכַבְתֶּם וְאֵין מַחֲרִיד וְהִשְׁבַּתִּי חַיָּה רָעָה מִן־הָאָרֶץ וְחֶרֶב לֹא־תַעֲבֹר בְּאַרְצְכֶם** — אין עם אחר מתגרה בישראל, ובכל זאת **וּרְדַפְתֶּם אֶת־אֹיְבֵיכֶם וְנָפְלוּ לִפְנֵיכֶם לֶחָרֶב : וְרָדְפוּ מִכֶּם חֲמִשָּׁה מֵאָה וּמֵאָה מִכֶּם רְבָבָה יִרְדֹּפוּ וְנָפְלוּ אֹיְבֵיכֶם לִפְנֵיכֶם לֶחָרֶב**. לא מתוך הכרח של הישרדות, לא לשם תפיסת שטחים ושלל, רק סתם־ככה — אולי כדי למנוע היווצרות של יחסי שכנות ידידותיים, אולי רק להוציא את עודף המרץ של הצעירים ולחלץ עצמות המבוגרים; ודוקא אחרי מלחמת היש־ברירה הזאת **וּפָנִיתִי אֲלֵיכֶם וְהִפְרֵיתִי אֶתְכֶם וְהִרְבֵּיתִי אֶתְכֶם וַהֲקִימֹתִי אֶת־בְּרִיתִי אִתְּכֶם**.

אפשר היה לצפות שבעם המחשיב כל כך את הלוחמים והלחימה יהיו סדרים קבועים של היערכות צבאית, אבל הנה ביציאה למלחמה יזומה מחוץ למדינה אנחנו קוראים אחרי הקריאה לשוב מהמערכה מי שאינם בכושר נפשי מלא: **וְהָיָה כְּכַלֹּת הַשֹּׁטְרִים לְדַבֵּר אֶל־הָעָם וּפָקְדוּ שָׂרֵי צְבָאוֹת בְּרֹאשׁ הָעָם**. רק אחרי שכבר הלכו הביתה כל הפחדנים ובעלי הסנטימנטים הכלכליים והאינטרסים המשפחתיים, בשטחי כינוס בדיוק לפני התנועה לקראת מגע נזכרים סוף סוף למנות קצינים. אם ישאל השואל איך ימלאו המפקדים האלה תפקידים אם לא הורגלו בו לפני כן, ייתכנו לזה תשובות מתשובות שונות. אפשר שמדובר דוקא ברמות הבכירות[24], אשר אומנותם תלויה יותר

24 הזכרנו את מינוי שופטי העזר בעצת יתרו ושמנו לב שמכל המידות הטובות שדרש יתרו לא צוין אצל אלה שמונו אלא **אנשי חיל**. עוד שמנו לב שמאוחר יותר שוב מתלונן משה **איכה אשא לבדי** כאילו אין לו צבא של ששים אלף עוזרים וגם ה׳ לא אומר לו שישתמש באלה אלא **אספה לי שבעים** נוספים. ועוד אנחנו תמהים על היחס המספרי של שופט לכל עשרה אזרחים פשוטים, הרבה הרבה יותר ממה שיש עכשיו, וגם מספר מפליא של ערכאות עירעורים. אבל הכל יתיישב אם נניח שהשיפוט של ממוני יתרו היה בעיקר הסדרה מנהלית של איזה אוהל יעמוד אצל השביל הראשי ובאילו שעות מותר לנער סמיכות בחוץ ולא יוכלו השכנים למחות בגלל האבק וכיוצא באלה, ועיקר עניינם של שרי העשרות, החמישים, המאות והאלפים היה צבאי: מפקדי כיתות, מחלקות, פלוגות וגדודים — **אנשי חיל** כמשמעו שלפני העיון ברש״י. פלא היה לי מניין באה לי ההברקה הזאת, עד שראיתי אחרי זמן באברבנאל על פרשת דברים שכתבה בהתרת ספק ז׳ וספק ו׳. אז הוא זה שהוריד אותה מהשמים ואני רק קלטתי אותה מהאויר. אמנם ברבים מהפרטים שבאר שם דון יצחק ז״ל ניכר שלא היתה לו היכרות עם צבא־רבבות, לא משרות בו כחייל ולא מספרות מקצועית, ועל עניין מינוי המפקדים הגדולים — הרמות בין

באופי ובאישיות ובכשרון שלא נלמד בקורסים.[25]

שרי אלפים ובין ראשי שבטים ומחנות — רק אחרי שיחת המוטיבציה וניפוי הבלתי־מתאימים לא ראיתי ממנו כלום. קרל פון קלאוזביץ מצביע בספרו על המלחמה (ספר 5 פרק 5) על השיקולים המנוגדים לחלוקת הפיקוד לדרגים ולאברים מקבילים:

> אמנם דומה שיוקל מאד הפיקוד על צבא (ובכלל הפיקוד על כל גוף שלם) אם אין הפקודים הישירים יותר משלושה או ארבעה אנשים; אבל על הנוחות הזאת משלם המצביא ביוקר גדול, וזאת בשני אופנים. אחת, שממהירותה, עצמתה ודיוקה של פקודה נאבד יותר ככל שיש יותר חווקים בסולם הדרגים שהיא צריכה לרדת בו, וזה מה שקורה אם נוסף בינו למפקדי האוגדות דרג של מפקדי קורפוסים. ושתים, שעצמתה הממשית ויעילותה מתפוגגות יותר כל כמה שגדולים יותר תחומי פעולתם של הכפופים לו במישרין. מצביא השולט בפקודותיו על מאה אלף איש המחולקים לשמונה אוגדות מפעיל כח שלטון מרוכז וחזק יותר מזה שתחתיו מחולק אותו מספר של פקודים רק לשלושה. יש לכך כמה וכמה סיבות, אך העיקרית מתוכן היא שבעיני מפקד קורפוס יש לו מעין זכות בעלות בכל חלקי הקורפוס שלו וכמעט תמיד מתנגד כשמבקשים להוציא אחד מהם מידיו לזמן קצר או ארוך. כמה התנסויות במלחמה יבהירו דבר זה לכל אחד.
>
> אך מהצד האחר אין לסבול התרבות החלקים יותר מדי אם אין חפצים באי־הסדרים שיהיו התוצאה. לנהל מתוך מפקדת ארמיה אחת שמונה חלקים כבר קשה למדי, ונראה שאי אפשר לעבור את המספר של עשרה חלקים. אולם באוגדה, שבה האמצעים להוציא פקודות אל הפועל קטנים הרבה יותר יש לראות את המספרים ארבעה או לכל היותר חמישה כהולמים ביותר.

לפי זה צריך בין שרי האלפים ובין נשיא השבט עוד דרג ביניים אחד או שנים, ואלה יהיו **שָׂרֵי צְבָאוֹת בְּרֹאשׁ הָעָם** שיתמנו סמוך למסע המלחמה.

עמדות פיקוד אשר בהן ראינו במערכות ימי קדם מי שעשו חיל והצליחו אף על פי שלא היו אנשי צבא מלפני כן וראינו בעלי נסיון וותק בוגרי קורסים ותרגילים מפשלים בשעת האמת. במלחמות ישראל החדשה — אילו נצחונות מזהירים הושגו על ידי מצביאותם המלומדת המבריקה של מי שהועלו בסולם הדרגות לפי הסדר, כמה כשלונות מפורסמים נקצרו בגלל כשלים של אותו סוג אנשים בדיוק, כמה מפלות סופניות נמנעו בזכות אומץ ותושיה ותפקוד תקין של החיילים היחידים והמסגרות הקטנות, עם ובלי מפקדים כשרוניים בראשם? שמענו ממפקדינו זל שכח צביקה לא עשה במלחמה שום דבר שלא למד אותו בקורס מסקים — כלום יש מי ששמע על ברזלן בכיר שהצליח במלחמה גדולה שלא עשה שם שום דבר שלא למד אותו בקורס גנראלים? ואפשר שבוחרים את שרי הצבאות המתמנים בראש העם בשעת היציאה לקרב מתוך אלה שלמדו ותירגלו והתכוננו, ומראש דואגים ללמד מלחמה תיאורטית ומעשית להרבה יותר אנשים משיש תפקידים שיצטרכו להתאייש. הדרגים הזוטרים והמסגרות

---

25 קלאוזביץ מזכיר כמה פעמים את ההבדלים — יותר באיכות מאשר בכמות — בכישורים הנפשיים הנדרשים לרמות הזוטרות, הבכירות והעליונה של אנשי הצבא, כגון:

> אנחנו מאמינים אפוא שהנחישות חבה את קיומה לכיוון ייחודי של השכל, והוא כיוון השייך יותר לראשים חזקים מלמבריקים; אנחנו יכולים להביא עוד ראיה למקורה זה של הנחישות מקיום המספר הגדול של דוגמות שבהן אנשים שהפגינו ברמות נחותות נחישות עליונה איבדו אותה ברמות הגבוהות יותר. אף על פי שבוער בהם הצורך להחליט, הם ערים בכל זאת לסכנות הטמונות בהחלטה *שאינה נכונה*, ובהיותם בעניינים המונחים לפניהם בלתי בקיאים ובלתי מורגלים מאבד שכלם את הכח שהיה לו בתחילה והם נעשים עתה הססנים יותר ויותר כל כמה שהם יותר מודעים לסכנה שבחוסר ההחלטה שהם לכודים בו וכל כמה שהיו יותר מורגלים לפעול בשליפה בלי מעצורים.
>
> בעל כרחנו אנחנו חוזרים תדיר אל הקביעה שאין דבר מצוי יותר מהדוגמות לאנשים המאבדים את כושר הפעולה משמגיעים לעמדות גבוהות יותר שבהם כבר אין די בהבנותיהם: אבל עלינו לשוב בכל פעם ולהזכיר שאנחנו מדברים על ביצועים מצוינים, על כאלה המעניקים שם גדול באותו תחום עשיה שהם שייכים אליו. עח כן יוצרת כל רמת פיקוד במלחמה שכבה משלה של כוחות רוח דרושים, של תהילה וכבוד.
>
> רק ככה מוסבר איך פעמים כה הרבה פעלו אנשים במלחמה ודוקא בעמדות הגבוהות יותר, אפילו כמצביאים, בהצלחה רבה, שלפני כן היה לפעילותם כיוון שונה לגמרי: הן איך בכלל המצביאים המצוינים לא יצאו מעולם מכת הקצינים הידענים ועל אחת כמה וכמה המלומדים, אלא ברוב המקרים על פי כל מצבם אי אפשר שהיו ערוכים להיקף גדול של ידיעה. ולכן גם תמיד נלעגו בצדק הללו כמשוגעי־סדר מגוחכים אשר לדעתם היה צורך או לפחות היתה תועלת למי שמתעתד להיות מצביא להתחיל בהכרת כל הפרטים.
>
> יש מצביאים שאילו הוצבו בראש חטיבת פרשים לא היו מבריקים שם, וכן גם ההיפך.

קלאוזביץ דוחה את הרעיון שאמנות הפיקוד הגבוה והעליון אי אפשר ללמוד בכלל ושהיא נמצאת רק אצל מי שהתמזל לו להיוולד איתה, אבל אותן תכונות נפשיות שבלעדיהן אין אצל המצביא ערך מעשי לידיעות חייבות להיות נטועות בו מהטבע.

הקטנות קיימים כל הזמן, מתאמנים ומתרגלים ומוכנים ליום פקודה; זהו פשר גיל הצבא **מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־יֹצֵא צָבָא** — לא שבימי קדם כשהתורה היתה נוהגת למעשה היו הנערים מתבגרים יותר מאוחר מהיום, אלא שזאת מצוה על כל אחד לדאוג שכשיגיע לעשרים שנה יהיה כשיר לצאת בצבא כשהצבא יצא למלחמה על אויביו. אי אפשר להכתיב אחת ולתמיד את סוגי הנשק שצריכים ללמוד להפעיל או את אימוני הכושר וההתמצאות וההישרדות בשטח, כי הללו משתנים עם הזמנים ועם הנסיבות, כי גם באותו זמן ובאותו מקום אין דומה מצב המוצא של נער חקלאי וצייד וזה של חניך־חייט או של פרח־רבנות. כולם צריכים להתלמד למלחמה, כי זאת מצות התורה **מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־יֹצֵא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל**. ומי שנעבעך איננו **יֹצֵא צָבָא** לא סופרים אותו **בְּיִשְׂרָאֵל**, אין לו מעמד פוליטי, כמו נשים וטף וזקנים[26]. אבל מה בדיוק תהיה הכשרת היסוד של כל חייל ומי יחוייבו או יורשו לשמש כמפקדים קטנים וגדולים, את זה צריך הציבור לקבוע לעצמו, וכן גם שאר הסדרים שבלעדיהם אין הצבא צבא. הוראת התורה **כְּכַלֹּת הַשֹּׁטְרִים לְדַבֵּר אֶל־הָעָם וּפָקְדוּ שָׂרֵי צְבָאוֹת** לא באה להכתיב את הפתרון המעשי להקמת חבר קצינים שיתפקד במלחמה, אלא לגלות את ההקפדה העקרונית שלא תהיה עמדת שררה וכבוד של מפקד צבא ולעומתו הרבה אחרים הרגילים לראות עצמם ככפופים לו ולבטל דעתם ורצונם מפני רצונו ודעתו שלו, כל זמן שלא מתנהלת לחימה בפועל.

אין לך עם חופשי בארצנו אלא כשהוא עוסק **בתורה**

יש אפוא חוק קבוע שכל בני העם אוחזים בנשק, אין הפרדה בין מעמד לוחמים ומעמד מפרנסים, ואין גם חבורה קבועה של מפקדים בכירים בעלי דרגות בכירות שהעם רגילים לשאת אליהם עיניהם. יוצאים לקרב, עולה „קדקוד מתרגל", נגמרה המלחמה הוא חוזר להיות מה שהיה לפני כן. זה החוק, ואי אפשר לשנות אותו, כי התורה נצחית ואיננה משתנה.

אבל כדי שהחוק יתבצע בפועל צריך שקיומו ייאכף גם על מי שאיננו נוח לו, בין אם חושב האיש הסורר שהוא מבין יותר טוב מהמחוקק מה טוב בשביל הכלל, ובין שהוא מקוה לריווח אישי פרטי לעצמו מהפרת החוק — או מהנהגת שינוי.

חוקים יכולים להיאכף בכח מנהל ומשטרה. כשזה מה שנעשה, אז מה שנאכף בפועל איננו החוק (מצד היותו החוק) אלא רצונו של מי ששולט בכחות האכיפה. הוא המחליט מי לרדוף וממי להעלים עין, ואם יש איזה חוק המנוגד למה שהשולט על האכיפה רוצה לטובת עושרו וכוחו, או אף לטובת תפיסת העולם שלו, קטן הסיכוי

[26] זאת המשמעות של **בַּמִּדְבָּר הַזֶּה יִפְּלוּ פִגְרֵיכֶם וְכָל־פְּקֻדֵיכֶם לְכָל־מִסְפַּרְכֶם מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמָעְלָה** וקיום הגזירה הושלם **כַּאֲשֶׁר־תַּמּוּ כָּל־אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לָמוּת**, כי אמר רב אחא בר יעקב לא נגזרה גזירה לא על פחות מבן עשרים ולא על יתר מבן ששים. רחוק מהדעת שמהזקנים והנשים לא היו מי שיעצו לשמוע לדעת רוב המרגלים והיו אם כן בכלל **אֲשֶׁר הֲלִינֹתֶם עָלָי**, למשל אשת קרח שנאמר עליה **וְאִוֶּלֶת בְּיָדֶיהָ תֶהֶרְסֶנּוּ** שנתנה עצה רעה לבעלה, אבל עונש **יִפְּלוּ פִגְרֵיכֶם** קיבלו רק מי שהיתה להם אחריות להחליט ולעשות, ואלה רק יוצאי הצבא אנשי המלחמה.

שאותו חוק ייאכף בקפדנות ובהחמרה. במצב שבו שולט השולט על האכיפה גם על החקיקה, ייעשו וייאכפו חוקים שישרתו את רצונו של השולט. אם השלטון בפועל אינו בידי אדם יחיד אלא בידי כת שלטת שבתוכה יש יריבויות וניגודי עניינים, שנאה ותחרות וקנאת איש מרעהו — אז יהיו פרטי ההתנהלות מסובכים יותר ואולי פחות שקופים, אבל בגדול ובסופו של דבר: החוק ישרת את מי שיעשו אותו ומי שיאכפו אותו, ועושי החוקים יהיו מטבע הדברים לא המוני הנשלטים וכלל האומה, וגם לא צירים נאמנים שלהם, אלא בעלי הקשרים והעצמה וההון, והחוק יפעל לייצוב עצמתם והבטחת הונם והגדלת שניהם על חשבון יתר העם.

אבל תיפקודו היעיל והטוב של כל חוק איננו באופן שאצל כל אזרח עומד שוטר מוכן להרביץ לו במקל אם יעבור על החוק. חבל על כל המשכורות לכל השוטרים ואם יש כסף מוטב לשפר בו את רמת החיים של השליטים, וגם אם יש יותר מדי שוטרים יכולים לצמוח להם בראש כל מיני רעיונות מסוכנים. כשהחברה מסודרת ביעילות, מקויימים החוקים גם בלי משטרה או כמעט בלעדיה, כי כולם יודעים שכולם מקיימים אותם ושככה טוב וככה צריך להיות, ובכלל — זה תמיד היה ככה.

הואיל ובתוך כת שלטת משתנים תדיר יחסי הכחות, משתנים גם החוקים המבטאים ומעצימים אותם. ואפילו אין בתוך השלטון ניגודים המושכים לכיוונים שונים, הרי משתנות שאר נסיבות החיים תדיר, ותמיד קיימים אי־אילו חוקים שעדיין לא בוטלו ושיש בהם הגנה כלשהי על הנשלטים נגד גחמות השלטון האחרונות. ולכן כדאי לשלטון שלא יהיו בקיאים בחוק (וידועים בציבור בתור בקיאים מוסמכים) אלא מי שסמוכים לאבוס האדונים. שכן צריך לטפח ולקיים בציבור את התודעה שכל החוקים והתקנות והנהלים ושאר מעשי השלטון כולם רק לטובת הכלל הם כולם ובתוך הכלל בעיקר לטובת הנתינים הקטנים והחלשים ושכל שינוי בחוקים ובנהלים ובתקנות אינו אלא שיפור המטיב עם הכלל. לשם קיום וטיפוח התודעה הזאת מחזיק השלטון עדרים־עדרים של מלקקי פנכיו שמפרסמים ומפרשים ומטעימים ומטיפים בספרים ובעיתונים ובבתי הספר ומעל כל דוכני הדרשנים צדקתו וחסדו של השלטון ירום הודו, באופן שכל מי שינסה לצפצף שלא במנגינה שכולם רגילים לשמוע כל הזמן יהיה רק מהמתמיהים שאדם נורמלי מיושב בדעתו לא יאזין להם.

מה אם כן יעשה מי שחוקק חוקה שיש בה סעיפים השומרים על הכלל מפני איוולתו שלו ועל הקטנים והחלשים מפני תאוות הבצע והשררה של השועים והנכבדים? הרי **יֵ֣צֶר לֵ֧ב הָאָדָ֛ם רַ֖ע מִנְּעֻרָ֑יו**, ומשאך נניח לחברה שחוקקנו לה חוקה מאוזנת ומיטיבה להתנהל בעצמה על ידי בניה, בני בשר ועצמות, יתחילו המוכשרים והחרוצים והחמדנים לתפוס יותר מחלקם המוקצה להם במאזני המשפט השויון והצדק, ומקצתם ישתררו על הכלל ויתחילו לעשות בחוקים ובדעתו של קהל חסרי הדעת כרצונם כבתוך שלהם? מי יכוף עליהם דיני העבד העברי, השמיטה והיובל, מי ימנע מהם

לפרק מנשקו את העם ולהקים להם צבא שכיר הכפוף לאדונים ולא לכלל האומה, ומשטרה כדרך כל הגוים?

אם כלל העם ישמור את התורה ויחזיק בה, לא במהרה יוכלו מנהיגיו להנהיג משטר מושחת כזה, גם אם לא יהיו תמיד כל בעלי השררה ועמדות הכח צדיקים. מיסודות התורה ועיקריה החיוב ללמוד אותה כל אחד ואחד לעצמו וללמדה לבניו ולהגות בה תמיד ולהפיץ ידיעתה ברבים. המצווה הי״א במנין הרמב״ם — „היא הציווי שנצטווינו ללמד חכמת התורה וללמדה וזהו הנקרא תלמוד תורה, והוא אמרו **וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ**. ולשון ספרי: **וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ** — אלו תלמידיך. וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים, שנאמר: **וַיֵּצְאוּ בְנֵי־הַנְּבִיאִים**. ושם אמרו **וְשִׁנַּנְתָּם** — שיהיו מחדדים בתוך פיך: כשאדם שואלך דבר, לא תהא מגמגם לו, אלא תהא אומר לו מיד. וכבר נכפל צווי זה כמה פעמים: ולימדתם ועשיתם [בעצם כתוב: **וּלְמַדְתֶּם אֹתָם וּשְׁמַרְתֶּם לַעֲשֹׂתָם**], [ו]**לְמַעַן יִלְמְדוּ**. וכבר הרבו להדגיש מצווה זו ולזרז עליה בהרבה מקומות בתלמוד." כל העם יודעים ומנחילים הידיעה לבניהם שהתורה מהא-להים ואין אדם יכול להוסיף או לגרוע או לשנות בה דבר, וגם הא-להים עצמו אחרי שנתנה ביד אדון כל הנביאים הבטיח שלא ישנה ולא יבטל שום מצוה ממצוותיה על ידי נביא. הכל יודעים שסמכות כל בעלי הסמכות — מלך, כשיש מלך, או הזקנים חכמי התורה, או כל שורר אחר אם יקום — נובעת רק ממצוות התורה לשמוע בקולם, ואם מה שהם יצוו יתנגש בפרט מפרטי התורה, אז מצוות התורה היא שלא לשמוע להם בדבר הזה, כמו שנאמר אצל אב ואם **אִישׁ אִמּוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ וְאֶת־שַׁבְּתֹתַי תִּשְׁמֹרוּ** — סמך שמירת שבת למורא אב לומר אע״פ שהזהרתיך על מורא אב אם יאמר לך חלל את השבת אל תשמע לו וכן בשאר כל המצות, ואצל המלך **רַק חֲזַק וֶאֱמַץ מְאֹד לִשְׁמֹר לַעֲשׂוֹת כְּכָל־הַתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוְּךָ מֹשֶׁה עַבְדִּי אַל־תָּסוּר מִמֶּנּוּ יָמִין וּשְׂמֹאול לְמַעַן תַּשְׂכִּיל בְּכֹל אֲשֶׁר תֵּלֵךְ׃ לֹא־יָמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה לְמַעַן תִּשְׁמֹר לַעֲשׂוֹת כְּכָל־הַכָּתוּב בּוֹ כִּי־אָז תַּצְלִיחַ אֶת־דְּרָכֶךָ וְאָז תַּשְׂכִּיל ... כָּל־אִישׁ אֲשֶׁר־יַמְרֶה אֶת־פִּיךָ וְלֹא־יִשְׁמַע אֶת־דְּבָרֶיךָ לְכֹל אֲשֶׁר־תְּצַוֶּנּוּ יוּמָת רַק חֲזַק וֶאֱמָץ**: סמכות המלך נעצרת לפני מצוות התורה. ולא לפני איסורי מיתה בלבד או שאר מצוות לא־תעשה, אפילו מצות עשה דוחה את החובה לשמוע בקול המלך, כמבואר בסיפור המשפט שנעשה ליואב שר צבא דוד אחרי מלוך שלמה: מאי טעמא קטלתיה לעמשא? אמר ליה: עמשא מורד במלכות הוה, דכתיב **וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל־עֲמָשָׂא הַזְעֶק־לִי אֶת־אִישׁ־יְהוּדָה שְׁלֹשֶׁת יָמִים וְאַתָּה פֹּה עֲמֹד׃ וַיֵּלֶךְ עֲמָשָׂא לְהַזְעִיק אֶת־יְהוּדָה וייחר (וַיּוֹחֶר) מִן־הַמּוֹעֵד אֲשֶׁר יְעָדוֹ**. אמר ליה: עמשא אכין ורקין דרש; אשכחינהו דפתיח להו במסכתא, אמר: כתיב **כָּל־אִישׁ אֲשֶׁר־יַמְרֶה אֶת־פִּיךָ וְלֹא־יִשְׁמַע אֶת־דְּבָרֶיךָ לְכֹל אֲשֶׁר־תְּצַוֶּנּוּ יוּמָת**; יכול אפילו לדברי תורה? תלמוד לומר **רַק חֲזַק וֶאֱמָץ**. עד כאן דברי התלמוד בפרק נגמר הדין. ויש לשים

לב לפרטי המעשיה הזאת, שהאיש המקפיד כביכול על מרידה במלכות אינו באמת מלך, כי אם בעל תפקיד ממונה מטעם המלך המבקש לנטול לעצמו עצמת שררה שאינה שלו לפי הדין — כמו שאמר דוד **וְהָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה בְּנֵי צְרוּיָה קָשִׁים מִמֶּנִּי**. גם במקרה הזה של הריגת עמשא לא היה הדין כטענת יואב המשתמעת שמשמרד עמשא במלכות כל הקודם להורגו זכה, שכן מיתתו של המורד במלכות מסורה לשיקול דעתו הבלעדי של המלך. בהינתן התנאי של המראת פיו מוסמך המלך לגזור מיתה מנהלית, בלי בית דין ובלי דיון, אבל זאת זכותו של המלך ולא חובתו, וגם אין זאת זכותו של שום אדם אחר המקנא כביכול לכבוד המלך. המניע האמיתי שהיה ליואב לחסל את עמשא מפורש בכתוב: **וְהַמֶּלֶךְ דָּוִד שָׁלַח אֶל־צָדוֹק וְאֶל־אֶבְיָתָר הַכֹּהֲנִים לֵאמֹר ... וְלַעֲמָשָׂא תֹּמְרוּ הֲלוֹא עַצְמִי וּבְשָׂרִי אָתָּה כֹּה יַעֲשֶׂה־לִּי אֱ־לֹהִים וְכֹה יוֹסִיף אִם־לֹא שַׂר־צָבָא תִּהְיֶה לְפָנַי כָּל־הַיָּמִים תַּחַת יוֹאָב**. ומהצד השני משתמע מהסיפור שגם אם דוד עצמו היה בא לאנשים שהיה פתיח להו במסכתא והיה אומר להם לקום ולצאת בצבא לאיזו משימה שתלויה ברצון המלך, והיו ממאנים, לא היה אז המלך רשאי לפגוע בהם, כי בשעה שפתיח להו במסכתא, בעמוד מצות המלך נגד מצות התורה פג ממצות המלך כל תוקפה. מה זה פתיח להו במסכתא — פירש רש״י שמלאן שהיו עסוקין במסכת... שאם בא המלך לבטל דברי תורה אין שומעין לו. מסופקני אם אפשר להעתיק מכאן לשלחן ערוך הלכה למעשה לפי ההבנה הפשטנית שאם הגיע צו שמונה לאדם בשעה שהיה עוסק במצוה, לא רק שהוא פטור מצו המלך בזמן שהוא ממשיך לעסוק באותה מצוה, אלא גם אחרי שפנה מאותו עיסוק במצוה לעיסוק אחר לא יחול עליו הצו, אלא אם המלך חפץ לגייס אותו אזרח הוא צריך לשלוח לו צו אחר ולקוות שזה ימצא אותו פנוי מהמצוות[27]. יותר מסתבר לי לפרש שעמשא רק הוחיר **מִן־הַמּוֹעֵד אֲשֶׁר יְעָדוֹ** ולא חזר לגמרי ריקם, כי ברגע שהקרואים קמו מעסק התורה מיד חל עליהם צו הגיוס ולא היו רשאים לחזור לתלמודם לפני שעשו מצות המלך, כי בזמן שהם עסוקים במצות המלך שהיא צרכי ציבור הם פטורים ממצוות עשה אחרות.

קשה לעמוד מול משתרר דורסני שרוממות החוק בגרונו וידיו ידי עשו ומשרתיו עושי דברו להקת זאבים משולחת. אבל אם רודף השררה ידע שכולם יודעים את החוק ומה אמת ומה שקר בסיסמאות שהוא מחצרץ, וכל בר דעת בוגר מלומד בחוקים די הצורך שלא להזדקק למנהיג רוחני שיגיד לו מה צריך לחשוב, אז ייזהר אותו רודף שררה שלא להכעיס את הקהל יותר מדי וידע שאי אפשר לעבוד על קהל של בני דעת בעזרת מחווי־דעות מגויסים לעזרתו. כי אפשר לשכור משטרה גלויה וחשאית ולקנות כתבני חדשות שקריות ומרחני מאמרי פרשנות ודעה ולהחזיק ממסד של בעלי תארים ומשרות בחרושת הלמדנות ולשחד ולרמות ולהפחיד כמה פוסקי־דור ומנהיגי רוחניות סניליים, או לסגור עסקאות עם עסקני חצריהם, אבל אין לכל אלה

27 כעין המעשה עם דוד המלך ומלאך המוות.

השפעה רבה על רוחה של אומה שבה כל אב מנחיל לבניו את יסודות שרשיה ומוצאה וחוקותיה וקורותיה דור אחר דור, בלי מימון ובלי פיקוח של שום שלטון ושררה. בהיבט הזה היו טובים סידורי החינוך לפני תקנת יהושע בן גמלא יותר מהמצב שיצרה תקנתו, שבראשונה תורת כל אחד ואחד היתה נתונה בידו ולא ביד אירגון ומוסד ציבורי. (כמעט מיותר לבאר לקורא הנבון את הצורך והתועלת שבתקנה, שכל עצמה לא באה אלא מחמת הזנחת הלימוד בידי יותר מדי יחידים. מהלימוד החופשי של כל אחד לבניו היה ניטל ערכו החירותי אם לא היתה קיימת גם האפשרות שלא ללמדם כלום, אבל כשיותר מדי פרטים מנצלים לרעה את החופש הזה, גדול יותר הנזק לכלל ולדורות הבאים הנובע מאי־ידיעת התורה מהנזק האפשרי שביצירת מסגרות ומוסדות שיכולים להשתלט עליהם גורמים תאבי־שלטון.)

אגב גילוי התועלת החומרית־ארצית היוצאת מלימוד התורה של כל אחד ואחד לעצמו ולבניו ניסך לנו אור חדש גם על פרט אחד בהלכות תלמוד תורה: ואין, מסיים הרמב"ם את מצוה יא בספר המצוות שלו, הנשים חייבות בתלמוד תורה, שהרי נאמר **וְלִמַּדְתֶּם אֹתָם אֶת־בְּנֵיכֶם**; אמרו: **בְּנֵיכֶם** — **ולא בנותיכם**, כמו שנתבאר בגמרא קדושין. ואילו היה עיקר לימוד התורה לקנות בה מעלה שכלית ועדינות מוסרית ולזכות לשכר טוב בעולם הבא, הלא אז גם הנקבות היו מקבלות את ההזדמנות להשיג את הללו? אבל אם חיוב לימוד התורה שייך לאותו מין מצוות כמו חיוב נחלת הארץ וחיוב כיבושה והגנתה, שגם הם שייכים לזכרים ולא לנקבות, כי אין דרכה של אשה לעשות מלחמה ולא ניתנה לנשים נחלה, או אז מובן מדוע פטורה האשה גם מלימוד התורה.

מי שיש להם קצת מושגים בהיסטוריה כלכלית־חברתית של אירופה הישנה לא ימצאו במה שיבוא כאן חידוש, רק אולי טעויות ובוודאי אי־דיוקים והכללות, אחת, מפני שאין זה המקום לאריכות ולדיוקים מדוקדקים, ושתים, לפי שאינני בקי ובוודאי לא מומחה בעניין. מה שאביא פה נועד רק לשמש איור להרצאת הגיגי, להקל על ההבנה של מה אני מבקש לומר; אם יהיה בו כדי לתמוך בו בעיני הקורא המבין — הנה מה טוב. אחרי שמצאתי בשיטוט במרשתת ניסוחים הנראים לי קולעים בספר אחד[28], אשר בעיקר ממנו אביא להלן, הוספתי לשוט ולקרוא ברשת כדי להשתכנע שאותו ספר לפחות אינו ידוע אצל העוסקים בענף כשקרי ומעוות או הזוי בלי קשר למציאות. אם הוא קצת מיושן, אין בכך נזק, כל זמן שאין פירוש הדבר שהבנתו היסודית הופרכה בינתים בראיות מממצאים חדשים.[29]

---

28 John Lawrence **Hammond** and Barbara Bradby **Hammond**, **The Village Labourer 1760-1832**. *A Study in the Government of England before the Reform Bill.* London, New York, Bombay, Calcutta and Madras 1912, new edition 1920

29 אחרי זמן רב הזדמן לידי ספר אנגלי אחר: Philip **Matyszak**, **Cataclysm 90BC** — *The Forgotten War that Almost Destroyed Rome*, Barnsley (Pen & Sword Military) 2014 המבאר ומרצה בפרקו הראשון אותו תהליך של השתלטות השועים על כל הקרקעות באיטליה הישנה בזמן הבית השני של היהודים, עוד לפני שהרומאים הגיעו למפגש עם היהודים. מי שלא ברורה לו הכלל־עולמיות של התופעה בהיותה נובעת מטבע האדם באשר הוא אדם, אולי ישתכנע אם יקרא עליה גם שם. ועוד מצאתי במרשתת תרגום לעברית (מעשה ויסלבסקי ומן) מספרו הגדול של מרקס **הקאפיטאל** <https://b-ok.asia/dl/2935465/663a29> ובו פרק שלם (24, מעמ'

בערך בשנים שבהן יצרו ואספו וגיבשו וערכו היהודים את התלמוד הירושלמי והבבלי השתלטו על רוב האי הגדול של בריטניה שבטי פראים שהגיעו בדרך הים הצפוני מהקצה הצפוני של גרמניה ומחצי האי המערבי של דנמרק. תושבי האי שקדמו למתנחלים החדשים נדחקו לקצות מערב וצפון, הושמדו ונכבשו לעבדים והוטמעו. כשהתיצב המצב נמצאה הארץ מיושבת כפרים שהיו כאיי־ישוב בתוך שממת יערות, הרים, ביצות ובתות אברש. בכל חברה כפרית כזאת היו האדמות המנוצלות משותפות ומופרטות באופנים שונים של חלוקה ושיתוף לפי סוג ניצול השימוש. סוג אחד היה שדות חרושות, שם היו לכל משק בית פיסות קרקע מוגדרות, זעיר פה זעיר שם, באדמות הטובות ובאדמות הרעות, היבשות והרטובות, הקרובות והרחוקות, כפי שחילקו אותן מכונני הישוב כדי להשוות חלקו של זה לחלקו של זה. מתי לחרוש, אם לזרוע, ומתי, תבואת קיץ או תבואת חורף או להוביר, ומתי לקצור, היו מחליטים בני הכפר ביחד, וכולם רעו בהמתם בכל שדות השלף. אדמות השחת והמרעה היו משותפות בסידור שיתופי עוד יותר, ומשטחי הבור סביבות הכפר היו כל בני הכפר מלקטים ומביאים צרכיהם כרצון איש ואיש. במרוצת השנים נמצאו בכל הכפרים אמידים יותר ומשופעים פחות בנכסים ובדרגות החופש, ומשהתחזק שלטון מרכזי מחוזי או כלל־ארצי מטיל מסים וקורא לצבא, התפתח נוהל שהאיש הגדול והחשוב בכל כפר פורע לשלטון את המס של הכפר וגובה מבני הכפר לעצמו, ואחרי שבימי רש״י כבשו את האי צאצאי שודדי הים הנורווגים שתפסו להם כמאתים שנה לפני כן לאחוזה מחוז בצרפת, וכעת השתלטו כאדוני־על על רוב הנחלות באי הבריטי, התיצבה השיטה שלכפר יש אדון אשר שאר בני הכפר סרים למשמעתו. בחברה בלתי מלומדת בכתיבה ובמשפטים התעצבה תפיסה, וברוב הימים גם נכתבה בידי המשפטנים שהיו תלויים למחייתם במעמד האדונים, כאילו אדמות הכפר שייכות במקורן לאדון וכאילו האיכרים, שהיו לפי זכרון הכלל מוחזקים בהן מימים ימימה, היו מתחילה חוכרים אותן ממנו, ושזה הפשר המשפטי למנהג הידוע שהם מעלים לו תשלומים שונים, וכאילו השטחים המשותפים שייכים בעצם לאדון יותר משייכים להם — כאילו מעיקר הדין הם שלו, רק שבני הכפר הרגילים זכו מכח הסכם ישן ומנהג מושרש באותם שימושים וניצולים שהיו נהוגים „מתמיד". האדמות המגדלות מאכל אדם ובהמה נשארו בשליטה משותפת כמאז, באופן שכל החלטה על אופן עיבודם היתה טעונה רוב גדול של בני הכפר. עד שהגיעה המאה השמונה עשרה, בערך הדורות מהרמח״ל ועד רבי עקיבא איגר, נמצא שלטון מלכות אנגליה כולה נתון, יותר מבידי המלך, בידי בעלי המקרקעין הגדולים, אשר הגדולים שבהם ישבו בבית העליון של הפרלמנט מכח ירושת אצולתם, ובבית התחתון ישבו הפחות גדולים בתורת נציגי כפרים, עיירות ונפות, כאילו נבחרי ציבור (אשר אמנם בעלי זכות ההצבעה התיאורטית היו אז

589 [של הספר; עמוד של הקובץ: 627] והלאה) על „ההצבר המתקרא ראשוני" של הון הקפיטליסטים.

מועטים בו) אך בפועל בכח השררה המקומית שנבעה מהיותם אדוני כפריהם. ומכחן של נסיבות כלכליות שנוצרו נעשה כדאי יותר מאי־פעם להיות בעל משק חקלאי גדול שאין עליו זכויות לשותפים. השיטה שבחרו להגדיל נכסיהם ולהתפטר מהשיעבוד לזכויות זולתם היתה של החלטות פרלמנט לגבי כפרים יחידים למנות ועדות פרלמנטריות להסדיר שם את הבעלות כך שבסוף ההסדרה יהיה כל השטח מחולק בין בעלים בלעדיים „שיהיו אז חופשיים להנהיג באדמותיהם שיפורים ושיכלולים בלי התערבות מפריעה מצד השותפים שזכויותיהם נגררו כשריד מימי הביניים". במהלך המאה השמונה־עשרה ובעיקר בסופה ומעט אחריה הפך בדרך הזאת כל שטחה החקלאי של הממלכה מנכס משותף לבעלים ומחזיקים ונהנים רבים — לקרקע פרטית המחולקת בין בעלים מוחלטים מעטים. האוכלוסיה החקלאית היתה בתחילת התהליך מורכבת מעניים ועשירים ובינוניים, מבעלים באדמתם, מחוכריה לשנים או לדורות, ממחזיקים בה מכח היאחזות בשטח ספק־משותף־ספק־הפקר ומכח זכות שימוש באדמות המשותפות הנובעת מניהול משק בית עצמאי באותו ישוב שהאדמות שייכות לו, משוכרי פועלים כל השנה או רק בעונה הבוערת ומנשכרים בעונה הבוערת לאחרים, ומשכירים העובדים בעתות הפנאי בגינת הירק או רועים באדמות הבור המשותפות את בהמתם — כאשר בכל אלה כמעט אין אנשים שאין להם מה למכור וממה לאכול מלבד כח עבודתם, אלא רובם ככולם חיו, מי בשפע ומי בנחת ומי בדוחק, מניצול עצמאי של אדמה שהיו להם בה זכויות מזכויות שונות. בסוף תהליך הפרטת האדמה נמצאו העשירים מורווחים בגדול־גדול, הבינוניים נעשו אמידים, והקטנים, שמנו כארבע חמישיות מכלל יושבי הכפרים, נותרו בחוסר כל נכסים ושלולי כל תקוה לשפר מצבם. מובן מאליו שבאנגליה המסודרת והמהוגנת התנהל הכל על פי החוק. מה בכך שהמעוניינים במיזם הפרטה כזה ישבו בעצמם בוועדה המפקחת מטעם הפרלמנט על התנהלות הוועדה המסדירה שהיתה מורכבת מאנשים שהם שלחו לשם? מה בכך שספרי רישומים של האחוזות הגדולות התנהלו כבר דורות בכתב, ואילו האיכרים הפשוטים ושוכני בקתות הדחק ידעו רק מה שנהגו הם ולפניהם אבותיהם לתת ולקחת במסגרת הכפר, אך לא החזיקו בתעודות כתובות וחתומות? כעת הם נדרשו פתאום להציג עד לתאריך קרוב מסוים ראיות מוצקות, כלומר כתובות, על זכויותיהם לפני המנהל מטעם אדון הכפר, או לפני הכומר המקומי (שהיה למוד לגבות על פי מנהג־חוק מימי הביניים מעשר מכל תוצרת חקלאית), או לפני הממונה המקומי מטעם השלטון. אמנם אכן ידע האיש הדל והבער שתמיד היה רועה באפר הרבים את פרתו ואת אווזיו, חוטב עציו להסקה מהיער של הכפר וחוצב לו כבול מהביצה המשותפת, כפי שעשה לפניו אביו, אבל נייר שיעיד על זה לא היה ברשותו. אילו ידע אלו טענות עשויות להישמע אצל הוועדה המסדירה ובאלו דרישות צורניות עליהן לעמוד, אילו ידע לפנות באופן המועיל אל הוועדה הפרלמנטרית, אפשר שהיה מציל

שארית מהמעמד הכלכלי שהיה לו עד הנהגת החידוש. מתועדים מקרים יחידים של הצלחה חלקית מסוימת במאמצים כאלה. אבל מה שקרה בדרך כלל הוא שרוב האנשים הקטנים כבר בשלב הראשון של פסיקת החלוקה לא זכו בכלום ומצאו עצמם בלי קורת בית משלהם ובלי משען לפרנסתם, ובעלי הקרקע הקטנים, שלכאורה זכו במשהו מהחלוקה, בפועל איבדו את המעט שלהם על ידי התשלום העצום למשפטנים המעורבים בתהליך, תשלום שהיה מתחלק לפי ראש ולא לפי רכוש, ועל ידי עלות הגידור, שהיה תנאי להחזקה בחלקות כפי שנקבעו ושעלה כמובן לשטחים קטנים הרבה יותר ביחס לתנובת השדה מבשטחים הגדולים, וכן עלות גידור אדמות הכנסיה (שהיו לה מקודם או שניתנו לה כפיצוי על מעשרותיה) שהוטלה על השותפים שאינם מהכנסיה. תוצאה מעשית לתהליך — עד סוף המלחמה נגד נפוליאון נמצאו רובם של נתיני ממלכת בריטניה רעבים ללחם תלויים בעבודת יום למחיית אותו יום ומשתכרים בקושי כדי לחם צר ותפוחי אדמה בצמצום. שני דורות נולדו, רעבו ומתו צעירים, משהמצב הזה נעשה נפוץ ועד שהתחיל להשתפר במעט.

הקשר ההכרחי בין העצמאות והרווחה החומרית מזה ובין חירות הנפש היה גלוי למעמד שחולל את ההפרטה, והפן הזה של התוצאה היה רצוי להם לא פחות מהריווח הישיר מתפיסת האדמות לעצמם. הספר שהזכרתי מצטט מתוך דו"ח שמסר בשנת 1794 ברנש ביש אחד בשם בישטון לפרלמנט על מצב נפת שרופשיר: „שימוש הפועלים באדמה משותפת פועל על רוחם כמו איזה משען עצמאי לאי־תלות."

14 THE VILLAGE LABOURER, 1760-1832

Mr. Bishton, who wrote the *Report on Shropshire* in 1794, gives a still more interesting glimpse into the mind of the enclosing class: 'The use of common land by labourers operates upon the mind as a sort of independence.' When the commons are enclosed 'the labourers will work every day in the year, their children will be put out to labour early,' and 'that subordination of the lower ranks of society which in the present times is so much wanted, would be thereby considerably secured.'

משתופרטנה האדמות המשותפות, „הפועלים יעבדו כשכירים בכל יום מימי השנה כולה, ילדיהם יוצאו לעבודה בגיל מוקדם", וגם „אותה כניעות של השכבות הנמוכות יותר בחברה, החסרה כל כך בעידן הזה שאנן בו, תקבל על ידי זה חיזוק והבטחה גדולים." והרי פועלים כנועים, רעבים וחסרי ברירה היו דרושים להם לעשירי בריטניה בהמונים גדולים.

לא כל כך בשדות וברפתות, אבל בבתי החרושת החדשים שהיו מדגרת ההון החדשה. שוב לא אמר פועל „החדלתי את פרתי וכבשתי וגינת כרובי והלקט שאוספים אשתי וטפי בקציר והעצים ופירות האטדים שמלקטים בשממת היער, והלכתי לנוע על המכונה שלך המסריחה והרועשת והמפיצה אבק?" אלא, כיוון שבאמת חדל כל אלה שלפנים היו לו, בעל כרחו יעמול בשכר שלא יספיק להשביע את משפחתו, קל וחומר להלביש ולחמם אותה.

קל להבין שגם פלאחים חסרי השכלה ומורגלים בדרכי שלום לא התלהבו מבשורת השינוי שביקשו הטובים והחכמים מהם להחיל עליהם. לכן היה חלק רגיל בכל הצעת חוק להסדרת כפר הסעד החוקי שיעניק השלטון לאכיפתו.

ברישומי דברי הפרלמנט נמצא נאום של סיר ויליאם מרדית שגילה באקראי שעונש מוות היה נקבע בחוקי ההפרטה כדבר שבשגרה. „כי בוודאי יהיו שם רבים שינסו להפריע לביצוע חוק ההפרטה, ולכן צריך להפוך את זה לפשע שדינו מיתה". נאמר לו. מתיקון מרדית והלאה, שהתקבל ערב מלחמת העצמאות האמריקנית, כבר לא יכלו חוקי ההפרטה לאיים על המתנגדים להם בתליה — רק בכלא עם עבודת פרך, בגיוס כפוי לחיל הים או בהגליה למושבות בתנאי עבדות, או כיוצא באלה אמצעי־חינוך הומאניים.

שנים רבות ריסנו אימת הנקמה והרגל הכניעות את הפועלים המדוכאים, אבל היו תקופות שבהן היה מעמד האדונים חושש ומתיירא ממהומות הייאוש שהיו פורצות לעתים ומדי פעם היו מתפשטות. אבל משהובאה לחבר יועצי אחד הבישופים המושלים הצעה להקצות (משטח בור שלא היה מנוצל) חלקת אדמה בת ארבעה דונם לכל פועל נשוי, התנגדו לה כל היועצים לבד מהמורה הכפרי, בנימוק שזה יעשה אותם „חצופים יותר מדי", שאז הם „יולידו יותר ילדים" וגם „ידרשו יותר שכר".[30]

לא בכל הארצות התנהל נישול הדלים מהאדמה באותה צורה ובאותם זמנים כמו באנגליה, אבל כמעט בכולם התרכזו ההון, הכח והבעלות בקרקע בידיהם של מעטים — ולא בעיקר על ידי כחות השוק שמשתתפיו שוים בכחותיהם ומאוזנים באמצעיהם, קונים מרצון ומוכרים מרצון במחיר השוה ומקובל על שני הצדדים, באופן שכל העושר נקנה ביושר בזכות החריצות והכשרון והמזל בתחרות שיויונית הוגנת ושאין לעניים לקבול אלא על עצמם ואבותם הבלתי־מוצלחים.

ואולם ברור שהתהליך שהכה בגוים חסרי התורה לא יכול היה להכות בחברה שבה יש לכל משפחה נחלה וכל זכר בוגר נושא נשק והכל יודעים שזה החוק ואי אפשר לשנותו. לזה אמרה תורה **כִּתְבוּ לָכֶם אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת וְלַמְּדָהּ אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל שִׂימָהּ בְּפִיהֶם**, בשביל מה? טעם אחד מפורש וגלוי **וְעָנְתָה הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְפָנָיו לְעֵד**, שאם יעשו את הפשעים האסורים וייענשו כמו שכתוב בתורה ויבואו לבכות יאמרו להם חכמי התורה קיבלתם בדיוק מה שהזמנתם, הנה פה כתוב: רוצים גלות — תבטלו שמיטים ויובלות, רוצים בצרות וכליה — תעבדו אלילים, רוצים להיהרג בחרב — תלחצו אלמנות ויתומים, הזמנתם וקיבלתם בדיוק לפי התפריט. אלא שלצורך העדות הזאת מספיק ספר אחד בגנזך המדינה: **לָקֹחַ אֵת סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה וְשַׂמְתֶּם אֹתוֹ מִצַּד אֲרוֹן בְּרִית־ה׳ אֱ·לֹהֵיכֶם וְהָיָה־שָׁם בְּךָ לְעֵד**, עותק אישי בכל בית זה מיותר. אבל רבותינו העתיקו פירוש **כִּתְבוּ לָכֶם** כל אחד ספר לעצמו, וזה בשביל מה? **וְלַמְּדָהּ אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל שִׂימָהּ בְּפִיהֶם לְמַעַן תִּהְיֶה־לִּי הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְעֵד בִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל**, שאם יתבעו מהם חובות שעברה עליהם שביעית — יצביעו על החוקה שכתובה בה הפקעת

---

30 כך מסופר בספר Scenes of Rural Life in Hampshire among the Manors of Bramshott מאת W.W.Capes, כומר בברמשוט ולפנים מרצה להיסטוריה באוכספורד, לונדון 1901, עמ' 282.

המלך, אם ידרשו מהם לעבוד (בכפל שכר) בשבת בבניית רכבות ובמכירה בחנויות ובהסעת בליינים — ישלפו את החוק השוה לכל בני ישראל **בֵּינִי וּבֵין בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אוֹת הִוא לְעֹלָם**, ואם יטענו שהבית והשדה מכורים לחברת נדל"נ בע"מ וינסו למנוע שובם אליהם — יתחזקו לאמור **וְהָאָרֶץ לֹא תִמָּכֵר לִצְמִתֻת כִּי־לִי הָאָרֶץ**. כי ספר התורה הוא מגילת הזכויות של העם מול הגבירים השועים והפריצים, **כִּי־לִי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים** ולא עבדים לעבדים. חובתם לשמור ולעמוד על זכויותיהם ואז לא יגיעו אליהם העונשים; אבל אם יתפתו וייכנעו להצעות שקשה לסרב להן, סוף מגילת הזכויות להתהפך להם לתעודת עונשים.

בחברה כזאת, מאין יקח לו עשיר בעל מזימות משפטנים התלויים בו שישטפו את מח הציבור שמועצת העשירים ושלוחיהם המיצגת (כביכול) את כלל העם, רשאית לעשות חוק להוצאת איכרים משדותם ומבתיהם? מאין יקח שכירי אלה ואזיקים לשבור את התנגדות המיועדים לנישול ורישוש? כי בשביל זה לא די שיש לו כסף לשלם להם — צריך גם שימצא רשעים קלי דעת ומחוסרי מעש מועיל תאבי שכר דמים שיסכימו להישכר לו, וצריך שלא יקום על כנופייתו כלל האומה **כֻּלָּם אֲחֻזֵי חֶרֶב מְלֻמְּדֵי מִלְחָמָה**.

אֹמֵר לַדֶּבֶק טוֹב הוּא וַיְחַזְּקֵהוּ בְמַסְמְרִים לֹא יִמּוֹט — דבק הלכידות החברתית

וכל זמן שהמתקוממים יחדיו נגד בני העוולה יהיו רבים יותר מהם, ימנעו מהם לגזול בכח זרועם את הדלים, שכן **טוֹבִים הַשְּׁנַיִם מִן־הָאֶחָד אֲשֶׁר יֵשׁ־לָהֶם שָׂכָר טוֹב בַּעֲמָלָם ... וְאִם־יִתְקְפוֹ הָאֶחָד הַשְּׁנַיִם יַעַמְדוּ נֶגְדּוֹ**: החכם והגיבור יחדיו יסכלו מזימת העשיר, כמו אברם הגיבור והחכם שרדף עם 318 איש אחרי 4 שודדים אשר שמע **כִּי נִשְׁבָּה אָחִיו** בידם, ובעדיפותו המספרית ביחד עם גורם ההפתעה והלילה אין פלא שהיכה אותם שוק על ירך.

והנה לפני כן גברו אותם ארבעה מלכי קדם על חמשת מלכי הכיכר, ומקל וחומר בנו של קל וחומר אנחנו מבינים שאברהם היה חזק יותר מהללו. ואין ספק שהוא ידע שסדום ועמורה הם שם נרדף לתוהו ובוהו **וְאַנְשֵׁי סְדֹם רָעִים וְחַטָּאִים לַה׳ מְאֹד** ובכל יום נעשים שם מעשי רשעה גזל ועושק וחמס — הרי עבדו הנאמן ביקר שם עוד לפני שלוט בא לגור ביניהם והשופטים היו עדיין שקראי ושקרוראי זייפי ומצלי דינא. ואם כן, מדוע לא נחלץ אותו סופרמן כבר אז להושיע דלים ולעשות סדר חברתי צודק? ואין לומר שהיה שונא אותם או שלא איכפת לו עליהם, כי הרי אפילו נגד ה׳ עצמו קם והתוכח להצילם מהחורבן שנגזר עליהם. והנה התשובה מתבקשת, שלהתווכח זה בזול, ומי יודע אם היה אברהם יוצא מגדרו והולך לעצרת תפילה אצל הר המוריה להצלת גוש סדום או שמא היה מעדיף שחניכי ביתו ישקדו על שגרת יום־יומם בבית, רק אחרי שה׳ בא בין כה וכה לבקר ובעצמו פתח בדיבור על הנושא, מה איכפת לו לזקן לומר גם הוא דעתו. לרוץ בלילה על הג׳בלאות על הקוצים ועל הברקנים, להחזיק העצמות שלו בקו האש, זה סיפור אחר

לגמרי. זה לא עושים בשביל עקרון הצדק ובשביל אנשים זרים, זה עושים רק בשביל אחים: **וַיִּשְׁמַע אַבְרָם כִּי נִשְׁבָּה אָחִיו — וַיָּרֶק אֶת־חֲנִיכָיו.**

לוט היה **אָחִיו** של אברהם, לא בדיוק אבל בערך: בנו של אחיו הרן, אם נרצה לדייק. ואילו אנשי כיכר הירדן לא היו אחיו, כי עשרה דורות מנוח עד אברהם, ואפילו אם הם אולי לא היו מהכנענים שהחלו **אָז** לכבש את הארץ אלא מקודמיהם בני שם, כבר היו ביניהם כמה וכמה אבות שלא היו משותפים להם אתו. אז הסדומיים כבר היו מספיק רחוקים מאברם העברי כדי לא להוציאו מכליו להצלה שיש בה מאמץ וסיכון עצמי.

וכמה קרובים היו זה לזה סתם שנים מישראל בזמן מתן תורה? אמנם רק ששה דורות מאברהם אבינו עד שבועות, אבל אלה לא היו דורות ממוצעים של בני ישראל בזמן גלות מצרים. את השנים של דור ממוצע אפשר לחשב לפי הנתון (האגדי — אז מה, אם זה חזל זה לא אמת? לי זה כרגע מתאים, אז אני מביאו) שהנשים היו יולדות „6 בכרס אחד", וכמובן לא כדרך הכלבות שגרים בלי מספר של שישה־שישה כל שגר, אלא 6 ילדים לכל אשה במשך חיי פוריותה (בממוצע — כנגד יוכבד אם השלושה היתה אימא אחרת אלמונית שילדה תשעה), באופן שמדור לדור היה מספר הנפשות מוכפל בשלוש (משני הורים לששה ילדים). מהמספר ההתחלתי — **בְּשִׁבְעִים נֶפֶשׁ יָרְדוּ אֲבֹתֶיךָ מִצְרָיְמָה** — היו אחרי דור אחד 210, אחרי 2 דורות 630, אחרי 3 דורות 1890, אחרי 4 דורות 5670, אחרי 5 דורות 17010, אחרי 6 דורות 51030, אחרי 7 דורות 153090, אחרי 8 דורות 459270, אחרי 9 דורות 1377810, אחרי 10 דורות 4133430 נפשות, די והותר **לְשֵׁשׁ־מֵאוֹת אֶלֶף רַגְלִי הַגְּבָרִים לְבַד מִטָּף**, נשים וזקנים. עשרת הדורות האלה נכנסים בתוך 210 שנים, אם נקבה ממוצעת היתה נישאת נערה (בת 12 עד 12 וחצי) ויולדת ילדיה מחציתם לפני גיל 21 ומחציתם עד גיל 30, באופן שהזמן הממוצע בין דור לדור 21 שנה. בשמונה עשרה שנים יכולה אשה ללדת (אחת לשנה וחצי) 12 ילדים, ואלה שהגיעו להישג הזה קיזזו את בנות שבט לוי שהיו ולדניות פחות. מצאנו אפוא שהקרבה בין שנים מישראל בזמן מתן תורה יכלה להיות כמו זו שהיתה בין אברם העברי ואנשי סדום — אב משותף לפני עשרה דורות. ומשם והלאה קרבת הדם רק נחלשת ודוהה. ואם כן, לאיזו היחלצות כולם־למען־אחד העומד על הכוונת להיעשק יש לצפות מהם? מה יש בחוקת העם הזה העשוי לדבק ביחד את האיכרים הקטנים בעלי המשקים העצמאיים שיקומו ויגנו על חבריהם למעמד בפני השתלטות בעלי האחוזות הגדולות והחמולות החזקות? משהו שיראו אותו גויי הארץ ויבינו בשכלם הבלתי־תורני שהוא חוק מועיל ליצירת לכידות חברתית ושימורה ויתפעלו לאמור **רַק עַם־חָכָם וְנָבוֹן הַגּוֹי הַגָּדוֹל הַזֶּה?**

אִישׁ נָבוֹן וְחָכָם שמונה **לִשְׁפֹּט אֶת־עַמְּךָ הַכָּבֵד הַזֶּה** אמר **טוֹב שָׁכֵן קָרוֹב מֵאָח רָחוֹק**, כי השכן הקרוב יעזור לך **בְּיוֹם אֵידֶךָ** כשאתה זקוק לעזרה. כי שכנך אתה פוגש תדיר בבית הכנסת

ובצרכניה **וּבְכָל־עֲבֹדָה בַּשָּׂדֶה**, בבית הקברות וגם בבית המשתה. אתה והוא אינכם זרים זה לזה, אתם עושים דברים ביחד, אכלתם קש ביחד וביחד גם חגגתם. זה השכן בבית מימין; אבל השכן בצד האחר אתה בקושי מכיר. במה הוא עובד בימות החול לא ברור לך. בצבא הוא לא שרת אתך, לבית הכנסת הוא לא הולך. בימי המנוחה שלו הוא עושה על הדשא על־האש עם חברים שמעשנים ורוקדים לפי קצב רעשי רוק־נ־רמקול, הילדים שלו קטנים אוספים כוכבי מרצדס ממכוניות חונות, בינונים מלקטים אופנים מחצרות, גדולים מתכבדים מתוך דירות שמוצאים בלי מנעול ובריח. אם תראה ניידת עומדת לפני הבית שלו ושוטרים גוררים החוצה את בני הבית, מה זה יעשה לך בלבך? ולעומת זאת, אם חס ושלום זה יקרה לשכן הקרוב מימין, איך תגיב? והנה חוקת התורה פועלת בשבעים ושבעה דרכים לקרב את ישראל זה לזה ולהגביר ביניהם את הרעות.

שצריך לחזק יד עני ואביון, כדי שלא יתגודדו המוני הרעבים למסעות רצח הרס וביזה, את זה קלטו במוקדם או במאוחר כל האומות והמדינות. אפשר להסדיר את הדבר על ידי מנגנון של פקידים אטומים הגובים מסים (ממי שאין להם קשרים כדי להתחמק מהם) ומחלקים לפי כללי ברזל לאנשים שהם זרים לפקידים ושלדעת הפקידים כולם רמאים שבעצם לא מגיע להם, ולדעת האביונים הכללים והעשירים והפקידים מקפחים אותם, חוץ ממי שיש לו קשרים והוא מקבל יותר משהוא צריך. כולם כועסים זה על זה ועל המערכת כולה. ואין בסידור הזה מפגש בין עני ועשיר, הם גרים בשכונות נפרדות ולא מכירים זה את זה.

הסידור המקורי בישראל, המכוון לעם היושב בנחלותיו ויתר סידורי חייו מתנהלים כתורה, שונה מזה מאד. עיקר ההכנסה מיגיעה אישית בכלכלה המושתתת על חקלאות מתקבל לא בצורת כסף אלא בתבואת השדה. וכבר בעודה בשדה נותנת חוקת התורה לעניים חלק בה. לא זו בלבד שאחת לשבע שנים הם שוים בזכות להסתפק ממה שצמח שם לחיות הבר ולבעלי השדות עצמם, אלא גם בשנים רגילות שייך להם חלק הגדל בפאת השדה. הם זכאים לקחת את זה משם בחינם, אבל הם צריכים לבוא למקום שזה גדל ולקחת כשזה בשל, ומתוך הזכאים כל הקודם זוכה. באותו זמן עסוקים הקוצרים של בעל השדה בשלו, ואחריהם הולכים המלקטים מהלקט. מסתבר שבעל הבית אינו רחוק משם: הרי קראנו במגילת רות שאפילו חקלאי גדול (**אִישׁ גִּבּוֹר חַיִל**) כבועז בן שלמון שיש לו נער **הַנִּצָּב** מטעמו **עַל־הַקּוֹצְרִים**, כי רבים הם ועיסוקי בועז רבים ושונים, עם כל זאת משגיח גם בעצמו על הפועלים ומעשיהם ורואה מי בא ללקט. איננו יודעים לחשב איך בדיוק מורכבות הכנסותיו של עני מקראי, כמה יש לו ממעשר עני בשנה שזה נוהג, כמה מפירות השביעית, כמה מקופת הצדקה וכמה מהתמחוי, וכמה חשובים אפוא לפי היחס הפאה, הלקט והשכחה כמקורות מחיה. ואולם קראתי על הכפר האנגלי הישן, שלפני ההפרטה והנהגת השיטות המודרניות בחקלאות היה הלקט שהיה נהוג שם חלק לא מבוטל מכלל המזון הצומח בשדות

וחלק חשוב מפרנסת האוספים אותו. אבל אולי עוד יותר חשוב הוא שבאופן הזה של אספקת צרכי הנצרכים נוצר מפגש תמידי בין המחויבים לתת לזכאים לקבל, שאינו דומה כלל למפגש המתווך על ידי פקידי גביה וחלוקה וחשבונות בנק. בעל הבית הרואה מלקט המסוגל לעבודה קלה יזכור לשכור אותו לתפקיד כזה כשיזדמן לו צורך בו, ואם אחד שהיה רגיל לבוא נעדר פתאום מבין האוספים, במהרה יגיע לביתו מישהו לבדוק שלומו. העשיר רואה את עניי עירו כבני אדם עם פרצופים ושמות, וגם העני רואה שגם העשירים עובדים בשדה לפרנסת ביתם, ודעת הבריות מעורבת איש עם רעהו. אותה מגמה מקרבת לבבות שבסידור המערכתי־כללי לרווחת העניים מחוזקת במצוות רבות המכוונות לעזרה נקודתית יחיד ליחיד, מהשבת האבדה ועד פריקת מטען היתר: **וְכִֽי־יָמ֣וּךְ אָחִ֔יךָ וּמָ֥טָה יָד֖וֹ עִמָּ֑ךְ וְהֶחֱזַ֣קְתָּ בּ֔וֹ גֵּ֧ר וְתוֹשָׁ֛ב וָחַ֖י עִמָּֽךְ**, הוא יעבוד במה שתמצא בשבילו ואתה תתן לו מה שהוא צריך, ולא שימשכן לך את עתידו במחיר הלחם להיום שאתה נותן לו: **אַל־תִּקַּ֤ח מֵֽאִתּוֹ֙ נֶ֣שֶׁךְ וְתַרְבִּ֔ית וְיָרֵ֖אתָ מֵֽאֱ־לֹהֶ֑יךָ וְחֵ֥י אָחִ֖יךָ עִמָּֽךְ**. ואמנם **וְיָרֵ֖אתָ** הוא אזהרה מוסרית שיקיים אותה רק מי שיתחשק לו, אבל איסור **נֶ֣שֶׁךְ וְתַרְבִּ֔ית** פירושו שאין במשק היהודי ענף[31] כלכלי של גילגול כסף להשתמש בו להפיכת חלבם ודמם של חרוצים ושל מיסכנים לעוד יותר כסף בשביל העשירים, כאשר מנגנון הממומן מהמס שמשלם העם אוכף על העם את הסכמי ליטרת הבשר — לא בארץ **לִ֤י בְנֵֽי־יִשְׂרָאֵל֙ עֲבָדִ֔ים**. ויודע מי שמקבל את ההלואה בלי ריבית וזה שמחזירים לו אבידתו שהוא זוכה ליחס מועדף בהיותו קרובו של המטיב לו, מעבר ליושר וצדק אוניברסלי ואהבת אנושות חובקת עולם, כי התורה מדגישה **לַנָּכְרִ֣י תַשִּׁ֔יךְ וּלְאָחִ֖יךָ לֹ֣א תַשִּׁ֑יךְ**[32], וחכמים דרשו והמחזיר אבידה לגוי עליו הכתוב אומר **לְמַ֛עַן סְפ֥וֹת הָרָוָ֖ה אֶת־הַצְּמֵאָֽה׃ לֹא־יֹאבֶ֣ה ה׳ סְלֹ֣חַֽ ל֒וֹ֒**, חומרת העניין פירש רש"י לפי מה שכתוב לפניו שאותו אדם **וְהִתְבָּרֵ֨ךְ בִּלְבָב֤וֹ לֵאמֹר֙ שָׁל֣וֹם יִֽהְיֶה־לִּ֔י כִּ֛י בִּשְׁרִר֥וּת לִבִּ֖י אֵלֵ֑ךְ** שהשווה וחיבר כותי לישראל ומראה בעצמו שהשבת אבידה אינה חשובה לו מצוות בוראו, שאף לכותי הוא עושה כן, שלא נצטווה עליהם, והרי מי שאמר והיה העולם ואמר להבדיל בין אור לחושך ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, הוא גם אמר להבדיל בין ישראל לעמים.

איזה חלק מהכנסת הפרטים יוצא לחיזוק יד עני ואביון אינו קבוע בחוק. אבל יש חלק נוסף המופרש בעל כרחו של כל אחד ואחד, אשר שיעורו קבוע — בערך אחד בחמישים, ועוד אחד בעשרה מסוגים ידועים של יבולים. מהחלק הזה מתפרנס שבט הלויים שאין לו נחלה ואחוזה באמצעי הייצור הראשוני. התורה מקנה לשבט לוי את החלק הזה **חֵ֚לֶף עֲבֹ֣דָתָם֙ אֲשֶׁר־הֵ֣ם עֹֽבְדִ֔ים אֶת־עֲבֹדַ֖ת אֹ֥הֶל מוֹעֵֽד**. ואמנם **עֲבֹ֣דָתָם֙ אֲשֶׁר־הֵ֣ם עֹֽבְדִ֔ים** במקדש אינה אלא משמרת בת שבוע, אחת לכל עשרים וארבעה שבועות,

31 שמא נכון יותר מהדימוי לענף יהיה דימוי לדבקון הצומח על עץ הכלכלה ומתגדל על חשבון חיות גוף האילן עד שהעץ מת ועמו כמובן גם הטפיל.

32 רשב"ם: לפי הפשט במלוה מדבר.

ועוד ברגלים מי שמתחשק לו, חודש בשנה בסך הכל. יש להם אפוא הרבה מאד זמן פנוי. ברכת משה מציינת עיסוק נוסף שיש לשבט שאינו מפורש במצוות המחייבות במיוחד לכהנים או לשבט לוי: **יוֹרוּ מִשְׁפָּטֶיךָ לְיַעֲקֹב וְתוֹרָתְךָ לְיִשְׂרָאֵל**. ומובן שאם הם מורים לאחיהם, זה מפני שהם יודעים טוב יותר מהם, ולכאורה פשוט שמאחר שיש להם מעשר לאכול יש להם זמן ללמוד תורה יותר משיש לעובדים בשדות. אמנם אין זה קשר פשוט כל כך, שכן מצאנו שלא כל החכמים והשופטים אמורים להיות משבט לוי, אלא מצוה להיות בבית הדין לויים וישראלים המיוחסים, ובהלכות התלויות בחכמת המזלות המומחים בהא הידיעה הם דוקא בני יששכר ולא הכהנים, משמע שגם בין בעלי הנחלות העובדים לפרנסתם בשדותיהם ומפרישים מהיבול את פרנסת שבט לוי יש מי שמוצאים את הזמן ללמוד תורה וטבחותיה ורקחותיה. מאידך גיסא לא מצאנו חיוב לבני לוי ללמד תורה ולהורות הלכה לאחרים כדרך שמצאנו חיוב לעבוד במקדש, וגם לא זירוז ללויים ללמוד אותה יותר משאר ישראל. מה שהם לומדים הוא בהתנדבות ובאותה מסגרת של תורה לשמה שכל בעלי הבתים בישראל לומדים בה כמה שהם לומדים. מה אפוא יעשו הלויים בעודף הפנאי הגדול שהתורה מקנה להם? הם יכולים כמובן לעסוק באומנות, כשכירים או כעצמאיים, בכל אשר יוכלו ויבחרו, כשאר בני אדם, בשוק החופשי. מי שילך בכיוון הזה יצטרך לקחת בחשבון שלא יקבל עוד מעשר. כי אחיו הישראלים המחויבים להפריש מיבולם תרומות ומעשרות יכולים להחליט בעצמם למי לתתם, שנאמר **וְאִישׁ אֶת־קֳדָשָׁיו לוֹ יִהְיוּ אִישׁ אֲשֶׁר־יִתֵּן לַכֹּהֵן לוֹ יִהְיֶה** מגיד שטובת הנאה לבעלים. ומדוע יבחרו לסבסד בעלי מלאכה המתחרים אותם בשוק החופשי? או מדוע ירצו לפרנס שותי שכר ומשחקי פולו. יש להניח שיעדיפו להחזיק את בית הספר שלומדים בו עבודת המקדש בתיאוריה ולמעשה, או הלכות זרעים להוראה מעשית, דבר שיש בו תועלת לחקלאים המממנים את הלימוד, ולמה לא מחקר חקלאי מתקדם? לחופש העיסוק של הלויים אין הגבלה אלא מה שהם יכולים להרשות לעצמם — או שהעיסוק מניב פרנסה, או שיש להם הון ממקום אחר, או שנמצאים די מפרישי מעשר המעוניינים לממן את העיסוק.

וְהַחוּט הַמְשֻׁלָּשׁ לֹא בִמְהֵרָה יִנָּתֵק ... כִּי אִם־יִפֹּלוּ הָאֶחָד יָקִים אֶת־חֲבֵרוֹ וְאִילוֹ הָאֶחָד שֶׁיִּפּוֹל וְאֵין שֵׁנִי לַהֲקִימוֹ: גַּם אִם־יִשְׁכְּבוּ שְׁנַיִם וְחַם לָהֶם וּלְאֶחָד אֵיךְ יֵחָם.

החירות, השוויון והאחוה הם שלושה כללים גדולים בתורה המחזקים ומשמרים זה את זה. אלא שאין תועלת החוק מרובה אם אין השגחה על קיומו ועונש על הפרתו.

על כל עם ישראל ביחד מוטלת מצוה להושיב שופטים שידונו בכל ריב בין אדם לחברו ויאכפו כל המצוות שבין אדם למקום, שנאמר **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ בְּכָל־שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱ־לֹהֶיךָ נֹתֵן לְךָ לִשְׁבָטֶיךָ וְשָׁפְטוּ אֶת־הָעָם מִשְׁפַּט־צֶדֶק**.

מצוה זו כתב הרמב"ם בספר המצוות שלו מצוות

עשה מספר קעו: הצווי שנצטוינו למנות דיינים להוציא לפועל צוויי התורה ויכריחו את הסוטים מדרך האמת ללכת בה ויצוו על הטוב ויזהירו מן הרע ויפעילו את העונשין על העברין כדי שלא יהיו מצות התורה ואזהרותיה מסורים לרצון כל אחד ואחד. שכן התורה היא חוקה לאומה ולא המלצות לפרט איך לקנות לו שלמות לנפשו ואושר נצחי לעצמו, והמטרה המכוונת בה היא **מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים**, לא אספסוף של צדיקים יחידים, כמו שכתוב בכותרת של התורה שבכתב בציווי הראשון מכל מעמד סיני לפני עשרת הדברות ופרשת משפטים כולה: **וְאַתֶּם תִּהְיוּ־לִי מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ**, או בעברית קלה: **תעשו מדינה, זה הכלל הגדול של התורה, ואידך פרטים.** מצווה בזאת העם ליצור לעצמו מסגרת אירגונית המבטיחה שלא יהיו מצוות התורה ואזהרותיה מסורים לרצון כל אדם ואדם.

ומבאר הרמב"ם מה צריך לעשות כדי לקיים את המצוה הזאת, שעד שלא נעשה עדיין היא לא נעשתה ומשנעשה הרי קוימה:

ומתנאי מצוה זו שיהיו הממנים הללו דרגה למעלה מדרגה והוא שממנים בכל עיר עשרים ושלשה דיינים שמתקבצים כולם במקום אחד בשער העיר הראויה למנין הזה ווהי סנהדרי קטנה וממנים בירושלם בית דין הגדול שבעים דיינים וממנים אחד על אותם השבעים והוא ראש הישיבה והוא שקוראים אותו חכמים גם נשיא ויהיו הכל מקובצים במקומם המיוחד להם ומקום שאנשיו מועטים שאינו ראוי לסנהדרי קטנה ממנים בו על כל פנים שלשה להוציא לפועל את הדינים בדברים קטנים ומעבירים את הדברים הגדולים למי שלמעלה מהם.

ומסדר הדברים ברור שהממנים את השופטים אינם בית הדין הגדול המרכזי, שהרי עוד לפני שהוא קיים ולפני שניגשים להקמתו ממנים את העשרים ושלושה שבכל עיר ועיר, ובעל כרחנו הממנה על פי המצוה האמורה כאן את השופטים הראשונים הוא כלל האומה. גם המלך אינו מוזכר בפרשת מינוי השופטים, וגם בתורה הוא בא מאוחר יותר, ומצותו תלויה בביאת הארץ ובאמירת **אָשִׂימָה עָלַי**, ואין התנאים האלה משהים את מצות כינון מערכת המשפט.

וכן ממנים מפקחים המבקרים בשווקים ובודקים דרכי בני אדם במשאם ומתנם כדי שלא יעשקו אפילו בדבר מועט — היא מצות **וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ**, ודיינו שהזכרנו אותה, ונשוב לעסוק בשופטים.

והצווי שנאמר במצווה זו הוא אמרו **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ בְּכָל־שְׁעָרֶיךָ** ולשון ספרי מנין שממנין בית דין אחד לכל ישראל תלמוד לומר **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ** ומנין שממנין אחד על גבי כולן תלמוד לומר **תִּתֶּן־לְךָ** ומנין שממנין בית דין לכל שבט ושבט תלמוד לומר **בְּכָל־שְׁעָרֶיךָ** רבן שמעון בן גמליאל אומר **לִשְׁבָטֶיךָ וְשָׁפְטוּ** מצוה על כל שבט ושבט להיות דן את שבטו **וְשָׁפְטוּ אֶת־הָעָם** על כרחן <הערת המהדיר: כ"ה הנוס' בכל כה"י>.

עד כאן מצוות מינוי הסנהדרין וכל השופטים המוטלת על כלל עם ישראל. ועדיין לא שמענו

על התנאי לכושר הדיינות, הסמיכה איש מפי איש עד משה, לא שצריכים אותה ולא איך היא נוצרת ומתקיימת. כאילו אין סמיכה בתורה, וכל מה שהשופט צריך כדי לישב בדין הוא שהציבור יאמר לו שב ושפוט, ואם אמרו לו, הרי זה שופט קנסות ונפשות וממון ומקדש חדשים ועושה כל מה ששופטים עושים.

אבל עדיין לא גמרנו את המצוה. הנה ממשיך הרמב"ם:

וכבר נכפל הצווי הזה על מנוי שבעים זקנים והוא אמרו יתעלה למשה **אֶסְפָה־לִּי שִׁבְעִים אִישׁ מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל** ואמרו כל מקום שנאמר **לי** הרי **הוא** קיים לעולם **וְכִהֲנוּ לִי** כלומר שהוא צווי תמידי ואינה מצוה לפי שעה אלא זה חובה למשך הדורות ודע שכל המנויים הללו כלומר סנהדרי גדולה וקטנה ובית דין של שלשה ושאר המנויים כולם לא יהיו אלא בארץ ישראל דוקא אין סמיכה בחוצה לארץ.

פתאום מופיעה בדברי הרמב"ם הסמיכה, כאילו היא דבר שכבר הוזכר, וכעת הוא בא רק לסייג שהיא צריכה תנאים כדי להתקיים. אבל איפה שמענו עליה בראשונה שהיא בכלל שייכת לעניין?

צריך לומר שהיא משתמעת בהכרח מהביטוי **אֶסְפָה־לִּי** ביחד עם הדרשה שדבר שנאמר בו **לי** קיים לעולם. שמאחר שהשופטים כפרטים אחרי מאה ועשרים שנה מתים כשאר בני אדם, לא ייתכן שהגוף „בית דין של שבעים" יהיה קיים „לעולם", אם לא יצורפו אליו חברים חדשים במשך השנים במקום אותם זקנים שהלכו לעולמם, וצירוף זה אל המניין, השלמת בית הדין את עצמו בשיטת חבר מביא חבר, הוא הסמיכה.

יתר דברי הרמב"ם במצוה זו אינם כעת נושא לדיוננו ואעתיקם כאן רק כדי להראות שלא מסתתר שם דבר שישנה את השקפתנו על הדברים שכבר הבאנו. וכאשר נתקיימה הסמיכה בארץ ישראל רשאים אותם הסמוכים לדון בארץ ובחוצה לארץ וזהו ענין אמרם סנהדרין נוהגת **בארץ** ובחוצה **לארץ** אבל לא ידונו דיני נפשות לא בארץ ולא בחוצה לארץ אלא אם היה בית הבחירה עומד כמו שבארנו בהקדמת המאמר הזה[33]. ולשון ספרי על אמרו יתעלה במכה נפש בשגגה **וְהָיוּ אֵלֶּה לָכֶם לְחֻקַּת מִשְׁפָּט לְדֹרֹתֵיכֶם בְּכֹל מוֹשְׁבֹתֵיכֶם**. אמרו **בְּכֹל מוֹשְׁבֹתֵיכֶם** בארץ ובחוצה **לארץ** יכול **אף** ערי מקלט יהיו נוהגות בחוצה לארץ תלמוד לומר **אֵלֶּה** הדינין נוהגות בין **בארץ** בין בחוצה **לארץ** וערי מקלט אין נוהגות **אלא בארץ**. וכבר נתבארו כל דיני מצוה זו במסכת סנהדרין.

אומר לנו הרמב"ם ש**שֹׁפְטִים תִּתֶּן** ו**אֶסְפָה־לִּי** הם אותה מצוה עצמה, ואם נעשתה **אֶסְפָה־לִּי** כבר התקיים עיקרה של **שֹׁפְטִים תִּתֶּן** — רק מובן, שאחר כך, כשמיישבים עיר חדשה, צריך שוב למנות בה שופטים חדשים. ועוד נראה שהוא קובע שהמאוחרת במקרא, **שֹׁפְטִים תִּתֶּן**, ניתנה לישראל ראשונה, ורק אחרי שהיא כבר

33 דיני נפשות אין דנין אותן אלא במציאות המקדש ולשון המכילתא מנין שאין ממיתין אלא בפני הבית תלמוד לומר **מֵעִם מִזְבְּחִי תִּקָּחֶנּוּ לָמוּת** הא אם יש לך בית אתה ממית ואם לאו אין אתה ממית ושם נאמר עוד מנין שתהא סנהדרין סמוכה למזבח תלמוד לומר **מֵעִם מִזְבְּחִי תִּקָּחֶנּוּ לָמוּת**.

היתה נתונה נאמר למשה **אֶסְפָה־לִּי**. ואף על פי שמאמר **אֶסְפָה־לִּי** היה בתחילת שנות המדבר בין המשכן ובין המרגלים ו**שֹׁפְטִים תִּתֶּן** כתובה בנאומי משה סמוך למותו, קרוב לפרש את הסכמת ה׳ להצעת יתרו (**וְצִוְּךָ אֱ-לֹהִים**) כנתינת מצות **שֹׁפְטִים תִּתֶּן**, וכמו שאמר משה על אותה פרשה **הָבוּ לָכֶם אֲנָשִׁים חֲכָמִים וּנְבֹנִים וִידֻעִים לְשִׁבְטֵיכֶם**, כלומר העם בחר את השופטים הראשונים.

נמצאנו למדים שני מקורות לסמכות השופטים, האחד הוא כלל העם, והאחר הוא המלך, כי כשמשה מינה את השבעים הוא פעל כמלך ולא כנביא בהוראת שעה — שעל פעולת נביא בהוראת שעה לא היה הרמב״ם כותב וכבר נכפל הציווי. וכשיש מלך, המלך מבצע את המצוות המוטלות על כלל ישראל, ובזה כלל ישראל יוצא ידי חובתו במצוות האלה. במינוי השופטים הראשונים נאמר בסוף הפסוק **וַאֲשִׂמֵם בְּרָאשֵׁיכֶם**, ומבצע הושבת השופטים הבא במקרא יזם המלך יהושפט, וכן עשיית המקדש מוטלת על הכלל ומשה מארגן אותה ומקים את המשכן, כיבוש הארץ מוטל על הכלל ויהושע ודוד מארגנים ומנהיגים אותו, מלחמת הצלת ישראל מיד צר מוטלת על הכלל וכל עצמו של מלך ממונה בעיקר לצורך ניהולה, מלחמת עמלק מוטלת על הכלל ועל ביצועה מופקד שאול, ובניית בית הבחירה מוטלת על הכלל ושלמה מוציא אותה אל הפועל.

אם המצב משתנה והצורך לקיים את המצוה המוטלת על הכלל מתעורר מחדש, ובאותה שעה אין שם מלך שעושה אותה בשם העם ובעבורו, היא חוזרת להיות מוטלת על העם בכללותו, וגם ראינו אותה מקויימת על ידי העם בלי מלך. השלמת ההתנחלות בימי ספר השופטים נעשתה בידי שבטים ומשפחות ויחידים **אִישׁ הַיָּשָׁר בְּעֵינָיו**, בימי מרדכי ואסתר נקהלו היהודים ועמדו על נפשם נגד עמלק ועוזריו, המקדש שוקם על ידי קומץ חלוצים ושופץ על ידי עבד, ואם בר כוזיבא החזיק עצמו כמלך לפני שבנה כמה שהספיק מהבית החמישי[34], הרי בימי יוליאנוס קיסר ושוב בימי הכיבוש הפרסי האחרון לא שמענו על מלכים בישראל שהיו מעורבים במה שהספיקו באותם נסיונות־שיקום־הבית.

ואחרי שקיומו הנצחי של הסנהדרין התגלה כאחד הדברים היפים שבאגדות שהם רוחניים דקים ולפי הצורה והמהות והאמת הפנימית, אבל אינם במציאות הגשמית הגסה הזאת שלנו הנראית לעיני בשר של החומר העכור, ובפועל, לצורך עולם העשיה, אין לנו שופטים היום — אז נעשה לנו חדשים! כי על כן מצות ה׳ **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ בְּכָל־שְׁעָרֶיךָ** לא בטלה ולא עברה מן העולם, ועדיין אנחנו חייבים בכל יום לקיימה.

כותב הרמב״ם בהלכות סנהדרין פרק ד: נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינין ולסמוך אותן הרי אלו סמוכין ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים. יכול תלמיד זריז לשאול כאן:

---

34 ראשון של שלמה, שני ושלישי של חגי (עיין שם!), רביעי של הורדוס.

הלא לפי דרכנו עד הלום היה הרמב"ם צריך לכתוב את הדין הזה בבטחון של ודאות ולא בלשון נראין לי הדברים? אבל באמת אין הכרח לפרש את ההתלבטות על עצם הסמכות הנתונה בידי הכלל למנות לעצמו שופטים לכל הדינים; הרי יש פה שלושה פרטים מחודשים שלא למדנום עד כה מהמקראות: *אחד*, שהממנים יכולים להיות אנשי ארץ ישראל דוקא ואין צורך להיוועץ ביהדות התפוצות גאוניה ואדמוריה; *שני*, שגם בתוך ארץ ישראל אין צריך דעת כל העם אלא די בדעת החכמים בלבד. *ושלישי* שמי שסמכוהו עם ישראל יכול לסמוך אחרים. שכן מהתורה ומדרשת הכתוב לא למדנו שיטת חבר מביא חבר אלא לגבי אותו בית דין של שבעים פלוס עוד אחד שהעמיד משה רבנו על פי ה׳, שעליו נאמר **אֶסְפָה־לִּי**, ולא על כל שרי המאות והאלפים ובתי הדינים של עשרים ושלושה שישבו בכל השערים.

ואולם ברור שאפשרות זו, שחבר השופטים הראשון ישלים וירבה את עצמו מתוך שאר החכמים בלי צורך לכנס מחדש את כל העם כל אימת שמת אחד מהם או בכל פעם שבונים בהרי ישראל מאחז חדש, מקלה מאד על קיומה ותפקודה של מערכת השיפוט. וכן במינוי הראשון מובן מאליו שקל יותר להגיע להסכמה בין החכמים שבארץ ישראל מלהסכמה בין כל עם ישראל המפוזרים בעולם, וגלויה לכל עין התועלת המעשית שבחידושי הרמב"ם בהלכות, מהרגע שמתעורר הרצון לשים קץ מעשי לזילזול המתמשך שהאומה מזלזלת זה מאות רבות בשנים במצוה יסודית זו שבתורה.

השאלה רק אם מה שנראה בעיני הרמב"ם הוא ככה בפועל בהלכה למעשה.

והרי אפשר שלא קיבלו רשות למנות איתם חברים כיוצא בהם אלא דוקא חברי אותו גוף שעליו בא הגילוי מהכתוב שהוא קיים לעולם. ואף על פי שראינו פשוט בכמה מקומות שנסמכו חכמים שלא הפכו על ידי זה מיד לחברים בבית הדין הגדול של שבעים ואחד, ואדרבה אפילו בימים כתקנם המסלול הרגיל של קידום המוחות הטריים הוא שממנים את הראשון שבתלמידים באחד מבתי הדין של עשרים ושלושה, ורק מאוחר יותר הוא יעלה לבית הדין הגדול, אף על פי כן אפשר שכל זה נכלל בגדר ההשלמה העצמית של כלל חבר השופטים שמרכזו הוא בית הדין הגדול, אבל מי שעיקר התחלת מינויו נובע לא משושלת הסמיכה שהתחיל משה רבנו כי אם ממינוי בידי המלך או הסכמת כלל ישראל, מי אומר שגם הוא מוסמך לעשות אחרים כיוצא בו? לגבי זה מכלל ספק לא יצאנו.

אשר לצימצום „העם" ל„יושבי הארץ" בלבד כתב לזה הרמב"ם טעם בפירוש המשנה בכורות פרק רביעי וכבר ביארנו בתחלת סנהדרין שאין נקרא בית דין בסתם אלא סמוך בארץ ישראל בין שהיה סמוך מפי סמוך או בהסכמת בני ארץ ישראל למנותו ראש ישיבה לפי שבני ארץ ישראל הם אשר נקראין קהל וה׳ קראם כל הקהל [**כָּל־הַקָּהָל כְּאֶחָד אַרְבַּע רִבּוֹא אַלְפַּיִם שְׁלֹשׁ־מֵאוֹת שִׁשִּׁים**] ואפילו היו עשרה אחדים ואין חוששין למי מזולתם בחוצה לארץ כמו שבארנו בהוריות. ובהקדמה להוריות באר

כתנאי חמישי לקרבן המיוחד על שגגה של כל הקהל: שיעשו בהוראתם כל יושבי ארץ ישראל או רובן, כלומר רוב מנין התושבים או רוב מנין שנים עשר השבטים, והדין הזה למד רב אסי בהוריות מהחג שעשה שלמה אחרי חנוכת בית המקדש: **וַיַּעַשׂ שְׁלֹמֹה בָעֵת־הַהִיא ׀ אֶת־הֶחָג וְכָל־יִשְׂרָאֵל עִמּוֹ קָהָל גָּדוֹל מִלְּבוֹא חֲמָת ׀ עַד־נַחַל מִצְרַיִם לִפְנֵי ה׳ אֱ־לֹהֵינוּ שִׁבְעַת יָמִים וְשִׁבְעַת יָמִים אַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם** — מלבוא חמת וצפונה־מזרחה ומנחל מצרים מערבה־דרומה אינם עוד בכלל **קָהָל גָּדוֹל**. אבל רב אסי למד כן לגבי קהל של עוברים על מצות התורה בהוראת בית דין, ואין הכרח גמור שבדיוק אותו קהל יהיה גם זה שבחירת השופטים תלויה בו. אמנם הדבר מסתבר שהכלל הנשפט יהיה גם הכלל הממנה את השופטים, אבל היא הנותנת מקום לפיקפוק, שכן החובה לשמוע להוראות בית הדין קיימת גם בחוצה לארץ.

ומה שכתב הרמב״ם שהמוסמכים למנות בהסכמתם הכללית שופטים שלא קיבלו סמיכה בשושלת ממשה רבנו הם כל החכמים שבארץ ישראל או במשנה בסנהדרין כל התלמידים והחכמים ... בארץ ישראל, יש להעיר בו שאם לא נרצה לעשות מחלוקת בין פירוש המשנה וההלכות הרי אותם אנשים הנקראים בפירוש המשנה התלמידים והחכמים הם החכמים בהלכות, ובפירוש בכורות הם בני ארץ ישראל בסתם. כנימוק הגיוני לגילגול האחריות על בני התורה דוקא כתב הרב ציץ אליעזר במכתב משנת התש אל הראשל״צ דאז הרב עוזיאל ש„יש לומר בפשוטו לפי שענין זה החכמים והתלמידים הם הנקראים שלוחם של כל עם הארץ שבארץ כי מה להם לאנשים פשוטים לענינים כאלו, והוו כשליחי הקהל בזה". בפשטות יש לומר על זה שלא כל כך פשוט למעשה להבדיל בין פשוט וחכם, וגם מבחינה עיונית אינו מבורר וגלוי מאליו שלאנשים פשוטים אין עניין במינוי השופטים שישפטו אותם. ועל כל פנים אין סברא כגון זו „בפשוטו" ממין הראיות התורניות הרגילות אשר דרכן להראות איך הדבר שרוצים להביא לו ראיה בעצם כבר אמור בדברי אמוראים, תנאים, נביאים או התורה עצמה.

אבל אפשר שהמשך העיון בדרך הביצוע המעשי יישב אגב דרכו גם את התמיהה העיונית.

אז נניח שכבר נשר משלחן הישיבה של מעלה פתק לאמור ***הלכה כהרמב״ם בכל הפרטים נגמרו התירוצים קדימה לעבודה!*** מה צריך אז לעשות?

אם החכמים בארץ ישראל צריכים למנות את השופטים אחרי שהסכימו את מי למנות, אז צריך לאסוף את כולם ולשאול מה דעתם ונימוקיהם, עד שישמעו כולם את כולם ויחליטו אילו נימוקים היו משכנעים ביותר ומהי הדעה הנראית לכל אחד מהם נכונה ביותר, ואחר כך צריכים להצביע ולספור קולות, ומי שיצאו מזה כנבחרים הם יהיו הדור הראשון של שופטים סמוכים וישבו ביחד בסנהדרין ויסדרו לפניהם שורות של תלמידים, ומאז והלאה תקיים המערכת הזאת את עצמה.

אז נברר קודם כל מהו חכם ואחר כך נוכל אולי להחליט מי עונה על ההגדרה, ואז נדע את מי לכנס לאספה הממנה ומי לא. בוודאי נכלל בגדר חכם מי שיודע בעל פה עשרים וארבעה ספרים וששה סדרים וששים מסכתות ויודע לפשוט מתוך ידיעה זו ספקות במשפטים ובשאר המצוות ולהסביר לאחרים איך יוצאת המסקנה מהמקורות. בוודאי לא נכלל בגדר חכם מי שאינו יודע שום דבר מכל אלה וגם כשמסבירים לו אינו תופס ואינו זוכר. אבל מה עם מי שאינו בקי אלא ברי"ף ובמפרשיו ובזוהר, אבל במתימטיקה הוא מתקשה והמלים הביולוגיות והחקלאיות שבסדר זרעים הן סינית בשבילו? האם זה ייכלל, לפחות בתורת „והתלמידים"? ומי שבקי וחריף בשחיטה ובטריפות ובמומי בכורות ובמיני חגבים חיה ועוף הטמאים והטהורים ובאילנות ובעשבים וגם ברפואת בהמות ובזואולוגיה ובבוטניקה ובספרות המדעית הקלאסית בתחומים שלו בלשונות המקור, אבל מסדרי העבודה במקדש אין לו מושג וההבדל בין אבן מסמא ואבנים מקורזלות אינו נהיר לו? האם הוא יותר קרוב להיות חכם מהקודם או פחות ממנו? והנה אם לא נכלול באספת החכמים כל מי שהוא באמת חכם על פי ההלכה, תעוות התוצאה, כי לא תישמענה ולא תישקלנה דעות שהיה צריך לשמוע ולשקול ולא ייספרו קולות שהיה צריך לספור אותם. ואם נכלל באספה מי שבאמת אינו חכם, ייספרו קולות שלא צריך היה לספור, אלא שבמקרה הזה יש לפחות אפשרות שיסכימו כולם פה אחד על עניין אחד, ואז אין זה מזיק שבין המסכימים היו גם כמה שלא היו צריכים להיות שם. והנה זאת נראית לכאורה אפשרות קרובה יותר אל המציאות, שכן ההחלטה למנות לשופט חכם פלוני או אלמוני איננה החלטה שאין חכם ומכובד וראוי למעלה הימנו, אלא רק החלטה שהוא ימלא מעתה תפקיד זה. ומאחר שכל האספה לא התכנסה אלא אחרי שכבר היה רצון כללי של כולם להסכים על כמה חכמים שיהיו שופטים סמוכים כדי לחדש לטובת הכלל את המוסד של בית דין סמוכים, יש להניח שיימצא לפחות קומץ אנשים שלגביהם אין איש בקהל איתן ועקשן בדעתו שמינויים לשופטים יהיה רע יותר לישראל מהמשך המצב הקיים שאין בו שופטים כלל.

אלא שיש בגוף בוחר כזה בעיה מעשית עקרונית שלא תיפתר מאליה בשום החמרה סבירה של קנה המידה לחכמה ולתלמידות. יוותרו בו על כל פנים כמה אלפים ואולי רבבות שאי אפשר להוציא אותם בטענה שאינם חכמים או לפחות תלמידים מבלי שיתרעם על החלטה זו קהל גדול של חכמים ותלמידים ואנשים פשוטים הקשורים אליהם, והמספר הזה של חברים בגוף הבוחר פשוט גדול יותר מדי בשביל דיון מסודר שבסופו הצבעה שתהיה תקפה על פי התורה.

לפני כמעט חמש מאות שנה, כשישבו בצפת יותר למדנים מבכל שאר הארץ ביחד ואנשי צפת הסכימו ביניהם לחדש את הסמיכה על פי הרמב"ם, ועל סמך שהם לבדם כבר רוב עשו מעשה כהסכמתם וסמכו אנשים אחדים, ושלחו למהרלב"ח בירושלים בקשתם להסכים עמהם ולהיאות לקבל מהשליח את כתר הסמיכה, דחה המהרלב"ח בקשתם זו בנימוקים שונים, שאחד

מהם רציני ושייך לכאן, הוא לקוח משו"ת הרשב"א[35], ועניינו בעברית קלה שהוראת התורה כפי שדרשוה חז"ל מהכתוב **אַחֲרֵי רַבִּים לְהַטֹּת** לא נאמרה אלא אחרי שכל חברי הגוף המחליט שמעו כל אחד את הדעות של כולם ונימוקיהם ואחרי כן בירר בלבו אי זה נימוק משכנע אותו ואחר כך אמרו שוב כל אחד דעתו וספרו קולות לכאן ולכאן, אז ורק אז הופכת דעת הרוב להחלטת הגוף כולו.

ומוזהרים חברי הגוף המחליט שלא להתעצל ולעגל פינות אלא לבדוק ולחשוב כל אחד לעצמו, כמו שכתב הרמב"ם במצות לא תעשה מספר רפג: שהוזהר הדיין מלילך אחר סברת דיין אחר דרך הסמכות עליו בחיוב המחייב או זיכוי הזכאי, בלי שיבחון הדבר בעצמו לפי חקירתו וסברתו מתוך יסודות הדין, והוא אמרו: **וְלֹא־תַעֲנֶה עַל־רִב לִנְטֹת**, הכוונה בזה: אל תבקש בריב, הנטיה בלבד, והוא: שתטה עם הרוב או עם הגדולים, ותשתוק ממה שיש בדעתך באותו הדין. ולשון המכילתא: **לֹא תַעֲנֶה עַל־רִב לִנְטֹת שלא תאמר בשעת מנין: דיי שאהיה כר' איש פלוני אלא אמור מה שלפניך.** ומעתה הגע בעצמך, כמה חכמים חדי תפישה ומהירי הבנה וחזקי זכרון וארוכי סבלנות יכולים לשבת יחדיו ולדון בדעות שונות באופן כזה, ולהקשות איש על נימוקי רעהו בראיות הגיוניות ולתרץ תירוצים של טעם עד שמתלבן מבין כולם דבר הנראה בעיני כולם כאמת בדוקה ומוכחת? ברי לי שהמספר קטן בהרבה מחמשת אלפים, ועדיין לא התחשבנו בהערה צודקת אחרת של המהרלב"ח: **ולא לבד אותה ההסכמה שהסכימו לשעבר אינה קיימת מטעם רוב אלא אפילו שעתה ירצו לשאת ולתת עמנו בדין ולשמוע טענותינו ולהודיע לנו ראיותיהם אם בעינינו יראה שאינם ראיות לקיים סברתם וגם הם לא יחזרו בהם ויסכימו לדעתם הראשונה אין הסכמתם קיימת מטעם רוב.** וזה, שעתה כבר הם נוגעים בדין הזה, שאדם שפירסם שאחרי בחינה ושיקול דעת הגיע למסקנה פלונית יתבייש אחר כך להודות שמישהו אחר מבין יותר טוב ממנו ודברי אותו אחר נכונים, אלא יטה לחפש חיזוקים וצידוקים למה שהוא עצמו הבין וחשב והחליט וסתירות לדברי חברו הצודק ממנו, דברים שלא היה נתפש להם אילו היתה דעתו עדיין פתוחה כששמע את החולק עליו, אבל עכשיו היא כבר נעולה מבלי שהוא עצמו מרגיש בכך ואיננו יכול לשמוע ולהבין כראוי את דברי בעל מחלוקתו ולתת להם את המשקל הראוי. דבר זה לא רק מסתבר ומתקבל על הדעת, אלא המהרלב"ח גם מוכיח אותו מהתלמוד. המידה שבה נועלת ההתקבעות בדעה אחת את דעת המחזיק בה בפני סברות אחרות עומדת כמובן ביחס הפוך למידת חכמתו וענוותו, וגם למידה שבה הראיה המובאת נגדו פשוטה מוכרחת וגלויה לכול.

מי ששומע דעות מנומקות, בפרט בנושא מסובך שהשומע לא חקרו לעומק ולא חשב עליו הרבה,

35 זה לשון הרשב"א בחלק ב סימן קד: שאין הולכין אחר הרוב אלא כשרבו המזכין על המחייבין או המחייבין על המזכין מתוך משא ומתן של כלם אבל כשהמיעוט איננו לא.

אם הטיעונים המוצעים לא נראים לו מיד כמופרכים בעליל, הרי תטה דעתו לקבל אותם, ובפרט כשהטוען בזכותם הוא אדם שדעתו נחשבת אצל השומע. ככל שהשומע יותר מודע לתופעה הזאת, ככל שהוא יותר מאמין בכושר ההבנה והשיפוט של עצמו יותר משל אחרים גם בנושאים שהוא צריך ללמוד אותם לפני שהוא יכול לחשוב עליהם, וככל שהוא באמת יותר חריף בשכלו וידיעותיו רחבות יותר, ככה פחות תשפיע עליו הנטיה האמורה, אבל שלגמרי לא תהיה לה שום השפעה, זה קשה לצייר — בדרך כלל **צַדִּיק הָרִאשׁוֹן בְּרִיבוֹ**. והנה בסנהדרין שדנה בדיני נפשות מתחילים את הרצאת הדעות מקטן הדיינים, כדי שהתודעה שהם גדולים יותר ממנו תשמור את דעת השומעים חופשית. ככל שאדם שומע יותר דעות, הוא מתעייף יותר, והנכונות לקלוט, להבין ולזכור כל אחת מהן מבלי לקבוע כלפיה עמדה לפני שמיעת כולן — קטנה. לפי נסיוני רוב בני אדם נאטמים אחרי שתים או שלוש שיטות, מעטים יכולים להגיע לעשרים, על עצמי אני בטוח שמעולם לא הגעתי לעשרים ושלוש, והנדרש מחברי בית הדין הגדול: שבעים דעות, ועוד אחת של עצמם, ולשקול כולם בהגינות ולהחליט על פי תוקף הראיות, דבר זה נראה כמעט למעלה מכח אנוש. אבל הדיון במינוי הסמוכים החדשים צריך להתקיים בגוף של מאות ואלפי חברים — אי אפשר לצייר בדמיון שזה יתנהל בהגינות ובהגיון. וממילא לא תהיה שם שום משמעות לדעת הרוב והמיעוט, ממש כשם שאין קשר בין רצונו המחושב של עם חכם ונבון משכיל ואחראי ובין הרכב הכנסת ומעשיה.

הוגה הדעות ארתור שופנהאואר אסף בחיבור קטן שנון ומפורסם כמה עשרות תחבולות המסייעות לצאת צודק מוויכוחים. תחבולתו מספר 30 היא:

הטיעון *argumentum ad verecundiam* המצטנע „לא טענתי שלי היא שאתה מתבקש להודות לה — אלא דברי החכם המפורסם פלוני אלמוני": במקום בנימוקים השתמש בשמות בני־סמכא בהתאם לידיעות שיש ליריבך.

Unusquisque mavult credere quam judicare — כל אחד מעדיף להאמין ולא לשפוט, אומר סנקא [De vita beata, I, 4]: על כן קלה מלאכתו של מי שיש לו לצדו דברי בר־סמכא שהיריב מכבדו ביראת־כבוד. ויהיו ליריב בני־סמכא בעלי תוקף יותר ויותר ככל שמצומצמות יותר ידיעותיו ויכולותיו שלו. אם הללו מהמדרגה הראשונה, יהיו בעבורו בני־סמכא מעטים מאד או אף כמעט לא אחד אשר מפני דבריו יבטל דעתו שלו. לכל היותר יכיר בסמכותם של אנשי המקצוע בענף־מדע או באומנות שהוא עצמו איננו מתמצא בם, וגם דבריהם יבחן בחשדנות. לעומת זאת לבני האדם הרגילים יש דרך ארץ גדול בפני אנשי המקצוע מכל הסוגים. אינם יודעים שמי שעושה עניין למשלוח ידו אינו אוהב את העניין אלא את הפרנסה שלו — וגם לא, שמי שמלמד מקצוע נדיר הוא שידע אותו ידיעה יסודית, כי מי שלומד אי זה עניין לימוד יסודי, בדרך כלל לא נותר לו הפנאי ללמדו לאחרים. אולם בשביל ההמון יש בני סמכא לרוב שמאמריהם יזכו להסכמה מחמת הכבוד. ובכן אם אין לטובת הטענה שלך מאמר המתאים בדיוק, הבא אחד שנאמר במובן אחר או בנסיבות

אחרות. מאמרי בני סמכא שהיריב אינו מבין אותם כלל, אלה בדרך כלל מכים חזק יותר מכולם. לבלתי־מלומדים יש יראת כבוד מיוחדת להם בפני משפטים יווניים ולטיניים. אפשר גם כן במקרה הצורך לא רק לעוות אלא ממש לזייף, או לפברק מאמר יש מאין: ברוב המקרים אין הספר מצוי ביד היריב, ואף אינו בקי כדי לחפש בו. דוגמה יפה ביותר לעניין זה סיפק אותו כומר צרפתי שהתבקש לרצף כמו שאר האזרחים את קטע הרחוב שלפני ביתו ומאן לאמור paveant illi, ego non pavebo.[36] מזה השתכנעו ראשי העיירה. באותו אופן אפשר להשתמש במשפטים קדומים המקובלים על הכלל כבמאמרי בני־סמכא. שכן רוב בני אדם חושבים כמו שכתב אריסטוטלס α μεν πολλοις δοκει ταυτα γε ειναι φαμεν, אמנם מה שנראה לרבים אנחנו אומרים שאכן הוא כן (או המפורסמות אינן צריכות ראיה): הן אין בעולם דעה מופרכת ומגוחכת שלא ימהרו הבריות וישושו לאמצה כדעתם שלהם, מיד משהצליח מאן דהוא לשכנעם שהיא מקובלת על הכלל. הדוגמה פועלת על חשיבתם כמו על מעשיהם. הם כבשים ההולכים אחרי המשכוכית לכל אשר תוליכם; קל להם יותר למות מלחשוב. מוזר מאד שלמקובלותה של דעה יש משקל כה נכבד אצלם, שהרי הם יכולים לראות אצל עצמם איך מאמצים להם בני אדם דעות בלי שיפוט ורק מכח דוגמתם של אחרים. אבל את זה אינם רואים, כי כל הכרת נפש עצמם רחוקה מהם. — רק הנבחרים אומרים כמו שאמר פלטון τοις πολλοις πολλα δοκει ההמון מחזיק מהמון דברים[37], בראש ההמון יש המון שטויות (או פֶּתִי יַאֲמִין לְכָל־דָּבָר), ומי שישית לבו לאלה, ידיו עמוסות בעמל גדול.

היותו של רעיון כלשהו *מקובל על הכלל* וידוע בציבור איננו לפי האמת וברצינות שום ראיה, אפילו לא לכאורה ובבחינת דעת מטה מחמת ההסתברות, להיותו אמיתי.[38] מי שיטענו שיש

---

36 בתרגום של גלחים כתוב paveant illi et non paveam ego כנוסח לטיני של דברי הנביא ירמיהו **יֵחַתּוּ הֵמָּה וְאַל־אֵחַתָּה אָנִי**, והתרגום נכון. כוונת המובא בפנים כמעט זהה, ולא בשינוי הזעיר נעוצה הבדיחה, אלא בהבאת מלה הגזורה מהפועל pavere *לפחד* בנסיבות שבהן השומעים חושבים שהיא גזורה מהפועל pavire *לחבוט, להרביץ, בייחוד על קרקע כדי להדק אותה וליישר פניה ומזה במובן מושאל לסלול או לרצף* — „ירצפו המה, אני לא ארצף".

37 התיגעתי למצוא מקומם של שני המשפטים היווניים בכתבי פלטון ואריסטוטלס ומצאתי אותם מובאים במקומות שונים — משם שופנהאואר, ולא משם אריסטו ואפלטון. גם חיפוש אחרי חלק מהמלים לא העלה ניסוחים הדומים לאלה שהביא, ונראה לי שזו בדיחה משלו שהנפיץ מאמרי בני־סמכא יש מאין. במקום אחד ראיתי מאמרו של שופנהאואר בתרגום צרפתי, ושם צוין מקור המשפט הלקוח כביכול מאריסטוטלס בספר האתיקה הניקומכית.

38 מפני כשל המחשבה המבואר בפנים בטוב טעם הזהירתנו תורת משה במלים קצרות: **לֹא־תִהְיֶה אַחֲרֵי־רַבִּים לְרָעֹת וְלֹא־תַעֲנֶה עַל־רִב לִנְטֹת אַחֲרֵי רַבִּים לְהַטֹּת** — לומר לך שאם העניין שמחזיקים בו הרבים לפי שיפוטך העצמאי רע הוא, אז **לֹא־תִהְיֶה אַחֲרֵי־רַבִּים לְרָעֹת**; ואם תראה **רִב** באי זה עניין שאין לך בו שיפוט עצמאי, אל תהיה התיחסותך **לִנְטֹת אַחֲרֵי רַבִּים** שתאמץ לך כדעה מן המוכן את מה שטוענת המפלגה שחבריה רבים יותר, כי זה גורם רק **לְהַטֹּת** את ההכרעה המעשית שלא לפי האמת והדין. אין לבלבל את פשט תורת ה׳ עם דרשת ההלכה שלשם קביעת הוראתו המעשית של גוף שצריך לקבל החלטה משותפת **אַחֲרֵי רַבִּים לְהַטֹּת**, שסופרים קולות וקובעים לפי הדעה שקולותיה מרובים. דעות כדי להיספר במניין חייבות להיות עצמאיות: אפילו שנים מזכין או שנים מחייבין ואחד אומר איני יודע יוסיפו הדיינין — לא שיאמר אותו דיין שאינו מצליח להחליט שהוא מצטרף לדעתם של אלה שיודעים להכריע וייגמר העניין בהסכמה. את פשט הפסוק אני למד מפיסוק

בהסכמת הרבים כח כעין ראיה יניחו בעל כרחם 1. שהמרחק *בזמן* שולל מאותה כלליות את כח הראיה שלה; שאם לא כן, היו צריכים לחזור לכל אותן טעויות שהיו לפנים מקובלות כאמיתות, כגון השיטה הפטולמאית, או להשיב בכל הארצות הפרוטסטנטיות על כנה את הקטוליות; 2. שהמרחק *במקום* גם הוא פועל כך; שאם לא כן, לא יוכלו עוד מאמיני הבודהאות, הנצרות והאיסלם להסתמך על הסכמת הכלל. (על פי ז'רמי בנטהם בספר Tactique des assemblées législatives, suivie d'un traité des sophismes politiques, 1816, כרך 2 עמ' 75-76)[39].

הטעמים: בעל הטעמים חילק את המחצית השניה של הפסוק חלוקה ראשית בטרחא שהיא מלך, ומה שנותר מימין לטרחא חילק במשנה הראשון שהוא רביע: **וְלֹא־תַעֲנֶה עַל־רִב ׀ לִנְטֹת אַחֲרֵי רַבִּים | לְהַטֹּת.**

39 זה לשון המקור — בפיענוח רובוטי, לקוי כדרכם של פיענוחים כאלה:

1.o S'il n'étoît pas bien entendu que la distance, en fait de temps, détruit la force probative de l'autorité du nombre, il s'ensuit. que toutes les anciennes erreurs devroient être rétablies, parce qu'elles ont été universelles: il s'ensuit que la religion Catholique devroit être remise en vigueur dans les États protestants, que les lois de tolérance devroient être abolies, et qu'on devroit prononcer un veto absolu contre tous les changements imaginables.»

2.o Si la distance, en fait de lieu, n'étoit pas considérée comme détruisant la force probative de l'autorité du nombre, il s'ensuit que la religion Mahométane devrait être substituée à la religion Chrétienne , ou la religion de la Chine à l'une et à l'autre.

L'autorité du nombre, en matière d'opinion, prise en elle-même, indépendamment de toute preuve, est, donc un argument sans aucune force. Si on voulait lui donner de la valeur dans quelque faible degré que ce fût, on seroit d'abord conduit à l'absurde (1).

(1) «Que ne pouvons-nous voir ce qui se passe dans l'esprit des hommes lorsqu'ils choisissent une opinion! Je luis sûr que si cela étoit, nous réduirions le suffrage d'une infinité de gens à l'autorité de deux ou trois personnes, qui, ayant débité une doctrine que l'on supposoit qu'ils avoient examinée à fond, l'ont persuadée à plusieurs autres par le préjugé de leur mérite, et ceux-ci à plusieurs autres qui ont trouvé mieux leur cumpte, pour leur paresse naturelle, à croire tout d'un coup ce qu'on leur disoit, qu'à l'examiner sérieusement. De sorte que le nombre des sectateurs crédules et paresseux s'augmentant de jour en jour, a été un nouvel engagement aux autres hommes, de le délivrer de la peine d'examiner une opinion qu'ils voyoient si générale, et qu'ils le persuadoient bonnement n'être devenue telle que par la solidité des raisons desquelles on s'étoit servi d'abord pour l'établir. Et enfin on s'est vu réduit à la nécessité de croire ce que tout le monde croyoit, de peur de passer pour un factieux qui veut lui seul en savoir plus que tous les autres, et contredire la vénérable antiquité: si bien qu'il y a eu du mérite à n'examiner plus rien et à s'en rapporter à la tradition. Jugez vous-même si cent millions d'hommes engagés dans quelque sentiment de la manière dont je viens de le représenter, peuvent le rendre probable. — Souvenez-vous de certaines opinions fabuleuses à qui l'on a donné la chasse dans ces derniers temps, de quelque grand nombre de témoins qu'elles fussent appuyées, parce qu'on a fait voir que ces témoins s'étant copiés les uns les autres, ne devoient être comptés que pour un; et sur ce pied-là, concluez qu'encore que plusieurs nations et plusieurs siècles s'accordent à accuser les Comètes de tous les désastres qui arrivent dans le monde après leur apparition; ce n'est pourtant pas un sentiment , d'une plus grande probabilité que s'il n'y avoit que sept ou huit personnes qui en fussent, etc.

Bayle, Pensées diverses sur les Comètes. T. I. p. 10.

L'auteur s'attache en plusieurs endroits à combattre l'argument tiré du consentement général comme marque de la vérité.

מהספר של Pierre Bayle ראיתי כרכים של מהדורות ישנות, שם הוא נקרא Pensées diverses, écrites a un Docteur de Sorbonne, A l'occasion de la Cométe qui parut au mois de Décembre 1680. אבל כרך המכיל המובא כאן ראיתי רק במהדורת 1911 הנקראת Pensées sur la Cométe, ושם מתחיל מה שמובא כאן בעמ' 36. הכתיב קצת שונה:

Que ne pouvons nous voir ce qui se passe dans l'esprit des hommes lorsqu'ils choisissent une opinion! Je suis seur que si cela étoit, nous réduirions le suffrage d'une infinité de gens à l'autorité de deux ou trois personnes, qui ayant débité une Doctrine que l'on supposoit qu'ils avoient examinée à fond, l'ont persuadée à plusieurs autres par le préjugé de leur mérite et ceux cy à plusieurs autres, qui ont trouvé mieux leur conte, pour leur paresse naturelle, à croire tout d'un coup ce qu'on leur disoit qu'à l'examiner soigneusement. De sorte que le nombre des sectateurs crédules et paresseux s'augmentant de jour en jour a été un nouvel engagement aux autres hommes de se délivrer de la peine d'examiner une opinion qu'ils vovoient si générale et qu'ils se persuadoient bonnement n'être devenue telle que par la solidité des raisons desquelles on s'étoit servi d'abord pour l'établir; et enfin on s'est veu réduit à la nécessité de croire ce que tout le monde croyoit, de peur de passer pour un factieux qui veut lui seul en savoir plus que tous les autres et contredire la vénérable Antiquité; si bien qu'il y a eu du mérite à n'examiner plus rien et à s'en raporter à la Tradition. Jugez

מה שמתכוונים אליו כשמדברים על *דעת הכלל* או הדעה המקובלת בציבור איננו בעצם, כשבודקים אותו לאור הנר, אלא דעתם של שנים או שלושה, והיינו משתכנעים מזה מיד, אילו יכולנו לצפות מהצד בדרך שנולדת ונוצרת בה דעה כללית כזאת. היינו אז מוצאים שהיו אלה שנים או שלושה שאימצו אותה בראשונה או המציאוה וטענו שהיא הנכונה, והבריות בטוב לבם בטחו בראשונים האלה שחקרו ובחנו אותה כהוגן בדיקדוק וביסודיות; על פי המשפט הקדום בדבר כשרונם המספיק של הללו אימצוה להם בתחילה כמה אחרים כדעתם שלהם; לאלה שוב האמינו רבים אחרים אשר יעצה להם עצלותם כי מוטב להאמין מיד מלטרוח לפני כן לחקור ולבדוק. כך גדל מיום ליום קהל המאמינים עצלי החשיבה וקלי האמונה: שכן משתמך בדעה מספר הגון של קולות, סברו הבאים אחריהם שהיא לא היתה משיגה תמיכה כזאת אם לא היו נימוקיה מכריחים. אלה שעדיין נותרו בלתי משוכנעים הודו מעתה בעל כרחם למה שכבר הודה בו כל העולם, פן ייחשבו למעוררי מדנים שהתמרדו נגד המקובל בציבור, ולפחזנים יהירים המבקשים להיות חכמים יותר מכל העולם. כעת היתה ההסכמה לחובה. מכאן והלאה המעטים המסוגלים לשפוט שותקים בעל כרחם; ומי שרשאים לדבר הם כאלה שבהעדר כל יכולת לגבש להם דעות משל עצמם ושיפוט משלהם אינם אלא הד לדעתם של אחרים; אבל הם צועקים בראש מקהלת המקנאים לאותה דעה נגד כל מערער ומפקפק. שכן מה ששנוא להם אצל הספקן איננו כל כך דעתו החולקת עצמה כמו עצם החוצפה שהוא רוצה לשפוט ולחשוב בעצמו, דבר שהם אינם עושים אותו לעולם, ובפני עצמם הם מודעים לכך. — קיצור דבר, לחשוב מסוגלים רק מעטים, אבל דעות רוצים כולם שתהיינה להם: מה נשאר אפוא לעשות, אם לא, במקום לייצר אותן איש איש לעצמו, לקחת אותן מן המוכן כמו שהן נמצאות אצל אחרים? ומאחר שככה מתנהל הדבר, מה משקל ומשמעות נותרו למספר המיליונים המחזיקים בדעה זו או אחרת? כמו שקורה עם פרטים היסטוריים שמוצאים אותם במאה ספרים, אבל אחר כך מוכיחים שכולם העתיקום זה מזה ובסופו של דבר הכל נשען על עד יחיד אחד. (על פי בייל, הגיגים על כוכבי שביט, כרך 1 עמ' 10.)

ועם כל זאת אפשר להשתמש בויכוח עם אנשים המוניים ב„דעת הכלל" כבסמכות בעלת כח ראיה — עד כאן מה שראיתי להביא הנה מדברי שופנהאואר.

לכאורה נראה אפוא שבכלל אי אפשר לקיים את דיון הגוף הממנה את השופטים החדשים באופן תקין ומושכל. וממילא לא תהיה תוצאת הדיון שיתקיים בעלת תוקף הלכתי.

ואשר להכרח שכתב הרמב"ם בפירוש המשנה לסנהדרין — שאם לא תאמר כן לא תהא אפשרית מציאות בית דין הגדול לעולם, לפי

vous même si cent millions d'hommes engagez dans quelque sentiment, de la manière que je viens de représenter, peuvent le rendre probable et si tout le grand préjugé qui s'élève sur la multitude de tant de sectateurs ne doit pas être réduit, faisant justice à chaque chose, à l'autorité de deux ou trois personnes qui apparemment ont examiné ce qu'ils enseignoient. Souvenez vous, Monsieur, de certaines opinions fabuleuses à qui l'on a donné la chasse dans ces derniers tems, de quelque grand nombre de témoins qu'elles fussent appuyées, parce qu'on a fait voir que ces témoins s'étant copiez les uns les autres, sans autrement examiner ce qu'ils citoient, ne dévoient être contez que pour un, et sur ce pied là concluez qu'encore que plusieurs nations et plusieurs siècles s'accordent à accuser les Comètes de tous les desastres qui arrivent dans le monde après leur apparition, ce n'est pourtant pas un sentiment d'une plus grande probabilité que s'il n'y avoit que sept ou huit personnes qui en sussent, parce qu'il n'y a gueres d'avantage de gens qui croyent ou qui ayent cru cela, après l'avoir bien examiné sur des principes de Philosophie.

שצריך כל אחד מהם שיהא סמוך בלי ספק והרי כבר הבטיח ד׳ בשיבתם באמרו **וְאָשִׁיבָה שֹׁפְטַיִךְ֙ כְּבָרִ֣אשֹׁנָ֔ה**, ושמא תאמר שהמשיח ימנה אותם ואף על פי שאינם סמוכין, הרי זה מוכחש, לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע ממנה לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה. ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו, אמר **וְאָשִׁיבָה שֹׁפְטַיִךְ֙ כְּבָרִ֣אשֹׁנָ֔ה וְיֹעֲצַ֖יִךְ כְּבַתְּחִלָּ֑ה אַחֲרֵי־כֵ֗ן יִקָּ֤רֵא לָךְ֙ עִ֣יר הַצֶּ֔דֶק**, וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה׳ לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה׳ ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בוא המשיח כמו שנתבאר בפסוקי המקרא — אמנם נראה ממנו שאינו רוצה להסביר סמכותו של משה לסמוך את השבעים שלו בהיות משה מלך והמלך פועל מטעם העם, כפי שהצעתי לעיל, אבל הרי ההסבר הזה עדיין אפשרי הוא ולא הופרך, ואם הוא נכון, הנה המשיח יהיה מלך ותהיה לו הסמכות שיש למלך למנות שופטים, כפי שנראה שעשה יהושפט; וכן נראה שבאותה סמכות הידועה ומקובלת בעם השתמש המלך החשמונאי שלזכר מעשהו, או נכון יותר לזכר ביטול מעשהו, קבעו את העשרין ותמניא בטבת ליום טוב כי בו יתיבת כנשתא על דינא [= בעשרים ושמונה בטבת ישבה הכנסת על הדין] מפני שהיו הצדוקין יושבין בסנהדרין ינאי המלך, ושלמינון המלכה יושבת אצלו, ולא אחד מישראל יושב עמהם חוץ משמעון בן שטח. והיו שואלין תשובות והלכות, ולא היו יודעין להביא ראיה מן התורה. אמר להם שמעון בן שטח: כל מי שהוא יודע להביא ראיה מן התורה כשר לישב בסנהדרין. פעם אחת נפל דבר של מעשה ביניהם ולא היו יודעים להביא ראיה מן התורה אלא אחד שהיה מפטפט כנגדו, ואומר תן לי זמן ולמחר אשוב. נתן לו זמן. הלך וישב לו בינו לבין עצמו, ואינו יכול להביא ראיה מן התורה. למחר נתביש לבא ולישב בסנהדרין, והעמיד שמעון בן שטח אחד מן התלמידים והושיבו במקומו. אמר להם: אין פוחתין בסנהדרין משבעים ואחד. וכך עשה להם בכל יום ויום, עד שנסתלקו כלם וישבה סנהדרין של ישראל. יום שנסתלקה סנהדרין של צדוקים וישבה סנהדרין של ישראל עשאוהו יום טוב. אין צריך ללמוד מזה שהסמיכה חלה ותופסת אצל מי שאינו מאמין בתורה שבעל פה ואינו יודע להביא ראיה מהתורה שבכתב, די לנו להסיק מהמעשה שהרעיון שהמלך יכול ליצור סמיכה חדשה ולהושיב בסנהדרין היה מקובל על דעת העם, שכן סמוכי איש מפי איש הללו בוודאי לא היו.

אבל ההנחה שהמלך המשיח יכול ומוסמך לבצע דבר שהעם מצווה בו איננה פוטרת את העם מאחריותו לעשות כמצווה לפני שבא המשיח. השאלה רק אם יש לו אפשרות, והרי שוב אין לנו הוכחה מהשלילה שלמשיח לא תהיה סמכות, כי באמת גם לו תהיה.

שאלה אחת שהעלו, כאילו כבר בטוח שתשובתה שלילית, מהמפקפקים באפשרות המעשית היא אם יש בדורנו מי שראוי להיסמך.

שכן אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים מופלאין בחכמת התורה בעלי דעה מרובה ויודעין קצת משאר חכמות כגון רפואות וחשבון תקופות ומזלות ואיצטגנינות ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו כדי שיהיו יודעין לדון אותם. ומופלאין בחכמת התורה הם כמובן אנשים היודעים בעל פה לפחות עשרים וארבעה ספרים וששה סדרים וששים מסכתות ויודעים לפשוט מתוך ידיעתם זו ספקות במשפטים ובשאר המצוות ולהסביר לאחרים איך יוצאת המסקנה מהמקורות? ומי בדור היתום הזה יטען שהוא במעלה הזאת? אבל באמת נראה שהרמב"ם מוכן לתת ציון „מופלא" גם על פחות מזה, שכן מעט אחר כך הוא כותב תלמיד שהיה חכם ומבין והיה מחוסר קבלה הרי רבו מוסר לו הקבלה שהוא צריך לה בדין זה והוא דן עימו בדיני נפשות. ברור מזה שאפילו אחד שלא בטוח יעבור בהצטיינות את מבחני הדיינות של הרבנות שמטעם המלכות יכול להיות מספיק טוב כדי לדון דיני נפשות. צריך שיהיה לו שכל ושידע לגלגל ולהבין ספרים וידע מספיק פרטים בערך כדי לדעת מה הוא צריך לבדוק ולברר ולעמוד עליו בדיוק, ואין צורך שידע את כל הש"ס בעל פה. ואחרי שאגדת ההלכה על **השופט אשר יהיה בימים ההם** קבעה שמפקדי המרדים **בדן ירובעל ויפתח** היו גם ראשי סנהדרין ועם זאת קראה אותם **קלי עולם**, צריך להבין שאלה נבחרו בזכות כח השיפוט וההכרעה, הכושר לקלוט נתונים ולחתוך דברים, וההלכות הצריכות לכל עניין היו מלמדים אותם לפי הצורך. ואפשר שבין יודעי החומר לא היה אחד שידע את כל החומר, אלא שהיה יועץ לסדר נשים ויועץ אחר לנזיקין וכעזה"ד. שיהיה את מי למנות, זאת אפוא דאגה יחסית קטנה.

ואין לטעון שעם כל חסרונם היו שמשון, יפתח וגדעון המלומדים והחכמים ביותר שנמצאו בדורותם, שכן היה לפחות בימי שנים הראשונים לפחות אחד שהיה גדול מהם ושהיה בעל רוח הקודש, כמבואר בתרגום יונתן: וַהֲוָה מְסוֹף תְּרֵין יַרחִין וְתַבַת לְוָת אְבוּהָא וַעְבַד לַה יָת נִדְרֵיה דִנדַר וְהִיא לָא יָדְעָא גְבַר וַהֲוָת לִגזֵירָא בְיִשׂרָאֵל"בישא#3#" בְדִיל דְלָא לְאַסָקָא גְבַר יָת בְרֵיה וְיָת בְרַתֵיה לַעֲלָתָא כְמָא דַעְבַד יִפְתָח גִלעְדָאָה דְלָא שַׁאֵיל לְפִנחָס כָהְנָא וְאִלוּ שְׁאֵיל לְפִנחָס כָהְנָא הֲוָה פָרֵיק יָתַה בִדמִין. **אלא פינחס אמר הוא צריך לי ואני הולך אצלו ולא עוד אלא אני כהן גדול בן כהן גדול ואני הולך אצל עם הארץ יפתח אמר אני ראש קציני ישראל ואני הולך אצל פינחס בין דין לדין אבדה הנערה.** ועם כל זאת אילו נפלה מחלוקת בין פינחס וחכמי עירו **בֵּֽין־דָּ֨ם ׀ לְדָ֜ם בֵּֽין־דִּ֣ין לְדִ֗ין וּבֵ֥ין נֶ֙גַע֙ לָנֶ֔גַע** היו צריכים לקום ולעלות **אֶל־הַשֹּׁפֵ֔ט אֲשֶׁ֥ר יִהְיֶ֖ה בַּיָּמִ֣ים הָהֵ֑ם** והוא ירובעל בדורו כמשה בדורו או יפתח בדורו כשמואל בדורו, והנה מפורש שכח ההכרעה **בֵּֽין־דָּ֨ם ׀ לְדָ֜ם בֵּֽין־דִּ֣ין לְדִ֗ין וּבֵ֥ין נֶ֙גַע֙ לָנֶ֔גַע** תלוי במינוי ואיננו נובע מאליו מהידענות.

אבל הסכמת כל ישראל, או לפחות כל חכמי ישראל, איך תושג זו? הרי הראינו להבין שאספת

אלפיים חכמים איננה חכמה יותר מאסיפת עשרים, כי אם ההיפך[40]?

עובדה שכבר היתה בפועל החלטה של עם ישראל כולו שיש לה תוקף הלכתי בלתי מעורער ותוצאה מוסכמת על הכול. כל הדברים שבתלמוד הבבלי, כתב הרמב"ם בהקדמת חיבורו הגדול, חייבים כל ישראל ללכת בהן, וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמים שבתלמוד ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם, הואיל וכל אותם הדברים שבתלמוד הסכימו עליהם כל ישראל ואותם החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולימדו שהמשפט כך הוא הם כל חכמי ישראל או רובן, והן ששמעו הקבלה בעיקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבנו עליו השלום. והנה לא קראנו ולא שמענו על כנסיה גדולה של כל שלומי אמוני ישראל שנשאה ונתנה וקיבלה לבסוף ברוב קולות או בהסכמה פה אחד את סמכות התלמוד בבלי עליהם ועל זרעם אחריהם. ובעצם, כשמנסים לחשוב על זה, גם על אספת כל יהודי שבע ועשרים ומאה מדינות אחשורוש לא קראנו שקימו וקיבלו בה את תקנות הפורים של אסתר ומרדכי. והמבחן הידוע למלך שלמעשיו יהיה דינא דמלכותא, שמטבעו יוצא באותן הארצות שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים, כלום עלה על דעת שום איש לתלות הסכמה זו בכינוס כל בני אותה מדינה שדנו בו ונמנו וגמרו שיהיו משתמשים במטבעותיו כאמצעי תשלום? ברור שכל אלה ההסכמות הן התנהגות בפועל המבטאת התקבלות אותו מנהג או קבלת אותה מרות אצל אותו ציבור. אבל בתחילתם היו יוזמות ומעשים של יחידים או קבוצות קטנות — חכמי התלמוד בבבל, הסיעה החרדית בקואליציית אחשורוש, מפקד הגדוד שחיפש לו מקצוע אזרחי מכובד. והוא הדין אם יעמוד בישראל בית דין שציבור הלמדנים מסכים כי הוא בשר מבשרו ושהציבור בכללותו כפוף להוראותיו גם בלי חתימת שטר בוררות וקבלת פשרות ואין אדם יכול לדבר בו סרה מבלי שהציבור התורני יקיא אותו מתוכו, הנה בית הדין הזה יהיה בדרך טובה. ואם יקפיד שלא לקבל לתוכו אלא חברים הראויים מבחינת ייחוסם ומצבם המשפחתי וגילם לשבת בסנהדרין ולא שום אדם שאין בית הדין עצמו חפץ בו ויזם צירופו והבריות יצייתו לפסיקותיו והשלטון לא יעז ולא יוכל לפעול נגדו בכח, וגם יעשה אותו בית דין כל מה שעושה בית הדין המרכזי של ישראל בזמן שאין מלך ועדיין אין העם מורד בו או מצפצף עליו או מתעלם ממנו, וחברי בית הדין סומכים שופטים אחרים וממנים בתי דינים אחרים שזוכים גם הם לאותה הכרה ציבורית, ומתקבל על דעת הבריות שכל בתי הדין האחרים תלויים ברשות שנותן להם אותו

[40] כמו שכתב כבר לפני כמאה שנה גוסטב לה בון בספרו על פסיכולוגיית ההמונים: Les décisions d'intérêt général prises par une assemblée d'hommes distingués, mais de spécialités différentes, ne sont pas sensiblement supérieures aux décisions que prendrait une réunion d'imbéciles […] Dans les foules, c'est la bêtise et non l'esprit, qui s'accumule. אחרי שהעתקתי זה פה קמתי ותירגמתי כל הספר תמצאנו להלן כולו בעברית וקרא הדברים בהקשרם.

בית דין — או אז התקיימה בפועל הסכמת כל ישראל והסכמת כל חכמי ארץ ישראל והסכמת כל התלמידים והחכמים, כי כל ההסכמות האלה עניין אחד, ונמצא שהסמיכה חזרה לישראל. ובהכרח יהיו דיני הקנסות הראשונים שידון בית הדין החדש בבחינת ניסוי נועז, ורק אם תוצאות הדיון התקבלו על דעת הציבור כמעשה בית דין בר תוקף, רק אז יימצא למפרע שהיתה להם באמת הסמכות לדון, אבל משהתברר שהוא ככה, באמת קיימת הסמכות כמקדם.[41]

---

[41] לרגל חיפוש המקורות לרשימה הזאת מצאתי כדמות רמז לשעת כושר מיוחדת לחידוש הסנהדרין במיוחד בימים האלה שלנו.

מקור לסמיכה בארץ ישראל בזמן הזה

הנה מפורסם הדין שכותב הרמבם בסוף דבריו בספר המצוות שכל המנויים האלה, כלומר: סנהדרי גדולה וקטנה ובית דין של שלושה ושאר המינויים — כולם לא יהיו אלא בארץ ישראל דווקא, ופשוט מהתלמוד שהוא כן, אבל רק עכשיו מצאתי שמהמקרא (והרי מי שאינו יודע להביא ראיה מן התורה אל ישב בסנהדרין) לא ציינו לזה חכמי שני התלמודים מקור אלא פסוק אחד ביחזקאל: ר' אמי שאל לר' סימון שמעת שממנין זקינים בח"ל א"ל שמעתי שאין ממנין זקינים בח"ל א"ר לוי ולא מקרא מלא הוא **בֶּן־אָדָם בֵּית יִשְׂרָאֵל יֹשְׁבִים עַל־אַדְמָתָם** הא כל ישיבה שלך לא יהא אלא על אדמתך. והרי אין כאן שום קשר בין פשט המלים המובאות ובין הדרשה הנתלית בהן. אז אולי מסתתר הקשר בהקשר, בסביבה הקרובה של אותן מלים, וההלו הובאו רק בתורת ציון מקום, ואנשי התלמוד שהיו בקיאים ורגילים במקרא יותר ממני הבינו מיד על מה מדובר? אז ככה כתוב שם לפניו ואחריו: כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' יַעַן אֹמְרִים לָכֶם אֹכֶלֶת אָדָם אתי (אָתְּ) וּמְשַׁכֶּלֶת גויך (גּוֹיַיִךְ) הָיִית: לָכֵן אָדָם לֹא־תֹאכְלִי עוֹד וגויך (וְגוֹיַיִךְ) לֹא תכשלי־ (תְשַׁכְּלִי־) עוֹד נְאֻם אֲ·דֹנָי ה': וְלֹא־אַשְׁמִיעַ אֵלַיִךְ עוֹד כְּלִמַּת הַגּוֹיִם וְחֶרְפַּת עַמִּים לֹא תִשְׂאִי־עוֹד וגויך (וְגוֹיַיִךְ) לֹא־תַכְשִׁלִי עוֹד נְאֻם אֲ·דֹנָי ה': וַיְהִי דְבַר־ה' אֵלַי לֵאמֹר: בֶּן־אָדָם בֵּית יִשְׂרָאֵל יֹשְׁבִים עַל־אַדְמָתָם וַיְטַמְּאוּ אוֹתָהּ בְּדַרְכָּם וּבַעֲלִילוֹתָם כְּטֻמְאַת הַנִּדָּה הָיְתָה דַרְכָּם לְפָנָי: וָאֶשְׁפֹּךְ חֲמָתִי עֲלֵיהֶם עַל־הַדָּם אֲשֶׁר־שָׁפְכוּ עַל־הָאָרֶץ וּבְגִלּוּלֵיהֶם טִמְּאוּהָ: וָאָפִיץ אֹתָם בַּגּוֹיִם וַיִּזָּרוּ בָּאֲרָצוֹת כְּדַרְכָּם וְכַעֲלִילוֹתָם שְׁפַטְתִּים: וַיָּבוֹא אֶל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר־בָּאוּ שָׁם וַיְחַלְּלוּ אֶת־שֵׁם קָדְשִׁי בֶּאֱמֹר לָהֶם עַם־ה' אֵלֶּה וּמֵאַרְצוֹ יָצָאוּ: וָאֶחְמֹל עַל־שֵׁם קָדְשִׁי אֲשֶׁר חִלְּלֻהוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר־בָּאוּ שָׁמָּה: ועדיין — מה הקשר, השייכות והיחס למינוי שופטים? ונראה לי שרק בהשקפה על הקשר עוד יותר גדול תיפתר השאלה הזאת. הבה ונתחיל את העניין מהנבואה נגד הר שעיר.

וַיְהִי דְבַר־ה' אֵלַי לֵאמֹר: בֶּן־אָדָם שִׂים פָּנֶיךָ עַל־הַר שֵׂעִיר וְהִנָּבֵא עָלָיו: וְאָמַרְתָּ לּוֹ כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' הִנְנִי אֵלֶיךָ הַר־שֵׂעִיר וְנָטִיתִי יָדִי עָלֶיךָ וּנְתַתִּיךָ שְׁמָמָה וּמְשַׁמָּה: עָרֶיךָ חָרְבָּה אָשִׂים וְאַתָּה שְׁמָמָה תִהְיֶה וְיָדַעְתָּ כִּי־אֲנִי ה': יַעַן הֱיוֹת לְךָ אֵיבַת עוֹלָם וַתַּגֵּר אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל עַל־יְדֵי־חָרֶב בְּעֵת אֵידָם בְּעֵת עֲוֺן קֵץ: לָכֵן חַי־אָנִי נְאֻם אֲ·דֹנָי ה' כִּי־לְדָם אֶעֶשְׂךָ וְדָם יִרְדֲּפֶךָ אִם־לֹא דָם שָׂנֵאתָ וְדָם יִרְדֲּפֶךָ: וְנָתַתִּי אֶת־הַר שֵׂעִיר לְשִׁמְמָה וּשְׁמָמָה וְהִכְרַתִּי מִמֶּנּוּ עֹבֵר וָשָׁב: וּמִלֵּאתִי אֶת־הָרָיו חֲלָלָיו גִּבְעוֹתֶיךָ וּגְאוֹתֶיךָ וְכָל־אֲפִיקֶיךָ חַלְלֵי־חֶרֶב יִפְּלוּ בָהֶם: שִׁמְמוֹת עוֹלָם אֶתֶּנְךָ וְעָרֶיךָ לֹא תישבנה (תָשֹׁבְנָה) וִידַעְתֶּם כִּי־אֲנִי ה': יַעַן אֲמָרְךָ אֶת־שְׁנֵי הַגּוֹיִם וְאֶת־שְׁתֵּי הָאֲרָצוֹת לִי תִהְיֶינָה וִירַשְׁנוּהָ וַה' שָׁם הָיָה:

לָכֵן חַי־אָנִי נְאֻם אֲ·דֹנָי ה' וְעָשִׂיתִי כְּאַפְּךָ וּכְקִנְאָתְךָ אֲשֶׁר עָשִׂיתָה מִשִּׂנְאָתֶיךָ בָּם וְנוֹדַעְתִּי בָם כַּאֲשֶׁר אֶשְׁפְּטֶךָ: וְיָדַעְתָּ כִּי אֲנִי ה' שָׁמַעְתִּי | אֶת־כָּל־נָאָצוֹתֶיךָ אֲשֶׁר אָמַרְתָּ עַל־הָרֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר | שממה (שָׁמֵמוּ) לָנוּ נִתְּנוּ לְאָכְלָה: וַתַּגְדִּילוּ עָלַי בְּפִיכֶם וְהַעְתַּרְתֶּם עָלַי דִּבְרֵיכֶם אֲנִי שָׁמָעְתִּי: כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' כִּשְׂמֹחַ כָּל־הָאָרֶץ שְׁמָמָה אֶעֱשֶׂה־לָּךְ: כְּשִׂמְחָתְךָ לְנַחֲלַת בֵּית־יִשְׂרָאֵל עַל אֲשֶׁר־שָׁמֵמָה כֵּן אֶעֱשֶׂה־לָּךְ שְׁמָמָה תִהְיֶה הַר־שֵׂעִיר וְכָל־אֱדוֹם כֻּלָּהּ וְיָדְעוּ כִּי־אֲנִי ה':

וְאַתָּה בֶן־אָדָם הִנָּבֵא אֶל־הָרֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ הָרֵי יִשְׂרָאֵל שִׁמְעוּ דְּבַר־ה': כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' יַעַן אָמַר הָאוֹיֵב עֲלֵיכֶם הֶאָח וּבָמוֹת עוֹלָם לְמוֹרָשָׁה הָיְתָה לָּנוּ: לָכֵן הִנָּבֵא וְאָמַרְתָּ כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' יַעַן בְּיַעַן שַׁמּוֹת וְשָׁאֹף אֶתְכֶם מִסָּבִיב לִהְיוֹתְכֶם מוֹרָשָׁה לִשְׁאֵרִית הַגּוֹיִם וַתֵּעֲלוּ עַל־שְׂפַת לָשׁוֹן וְדִבַּת־עָם: לָכֵן הָרֵי יִשְׂרָאֵל שִׁמְעוּ דְּבַר־אֲ·דֹנָי ה' כֹּה־אָמַר אֲ·דֹנָי ה' לֶהָרִים וְלַגְּבָעוֹת לָאֲפִיקִים וְלַגֵּאָיוֹת וְלֶחֳרָבוֹת הַשֹּׁמְמוֹת וְלֶעָרִים הַנֶּעֱזָבוֹת אֲשֶׁר הָיוּ לְבַז וּלְלַעַג לִשְׁאֵרִית הַגּוֹיִם אֲשֶׁר מִסָּבִיב: לָכֵן כֹּה־אָמַר אֲ·דֹנָי ה' אִם־לֹא בְּאֵשׁ קִנְאָתִי דִבַּרְתִּי עַל־שְׁאֵרִית הַגּוֹיִם וְעַל־אֱדוֹם כֻּלָּא אֲשֶׁר נָתְנוּ־אֶת־אַרְצִי | לָהֶם לְמוֹרָשָׁה בְּשִׂמְחַת כָּל־לֵבָב בִּשְׁאָט נֶפֶשׁ לְמַעַן מִגְרָשָׁהּ לָבַז: לָכֵן הִנָּבֵא עַל־אַדְמַת יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ לֶהָרִים וְלַגְּבָעוֹת לָאֲפִיקִים וְלַגֵּאָיוֹת כֹּה־אָמַר | אֲ·דֹנָי ה' הִנְנִי בְקִנְאָתִי וּבַחֲמָתִי דִּבַּרְתִּי יַעַן כְּלִמַּת גּוֹיִם נְשָׂאתֶם: לָכֵן כֹּה אָמַר אֲ·דֹנָי ה' אֲנִי נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי אִם־לֹא הַגּוֹיִם אֲשֶׁר לָכֶם מִסָּבִיב הֵמָּה כְּלִמָּתָם יִשָּׂאוּ: וְאַתֶּם הָרֵי יִשְׂרָאֵל עַנְפְּכֶם תִּתֵּנוּ וּפֶרְיְכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קֵרְבוּ לָבוֹא: כִּי הִנְנִי אֲלֵיכֶם וּפָנִיתִי אֲלֵיכֶם

אבל לעת עתה, בְּיָמִים האלה שלנו היום, אֵין

וְנֶעֱבַדְתֶּם וְנִזְרַעְתֶּם׃ וְהִרְבֵּיתִי עֲלֵיכֶם אָדָם כָּל־בֵּית יִשְׂרָאֵל כֻּלֹּה
וְנֹשְׁבוּ הֶעָרִים וְהֶחֳרָבוֹת תִּבָּנֶינָה׃ וְהִרְבֵּיתִי עֲלֵיכֶם אָדָם וּבְהֵמָה וְרָבוּ
וּפָרוּ וְהוֹשַׁבְתִּי אֶתְכֶם כְּקַדְמוֹתֵיכֶם וְהֵיטִבֹתִי מֵרִאשֹׁתֵיכֶם וִידַעְתֶּם
כִּי־אֲנִי ה׳׃ וְהוֹלַכְתִּי עֲלֵיכֶם אָדָם אֶת־עַמִּי יִשְׂרָאֵל וִירֵשׁוּךָ וְהָיִיתָ לָהֶם
לְנַחֲלָה וְלֹא־תוֹסִף עוֹד לְשַׁכְּלָם׃ כֹּה אָמַר אֲ-דֹנָי ה׳
יַעַן אֹמְרִים לָכֶם אֹכֶלֶת אָדָם אתי (אָתְּ) וּמְשַׁכֶּלֶת גויך (גּוֹיַיִךְ) הָיִית׃
לָכֵן אָדָם לֹא־תֹאכְלִי עוֹד וגויך (וְגוֹיַיִךְ) לֹא תכשלי־ (תְשַׁכְּלִי־) עוֹד נְאֻם
אֲ-דֹנָי ה׳׃ וְלֹא־אַשְׁמִיעַ אֵלַיִךְ עוֹד כְּלִמַּת הַגּוֹיִם וְחֶרְפַּת עַמִּים לֹא
תִשְׂאִי־עוֹד וגויך (וְגוֹיַיִךְ) לֹא־תַכְשִׁלִי עוֹד נְאֻם אֲ-דֹנָי ה׳׃

וַיְהִי דְבַר־ה׳ אֵלַי לֵאמֹר׃ בֶּן־אָדָם בֵּית יִשְׂרָאֵל יֹשְׁבִים עַל־אַדְמָתָם
וַיְטַמְּאוּ אוֹתָהּ בְּדַרְכָּם וּבַעֲלִילוֹתָם כְּטֻמְאַת הַנִּדָּה הָיְתָה דַרְכָּם לְפָנָי׃
וָאֶשְׁפֹּךְ חֲמָתִי עֲלֵיהֶם עַל־הַדָּם אֲשֶׁר־שָׁפְכוּ עַל־הָאָרֶץ וּבְגִלּוּלֵיהֶם
טִמְּאוּהָ׃ וָאָפִיץ אֹתָם בַּגּוֹיִם וַיִּזָּרוּ בָּאֲרָצוֹת כְּדַרְכָּם וְכַעֲלִילוֹתָם
שְׁפַטְתִּים׃ וַיָּבוֹא אֶל־הַגּוֹיִם אֲשֶׁר־בָּאוּ שָׁם וַיְחַלְּלוּ אֶת־שֵׁם קָדְשִׁי
בֶּאֱמֹר לָהֶם עַם־ה׳ אֵלֶּה וּמֵאַרְצוֹ יָצָאוּ׃ וָאֶחְמֹל עַל־שֵׁם קָדְשִׁי אֲשֶׁר
חִלְּלֻהוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר־בָּאוּ שָׁמָּה׃

לָכֵן אֱמֹר לְבֵית־יִשְׂרָאֵל כֹּה אָמַר אֲ-דֹנָי ה׳ לֹא לְמַעַנְכֶם אֲנִי עֹשֶׂה בֵּית
יִשְׂרָאֵל כִּי אִם־לְשֵׁם־קָדְשִׁי אֲשֶׁר חִלַּלְתֶּם בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר־בָּאתֶם שָׁם׃
וְקִדַּשְׁתִּי אֶת־שְׁמִי הַגָּדוֹל הַמְחֻלָּל בַּגּוֹיִם אֲשֶׁר חִלַּלְתֶּם בְּתוֹכָם וְיָדְעוּ
הַגּוֹיִם כִּי־אֲנִי ה׳ נְאֻם אֲ-דֹנָי ה׳ בְּהִקָּדְשִׁי בָכֶם לְעֵינֵיהֶם׃ וְלָקַחְתִּי
אֶתְכֶם מִן־הַגּוֹיִם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל־הָאֲרָצוֹת וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם
אֶל־אַדְמַתְכֶם׃ וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מַיִם טְהוֹרִים וּטְהַרְתֶּם מִכֹּל טֻמְאוֹתֵיכֶם
וּמִכָּל־גִּלּוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם׃ וְנָתַתִּי לָכֶם לֵב חָדָשׁ וְרוּחַ חֲדָשָׁה אֶתֵּן
בְּקִרְבְּכֶם וַהֲסִרֹתִי אֶת־לֵב הָאֶבֶן מִבְּשַׂרְכֶם וְנָתַתִּי לָכֶם לֵב בָּשָׂר׃
וְאֶת־רוּחִי אֶתֵּן בְּקִרְבְּכֶם וְעָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר־בְּחֻקַּי תֵּלֵכוּ וּמִשְׁפָּטַי
תִּשְׁמְרוּ וַעֲשִׂיתֶם׃ וִישַׁבְתֶּם בָּאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לַאֲבֹתֵיכֶם וִהְיִיתֶם לִי
לְעָם וְאָנֹכִי אֶהְיֶה לָכֶם לֵא-לֹהִים׃ וְהוֹשַׁעְתִּי אֶתְכֶם מִכֹּל טֻמְאוֹתֵיכֶם
וְקָרָאתִי אֶל־הַדָּגָן וְהִרְבֵּיתִי אֹתוֹ וְלֹא־אֶתֵּן עֲלֵיכֶם רָעָב׃ וְהִרְבֵּיתִי
אֶת־פְּרִי הָעֵץ וּתְנוּבַת הַשָּׂדֶה לְמַעַן אֲשֶׁר לֹא תִקְחוּ עוֹד חֶרְפַּת רָעָב
בַּגּוֹיִם׃ וּזְכַרְתֶּם אֶת־דַּרְכֵיכֶם הָרָעִים וּמַעַלְלֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא־טוֹבִים
וּנְקֹטֹתֶם בִּפְנֵיכֶם עַל עֲוֺנֹתֵיכֶם וְעַל תּוֹעֲבוֹתֵיכֶם׃ לֹא לְמַעַנְכֶם אֲנִי־עֹשֶׂה
נְאֻם אֲ-דֹנָי ה׳ יִוָּדַע לָכֶם בּוֹשׁוּ וְהִכָּלְמוּ מִדַּרְכֵיכֶם בֵּית יִשְׂרָאֵל׃
כֹּה אָמַר אֲ-דֹנָי ה׳ בְּיוֹם טַהֲרִי אֶתְכֶם מִכֹּל עֲוֺנוֹתֵיכֶם וְהוֹשַׁבְתִּי
אֶת־הֶעָרִים וְנִבְנוּ הֶחֳרָבוֹת׃ וְהָאָרֶץ הַנְּשַׁמָּה תֵּעָבֵד תַּחַת אֲשֶׁר הָיְתָה
שְׁמָמָה לְעֵינֵי כָּל־עוֹבֵר׃ וְאָמְרוּ הָאָרֶץ הַלֵּזוּ הַנְּשַׁמָּה הָיְתָה כְּגַן־עֵדֶן
וְהֶעָרִים הֶחֳרֵבוֹת וְהַנְשַׁמּוֹת וְהַנֶּהֱרָסוֹת בְּצוּרוֹת יָשָׁבוּ׃ וְיָדְעוּ הַגּוֹיִם
אֲשֶׁר יִשָּׁאֲרוּ סְבִיבוֹתֵיכֶם כִּי ׀ אֲנִי ה׳ בָּנִיתִי הַנֶּהֱרָסוֹת נָטַעְתִּי הַנְּשַׁמָּה
אֲנִי ה׳ דִּבַּרְתִּי וְעָשִׂיתִי׃ כֹּה אָמַר אֲ-דֹנָי ה׳
עוֹד זֹאת אִדָּרֵשׁ לְבֵית־יִשְׂרָאֵל לַעֲשׂוֹת לָהֶם אַרְבֶּה אֹתָם כַּצֹּאן אָדָם׃

כְּצֹאן קָדָשִׁים כְּצֹאן יְרוּשָׁלַ͏ִם בְּמוֹעֲדֶיהָ כֵּן תִּהְיֶינָה הֶעָרִים הֶחֳרֵבוֹת
מְלֵאוֹת צֹאן אָדָם וְיָדְעוּ כִּי־אֲנִי ה׳

יושבי הר שעיר סייעו לחרבן ישראל וביקשו להיבנות ממפלתם, והנה חרב הר שעיר מיושב. ועדיין הם באים לתפוס להם את הרי ישראל המושמים לאכול שארית טובתם בתורת מלקטים מן ההפקר, בהתרסה נגד א-להי הארץ ולחרפה להרי ארצו. וכנגד זה מבטיח ה׳ גאולה להרי ישראל שארצות השודדים אותם יחרבו כליל ואילו הרי ישראל ישובו ויתנו פרים: **עַנְפְּכֶם תִּתֵּנוּ וּפֶרְיְכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קֵרְבוּ לָבוֹא.** ולכאורה מוזר, אם ההרים נותנים פרים לישראל משמע שישראל נמצאים שם ומטפחים צמחי מאכל, ואילו **כִּי קֵרְבוּ לָבוֹא** משמע שהם רק מתקרבים ולא באו ממש? ומבטיח ה׳ שמשהחלה נתינת פירות ההרים לישראל השבים אליהם לא ייאמר עליהם עוד שהם מכלים את המתישבים עליהם. וכל הגאולה הזאת היא גאולת הארץ מכלימת הגוים, ואין גאולת העם נזכרת בה בעיקר.

ואז בא הפסוק של הסמיכה בארץ ישראל, אבל תוכנו בעצם איננו ציווי, אלה תוכחה קשה: **בֶּן־אָדָם בֵּית יִשְׂרָאֵל יֹשְׁבִים עַל־אַדְמָתָם וַיְטַמְּאוּ אוֹתָהּ בְּדַרְכָּם וּבַעֲלִילוֹתָם כְּטֻמְאַת הַנִּדָּה הָיְתָה דַרְכָּם לְפָנָי.** ובעוונותיהם הם גולים מהארץ ונפוצים בארצות ועושים חילול ה׳ גדול כי הגויים לועגים ונוזפים **עַם־ה׳ אֵלֶּה וּמֵאַרְצוֹ יָצָאוּ.** ואחר כך כדי לשים קץ לחילול ה׳ הזה **וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם מִן־הַגּוֹיִם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל־הָאֲרָצוֹת וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־אַדְמַתְכֶם׃ וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מַיִם טְהוֹרִים וּטְהַרְתֶּם מִכֹּל טֻמְאוֹתֵיכֶם וּמִכָּל־גִּלּוּלֵיכֶם אֲטַהֵר אֶתְכֶם**, וכן הלאה גאולה שלמה בחומר וברוח. ונמצאנו למדים שאמנם איך יוצא הדין מלשון הנביא עדיין איננו יודעים יותר טוב משידענו בתחילה, אבל מצאנו לשון הנביא רומזת על אותו השלב במהלך הגאולה שהוא מסוגל במיוחד ומעותד לנו להצליח בו להחזיר את כל הדינים ולהושיב עלינו שופטים כבראשונה: הוא השלב **שאנו בו.** וראה להלן עמ׳ 586 איך נובעת מזה דחיפות לפעול.

אפשר כמובן לפרש כל פרשה וכל פסוק וכל תיבה כדבר העומד בפני עצמו ובלי קשרי סיבות וזמנים ביניהם, ואז אין קושיות ואין תמיהות ואין בעצם מה להשכיל מתוך כל זה. אבל מרש״י למדנו דרך אחרת, שהוא פירש על שאלת ועדת החקירה בעולם האמת ציפית לישועה? *לדברי הנביאים*, כלומר האם השוית מה שקורה בימיך עם

מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל. ואפילו דיין אין. על כן מה עלינו לעשות?

אִישׁ הַיָּשָׁר בְּעֵינָיו יַעֲשֶׂה!

... כמובן רק במסגרת חוקי התורה, כי מה שמנוגד לאזהרות התורה איננו ישר ואיננו טוב, והתורה אמרה **וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳ לְמַעַן יִיטַב לָךְ וּבָאתָ וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ: לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ מִפָּנֶיךָ**. לתמיהה למה צריך את הציווי הזה אחרי שהתורה כבר ציוותה על כל הדברים הטובים והזהירה מכל הדברים הרעים ומפני שהיא שלמה גמורה ומושלמת אסור להוסיף עליה או לפחות ממנה — כתב המרב"ן בפירוש **קְדֹשִׁים תִּהְיוּ** לאמור אחרי אזהרת פרטי הדינין בכל משא ומתן שבין בני אדם, לא תגנוב ולא תגזול ולא תונו ושאר האזהרות, אמר בכלל ועשית הישר והטוב, שיכניס בעשה היושר וההשויה וכל לפנים משורת הדין לרצון חבריו. והוסיף בפרשת **לֹא תְנַסּוּ אֶת־ה׳** לאמור וזה ענין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותקוני הישוב והמדינות כלם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה, כגון לא תלך רכיל, לא תקום ולא תטור, ולא תעמוד על דם רעך, לא תקלל חרש, מפני שיבה תקום, וכיוצא בהן, חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר, עד שיכנס בזה הפשרה ולפנים משורת הדין, וכגון מה שהזכירו בדינא דבר מצרא, ואפילו מה שאמרו פרקו נאה ודבורו בנחת עם הבריות, עד שיקרא בכל ענין תם וישר. נמצא לפי דבריו ש**וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב** הוא מצוה שעניינה נוסף על מה שנאמר אצל מצוות אחרות, והיא כוללת ציווי מעשה לעשות דברים שלא אמרתם התורה בשום מקום ולא נמסרו פרטיהם בקבלה ומסורת, אלא מצווה האיש הישראלי להפעיל דמיונו ושכלו ורגש צדקו כדי לשער מה ישר וטוב בעיני ה׳, ואז לעשות את זה, מבלי שיזדקק לשם כך לשאלת חכם או להוראת בית דין: כי מתחלה אמר שתשמור חוקותיו ועדותיו אשר ציוך, ועתה יאמר גם באשר לא ציוך **תן דעתך** לעשות הטוב והישר בעיניו, כי הוא אוהב הטוב והישר. מה שהזכירו בדינא דבר מצרא, שכשאחד השכנים רוצה למכור שדה יש למי שגובל באותו שדה זכות

המובטח בנביאים ובחנת איך המלים יכולות להתלבש על המציאות ואיך המציאות הולמת את המלים? ואני רואה שהסלע האדום שומם ונסיון פראי המדבר מעבר ים המלח המזרחי למשול בהרי ישראל ולבזוז שארית טובתם לא צלח והרי ישראל מגדלים פירות המגיעים לשלחנות ישראל וליקביהם, ומקצת השטח גם מעבדים אותו ישראל ומצמיחים פירותיו, אבל מספר המתנחלים בהר עדיין קטן ביחס לכלל האומה, ולכן מבחינת כלל האומה ישראל עדיין רק „קרבו לבוא", והמוני בית ישראל עדיין יושבים לא על הרי ישראל כי אם למרגלותם, ומלכות הרשעה עוסקת בהוצאת ישראל מארצם, והבליינים שכחי התורה יוצאים מארץ ה לטיולים ונגררים אחרי עסקיהם או אחרי התקוה לעסקים גדולים ומשתקעים בחוצי ארצות, ושתי התופעות האלה גם יחד הן חילול ה גדול. ובעת אחת יש תהליך של התרופפות אחיזת שלטון הכופרים בלבות הנתינים הנרדים עם מגמת הפסולים והמקולקלים לרדת מהארץ ולהתבולל בגויים. ליקוט השאריות מההתאבדות הלאומית, אחד מעיר ושנים ממשפחה, נתון בידי שמים, אבל לשלומי אמוני ישראל כשרה שעה זו יותר משעות רבות שהיו לפניה להשיב את השופטים כמקדם, ובעזרת ה נעשה ונצליח.

קדימה לקנות אותה, ואם כבר קנה אותה מישהו אחר יכול הבר מצרא לתת לו כמה ששילם ולקחת לעצמו את השדה; וכן מה שתקנו שמקרקעין שהקנו בית דין למי שזכה בדינו מנכסי זה שהפסיד ולא נמצאו לו מטלטלין יוחזרו לו כשישיג אחר כך כסף לפרוע חובו, אף על פי שמן הדין כבר פקעה זיקתו לאותם מקרקעין — אלה יישומים ממוסדים וקבועים של ההנחיה הכללית, אבל מעצם טבעה איננה מוגבלת ומצומצמת למה שנאמר כבר בפירוש אחת ולתמיד, גם לא לכל מה שתיקנו חכמים או שהורה איזה בית דין, אלא היא הנהגה כוללת להתנהגות בכל ענייני הפרט והכלל.

במיוחד הכלל. במיוחד ענייני הכלל סובלים מהנהגה שאין לה מעוף ודמיון יוצר ואומץ לנחש על דעתה ועל אחריותה מה הדבר שאיננו כתוב בספרים ועם זאת הוא **הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳**, והעושה אותו **יִיטַב** לו והוא מביא על הכלל שכר טוב **וּבָאתָ וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ: לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ מִפָּנֶיךָ**, ומי שבורח מנטילת השם והיוזמה לפי צורך השעה ורק מדקדק שלא לחרוג מהתקנות והנהלים הקבועים אך איננו דואג לראות הנולד שלא תארע תקלה בכך נאמר עליו ענוותנותו החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו, ואמנם אפשר ללמד זכות על רבי זכריה בן אבקולס שלא הקשה לבו בשרירות אלא דאג לקילקולים בקיום המצוות העלולים לנבוע מההצעות שהועלו איך לטפל בבעיה, ושלא זכה להמציא פתרון כשר ויעיל כאחת, מפני שכבר נגזר על דורו לנפול ברעה, ולשם כך השיב ה׳ חכמים אחור ודעתם סיכל. אבל על כל פנים נראה מדברי רבי יוחנן שהכלל השגרתי **שׁוֹמֵר מִצְוָה לֹא יֵדַע דָּבָר רָע** איננו תמיד מספיק לבדו למציאת ההחלטה הנכונה **וְעֵת וּמִשְׁפָּט יֵדַע לֵב חָכָם** כי יש החלטות מתבקשות שאינן מוכרעות מראש על ידי הוראת איסור וחיוב, ויש אפילו מקרים של **עֵת לַעֲשׂוֹת לַה׳ הֵפֵרוּ תּוֹרָתֶךָ**, מתוכם יש מקרי פינחס של הלכה ואין מורין כן, ולעתים רחוקות אפילו מקרים של יעל אשת חבר של עבירה לשמה. בכל המקרים כולם נדרש אדם **בִּין תָּבִין אֶת־אֲשֶׁר לְפָנֶיךָ** — **וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳**. בימים כתקנם, כשיש מלך בישראל, יהיו רוב ההחלטות החריגות העצמאיות הנוגעות לכלל מוטלות על המלך, וכשאין מלך, אבל יש בית דין בשבתו כמלך — על בית הדין; אבל במצבנו היום, בדור היתום הזה — **כָּל־יִשְׂרָאֵל** בני מלכים **נְפוֹצִים עַל־הֶהָרִים כַּצֹּאן אֲשֶׁר אֵין־לָהֶן רֹעֶה**, ואם אין רועה, אסור להיות עדר, כי ה׳ אמר **לֹא־אֲדֹנִים לָאֵלֶּה יָשׁוּבוּ אִישׁ־לְבֵיתוֹ בְּשָׁלוֹם**. מי שמביט ימין ושמאל ורואה **כִּי אֵין אִישׁ** נקרא: **השתדל להיות איש!** נטיה טבעית ונפוצה היא לדחות מעלינו אחריות למעשינו לאמור שכבר יש אחרים שעליהם החובה מוטלת להבין ולדעת ולבחור ולהחליט, והם אלה שצריכים לעסוק בזה, מכח השררה שתפסו לעצמם או המשרה שנתנו אחרים על שכמם, ואלה שם למעלה בוודאי יודעים מה שהם עושים ולא אני הקטן מסוגל ומוסמך לבדוק אחריהם, כי גם בשביל הביקורת כבר יש ממונים שמקבלים על זה משכורת, ואני לבד לא יודע כלום תעזבו אותי

בשקט, כי הרבנים הגדולים אומרים לי מה לחשוב ומה להצביע ושומע למו ישכון בטח ופורץ גדרם וכוליה כיוצא באלה סחבות של סיסמאות לעטוף בם עצלות ומוגת לב — ענוותנות מחרבת בית ושורפת היכל ומגלת אומה מארצה, כביטויים שהשתמש בם רבי יוחנן. הנה מעשה שהיה, שיכול היה להסתיים בטוב אילולא מוגת לבם ובטלנותם של הנפשות הפועלות — או מוטב לומר הנגררות:

בארץ ישראל קם העם היהודי וירד מצרימה

בפרק ארבעה נדרים אמר רב אדא ברבי חנינא אלמלא לא חטאו ישראל לא ניתן להם אלא חמישה חומשי תורה וספר יהושע בלבד מפני שערכה של ארץ ישראל הוא מאי טעמא **כִּי בְּרֹב חָכְמָה רָב־כָּעַס**. כל מה שנכתב בישראל אחרי חלוקת הארץ לשבטים ולמשפחות ולבתי אב הוא סיפור פשעי ישראל ומה שהתגלגל עליהם בגללם[42], תוכחות הנביאים על חטאיהם וקריאתם לתיקונם, איומי פורענויות אם לא יחזרו למוטב וייעודי הנחמות אחרי שישובו אל ה׳, וכן משלים ושירים ומוסרי חכמה המרעננים את הנפש ההוגה. אילו נשארו ישראל נאמנים לא-להיהם ולתורתו, לא היו זוכים לכל התרבות המפוארה הזאת, כי רק **בְּרֹב כַּעַס** יבוא **רֹב חָכְמָה**, וכמו שפירש רש״י ולפי שבעטו וחטאו נוסף להם רוב חכמה שאר הספרים להטריחן יותר. וכל הדורות היו מכעיסים והולכים עד שהביא הקדוש ברוך הוא עליהם את נבוכדראצר וחילותיו ששטפו את הארץ והבקיעו את העיר ושרפו את המקדש והגלו את עם יהודה. ירמיהו הנביא מסכם בסוף ספרו: **זֶה הָעָם אֲשֶׁר הֶגְלָה נְבוּכַדְרֶאצַּר בִּשְׁנַת־שֶׁבַע יְהוּדִים שְׁלֹשֶׁת אֲלָפִים וְעֶשְׂרִים וּשְׁלֹשָׁה : בִּשְׁנַת שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה לִנְבוּכַדְרֶאצַּר מִירוּשָׁלִַם נֶפֶשׁ שְׁמֹנֶה מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וּשְׁנָיִם : בִּשְׁנַת שָׁלֹשׁ וְעֶשְׂרִים לִנְבוּכַדְרֶאצַּר הֶגְלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים יְהוּדִים נֶפֶשׁ שְׁבַע מֵאוֹת אַרְבָּעִים וַחֲמִשָּׁה כָּל־נֶפֶשׁ אַרְבַּעַת אֲלָפִים וְשֵׁשׁ מֵאוֹת**, או במספרים 3023 + 832 + 745 = 4600, ואלה לא רק האצילים והעשירים והנכבדים, אלא כמו שכתב הנביא כבר לפני המספרים **וּמִדַּלּוֹת הָעָם וְאֶת־יֶתֶר הָעָם ׀ הַנִּשְׁאָרִים בָּעִיר וְאֶת־הַנֹּפְלִים אֲשֶׁר נָפְלוּ אֶל־מֶלֶךְ בָּבֶל וְאֵת יֶתֶר הֶאָמוֹן הֶגְלָה נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים :** בכל זאת עוד נשארו בארץ יהודים, כמו שכותב הנביא בפירוש כאן בסיכומו **וּמִדַּלּוֹת הָאָרֶץ הִשְׁאִיר נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים לְכֹרְמִים וּלְיֹגְבִים**, וגם קרו אתם דברים מעניינים שעליהם הוא מספר במקום אחר בספר נבואותיו ובספר המלכים שכתב, אבל כמה היו אלה שנשארו לא מצאתי מפורש. אם המספר הכולל 4600 משקף את גודל אוכלוסי מדינת יהודה לפני החרבן, ואיך הוא מתיחס לשלושת המספרים האחרים בספר מלכים **וְהִגְלָה אֶת־כָּל־יְרוּשָׁלִַם וְאֶת־כָּל־הַשָּׂרִים וְאֵת ׀ כָּל־גִּבּוֹרֵי הַחַיִל עשרה (עֲשֶׂרֶת) אֲלָפִים גּוֹלֶה וְכָל־הֶחָרָשׁ**

[42] באותה נימה כתב היסטוריון שקיעתה ונפילתה של ממלכת רומי על קיסר אחד שהיה מוצלח, ברנש בשם אנטונינוס: מלכותו מצטיינת במעלה הנדירה מאד של סיפוק מעט מאד חומרים להיסטוריה, שהיא באמת אך מעט מעבר לרישום פשעי האנושות, שטויותיה והמקרים הרעים שפקדו אותה.

וְהַמַּסְגֵּר לֹא נִשְׁאַר זוּלַת דַּלַּת עַם־הָאָרֶץ: וַיֶּגֶל אֶת־יְהוֹיָכִין בָּבֶלָה וְאֶת־אֵם הַמֶּלֶךְ וְאֶת־נְשֵׁי הַמֶּלֶךְ וְאֶת־סָרִיסָיו וְאֵת אולי (אֵילֵי) הָאָרֶץ הוֹלִיךְ גּוֹלָה מִירוּשָׁלַםִ בָּבֶלָה: וְאֵת כָּל־אַנְשֵׁי הַחַיִל שִׁבְעַת אֲלָפִים וְהֶחָרָשׁ וְהַמַּסְגֵּר אֶלֶף הַכֹּל גִּבּוֹרִים עֹשֵׂי מִלְחָמָה וַיְבִיאֵם מֶלֶךְ־בָּבֶל גּוֹלָה בָּבֶלָה, או בספרות **10000** + 7000 + **1000**. אם כל אלה מצטברים, הרי כאן **18000**, ואם הם רק גברים המסוגלים לשאת נשק וחוץ מהם הוגלו גם נשים וטף וזקנים שלא נמסרו מספריהם, יהיה מספרן הכולל של הנפשות הגולות באותו פרק קרוב יותר לחמשים אלף. מספר גדול של גולים לבבל יקל על הבנת מספרם הגדול של העולים עם עזרא (**כָּל־הַקָּהָל כְּאֶחָד אַרְבַּע רִבּוֹא אַלְפַּיִם שְׁלֹשׁ־מֵאוֹת שִׁשִּׁים: מִלְּבַד עַבְדֵיהֶם וְאַמְהֹתֵיהֶם אֵלֶּה שִׁבְעַת אֲלָפִים שְׁלֹשׁ מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וְשִׁבְעָה וְלָהֶם מְשֹׁרְרִים וּמְשֹׁרְרוֹת מָאתָיִם** כלומר 42360 + 7337 סה"כ 49697 נפש אדם[43]), שעוד השאירו אחריהם גולה — שלא נמסר מספרה, אבל בזכרון הקולקטיבי של האומה נשאר הרושם שהחוזרים לבנות את הבית השני לא היו רובה ועיקרה של הקהילה שהיתה אז במלכות הפרסים, כי האשימו את חדלונם מעלות כחומה (**אִם־חוֹמָה הִיא נִבְנֶה עָלֶיהָ טִירַת כָּסֶף וְאִם־דֶּלֶת הִיא נָצוּר עָלֶיהָ לוּחַ אָרֶז** אם עשיתם עצמכם כחומה ועליתם כולכם בימי עזרא נמשלתם ככסף שאין רקב שולט בו עכשיו שעליתם כדלתות נמשלתם כארז שהרקב שולט בו) בכשלון שנחלה לבסוף ההתישבות המחודשת בארץ. מצד אחר נראה שהמספר 3023 בירמיהו שייך לאותו פרק זמן של גלות יהויכין. אמנם שם צוין הזמן **וַיִּקַּח אֹתוֹ מֶלֶךְ בָּבֶל בִּשְׁנַת שְׁמֹנֶה לְמָלְכוֹ**, ואילו בירמיהו כתוב שאותם 3023 הוגלו **בִּשְׁנַת־שֶׁבַע**, אבל יותר קל להבין שראש השנה למנין שנות המלכים לא היה מוסכם על כל הסופרים, או כתירוץ הסדר עולם ששנת 8 משנבוכדראצר השתלט על מלכות בבל היא שנת 7 אחרי שהכניע גם את מלכות יהודה, מלהניח שמחבר ירמיהו השמיט אירוע חשוב שמחבר ספר מלכים זכרו, אחרי שהוא כבר התאמץ לסכם מספרים משלושה מועדים שונים. אמנם נשארת התמיהה מהמספרים הסותרים לכאורה בין שני הפסוקים הסמוכים במלכים, ובין שניהם וירמיהו — אבל באמת אין ענייני כאן בכלל לדקדק בפסוקים האלה ובמספריהם מצד עצמם, אלא רק להסיק מהם על סדר הגודל המשוער־בערך של המספר שלא נאמר בכלל, הוא מספרם של דלי הארץ שהושארו ליוגבים ולכורמים. נאמר עליהם שהם **מִדַּלּוֹת הָאָרֶץ**, האם זה אומר שהם מיעוט קטן ושרובה הגדול של אוכלוסיית ירושלים ויהודה ערב נפילת העיר **בִּשְׁנַת שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה לִנְבוּכַדְרֶאצַּר** היו אותם **נֶפֶשׁ שְׁמֹנֶה מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וּשְׁנָיִם** שנלקחו לבבל? או שמא היו הללו שארית קטנה מתוך **הָעִיר רַבָּתִי עָם** שרובה הגדול מת ברעב ובדבר ובחרב? יש

[43] הכתוב מונה שם גם **סוּסֵיהֶם שְׁבַע מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וְשִׁשָּׁה פִּרְדֵיהֶם מָאתַיִם אַרְבָּעִים וַחֲמִשָּׁה: גְּמַלֵּיהֶם אַרְבַּע מֵאוֹת שְׁלֹשִׁים וַחֲמִשָּׁה חֲמֹרִים שֵׁשֶׁת אֲלָפִים שְׁבַע מֵאוֹת וְעֶשְׂרִים**, זה סגנונו המגמתי של עזרא הסופר הציוני: אם אתה עולה לארץ אתה חשוב אפילו אתה חמור, והבוחר בארץ אויבי ה׳ לא סופרים אותו אפילו הוא אדמו"ר.

לשים לב שכבר אחרי המספר שהוגלה עם יהויכין נאמר ש**לֹא נִשְׁאַר** אז במלכות יהודה **זוּלַת דַּלַּת עַם־הָאָרֶץ**. אף על פי שהניגוד ל**דַלַּת עַם־הָאָרֶץ** איננו „רוב הנפשות" אלא „העשירים והמשכילים" בכל זאת יש בביטוי **לֹא נִשְׁאַר זוּלַת דַּלַּת עַם־הָאָרֶץ** גם היבט כמותי. אם במדינה שרק פרעה אחד שולט עליה וכל העם עבדים לו נהרג פרעה לבדו, אין דרך הלשון לומר „ותמת כל מצרים לא נשאר זולת העבדים". בסוף ירמיהו כמו בסוף מלכים כתוב **וַיִּגֶל יְהוּדָה מֵעַל אַדְמָתוֹ**. ואין סברה שהנשארים שם אחרי הפסוק הזה בתורת **מִדַּלּוֹת הָאָרֶץ** היו רבים הרבה יותר מהגולים. ואמנם אפשר שהיו בארץ עוד לבד מאלה שהכשדים ידעו עליהם כמה יהודים מפוזרים ומתחבאים שלא גילו אותם הלווינים והמסוקים שסרקו את נקיקי ההרים והמדבריות. בכל זאת נראה לי קרוב אל השכל לאמוד את סך כל האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל בזמן מעשה גדליה בשלושת אלפים נפש מקסימום גג הכי הכי הרבה שמתקבל על הדעת, ויותר מסתבר — פחות מאלף.

ומעשה גדליה כך היה. הכל זוכרים את העובדות מהסיפור הקצר במלכים: **וְהָעָם הַנִּשְׁאָר בְּאֶרֶץ יְהוּדָה אֲשֶׁר הִשְׁאִיר נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל וַיַּפְקֵד עֲלֵיהֶם אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶּן־אֲחִיקָם בֶּן־שָׁפָן : וַיִּשְׁמְעוּ כָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים הֵמָּה וְהָאֲנָשִׁים כִּי־הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶת־גְּדַלְיָהוּ וַיָּבֹאוּ אֶל־גְּדַלְיָהוּ הַמִּצְפָּה וְיִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וּשְׂרָיָה בֶן־תַּנְחֻמֶת הַנְּטֹפָתִי וְיַאֲזַנְיָהוּ בֶּן־הַמַּעֲכָתִי הֵמָּה וְאַנְשֵׁיהֶם : וַיִּשָּׁבַע לָהֶם גְּדַלְיָהוּ וּלְאַנְשֵׁיהֶם וַיֹּאמֶר לָהֶם אַל־תִּירְאוּ מֵעַבְדֵי הַכַּשְׂדִּים שְׁבוּ בָאָרֶץ וְעִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וְיִטַב לָכֶם :**

וַיְהִי ׀ בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה בֶּן־אֱלִישָׁמָע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת־גְּדַלְיָהוּ וַיָּמֹת וְאֶת־הַיְּהוּדִים וְאֶת־הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ בַּמִּצְפָּה : וַיָּקֻמוּ כָל־הָעָם מִקָּטֹן וְעַד־גָּדוֹל וְשָׂרֵי הַחֲיָלִים וַיָּבֹאוּ מִצְרָיִם כִּי יָרְאוּ מִפְּנֵי כַשְׂדִּים. ואנחנו זוכרים על פי הסיפור הזה שהיה שם אחד רשע **יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה** שכנראה קינא במעמד שנתנו הכשדים לגדליה ולא לו, והרי הוא היה **מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה** ולא גדליה, ואחרי כן קיבל העם הנותר החלטה קולקטיבית לברוח מפני נקמת הבבלים, וספר מלכים איננו מחווה דעה אם החלטה זו היתה נבונה וצודקת, רק מודיע שהתבצעה. עוד אנחנו זוכרים את האזהרה שלמדו מהמעשה חכמינו ז״ל שאף על פי שאסור להאמין לשון הרע, אם על הצד שהדברים אמת יש סכנה לשומע, צריך אז השומע לחוש לנפשו ולנקוט כל אמצעי הזהירות וההגנה הדרושים נגד סכנה אמיתית, ולא כמו גדליה בן אחיקם שברוב צדקותו לא רצה לשמוע מה שסיפרו לו על כוונת אותו רשע בן נתניה ולא נזהר ונהרג בידו. ואיפה זה כתוב שהזהירו אותו? לא בפסוקים שהבאנו ממלכים, אלא בספר ירמיהו, ושם לא בסוף עם סיפור החרבן, אלא די הרבה לפניו. שם אנחנו קוראים קודם כל שירמיהו הצטרף, אחרי שכבר הובל צפונה עם הגולים עד הרמה, משושחרר — לגדליה במצפה **וַיֵּשֶׁב אִתּוֹ בְּתוֹךְ הָעָם הַנִּשְׁאָרִים בָּאָרֶץ**, אם

במצות ה׳ כמדרש האגדה או אם מדעת עצמו כמו שפירשו רש״י ואחרים.

וַיִּשְׁמְעוּ כָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה הֵמָּה וְאַנְשֵׁיהֶם כִּי־הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם בָּאָרֶץ וְכִי ׀ הִפְקִיד אִתּוֹ אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וָטָף וּמִדַּלַּת הָאָרֶץ מֵאֲשֶׁר לֹא־הָגְלוּ בָּבֶלָה׃ וַיָּבֹאוּ אֶל־גְּדַלְיָה הַמִּצְפָּתָה. מעניין מי הם **שָׂרֵי הַחֲיָלִים** האלה? הם אמנם הוזכרו גם במלכים, אבל שם לא נאמר שהם היו **אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה** והגיעו לגדליה רק אחרי שהבבלים מינו אותו והלכו להם. מי עשה אותם **שָׂרֵי הַחֲיָלִים**, ומי הם **אַנְשֵׁיהֶם**? לא יתכן שהם שארית הצבא המאורגן של צדקיהו וממלכת יהודה, כי הלא העיר היתה במצור ולוחמיה היו בתוכה עד שנפלו ומי ששרדו חיים נטבחו או הוגלו. אלא בהכרח היו השרים האלה ואנשיהם אנשי זרוע שהיו מתפרנסים מביזת הארץ הנטושה והחרבה ומשוד דלת העם הנשארת, שאילו היו סוחרים או איכרים לא היה הכתוב מכנה אותם **שָׂרֵי הַחֲיָלִים**, ואם לא נניח שירד בשבילם מן מן השמים, מה היו אוכלים אם לא ביזה ושוד? אלה היו כל מלחמתם של החיילים ושרותם של השרים. ראשי הכנופיות היו (1) **יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָהוּ** (2) **וְיוֹחָנָן** (3) **וְיוֹנָתָן בְּנֵי־קָרֵחַ** (4) **וּשְׂרָיָה בֶן־תַּנְחֻמֶת** (5, 6) **וּבְנֵי ׀ עופי (עֵיפַי) הַנְּטֹפָתִי** (7) **וִיזַנְיָהוּ בֶּן־הַמַּעֲכָתִי**. לא כתוב בשביל מה באו, אבל אפשר להבין שעשו עליו רושם שהם ברנשים מסוכנים, כי דיבורו אליהם אינו כדרך בעל שררה מטעם מלכות מסודרת וחזקה אל נתינים כנועים החיים בחסדו של כובש, אלא **וַיִּשָּׁבַע לָהֶם**, כלומר הסכים למשהו תחת לחץ איומם. לפי הנראה היה כוחן של שבע הכנופיות יחדיו גדול מכדי שיחסל אותן חיל המצב הכשדי שהושאר עם גדליה, והוא הבין שהוא מוכרח להסתדר עם השודדים האלה מבלי שיוכל לקוות לישועה מבבל הרחוקה. על פי הבנת מצב היסוד של חולשתו מול איומם צריך להבין את מה שהוא אומר להם לעשות: **שְׁבוּ בָאָרֶץ וְעִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל וְיִיטַב לָכֶם׃ וַאֲנִי הִנְנִי יֹשֵׁב בַּמִּצְפָּה לַעֲמֹד לִפְנֵי הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר יָבֹאוּ אֵלֵינוּ וְאַתֶּם אִסְפוּ יַיִן וְקַיִץ וְשֶׁמֶן וְשִׂמוּ בִּכְלֵיכֶם וּשְׁבוּ בְּעָרֵיכֶם אֲשֶׁר־תְּפַשְׂתֶּם** — אין זו פקודה לחדול משוטטות חסרת תכלית ולעסוק בעבודה יצרנית לטובת כלכלת הממלכה, כלומר אוצר המלך שיגבה את המסים, אלא זאת הבטחה שאם ילכו מעליו הוא לא ילשין לבבל על קיומם כמוקדי כח עצמאיים ולא יזעיק נגדם תגבורת שתחסל אותם. **עִבְדוּ אֶת־מֶלֶךְ בָּבֶל** איננו הצעה להתגייס לצבא הבבלי או לשלם לבבל מס כאזרחים, אלא רק תחינה שישמרו על פרופיל נמוך.

הם הולכים, אך לא כמצייתים לפקודתו אלא כדי להיועץ ביניהם. אחר כך **וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה בָּאוּ אֶל־גְּדַלְיָהוּ הַמִּצְפָּתָה. וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ** היה השני ברשימה, מה קרה למספר אחד, למה לא בא גם הוא? **וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו הֲיָדֹעַ תֵּדַע כִּי בַּעֲלִיס ׀ מֶלֶךְ בְּנֵי־עַמּוֹן שָׁלַח אֶת־יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה לְהַכֹּתְךָ נָפֶשׁ**. אם זאת ידיעה אמיתית, איך היא נודעה לראשי הכנופיות שבאו כעת? מכאן מה שכתבתי למעלה, שהם דנו ביניהם על

המשך פעולותיהם, ותכנית האחרים שונה ממה שהציע בן נתניה, אבל מהצעתו הם יודעים מה הוא רוצה לעשות. יוחנן מבקש פקודה מגדליה לחסל את ישמעאל בסתר. לטובתו של גדליה, הוא אומר, לא בשביל עצמו: **וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ אָמַר אֶל־גְּדַלְיָהוּ בַּסֵּתֶר בַּמִּצְפָּה לֵאמֹר אֵלְכָה נָּא וְאַכֶּה אֶת־יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וְאִישׁ לֹא יֵדָע לָמָּה יַכֶּכָּה נֶּפֶשׁ וְנָפֹצוּ כָּל־יְהוּדָה הַנִּקְבָּצִים אֵלֶיךָ וְאָבְדָה שְׁאֵרִית יְהוּדָה׃ וַיֹּאמֶר גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם אֶל־יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ אַל־תעש** (תַּעֲשֵׂה) **אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה כִּי־שֶׁקֶר אַתָּה דֹבֵר אֶל־יִשְׁמָעֵאל**. אהה כן, שכחנו, לא רק לנפשו היקרה של גדליה דואג בן קרח, אלא לכלל ישראל, שאם לא יחוסל ישמעאל, **וְנָפֹצוּ כָּל־יְהוּדָה הַנִּקְבָּצִים אֵלֶיךָ וְאָבְדָה שְׁאֵרִית יְהוּדָה**. הקורא כבר יודע מספר מלכים שאחר כך לא חוסל ישמעאל ולא סוכלה מזימתו ובאמת אבדה שארית יהודה מהארץ. זאת אומרת, יוחנן לא הציל את העם. שמא ניסה ונהרג בעצמו? לא, בהמשך הסיפור בספר ירמיהו עוד נפגוש אותו. ולפי זה יודעים אנחנו במבט לאחור שמצגו שהוא רוצה להרוג את ישמעאל כדי להציל את העם היה שקרי. אילו רצה להציל את העם והאמין שבשביל זה מוכרחים לחסל את ישמעאל, היה קם ועושה מדעתו שלו ולא נמנע בגלל חוסר פקודה מהגורם המוסמך. אילו היה מתחשב בנימוסי מדינה משפט וחוק ומנהל תקין לא היה נעשה „שר חילים". וגם גדליה יודע שיוחנן מבקש לרמות אותו. סיבה ראשונה לחשוד בו, שידיעת אמת על כוונת אחד מראשי העולם התחתון יכולה להיות רק לאיש עולם תחתון. זאת אומרת, גדליה יודע שהאיש המדבר אתו בסתר — או שהוא פושע מקצועי (גם לו יצויר שהדבר עדיין לא היה ברור אחרי הפגישה הראשונה), או שהוא משקר לו כעת. וההצעה עצמה גם היא מזויפת מתוכה. **אָמַר אֶל־גְּדַלְיָהוּ בַּסֵּתֶר בַּמִּצְפָּה לֵאמֹר אֵלְכָה נָּא וְאַכֶּה אֶת־יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וְאִישׁ לֹא יֵדָע**? מה **לֹא יֵדָע** איש? שישמעאל נהרג? אי אפשר שזה יישאר בסוד. שיוחנן הרג אותו? אם הוא מסוגל להבטיח את זה, אז איזה הבדל יהיה בין אם קיבל פקודה ובין לא קיבל? אדרבה, עכשיו שהוא בא לבקש פקודה מתגלה כוונתו לגדליה, וזה יכול אחר כך לספר מה שידוע לו. מבחינת הסתרת מעורבותו של יוחנן בקשת הפקודה מגדליה רק מזיקה ואין בה תקוה לתועלת. נשארת רק האפשרות ש**אִישׁ לֹא יֵדָע** שגדליה הזמין את החיסול. כלומר יוחנן מבטיח שלא להלשין על גדליה, וכדי להבטיח את האפשרות ש„הפקודה" תישמר בסוד הוא בא לבקש אותה בארבע עינים, שאף אחד לא ישמע מה גדליה מצוה. וכמובן שאל עצמו גדליה, אילו היה הדבר כפי שיוחנן מציגו, מה תועלת היתה יוצאת לו ליוחנן או איזה נזק היה נמנע ממנו על ידי הפקודה שיתן לו גדליה לעומת רציחה עצמאית ביוזמה פרטית? לו יצויר שיפול ביד גואל הדם של ישמעאל, או שמא אולי יתכונן בארץ שלטון פחות רופף ויביאו אותו לפני שופטים, מה תעזור לו הפקודה שיתן לו גדליה אם אין בידו ראיה עליה? אלא ודאי היו שם עדים מוטמנים ששמעו בדיוק איך הגיב גדליה, ואין להתפלא כלל שגדליה אמר מיד **אֶל־יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ אַל־תעש**

(תַּעֲשֶׂה) **אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה כִּי־שֶׁקֶר אַתָּה דֹבֵר אֶל־יִשְׁמָעֵאל**. אפשר לשער מה היתה כוונתו האמיתית שליוחנן: להיות האיש החזק בשטח עם תוספת העוצמה שיקנה לו המעמד של זרוע הסמכות הרשמית. שאם המאפיוסי האחרים ינסו להצר צעדיו יצטרך גדליה להזמין בשבילו תגבורת מבבל. אולי צינור הכח הזה לא יהיה יעיל ביותר ובוודאי לא יהיה מהיר, אבל הוא דבר השוה לפחות לנסות להשיגו. יוחנן הציע, גדליה דחה, ואז במשך כמה שבועות נראה שהחיים מסתדרים לפי התנאים החדשים: **וַיָּשֻׁבוּ כָל־הַיְּהוּדִים מִכָּל־הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר נִדְּחוּ־שָׁם וַיָּבֹאוּ אֶרֶץ־יְהוּדָה אֶל־גְּדַלְיָהוּ הַמִּצְפָּתָה וַיַּאַסְפוּ יַיִן וָקַיִץ הַרְבֵּה מְאֹד.** [אם יש מהקוראים אחד שלא הבין מדוע הקדמתי ביקור יוחנן לפסוק הזה וטענתי שהוא קדם לו בזמן אף על פי שהוא כתוב אחריו, יקרא נא הקורא הזה פירוש רשי על הפסוק **וְהָאָדָם יָדַע אֶת־חַוָּה אִשְׁתּוֹ**.]

וַיְהִי ׀ בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בָּא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה בֶן־אֱלִישָׁמָע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וְרַבֵּי הַמֶּלֶךְ וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים אִתּוֹ אֶל־גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם הַמִּצְפָּתָה וַיֹּאכְלוּ שָׁם לֶחֶם יַחְדָּו בַּמִּצְפָּה׃ וַיָּקָם יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וַעֲשֶׂרֶת הָאֲנָשִׁים ׀ אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶן־אֲחִיקָם בֶּן־שָׁפָן בַּחֶרֶב וַיָּמֶת אֹתוֹ אֲשֶׁר־הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל בָּאָרֶץ׃ וְאֵת כָּל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ אֶת־גְּדַלְיָהוּ בַּמִּצְפָּה וְאֶת־הַכַּשְׂדִּים אֲשֶׁר נִמְצְאוּ־שָׁם אֵת אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה הִכָּה יִשְׁמָעֵאל. מוכח מזה שלא רק השודדים לא נשארו אצל גדליה באותו כפר, אלא גם החקלאים שלכאורה התקבצו אליו, אלה שהושארו בארץ בפקודת הכובשים ואלה שחזרו אליה מהארצות השכנות ואלה שהכובשים לא שמו לב לקיומם. והרי מובן שכדי להתקיים ולקיים את נציגי השלטון הם צריכים להיות רוב הזמן במשקיהם, אלה שנותרו בידם מלפני המלחמה ואלה שתפשו אותם בהיותם נטושים, לשקם ולשפץ ולזרוע ולחרוש. לכן הם לא נפגעו בטבח במצפה, ולכן הם גם לא יכלו להיות שם ולמנוע אותו. ובהיותם מפוזרים בארץ הם גם היו חסרי מגן בפני הכנופיות המשוטטות של **שָׂרֵי הַחֲיָלִים** שבכל מקום שהגיעו אליו לקחת חלקם בתנובת הארץ היתה להן מלבד גורם ההפתעה גם העדיפות המספרית המקומית. במצפה, מסתבר, לא היה ישמעאל עם עשרת מרצחיו מתגבר על אנשי המקום היהודים שעמהם גם כח מצב בבלי, אילולא חסרון זהירות מצד גדליה שפרטיו אינם ידועים לנו. אולי הגיע למחנה הבבלי גזלן עם חנות על גלגלים שמכר להם יין בזול לכבוד יום החג המקומי, ואנשי ישמעאל הסתירו שבאו מחמתו ובעצה אחת אתו ולא באו לבושי מדים צועדים בסך אלא הגיעו לסירוגין כאילו כל אחד ממקום אחר, כולם רחוקים זה מזה וממצפה, כי התגעגעו לתפילה חגיגית במנין עם שופר וספר תורה. הבבלים אולי שמעו צעקות, אבל גם אם לא היו שיכורים כלוט, הרי בוודאי הוסבר להם שביום הזה יהיו קולות שופר ותפילות ארוכות בלתי רגילות ברוב עם ושאין להיבהל מהרעשים הבלתי רגילים.

וַיְהִי בַּיּוֹם הַשֵּׁנִי לְהָמִית אֶת־גְּדַלְיָהוּ וְאִישׁ לֹא יָדָע׃ וַיָּבֹאוּ אֲנָשִׁים מִשְּׁכֶם מִשִּׁלוֹ וּמִשֹּׁמְרוֹן

שְׁמֹנִים אִישׁ מְגֻלְּחֵי זָקָן וּקְרֻעֵי בְגָדִים וּמִתְגֹּדְדִים וּמִנְחָה וּלְבוֹנָה בְּיָדָם לְהָבִיא בֵּית ה׳. מעניין מצד עצמו, אך לא ממש על דרך עיוננו כאן כעת, מה בדיוק התכוונו אנשי שכם, שילה והשומרון לעשות במנחה ובלבונה, אם הם חשבו שבית המקדש עדיין עומד ומופעל ואם הם חיפשו אותו בנבי סמוויל ומתי התגלחו ומדוע בגדיהם קרועים. **וַיֵּצֵא יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה לִקְרָאתָם מִן־הַמִּצְפָּה הֹלֵךְ הָלֹךְ וּבֹכֶה וַיְהִי כִּפְגֹשׁ אֹתָם וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם בֹּאוּ אֶל־גְּדַלְיָהוּ בֶּן־אֲחִיקָם : וַיְהִי כְּבוֹאָם אֶל־תּוֹךְ הָעִיר וַיִּשְׁחָטֵם יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה אֶל־תּוֹךְ הַבּוֹר הוּא וְהָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר־אִתּוֹ**. בתחבולה כלשהי הצליחו אחד עשר להתגבר על שמונים ולהרוג מהם שבעים, עד שהאחרונים תפשו שמשהו לא בסדר, הבינו מה העניין וגם חשבו על טענה שתקנה להם חיי שעה. **וַעֲשָׂרָה אֲנָשִׁים נִמְצְאוּ־בָם וַיֹּאמְרוּ אֶל־יִשְׁמָעֵאל אַל־תְּמִתֵנוּ כִּי־יֶשׁ־לָנוּ מַטְמֹנִים בַּשָּׂדֶה חִטִּים וּשְׂעֹרִים וְשֶׁמֶן וּדְבָשׁ וַיֶּחְדַּל וְלֹא הֱמִיתָם בְּתוֹךְ אֲחֵיהֶם** — אבל אחרי שגילו לו איפה האוצרות, או שהתברר שאלה לא קיימים, כמובן הרגו גם אותם, שלא יקלקלו לישמעאל את השם הטוב שלו אצל יתר העם הנשאר בארץ. ועכשיו אנחנו קוראים פתאום שלא כמו שנראה בהתחלה שהשודדים הרגו **אֵת כָּל־הַיְּהוּדִים אֲשֶׁר־הָיוּ אִתּוֹ אֶת־גְּדַלְיָהוּ בַּמִּצְפָּה**, עוד נשארו שם בני אדם חיים: **וַיִּשְׁבְּ | יִשְׁמָעֵאל אֶת־כָּל־שְׁאֵרִית הָעָם אֲשֶׁר בַּמִּצְפָּה אֶת־בְּנוֹת הַמֶּלֶךְ וְאֶת־כָּל־הָעָם הַנִּשְׁאָרִים בַּמִּצְפָּה אֲשֶׁר הִפְקִיד נְבוּזַרְאֲדָן רַב־טַבָּחִים אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶּן־אֲחִיקָם וַיִּשְׁבֵּם יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וַיֵּלֶךְ לַעֲבֹר אֶל־בְּנֵי עַמּוֹן**. קודם הרג את כולם, עכשיו הוא שובה את כולם? להזכירנו שאין למדים מהכללות ומהכָּלות שבמקרא. מסתבר שקבעו להם מכסה של שבויים שיוכלו לשלוט עליהם ולנהג אותם בדרך, ומה שחרג מהמספר שקבעו להם חיסלו.

אלא שגם המועט שתפשו לא נשאר בידם. **וַיִּשְׁמַע** (איזו הפתעה!) **יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר אִתּוֹ אֵת כָּל־הָרָעָה אֲשֶׁר עָשָׂה יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה : וַיִּקְחוּ אֶת־כָּל־הָאֲנָשִׁים וַיֵּלְכוּ לְהִלָּחֵם עִם־יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה וַיִּמְצְאוּ אֹתוֹ אֶל־מַיִם רַבִּים אֲשֶׁר בְּגִבְעוֹן : וַיְהִי כִּרְאוֹת כָּל־הָעָם אֲשֶׁר אֶת־יִשְׁמָעֵאל אֶת־יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְאֵת כָּל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר אִתּוֹ וַיִּשְׂמָחוּ : וַיָּסֹבּוּ כָּל־הָעָם אֲשֶׁר־שָׁבָה יִשְׁמָעֵאל מִן־הַמִּצְפָּה וַיָּשֻׁבוּ וַיֵּלְכוּ אֶל־יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ : וְיִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה נִמְלַט בִּשְׁמֹנָה אֲנָשִׁים מִפְּנֵי יוֹחָנָן וַיֵּלֶךְ אֶל־בְּנֵי עַמּוֹן**. מספר סנדקי המאפיה הצטמצם באחד מתוך השבעה, והנותרים קיבלו הילה חדשה, הם עכשיו מושיעי הדלים והנהגת הישוב המאורגן. כחם המוחלט אינו גדול — אותו ראשון ברשימה שאיבד כעת עשרים אחוז מכחו ונמלט עד הודעה חדשה לעמון, בשעת גדולתו לא היה יותר משר עשרה, ואם כן ששת הסנדקים הנותרים ביחד אל נכון אינם מגיעים לשישים בריונים —, אבל יתרון העצמה של חמושים נחושים חסרי מעצורים ומלומדי רציחה על חקלאים מבוהלים עקורים מאדמתם בארץ או יורדים־חוזרים ועולים חדשים אינו זניח. והנה

הם מרכזים את אבק האדם, אוכלוסיית דלי הארץ המרוטה והמקובצת מעמים שכנים, במחנה מעבר: **וַיִּקַּח יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר־אִתּוֹ אֵת כָּל־שְׁאֵרִית הָעָם אֲשֶׁר הֵשִׁיב מֵאֵת יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה מִן־הַמִּצְפָּה אַחַר הִכָּה אֶת־גְּדַלְיָה בֶּן־אֲחִיקָם גְּבָרִים אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה וְנָשִׁים וְטַף וְסָרִסִים אֲשֶׁר הֵשִׁיב מִגִּבְעוֹן : וַיֵּלְכוּ וַיֵּשְׁבוּ בְּגֵרוּת כמוהם** (כִּמְהָם) **אֲשֶׁר־אֵצֶל בֵּית לָחֶם לָלֶכֶת לָבוֹא מִצְרָיִם**. למה ללכת למצרים? לא טוב להם להישאר בארץ רחבת ידים בעלי אחוזות שולטים על איכרים שיפרנסו אותם? **מִפְּנֵי הַכַּשְׂדִּים כִּי יָרְאוּ מִפְּנֵיהֶם כִּי־הִכָּה יִשְׁמָעֵאל בֶּן־נְתַנְיָה אֶת־גְּדַלְיָהוּ בֶּן־אֲחִיקָם אֲשֶׁר־הִפְקִיד מֶלֶךְ־בָּבֶל בָּאָרֶץ**. ולמה היה להם להתירא מפני הכשדים? וכי הם הרגו את גדליה והבבלים? הלא הסריסים והנשים והטף יעידו שאדרבה **שָׂרֵי הַחֲיָלִים** הם אשר הבריחו את הרוצחים ושיחררו את השבויים? אבל אפשר שבעלי הזרוע חששו, שלכשתגיע משלחת העונשין — אמנם סביר להניח שהיא תבחין בין אזרחים תמימים ובין המאפיה, אבל אפשר שהיא לא תדקדק בין מאפיוסו שהשתתף בפועל במבצע גדליה ובין מאפיוסו שרק קצר את הפירות. אפשר שהבבלים יקפידו שהמזון הגדל בארץ יפרנס את היוגבים ציידי חלזון התכלת והכורמים אנשי מטעי שמן האפרסמון (שני מוצרים שלא ידעו להפיקם אלא במקומם המקורי על ידי אנשי המקצוע המקוריים ושכדאי היה להובילם דרך קבע מרחק גדול עד חצר המלך בבבל. עם כל הכבוד לשבח ארץ ישראל בפירות, בשביל מעט יין ושמן זית לא היו הכשדים משאירים פה משמר קדמי בארץ שבעיקרון החריבו ורוקנו והשימו אותה, ואילו רצו ארץ מפיקה תנובה רבה לא היו מחריבים ומרוקנים ומשימים אותה), ולא טפילים ועלוקות למיניהם.

אולם עדיין יש להנהגת הישוב המאורגן בעיה קטנה. כנראה נפוצה בין שוהי מחנה הריכוז כמהם השמועה שיש בארץ נביא, ולפחות חלק מהם מעוניינים לשמוע, אם לא **רק** דבר ה׳ אז לפחות **גם** דבר ה׳. הנהגת הישוב, גם אם היא עצמה מנוערת מהאדיקות המיושנת, מבינה שאחד ממוסדות השלטון המאורגן על דלת העם הפרימיטיבית חייבת להיות הרבנות הראשית מטעם הישוב המאורגן, ולכן פונים כעת מנהיגי הישוב המאורגן בשם כל העם אל הזקן הנכבד שעיני הפרימיטיבים נשואות אליו. **וַיִּגְּשׁוּ כָּל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וִיזַנְיָה בֶּן־הוֹשַׁעְיָה וְכָל־הָעָם מִקָּטֹן וְעַד־גָּדוֹל : וַיֹּאמְרוּ אֶל־יִרְמְיָהוּ הַנָּבִיא תִּפָּל־נָא תְחִנָּתֵנוּ לְפָנֶיךָ וְהִתְפַּלֵּל בַּעֲדֵנוּ אֶל־ה׳ אֱ-לֹהֶיךָ בְּעַד כָּל־הַשְּׁאֵרִית הַזֹּאת כִּי־נִשְׁאַרְנוּ מְעַט מֵהַרְבֵּה כַּאֲשֶׁר עֵינֶיךָ רֹאוֹת אֹתָנוּ : וְיַגֶּד־לָנוּ ה׳ אֱ-לֹהֶיךָ אֶת־הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר נֵלֶךְ־בָּהּ וְאֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה**. והנביא מבטיח למסור להם תשובת ה׳ מיד אחרי שהיא תגיע אליו. מהשוואת נימת הדברים כעת ואחרי עשרה ימים (ראה לקמן) נראה שבתחילה הוא לא תפש לאיזו משבצת מכניסים אותו מנהיגי הישוב המאורגן, כי הוא מתיחס לתוכן המלים כפי שנאמרו אליו ולא לכוונה המביאה להצגת הבקשה: **שָׁמַעְתִּי**

הִנְנִי מִתְפַּלֵּל אֶל-ה' אֱ-לֹהֵיכֶם כְּדִבְרֵיכֶם וְהָיָה כָּל-הַדָּבָר אֲשֶׁר-יַעֲנֶה ה' אֶתְכֶם אַגִּיד לָכֶם לֹא-אֶמְנַע מִכֶּם דָּבָר. וְהֵמָּה אָמְרוּ אֶל-יִרְמְיָהוּ יְהִי ה' בָּנוּ לְעֵד אֱמֶת וְנֶאֱמָן אִם-לֹא כְּכָל-הַדָּבָר אֲשֶׁר יִשְׁלָחֲךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֵלֵינוּ כֵּן נַעֲשֶׂה: אִם-טוֹב וְאִם-רָע בְּקוֹל ׀ ה' אֱ-לֹהֵינוּ אֲשֶׁר אנו (אֲנַחְנוּ) שֹׁלְחִים אֹתְךָ אֵלָיו נִשְׁמָע לְמַעַן אֲשֶׁר יִיטַב-לָנוּ כִּי נִשְׁמַע בְּקוֹל ה' אֱ-לֹהֵינוּ. אין ספק שהדברים האלה אמרו בשם העם שרי החילים, ואין ספק שלא גילו בהם את לבבם שלהם אלא דיברו כאנוסים על פי דעתו החסרה של הקהל האדוק שלהם. חלפו עשרה ימים, ירמיהו קיבל תשובה מה', וכפי שהבטיח מודיע אותה לעם (**לְמִקָּטֹן וְעַד-גָּדוֹל**, כי עכשיו הוא כבר יודע שהקטנים קרובים לשמוע לו יותר מהגדולים): **אִם-שׁוֹב תֵּשְׁבוּ בָּאָרֶץ הַזֹּאת וּבָנִיתִי אֶתְכֶם וְלֹא אֶהֱרֹס וְנָטַעְתִּי אֶתְכֶם וְלֹא אֶתּוֹשׁ כִּי נִחַמְתִּי אֶל-הָרָעָה אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לָכֶם: אַל-תִּירְאוּ מִפְּנֵי מֶלֶךְ בָּבֶל אֲשֶׁר-אַתֶּם יְרֵאִים מִפָּנָיו אַל-תִּירְאוּ מִמֶּנּוּ נְאֻם-ה' כִּי-אִתְּכֶם אֲנִי לְהוֹשִׁיעַ אֶתְכֶם וּלְהַצִּיל אֶתְכֶם מִיָּדוֹ: וְאֶתֵּן לָכֶם רַחֲמִים וְרִחַם אֶתְכֶם וְהֵשִׁיב אֶתְכֶם אֶל-אַדְמַתְכֶם: וְאִם-אֹמְרִים אַתֶּם לֹא נֵשֵׁב בָּאָרֶץ הַזֹּאת לְבִלְתִּי שְׁמֹעַ בְּקוֹל ה' אֱ-לֹהֵיכֶם: לֵאמֹר לֹא כִּי אֶרֶץ מִצְרַיִם נָבוֹא אֲשֶׁר לֹא-נִרְאֶה מִלְחָמָה וְקוֹל שׁוֹפָר לֹא נִשְׁמָע וְלַלֶּחֶם לֹא-נִרְעָב וְשָׁם נֵשֵׁב: וְעַתָּה לָכֵן שִׁמְעוּ דְבַר-ה' שְׁאֵרִית יְהוּדָה כֹּה-אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל אִם-אַתֶּם שׂוֹם תְּשִׂמוּן פְּנֵיכֶם לָבֹא מִצְרַיִם וּבָאתֶם לָגוּר שָׁם: וְהָיְתָה הַחֶרֶב אֲשֶׁר אַתֶּם יְרֵאִים מִמֶּנָּה שָׁם תַּשִּׂיג אֶתְכֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וְהָרָעָב אֲשֶׁר-אַתֶּם ׀ דֹּאֲגִים מִמֶּנּוּ שָׁם יִדְבַּק אַחֲרֵיכֶם מִצְרַיִם וְשָׁם תָּמֻתוּ.** הנה עכשיו ירמיהו כבר יודע, מה' כמובן, שדעתם האמיתית של מי שדעתם קובעת היא לרדת למצרים ויהי מה, ולדבר ה' אינם מאמינים ולא איכפת להם ממנו. אבל כלל הציבור, אלה הצאן שמתוך שהם תלויים בנטיית רוחם התחילו בעלי הזרוע מנהיגי הישוב את הקומדיה של שאלה בה' ביד נביאו ושל קבלה מראש כל מה שיענה להם, הלא להם אין עניין אמיתי משל עצמם לברוח מהארץ, וכי מה הם מצפים שישיגו במצרים שאין להם פה יותר טוב? ואם נדבקו בפחד מהבבלים שיבואו להעניש אותם על מה שהם לא עשו ולא עלתה על לבם, הנה נביא ה' מבטיח להם את מה שממילא גם מסתבר בדרך הטבע, שהכשדים לא יענישו בלי הבחנה ובלי חקירה, ובחקירה הנה השבויים מהמצפה והנביא יקיר השלטון הבבלי שיעידו שדלת העם הנשארים אינם אשמים במה שקרה לגדליה ולנציגות הבבלית? ולו אפילו לא יהיה להם בטחון גמור, לא מצד הטבע ולא מצד הנבואה, הנה גם קבלת הפנים שמצפה להם במצרים על כל פנים מכלל ספק לא יצאת, ועכשיו עוד מצטרפת לספק הזה הוודאות הרעה שמבטיח להם הנביא למקרה שירדו למצרים, ולמה יש להם לקוות שירויחו בהליכה משמא אל שמא זולת סכנת המדבר וטורח הדרך? כל אדם סביר ששאל בכנות וחושב בהגיון ושמע את ירמיהו עד כאן, כבר היה משיב מיד „או קיי שמענו, נשארים בארץ, איש לאהליך ישראל". ועדיין

הנביא ממשיך ומזהיר ומתריס. **וְיִהְיוּ כָל־הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר־שָׂמוּ אֶת־פְּנֵיהֶם לָבוֹא מִצְרַיִם לָגוּר שָׁם יָמוּתוּ בַּחֶרֶב בָּרָעָב וּבַדָּבֶר וְלֹא־יִהְיֶה לָהֶם שָׂרִיד וּפָלִיט מִפְּנֵי הָרָעָה אֲשֶׁר אֲנִי מֵבִיא עֲלֵיהֶם: כִּי כֹה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת אֱ־לֹהֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר נִתַּךְ אַפִּי וַחֲמָתִי עַל־יֹשְׁבֵי יְרוּשָׁלִַם כֵּן תִּתַּךְ חֲמָתִי עֲלֵיכֶם בְּבֹאֲכֶם מִצְרָיִם וִהְיִיתֶם לְאָלָה וּלְשַׁמָּה וְלִקְלָלָה וּלְחֶרְפָּה וְלֹא־תִרְאוּ עוֹד אֶת־הַמָּקוֹם הַזֶּה: דִּבֶּר ה׳ עֲלֵיכֶם שְׁאֵרִית יְהוּדָה אַל־תָּבֹאוּ מִצְרָיִם יָדֹעַ תֵּדְעוּ כִּי־הַעִידֹתִי בָכֶם הַיּוֹם: כִּי התעתים (הִתְעֵיתֶם) בְּנַפְשׁוֹתֵיכֶם כִּי־אַתֶּם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי אֶל־ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם לֵאמֹר הִתְפַּלֵּל בַּעֲדֵנוּ אֶל־ה׳ אֱ־לֹהֵינוּ וּכְכֹל אֲשֶׁר יֹאמַר ה׳ אֱ־לֹהֵינוּ כֵּן הַגֶּד־לָנוּ וְעָשִׂינוּ: וָאַגִּד לָכֶם הַיּוֹם וְלֹא שְׁמַעְתֶּם בְּקוֹל ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם וּלְכֹל אֲשֶׁר־שְׁלָחַנִי אֲלֵיכֶם: וְעַתָּה יָדֹעַ תֵּדְעוּ כִּי בַּחֶרֶב בָּרָעָב וּבַדֶּבֶר תָּמוּתוּ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר חֲפַצְתֶּם לָבוֹא לָגוּר שָׁם** — ולא מועיל כלום, כי **וַיֹּאמֶר עֲזַרְיָה בֶן־הוֹשַׁעְיָה וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־הָאֲנָשִׁים הַזֵּדִים אֹמְרִים אֶל־יִרְמְיָהוּ שֶׁקֶר אַתָּה מְדַבֵּר לֹא שְׁלָחֲךָ ה׳ אֱ־לֹהֵינוּ לֵאמֹר לֹא־תָבֹאוּ מִצְרַיִם לָגוּר שָׁם: כִּי בָּרוּךְ בֶּן־נֵרִיָּה מַסִּית אֹתְךָ בָּנוּ לְמַעַן תֵּת אֹתָנוּ בְיַד־הַכַּשְׂדִּים לְהָמִית אֹתָנוּ וּלְהַגְלוֹת אֹתָנוּ בָּבֶל: וְלֹא־שָׁמַע יוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־שָׂרֵי הַחֲיָלִים וְכָל־הָעָם בְּקוֹל ה׳ לָשֶׁבֶת בְּאֶרֶץ יְהוּדָה.** המיאון לשמוע **בְּקוֹל ה׳** נתלה פה בפירוש בְּכָל־הָעָם, ואם לפני כן אמרנו שאף על פי שהפניה אל הנביא כתובה כדברי העם כולו היו הדוברים בפיהם בלי ספק השרים, הנה כאן אף על פי שהתשובה החצופה נתלית בעֲזַרְיָה **בֶן־הוֹשַׁעְיָה וְיוֹחָנָן בֶּן־קָרֵחַ וְכָל־הָאֲנָשִׁים הַזֵּדִים**, הנה אותו קהל שמפני ההתחשבות בדעתו דיברו לפני כן בענוה ויראה מזויפות כעת מניח להם בלי הפרעה או מחאה לחרף ולגדף בדברי כפירה ומרידה גלויים! מה נשתנה? עבר יום כיפור, פתחנו דף חדש ויש הרבה מקום פנוי לרשום בו פשעים חדשים?

תיאור המצב המציאותי כפי שהכירוהו היהודים החונים בכמהם מוליך את הקורא התמים למסקנה שהם קיבלו החלטה שלא היתה הגיונית ושהיה צפוי עוד בשעתה שהיא תגרום להם רעה, ותיאור המאורעות שקרו להם אחרי כן מראה שההערכה המתבקשת הזאת גם התאשרה בפועל. הבחירה הנכונה לא היתה תלויה באמונה עיוורת בנבואה נגד השכל, אלא אדרבה ההתנגדות לנבואה היתה מנוגדת לשכל הישר, כי הנבואה רק חיזקה את העצה שהיתה ממילא הגיונית. ועוד, חלק ניכר מהמחליטים לרדת למצרים רק מתוך פחד שיובלו לבבל (וכי במה גלות מצרים רעה פחות מגלות בבל?) רק זמן קצר לפני כן עקרו דירתם ממקומות שבהם היו להם חיים מסודרים, כדי לבנות חיים חדשים בארץ ישראל הקדושה — ואיה עתה החזון הציוני של אלה?

אם **הָאֲנָשִׁים הַזֵּדִים** שהיטו למטרותיהם שלהם את דעתו הקלושה של קהל מונהגיהם הרוויחו ריווח אישי לעצמם, למשל אם הצליחו למכור במצרים את אחיהם לעבדים, לא מצאנו כתוב[44].

44 במקרא לא מצאנו. אבל נמצאו כתבים באי יב שבמצרים

מה שברור הוא שהקהל הפסיד מהאזנתו לשטיפת מוח ומקבלתו הפסיבית את מרותם של מי שהתמלכו עליו בעזות מצח כאילו השלטון זכותם הטבעית ותכונתם המולדת. הרבה יותר טוב היה לכל משפחה ומשפחה אילו חשבה לעצמה מה טוב בשבילה ולא היתה מכפיפה עצמה להחלטה קולקטיבית שנבעה כביכול מהכרעה ברוב דעות.

אפשר להסיק ממהלך גיבוש ההחלטה במקרה הזה ומתוצאתו שקיבוץ פרטים רבים חסרי בטחון ושרשים וביניהם בעלי זרועות אנוכיים איננו המתכון הבטוח לקבלת החלטות כלליות שתהיינה טובות לכלל, או לרוב הפרטים, גם כאשר לכאורה כל אחד חופשי להציע ולהצביע על פי שכלו והבנתו ורצונו שלו.

אבל אולי יטען טוען שאין זו ראיה, כי במקרה הזה המתואר בירמיהו באמת לא היה להם חופש בחירה כי נגזר עליהם לבחור בעל כרחם במה שרע להם. שכן מצאנו כתוב בספר אחר של נביא שניבא באותו פרק זמן בבבל: **וַיְהִי דְבַר־ה׳ אֵלַי לֵאמֹר : בֶּן־אָדָם יֹשְׁבֵי הֶחֳרָבוֹת הָאֵלֶּה עַל־אַדְמַת יִשְׂרָאֵל אֹמְרִים לֵאמֹר אֶחָד הָיָה אַבְרָהָם וַיִּירַשׁ אֶת־הָאָרֶץ וַאֲנַחְנוּ רַבִּים לָנוּ נִתְּנָה הָאָרֶץ לְמוֹרָשָׁה :**

לָכֵן אֱמֹר אֲלֵיהֶם כֹּה־אָמַר ׀ אֲ־דֹנָי ה׳ עַל־הַדָּם ׀ תֹּאכֵלוּ וְעֵינֵכֶם תִּשְׂאוּ אֶל־גִּלּוּלֵיכֶם וְדָם תִּשְׁפֹּכוּ וְהָאָרֶץ תִּירָשׁוּ : עֲמַדְתֶּם עַל־חַרְבְּכֶם עֲשִׂיתֶן תּוֹעֵבָה וְאִישׁ אֶת־אֵשֶׁת רֵעֵהוּ טִמֵּאתֶם וְהָאָרֶץ תִּירָשׁוּ : כֹּה־תֹאמַר אֲלֵהֶם כֹּה־אָמַר אֲ־דֹנָי ה׳ חַי־אָנִי אִם־לֹא אֲשֶׁר בֶּחֳרָבוֹת בַּחֶרֶב יִפֹּלוּ וַאֲשֶׁר עַל־פְּנֵי הַשָּׂדֶה לַחַיָּה נְתַתִּיו לְאָכְלוֹ וַאֲשֶׁר בַּמְּצָדוֹת וּבַמְּעָרוֹת בַּדֶּבֶר יָמוּתוּ : וְנָתַתִּי אֶת־הָאָרֶץ שְׁמָמָה וּמְשַׁמָּה וְנִשְׁבַּת גְּאוֹן עֻזָּהּ וְשָׁמְמוּ הָרֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵין עוֹבֵר : וְיָדְעוּ כִּי־אֲנִי ה׳ בְּתִתִּי אֶת־הָאָרֶץ שְׁמָמָה וּמְשַׁמָּה עַל כָּל־תּוֹעֲבֹתָם אֲשֶׁר עָשׂוּ — הנה מפורש, יטען הטוען, שהסיבה להחלטה השגויה לא היתה בשיטה זו או אחרת של תהליך קבלת ההחלטה, אלא אך ורק ברשעת המחליטים. לא בגלל איוולתם הפוליטית באה עליהם הטעות, אלא עדריותם הבהמית נבעה מהתבהמותם הכללית! ואין אפוא תועלת בחיפוש אחר הדרך הנבונה לעם להתנהל בה, כי אם יהיו צדיקים יתן ה׳ בלבם עצה נכונה, ואם יהיו רשעים תסתתר בינתם למרות כל מאמץ נבון והגיוני שיעשו.

לטוען הזה יש להעיר שהנביא ירמיהו, כשיעץ להם בשליחות ה׳, לא הקדים כתנאי מוקדם לפני כל תשובה ועצה שיתן להם — שישמרו לפחות שתי שבתות זו אחר זו ויתאפקו באותו זמן גם מגילוי עריות ועבודת אלילים ויתרמו לישיבות ויקבעו שעות לשיעורי מוסר הלכה והגדה. ירמיהו התאמץ לשדלם לישיבת הארץ נטו והבטיח שאם בזה יבחרו יעזור להם ה׳ ויגן עליהם. שום **גָּנֹב ׀ רָצֹחַ וְנָאֹף וְהִשָּׁבֵעַ לַשֶּׁקֶר וְקַטֵּר לַבָּעַל וְהָלֹךְ אַחֲרֵי אֱלֹהִים אֲחֵרִים** לא

הדרומית המעידים על ישוב יהודי שם בימי השלטון הפרסי במצרים, הכתבים פורסמו בלשון המקור ובתרגומים שונים, וכל מתעניין מוזמן ללמוד אותם ולהסיק מתוכם אם המושבה הזאת היתה גילגול של גלות כמהם.

קראנו אצלו בכל הפרשה הזאת. ואין לומר שסמך על חברו יחזקאל שיוכיח אותם על אלה, כי לא רק שיחזקאל היה רחוק מהם ת"ק פרסה או יותר, אלא כל עצמה של נבואת חזיז ורעם שלו שהעתקנו באה לו אחרי שכבר לא נשאר בארץ את מי להוכיח. כי יש עם הנבואה הזאת ציון זמן: **וַיְהִי בִּשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה בָּעֲשִׂרִי בַּחֲמִשָּׁה לַחֹדֶשׁ לְגָלוּתֵנוּ בָּא־אֵלַי הַפָּלִיט מִירוּשָׁלַםִ לֵאמֹר הֻכְּתָה הָעִיר: וְיַד־ה׳ הָיְתָה אֵלַי בָּעֶרֶב לִפְנֵי בּוֹא הַפָּלִיט וַיִּפְתַּח אֶת־פִּי עַד־בּוֹא אֵלַי בַּבֹּקֶר וַיִּפָּתַח פִּי וְלֹא נֶאֱלַמְתִּי עוֹד:**

וַיְהִי דְבַר־ה׳ אֵלַי לֵאמֹר: בֶּן־אָדָם יֹשְׁבֵי הֶחֳרָבוֹת וכו׳. על בוא הפליט הזה שיבוא אל יחזקאל ושאז יותר לו לדבר קיבל הנביא הודעה מראש הכתובה מוקדם יותר בספרו לאמור **וְאַתָּה בֶן־אָדָם הֲלוֹא בְּיוֹם קַחְתִּי מֵהֶם אֶת־מָעוּזָּם מְשׂוֹשׂ תִּפְאַרְתָּם אֶת־מַחְמַד עֵינֵיהֶם וְאֶת־מַשָּׂא נַפְשָׁם בְּנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם: בַּיּוֹם הַהוּא יָבוֹא הַפָּלִיט אֵלֶיךָ לְהַשְׁמָעוּת אָזְנָיִם: בַּיּוֹם הַהוּא יִפָּתַח פִּיךָ אֶת־הַפָּלִיט וּתְדַבֵּר וְלֹא תֵאָלֵם עוֹד וְהָיִיתָ לָהֶם לְמוֹפֵת וְיָדְעוּ כִּי־אֲנִי ה׳**. כלומר באותו יום שהפליט בא בו אל יחזקאל נלקח מ„הם" משהו שנקרא **מָעוּזָּם מְשׂוֹשׂ תִּפְאַרְתָּם, מַחְמַד עֵינֵיהֶם וּמַשָּׂא נַפְשָׁם**, ואי אפשר שהדבר הזה הנלקח מהם באותו יום הוא בית המקדש או ירושלים, כי ירושלים והמקדש לא נלקחו **בִּשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה בָּעֲשִׂרִי בַּחֲמִשָּׁה לַחֹדֶשׁ לְגָלוּתֵנוּ**, אלא בהכרח **מָעוּזָּם מְשׂוֹשׂ תִּפְאַרְתָּם, מַחְמַד עֵינֵיהֶם וּמַשָּׂא נַפְשָׁם** הוא מה שכתוב אחריו: **בְּנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם. בְּנֵיהֶם וּבְנוֹתֵיהֶם** של מי? כמובן של מי שהנביא יחזקאל נשלח לדבר אליהם, והם היהודים בגלות בבל אשר לפחות לחלקם יש ילדים שנשארו בהתחלה בארץ ושניתנה להם הזדמנות לחדש את ישובה מהם, אלא שבאותו יום ה׳ בחודש הי׳ הם יצאו לדרך למצרים. ואגב דרכנו מובן גם כן מה שתמהו איך השמועה על נפילת ירושלים הגיעה לבבל רק אחרי זמן כל כך ארוך, וכי לא היו כנפים לבשורת הנצחון של הצבא הגדול שנשלח מבבל, וכלום עדיין לא באה לשם שיירת השבויים? אלא ודאי העיר שהוכתה היא המצפה, והפליט לא צעד עם צבא מנצח השב לארצו בדרך המלך כבושה כי אם כיחיד נמלט מקול עלה נידף נדד משממה לחרבה ומבית פלאח נכרי אל עיר עם זר עד שבא לכרך של בבל ועד שמצא את הנביא בן עמו ולשונו.

ונמצא שדברי ירמיהו נכונים לפני מעשה לאומרם אל מי שההחלטה לפניהם ועליהם היא מוטלת, שיפקחו עיניהם ויחליטו בשכל ובהגיון, כי הבחירה הנכונה איננה מנועה גם ממי שדעתו נתונה להשפעות ורצונו שבוי ביצרים. ואילו חזון יחזקאל אמור כתחזית למה שיקרה על דרך הכלל, שעבירה מטמטמת את הלב ככתוב בפרשת השרצים שבתורה. אין סיכוי ואין תוחלת לציונות חילונית — נכון; ועם זאת גם החילוני נקרא לבחור בציון ולא בדרכי מוות.

עַל־מָה אָבְדָה הָאָרֶץ?

מפורסמת תשובת ה׳ **עַל־עָזְבָם אֶת־תּוֹרָתִי אֲשֶׁר נָתַתִּי לִפְנֵיהֶם וְלֹא־שָׁמְעוּ בְקוֹלִי**

וְלֹא־הָלְכוּ בָהּ. ומתי זה התחיל?

כבר הזכרנו למעלה שכל מה שנכתב בישראל אחרי חלוקת הארץ לשבטים ולמשפחות ולבתי אב הוא סיפור פשעי ישראל ומה שהתגלגל עליהם בגללם. פסוק מלא כתוב **וַיַּעַבְדוּ הָעָם אֶת־ה׳ כֹּל יְמֵי יְהוֹשֻׁעַ וְכֹל | יְמֵי הַזְּקֵנִים אֲשֶׁר הֶאֱרִיכוּ יָמִים אַחֲרֵי יְהוֹשׁוּעַ אֲשֶׁר רָאוּ אֵת כָּל־מַעֲשֵׂה ה׳ הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה לְיִשְׂרָאֵל** ואמר רבי יוחנן ימים האריכו שנים לא האריכו, ולמה לא האריכו שנים? שהתעצלו בהספד על יהושע, אמר רבי יוחנן, כי כל המתעצל בהספדו של חכם אינו מאריך ימים (כלומר במובן הרגיל של אריכות ימים שהוא ריבוי שנים, ולא כמו שתירץ לשון הפסוק ימים האריכו שנים לא האריכו). והסיבה היכולה להסביר, אם כי לא להצדיק, את ההתעצלות בהספד, היא שלא ידעו להעריך כראוי את גודל האבידה. ראינו למעלה שיהושע היה גאון אסטרטגי־לוגיסטי שכבש בעם קטן ורעב ארץ גדולה מלאה אוכלוסין וכל הזמן הזה פירנס עמו מהשלל מבלי שהארץ נותרה אחרי המלחמה חרבה, ומי שלא חש כראוי את ההפסד כנראה לא הבין כמה נחוצים וחשובים הדברים שיהושע הצטיין בם. אפשר שהזקנים חשבו שעוד יש אחרים כיוצא ביהושע, ומה להם לצאת מגדרם על אחד מרבים שמת בשיבה טובה בן מאה ועשר, וכי **יְחִי אֲדֹנִי הַמֶּלֶךְ דָּוִד לְעֹלָם**? מה, הוא היה מלומד, יהושע? היה חכם? תלמיד מתמיד של משה רבנו עצמו? יופי לו, גם הם הזקנים תלמידים של משה היו וגם עליהם האציל מרוחו; ואחרי כל השנים שלא מש יהושע מתוך האוהל — מאור גדול מבריק וחריף לא נעשה הנער: הנה עובדה שכל אלף ושבע מאות קלין וחמורין וגזירות שוות ודקדוקי סופרים שנשתכחו בימי אבלו של משה החזירן לא יהושע אלא עתניאל בן קנז מתוך פלפולו, והנה עתניאל הצעיר קיים וממלא את מקומו,[45] אז לא צריך להצטער כל כך הרבה שיהושע כבר איננו.

והרי מסתבר שיש קשר בין חסרון ההבנה של מועצת גדולי התורה שהנהיגה את ישראל אחרי מות משה ויהושע ובין מה ש**עָבְדוּ הָעָם אֶת־ה׳ כֹּל יְמֵי יְהוֹשֻׁעַ וְכֹל | יְמֵי הַזְּקֵנִים אֲשֶׁר הֶאֱרִיכוּ יָמִים אַחֲרֵי יְהוֹשׁוּעַ** ואחר כך כבר לא, אלא עשו **אֶת־הָרַע בְּעֵינֵי ה׳ וַיַּעַבְדוּ אֶת־הַבְּעָלִים: וַיַּעַזְבוּ אֶת־ה׳ | אֱ־לֹהֵי אֲבוֹתָם הַמּוֹצִיא אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֵּלְכוּ אַחֲרֵי | אֱלֹהִים אֲחֵרִים**; ואולי היו אלה שהמשיכו לעבוד את ה׳ רק אלה **אֲשֶׁר רָאוּ אֵת כָּל־מַעֲשֵׂה ה׳ הַגָּדוֹל אֲשֶׁר עָשָׂה לְיִשְׂרָאֵל**, ובזה החל אבדן הארץ. והלוא דבר הוא: החוקה הטובה ביותר שיכולה להיות שהונהגה בידי המנהיגים הטובים ביותר שהצליח ה׳ למצוא לא פעלה כנדרש כמעט מהרגע שהסתלק מי שהנהיגה בראשונה. ואמנם מאז עד **וְנוֹשַׁנְתֶּם** עוד עברו כמה שנים, אבל התחלת הסוף התחילה מיד בהתחלה. ונראה מזה שהתורה המעשית המושלמת איננה אפשרית כשכל התורה מתמצה ומצטמצמת

45 נתעלם כרגע מסדר הכתובים בספר שופטים, מהם נראה שעתניאל קיבל רוח הקודש ונעשה שופט רק אחרי שמונה שנות כושן רשעתים. והרי אפשר שלמדן מקורי ופלפלן חריף היה כבר לפני כן, וכבר שמענו על כאלה שעם כל הלמדנות והחסידות בכל זאת לא שרתה עליהם רוח הקודש.

במלים הכתובות והנמסרות במסורת, בחוקים הנצחיים ובתקנות הקבועות: היא צריכה בהכרח את הגורם האנושי החי המקורי והיוזם[46], משהו מאותן מידות שאבדו עם יהושע מפני שהנשארים אחריו לא תפשו את גודל חשיבותן וחיוניותן.

באבות דרבי נתן מסופר על משה רבנו שברדתו מהר סיני ולוחות הברית בידו כיון שראה אותו סרחון שסרחו במעשה העגל אמר: היאך אני נותן להם את הלוחות, מזקיקני אותן למצות חמורות ומחייבני אותן מיתה לשמים, שכן כתוב בהן **לֹֽא־יִהְיֶ֥ה לְךָ֛ אֱלֹהִ֥ים אֲחֵרִ֖ים עַל־פָּנָֽיַ**. חזר לאחוריו. וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו. הוא אחז בראש הלוח והן אחזו[47] בראש הלוח. חזק כוחו של משה מכולן שנאמר: **וּלְכֹל֙ הַיָּ֣ד הַחֲזָקָ֔ה וּלְכֹ֖ל הַמּוֹרָ֣א הַגָּד֑וֹל אֲשֶׁר֙ עָשָׂ֣ה מֹשֶׁ֔ה לְעֵינֵ֖י כָּל־יִשְׂרָאֵֽל**. מוכח מתוכו שאין כוונת המדרש להודיע שמעשה שהיה כך היה: שכן „שבעים זקנים" הם מוסד שבזמן חג העגל עדיין לא בא לעולם. גם אם מעשה יתרו היה לפני מתן תורה וכבר היו בישראל אז דיינים זוטרים, אין למספר שבעים עסק עמם. „שבעים זקנים" הם המוסד שהוקם אחרי שכבר נבנה המשכן והתחילו ללכת ממדבר סיני לארץ כנען, השבעים הם המוסד הקיים אחרי משה ועליו נופלת הנהגת האומה במות יהושע, אנשי מוסד השבעים הזה האמור באבות דרבי נתן הם אותם זקנים (או אותו סוג אנשים, ממשיכי דרכם של שבעים הראשונים) שהאריכו אחרי מות יהושע ימים ולא שנים לפי שלא השכילו להכיר בחשיבות המידה המיוחדת שהיתה ביהושע, והמדרש באדר"נ מראה אותם נאחזים באבן הגלופה של האות החקוקה בניגוד לדעת מנהיגם ורבם שהחליט ביוזמתו העצמאית לפעול על פי צורך השעה והנסיבות בלי אסמכתא מפורשת בחוק.

46 וכן כתב קרל פופר בספרו על דלות ההיסטוריציזם (The Poverty of Historicism, 1936 (private reading at a meeting in Brussels, 1944/45 as a series of journal articles in *Econometrica*, 1957 a book), ISBN 0-415-06569-0): אי אפשר לכונן מוסדות המחוסנים בפני שוטים, זאת אומרת מוסדות שפעולתם התקינה לא תהיה תלויה במידה רבה בבני אדם: מוסדות יכולים במקרה הטוב ביותר להפחית מחוסר הבטחון הכרוך ביסוד האנושי בסייעם לאלה שעובדים למען המטרות שבשבילן תוכננו המוסדות ואשר ביוזמתם האישית ובידע האישי שלהם תלויה במידה רבה ההצלחה. (מוסדות דומים למבצרים: צריך שיהיו מתוכננים היטב וגם מאויישים כראוי).

על לוז הטיעון עם הדימוי השנון בסופו חזר פופר בספרו השמן על החברה הפתוחה ואויביה, שתורגם לעברית ומצוי בחנויות, לאמור:

כל עיסוק בפוליטיקה לטווח ארוך עוסק בתיכון מוסדות. אין מנוס מזה, גם לא בשביל פלאטון. עקרון המנהיגות איננו מחליף בעיות מוסדיות בבעיות של השלטת כח האדם הנכון, הוא רק יוצר בעיות מוסדיות חדשות. כפי שנראה הוא אף מעמיס על המוסדות תפקיד החורג בהרבה ממה ששייך לדרוש ממוסד שאינו אלא מבנה אירגוני, הלא הוא בחירת מי שיהיו המנהיגים העתידים. תהיה זאת אפוא טעות לחשוב שהניגוד בין תורת האיזונים ובין תורת הריבונות מקביל לניגוד בין עיסוק במוסדות ובין עיסוק בבעלי תפקידים. עקרון המנהיגות של פלאטון מרוחק מאד מתפיסת בעלי התפקידים כדבר החשוב היחידי, שכן העיקרון שלו מסתמך על תיפקודם של מוסדות; ובאמת יש לומר שהסתמכות בלעדית על בני אדם שיפעלו כראוי רק מכוח סגולותיהם האישיות הטובות איננה אפשרית כלל. אבל חייב הדבר להיאמר שמוסדנות טהורה בלתי אפשרית אף היא. לא זו בלבד שבנייתם של מוסדות כרוכה בהחלטות אישיות חשובות, אלא תיפקודם של מוסדות ואפילו הטובים ביותר (כגון האיזונים והבלמים הדמוקרטיים) לעולם יהיה תלוי במידה רבה מאד בנפשות הפועלות. מוסדות דומים למבצרים: צריך שיהיו מתוכננים היטב *וגם* מאויישים היטב.

47 בירושלמי תענית והיה משה תפיש בטפחיים והקב"ה בטפחיים וטפחיים ריוח באמצע כיון שעשו ישראל אותו מעשה ביקש הקב"ה לחוטפן מידו של משה וגברה ידו של משה וחטפן ממנו. גם הירושלמי מצדיק ומשבח משה ויוזמתו, ומי שיתעקש לפרש אגדות לפי פשוטן יסתדר עם זה איך שירצה; לי נוח כעת לפי דרכי להביא מאבות דרבי נתן.

ונמצינו למדים שלפי דעת בעלי האגדה שהבאנו אפילו בית הדין הגדול שהושיב משה רבנו על פי ה׳ ושזכה למשהו מרוח ה׳ שהיה על משה מסוגל לטעות ואף לחטוא בחוסר הבנה של משהו שהיו צריכים להבין,[48] ואף על פי שהם הרשות המוסמכת והמופקדת על פי חוקת התורה להחליט בענייני הכלל. על אחת כמה וכמה במצב שאין בישראל מוסד ממונה ומופקד על ההנהגה, אלא כל מה שיש הוא יחידים בעלי שיעור קומה וקהלי שומעי לקחם. על יחידים בלתי־ממוסדים, ככל שיהיו מלומדים ומשכילים בקיאים וחריפים, לא נאמר מעולם **וְשָׁמַרְתָּ לַעֲשׂוֹת כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹרוּךָ... לֹא תָסוּר מִן־הַדָּבָר אֲשֶׁר־יַגִּידוּ לְךָ יָמִין וּשְׂמֹאל**, באופן שהמסתמך עליהם ומוותר על הפעלת שכלו שלו ייפטר ביום הדין מהשאלה אם עשה **הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב** — נשאת ונתת באמונה?

ועל אחת כמה וכמה שהעובדה (הנראית במציאות, או הנדמית בעיני מי שאינם בקיאים במציאות) שחכמי הדור נמנעים מעיסוק בתחומי תורה אלה או אחרים ומנתינת דעתם על צרכי־כלל ומצוות כלליות כהנה או כהנה וחדלים מהשתדלות מעשית לתיקון העולם במלכות שדי על פי התורה שנתן לישראל על ידי משה עבדו, שאין המחדל הזה מורה לשאר אנשי הדור שאסור להם ליתן דעתם ולהפעיל ראשם שלהם להשלמת החסר ולתיקון המעוות. אפשר וייתכן שפשוטי דורות ספר השופטים לא ביטלו מצות עשה מפורשת בכך שלא תיקנו את תקנת יהושע בן גמלא, כי היה בזמנם המוסד של שבעים זקנים שעליו היו מוטלים צרכי הכלל, ויכול להיות שהסיבה שהמוסד של שבעים זקנים, שהיה מחויב למנות ולהושיב שופטים בכל עיר ועיר, ככל הנראה לא הקפיד לעשות כן, לפי מה שאנחנו קוראים על שמואל הנביא שהיה מחזר בעיירות כשופט נודד ועל **בָנָיו שֶׁלֹּא־הָלְכוּ בִּדְרָכָו** אלא קבעו עצמם במקום אחד: אילו היו הם רק ערכאת העירעורים ובירורי הספקות הקשים, לא היה גנאי בכך, שכן הדין לדורות כתוב **וְקַמְתָּ וְעָלִיתָ אֶל־הַמָּקוֹם** מי שיש לו שאלה ילך אצל חכם — יכול להיות שהסיבה למחדל ממינוי השופטים היא שלא מצאו מלומדי־משפט הראויים לשפוט, מפני שלימוד התורה לפני תקנת יהושע בן גמלא לא היה

48 הדבר כמוהו ככתוב בפירוש בשתיקת התורה מתגובת השבעים לעצת המרגלים. שם הובאה דעת רוב המרגלים ודעת המיעוט ודעת העם שנטה אחרי הרוב ותגובת משה ואהרן שנפלו על פניהם חסרי עצה ואונים. הרי מתבקשת השאלה מדוע לא הזעיק משה כמו במעשה העגל את משמר נאמני התורה לחסל את ראשי המסיתים ולהשיב את אלה הצאן אל התלם? ואיך לא נרשם שהזקנים שמונו לא מכבר הזכירו לאספסוף המבוהל שאין בכלל אופציה של **נִתְּנָה רֹאשׁ וְנָשׁוּבָה מִצְרָיְמָה**, כי המן והבאר לא ילוו אותם בדרך שהעמוד לא ילך בה? והתשובה היא שהקושיות מסלקות זו את זו. במעשה העגל היה משה שליט יחיד והיה מחליט לבד, אבל עכשיו במעשה המרגלים היה איתו פרלמנט — והפרלמנט החליט נגדו, גם שבעים הזקנים כמו כל העם איבדו את הראש ואחזו בדעת רוב המרגלים. ללמדך גדלות האומץ שהיה **לכלב** ו**ליהושע** לעמד על **דעת תורה** שלהם לא רק נגד רוב המרגלים וכל העם אלא גם **נגד דעתם המאוחדת של כל הגדוילים**, חוץ משני הזקנים האלה שכעת אי אפשר לתקשר איתם כי הם שוכבים על פניהם. ואולם הפשט הזה שאני כתבתי מתיחס אל אותם שבעים שהיו בתפקיד באותה שעה, ואילו האבות דרבי נתן תופס את המוסד הממוסד מצד עצם היותו מוסד.

מסודר וממוסד. וגם אפשר שכל אחד מהפרטים שלא לימדו איש את בנו די תורה כדי שיהיו שופטים שיוכלו להתמנות נהגו בהתאם לנסיבות האישיות של כל אחד ואחד, נסיבות של התבססות כלכלית כחקלאים חסרי נסיון קודם וחסרי מסורת מקצועית במשקים שכבשו ונחלו זה עתה, ועשו כל אחד ואחד כמו שעשו כל שכניו אנשי כפרו ושבטו, והרי במקום שההלכה רופפת ואינה ידועה בבירור ככה הדין שצריך לעשות לפי מנהג העולם, הלוא כן? וזה מה שנקרא **וְלֹא־הָלְכוּ בָהּ**. הדבקות במשימה של החייל הנאמן איננה לעמוד במקום ולהמתין להוראות, לחכות שיבנו אצלך בית ספר וישלחו לך קב"ס, ולחכות שיבואו אברכים בוגרי חושן משפט להיבחן ולקבל משרה, וכשזה לא קורה נשארים בינתים בחזקה הישנה של שב ואל תעשה עדיף. בניו־תלמידיו של אברם העברי נקראים גם היום **הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי וֶהְיֵה תָמִים**.

אין זאת המלצה לכל סורר ומורה שתלטן ורודף־שררה לטפס ולדרוך איש על אחיו לאמור „אני אמלוך בכיפה כי אני לבדי מבין מה טוב בשביל עולם". אנשים כאלה ישנם די והותר, והם אינם זקוקים וגם לא חיכו לצידוקים ועידודים מהתורה. אבל הם נבנים מענוותנותם ומבטלנותם של רוב בני דורם האחרים שמושכים לא רק את ידיהם אלא גם את מוחם מתיכון סדרי הציבור והנהגתו, כל מה שחורג מחיי הפרט, משגרת היום של אורח חיים, ומניחים את הדברים המסובכים האלה של הכלל למנהיגים ולרבנים ולעסקנים ולשלטון של המדינה ובכלל לכל אלה שם למעלה שממילא יעשו מה שהם רוצים.

אכן היוזמה והתושיה וההחדשנות והיצירתיות נדרשות, אבל הן צריכות לבוא מהתורה ולא משרירות לבם של רודנים. בפרשת נצבים אנחנו קוראים **כִּי הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם לֹא־נִפְלֵאת הִוא מִמְּךָ וְלֹא רְחֹקָה הִוא : לֹא בַשָּׁמַיִם הִוא לֵאמֹר מִי יַעֲלֶה־לָּנוּ הַשָּׁמַיְמָה וְיִקָּחֶהָ לָּנוּ וְיַשְׁמִעֵנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה : וְלֹא־מֵעֵבֶר לַיָּם הִוא לֵאמֹר מִי יַעֲבָר־לָנוּ אֶל־עֵבֶר הַיָּם וְיִקָּחֶהָ לָּנוּ וְיַשְׁמִעֵנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה : כִּי־קָרוֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשֹׂתוֹ**. אילו דיבר כאן משה רבנו על מעשים ידועים כהלכתם הקבועה והידועה מראש, לא היה תולה את העשיה בפה ובלב אלא באוזן ובידיים. ואילו המצוה הזאת שהיא קרובה בפינו ובלבבנו לעשותה היו חוקיה הקבועים והידועים של תורת משה, כלום צריך היה להודיע למי שקיבלו אותם בעצמם בהר סיני שמעתה שוב אינם עוד בשמים או מעבר לים? אלא ודאי מדובר כאן בתשובות של תורה לשאלות הזמנים המתחדשים בכל דור, שאותן צריך למצוא לא בתורות כלכליות חדשות מאמריקה ולא בנסתרות שרבי לא שנאם ורבי חייא לא קיבלם. **קָרוֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד: בְּפִיךָ** לגרוס ולשנן את התורה המסורה והמקובלת, **וּבִלְבָבְךָ** להקשיב ולהתבונן עד שתראה אותיות מאירות לך שלא הבחנת לפני כן בהארתן, ואז תדע איך **לַעֲשֹׂתוֹ** במצב המיוחד שאתה בו עכשיו. לא חוקות אבנים הוריד לנו משה רבנו מהשמים אלא תורת חיים נטע בתוכנו.

מה אתה עושה בשביל מדינה?

אלה שם למעלה יעשו ממילא מה שהם רוצים ולא מה שאתה חושב שצריך להיעשות, מפני שאתה לא באמת חושב מה באמת צריך להיעשות.

ובאמת לא קל לחשוב ולברר בכל העניינים מה נכון שייעשה. הבעיה מתחילה כבר מהקושי לקבוע מה באמת קורה. במיוחד בעניינים הציבוריים חלק מהעשיה האינטרסנטית הוא עיצוב דעת הקהל והמידע שהקהל מקבל באופן שכלל הציבור יקבל בהסכמה ולפחות בלי התנגדות את מה שנעשה, ואפשר — מתוך אמונה מודרכת בעובדות שאין להן קשר הדוק עם המציאות כפי שהיא באמת.

כשהמלך אחאב חשק בכרם שכנו נבות לימדה אותו אשתו פרק בשלטון החוק: פושע קטן, אמרה לו, הוא זה שעובר על החוק. אם תרצה, תגרש את נבות מנחלתו ונראה מי ימרוד בך כדי להשיבו. בטח אתה יותר חזק מכולם. אבל **אַתָּ֗ה עַתָּ֛ה תַּעֲשֶׂ֥ה מְלוּכָ֖ה עַל־יִשְׂרָאֵ֑ל**, תהיה ממלכתי! אל תהיה פושע קטן שעובר על החוק! פושע גדול משתמש בחוק. **וַתִּכְתֹּ֤ב סְפָרִים֙ בְּשֵׁ֣ם אַחְאָ֔ב וַתַּחְתֹּ֖ם בְּחֹתָמ֑וֹ וַתִּשְׁלַ֣ח הספרים (סְפָרִ֗ים) אֶל־הַזְּקֵנִ֤ים וְאֶל־הַחֹרִים֙ אֲשֶׁ֣ר בְּעִיר֔וֹ הַיֹּשְׁבִ֖ים אֶת־נָבֽוֹת׃ וַתִּכְתֹּ֥ב בַּסְּפָרִ֖ים לֵאמֹ֑ר קִרְאוּ־צ֔וֹם וְהֹשִׁ֥יבוּ אֶת־נָב֖וֹת בְּרֹ֥אשׁ הָעָֽם׃ וְ֠הוֹשִׁיבוּ שְׁנַ֨יִם אֲנָשִׁ֥ים בְּנֵֽי־בְלִיַּעַל֮ נֶגְדּוֹ֒ וִיעִדֻ֣הוּ לֵאמֹ֔ר בֵּרַ֥כְתָּ אֱ־לֹהִ֖ים וָמֶ֑לֶךְ וְהוֹצִיאֻ֥הוּ וְסִקְלֻ֖הוּ וְיָמֹֽת.** לעיני העם יש כאן משפט צדק נגד אחד שהרים יד בתורה ובשלטון החוק, והוא עשה את זה במחשך, כאשר לכאורה אינו מקופח כלל, כי הנה זה עתה זכה לעמדת כבוד ציבורית (אשר אל נכון התקנאו בו בעבורה), ומי יודע מה היה עושה אם לא היתה מזימתו מתגלה בעוד מועד. הידד למערכת המשפט כלב השמירה הנאמן! ואיך לא חששה איזבל שהרבנים (**הַזְּקֵנִים**) ופרנסי הציבור (**הַחֹרִים**) יפרסמו את מכתבי ההסתה שלה? איך היא נותנת להם בידיים ראיה כתובה שמוכיחה את רשעותה ואשמתה? לפי התוצאה נראה שהיא שיערה נכון שהם ישתפו פעולה וישמרו סוד. ומסתבר שעשו כן קודם כל מתוך השערה שכל אחד מהם שיער שאם יכולים לעשות תרגיל כזה לנבות — יכולים לעשות גם לו, ומוטב שלא להתגרות בשלטון. וכי גדולים וגיבורים וקדושים הם יותר ממי שראה חור זבוח לפניו והרכין ראשו לגל? ואילו המכתב כראיה נגד המלך או המלכה? הרי כתב היד אינו של המלך, בדיקת בית דין תגלה את זה, כמו שרואה את זה מיד מקבל המכתב, שיש בידו מכתבים אחרים שכתבם המלך. ואמנם החותמת נחזית כאמיתית, אבל זה מוכיח רק שהזייפן יודע בדיוק איך נראית החותמת האמיתית ויש בידו חותמת אמיתית להעתיק ממנה; אות וסימן והוכחה שאין הזייפן מפושטקי העולם התחתון, אלא אחד מהמכובדים בעלי המשרות שיש אצלם כתבים מהמלך הנושאים חותמת כזאת — ,למשל אתה, אדוני הזקן או החור המבקש להפיל תיק על המלך, אצלך יש מכתבים מלכותיים, אולי אתה גם זה שיצר את המסמך שאתה מציג לנו?' ואמנם המכתב מזויף, אבל השליח שהביאו מוכר לנמען כאחד מרצי המלך, אלא שעל

המסירה אין תיעוד שאפשר להציגו לפני בית דין, וגם השליח לא ראה מה כתוב בדף שהיה במעטפה החתומה שמסר ולא יאשר שהמכתב הנבחן כעת בבית הדין הוא זה שהוא מסר. קיצור דבר, מי שיכה גלים מובטח לו שיסתבך, ושיאמינו לו איננו מובטח כלל וכלל. חישבה אפוא איזבל חישוב נכון על פי הכרת טבע האדם, ואחרי שיתוף הפעולה הראשון הזה כבר נכונה בידה **מְלוּכָה עַל־יִשְׂרָאֵל** אחרת לגמרי משהיתה לפני כן. הרוגי מלכות נכסיהן למלך, וכך השיג אחאב את הכרם שחמד, אבל משאר נכסי נבות בוודאי הודקו הקשרים בין בית המלוכה ובין עושי דבריו, כי מי שיש לו הרבה מפחד שיאבד הרבה, ומי שמקבל הרבה מקוה לקבל עוד הרבה. מספר מלכים אנחנו למדים את מה שהנביא ידע ורצה שנדענו אנחנו; אבל גירסת הפרשה שהיתה ידועה בציבור בשעתה היתה כמובן שונה. נחשף וסוכל קשר נגד אושיות החברה והשלטון, נסקל נבות, ומן הסתם נמצא אשם גם באחד מרצי המלך שזמם לפגוע במלכה ונתלה על עץ. **מֶלֶךְ בְּמִשְׁפָּט יַעֲמִיד אָרֶץ**, יחי אדוננו מנהיגנו מושיענו לעולם ועד! אתה קורא נעים, כאזרח נאמן אחראי ושקול במלכות ישראל, איך היית מחליט אם לתת לממשלת בן עמרי אבי ההתישבות בשומרון קדנציה נוספת, כהמלצת **הַזְּקֵנִים וְהַחֹרִים**?

קדנציה, תומר, מה קדנציה, הצחקת אותי. הרי אחאב לא נבחר בבחירות, הוא לא שאל אף אחד אם הוא רצוי כמלך, הוא היה אחד משלשה שמלכו בכיפה שכפו עצמם על כל העולם ואלו הן אחאב ואחשורוש ונבוכדנצר אחאב דכתיב **חַי ׀ ה׳ אֱ־לֹהֶיךָ אִם־יֶשׁ־גּוֹי וּמַמְלָכָה אֲשֶׁר לֹא־שָׁלַח אֲדֹנִי שָׁם לְבַקֶּשְׁךָ וְאָמְרוּ אָיִן וְהִשְׁבִּיעַ אֶת־הַמַּמְלָכָה וְאֶת־הַגּוֹי כִּי לֹא יִמְצָאֶכָּה** ואי לא דהוה מליך עלייהו היכי מצי משבע להו? אבל הרי ברור שבלי שיתוף פעולתם של הנשלטים אין השליט עצמו יכול לעשות מאומה. אם אין לו מאה חיילים, אין לו כח להפחיד עשרת אלפי נתינים ולהכריחם לעשות רצונו. ולמה יסכימו הנתינים לשלם למלך את המס שממנו הוא משלם שכר לחייליו? רק מפני הפחד שהחיילים יפגעו בהם, ברכושם ובמה שעוד יקר להם? אמנם נכון שקצת אימת מלכות צריך כדי לקיים את המשטר, אבל חשובה ובטוחה יותר תפיסת היסוד של הנשלטים שמה שיהיה כשהמשטר יתמוטט יהיה רע יותר, וגם שהמשטר הקיים איננו רע מוחלט, שהוא ביסודו של דבר מוצדק וסביר והוגן. החזקת הנתין בדעה או בתפיסת־יסוד כזאת ובהקרנתה לזולתו היא מה שמקיים למעשה את המשטר, ובהיעדרה המשטר נופל, אפילו אם באורח פלא ותעלולי קסמים נספרים תדיר 99% קולות „הן" בקלפיות. אז השאלה נשאלת גם בשנים ובארצות שאין בהן טכס־קלפי: האם אתה רוצה שהמשטר יוסיף להתקיים ולהתנהל, או שאתה מפסיק לתרום את חלקך לקיומו ולתפקודו? תחליט מה שאתה רוצה, או נכון יותר מה שאתה חושב שהוא **הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳**, כי זאת המצוה המוטלת עליך, גם אם אין לה מספר במניין תרי״ג, אבל אל תרמה את עצמך לחשוב שאתה פטור מאחריות, מהחלטה וממעש מפני שאתה רואה את **הַזְּקֵנִים וְהַחֹרִים** יושבים

בנחת על כסאותם ולא מצווים עליך לחשוב ולהחליט ולפעול.

אל תחכה שיצא לאור ספר מלכים גימל ויגלה לך באיזה מין מדינה אתה חי, או שיופיע יחזקאל 2 ויספר לך את **אֲשֶׁר זִקְנֵי בֵית־יִשְׂרָאֵל עֹשִׂים בַּחֹשֶׁךְ אִישׁ בְּחַדְרֵי מַשְׂכִּיתוֹ כִּי אֹמְרִים אֵין ה׳ רֹאֶה אֹתָנוּ עָזַב ה׳ אֶת־הָאָרֶץ**. אין זאת הודעה שככה נהגו וינהגו תמיד כל מי שנקראים זקנים בישראל, אבל היא פקחון עיניים לרוחנו להבין שמה שאנחנו רואים בעיני בשר שלנו, וביותר אם איננו רואים אותו עצמו אלא רק תמונתו המצולמת או המתוארת, עשוי להיות שונה מאד ממה שקורה באמת.

יש אשר אי אפשר בשום אופן להבין איך עשו אנשים את מה שכתבו עליהם הנביאים, אם לא בהנחה שהמצג ששימש כ„המציאות הידועה בציבור" לצרכי דעת הקהל היה שונה בתכלית ממה שאנחנו קוראים בנביא. למשל המעשה של המרשעת עתליה שראתה **כִּי מֵת בְּנָהּ** אחזיהו **וַתָּקָם וַתְּאַבֵּד אֵת כָּל־זֶרַע הַמַּמְלָכָה׃ וַתִּקַּח יְהוֹשֶׁבַע בַּת־הַמֶּלֶךְ־יוֹרָם אֲחוֹת אֲחַזְיָהוּ אֶת־יוֹאָשׁ בֶּן־אֲחַזְיָה וַתִּגְנֹב אֹתוֹ מִתּוֹךְ בְּנֵי־הַמֶּלֶךְ הממותתים (הַמּוּמָתִים) אֹתוֹ וְאֶת־מֵינִקְתּוֹ בַּחֲדַר הַמִּטּוֹת וַיַּסְתִּרוּ אֹתוֹ מִפְּנֵי עֲתַלְיָהוּ וְלֹא הוּמָת׃ וַיְהִי אִתָּהּ בֵּית ה׳ מִתְחַבֵּא שֵׁשׁ שָׁנִים וַעֲתַלְיָה מֹלֶכֶת עַל־הָאָרֶץ.** הנה עתליה הארורה הזאת, שאין לה קשר עם בית דוד ומלכות יהודה כי אם בהיותה אשת המלך יורם ואם המלך אחזיה וכעת רק אם אביו המנוח של זרע הממלכה הקיים, היא מבקשת להרוס הקיר האחרון של היכל המלך אשר **תְּתַפֵּשׂ** עליו בידיה. וקשה להבין: מה חשבה להרויח בהשמדת זרעה שלה? כי בשלמא זרע בית דוד שאיננו ממנה, לכשיגדל יירש הכסא הראוי לו ויוריש אותה. וכזאת מצאנו אצל שולטאני איסטנבול, שכם וירושלים שיורש המלכות מדביר ראשית חכמה הענפים הצדדיים של משפחת אביו להבטיח שבניו יירשו השלטון ולא בני קרוביו. גם מצאנו ממונים 'אשר על הבית' ווזירים למיניהם הדואגים שהמלכים הרשמיים בובותיהם לא יגיעו לעצמאות ועצמה, וראינו בית פיפין הפרנקי בצרפת ובית איוב הכורדי במצרים עושים כן כמה דורות. אבל דוקא מי שמעריכים כי הנתינים לא יקבלום בעצמם כמלכים רשמיים דואגים גם כן שתמיד יהיה קיים אחד שיהיה המלך הרשמי. והלא בהיות המלך הרשמי קטין, והוא צאצא שלה, היתה לעתליה עמדה חוקית מצוינת של אפיטרופוסית שולטת בכיפה. ואם תומר שלא יכלה לשלוט כעוצרת מפני שעם הארץ לא היו מניחים לה, כאשה — ולעדות לזה תצביע על יהושבע שלא נרדפה בכלל זרע הממלכה כי כנקבה לא היתה לה טענה ואין בקיומה סיכון לשלטון אלמנת אביה —, הנה היה לעתליה די כח להתמלך כמלכה, ולמה נאמר שלא בטחה בעצמה כי תוכל למנות עצמה עוצרת מטעם נכדה? וכיון שגם בלא כל הדברות ורציחות היתה היא יכולה להיות הקובעת בפועל את כל מדיניות הממלכה, אין לקבל את ההמצאה המשונה שהתיראה מיהוא שיבקש לאחד שתי ממלכות ישראל ולהדביר אותה — כי יותר תוכל להמריץ את כל עם הצבא להילחם למען ניר דוד

בחיתוליו מלמען המרשעת הרוחצת בדמו.

דון יצחק ז״ל כתב וכבר זכרו חז״ל שהיתה אשה רעה ושזנתה עם איש אחר וילדה לו בנים. ואמנם מאמר חז״ל זה לא מצאתי, אבל פסוק מצאתי בדברי הימים **כִּי עֲתַלְיָהוּ הַמִּרְשַׁעַת בָּנֶיהָ פָרְצוּ אֶת־בֵּית הָאֱלֹהִים וְגַם כָּל־קָדְשֵׁי בֵית־ה׳ עָשׂוּ לַבְּעָלִים**. פריצה זאת את הבית מובאת כנימוק מדוע צריך לתקן בית שבנאוהו לפני פחות ממאה וארבעים שנה טובי הארכיטקטים והאנג׳ינרים. ונראה שהיא נפרצה בימי שלטון המרשעת, שאם לא כן היו כותבים אותה אצל מעשי בעלה או בנה או לפחות מזכירים כאן שבימיו נעשה הדבר. היו אפוא למכשפה הזאת בנים שהיו בחיים אחרי שכבר הדבירה זרע בעלה המלך. וקשה להניח שהמליטתם אחרי שבנה הקטן, או על כל פנים הקטן שבבני בעלה (**וְלֹא נִשְׁאַר־לוֹ בֵּן כִּי אִם־יְהוֹאָחָז קְטֹן בָּנָיו**), מת בן 43 (**בֶּן־אַרְבָּעִים וּשְׁתַּיִם שָׁנָה אֲחַזְיָהוּ בְמָלְכוֹ וְשָׁנָה אַחַת מָלַךְ בִּירוּשָׁלָ͏ִם וְשֵׁם אִמּוֹ עֲתַלְיָהוּ בַּת־עָמְרִי**) או בן 23 (**בֶּן־עֶשְׂרִים וּשְׁתַּיִם שָׁנָה אֲחַזְיָהוּ בְמָלְכוֹ וְשָׁנָה אַחַת מָלַךְ בִּירוּשָׁלָ͏ִם וְשֵׁם אִמּוֹ עֲתַלְיָהוּ בַּת־עָמְרִי מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל**), תלוי את מי שואלים. מה גם שבמקרה זה לא היו בניה אפילו בני שבע שנים במות אמם ואין לתלות בהם הריסת בניני ציבור. אלא ודאי היו הבנים הללו מאיש אחר ולא מזרע הממלכה, וכמו שפירש במקום הרד״ק. ועדיין אפשר שלידתם קדמה לנישואי אמם עם יורם. אבל אילו היה ייחוסם ידוע ומבורר בציבור שוב לא היה מה להרויח ממות המלך החוקי בעריסתו.

מכאן אני מסיק שבני עתליה היו כדברי דון יצחק ז״ל ממזרים שנולדו בחיי יורם. וגם הם נמלטו מטבח אחיהם (**וַיָּעַר ה׳ עַל־יְהוֹרָם אֵת רוּחַ הַפְּלִשְׁתִּים וְהָעַרְבִים אֲשֶׁר עַל־יַד כּוּשִׁים: וַיַּעֲלוּ בִיהוּדָה וַיִּבְקָעוּהָ וַיִּשְׁבּוּ אֵת כָּל־הָרְכוּשׁ הַנִּמְצָא לְבֵית־הַמֶּלֶךְ וְגַם־בָּנָיו וְנָשָׁיו וְלֹא נִשְׁאַר־לוֹ בֵּן כִּי אִם־יְהוֹאָחָז קְטֹן בָּנָיו**), אבל עזרא הסופר יודע שמאלה שהיו באמת בני יורם לא נשאר כי אם אחזיה. ואותו המליכו עם הארץ, לא מפני שידעו שרק הוא בן המלך, אלא מפני שהוא היה הגדול בין כל הנשארים. כעת, אחרי מות אחזיה, היה ראשון הממזרים גדול דיו להימנות למלך שבאמצעותו תשלוט אמו המרשעת — בתנאי שאין קרוב יותר ממנו לרשת את המלך ההרוג. לפיכך ביקשה עתליה לחסל גם נכדיה שלה עצמה, כי לפי סדרי הממלכה לא יכלה לשמש עוצרת רשמית למלך קטן, וכל סיכויה למלוך היה דרך הממזרים לא בתפקיד רשמי אלא כסתם־אימא.

מעתה גם יובן יותר מה שאמרו מפני מה משחו את שלמה מפני מחלוקתו של אדוניה ואת יואש מפני עתליה, כי כפי הנראה משיחה זו, הנוהגת במלך בן מלך כשיש עליו מחלוקת, באה לבטל את הספק שמא בכל זאת היורש האמיתי לכסא דוד הוא בעל המחלוקת שכנגדו, כגון אדוניהו או יהויקים שהיו קיימים גם במלוך המלך המשוח, ולכן מפני המחלוקת פירושו: כדי שלא תתעורר בעתיד מחלוקת, מה שלא היה כן אצל המרשעת שהיתה כבר בת מות בעת המשיחה. אבל אם היה שם באמת אי זה ממזר מחוי־שם־לאחר־מכן שקראו לו בשם מלך, מובן למה צריך היה

להוציא מדעת הטועים אחריו.

למדנו אפוא לדעת שהסיפור הכתוב במלכים ובדברי הימים איננו המציאות כפי שהכירוה אנשי ירושלים בני הזמן. הם חשבו שיש לאחזיה המת אחים בוגרים — ועל יואש בנו הקטן לא ידעו, ואחד מאותם אחי אחזיה (כביכול) הוצג לפניהם כמלך החוקי, ועל הטבח בבית המלוכה בוודאי גם כן סופר סיפור שלא כיכבה בו עתליה המרשעת, אלא איזה שהוא לי אוסוולד שהומצא בהוראת שעה ואחר כך הועלם. היא, עתליה — אפשר שלא היה לה תואר ותפקיד ממלכתי רשמי כל עיקר. אולי משמעות הביטוי **בָּנֶיהָ פָּרְצוּ אֶת־בֵּית הָאֱ·לֹהִים** היא שבעיני העם נתפסו הבנים כיוזמים וכאחראיים.

דוגמה אחרת, קדומה יותר, לכתיבה המגמתית של הסופר המקראי שאיננה בהכרח משקפת את מה שידעו וחשבו בני הזמן שהוא כותב עליו, גם היא מספר מלכים: **וַיַּעַשׂ יָרָבְעָם ׀ חָג בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי בַּחֲמִשָּׁה־עָשָׂר יוֹם ׀ לַחֹדֶשׁ כֶּחָג ׀ אֲשֶׁר בִּיהוּדָה**. ביהודה לא היה חג בחודש השמיני ([illegible]), „החג" בסתם ובה"א הידיעה הוא חג הסוכות, והיו חוגגים אותו בחודש השביעי, כמו שכתוב בתורה, ולא בשמיני. ואי זה חג חגגו בחודש השמיני במלכות „בארץ ישראל קם העם הישראלי ומרוד בבית דוד"? אולי את יום העצמאות? אולי. אבל אולי במדינת ירבעם לא קראו לחודש הזה שמיני אלא שביעי, כי מועצת הרבנות הראשית המתקדמת והנאורה מטעם המלך החדש התכנסה והחליטה לעבר את השנה היוצאת, שלא כמו החרדים בירושלים שלא הבינו את צורך השעה, ומה שחגגו בישראל היה חג הסוכות של החודש השביעי לפי שעון הקיץ שתקנו לעצמם. כלשון הכתוב **בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁמִינִי בַּחֹדֶשׁ אֲשֶׁר־בָּדָא מלבד** (מִלִּבּוֹ) **וַיַּעַשׂ חָג לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל**, לא **חג אשר בדא** אלא **בַּחֹדֶשׁ אֲשֶׁר־בָּדָא**. מדווח אובייקטיבי מהאו"ם היה כותב על **החודש השביעי (נוסח ירבעם)** לעומת **החודש השביעי (נוסח רחבעם)**, אבל הנביא ירמיהו לא היה אובייקטיבי ולא הניח ללשונו להיגרר אחרי העיתונים והתעמולות.

אפשר שבמרחק של בערך שלוש מאות שנה זה כבר לא היה קשה כל כך להישמר מהיסחפות במושגים ובלשון של תעמולת השלטון בזמן עתליה, אבל אנחנו, אם חפצים אנחנו לשמור על ראיה חדה ושיפוט צלול של מצבים ואירועים בני זמננו, צריכים להתאמץ קצת יותר.

נתחיל את ניקוי הראש בהתיחסות לאירוע שהיה אולי שש מאות שנה מוקדם יותר מפרשת עתליה.[49] אחרי שקיבלו מסיני עשרת הדברות ופרשת משפטים נפרד משה רבנו מהעם כדי לקבל ביחידות את יתר התורה, ובינתים התעורר למטה יצר הפולחן והוציא לפועל עגל זהב. ולרגל הזדמנויות שונות אנחנו שומעים כמה פעמים בכל שנה דרשות של חכמים מכובדים, אם בציון מפרשי מקרא כמקור לדבריהם ואם כמרצים מפי הגבורה, שהעגל לא היה ממש אליל נעבד

49 480 שנה מיציאת מצרים עד בית המקדש ועוד 130 וכמה עד עתליה. מספרים מדויקים ראה בסדר עולם ובצמח דוד וכיו"ב.

בתורת אלוה ומי שעשו אותו לא היו בני ישראל האמיתיים הגזעיים. ויש המפליגים משם לבאר שבכלל כל הצרות של כל הזמנים וביחוד הזמן הזה באות על היהודים בגלל הערב רב ושאר ספחות חולות. והנה אף על פי שאין בדרשות האלה הוראת מעשה או נגיעה לעיקרי האמונה שבתחילת פירוש פרק חלק, הרי ראוי לכל באי בית המדרש לדעת איך הן עומדות ביחס לדברים המפורשים בתלמוד ופסוקים בהלכה.

והנה שנינו בפרק הרביעי ממסכת עבודה זרה: **כיצד מבטלה?** מה יעשה גוי לאליל שלו ויהיה אז מותר לישראל להשתמש במה שנשאר מהחומר של אותו אליל? שכן עבודה זרה עצמה ומשמשיה ותקרובת שלה וכל הנעשה בשבילה אסור בהנאה, שנאמר **וְלֹא־תָבִיא תוֹעֵבָה֙ אֶל־בֵּיתֶ֔ךָ וְהָיִ֥יתָ חֵ֖רֶם כָּמֹ֑הוּ שַׁקֵּ֧ץ ׀ תְּשַׁקְּצֶ֛נּוּ וְתַעֵ֥ב ׀ תְּתַעֲבֶ֖נּוּ כִּי־חֵ֥רֶם הֽוּא.** וכל הנהנה באחד מכל אלו לוקה שתיים אחת משום **וְלֹא־תָבִיא תוֹעֵבָה֙ אֶל־בֵּיתֶ֔ךָ** ואחת משום **וְלֹא־יִדְבַּ֥ק בְּיָדְךָ֛ מְא֖וּמָה מִן־הַחֵ֑רֶם** לְמַעַן֩ יָשׁ֨וּב ה׳ מֵחֲר֜וֹן אַפּ֗וֹ וְנָֽתַן־לְךָ֤ רַחֲמִים֙ וְרִחַמְךָ֣ וְהִרְבֶּ֔ךָ כַּאֲשֶׁ֥ר נִשְׁבַּ֖ע לַאֲבֹתֶֽיךָ.

וזה לשון המשנה שם: כיצד מבטלה קטע ראש אוזנה ראש חוטמה ראש אצבעה פחסה אף על פי שלא חיסרה ביטלה רקק בפניה השתין בפניה גיררה זרק בה את הצואה הרי זו אינה בטילה מכרה או מישכנה רבי אומר ביטל וחכמים אומרין לא ביטל.

אבל הביטול מועיל רק נגד אליל של גוי, ואילו עבודה זרה של ישראל אינה בטילה לעולם אפילו היה לגוי בה שותפות אין ביטולו מועיל כלום אלא אסורה בהנאה לעולם וטעונה גניזה וכן עבודה זרה של גוי שבאת ליד ישראל ואחר כך ביטלה הגוי אין ביטולו מועיל כלום אלא אסורה בהנאה לעולם ואין ישראל מבטל עבודה זרה ואפילו ברשות הגוי.

ובגמרא [נג.] תנו רבנן לוה עליה **או** שנפלה עליה מפולת **או** שגנבוה ליסטין **או** שהניחוה הבעלים והלכו למדינת הים — אם הגוי עזב את האליל שלו, הניח אותו ממושכן או אבוד, הרי גילה שאיננו מייחס לו אלוהות, ויהודי יכול לזכות באותו חפץ וליהנות ממנו. אבל [נג:] **אם עתידין** לחזור כמלחמת יהושע **אינה בטילה** ושאלו על זה: מידי מלחמת יהושע מיהדר הדור? מה, אחרי מלחמת יהושע חזרו הכנענים? אלא הכוונה שאם הגוי, כשהוא נוטש את האליל שלו, חושב שאחר כך הוא יחזור אליו ויחזור המצב לקדמותו, הרי אז הגוי לא התיאש מעבודת האליל הזה שלו, וממילא הנטישה אינה ביטול: הכי קאמר, ככה התכוון התנא: **אם** עתידין לחזור הרי הוא כמלחמת יהושע ואין לה בטילה, שהגויים שנפלו לפני יהושע וברחו לא ידעו מיד שהמצב החדש יישאר קבוע. אבל מה ראה התנא להזכיר בכלל את יהושע — הרי אין הדבר תלוי באירוע היסטורי חד־פעמי אלא בכוונות ובמחשבות של הגוי הנוטש האליל בכל זמן שיהיה: ולמה לי למיתלייה במלחמת יהושע?

מלתא אגב אורחא קא משמע לן, כדי ללמד אותנו בדרך אגב דבר נוסף בחר התנא את הביטוי הזה דוקא, **כי הא דאמר רב יהודה אמר רב**, כמו ההלכה שאמר רב יהודה בשם רב: ישראל

שזקף לבינה להשתחות לה ובא גוי והשתחוה לה — **אסרה**, מעשה הגוי עשה את הלבינה לאליל, ואליל אסור בהנאה, והאליל הזה הרי שייך לאותו יהודי שזקף אותו, ועבודה זרה של ישראל אין לה ביטול.

מנלן דאסרה, ומאין לנו שככה הדין, שהעבודה שהגוי עובד ללבינה של היהודי אוסרת את הלבינה בהנאה? אמר רבי אלעזר: כתחילה של ארץ ישראל, דאמר רחמנא, שככה אמר הא·ל הרחמן בתורתו: אֵלֶּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת בָּאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַן ה׳ אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ לְרִשְׁתָּהּ כָּל־הַיָּמִים אֲשֶׁר־אַתֶּם חַיִּים עַל־הָאֲדָמָה: אַבֵּד תְּאַבְּדוּן אֶת־כָּל־הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת־אֱלֹהֵיהֶם עַל־הֶהָרִים הָרָמִים וְעַל־הַגְּבָעוֹת וְתַחַת כָּל־עֵץ רַעֲנָן: וְנִתַּצְתֶּם אֶת־מִזְבְּחֹתָם וְשִׁבַּרְתֶּם אֶת־מַצֵּבֹתָם **וַאֲשֵׁרֵיהֶם תִּשְׂרְפוּן בָּאֵשׁ** וּפְסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תְּגַדֵּעוּן וְאִבַּדְתֶּם אֶת־שְׁמָם מִן־הַמָּקוֹם הַהוּא. הנה צריך להשמיד ולהשחית אחרי הכיבוש כל השרידים והעדויות שמוצאים לפולחנים של הגויים, לא רק פסלים אם יש, אלא גם את עצם **כָּל־הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם**, כל הכעבות והכנסיות ויתר המשקצים, וצריך להרוס גם את מה שמחובר לקרקע **וְנִתַּצְתֶּם אֶת־מִזְבְּחֹתָם וְשִׁבַּרְתֶּם אֶת־מַצֵּבֹתָם**, ואפילו מה שצמח מתוך הקרקע: **וַאֲשֵׁרֵיהֶם תִּשְׂרְפוּן בָּאֵשׁ**.

ויש לתמוה, איך היה לכנענים כח לאסור את המחובר לקרקע בארץ שלא היתה שייכת להם? מה, אם בא איזה ערבי ומצביע על הבית שלי ונוער זה אלי ואנוהו, אני צריך להרוס בגלל השטויות שלו את הבית? וארץ ישראל הרי כבר מזמן היתה לא של הכנענים, שהא-להים נתן אותה לאברהם ואמר לו להחזיק בה בהילוך כדי לקנות אותה.

דתניא [בבא בתרא ק·] הלך בה לארכה ולרחבה קנה מקום הילוכו, דברי רבי אליעזר; וחכמים אומרים: אין הילוך מועיל כלום עד שיחזיק. אמר רבי אלעזר: מאי טעמיה דרבי אליעזר? דכתיב **קוּם הִתְהַלֵּךְ בָּאָרֶץ לְאָרְכָּהּ וּלְרָחְבָּהּ כִּי לְךָ אֶתְּנֶנָּה**. ורבנן? התם משום חביבותא דאברהם הוא דקאמר ליה הכי, כדי שיהא נוח לכבוש לפני בניו — ולפי זה, מאיפה רבנן יודעים את הדין עדיין לא למדנו, אבל **בדף קיח עמוד ב מבבא בתרא** דרשו מהפסוק **כֵּן בְּנוֹת צְלָפְחָד דֹּבְרֹת נָתֹן תִּתֵּן לָהֶם אֲחֻזַּת נַחֲלָה בְּתוֹךְ אֲחֵי אֲבִיהֶם וְהַעֲבַרְתָּ אֶת־נַחֲלַת אֲבִיהֶן לָהֶן** — ככה דרשו שם: **נָתֹן תִּתֵּן לָהֶם** זו נחלת אביהן **בְּתוֹךְ אֲחֵי אֲבִיהֶם** זו נחלת אבי אביהן **וְהַעֲבַרְתָּ אֶת־נַחֲלַת אֲבִיהֶן לָהֶן** זו חלק בכורה, והרי בכור נוטל פי שנים רק במה שנמצא מוחזק ביד אביו בזמן שהאב מת, ולא במה שראוי היה לבוא לידי האב אחרי כן, ומכאן הסיקו בבבא בתרא דף קיט שארץ ישראל מוחזקת היא מאיזהשהו זמן שהיה לפני שמת צלופחד, כמו שאמר בפרשת וארא שנאמר בה וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי לָתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב **וְנָתַתִּי אֹתָהּ לָכֶם מוֹרָשָׁה** אֲנִי ה׳, כלומר כשאני אגלגל אותה לידיים שלכם ותקבלו אותה תימצאו נכנסים לירושה שלכם מאבותיכם שזכו בה כבר לפני גלות מצרים, ועל כל פנים מאז הארץ שייכת לישראל, ולכן שואל התלמוד בעבודה זרה:

מכדי ירושה היא להם מאבותיהם ואין אדם

אוסר דבר שאינו שלו, ומה שהגויים עבדו את האבנים והאילנות האלה שהיו שייכים לישראל לא יכול לגרום להם איסור הנאה. ואי משום הנך דמעיקרא, אם נגיד אולי שנבנה וצמח ונעבד עוד לפני אברהם אבינו וקיבל באמת דין של עבודה זרה, הרי זאת עבודה זרה של גוי, ועבודה זרה של גוי לא מוכרחים לאבד לגמרי מהעולם גם את החומר היקר שלה כשיש גוי שמבטל לה את הצורה והכוונה: בביטולא בעלמא סגי להו?

אלא צריך לומר בעל כרחנו שהתורה מתיחסת לאשרות ולמזבחות ולכל המקומות שהגויים עבדו בהם — כלעבודה זרה של ישראל, שאין לה ביטול, ואין ברירה אלא להרוס ולהשחית ולאבד לגמרי הכל, שוחק לאבק דק ומשליך לים המלח. ואיך זה נעשה עבודה זרה של ישראל, איך הרכוש היהודי הזה נאסר בהנאה לעולם בגלל העבודה שעבדו אותו הכנענים?

מדפלחו ישראל לעגל גלו אדעתייהו דניחא להו בעבודה זרה וכי אתו גוים שליחותא דידהו עבדי.

משישראל, אותם ישראל שהארץ מוחזקת להם מאברהם יצחק ויעקב, מרגע שהם עבדו לעגל הזהב הם גילו דעתם שהם חפצים בעבודה זרה ונוח להם שתיעבד עבודה זרה בממונם, ומה שמאז והלאה הגויים בארץ עבדו לעצים ולאבנים שם, הכל על דעת ישראל ובשליחות ישראל והכל נאסר בהנאה לעולם, כי עבודה זרה של ישראל אין לה ביטול.

הכי נמי, ככה גם כן אמר רב יהודה אמר רב: ישראל שזקף לבינה גליא דעתיה דניחא ליה בעבודה זרה וכי אתא גוי ופלח לה שליחותא דידיה קעביד.

ודלמא בעגל הוא דניחא להו במידי אחרינא לא, ומי אומר שאותם יהודים שהשתמדו לעגליזם היו גם בעליסטים, אשריסטים ומולכיסטים? אמר קרא וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיָּצַר אֹתוֹ בַּחֶרֶט וַיַּעֲשֵׂהוּ עֵגֶל מַסֵּכָה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלוּךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם מלמד שאיוו לאלוהות הרבה.

אימא כל דבהדי עגל ניתסרו מכאן ואילך נישתרי?

לפי ההסבר הזה היו צריכות להיאסר בהנאה אותם האשרות וכו' שנעבדו בזמן שישראל עבדו לעגל, אבל לא אלה שרק אחר כך כשישראל כבר חזרו בתשובה ולא רצו שתיעשה בממונם עבודה זרה. אבל עונה לזה התלמוד בשאלה נגדית:

מאן מוכח? מי מוכיח שהאליל הזה היה בזמן כזה או בזמן אחר?

עד כאן דברי התלמוד בבלי במסכת עבודה זרה דף נג. ואין על זה מחלוקת בין החכמים, וזה גם לא דברי אגדה, אלא זה ההסבר ההלכתי של כלל חכמי התלמוד להלכה האמורה בתורה בפירוש, ההלכה הראשית והראשונה שהוזהרו בה ישראל עם כניסתם לארץ: אֵלֶּה הַחֻקִּים וְהַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת בָּאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַן ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ לְרִשְׁתָּהּ כָּל-הַיָּמִים אֲשֶׁר-אַתֶּם חַיִּים עַל-הָאֲדָמָה: אַבֵּד תְּאַבְּדוּן אֶת-כָּל-הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ-שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת-אֱלֹהֵיהֶם עַל-הֶהָרִים הָרָמִים וְעַל-הַגְּבָעוֹת וְתַחַת כָּל-עֵץ

רַעֲנָן: וְנִתַּצְתֶּם אֶת־מִזְבְּחֹתָם וְשִׁבַּרְתֶּם אֶת־מַצֵּבֹתָם וַאֲשֵׁרֵיהֶם תִּשְׂרְפוּן בָּאֵשׁ וּפְסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תְּגַדֵּעוּן וְאִבַּדְתֶּם אֶת־שְׁמָם מִן־הַמָּקוֹם הַהוּא. להלכה הזאת, אומר התלמוד, אין קיום ואין יסוד, אם לא היו אותם **הַמְּקֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ־שָׁם הַגּוֹיִם** למעשה עבודה זרה של ישראל שהארץ שייכת להם ושגילו דעתם שהם חפצים בכל עבודה זרה שתהיה בעולם.

התבררה לנו **דעת חז״ל** שעובדי העגל שאמרו **אֵלֶּה אֱלֹהֶיךָ יִשְׂרָאֵל** ואיוו להם אלוהות הרבה היו בני ישראל, צאצאי אברהם יצחק ויעקב, **יהודים מיוחסים** אדוני הארץ שהארץ מוחזקת להם מאבותיהם.

ועגל הזהב עצמו, מה שמפטפטים עליו שהיה רק סמל, איזה מין דגל שילך בראש המחנה, או איזה תחליף כביכול למשה רבנו אבל חס ושלום לא אלהים במקום הקדוש ברוך הוא — או שהדבר לא היה כדבריהם במציאות, או שהיה אך אין לזה נפקא מינה: שכן ההלכה המקובלת בידנו היא שמי שהסכימו בדעתם לעגל הסכימו מכח הסכמתם זו גם לכל הבעלים והעשתרות והחמנים והאשרות והמפלצות של הכנענים, וזה אומר שמבחינת ההלכה אין הבדל בין העגל־דגל ובין כל הללו.

גיליתי את אפסות הדרשה הזאת חביבת הקהלים כשהגעתי בפעם הראשונה במסגרת הדף היומי למסכת עבודה זרה, ושאלתי אז את רבי ומורי שליט״א אם הוא מכיר תירוץ, והשיב לי שאין תירוץ, ככל הידוע לו. ואין לי ספק שלפחות חלק מהדרשנים למדו גם הם עבודה זרה בדף יומי, ומסתבר שלפחות חלקם למדו אותה יותר פעמים ממני. אז מה, הם דורשים בציבור דבר שהם יודעים שאינו נכון? או שהם כולם יודעים לו תירוץ שאיש עוד לא שמעו או קראו, ועם פצצה כזאת בראש הם מעדיפים לשעמם את שומעיהם בדרוש נדוש חסר ברק וניצוץ? התשובה, כך מסתבר אצלי, היא שמתוך שהדרוש הזה מוכר להם עוד מנעוריהם הוא אצלם אחד המפורסמות שאינם צריכים ראיה, ואילו הבנת הנקרא שלהם עצמם פעם בשבע וחצי שנים כשפוגשים את הסוגיה היא להם תופעה מוזרה חריגה הטעונה לכאורה בירור, אבל הבירור הזה נדחה „לכשאפנה", והנה יום אחרי זה כבר יש דף יומי חדש ועניינים אחרים שיהיה מעניין לבדוק אחריהם „לכשאפנה". והנה לנו גירסא השגורה בפי הציבור אשר העובדות הסותרות אותה כתובות בספר שהכל מודים בסמכותו והנמצא ביד כול ואף שגור הוא על פי רבים — וכל זה איננו מציל את העובדות מהידחות מפני הרגל אמירה.

דוגמה אחרת לסתירה נפוצה וגלויה לעין כל בין התיאוריה המוצהרת למעשה בפועל — למרבה שמחתנו בלי שום נפקא מינה לאיסור והיתר אפילו בהילכתא־להביא־לימות־המשיח כגון השמדת עבודה זרה וזכרה. כשחזר יעקב אבינו מגלות לבן, נסע בכניסתו לארץ בראשונה **סֻכֹּתָה**, הברייתא מסדר עולם המובאת בסוף פרק מגילה נקראת דתניא יצא מארם נהרים ובא לו לסכות ועשה שם שמונה עשר חודש שנאמר **וְיַעֲקֹב נָסַע סֻכֹּתָה וַיִּבֶן לוֹ בָּיִת וּלְמִקְנֵהוּ עָשָׂה סֻכֹּת עַל־כֵּן קָרָא שֵׁם־הַמָּקוֹם סֻכּוֹת** ובבית אל עשה

ששה חדשים והקריב זבחים מועתקת גם בפירוש רש"י לתורה קיץ סכות חורף בית קיץ סכות.

אחר כך יצאה משפחת ישראל מבית אל והמשיכה בדרכה דרומה. כשהישוב הבא שהתכוונו להגיע אליו היה בית לחם, אלא שכידוע לא יכלו ללכת כמתוכנן בגלל צירי הלידה שתקפו את רחל ואחר כך קבורתה במקום. כשזה קרה, היתה **עֽוֹד כִּבְרַת־הָאָ֖רֶץ לָב֣וֹא אֶפְרָ֑תָה**, ועל **כִּבְרַת־הָאָ֖רֶץ** מביא רש"י ומדרש אגדה בזמן שהארץ חלולה ככברה שהניר מצוי הסתיו עבר ועדיין השרב לא בא, ואיננו דוחה את קביעת התאריך הזאת המסכימה לחשבון הסדר עולם והמוסכמת על רבי אליעזר בן יעקב ורבנן במדרש בראשית (ועיין שם עוד במהדורת טהאדאר\אלבעק עמ' 983 המציין למקבילות במדרשים אחרים בשינוי לשון בלי שינוי הכוונה) אלא רק מציע לביטוי **כִּבְרַת־הָאָ֖רֶץ** פשוטו של מקרא אחר שאין לו עניין עם התאריך.

יש בינינו צדיקים ותמימים הרגילים לקרוא רש"י על הפרשה ואינם רגילים לדקדק בנוסח ספרי המקרא שהם קוראים בהם, אשר אם יאיר להם אדם שאינו מוחזק אצלם כאדמו"ר שנוסח התורה הנכון איננו כמו בני הפלגשם ואשמם בראשם וחבריהם השגורים על פי לומדי רש"י, יעמדו אז אותם צדיקים בכל תוקף נגד אותו כופר חצוף להחזיק דברי רש"י הקדוש על פי חז"ל הקדושים שכל יו"ד וכל קוץ מהם אמת קדושה כמשמעות פשט לשונו הקדוש. ומאותם אנשים יש מי שקוראים שנה אחר שנה פירושי רש"י על **עֽוֹד כִּבְרַת־הָאָ֖רֶץ** שהיה אחרי עונת הגשמים ולא לפניה, ואחד עשר חודשים אחרי כן צובאים[50] הקדושים האלה על בנין מונטיפיורי

---

50 התוודעתי לתופעה לפני כשלושים שנה כשהייתי עובד בעיר גדולה של סופרים וחכמים, הלוא הוא מכון האנציקלופדיה התלמודית והתלמוד הישראלי השלם בבניינו הישן שהיה אצל צומת הר הרצל. והיה האוטובוס לחברון עיר בה דוד חנה עובר אז אצל המקום המכונה קבר רחל והיו בתאריכים ידועים ויותר מכל בשליש מרחשון נדחקות רגלי שבי חברון מפני המוני צליינים עוטי שחורים שמילאו את האוטובוס לקרית ארבע כבר בתחנה המרכזית וירדו ממנו בכניסה לבית לחם, ושאלתי אז את הזקנים והחכמים פועלי יד הרב הוטנר ז"ל מאי האי מה יום מימים ? ולא ידעו לציין מקור למות רחל במרחשוון אלא רשימה אחת של ימי הולדת השבטים, שלפיה נולד בנימן בי"א במרחשון. הרשימה מעותקת בשיבושים שונים המוכחים מתוכה בבית המדרש יעללינעק בית ג עמ' 171, ושם אין זכר לבנימן, בילקוט רמז קסב, ושם: בנימין נולד בי"א במרחשון ומת בן מאה וחמש עשרה שנים, וברבנו בחיי על **וַיָּ֤מָת יוֹסֵף֙ וְכָל־אֶחָ֔יו וְכֹ֖ל הַדּ֥וֹר הַהֽוּא**, ושם בנימן נולד י"א במרחשון ומת בן ק"ט שנה.

ואחרי זמן רב מצאתי שכבר הרב יהוסף שווארץ כתב כן בספרו פרי תבואה דף יג עמ' ב לאמור המנהג פה עה"ק ירושלים שילכו ת"ח ויחידי סגולה ביום י"א לחדש מרחשון על קבר רחל ואומרים שביום הזה מתה. ושאלתים מנין להם זה ואמרו לי שכן מצאו בספר סדר הדורות ואמרתי להם לא ירד בני עמכם. אין דעתי מסכמת בזה. כי לא כן הדבר כי מצאתי בילקוט ריש פרשת שמות בפסוק „וימת יוסף וכל אחיו" סדר תולדות השבטים בשם סדר עולם (באמת אין בספרי ס"ע שלנו ובלתי ספק בעל סדר הדורות לקח הדבר הזה הילקוט הנזכר) וז"ל ראובן נולד בי"ד בכסלו וכו' וכו' עד בנימן נולד בי"א במרחשון ומת בן קט"ו שנים וכו' באייר ושבט לא נולדו נשתיירו לאפרים ומנשה עכ"ל:

לדעתי ברור מה שכתב שבנימן נולד בי"א במרחשון טעות סופר הוא כי מקרא מפורש שרחל מתה בעת לדתה את בנימן. ונזכר במדרש רבה בפסוק הנ"ל **ויהי עוד כברת ארץ לבא אפרתה** בשעת שהארץ חלולה ככברה והבר מצוי רבנן אמרי כבר הבר מצוי ועונת גשמים עברה ועדיין השרב לא בא ע"כ ולא שהם חולקים במציאות עת מעשה ההוא ודאי שניהם מסכימים על זמן א' כ"א מחלוקתם בכונת ובדרוש לשון המקרא הנזכר שת"ק סבר ודורש כברת מלשון כברה בר. ורבנן דורשין כברת

להזכיר זכות הקבורה בדרך יציאת הגולים מירושלים לארץ צפונה. סימן ואות למבינים שהמורגל אצל ההמון איננו המדד לאמת בדוקה שעמדה בביקורת הדורות.

שיבוש הדעת של העוילם־גוילם איננו בהכרח דוקא בדברים המודעים והמוגדרים, המנוסחים והמוצהרים. השיבוש עשוי להיות כולל יותר ויסודי יותר, וכשהוא כך, בהכרח קשה יותר להכיר בו ולהשתחרר ממנו.

המן אמר למלכו האיראני: **יֶשְׁנוֹ עַם־אֶחָד מְפֻזָּר וּמְפֹרָד בֵּין הָעַמִּים בְּכֹל מְדִינוֹת מַלְכוּתֶךָ וְדָתֵיהֶם שֹׁנוֹת מִכָּל־עָם וְאֶת־דָּתֵי הַמֶּלֶךְ אֵינָם עֹשִׂים**. היהודים היו **עם**, ובתור **עם** היו להם **דתים** משלהם. **המלך** משל על הממלכה, ומכח מלכותו גזר על ממלכתו **דתים**, ועם היהודים היו מחזיקים **בדתים** שלהם, ואם **דָּתֵי הַמֶּלֶךְ** היו בלתי מתאימים **לדתי** היהודים, אז היו היהודים לא עושים את **דָּתֵי הַמֶּלֶךְ**. מעמד המלך לא היה עליון מוחלט, אלא חופש פעולתו ותחום סמכותו היה מוגבל **כְּדָתֵי פָרַס־וּמָדַי** שקבעו דברים כגון **כְּתָב אֲשֶׁר־נִכְתָּב בְּשֵׁם־הַמֶּלֶךְ וְנַחְתּוֹם בְּטַבַּעַת הַמֶּלֶךְ אֵין לְהָשִׁיב**, גם המלך עצמו אינו יכול להשיב דברי עצמו לאחור. תפיסה זו את ישראל, גם כשהם יושבים מפרדים ומפוזרים, כאומה בעלת חוקים משלה **עַם־אֶחָד וְדָתֵיהֶם** בלשון המגילה (אולי **דת** מלה פרסית?) איננה מיוחדת להמן, היא מתאימה גם לתפיסת התורה את עצמה כחוקה של **מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ**, וגם אומות אחרות בזמנים יותר מאוחרים הכירו בהיות ישראל אומה ובחוקיהם כחוקים לאומיים של אומה הנבדלת מאומות אחרות. הקיסרות הרומית גזרה במסגרת התנהלותה הממלכתית על כל כלל נתיניה פעולות שונות שלפי דיני היהודים הן אסורות באיסור חמור של עבודה זרה, והיא פטרה מהן (בימים כתקנם, לא כשהקיסר היה משוגע או שהיהודים היו במצב מרידה ומלחמה נגד רומי) את עם היהודים, מתוך הכרה שיש לעם הזה חוקים עתיקים שירש מאבותיו. ולא היה המניע לוויתור הזה על קיום הגזרה הכללית אהדה או הערכה מיוחדת ליהודים או לתוכן אמונתם, וגם לא אי זה רעיון מודרני של חופש מצפון או חופש פולחן. בתוך מאות השנים שבהן היו היהודים אומה מוכרת כאמור היו תקופות שבהן היו עונשים חמורים, ובכללם גם מיתות

מלשון כבר בר ומוסיפין עוד לדרוש לבוא אפרתה בעת שכשר ללכת ולבוא שלא יש צער מגשם ושרב והוא שאמרו שעונת הגשמים עברה ועדיין השרב לא בא. אכן בעצם הזמן לא יש מחלוקת ביניהם. ועיין רש״י בפסוק הנזכר: וא״כ אי אפשר לומר שמתה בי״א במר חשון שאז כבר עונת הגשמים: ומצאתי עוד בפסיקתא רבתי פרשת ג׳ וז״ל שבין פסח לעצרת היה בזמן שהארץ מנופה והולכת ובאה ככברה שיכולים הלוך עכ״ל: וחוץ מזה לשון הילקוט הנזכר צריך תיקון כי נמצאים בו כמה טעויות והשמטות הרבה שלא חשב יום הולדת יוסף ומנה דוקא י״א שבטים. וכתב ראובן מת בן קנ״ח שנה זה ג״כ ט״ס הלא לוי האריך ימים יותר מכל השבטים ומת בן קל״ז שנה. וכן כתב שגד מת בן קנ״ח. זבולון מת בן ק״י שנה. גם זה ט״ס כי יוסף מת בן ק״י שנה ואין בכל השבטים שלא האריך ימיו יותר ממנו. עוד כתב אשר נולד בחדש שבט ומסיים באייר ושבט לא נולדו. ועוד שלא חשב א׳ שנולד בתמוז אדר וחשב ב׳ פעמים תשרי ומרחשון: כללו של דבר אין לסמוך על לשון זה לדחות דברי המדרש פסיקתא רבתי כי אין ספק שבנימן לא נולד ורחל לא מתה בי״א במרחשון. ופלא על הגאון בעל סדר הדורות שהעתיק לשון זה ולא שם על לבו ולא השגיח על הטעות הגלוי: ומצאתי בריש סדר עולם זוטא וז״ל ושני חייו של ראובן מאה ועשרים וארבע שנים. זבולון חי מאה ועשרים וארבע. דן חי מאה ועשרים ושבע. אשר חי מאה ועשרים ושש. בנימן חי מאה ואחת עשרה. (גד ואשר לא הביא ולא נדע למה): והנשארים מספר שנותיהם כמו שהביא הילקוט הנ״ל, ולא הועיל כלום ועוילם גוילם כמנהגו נוהג.

משונות באש ובחיות טרף, על מי שלא היו יהודים ובכל זאת מלו עצמם או סירבו לעבוד לפסלים הרומיים, ולא הועילה טענתם שהם השתכנעו והחלו להאמין בא-לוהי היהודים.

אחרי כן השתלטו על רוב הארצות שהיו ישראל יושבים בהן שיטות־מינות חדשות שתפיסתן העצמית שונה מפולחני האלילים הישנים שקדמו להן. ראשונים נפוצו תלמידי יש״ו, שראו עצמם כהמשך לעדת ישראל ותורת משה, אך כפרו בייחוד הייעודי של בני אברהם יצחק ויעקב וטענו שהאלהים החדשים שלהם מחייבים כל באי עולם להצטרף לקהלם, באופן שכל אדם בעולם שאיננו נוצרי בפועל הרי הוא מחויב־להתנצר־שעודנו־מתעקש־לסרב. בשיטה הגותית שונה מהנוצרית, אך שוה לה בתפיסה שאף אחד אינו פטור מהיכפף לה, כבשו מאמיני החמר־גמל המשוגע נתח נוסף מהעולם. גם הנוצרים וגם המוחמדנים סבלו במשך מאות שנים קהילות של יהודים תחת שלטונם, אך בשני העולמות השתנתה תפיסת התרבות השלטת את היהודים באופן שראו בהם, יותר מבני לאום נפרד, בעלי שיטת אמונה מוטעית. בעצם התוצאה ההגיונית של גישתם זו היא מה שניסו בתחום שלטונם המווחדים שמהם ברחה משפחת הרמב״ם ומאוחר יותר באותה ארץ איזבל הקסטילית ובעלה הקטלני, אבל בפועל התקיימו קהילות של יהודים גם בין המוחמדנים וגם בין הנוצרים ברוב ארצותם במשך רוב השנים והתנהלו תחת שלטון־העל כמדינות בזעיר אנפין בניהול יהודי שהיה עצמאי, אם כי מוגבל בכחו ובסמכויותיו, עד שהפך רובו של העולם הנוצרי לעולם הנאור. ואולם עד שהורשו היהודים לצאת מבידודם החברתי כבר חלו בחברה הנאורה עצמה תמורות חשובות בתפיסת העולם, ועוד לפני שהיהודים נקלטו בחברה הגויית כבר אחזה התפיסה החדשה ברוחם הציבורית. מקור הסמכות־בעיני־הבריות לחוקי המדינה איננה עוד פרשנותם של אנשי השררה למה שהם תופסים אותו כדבר האלוהים, אלא רצון השליט, או הכת השלטת, והמנהגים המקובלים מהדורות הקודמים. תפקיד הדת, וזה אומר כרגיל: תמחוי זה או אחר של נוצרות, בחיי הציבור — איננו עוד הכתבה ישירה של המחויב והנמנע, אלא (מלבד טכסים של פולחן, כיבוד וברכות) רק החזקת רקע כללי של מושגי טוב ורע, אשר הם עצמם אינם נאכפים בידי המשטרה, כל עוד אין חוק כזה בחוקי המדינה. ה„דת" (כלומר מכלול האמונות והמנהגים המייחד ומאחד קבוצת בני אותה „דת") והמדינה נתפסים כמערכות מושגים שונות זו מזו במהותן, והפרדתן זו מזו במנהל הציבורי נחשבת כיסוד חשוב בקדמה התרבותית. כתוצאה מהסובלנות ההדדית שהמדינה כופה על קבוצות המאמינים השונות גם הן עצמן התרגלו לתפוס את עצמן לא כבתחילת דרכן כ„מה שבעצם צריך להיות כלל החברה האנושית", אלא כהתאגדויות חופשיות של בעלי השקפות קרובות לצורך מטרותיהם הדתיות, כמו שיש התאגדויות חופשיות אחרות למטרת קיום תחרויות כדורעגל או שחמט. אמנם אפשרית יריבות מסוימת בין השחמטיסטים של הפועל ובין אלה של מכבי, אבל אלה כמו אלה אינם חושבים שהמועדון שלהם הוא בעצם

המדינה ושמי שאינגו משתייך אליו הוא מורד בשלטון החוקי, או שהוא בן אומה אחרת. כשהיהודים התקבלו לתוך החברה הנאורה הכללית, השתלב גם המועדון הדתי שלהם בקהיליית המועדונים הדתיים. כבר היו בקהיליה הזאת כיתות של מאמיני ישו שנהגו לאכול מצות ולשתות יין ולהאמין שאלה גופו ודמו של מי שאמר והיה העולם, וכיתות אחרות שנהגו לאכול מצה בתורת גוף ריבון העולמים אבל רק הכמרים שלהם גם שותים יין בתורת דמו. לפני כארבע מאות שנה עוד היו מפצחים גולגלות אלה לאלה בגלל הבדלים אלה וכיוצא בהם בין שיטות השטות שלהם, אבל אחר כך גזרו עליהם המלכויות *לא תרצח* והכתות התרגלו לציית למשטרה; והנה עתה הצטרפה לקהיליית הכתות הדתיות עוד כת שהיתה עד אז מחוץ לגדר, והמיוחד אצלה הוא שהיא כופרת בישו ויום היאספה בבית יראתה איננו ראשון אלא שביעי בשבוע — אבל בסיווג מיני ההתאגדויות היא שייכת לסוג „עדות דתיות". והמושג „יהודי" שייך לאותו סוג מושגים כמו „לותראני" או „קלביניסט", ובהחלט לא לסוג ששייכים אליו מושגים כגון „כושי", „צועני", „איטלקי" או „אסקימו". ובתוך אוירה כללית שבה רשאי כל אדם לבחור לו לאי זו כת־פולחן הוא רוצה להשתייך ועד כמה, אם בכלל, הוא רוצה להקפיד ולהדר במנהגיה, אך טבעי היה שקמו בין היהודים מתפקרים שרצו לשנות את תקנון מועדון הפולחן היהודי לפי טעמם שלהם, ואם הקהילה הכללית לא קיבלה דעתם ייסדו להם מועדון־יהדות־חדשה. אות מובהק להשתררות הכללית והיסודית של הרוח החדשה, תפיסת היהודים את יהדותם כ„דת" (במובן המודרני של „השקפות וטכסים"), כמקבילה ל„דת" הקטולית של שכניהם הפולנים או הצרפתים, היא שבכמה מהמקומות שבהם הקהילה היהודית הכללית של אי זו עיר אימצה לעצמה חידושים שהיו (או שנחשבו) מנוגדים לדת ישראל כפי שקיבל אותה משה מסיני, ייסדו שומרי חומת הדת היראים והשלמים קהל־פורשים לעצמם. הדפוס הזה של קהל־היראים־והשלמים המתבדל לא רק מחברת הגויים שביניהם יושבים היהודים כי אם אף מקהילת היהודים עצמם התפשט בארצות רבות והתקבל גם בארצנו הקדושה.

מזה כמאתים שנה התגבשה תפיסת הציבור המתבדל את עצמו לא כאומה המוכרחת ומצווה להסתדר בעולם ולתפקד בכל היבטי חייה, ואף לא כקבוצת נוסעים שאנייתם נשברה על חוף אי בודד — כי חברי הקהילה הדתית משתייכים אליה בבחינת היותם בעלי צרכים דתיים, ולא בכורח מוחלט של היוולדם לתוך האומה או של הזדמנם על האניה הנשברת. כשם שלחברי מועדון השחמט של מרכז לונדון לא היתה דעה שחמטית מגובשת שנגזרה מחוקי השחמט אם המלחמה במלבינס היתה נחוצה או צריך היה להימנע ממנה, ככה ממש היו מועדוני הפולחן הדתי אדישים לגביה מבחינת הדתיות שלהם, בהיותה שאלה של מדיניות חוץ ובטחון של אנגליה ולא שאלה של אופן קיום הדת המיוחדת לאחד המועדונים. רק אם ביקשה המלכות לשגר לשם מי מבני הקהילה היתה מתעוררת שאלה פרטית אם הוא מחויב לערוק מפני סכנת נפשו

ואם דינא דמלכותא מתיר לו לירות על ארכנטינים, או אם מנות הקרב שלו כשרות, וכדומה.

אין המדובר כאן בעקרון מנוסח ומוגדר במלים חתוכות או אפילו מודע תמיד מודעות מלאה. ודוקא בהיותו בלתי־מבורר ולא ממש מודע הוא מצד אחד נמלט מבחינה שכלית מול מקורות התורה הידועים המוסכמים והמבוררים, ומצד אחר הוא משפיע על החשיבה המודעת השפעות שאין החושב מרגיש בהן עד שהוא מתאמץ לצאת מעורו ולהתבונן במחשבותיו שלו עצמו כאילו הוא עומד בחוץ מן הצד.

כשאיזה כיפאי־בגרוש מתלהב מהמדינה שלו ומפריח סיסמאות של ארץ ישראל, מצות כיבוש, מצות יישוב, מה עונה נגדו נציג הדעת המיושבת, בן התורה האמיתי הניכר בחליפתו ובמגבעתו? אין מצות כיבוש בזמן הזה, כי רק מלחמת יהושע היתה מלחמת מצוה, והרמבם לא מנה בספר המצוות כיבוש הארץ וגם לא יישוב. אז הרמבן השיג עליו, אבל כבר השיב לו המגילת אסתר, ובכלל הלכות זה הרמבם, הרמבם קובע, ואתה אומר שלא כהלכה.

ועצם המדינה, האתחלתא דהרצל שלך, בחטא נולדה ובעוון חוללה, וזה לא פלא, כי בכלל אסור לעשות מדינה מכחות עצמנו וכל הגדוילים היו נגד זה וכבר בגמרא יש השבועות שהשביע הקדושבורכו את ישראל שלא ימרדו באומות ושלא יעלו בחומה, אני יגיד לך מה זה כל הקישקושים שלך המתלהמים זה קראות, קראות זה מה שזה, לא פוסקים הלכה מתנך, לנו יש רבותנו הקדושים ותלמוד בבלי וחזל, אתם לא תחליטו עלינו.

לא מסתבר שבחיבור עיוני רציני נמצא את שתי הטענות האלה זו בצד זו, שהרי הן סותרות אחות את צרתה: את השבועות של רב יהודה ורבי זירא לא הביא הרמב״ם בספר המצוות, וגם לא במשנה תורה, וגם לא שום פוסק אחר הראוי להיזכר בשורה אחת עם הרמב״ם העתיק אותן להלכה. מי שמביא לוויכוח את השבועות כבר שכח שלפני כן הוא טען שמה שהרמב״ם לא מנה בספר המצוות הוא סובר שאינו קיים.

על השבועות ועל ביטול חיובן בתורת הלכה, על ביטול האזהרה המשתמעת מהן לכאורה מעיקרה או אחרי שהתבטל דבר שהיו תלויות בו — כבר כתבו וליקטו חכמים וחרוצים יותר ממני, והמתעניין ימצא בקלות כל כמה שירצה בספרים המצויים בכל מקום. אשר להשמטת כיבוש הארץ מספר המצוות יש להעיר שדינים והנהגות מעשיות שטעמם מפני ישוב ארץ ישראל העתיק הרמב״ם להלכה, כגון הלוקח בית בארץ ישראל מותר לו לומר לגוי לכתוב לו השטר בשבת שאמירה לגוי איסורה מדברי סופרים ומשום יישוב ארץ ישראל לא גזרו בדבר זה, ומחוצה לארץ לארץ ישראל כופין לעלות אפילו מנווה יפה לנווה רע ואפילו ממקום שרובו ישראל למקום שרובו גויים מעלין ואין מוציאין מארץ ישראל לחוצה לארץ ואפילו מנווה רע שרובו גויים לנווה היפה שרובו ישראל אמר האיש לעלות לארץ ישראל והיא אינה רוצה תצא שלא בכתובה אמרה היא לעלות והוא אינו רוצה

יוציא וייתן כתובה; והוא הדין לכל מקום מארץ ישראל עם ירושלים שהכול מעלין לארץ ישראל ואין הכול מוציאין משם; והכול מעלין לירושלים ואין הכול מוציאין משם וגם אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם אלא ללמוד תורה או לישא אישה או להציל מיד הגויים ויחזור לארץ וכן יוצא הוא לסחורה אבל [לצאת ולהתכוון] לשכון בחוצה לארץ אסור ... לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה גויים ואל ידור בחוצה לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה שנאמר **כִּי־גֵרְשׁוּנִי הַיּוֹם מֵהִסְתַּפֵּחַ בְּנַחֲלַת ה׳ לֵאמֹר לֵךְ עֲבֹד אֱלֹהִים אֲחֵרִים**.... ולא ברור כלל אי זו הלכה מעשית היתה משתנה אילו נכלל העיקרון של יישוב ארץ ישראל במניין תרי"ג. וגם המלחמה לשם השתלטות ישראל על הארץ ומניעת כניסת נוכרים אליה, הגם שאיננה בעצמה מצוה החלטית, שהרי אפשר שהגוים כולם יברחו ממנה או ימותו במגפה ולא יהיה נגד מי להילחם, הנה המלחמה מחויבת במקרה של התנגדות כדי לקיים מצוה שאותה פסק וביאר ופירט הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו אפילו יושב ישיבת עראי או עובר ממקום למקום לסחורה לא יעבור בארצנו עד שיקבל עליו שבע מצוות שנצטוו בני נוח שנאמר **לֹא יֵשְׁבוּ בְּאַרְצְךָ** אפילו לפי שעה ואם קיבל עליו שבע מצוות הרי זה גר תושב ואין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג אבל שלא בזמן היובל אין מקבלין אלא גר צדק בלבד.

ואולם יותר חשובה מהוויכוח על הסקת ההלכה הנכונה מהמקורות המוסמכים והמחייבים בנקודה פרטית זו או אחרת היא ההתוודעות וההכרה שקיים דבר כזה, שיבוש בתפיסה היסודית המשפיע באופן בלתי־מודע על החשיבה המודעת, ואשר צריך כל אחד ואחד לתת דעתו ולהשתחרר ממנו בבואו לחשוב כדי שהחשיבה תהיה צלולה. הנה עוד דוגמה.

יותר מפעם אחת הזדמן לי להעיר ליהודי מבוגר עוטה שחורים שאין רצוי להשתמש בתאריכי לוח השנה הנוצרי, ועל כל פנים ממש אסור לכנות את מה שהם קוראים 'חודש', במקום בשמו — במספר, איסור הנלמד ממצות עשה הראשונה שניתנה לישראל במצרים ואשר לפי רש"י הראשון על התורה צריך היה להתחיל בה את ספר התורה, אילולי החשיבות הלאומית של ידיעת הפריהיסטוריה: **הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לָכֶם רֹאשׁ חֳדָשִׁים רִאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחָדְשֵׁי הַשָּׁנָה**. ניסן ראשון ואין ינואר ראשון. והתגובה היתה בכל הפעמים דומה; *זה אתה אומר לא מתוך דתיות אלא מתוך לאומיות, התאריך אצלך זה עניין לאומי, אבל אני לא דתי־לאומי, אני דתי וזהו, אצלנו לפי התורה אין כזה דבר "לאומי".*

שהרי — הנה סיסמא נפוצה אחרת מאותו עניין — „אומתינו בני ישראל אינה אומה אלא בתורותיה". ודאי ודאי. אין מחשבך מחשב אלא במערכת ההפעלה שלו. כלומר, בלי מערכת הפעלה הוא רק תל חלקי מתכות. אבל אין זה אומר שלחומרים של החומרה ולאופן סידורם

והרכבתם אין משמעות, כאילו רק התוכנה היא זו שמבדילה בין המחשב שלך למגהץ או לפטיש. אינה אומה אלא בתורותיה איננו אומר שעם ישראל רק „עדה דתית" ולא עם, מועדון־פולחן כדוגמת הבהאים או הבפטיסטים. רב סעדיה גאון משתמש ביסוד הזה כדי להוכיח שכיון שאמר הבורא שהאומה תעמוד כימי השמים והארץ הרי בהכרח שתורותיה עומדות כימי השמים והארץ. כלומר האומה היא הדבר שקיומו מובטח ויכול היה להיות מצויר במחשבה גם בלי התורה — אלא שבניגוד לכלים פשוטים כגון פטיש או מגהץ המחשב איננו ראוי לשמו ואינו משמש כלום כשאיננו מופעל בתוכנה, וכן — בניגוד לאומות שחייהן מתמצים בהשגת מזון, הכנתו וכילויו — האומה הישראלית משולה לפגר מת כשאין בה קיום חי של תורותיה, ועל כן הבטחת קיום האומה (**כֹּה ׀ אָמַר ה׳ נֹתֵן שֶׁמֶשׁ לְאוֹר יוֹמָם חֻקֹּת יָרֵחַ וְכוֹכָבִים לְאוֹר לָיְלָה רֹגַע הַיָּם וַיֶּהֱמוּ גַלָּיו ה׳ צְבָאוֹת שְׁמוֹ׃ אִם־יָמֻשׁוּ הַחֻקִּים הָאֵלֶּה מִלְּפָנַי נְאֻם־ה׳ גַּם זֶרַע יִשְׂרָאֵל יִשְׁבְּתוּ מִהְיוֹת גּוֹי לְפָנַי כָּל־הַיָּמִים**) כוללת בהכרח גם קיום תורותיה.

כבר ידוע שהשיבוש התפיסתי של תורה נטולת לאומיות חוזק והתקבע כתגובה לשיבוש תפיסתי נגדי של לאומיות יהודית נטולת תורה, שאחזו בו הציוניסטים שהשתלטו בשם כל האומה הישראלית על ארץ ה׳ הקדושה, ובשיבוש הזה החזיקו עד שמאסו בצעצוע הזה ונטשו אותו והפכו לפוסט־ציוניסטים. הואיל והלאומנות שלהם בזמן שהיתה על הגובה נבעה מהיצר להתדמות לאומות ולא היתה אלא חיקוי ללאומנות הריקנית של עמי אירופה הפראים, היא הלכה אצלם ביחד עם פריקת עול תורה והכפפת הדתיות של המחזיקים במצוות שנספחו אל מחנהם תחת הממלכתיות החילונית, היה טבעי לקהל היראים השלמים שומרי חומות היהדות הישנה לשלול ביחד עם פריקת העול גם את הלאומיות היהודית, וגרם להם דבר זה שהתקבע אצלם עוד יותר השיבוש התפיסתי שהלאומיות היהודית איננה חלק מהתורה. ואולם האמת במחלוקת רבי יהודה עם חבריו על אופן מיתת בית דין בסייף איננה נקבעת לפי מה שהמלכות עושה או איננה עושה, אלא לפי תורת משה הכתובה והמסורה בידנו, וכיון דכתיב סייף באורייתא לא מינייהו קא גמרינן, אלא כמו שאמר רבן גמליאל שהיה רוחץ בעכו במרחץ של אפרודיטי: **אני לא באתי בגבולה היא באה בגבולי**, וכמו שהשיבו זקני רומי לפלוסופין ששאלו **אם א-להיכם אין רצונו בעבודת כוכבים מפני מה אינו מבטלה? אילו לדבר שאין העולם צורך לו היו עובדין הרי הוא מבטלה הרי הן עובדין לחמה וללבנה ולכוכבים ולמזלות יאבד עולם מפני השוטים אלא עולם כמנהגו נוהג ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין**, יבוא בעל הכרם ויכלה את קוציו, לא עלינו לשרוף חוחים ביחד עם השושנים.

אשר לנקודה הפרטית של איסור קריאת מספר על „חודש לועזי" אין צורך להזכיר ולחזור על מה שכתבו עליו חכמי דורנו שאינם חשודים בסריגות ובקוקאות, וחשיבותה העקרונית והיסודית של העצמאות הלאומית בקביעת לוח

השנה מבוארת לכל מבין מתוך מיקומה בחוקי התורה[51] וממה שבחר ירבעם דוקא בה להדגיש ולהבליט את עצמאות מדינתו החדשה **בַּחֹדֶשׁ אֲשֶׁר־בָּדָא מלבד**, ואין חשש שאיש אשר עמו רוח תורת אמת יטען במודע ומתוך יישוב הדעת טענה נפסדת כגון „זה לאומי ולפיכך לא תורני". אבל טבעה של תפיסת־יסוד הוא שהיא משפיעה במיוחד כשאין מודעים לה, כמו הפחד מרוחות רפאים המדיר רגלי הבריות ממקומות ידועים במיוחד בלילה, אף על פי שבמוצהר ובמודע כמעט אין מי שיודה שהוא מאמין שהרוחות האלה יכולות להזיק למישהו או שאפילו עצם קיומן מתישב עם השקפת העולם המושכלת שלו.

כל מי שלמד פעם הלכות חנוכה של הרמב״ם מכיר הנמקתו מדוע אומרים בחנוכה הלל: בבית שני כשמלכו יוון גזרו גזירות על ישראל וביטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטימאו הטהרות וצר להם לישראל מאוד מפניהם ולחצום לחץ גדול עד שריחם עליהם א-לוהי אבותינו והושיעם מידם וגברו בני חשמונאי הכוהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכוהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתיים שנה עד החורבן השני וכשגברו ישראל על אויביהם ואיבדום בחמישה ועשרים בחודש כסליו היה ונכנסו להיכל ולא מצאו שמן טהור אלא פך אחד ולא היה בו להדליק אלא יום אחד בלבד והדליקו ממנו נרות המערכה שמונה ימים עד שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור.

ואילו ביום העצמות של הציוניסטים כלל ישראל אינם אומרים הלל, חוץ מכמה קוקואים שנדמה להם שהמשיח כבר התחיל להגיע. ולמה באמת אין קורין הלל? אולי מפני שהמלכות הזאת עדיין לא שרדה מאתים שנה? או שמא השליטים רעים יותר מינאי ומהורדוס, מיוחסים פחות מאגריפס ואורתודוכסים פחות מכל מלכי בית חשמונאי הצדוקים? או שהמדינה פחות עצמאית כלפי חוץ משהיתה תחת הנציבים הרומיים?

לא, אינני מתכווין כאן להשפיע על מאן דהו לקרוא הלל של יום העצמאות באותה מציאות שבה בשנה שעברה לא קרא. אני חושב **שכולנו עם ישראל נקראים ליצור מציאות שתהיה מכל הבחינות יותר שלמה מזו שהיתה בימי הבית הראשון והשני**. וצמרת למדנות התורה, במה היא עוסקת? ראיתי דיון בכובד ראש ועם הבאת ראשונים ואחרונים לרוב — בשאלה: אם בעל הנסים של חנוכה יש חיריק תחת אלף של חשמונאי או שאין שם חיריק.

משל למה הדבר דומה? לעיירה שהיה בה מהנדס־עיר והיה שם צורך לבנות כמה רחובות חדשים, ולא היה שם אדריכל וקונסטרוקטור בשיעור קומתו של המהנדס ההוא, ובלי חתימתו לא יכול שום דבר להיבנות. אבל המהנדס ישב בלשכתו ובנה בלגו דגם של הבתים הקיימים

---

51 כבר רמזתי לעיל: לא היה צריך להתחיל את התורה אלא מ'החדש הזה לכם' שהיא מצווה ראשונה שנצטוו בה ישראל.

כולם עם רהיטיהם. מה יעשו בני העיר? ימתינו עד שהמהנדס יתפנה לשירטוטים ולחישובים העומדים על הפרק? לעשות עבודתו במקומו אין אחד בכל המחוז המסוגל, אבל אולי אפשר לשלוח כמה בחורים נמרצים ומוכשרים ללמוד בבית הספר לאנג׳ינרים ולארכיטקטים? זה יקח שנים, אבל לפחות רואים כבר מההתחלה שאחרי הזמן יגיע הסוף. אלא שאנשי העיר חוששים שיקרה לבחורים של היום מה שקרה לבחור ששלחו ללמוד לפני ארבעים שנה: הוא חזר מבית הספר גדוש חכמה ועטור תארים וקיבל את משרת מהנדס העיר, ומאז הוא עושה מה שעשה קודמו בתפקיד ...

זה שהגדוילים אינם עוסקים כמו שאתה רוצה בדברים שאתה חושב שהם חשובים, שמעתי אומרים מי שבאו להציץ בצד שלי של הפרגוד, *זה בעצמו מוכיח שמה שאתה חושב שהוא חשוב הם חושבים שאיננו חשוב. אתה יכול לחשוב שהם טועים, בטח אתה יודע יותר טוב מהם, אבל אני מעדיף לסמוך עליהם, ואם הם טועים, זו הבעיה שלהם, לא שלי.*

לאכול כשר, זה כן בעיה שלך? וכשיש באוכל שלך חומרים המיובאים מהמזרח הרחוק, מי משגיח עליהם? משגיחים שומרי שבת, או שמא שומרי שישי או ראשון (תלוי בהגדרה של בעל המחלוקת)? כבר יותר ממאה שנה ידועה בציבור בעיה, ולפני כשבעים שנה נשאלה שאלה דחופה: מתי צריך לשמור את השבת ביפן? ועד היום לא הגיעו חכמי התורה הגדולים בארץ ישראל להוראה מעשית מוסכמת על כולם, ואף לא התכנסו יחדיו כדי לדון בשאלה, אבל גם לא חיוו דעתם שזאת שאלה שלא חשוב לעסוק בה. כשזה היה דחוף היו מהם ששלחו מברק ליפן לאמור אכלו בערב כיפור לפי חשבוני שהוא יום כיפור של בעל מחלוקתי וצומו ביום כיפור לפי חשבוני ואל תחושו לשום דבר, ואחרים כתבו צומו ביום כיפור שלי שהוא ערב יום כיפור של בעל מחלוקתי וביום כיפור של בעל מחלוקתי אכלו ואל תחושו לשום דבר. והנה היא שאלה מעשית חשובה, והיא ספק באיסורי סקילה וכרת בכל שבוע, והיא נוגעת לא רק ליהודים הרבים החיים כיום במקומות המסופקים בין השיטות כי אם לכל צרכני המזון המעובד שיש בו רכיבים אשר המשגיחים על כשרותם פסולים אם אינם שומרי שבת, וצמרת הלמדנים העולמית יושבים ספונים איש בקיטונו ואינם מתנהגים כהנהגת ציבור אחראית אפילו בדברים של אורח חיים ויורה דעה, עניינים שגם המתיוונים מודים שהם שייכים לתחום ה„דת" לפי תפיסתם.

כבר אפשר ויתכן ועולה על הדעת ויכול להיות שיש אפילו בין קוראי המלומדים והחריפים אי־מי שהוא כמוני לא משיג ממהלך הגלגלים אלא מה שמשיג השור והחמור, כמו המחבר של הפירוש המיוחס לרמב״ם על מסכת ראש השנה, וכמו שטוענים קצת בעלי המחלוקת בעניין קו התאריך על קצת בעלי מחלוקתם, ועל כן הוא רואה עצמו פטור מטיפוח דעה עצמאית משלו בשאלה הזאת.

להדיוט הזה יש להשיב: באמת אינך מהנדס העיר ואין אדם תובע ממך לתכנן רחובות. אתה תושב בעיירה שצריכה את הרחובות, ואם אתה לא תעשה משהו, מהנדס העיר הקיים לא יתכנן

את הרחובות שלך ומועצת העיר לא תכריח אותו ולא תחליף אותו. כי לחברי מועצת העיר יש מגרשים ושיכונים, והם מרוויחים מזה שחסרות דירות והשכירות ביוקר, זה נוח להם שמהנדס העיר לא מתפקד. כמה טוב שהתושבים לא מתלוננים. אבל האם טוב ככה גם לתושבים? **הֹוי רֹעֵי־יִשְׂרָאֵל֙ אֲשֶׁר הָיוּ רֹעִים אוֹתָם** — האם במשטר אשר ככה הוא יוצאים תושבי העיירה ידי חובתם לכונן **מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ**?

כתבתי עד כאן ממוחי הקודח, ואז נעצרתי ולא היה לי נעים להמשיך, כי כבר כמה וכמה פסקאות לא הבאתי ראיה ממקורות שהכל חייבים להודות בהם, וסברת הכרס שלי מה היא שתטו לה אוזן **מַה־בְּרִי וּמַה־בַּר־בִּטְנִי וּמֶה בַּר־נְדָרָי**? על כן ראיתי להעתיק הנה קצת מש"ס ופוסקים וישמחו בם אשר התגעגעו להם ויסלחו נא לי מי שנזכרו בכל אלה עוד בתוך קריאת דברי שקדמו. על המעשה בפרה של רבי אלעזר שהיתה יוצאת שלא בהיתר בד"ץ תנא לא שלו היתה אלא של שכינתו היתה ומתוך שלא מיחה בה נקראת על שמו ... כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה נתפס על אנשי ביתו באנשי עירו נתפס על אנשי עירו בכל העולם כולו נתפס על כל העולם כולו. אמר רב פפא והני דבי ריש גלותא נתפסו על כולי עלמא כי הא דאמר רבי חנינא מאי דכתיב **ה׳ בְּמִשְׁפָּט יָבוֹא עִם־זִקְנֵי עַמּוֹ וְשָׂרָיו** אם שרים חטאו זקנים מה חטאו אלא אימא על זקנים שלא מיחו בשרים. רב יהודה הוה יתיב קמיה דשמואל אתאי ההיא איתתא קא צווחה קמיה ולא הוה משגח בה אמר ליה לא סבר ליה מר **אֹטֵם אָזְנוֹ מִזַּעֲקַת־דָּל גַּם־הוּא יִקְרָא וְלֹא יֵעָנֶה** אמר ליה שיננא רישך בקרירי רישא דרישיך בחמימי הא יתיב מר עוקבא אב בית דין דכתיב **בֵּית דָּוִד כֹּה אָמַר ה׳ דִּינוּ לַבֹּקֶר מִשְׁפָּט וְהַצִּילוּ גָזוּל מִיַּד עוֹשֵׁק פֶּן־תֵּצֵא כָאֵשׁ חֲמָתִי וּבָעֲרָה וְאֵין מְכַבֶּה מִפְּנֵי רֹעַ מעלליהם** (מַעַלְלֵיכֶם). ועל זה כתב המאירי: דברים אלו וכיוצא בהם כשם שאדם צריך ליזהר מהן כך צריך למחות בכל מי שאיפשר לו למחות וכל שאיפשר לו למחות ואינו מוחה הרי הוא כאלו עשאו והוא שאמרו כל שאפשר לו למחות באנשי ביתו ואינו מוחה נתפש על אנשי ביתו באנשי עירו נתפש על אנשי עירו בכל העולם נתפש על כל העולם כלו וכן אמרו **ה׳ בְּמִשְׁפָּט יָבוֹא עִם־זִקְנֵי עַמּוֹ וְשָׂרָיו** אם שרים חטאו זקנים מה חטאו אלא על זקנים שלא מיחו בשרים למדת שהמלך נענש בעון העם על שאינו מוחה בהם וכלל העם נענש בעון המלך על שאינם מוחים בו וזו תשובה למה ששאל דוד המלך **וְאֵלֶּה הַצֹּאן מֶה עָשׂוּ**. אף על פי שהגדול ראוי למחות ביותר והוא הראוי ליענש ביותר, מכל מקום אף הקטנים ממנו הואיל ובידם למחות נענשים; אלא שהגדול נענש יותר. וכן בכל דבר שראוי להם לפקוח עין עליו ומעלימים עיניהם הימנו, והוא שאמרו רב יהודה הוה יתיב קמיה דשמואל אתיא ההיא איתתא לקמיה צוחה ולא אשגח בה אמר ליה לא סבר לה מר האי דכתיב **אֹטֵם אָזְנוֹ מִזַּעֲקַת־דָּל גַּם־הוּא יִקְרָא וְלֹא יֵעָנֶה** אמר ליה רישך בקרירי ורישא דרישך בחמימי כלומר אני

שאני ראש שלך נענש מעט, אבל מי שהוא ראש שלי ואב בית דין קבוע הוא נענש יותר, הא מר עוקבא דיתיב אב ב"ד וכתיב **בֵּית דָּוִד כֹּה אָמַר ה' דִּינוּ לַבֹּקֶר מִשְׁפָּט**.

מה היא התשובה לשאלת דוד על חטאם של צאן הנשלטים? חטאם היה שהם לא מחו בו על משהו שעשה ושלא היה בסדר. **דִּבֶּר בְּיִשְׂרָאֵל מֵהַבֹּקֶר וְעַד־עֵת מוֹעֵד** היה אחרי שדוד ערך מפקד שלא היה בו צורך באותה שעה **וּדְבַר־ה' הָיָה אֶל־גָּד הַנָּבִיא חֹזֵה דָוִד לֵאמֹר: הָלוֹךְ וְדִבַּרְתָּ אֶל־דָּוִד כֹּה אָמַר ה' שָׁלֹשׁ אָנֹכִי נוֹטֵל עָלֶיךָ בְּחַר־לְךָ אַחַת־מֵהֶם וְאֶעֱשֶׂה־לָּךְ** ודוד בחר לו **נִפְּלָה־נָּא בְיַד־ה' כִּי־רַבִּים רַחֲמָו**, ובדבר הזה נפלו **מִן־הָעָם מִדָּן וְעַד־בְּאֵר שֶׁבַע שִׁבְעִים אֶלֶף אִישׁ**, וחטאם לכאורה היה שלא מיחו נגד יוזמת המלך לספור אותם. והרי מפקד איננו דבר שהוא אסור מצד עצמו בכל האופנים והנסיבות שבעולם, אלא יש אשר הוא שלב משלבי ההיערכות לקראת יציאה למלחמה, והרי לא כל אדם יודע את כל המידע הגלוי והמודיעיני על מצב הבטחון ועל כוונות השלטון לקדם פלישת אויב או לפשוט מעבר לגבול, והרי סנהדרין יושבת בלשכתה ויועצי המלך כולם יודעים החוק והנהלים, ועד שפקודת המפקד מגיעה אל אלה הצאן — אילו כלים יש להם לשפוט אם המפקד בסדר לפי התורה או לא? יואב שהיה מקורב למלך ידע את הפרטים, ודוקא בו לא פגע הדבר, אבל אלה הצאן איזו טענה יש עליהם?

אפשר כמובן לומר שדברי המאירי, כדרכן של דרשות, אינם מכוונים בהכרח להתאים בדיוק לכל הפרטים וההיבטים של הסיפור המקראי שהם נתלים בו, ושאין כוונתם אלא ללמד את החובה המוסרית למחות על עוולה כשהיא נראית לעין. רק אם רוצים לתפוס אותיות מלותיו בתגיהן ולמצות בהן את העיון, צריכים להניח שמהעונש שהעם נענש על שלא מחו נגד המפקד של דוד מוכח שכל אזרח בר דעת חייב לשים לבו למידע הגלוי השוטף על הדברים הנעשים והמתוכננים במדינתו ומחוצה לה, באופן שעל פי הכרתו דרכו של עולם דרך כלל ושגרה יוכל לשבץ במקום הנכון שברי מידע המגיעים אליו על הדברים העומדים על הפרק ולהסיק מתוך ידיעתו את המציאות ואת התורה עמדה מושכלת כלפי הדברים המתחדשים, ושאין לפטור עצמו מעיון זה בטענה שמאמינים לגירסה הרשמית של השלטון וסומכים על הממונים לבצע ולפקח שהם פועלים כהלכה, אפילו במצב שהמלך צדיק ועמו בית הדין הגדול של כולם חכמים כולם נבונים וכולם יודעים את התורה.

אולם בתחילת אותה פרשה של המפקד כתוב שכל עצמו בא בגלל חטאם של ישראל הצאן, שנאמר **וַיֹּסֶף אַף־ה' לַחֲרוֹת בְּיִשְׂרָאֵל וַיָּסֶת אֶת־דָּוִד בָּהֶם לֵאמֹר לֵךְ מְנֵה אֶת־יִשְׂרָאֵל וְאֶת־יְהוּדָה**. ואמנם שם לא פורש על מה חרה בם אף ה', אבל בסוף נעצר המלאך המשחית כשהוא מגיע למקום המזבח: **וַיִּנָּחֶם ה' אֶל־הָרָעָה וַיֹּאמֶר לַמַּלְאָךְ הַמַּשְׁחִית בָּעָם רַב עַתָּה הֶרֶף יָדֶךָ וּמַלְאַךְ ה' הָיָה עִם־גֹּרֶן האורנה** (**הָאֲרַוְנָה**) **הַיְבֻסִי**. והנה במדרש שוחר טוב לומד מזה רבי שמעון בר יוחי: משל לאחד שהיה מכה את בנו ולא היה יודע הבן על מה

הוא מוכה, לאחר שהכהו אמר לו לך ועשה דבר פלוני שצויתיך היום כמה ימים ולא השגחת בי, כך כל אותן אלפים שנפלו במלחמה בימי דוד לא נפלו אלא על שלא תבעו בנין בית המקדש. והדברים בלי שם אומרם מובאים במדרש שמואל וממנו בשו״ת יביע אומר חלק ז אורח חיים סימן כד. והנה היו להם מלך ונביא ובית הדין הגדול וכל הרשויות המוסמכות שעליהן מוטלים ענייני הכלל ובניין בית המקדש בפרט. והללו ראו בחכמתן והחליטו בסמכותן שאין זו השעה ולא כשר הדור ולא להם **לִבְנוֹת בַּיִת לֵא־לֹהֵינוּ**. ואף על פי כן יצא קצף קטלני על הפשוטים הקטנים על שלא נטלו יוזמה ללחוץ על הגדולים לתקן עולם במלכות שדי.

ולא רק על הבעת כיסופים לעולם שכולו טוב מצווה כל אחד ואחד. כי אם אפילו על כפיה דתית עד כמה שידו מגעת! ככה לפחות כתב החתם סופר בחלק חושן משפט סימן קעז: ב׳ מיני מצות שכופים עליהם הם, א׳ חוקים, ב׳ משפטים, וקיום חוקים ומצות כל ישראל ערבים זה בזה ונכנס מי שאינו מוחה ויש בידו למחות בכלל **אֲשֶׁר לֹא־יָקִים אֶת־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה־הַזֹּאת** כפי׳ רמב״ן פ׳ תבוא עפ״י ספרי[52] ומ״ש **אשר לא** יקים זה ב״ד שלמטה לאו דוקא ב״ד אלא כל אדם מישראל קטן וגדול שם הוא אם יש בידו לעשות וכתי׳ **וְאִם הַעְלֵם יַעְלִימוּ עַם הָאָרֶץ אֶת־עֵינֵיהֶם מִן־הָאִישׁ הַהוּא בְּתִתּוֹ מִזַּרְעוֹ לַמֹּלֶךְ** משמע שהי׳ על ע״ה שלא יעלימו וע״ה איננו ב״ד כדמוכח בפ׳ חטאות דע״ה בעשותה היינו הדיוט וב״ד היינו עיני העדה וא״כ על כל ע״ה הטיל הכתוב שלא יעלימו ומדכתב אח״כ **וְהִכְרַתִּי אֹתוֹ** למעט כל עולם ש״מ שהי׳ להם ג״כ בכרת כמותו אלא שמיעט הכתוב והיקל עונשם מכרת חוץ מעונש שבועות שוא דחמיר טפי ויש עיון בדבר קצת מש״ס פ׳ שבועות הדיינין מ״מ אמת נכון שאין בין ב״ד ובין כל שום איש מישראל שיכול למחות ולפגוע בעוברי עבירה ולא כלום ואפילו תלמיד לפני רבו לא מיקרי אפקרותא לפגוע בהם ולהכות באגרוף רשע עד שתצא נפשו כנחמי׳ בן חכלי׳ ואכם **וָאֲמָרְטֵם** ואמר **יָד אֶשְׁלַח בָּכֶם** וב״ד שהזכירו בכל מקום לישנא בעלמא הוא ואורחא דמלתא שיש כח בידם ... (גם המשך דבריו[53] שייך לעניין, אבל נראה לי

52 אין בספרי שלפנינו על הפסוק הזה, וגם לשון הרמב״ן שלפנינו איננו מרמז למקור בספרי; זה לשונו: ובירושלמי בסוטה ראיתי ... רבי שמעון בן חלפתא אומר זה בית דין של מטן, דמר רב יהודה ורב הונא בשם שמואל על הדבר הזה קרע יאשיהו ואמר עלי להקים, אמר רבי אסי בשם רבי תנחום בר חייא למד ולימד ושמר ועשה והיה ספק בידו להחזיק ולא החזיק הרי זה בכלל ארור. ידרשו בהקמה הזאת, בית המלך והנשיאות שבידם להקים את התורה ביד המבטלים אותה, ואפילו היה הוא צדיק גמור במעשיו והיה יכול להחזיק התורה ביד הרשעים המבטלים אותה הרי זו ארור, וזה קרוב לענין שפירשנו.

53 ...כמו קטן אוכל נבילות ב״ד מצווין להפרישו וכמו במילה ב״ד מצווי׳ למולו ורמב״ם ס״ל בס׳ המצות אפי׳ דרבנן מה״ת נינהו מלא תסור ע״כ פסק אפי׳ באיסור דרבנן ככה כמ״ש פ״ו מהל׳ חמץ ומצה באוכל מצה בע״פ ועי׳ תי״ט נזיר פ״ז משנה ג׳ ודברי חי׳ ר״ן חולין קל״ב תמוהים שכ׳ שיעור ההכאה ל״ט כמלקות דאורי׳ והוא תימא נחזור להנ״ל דדבר זה מוטל על כל ישראל וב״ד שליחותיהו דכל ישראל עבדי שנתמנו שלוחא דישראל ועי״ז נפטרו כל אחד ואחד מלהשגיח כי העמידו גברי רברבי בחריקוהו והיינו רישך בקרירא ורישא דרישיך בחמימי ומ״מ קרירי איכא וכל זה בחלק חוקים ומצות אך משפטים הוא הכולל ב׳ דברים א׳ לעשות משפט כתוב שקצבה תורה למחלל שבת כך ולהורג נפש כך ולעובר לאו

שמה שהבאתי כבר הוא מספיק ארוך.)

הנה מפורשת במאירי חובת היחידים להשגיח ולפקוח עיניהם על כל הנעשה ולחשוד בכל מעשי השלטון אפילו בהיות סדרי הממלכה מתוכנים כתורה ופועלים כתקנם ואנשי המפתח ידועים כצדיקים שה׳ עמהם ובכל אשר פנו בדרך כלל הצליחו עד עכשיו. וברמב״ן כתובה ובחתם סופר מפורשת סמכותו וחובתו של כל יחיד לא רק לסור מרעות שהשלטון מבקש כי יעשם הוא כי אם אף לעשות מעשה בידיו על דעת עצמו לבער את הרע ולכוף זולתו על הטוב, אפילו במקרה שרבותיו רואים ויושבים בטלים, ומסתמא גם אם אומרים בפה מלא שחדלונם ושתיקתם נוכח העוול דוקא הוא המעשה הראוי לעת הזאת וגם אם עדר של כבשים פועה סתירת זקנים בניין. כל זאת כמובן במקרה שהיחיד יודע היטב מה המציאות ומה התורה ומה יפעלו מעשיו ולמה יגרמו. זכור מעשה רחבעם ודיבורו הרועם על שוטים ועקרבים ומה עלתה לו מהנסיון לכפות רצונו על העם הסורר, ואם למלך עם כל משאביו ככה, מה צפוי לאיש פרטי שישגה כמוהו? ואולם אין שיקול הזהירות וראיית הנולד מבטל את עקרון האחריות. לפרוק מעליו את העניינים ולהניחם בידי „אלה שם למעלה", זה בדיוק לא מה שמצוה התבונה אלא

כך וכל דבר שקצבה תורה עונשו אחר שכבר עבר אין דמו מסור כ״א ביד ב״ד מומחי׳ כעובדא דשמעון בן שטח שאמר אין דמך מסור בידי אפי׳ להביאו לב״ד לקיים בי׳ ובערת הרע כיון דליכא ב׳ עדים וחלק השני להוציא ממון מיד המוחזק בו אפי׳ גזילות וכדומה ובכלל זה להוציא אשה מיד בעלה המוחזק בקנין כספו כל הכפיות נקרא משפטים וכתיב אשר תשים לפניהם ולא לפני הדיוטות דאלהים כתיב בפרשה וצריכים מומחי׳ ולולי דעבדי׳ שליחותיהו דקמאי במידי דשכיחי לא הוי דנין גזילו׳ בזה״ז אבל לפגוע בעוברי עבירה לא נכלל בכלל זה.

מה שמפתה העצלות ומוגת הלב.[54] הנה במעשה ספירת העם שהביא המאירי המלך שציוה על המפקד הבלתי חוקי יצא חי, והשר שידע שהמעשה אינו ראוי ופיטפט נגדו אך לבסוף ביצע את המשימה, גם הוא לא נענש על זה, ומי שמתו בדבר היו **שִׁבְעִים אֶלֶף אִישׁ פשוטים ופרטיים מִדָּן וְעַד־בְּאֵר שָׁבַע**. לרעיון האווילי שמיליוני היהודים באירופה נרצחו בעוון המרידה באומות והעליה בחומה של אלה שברחו לארץ ישראל אנחנו משיבים שלפי זה חוטא נשכר וצדיק נספה בלא משפט, ומי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא? אם עונשם של המתים בדבר חמור יותר מעונשו של מי שיזם ועונשו של מי שביצע את העבירה שהם רק לא מחו נגדה, האין זה מראה שגם חטאם היה חמור יותר? אולי על דוד אין כל כך קושיה, כי היתה לו פרוטקציה, וכמו שאמרו שאול באחת ועלתה לו דוד בשתים ולא עלתה לו? אבל אולי נכון יותר מלטעון למשוא פנים לחלק ביניהם באופי המעשים. שאול באחת מאי היא מעשה דאגג, ורק על מעשה דאגג כתיב **נִחַמְתִּי כִּי־הִמְלַכְתִּי אֶת־שָׁאוּל ׀ לְמֶלֶךְ**. ואילו דוד בשתים מאי נינהו דאוריה ודהסתה. וחוץ מהאחת ושתים שמנה רב הונא עוד מזכירים שם ביומא שני מעשים שלא נכנסו למניינו: נוב עיר הכהנים שהרג שאול ובת שבע שחמד ולקח דוד. ואחרי מה שלמדנו מהמאירי יש לנו עוד להוסיף עניין שלא הביאוהו ביומא, והוא העם שחמל על מיטב הצאן באותה פרשת אגג. והגם שיש לומר

54 יש במסילת ישרים משהו בכיוון הזה, אבל אני מתעצל כעת לחפש איפה בדיוק.

שהעם קיבל עונשו אחר כך במלחמתו הכושלת של שאול, על כל פנים יש למצוא טעם למה לא העירו עליו הערה. ואפשר להבין שהריגת נוב היתה מתוך מידת הכעס הפרטית של שאול האדם האנושי, וכן הביאה אל בת שבע מתוך יצר הבשר האנושי של דוד הפרטי, ובדברים האלה נידונו עושיהם כפרטים. אבל החמלה על אגג ומיטב הצאן לא היתה מתוך יצר ורגש של אדם פרטי, אלא היא היתה חולשה במלכות, כי ממהות מלך ישראל הוא **וְיָרֹם מֵאֲגַג מַלְכּוֹ וְתִנַּשֵּׂא מַלְכֻתוֹ**, במה שנכנע לדעת הקהל נגד ידיעתו מהו רצון ה׳. התוצאה הטבעית ההולמת של חסרון במלכות היא אבדן המלכות, ולכן גם דוד במקום שלא התנהג כ**מֶלֶךְ בְּמִשְׁפָּט יַעֲמִיד אָרֶץ** יצאה עליו בת קול ואמרה לו רחבעם וירבעם יחלקו את המלכות. אבל מעשה אוריה, הריגתו בחרב בני עמון כדי לחפות על מה שעשה לפני כן בבת שבע, ומעשה דהסתה למנות את ישראל שלא לצורך, הם היו על הגבול בין חולשה מידתית פרטית ובין כשל ממלכתי, ולכן הם באו במניינו של רב הונא, רק שלבסוף לא עלתה לו לדוד. אמנם השימוש בסמכות מלכותית ובכלים ממלכתיים כדי לספק יצרים פרטיים של הסתרת הבושה ושל התרברבות הוא קילקול הנוגע אל עצם המלוכה — אך בסופו של עומק החשבון לא נמצא בו די כדי לבטל את המלכות. והעם שמהם התירא שאול שחמלו על השמנה והבריאה בצאן עמלק עשו את זה מחמדנות הממון, שהיא מידה מגונה, אך היא חסרון פרטי אישי ולא חסרון בציבוריות. (עם היצר שהניעם לחמול על אגג לא עשיתי היכרות אישית; אולי יראת הכבוד למלך האויב מצד היותו מלך קשורה עם יצר עבודה זרה? צריך עיון.) רואים במעשה דאגג שיותר הקפיד ה׳ על הנסחף אחר דעת אחרים משהקפיד על מי שיזמו את העבירה מתוך מניעים אישיים. ולכן במעשה דהסתה היחס הפוך: שם חטא המלך מתוך מניע אישי, אבל **אֵלֶּה הַצֹּאן מֶה עָשׂוּ** — לא התנהגו כציבור אחראי אלא **עָשׂוּ** רק **מֶה**, **וּמֶה** הוא **קוֹל־הַצֹּאן** ולא **קוֹל יַעֲקֹב**, קולו של **גּוֹי קָדוֹשׁ וּמַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים**. אדישות מוסרית ואפאתיה פוליטית, היא שהרגה **בְּיִשְׂרָאֵל ... מֵהַבֹּקֶר וְעַד־עֵת מוֹעֵד ... שִׁבְעִים אֶלֶף אִישׁ** — ביום אחד כמו חודש באושויץ.

לנו זה לא יקרה!

כי אנחנו רואים איך קרה לאלה שלא רצו לעשות פוליטיקה לעצמם שהם אבדו בעניין רע. אנחנו מאמיני ה׳ המשכילים הזריזים והגיבורים בעזרת ה׳ נעשה ונצליח. לא נחכה שיגידונו אבותינו ויאמרו לנו זקני העדה, נסתכל בעצמנו בתורה ונברא ממנה עולם חדש. עוד מעט בחירות, אז תגיד לנו איזה פתק לשים?

בהמשך נעסוק אי״ה גם בעניין הפתק הגואל. אבל קודם יש להקדים כמה הקדמות.

במסילת ישרים כתב על מה שאמרו ז״ל **עַל־כֵּן יֹאמְרוּ הַמֹּשְׁלִים בֹּאוּ חֶשְׁבּוֹן** — על כן יאמרו המושלים ביצרם, בואו ונחשב חשבונו של עולם המשל המפורסם לגן המבוכה, הוא הגן הנטוע לצחוק, הידוע אצל השרים, שהנטיעות עשויות כתלים כתלים, וביניהם

שבילים רבים נבוכים ומעורבים, כולם דומים זה לזה, והתכלית בם הוא להגיע אל אכסדרה אחת שבאמצעם. ואמנם השבילים האלה מהם ישרים ומגיעים באמת אל האכסדרה, ומהם משגים את האדם ומרחיקים אותו ממנה. ואמנם ההולך בין השבילים הוא לא יוכל לראות ולדעת כלל אם הוא בשביל האמיתי או בכוזב, כי כולם שוים ואין הפרש ביניהם לעין הרואה אותם, אם לא שידע הדרך בבקיאות וטביעות עין שכבר נכנס בם והגיע אל התכלית שהוא האכסדרה. והנה העומד כבר על האכסדרה הוא רואה כל הדרכים לפניו ומבחין בין האמתיים והכוזבים, והוא יוכל להזהיר את ההולכים בם, לומר: זה הדרך לכו בו! והנה, מי שירצה להאמין לו, יגיע למקום המיועד. ומי שלא ירצה להאמין וירצה ללכת אחר עיניו, ודאי שישאר אובד ולא יגיע אליו.

ואלה שכבר הגיעו לבמה המשקיפה על שבילי הגן יכולים לייעץ לאלה שעדיין לא מצאו את כיוונם הנכון. ואמנם מה היא העצה שהם נותנים לנו? שמא „לך ישר קדימה עד לשיח הקוצים, שם תפנה ימינה ומיד אחר כך לא שמאלה אלא ישר, אבל אחרי זה שמאלה". וכן הלאה על זה הדרך הוראות מעשיות לכל צומת והסתעפות? אלא מה אומרים חז"ל שהמושלים יועצים לנו? בואו חשבון, בואו ונחשב חשבונו של עולם, כי כבר הם ניסו וראו וידעו שזה לבדו הוא הדרך האמיתי להגיע האדם אל הטובה אשר הוא מבקש ולא זולת זה. לחשב בעצמו חשבונו של עולם, לא לסמוך בעיניים עצומות על פתרונות מהמוכן, על פטנטים ורצפטים למיניהם, אלא להפעיל בעצמו את שכלו שלו, זה מותר האדם מן הבהמה: **אַל־תִּהְיוּ ׀ כְּסוּס כְּפֶרֶד אֵין הָבִין** אלא בואו ונחשב חשבונו של עולם, זה לבדו הוא הדרך האמיתי להגיע האדם אל הטובה אשר הוא מבקש ולא זולת זה. כללו של דבר, צריך האדם להיות מתבונן בשכלו תמיד בכל זמן ובזמן קבוע לו בהתבודדו, מה הוא הדרך האמיתי לפי חק התורה שהאדם צריך לילך בו.

והלא כבר הזהירנו שלמה המלך עליו השלום **בְּטַח אֶל־ה׳ בְּכָל־לִבֶּךָ וְאֶל־בִּינָתְךָ אַל־תִּשָּׁעֵן**? הנה אזהרה זו עצמה הזהיר רבי נהוראי: הוי גולה למקום תורה ואל תאמר שהיא תבוא אחריך שחבריך יקימוה בידך ואל בינתך אל תשען. למה הוי גולה? מי שנמצא ממילא במקום של תורה, צריך לגלות משם למקום תורה אחר? לא מסתבר שזאת הכוונה, כי האזהרה ואל תאמר שהיא תבוא אחריך

הגלוית לציווי מניחה את מצב המוצא שהתורה והמוזהר אינם כעת במקום אחד. במקומו אין לו חברים בני תורה והתורה לא תבוא לשם מאליה, אבל במקום תורה יהיו לו חברים שיקיימו את התורה בידו. ואיך יעשו את זה החברים? הם יאמרו לו *זה אלף, זה בית, זה גימל, אמור אחרינו בראשית ברא, מאמתי קורין, אמר המחבר החיבור הזה לא חברתיו ללמד לבני האדם, קרא מהספר בדיקדוק ובהטעמה?* אם כן יעשו, לא חבריו ייקראו אלא רבותיו. דברי חברים בני תורה יהיו מה שהם הבינו מהתורה שעוד לא נאמר לפני כן בפירוש ולא נפסק בוודאות וצריך עדיין לעיין בו אם הוא נכון ומה יוצא ממנו, ועל מה שחידשו חבריהם יאמרו מה הם חושבים עליו ומאי זה טעם הוא נכון או לא נכון, ובהסתכלות בעיניים רבות מהרבה כיוונים שונים יתקבל ציור שכלי שלם של כל עניין ודבר. אכן **אַל־תִּשָּׁעֵן אֶל־בִּינָתְךָ** שלך לבדך, אבל חשב חשבונו של עולם והרצה לחברים והשווה למה שיצא להם בחשבונם.

אל תחכה לנס! הבא את הנס בעצמך!
כבר היו מעשים מעולם ש**עשו בדרך הטבע והצליחו בסיעתא דשמיא.**

כתבתי לפני כמה עשרות עמודים שמשה רבנו היה בן 79 כשהיה רועה צאן במדין. לכאורה זה מוכח ממה שמסופר עליו אחר כך, שה' שלח אותו למצרים ושם דיבר עם היהודים ועם פרעה, וכשעמד לפני פרעה היה בדיוק בן 80. אבל באמת פשט הכתובים אינו מורה על 79 ולא כתוב שום גיל בצאתו ממדין ובהגעתו למצרים.

גם לא כתוב בן כמה יצא לראות בסבלות אחיו, אבל התנהגותו בתקל עם הנוגס מתאימה לבחור צעיר מהיר־חימה יותר מלאיש בוגר ומנוסה ומיושב, וכן גם התנהגותו עם הרועים על הבאר. ויותר מאלה מטה לדעה זו החלטת יתרו להשיא לו את בתו, אף על פי שכבר עמד על כך שלתפקידים רמים וחשובים בחברה אין לו כשרון מיוחד. מעלה אחת בוודאי ניכרה בו במשה, שהיה צעיר ונמרץ *ואולי עוד יצא ממנו משהו*; לנווד עני זקן שעתידו כבר אחריו לא היה כהן מדין נותן את בתו הצעירה. הצעירה, מי אומר? אני אומר, שכן יש לה עוד שש אחיות רווקות — מה, כולן מבוגרות, כמו חמש בנות צלפחד לפי אגדת התלמוד? על כל פנים מהגיל היולד ציפורה עוד לא יצאה; אז למה לתת לה חתן זקן ממנה בכארבעים שנה? לפי ההגיון הפנימי של הסיפור מסתבר יותר שמשה רבנו היה כבן שלושים כשחזר למצרים, אחרי גלות בת עשר שנים בערך. זה זמן ארוך דיו כדי שיתחלף שם בינתים המלך ויתחלפו הבלשים שהכירו את משה, ואולי גם יצא לפני חתימת הזקן שצמח לו במדין. אולי גם הרישום המקורי שלו היה בשם אחר שלא נכתב בתורה ורק מהסנה והלאה השתמש בכינוי שהדביקה לו האומנת, כבר לא היתה סכנה גדולה שיזהו אותו ויענישו אותו על הריגת הנוגס.

בא אפוא משה למצרים ואמר **לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶ־הְיֶה שְׁלָחַנִי אֲלֵיכֶם**, וגם **ה' אֶ־לֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם אֶ־לֹהֵי אַבְרָהָם אֶ־לֹהֵי יִצְחָק וֵא־לֹהֵי יַעֲקֹב שְׁלָחַנִי אֲלֵיכֶם**, ועוד אמר להם **ה' אֶ־לֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֶ־לֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב לֵאמֹר פָּקֹד פָּקַדְתִּי אֶתְכֶם וְאֶת־הֶעָשׂוּי**

לָכֶם בְּמִצְרָיִם׃ וָאֹמַר אַעֲלֶה אֶתְכֶם מֵעֳנִי מִצְרַיִם אֶל־אֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי אֶל־אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ. וגם המטה הפך לנחש לעיניהם והיד הראה להם בריאה ומצורעת ובריאה והמים שפך והיו לדם, והיהודים קיבלו אותו בשמחה **וַיַּאֲמֵן הָעָם וַיִּשְׁמְעוּ כִּי־פָקַד ה׳ אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכִי רָאָה אֶת־עָנְיָם וַיִּקְּדוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ**. אחר כך הלכו לפרעה ודרשו חופשת קרבן, וכמו שה׳ הבטיח — פרעה לא רצה לשמוע.

אחרי כן הלך משה שוב אל היהודים ואמר להם שה׳ אמר **וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלֹת מִצְרַיִם וְהִצַּלְתִּי אֶתְכֶם מֵעֲבֹדָתָם וְגָאַלְתִּי אֶתְכֶם בִּזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבִשְׁפָטִים גְּדֹלִים׃ וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהָיִיתִי לָכֶם לֵא·לֹהִים וִידַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה׳ אֱ·לֹהֵיכֶם הַמּוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלוֹת מִצְרָיִם׃ וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי לָתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב וְנָתַתִּי אֹתָהּ לָכֶם מוֹרָשָׁה אֲנִי ה׳**. והפעם לא האמינו ולא השתחוו אלא **לֹא שָׁמְעוּ אֶל־מֹשֶׁה מִקֹּצֶר רוּחַ וּמֵעֲבֹדָה קָשָׁה**. מה נשתנה? הרי מה שאמר להם הוא (בשינוי לשון קצת) אותה בשורה עצמה שבפעם הקודמת התלהבו ממנה?

מסתבר שלא בדיבור הראשון ולא בשני דיבר משה בבת אחת אל כל היהודים ממש, אלא בראשונה אל קצתם ובשנית לאחרים. למשל, בפעם הראשונה למי שנמצאו בשוק ובכיכרות והיו להם פנאי וסקרנות להקשיב לזר להטוטן ומטיף שבא מהמדבר המזרחי וסיפר נפלאות. תשואות ותרועות לא עולות כסף ולא מחייבות לשום דבר.

הדיבור השני, מתוך שהוא חוזר על אותו תוכן של הדיבור הראשון, לא מסתבר שאמר אותו משה עוד פעם לאותם מאזינים שכבר שמעו אותו בראשונה. אלא נראה שהפעם דיבר לפני קהל שאינו ממהר להגיע לקול כל צעקה חדשה הנשמעת ברחובות, אנשים רציניים מיושבים וממילא גם בעלי השפעה על דעת הקהל או על דעתם של בעלי ההשפעה שבקהל. האנשים האלה לא קפצו על יעד הגאולה המשמח **אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ** מבלי לתהות על אופן השגתו: נכון שזה מקום רחוק מהלך כמה ימים? נכון שהדרך לשם עוברת במדבר? נכון שצריך ללכת כל זה ברגל, וצריך כל הדרך לאכול ולשתות; איך נראה לך שנעשה את זה? אם אדם אחד אוכל ביום אחד קילו (*או כולו לחם או חלק דברים אחרים — מה בדיוק? אולי בשר מיובש ?*) מאיסמעיליה עד רפיח יש בערך 240 קילומטר בקו ישר. נגיד שנכין בקצה השטח המיושב של מצרים מחסן שממנו נקח צידה כשנצא; לכמה ימים זה צריך להספיק? כשהולכים עם ילדים קטנים ועם זקנים ועם נשים הרות, כמה קילומטר אפשר ללכת ביום? עשרים? אז נגיד שבועיים הליכה? ואם לא מחכה לנו מחסן מזון בדיוק בכניסה לארץ, גם צריך לחשב את הצריכה עד שנסתדר שם. אז נראה שעשרים קילו אוכל לכל נפש לא יהיה מופרז. והחלשים והקטנים לא יוכלו לסחוב את המנה שלהם בעצמם. אולי הם יאכלו פחות, אבל כמה שהם יצטרכו זה יפול על הכתפיים של החזקים. אז נקח אתנו חמורים? ואת המספוא של החמורים מי יסחב? חשבת על זה, רב מוישה? ועוד לא שתינו שום דבר. לא נראה שאפשר לרדת עד פחות מחמישה ליטר

מים לראש ליום, יותר נראה שצריך יותר, במיוחד שהולכים ברגל וסוחבים כבד על הגב. אז לשבועיים זה יהיה עוד 75 קילו לראש — נטו מים, בלי המשקל של הכלים. מה אתה אומר, מר עמרמסון, שמענו שהשארת את האשה והילדים בבית, אז 120 עד 150 קילו זה אולי לא מוגזם בשביל כתפיים כמו שלך, אבל אצלנו ברוך ה׳ כל אחת מטופלת בשישה קטנים, אז בשביל אבא זה כבר כמעט טונה רק המים והאוכל — והאוהל והכלים נראה לך שילכו מעצמם? אתה לא רציני, אדון רבנו, זה לא מציאותי התכנית שלך. אבל בוא נעשה לך הנחה, נגיד שפתרנו את זה איכשהו ושכבר עברנו את המדבר והגענו לארץ המובטחת שלך. אז שם שמרו לנו מקומות נחלות לשש מאות אלף משתכנים פלוס נשים וטף, שטיח אדום לכל ראש בית אב ולכל משפחה ושבט סדרן שמראה את הדרך למקומות? מה, לא? הם בונים שם חומות ומכינים חביות זפת לשפוך עלינו, מאלפים סוסים, משחיזים חרבות? זה לא נשמע כמו טיול משפחות, אדוני, זה בשביל בחורים פוחזים הפוצטות האלה. אני לבן שלי אמליץ שלא ילך לשם, יש לו דברים יותר חשובים בחיים מלהתגרות בגויים ולהתגושש אתם, לרוץ על הג׳בלאות ולשבור את העצמות זה ממש לא בשבילו. אולי אלה שהריעו לך בשבוע שעבר, הם אולי ילכו אתך למלחמה הזאת, יש להם המזג המתאים להרפתקאות. האלוהים שלך בעזרת השם יעזור לכם להילחם בסיעתא דשמיא, אנחנו נשלח לכם עוגות וכובעי גרב, ואתם אחרי שתנצחו אינשאלה תודיעו לנו ואז נעשה את המאמץ לעבור את המדבר כדי שניהנה גם אנחנו מארץ הפנסיה הנצחית. שמענו שלא צריך שם לעבוד כי בנהרות זורם חלב ויין ושמן ודבש, תלוי בברכה שמברכים לפני שמרכינים את הראש לשתות, והלחם והעוגה קוטפים שם מהעצים והתרנגולות מרחפות מטוגנות בגובה הפה — מה, לא? עובדים שם את האדמה כמו שעובדים פה? מיסטר מוזס, הגזמת. התחלקת על השכל? נפלת על הראש? חצי שעה מהחיים ביזבזת לנו עם הפיטפוטים שלך על גאולה, ומה יוצא? שנעזוב מקום עבודה בטוח ומסודר עם סיר בשר צמוד ונלך ברעב ובצמא ונסתכן במלחמה לכבוש ארץ אחרת, ובסוף גם שם אין פרנסה בלי עבודה? ולפעמים יורד שם שלג ונורא קר, ולפעמים לא יורד כלום כל השנה ומתים ברעב — זה עמל וזה שכרו? תתבייש לך משה, זאת לא הצעה מכובדת, לך תגאל לך מישהו אחר ותעזוב אותנו במנוחה. תשובה ריאלית הולמת לנביא־גאולה הזוי.

והנה עובר שבוע ואנחנו קוראים בתורה שמשה מצוה לעשות ערב פרידה בבתים ואחר כך בבוקר לצאת וללכת לארץ, וכולם־כולם קמים ויוצאים, נחשול מהגרים נלהבים שאפילו בהמות וכל מיני ערברבים הולכים ומתלהבים ביחד איתם. והרי שוב יש לשאול — מה נשתנה? הרי עדיין היהודים אותם יהודים והמדבר אותו מדבר והכנענים אותם כנענים והארץ אותה ארץ וכל הטענות נכונות עדיין כמו שהיו?

המדרש על מתי האפלה פוטר עצמו מהסבר הגיוני. פשוט היתה שם מניפולציה אלימה של דעת הקהל. המיעוט המשוגע הציוני הפזיז שהאמין למשה בשעה הראשונה הוא שהלך אחריו כמו עגל גם בשעת היציאה. הרוב השפוי

המיושב — אולי ארבעה מתוך כל חמישה, אולי 599998 מתוך כל 600000[55] — שדחה את משה בהתחלה חוסל בידי מלאך המוות. רק המטורפים ההזויים יצאו ממצרים.

לפי הכלל שכתב הרמב״ם על אגדות המשיח שאם יש מחלוקת אז ברור שאין לאחד משני הצדדים קבלה איש מפי איש על מה שהוא אומר אלא דבריו נאמרו מהבנת הנקרא ומאומדן הדעת, לפי הכלל הזה יכולים גם אנחנו להצטרף לקהל דורשי הכתובים על פי אומדן הדעת והבנת הנקרא שלנו. ונראה לי לפרש שמה שנשתנה מנבואת **וְהֽוֹצֵאתִ֣י וְהִצַּלְתִּ֣י וְגָֽאַלְתִּ֣י וְלָֽקַחְתִּ֨י וְהֵֽבֵאתִ֣י** עד **וַיֵּֽלְכ֣וּ וַֽיַּעֲשׂ֣וּ בְּנֵ֣י יִשְׂרָאֵ֑ל כַּֽאֲשֶׁ֨ר צִוָּ֧ה** הוא חמישים שנות עבודה קשה של משה ואהרן בתעמולה ובשטיפת מוח בחוגי בית ועצרות ועלונים ומסיבות עיתונאים וסמינריונים במאמרי מערכת ובידיעות חדשותיות מבושלות ובקרן למצרים חדשה ובאילוף שני דורות חדשים של כתבים, פרשנים ובעלי טורים, זמרים ומעצבי אופנה וספרי נשים ועוד כהנה. חמישים השנים האלה כבר חלפו כשבא בפרשת וארא משה לפרעה שהיה באותו זמן (מסתמא לא אותו אחד שלא ידע את ה׳ וגזר על הכבדת העבודה). כשבאו משה ואהרן בפעם הזאת, הם כבר לא היו קוריוז מוזר שהכניסו אותו מהשוק כדי לשעשע את המלך לשעה קלילה. הפעם הם היו מנהיגים של קהל מאמינים גדול עם גב עצום של תמיכה ציבורית מאחריהם, לכן הפעם נהגו בהם כבקרואי ארמון חשובים ונכבדים ורשמו בספר הזכרונות המלכותי את ייחוסם וגילם ושמותיהם.

על נפשות היהודים פעלה התעמולה הזאת כל כך חזק שאחרי שיצאו למדבר בלי צידה רק עם האוכל שחטפו מהמזווה בשעת היציאה אכלו ושתו שבועות אחדים עד שהתחילו לשים לב שבדרך הטבע זה לא יתכן ואין איתם מזון ומים אפילו ליום אחד. בימי צאתנו מארץ מצרים כמו **בְּשׁ֣וּב ה׳ אֶת־שִׁיבַ֣ת צִיּ֑וֹן הָ֝יִ֗ינוּ כְּחֹלְמִֽים**, עד שהראשון בישראל פקח עיניו ותמה איך יספיק לו המעט שיש לו בכיס לארוחה הבאה — רק אז הפסיקה הצידה שלא עשו להם להתחדש בכליהם בדרך נס. על מצב הנפש החלומי הזה נאמר **זָכַ֤רְתִּי לָךְ֙ חֶ֣סֶד נְעוּרַ֔יִךְ אַהֲבַ֖ת כְּלוּלֹתָ֑יִךְ לֶכְתֵּ֤ךְ אַחֲרַי֙ בַּמִּדְבָּ֔ר בְּאֶ֖רֶץ לֹ֥א זְרוּעָֽה**. גדול הנס הזה, שלא נכתב ושכל זמן שנמשך לא הרגיש בו שום אדם, יותר מבארה של מרים והמן והשליו.

אבל אין לנו לסמוך על הנס ולחזור בנו מהתעוררותנו שכבר התעוררנו לתיקון עולם במלכות שדי, לכינון משטר התורה בכל ארץ ישראל על כל עם ישראל, ולשקוע בכורסה באנחת רווחה לאמור „*אם רק נאמין חזק זה ייעשה מאליו מבלי שנרגיש, הנה אני אגיד לכל החברים שלי בכל יום פעמיים שיאמינו חזק ובזה אצא ידי חובת*

[55] 4 מתוך 5 מכירים כולם, כי זה מובא ברש״י. מקורו במכילתא. 599998 מתוך 600000 מצאתי תלמידי חכמים שלא הכירוהו. והנה לפי הכלל שכתב הגאון המובא באשכול, שהעתקתי לעיל עמ׳ 23 דוקא הוא עיקר יותר מהראשון, כי הוא בגמרא בפרק חלק. והנה לנו דוגמה נוספת איך אדם יותר מתיחס למוכר ולמורגל משהוא מתיחס למה שלפי כללי חשיבה שכליים תיאורטיים שהוא עצמו בוודאי מודה בהם היה צריך להתיחס אליו יותר. אותו רבי שמלאי שאמר הקיש יציאתם ממצרים לביאתם לארץ הוא גם זה שספר תרי״ג מצוות, אבל 613 הכול מכירים ולכן מחזיקים במספר הזה כאילו היה אחד מעיקרי האמונה.

ההשתדלות שלי." המצב החלומי של יציאת מצרים נלוה להתלהבות שהביאה להליכה למעשה בפועל ברגלים עם המשארות על השכם ועם כל בני הבית, הליכה כל יום וחלק מהזמן **יוֹמָם וָלָיְלָה**. אנחנו בני ארץ ישראל אמנם את המדבר כבר לא צריכים לעבור, אבל אין זה אומר שלא נשאר לנו מה לעשות. מה שנעשה בעצמנו במו ידינו תשרה בו ברכת ה' ואחרי שנעשהו נראה שהתוצאה גדולה יותר מהפעולה. אחרי שהיהודים הלכו כמה שבועות ברגליהם במדבר והגיעו להר ה' אמר להם ה' **אַתֶּם רְאִיתֶם ... וָאֶשָּׂא אֶתְכֶם עַל־כַּנְפֵי נְשָׁרִים וָאָבִא אֶתְכֶם אֵלָי**; אבל מי שלא רצו לצאת ממצרים בהליכה וחיכו ל**כַנְפֵי נְשָׁרִים** — שם היתה קבורתם.

מה לעשות במטרה להגיע למה — לתחנות שלפני גן עדן אני מתכוון — לחשב את זה אנחנו נקראים לבוא חשבון. המטרה בוודאי מוסכמת על כל אנשי שלומנו: לכונן **ממלכת כהנים** שתהיה בית חייו של **גוי קדוש**, הלא היא הצהרת כוונת המחוקק בהקדמה לתורה מסיני. איך נפעל בתוך מערכת קיימת של ממלכה בלתי־כהנית של גוי שלא התעורר כל צרכו להכרת קדושתו העצמית וייעודו הקדוש, פעולות שבכוחנו לעשותן ושלא תקלקלנה אלא תועלנה?

כשמסתכלים על בעיה מורכבת ולא מיד מבינים איך לגשת אליה, לפני שמנסים לשלוח בה ידיים ולדחוף אצבעות על עיוור — מוטב להסתכל בעניין עוד פעם נוספת ומזוית אחרת, ואז אולי מצליחים להבין יותר טוב; ואף אם כל מה שנבין יהיה — שמה שנדמה לנו במבט ראשון כפשוט איננו באמת פשוט כלל ובהחלט לא מובן מאליו, גם אז נהיה חכמים יותר משהיינו בתחילה ומסוגלים יותר משהיינו לפתור בחשיבה נוספת את הבעיה.

מחבר המאמרים שלפנינו לא שאף לממלכת כהנים ולא חשב על גוי קדוש, אבל העסיקו אותו עצם תופעת המדינה ומעמדה ביחס לאדם היחיד ויחס הכלל אל הפרט.

מי שכבר קרא את מה שכתב המלומד־בכמה־חכמות־טבע והוגה הדעות האנגלי הרברט ספנסר על האדם והמדינה יכול לאמוד כמה ממחיר הספר הנוכחי הוציא על המועתק להלן ולבקש זיכוי לפי היחס. לא בטוח שהבקשה תיענה, אבל שוה לנסות. כל השאר מוזמנים לקרוא חכמה בגוים מה אומרת — ולהאמין ממנה רק מה שיעלה על הדעת, לא זולת.

***   * * *   ***

האדם מול המדינה

מאת הרברט ספנסר 1884

עברית: דוד ויסקוט ה'תשע"ו

הקדמה

גליון אפריל 1860 של כתב העת וסטמינסטר ריביו הכיל מאמר בכותרת רפורמה פרלמנטרית: הסכנות וסידורי הבטחון. באותו מאמר התימרתי לנבא כמה תוצאות לשינויים הפוליטיים שהוצעו אז.

הלוז של הטיעון שם היה שאם לא יינקטו אמצעי הזהירות המתבקשים, **הגידול בחירות להלכה יגרור אחריו הפחתת החירות למעשה**. מאז לא קרה שום דבר שהיה בו כדי להזיז אותי מהדעה שהבעתי באותו מאמר. מגמת החקיקה מאותו זמן והלאה היתה מאותו סוג שציפיתי לו. גזרות רודניות שתכפו והתרבו פעלו תמיד באותו כיוון של צימצום חירויות הפרטים, והן עשו את זה בשני אופנים. תקנות תוקנו במספרים גדלים שנה אחר שנה, שהגבילו את האזרח בכיוונים שבהם עד אז לא היה מעצור לפעולותיו, ושהכריחוהו לפעולות שלפני כן היה רשאי לעשותן או לחדול מהן כרצונו; ובד בבד עם זאת היטלים כבדים יותר מטעם רשויות ציבוריות, בעיקר מקומיות, הוסיפו עוד לצמצם את חירותו בהפחיתם אותו חלק מהכנסותיו שהוא יכול להוציא על כל אשר תאוה נפשו ובהגדילם את החלק הנלקח ממנו על מנת להוציאו על כל אשר תאוה נפשם של הממונים מטעם הרשות.

אותם גורמים לתוצאות הללו שניבאתי אשר פעלו אז, עודם פועלים גם כיום — מסתבר למעשה שעוד יתוסף להן כח; ומשמצאתי שהמסקנות שהסקתי ביחס לסיבות ולתוצאות האלה הוכחו כנכונות, ראיתי טעם לבאר ולהדגיש מסקנות כיוצא באלה ביחס לעתיד ולעשות את המעט שאפשר לעשותו כדי לעורר תשומת לב לרעות המתרגשות לבוא לעולם.

לשם כך נכתבו ארבעת המאמרים המובאים כאן, אשר פורסמו בראשונה בגליונות פברואר, אפריל, מאי, יוני ויולי שנה זו של כתב העת קונטמפוררי ריביו. בתגובה לדברי ביקורת ולדחיית כמה מהקושיות הצפויות הוספתי בעת אחרית דבר.

בייזווטר, יולי 1884

1 מפלגת המלך החדשה

רובם של אלה שנושאים לעצמם ושאחרים נותנים להם כיום את השם חופשנים הם בני מפלגת המלך מזן חדש. אמירה זו נראית כמופרכת מתוכה, ולהלן אראה לה טעמים. אולם לשם כך עלי לבאר תחילה מה היו שתי המפלגות הפוליטיות במקורן; ואחר כך אצטרך לבקש את סבלנות הקורא על הזכירי לו עובדות המוכרות לו כדי להעמידו על טבען העצמי של מפלגת המלך ושל החופשנות, אלה שנושאים שמות אלה בצדק.

שתי המפלגות היו קיימות עוד לפני שבאו לעולם השמות שנדבקו להן. בתחילתן היו המפלגות דוגלות בשני סוגים מנוגדים זה לזה של אירגון חברתי, שאותם אפשר לאפיין בסוג הלוחמני והסוג העמלני־יצרני — ומהם האחד שייך למשטר המעמדות שהיה שורר בעידן הישן כמעט בכל הארצות, והאחר למשטר החוזים שנעשה בעידן החדש מקובל בכל מקום, בעיקר בין אומות המערב ובמיוחד אצלנו ובאמריקה. אם נשתמש במונח „שיתוף פעולה", במקום לפי כוונתו המצומצמת, במובן הרחב ביותר, ונכלול תחתיו את הפעילויות המשולבות של בני הממלכה לא משנה תחת איזו מערכת של הסדרה, אזי אפשר להגדיר את עקרונות המפלגות כשיטת שיתוף הפעולה הכפוי מול שיטת שיתוף הפעולה מרצון. המבנה האופייני של השיטה האחת אנחנו רואים בצבא של מגויסים בכפיה שבו היחידות ויחידות המשנה חייבות לציית לפקודות, ולא — יומתו, והן מקבלות מזון ובגדים ומזומנים לפי הקצאה שרירותית; ואילו המבנה האופייני לשיטה האחרת הוא כלל של יצרנים או מפיצים המתקשרים ביניהם בהסכמים פרטניים על תמורות מסוימות בעבור שרותים מסוימים והם רשאים לפרוש אחרי הודעה מסודרת מהאירגון אם איננו מוצא חן בעיניהם.

ההבחנה בין אותן שתי צורות שיתוף הפעולה המנוגדות ניגוד יסודי הופיעה במהלך התפתחות החברה באנגליה בהדרגה; אבל

כבר זמן רב לפני שנפוץ השימוש בשמות „טורי" ו„הוויג" התגבשה והצטיירה דמותן של המפלגות וקשריהן של זו עם הלוחמנות וזו עם היצרנות נראו, הגם שעדיין לא בבירור. אין חידוש בעובדה שבמקומותינו כבארצות אחרות נהגו יושבי הערים, שהיו אומנים וסוחרים והיו רגילים לשיתופי פעולה מכח הסכמים, להתנגד לאותה הנהגה בכפיה שמאפיינת שיתופי פעולה מכח מעמד. ולעומת זאת שיתוף הפעולה מכח מעמד, שנולד ממצב של מלחמות תמידיות והתאים למצב הזה, מצא לו תמיכה במרחבי המרעה והחקלאות שנושבו בתחילתן בידי מפקדי צבא ואנשי מחניהם ואשר בהם שרדו המסורות והמושגים הקמאיים. הניגוד הזה בנטיות הפוליטיות לא זו בלבד שהצטייר עוד לפני שהובחנו בבירור עקרונות ה„הויגים" וה„טורים" אלא הוסיף להיראות גם אחרי כן. בתקופת המהפכה „בעוד אשר בכפרים ובעיירות משלו ללא עוררים הטורים, הערים הגדולות, אזורי התעשיה ונמלי המסחר היו מעוזי ההויגים". ואין הדבר צריך לראיה שעם כל היוצאים מהכלל שיימצאו עדיין גם כיום אותה התחלקות כללית נשארת בעינה.

תחילתן של שתי המפלגות התוותה להן דרכן, ומטבעה של כל אחת מהן נבעו תורותיהן ומעשיהן מראשיתן. ההויגים נולדו מההתנגדות למלך צ'רלז השני וחבר מעזריו בשאיפתם להשיב למלך ממשלה ללא מצרים. ההויגים „ראו במלוכה מוסד אזרחי שהוקם בידי האומה לתועלת כל בניה", ואילו לשיטת הטורים „היה המלך ציר משמים שולח". ומהתורות האלה נבעה בצד אחד האמונה שכפיפות האזרח לשלטון מותנית וכנגדה בצד האחר שאינה תלויה בשום תנאי שבעולם. המושגים הויגים וטורים באו לעולם לקראת סוף המאה השבע־עשרה, וכחמשים שנה מאוחר יותר מתאר אותן בולינגברוק בחיבורו „דיון על מפלגות":

כחו והוד ריבונותו של העם, סמכותו ועצמאותו של בית הנבחרים, חירות, התנגדות לפעולות בלתי חוקיות של השלטון, שלילה, ויתור על הכתר, הורדה מהכסא; הללו היו רעיונות שהתקשרו באותו זמן עם המושג הויג, וכל אחד מההויגים חשב שאי אפשר להסבירם לטורי והם סותרים את עצם המושג טורי.

זכות אלוהית הבאה בירושה ושאין אפשרות לאבדה, מינוי הבן אחר האב, צייתנות סבילה, היות השליט מרומם מעל החוק, אי־התנגדות, עבדות, הן ואפילו נהיה אחרי האפיפיור גם כן, התקשרו בראשים רבים עם המושג טורי, ונראה באותו אופן בלתי אפשרי להסבירם להויג ושהם סותרים את עצם המושג הויג — אלה דבריו בדיון על מפלגות עמוד 5.

ובהשוואה בין התיאורים אנחנו רואים שבמפלגה האחת היתה שאיפה להתנגד ולהפחית את כח הכפיה של המושל על הנתין, ובמפלגה האחרת — לקיים או להגדיל את סמכותו לכפות רצונו. הבחנה זו במטרותיהן — הבחנה שגוברת במשמעותה ובחשיבותה על כל שאר ההבחנות הפוליטיות — היא שהתבטאה במעשיהן בימים הראשונים. עקרונות הויגיים קיבלו ביטוי בחוק הביאס קורפוס ובמידה שבה קיבלו השופטים עצמאות מהכתר; בהפלת הצעת החוק להתניית קבלת משרה ציבורית או מושב בבית המחוקקים בשבועה שלא להתנגד למלך התנגדות מזוינת בשום נסיבות ובשום מקרה; ומאוחר יותר הן קיבלו ביטוים במגילת זכויות האזרח שכל עניינה היה שריון בטחון הנתינים בפני מעשי תוקפנות של המלך. לכל החוקים האלה יש מהות יסודית משותפת. העיקרון של שיתוף פעולה כפוי בכל מישורי חיי החברה נחלש בגללם וחוזק העיקרון של שיתוף פעולה מרצון. גם בעידן שבא אחרי זה היתה זאת מגמתה הכללית של המפלגה, כפי שמראה היטב הערה של מר גרין על תקופת שלטון ההויגים שבאה אחרי מות המלכה אן:

בטרם חלפו חמישים שנות ממשלם של הללו שכחו בני אנגליה שקיימת אפשרות לרדוף בני אדם בגלל הבדלים בהשקפה הדתית או לדכא את חופש העיתונות או לשלוח ידים בהליך השיפוטי או למשול בלי בית נבחרים. — *היסטוריה בקיצור*, עמ' 705

ועתה, בדילוג על תקופת המלחמות שבה נגמרה המאה הקודמת והחלה הנוכחית, תקופה שבה אותה הרחבה לחירות הפרט שלפני כן הושגה חזרה ואבדה ותנועת הנסיגה לעבר דפוס החברה האופייני ללוחמנות התבטאה בכל מיני צעדי כפיה, מהם שלקחו בכח אזרחים ורכושם לצורכי המלחמה ומהם

שמנעו התכנסויות ציבוריות וביקשו לפקוק את פי העיתונות, הבה נזכיר לעצמנו את אופיים הכללי של אותם שינויים שהנהיגו „הויגים" או „חופשנים" אחרי שהשבת השלום על כנו נתנה את האפשרות להחיות מחדש את משטר העמלנות־יצרנות ולחזור לדפוס המבנה החברתי ההולם אותו. בגבור השפעת ההויגים בא ביטול החוקים שאסרו על התתאגדויות בין אומנים ושהגבילו את חופש תנועתם. היתה שם המידה שבה הותר תחת לחץ ההויגים לכיתות נוצריות פרוטסטנטיות לא־אנגליקניות להאמין במה שהתחשק להם בלי החסרונות שהדבר גרר לפני כן לכמה מזכויותיהם האזרחיות; והיה שם החידוש שהנהיגו הטורים כשכפאום ההויגים שאיפשר לחסידי האפיפיור להודות באמונתם מבלי לאבד חלק מחירותם האזרחית. תחום החירות הורחב על ידי חוקים שאסרו על קניית כושים והחזקתם בעבדות. זכות המסחר הבלעדית של חברת הודו המזרחית בוטלה והמסחר עם המזרח נפתח לכול. שיעבודם הפוליטי של הבלתי־מיוצגים צומצם באזורים על ידי חוק הרפורמה הכללי וגם על ידי חוק הרפורמה לשלטון המקומי, באופן שגם במישור הלאומי וגם ברמה המקומית הרבים היו פחות כפופים למעטים. בני הכתות שוחררו מהכורח להתחתן דוקא לפי דפוסי הכנסיה הרשמית וניתנה להם האפשרות של נישואין אזרחיים בלי סממן דתי. מאוחר יותר באו הפחתתן והסרתן של הגבלות על קניית טובין מחוץ לארץ ועל השימוש באניות ובמלחים של ארצות אחרות; ועוד יותר מאוחר הסרת כל אותן הכבדות מהעיתונות שמתחילתן הוטלו כדי למנוע הפצת דעות. וביחס לכל השינויים אין בכלל מקום לפיקפוק שבין אם נעשו בידי החופשנים עצמם ובין אם לאו הם נעשו בהתאם לעקרונות שהחופשנים דוגלים בהם ודוחפים ליישמם.

אך למה לי למנות עובדות הידועות כל כך לכל קורא? פשוט מפני שנראה לי נחוץ, כפי שרמזתי בפתיחת דברי, להזכיר לכולנו מה היתה החופשנות בעבר, כדי שכל אחד יכיר את השוני בינה ובין מה שמתקרא חופשנות בימים האלה שלנו. לא היה מקום להזכיר בשמות את כל החידושים שמניתי כדי לעמוד על האופי היסודי המשותף לכולם אילולא היה אופיים המשותף הזה שכוח מבני האדם. אין הבריות זוכרות שבדרך זו או אחרת כל אותם שינויי חוק שהיו חופשניים באמת הפחיתו בכל מישורי חיי החברה משיתוף הפעולה הכפוי והגדילו שיתוף פעולה מרצון. נשמט מהתודעה שבכיוון זה או אחר הם צימצמו את תחום סמכות השלטון והגדילו את התחום שבתוכו רשאי כל אחד מהאזרחים לפעול בלא מצרים בכל העולה על רוחו. נעלמה מהעיניים האמת שבימים עברו החופשנות נהגה לעמוד בזכות חירות הפרט בנגד כפיה מטעם המדינה.

והנה עכשיו באה החקירה — איך קרה שהדבר נתעלם מעיני החופשנים? איך קרה שהחופשנות עם גידול כח השלטון בידה נעשתה יותר ויותר כפייתית בחקיקתה? איך התגלגל העניין שבין ברוב קולות משל עצמם ובין בעקיפין בתמיכה שנותנים לסיעת רוב של אחרים אנשי החופשנות אימצו להם יותר ויותר מדיניות של הכתבה לאזרחים איך יפעלו, וממילא של צימצום התחום שבו פעולותיהם נותרות חופשיות? איך נסביר את בילבול המחשבה הפושה הזה שהוביל את החופשנות להפוך, בשאיפה להשיג את מה שנדמה כטובת הכלל, את גישת היסוד שבזכותה היא נהגה בשנים עברו להשיג את מה שטוב לכלל?

במבט ראשון דומה שאין מבוא להבנת היפוך המדיניות, ועם זאת נגלה שהוא נולד באורח טבעי לגמרי. הואיל ורוב החשיבה המוקדשת להכרעות פוליטיות מעשיות אינה מהסוג החקרני־למדני — בהיות נסיבות חיינו כפי שהן, לא צריך היה לצפות למשהו אחר. להבהרת הדבר יידרשו כמה הסברים והקדמות.

מהייצורים הנחותים ועד לנעלים ביותר מתקדמת התבונה בפעולות של הבחנה בין עניינים; וכן היא מתקדמת בתוך מין האדם למן הבער ועד למחוכם ולמעודן ביותר. לסווג נכון — לשים בקבוצה אחת דברים שיש להם טבע מהותי משותף, ובקבוצות

אחרות דברים שטבעיהם שונים במהותם — הוא התנאי היסודי להכוונה הנכונה של פעולות. כושר הראיה מתחיל ביכולת לקלוט שגוף גדול כלשהו אטום לאור עובר בסמוך (בדומה למה שאנחנו חשים כשעינינו העצומות מופנות לחלון ומעבירים לפניהן יד), והוא מתפתח ומשתכלל עד הבחנה מדויקת בצורות, בגוונים ובתנועות אשר בזכותה מבין הרואה ממרחק גדול מה טרף לפיו ומה טורף המסכן אותו, ובהתאם להבנה זו מדויקת התאמת התנהגותו להשגת מזון ולהישמרות מסכנות. אותה עובדת יסוד: שהשתכללות בתפיסת הבדלים ובזכותה מיון יותר נכון מהווה, באחד מהיבטיה הראשיים, גידול התבונה — נצפית באותו אופן בעברנו מהראיה הגשמית הפשוטה יחסית אל ראיית השכל שהיא לפי היחס מורכבת יותר, אותה ראיה שבגללה דברים שלפנים היו מסדרים אותם בקבוצות על פי דמיונות חיצוניים ידועים או נסיבות שאינן מהותיות להם מובאים לסידור חדש ואמיתי יותר בהתאם למבנהם הפנימי וטבעם האמיתי. ראיה שכלית בלתי מפותחת חסרה הבחנות וטועה בסיווג תופעות העולם ממש כמו ראיה גשמית בלתי מפותחת. קחו למשל איך סיווגו הקדמונים את הצומח לקבוצות האילנות, השיחים והעשבים, כאשר היסוד למיון היה תבחין הגודל, שהוא היותר מזדקר לעין, וכאשר הקבוצות שנוצרו ככה כללו יחדיו צמחים השונים בטבעם זה מזה בתכלית והפרידו בין אחרים שהם באמת קרובים זה לזה. או נקח לדוגמה עוד יותר טובה את הסיווג העממי של השפה האנגלית שכולל תחת אותו שם כללי של „דגים" את בעלי הסנפיר והקשקשת עם „דגי הקליפה", ותחת השם הזה הוא מקבץ את הצדפות עם הסרטנים; וכמובן שם „דגים" הכללי מתכוון גם לדולפינים, תחשים ולויתנים. די לו לראש השטוח הטובע את המושגים המשתקפים בשפה העממית שכל הללו חיים במים ובצלחת יש לכולם איזה טעם דגגי משותף — והוא מסווג ביחד בקבוצה ואף בתת־קבוצה אחת יצורים השונים בטבען המהותי הרבה יותר משדגי הגרם שונים מהציפורים.

והנה האמת הכללית שביארנו בדוגמות הללו נשארת בעינה בכל אותן רמות גבוהות יותר של ראיית השכל העוסקות בדברים שאין החוש משיגם, ובתוכם דברים כגון מוסדות המנהלים את החברה וצעדי ניהול חברתי. שכן בחשיבה על אלה גם כן התוצאות של יכולת שכלית בלתי מספקת, או טיפוח בלתי מספיק של דרכי השימוש בה, או שילוב של שני החסרונות, הן אותן תוצאות של סיווגים מוטעים ובעקבותיהם מסקנות מוטעות. בעצם כאן קל הרבה יותר לטעות, מפני שהדברים שהשכל עוסק בהם בתחום הזה אינם נתונים לאותן בדיקות פשוטות. מוסד פוליטי אין ממששים ואין מתבוננים בו בזכוכית מגדלת: הכלי העומד על מהותו וטיבו הוא הדמיון היוצר. הוא הדין בכל פעולה שלטונית והחלטה מדינית: אותן עצמן אי אפשר למדוד, לשקול או לטעום; שיפוטן מצריך הרכבת היבטיהם לציור שהשכל יכול להתבונן בו ולדון בטבע המהותי של מה שמתקבל משילוב החלקים. ולפיכך מתגלה כאן עוד יותר מבמקרים שציינתי למעלה החיסרון בראיית השכל על ידי הקיבוץ לסוג אחד לפי מאפיינים חיצוניים או נסיבות שאינן ממהות העניין. איך מסווגים סיווג לא נכון מפני סיבה זו אנחנו רואים בידיעה־כביכול שהיא נחלת הכלל שהרפובליקה הרומית היתה ממשל של העם שמונה בידי העם. בדקו את הרעיונות של ראשוני המהפכה הצרפתית שמטרתם היתה מדינת חירות אידיאלית, ותמצאו שהם התכוונו לחקות את דפוסי הממשל ומדיניותם של הרומאים; ואפילו היום עוד קיים כותב היסטוריה שמביא את השחיתויות של הרפובליקה הרומית כדוגמות למה שעלול לעולל ממשל של העם ומטעם העם. ועם זאת הדמיון בין מוסדות המדינה של הרומאים ובין מוסדות שנושאים בצדק את השם חופשניים היה פחות מהדמיון בין כריש ובין דולפין — דמיון של צורה חיצונית כללית עם שוני גדול ויסודי במבנה הפנימי. שכן במשטר של רומא משלה כנופיה קטנה בתוך כנופיה שלטת גדולה יותר: כאשר חברי כל אחת מהכנופיות היו מושלים מטעם עצמם וללא כל מצרים. חברה שבה אותם המעטים לפי היחס שהיה להם

בת פוליטי ושהיו בני חורין לפי המובן העיקרי של המלה היו רודנים קטנים שהחזיקו לא רק בעבדיהם ובבני חסותם כי אם אף בילדיהם בבעלות לא פחות מוחלטת מהבעלות על מקנהם, חברה כזאת היתה מעצם טבעה דומה יותר למשטר רודנות רגיל מלחברה של אזרחים שווי מעמד פוליטי.

בפנותנו עתה לשאלה שעסקנו בה בייחוד נוכל להבין את מין הבילבול שבו איבדה החופשנות את דרכה: והמקור לאותם סיווגים שגויים של צעדי מדיניות שהתעו אותה — סיווגים, כפי שנראה, על פי מאפיינים חיצוניים בולטים לעין במקום על פי הטבע הפנימי המהותי. שכן מה היו לפי תפיסת ההמון ולפי תפיסתם של אלה שחוללו אותם השינויים שהנהיגו החופשנים בעבר? היו אלה ביטול הצקות והכבדות שסבל מהן העם או חלקים ממנו: זה היה המאפיין המשותף שנתפס בראשי הבריות כחשוב ביותר. היו הללו הקלות בעוולות שהרגישו בהן במישרין או בעקיפין שכבות רחבות של אזרחים כסיבות לאומללות או כמונעים לאושר. והואיל ולפי דעת רוב הבריות עוולה שסולקה שוה לטובה שהושגה, נחשבו צעדי המדיניות הללו לטובות של ממש שנעשו עם העם; ורווחת הרבים החלה להיחשב אצל מדינאים חופשנים כמו גם אצל מצביעים חופשנים כמטרת החופשנות. ומכאן מקור הבילבול. בהיות השגת דבר טוב שהרבים חפצים בו, המאפיין החיצוני הבולט לעין המשותף לצעדי מדיניות שנעשו בידי החופשנים בימים עברו (ואז היא הושגה בכל פעם על ידי הסרת מגבלות) אירע שטובת הרבים החלה להיות מבוקשת על ידי החופשנים לא כמטרה רחוקה שסופה להגיע בזכות הסרת המונעים אלא כיעד קרוב שצריך להשיגו בפעולה ישירה. ובהשתדלותם להשיגו בפעולות ישירות הם הגיעו לשימוש בשיטות שהן מנוגדות במהותן לאלה שהיו משתמשים בהן בהתחלה.

ועתה משראינו איך נולד ההיפוך הזה במדיניות (או מוטב שאומר היפוך חלקי, שכן חוק הקבורה שהתקבל באחרונה והמאמצים לסלק את כל האפליות הדתיות שנותרו בחוקים, מראים המשך המדיניות המקורית לכיוונים מסוימים), הבה נמשיך קדימה ונתן עינינו במידה הרבה שהובא אליה באחרונה היפוך הדרך הזה ולמידה הגדולה עוד יותר שבה יתפרץ אם יוסיפו לשרור הרעיונות והרגשות האופנתיים עתה.

בטרם נתקדם אולי טוב להקדים ולהבהיר שאין כוונה לחקור במניעים שדחפו בזה אחר זה לכל צימצומי החופש וצווי העשה השונים הללו. המניעים היו בלי ספק טובים כמעט בכל המקרים. חייבים להודות שהמגבלות שהטיל החוק משנת 1870 על העסקת נשים וטף במפעלי צביעה באדום-תורכי היו מונעות מאהבת אדם לא פחות מאלה שגזר המלך אדוארד השישי שהכתיבו זמן מינימום להחזקת בעל מלאכה מוסמך שאיננו עדיין עצמאי. אין בכלל ספק שחוק מתן הזרע האירי משנת 1880 שהעניק לנציבי עניים סמכות לקנות זרע בשביל חוכרים עניים ואז לפקח על זריעתו כהלכה נבע מבקשת טובת הציבור לא פחות מהחוק שקצב בשנת 1553 מספר לכבשים שהותר לחוכר להחזיקם או מאותו חוק שציוה ב־1597 שבתי איכרים שהתפוררו צריך לבנותם מחדש. מי אשר יטען שהתקנות השונות שנעשו בשנים האחרונות לשם צימצום מכירת משקאות משכרים לא נתקנו מתוך אותה כוונה לשפר את מוסריות הציבור כמו התקנות שהכתיבו לפני מאות שנים גבולות לביזבוזים על מזונות ובגדים יקרים. הלוא כל אדם יודה שהצווים שהוציא המלך הנרי השמיני לבל יהינו בני המעמדות הנחותים לשחק בקוביא, בקלפים, בכדורת וכיוצא באלה לא מכוונים יותר להועיל ולהיטיב עם הבריות מהחוקים שהתקבלו באחרונה נגד משחקי הימורים.

זאת ועוד. אינני מתכוון כאן לחקור אחר חכמתן של ההתערבויות האלה בניהול עסקי הפרט הנהוגות באחרונה יותר מאחר חכמת הישנות אשר להן הן דומות במקרים רבים. לא נעיין ברגע בשאלה אם התכניות שאומצו לא מזמן איך לשמור על חיי מלחים אינן יותר מושכלות מאותה תקנה סקוטית גורפת שאסרה באמצע המאה החמש-עשרה על רבי-חובלים לצאת מהנמל בחודשי החורף.

לעת עתה לא יקוים דיון אם יש יותר הצדקה לתת לפקחי תברואה סמכות חיפוש בנכסים מסויימים כדי לגלות מזון שאינו ראוי למאכל משהיתה לאותו חוק של אדוארד השלישי שלפיו הושבעו בעלי פונדקים בנמלי ים לחפש בכלי אורחיהם ועל גופם כדי לסכל ייצוא של מטבע ומתכות יקרות. נניח כנתון שיש לא פחות הגיון באותו סעיף מחוק סירות התעלות שאוסר על בעל סירה לארח על סיפונה בחינם את ילדי הצוות משהיה בחוקי ספיטאלפילדז אשר אסרו עד שנת 1824 למען טובת האומנים להקים בתי חרושת במרחק של יותר מעשרה מייל מבית הבורסה.

ובכן הוצאנו מהדיון שאלות אלה של מניע פילאנתרופי ושיקול נבון והנחנו אותם כנתונים; ויהיה כאן עניננו הבלעדי טבעם הכפייתי של התיקונים שהונהגו, אם לטוב ואם לרע בכל מקרה כאשר הוא, בתקופות של שליטה למעשה בידי החופשנים.

נמקד את העבודות בתחום דיוננו ונתחיל בשנת 1860 כאשר כיהן בשניה הלורד פלמרסטון. באותה שנה הוחלו הגבלות חוק בתי החרושת גם על מפעלי הלבנה וצביעה; הסמכות ניתנה להעסיק לבדיקת מזונות ומשקאות כימאים שמשכורתם תשולם מהמסים המקומיים; חוק נעשה לפיקוח על מפעלי גז, וכן לתקנון טיבו והגבלת מחירו של הגז; היה שם החוק שבנוסף על החמרת הפיקוח על מכרות גם הפך לעבריין פלילי את מי שהעסיק נערים שלא הגיעו לגיל שתים עשרה ולא הלכו לבית ספר ולא ידעו קרוא וכתוב. ב-1861 הורחבו הוראות חוק בתי החרושת המחייבות על מפעלי תחרא וסרטים קישוטיים; הסמכות ניתנה לממונים על ביצוע חוק העניים וכו' לכפות חיסונים; רשויות מקומיות הוסמכו לקצוב שכירות סוסים, פרדים, חמורים וסירות; ולגופים מסוימים שהוקמו מטעם רשויות מקומיות הוענק הכח להטיל בתחום הרשות המקומית מס על מפעלי ניקוז והשקיה חקלאיים ועל אספקת מים לבקר. ב-1862 נחקק חוק שהגביל העסקת נשים וטף בהלבנה תחת כיפת השמים; וכן חוק שאסר על קיום מכרה פחם בעל פיר יחידי או פירים שביניהם לא היה מרחק מזערי מסוים; וגם חוק המעניק למועצה להשכלה רפואית זכות בלעדית לפרסם ספר מתכוני תרופות במחיר שייקבע בידי האוצר. ב-1863 באה הרחבת החיסון הכפוי לסקוטלנד וגם לאירלנד; באה הסמכת ועדים מסוימים ללוות כסף שסופו להיות מוחזר מהמסים המקומיים כדי להעסיק מובטלים ולשלם להם; הגיעה הסמכת עיריות לתפוס שטחי נוי מוזנחים ולחייב את הדיירים בהוצאות על טיפוחם; הגיע חוק הסדרת המאפיות שקבע גיל מינימום למועסקים בין שעות מסוימות, חייב סיוד הקירות לעתים מזומנות ושלוש שכבות צבע בכל פעם שייצבעו, וכן נקיון במים חמים וסבון לפחות אחת לשישה חודשים; וכן בא גם חוק שנתן לשופט-שלום סמכות להחליט על מזון שמביא לפניו פקח אם הוא יפה לבריאות או לא. מחקיקת הכפיה של שנת 1864 אפשר להזכיר הרחבת חוק בתי החרושת לכמה ענפים נוספים, ובכלל זה תקנות על ניקוי ואיוורור והוראה לפועלים מסוימים במפעלי גפרורים שלא יאכלו את ארוחותיהם במפעל כי אם במקומות שנחתכים בהם העצים. עוד התקבלו חוק על מנקי ארובות, חוק שהכתיב הגבלות נוספות על מכירת בירה באירלנד, חוק על כפיית בדיקות של כבלים ועוגנים, חוק שהרחיב את חוק העבודות הציבוריות של שנת 1863, וחוק המחלות המדבקות: וזה האחרון העניק למשטרה במקומות שפורטו בחוק סמכויות שביטלו ביחס לסוגים מסוימים של נשים כמה מאותן הבטחות ומשמרות לחירות הפרט שהותקנו בעבר. שנת 1865 ראתה חקיקה נוספת לקבלתם וסיפוק צורכיהם לפי שעה של נודדים על חשבון משלמי המסים המקומיים; עוד חוק על סגירת מסבאות; וחוק שכפה סידורים שנתקנו לכיבוי דליקות בלונדון. אחר כך, תחת ממשלת הלורד ג'ון ראסל, בשנת 1866, יש למנות חוק אחד שהכתיב כל מיני פרטים לגבי רפתות וכדומה בסקוטלנד ונתן לרשויות המקומיות סמכויות לפקח על תנאי תברואה ולקצוב מספר לראשי הבקר; עוד היה חוק שהכריח מגדלי כישותית לציין על שקיהם את מקום הגידול ושנת היבול והמשקל הנכון, ביחד עם סמכויות חיפוש למשטרה; חוק שנועד להקל על

בניית מלונות פועלים באירלנד והכתיב מגילת חובות וזכויות לדייריהם; חוק לבריאות הציבור הקובע חובת רישום למלונות פועלים ומגביל את מספר הדיירים, וכן סדרי פיקוח וחובת סיוד וכיוצא באלה; וגם חוק ספריות ציבוריות המעניק [לשלטון] המקומי את הכוח שבו יוכל רוב להטיל מס על המיעוט כדי לספק ספרים לרוב.

נעבור כעת לחקיקה תחת ראשות הממשלה הראשונה של מר גלדסטון, הנה הביאה לנו שנת 1869 את שרות המברקה הממלכתי ביחד עם האיסור להעביר טלגראמות באמצעות כל גורם אחר; קיבלנו מתן הכוח למזכיר מדינה לתקן הסדרים על שרותי הובלה בלונדון; זכינו לתקנות נוספות ומחמירות יותר למניעת הפצת מחלות בקר, לעוד חוק להכתבת סדרים לבתי בירה, וגם לחוק שימור עופות ים (המבטיח תמותה גדולה יותר לדגים). מ־1870 יש לנו חוק הנותן כוח לוועד העבודות הציבוריות לקדם שיפורים בידי משכירי נכסים וקניה בידי השוכרים אותם; יש לנו החוק המאפשר למחלקת החינוך להקים ועדי בית ספר שיקנו מגרשים לבתי ספר ושיוכלו לתת בתי ספר בחינם במימון על ידי המיסים המקומיים, והמאפשר לוועדי בית ספר לשלם דמי לימודיו של ילד, לכוף הורים לשלוח את ילדיהם, ועוד כיוצא באלה; יש לנו חוק נוסף על בתי חרושת וסדנות מלאכה שמטיל מגבלות שונות וביניהן על העסקת נשים וילדים בשימור פירות ועיבוד דגים. ב־1871 אנחנו פוגשים חוק אניות סוחר מתוקן המצוה על פקידי לשכת המסחר לרשום עד איזה עומק שקועים במים כלי שייט היוצאים מהנמל; והנה עוד חוק בתי חרושת ובתי מלאכה שמטיל עוד מגבלות; והנה חוק רוכלים המטיל קנס על רוכלות בלי רשיון ומגביל את האזור שבו תקף הרשיון וגם נותן למשטרה סמכות לחפש בכליו של רוכל; והנה עוד תקנות נוספות לכפיית חיסונים. חוקים חדשים הגיעו גם ב־1872, ובהם אחד שאוסר על קבלת יותר מילד אחד לשמירה בשכר, אלא אם הבית שהם נשמרים בו רשום אצל הרשויות והללו מכתיבות את מספר הילדים שמותר לקבלם; וגם היה חוק רישוי שאסר למכור משקאות כהילים למי שנחזים כפחות מבני שש עשרה; ועוד חוק אוניות סוחר חייב בחינה שנתית לאוניות קיטור המסיעות נוסעים. ב־1873 התקבל חוק הילדים בחקלאות שמאיים בעונש פלילי על איכר המעסיק ילד שאין לו תעודת גמר מבית ספר יסודי או סידור מתועד של לימודי בית ספר בשיעור שעות מסוים ביחד עם העבודה; והועבר חוק אניות סוחר שחייב כל כלי שיט במדד המראה את מידת שיקועו ונתן ללשכת המסחר כוח לקבוע מספר לסירות הצלה ומתקנים להצלת חיים שהספינה חייבת לשאת עליה.

ועתה לחקיקה החופשנית בעידן הממשלה הנוכחית. יש לנו בשנת 1880 חוק אחד שאוסר לשלם שכר מלחים במקדמות מותנות; גם חוק המכתיב סידורים מסוימים להובלתם הבטוחה של מטעני תבואה; גם חוק אחד המחזק את כח הכפיה של הרשות המקומית על הורים לשלוח ילדיהם לבית ספר. ב־1881 באה חקיקה למניעת גרירת רשתות דייג על ערוגות צדפים ופתיון, ואיסור שבגללו אי אפשר לקנות בוויילז כוס בירה ביום ראשון. ב־1882 ניתנה סמכות ללשכת המסחר לתת רשיונות לייצור כח חשמלי ומכירתו, ולגופים עירוניים ניתן הכח להטיל מס מקומי בעבור תאורה חשמלית: הרשות ניתנה לגבות עוד ועוד מיסים מקומיים כדי להקים בתי מרחץ יותר נגישים לכול, ולרשויות המקומיות ניתן הכח לעשות חוקי עזר כדי להבטיח סידורי לינה ראויים לקוטפי פירות וירקות. מחקיקה כזאת בשנת 1883 אפשר להזכיר את חוק הרכבות הזולות שמוזיל עוד יותר את הנסיעה לפועלים, במקצת על חשבון כלל האומה על ידי גביית כל שנה ארבע מאות אלף לירות שטרלינג מסים (בצורת ויתור על היטל נוסעים) ובמקצת על חשבון בעלי הרכבות: על ידי הענקת הסמכויות המתאימות ללשכת המסחר באמצעות מפקחי הרכבות להבטיח טיב ותדירות מספיקים. ושוב יש חוק האוסר, בקנס עשר לירות שטרלינג למי שיעבור עליו, לשלם שכר פועלים בבתי מרזח או בסביבתם; ויש עוד חוק בתי חרושת וסדנות מלאכה המחייב ביקורות במפעלי עופרת לבנה (לראות שניתנים סרבלי עבודה, משקאות

עם חומצה, וכיוצא באלה) ובמאפיות, עם תקנון לזמני עבודה וסדרי העסקה בשני סוגי המפעלים ועם הוראות מפורטות איך לשמר בכל עת את המאפיות במצב שישביע רצון המפקחים.

ועדיין אנחנו רחוקים מקבלת מושג הולם אם נסתכל רק באותה חקיקת כפיה שהתקבלה בפועל חוק למעשה בשנים האחרונות. עלינו להביט גם אל מה שמדברים בזכותו, ואלה חידושים בהיקף ובכח כפיה הרבה יותר גדולים. היה לנו באחרונה שר בממשלה, אחד מהמתקדמים ביותר בחופשנים, כמו שמתקראים, הלועג לתכניות של הממשלה שהיתה שהן עיסוק בפרטים פעוטים ותובע כפיה יעילה על בעלי בתים קטנים, בעלי קרקעות ומשלמי מסים מקומיים. כאן יש עוד שר שמדבר בפנותו לקהל בוחריו בזילזול על מה שעושות חברות פילאנתרופיות וגופים דתיים כדי לעזור לעניים, והוא אומר ש„כל היושבים בארץ הזאת צריכים לראות בעבודה הזאת עבודה שלהם"; זאת אומרת, מה שצריך הוא פעולה נרחבת מטעם הממשלה. עוד יש לנו חבר פרלמנט מטעם הרדיקלים המוביל גוף גדול ורב־כח; האיש הזה שואף, ומשנה לשנה הוא נראה קרוב יותר להצליח, לכפות על הבריות פכחון ויובש — על ידי הסמכת כל רוב מקומי שיהיה לבטל את חופש המסחר ביחס למיני טובין מסוימים. הכתבת מסגרת שעות העבודה למעמדות מסוימים, שהיתה לתופעה נפוצה יותר ויותר עם הרחבת חוקי בתי החרושת פעם אחר פעם, מסתבר עכשיו שהיא תיעשה כללית וכוללת עוד יותר: שכן יוצע בקרוב להכליל את כל המועסקים השכירים כולם למסגרת שעות עבודה כזאת. יש גם כן דרישה גוברת שלימודי בית הספר יהיו לכל אדם בחינם (כלומר ממומנים במסים). מתחילים לגנות תשלום דמי לימוד בעוולה: המדינה חייבת לנטול עליה את כל הנטל כולו. זאת ועוד, משרואים את המדינה כשופטת שאי אפשר לפקפק בכישוריה ויכולתה לשפוט נכון מה מהווה חינוך טוב לעניים, רוצים שהיא תקח עליה גם הכתבת חינוך טוב למעמדות הביניים — שהיא תטביע גם את ילדיהם של אלה בדפוס ממלכתי אשר לגבי טיבו המעולה אין להם ספק יותר משהיה לסינים כשהם קבעו את שלהם. ועוד יש שם המוסד של „מענקי מחקר" שממליצים באחרונה בהתלהבות רבה להנהיגו. כבר כיום נותנת הממשלה בכל שנה ארבעת אלפי לירות שטרלינג למטרה זו, אשר על חלוקתן מונתה החברה המלכותית; ואם לא יימצאו מי שיהיו להם מניעים חזקים להתנגד ללחצים של בעלי האינטרסים עם גיבוי המשתכנעים בקלות עשויה להיפתח הדרך לכינון אותו „מסדר כהונה של המדע" המוחזק בתקנים ובמשכורות, שלהקמתו הטיף עוד לפני שנים רבות סר דיויד ברוסטר. ועוד, הצעות הנראות כמתקבלות על הדעות הועלו שיש לכונן מנגנון של ביטוח כפוי שבאמצעותו יוכרחו אנשים צעירים להכין לצרכיהם לזמן שיינטל מהם כושר העבודה.

ואף מניין הצעדים הנוספים האלה של הנהגה בכפיה המעותדים לנו בקרוב או ברחוק, אף הוא עדיין איננו משלים את כל התמונה. עד כה התיחסנו רק בדרך אגב לאותה כפיה נלווית לכולם בצורת גביית יותר ויותר מס, ממלכתי וגם מקומי. חלקו מיועד לכיסוי ההוצאות ליישום המערכות המתרבות ותופחות של תקנונים, הסדרים והוראות, שכל אחת מהן דורשת לשם ניהולה ולצרכי פיקוח ואכיפה חבר פקידים נוסף, וחלקו מוצא על מוסדות ציבור חדשים כגון בתי ספר ציבוריים, ספריות ללא תשלום דמי מינוי, מוזיאונים ציבוריים, בתי מרחץ, גני טיולים ועוד ועוד. שנה אחר שנה גובים יותר מסים מקומיים, כשם שהמענקים ללימודים ולמחקרים ולמחלקות למדע ולאמנויות ועוד כהנה וכהנה מתפיחות את המסים הממלכתיים. כל אחד מאלה כרוך בתוספת כפיה — מצמצם עוד יותר את חירות האזרח. שכן הנאום אל הציבור המשתמע עם כל גביה חדשה הוא „עד כה הייתם חופשיים להוציא את החלק הזה מתקבוליכם בכל דרך שמצאה חן בעיניכם; מעתה לא תהיו עוד חופשיים להוציא אותו ככה, אבל אנחנו נוציא אותו לטובת הכלל." כך נשללת מהאזרח, אם במישרין ואם בעקיפין, וברוב המקרים גם זה וגם זה, בכל שלב נוסף של גידול החקיקה הכופה

הזאת מנה נוספת של חירות שהיתה לו לפני כן.

אלה אפוא מעשיה של מפלגה הטוענת לשם חופשנית והמתקראת בשם חופשנית בהיותה פועלת למען הרחבת החופש!

אין לי ספק שחברים רבים במפלגה קראו את מה שקדם באי־סבלנות והרגישו דחף להצביע על ההתעלמות השערורייתית מהבדל אחד חשוב שממוטט לפי דעתם את כל הטיעון. „שכחת", כך בוער להם על הלשון, „את ההבדל היסודי בין הכוח שהטיל בעבר את המגבלות שאותן ביטלה החופשנות ובין הכוח שבהווה מטיל את המגבלות שאתה טוען שהן הורסות את החופש. שכחת שההוא היה כוח שאין עליו אחריות, ואילו זה של היום הוא כוח המחויב בדין וחשבון על מעשיו. שכחת שאם החקיקה החדשה של החופשנים כופה כל מיני הסדרים על בני אדם, הרי הגוף היוצר אותה וכופה את ההסדרים הוא מעשה ידיהם שלהם ויש לו ייפוי כח לפעולותיו."

תשובתי היא שלא שכחתי את ההבדל הזה, אבל נכון אני לטעון ולהוכיח שההבדל כמעט אינו נוגע לעניין הנדון.

אחת, שהעניין העומד לדיון באמת הוא השאלה אם יש יותר התערבות בחיי האזרחים משהיתה בעבר; ולא טיבו של הגורם המתערב בהם. או קחו מקרה יותר פשוט. חבר בהסתדרות פועלים השתתף עם אחרים בכינון אירגון שאופיו ייצוגי טהור. על ידי האירגון הוא נאלץ לשבות אם רוב מחליט על שביתה; אסור לו לקבל עבודה אלא בתנאים שהם מכתיבים; נמנע ממנו להפיק ריווח מיכולתו העדיפה או מחריצותו היתירה באותה מידה כמו שיכול היה אילולא היו הם אוסרים עליו. איננו יכול להפר את המשמעת מבלי שישמוט מידו אותם יתרונות כספיים של החברות באירגון אשר בעבורם הצטרף לאירגון ומבלי להביא עליו נקמנותם ואולי אלימותם של עמיתיו. האם יש במצבו פחות כפיה ואילוצים בגלל העובדה שהיה לו קול כמו לכל האחרים בהחלטה על כינון האירגון?

שנית, אם יטען טוען שהמשל צולע, לפי שהגוף המושל באומה, אשר לו, בהיותו מגן על חיי האומה וכל טובתה ושאיפותיה, חייבים הכל להיכנע, שאם לא כן תתפורר החברה, סמכותו של הגוף המושל הזה על האזרחים גדולה הרבה יותר משיכול להיות ממשלו של כל אירגון פרטי על חבריו; לטוען הזה תהיה תשובתו: שאחרי שנודה על ההבדל, התשובה שניתנה נשארת בעינה. אם בני אדם משתמשים בחירותם כדי לוותר על חירותם, האם אחרי כן הם עבדים פחות מאלה שנכבשו בכח הזרוע? אם בוחרים בני אדם במשאל עם רודן שימלוך עליהם, כלום הם נשארים בני חורין מפני שהרודנות הוקמה בידיהם שלהם? האם גזירות הכפיה אשר יוציא תיחשבנה מוצדקות מפני שהן בסופו של דבר תוצאה של הצבעתם שלהם? באותו הגיון יטען הטוען שהכושי המזרח־אפריקני השובר חנית בפני חבירו כדי למסור בכך עצמו לעבד לו — שהוא מחזיק עודנו בחירותו מפני שבחר באדונו בחירה חופשית.

ובסוף, אם ידחה מי שידחה, ומשער אני: בכעס כבוש יותר או פחות, את קו הטיעון הזה, ויאמר שאין הקבלה אמיתית בין היחס של בני אדם לשלטון שבו נבחר אחת ולתמיד מנהיג יחידי שאין עליו אחריות למסור דין וחשבון לשום גורם, ובין היחס ביניהם במקום שמוחזק גוף יציג אחראי ועומד מדי כמה זמן לבחירה חוזרת; או אז באה כאן התשובה שאין אחריה ויכוח — תשובה לגמרי לא לפי הדעה המקובלת על הכל — שתפליא את רוב שומעיה פליאה גדולה. והיא התשובה שעל כל החוקים הרבים מצמצמי החירות אי אפשר להגן על יסוד זה שהן באים מגוף שנבחר בידי העם, שכן סמכותו של גוף שנבחר בידי העם אין לראותה כבלתי מוגבלת יותר משרואים כך סמכותו של מלך; ושכפי שהחופשנות האמיתית בעבר עירערה על הנחת הסמכות הבלתי־מוגבלת שיש כביכול למלך, ככה תערער החופשנות האמיתית בהווה על ההנחה שלסמכות הפרלמנט אין גבולות. אולם על נושא זה — יותר להלן. כאן אני רק מציין שהיא תשובה שאין אחריה דבר.

לעת עתה די בהצבעה על העובדה שעד הזמן האחרון ממש כבימי קדם לימדו מעשי

החופשנות האמיתית על מגמתה לכיוון תורת הסמכות המוגבלת של הפרלמנט. כל אותם ביטולים של הגבלות על מנהגים ואמונות דתיות, על מסחר ותעבורה, על התאגדויות מקצועיות ועל ניידות אומנים, על פירסום דעות, בין בהגות דתית ובין במדיניות, וכן הלאה, היו כולם אמירות החלטיות בשתיקה שרצוי להגביל כוחו של המחוקק. באותו אופן שבו היו זניחת החוקים נגד מותרות, של חוקים שאסרו מין זה או אחר של השתעשעות, של חוקים שהכתיבו שיטות חקלאות, ושל עוד רבים אחרים שהיו מתערבים כמוהם בענייני הבריות, זניחה שהתרחשה בימים קדמונים, היתה הודאה שבשתיקה שאין למדינה להתערב בעניינים כאלה; ככה היו אותן הסרות כל מיני מכשולים אחרים בפני פעילויות הפרט שהשיגה החופשנות של הדור האחרון הודאות־למעשה שגם בכיוונים האלה יש לצמצם את תחום הפעולה של הממשלה. ואותה הכרה שהגבלת פעולת השלטון היא הדבר הנכון היתה הכנה להגבלתה בתיאוריה. אחת האמיתות המוכרות ביותר בפוליטיקה היא שבמהלך ההתפתחות החברתית הנוהג בא לפני החקיקה; וכן שנוהג שהשתרש חזק הופך לחוק בקבלו הסכמה מוסמכת וצורה מוגדרת. גלוי אפוא ומבואר שהחופשנות בעבר הכינה בהגבלות שהטילה בפועל את הדרך לעקרון ההגבלה.

אחזור מהמחשבות הכלליות האלה אל השאלה הפרטית. הנני שב ומדגיש את התשובה שהחירות שנהנה ממנה האזרח תימדד לא באופיו של מנגנון המשטר אשר תחתיו הוא חי, אם הוא ייצוגי או אחר, אלא במיעוט היחסי של הגבלות שהמשטר כופה עליו; ושפעולות המנגנון הזה, בין אם היתה ובין אם לא היתה לו יד בהרכבתו, אינן מהסוג ההולם את התפיסה החופשנית אם הן מגדילות ומרבות צימצומי חירות מעבר לאלה שנצרכים כדי למנוע ממנו לתקוף במישרין או בעקיפין את הבריות האחרות — נצרכים, זאת אומרת, לשימור חירויות חבריו בפני פלישות לתחומים: הגבלות אשר לפיכך בטבען הן מניעות ולא אילוצים.

אבל מסתבר שהחופשן, ועוד יותר התת־סוג שלו הרדיקלי, אשר בימים אלה הוא יותר מכל שאר הבריות נראה כנתון לתפיסה שכל עוד מטרתו טובה רשאי ומצווה הוא לכפות על בני אדם כל מה שיוכל, ימשיך ויוסיף למחות נגד טענתי. בידיעה שמטרתו היא טובת העם ממין כלשהו ויש להשיגה בדרך כלשהי ובאמונה שהטורי לעומתו מונע באנוכיות מעמדית ובתאוות כח מעמדי ובשאיפת שימורו, ייראה לו מופרך בעליל לשייך אותו והטורי לסוג אחד ויבוז להגיון שבו מוכח שהוא שייך לסוג הזה.

אולי יעזור לו דימוי לדומה לראות שאכן תקף ההגיון. אילו שמע במקום רחוק במזרח, אשר שם שלטון השליט על דעת עצמו בלבד הוא צורת המשטר היחידה הידועה, אילו שמע שם מבני המקום על מאבק שבו הסירו מכסאו רודן אכזר ורשע ושמו במקומו אחד שמעשיו הוכיחו את רצונו להיטיב להם — אם אחרי שמעו אותם מתברכים היה מגיד להם שלא שינו את אופי משטרם שינוי מהותי, הוא היה מפליא אותם מאד; ומסתבר שהיה לו קשה להביאם להבנה שבהחלפת רודן רע ברודן טוב עדיין המשטר נשאר משטר של רודנות. ודומה העניין עם הטוריות בשמבינים אותה נכון. העיקרון שלה הוא כפיה על ידי המדינה, בניגוד לחירות הפרט, ובזה הטוריות נשארת טוריות, בין אם היא משתמשת באותה כפיה למטרות אנוכיות ובין לבלתי־אנוכיות. כשם שהדבר בטוח שהרודן עודנו רודן, בין אם המניעים לשליטה רודנית טובים או שהם רעים, ככה ממש הטורי עודנו טורי, בין אם יש לו מניעים אנוכיים לשימוש בכח המדינה לצימצום חירות האזרח מעבר למידה ההכרחית לשם שימור חירויות אזרחים אחרים, ובין אם אינו מונע אלא על ידי בקשת טובת זולתו. הטורי הזולתן גם הוא כמו הטורי האנוכי שייך לסוג טורי; הגם שהוא מהווה מין חדש בסוג. ושניהם עומדים בניגוד מובהק לחופשן כפי שהוגדר בימים שהחופשנים נקראו בשמם זה בצדק וכשההגדרה היתה „מי שפועל למען חופש יותר גדול מהגבלות, במיוחד במוסדות פוליטיים."

בזאת אפוא מוצדק הפרדוקס שפתחתי בו. כפי שראינו נולדו הטוריות והחופשנות במקורן האחת מהלוחמנות והאחת

מהיצרנות. האחת עמדה עם משטר המעמד והאחת עם משטר החוזים — האחת עם אותה שיטה של שיתוף פעולה כפוי הנלוית לאי־השוויון החוקי של המעמדות והאחת עם אותו שיתוף פעולה מרצון שנלוה לשוויונם החוקי; ובלי כל ספק היו פעולותיהן הראשונות של שתי המפלגות בצד האחד לשימור מוסדות הגורמים לאותו שיתוף פעולה כפוי ובצד האחר להחלשתם ולריסונם. גלוי ומוכח שמשתמע מזה שככל שהיא פועלת להרחבת מערך האילוצים וההגבלות החופשנות המתקראת כך כיום היא צורה חדשה של טוריות.

כמה אמת יש בקביעה זו נראה מיד בעוד יותר ברור כשנתבונן בעובדות מהצד ההפוך.

הערה — כמה עיתונים ששמו לב למאמר הזה כשפורסם בראשונה הניחו שכוונת הפיסקות דלעיל היא שהחופשנים והטורים התחלפו במקומותיהם. אבל אין זה בשום אופן מה שמשתמע. סוג חדש של טורי יכול לבוא לעולם מבלי שיתנדף הסוג המקורי. באומרי כפי שאמרתי בעמ' 16 שבימינו „שמרנים וחופשנים מתחרים זה את זה בריבוי" התערבויות, משתמעת מזה בבירור האמונה שעם אימוץ החקיקה הכופה בידי החופשנים השמרנים לא נטשו אותה. אף על פי כן אמת הדבר שהחוקים שעשו החופשנים כל כך מגדילים את המגבלות והאילוצים המוטלים על האזרחים עד שבין השמרנים הסובלים מהתוקפנות הזאת מתגברת המגמה להתנגד להם. ראיה לדבר העובדה ש„הברית להגנת החירות והרכוש" אשר חבריה רובם שמרנים אימצה לה לסיסמה „חופש הפרט נגד סוציאליזם". ומכאן שאם תימשך ההתפתחות בביוונה הנוכחי אפשר שברוב הימים באמת יקרה שהטורים יהיו למגינים על חרויות שאותן החופשנים, ברדיפת מה שהם מדמים שהוא טובת הכלל, רומסים תחת רגליהם.

2 __העבדות המעותדת לנו__

קרבת המקור בין החמלה ובין האהבה נראית בין היתר גם בזאת שמושא החמלה כמושא האהבה נתפס כ„אך טוב". רגש האהדה לסובל מכניע לפי שעה את זכרון עוונותיו. הרגש המוצא לו מפלט באנחת „הו מיסכן!" כשרואים אדם מתיסר בכאבים דוחק מפניו את מחשבת „הו רשע" העשויה להתעורר בהזדמנות אחרת. טבעי אפוא, כאשר המיסכנים הסובלים אינם מוכרים אישית, או מוכרים רק הכרה מעורפלת מרחוק, שמתעלמים מכל המגרעות שאולי יש בהם; וכך קורה שכאשר מתוארות כמו שנעשה כרגע התלאות המוצאות את העניים חושבים עליהן כתלאות של עניים הראויים לטובה, במקום לחשוב עליהן, כפי שהוא במידה רבה ראוי, כתלאות הפוקדות את העניים שאינם ראויים לטובה. על מי שמצוקותיהם נפרסות לעיני כול בפירסומי שעה ומוכרזות ברבים בהטפות ובנאומים שבחוגי החברה מהלך הדם, מניחים שכולם כולם נשמות אצילות שנעשה להם עוול משווע; ואין מעלים על הדעת שמי מהם אוכלים את פרי הבאושים של מעשיהם המקולקלים שלהם עצמם.

כשעוצרים ברחובות לונדון מונית, במקרים רבים, ומפתיע בכמה מקרים, נפתחת הדלת במחווה של שרתנות רשמית בידי אחד המצפה לקבל משהו בעבור טרחתו. ההפתעה פוחתת אחרי שסופרים את הבטלנים הרבים אצל דלתות בתי המרזח, או אחרי שרואים באיזו מהירות נאסף מתוך שכונות העוני וחצרות המכלאות שבסביבה קהל מחוסרי מעש כל אימת שמתחילה הצגת רחוב או שעוברת תהלוכה. משרואים כמה רבים הם בכל שכונה קטנה מתברר שבלונדון כולה מסתובבים מהם רבבות. תומרו „אין להם עבודה" — נכון יותר הוא שהם מסרבים לעבוד או גורמים לאבד במהרה את מקום עבודתם. הם פשוט ריקים בני בליעל המוצצים את מחייתם בדרך זו או אחרת מאלה שיש בהם תועלת — נוודים ושיכורים, פושעים ומתלמדים לקראת חיי פשע, נערים התלויים במשקולות על צוואר הוריהם העמלים, בעלים השמים ידם על משכורת נשיהם, ברנשים המתחלקים ברווחים עם פרוצות; ועוד יש, פחות נראות לעין ובמספר קטן יותר, נקבות כיוצא באלה.

האם טבעי הוא שאושר יהיה

חלקם של כאלה? או האם טבעי שהם יביאו אומללות על עצמם ועל מי שקשורים עמהם? כלום אין הדבר ברור וגלוי שיש בקרבנו כמות עצומה של אומללות שהיא התוצאה הרגילה של התנהלות קלוקלת וראוי שלא לנתקה ממנה? ישנה תפיסה שהיא תמיד מקובלת פחות או יותר ודוקא כעת היא מובעת בקול צווחה רמה שכל סבל חברתי ניתן להסרה ושזוהי חובתו של אי־מי זה או אחר להסירו. שתי האמונות האלה מוטעות. לנתק בין כאב ובין מעשים רעים פירושו ללחום נגד מתכונת העולם, והתוצאה תהיה כאב גדול ורב יותר. הצלת אנשים מהעונשים הטבעיים הבאים בעקבות חיים משולחי רסן מצריכה בסוף ענישה מלאכותית בתאים מבודדים, על גלגלים מניעי מכונות ותחת השוט. אני מניח שאמרת כנף שמסכימים עליה האמונה הדתית המקובלת ואמונת המדע יכולה להיחשב לסמכות מוכרת, אם בכלל יש דבר כזה. ובכן, דברי פאולוס באיגרתו השנית לסאלוניקי „מי שלא רוצה לעבוד גם לא צריך לאכול" אינם אלא ניסוח נוצרי של אותו חוק טבע כללי אשר תחתיו החיים הגיעו לרמתם הנוכחית — החוק שבריה שאין לה כח לקיים עצמה תמות: כל ההבדל הוא שהחוק האמור להיות נאכף באופן מלאכותי בניסוחו הטבעי הוא פשוט הכרחיות טבעית. ועם כל זאת דוקא אותו יסוד של דתם שאותו מצדיק המדע בצורה כה מוחשית הוא האחד שהנוצרים נראים פחות ששים לקבלו. ההנחה המקובלת כעת היא שסבל ראוי שלא יהיה ושהחברה אשמה במה שישנו מהסבל.

„אבל הרי איננו יכולים להתנער מאחריותנו, אפילו כשהסבל נופל על בריות בלתי־ראויות?"

אם נרחיב את משמעות מלת „אנחנו" כל כך עד שהיא תכלול ביחד עם עצמנו גם את אבותינו, ובייחוד את המחוקקים שהיו בימי אבותינו, אז אני מסכים. מודה אני שאלה שעשו את חוק העניים הישן ושעשו בו תיקונים ושניהלו את הוצאתו אל הפועל, הם היו אחראיים ליצירת כמות מדהימה של השחתת מידות אשר יותר מדור אחד יצטרכו לעמול על תיקונה. אני מודה כמו כן באחריות החלקית של מחוקקים בעבר ובהווה שלנו לתקנות שהביאו לעולם חבר בר קיימא של נוודים משוטטים ממחוז־סעד אחד למשנהו; וכמו כן באחריותם להבטחת קיום אספקה קבועה של פושעים כבדים על ידי החזרת בוגרי כלא אל חיק החברה בתנאים שכמעט כופים עליהם את החזרה לפשיעה המקצועית. זאת ועוד, אני מודה שאוהבי האדם אינם נקיים מאחריות; שכן הם מכבידים, כדי שיוכלו לסייע לילדי הבלתי־ראויים, על ילדי הטובים בהכבדת העול על הוריהם בהגדלת המסים המקומיים. וגם אפילו בזאת אני מודה שאותם נחילי בליעלים המטופחים ומוגדלים בידי רשויות ציבוריות ויוזמות פרטיות סובלים בעקבות כל ההתערבויות הבלתי־מוצלחות במהלך הטבע לפי תומו יותר משהיו סובלים במצב הטבעי. האם התכוונתם למיני האחריות האלה? חוששני שלא.

נניח כעת לשאלת האחריות על פי כל תפיסה שתהיה ונתמקד רק ברעה עצמה, מה יש לנו לומר על הטיפול בה? נתחיל בסיפור עובדה.

דודי המנוח, הכומר תומאס ספנסר, ששכן במשך כעשרים שנה בהינטון צ'ארטרהאוס שעל יד באת, משאך נכנס בעול כמורת המחוז שלו דאג והשתדל למען רווחת העניים, הקים בית ספר וספריה, אירגן גמ"ח בגדים והשיג הקצאת חלקות אדמה, וגם בנה כמה בתים לדוגמא. מלבד אלה היה עד 1833 ידידם של חסרי־כול — תמיד לצד הרש מול המפקח מטעם הרשות. אבל אז החלו הוויכוחים על חוק העניים, שהטביעו בו רושם חזק מרעות השיטה שהיתה נהוגה עד אז. עם כל אהבת האדם הלוהטת שהיתה בו הוא לא היה רגשן מתפחד. התוצאה היתה שמיד אחרי שהתקבל חוק העניים החדש הוא ניגש לביצוע הוראותיו בתחום אזור הכמורה שלו. התנגד לו כמעט כל העולם: לא עניים בלבד כי אם גם האיכרים שעליהם רבץ עד אז הנטל הכבד של מסים מקומיים להחזקת העניים. שכן, ככל שהדבר יישמע מוזר, נראה שזיהו את טובתם העסקית עם קיומה של אותה שיטה שגבתה מהם מסים כל כך גבוהים. ההסבר הוא שהמנהג נעשה מקובל לשלם מתוך המסים הנגבים חלק משכרו של כל

פועל־משק חקלאי — „שכר־עזר", כפי שזה נקרא₪. ואף על פי שרוב הכסף בקופה שמתוכה שולם אותו „שכר־עזר" בא מהחקלאים עצמם, בכל זאת נדמה היה לכל אחד בקחתו מהקופה „שכר־עזר" לפועל שלו שהוא מרויח מהסידור, שכן רוב הסכום שהוציא בכל פעם מהקופה היה מהמסים ששילמו אחרים. ואולם דודי לא נרתע, עמד מול כל מבקריו ומתנגדיו והוציא את החוק אל הפועל. התוצאה היתה שבתוך שנתיים המסים המקומיים להחזקת העניים ירדו מ־700 ל־200 לירות שטרלינג בשנה, ובאותו זמן המצב החברתי של האזור הנתון לאחריותו השתפר ללא הכר. „אותם שהיו מסתובבים באפס־מעש אצל פינות הרחובות או דלתות מסבאות הבירה מצאו להם משהו אחר לעשות ובזה אחר זה נשכרו למעבידים"; באופן שמתוך 800 תושבים רק 15 היה צריך לשלוח כעניים חסרי כושר השתכרות אל בית העבודה של מחוז הסעד באת' (משהוקם זה), במקום המאה שהיו מקבלים קצבות לפני כן. אם יאמר האומר שהטלסקופ שקנו כמה שנים אחר כך ב־25 לירות שטרלינג בני קהילתו מתנה לדודי ציין את רגשי התודה רק של מי ששילמו בזכותו פחות מסים, הנני ואשיב לו שאחרי שהוא מת כמה שנים נוספות מאוחר יותר בקיצור ימים בגלל עמלו ודאגתו לרווחת הציבור, בתהלוכת קבורתו להינטון צעדו לא רק מרופדי ממון אלא דל עני ורש.

מפני יותר מטעם אחד סיפרתי על דודי. טעם אחד הוא הרצון להוכיח שאהבת אדם ומאמצים של הקרבה עצמית כדי להיטיב לזולת אינם כרוכים בהכרח בהסכמה למתן הטבות בחינם. טעם אחר הוא הרצון להראות שטובה עשויה להיות מושגת לא מהריבוי בתחבולות מלאכותיות להקלת מצוקות אלא דוקא מההמעטה בהן. ומטרה נוספת היא להכין לימוד מהדומה על הדומה לו.

בצורה אחרת ובתחום אחר אנחנו מרחיבים כיום בכל שנה שיטה שבטבעה היא שוה לזו של „שכר העזר" בימי חוק העניים הישן. הגם שאנשי הפוליטיקה אינם מודעים לעובדה, בכל זאת העובדה ניתנת להוכחה שאותם מוסדות ומתקנים שונים להנעמת חיי המעמדות העובדים שהם מעמידים לרשות הציבור על חשבון משלמי המסים — במהותם הם שוים לאלה שהתיחסו לפועל המשק החקלאי למחצה כעמל בכפיו ולמחצה באביון נתמך. בשני המקרים העובד מקבל בתמורה למה שהוא עושה כסף לקנות בו חלק מסוים מהדברים הדרושים לו, ולשם השגת היתר מוצא כסף מקרן ציבורית משותפת הניזונת ממסים. מה זה משנה אם הדברים שהוא מקבל ממשלמי המסים ללא תמורה במקום ממעבידו תמורת עבודתו הם מסוג זה או מסוג אחר? העיקרון אותו עיקרון. במקום סכומי כסף המתקבלים נציב את הטובין והשרותים הנקנים; ואז נראה איך עומד העניין. בימי חוק העניים הישן האיכר נתן בעבור העבודה שנעשתה את שוויים, נומר — של שכירות דירה, לחם, בגדים וחומרי הסקה; ואילו משלמי המסים היו למעשה מספקים לפועל ולמשפחתו נעלים, תה, סוכר, נרות, מעט שומן חזיר וכן הלאה. החלוקה כמובן שרירותית; אבל אי אפשר להתווכח שהאיכר ומשלמי המסים ביניהם היו מספקים את כל הדברים האלה. בימינו כיום האומן מקבל ממעבידו בשכרו את מוצרי הצריכה הדרושים לו; ואילו מהציבור בכללותו בא סיפוקם של אחרים מצרכיו ומאווייו. על חשבון משלמי המסים יש לו במקרים אחדים, ועוד מעט יהיה לו במקרים נוספים, בית במחיר נמוך מערכו בשוק; שכן מובן מאליו שכאשר מוציאה עיריה כגון זו של ליברפול כמעט 200000 לירות שטרלינג בהריסת בתים רעועים ובניה מחדש של בתים ירודי איכות ומתכוונת להוציא עוד פעם נוספת כסכום הזה, יוצא מזה שבדרך כלשהי משלמי המסים מספקים לעניים דירות העולות יותר ממה שהיו משיגים אילולא היה מוצא אותו כסף בשכר הדירה שהם משלמים. עוד מקבל עושה המלאכה ממשלמי המסים לימודי בית ספר לילדיו; הוא משלם בעבור אלה הרבה פחות מעלותם האמיתית,

₪ במונח השגור כאן ועכשיו „השלמת הכנסה" לא אביתי להשתמש, כי איננו תרגום המונח האנגלי, וגם הוא יוצר את הדימוי השקרי כאילו אחרי הוספת אותה השלמה על שכר פעולתו של הפועל העני יש ביד הפועל הכנסה שלמה, והרי לפי האמת אין בסכום שני החלקים יחדיו „שלמות" כתמורה לעמל ישראל שכולם בני מלכים.

ומסתבר מאד שבקרוב יקבל אותם בחינם. עוד מספקים לו משלמי המסים הספרים והעיתונים שאולי ירצה בהם וגם מקומות נוחים לקריאתם. ומלבד אלה מקבלים בכמה מקרים, כגון במנצ׳סטר, בניו ובנותיו אולמי התעמלות וגני שעשועים. זאת אומרת, הפועל מקבל מקרן הניזונת ממסים מקומיים טובות מסוימות מחוץ לאלה שהסכום שהוא מקבל בשכר עמלו מאפשר לו לקנות. ונמצא אפוא שההבדל היחיד בין השיטה הזאת ובין השיטה הישנה של „שכר העזר" הוא זה שבין סוגי ההנאות המתקבלות; וההבדל הזה איננו נוגע כלל לעצם טבעו של הסידור.

זאת ועוד, השיטה הנוכחית ספוגה באותה אשליה שאפפה גם את השיטה הישנה. בשני המקרים מה שנראה כמו הטבת חינם איננו באמת הטבת חינם. אותו סכום שהיה הפועל המרושש מקבל תחת חוק העניים הישן מאזור הכנסיה שלו כדי להשלים את הכנסתו השבועית לא היה באמת כפי שנחזה הטבת חינם; שכן הוא בא ביחד עם הפחתה, שהיתה במהותה שוה לו בערכה, משכרו, כפי שהוכח במהרה משבוטלה אותה שיטה ושכר הפועלים עלה. כן הדבר בדיוק עם ההטבות שמקבלים המעמדות העובדים בערים לכאורה בחינם. אינני מתכוון רק לעובדה שמבלי שיהיו מודעים לכך הם משלמים חלקם, גם כאשר אינם בעצמם משלמים מסים מקומיים, באמצעות שכר הדירה שלהם, שהועלה כמובן כדי לכסות את ההעלאה במסים המקומיים; אלא אני מתכוון לעובדה שהשכר שהם מקבלים מוקטן כמו שכר הפועל החקלאי בגלל ההוצאות הציבוריות האלה המוטלות על מעבידיהם. קראו את הדיווחים המגיעים באחרונה ממחוז לנקשיר על דבר שביתת הכותנה, דיווחים המוכיחים מפי בעלי המלאכה עצמם שמתח הרווחים כל כך קטן שהיצרנים הפחות יעילים מתמוטטים וכמוהם אלה שאין להם די הון עצמי ושהקואופרטיבים המתחרים אותם אך במקרים נדירים מצליחים להתקיים; ואז צא וחשב מה יוצא מזה לגבי שכר העובדים. בתוך הוצאות הייצור צריך לכלול את המסים הכלל-ארציים והמקומיים. אם המסים המקומיים מגיעים כמו בערים הגדולות שלנו לשליש משווי השכירות של המקרקעין או למעלה מזה — אם המעביד מוכרח לשלם את זה לא רק על מעונו הפרטי כי אם גם על חנותו, משרדו, מפעלו, מחסנו וכל כיוצא באלה, הרי התוצאה ההכרחית היא שהתשואה מהונו מופחתת באותו סכום, או שהסכום צריך להילקח מקופת המשכורות, או חלק מזה וחלק מזה. ואם התחרות בין בעלי ההון באותו ענף עסקי ובעסקים אחרים פועלת להקטנת התשואה, שכאשר אחדים מרוויחים אחרים מפסידים ולא מעטים יורדים מנכסיהם — אם הון שאינו משיג את התשואה ההולמת זורם למקומות אחרים ומשאיר כח עבודה ללא תעסוקה; או אז ברור וגלוי שהבחירה שלפניה מוצב בעל המלאכה בנסיבות כאלה תהיה זו שבין פחות עבודת פועלים ובין אותה עבודה בפחות שכר. ולא עוד, אלא שמפני סיבות הדומות למה שביארנו הכבדה זו של המסים המקומיים מעלה את עלות המוצרים שהפועל צורך. המחירים שהקמעונאים גובים תלויים בממוצע בשיעורי התשואה על הון המושקע בעסקי קמעונאות, ואם חלות על תפעולם של עסקים כאלה הוצאות נוספות הללו תתבטאנה בהוספה על המחירים. סוף החשבון הוא שכמו שבעבר הפסיד הפועל החקלאי בדרך אחת מה שהרויח בדרך אחרת, כן מפסיד היום הפועל העירוני באותו אופן; ובשני המקרים גדול ההפסד יותר מהריווח בגלל ההוצאות על הניהול והבזבוז הכרוך עם כל הוספת גורם נוסף למערכת.

ואולי ישאל שואל „מה בין כל זה למה שאתה מנבא על ,עבדות המעותדת לנו׳?" אכן במבט שטחי אין קשר ישיר נראה, אבל באמת הקשר אמיץ והדוק, ונראה אותו אחרי עוד הקדמה אחת נוספת.

מספרים שכשהופעלו הרכבות הראשונות בספרד נדרסו לעתים קרובות למדי איכרים שעמדו על המסילה ושהאשם נתלה בנהגי הקטרים שלא עצרו את הרכבות: שכן מהנסיון הכפרי לא היה לבריות מושג מושכל על כח ההתמד של מסה גדולה הנעה במהירות גבוהה.

התופעה הזאת של הכפריים והרכבת עולה בזכרוני כשאני

חושב על רעיונות הפוליטיקאים „אנשי המעשה" כפי שמכנים אותם שבראשם לא נכנסת המחשבה על ההתמד הפוליטי, ועוד פחות מזה מחשבה על התמד פוליטי שבהשפעת הזמן החולף איננו פוחת אלא גדל. הנחת היסוד שעל פיה הם פועלים כל יום מחדש היא שהשינוי בשטח שייגרם ממעשיהם יגיע בדיוק עד למצב שהם מתכוונים להגיע אליו. הם ממקדים עיניהם ומחשבתם במה שישיגו החוקים והתקנות וההנחיות שלהם וחושבים אך מעט מאד על מה שישתנה בעקבות השינוי שהם מייחלים לו. כשמטרתם היתה בתקופת מלחמות לייצר בשר תותחים ולעודד לשם כך את הילודה — כשאמר האדון פיט „הבה נהפוך הושטת סיוע במקרים שיש מספר ילדים לעניין של זכות וכבוד במקום חרפה ובוז"[ספ1]; אז לא ציפו לכך שהמסים לטובת העניים יוגדלו ארבעת מונים בתוך חמישים שנה, שנשים המטופלות בממזרים רבים בני בלי אב תהיינה מועדפות ככלות על פני נשים צנועות, בזכות הכנסתם מהאזור הכנסייתי, ושהמוני משלמי מסים יורדו למחלקת העניים חסרי כול. המחוקקים שהצביעו בשנת 1833 בעד הוצאת 20000 לירות שטרלינג בשנה לסיוע בבניית בתי ספר לא שיערו שהצעד שהחליטו עליו אז יוביל להוצאת כסף מאנשים בכח בידי רשויות מקומיות וכלל-ארציות בסכומים המגיעים בעת ל-6 מיליונים, הם לא התכוונו לקבוע את העיקרון שעל ראובן תיכפה האחריות לחנך ולהשכיל את ילדיו של שמעון; הם לא חלמו על מנגנון כפיה שישלול מאלמנות עניות את עזרת ילדיהן הגדולים יותר; ועוד פחות הם חלמו שהבאים אחריהם, שחייבו הורים מרוששים להגיש בקשות סיוע לרשות הסעד כדי לשלם את שכר הלימוד שרשויות החינוך לא יוותרו עליו, יחדשו בכך מנהג להגיש בקשות לרשות הסעד ויטבעו חותם של אביונים על רבים.[ספ2] גם אלה שהעבירו בשנת 1834 חוק להסדרת עבודת נשים וילדים בבתי חרושת מסוימים לא שיוו בדמיונם שהשיטה שהחלו בה תיגמר בהטלת מגבלות ופיקוח על העבודה בכל מיני מפעלי הייצור שמועסקים בהם יותר מחמישים בני אדם; וגם לא עלה על דעתם שהפיקוח יגיע למידה זו שבטרם יועסק „אדם צעיר" בבית חרושת חייב להינתן אישור לכך בידי רופא מנתח מוסמך שהשתכנע על ידי בדיקה אישית (שלא ניתן לה הגדרה או שיעור) שאין שם מחלה או חולשה המחבלת בכושר העבודה[ספ3], ובפסיקתו תלוי אם אותו „אדם צעיר" ישתכר או לא. ועוד פחות מאלה, כפי שאמרתי, מבין הפוליטיקאי המחשיב מאד את המעשיות של מטרותיו את התוצאות העקיפות שתבואנה אחרי התוצאות הישירות של מדיניותו. מקרה שאין בו שום דבר מיוחד, רק שהוא מתקשר לאמור לעיל: כשהמציאו את שיטת תשלום שכר המורים „לפי ההישגים" התכוונו רק להמריץ אותם להשתדל במלאכתם; לא שיערו שבמקרים רבים בריאות המורה תתמוטט בלחץ המרצת היתר; לא חשבו שהמורים יפנו ללמד בדיוק את מה שייבחן במבחני המעקב וישננוהו באילוף יעיל ומחמיר כל כך עד שיינזקו בו הילדים הפחות מוכשרים וזכרנים; לא צפו מראש שילדים רבים יסבלו מחולשת גוף שאין שום כמות ידיעות בדיקדוק ובגיאוגרפיה יכולה לפצות עליה. בדומה לזה הומצא הרישוי לבתי מרזח רק לשם שמירת הסדר הציבורי; מי שהגו אותו לא שיוו בדמיונם שהתוצאה תהיה היווצרות אירגון אינטרסנטים בעל כח השפעה משחית בבחירות. גם לא עלה על דעתם של הפוליטיקאים „המעשיים" שהכתיבו לאניות-משא קו-העמסה מחייב שרדיפת הרווחים של בעלי האניות תדחף את קו ההעמסה לעבר גבולו האפשרי העליון ושמתקדים אחר תקדים שכיוונם היה כמובן תמיד למעלה קו ההעמסה החוקי ילך ויעלה בסוג היותר טוב של אניות; מפי בני סמכא אני למד שככה כבר אירע בפועל. המחוקקים שאילצו לפני כארבעים שנה בחוק של הפרלמנט את חברות הרכבות להעמיד לרשות הציבור הסעת נוסעים וטובין בזול, אילו נאמר להם שהחוק שהם עושים עתיד לקנוס את מי שישפרו את

ספ1 Hansard's Parliamentary History, 32. p. 710.

ספ2 Fortnightly Review, January, 1884, p. 17.

ספ3 Factories and Workshops Act, 41 and 42 Vic., cap. 16.

ההיצע, היו מלגלגים על הרעיון; אבל באמת זאת היתה התוצאה בעבור החברות שהחלו מסיעים נוסעי המחלקה השלישית ברכבות מהירות; שכן חל עליהם קנס בשיעור מס הנוסעים בעבור כל נוסע שהסיעו ברכבת מהירה במחלקה השלישית. ואחרי שכבר הגענו לרכבות, הנה איור עוד יותר משכנע לטיעוני מתקבל מהשוואת מדיניות הרכבות של אנגליה וצרפת. המחוקקים שקבעו כי מסילות הברזל בצרפת תגענה בסופו של דבר לידי המדינה לא העלו בדעתם שהתוצאה תהיה מתקני נסיעה גרועים — הם לא צפו מראש איך אי־רצונה של הרשות הממלכתית האחראית להמעיט מערכו של רכוש אשר סופו להיות רכוש הממלכה יקשה על רישוי קוים מתחרים ואיך בהעדר קוים מתחרים תהיה ההסעה יחסית יקרה, איטית ובלתי־תכופה; שכן, כאשר הראה באחרונה סר תומאס פארר, הנוסע באנגליה נהנה מיתרונות גדולים לעומת הנוסע בצרפת מבחינת החסכנות, המהירות והתדירות של מסעיו כל אימת שהוא חפץ.

אבל הפוליטיקאי „המעשי" המוסיף לחשוב, אחרי ועל אף הנסיונות האלה שחזרו על עצמם דור אחרי דור, על התוצאות הקרובות בלבד, רחוק עוד יותר ממנו בדרך הטבע לחשוב על תוצאות משתלשלות שהן עוד יותר מרוחקות, עוד יותר כלליות ועוד הרבה יותר חשובות מאלה שהזכרתי בעת. כבר השתמשתי בדימוי המכני — לעולם אין הפוליטיקאי שואל אם המומנט הפוליטי הנוצר ממעשה החקיקה או התקנה או ההוראה שלו, מומנט שהוא לפעמים נחלש עם הזמן, אך במקרים אחרים דוקא מתחזק בהרבה, יפעל או שלא יפעל באותו כיוון כללי ביחד עם מומנטים אחרים כמוהו; ואם לא בצירוף כחו אל כחותם הם יפעלו יחדיו שינויים שלא שיער אותם איש. כאשר הוא נותן דעתו רק לתוצאות של הגורם הנקודתי שאותו הוא מכניס למערכת, ואיננו בוחן איך זרמים אחרים כיוצא בו שקיימים כבר ועוד אחרים שיתוולדו אחרי שהוא עושה את שלו, איך כולם הולכים באותו נתיב ממוצע, איננו מעלה בדעתו שהם עשויים בין רגע להתאחד בשטף אדיר שישנה לגמרי מן היסוד את פני כל הדברים. או, בלי הדימוי, אין איש המדינה מודע לאמת שהוא מסייע ליצור סוג מסוים של התארגנות חברתית ושמעשים פוליטיים בשלו הגורמים לשינויים דומים בצורת ההתארגנות נוטים בעצמה גדלה תדיר להפוך את הסוג הזה לכללי ומושל בכול; עד שמעבר לנקודה מסוימת כבר אי אפשר לעצור את המגמה. כמו שכל חברה משתדלת לייצר במידת האפשר בחברות אחרות מבנה כמו שלה עצמה — כמו שבין היוונים התאמצו הספרטנים והאתונאים להפיץ את מוסדותיהם הפוליטיים, או כמו שבזמן המהפכה הצרפתית המלכויות הבלתי חוקתיות באירופה ביקשו להשיב על כנה בצרפת את המלוכה הבלתי־מסויגת, ואילו הרפובליקה הצרפתית עודדה בינונן של רפובליקות אחרות; ככה יש בתוך כל חברה לכל סוג מבנה מגמה להפיץ את עצמו על פני החברה כולה. כמו שנפוצה בחברה שיטת שיתוף הפעולה מרצון בחברות עסקיות, איגודים, אגדי רשויות לשם השגת מטרות עסקיות ואחרות; ככה גם השיטה המנוגדת לה של שיתוף פעולה הנכפה תחת רשויות ממלכתיות פושה והולכת, וכל כמה שהתפוצה גדולה כך יש לשיטה זו יותר כח להגדיל תפוצתה. הראוי הוא ש**לכל מדינאי שאלת השאלות תהיה תמיד: „אי זה מין מבנה חברתי אני נוטה ליצור?"** אבל זאת שאלה שלעולם אינו מעסיק עצמו בה.

הנה פה אנחנו נעסוק בה בשבילו. נסתכל כעת במגמה הכללית של השינויים שהונהגו באחרונה ביחד עם זרם המושגים והתפיסות הנלוה אליה, ונראה לאן זה מוביל אותנו.

צורת הטופס של שאלה הנשאלת מדי יום ביומו הוא — „כבר עשינו דבר פלוני; מדוע לא נעשה דבר אלמוני?" וההתחשבות בתקדים שאותה מניחה השאלה כדבר הראוי והמובן מאליו היא הדוחפת כל הזמן את חקיקת ההסדרה והפיקוח. אחרי שהכניסו לתחום פעולתם יותר ויותר בתי עסק ומפעלים, רוצים עכשיו להחיל את החוקים המגבילים את השעות להעסקת פועלים והמכתיבים את יחס המעבידים אליהם גם על חנויות. מבקורת בתי האכסניא כדי להגביל את

מספר השוהים בהם ומאכיפת תנאי התברואה כבר עברנו לבקרה על כל הבתים שאין שכירותם עולה מעבר לסף מסוים ושיש בהם בני יותר ממשפחה אחת, ובקרוב נגיע לפיקוח מאותו סוג על כל הבתים הקטנים.[ספ4] רכישת הטלגראפים והפעלתם בידי המדינה מוכרזת כסיבה שהמדינה צריכה לרכוש ולהפעיל את מסילות הברזל. אחרי אספקת מזון למוחם של ילדים בידי רשויות ציבוריות באה במקרים אחדים אספקת מזון לגופיהם; ואחרי שהנוהג נעשה בהדרגה יותר נפוץ וכללי אנחנו רשאים לצפות שהאספקה שעכשיו מציעים שתהיה בחינם במקרה האחד תוצע בהמשך להינתן בחינם במקרה האחר: בנימוק הגיוני להרחבה זו ישמש הטיעון שגופים טובים דרושים ליצירת אזרחים טובים ממש כמו מוחות טובים.[ספ5] ואחר כך, על פי טענת התקדים שסיפקה הכנסיה, בית הספר ואולם הקריאה הניתנים כולם מהציבור ייטען ש„בילוי הפנאי, במובן שבעת מודים בו הכול, צריך חקיקה ואירגון לא פחות מעבודה, אם לא יותר."[ספ6]

לא דוגמת התקדים לבדה מקדמת פשיון זה של התופעה, אלא גם הצורך הנוצר להשלים חוקים ותקנות שנמצאו בלתי־יעילים ולטפל ברעות המלאכותיות הנגרמות מהם תדיר. הכשלון הנשנה והמתמשך איננו מפיג את האמונה ברשויות העוסקות בעניין כי אם אך קורא לשימוש מוגבר באותן רשויות או להגדלת סמכויותיהן. החוקים לריסון השתיינות שהוחל בם בזמנים קדמונים ושהגיעו עד אלינו, כאשר בימינו הטלת הגבלות נוספות על מכירת משקים משכרים מעסיקה את בית המחוקקים בכל מושב לילות שלמים, אחרי שההגבלות לא השיגו את המצופה מהן הנה באות דרישות לחוקים יותר גורפים ומחמירים שיאסרו ברשויות מקומיות את המכירה לגמרי, ואין ספק שכאן כמו גם באמריקה תבואנה אחריהן דרישות לאסור אותה כליל בממלכה כולה. אחרי שכל המסעים ל„מיגור" המחלות המדבקות לא הצליחו למנוע התפרצויות של בעבועות שחורות, קדחות וכיוצא באלה, מביאים תרופה נוספת בדמות הענקת הכח למשטרה לחפש בבתים אם יש בם חולים וסמכות לרופאים של השלטון לבדוק כל מי שייראה בעיניהם כדי לראות אם הוא סובל ממחלה מדבקת כלשהי. אחרי שחוק העניים טיפח דור אחר דור הרגלים שלא להתכונן לקראת רעות אפשריות ומשניתנה לקלי הדעת האפשרות להתרבות, עכשיו מציעים לרפא את הרעות שנולדו מגמילות חסד כפויה על ידי ביטוח כפוי.

המשכת המדיניות הזאת הגוררת פשיון התפיסה והמושגים המתלווים אליה מטפחת בכל מקום את ההנחה (בשתיקה, שכן היא מובנת מאליה) שהשלטון צריך להתערב בכל מקום ומקרה שמשהו אינו כשורה. „והרי אי אפשר שאתה רוצה שהמצב האיום הזה יישאר ככה!" יצעק אל נכון מישהו ברגע שתרמוז לאי־שביעות רצון עם רבים מהדברים הנאמרים ונעשים עתה. שימו לב מה גלום בתוך זעקת ההתקוממות הזאת. היא מניחה כדבר המובן מאליו שהראוי הוא למנוע כל סבל, הנחה שאיננה נכונה: הרבה יש מהסבל שהוא מרפא, ומניעתו היא מניעת ריפוי. שנית, היא מניחה כדבר המובן מאליו שכל רעה אפשר להסיר: אבל האמת היא שכאשר טבע האדם פגום ולקוי כפי שהוא ישנן רעות רבות שאפשר להוציאן ממקומן האחד רק באופן שהן מתגלגלות למקום אחר או לצורה אחרת ובדרך כלל גדלות אגב הגילגול. עוד גלומה בזעקת המזדעק אמונתו נטולת הסייג השייכת בייחוד לעיוננו הנוכחי שרעות מכל הסוגים ראוי שתטפל בהן המדינה. אין עולה על דעת הבריות החקירה שמא יש גורמים פעילים אחרים המסוגלים לטפל ברעות, ואם הרעות הנידונות באותה הזדמנות שייכות לאותו מין שהטיפול הטוב ביותר בו יהיה בידי אותם גורמים אחרים. ומובן לכל בר דעת שככל שמתרבים המקרים של התערבות השלטון, ככה משתרש ומתקבע הרגל המחשבה הזה, וככה מתרבות ורמות הצעקות להתערבות השלטון.

ספ4 ראה letter of Local Government, Times, January 2, 1884.

ספ5 האימות להשערתי מגיע מהר יותר משציפיתי. המאמר הזה היה בדפוס מסוף ינואר, ובינתים, ליתר דיוק ב־13 במרץ, החליטה הרשות הלונדונית לבתי ספר לבקש להעניק לה סמכות להשתמש בקרנות צדקה מקומיות כדי לספק בחינם ארוחות ובגדים לילדים עניים. בהמשך תרחב הגדרת המושג „עני", יותר ילדים ייכללו במפעל ההזנה וההלבשה ויותר כסף יתבקש.

ספ6 Fortnightly Review, January, 1884.

כל הרחבה של מדיניות ההסדרה והפיקוח כרוכה בתוספת לרשויות ההסדרה והפיקוח — גדילה נוספת של ממסד הפקידות וגידול בכוח האירגון המורכב מפקידים. להמחשת העניין קח לך מאזנים ושים בכף אחת כדורי ברד רבים ובאחרת מעטים. קח מהכף המלאה יותר כדור אחד ושים אותו בכף האחרת, ועוד כדור, ועוד ... עכשיו הכפות מאוזנות, ואם תוסיף ותעביר כדורים, זאת שהיתה קלה תהיה הכבדה. אם הקנה נתמך שלא באמצעו והכף שבתחילה היו בה כדורי עופרת מעטים בלבד תלויה בקצה זרוע ארוכה הרבה יותר מהאחרת, אזי העברת כל כדור וכדור תשפיע בזמן קצר יותר השפעה גדולה הרבה יותר. הדימוי נועד להמחיש את התוצאה של מעבר אדם יחיד מהמון הנתינים שעליהם חלים הפיקוח וההסדרה אל המנגנונים המסדירים והמפקחים. ההעברה מחלישה את הצד האחד ומחזקת את שכנגדו במידה גדולה הרבה יותר מזו שנראית מהשינוי היחסי במספרים. חבר פקידים יחסית קטן אך מלוכד ובעל עניינים משותפים ומונהג בידי סמכות מרכזית יש לו יתרון עצום על הרבה פרטים יחידים בלתי מתואמים זה עם זה, ציבור שאין לו מדיניות מגובשת ושרק דחיפה וגירוי חזקים מאד יכולים להניעו לפעולה מאוחדת. על כן מנגנון פקידות, אחרי שעבר סף מסוים של גדילה, הופך לכח שפחות ופחות אפשר לעמוד נגדו; וכמו שאנחנו רואים במשטרי הפקידים שבארצות יבשת אירופה.

ולא זו בלבד שכח ההתנגדות של הצד המנוהל, המוסדר והמפוקח פוחת ביחס גיאומטרי כנגד גידולו של הצד המסדיר והמפקח, אלא שגם שיקולי טובתם האישית של יחידים רבים בצד הנתון להסדרה ולפיקוח מוסיפים תאוצה לשינוי יחסי הכח. משיחת הבריות בכל החוגים אנחנו למדים שכיום, כאשר מעבר בהצלחה בבחינות תחרותיות מהוה תנאי מספיק לקבלה לשרות הציבורי, מתחנך הדור הצעיר באופן המכשיר אותם לעבור את המבחנים הללו ולקבל משרה בשרות השלטון. תוצאה אחת מזה היא שבני אדם שאילולא המצב הזה היו מלינים על גידול נוסף של מנגנון הפקידות ומתנגדים לו מובלים להתיחס אליו בסובלנות, אם לא ממש באהדה, שכן הוא פותח מסלולי התקדמות לתלויים בהם ולקרוביהם. כל מי שיתן דעתו למספר משפחות המעמד הגבוה והבינוני החרדות להשמת ילדיהם במקומם בחיים יראה שעידוד לא קטן למהירות הפשיון של שליטת החוקים והתקנות בכול בא עתה מאלה שאילולא העניין האישי הכרוך בו היו מתנגדים לו.

תשוקה לוחצת זו למשרות וקידום עוד מקבלת דחיפה נוספת מהעדפת הבריות לעבודות הנחשבות מכובדות. „אפילו שמשכורתו תהיה קטנה, עיסוקו יהיה מהמין היאה לג'נטלמן", חושב האב המתאמץ להשיג לבנו משרת פקיד בשרות השלטון. והמכובדות היחסית הזאת של משרתי המדינה בהשוואה למקביליהם בעסקים הפרטיים גדלה ככל שהאירגון המנהל את המדינה נעשה למרכיב גדול וחשוב יותר בחברה, וגם קובע בסמכותיות גוברת והולכת את קנה המידה למכובדות. צרפתי צעיר מהשורה שואף לקבל איזו משרה קטנה בשרות הציבורי במקומו, לעלות משם למקום בשלטון המקומי ולבסוף להגיע לאי זה משרד ממשלתי ראשי בפריס. וברוסיה, שבה הובאה לפיתוחה הקיצוני אותה כלליות מקפת־כול של הסדרה ופיקוח בידי המדינה המאפיינת את הדגם הלוחמני של חברה, אנחנו רואים גם את השאיפה הזאת בהקצנתה. האדון וולס מצטט מתוך מחזה אחד: „כולם, אפילו החנווני והסנדלר המתקן, שואפים להיות פקידי שלטון, והאיש שהעביר את כל חייו מבלי שהשיג דרגה בדירוג הממשלתי נחשב כמי שאינו בן אנוש."[ספ7]

להשפעות השונות האלה היורדות מהצמרת כלפי מטה עונה מקהלה מתגברת של ציפיות ובקשות מלמטה כלפי מעלה. העמלים והעמוסים שהם הרוב הגדול ועוד יותר מהם חסרי היכולת הנתמכים תדיר והמובלים תמיד לצפות לתמיכה נוספת, הם עצמם תומכים נלהבים בתכניות המבטיחות להם הטבה זו או אחרת מידי רשויות השלטון, והם מאמינים נלהבים לאלה שמספרים להם שהטבות באלה יכולות להינתן וראוי

ספ7 .Russia, I. 422

שתינתנה. הם מקשיבים בשקיקת אמונה לכל הבונים ארמונות אויר פוליטיים, החל במלומדי אוכספורד וכלה בעקשני אירלנד; וכל מוסד להגדלת רווחתם הממומן במסים מעלה את התקוות לאחרים כיוצא בו. אכן ככל שמתרבים המכשירים הציבוריים להשגת כל מבוקש, כך מתגבשת באזרחים התפיסה שכל דבר צריך להיעשות בעבורם ואין הם עצמם נדרשים לעשות שום דבר. הרגל הדורות זה אחר זה מכחיד את זכרון השגת המטרות הרצויות על ידי מעשי היחיד או התאגדויות של יחידים ומשריש את מורגלות השגתם על ידי רשויות השלטון; עד שלבסוף רשויות השלטון נחשבות הגורמים היחידים המסוגלים לפעול. התוצאה נראתה לכל עין בכינוס הסתדרויות העובדים שהתקיים באחרונה בפריס. הנציגים האנגליים סיפרו בדיווחיהם למי ששלחו אותם שביניהם ובין עמיתיהם מהארצות האחרות „נקודת המחלוקת היתה באיזו מידה צריך לדרוש מהמדינה להגן על זכויות הפועלים": והתכוונו בזה לעובדה המזדקרת מהפרוטוקולים שהנציגים הצרפתיים תמיד קראו להתערבות השלטון באמצעי היחיד לסיפוק רצונותם.

הפצת ההשכלה פעלה ותוסיף לפעול עוד יותר באותו כיוון. „עלינו להשכיל ולחנך את אדונינו" אמר, כזכור לכול, חופשן אחד שהתנגד להרחבה האחרונה של זכות ההצבעה. אכן, אילו היתה ההשכלה ראויה להיקרא כך, ואילו היה מה שנלמד נוגע ותורם להארת הראשים הפוליטית הנחוצה, לגדולות היינו זכאים לקוות מההשכלה. אבל ידיעת כללי התחביר, היכולת לחבר מספרים כהלכה, מאגר מידע על שטח פני הארץ ועל תאריכי תפיסת השלטון בידי מלכים ונצחונות של מצביאים — אין כל אלה מביאים עמהם כשרון להסקת מסקנות פוליטיות יותר משרכישת מיומנות בציור גוררת מומחיות בטלגראפיה או משהיכולת לשחק קריקט כוללת שליטה ווירטואוזית בנגינת הכינור. „והרי בעל כרחך תודה," קורא איש הביניים, „שקריאה רהוטה פותחת את הדרך לבקיאות בעניינים פוליטיים." אין ספק, אבל האם ירוץ הקורא בדרך הפתוחה לפניו? מהשיחות על השלחן אנחנו למדים שתשעה מתוך עשרה קוראים את מה שמשעשע אותם או שמושך את עניינם ולא מה שמלמד אותם; ושהדבר האחרון שיקראו הוא מה שמספר להם אמיתות בלתי־נעימות או מפיג תקוות חסרות יסוד. העובדה שהענקת חינוך לעם מביאה לידי קריאה נרחבת של פרסומים המטפחים אשליות נעימות הרבה יותר משל אלה המתעקשים על עובדות קשות אינה מוטלת כלל בספק. כותב „מכונאי" בעיתון פל מל גזט מיום 3 בדצמבר 1883:

„חינוך משופר נוטע באדם את התשוקה לתרבות — תרבות נוטעת את התשוקה לדברים הרבה שהם לפי שעה הרחק מהישג ידו של האיש העובד... בתחרות המטורפת שעידננו מתמסר לה הדברים הללו בלתי־אפשריים לגמרי בעבור המעמדות העניים יותר; לפיכך הם ממורמרים על מצב העניינים כפי שהוא, ויותר ממורמרים בכל שהם יותר משכילים. וזאת גם הסיבה שהאדונים רסקין ומוריס נחשבים אצל רבים בינינו נביאי אמת."

ושהקשר בין הסיבה למסובב הנטען פה קיים באמת אנחנו רואים די בבירור במצבה הנוכחי של גרמניה.

אחרי שהכח להושיב נציגים בבית המחוקקים ניתן ביד ההמון הגדול של אלה המובלים באופן זה לטפח בקרבם ציפיות נלהבות לטובות שיושגו להם על ידי סידור החברה בסדרים חדשים, בלתי נמנעת התוצאה שמי שמבקש להיבחר בזכות הצבעתם צריך לפחות להתאפק מחשיפת האמת לגבי אמונותיהם המוטעות, אפילו אם אינו נכנע לפיתוי להסכים עמם. כל מועמד לבית המחוקקים נדחף להציע או לקדם איזה חוק חדש מהסוג שעניינו למצוא חן בעיני אותו המון. הן אפילו ראשי המפלגות — אלה שחשוב להם להישאר בתפקיד ואלה שמשתדלים לרשת מקומם — שואפים כל אחד לחוד לגייס תומכים בהגדילם הצעות ודרישות יותר מיריביהם. כל המבקש להיות אהוב יותר בקהל בוחריו מבטיח יותר מהאחרים, כאשר ראינו באחרונה. וכפי שמראות לנו המחלוקות בבית המחוקקים, הנאמנות המסורתית למנהיגים גוברת על שאלות ביחס לצדקת החוקים המוצעים מצד עצמם. נציגי העם חסרי מצפון דיים כדי

להצביע בעד הצעות חוק שלפי אמונתם שלהם הן מוטעות מן השורש, מפני שצורכי המפלגה ושיקולי הבחירות הבאות תובעים הצבעה זו. וכך מחוזקת מדיניות מרושעת אפילו בידי אלה שרואים את רשעותה.

בינתים מנוהלת מחוץ לדלתות הבית תעמולה פעלתנית אשר כל ההשפעות הללו תורמות ומסייעות לה. תורות קומוניסטיות המקבלות גיבוי ואישוש בחוק אחר חוק והמועדפות בשתיקה אם לא בהצהרה בידי אנשי ציבור רבים המחפשים להם תומכים מוטעמות בקולניות רמה והולכת מפי מנהיגים חביבי קהל ומקודמות בדחיפה על ידי חברות מאורגנות. יש התנועה להלאמת הקרקעות אשר מטרתה שיטה של מתן חזקה במקרקעין שהיא מבחינה מופשטת צודקת, ולקידום ענייניה לוחצים כפי שיודיעם הכול האדון ג'ורג' וחבריו בהתעלמות מוצהרת מתביעותיהם הצודקות של הבעלים הנוכחיים, וזאת על מנת שתהווה יסוד לתכנית ההולכת יותר ממחצית הדרך לכיוונו של סוציאליזם מדיני. וישנה הברית הדמוקרטית היסודית וגורפת של מר היינדמן ומחזיקי שולי גלימתו. אנחנו שומעים מהם ש„קומץ הבריונים המשולחים המחזיקים עתה [בקרקעות] אין להם ולא יכולה להיות להם שום זכות מלבד הכח הברוטאלי נגד עשרות המיליונים שהם עושקים." הם צווחים כנגד „בעלי המניות שהונח להם לשים ידם על [!] תעבורת הרכבות הגדולה שלנו". הם מגנים „יותר מכולם את מעמד הקפיטליסטים הפעיל, את ספסרי ההלוואות, החוואים, מנצלי המכרות, הקבלנים, המתווכים, ברוני בתי החרושת — אותם פושטי־עור־עבדים מודרניים" המוצצים „יותר ועוד יותר ערך מוסף מעבדי השכר שהם מעסיקים". והם חושבים ש„מזמן הגיע הזמן" שהמסחר „יוצא מתחום שליטתה של חמדנות הפרט".[ספ8]

נותר עוד להסביר שהמגמות שהוצגו כאן למיניהן מחוזקות בידי העיתונות הכותבת בשבחן כל יום יותר. העיתונאים שתמיד היו כותבים בעט נדיב את מה שמגעיל את קוראיהם, כעת הולכים אחדים ביניהם עם הזרם ומוסיפים לעצמתו. התערבויות חקיקתיות שלפנים היו מגנים אותן, כיום הם עוברים עליהן בשתיקה, אם לא כותבים בזכותן ק"ן טעמים; ובפיהם חרוץ המשפט על חופש המשק שהוא תורה שהתנפצה. „המחשבה על סוציאליזם איננה מפחידה עוד את הבריות", אנחנו קוראים יום אחד. ביום אחר עיר שאינה מאמצת לה לחוק את החלטת הספריות־בחינם מושמת ללעג על שהיא נחרדת נוכח צעד שהוא קומוניסטי במידה כל כך מתונה. ואז, ביחד עם קביעות מפי העורך שההתפתחות הכלכלית הזאת בוא תבוא וחייבים לקבל אותה ניתנת הבלטה והחשבה לרשימות שכותבים מליציה. בינתים אלה שבעיניהם המגמה שהשתררה באחרונה בחקיקה היא אבדנית והרואים שהמשך מהלכה כנראה יהיה אבדני עוד יותר שותקים בעל כרחם מתוך הבנתם שאין טעם להתווכח עם שיכורים פוליטיים.

ראו אפוא את הסיבות הרבות המצטרפות יחדיו ומאיימות תמיד להאיץ את התמורה המתחוללת עכשיו. הנה אותו פשיון ההסדרה והפיקוח הנגרר אחרי התקדימים הצוברים להם סמכותיות לקבוע מה צריך להחליט בכל שהמדיניות מומשכת. הנה אותו צורך גדל והולך לכפיות ומניעות מנהליות, הנובע מהרעות הבלתי־צפויות ומהחסרונות של כפיות ומניעות שהיו כבר קיימות. לא זו בלבד, אלא כל התערבות נוספת מצד המדינה מחזקת את ההנחה שבשתיקה שחובת המדינה היא לטפל בכל הרעות המציקות לנתיניה ולהשיג בעבורם את כל הטובות. לעומת הכח הגדל והולך ביד אירגון מנהלי תופח פוחת כוחה של יתר החברה למנוע ממנו צבירת עוד יותר גודל ושלטון. ריבוי מסלולי הקידום הנפתחים אגב התפתחות הביורוקרטיה מפתה את בני המעמדות הנתונים להסדרותיה לקדם את הרחבתה כי בה גדלים הסיכויים למצוא משרות בטוחות ומכובדות לקרובהם. העם בכללותו, המובל לראות בטובות המתקבלות באמצעות גופים ציבוריים הטבות חינם, תקותו תמיד מגורה בציפיה לעוד ועוד הטבות. הפצה נרחבת יותר של השכלה וחינוך ועמהם יותר טעויות נעימות מאמיתות

ספ8 Socialism made Plain, Review, 185, Fleet Street.

קשוחות מחזקת אותה תקוה והופכת אותה לנחלת הכלל. רע עוד יותר, תקוות כאלה מטופחות בידי המועמדים לבחירה ציבורית כדי להגדיל סיכוייהם להיבחר; ומדינאים מובילים בחתירתם למטרות מפלגותיהם מבקשים למצוא חן בעיני הציבור על ידי עידודן. כשהם מקבלים הצדקה פעם אחר פעם מחוקים חדשים ההולמים את תורותיהם דוחפים מתלהבים פוליטיים ואוהבי־בריות תועים את תעמולתם בבטחון גובר ובהצלחה הולכת ורבה. העיתונות, כרגיל תמיד ידה על הדופק של דעת הקהל, מחזקת אותה בכל יום בקול שהיא מעניקה לה; ואילו הדעה הנגדית המוכנעת יותר ויותר מוצאת לה רק ביטוי מועט.

ככה חוברות יחדיו השפעות ממינים שונים לריבוי הפעולה המאוגדת ולהמעטת פעולת הפרט. והשינוי מקבל סיוע מכל הצדדים בידי בעלי פרויקטים שכל אחד מהם חושב רק על תכניתו החביבה עליו ובכלל לא על המהפכה האירגונית שהיא עוזרת לחולל בשילובה עם אחרות כיוצא בה. אמרו על המהפכה הצרפתית שהיא אכלה את ילדיה. הרעיון אינו מופרך שלנו כאן צפויה קטסטרופה מעין זאת. השינויים הסוציאליסטיים הרבים שנעשו בחקיקה של הפרלמנט ביחד עם רבים אחרים העומדים להיעשות סופם להשתלב בסוציאליזם המדיני שיווצר — להיבלע בגל העצום שהעלו מעט־מעט.

„אבל מדוע אתה מדביק לשינוי הזה את הכותרת ,העבדות המעותדת לנו'?" ישאלו עדיין רבים. התשובה פשוטה. אין סוציאליזם בלי עבדות.

במושג העבד, מה מהווה את המהות? העולה ראשון במחשבה הוא שזה אדם שהוא רכוש של אדם אחר. אך כדי שהבעלות הזאת לא תהיה תווית בלבד, היא צריכה להתבטא בשליטה על פעולותיו של העבד — שליטה שכרגיל היא מכוונת את הפעולות לתועלת הבעלים. המאפיין היסודי של העבד הוא שהוא עובד בעל כרחו כדי לספק רצונותיו של אחר. יש מקום ביחסים לסולם של דרגות. אם נזכור שבמקורו העבד הוא שבוי אשר חייו מסורים לרחמי השובה, די לציין כאן שישנה צורה אכזרית של עבדות שבה מתיחסים לעבד כאל בהמה והוא מוכרח להוציא את כל מאמציו לתועלת הבעלים. בשיטה פחות אכזרית מתירים לו, הגם שרוב עבודתו נעשית בשביל בעליו, להשתמש בחלק קטן מזמנו למען עצמו, וגם מקצים לו חלקת אדמה לגדל בה מזון. בדרגה עוד יותר נוחה הוא רשאי למכור את התוצרת מהחלקה שלו ולשמור לעצמו את הפדיון. למעלה מזה יש צורה עוד יותר מתונה הרגילה להתקבל כאשר נכבשת ארץ המיושבת איכרים חופשיים והם הופכים לצמיתים ועליהם למסור למי שהשתלטו עליהם בכל שנה סך קבוע של עבודה או של תוצרת או גם זה וגם זה. ולבסוף בכמה מקרים, כמו שהיה ברוסיה עד לא מזמן, מותר לצמית לצאת מאחוזות בעליו ולעבוד או לסחור במקום אחר למען עצמו, בתנאי שישלם בכל שנה סך קצוב. מה התבחין שלפיו דירגנו בכל המקרים האלה את העבדות כחמורה יותר או פחות? גלוי לעין שהוא השיעור היחסי הגדול או קטן יותר של כח העבודה שהעבד מוציאו בעל כרחו לטובת אדם אחר במקום לטובת עצמו. אם כל העבודה של העבד נעשית בשביל האדון, העבדות כבדה עליו, ואם רק חלק קטן ממנה, היא קלה. נתקדם כעת צעד נוסף. נניח שהאדון מת ואחוזתו ביחד עם העבדים עוברת לידים של חבר־נאמנים; או נניח שהאחוזה עם כל מה ששייך אליה נמכרת לחברה; האם במצב העבד משתפר משהו בגלל זה, כל זמן שלא משתנה שיעור העבודה שהוא נותן בעל כרחו? ונניח שבמקום אי זו חברת מניות באה הקהילה בכללותה; האם זה ישנה את מצב העבד, כל זמן שחלק העבודה שהוא נותן לאחרים והחלק שהוא עובד לעצמו נשארים באותו יחס כמו שהיו? השאלה המהותית היא — כמה הוא מוכרח לעבוד לתועלת זולתו, וכמה הוא יכול לעבוד לתועלת עצמו? דרגת המשועבדות שלו משתנה בהתאם ליחס בין החלק שמכריחים אותו לתת והחלק שנשאר לו; ואין זה משנה אם אדונו אדם יחיד או חברה גדולה. אם הוא צריך לעבוד למען החברה, בלי ששואלים אותו אם הוא רוצה או לא, והוא מקבל מתוך רכוש הכלל מנה שהחברה מקצה לו, הנה הוא עבד לחברה.

סידורים סוציאליסטיים כרוכים בהכרח בשיעבוד מהמין הזה ולשיעבוד כזה מקרבים אותנו רבים מהחידושים שהונהגו באחרונה, ועוד יותר יקרבו אותנו אלה שבזכותם מדברים עכשיו. נתבונן ראשית כל בתוצאותיהם הקרובות ואחר כך בתוצאות שתהיינה להם בסופו של דבר.

המדיניות שהוחלה בחוק מגורי התעשיה מניחה מקום להתפתחות, והיא תוסיף ותתפתח. במקום שרשויות מקומיות הופכות ליזמי בניית בתים בהכרח הן מנמיכות את ערכם של בתים הנבנים על ידי אחרים ועוצרים הגעתם של עוד אחרים לשוק הדירות. כל הכתבה ביחס לאופני בניה ולמתקני נוחות החייבים להיות כלולים מקטינה את ריווח הבונה ומעודדת אותו להשתמש בהונו במקום שאין בו הנמכה כזאת של רווחיו. כמו כן גם הבעלים, המוצא כבר כעת שבתים קטנים מביאים עמהם הרבה עבודה והרבה הפסדים — הנתון כבר בעת להטרדות של ביקורות והתערבות ולעלויות הנגררות מאלה, נדחף למכור; אותם טעמים שמניתי מרתיעים את הקונים, ולכן הוא נאלץ למכור בהפסד. ועכשיו התקנות האלה המתרבות כל הזמן ושסופן תהיה אולי אחת שמציע הלורד גריי שתחייב את הבעלים לשמור על התברואה בבתיו על ידי גירוש דיירים מטונפים ותוסיף בכך על תחומי אחריותו גם ביקורת מטרדים, הן בהכרח תעודדנה מכירות ותוספנה הרתעה לקונים: וזה יביא לירידת ערך נוספת. מה בהכרח יקרה? כאשר ריבוי הבתים, ובמיוחד הבתים הקטנים, יותר ויותר מעוכב, תבוא דרישה גוברת והולכת מהרשות המקומית למלא את החסר בהיצע. יותר ויותר תצטרך היא או יצטרך גוף דומה לבנות בתים, או לרכוש בתים שכבר אי אפשר למכור אותם לפרטיים בגלל הסיבות שביארתי — בתים אשר בערכם המופחת בהרבה כפי שיהיה בלי ספק במקרים רבים יהיה כדאי יותר לקנותם מלבנותם. ולא עוד, אלא התהליך הזה יפעל פעולה כפולה: שכן כל הגדלה בעול המסים המקומיים שתנבע ממנו תוריד עוד יותר את ערך הנכסים.[ספ9] ואז, כשבערים התהליך הזה הגיע לכך שבעל הבתים העיקרי תהיה הרשות המקומית, אז כבר יהיה תקדים טוב לבניית בתים ציבורית בעבור יושבי הכפרים והשדות, כמו שהוא במצע הרדיקלי,[ספ10] וכפי שדורשת הברית הדמוקרטית; תכנית זו תובעת „בניה בכפיה של מגורים נאותים בריאים לאומנים ולפועלים חקלאיים ביחס לאוכלוסיה". גלוי לעין שהמגמה של מה שכבר נעשה ומה שנעשה בעת ומה שעומד על הפרק להיעשות היא קירוב המצב האידיאלי הסוציאליסטי שבו הקהילה היא הבעלים היחיד של כל הבתים.

ככה גם כן תהיה תוצאת פעולתה של המדיניות הגוברת מדי יום ביומו ביחס לחזקה במקרקעין וניצול השטח. יותר הטבות לציבור שתושגנה על ידי יותר רשויות ציבוריות על חשבון עול ציבורי מוכבד — אלה בהכרח יגרעו עוד ועוד מהריווח שתניב הקרקע; עד שעם הפחתה מחמירה והולכת מערכה תיחלש עוד ועוד ההתנגדות לשינוי החזקה. כבר עכשיו, כפי שיודע כל אחד, קשה במקומות הרבה להשיג חוכרים, אפילו בדמים מופחתים מאד; ואדמה גרועה מוברת בכמה מקרים; או כשהבעלים מעבדים אותה הם מפסידים עליה כסף במקרים רבים. גלוי וברור שהריווח על הון המושקע בקרקע איננו כזה שאפשר בקלות להעלות מסים מקומיים וממלכתיים כדי לפרנס גופי מנהל ציבוריים מורחבים מבלי שהריווח ייבלע והבעלים יידחפו למכור ולעשות במיטב יכולתם מהמחיר המופחת שישיגו על ידי מעבר לארץ

[ספ9] אם יש מי שמדמה לו שאין יסוד לחששות כגון אלה, ישים נא דעתו לעובדה שמהשנים 1867/8 עד 1880/1 גדלה הוצאתנו המקומית השנתית בממלכה המאוחדת מ־36,132,834 ל־63,276,283; ושבאותן 13 שנים ההוצאה העירונית באנגליה ווילז לבדן גדלה מ־13 ל־30 מיליון בשנה! איך יצטרף הגידול במעמסות ציבוריות לסיבות אחרות ויחדיו ייצרו בעלות ציבורית מראה אמירה של חבר הפרלמנט מר ג. ראתבון שהופנתה אליה תשומת לבי משהפיסקה שלמעלה היתה בהדפסה. הוא אומר: „within my own experience, local taxation in New York has risen from 12s 6d per cent to 2 12s 6d per cent on the capital of its citizens — a charge which would more than absorb the whole income of an average English landlord." — „בתוך השנים שאני בר דעת ועוקב אחר העניינים גדל המיסוי העירוני בנו יורק משיעור של 12 שילינג וחצי אחוז לשתי לירות ועוד 12 וחצי שילינג אחוז על הון אזרחי העיר — העמסה שהיתה יותר מבולעת את כל ההכנסה של משכיר־דירות אנגלי." אמר המתרגם: כמו שהדבר כתוב הוא שטותי בעליל. ככל הנראה ראה המסדר לדפוס את המספרים העשרוניים לפני האחוזים ופירש אותם לעצמו כמספר דולרים, ואותו תירגם (*לפי השער של אותו יום, או של השנה הראשונה והאחרונה של ימי צלילות הדעת של אותו חבר פרלמנט? אתמהה*) למטבע אנגלי, ויצא העגל הזה. — Nineteenth Century, February, 1883.

[ספ10] Fortnightly Review, November, 1883, pp. 619-20.

אחרת וקניית קרקע שאין עליה עול כבד כזה, וזה מה שיש מי שעושים אותו כבר עכשיו. התהליך הזה אם יגיע רחוק יפעל להוברת כל האדמות הגרועות; אחרי כן תישמע מכל עבר הקריאה שהשמיע באחרונה מר ארץ' כשטען בנאומו לאגודה הרדיקלית של ברייטון שבעלי המקרקעין דהיום אינם דואגים לפוריות אדמותיהם לטובת הכלל „שהממשלה הנוכחית תעביר חוק חובת עיבוד"; הצעה שזכתה לתשואות ואשר הוא הביא לה צידוק מהדוגמה של חובת החיסון (ובזה סיפק דוגמה מאלפת להשפעה שיש לתקדים). ולתביעה הזאת יינתן יותר תוקף לא רק על ידי הצורך לעשות את האדמה פוריה אלא גם על ידי הצורך להעסיק את היושבים עליה. אחרי שהשלטון הרחיב את הנוהג לשכור את המובטלים לעבודה על אדמות נטושות או שנרכשו במחירים סמליים יגיע שלב שממנו יישאר אך צעד אחד קטן אל אותו סידור שיבוא במצע הברית הדמוקרטית אחרי הלאמת הקרקעות — „אירגון צבאות חקלאיים ותעשייתיים בשליטה ממלכתית על פי יסודות קואופרטיביים".

אם יפקפק מישהו אם למהפכה בזאת אפשר להגיע באופן כזה יש בידינו עובדות המראות כמה הדבר מסתבר. בגליה, בשקיעת האימפריה הרומית „כבר התחיל מספר המקבלים להיות יותר גדול משל הנותנים, שבכלות כחות המתישבים מחמת השיעור העצום של ההטלים ניתשו שדות ומעיבוד הפכו ליער[ספ11]". בדומה לזה הגיע ערב המהפכה הצרפתית עול החיובים הציבוריים לשיעור כזה שמשקים רבים נשארו מוברים ורבים ניתשו: רבע מכלל האדמות היה שומם לגמרי, ובכמה מחוזות מחצית היתה בתה.[ספ12] גם אצלנו לא חסרים מקרים מהסוג הזה. מלבד העובדות שבהיות חוק העניים הישן בתוקפו הגיעו המסים המקומיים בכמה אזורי כנסיה למחצית דמי החכירה ושבמקומות שונים היו משקים מושבתים — ישנה גם העובדה שבמקרה אחד בלעו המסים המקומיים את כל תוצרת האדמה כולה.

ב־1832 „פתאום הפסיק" להגיע בצ'ולזברי בבקינגהמשיר המס להחזקת העניים „לפי שאי אפשר היה לגבות אותו עוד, שכן בעלי הקרקעות ויתרו על דמי חכירתם, האיכרים על חזקתם והכומר על המעשר והמס הכנסייתי שלו. הכומר מר ג'סטון מצהיר שבאוקטובר 1832 פקידי אזורי הכנסיה הרימו ידיהם מספריהם והעניים התקהלו כולם יחדיו לפני דלתו כשהוא שכב במיטה וביקשו עצה ומזון. במקצת מאמצעיו הדלים שלו, במקצת ממתנות חסד של שכנים, ובמקצת במסים לצורך סיוע שהוטלו על אזורי כנסיה שכנים הם קיבלו תמיכה במשך זמן מה."[ספ13]

ומוסיפה הוועדה ש„הכומר הטוב ממליץ שכל האדמה תחולק בין העניים הכשירים לעבודה": בתקוה שאחרי שנתיים של סיוע יהיו מסוגלים להחזיק את עצמם. העובדות האלה, המעניקות צבע לנבואה שהושמעה בפרלמנט שהמשך תוקף חוק העניים הישן במשך עוד שלושים שנה ישים את הארץ, מוכיחות שהגדלת העול הציבורי עשויה להסתיים בעיבוד האדמה בכפיה תחת שליטה ציבורית.

ואז באה בעלות המדינה על הרכבות. זאת קיימת כבר עכשיו במידה רבה בארצות היבשת. כבר היו לנו פה לפני כמה שנים דיבורים רמים בזכותה. ועכשיו הצעקה שהורמה בידי פוליטיקאים ועיתונאים שונים מושמעת מחדש בפי הברית הדמוקרטית המציעה „הלאמת הרכבות עם או בלי פיצוי". ניכר שלחץ מלמעלה בשילוב עם לחץ מלמטה עשוי לחולל את השינוי הזה המוכתב על ידי המדיניות הפושה בכל מקום; ואיתו יבואו בהכרח שינויים נלוים רבים. שכן בעלי מניות רכבות שהיו בתחילה רק בעלים ומפעילים של קוי רכבת הפכו לבעלים של עסקים רבים

ספ11 Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, De mortibus persecutorum, cap. 7, 3.: Adeo maior esse coeperat numerus accipientium quam dantium, ut enormitate indictionum consumptis viribus colonorum desererentur agri et culturae verterentur in silvam.

ספ12 Taine, L'Ancien Regime, pp. 337-8 (in the English translation). Selon les meilleurs observateurs, « le quart du sol est absolument en friche… Les landes et les bruyères y sont le plus souvent rassemblées en grands déserts, par centaines et par milliers d'arpents . » (Théron de Montaugé, 15. — *Éphémérides du citoyen,* III, 190 (1766) ; IX, 15 (article de M. de Butret, 1767))

ספ13 דו"ח ועדת החקירה לניהול והפעלה בפועל של חוקי העניים: Report of Commissioners for Inquiry into the Administration and Practical Operation of the Poor Laws, p. 37. February 20, 1834.

הקשורים עם רכבות במישרין או בעקיפין; והללו תצטרך הממשלה לרכוש כשתרכוש את הרכבות. המדינה, שהיא כבר עכשיו מוביל המכתבים הבלעדי ומעביר המברקים הבלעדי והיא בדרך להפוך למוביל החבילות הבלעדי, תהיה לא רק מסיע הנוסעים הבלעדי ומסיע הסחורות והמחצבים הבלעדי, אלא גם תוסיף על ענפי התעשיה השונים שיש לה עכשיו ענפים רבים אחרים.

אפילו כבר היום, לא רק שהיא בונה את מתקני הצבא והימיה שלה ובונה נמלים, מבדוקים, שוברי גלים ועוד, היא עוסקת במלאכת בונה-האניות, יוצק-התותחים, מסגר-הנשק-הקל, יצרן התחמושת, תופר-המדים והסנדלר; ואחרי שתולאמנה הרכבות „עם או בלי פיצוי" כלשון אנשי הברית הדמוקרטית, המדינה תהיה בעל ברחה לבונה-מנועי-קטרים, לבונה-קרונות, ליצרן ברזנט וגריז, לבעלים של אניות נוסעים, של מכרות פחם, של מחצבות ושל אוטובוסים, ועוד הרבה דברים אחרים. עד אז בלי ספק יקחו על עצמם ממלאי מקומה המקומיים, העיריות, שהן כבר עכשיו במקומות רבים ספקי מים, יצרני גז, בעלים ומפעילים של קוי חשמלית ושל מרחצאות, עוד עסקים מגוונים אחרים. ואחרי שתגיע ככה המדינה, במישרין או באמצעות שלוחים, לבעלות על תאגידים רבים לייצור והפצה בקנה מידה גדול, יהיו אז תקדימים טובים להרחבת פעילותה להפצה קמעונאית; בחיקוי דוגמה כגון זו של ממשלת צרפת שהיא כבר זמן רב קמעונאי־טבק.

ברור אפוא שהשינויים שנעשו, השינויים הנעשים והשינויים הנתבעים יובילו אותנו לא רק לבעלות ממלכתית בקרקע ובבתי מגורים ובאמצעי התקשורת, כאשר הכל מנוהל ומופעל בידי שלוחי המדינה, אלא גם לתפיסת כל ענפי המשק בידי השלטון: הצורות הפרטיות של המפעלים תידחפנה לעמדה יותר ויותר נחותה בתחרות עם המדינה היכולה להתאים את כל התנאים לפי מה שנוח לה, העסקים הפרטיים יתנוונו וייעלמו, בדיוק כמו שקרה להרבה בתי ספר ביוזמה פרטית מקומית משהוקמו הציבוריים. וכך יוגשם המצב שאליו נכספים הסוציאליסטים.

ומשתיארנו את היעד הנשגב הנכסף שאליו עוזרים פוליטיקאים „מעשיים" לסוציאליסטים להגיע ושהוא כל כך מפתה באותו צד נוצץ וזוהר שהסוציאליסטים ממקדים בו את מחשבתם, מה חייב להיות אותו צד מוצל שאינם נותנים דעתם עליו? רגילים להעיר לפני חתונה שבדרך, שהנתונים לתקוות עזות רגילים לשעות בתענוגות המובטחים ואינם חושבים על מיני הצער שיבואו איתם. דוגמה נוספת לאמת הזאת מספקים המתלהבים הפוליטיים האלה להוטי המהפכה. תחת רושם פגעי המיסכנות הקיימים בסידורים החברתיים שיש לנו עכשיו ומבלי לשית לבם לעובדה שמיני המיסכנות האלה נגרמים על ידי פעולתו הלקויה של הטבע האנושי, המותאם רק התאמה חלקית למצב החברתי, הם מדמים שיש להם רפואה מהירה וקלה על ידי סידור החברה מחדש באופן זה או אחר. אבל באמת, אפילו היו תכניותיהם מצליחות, הרי היתה בכך רק מוחלפת רעה אחת באחרת. מעט חשיבה ממוקדת ומסודרת היתה מראה להם שבסידורי החברה שהם דוגלים בהם יוקרבו חירויותיהם ביחס ישר למידה שבה יסופקו צרכיהם.

שכן אין בעולם צורה של שיתוף פעולה בקנה מידה קטן או גדול שיכולה להתנהל בלי סדרים ומבלי שכל חלקי המערכת יכפיפו עצמם במוצהר או בשתיקה לגורמים המסדרים. הלוא הם עצמם יש להם אירגונים החותרים לשינויים חברתיים. לאירגון כזה בהכרח יש מועצות וועדות, ממונים מקומיים וכלל-ארציים, מנהיגים סמכותיים משלו, שאם אין שומעים להם משתרר תוהו ובהו והאירגון חדל לתפקד. נסיונם של מי שצעקו בקולות רמים ביותר שצריך להנהיג סדר חברתי חדש בשליטה אבהית של ממשלה מוכיח שאפילו באגודות פרטיות שהתאגדו מרצון חופשי כוחו של המנגנון המסדר נעשה גדול כל כך שלפעמים אי אפשר עוד לעמוד נגדו; ואכן מרובות התלונות והריטונים של הנתונים לשליטתו. הסתדרויות פועלים המנהלים מעין-מלחמה תעשייתית להגנת ענייני הפועלים נגד האינטרסים של מעבידיהם רואות צורך במשמעת

כמעט צבאית בחומרתה כדי להבטיח פעולה יעילה; שכן מועצה שיש בה מחלוקת מונעת הצלחה. ואפילו בגופים קאואופרטיבים המוקמים לשם ניהול עסקי ייצור או הפצה ושאין בהם צורך באותה צייתנות למנהיגים הדרושה במקום שהמטרות התקפיות או הגנתיות, בכל זאת נמצא בהם שהגורם המנהל את העניינים רוכש עליונות כזאת שתלונות עולות על „רודנות האירגון". למד מאלה ושפוט בדעתך מה בהכרח יקרה כשבמקום איגודים יחסית קטנים שכל חבריהם יכולים לבחור כחפצם להשתייך אליהם או שלא להשתייך יהיה לנו איגוד כלל-ארצי כולל-כל אשר כל אזרח ואזרח מוצא עצמו משויך אליו בעל כרחו אלא אם כן יהגר מהארץ. שערו מה תהיה בתנאים כאלה הרודנות של פקידות מדורגת ריכוזית המחזיקה בידיה את משאבי הכלל והמסתייעת בכל מידה של כח שייראה לה דרוש כדי ליישם את גזירותיה ולשמר את מה שהיא מכנה „סדר". מתאים לו לנסיך ביסמרק לגלות נטיות כלפי סוציאליזם ממלכתי.

ואז, אחרי שיעמדו, כפי שיעמדו אם יחשבו את תכניתם לתוצאותיה ולהשפעותיה, על גודל העצמה שתהיה בידי הגורם המסדיר במערך החברתי החדש המצטייר בקוים וצבעים כה מפתים, ישאלו נא עצמם המשדלים להנהגתו לאיזו מטרה תשמש העצמה הזאת. במקום להתמקד כמנהגם אך ורק ברווחה החומרית ובסיפוקים הרוחניים שיספק להם מינהל מיטיב, יהרהרו נא מעט במחיר שישולם בעבור זה. הפקידים הממונים לא יוכלו לייצר את כל הדברים הנצרכים: הם יוכלו אך לחלק בין הפרטים את מה שהפרטים חברו יחדיו לייצרו. אם הגוף הציבורי נדרש לספק להם צרכיהם, הוא צריך כנגד זה לדרוש לספק את האמצעים. אין מקום שם כמו בשיטה הנהוגה אצלנו להסכמה בין המעביד ובין המועסקים — עצם הסידור החדש שולל אפשרות כזאת. במקומה יש בהכרח שליטה בפקודות של הרשויות המקומיות על הפועלים, וקבלת העובדים את מה שמכתיבים להם השלטונות. וזהו באמת הסידור שמצביעים עליו בבירור, אם כי כפי הנראה שלא בכוונה, חברי הברית הדמוקרטית. שכן הם מציעים שהייצור ייעשה בידי „צבאות חקלאיים ותעשייתיים תחת שליטה ממלכתית": ונראה שאינם זוכרים שהמושג צבא כולל דרגות של קצינים שיתבעו בהכרח ציות, שכן בלי זה אי אפשר להבטיח סדר וגם לא עבודה יעילה. אשר על כן כל אחד מהפרטים יעמוד מול הגוף המנהל ביחס של עבד אל אדונו.

„אבל רשות השלטון תהיה אדון שאותו עשו הוא ואחרים כמוהו ושהם תמיד פוקחים עליו עיניהם ומחזיקים אותו קצר; ועל כן זה יהיה אדון שלא ישלוט עליו או על אחרים אלא רק במידה שזה צריך למען טובת כל אחד וכולם ביחד."

ולזה התשובה הראשונה היא שאף אם יהיה הדבר כן יהיה כל אחד מבני אותה חברה בבחינתו כפרט עבד לחברה בכללותה. יחס כגון זה התקיים כדבר המורגל ומובן מאליו בחברות לוחמניות, אפילו תחת צורות ממשל לכאורה עממיות. ביוון העתיקה העיקרון המקובל היה שהאזרח שייך לא לעצמו ואף לא למשפחתו כי אם למדינה-עיר שלו — המקבילה היוונית לממלכה שלנו. ומשפט היסוד הזה המתאים למצב של מלחמה מתמדת הוא משפט שהסוציאליזם בהיסח הדעת שב ומכניסו למצב שלפי הכוונה בו היה יצרני טהור. שרותיו של כל אחד יהיו שייכים למכלול של הכלל; ובתמורה לשרותים האלה יינתנו גמולים לפי ראות עיני הרשויות. ולפי זה אפילו יהיה הניהול מאותו מין מיטיב ומסביר פנים אשר מתכוונים להתקין, מה שיצא מההסדר יהיה על כל פנים עבדות, גם אם אולי לא האכזרית ביותר.

ותשובה שניה תהיה זו שהניהול ייעשה מהר מאוד לא מהמין שמתכוונים להתקין ושהעבדות לא תהיה מרוכבת וקלה. החלום הסוציאליסטי חי מהנחה כגון זו שמחיה את החלומות של הפוליטיקאי ה„מעשי" כביכול. מניחים שהמנגנון יעבוד כפי שמתכוונים שיעבוד, וכפי שבפועל איננו עושה לעולם. מנגנון המערכת הקומוניסטית, כמו זה של המערכת הקיימת, יווצר בהכרח מתוך הטבע האנושי הקיים; והפגמים שבטבע האנושי הקיים יצרו בזה בדיוק אותן רעות שיצרו בזה. חמדת הכח, האנוכיות, הבוז לצדק,

השקרנות, אותן מידות הגוררות פעמים רבות בתוך זמן קצר להפליא אירגונים פרטיים לשברם ולאסונם, אין כל מנוס שהן תחוללנה במקום שפירות פעולתן יצטברו דור אחר דור, רעות גדולות הרבה יותר ושיהיה להן פחות ריפוי; שכן בהיות האירגון הניהולי עצום בהיקפו ומורכב ומסובך במבנהו וחולש על כל המשאבים הוא יהיה כח אל־קום בוודאי. ואם יש צורך בהוכחה שהשימוש־לפרקים בכח ההצבעה לא יוכל למנוע התפתחות זו, די להצביע על מנגנון המדינה הצרפתי אשר עם היותו עממי טהור במקורו ונתון תכופות למשפט העם הבוחר, בכל זאת רומש את חירות האזרחים באופן ובמידה שעליהם אמרו הצירים האנגליים לוועידה האחרונה של הסתדרויות הפועלים שהם „חרפה לאומה רפובליקנית ותופעה מנוגדת להגיון שלה".

התוצאה הסופית תהיה החיאת הרודנות. צבא ממושמע של פקידי ממלכה, כמו צבא של מקצועני מלחמה, מעניק לראשו כח עליון — כח שהביא כבר במקרים רבים לתפיסת השלטון הבלתי־מסויג, כמו באירופה בימי הביניים ועוד יותר ביפן — מה אני אומר, הרי הוא הביא לכך בין שכנינו בתוך תקופתנו שלנו. וידוייו בעת האחרונה של <u>מר דה מופה</u> הראו באיזו קלות יכול <u>ראש רשות חוקתי</u> נבחר בידי כל העם ונאמן עליו לשתק בסיוע כמה שותפי מזימה חסרי מעצורים את בית הנציגים ולהפוך לשליט בלעדי ללא מצרים. שמי שעלו לשלטון באירגון סוציאליסטי לא יהססו להוציא כוונותיהם אל הפועל בכל מחיר יש לנו סיבה טובה להסיק. כשאנחנו עדים שבמועצה של הברית הדמוקרטית מדברים על בעלי מניות שיצרו, לפעמים בריווח אך פעמים רבות בהפסדים, את מערך הרכבות שתרם כל כך הרבה לגידול העצום בשיגשוג אומתנו, כמי ש„הניחו ידיהם" על אמצעי התעבורה, אנחנו רשאים ללמוד מזה שמי שישלטו במנהל מדינה סוציאליסטי יתנו פירושים מעוותים לגמרי לזכויות של פרטים ומעמדות שיהיו נתונים לשליטתם. וכשאנחנו שומעים עוד מפי חברים באותה מועצה שהמדינה צריכה לקחת לבעלותה את הרכבות „עם או בלי פיצוי", הרי אנחנו רשאים לחשוד שראשיה של החברה האידיאלית הנכספת יתעכבו רק מעט מאד בגלל שיקולים של הגינות מיישום כל מדיניות שתיראה להם דרושה: מדיניות שתהיה תמיד מזוהה עם עליונותם שלהם. לא יהיה צורך אלא באיזו מלחמה נגד חברה שכנה, או איזו התקוממות פנימית שתקרא לדיכוי בכח הזרוע, כדי להמיר חיש מהר אופיו של מינהל סוציאליסטי לרודנות ביד ברזל כמו שהיתה בפרו העתיקה; משטר אשר תחתיו המון הנתינים, שמדרג של פקידים שלט עליהם ושעל כל מעשיהם בבית ובחוץ היו פקוחות עיני השלטון תמיד, עמלו להחזיק את האירגון שמשל בהם ובידם נותר אך מה שהספיק בקושי למחייתם. וכשתגיע אצלנו המדינה לשכלול הזה, יקום בצורה חדשה אותו משטר ישן של המעמד — אותה שיטה של שיתוף פעולה כפוי, המסורת המתנוונת והולכת של הטוריות הישנה ואשר אליה מחזירה אותנו הטוריות החדשה.

„אבל אנחנו נישמר מפני כל אלה — אנחנו ננקוט אמצעי זהירות למנוע אסונות מהמין הזה", יאמרו בלי ספק המתלהבים. בין אם הם פוליטיקאים „מעשיים" עם הוראות ההסדרה והפיקוח שלהם, או שהם קומוניסטים עם תכניותיהם לארגן את כל עסקי הפועלים ואירגון העבודה לגמרי מחדש, תשובתם היא תמיד אחת: „אמת ונכון שתכניות בעלות אופי דומה נוסו ונכשלו, בגלל סיבות שלא נצפו מראש או מקרים שפגעו בהם, או בגלל משגים ומעשים רעים של המעורבים; אבל בפעם הזאת ניישם את הלקחים מנסיונות העבר ונצליח." דומה שאין דרך לפקוח עיני הבריות שיראו את האמת, הגם שמצד עצמה היא ברורה ובולטת, שרווחתה של חברה וצדקת סידוריה תלויים בסופו של דבר באופי בני האדם החברים בה; ושאין סיכוי לשיפור בצדקת סידורי החברה או ברווחתה בלי אותו שיפור באופי בני האדם שהוא תוצאת השקידה על מלאכת שלום במגבלות המוטלות על כל אחד על ידי הויית החיים בצוותא. אמונתם לא רק של הסוציאליסטים כי אם גם של אותם המתקראים חופשנים

ועמלים על סלילת הדרך לסוציאליזם היא שעל ידי התחבולות הנכונות אפשר להפוך אנושות שאינה פועלת היטב למוסדות שיפעלו היטב. והנה זאת אשליה. טבעם הפגום של האזרחים יתבטא בפעולתו הרעה של כל מבנה חברתי שיוסדרו בו. לא קיימת אלכימיה פוליטית שתפיק התנהגות של זהב מתוך יצרים של עופרת.

הערה — שתי תשובות של סוציאליסטים למאמר שלמעלה הופיעו אחרי שפורסם — סוציאליזם ועבדות מאת ה.מ.הינדמן והרברט ספנסר על הסוציאליזם מאת פרנק פירמן. התיחסותי אליהן תצטמצם כאן באמירתי שכרגיל אצל יריבים הם מיחסים לי דעות שאינן שלי. דחיית הסוציאליזם אין פירושה בהכרח כפי שמניח מר הינדמן הסכמה לסידור הקיים. דברים רבים שהוא מוקיע כפגמים גם אני מוקיעם כמוהו; אלא שאני חולק על התרופה שהוא מציע. האדון הנכבד הכותב בשם הבדוי „פרנק פירמן" מוכיח אותי על נסיגתי מאותה הגנה אוהדת על המעמדות העמלים שהוא מוצא בספר סטטיקה חברתית; אבל אינני מודע לשום שינוי כזה כמו שהוא טוען. להביט בעין סלחנית על מעשים שלא לגמרי בשורה שעושים בני אדם שחייהם קשים אין לו כל עניין משותף עם הסכמה לסבול חסרי תועלת.

3 חקיקה פושעת

בין אם נכון הדבר ובין אם לא, שהאדם חולל בעוון ובחטא יחמתהו אמו, על כל פנים אי אפשר לפקפק בעובדה שהממשל כונן בתוקפנות ומתוקפנות נולד. בחברות קטנות ובלתי־מפותחות החיות מדורי דורות בשלוה גמורה לא קיים דבר הדומה למה שאנחנו קוראים לו ממשל: לא רשות הכופה את הבריות, אלא רק ראשות מכח כבוד, אם קיימת ראשות בכלל. בקהילות היוצאות מהכלל האלה שאינן תוקפניות ושמפני סיבות מיוחדות לא תקפו אותן אחרים יש כל כך מעט סטיה מהמידות הטובות של אמת, יושר, צדק ונדיבות, שאין צורך בשום אכיפה מעבר להבעת דעה פומבית, מדי פעם, על ידי זקנים המתאספים בלי מתכונת קבועה.[ספ14] לעומת זאת אנחנו מוצאים ראיות שסמכותו של מנהיג, שהוכרה בראשונה אך לפי שעה בפיקודו במלחמה, מתכוננת כינון של קבע בעקבות מלחמה תדירה; ושהיא מתחזקת במקום שבו מסתיימת תוקפנות מוצלחת בהכנעת שבטים שכנים תחת עול המנצחים. ומשם והלאה מוכיחות דוגמות מכל העמים בלי שארית של ספק שסמכות הכפיה שיש ביד המנהיג, שמעמדו מתפתח ברבות הימים למלך, ולמלך־מלכים (תואר נפוץ במזרח הקדום) גדלה ביחס ישיר להתרגלות עמו לכיבושים ולהבלעה הגמורה של אומות רבות מוכנעות.[ספ15]

השוואות מגלות אמת נוספת הצריכה לעמוד לנגד עינינו תמיד — האמת שתוקפנותה של קבוצת הכח השלטת בתוך החברה גדלה ביחד עם תוקפנותה כלפי חוץ. כמו שכדי ליצור צבא יעיל החיילים לדרגותיהם יהיו בהכרח כפופים למפקד, ככה כדי ליצור קהילה לוחמת יעילה יהיו האזרחים בהכרח כפופים לקבוצת הכח השלטת. עליהם לספק מתגייסים במספרים הדרושים ולמסור מרכושם כל מה שיידרש.

גלוי לעין שמהמציאות הזאת נגזר בהכרח שתפיסת מה מותר, מה ראוי ומה צריך שהממשל יעשה, מכלול תפקידים שהיה במשך זמן כה רב זהה עם מה שצריך, מה שמותר ומה שראוי לעשות במלחמה, עודנו קרובו בן מינו; ואיננו יכול להתרחק ממנו לעניין אחר אלא כשפעולות מלחמה והכנות להן נעשות נדירות יותר. המתרחש בימינו אלה מוכיח את הדבר. בעת בארצות יבשת אירופה האזרח בן חורין לעצמו רק בשעה שאין שרותיו כחייל נתבעים; ובמשך יתר חייו הוא משועבד במידה רבה לקיום האירגון הצבאי. אפילו בינינו תשעה מלחמה רצינית על ידי הגיוס שיהיה בו צורך את חירויותיהם של רבים מאד ותצמצם חירויות שאר הנתינים בקחתה מהם בתורת מסים כל מיני האספקה שיידרשו — וזאת אומרת שהמלחמה תכריח אותם לעבוד כך וכך ימים יותר בשביל המדינה. בכורח המציאות מתיישר דפוס התנהלות השלטונות עם

ספ14 Political Institution, sections 437, 573.

ספ15 Ibid., sections 471-3.

אזרחיהם לדפוס התנהלות הממשלות זו עם זו.

לא אדון במאמר הזה בהסגות הגבול ובנקמות על הסגות הגבול, שהן רוב גופה של היסטוריה; גם לא אתחקה אחר העוולות הפנימיות המלוות מעולם את העוולות החיצוניות. אין לי כוונה למנות כאן כרוכל את כל פשעיהם של מחוקקים חסרי אחריות; החל מאלה של פרעה ח'ופו אשר אבני קברו הגדול והעצום הונחו בזעתם המדממת של רבבות עבדים שעמלו שנים ארוכות תחת השוט; ועבור לאלה שעשו כובשים, מצריים, אשוריים, פרסיים, מקדוניים, רומיים וכל השאר; וכלה באלה של נפוליאון אשר יומרתו להציב רגלו על צוואר עולם התרבות עלתה בחיי לא פחות משני מיליון בני אדם.[ספ16] כמו כן לא אמנה פה אותם חטאים של מחוקקים המודעים לאחריותם אשר היותם פשעים מבואר מתוך הרשימה הארוכה של חוקים שנעשו לטובתם של מעמדות שולטים — רשימה המגיעה בארצנו שלנו עד אלה שתחתם התקיימו שנים ארוכות העבדות והסחר בעבדים, שגזרו בכל שנה עינויים על כמעט ארבעים אלף כושים שנדחסו באניות שהלכו בימים טרופיים ומתו מזה בהמוניהם, ועד חוקי הדגן, שקבעו, כדברי ארסקין מאי, „שהרבים ירעבו כדי שמעטים ירויחו עוד יותר".[ספ17]

ובאמת אין זאת שבהצגת החטאים הגלויים לעיני כול של מחוקקים, אחראיים ובלתי־אחראיים כאחד, לא תהיה תועלת. היו בה, אילו בוצעה, כמה וכמה תועליות — והאחת מהן מתיחסת לאמת שהצבענו עליה. הצגה כזאת היתה מבהירה איך אותה זהות של דפוס ההתנהלות השלטוני עם דפוס ההתנהלות הצבאי המתקיימת בהכרח בעידנים קמאיים, כאשר הצבא אינו אלא החברה שהתגייסה והחברה היא הצבא במצב של עתות רגיעה, זהות זו מוסיפה להתקיים עוד על פני שלבי התפתחות נוספים וארוכים, ואפילו עכשיו עודנה משפיעה במידה רבה על חיינו. אחרי שהראינו, לדוגמה, שאצל שבטים פראיים רבים תפקידו השיפוטי של ראש השבט איננו קיים כלל, או רק שמו קיים, ושבאופן כללי מאד בשלבים המוקדמים של התרבות האירופית היה כל איש צריך להגן על עצמו ולנקום כמיטב יכולתו שלו על העוולות שנעשו לו — משהראינו שבימי הביניים הושם קץ לזכות המלחמה הפרטית בין חברי מעמד הלוחמים, לא מפני שהמנהיג הראשי ראה חובה לעצמו להשליט משפט צדק, אלא מפני שהלחימה הפרטית היתה פוגעת ביעילות צבאו במלחמות הכלליות שלו, משהוכחנו שניהול השפיטה בעידנים שבאו אחר כך הראה אותות רבים ומובהקים של טבעו הקמאי, כגון בהכרעת הדין בקרב בפני המלך או ממלא תפקידו כשופט שאף אצלנו לא בוטלה ביטול חוקי רשמי עד 1819, יש להצביע על העובדה שעוד היום נשאר בעינו מושג הקרב המשפטי, אם כי בשינוי צורה, כאשר הלוחמים מטעם הצדדים הם עורכי הדין והארנקים הם הנשק. במשפטים אזרחיים הגורם הפוסק את התוצאה איננו מטריד עצמו הרבה יותר מקודמיו בדורות שעברו מן העולם בריפוי המכות שסבל הצד שנעשה לו עוול ואיננו עושה הרבה מעבר לאכיפת כללי המשחק על הצדדים היריבים, והתוצאה בדרך כלל איננה שאלה של הגינות וצדק אלא של יכולת כספית וכשרון תחבולנות. אכן כל כך מעט איכפת לרשות הפוסקת מהשלטת משפט אמת וצדק, שכאשר בקרב המשפטי שנוהל בפני נציג הרשות הקיזו היריבים מכספם עד אפיסת כחות ונפילת אפיים ואחרי עירעור של אחד מהם התהפכה ההכרעה, על הצד המפסיד בסוף נגזר לשלם על טעויות השופט האחרון או השופט שישב בבית משפט קמא, ובמקרים לא נדירים האדם שנעשה לו עוול ושביקש לו מזור או הגנה נגרר מאולם המשפט במצב של מוות כספי.

אם יצויר באופן הולם ציור כזה של הרעות שעושה השלטון במעשה ובמחדל, ציור שיוכיח שדפוס ההתנהלות המשתמר בו באופן חלקי, דפוס התנהלות הנוצר במצב מלחמה ושייך אליו, עדיין מנחה את מעשי השלטון — אז ימתן הציור הזה במידה רבה את התקוות של אלה שחותרים להגדיל את שליטת השלטון בכל העניינים. אחרי שהמתבונן יעמוד על כך שביחד

ספ16 Lanfrey. See also Study of Sociology, p. 42, and Appendix.

ספ17 Constitutional History of England, ii. p. 617.

עם קוי האופי הניכרים עדיין של אותו מבנה פוליטי קמאי שנוצר מלחימה מתמדת כרוכה גם השתמרותם הגלויה עדיין לעין של עקרונותיו הקמאיים; מתקן־האנושות ואוהב־האדם אפשר שיהיו פחות נלהבים בציפיותיהם לטובה מזרועות השלטון לכשיפשטו בכול, ואפשר שיטו יותר לתת אמונם בגופים שאינם שייכים לשלטון.

ואולם אנוכי אימנע מעיסוק ברובו של הנושא רחב הידים הכלול תחת כותרת מאמר זה, ואדון רק בחלק הקטן לפי היחס הנותר — אותם חטאי המחוקקים שאינם נובעים משאיפותיהם האישיות או מבקשת יתרון למעמד שהם שייכים אליו, אלא מחסרון באותו לימוד אשר בו הם חייבים על פי המוסר הטבעי להכין עצמם לתפקידם.

אם שוליית הרוקח שומע מחולה על כאבי הבטן שלו וחושב בטעות שיש לו התכווצויות כשבאמת מה שיש לאותו חולה זה דלקת התוספתן, והשוליא נותן לו נגד ההתכווצויות סם משלשל חריף, והחולה מת, הנה אותו שוליית רוקח יאושם בהריגה. אם ינסה להצטדק בטענה שלא התכוון להרע אלא קיוה לטוב, אין שומעים לו. התירוץ שהוא פשוט שגה באיבחון לא יתקבל. ייאמר לו שלא היתה לו רשות לסכן את נפש החולה בהתערבותו בדבר שידיעתו בו בל כך רחוקה ממספקת. העובדה שהוא לא ידע עד כמה גדול חסרון הידיעה שלו איננה נשקלת לזכותו אצל השופטים. המוסכמה המובנת מאליה היא שהנסיון המשותף לו ולכל שאר הבריות היה צריך להשכילו שאפילו המלומדים והמנוסים, ועל אחת כמה וכמה חסרי הכישורים, שוגים בזיהוי המחלות ובבחירת הטיפול ההולם; ושאחרי שהתעלם מהאזהרה שהזהיר אותו הנסיון הכללי הפשוט הוא אחראי לתוצאות.

אנחנו נוהגים למדוד את אחריות המחוקקים למעשיהם הרעים באופן סלחני הרבה יותר. ברוב המקרים אין מעלים על דעתנו את המחשבה שמגיע להם עונש על האסונות שגרמו בחוקים שעשו בבערותם ובקושי שוקלים אם הם ראויים לנזיפה. מקובלת ההנחה ששוליית הרוקח היה צריך ללמוד מהנסיון האנושי הפשוט שבהיותו בלתי בעל מקצוע ברפואה אין לו להתערב; אך אין הנחה מוסכמת נפוצה שהמחוקק היה צריך לדעת מהנסיון הכלל־אנושי שאין לו להתערב עד אחרי שיתלמד ויכשיר עצמו. אף על פי שמונחות לפניו עובדות עד אין מספר ברישומי החקיקה של ארצנו שלנו ושל ארצות אחרות אשר מן הדין היה שיעירו לבו על הרעות העצומות והנוראות הנגרמות מטיפול שגוי, אין הבריות חורצות דינו לשבט על התעלמו מהאזהרות האלה בפני שליחת ידים פזיזה. להיפך, לזכות חושבים לו אם — אולי אחרי צאתו לא מכבר מהתחלת לימודים באוניברסיטה, אולי אחרי שהחזיק להקת כלבי ציד וקנה לו בנפתו שם של בחור טוב, אולי משהגדיל הונו ותהילתו בעיירת שדה כלשהי, אולי אחרי שהתנצח בהצלחה בבתי משפט כעורך דין — לזכות חושבים לו אם הישר מאחד מאלה הוא נכנס אל בית המחוקקים ומעתה בלב שמח ובדעת קלה מקדם או מאחר מהלך זה או אחר של ניתוח בגוף האומה. במקרה הזה אין מקום אפילו לנימוק המיקל שאיננו יודע כמה מעט הוא יודע; שכן הקהל בכללותו מסכים עמו בדעה שאין צורך שידע דבר בעולם מעבר למה שמלמדים אותו הוויכוחים על המהלכים המוצעים.

ועם זאת גלויות לכל עין — לעין כל מי שמעיף אפילו רק מבט חטוף בקורות העבר — הרעות הנגרמות על ידי חקיקה חובבנית, והן עצומות וחמורות לאין שיעור יותר מאלה של טיפול רפואי בידי חסר הכשרה רפואית. יאריך נא הקורא סבלנותו עמי עד שאזכיר כמה דוגמות מוכרות. מאות אחר מאות בשנים חזרו מדינאים והוסיפו לחוקק חוקים נגד ריבית מופרזות שהרעו את מצב הלווה — „כי גרמו לשיעור הריבית לעלות מחמישה לשישה אחוזים כשהכוונה היתה להנמיכו לארבעה"[ספ18], כמו שאירע תחת ממשלת לואי החמישה עשר הצרפתי, וחוללו בעקיפין מינים רבים של רעות חולות שלא חלם עליהם איש, כי מנעו שימוש יצרני בהון עודף ו„הכבידו על בעלי נכסים קטנים בעול של חובות־שרות תדירות"[ספ19]. כיוצא

ספ18 Lecky, Rationalism, ii. 293-4.

ספ19 De Tocqueville, The State of Society in France before the Revolution, p. 421.

בזה, ההשתדלויות למנוע קניות־אגירה שנמשכו באנגליה חמש מאות שנה ושבצרפת מנעו על פי עדות ארתור יאנג מכל אדם לרכוש „יותר משישים קילו חיטה בשוק"[ספ20] הלכו מדור אל דור והגדילו את סבל המחסור והתמותה בעקבות יוקר המזון; שכן, כפי שכיום יודע כל אדם, הסיטון, אשר החוק de pistoribus („על דבר הכותשים") גידף אותו שהוא „רומס לעיני השמש את העניים"[ספ21], הוא פשוט אחד שתפקידו לווסת את האספקה של מין סחורה אחד בשומו מעצור על צריכה מהירה יותר מדי. דומה באופיה, במטרתה ובתוצאותיה היתה הגזירה משנת 1315 שביקשה להקל על מצוקת הרעב והכתיבה מחירים למזונות ואשר בוטלה עד מהרה אחרי שגרמה להיעלמותם המוחלטת של כמה סוגי מזון מהשווקים; וכיוצא באלה גזירות שונות שהיו בתוקפן זמן רצוף ארוך, כגון אלה שקבעו בצו שלטוני את „הרווחים הסבירים" של סוחרי מזון.[ספ22] ברוח דומה ומלווים בנזקים במוהן היו היוזמות הרבות לקבע את שכר הפועלים שהחלו בחוק הפועלים של אדווארד השלישי והסתיימו רק לפני שישים שנה: אז, אחרי שהפיחו זמן רב חיים מלאכותיים בתעשיה גוועת בספיטלפילדז ושימרו שם אוכלוסיית חלכאים, התיאשו סוף סוף שני בתי הפרלמנט מהכתבת הכנסותיהם של אורגי המשי. כאן אני שומע באזני רוחי קריאת ביניים קצרת רוח לאמור „אנחנו יודעים כל זה; הסיפור נושן ותפל. הנזקים של התערבות במסחר ובכלכלה כבר טחנו את אזנינו עד לעייפה; אין מי שצריך ללמד אותו את השיעור הזה עוד פעם." תשובתי הראשונה היא שרובם הגדול של בריות מעולם לא למדו את השיעור הזה כהלכה, ושרבים מאלה שאכן למדו אותו כבר הספיקו לשכוח אותו. שכן בדיוק אותן טענות שתמכו בימי קדם בגזירות שהזכרתי מובאות גם כיום. בהנמקה לחוק מספר 35 של אדווארד השלישי שביקש לשמור על מחיר נמוך לדגים המלוחים (אך בוטל כמעט מיד, מפני שגרם לעליית המחיר) הובאה התלונה שבני אדם „המגיעים אל היריד ... עומדים על המקח ומתחרים בהצעות מחיר וכל אחד מהם ברוע לבו ובקנאתו מאחיו מגדיל יותר מקודמו, ואם אחד הציע ארבעים שילינג יבוא רעהו ויציע עשרה שילינג יותר, והשלישי יציע שישים, וכן הלאה כל אחד עולה על קודמו בהצעתו."[ספ23] והנה עכשיו אצלנו שוב קובלים על אותה „העלאת מחיר השוק בתחרות של הצעות מחירים" אשר החוק של אדווארד קובע כי סיבתה „רוע לב וקנאה". הרעות החולות הנובעות מהתחרות היו מעולם מושא צעקתם החביב של הסוציאליסטים; ומועצת הברית הדמוקרטית מוקיעה את ניהול החלפת הסחורות תחת „השליטה של תאוות הבצע ורדיפת הרווחים של יחידים". תשובתי השניה היא שהתערבויות עם חוק ההיצע והביקוש, אשר לפני שנות דור הוסכם שהן כדבר שבשגרה מזיקות, נעשות עתה מדי יום ביומו בחוקי פרלמנט בתחומים חדשים; ושכפי שאראה מיד הן מגדילות בתחומים האלה את הרעות שהן אמורות לרפא ויוצרות רעות חדשות, כמו שהן עשו מעולם בעבר בתחומים שכעת אין עוד עוסקים בהם.

בשובי מקריאת הביניים הזאת אמשיך ואסביר שהבאת החוקים שציינתי נועדה להזכיר לקורא שמחוקקים חסרי השכלה הולמת הגדילו בימים שהיו לפנינו פעם אחרי פעם את הסבל האנושי בנסיונות הנפל להקל ממנו; ועכשיו יש לי להוסיף שאם יוכפל מספר הרעות הללו שהזכרתי, ואשר הראינו לדעת שהחקיקה החמירה או יצרה אותן, בעשר או יותר, יתקבל מושג מהרעות המצטברות שנגרמו על ידי חקיקה שלא הלכה לאורה של מדע החברה. במאמר שנקרא בחברה הסטטיסטית במאי 1873 הודיע מר ג'נסון, סגן יושב הראש של חברת המשפטים, שהחל מחוק מרטון (חוק מספר 20 של הנרי השלישי) עד סוף שנת 1872 התקבלו 18110 חוקים ממלכתיים, אשר מתוכם לפי הערכתו כארבע חמישיות בוטלו בהמשך לגמרי או בחלקם. עוד הודיע מר ג'נסון שבשנים 1870־71־72 בוטלו לגמרי או בחלקם או שתוקנו 3532 חוקים

ספ20 .Young's Travels, i. 128-9

ספ21 .Craik's History of British Commerce, i. 134

ספ22 .Ibid., 136-7

ספ23 .Ibid., 137

הממלכתיים, מתוכם בוטלו לגמרי 2759. כדי לראות אם שיעור הביטול הזה נשאר בעינו עיינתי בכרכים השנתיים של החוקים הכלליים הממלכתיים לשלושת המושבים האחרונים. בתיקוני החוק המרובים לא אעסוק. בוטלו מכל וכול, אחד־אחד וצברים, 650 חוקים שנעשו תחת המלכה הנוכחית, וחוץ מהם רבים שנעשו תחת מלכים קודמים. השיעור הזה כמובן גבוה הרבה מהממוצע, שכן באחרונה התנהל מסע טיהור מכוון של ספר החוקים. אולם גם אחרי כל ההנחות שנעשה עלינו להסיק שבזמננו שלנו הגיעו ביטולי החוקים לאלפים. אין ספק שכמה וכמה מהם היו מיושנים, וביטולם של אחרים נתבע עקב השתנות הנסיבות (אם כי, בראותנו כמה רבים מהם היו שנחקקו ממש באחרונה, דומה שאין זו סיבת רוב הביטולים); אחרים שפשוט לא פעלו, ואחרים בעצם נשארו בתוקף אלא שבספר הם נכללו תחת כותרת אחת עם חוקים אחרים. אבל אין כל אפשרות לכחד שבמקרים רבים מאד הוחלט על הביטול מפני שנמצא שהחוק מזיק. אנחנו מחליקים בלשוננו על שינויים כגון אלה — אנחנו מתיחסים לחקיקה שבוטלה בשוויון נפש. אנחנו שוכחים שלפני שבוטלו חוקים כאלה הם בדרך כלל הסבו רעות חמורות יותר או פחות, אחדים מהחוקים במשך שנים, אחרים במשך עשרות, כמה מהם במשך מאות שנים. אך צייר בנפשך דמותו של חוק רע לא כמשהו ערטילאי מעורפל, צילצול מלים נמלץ בלשון משפטית, אלא כגורם פעיל השולח ידיו בחייהם של בני אדם, ואז תראה שהוא מיתרגם לכך וכך כאב, כך וכך חולי, כך וכך תמותה. צורה מרושעת, למשל, של סדר הדין, שנקבע בחוק או שלא טרחו לבטלו, נותנת אותותיה בתובעים, בהוצאות, או בעיכובים, או בהפסד במשפט. מה כרוך באלה? הפסד ממון, במקרים רבים ממון שלא היה מצוי בשפע עודף; מתיחות וחששות גדולים וממושכים; פעמים רבות מחלה שנגרמת מהמצב; נטילת חדוות החיים מהמשפחה ושאר תלויים; ילדים שנחסכים מהם מזון ובגדים — כל אלה מצוקות רעות הגוררות אחריהן דברים רעים אחרים רבים יותר ויותר מרוחקים מהסיבה הגורמת הראשונה. על כל אלה צריך עוד להוסיף את המקרים הרבים עוד הרבה יותר של אלה שבהעדר האומץ או האמצעים להשליך עצמם למלחמות משפטיות נכנעים לעוולות שפקדו אותם ויורדים לגמרי מכל נכסיהם; וגם עליהם נגזרים כל מיני הסבל וההפסד הנגררים. אפילו לומר שחוק מסוים היה פשוט גורם מעכב פירושו שהוא גרם הפסד זמן ללא צורך אמיתי, הצריך עודף טרחה ותוספת דאגה; ואצל בני אדם הנושאים בעול כבד פירושן של הוספת דאגה וטרחה נוספת על חלקם יהיו התמוטטויות בריאותיות פה ושם עם הסבל הישיר והעקיף הכרוך בהן. ובראותך שחקיקה רעה פירושה פגיעה בחיים של בני אדם שפטה נא בעצמך מה צריך להיות הסך הכולל של מועקה נפשית, כאב גופני ועלייה בתמותה שמייצגים אותם האלפים של חוקים ממלכתיים שבוטלו! כדי להעמידך בבירור גמור על האמת שעשיית חוקים ללא ההדרכה שנותנות ידיעות מספיקות מהמין הנכון מביאה רעות חמורות ונוראות, הנה מקרה אחד מוחשי שמזכירתו שאלה העומדת כיום על הפרק.

כבר רמזתי שהתערבויות בקשר בין היצע וביקוש, התערבויות שכבר השכילו להימנע מהן בתחומים מסוימים אחרי שבמשך מאות שנים הושגו תוצאות גרועות ונגרמו נזקים עצומים, כעת הן מתבצעות בתחומים אחרים. הקשר בין היצע וביקוש לפי דעתם של בריות אינו קיים אלא במקום שבו כבר הוכח, על ידי הרעות שחוללה ההתעלמות ממנו: כל כך קלושה אמונתם בו. דומה שאין חשד שבמקרים שבהם לכאורה איננו מראה את פעולתו הסיבה היא שהוצבו שם מעכבים מלאכותיים בפני הסיבתיות הטבעית. ועם כל זאת במקרה שאני מתיחס אליו כעת — זה של העמדת בתים לרשות העניים — אין צורך אלא לשאול מה עשו חוקים בעבר במשך זמן רב, כדי לראות שהרעות החולות שקובלים עליהן רובן ככולן נוצרו על ידי חקיקה.

לפני שנות דור התנהל ויכוח על מגורי פועלי התעשיה שאינם הולמים ורמתם ירודה, והזדמן לי לעסוק בנושא. הנה קטע ממה שכתבתי אז: —

„אחד שהוא אדריכל ומודד מתאר את פעולת חוק הבינוי כלהלן. באותם רובעים של לונדון שבתיהם בטיב ירוד שנבנו באותה שיטה בלתי־יציבה שחוק הבינוי החדש בא לתקנה, מתקבל שכר דירה ממוצע המותיר די רווחים ביד המשכירים שבתיהם הוקמו באופן חסכוני לפני שהועבר חוק הבינוי החדש. שכר הדירה הממוצע הקיים קובע את השכר שאותו בהכרח ידרשו באותם רובעים בעבור בתים בעלי אותה קיבולת — כלומר אותו מספר חדרים, שכן בני האדם שבעבורם הם נבנים אינם מעריכים כראוי את תוספת הבטיחות של המגורים בתוך קירות מחוזקים בחישוקי ברזל. בעת נמצא בנסיון שבתים הבנויים בהתאם לתקנות התקפות עתה ומושכרים באותו שכר דירה אחיד אינם מניבים תשואה הקרובה להיות מתקבלת על הדעת. על כן החלו הבונים מצמצמים פעילותם לרובעים הטובים יותר (אשר שם האפשרות של תחרות רווחית עם בתים שנבנו לפני התקנות מראה שאותם בתים הבנויים מכבר היו יציבים במידה נסבלת) והפסיקו לבנות מגורים להמונים, חוץ מבפרוורים שבהם אין תנאי התברואה רעים כל כך שצריך לתקנם. בינתים נוצר ברובעים הירודים שתיארנו למעלה ריבוי של הצטופפות־יתר — חמש־שש־שבע משפחות בתוך בית אחד, עשרים דיירים בחדר. ולא עוד, אלא גדולה מזה היתה תוצאת התקנות. אותו מצב של רעיעות מיסכנה שמידרדרים אליו משכנות החלכאים האלה נובע מהעדר תחרותם של בתים חדשים. משכירי בתים אינם רואים היצע של דיור טוב יותר המפתה את דייריהם להעתיק דירתם. תיקונים, הואיל ואין בהם הכרח כדי להבטיח את מירב הרווחים, אינם נעשים ... למעשה, על אחוז גבוה מהזוועות עצמן שתועמלני התברואה שלנו מתכוונים לרפא אותן בחקיקה עלינו להודות לתועמלנים שקדמו להם בני אותה אסכולה!"

סטטיקה חברתית (מהד' 1851) עמ' 384

אלה לא היו הסיבות היחידות לרעות מהסוג הזה שנבעו מחקיקה. כפי שרואים בקטע הבא, כבר אובחנו כמה וכמה אחרות: —

„'הבנאי' כותב (לפני ביטול היטל הלבינים): — ,משערים שרבע מהעלות של יחידת דיור המושכרת בשנים וחצי שילינג או שלושה שילינג בשבוע נובע מההוצאה על רישומי הבעלות והמס על העצים והלבינים המשמשים בבנייתה. מובן מאליו שהבעלים של נכס כזה צריך להחזיר לעצמו את ההוצאה, ועל כן הוא גובה 7 וחצי פני או 9 פני בשבוע כדי לכסות את ההכבדות האלה.' מר ס. גטליף, מזכיר החברה לשיפור מגורי המעמדות העמלים, מתאר את תוצאת מס החלון לאמור: — ,בעת אחרי שהונהגו בסנקט פנקראס משלמים 16 לירות 16 שילינג בהיטלי חלונות, או אחוז לשנה על ההוצאה המקורית. שכר הדירה הממוצע של דיירי החברה הוא 5 שילינג 6 פני בשבוע, והיטל החלון מוריד מזה 7 ורבע פני בשבוע.'" *טיימז*, 31 בינואר 1850

סטטיקה חברתית (מהד' 1851), עמ' 385

ואין זה הסוף של חומר הראיות שסיפקה העיתונות של אותם ימים. פורסם בעיתון טיימז מיום 7 בדצמבר 1850 (מאוחר מכדי לשמש אותי במאמרי הנ"ל שיצא לאור בשבוע האחרון של 1850) מכתב שנכתב במועדון רפורם קלב ונחתם „אדריכל", לאמור: —

„לורד קינרד ממליץ בעיתונכם מאתמול על בניית בתי דירות לדוגמה שיאחדו בבית אחד שנים או שלושה בתים.

הרשו נא לי להטעים בפני כבוד הלורד ובפני ידידו הלורד אשלי המוזכר בדבריו, שאם —

1. מס החלונות יבוטל,
2. חוק הבניה יבוטל (חוץ מהסעיפים המחייבים שמחיצות חלוקה וקירות חיצוניים יהיו עמידים באש),
3. היטלי עץ הבניה או שיושוו לשיעור אחיד או שיבוטלו כליל, וגם
4. יועבר חוק שיקל על העברת בעלות,

אז לא יהיה צורך בבתי דירות לדוגמה יותר משיש צורך באניות לדוגמה, מטויות כותנה לדוגמה או מנועי קיטור לדוגמה.

הראשון מגביל את בית העני לשבעה חלונות.

השני מגביל גודלו של בית העני ל־25 רגל על 18 (כלומר בערך הגודל של חדר האוכל של העשיר), ובשטח הזה צריך הבנאי לצופף חדר מדרגות, מסדרון כניסה, סלון ומטבח (וגם כל הקירות והמחיצות).

השלישי גורם לבונה לבנות את בית העני מעצים שאינם ראויים לבניה, שכן ההיטל על החומר הטוב (מהים הבלטי) גבוה חמש עשרה מונים

מהטיל על החומר הרע והמזיק (מקנדה). השלטון אפילו אוסר בפירוש על כל קבלן הבונה בעבורו להשתמש בעץ קנדי.

הרביעי עשוי להשפיע השפעה ניכרת על מצבם הנוכחי העגום של מגורי העניים. העברתן של חלקות קטנות בבעלות גמורה תהיה אז קלה כהעברת חלקות חכורות. הבניה על קרקע חכורה מהווה דחיפה ממש לבניה גרועה."

פן איכשל בהחטאת האמת או בהפרזה נזהרתי ונועצתי ביזם וקבלן בניה גדול במזרח לונדון בעל ארבעים שנות ניסיון. מר סי. פורסט מבית מיוזיאם וורקס בכיכר ויקטוריה פרק 17 שכונת בתנאל גרין מתנדב בכיר בכנסיה וחבר במנהלת השכונה שלו וכן במנהל הסעד, ומצטרפת אצלו הכרה לעומק ולרוחב של המנהל המקומי אל הידע המקצועי הגדול בענף הבניה. מר פורסט מרשה לי בפירוש לכתוב גם בשמו את כל מה שכתבתי למעלה, חוץ מפרט אחד, שבו הוא מבקש לומר דברים חזקים יותר. הוא אומר שהקורא המתכנה „אדריכל" ממעיט בתוצאות הרעות של הגדרת „בית סוג ד'", שכן מידותיו קטנות הרבה יותר מאלה שהוא מוסר (אולי בהתאם לחוק בניה חדש יותר). עוד יותר מזה עשה מר פורסט. לא זו בלבד שמסר פרטים נוספים של השפעות רעות שיש לעליית דמי חכירת הקרקע (בשישים שנה מלירה אחת ל־8 לירות 10 שילינג בעבור בית סוג ד'), שהכריחה אותו (ביחד עם סיבות אחרות) לזנוח תכניות להקמת שיכונים לפועלי תעשיה — מלבד אשר הסכים עם „אדריכל" בקביעה שהרעה הזאת הוגדלה מאד על ידי הקשיים בהעברת הבעלות במקרקעין בגלל השיטה הקבועה בחוק של נאמנות נכסים ושל הורשה המותנית במניעת מכירתם; עוד באר מר פורסט שמוטל על בניית בתים קטנים קנס נוסף על ידי תוספות למטלות המקומיות (הוא כינה אותם „גזירות מסכלות"): אחת הדוגמות שהביא היתה שלעלות של כל בית חדש צריך להוסיף את ההוצאה על מדרכה, כביש וביוב, המחושבת על פי אורך חזית המגרש, כלומר בשיעור גבוה הרבה יותר ביחס לערכו של בית קטן מלמחיר בית גדול.

מהצקות החוק האלה שהיו גדולות לפני שנות דור ושגדלו מאז נעבור עתה להצקות חוקיות חדשות יותר. צעקת המיסכנות, התחלואה, התמותה בשכונות העוני שהוחמרו בלי הפוגות במכשולים המלאכותיים שהושמו בפני הגדלת מספר הבתים סוג ד' ובגידול הצפיפות ההכרחי בבתי סוג ד' הקיימים, צעקתם עלתה לשמים והגיעו לבסוף עד הממשלה שנקראה לסלק את הרעה הזאת. היא נענתה בדרך של חוקי מגורי אומנים שנתנו ביד הרשויות המקומיות כח להרוס בתים גרועים ולבנות טובים. ומה היו התוצאות? סיכום פעולות ועד העבודות המטרופוליטני מתאריך 21 בדצמבר 1883 מראה שעד חודש ספטמבר האחרון הספיק הוועד בעלות מיליון ורבע לירות שטרלינג על חשבון משלמי הארנונה לסלק מבתיהם 21000 נפשות ולהעמיד בתים לרשות 12000 — כאשר אותם 9000 שידאגו להם בעתיד נותרו בינתים בלי בתים בכלל. ואין זה הכל. שליח מקומי אחר של הממשלה הגדולה, הלא היא ועדת הביוב והניקוז של העיר הפנימית, הפועלת לפי אותה מדיניות, הרס מכורח החקיקה בגולדן ליין ובפטיקוט סקוויר בתים קטנים בלתי־ראויים בהמונים שבכולם ביחד היו דרים עד אז 1734 עניים, ומהמגרשים שהתפנו באופן הזה נמכר האחד ברשיון השלטונות לצורך תחנת רכבת, ועל האחר הוחל רק באחרונה בבניית שיכונים שבסופו של דבר ימצאו בהם במחצית המגורשים בית דירה; והתוצאה שהתקבלה נכון לעכשיו היא שאותם 1734 נפשות שגורשו מבתיהם לפני חמש שנים ביחד עם קרבנות ועד העבודות המטרופוליטני הינם כמעט 11000 חסרי קורת גג שהוכרחו למצוא להם פינות להצטופף בהן בדירות עלובות שהיו כבר לפני כן מתפקעות מצפיפות!

ראו אפוא מה עשתה החקיקה. במסים שהטילה בחסרון תבונה ושהעלו את מחירי הלבנים ועץ הבניה הוסיפה לעלות הבתים ודחפה לשימוש בחומרים גרועים בכמויות בלתי מספיקות, כדי לחסוך כנגד הייקור הכפוי. כדי לעצור בניית בתי מגורים רעועים הנגזרת מהמצב הזה התקין השלטון תקנות שהכתיבו בנוסח ימי הביניים את טיב המוצר: כי להכרת השלטון לא

חדר שההקפדה על טיב מעולה יותר, ועל כן גם מחיר גבוה יותר — תגביל את הביקוש ובסופו של דבר תצמצם את ההיצע. בהוספת התניות ובהיטלים מקומיים הקשתה החקיקה באחרונה עוד יותר על בניית בתים קטנים. סוף כל סוף, אחרי שהשלטון הביא בגזירותיו בהתחלה לבניית בתים גרועים ואחר כך למחסור בבתים טובים יותר, דאג השלטון לטווח ארוך לצפיפות היתר של העניים שהוגברה באופן מלאכותי על ידי צימצום קיבולת הבתים שכבר מההתחלה לא יכלו להכילם!

מי אפוא אשם במצוקות מזרח העיר? כנגד מי ראוי להרים את „זעקתם המרה של עלובי החיים בלונדון"?

האנתרופולוג הגרמני בסטיאן מספר לנו שאם אחד מפראי גיניאה חולה ובאי־החלמתו מוקיע את שקריות האליל — חונקים אותו[ספ24]; ואנחנו רשאים להניח שאצל הגיניאים מי שירהיב עוז להטיל ספק בכחו של האליל יועלה מיד לקרבן. בימים שבהם סמכות השלטון נאכפה באמצעים חזקים היתה סכנה מאותו סוג בהבעת חוסר דרך ארץ כלפי האליל הפוליטי. אולם בימינו אלה העונש הנורא ביותר שיש לצפות כי ימצא אחד שמעלה שאלות על דבר כל־יכולתו של השלטון ירום הודו הוא שיתקלסו בו כאדם מיושן המבקש להניע את הגלגל לאחור ומפריח דיבורים על הפקרות. שמשהו מהעובדות שהוא אולי יביא לעזרתו יגרע במאומה מהאמונה המקובלת מכבר — אין חשש; הרי כולנו רואים בכל יום ויום שאמונה זו מחוסנת נגד כל ראיות הסותרות אותה. נתנה נא דעתנו לחלק קטן מחומר הראיות הרחב מני ים שאין איש שם אליו את לבו.

„שלטון הוא כמו מסנן מהופך: מזינים אותו בחשבונות ברורים והם יוצאים מעורפלים." השוואה זו שמעתי לפני שנים רבות מפי סר צ'רלז פוקס המנוח שהיה לו לרגל ניהול עסקיו נסיון ארוך ורב עם רשויות השלטון. הכול יודעים שדעתו זו לא היתה חריגה ומיוחדת רק לו, אם כי ניסוחה היה כן. חשיפות בעיתונות וביקורות בבית המחוקקים אינן מותירות מקום לבערות בקשר למידות הרעות של שגרת הביורוקרטיה הרשמית. הסחבת אשר התלונות עליה אינן פוסקות ושבימיו של מר פוקס מול הגיעה עד למצב ש„מינויים של קצינים בצבא" היו בדרך כלל „מתאחרים בשנתים", מתעלה בעת שוב על עצמה ביציאת הכרך הראשון של המפקד המפורט משנת 1881, יותר משנתים אחרי שהמידע נאסף. אם נחפש הסברים לשיהויים כגון אלה, הנה אנחנו מוצאים אחד ממקורותיהם: בילבול שבכמעט אי אפשר להאמין שהוא קיים בעולם. במקרה של החומר שנאסף במפקד מספר לנו הממונה הכללי על הרישום ש„הקושי איננו רק מספרם העצום של השטחים השונים הצריכים להיכנס לחישובים, אלא עוד יותר הסיבוך המטריף של תיחום גבולותיהם": כי מדובר ב־39000 חבלים מנהליים מעשרים ושנים סוגים שונים שמקצת שטחיהם חופפים ואין גבולותיהם מתלכדים על פי רוב — נפות גיוס מימי הבינים, תחומי כנסיות ועיירות ישנות, אזורי קלפי, תחומי בתי משפט מקומיים, מחוזות שליטה של שלוחי מלך מיוחדים, אזורי פיקוח תברואתי עירוניים וכפריים, תחומי שילטון בישופים, אזורי רישום של מרשם האוכלוסין, וכן הלאה על זה הדרך. ואז, כפי שמבאר חבר הפרלמנט מר ראתבון[ספ25], לכל אותם פסיפסים המחלקים אותו שטח כללי במערכות גבולות שונות זו מזו יש הגופים המנהלים אותם וסמכויותיהם נכנסים זה בתחומו של זה. הישאל אדם על שום מה התקין הפרלמנט לכל מנהל שבא והחליף את קודמו מערכת חדשה של חלוקות? התשובה המתבקשת היא — כדי לשמור על עקיבות בשיטה. שכן הטירוף המאורגן הזה מקביל במלואו לאותו טירוף מאורגן שאותו מגדיל הפרלמנט בכל שנה ושנה בהשליכו על גבי ערימת חוקיו הישנים עוד מאה חוקים חדשים, אשר הוראותיהם נכנסות בתחומן של הוראות חוקים קיימים לאין ספור אשר עליהם הם מושלכים ומשנים בכל מיני אופנים את הוראותיהם; כאשר נטל הבירור מה בעצם דורש „החוק" מושלך על הנתינים היחידים, והללו מאבדים את הונם בנסיונם להשיג פירושים לחוק מפי

ספ24 Mensch, iii, p. 225.

ספ25 The Nineteenth Century, February, 1883.

שופטים. ושוב, השיטה הזאת של פריסת רשתות של מחוזות על גבי רשתות אחרות שקדמו להן, עם סמכויותיהן המתנגשות, תואמת להפליא את השיטה אשר מכחה הקורא בחוק הבריאות הציבורית משנת 1872 המבקש לדעת מה הכחות המושלטים והסמכויות המופעלות עליו נשלח ל־26 חוקים קודמים מכמה סוגים שונים ומתאריכים רבים.[ספ26] וכן הדבר בעניין כח ההתמדה בקיים של רשויות המנהל. תדירים המקרים המראים את התנגדות הרשמיות המאורגנת להנהגת שיפורים; כגון זה של נציבות הימיה כשהוצע לה לאמץ את הטלגראף החשמלי, והיא השיבה — „יש לנו מערכת טובה של איתות בדגלים", או תשובת משרד הדואר שלפני שנים אמר עליו סר צ'ארלז סימנס שהוא מערים קשיים לפני השימוש בשיטות טלגראפיה חדשות ושמאז הכביד והקשה על השימוש בטלפון. מקרים אחרים מאותו סוג כמו זה של המגורים לפועלי התעשיה מראים מדי פעם איך המדינה ביד אחת מגדילה רעות שבידה האחרת היא מנסה להקטינן; כגון בהטלת מס על ביטוח שריפות ביד אחת והתקנת תקנות לשיפור כבאות האש ביד האחרת; וכן בהכתיבה שיטות בניה מסוימות המביאות עמהן, כפי שמראה הסרן שו, סכנות נוספות.[ספ27] ושוב, המופרכות המגוחכת של שגרת הרשמיות, הקשוחה במקום שאין צורך וותרנית במקום שבו היתה צריכה להיות קשוחה, מגיעה מדי פעם לביצועים המזהירים דיים כדי לחולל שערוריות; כמו במקרה של מסמך מדיני סודי וחשוב שנמסר לידיו של פקיד מעתיק במשכורת רעב שאפילו לא היה שכיר קבוע של השלטון והבחור הלך ופירסם אותו ברבים; או הפרשה ההיא של מרעום מורסום שהיה כל כך סודי שאפילו לקצינים הגבוהים של התותחנים היה אסור לדעת עליו, עד שלמדו עליו מהרוסים שהורשו ללמוד את סודו; או כמו המעשה בתרשים שהראה „הטווחים שמהם יכלו התותחים הגדולים שלנו לבקע ספינות משוריינות של בריטניה ושל מדינות זרות" אשר נספח צבאי בעל יוזמה העבירו לממשלתו שלו ושנודע אחר כך „לכל הממשלות של אירופה", כאשר הקצינים הבריטיים נותרו מחוסרי ידיעת העובדות.[ספ28] וכן הדבר גם בעניין הפיקוח מטעם השלטון. הבטחת הטיב על ידי ביקורות במקרה של סימון מידת הטוהר על כסף הוכח שהיא מיותרת אך גרמה להאטת המסחר בכסף[ספ29]; ובמקרים אחרים הביקורת גרמה לירידת הטיב בהציבה מידה אחידה שאין תועלת כלכלית בשיפור מעבר לה: כמו שקרה בשוק החמאה בעיר קורק, שם נפגעת התחרותיות של הסוגים המעולים יותר, שאין למשווקיהם תוספת ריווח ההולמת את שמם הטוב יותר[ספ30]; או קחו לדוגמה את סיווג טיבי המליחים (כעת — איננו מחייב), המציב את הכובשים הגרועים הרבים המגיעים אך בקושי לרמה הזוכה לאישור הרשמי במחלקה אחת עם המעטים המסוגלים לייצר סחורה מעולה — וכעת אין להם בשביל מה להתאמץ לעשות כן. אבל שיעורים כגון אלה עוברים על הבריות מבלי שנקלט מהם דבר. אפילו במקום שהכשל המערכתי המובנה של שיטת הביקורת מזדקר לעין וזועק לשמים אין איש שם אליו לבו; כגון באסון על מפרץ טיי שבילע רכבת מלאה נוסעים ביחד עם הגשר. גידופים וגינויים לרוב הושלכו בקולות רמים ובלי מעצורים נגד המהנדס ונגד הקבלן, אך מעט מאד אם בכלל נאמר על פקיד השלטון שמפיו קיבל הגשר את אישור המדינה. וכן הדבר בהשתדלות למנוע מחלות. אין זה משנה שתחת ניהולם או תכתיביהם של גורמי שלטון קורות כמה מהרעות הגדולות ביותר; כמו במקרה שהוקרבו בו 87 חיי אדם של נשות חיילים ובניהם באניה אקרינגטון[ספ31]; או כמו שקרה באדינבורוך במערכת התיעול שהותקנה לפי צו השלטון והפיצה טיפוס וקרמת[ספ32]; או

ספ26 'The Statistics of Legislation" By F.H. Jansen, Esq., F.L.S., Vice-President of the Incorporated Law Society.

ספ27 Fire Surveys; or, a Summary of the Principles to be observed in Estimating the Risk of Buildings.

ספ28 ראה טיימז מיום 6 באוקטובר 1874, ושם דוגמות נוספות.

ספ29 The State in its Relation to Trade, by Sir Thomas Farrer, p. 147.

ספ30 Ibid., p. 149.

ספ31 Hansard, vol. clvi., p. 718, and vol. clvii., p. 4464.

ספ32 מכתב מחבר פרלמנט איש אדינבורוך בעיתון טיימז מיום 17 בינואר 1876 שאישר עדויות

בכל המקרים שבהם המתקנים התברואתיים שהשלטון כופה על נתיניו יוצאים בדרכם הרגילה מכלל פעולה תקינה ומגדילים את הרעות שלהקטינן נועדו[ספ33]. חומר ראיות כגון זה הקיים בשפע מותיר בעינו את הבטחון שבו קוראים לפיקוח סניטארי — יותר, למעשה, משקראו לו אי־פעם; כפי שמראה ההצעה שהועלתה באחרונה שכל בתי הספר הציבוריים יהיו נתונים להשגחה ופיקוח של ממוני־בריאות. הן אפילו כאשר גלוי לעין כול שהמדינה עצמה גרמה לקילקול שעליו מתלוננים, האמונה באופיה המטיב של פעולתה איננה מתמעטת כלל; כאשר עינינו רואות בעובדה שאחרי שלפני שנות דור העיריות הוסמכו, או בעצם חויבו, להתקין מערכות ניקוז שתיעלו שופכין אל הנהרות ובאופן זה זוהמו מקורות המים, הורמה צעקה נגד מפעלי המים על הזיהומים שבמימיהם — צעקה שנמשכה אחרי שהערים האלה אולצו בהוצאות נוספות עצומות לשפץ את מערכות הניקוז שלהן שיפוץ מהפכני ממש. וכעת, כתרופה היחידה שעולה על הדעת מגיעה הדרישה שהמדינה באמצעות שלוחותיה המקומיות תקח עליה את העסק כולו. מעשיה השגויים של המדינה נעשים, ממש כמו במקרה של מגורי פועלי התעשיה, לסיבות להתחנן אליה לעשות עוד יותר.

הסגידה הזאת לרשות המחוקקת מבחינה אחת ראויה עוד פחות לסלחנות מעבודת האליל שהזכרתי בדיוק לפני כן. לפרא עומדת הטענה שהאליל שלו שותק — איננו מודה בדיבור מפורש בחדלון כחו. אך האדם המצוולז מתעקש לייחס לאלילו שיצר בידיו שלו כחות שהאליל מודה בדרך זו או אחרת שאינם. אינני מתכוון רק שוויכוחי המחוקקים מודיעים לנו בכל יום על צעדי חקיקה שחוללו רע במקום טוב; וכן אין כוונתי מצטמצמת לכך שאותם אלפי חוקי פרלמנט המבטלים חוקי פרלמנט שקדמו להם הינם אלפי הודאות בכשלונם של חוקים. וכן אין כוונתי רק לבעין הודאות רשמיות של השלטון כגון זו הכלולה בדו"ח ועדת חוק העניים שאמרה — „אנחנו מוצאים בצד אחד שכמעט אין הוראת חוק הקשורה לסעד ציבורי לעניים שהשיגה את כוונת החקיקה, ושרובן יצרו רעות חדשות והחמירו את אלה שלמניעתן הן נועדו."[ספ34] אלא אני מתכוון להודאות מפורשות מפי מדינאים ומפי משרדי ממשלה. הנה למשל בעצומה שהוגשה למר גלדסטון ושאומצה על ידי אסיפה בעלת השפעה עצומה שכונסה בראשות לורד ליטלטון המנוח אני קורא:

—

„אנחנו החתומים מטה, חברי בית הלורדים ובית הנבחרים, משלמי ארנונה ותושבי המטרופולין, בתחושה חזקה של האמת והעצמה שבדבריך לפני בית הנבחרים בשנת 1866 ש,עדיין קיים מצב עגום ומזמין בכיה של כל סידורי העניינים שלנו בקשר לעבודות ציבוריות — הססנות, אי־ודאות, עלות יקרה, ראוותנות בזבזנית ביחד עם קטנוניות, וכל המידות הרעות הסותרות זו את זו העולות על דעת כל אדם כולן מתאחדות בשיטה הנהוגה אצלנו כעת׳" ועוד כהנה וכהנה בארוכה.[ספ35]

והנה שוב דוגמה אחרת, בתרשומת מהעת האחרונה (נובמבר 1883) של ועדת המסחר והמלאכה, ובה נאמר שמימי

„ועדת שברי האניות משנת 1836 כמעט לא עבר מושב פרלמנט מבלי שהועבר איזה חוק או נעשה איזה צעד בידי המחוקקים או בידי הממשלה אשר זוהי מטרתם" [למנוע שבר אניות]; וש„ריבוי החוקים השונים, שאוחדו כולם לחוק אחד בשנת 1854, נעשה שוב לשערוריה ולקלס": כאשר כל צעד וחוק חדש נעשה מפני שהקודמים לא פעלו כראוי. ואז מגיעה בעת ההודאה ש„האבדות בחיי אדם ובאניות היו גדולות יותר משנת 1876 והלאה ממה שהיו לפני כן מעולם." בינתים הועלתה עלות הניהול מ־17 000 בשנה ל־73 000 בשנה.[ספ36]

אחרות; אחת מהן שהבאתי בהזדמנות מוקדמת יותר על וינדזור, שם נמצא כמו שנמצא אחר כך באדינבורוך שלא היה שום טיפוס באזורים שלא היו מנוקזים, ואילו באזורים המנוקזים הפיל הטיפוס חללים רבים. Study in Sociology, chap. i., notes.

[ספ33] כאן אני מסתמך גם על ידע אישי, שכן יש כעת לפני תזכירים שנעשו לפני 25 שנה והמתעדים תוצאות מהמין הזה לפעולות השלטון שהתקבלו מול עיני המשגיחות. עובדות המאמתות את הטיעון נמסרו באחרונה בידי סר ריצ׳רד קרוס בכתב העת *המאה התשע-עשרה* גליון ינואר 1884 עמ׳ 155.

[ספ34] Nicholl's History of English Poor Law, ii. p. 252.

[ספ35] ראה עיתון טיימז מיום 31 במרץ 1863.

[ספ36] כאן מובאות רק דוגמות אחדות חדשות. מספרים שמסרתי מוקדם יותר בספרים ובמאמרים יימצאו בתוך: Social Statics (1851); „Over-Legislation" (1853); „Representative Government" (1857); „Specialized

איך למרות ידיעת ההיפך מתלהב הדמיון מתבסיסים מלאכותיים כשמשתמשים בם באופן מסוים, זה מפתיע כל פעם מחדש. אנחנו רואים את זה לאורך כל תולדות האנושות, מצבעי המלחמה שהפרא מפחיד בהם את אויבו, עבור לטכסים דתיים ותהלוכות מלכותיות, עד גלימת השרד של דובר הבית ומקל הקאוואס הלבוש מדים רשמיים. זכור לי ילד אחד שהיה מסוגל להביט בשויון־נפש מתקבל על הדעת במסכת־ריקוד פראית מפלצתית כשהחזיקוה ביד, אך נס משם בזעקות אימה כשאביו שם אותה על פניו. שינוי התיחסות מאותו מין פוקד קהלי בוחרים כשבניהם־שכניהם עולים מהעיירות ומהאזורים הכפריים אל בית המחוקקים. כשהם ניצבים לעיניהם כמועמדים, אנשי המפלגות צועקים להם בינויי גנאי והצעות מגוחכות, מפריעים להם לדבר ועושים בהם כל מיני צחוק בחוסר דרך ארץ מוחלט וגלוי. אבל מיד משהתאספו בווסטמינסטר אותם מבוזים, נתקפים, נלעגים ומוכרזים כלא־יוצלחים בלתי־מביני־שום־דבר — מיד הם זוכים לאמון מלא עיוור ונטול מעצורים. לפי התחינות המוגשות אליהם אין דבר בעולם שחכמתם ועצמת כוחם לא יוכלו לעשותו ולהשיגו.

התשובה לכל זה תהיה בלי ספק שההכוונה הטובה ביותר שאפשר לקבל היא הבאה מ„חכמת הכלל" — שהאנשים שנבחרו מתוך העם בהנהגת מעטים שנבחרו מתוכם יפעילו את מיטב כוחותם לאור כל הידע הקיים לטיפול בעניינים המונחים לפניהם. „וכי מה עוד יותר מזה תוכל לבקש?" — ישאלו רוב הבריות.

תשובתי היא שאותו מיטב כל הידע הקיים אשר מצויידים בו ניגשים לפי האמונה הרווחת המחוקקים לביצוע חובתם — הרי הוא ידע שרובו הגדול בלתי שייך בעליל לעניינים הנדונים, ושיש להאשים אותם על כי אינם תופסים מהו הידע השייך לעניינים המופקדים בידם. שום היקף ועומק של לימודי השפות שמצטיינים בהם רבים מתוכם יועילו אפילו במעט; גם לא יהיו להם לעזר רב הספרויות הפתוחות בפניהם באמצעות אותן שפות. נסיונות מעשיים בפוליטיקה והגיגים פוליטיים הבאים מחברות קטנות בעת העתיקה באספקלריא של פילוסופים המניחים שמלחמה היא מצב העניינים הנורמלי, שעבדות גם נצרכת וגם צודקת, ושנשים צריכות לעולם להישמר תחת חסות והשגחה, כל אלה יכולים לעזור להם אך במעט מאד בשיפוט איך יפעלו חוקי פרלמנט באומות גדולות בנות ימינו. יכולים הם להעמיק הרהר על מעשי כל האישים הדגולים אשר בידיהם, על פי תורת קרלייל, מעוצבת החברה, ויכולים הם לבלות שנים בדגירה על אותם רישומים וסיפורים על עימותים בינלאומיים ובגידות ותככים וחוזים הממלאים את ספרי ההיסטוריה, מבלי שיהיו קרובים יותר בהרבה להבנת האיך והמדוע של מבנים חברתיים והמעשים הנעשים בתוכם והדרכים שבהן משפיעים חוקים על אלה ועל אלה. גם המידע הנקלט מהחברים בבית החרושת או בבורסה או בבית המשפט אינו תורם הרבה להכשרה הנדרשת.

מה שדרוש באמת הוא לימוד שיטתי של דבר הגורר דבר בין בני אדם החיים ומתפקדים בתוך מארג חברתי. אף על פי שתודעה מבוררת של סיבתיות היא התכונה האחרונה הנוצרת במהלך התקדמות השכל — אף על פי שאצל הפרא אפילו סיבה מכנית פשוטה אינה נתפסת כמה שהיא — אף על פי שאפילו אצל היוונים תעופת הרומח נחשבה כמולכת בידי אל — אף על פי שמימיהם וכמעט עד ימינו אנו נהוג היה לראות במחלות המפילות חללים רבים מגפות ממקור על־טבעי — ואף על פי שבין התופעות החברתיות, שהן המסובכות מכל התופעות, ראוי לצפות שהסיבתיות השולטת בהן תיוותר נסתרת אחרונה; ועם זאת, בימינו קיומם של יחסים סיבתיים כאלה התברר די הצורך כדי שכל בר דעת יבין בעל ברחו שלפני שישלח ידיו להתערב בגורמיהם הוא חייב לשקוד על לימודם. העובדות הפשוטות הידועות עתה שיש קשר בין מספר הלידות, המיתות והנישואין ובין מחיר הדגן, ושבאותה חברה באותו דור היחס המספרי בין פשיעה לאוכלוסיא משתנה בתוך גבולות

Administration" (1871); Study of Sociology (1873), ובנספח להנ"ל (1880); מלבד מקרים המובאים בחיבורים קטנים יותר.

צרים — מן הדין שילמד מהן כל אדם שמאוויי אדם המודרכים על ידי מנת השכל הכרוכה איתם פועלים באופן אחיד למדי. המסקנה מתבקשת שבין הגורמים החברתיים אותם שמקורם בחקיקה והפועלים באופן דומה בסדירות ממוצעת בהכרח לא רק ישנו את מעשיהם של בני האדם אלא כתוצאה מזה את טבעיהם בכיוונים שלא היתה כל כוונה להטות אליהם. צריך להכיר בעובדה שהסיבתיות החברתית יותר מכל סיבתיות אחרת מולידה פירות ופירי־פירות; וצריך להבין שתוצאות עקיפות ומרוחקות אינן הכרחיות פחות מהתוצאות המיידיות. אין כוונתי שקיימת הכחשה של היגדים והיסקים אלה. אבל יש אמונות ויש אמונות — יש אלה שמצהירים עליהן מן השפה ולחוץ, יש המשפיעות על ההתנהגות במידה קטנה זו או אחרת, ויש המושלות עליה בכל הנסיבות בלי כל יכולת לעמוד בפני השפעתן; ולרוע מזלנו אמונות המחוקקים בקשר לסיבתיות בעניינים חברתיים הן מהסוג השטחי. נסתכלה נא בכמה מהאמיתות שהכול בשתיקה מודים בהן אך כמעט אין מי שנותן דעתו להתחשב בהן בבואו לחוקק חוקים.

ישנה העובדה שאי אפשר לערער עליה שכל אדם במידה מסוימת נתון לשינוי תכונותיו הן הגופניות והן הנפשיות. כל תורת חינוך, כל מקצוע בלימודים העיוניים והאימוניים, מחקר המספרים ועד לאיגרוף התחרותי, כל הבטחת פרס על מעשים טובים ועונש על רעים, כולם מניחים כאמיתית את הדעה הגלומה בפתגמים רבים שהשימוש או אי־השימוש בכל יכולת גופנית או רוחנית גורר אחריו שינוי הסתגלותי — הגברת היכולת או המעטתה, בהתאם להזדקקות לה.

וישנה העובדה, גם בה מכירים הכול בכל מקום שהיא מתבטאת, שהשינויים בטבע שנוצרו בדרך זו או אחרת עוברים בתורשה. אין מכחיש שבהצטברות שינויים קטנים דור אחר דור מתאים עצמו טבע היצור לתנאי סביבתו; באופן שאקלים ההורג מינים אחרים אינו מזיק למין המותאם לו. אין מכחיש שעמים בני מוצא מקורי אחד שפשטו למרחבי מחיה שונים וחיו שם חיים שונים רכשו להם במשך הזמן סגולות שונות ונטיות שונות. אין מכחיש שבתנאים חדשים מתעצבים אופיים לאומיים חדשים בעצם ימינו אלה עתה, כאשר יעידו האמריקנים. ואם אין אדם מכחיש קיומו של תהליך הסתגלות המתרחש בכל המקומות והזמנים, הרי נגזר מזה בעליל שכל שינוי בתנאים החברתיים יחולל שינויים הסתגלותיים.

ויוצאת מזה המסקנה הבלתי־נמנעת שכל חוק הפועל לשינוי באופני הפעולה של בני אדם — בהיותו מחייב, מונע או מסייע בדרכים חדשות — משפיע עליהם באופן שיגרום במשך הזמן להסתגלויות בטבעיהם. מעבר לכל תוצאה מיידית המושגת ישנה התוצאה הרחוקה, שהרוב מתעלמים ממנה, של עיצוב האופי הממוצע עיצוב חדש: עיצוב מחדש שאופיו אולי רצוי ואולי בלתי־רצוי, אך שהוא בכל מקרה החשובה ביותר מכל התוצאות שיש לקחתן בחשבון.

אמיתות כלליות אחרות אשר האזרח, ועל אחת כמה וכמה המחוקק, ראוי שיתחשב בהן עד שתהיינה משולבות במארג חשיבתו, מתגלות כשאנחנו שואלים איך נוצרות פעילויות חברתיות; וכשאנחנו מזהים את התשובה המזדקרת לעין שהן התוצאה המצטברת של מאוויי הפרטים המחפשים כל אחד לעצמו את סיפוקיו, וכרגיל הולכים בדרכים הנדמות לפי מחשבותם והרגליהם הקיימים בקלות ביותר — על פי קווי ההתנגדות המועטת ביותר: כאשר אמיתות הכלכלה המדינית משתלשלות מזה. אין צריך להביא ראיה שמבנים חברתיים ופעולות חברתיות בהכרח תוצאה הן מרגשות אנושיים המודרכים על ידי רעיונות — משל קדמונים או משל בני דור העכשיו. ושהפירוש הנכון לתופעות החברתיות יימצא בפעולה המשולבת של הגורמים דור אחר דור, אין מנוס ממסקנה זו.

פרשנות כגון זו מביאה אותנו למסקנה שמתוך סך התוצאות המצטברות של מאוויי בני אדם המחפשים סיפוקיהם, אותם יצרים ורצונות שעוררו אותם לפעילותם הפרטית ולשיתופי הפעולה בני החלטה של רגע — הם תרמו הרבה יותר להתפתחות

החברתית מהרצונות והשאיפות שתועלו דרך גורמי השלטון למיניהם. העובדה שעתה גדלים יבולי שפע במקומות שלפנים אפשר היה ללקט מהם רק ענבי סנה, היא באה לעולם בזכות הרדיפה אחרי סיפוקים אישיים במשך מאות רבות בשנים. ההתקדמות מבקתות-זרדים לבתים טובים הונעה במאוויים להרבות את הנוחות האישית; וערים קמו וצמחו מחמת אותם דחפים. מערכת המסחר והובלת הטובין, שהחלה בהחלפות שהזדמנו לרגל חגיגות דתיות והנה עתה היא כל כך נרחבת ומסועפת, נוצרה כל כולה רק על ידי מאמצי בני אדם להשיג את מטרותיהם הפרטיות. השלטונות למיניהם תמיד הקשו והכבידו על גדילתה ועיוותו את צורתה, אך בשום אופן לא קידמו אותה; חוץ ממילוי מקצת חובתם בשמירה על סדר ציבורי. והוא הדין והעניין עם אותם הרחבות הידע ושיפורי המכשירים שאיפשרו את השינויים המבניים הללו והגברה זו של כל הפעילויות. אין זאת המדינה מי שחבים לה את ההמצאות המועילות המרובות מאת-החפירה ועד הטלפון; לא המדינה היתה זאת שאיפשרה ניווט למרחקים בעזרת אסטרונומיה מפותחת; לא המדינה גילתה את תגליות הפיסיקה, הכימיה וכל השאר, שלאורן הולכים בעלי התעשיה החדישה; לא המדינה המציאה מכונות לעשיית כל מיני האריגים ולהעברת בני אדם וסחורות ממקום למקום ולהקלת חיינו בכל יום ובכל מקום באלף אופנים. העסקות חובקות העולם הנסגרות במשרדי הסוחרים, שאון התעבורה הממלא את רחובותינו, מערך הפצת הסחורות לקמעונאים ולצרכנים המביא כל דבר להישג יד נוח ומספק צרכי חיינו בכל יום עד פתחי בתינו, אין מקורם של אלה בממשלה. כל אלה נולדו והושגו בפעולות חופשיות של אזרחים, כיחידים ובקבוצות. הן לפעולות החופשיות האלה חבים השלטונות את עצם האמצעים שבהם עושים הם את חובותיהם. הפשט מעל המנגנון הפוליטי את כל העזרים שסיפקו לו המדע והאומנות — השאר לו רק את אלה שהמציאום פקידי ממשלה; והוא יחדל מפעול. הלשון עצמה אשר בה נרשמים חוקיו של השלטון וניתנות בו בכל יום פקודותיו לשלוחיו הנה היא כלי שאין בין מקורו ובין המחוקק שום קשר בעולם; אלא היא כלי שצמח והתפתח מבלי שאיש שם לבו אליו, מהמשא ומתן בין בני אדם אגב רדיפת כל אחד ואחד אחר סיפוקיו האישיים.

ועוד אמת נוספת שהקודמת מכינה אותנו אליה היא שהאירגון החברתי הזה שהתהווה מאליו מקושר כל כך בתוכו עד כי אי אפשר לפעול על חלק אחד ממנו מבלי לפעול על ידי זה במידה גדולה או קטנה על כל החלקים כולם. אנחנו רואים את זה בלי מקום לטעות כשמחסור בכותנה משתק בתחילה אזורי תעשיה מסוימים ואחר כך משפיע על מעשי משווקים סיטונים וקמעונאים בכל הממלכה, וכן על מעשי אלה שהם נוהגים לספק להם, ובהמשך מגיעה ההשפעה ליצרני אריגים אחרים, כגון פשתן וצמר ושאר סיבים, ולמשווקיהם וכן למי שלובשים אותם. או אנחנו רואים את השתלשלות ההשפעות כשעליה במחירי הפחם, לבד ממה שהיא משפיעה על משקי הבית בכל מקום, מעלה את מחירי המוצרים ומשנה את דפוסי צריכתם והרגלי הצרכנים. מה שאנחנו רואים בבירור במקרים האלה שציינתי הוא מה שקורה בכל מקרה ומקרה, בין אם שמים לב לשרשרת ההשפעות ובין אם אין מרגישים בה. וגלוי וברור הדבר שחוקי הפרלמנט הם בין אותם גורמים שיש להם לבד מהתוצאה הנובעת מהם במישרין תוצאות לאין ספור מכל מיני סוגים. וכמו אותה הערה ששמעתי פעם מפי פרופסור דגול אחד אשר לימודיו נותנים בידיו שפע של כלים לשפוט בדבר: „משהתחלת פעם אחת להתערב בסדרי הטבע, אי אפשר לדעת איפה תיגמרנה ההשלכות." ואם נכונים דבריו אלה לגבי אותו טבע שלמטה ממדרגת האדם אשר עליו אמרם, על אחת כמה וכמה היא נכונה ביחס לאותם סדרי טבע שנוצרים בקיבוץ בני אדם ומפעולות הגומלין ביניהם.

ועתה כדי להחדיר לתודעה את המסקנה שהמחוקק ראוי שיביא עמו מודעות חיה לאמיתות הללו ולאחרות כיוצא בהן הנוגעות לחברה האנושית אשר עמה הוא מתכוון להתעסק, הניחו לי ואציג בפניכם בקצת יותר הרחבה אחת

מהן שעדיין לא הוזכרה.

המשכיותו של כל אחד מהמינים המפותחים יותר של יצורים תלויה בהתאמה לשני עקרונות מנוגדים בתכלית, פעם לזה ופעם לאחר. צריך להתיחס לחיי צעיריהם ולחיי מבוגריהם בדרכים הפוכות ממש. נעיין בהם לפי הסדר הטבעי.

אחת העובדות המפורסמות ביותר היא שבעלי חיים בני מינים נעלים יותר, בהיותם איטיים לפי היחס בגדילתם לבשלות, משהגיעו אליה מסוגלים הם לסייע לצאצאיהם יותר מבני מינים נחותים מהם. מבוגריהם מטפלים בצעיריהם במשך זמן ארוך יותר או פחות, כאשר הצעירים עדיין אינם יכולים לדאוג לעצמם; וגלוי לעין הוא שקיום המין יכול להיות מובטח רק על ידי טיפול הורים בוולדיהם המותאם לצורך הנובע ממצבם שעדיין איננו מושלם. אין צריך ראיה שגוזל הציפור שטרם נפקחו עיניו או גור הכלבים הקטן אפילו שהוא רואה כבר היה מת במהרה אילו צריך היה לשמור בעצמו על חום גופו ולהשיג מאכלו לעצמו. הסיוע־בחינם מההורים בהכרח גדול לפי היחס בהיות הצעיר בעל ערך מועט בלבד לעצמו או לאחרים; והוא יכול לקטון באותה מהירות שהצעיר בהתפתחותו המתקדמת מסגל לו ערך, קודם לקיום עצמו, ובמשך הזמן לתמיכה באחרים. במלים אחרות, בזמן שלפני הבשלות צריכות ההטבות המתקבלות להיות ביחס הפוך לכח או ליכולת של המקבל. ברור שאילו בחלק הראשון הזה של החיים היו הטובות הניתנות יחסיות לזכויות, או לגמול בעבורן, היה אותו מין נעלם בתוך דור אחד.

מהמשטר הזה של הקבוצה המשפחתית נפנה נא למשטר אותה קבוצה הגדולה יותר שחבריה בני המין הבוגרים. שאלו מה קורה כשהפרט החדש משהשיג שליטה מלאה בכחותיו ואינו מקבל עוד סיוע מהוריו מושלך על עצמו. עכשיו נכנס לפעולה עיקרון שהוא בדיוק הפוך מזה ששרטטנו קודם. במשך כל שארית חייו מקבל כל אחד מהבוגרים טובות ביחס ישיר לזכויותיו — פרס בהתאם לזכאות: כאשר הזכויות והזכאות בכל מקרה מוגדרים כיכולת למלא כל מה שהחיים דורשים כדי להשיג מזון, להבטיח קורת גג, להימלט מאויבים. בתחרות עם בני מינו ובעימות עם בני מינים אחרים הוא נשחק ולבסוף מחוסל — או שהוא משגשג ומוליד בצלמו כדמותו: תלוי בכשרונותיו. וגלוי לעין שמשטר הפוך מזה, אילו אפשר היה לקיימו, היה חותם את גורל המין לאבדון. אילו היו ההטבות שמקבל כל אחד מהפרטים יחסיים למידת נחיתותו — אילו כתוצאה מזה היתה התרבות הנחותים מומרצת והתרבות הטובים יותר היתה מוכבדת במכשולים, התוצאה היתה התדרדרות מחמירה והולכת של המין; ולבסוף המין המדורדר לא היה עוד מסוגל לעמוד על שלו מול אויביו ומתחריו.

האמת הרחבה אפוא שאני מבקש להעיר אליה כאן היא שסיגנון פעולת הטבע בתוך קבוצת המשפחה שונה בתכלית מזה שמחוצה לה; ושחריגת הטיפול באופן האחד לתחומו של הפכו תהיה קטלנית לאותו מין בין מיד ובין בהשתלשלות סיבות.

כלום יש מי שמדמה בנפשו שכל זה איננו שייך למין האדם? הרי הכחש לא יוכל להכחיש שבתוך המשפחה האנושית, כמו בתוך המשפחה של כל מין נחות יותר, היה זה קטלני לחלק הטבות בהתאם לזכויות. היכול הוא לטעון שמחוץ למשפחה בעולם המבוגרים רצוי לחלק הטבות שלא בהתאם לזכויות? היבקש כי נאמין שלא יאורע שום רע אם לבלתי־מוכשרים יינתן לשגשג ולהתרבות כמו למוכשרים, או יותר מהם? חברה של בני אדם העומדת בעימות או בתחרות עם חברות אחרות יכולה להיחשב כמעין מין בפני עצמו, או ליתר דיוק כמעין תת־מין; ובהכרח נכון לגביה מה שנכון לגבי כל מין או תת־מין אחר, שהיא לא תוכל לעמוד על שלה במאבק עם חברות אחרות, אם היא תכביד על חלקיה המוצלחים יותר כדי שתוכל להעניק יתרונות לחלקיה הנחותים. בוודאי לא יוכל איש לעצום עיניו בפני העובדה שאילו היתה החברה מאמצת לה את עקרון הפעולה של המשפחה ומיישמת אותו במלואו, באופן שכל אחד יקבל ביחס הפוך לזכאותו, כליה מהירה היתה נגזרת על אותה חברה. ואם כן הדבר, אז חדירה אפילו חלקית של משטר המשפחה למשטר המדינה תגרור אחריה באיחור־מה תוצאות הרסניות.

החברה בהיותה מאורגנת בגוף אחד אינה יכולה להתערב בלי תוצאה אסונית מיד או לאחר זמן במשחק בין אותם שני עקרונות מנוגדים זה לזה שתחת ממשלתם השיג כל מין ומין את התאמתו לאופי חייו ומשמר את התאמתו במיטבה.

בכוונה ובמחשבה כתבתי „החברה בהיותה מאורגנת בגוף אחד": לא בכוונה לשלול או לגנות סיוע הניתן לנחותים בידי הנעלים מהם בהיותם יחידים. אף על פי שאם הוא ניתן כל כך בלי הבחנה עד שהוא מאפשר לנחותים להתרבות הוא מזיק לחברה, הסיוע מיחידים ליחידים, שיידרש בהיעדר סיוע מהכלל המאורגן של החברה יותר משהוא נדרש כיום, ויינתן אז כרוך ביותר הבנה לאחריות שבחלוקה, באופן שיועדפו האנשים הטובים שמזל רע פגע בהם יותר מהבלתי־ראויים בעלי האופי המושחת; מה גם שיש תמיד תועלת לחברה מתרבות של רחמנות ועזרה הדדית השורות בה. ואולם בכל זה אפשר להודות, ועדיין יש לעמוד על העיקרון של הפרדה מוחלטת בין מוסר המשפחה ומוסר המדינה; ועל כך שכשם שהעיקרון המנחה את האחד חייב להיות הנדיבות, העיקרון המושל באחר מוכרח להיות היסוד החיוני של הצדק — שמירה קשוחה על אותם יחסים רגילים בין האזרחים אשר תחת ממשלתם כל אחד מקבל בתמורה לעבודתו, הפשוטה או המלומדת, הגופנית או השכלית, כמה שהוכח על ידי הביקוש שהוא ערכה של אותה עבודה: גמול כזה אפוא שיתן לו את היכולת לשגשג ולגדל צאצאים ביחס ישיר לאותן סגולות שמקנות לו ערך בעבור עצמו ובעבור אחרים.

ואף על פי כן, הגם שהאמיתות האלה גלויות ובולטות לעין כל מתבונן שירים ראשו מעל מילוניו וחוזיו וספרי חשבונותיו ויביט סביבו על אותו סדר טבעי של הדברים אשר תחת ממשלתו אנחנו מתקיימים ואשר אליו עלינו להתאים עצמנו, בכל זאת לא פוסקים הדיבורים בזכות השלטון הדואג לנתיניו כאב לילדיו. הפלישה של מוסר המשפחה אל מוסר המדינה, במקום שיראוה כמזיקה לחברה, דורשים אותה יותר ויותר כאמצעי היחיד להועיל לחברה. כל כך פשתה עתה האשליה הזאת עד שאמונתם של אלה נגועה בה שאפשר היה לחשוב כי הם מחוסנים מפניה. במאמר אחד שמועדון קובדן העניק לו את הפרס בשנת 1880 מופיעה הקביעה ש„האמת שבמסחר החופשי אפופה בערפל טעות המתירנות"; ומודיעים לנו שם ש„אנחנו זקוקים לעוד הרבה יותר שלטון אבהי — אותה מפלצת להפחדת ילדים שהתיראו ממנה הכלכלנים הישנים."ספ37

האמת שהקפדנו למעלה על קביעתה חשובה ונחוצה ביותר, שכן קבלתה או דחייתה נוגעת לכל מארג המסקנות הפוליטיות, ולכן יסלח לי הקורא על כי אדגיש אותה ביתר תוקף ואביא פה כמה פיסקאות מחיבור שפירסמתי בשנת 1851: אקדים רק זאת שאין לראותני מחוייב למה שמשתמע מהן מהטלאולוגיה, כלומר הסיבתיות המכוונת על ידי התכלית. אחרי שתיארתי „אותו מצב מלחמת הכול בכול המתקיים בכל הרמות הנמוכות יותר של הבריאה" והראיתי שבאופן ממוצע יוצא ממנו טוב, המשכתי שם לאמור: —

„עוד שימו לבכם גם לעובדה שטורפיהם אוכלי בשרם מכלים מתוך עדרי אוכלי העשב לא רק את הפרטים הזקנים כי אם גם את החולניים, הגדלים פגומים או מעוותים והפחות זריזים וחזקים. הליך הטיהור הזה ביחד עם המלחמה על הנקבות בעונת הייחום שומר את המין מפני הידרדרות בגלל התרבות הפרטים הנחותים ובו מובטח המשך קיום מצב של התאמה מושלמת לתנאי הסביבה ובעקבותיה מירב האושר.

התפתחות הרמות הגבוהות יותר של הבריאה היא תהליך של התקדמות לעבר צורת הוויה המסוגלת לקבל אושר שאין המגרעות האלה מעיבות עליו. מין האדם הוא זה אשר בו מגיעה ההשתלמות לתכליתה. הציוויליזציה היא השלב האחרון של הישגיה. והאדם המופתי הוא האדם אשר בו מתמלאים כל התנאים להישג הזה. בינתים רווחת האנושות הקיימת ויציאתה אל הפועל של מושלמות אחרונה זו מובטחות בידי אותה משמעת, אשר עם כל חומרתה היא מיטיבה, שכפופה לה הבריאה הנושמת בכללותה: משמעת שאינה

ספ37 On the Value of Political Economy to Mankind. by A.N. Cummings; pp. 47, 48.

יודעת רחמנות בפעולתה לקידום הטוב: חוק שואף־אושר שלעולם אינו יוצא מגדרו כדי למנוע סבל חלקי וזמני. עוניים של הבלתי־מוכשרים, הצרות הפוקדות את הכסילים, גוויעת העצלנים ברעב, ואף הדיפת החלשים הצידה בידי החזקים המותירה כל כך רבים ,במי אפסיים ובמצוקות' — כל אלה גזירות הן של רצון־להיטיב גדול ומרחיק ראות.״

„כדי להסתגל למצב של חברה מאורגנת צריך האדם לא רק להשיל מעליו את פראיותו, אלא עליו לרכוש את היכולות הנצרכות לחיי ציוויליזציה. יכולת יישום לקחים צריכה להתפתח; צורת השכל צריכה להתעצב באופן שיכשיר אותו לתפקידיו החדשים; ויותר מכל צריכה להירכש היכולת להקריב סיפוק מיידי לטובת סיפוק גדול עתידי. שלב המעבר יהיה כמובן מצב חסר אושר. בלתי־נמנע הוא שיוולד צער מחסרון חפיפה בין המבנה וההיערכות ובין התנאים החיצוניים. כל הרעות הללו הפוגעות בנו והנדמות למי שלא הבינו את העניין כתוצאות של סיבה זו או אחרת שאפשר לסלקה, בעצם הן מתלוות בהכרח להסתגלות המתרחשת בעת. האנושות נלחצת נגד מה שבא בהכרח שאין ממנו מנוס עם מעמדה החדש — היא נלחצת כמו אל תוך דפוס עד להשגת הרמוניה עם הנתונים ההכרחיים הללו, ועליה לשאת במיטב יכולתה את חסרון האושר הנובע מהילחצות זו. התהליך עבור יעבור, והסבל בהכרח יינשא. שום כח בעולם, שום חוקים מחוכמים של מדינאים חדי שכל ודקי הבחנה, שום המצאות מתקנות־עולם של אוהבי האדם למיניהם, שום תרופות פלא קומוניסטיות, שום רפורמות שהמציאו בני אדם מעולם או שעוד ימציאום בעתיד לא יגרעו מהן בקוצו של יוד. אפשר להחריף את הרעות, ואכן עושים את זה, ובמניעת החרפתן ימצאו אוהבי האדם שדה נרחב לפעולתם. אבל ישנה, כרוכה ביחד עם השינויים, כמות תקנית של סבל מובנה, וממנו אי אפשר לגרוע מבלי לשנות את עצם חוקי החיים.״

„מובן מאליו שבמידה שחומרת התהליך הזה ממותנת על ידי אהדתם החופשית של בני אדם זה לזה ראוי הדבר שתמותן; אף על פי שאי אפשר לפקפק בנזק הנגרם כאשר אהדה מופגנת בלי כל התחשבות בתוצאות האחרונות. אבל החסרונות הנובעות מזה אינם כלום ביחס אל הטובות הנגמלות בכל המקרים האחרים. רק במקום שאהדה זו מניעה לפגיעה בצדק — רק במקום שהיא מביאה להתערבות האסורה על פי חוק החירות השווה — רק במקרה שבעשותה כן היא משעה בפינה מסוימת של החיים את התבטאות היחס בין המבנה וההיערכות ובין התנאים החיצוניים, רק שם היא פועלת רע טהור. ואולם אז היא מונעת השגת מטרתה שלה. במקום למעט סבל היא מגדילה בסופו של חשבון את הסבל. היא מעודדת התרבותם של מי שמותאמים באופן הגרוע ביותר לקיום, וכתוצאה מפעולתה מעכבת התרבות המותאמים באופן הטוב ביותר — שכן היא מותירה בשבילם פחות מקום. היא נוטה למלא את העולם באלה אשר להם החיים יביאו את מירב הסבל, והיא נוטה למנוע את ההגעה אל העונג מאלה אשר להם יביאו החיים את מירב התענוג. היא מסיבה סבל מוחשי ומונעת אושר מוחשי.״

סטטיקה חברתית, עמ' 322 עד 235
ועמ' 380 עד 381 (ממהדורת 1851)

יותר משלושים השנים שחלפו משפורסמו הדברים לא המציאו לי סיבות לסגת מהעמדה שנקטתי בהם. להיפך, הן הביאו כמות עצומה של ראיות המחזקות את העמדה הזאת. התוצאות המבורכות של שרידת המותאמים ביותר מתברר שהן גדולות יותר עד אין שיעור ממה שציינתי למעלה. מר דרווין הראה שתהליך „הברירה הטבעית״ כלשון דרווין, מהווה בשיתוף פעולה עם נטיה להיווצרות שינויים בנולדים והורשת השינויים לדורות הבאים סיבה ראשית (אם כי לדעתי לא הסיבה הבלעדית) לאותה התפתחות עולמית אשר במהלכה הגיעו כל היצורים החיים, החל מהנחותים ביותר והלוך והתפצל והתבדל זה מזה, לדרגת השיכלול הנוכחית שלהם ולהתאמה לנסיבות חייהם. כל כך מקובלת נעשתה האמת הזאת על הכל שאי אפשר להזכירה בשמה בלי התנצלות־מה. ואף על פי כן, מוזר הדבר, עתה משהכירו באמת אנשי מעלה ותרבות מעודנת, בעת משהוכחה להם פעולתה המיטיבה של הישרדות המותאמים ביותר, משצריך היה לצפות מהם הרבה יותר משהיה לצפות מבני זמנים שחלפו לפנינו כי יהססו בגשתם לסבל את פעולתה ביום יותר מבכל ימי עולם שהיו לפנינו, והנה הם

עושים כל מה שהם יכולים כדי לקדם את שרידת הבלתי־מותאמים ביותר!

אבל הטענה המקדמית שבני אדם יצורים הגיוניים מוליכה אותנו תדיר להיקשים הנמצאים במבחן המציאות קולעים הרחק מהמטרה והלאה.[ספ38]

„הן אמת כדבריך; העיקרון שלך שאוב מחייהם של שלולי תבונה, והוא עיקרון שלול תבונה. לא תשכנע אותי שלבני אדם ראוי לחיות תחת אותו משטר שחיות מתקיימות תחתיו. הראיות שלך מעולם הטבע אינן אומרות לי מאומה. המצפון שלי מוכיח לי שלחלשים ולסובלים צריך לעזור, ואם יש אנשים אנוכיים המסרבים לתת יד לעזרה להם, אז החוק חייב לכוף אותם לזה. אל תספר לי שחלב החמלה האנושית משומר ליחסים בין פרטים ושלשלטונות אסור להנהיג שום דבר מלבד משפט צדק שיקוב את ההר. כל אדם שבקרבו פועם לב רחמן חש בעל כרחו שרעב וכאב והזנחה חייבים למנוע; ושאם אין די בפעולת גורמים פרטיים אז צריך לכונן גופי שלטון לשם כך."

זהו סוג התשובה שאני מצפה לה מתשעה מתוך כל עשרה. אצל אחדים מהם זה נובע בלי ספק מרגש אחוות בריות כל כך מתגבר שאינם יכולים לחשוב על סבל אנושי מבלי שהדחף להקל עליו ידחק מפניו כל מחשבה על תוצאות רחוקות. אשר לדחפים ולרגשות המושלים בשאר המשיבים על דברי אנחנו רשאים לעומת זאת לפקפק בטיבם. אנשים שכועסים בכל מיני מקרים המזדמנים פה ושם, אם לצורך שימור „האינטרסים" הלאומיים או „הכבוד" הלאומי שלנו, אין בעלי הסמכות, אלה שבשלטון, שולחים מיד כמה אלפי אנשים כדי שייהרגו חלקם בתוך מאמציהם להרוג אלפים אחרים של בני אדם אשר כוונותיהם חשודות בעינינו, אשר מוסדותיהם לדעתנו מסכנים אותנו או אשר הארץ שהם מחזיקים בה רצויה בעיני המתישבים שלנו, אנשים כאלה אי אפשר שרגשותיהם כל כך מעודנים שהמחשבה על סבל הזולת, כגון מצוקת העניים, מעבירה אותם על דעתם. אין מקום להערצה רבה לרגשי החמלה שטוענים להם אנשים המאיצים במדינאים לאמץ להם קו של שבירת חברות משגשגות ושאחר כך מביטים בשוויון נפש קר לב על התוהו ובוהו שמחוללת מדיניותם, עם כל הסבל והמוות הבאים בעקבותיו. אלה שהתרגזו, כשהבורים שלחמו על עצמאותם התנגדו לנו בהצלחה, על ש„הכבוד" הבריטי לא נשמר על ידי מלחמת נקם למחיקת המפלה, גם במחיר עוד יותר מוות ותלאות לחיילינו שלנו ולעומדים נגדם — אנשים כאלה אי אפשר שהם כל כך נסחפים בהתלהבות של רגש אנושי כמו שאפשר היה להניח לפי המלל שבמחאות כגון זו שכתבתי למעלה. אכן בצד הרגישות הזאת אשר הם טוענים שאינה מניחה להם להביט בסבלנות על צער „הקרב של החיים" המתנהל לו בשקט נראית עליהם אדישות מופלאה שאינה רק סובלת אלא ממש ששה לצפות בצער הקרבות ממש; כמו שרואים מהביקוש לעיתונים מאויירים המכילים תמונות של שדות קטל ומהשקיקה שבה נקראים דיווחים מפורטים על שפיכות דמים הדדית. מתיר לנו ההגיון להטיל ספק באנשים שרגשותיהם פועלים בצורה כזאת שאינם יכולים לשאת את המחשבה על קשיים שסובלים מהם בעיקר העצלים והממאנים לחשוב על העתיד, כאשר אותם אנשים עצמם דרשו מהמוכרים שלושים ואחת מהדורות של חמישה עשר קרבות גורליים בתולדות העולם, שבהן הם יכולים להתענג על תיאורי שחיטת אדם. הן עוד יותר מפליא הניגוד בין רכות הלב שהם נושאים על שפתותיהם ובין קשיחות הלב האמיתית של אלה המבקשים להפוך את

[ספ38] אמירתו של אמרסון שרוב הבריות מבינות עיקרון רק במקרה שאורו נופל על עובדה פרטית מניעה אותי כאן להביא מאורע מהחיים העשוי להחדיר את העיקרון האמור לראשם של אלה שבצורתו המופשטת איננו עושה עליהם רושם. לעתים נדירות מזדמנת האפשרות לאמוד את גודל הרעה הנגרמת על ידי טיפוח מושחתי המידות ובני הבליעל. אבל באמריקה באסיפת איגוד אגודות הסיוע הרחמניות של ארצות הברית ביום 18 בדצמבר 1874 נמסרה בפרטיה דוגמה מזעזעת מפי הד"ר הריס. סיפקה את הדוגמה נפה אחת במעלה הנהר הדסן המצטיינת בשיעור היחסי של עוני ופשע בתוך כלל האוכלוסיה שם. לפני כמה דורות חיה שם אחת מהסוג שקוראים במקומותינו „ילדת ביבים", מרגרט שמה, שהיתה לאם ולדנית לשבט ולדני. מלבד מספרים גדולים של אידיוטים, חלושי דעת, סובאי לשכרה, מטורפים, חסרי כול וזונות „מראים רישומי הרשויות באותה נפה מאתים צאצאים לאותה מרגרט שהיו פושעים פליליים". האם היה זה חסד או שמא היתה זאת אכזריות שאיפשרה לאלה דור אחר דור להתרבות ולהיות למארה גדלה והולכת לחברה הסובבת אותם? (פרטים ראה בחיבור של ה.ל.דגדייל *The Jukes*: a Study in Crime, Pauperism, Disease and Heredity, by R.L. Dugdale, New York; Putnams.)

מהלכם הרגיל של העניינים כדי למנוע צער מיידי אפילו במחיר של צער גדול יותר אחרי זמן כתוצאה ממהלכיהם. שכן שומעים אותם בהזדמנויות אחרות טוענים בלי כל התחשבות בשפיכות דמים ומוות שלמען האנושות בכללותה טוב להשמיד את הגזעים הנחותים ומקומם יתפסו הגזעים הנעלים. מפליאה המחשבה, אבל הנה הם שאינם יכולים להישאר שלווים נוכח הרעות הנלוות למאבק ההישרדות כשהוא מתנהל בלי אלימות בין פרטים בחברה שלהם עצמם, בשלוה ובלב שקט הם שוקלים רעות כאלה בצורתם המועצמת והסיטונית כשהן נעשות באש ובחרב לקהילות שלמות ולעמים שלמים. ואם כן לפי דעתי לא כבוד גדול ראוי להתחשבות הרחמנית בנחותים בבית, כשהיא מלווה בהקרבתם ללא רחמים של הנחותים בחוץ לארץ.

ועוד פחות מכובדת נראית ההתחשבות הקיצונית הזאת בבני דמנו שלנו המשולבת בהיעדר כל התחשבות בבני דם אחר, כשאנחנו מתבוננים בשיטותיה. אילו היתה ההתחשבות מניעה למאמץ אישי להקלת הסבל, הסכמה והכרה לא היו מאחרות לבוא. אילו היו הרבים המביעים את הרחמנות הזולה הזאת כמו המעטים המקדישים בסבלנות שבוע אחר שבוע ושנה אחר שנה חלקים גדולים מזמנם כדי להושיע ולעודד ולפעמים לשעשע אותם שקצתם במזל ביש ואחרים בחסרון כשרון או התנהגות כושלת מובאים לחיי קושי וצער — או אז היו גם הם ראויים להוקרה בלתי־מסוייגת. כל כמה שיש יותר אנשים ונשים שעוזרים לעניים לעזור לעצמם — כמה שיש יותר מאלה שאהדתם מובעת באופן ישיר ולא על ידי שלוחים, ככה נשמח. אבל רובם העצום של המבקשים למתן באמצעות החוק את מצוקות הלא־יוצלחים והמופקרים מציעים לעשות מעט מאד מזה על חשבונם שלהם עצמם ובעיקר הרוב הגדול על חשבון אחרים — לפעמים רק בתנאי שאותם אחרים יסכימו, אך בדרך כלל בלי סייג כזה. עוד יתרה מזאת: שכן אותם שמכריחים אותם לעשות כל כך הרבה ועוד יותר למען השרויים במצוקה, במקרים רבים זקוקים הם עצמם כמו הללו או יותר מהם שמשהו ייעשה למענם. העניים הראויים לגורל טוב יותר נכללים בתוך אלה שמועמס עליהם עול התשלום על צרכי החיים של העניים שאינם ראויים לגורל טוב יותר. כמו שבמשטר חוקי העניים הישנים הוכרחו פועלי הכפיים החרוצים והדואגים לעתיד לשלם כדי שלא יסבלו אלה שאינם טובים לכלום, עד שבמקרים רבים תחת תוספת העול הזאת נשבר הפועל וחיפש בעצמו מקלט בבית העבודה לעניים — כמו שבימינו אנו כבר מודים שסך כל הארנונות הנגבות בערים גדולות לכל המטרות הציבוריות הגיע בעת לשיעור כזה „שאי אפשר לעבור אותו מבלי להכאיב ביותר לחנוונים הקטנים ולבעלי המלאכות שכבר עכשיו קשה להם מאד לשמור עצמם נקיים מכתם התואר עני"[ספ39]; ועל כן בכל המקרים המדיניות היא אחת שמחריפה את כאביהם של אלה שזכאים יותר מכולם לרחמים, כדי למתן כאביהם של אלה הראויים לרחמים פחות מכולם. בקיצור, אנשים רחמנים כל כך שאינם יכולים להניח למאבק על השרידה להביא על הבלתי־ראויים את הסבל הנגרר אחר העדר כשרונם או אחר מעשיהם הרעים, הם חסרי רחמים כל כך שהם יכולים בלי היסוס להקשות עוד יותר את מאבק הראויים על הישרדותם ולהכות אותם ואת ילדיהם ברעות מלאכותיות בנוסף לרעות הטבעיות שנגזר עליהם לשאתן!

והנה הובילתנו דרכנו לנושאנו המקורי — חטאיהם של מחוקקים. כאן עולה לפני עינינו בבירור העבירה השכיחה ביותר מאלה שעוברים המנהיגים — עבירה כל כך שכיחה וכל כך מקודשת על ידי המנהג שאין איש מעלה בדעתו שהיא עבירה. כאן אנחנו רואים שהשלטון, שנולד מתוקפנות ועל ידי תוקפנות, ממשיך לעולם להסגיר את טבעו האמיתי בהתנהגותו התוקפנית; ושאפילו מה שנדמה במבט שטחי כאילו הוא רק רחמנות, מגלה בהתבוננות קרובה יותר רשעות לא קטנה — חמלה על חשבון אכזריות. שכן כלום אין זה אכזרי להגדיל סבלות הטובים יותר כדי למעט סבלות הגרועים מהם?

ספ39. Mr Chamberlain in Fortnightly Review, December, 1883, p. 772.

פלא הדבר באמת באיזו קלות אנחנו מרמים את עצמנו במילים ובביטויים המטים את המחשבה לפן אחד של העובדות ומסיחות אותה משאר פניה. דוגמה מאלפת לתופעה הזאת ושיש לה נגיעה ישירה לעניין הנדון היא השימוש במונחים של „הגנה" ו„הגנתי" בדברי המתנגדים לסחר החופשי ובהודאה שבשתיקה שמודים להם המצדדים בו. האמת שהמפלגה האחת התרגלה להעלימה והאחרת התרגלה שלא להדגישה היא שהמדיניות הזאת המכונה הגנה כרוכה תמיד בתוקפנות, ושהכינוי „קורא לתוקפנות" מן הדין שיבוא במקום „מצדד בהגנה" המורגל. שהרי אין דבר בטוח יותר מההגיון הפשוט שאם לצורך הגנה על הרווחים של ראובן אסור לשמעון לקנות מלוי, או שמוטל עליו קנס (המכונה „מכס") אם הוא קונה מלוי, הרי זוהי תוקפנות נגד שמעון לצורך „הגנה" על ראובן. לא, באמת, „תוקפנים" הוא כינוי ההולם את מתנגדי הסחר החופשי כפליים יותר מהכינוי „מגינים", שכן לפי מדיניותם כדי לעבות פרוותו של יצרן אחד נגזז צמרם של עשרה צרכנים.

והנה עקבותיו של אותו עירבול מושגים בדיוק בגלל אותה הסתכלות על פן אחד בלבד של העיסקה ניכרות לאורך כל החקיקה הלוקחת בכח הזרוע רכושו של איש אחד כדי לתת טובות חינם לאיש אחר. כרגיל כשעולה לדיון אחד מהצעדים הרבים והשונים בכיוון הזה המחשבה המכוונת אותו היא זו על ראובן המיסכן שצריך להגן עליו מפני רעה כלשהי; וכל מחשבה אינה מוקדשת לשמעון העובד קשה למחייתו שאותו תוקפים, אשר הוא ברבים מהמקרים ראוי הרבה יותר לרחמים. כסף נסחט בכח (בין באופן ישיר ובין באמצעות שכר דירה גבוה יותר) מכיסה של רוכלת חנות הבטן המסוגלת אך בחסכנות קיצונית לפרנס את עצמה, מהבנאי שעבודתו נשללה ממנו על ידי שביתה, מהמכונאי שחסכונותיו מתמוססים בשעת מחלה, מהאלמנה המכבסת או תופרת מצאת החמה עד צאת הנשמה כדי לתת לחם בפי יתומי בעלה; וכל זאת, כדי להציל מרעב את הבזבזן העצל, כדי שילדיהם של שכנים פחות עניים יקבלו שיעורים בזול וכדי שאנשים שונים, רובם במצב יותר טוב מאלה שהזכרתי, יוכלו לקרוא עיתונים ורומנים בחינם! הטעות בקריאת השמות חמורה בבחינה אחת יותר מזו המתירה לתוקפנים להיקרא מגינים; שכן כפי שהראינו כרגע כרוכה ההגנה על עניים בעלי מידות מושחתות בתוקפנות כלפי העניים בעלי המידות הטובות. אמת היא בלי ספק שרוב הכסף הנסחט בכח בא מאלה שמצבם יחסית שפיר. אבל אין זו נחמה לאותם קשי־יום שמהם נסחט השאר. אכן אם ההשוואה תיערך בין הלחצים המופעלים על כל אחד משני המעמדות יתברר שאי־הצדק חמור עוד יותר משנראה במבט ראשון; שכן פירוש סחיטת הכסף מהמסודרים הוא ויתור על מותרות, ואילו בשביל העניים פירושו חסרון דברים הצריכים.

ועתה ראו את הנקמה המאיימת לבוא בעקבות החטא הכרוני הזה של המחוקקים. הם ומעמדם ביחד עם כל בעלי הרכוש שרויים בסכנה לסבול מיישום גורף של אותו עיקרון כללי אשר לקיומו טוען למעשה כל אחד מחוקי החרמת הכסף האלה של הפרלמנט. שכן מהי ההנחה שבשתיקה שעל פיה עוברים חוקים מהסוג הזה? היא ההנחה שאין לשום אדם זכות על רכושו, אפילו לא על מה שהרוויח או יצר בזעת אפיו, אלא בתנאי שהציבור המאורגן מרשה לו; ושהציבור המאורגן זכאי לבטל את הזכות בכל מידה שנראית לו הולמת. לא תיתכן הצדקה להחרמה זו של ממון שמעון לטובת ראובן, חוץ מאחת שמתחילה בקביעה שלחברה בכללותה זכות מוחלטת על כל מה שיש לכל אחד מפרטיה. וכעת המשפט הזה, שהיה הנחה שבשתיקה, מוכרז בגלוי. מר ג'ורג' וחבריו, מר הינדמן ותומכיו דוחפים את התיאוריה לתוצאתה ההגיונית. הם למדו מדוגמות שמספרן גדל שנה אחר שנה שליחיד אין זכויות אלא כאלה שהכלל רשאי לרמוס אותן באופן שוויוני; והם אומרים עכשיו: „יהיה קשה, אבל אנחנו נשנה את הכלל שלמדנו" ולרמוס את זכויות היחיד לגמרי ומכל וכל.

חקיקה מוטעית מהסוגים שהזכרתי מוסברת במידה רבה, והגערה בה מוקהית כלשהו, אם נתבונן בעניין במבט מרחוק. שורש הטעות נעוץ בתפיסה

שהחברה יצור מלאכותי, כאשר באמת היא יצור שגדל מאליו. לא העניקה התרבות שלנו, לא זו של ימים עברו וגם לא זו של היום, לרבים תפיסה מדעית של המושג „חברה" — תפיסתה כבעלת מבנה טבעי שבמסגרתו מקושרים ותלויים זה בזה כל מוסדותיה, השלטון, הדת, התעשיה, המסחר וכל השאר, — מבנה שהוא בבחינת־מה בעין אורגניזם חי. גם כשמכירים בתפיסה הזאת מהשפה ולחוץ, אין הכרה־לכאורה זו משפיעה על הגישה הכללית ועל המעשים בפועל. להיפך, מתיחסים בדרך כלל אל האנושות־כגוף־מאורגן כאילו היא איזה גוש בצק שהטבח יכול לעשות ממנו לפי רצונו תחתית של פשטידה, או פחזנית, או טורטית. הקומוניסט אינו מותיר מקום לטעות לגבי דעתו שהציבור המאורגן יכול לקבל צורה זו או אחרת על פי רצון המעצב; וההנחה המונחת בשתיקה ביסודם של חוקי פרלמנט רבים היא שחבר בני אדם שנכפה עליו סידור זה או אחר יישאר באותה צורת סידור שהתכוון אליה מי שכפה אותה עליו.

אכן אפשר לומר שאפילו עם התפיסה המוטעית הזאת של החברה כחומר ביד היוצר במקום כאורגניזם חי צריך היה כל אחד להתעורר על ידי העובדות הנדחפות לו תדיר תחת אפו לספקנות בקשר לסיכויי ההצלחה של דרך זו או אחרת המוצעת כדי לשנות פעולותיהם של בני אדם. לאזרח הרגיל כמו למחוקק מספק הנסיון היום־יומי בביתו הוכחות שהתנהגות אנושית ממאנת להיכנס לסד של חישובים. כבר ויתר האיש על המחשבה שינהל את אשתו והוא מניח לה לנהל אותו. ילדים שעליהם ניסה פעם תוכחות, פעם עונשים, פעם דיבורי מתק מושכי לב, פעם דברי מתיקה, הנה לשום שיטה אינם מגיבים בצורה משביעת רצון; ושום הסבר ושכנוע אינו מונע מאמם להתיחס אליהם באופנים שהוא חושב שהם מזיקים. וכן התנהלותו עם משרתיו, אם בדברי טעם ואם בנזיפות, במקרים נדירים היא משיגה את מבוקשה לאורך זמן: תשומת לב בלתי מספקת, או חסרון דיוק בזמנים, או בנקיון, או בהימנעות משכרות, מולידה שינויים תדירים. ואף על פי כן, כל כמה שהוא נוכח בקשיים בניהול האנושות בפרטיה, הוא בוטח ביכולתו לנהל את האנושות המאורגנת בחברה. אזרחים שאיננו מכיר מהם אחד מאלף, שלא ראה מהם מעודו אחד ממאה, ואשר רובם הגדול משתייכים למעמדות שמדרכי החשיבה שלהם יש לו רק מושג קלוש, הוא מרגיש בבטחון כי יפעלו בדרכים שונות שאותן הוא צופה מראש וישיגו תכליות שהוא רוצה. כלום אין כאן חוסר התאמה מופלא בין ההקדמות והמסקנה?

אפשר היה לצפות שבין אם השגיחו במה שמשתמע מהעדר זה של הצלחות בבית או בין אם נתנו דעתם על הסימנים הניכרים על דפי כל עיתון שחיי החברה רחבי היקף יותר מדי, רבי פנים יותר מדי, מסובבים יותר מדי אפילו בשביל ציור מחשבתי מעורפל ובערך, היו בני אדם נכנסים לעסקי החקיקה בהיסוס רב ביותר. והנה בעיסוק הזה יותר מבכל ענף פעילות אחר הם מראים נכונות בוטחת לגשת ולעשות מעשה. בשום מקום אחר אין ניגוד מהמם כזה בין מידת הקושי של המשימה ומידת העדר ההכנה של אלה שניגשים לבצעה. כלום יש רעיון מפלצתי יותר מאמונתם התמימה שלעומת כל מלאכה ואומנות שבעולם שלמבקשים לעסוק בה דרושים לימוד והכשרה ושוליאות ארוכה, הדבר היחיד שאין בשבילו שום צורך בהכנה והכשרה ולימוד הוא עשיית חוקים לאומה!

לסיכום המסקנות העולות מהדיון, כלום אין אנחנו רשאים לומר בהגיון שמונחים לפני המחוקקים כמה וכמה סודות גלויים שהם עם זאת כל כך גלויים עד כי ראוי להם שלא יישארו בבחינת סודות בעבור מי שלוקח עליו את האחריות העצומה והנוראה של התנהלות עם מיליוני ועוד מיליוני בני אדם באמצעות גזירות שאם לא יגדילו את אושרם יעצימו את מצוקותיהם ויחישו את מותם?

ראשית כל ישנה האמת שאי אפשר להכחישה, המזדקרת לעין כול ואף על פי כן מתעלמים ממנה, שאין תופעות נראות בחברה שאין מקורן בתופעות של חיי פרטים ושרשיהם נעוצים בתופעות חיים כלליות. ומזה משתמע בהכרח שאם אין אותן תופעות־חיים גופניות ושכליות

לגמרי שלולות כל סדירות וחוקיות (הנחה הנסתרת על ידי עצם התקיימות החיים), אי אפשר שבתופעות הנגזרות מהן אין שום סדר ואין חוק מושל בהן: יש בהכרח סדר כלשהו בתופעות הנובעות מהן כאשר בני אדם המשתייכים יחדיו לאותו כלל משתפים בעל כרחם פעולה ביניהם. ברור אפוא שאם אדם שלא טרח ללמוד אותן תופעות נגזרות של סדר חברתי מתיימר להנחות ולהסדיר את החברה, בטוח למדי שיעשה נזקים.

שנית, מלבד השיקול ההגיוני שעוד לפני הכניסה לפרטים צריכה מסקנה זו לכפות עצמה על המחוקק על ידי ההשוואה בין חברות שונות. לכאורה צריך להיות ברור למדי שלפני ששולחים ידים בפרטים של האירגון החברתי צריך לחקור אם יש למוסד ההתארגנות החברתית עבר שבו התהווה והתפתח; וכדי לענות לשאלה זו טוב היה להתחיל בחברות הפשוטות ביותר, כדי לראות במה דומים מבנים חברתיים זה לזה. מחקר־חברה השוואתי כגון זה, אם אך מבצעים ממנו אפילו רק מעט, מראה דמיון מהותי בהתהוות. המוסד הנפוץ של ראש־שבט, והיווצרות סמכות הראש במלחמה; עלייתו לגדולה בכל מקום של מכשף הרפואות וכהן הדת; קיומם של סדרי פולחן בעלי מאפיינים דומים בכל המקומות; התחלות של חלוקת עבודה המופיעים בשלב מוקדם ורישומם גדל והולך עם ההתקדמות; והסיבובים השונים הפוליטיים, הכניסייתיים, התעשייתיים, המתהווים עם התגבשות קבוצות ושינוי הרכביהן במלחמה; כל אלה מוכיחים במהרה לכל מי שמשווה בין התופעות שמלבד כל הפרטים השונים יש בין החברות קווי דמיון כלליים באופני התהוותן והתפתחותן. ניכרים בהן קווי יסוד מבניים המראים שלהתארגנות החברתית יש חוקים משלה הגוברים על רצונות הפרטים; והם חוקים אשר ההתעלמות מהם בהכרח מחוללת חורבן.

ואז, שלישית, ישנו המצבור הגדול של מידע מתוה־כיוון המתקבל מרישומי החקיקה בארצנו שלנו ובארצות אחרות, ושאף המידע הזה תובע תשומת לב — ברור עוד יותר. כאן ובמקומות אחרים הנסיונות מסוגים רבים ושונים שעשו מלכים ומדינאים לא השיגו את הטוב המכוון בהם וחוללו רעות שלא ציפה להן איש. מאות אחרי מאות בשנים תקנות וחוקים והוראות כדוגמת הישנים, וכן גזירות שלטון אחרות הדומות לאלה בעיקרון, איכזבו שוב ושוב את התקוות שנתלו בהם ושוב הביאו רק חורבן. ואף על פי כן אין הרעיון מקובל, לא על הבוחרים ולא על נבחריהם, שיש איזה צורך כלשהו ללמוד באופן שיטתי אותה מלאכת חיקוק שהתנהלה בזמנים עברו והביאה על העם צרות במקום שניסתה להשיג בשבילו רווחה. והרי ברור שאין אדם כשיר להשתתף בעשיית חוקים אם אין לו ידיעה נרחבת על אותם נסיונות של חקיקה והישגיה שציוו לו הדורות הקודמים.

נחזור אם כן לדימוי שפתחנו בו, ונומר, שהמחוקק חף מאשמה — או ראוי לגינוי ולהאשמה, לפי מה שרכש לו או שלא רכש לו, בטרם יגש אל החקיקה, היכרות עם אותם סוגים שונים של עובדות. אם רופא למד במשך שנים עד שידע על בוריין פיסיולוגיה, פאתולוגיה ודרכי טיפולים בדוקות ומוכחות, ובסוף בכל זאת מת תחת ידיו אחד ממטופליו, אין מטילים על אותו רופא אשמה פלילית: הוא הכין עצמו לפעולתו באופן הטוב ביותר שאפשר והפעיל כל כחותיו וידיעותיו כמיטב הבנתו. ביוצא בזה, מחוקק שחקיקתו פעלה רע במקום הטוב שכיוון אליו, על אף שקידתו השיטתית לאסוף וללמוד את כל הידע הנוגע לחקיקתו ועל אף יגיעתו להבין וליישם את מסקנתו — אין לתלות בו אשם מעבר לטעות אנוש בשיפוט. ואילו להיפך, אותו מחוקק שניגש להשתתף בחקיקה כשהוא נעדר ידיעת חלק חשוב מהכמות העצומה של עובדות החייבות להיקלט ולהיבחן לפני שלדעתו לגבי איזה חוק העומד על הפרק יוכל להיות ערך כלשהו, אם אותו חוק יימצא אחר כך גורם למצוקה ולתמותה, אין לפטור אותו מחוקק מאשמה פלילית יותר מאותו שוליא של רוקחים שרשם בקוצר ידיעתו והבנתו תרופה שהחולה מת ממנה.

האמונה התפלה בפוליטיקה של העבר היתה זכותם בחסדי שמים של המלכים למלוך. האמונה התפלה של היום היא זכות הפרלמנטים למשול שבאה להם מן השמים. איך שהוא כשלא שמנו לב כנראה נזל שמן המשחה מראש האחד וירד על ראשי הרבים והוריד קדושה גם להם ולגזירותיהם.

כל כמה שתיראה לנו האמונה שנזכרה ראשונה שלולת הגיון, עלינו להודות שהיא היתה עקבית יותר מהאחרונה. בין אם נחזור אחורה לזמנים שבהם המלך היה אל, או לזמנים שבהם היה צאצא של אל, או לזמנים שבהם היה ממונה על פי האל, אנחנו רואים סיבה טובה לציות הכנוע לרצונו. כשלימדו כמו בימי לואי ה־14 מלומדי הנצרות כגון בוסיאה שמלכים „הם אלים, והם שותפים שותפות־מה באי־התלות האלוהית", או כשהיו מלמדים הדעה שמחזיקה בה בימינו אנו המפלגה הנאמנת למלך שלנו ש„המלך נציג מלכות השמים על האדמה", הרי ברור שבהינתן הנחת היסוד המסקנה הבלתי־נמנעת היתה שאי אפשר לשים למצוות השלטון שום גבולות. לאמונה המודרנית לעומת זאת אין כל משען מהמין הזה. באשר אין לו כל טענה למוצא אלוהי או למינוי מפי האל אין גוף מחוקק יכול להציג שום הצדקה על־טבעית לתביעתו לסמכות בלתי־מוגבלת; ושום נסיון להצדקה כזאת על פי עובדות הטבע וחוקיו לא נעשה מעולם. לפיכך האמונה בסמכותו הבלתי־מוגבלת של חבר המחוקקים חסרה אותה עקביות שהיתה מאפיינת בימי קדם את האמונה בסמכות המלך הבלתי־מוגבלת.

מעניין כמה נפוצה התופעה שבני אדם אוחזים למעשה בתורות יסוד אשר בשמן המפורש דחו אותן מעליהם — והנה הם מחזיקים במהות אחרי שהשליכו את הצורה. בשטח ההשקפה הדתית מציג לנו דוגמה חיה קרלייל, שזנח לפי מחשבתו בהיותו סטודנט את אמונת אבותיו אך למעשה רק זרק את קליפתה ואילו תוכה שמר: תפיסת העולם שלו ותפיסת האדם וכל התנהגותו, הכל מוכיח שעודנו והינו אחד המחמירים בין הקלויניסטים הסקוטיים. כדוגמה בתחום מדע הטבע הנה לנו אחד שהיה מאחד שאיפה להסבר טבעי בגיאולוגיה עם אמונה בעל־טבעי בביולוגיה — סר צ'רלז לייל. כאחד הדוברים המובילים בזכות עקרון האחידות בגיאולוגיה היה מתעלם לגמרי מתורת הבריאה על פי משה, ועם זאת היה מגן במשך שנים רבות על האמונה שדגמים של יצורים נבראו כל אחד בנפרד, ואין למצוא לדעה הזאת מקור אלא בסיפור הבריאה של משה; רק באחרית ימיו נכנע לייל לנימוקיו של דרווין. בפוליטיקה, כפי שרמזתי כבר, יש לנו מקרה כיוצא בו. ההנחה שבשתיקה המשותפת למפלגות הטורים, ההויגים והרדיקלים כאחת: שאין גבול ולא תיתכן מגבלה לסמכות השלטון, היא מעוגנת בתפיסה של עידן שבו חשבו שהמחוקק מונה בידי האל; ועדיין אמונה זו שורדת בצורת אותה הנחה בשתיקה, אף על פי שהאמונה שהמחוקק מונה בידי האל עברה מן העולם. „אוהו, חוק של הפרלמנט יכול לקבוע כל דבר שבעולם", הוא התשובה הניתנת לאזרח המטיל פיקפוק בהצדקה של איזו התערבות שילטונית שרירותית; והאזרח עומד כמשותק. לשאול אימתי ובמה וכיצד ומה פתאום ומניין הכול־יכולת הנטענת הזאת, שאין לה מגבלה מלבד מה שבלתי־אפשרי בטבע — שאלה זו איננה עולה בדעתו.

פה ניטול רשות לעצמנו לחקור ולבחון את הכול־יכולת. בהעדר ההצדקה שלפנים היה לה תוקף הגיוני, שאדון העולם הוא שהציב את נציבו על פני האדמה ולפני רצונו מחויב כל אדם לבטל רצונו, נשאלה נא מה הטעם לטעון שהכול חייבים להיכנע בכל עניין בפני כח שלט, חוקתי או רפובליקני, שאין לו עליונות ממקור עליון. ברור מאליו שהחקירה הזאת מחייבת אותנו לביקורת על תורות בנות העבר וההווה ביחס לסמכות השלטון. כוונה זו, להעלות משאול הנשיה שאלות שנחשבו פתורות מזמן, תיראה אולי כמבקשת אי זה הסבר והצדקה, אך די לשם כך מה שביארנו למעלה שהתורה המקובלת עומדת על ברעי תרנגולת או תלויה לגמרי על בלי מה.

רעיון הריבונות הוא העולה ראשון במחשבה; ובחינה ביקורתית של הרעיון כפי

שתופסים אותו מי שאינם טוענים למקור על־טבעי של הריבונות מחזיר אותנו לטיעוניו ונימוקיו של הובס.

נודה להובס בטענתו ש„כשבני אדם חיים בלי כוח המטיל חתיתו על כולם ביחד הם שרויים במצב הקרוי מלחמה ... מלחמת כל אדם נגד כל אדם"[40]; אף על פי שאיננה אמיתית, שכן ישנן כמה חברות בלתי־מצוולזות שבהן בלי שום „כוח המטיל חתיתו על כולם ביחד" שומרים בני אדם על שלום ותיאום ביניהם יותר משאלה נשמרים בחברות שיש בהן כח כזה. נניח לפי שעה שהוא צודק גם כן בהנחה שעליית כח מנהיג על בני אדם בהתאגדותם נובעת מרצונותם לשמור על סדר ביניהם; אף על פי שבמציאות הסיבה הרגילה היא הצורך להכפיף כולם למנהיג אחד במלחמה, בין הגנתית ובין תוקפנית, ובמקור אין למוסד השלטון יחס הכרחי, או אף שום יחס כל עיקר, לקיום הסדר בין הפרטים המאוגדים. ועוד פעם נוספת נודה להנחה המופרכת שכדי להימלט מפגעי העימותים התדירים שהיו בלי התרופה נמשכים ביניהם עד אין קץ נכנסים הפרטים המשתייכים לחברה ל„חוזה או אמנה" שמכחו מתחייבים כולם לוותר על חופש הפעולה הקמאי שלהם ומכפיפים עצמם לרצונו של כח מנהיג מוסכם[41]; ואגב כך נקבל גם כן את המשתמע שצאצאיהם כבולים לעולמי עולמים על ידי החוזה שכרתו אבותיהם הראשונים בעבורם. נעצור נא בלשוננו, אומר, ממחות נגד הנתונים האלה, ונעבור הישר למסקנות שמסיק הובס. אלה דבריו: —

„שכן במקום שלא קדמה בו אמנה לא הועברה זכות, וכל אדם זכאי לכל דבר; ויוצא מזה שאין שום פעולה בלתי־צודקת. אבל במקום שאמנה נעשתה, אי־צדק הוא להפר אותה: והגדרת אי־הצדק איננה כי אם אי־ביצוע האמנה... לפיכך לפני שיכול להיות מקום לתויות *צודק* או *בלתי־צודק* חייב להתקיים אי זה כח בעל יכולת כפיה שיאלץ בני אדם בשוה לקיים את אמנותיהם, באמצעות פחדם מעונש שיהיה גדול יותר מהיתרון שהם מקוים להשיג בהפרת אמנתם."[42]

כלום היה אופיים של בני אדם בימי הובס באמת כל כך רע כדי לתת תוקף להנחתו שאף אחד לא היה מקיים התחייבותו באמנה בהעדר כח כופה ואיום בעונשים? בימינו אלה „יכול להיות מקום לתויות צודק או בלתי־צודק" בלי שום קשר לקיומו של כח בעל יכולת כפיה. בין ידידי אין לי קושי למנות שישה שלא הייתי מהסס לסמוך עליהם שיקיימו כל מה שיטלו על עצמם גם בלי שום „פחד מפני עונש כלשהו" ואשר עליהם תביעות הצדק ישלטו באותה מידה כשאין שם כח כופה כמו כשהוא נמצא. אך נסתפק בהערת אגב זו שהנחתו שלולת היסוד פוגמת בטעם ההכרחי שנותן הובס לסמכות המדינה, ונקבל גם הקדמותיו וגם את מסקנתו, ונתבקש לשים לבנו לשתי תוצאות חשובות הנגזרות מדבריו. האחת היא שסמכות המדינה שהוכחה והוצדקה בדרכו זו היא אמצעי לצורך השגת מטרה, ואין לה תוקף אלא כל כמה שהיא משרתת מטרה זו; במקום ובמצב שבו המטרה איננה מושגת, הסמכות — על פי היסודות של הובס — איננה קיימת. התוצאה האחרת היא שהמטרה אשר למען השגתה קיימת הסמכות כהגדרתו היא אכיפת הצדק — קיום ושימור של יחסים הוגנים בין בני אדם. מהלך ההגיון איננו מניב הרשאה לשום כפיה על האזרחים חוץ מזאת הנחוצה כדי למנוע תוקפנות ישירה וכן אותן התקפות עקיפות שהן הפרות חוזים; ואם נוסיף לזה את ההגנה בפני אויבים חיצוניים, הרי לנו כל תפקידו של שלטון הנגזר מביסוס הצדקת סמכות הריבון על פי דרכו של הובס.

הובס כתב במגמה להצדיק את המלוכה האבסולוטית. מעריצו בן ימינו, אוסטין, ביקש להראות מקור סמכות החוק בריבונות ללא מצרים של איש אחד או של מספר, קטן או גדול ביחס לקהילה בכללותה, של אנשים. בתחילתו היה אוסטין איש צבא; וההערה קלעה אל האמת ש„העקבות שנשארו בו מזה" נראות בתחום המשפטנות שלו. אם נקלוף מעל המשפטים המרכזיים של משנתו את הדקדקנות המתישה ומסיחה את הדעת — ההבחנות וההגדרות והחזרות האינסופיות — שהן אך

ספ40 Hobbes, Collected Works, Vol. iii, pp. 112-3.

ספ41 Ibid., p. 159.

ספ42 Ibid., p. 130-1.

מסתירות את לוז דבריו, הננו רואים שהוא מדמה את הסמכות האזרחית לסמכות הצבאית: כאשר הוא מניח כדבר המובן מאליו שכזאת כן גם זאת מרוממת מכל שאלה ביחס הן למקורה והן לתחום תוקפה. כדי להשיג הצדקה לחוק־כפי־שהוא שלו, הוא מחזיר אותנו לריבונות המוחלטת של הכח המחוקק — מלך, או מעמד אצולה, או אותה קבוצה גדולה יותר של האנשים שיש להם זכות הצבעה במשטר דמוקרטי; שכן גם לגוף־בוחרים כזה הוא מעניק את הכינוי ריבון, בניגוד למה שנשאר מלבדו ביתר אוכלוסיית הקהילה: אלה נשארים, בגלל מגבלות יכולותם או מסיבות אחרות, נתינים. ואחרי שהחליט וקבע, או בעצם הניח מראש כדבר המובן מאליו, את סמכותו ללא כל מצרים של אותו גוף שהוא מכנה ריבון, מעטים או רבים ככל שיהיו האנשים המרכיבים אותו, אין לו כמובן עוד קושי לגזור מהקדמתו זו את התוקף החוקי של גזירותיו, ולאלה הוא קורא החוק־כפי־שהוא. אבל התרגיל של אוסטין פשוט מזיז את הבעיה שלב אחד לאחור ואינו נותן לה באמת פתרון. השאלה האמיתית היא — ריבונות זו מניין? מהו כתב ההסמכה לעליונות הבלתי־מסויגת הזאת שלקח לו אחד, או מספר קטן, או מספר גדול, על שאר האנשים? אמור יאמר המבקר: „נפטור אותך מהוצאת המסקנה של החוק־כפי־שהוא מההקדמה של ריבונות־ללא־מצרים: איך זה יוצא מזה, ברור וגלוי לעין כול. אבל קודם כל הוכח את הריבונות־ללא־מצרים שלך."

לדרישה הזאת אין מענה. נתח את ההנחה שלו, והנה למשפטו של אוסטין אין יסוד יותר טוב מלזה של הובס. בהעדר הודאה במוצא אלוהי או מינוי על פי האל אין כח ביד המנהיג, בין שיש לו ראש אחד ובין שיש לו ראשים רבים, להמציא כתב אמנה מהסוג המשתמע מהתביעה לריבונות בלתי־מוגבלת.

„אבל בוודאי", שומע אני באזני רוחי מקהלה רועמת, „ישנה זכותו של הרוב שאי אפשר להטיל בה ספק, והיא הנותנת זכויות שאי אפשר להטיל בהן ספק לפרלמנט שאותו בוחר הרוב."

אכן כעת אנחנו מגיעים לשורש העניין. הזכות האלוהית של הפרלמנטים פירושה הזכות האלוהית של רובים. הנחת היסוד של מחוקקים ועממים כאחד היא שלרוב יש סמכויות שאי אפשר להציב להן גבולות. זוהי התורה האופנתית של היום שהכול מקבלים אותה בלי ראיה כאמת המובנת מאליה. ואף על פי כן תראה בחינה ביקורתית, כך היא דעתי, שלתורה האופנתית הזאת נדרש תיקון מהשורש.

בחיבור על „מוסר של רכבת ומדיניות של רכבת" שפירסמתי בעיתון אדינבורוך ריביו באוקטובר 1854 הזדמן לי לעסוק בשאלה של סמכות הרוב בדוגמה של התנהלות חברות ציבוריות; ואין לי הכנה טובה יותר למסקנות שאליהן אני מבקש להוביל כעת מהבאת קטע מאותו מאמר: —

„בכל נסיבות שתהיינה, או לכל המטרות שתהיינה בעולם, אשר מספר בני אדם משתפים פעולה להשגתן, מקובל שאם יתעוררו ביניהם חילוקי דעות, הצדק דורש שייעשה רצון המספר היותר גדול מביניהם יותר מרצון המספר היותר קטן; והכלל הזה חושבים שצריך לחול על כל המקרים בשווה ולא משנה מה השאלה העומדת להכרעה. כל כך מקובעת הדעה המקובלת הזאת וכל כך מעט ניתנה הדעת לצד המוסרי של העניין, עד כי רובם הגדול של בריות יתפלאו אם אפילו רק תועלה הצעה לפקפק בדבר. ועם זאת אין צריך אלא עיון קצר כדי להיווכח שהדעה המקובלת אינה טובה הרבה יותר מאמונה תפלה פוליטית. בלי מאמץ צצות בזכרון דוגמות המוכיחות, בדרך יישום העיקרון במצבים שבהם רואה כל אדם שאיננו בר יישום, שזכותו של הרוב איננה מוחלטת אלא בהחלט מותנית ותקפה רק בתוך גבולות מוגדרים. נדמה בנפשנו אגודת צדקה שמחליטה באספה הכללית שמלבד הקלת מצוקת העניים האגודה גם תעסיק מטיפים שיסירו את מאמיני האפיפיור מאחריו. ואם יש בין שותפי אותה אגודה קטולים נאמני רומא שרצו לתרום מכספם לסעד מוכי הגורל, האם האגודה רשאית להשתמש גם בכסף שנתנו הללו כדי להוציא אל הפועל את החלטת האספה ברוב קולות? ומה אם יימצא בין החברים במועדון קוראים בעל ספריית השאלה רוב שלפי דעתו חשוב מעתה יותר מקריאת ספרים להתאמן בקליעה למטרה ויחליט

לרכוש בכספי המועדון אבק שריפה, כדורים ולוחות מטרה, האם החלטתם זו תחייב את חברי המועדון האחרים? ונניח שהחדשות מאוסטרליה יניעו חלק מחברי אגודת רכישה קבוצתית של קרקעות לבניית שכונות — להשקיע את הכסף ברכישת ציוד כריה ומחנאות וכרטיסי אוניה כדי לנסוע לשדות הזהב החדשים? אם הם הרוב, היוכלו לקחת עמהם את הכסף שהכניסו לקופת השותפות מי שמתנגדים לרעיון החדש? ואולי הללו אף מחויבים להשתתף בעל כרחם במסע כריית הזהב? קשה יהיה למצוא מי שיענה בחיוב אפילו לראשונה מהשאלות האלה, על אחת כמה וכמה לשאלות האחרות. ומדוע? מפני שכל אחד מבין בהכרח שהשתתפות האדם במיזם אין בדין שהיא תגזור עליו חיובים שהם זרים למטרה שלמענה הצטרף לשותפות. כל אחד מהמיעוטים שציירנו ישיב בדין ובצדק למבקשים להטיל עליו את מרות הרוב: — ,התאחדנו אתכם למטרה מוגדרת; הקדשנו זמן וכסף לקידום העניין שלמענו נוצרה השותפות; לגבי כל השאלות הנובעות מהשאיפה המשותפת להשיג אותה מטרה הסכמנו בשתיקה לקבל עלינו מה שיחליט רוב השותפים; אבל על כל יתר השאלות שבעולם לא נתנו הסכמה, לא בשתיקה ולא בפירוש ולא במשתמע. אם אתם מפתים אותנו לעשות אתכם יד אחת למטרה שאתם מציינים, ואחר כך פועלים להשגת דבר אחר שלא קיבלנו עליו הודעה מראש, הרי גנבתם דעתנו והשגתם תמיכתנו במרמה; אתם חורגים מהאמנה שכרתנו במפורש או במשתמע; ואין אנחנו מחויבים עוד להחלטותיכם.׳ ברור וגלוי שזאת הפרשנות הסבירה היחידה לעניין הזה. העיקרון הכללי המונח ביסוד ניהולו התקין של כל חבר־שותפים הוא שהשותפים מתחייבים זה לזה שיצייתו כל אחד מהם לרצון הרוב בכל העניינים השייכים להשגת היעדים אשר למענם נכנסו לשותפות; אך לא בכל עניין אחר שבעולם. רק עד הגבול הזה מגיע כח האמנה לחייב את כורתיה. הרי זהו עצם טבעו של חוזה, שהצדדים המתקשרים בו נוטלים עליהם דברים ידועים, ומאחר שהמתקשרים בחוזה על עניין מסוים ומוגדר בשום אופן אינם יכולים לדעת ולשער מראש את כל העניינים הבלתי מוגדרים שהשותפות הנוצרת אולי תוכל מצד היכולת לעסוק בם, ברור שהחוזה שהם כורתים איננו כולל מטרות כאלה שמחוץ להגדרה. ואם אין שם חוזה מפורש או משתמע בין כלל השותפות וחבריה היחידים בקשר למטרות שלא הוגדרו מראש, הרי כפייתן בידי הרוב על המיעוט איננה כי אם עריצות מכוערת במערומיה.״

אך טבעי הוא שאם קיים בילבול מושגים כזה ביחס לכוחו של רוב במקום שתעודת ההתאגדות מציבה במשתמע גבולות לכוחות האלה, כמה יותר יש לצפות להבנה מעורפלת במקום שלא היתה בו מעולם תעודה מכוננת להתאגדות. אף על פי כן אותו עיקרון עומד בעינו. שוב אדגיש את הטענה שהמתאגדים בשותפות מחויבים „שיצייתו כל אחד מהם לרצון הרוב בכל העניינים השייכים להשגת היעדים אשר למענם נכנסו לשותפות; אך לא בכל עניין אחר שבעולם״. ואני טוען שכן הוא הדבר לגבי התאגדות של מדינת לאום כמו לגבי כל התאגדות אחרת.

„כן, אבל״, אני שומע את התגובה הבלתי נמנעת „הואיל ואין תעודת התאגדות שמכוננת את האומה בעלת המדינה — הואיל ואין ומעולם לא היה פירוט של מטרות אשר לשמן התהוותה ההתאגדות, אין גבולות למטרות; ופועל יוצא מזה הוא שגם אין גבולות לכוחו של הרוב.״

בעל כרחו יודה כל מעיין שהשערת קיומה של אמנה חברתית, בין בצורה שהניחה הובס ובין בצורה שהניחה רוסו, שלולת כל יסוד. ולא זו בלבד, אין מנוס גם מההודאה שאף אילו נכרת אי פעם בעבר חוזה כזה, אי אפשר שהוא יחייב את כל צאצאי כורתיו הראשונים. ועוד, אם יאמר אומר שבהעדר אותן הגבלות לכוח התאגיד שהיו יכולות להשתמע מתעודת התאגדות אילו נעשתה אין דבר בעולם שימנע מכל רוב שיהיה לכפות רצונו על המיעוט בכח הזרוע, ניאלץ אמנם להסכים — אך הסכמה שתצורף אליה ההערה שאם כוחו העדיף של הרוב הוא הצדקת תביעתו לאכיפת רצונו על המיעוט, הרי אז מוצדקת גם טענתו לריבונות של רודן עריץ אשר למשמעתו סר צבא חזק די צורכו: הבעיה נשמטת. מה שאנחנו מבקשים כאן הוא הצדקה כלשהי נעלה יותר להכפפת המיעוט לרצון הכלל מזאת הנובעת מהעדר היכולת להתנגד לכפיה בכח

הזרוע. אפילו אוסטין, עם כל חרדתו להקים סמכות בלתי מעורערת לחוק הקיים, ועם הנחתו של ריבונות מוחלטת כלשהי, של מלך, של בני מעלה, של חוקה, או של העם, כמקור לסמכות החוק הבלתי־מעורערת, מוצא עצמו נאלץ בסופו של דבר להודות שקיימת מגבלה מוסרית לשלטון החוק הקיים על כלל הקהילה. עם החזקתו בטענה הנובעת מתפיסת דבר הריבונות הקשוחה שלו שגוף ריבוני שסמכותו יונקת מהעם „חופשי בדין לקצץ בחירותם הפוליטית כראות עיניו בכל שמתחשק לו" הוא מסייג אותה לאמור „מושגי המוסר הקיימים עשויים למנוע מהממשלה לקצץ בזכויות הפוליטיות שהיא מותירה או מעניקה לנתיניה."[ספ43] ומכאן שעלינו למצוא לא „הצדקה"־ בביכול של יכולת כפיה ביצועית, אלא הצדקה מוסרית־הגיונית, לסמכותו המוחלטת הנטענת של הרוב.

וכמובן תבוא על זה מיד התשובה — „מובן מאליו שבהעדר הסכם והמגבלות המשתמעות ממנו אין מצרים לשלטון הרוב; שהרי צודק יותר שהרוב יקבל את רצונו משהמיעוט יקבל את רצונו." תשובה מתקבלת על הדעת בהחלט, לכאורה — עד שמגיעה התשובה הנגדית. אנחנו נציב נגדה את הטענה הניצחת לא פחות ממנה: שבהעדר הסכם, עליונות הרוב על המיעוט איננה קיימת כל כלל ועיקר. פעולה משותפת מסוג כלשהו היא הדבר שממנו נובעות הסמכויות והמחויבויות האלה של הרוב והמיעוט, ובהעדר הסכמה כלשהי לשתף פעולה גם הסמכויות והמחויבויות האלה אינן.

כאן לכאורה מגיע הוויכוח למצב פאט. במצב העניינים כפי שהוא בעת לא נראה אפשר ליחס מקור מוסרי־הגיוני לריבונות הרוב וגם לא להגבלת ריבונותו. אבל בעיון נוסף מתגלה פתרון לבעיה. שכן אם נזנח כל מחשבה על הסכם שיתוף פעולה שנעשה בביכול בעבר ונשאל מה טיבה של האמנה שהיו האזרחים כורתים כאן ועכשיו בהסכמה למעשה פה אחד, אנחנו מקבלים תשובה ברורה די צורכה; ועמה הצדקה ברורה כל צרכה לשלטון הרוב בתוך תחום מסוים, אך לא מחוץ לאותו תחום. נפנה בראשונה לכמה מהמגבלות שקיומן מתברר מיד בעיון ראשון.

אילו נשאלו עכשיו כל בני אנגליה אם יסכימו להוראת תורת הדת ויעניקו לרוב את הכח לקבוע את פרטי האמונה והפולחן, היה מגיע „לאו" נחרץ וחזק מאד מחלקם הגדול. אם תעלה הצעה להחיות מחדש את התקנות נגד מותרות וייערך משאל אם האזרחים ירצו להכפיף עצמם למה שיהיה רצון הרוב ביחס לעיצוב האופנתי של בגדיהם וטיב הבגדים שילבשו, כמעט כולם ידחו את הרעיון בשתי ידים. כיוצא בזה, אילו יישאלו האזרחים (שאלה העומדת בעת על הפרק) עם יקבלו עליהם את מרות הרוב ביחס למשקים שישתו, ודאי מחציתם, והדעת נוטה שיותר מהמחצית, לא יהינו לזה. ודומה תהיה התוצאה ביחס להרבה פעולות אחרות שבעיני רוב הבריות כיום הן עניינו הפרטי של הפרט. כל כמה שתהיה שם שאיפה לשיתוף פעולה בביצוע פעולות כאלה או בהתקנת כללים לגביהן, השאיפה הזאת תהיה רחוקה ממוסכמת על הכול. ברור אפוא, שאילו שותפות הפעולה החברתית היתה צריכה להיות יוזמה משותפת שלנו אנו כיום, ואילו היו מטרותיה צריכות להיות מפורטות בטרם תושג ההסכמה לכינון השותפות, הרי שטחים רבים ורחבים של פעילות אנושית יימצאו אשר לגביהם לא תתקבל כל הסכמה על שותפות פעולה; ואשר ביחס אליהם לפי זה אין הגיון וצדק בכפיית רצון הרוב על המיעוט.

נפנה כעת לשאלה ההפוכה — לאלו מטרות יסכימו כל בני אדם פה אחד לשתף פעולה? לא יימצא מי שיכחיש שלהדיפת פלישה מבחוץ ההסכמה תהיה למעשה פה אחד. יצאו מהכלל רק הקוויקרים — שהם, אחרי שעשו בזמנם עבודה מועילה מאד, כיום נעלמים מן העולם; כל השאר יתאחדו במלחמת מגן (אך לא למלחמת התקפה); והם יקבלו עליהם במעשה זה במשתמע את מרות הרוב לגבי האמצעים שישמשו למטרה זו. הסכמה למעשה פה אחד תהיה גם כן לגבי שיתוף פעולה בהגנה מפני אויבים מבית כעין זו שמפני אויבים מחוץ. לבד מפושעים צריכים כל בני אדם לרצות שתהיה להם הגנה

ספ43 The Province of Jurisprudence Determined (second edition), p. 241.

מספקת על גופם ועל רכושם. בקיצור מבקש כל אזרח לשמור על חייו ועל כל הדברים המביאים לקיום חייו והנאתו מהם ולשמר בעינן חירויותיו להשתמש בדברים האלה ולרכוש לו נוספים כיוצא בהם. ברור לו שאיננו מסוגל לעשות כל זה אם הוא פועל לבדו. נגד פולשים זרים לארצו הוא חסר אונים אלא אם כן הוא מתאגד עם חבריו; ומשימת ההתגוננות בפני פולשים בני ארצו, אם לא יתאגד באופן דומה, תהיה גם היא קשה ומסובכת באותה מידה ולא תבוצע ביעילות. בשותפות פעולה נוספת אחת מעוניינים הכול — בשימוש בשטח שהם דרים עליו. אילו נשארה בעינה ובתוקפה הבעלות המקורית ההתחלתית, היתה נשארת גם כן השליטה הקהילתית הקמאית על השימושים בקרקעות בידי הפרטים או קבוצות מהם, והחלטות רוב בני הקהילה היו בתוקפן הצודק לגבי התנאים שבהם יותר להשתמש בחלקות אדמה לגידול מזון, לייצור אמצעי תקשורת ולצרכים אחרים. אפילו עכשיו, הגם שנוסף לעניין סיבוך בעקבות גידול המוסד של בעלות פרטית בקרקע, עם כל זאת, באשר המדינה עודנה בעלים־על של הכל (שכן כל בעל מקרקעין מחזיק בזכותו מכח הרשאה מטעם הכתר) המסוגל לתפוס מחדש את החזקה, או לתת הרשאה לרכישה כפויה במחיר הוגן; המשתמע מזה שרצון הרוב תקף לגבי האופנים והתנאים שבהם מותר להשתמש בפני השטח או במה שמתחת לפני השטח: והדבר כרוך בהסכמים מסוימים שנעשים מטעם הציבור עם יחידים ועם תאגידים.

בפרטים אין כאן צורך; גם אין צורך לדון באותו אזור־גבול המשתרע בין סוגי המקרים האלה, ולקבוע כמה כלול בסוג האחרון וכמה שולל הסוג הראשון. למטרתנו הנוכחית די להכיר באמת שאי אפשר להכחישה: שיש סוגים רבים של פעולות אשר ביחס אליהן בני אדם אם יישאלו לא יסכימו פה אחד ולא דומה לפה אחד שרצון הרוב יחייב אותם; ואילו סוגים אחדים יש אשר ביחס אליהם כמעט כולם יסכימו לכך. בזאת אפוא אנחנו מוצאים הצדקה מבוררת לכפיית רצון הרוב בתוך גבולות מסוימים והצדקה מבוררת לשלילת סמכותו מעבר לגבולות הללו.

ואולם בבחינה מדוקדקת השאלה מיתרגמת לשאלה הנוספת — מהן טענותיהם זה נגד זה של הכלל ושל הפרטים המרכיבים אותו? האם זכויות הקהילה תקפות תוקף כולל כנגד הפרט? או שמא יש ליחיד זכויות מסוימות שהן תקפות כנגד הקהילה? השיפוט בנקודה הזאת מונח ביסוד של מארג הדעות הפוליטיות המתקבעות ובייחוד ביסוד מערכת אותן דעות השייכות לתחום ההולם של שליטת השלטון. כאן אפוא אציע להעיר מתרדמתו ויכוח ישן ואמנם אני מצפה להגיע למסקנה שונה מזאת שבאופנה.

אומר הפרופסור ג'בונז בספרו על המדינה ביחס לעבודת הפועל „הצעד הראשון חייב להיות שנוציא מראשנו את הרעיון כאילו יש בעניינים החברתיים יצור הנקרא „זכויות מוחלטות".״ דעה דומה הביע מר מתיו ארנולד במאמרו על זכות היוצר למנוע העתקת יצירתו: — „אין למחבר זכות קניין טבעית במה שהוא יוצר. אבל סוף כל סוף אין לו זכות קניין טבעית בכלל על שום דבר שהוא יוצר או רוכש.״[ספ44] ואותו דבר קראתי באחרונה בשבועון ידוע־שם — „להסביר עוד פעם נוספת שאין בעולם דבר כזה הנקרא ,זכות טבעית' יהיה בבחינת הוצאת חשיבה פילוסופית לשוא.״ והדעה המובעת במובאות האלה נשמעת תכופות מפי מדינאים ומשפטנים באופן שמשתמע ממנו שרק אצל ההמונים שלולי המחשבה תיתכן דעה אחרת.

והרי אפשר היה לצפות שהתבטאויות בכיוון הזה תיעשינה פסקניות פחות בעקבות הידיעה שאסכולה שלמה של הוגי משפט ביבשת אירופה מחזיקה באמונה המנוגדת מן הקצה אל הקצה לאמונה הרווחת באסכולה האנגלית. רעיון „המשפט הטבעי" מהווה יסוד ושורש למשפטנות הגרמנית. והנה יכול אדם לחשוב כל מה שירצה על הפילוסופיה הגרמנית בגדול ובכלליות, ודאי שאי אפשר לאפיין אותה כרדודה. גישה השלטת בדעות בתוך עם שאנשי השכל שלו מצטיינים יותר מכל בחקרנים בלתי־נלאים ושבשום אופן אין לסווג אותם

ספ44 Fortnightly Review in 1880, vol. xxvii, p. 322.

בבעלי מחשבה שטחית — אין להזניחה כאילו אינה אלא תעתוע דמיון המשטה בהמוני העם. אך זה רק בדרך אגב. ביחד עם הטענה המוכחשת במובאות שלמעלה באה טענה נגדית חיובית. נסתכלה נא ונראה מה היא; ומה יוצא אם חותרים אחריה ומחפשים את הצידוק שהיא נתלית בו.

בפנותנו שוב לבנטהאם אנחנו מוצאים שהוא מביע טענתו הנגדית בגלוי ובפה מלא. הוא מודיע לנו שהשלטון מבצע תפקידו „באשר הוא יוצר זכויות שהוא מעניק לפרטים: זכויות של בטחון אישי; זכויות של הגנת הכבוד; זכויות קניין"; ועוד כהנה רבות.[ספ45] אילו טען שדבריו אלה נובעים מזכותם האלוהית של מלכים, לא היה בהם דבר הסותר את עצמו בעליל. אילו בא משפטו זה אלינו מפרו, אשר בה האינקא „היה המעין שממנו הכל היה זורם"[ספ46]; או משאווה (חבש) אשר שם „על גופיהם ועל כל אשר להם הוא [המלך] האדון ללא מצרים"[ספ47]; או מדאהומי, שם „כל האנשים עבדים למלך"[ספ48]; אז הם היו הגיוניים ועקביים. אבל בנטהם, הרחוק מהאבסולוטיזם של הובס, כתב לטובת שלטון העם למען העם. בחיבורו על המשפט החוקתי[ספ49] הוא תולה את הריבונות בכל העם בכללותו; והוא מנמק שהטוב ביותר הוא „לתת את הכח הריבוני לחלק הגדול ככל שאפשר של אלה שאושרם הגדול ביותר הוא המטרה ההולמת והנבחרת", מפני ש„היחס הזה נאות יותר מכל יחס אחר שאפשר להציעו" לשם השגת אותה מטרה.

ועתה שימו לבכם מה קורה כשנחבר את שני העקרונות האלה ביחד. העם הריבוני במשותף ממנה נציגים וכך יוצר שלטון; השלטון שכך נוצר יוצר זכויות; ואז, אחרי שיצר זכויות, הוא מעניק אותם לפרטים היחידים של העם הריבוני שיצר את השלטון עצמו. והנה לנו להטוטנות פוליטית מופלאה! מר מתיו ארנולד, הטוען במאמר שממנו הבאנו למעלה, ש„רכוש הוא יציר של משפט", מזהיר אותנו להישמר מפני „האשליה המטאפיסית של רכוש מצד עצמו". כלום יש אשליה מטאפיסית נדיפה ותמקמקה יותר מזו המדמה שיתקבל דבר על ידי בריאת גולם היוצר את הדבר ואחר כך מעביר את הדבר לזה שיצר את הגולם!

מכל זוית שנתבונן בה מתבררת עמדתו של בנטהם כבלתי ניתנת לחשיבה. השלטון, הוא אומר, מבצע תפקידו „באשר הוא יוצר זכויות". למלה זו „יוצר" ייתכנו מבחינת הלשון שני פירושים שונים. [אמר המתרגם: המובן הפשוט והרגיל הוא לקיחת חומר חרסית רך ועיצובו לצורה הרצויה ושריפתו לכלים.] לפעמים אומרים יצירה גם על יש מאין. יש רבים החושבים שמשהו ממשי אי אפשר שייוצר אפילו בכחו של הכל־יכול; ומסתבר שאין מי שיטען שיצירת דבר מלא דבר שייכת לתחום סמכותו של שלטון אנושי. והנה הפירוש האחר הוא שהשלטון האנושי יוצר רק במובן זה שהוא נותן צורה למשהו שקיים כבר מלפני כן. במקרה הזה קמה וניצבה השאלה „מהו הדבר הקיים כבר מלפני השלטון, שאותו השלטון מעצב ונותן לו צורה?" אין זה אלא שהמלה „יוצר" מגניבה להרצאת הטיעון את מה שהיה עוד צריך לנמקו — היא יוצרת מצג־שוא לעיני הקורא אם איננו ערני וזהיר. בנטהם היה דייקן וקפדן בעניין הבהירות והדיוק בניסוח, ובספר בשלי ההגיון שלו יש לו פרק על „מונחים של שרלטאנים". מוזר ומעניין ומאלף שהוא מספק דוגמה כל כך מובהקת לאמונה המסולפת שמונח של שרלטאנים עשוי לייצרה.

אבל נעלים כעת עינינו מהמופרכויות השונות האלה ונחפש להשקפת בנטהם את הפרשנות היותר ניתנת להגנה.

אפשר לומר שסך כל מה שיש באומה מהסמכויות והזכויות היה במקור נתון כשלם אחד ובלתי מחולק בידי העם הריבוני בכללותו; ושהשלם הבלתי־מחולק הזה מופקד בנאמנות (כפי שיאמר אוסטין) בידי כח מנהיג הממונה בידי העם הריבוני, במטרה לחלקו. אם כפי שראינו הטענה ש‚זכויות נוצרות' איננה כי אם צורת ביטוי, אזי ההצגה היחידה של השקפת בנטהם שאפשר להבינה היא שקיבוץ גדול של פרטים

תמיהת המתרגם: לא ראיתי שמו של בנטהם לפני כן. לפי ויקיפדיה אוסטין שהוזכר למד מבנטהם.

ספ45 Bentham's Works, vol. 1, p. 301.

ספ46 Presscott, Conquest of Peru, bk. i., ch. i.

ספ47 Harris, Highland of Aethiopia, ii. 94.

ספ48 Burton, Mission to Gelele, King of Dahome, i. p. 226.

ספ49 Bentham's Works, vol. ix, p. 97.

השואפים להשביע כל אחד לחוד רצונותיו והם מחזיקים במשותף בכל מקורות הסיפוק לשאיפתם, וכן גם בכל השליטה על כל פעולות היחידים, ממנה עליו שלטון, והשלטון הזה מכריז על האופנים והתנאים שבהם תבוצענה פעולות של יחידים ויושגו הסיפוקים. נסתכל ונראה מה יוצא מזה. כל יחיד קיים בשתי בחינות. בבחינת היותו פרט מהפרטים הוא נתון לשליטת השלטון. בבחינת היותו חלק מכלל הציבור הוא חבר בעם הריבוני הממנה את השלטון. הוי אומר, כאיש פרטי הוא אחד מאלה שמוענקות להם זכויות, ובבחינתו הציבורית הוא אחד מאלה שמעניקים (באמצעות השלטון שהם ממנים) את הזכויות. ישם את הניסוח המופשט הזה על מקרה מוחשי מסוים ותראה מה משמעותו. תהיה הקהילה מורכבת ממיליון בני אדם, אשר הם על פי הנחת היסוד בעלים ומחזיקים בשותפות לא רק בחבל הארץ שהם דרים עליו, אלא גם בכל חירויות הפעולה והרכישה, כאשר הזכות היחידה המוכרת היא זו של כלל כולם על הכול. ויצא מהי? כל יחיד ויחיד אמנם אין לו בעלות על שום דבר ממה שהוא מייצר במו ידיו, אבל מכח השתייכותו לגוף הריבוני יש לו בעלות בשיעור אחד במיליון במה שמניבה עבודתם של כל האחרים. זאת תוצאה הגיונית שאין ממנה מנוס. הואיל והשלטון לפי השקפת בנטהם איננו אלא שליח ממונה, הזכויות נמסרות לידיו באמנות על ידי העם הריבוני. ואם כן בהכרח הזכויות האלה מוחזקות בבעלות כוללת בידי העם הריבוני, לפני שהשלטון בפעולתו כנאמן מעביר אותן לפרטים; ואם כן הדבר, הרי לכל פרט יש חלק אחד במיליון בזכויות האלה בבחינתו הציבורית, בעוד אשר אין לו זכויות כלל בבחינתו הפרטית. זכויות פרטיות הוא מקבל רק בזמן שיתר המיליון מתאחד כדי להעניקן לו; שעה שהוא מתאחד עם השאר כדי להעניק זכויות לכל פרט ופרט אחר מהמיליון!

בכל דרך שנרצה לפרשה, טענתו של בנטהם מותירה אותנו בתסבוכת של מופרכויות.

אפילו בהתעלמות גמורה מדעתם ההפוכה של מחברים גרמניים בתחום חכמת המשפט, ואפילו בלי ניתוח מעוין ומדוקדק המוכיח שדעתם שלהם אינה אפשרית, בכל זאת יכולים היו תלמידי בנטהם להגיע ליחס פחות מזלזל כלפי תורת הזכויות הטבעיות. שכן כמה וכמה קבוצות של תופעות חברתיות מתאחדות להוכחה שדוקא תורה זו של הזכויות הטבעיות מבוססת היטב, ואילו מה שהם מציבים לעומתה אין לו יסוד ומשען.

אצל שבטים באזורים שונים בעולם אנחנו רואים שלפני שקם ומתגבש שלטון מוגדר מוסדרת ההתנהגות במנהגים. על הבצ'ואנה אנחנו קוראים ששוררים אצלם „מנהגים המוכרים מימים קדמונים"[50]. אצל שבט הקוראנה ההוטנטוטי שהם אך „סובלים קיומם של ראשיהם, יותר משהם מצייתים להם"[51], „כשאין מנהגים עתיקים עומדים בפניו למכשול, נראה שכל איש עושה הישר בעיניו שלו"[52]. הארואקאנים הולכים לאור „לא יותר ממנהגים קדמוניים או הסכמות שבשתיקה"[53]. אצל הקירגיזים מיוסדים המשפטים שחורצים הזקנים על „מנהגים שהכול מכירים בהם"[54]. כיוצא בזה מספר לנו ראג'ה ברוק על הדאיאקים ש„המנהג פשוט היה לחוק, ועבירה על המנהג גוררת קנס"[55]. כל כך מקודשים המנהגים הנשמרים בזכרון אצל האדם הקמאי שלעולם אינו חולם להטיל ספק בסמכותם; וכשקם ומתייצב שלטון, המנהגים הם המגבילים את כחו. במדגסקר די במלת המלך לתת תוקף להחלטה רק במקרים „שאין שם חוק, או מנהג, או תקדים"[56]. רפלז מספר לנו שבג'אוה „מנהגי הארץ"[57] מהווים רסן וסייג לרצון המנהיג. גם בסומאטרה אין העם מרשה לראשיו „לשנות ממנהגיהם העתיקים"[58]. הן בכמה מקרים,

---

[50] Burchell, W.J., Travels in the Interior of Southern Africa, vol. i, p. 544.

[51] Arbousset and Daumas, Voyage of Exploration, p. 27.

[52] Thompson, G., Travels and Adventures in Southern Africa, vol. ii, p. 30.

[53] Thompson, G.A., Alcedo's Geographical and Historical Dictionary of America, vol. i, p. 405.

[54] Mitchell, Alex., Siberian Overland Route, p. 248.

[55] Brooke, C., Ten Years in Sardwak [ככה! אבל צ"ל Sarawak], vol. i, p. 129.

[56] Ellis, History of Madagascar, vol. i, 377.

[57] Raffles, Sir T.S., History of Java, vol. i, 274.

[58] Marsden, W., History of Sumatra, p. 217.

כמו שאירע באשנטי, גרם „הנסיון לשנות כמה מנהגים" [ספ59] להורדת המלך מכסאו. והנה בין אותם מנהגים שמצאנום קודמים בכל מקום לכינון שלטון ושכוחם גובר על כח השלטון אחרי שכבר קם, יש כאלה המהווים הכרה בזכויות מסוימות של היחיד — זכויות לפעול בדרכים מסוימות ולהחזיק בבעלותו חפצים מסוימים. אפילו במקומות, שבהם ההכרה במוסד הבעלות ברכוש מפותחת פחות מבכל מקום אחר, ישנה בעלות על כלי נשק ועל כלי מלאכה ועל תכשיטים; וככלל ברוב המקומות מוסד הבעלות ברכוש מקיף הרבה יותר דברים. בין אינדיאנים צפון־אמריקנים כגון אנשי הנחש, שבט שאין בו שלטון, יש בעלות פרטית על סוסים. אצל הצ׳יפוואי „שאין להם שלטון סדיר" חיות שנצודו במלכודות שהכין הפרט „נחשבות רכושו הפרטי" [ספ60]. אפשר להביא לעדות עוד כהנה וכהנה עובדות ביוצא באלה ביחס לבקתות, כלי שימוש ושאר חפצים אישיים, מדיווחים על האהטים, הקומנצ׳ים, האסקימו והאינדיאנים הברזיליים. בין עמים חסרי תרבות שונים התקבל המנהג שגידולים שצמחו על חלקת אדמה מבוראת שייכים למגדלם, הגם שהאדמה עצמה אינה נעשית רכוש פרטי. אנשי הטודה, שאין להם כל צורה של אירגון פוליטי בכלל, מבחינים גם הם בין הבעלות על מקנה והבעלות על קרקע. מה שכותב קולף על „האראפורא שוחרי השלום" מסכם יפה את הממצא. הם „מכירים בזכות הקניין, במלוא מובן המלה, מבלי שיש ביניהם שום סמכות [אחרת] מלבד החלטות זקניהם על פי מנהגי אבותם" [ספ61]. ואולם אפילו מבלי שנחפש הוכחות בין בלתי בעלי התרבות, הרי משלבי הציוויליזציה המוקדמים יש לנו הוכחות מספיקות. בנטהם והנגררים אחריו כנראה שכחו שהחוק האנגלי המקובל אצלנו מימים קדמונים איננו מעיקרו כי אם גוף מגובש של „מנהגי הממלכה". צורתו הנוכחית כחוק אינה אלא עיצוב מוגדר למה שמנסחיו מצאו שהיה נהוג מכבר. והנה העובדה וההמצאה הן היפך מה שהם טוענים. העובדה היא שמוסד הבעלות היה מוכר היטב מלפני שהיה בעולם חוק; ההמצאה היא ש„מוסד הבעלות הוא יציר של החוק".

שיקולים מסוג אחר יכולים היו גם הם לבדם להעירם לעצור ולחשוב, אילו נתנו דעתם כראוי למשמעותם. אילו היתה האמת עם טענתו של בנטהם שהשלטון מבצע את תפקידו „ביצירת זכויות שאותן הוא מעניק ליחידים", או אז היתה התוצאה שלא תהיה שום אחידות אפילו בערך בזכויות המוענקות בידי שלטונות שונים. בהעדר גורם ריבוני מעליהם שיבטל או שישנה את החלטותיהם הרי ייתכנו ביוונים רבים ושונים להחלטותיהם וההסתברות נמוכה שאפילו שנים יחליטו בביוון אחד. אבל בפועל אנחנו רואים התאמה רבה מאד ביניהם. בכל אשר נפנה אנחנו רואים שהשלטונות אוסרים אותם סוגים של תוקפנות, וממילא מכירים באותם סוגי זכויות. הם רגילים לאסור שפיכות דמים, גניבה, ניאוף; ובזה הם קובעים דעתם שאין להסיג את גבול האזרחים באופנים מסוימים. וככל שהחברה מתקדמת ניתנת הגנה לזכויות פרטיות קטנות יותר, ניתנות תרופות חוקיות להפרת חוזה, הוצאת דיבה, עדות שקר, ועוד. במלה אחת, ההשוואות מראות שעם כל השוני בפרטים בין מערכות החוקים השונות בכל שהן מתפתחות, הן מסכימות בדברים היסודיים. ומה זה מוכיח? הרי אי אפשר שבמקרה הזדמנה ההסכמה הזאת. הן מסכימות, מפני ש,הענקת הזכויות' שהם טוענים לה לא היתה אלא מתן אישור מוצהר והגדרה חדה יותר לאותן טענות לזכויות הנובעות באופן טבעי מרצונותיהם הפרטיים של בני אדם הדרים בעל כרחם בכפיפה אחת זה עם זה.

חקר החברות המשוה מגלה עוד מין אחר של עובדות שמשתמע מהן אותו דבר. ביחד עם התקדמות החברה הופך הדבר יותר ויותר לתפקיד מתפקידי המדינה לא רק לתת אישור רשמי לזכויותיהם של בני האדם, אלא גם להגן עליהן מפני תוקפנים. לפני שיש בעולם שלטון קבוע, ובמקרים רבים עוד

ספ59 Beecham, J., Ashante and the Gold Coast, p. 90.

ספ60 Schoolcraft, H.R., Expedition to the Sources of the Mississippi River, v., 177.

ספ61 Earl's Kolff's Voyage of the Domga, p. 161.

אחרי שהוא כבר מפותח במידה ניכרת, זכויותיו של כל יחיד נטענות ונשמרות בידי היחיד עצמו או בידי משפחתו. בין שבטי הפראים בימינו אנו, בין עמי תרבות בעבר, ואפילו כיום בחבלים של אירופה שהשלטון מעורער בהם, הענשת הרוצח היא עניין פרטי: „החובה הקדושה של גאולת הדם" נופלת על מישהו מקרובי המשפחה. בדומה לזה פיצויים על פגיעות ברכוש ואחרות בשלבים המוקדמים של החברה הם דבר שכל יחיד או משפחה משיג אותו לעצמו בכחותיו שלו. אבל עם התקדמות האירגון החברתי הכח השולט המרכזי לוקח עליו יותר ויותר להבטיח ליחידים את בטחונם האישי, את בטחון החזקתם ברכושם, ובמידה מסוימת את אכיפת תביעותיהם הנובעות מחוזים. בתחילתו עסק השלטון במעט רק ואך בהגנה על החברה בכללותה כנגד חברות אחרות, אבל עם התפתחותו הוא ממלא יותר ויותר את התפקיד של הגנה על הפרטים זה כנגד זה. אין צריך אלא להעלות בזכרון את הימים שבהם היו בני אדם נושאים נשק כדבר שבהרגל, או לתת את הדעת על תוספת הבטחון לגוף ולרכוש שהושגה בזמננו שלנו על ידי שיפור השיטור, או לשים לב לסידורים הנוחים יותר עתה לגביית חובות קטנים, כדי לראות שעם הזמן גוברת והולכת ההכרה שמחובות המדינה הוא להבטיח לכל יחיד ויחיד את החתירה ללא מניעות למטרות חייו, בתוך המגבלות שמציבות לו חתירות של אחרים כיוצא בשלו. ובמלים אחרות, ביחד עם הקדמה החברתית באה לא רק הכרה מלאה יותר במה שאנחנו מכנים זכויות טבעיות, אלא גם יותר אכיפה שלהן בידי השלטון. השלטון הופך יותר ויותר למשרת לתנאים המוקדמים ההכרחיים האלה לרווחת היחידים.

שינוי, הקשור למה שכתבנו ועוד יותר משמעותי מכל זה, בא גם הוא במרוצת הזמן. בשלבים המוקדמים, באותו זמן כשהמדינה לא הגנה על היחיד מפני תוקפנות, היא היתה בעצמה תוקפנית בדרכים ואופנים רבים. אותן חברות שהתקדמו עד לתרבות של כתב והשאירו אחריהן רישומים היו כולן חברות כובשות, והן מראות לנו בכל מקום את תווי אופיו של המשטר הלוחמני. כמו שלצורך אירגון יעיל של היחידות הלוחמות החיילים נדרשים לצייתנות מוחלטת ולפעולה עצמאית רק על פי פקודה, ככה צריך אופיים הפרטי של האזרחים להיות מוכפף לאירגון היעיל של החברות הלוחמות. על תביעות פרטיות גוברות תביעות ציבוריות, והנתין מאבד הרבה מחירות הפעולה שלו. תוצאה אחת מזה היא שמוסד הכתבת הכללים לכל דבר, המשתלט על החברה לא פחות מעל הצבא, מביא לתיעול מדוקדק של התנהגות האדם. תכתיבי המנהיג המקודשים על ידי ייחוסם לאביו הקדמון האלוהי אינם מסוייגים בכל מושגים של חירות הפרטים; והם מפרטים מה תהיינה פעולות בני אדם עד דקי דקויות בלי כל הגבלה להתעסקות השלטון — עד לסוגי המאכלים שייאכלו ואופני הכנתם, עיצוב צורת הזקנים, תליית ציצית בקצות הבגדים, זריעת דגן ועוד כהנה וכהנה. שליטת השלטון בכול, שנראית אצל אומות המזרח בדרך כלל, נמצאת גם אצל היוונים במידה רבה, ולשיאים הגיעה שם בלוחמנית שבכל מדינותיהם, היא ספרטה. באופן דומה גם בימי הביניים, עידן של מלחמות תדירות בכל רחבי אירופה, עם צורות ההתארגנות הפוליטית והרעיונות הפוליטיים ההולמים מצב כזה, כמעט לא היו מיצרים ומעצורים להתערבות השלטון בכל דבר ועניין: תקנות ונמהגים קבועים הכתיבו עד לפרטים קטנים את החקלאות, האומנויות והמסחר, אמונות ודרכי פולחן; והמנהיגים קבעו מי לבדם יהיו רשאים ללבוש פרוות, להשתמש בכלי כסף, להוציא ספרים לאור, לגדל יונים ועוד ועוד. אבל עם התרחבות הפעילות התעשייתית והחלפתו הזוחלת של משטר המעמד במשטר ההתקשרות החוזית, ועם גבור התאמת הלוך הנפש למציאות החדשה, באה גם הצטמצמות בהתערבות השלטון במעשי היחידים (עד להיפוך המגמה שאירע באחרונה שבא עם חזרה לפעילות לוחמנית). החקיקה איננה מסדירה עוד כמקדם את בחירת הגידולים בשדות או מכתיבה את יחס מספר הבקר לגודל השטח, או אופנים מסוימים איך לייצר חפצים ובאילו חומרים להשתמש, איננה מנסה עוד

לקבוע שכר עובדים ומחירי סחורות, או לפסוק מה יהיו המלבושים או המשחקים (חוץ מהימורים), ואיננה מעניקה עוד פרסים או מטילה קנסות על ייבוא או ייצוא, ואיננה מצוה על אמונות הבריות בענייני הדת או הפוליטיקה או מונעת מהם להתאגד כרצונם או לנסוע למרחקים כחשקם. כלומר בשטח נרחב של התנהגויות אפשריות זכות האזרח לפעולה ללא הפרעות ושליטה מבחוץ הוצבה במקומה הראוי כנגד שאיפות המדינה בכל מיני תואנות לשלוט עליו. כל כמה שהרשות המושלת הוסיפה לעזור לו למנוע גישה ושליחת ידים פולשים לאותו תחום פרטי שבו הוא רודף אחר מטרות חייו, הרשות המושלת עצמה נסוגה מאותו תחום פרטי; או במלים אחרות ויתרה על חלק מפלישותיה.

ואפילו עדיין לא מנינו את כל סוגי העובדות המספרות כולן אותו סיפור. מספרים אותו מחדש השיפורים והתיקונים הנעשים בחוק עצמו; וכן בהודאותיהם והכרזותיהם של מי שהביאו לאותם תיקונים ושיפורים. „עוד במאה החמש-עשרה", אומר פרופסור פולוק, „אנחנו מוצאים שופט על פי המשפט המקובל שמכריז שכמו שבמקרה שהכללים הידועים אינם נותנים לו פתרון ינסחו האזרחים והמלומדים כלל חדש הגזור מהמשפט הטבעי שהוא היסוד לכל החוקים, יכול בית המשפט בווסטמינסטר לעשות ואכן יעשה כמוהם."[62] והנה מוסד התחשבות בתי המשפט בעקרונות „היושר" או „הצדק הטבעי" כגורם המתקן את הדין, שהיה צריך להיפסק על פי החוק המנוסח והכתוב. הרי זאת הכרה בפועל ולמעשה בעקרון שיש לבני אדם זכויות שאינן נובעות מחוקים של שלטון כלשהו. וגם השינויים בחוקים הקיימים הנעשים עתה מדי פעם אחרי התנגדות, גם הם נעשים ברוח דומה מתוך רצון להתאים את החוק למושגים המקובלים באותו זמן של מה צודק ואיך צריך להיות החוק, והרי המושגים האלה אינם נובעים מהחוק הקיים אלא מתנגדים לו. לדוגמה אותו חוק שנעשה באחרונה המעניק לאשה נשואה זכות קניינית בפרי עבודתה, גלוי בעליל שהוא נבע מהתודעה שהקשר הטבעי בין השקעת מלאכה והנאה מהתוצאה ראוי להישמר בכל המקרים. תיקון החוק לא יצר יש מאין את זכות האשה על מעשה ידיה, אלא ההכרה בקיומה של הזכות היא שהולידה את החוק המתוקן.

אומרות אפוא הראיות ההיסטוריות בחמישה קולות אותו דבר, שעם כל הבילבול השורר בציבור על אודות הזכויות הטבעיות שאינן תלויות בחקיקה ואף על פי שאצל רבים המושג כולל דברים רבים שאינם שייכים אליו באמת, בכל זאת יש בהן מן הממש.

נותר לנו כעת לחשוב ולגלות את המקור הראשון לממשות הזאת. במאמר אחר כתבתי על הסוד הגלוי שלא תיתכנה תופעות חברתיות שלא תובלנה אותנו בניתוח מעמיק אל עצם חוקי החיים, ושלא נוכל באמת להבין אותן מבלי שנתיחס לחוקי החיים. נעבירה נא אפוא שאלה זו של הזכויות הטבעיות מזירת הפוליטיקה אל מעבדת המדע — מדע החיים. לא צריך להיבהל: העובדות הפשוטות והגלויות ביותר מספיקות לצורך הדיון. תחילה נתבונן בתנאים הכלליים לחיי היחיד ואחר כך בתנאים הכלליים לחיי החברה. נמצא שמשניהם יתקבל אותו משפט.

בחיים של כל בעל חיים יש בהכרח שחיקה. כנגד שחיקה חייב לבוא תיקון, ולתיקון דרושה הזנה. הזנה מצריכה השגת מזון; מזון אין להשיג בלי כחות לתופסו, ובדרך כלל צריך גם כושר תנועה; וכדי שהכחות האלה ישיגו את מטרתם חייב להיות נתון החופש לנוע. אם תסגור חיה בתוך חלל מצומצם או תכפות את גפיה או תקח ממנה את המזון שהשיגה, אם תתמיד באחת מהפעולות האלה, סופך שתביא למותה. מעבר לנקודה מסוימת מניעת קיומו של אחד מתנאי החיים קטלנית. וכל זה נכון לא רק לגבי שאר היונקים אלא כמובן גם לגבי האדם.

אם נאמץ לנו את הפסימיות לאמונה, ואם נקבל ביחד עמה את המשתמע ממנה שהחיים בכללותם הם רעה שצריך לשים לה קץ, אכן אז אין יסוד מוסרי לפעולות האלה המשמרות את

[62] "The Methods of Jurisprudence: an Introductory Lecture at University College, London," October 31, 1882.

קיום החיים: כל השאלה מתמוגגת ונעלמת מאליה. אבל אם נאמץ לנו את ההשקפה האופטימית או אפילו השקפת הסיכוי לשיפור — אם נאמר שהחיים בכללותם מביאים שמחה יותר משמביאים כאב; או שהם בדרך למצב שבו הם יביאו שמחה יותר משיביאו כאב; או אז מוצדקות הפעולות האלה המשמרות את החיים, ומזה נובע יסוד לחירות לעשותן. מי שמחזיקים בדעה שיש לחיים ערך ממילא אוחזים גם במה שמשתמע ממנה שאין ראוי למנוע מבני אדם עשיית פעולות המשמרות חיים. או במלים אחרות, אם נטען שמשפט השכל גוזר שיעשו פעולות אלה, אז נגזר מזה המושכל שיש להם זכות משפטית לעסוק בהן. גלוי לעין כל מבין שמושג „הזכויות הטבעיות" נובע מההכרה שאם יש הצדקה לחיים אז חייבת להיות הצדקה לעשיית הפעולות החיוניות לשימור החיים, ולפיכך גם הצדקה לאותן חירויות ותביעות המאפשרות פעולות כאלה.

בהיות זאת האמת והמציאות לגבי שאר הבריות כמו לגבי האדם אין לקביעה זו אופי מוסרי. המוסריות נולדת רק עם ההבחנה בין מה שהיחיד רשאי לעשותו בפעולותיו המשמרות חיים ובין מה שאסור לו לעשותו. הבחנה זו נובעת כמובן מקיומם של בני אדם אחרים. בין אלה הקרובים זה לזה מאד, או אפילו בין אלה שביניהם מפריד מרחק מסוים, מה שעושה האחד ישפיע על מה שיעשו אחרים; ובהעדר כל ראיה שלאחדים מותר לעשות כל אשר יחפצו בלי שום הגבלה ולאחרים אסור לנהוג כמוהם, ממילא מוכח הצורך בהגבלה הדדית. צורתה הטרום־מוסרית של הזכות לחתור למטרות עוברת ונהיית לצורה המוסרית, כאשר ניתנת הכרה להבדל בין פעולות שאפשר לעשותן מבלי לעבור את הגבולות ובין אחרות שהגבולות מונעים אותן.

מסקנה זו העולה מהעיון המופשט לבדו היא גם המסקנה שמתקבלת אחרי בחינת החברות הבראשיתיות של בלתי בעלי התרבות. בצורתה המעורפלת ביותר נראית ההגבלה ההדדית של תחומי פעולה שונים והמושגים והרגשות הנלווים אליה ביחסי הקבוצות השונות ביניהן. מכח המנהג נתווים גבולות מסוימים לשטחים שבתוכם תר כל שבט ושבט אחר מחייתו; וכשעוברים את הגבול ברגל גסה, נערכת מלחמה להגנתו. בין אנשי הוודה היעריים שאין להם כל סדרים מדיניים יש לכל חבורת משפחה קטנה חלקת יער משלה; ו„ההקצאות המנהגיות הללו תמיד מוכרות בכבוד".[ספ63] משבטי טסמניה שאין עליהם קצין ומושל אנחנו קוראים „שטחי הציד שלהם מוגדרים כולם, ואם ידרוך מי מהם בשטח זולתו תקוף יתקפוהו אל נכון."[ספ64] ואין ספק שהחיכוכים בין השבטים, המתחדשים עם כל תקרית של חדירת זה לתחומו של זה, נוטים לעצב ברבות הימים גבולות ברורים ולהעניק להם מעמד רשמי כלשהו. כמו שהדבר ביחס לשטחי המחיה, כן הוא גם ביחס לקבוצות החיות עליהם. מותו של בן אחת הקבוצות, המיוחס, בצדק או בטעות, לבן קבוצה אחרת, קורא ל„חובה הקדושה של נקמת הדם"; ועל אף הנקמות ההדדיות החוזרות הנגררות מזה, מכל מקום המוסד הזה מהווה מחסום כלשהו בפני פתיחה בתוקפנות חדשה. סיבות דומות הביאו לתוצאות דומות באותם שלבים קדומים של החברות המתורבתות שבהן בתי אב או משפחות היו היחידות הפועלות יותר משהיו הפרטים היחידים; וכאשר כל בית אב או משפחה צריכים היו לעמוד בעצמם על נפשם ורכושם נגד משפחות אחרות. הריסון ההדדי הזה, המתקבל בדרך הטבע בין קהילות קטנות, מתקבל באופן דומה גם בין היחידים בתוך כל קהילה; והמושגים והמנהגים המתאימים למערכת היחסים האחת הולמים פחות או יותר גם את האחרת. אף על פי שבתוך כל קבוצה קיימת תמיד נטיה של החזקים להסיג את גבול החלשים; בכל זאת ברוב המקרים המודעות לרעות הנולדות מהתנהלות בריונית פועלת לריסון ההשתוללות. בכל מקום אצל העמים הקמאיים רמיסת גבולות גוררת גמול כיוצא בה. טורנר כותב על בני

ספ63 Tennant, Ceylon: an Account of the Island, etc., ii, 440.

ספ64 Bonwick, J., Daily Life and the Origin of the Tasmanians, 83.

האי טנה: „סייג לניאוף ולכמה חטאים אחרים אימת משפט האלה."[ספ65] פיצרוי מספר לנו על הפטגונים: „מי שאינו מזיק לזולתו או מעליבו אין האחרים מתערבים בענייניו"[ספ66]; כאשר נקמת הנפגע היא העונש הקבוע על פגיעה. על אנשי ואופס ביערות הנהר השחור אנחנו לומדים: „מעט מאד יש להם ממה שדומה לחוק, אבל חזק אצלם המושג של מידה כנגד מידה עין תחת עין שן תחת שן."[ספ67] ודבר זה שמידת כאשר עשו לי כן עשיתי להם נוטה לעצב מושג של הבחנה בין מה שכל אחד מהקהילה רשאי לעשותו בבטחון ומה לא, ועל כן: של הענשה על פעולות בתוך תחום ידוע ולא מעבר לאותו תחום, הנה הוא ברור מאליו. על הצ'יפוואי כותב סקולקראפט שאף על פי ש„אין להם משטר מסודר בהיות כל איש שורר בביתו ובמשפחתו, בכל זאת יש עליהם מידה של השפעה לעקרונות מסויימים התורמים לטובתם הכללית."[ספ68] והנה אחד מהעקרונות שהוא מונה הוא ההכרה ברכוש הפרט.

ביצד מולידה ההגבלה ההדדית של חופש הפעולה את המושגים והרגשות המשתמעים מהביטוי „זכויות טבעיות" מראים לנו בבהירות ובבירור אותם שבטים רודפי שלום המעטים שאין עליהם שוטר ומושל כל עיקר או בצורת מוסד טכסי גרידא. חוץ מאותן עובדות המוכיחות התחשבות קפדנית של כל יחיד בזכויות רעהו אצל אנשי תודה, סנטאל, לפצ'א, בודו, צ'קמה, יאקון, אראפורא וכו' הנה לנו העובדה שהוודה היעריים הבלתי־מתורבתים לגמרי שאין אצלם כל אירגון חברתי, „חושבים את הדבר כבלתי־נתפס שיקח שום אדם חפץ שאינו שלו או יכה את רעהו או יאמר מה שאיננו אמת."[ספ69] מתברר אפוא מניתוח הסיבות כמו מההסתכלות בעובדות שבעוד אשר היסוד החיובי בזכות לעסוק בפעילויות מקיימות־חיים נובע מחוקי החיים עצמם, הנה אותו יסוד שלילי המעניק לה אופי מוסרי נובע מהתנאים הנוצרים בהתקבצות החברתית.

אכן באמת כל כך מרוחקת מהאמת היא טענת יצירת הזכויות על ידי השלטון, שבדיוק להיפך הזכויות נוסדו בעולם בצורה ברורה למדי לפני שקם כל משטר, והן מטושטשות ככל שהמשטר מתפתח בד בבד עם אותה פעילות לוחמנית המייצרת מעמד מועדף, גם על ידי שביית עבדים וגם על ידי התקבעות סולם פיקוד; וההכרה בקיומן של „זכויות" הקיימות בפני עצמן מתחילה שוב לקבל צורה מוגדרת רק אחרי שהלחימה כבר אינה תדירה וכח הממשל על נשלטיו מתמעט.

בפנותנו עתה מחיי היחיד אל חיי החברה אנחנו לומדים שוב אותו שיעור.

אמנם די באהבת חברת הבריות לבדה כדי להניע את האדם הקמאי לחיים בקבוצות, אבל המניע הראשי הוא ההתנסות ביתרונות היכולים לנבוע משיתוף הפעולה עם אחרים. ומהו התנאי שבלעדיו לא תיתכן היווצרות של שיתוף פעולה? הרי ברור שהתנאי הוא הנאת משתפי הפעולה כל אחד לעצמו מפעולתם המשותפת. אם הם מתאחדים, כפי שהם עושים במקרים הפשוטים ביותר, כדי להשיג דבר שכל אחד לבדו איננו יכול, או שהרבה יותר קשה לו, להשיגו לעצמו, אז האיחוד הזה נעשה בהכרת על יסוד ההבנה המשתמעת: או, שיתחלקו בתועלת המושגת (כגון במקרה של חבורת ציידים), או, במקרה שהתועלת מגיעה באותה פעם רק לאחד מהם (כגון במבצע הקמת בקתה או הכשרת חלקת שדה), שבפעמים הבאות ייהנו משיתוף הפעולה חברים אחרים בתורם. במקרים שלא כולם עושים חלקים שוים של פעולה גדולה אחת אלא כל אחד מהם עושה דבר מיוחד — כאשר מתפתחת חלוקת המקצועות והתפקידים בעבודה ועמה סחר־חליפין של תוצרת, משתמע מהסכם שיתוף הפעולה שכל אחד מהתורמים חלקם יקבל כנגד משהו שיש לו ממנו יותר משהוא צריך משהו אחר שהוא רוצה לקבלו והשוה בערך כמוהו. אם הוא מוסר את האחד ולא

ספ65 Polynesia, p. 86.

ספ66 Voyages of the Adventure and Beagle, 3 vols.

ספ67 Wallace, A.R., Travels on Amazon and Rio Negro, p. 499.

ספ68 Schoolcraft, Expedition to the Source of the Mississippi, v., 177.

ספ69 B.F. Hartshorne, Fortnightly Review, March, 1876. See also H.C. Sirr, Ceylon and the Ceylonese, ii. 219.

מקבל את האחר, להצעות עתידיות לשתף פעולה כבר לא יסכים, והמצב יחזור למה שהיה בהתחלה שכל אחד עושה את כל הדברים לעצמו. מכאן שהאפשרות לשיתוף פעולה תלויה בקיום הסכמים, בין שנעשו במפורש ובין במשתמע.

ואולם דבר זה, שראינו כי הוא נכון לגבי הצעד הראשון לעבר ההתארגנות התעשייתית שעליה מיוסדים חייה של חברה, הוא בהכרת נכון (פחות או יותר) לאורך כל התפתחותה. אף על פי שדפוס ההתארגנות הלוחמני עם מערכת המעמדות שלו כתוצאה ממלחמות בלתי פוסקות מטשטש במידה רבה את היחסים החוזיים הללו, בכל זאת הם נשארים בתוקף בחלקם. הם עדיין תקפים בין בני אדם חופשיים וכן בין הראשים של אותן יחידות חברתיות קטנות שמהן מורכבות החברות הקדומות; ובמידה מסוימת הם תקפים בתוך הקבוצות הקטנות הללו עצמן, שכן שרידתן כקבוצות מותנית בהכרה בצדקת תביעות החברים בהן, אפילו הם עבדים, שבתמורה לעבודתם יקבלו די מזון, בגדים והגנה. וכשהמלחמות שוככות והמסחר צומח ושיתוף פעולה מרצון יותר ויותר תופס המקום שהיה בו שיתוף פעולה כפוי וחוזר מעט מעט ניהול חיי החברה בדפוסים של חילופים מוסכמים שהיה כמעט מושעה בתקופה המסתיימת, אזי בינונה ההדרגתי מחדש של ההתנהלות ההסכמית מאפשר אותו אירגון תעשייתי מורכב עצום ומסובך שעליו עומדת אומה גדולה.

שכן ביחס ישיר למידה, שבה חופשיים החוזים ומובטח ביצועם, גדולה הצמיחה ופעילים חיי החברה. כעת אין המרגיש בתוצאה של הפרת חוזה רק האחד משני הצדדים שהתקשרו בחוזה. בחברה מתקדמת מרגישים בהפרה ציבורים שלמים של יצרנים ומפיצים, זנים אנושיים שנוצרו על ידי חלוקת המקצועות והתפקידים; ובסופו של דבר מרגישים בה כל היחידים כולם. שאלו נא מהו התנאי שעל פיו מקדישה העיר ברמינגהם את עצמה לייצור כלי מתכות, או חלק ממחוז סטאפורדשיר לקדרות, או לנקשיר לאריגת כותנה. שאלו נא איך מוצאים להם החקלאים המגדלים חיטה במקום אחד ובקר במקום אחר אפשרות להתמחות בענפיהם המיוחדים. כל אחת מהקבוצות האלה יכולה לפעול כפי שהיא פועלת רק אם כל אחת מהן מקבלת מהאחרות בתמורה לעודפי תוצרתה את חלקה הראוי בעודפי תוצרת האחרות. קבלת חלקיהם בתוצרת הקבוצות האחרות איננה עוד תוצאה של חליפין ישירים אלא מושגת בעקיפין באמצעות כסף; ואם נשאל איך מקבל כל מגזר של יצרנים את הכמות המגיעה לו של הכסף הדרוש, התשובה היא — בזכות קיום חוזים. אם לידז מייצרת בדי צמר ואינה מקבלת בדרך של קיום חוזים את האמצעים להשיג מהמחוזות החקלאיים את כמות המזונות הנחוצה לה, היא תמות ברעב ותפסיק לייצר בדי צמר. אם ויילז הדרומית מתיכה ברזל ולשם אין מגיעה התמורה המוסכמת המאפשרת לה להשיג בד לבגדים תקפא תעשייתה. וכיוצא באלה בכל מקום בכלל ובפרט. אותה תלות הדדית של החלקים זה בזה שאנחנו רואים באירגון החברתי כבגופו של כל יחיד ויחיד, היא אפשרית רק בתנאי שבעוד אשר כל חלק עושה פעולתו המיוחדת לו אשר הותאם לה הוא מקבל חלקו הראוי בחומרים הדרושים לשימור תקינותו ולהגדלתו שיצרו בפעולתם המשולבת כל החלקים האחרים, אחרי שחלקו היחסי נקבע במשא ומתן. זאת ועוד, קיום ההסכמים הוא מה שמאזן בין כל המוצרים השונים והצרכים השונים — הייצור ההמוני של סכינים לעומת הסקלפלים המעטים; שטחי החיטה הגדולים לעומת חלקות החרדל הקטנות. הבלם על ייצור מיותר בא מהגילוי שמעבר לכמות מסוימת לא נמצא עוד ביקוש לאותו מוצר ואין מי שישלם עליו די לכיסוי הוצאות ייצורו. ככה נמנע ביזבוז עבודה על ייצור חפצים שאין בהם חפץ באותו משק.

לבסוף עלינו ליתן דעתנו לעובדה המשמעותית עוד יותר שהתנאי ההכרחי לצמיחת קבוצת עובדים מתמחה כלשהי, כשהכלל צריך יותר מאותו סוג מסוים של עבודה, הוא שהחוזים יהיו חופשיים ונאכפים. אילו במקרה שבגלל מחסור בחומר גלם אין לנקשיר מצליחה לייצר בדי כותנה בכמות הרגילה היתה הגבלה על חופש ההתקשרות מונעת מיורקשיר לבקש מחיר

גבוה יותר על בדי הצמר שלה כפי שהיתה יכולה בגלל גידול הביקוש לתוצרתה, או אז לא היה לה מניע להשקיע יותר הון בתעשיית בדי הצמר, לא היה גידול במספר המכונות והפועלים המועסקים בתעשייתה וממילא גם לא באספקת הצמר לשוק; והתוצאה היתה במקרה זה שהמשק כולו היה סובל מחסרון בדי הכותנה שאין עליו פיצוי של תוספת בדי צמר. אי זה נזק חמור עשוי להיגרם לאומה שבניה מנועים מהתקשרות הסכמית הראה העולם לדעת בניגוד בין אנגליה וצרפת בקשר לרשת הרכבות. כאן, אף על פי שבהתחלה הוערמו מכשולים על ידי גורמים בבתי המחוקקים, לא היו המכשולים כאלה שמנעו מבעלי הון להשקיע, ממהנדסים לתרום מכישוריהם או מקבלנים לקחת עליהם עבודות; והריווח הגבוה שהתקבל בהתחלה מההשקעות, הרווחים הגדולים שקצרו הקבלנים והשכר הגבוה שזכו בו המהנדסים הביאו לאותו תיעול הכסף, המרץ והיכולת לבניית רכבות, שפיתח במהרה את מערכת מסילות הברזל שלנו שהגדילה כל כך את עושרנו הלאומי. לעומת זאת, כאשר האדון תיאר, שהיה אז שר העבודות הציבוריות, בא לסייר בשטח ואמר לאדון ויניול שהראה לו את מה שיש ומה עושים, בהיפרדם: „לדעתי רכבות אינן מתאימות לצרפת"[ספ70], התוצאה היתה, בגלל המדיניות שנבעה מקביעה זו למנוע התקשרות חופשית, עיכוב בן „שמונה עד עשר שנים" באותה התקדמות חומרית שחוותה צרפת כשנבנו הרכבות.

מה משמעותן של כל העובדות האלה? פירושן הוא שלטובת פעילותם הבריאה והקצאת החלקים היחסיים הנאותים לאותן תעשיות, עיסוקים ומקצועות המקיימים חייה של חברה ומסייעים לשגשוגה צריך קודם כל שההגבלות המוטלות על חירות האדם להתקשר בחוזים זה עם זה תהיינה מעטות, ושנית צריך להיות מנגנון לאכיפת אותם חוזים שנעשו. כאשר ראינו, הבלמים הקמים מאליהם לפעולות כל אדם כשהיחידים מתאגדים הם רק אלה שנובעים מהיות תחומו של כל אחד גובל עם זה של חברו; ולפיכך לא יעלה מאליו שום בלם על התקשרותם זה עם זה מרצונם החופשי בהסכמים; התערבות מפריעה בהסכמים הרי היא פגיעה באותן זכויות לפעולה חופשית הנותרות לכל אחד ואחד אחרי התחשבות מלאה בזכויות זולתו. ואז, כפי שראינו, אכיפת זכויותיהם פירושה ממילא גם אכיפת חוזים שנעשו ביניהם; שכן הפרת חוזה כמוה כתקיפה, אף כי לא במישרין. אם אדם בא לחנות ומבקש מהחנווני שוה־שילינג ממרכולתו ואחר כך נמלט עם הסחורה מבלי להשאיר אצל החנווני את השילינג שקיבל עליו במשתמע לתתו, הרי אין הבדל מהותי בין מעשהו זה ובין שוד. בשני המקרים האלה נשלל מהצד הנפגע דבר שהיה בחזקתו מבלי שקיבל משהו שוה־ערך שבתמורתו הסכים להיפרד מהחפץ שנלקח, והנה הוא במצב של מי שהוציא עבודתו לריק וללא תועלת — נפגע תנאי־יסוד לקיום חייו.

יוצא לנו אפוא שההכרה בזכויות היחידים והבטחת שמירתן כשצריך בכח היא באותה עת גם ההכרה בתנאים לחיי חברה נורמליים והבטחת שמירתם בכח כשצריך. אותה הקדמה חיונית דרושה לשניהם.

לפני שנפנה לאותן תוצאות הגיוניות שיש להן יישום מעשי הבה נתבונן ונראה איך המסקנות הפרטניות שהסקנו מתלכדות לאותה מסקנה כללית שרמזנו אליה בהתחלת הדיון — ונסקור אותן בסדר הפוך.

מצאנו זה עתה שהתנאי המוקדם לחיי הפרט הוא משתי בחינות בבת אחת גם התנאי המוקדם לחיים החברתיים. חייה של חברה לפי כל אחת משתי הבחינות שתופסים אותם תלויים בשימור זכויות היחידים. אם אין חיי החברה יותר מסך כל חיי האזרחים החברים בה, מסקנה זו גלויה מאליה. אם חיי החברה מורכבים מאותן פעילויות רבות שונות ומשונות שבהן עוסקים היחידים בהיותם תלויים זה בזה, הרי גם בהיותם כביכול מופשטים מהיחידים הגשמיים, החיים עולים או נופלים ביחס להיות זכויות היחידים מובטחות או נשללות.

העיון ברעיונות, במושגים וברגשות שיש לבני אדם בענייני

ספ70 Address of C.B. Vignoles, Esq., F.R.S., on his Election as President of the Institution of Civil Engineers, Session, 1869-70, p. 53.

סידור המדינה והמוסר מוביל למסקנות דומות. אצל עמים פרימיטיביים מסוגים שונים אנחנו רואים שלפני קיום כל שלטון וממשל מכירים המנהגים הנשמרים בזכרון הבריות בצדקת תביעות היחידים לזכויות ומצדיקים את החתירה למימושן. מערכות משפטים שהתפתחו בלא תלות זו מזו אצל אומות שונות ורחוקות מסכימות באיסור על פגיעות מסוימות בגופם, ברכושם ובחירותם של האזרחים; ומהנקודות שהן מסכימות בהן משתמע שהמקור למוסד זכויות היחיד איננו מלאכותי אלא טבעי. עם ההתפתחות החברתית נעשה ניסוחן המילולי של הזכויות, שמכח המנהג הן כבר קיימות, יותר מוגדר ויותר מפורט ומחוכם. במהלך אותה התפתחות השלטון לוקח עליו יותר ויותר את אכיפת הזכויות. עם היעשותו מגן־זכויות יותר טוב נעשה השלטון פחות ופחות תוקפני ומיעט בפלישותיו לתחומי פעולתם הפרטית של בני האדם. ולבסוף, כשם שבזמנים עברו שונו ועוצבו החוקים כדי להתאים טוב יותר למושגי אותם זמנים על הישר וההגון, כן גם עתה מתקני החוקים הולכים לאורם של מושגי הגינות ויושר שאינם נובעים מתוך החוק אלא שאליהם צריך להתאים את החוק.

יש לנו כאן אפוא תורה מדינית־מוסרית שבעדה מדברים בקול אחד גם הניתוח המופשט וגם קורות הזמנים. כנגדה מה יש לפנינו? תורה מנוגדת אופנתית שהוכחה שלולת הצדקה. בצד האחד אנחנו מוצאים שהחיים הפרטיים והחברתיים כאחד דורשים כתנאי לקיומם שימור היחס הטבעי בין המאמצים והתועליות, וביחד עם זאת אנחנו מוצאים שהיחס הטבעי הזה אשר ההכרה בו קודמת להתהוות כל שלטון עומד על שלו לאורך כל הדרך וקיבל הכרה מפורשת ומוגדרת יותר בספרי חוקים ובמערכות מושגי מוסר. בצד האחר הכופרים בקיומן של זכויות טבעיות ומאלצים עצמם לטעון שזכויות נוצרות באופן מלאכותי על ידי החוק, לא זו בלבד שהעובדות טופחות על פניהם, אלא טענתם עצמה קמה נגדם: הנסיון לבסס אותה תחת התקפה מסבך אותם במוזרויות רבות שונות ומופרכות.

ועדיין אין זה הכל. השבתו על כנו של מושג עממי מעורפל בצורה מוגדרת על יסוד מדעי מוליכה אותנו להשקפה מושכלת על היחס בין רצונות רוב הבריות ובין רצונות מיעוטן. התוצאה המתקבלת היא שאותם שיתופי פעולה שבהם הכל יכולים להתאחד מרצונם החופשי ואשר בהוצאתם אל הפועל רצון הרוב שורר בצדק הינם שיתופי פעולה לשם שימור התנאים הדרושים לחיי הפרט והחברה. הגנה על החברה בכללותה מפני פולשים זרים מטרתה הרחוקה היא שימור כל אזרח ואזרח בחזקה על אותם אמצעים שיש לו כדי למלא רצונותיו ובאותה חירות שיש לו כדי להשיג אמצעים נוספים לאותה תכלית. וההגנה על כל אזרח ואזרח מפני פולשים הקמים עליו בארצו שלו, כל המגוון הפלילי מרוצחים ועד מפריעי מנוחת שכניהם, ברור וגלוי שגם לה אותה מטרה עצמה — מטרה שהיא רצויה לכולם חוץ מפושעים ומשולחי רסן. מכאן יוצא שלשם שימור העיקרון החיוני הזה של חיי היחיד וחיי החברה כאחד מוצדקת הכפפת המיעוט לרוב; שכן אין הפועל היוצא ממנה מקצץ מחירותו ומרכושו של כל אחד אלא רק כמה שדרוש לחיזוק ההגנה על חירותו ורכושו. ואותו הגיון מכריח גם שאין הצדקה להכפפה כזאת מעבר למה שנחוץ לאותה מטרה: קיצוץ ברכוש ובחירות מעבר למה שאי אפשר בלעדיו כדי לשמר את הרכוש והחירות — הרי הוא פגיעה ממש באותו עיקרון עצמו בדיוק שלשם שימורו נעשה הקיצוץ. וכאן חזרנו שוב למה שהצענו בהתחלה שהזכות האלוהית־כביכול של בתי המחוקקים והזכות האלוהית־כביכול המשתמעת ממנה של רובים אינן אלא אמונות תפלות, סגידה לאלילים שקריים. כבר זנחו בני האדם את התורה הישנה על מקור סמכות המדינה, אבל עדיין הם אוחזים באמונה באותה סמכות בלתי־מוגבלת של המדינה שנבעה מתורת המקור הישנה אך לפי התורה הנוכחית החדשה אין לה מקום. סמכות ללא מצרים על נתיניו שיוחסה בהגיון לשליט שהיה ממלא מקום אלוהים — עתה היא מיוחסת לחבר מנהלים אשר אין איש טוען כי הוא אלוהי או ממלא

מקום.

אפשר שיטען מי שימאן להסכים אתי שדיונים על מקורה ומגבלותיה של סמכות השלטון אינם אלא פלפולי סרק ודקדוקי עניות. „שומה על השלטון" יאמר אולי טוען כזה „להשתמש בכל האמצעים שיש בידו או שיכול להשיגם כדי לקדם את אושר הכלל. מטרתו חייבת להיות התועלת, ואם הוא עושה כל מה שצריך כדי להשיג את המטרה הזאת זה בסדר גמור. רווחת העם היא החוק העליון, ואין למחוקקים להירתע מציות לחוק העליון בגלל פיקפוקים לגבי מקור סמכותם או מגבלות שאולי צריכות להיות עליה." הבאמת יש כאן מפלט? או שמא יש סתימה יעילה לפירצה הזאת?

השאלה המהותית היא אם התורה התועלתנית הידועה בציבור אמת או לא; והתשובה שיש לתתה כאן היא שכפי שהיא מקובלת בציבור איננה אמת. גם לפי אמירות בעלי מוסר תועלתני וגם לפי מעשיהם של פוליטיקאים ההולכים ביודעין או שלא ביודעין לאורם, הנה משתמע שמידת התועלת נקבעת ישירות על ידי בחינה פשוטה של העובדות הנראות ראשונות והערכת התוצאות המסתברות. זאת כאשר התועלת כקנה מידה אמיתי להחלטות מוערכת בהכרח על פי המסקנות הכלליות המתקבלות מניתוח הנסיון. לצורך שיקלול התועלת הצפויה מהחלטה מוצעת כלשהי „התוצאות הטובות והרעות לא ייתכן שתהיינה מקריות, אלא הן חייבות להיות תוצאות הכרחיות מטבע הדברים", ו„תפקיד מדע המוסר הוא להסיק מחוקי החיים ומתנאי הקיום אילו מיני פעולות נוטים מטבעם להביא לידי אושר ואילו מינים אחרים להפכו."[ספ71] החשיבה התועלתנית הנוכחית וכמוה גם הפוליטיקה המעשית הנוכחית מראות מודעות בלתי־מספקת לאופן שבו דבר גורם לדבר בטבע. המחשבה המורגלת היא שבהעדר מניעה גלויה וניכרת הדברים יכולים להיעשות ככה או ככה ואין הדעת ניתנת לשאלה אם יש באותה פעולה התאמה או ניגוד להתנהלות הטבעית של העניינים.

העיונים שלמעלה הראו לדעתי שתכתיבי התועלתנות וכתוצאה מזה דרך הפעולה הנאותה של השלטונות לא יתבררו בהסתכלות שטחית על העובדות וקבלת הנראה מהן במבט חטוף כמשמעותם המלאה והאמיתית; אלא צריך לברר ביחד עמהן את יחסן לעובדות היסוד ולגלות איך הן נובעות מאלה. עובדות היסוד, שאליהן חייבות כל הקביעות המושכלות לגבי התועלויות לחזור ולהתיחס, הן העובדות (א) שהחיים מורכבים מפעילויות מסוימות והן המקיימות את החיים; וכן (ב) שאצל בני אדם החיים ביחד בחברה אחת מתנהלות אותן פעילויות בתוך המגבלות הנוצרות בהכרח ממפגש תחומי החירות של הפרטים השונים שבחברה, ואינן מתנהלות מחוץ לגבולותיהן אלה; ומזה נובע תפקידה של הרשות המסדירה את החברה: שימור גבולי הפעילות של הפרטים. אם כל אחד מאלה משיג, מתוך ניצול חירותו להשתמש בכל כחותיו עד לגבול שמציבה בפניו חירותם של אחרים, בעבור שרותיו תמורה מחבריו כהערכתם את שווי שרותיו בהשוואה לשרותי אחרים — אם החוזים המקוימים תמיד בכל מקום מניבים לכל אחד חלקו כפי שקובעת אותו ההערכה המשווה הזאת, ואם נשאר לו הבטחון בשלמות גופו ורכושו לספק מאווייו בפירות פעולותיו; או אז מקוים העיקרון החיוני של חיי היחיד וחיי החברה כאחד. לא זו בלבד, אלא מקוים גם העיקרון החיוני של התקדמות החברה; שכן בתנאים כאלה היחידים הטובים ביותר ישגשגו ויתרבו יותר מהטובים פחות. והנה ראינו שהתועלת, לא כפי שנאמדה על פי נסיונות נקודתיים אלא כפי שחושבה באופן מושכל, מצווה על השימור הזה של זכויות היחיד; וממילא שוללת כל קו פעולה הסותר אותן.

כאן אפוא אנחנו מגיעים לשלילה שאין עליה תשובה של כל חקיקה מתערבת. בשלד מהותה המופשטת, כל הצעה להתערב בפעילויות האזרחים מעבר לאכיפת ההגבלות החלות על כל אחד מכח קיומם של האחרים, הרי היא הצעה לשפר את החיים באמצעות חירור תנאי היסוד לחיים עצמם. כאשר נמנע מאחדים לקנות בירה כדי למנוע מאחרים להשתכר, אותם שעושים את החוק הזה מניחים

ספ71 Data of Ethics, section 21. See also sections 56-62.

שיותר טובות מרעות ייגרמו מההתערבות ביחס הרגיל בין התנהגות ותוצאותיה, במעטים המתנהלים שלא בכשרון כמו ברבים היודעים לכלכל צעדיהם בתבונה. שלטון הלוקח לו חלקים מהכנסות הרבים כדי לשלוח למושבות מעטים שלא הצליחו בחייהם פה, או כדי לבנות מגורים טובים יותר לפועלי התעשיה, או כדי להקים ולקיים ספריות ציבוריות ומוזיאונים ציבוריים וכיוצא באלה, אותו שלטון מניח כדבר נתון וידוע שלא רק בעתיד הקרוב ממש אלא גם בסופו של דבר יהיה אושר גדול יותר התוצאה של הריסת התנאי המהותי לאושר הכלל שכל אחד ייהנה מכל אותם אמצעים לאושר שהביאו לו פעולותיו אשר עשה מבלי שתקף כל בריה. במקרים אחרים אין אנחנו מתירים כבמקרה הזה למה שעומד קרוב מול עינינו לסנוור אותן מראות את הרחוק יותר. בעומדנו על קדושת הקניין הפרטי נגד תוקפים פרטיים איננו שואלים אם אין התועלת לרעב הסוחב מהמאפיה גדולה יותר מהפסדו של הנחתום; אנו מחשבים אז לא את התוצאות הפרטיות של המעשה הפרטי אלא התוצאות הכלליות שתהיינה אם לא יהיה בטחון בבעלות על הרכוש. לעומת זאת, כשהמדינה לוקחת מהאזרחים סכומים נוספים או מטילה הגבלות נוספות על חירותם, אנחנו נוטים לחשוב רק על התוצאות הישירות והקרובות ולהתעלם מהתוצאות העקיפות והרחוקות הנגרמות כשמתרבות הפלישות האלה לתחום זכויות היחידים. אין אנחנו רואים שעל ידי ההצטברות של צרות קטנות כל כך נפגעת שלימות התנאים החיוניים לחיים של הפרט ושל החברה כולה, שלבסוף החיים מתנוונים.

ועם זאת הניוון הנגרם הופך נראה לעין כול כשהמדיניות מוקצנת. כל מי שלומד מכתבי האדונים טן ודה טוקויל על מצב העניינים שקדם למהפכה הצרפתית יראה שהשואה הנוראה באה עליהם מתוך הכתבה כל כך מוגזמת ומדוקדקת של כל פעולות בני האדם לפרטי פרטיהם ומתוך שאיבה כל כך גדולה של תוצרת פעולותיהם לשם קיום המנגנון המסדיר אותן עד שהחיים נעשו במהירות בלתי בני ביצוע. התועלתנות האמפירית של הימים ההם כמוה כמו התועלתנות האמפירית בת ימינו נבדלה מהתועלתנות המושכלת בכך שבכל מקרה שפנתה לדון עליו היא לקחה בחשבון רק את התוצאות של התערבויות נקודתיות על פעולותיהם של קבוצות אדם מסוימות והתעלמה מהתוצאות של הצטברות התערבויות נקודתיות על חיי כלל בני האדם. ואם נוסיף לשאול מה איפשר אז ועודנו מאפשר היום את הטעות הזאת, אנחנו מוצאים שזוהי האמונה התפלה הפוליטית שעל כח השלטון לא חלות שום הגבלות.

אחרי שתפוג ותעבור מן העולם אותה הילה של „אלוהות החופפת על המלך" ושנותרה ממנה שארית של הילה האופפת את הגוף שירש כחו של מלך — אחרי שיתחיל להיראות בבירור שבאומה המנוהלת מכח העם השלטון איננו אלא חבר מנהלים, אז ייראה גם כן שלאותו חבר מנהלים אין כל סמכות משל עצמו. המסקנה הבלתי־נמנעת תהיה שסמכותו ניתנת לו מידם של הממנים אותו, ושגבולותיו הם מה שהם יבחרו להציב לו. ביחד עם ההכרה הזאת תבוא המסקנה הנוספת שהחוקים שהשלטון עושה אינם קדושים מצד עצמם, אלא שכל קדושה, עד כמה שיש בהם קדושה, נובעת אך ורק מהסכמת המוסר להוראתם — והסכמת המוסר נובעת, כאשר הראינו לדעת, מהחוקים של חיי האדם כפי שהם מתנהלים בתנאי חברה. וכנגד זה תעמוד ברורה ואיתנה ההכרה הכללית שבמקום שאין המוסר מסכים עם החוקים אין בהם קדושה וצודק הקורא עליהם תגר.

תפקידה של החופשנות היה בעבר לשים גבולות לכוחותם של מלכים. תפקידה של החופשנות האמיתית יהיה מעתה לשים גבולות לכוחותם של פרלמנטים.

אחרית דבר

„המצפה אני שתורתי זו תתקבל על דעת רבים?" הלואי! אך המצב האומלל הוא שסיבות שונות מאלצות אותי להסיק שרק פה ושם תחול התאמה כלשהי באמונתו הפוליטית של אזרח יחידי זה או אחר. מהסיבות הללו — הנה אחת, שממנה נובעות כל האחרות.

הסיבה היסודית והמרכזית הזאת

היא שצימצום כחו של שלטון בתוך הגבולות המותווים לו הולם רק את הסוג העמלני והיצרני של חברה; ואילו עם סוג החברה הלוחמני איננו מסתדר כלל, ורק באופן חלקי הוא מתאים לאותו סוג חברה עמלני־יצרני למחצה ולוחמני למחצה המאפיין עתה את האומות המתקדמות. בכל שלב של התפתחות חברתית מוכרחת להתקיים הסכמה מהותית בין מה שנוהג בפועל ובין מה שמאמינים — מה שמאמינים באמת, אני מתכוון, לא מה שמצהירים על אמונה בו. החיים יכולים להימשך רק בהתאמה בין המחשבות והמעשים. בהכרח ההתנהלות הנדרשת על ידי הנסיבות מעצבת את האמונות שתתאמנה לה; או שהאמונות שנשתנו תעצבנה ותשנינה הן את ההתנהלות.

ומכאן, שאם קיום חיי החברה במערכת נסיבות אחת מכריח הכפפת כל הדעות והמעשים למנהיג ואמונה גמורה בו, אזי תתקבע במוחות תורה שהצייתנות והאמונה טובות ונכונות — אפילו הכרחיות. וכנגד זה אם בנסיבות אחרות הכפפה חמורה של האזרחים לשלטון איננה חיונית עוד לשימור חיי האומה — אם, כנגד זה, חיי האומה נעשים גדולים יותר בהיקפם ומעולים יותר בטיבם באותה מהירות שבה משיגים האזרחים יותר חופש פעולה; בוא תבוא התאמה גוברת והולכת של הגותם הפוליטית, והיא תגרום להפחתת אמונתם במעשי השלטון ולהגדלת נטייתם לפקפק בסמכות השלטון ותניע אותם במקרים רבים יותר להתנגד בפועל ובתוקף לכח השלטון; והסוף יהיה שהתורה המקובלת על הכלל תהיה זאת המצווה להגביל את השלטון.

לפיכך אין לשער שהדעה האופנתית כיום ביחס לסמכות השלטון נתונה כיום לשינויים מפליגים כלשהם. אבל נמקד בעת מבטנו על האילוצים הכרוכים בעניין.

גלוי לעין כל רואה שהצלחתו של צבא תלויה מאד באמון החיילים במצביאם: חוסר אמון ביכולתו ירפה וישתק את ידיהם בקרב, ואילו אמון מוחלט בו יניעם לעשות איש את חלקו במאמץ באומץ ובמרץ. ואם המנהיג בעת שלום והמוציא והמביא במלחמה הם אותו איש עצמו, כפי שהדבר מצוי בטיפוס החברה הלוחמני שהתפתח באופן הרגיל, הבטחון בכשרונו לנהל ולהוביל מלחמה יגרור בטחון ביכולתו לנהל את המדינה, והחברה, שבמידה רבה היא עצמה הצבא, תקבל ברצון את שיפוטו בחקיקת חוקים. אפילו במשטר שבו הראש האזרחי איננו עוד הוא עצמו הראש הצבאי אלא שלוחיו הכפופים לו מפקדים על הצבא, גם שם עדיין דבק בו האמון המסורתי.

דומה העניין עם הנכונות לציית. בשכל יתר הנתונים שווים, צבא שחייליו אינם מקבלים מרות יפול לפני צבא של חיילים צייתניים. מובן מאליו שאלה שמבצעים פקודותיהם בדייקנות ובזריזות מסוגלים יותר אל ההצלחה בקרב מאלה שאינם שתים לבם למה שמצווים עליהם. וכמו בצבא כך גם בחברה בכללותה; ההצלחה במלחמה בהכרח תלויה במידה רבה באותה התישרות לפי רצון המנהיג המביאה אנשים וכסף כשהם דרושים ומתאימה כל התנהלות לצרכיו.

ככה לפי עקרון שרידת המותאם ביותר מתאפיין הסוג הלוחמני של חברה באמון עמוק בכח המושל, בשילוב נאמנות הגוררת הכפפת הנשלטים את עצמם לרצונו בכל התחומים והעניינים. ובהכרח ישנה מגמה שתתקבל על דעת אלה שהוגים בענייני הנהגת המדינה בחברה לוחמנית תורה הנותנת צורה לרעיונות ולרגשות הנדרשים; ביחד עם טענות שהמחוקק אם אינו אלוהי בעצמו הרי הוא מוכוון מהשמים ושציות בלתי מסויג לפקודותיו מצוות אלוהים הוא. שינוי באותם רעיונות ובאותם רגשות שנעשים באופן זה אופייניים לצורת ההתארגנות הלוחמנית יוכל לחול רק במקום שהנסיבות מסבירות פנים לצורת ההתארגנות היצרנית־עמלנית. חיי התעשיה כפי שאנחנו מכירים אותם, בהיותם מתנהלים בשיתוף פעולה מרצון במקום בפעולה כפויה משותפת, מרגילים בני אדם לפעילויות עצמאיות, מניעים אותם להוציא אל הפועל תביעותיהם שלהם, עם כל הכבוד לתביעות של אחרים, מחזקים את המודעות לקיומן של זכויות הפרט ומקוממים אותם נגד הגזמות בשתלטנות השלטון. ואולם הואיל והנסיבות ההופכות את

המלחמות לנדירות יותר מתהוות רק לאטן, והואיל והשינויים בטבע הנגררים אחר המעבר מחיים שעיקרם לוחמני לחיים שרובם עמלניים־יצרניים יכולים אפוא להתהוות רק מעט־מעט, גם נסיגת הרגשות והרעיונות הישנים מפני החדשים מתרחשת רק בצעדים מדודים. וישנן סיבות יותר מאחת מדוע המעבר לא רק בפועל הדרגתי אלא אף ראוי שיהיה כן. והנה אחדות מהן.

באדם הקמאי ובאדם שאך מעט מהציוויליזיה הגיע אליו לא נמצא האופי הדרוש לשיתופי פעולה נרחבים מרצון. מאמצים המאוחדים מתוך בחירה עם מאמצי אחרים לשם השגת מטרה המשותפת לכל המתאמצים תובעים, אם המבצע גדול, כח התמדה שאין האדם הקמאי מסוגל אליו. ולא עוד, אלא במקום שהתועליות שאליהן שואף המאמץ המשותף רחוקות ולא מוכרות, כפי שהן התועליות שהן המטרות של רבים מהמאמצים המשותפים בימינו, נדרש כוח של דמיון יוצר שאינו מצוי במוחותם של חסרי הציוויליזציה. ועוד, התאחדויות גדולות של יחידים לצורך ייצור בקנה מידה גדול, למיזמים גדולים ולכל מטרה אחרת, דורשות הכפפה מודרגת של הנפשות האמורות לפעול בשיתוף — כפיפות מדורגת כגון זו שמייצר האירגון הצבאי. בלשון אחרת, הדרך אל סוג החברה העמלני־יצרני המפותח כפי שאנחנו מכירים אותו עתה עוברת בסוג החברה הלוחמני, והחברה הלוחמנית מייצרת בכח המשמעת שהיא כופה על כח ההתמדה במאמץ, את הנכונות לפעול תחת פיקוד (אשר סמכותו בעידן התעשייתי שוב איננה כפויה אלא מוסכמת בחוזה) וההרגל להשיג תוצאות גדולות על ידי אירגונים גדולים.

היוצא מזה הוא שלאורך שלבים ארוכים של ההתפתחות החברתית נחוצה לשם ניהול כל העניינים חוץ מהפשוטים ביותר עצמה וסמכות שלטונית רבה ונרחבת ביחד עם אמון בשלטון וציות לו. ומכאן העובדה, המתועדת ברישומים שיש בידנו מהציוויליזציות הקדומות והנחזית במזרח העולם בימינו אנו, שמיזמים גדולים יכולים להיות מושגים רק בפעולתן של מדינות. ומכאן העובדה שרק מעט־מעט יכול שיתוף פעולה מרצון לתפוס מקומו של שיתוף פעולה כפוי ולחולל ירידה בהתאם של אמון הבריות ביכולת השלטון ובסמכותו.

אולם עיקר הצורך בשימור האמון הזה נובע מהצורך לשמר את המוכנות למלחמה. מהצורך הזה נובע שימור המשך בטחון כזה בהנהגה השלטת וכפיפות כזאת לסמכותה שיתנו בידה את היכולת להניף את כל כחות החברה כדי לתקוף בחוץ או להתגונן בפני התקפה; ושורדת בהכרח תורה פוליטית המצדיקה את הבטחון בהנהגה והציות לה. בזמן שרגשותיהם ורעיונותיהם מסכנים מעצם טבעם תדיר את השלום מוכרח שתהיה לבני אדם אמונה כזאת בסמכות השלטון שתעניק לשלטון מידה מספקת של כח כפיה עליהם למטרות המלחמה — אמונה בסמכות שנותנת לו באותה עת כח כפיה עליהם למטרות אחרות.

הסיבה היסודית אפוא מדוע לא לצפות לקבלה המונית של מה שכתבתי ונימקתי היא, כפי שאמרתי בתחילה, שכעת יצאנו רק יציאה חלקית מהמשטר הלוחמני ונכנסנו רק כניסה חלקית אל המשטר התעשייתי אשר התורה הזאת הולמת אותו.

כל זמן שדת האיבה גוברת על דת האחוה בהכרח תחזיק בשלה האמונה התפלה הפוליטית הנוכחית. כאשר בכל רחבי אירופה התרבות שגדלים בה המעמדות השולטים בכל ימות השבוע מציגה להערצה את מי שבימי קדם חוללו את מעשי הגבורה הגדולים ביותר בקרבות ורק ביום ראשון מדקלמת את הצו להשבית את החרב — כל עוד המעמדות השולטים האלה נתונים במשמעת מוסרית המורכבת שש שביעיות מדוגמה מעשית פאגאנית ושביעית אחת מהטפה נוצרית, לא מסתבר שתיווצר מערכת יחסים בינלאומיים כזאת שירידה בכח השלטון תהיה בת השגה והתאמה לפי זה של התיאוריה הפוליטית תתקבל על הדעות. כל עוד בינינו לבין עצמנו ניהול ענייני המושבות הוא כזה ששבטים ילידים המחזירים באלימות לאנגלים שהרעו להם נענשים לא על פי העיקרון הפראי שלהם עצמם של נפש תחת נפש, אלא על פי העיקרון המצוולז המשופר של טבח סיטוני כגמול על רצח יחידי, אין סיכוי שתורה מדינית המתיישבת

רק עם התנהלות בלתי־תוקפנית תרכוש לה מהלכים. כל זמן שהאמונה המוצהרת מפורשת באופן כזה שאחד מאלה שבארצם שלהם הולכים ומתוועדים בחברות מיסיונריות מחפש בחוץ לארץ עילה למריבה עם עם שכן שאותו הוא מבקש להכניע ולשעבד ובהמשך זוכה להוקרה ציבורית אחרי מותו, אין סיכוי גדול שיחסי החברה שלנו עם חברות אחרות יהיו כאלה שתפשה ותפוץ אותה הוראת יסוד של תיפקודי שלטון מוגבלים הבאים עם אותה סמכות מקוצצת של השלטון ההולמת מצב שלום. אומה שמתעניינת במריבות פנים־כניסייתיות ובין־כניסייתיות על פרטי דיקדוקים של טכסי הפולחן של דת החסד החמלה והרחמנות שלה ומתעניינת כל כך מעט בלוז התוכן המהותי של אותה דת שמי שמתנהגים בילידים שבמושבותיה כמנהג שודדים ובוזזים זוכים לתהילות יותר מלעונשים ואפילו כוהני דת האהבה והעדינות אינם מדברים בגנותם, הרי זאת אומה שבהכרח תוסיף לסבול מתוקפנות בתוכה, גם של יחידים זה נגד זה וגם של המדינה נגד היחידים. אין כל אפשרות להשרות ברכות השלום והמישור בבית כאשר בחוץ עוסקים בחמס ורצח ועושק.

תתעורר כמובן השאלה — מדוע אם כן לפרסם וליחס חשיבות לתורה הסותרת את התורה המותאמת למצב העניינים השורר אצלנו כעת?

מעבר לתשובה הכללית: **שחובתו של כל מי שרואה תורה כנכונה וחשובה לעשות כל מה שיוכל כדי להפיצה ותהיה התוצאה כל אשר תהיה**, מלבדה יש עוד כמה תשובות מיוחדות, וכל אחת מהן מספקת לבדה.

ראשית כל, מושא־שאיפות רעיוני, הגם שיהיה ניצב הרחק מלפנים ועדיין לא בר־יישום, תמיד יש צורך בו להתוויית כיוון ההליכה. אם אין בקרב כל הפשרות שאליהן מאלצות נסיבות הזמנים, או שמדמים כי הן מאלצות אליהן, אם אין בתוך כל אלה מושגים אמיתיים של יותר טוב ושל פחות טוב באירגון החברתי — אם אין מתפנים ליתן את הדעת על שום דבר מעבר לדברים הנחוצים באותו רגע ומתרגלים לזהות את מה שטוב ביותר לעת עתה לפי שעה עם מה שטוב ביותר ממש — אז אי אפשר שתהיה התקדמות אמיתית. כל כמה שהמטרה תהיה רחוקה, וכל כמה שיאלצונו מכשולים לעקם את דרכנו כדי שנגיע אליה, יותר גלוי לעין כל רואה הצורך לדעת איפה היא נמצאת.

ושוב, הגם שאולי לעת עתה נותר בעינו הצורך ברמה כגון הנוכחית של הכפפת הפרט למדינה ובמשהו כגון התיאוריה המדינית הנוכחית המותאמת למצב הזה כל זמן שמערכת היחסים הבינלאומיים נשארת כפי שהיא עכשיו — בשום אופן אין צורך שתוגדל ההכפפה הזאת ותחוזק התיאוריה התואמת אותה. כיום בעידן הפילאנתרופיה הפעילה מתעסקים המוני בני אדם שדחוף להם להשיג הטבות לאחיהם מקופחי המזל בדרכים המהירות ביותר בפיתוח סידורים מנהליים ההולמים סוג קדום יותר של חברה — וגורמים לנסיגה בשאיפתם להביא קדמה. הקשיים הרגילים בדרך ההתקדמות גדולים למדי בדרך הטבע, ויש להצטער על החמרתם. לכן אפשר שייעשה דבר הראוי בהחלט להיעשות אם אפשר לשכנע את הפילאנתרופים שבמקרים רבים הם מכינים לבני אדם רעות עתידיות ברדיפתם המבוהלת אחר טובתם העכשווית.

אולם יותר מכול חשוב לקבוע בדעת הכול את האמת הגדולה שמדיניות הפנים והחוץ של כל חברה כרוכות זו בזו כל כך עד שלא ייתכן שיפור מהותי באחת בלי שיפור מהותי באחרת. חייבים להתרגל לאמת מידה גבוהה יותר לצדק בהתנהלות הבינלאומית לפני שאפשר להתיישר על אמת מידה גבוהה לצדק בסידורים שלנו בתוך המדינה פנימה. אילו אפשר להשריש בתודעה את התלות ההדדית הזאת ולהפיץ הבנה זו בין העמים בני התרבות, היה דבר זה בולם במידה רבה התנהגות תוקפנית של המדינות זו נגד זו; ושינוי ההתנהגות הזה היה מקטין את נטיית משטריהן לכפות רצונם על נתיניהם ובאותה עת משנה בהתאם את תורות המדינה שלהם.

מהמאמר על מפלגת המלך החדשה אנחנו למדים שדרכן של תופעות חברתיות לשנות פניהם

בחלוף הזמן עם השתנות הלכי הרוח בחברה והשתנות כלל העולם שהן חלק ממנו, מבלי להפיץ הודעה על השינוי והגדרה מדויקת מעודכנת. המדד למה שיתנגד לו האדם או שיתמוך בו צריך להיות יחסו לעקרונות יסוד ראשונים ולעובדות מוצקות, לא הדגל שמניפים אחרים שכבר יש להם עמדה ביחס לעניין הנדון.

המאמר על העבדות מתאר התפתחות של התמערכות כלל־חברתית שכבר התרחשה באנגליה לפני זמן כתיבת המאמר וחוזה המשכה והחמרתה של אותה מגמה. תאור התהליך והתחזית שייכים לכל הארצות המפותחות, אלא שאחרי זמן החיבור נכנסו למערכת גורמים נוספים כשחקנים ראשיים שבזמן המחבר לא פעלו עדיין באותה עצמה ואין להתפלא עליו שלא כללם בחזונו. הקורא הערני לא יתקשה ללמוד מהמפורש אצל ספנסר גם על מה שאינו בו.

המאמר על החקיקה הפושעת מזהיר כל מחוקק או מתקן שלא ישלח ידו בכפיית הוראותיו על החברה מבלי שלמד לפני כן לעומק ולרוחב ובהסתכלות על נסיון העבר את מה שצריך לדעת על תחומי החיים שמעשיו עשויים להשפיע עליהם, והתחומים האלה רבים ומגוונים ומסובכים הרבה יותר ממה שמדמה לו מי שלא התחיל להתבונן בנסיון שהצטבר לאורך ההיסטוריה מחוקים ותקנות ומהשוואת המכוון בהם אל מה שהושג בהם בפועל. להערכתי הבקיאות הנדרשת לא תירכש בלימודי תואר ראשון במסלול צר של מדעי המדינה אחרי בגרות ישראלית מינימלית, אלא בשנים ארוכות של לימודי שטחים רבים על בסיס השכלה כללית רחבה ולא רדודה. מסיבות שעוד נדון בהן בס״ד לא שייך להתנות את כושר החקיקה במבחנים ובתעודות, אבל צריכה להיות מודעות נפוצה לצורך בידיעות נרחבות מבוססות שתמנע הגעת בלתי מתאימים לתפקיד — והמתאימים בעיני עצמם ובעיני חבריהם גם יחד יהיו ממילא מתי מעט.

המאמר על האלילות אולי אינו נדרש כחומר מקדים למי שיבקשו לדעת מה צריך לתקן ולחוקק: כי שלומי אמוני ישראל ממילא יודעים שאי אפשר לחייב דבר שהתורה אוסרת אותו ושכדי לאסור דבר שאין עליו איסור בתורה צריך להוכיח מהתורה את הסמכות לאסור אותו והטעם למה ייאסר, וגם יודעים שאין גוזרים על הציבור גזירות שרירותיות. אבל תהיה במאמר הזה תועלת להשיב לאפיקורוסים כשיטתם שגם בלי הנחה מוקדמת של תורה מהשמים סמכותן של כל הרשויות המחוקקות מוגבלת מטעמים שבטבע ובהגיון.

ששש

וידויו של הדיוט אוניברסלי: זה מה שאני

רוב הדברים שכתבתי עד ספר ספנסר אינם תלויים בשום דבר מיוחד שיש בי או שאין בי. הבאתי פסוק או סיפור מהמקרא או מאמר ממקור אחר והצבעתי על מה שנראה לי בפירושו — כל מי שרוצה יכול לבדוק אחרי אם העתקתי נכון, והקורא הסביר יכול לשפוט בעצמו על פי הבנת הנקרא שלו אם פירשתי נכון את מה שהבאתי. מה שכתבתי שאיננו נכון יישאר בלתי נכון גם אם יעידו עלי אלף רבנים ופרופסורים שאני בחור צדיק וישר ומלומד וחריף וגם יש לי זקן לבן עד הברכיים, ואם כתבתי דבר שהוא נכון הוא יישאר נכון גם אם יתברר שבאותו פרט נכון מתמצה כל החכמה וכל ידיעות האמת שהיו לי אי־פעם, וגם אם ייראה למעיין שהעתקתי את זה ממחברת שגנבתי מאיזה אברך אלמוני. הדברים שכתבתי עד כאן רובם מוכיחים (או מפריכים — ישפוט

הקורא!) את עצמם. אבל מכאן והלאה באות כמה סברות כרסיות שלי, ויכול המקשן להקשות למה ישחית זמנו על אלה ולשאול במה טובה כרסי מכרסו ומה עזות המצח הזאת שלי להישען על בינתי הרופסת והיהירות שלא למסור עצמי כמו כולם בידי חכמים שהשקיעו שנים לקנות חכמת כל המקצועות האלה שאני אינני מומחה בהם.

כמו למשל בעניין הזה שעלה על הפרק לפני כמה חודשים, ניצול שטח הגג לייצור חשמל והפקת רווחים ממכירת הזרם לחברת החשמל. ראיתם בוודאי פירסומים בעיתונים וכדומה על חברות הפועלות לטובת הציבור שבדקו וחישבו והתארגנו ומציעות למכירה עסקת חבילה של רכישת ממירי קרינת שמש לזרם חשמל והתקנתם על הגג וחיבורם לרשת החשמל וחוזה עם חברת החשמל, ומי שבמקרה אין לו בכיס איזה מאה־אלף או מאתים־אלף שקל נזילים המחפשים השקעה למשך עשרים שנה גם יכול לחתום על הלוואה מבנק בתנאים מוסדרים מראש, הריבית כמובן תאכל במקרה הזה חלק מהרווחים, אבל זה עדיין כדאי מאד, צלצל אלינו ובקש חוברת עם פרטים ותרשימי זרימה וטבלות תפוקה ותשואה, קבע פגישה בחינם עם המהנדס שלנו ונעשה לך הצעת מחיר ... זוכרים? עם שנים מהגורמים האלה הגעתי עד לשלב של שיחות טלפון והתכתבות באמייל. בשני המקרים ניתקו המגעים אחרי שאני מצדי הצעתי עסק משלי לאמור: „ראו נא, אדונים נכבדים, במיזם שאתם מציעים יש לריווח שלושה מקורות ששלושתם צריכים לו: הציוד והתקנתו והידע מה לקנות וממי ואיך להתקין, המימון, ושטח הגג. לפי התכנית שלכם כל מי שנותן אחד מאלה מקבל חלק מהריווח הכולל, בסדר גמור. ויש כמובן מרכיב רביעי, שאמנם איננו מייצר את הריווח, אבל מי שתורם אותו משלו זכאי בלי ספק גם הוא לתגמול: הסיכון. אולי השמש לא תזרח, אולי החשמל בשוק יוזל, אולי חברת החשמל לא תכבד חלקה בהסכם, אולי ציפורים ילשלשו על הקולטים ... כל מיני כאלה. לפי התכנית שלכם אני תורם את השטח ונוטל את הסיכון ומקבל מהריווח נתח גדול. והנה התכנית שלי היא שהסיכון תטלו אתם, שאתם המומחים שמבינים בציוד ובשוק העתידות של החשמל וגם אתם גורם גדול וחזק שחברת החשמל לא תעשה לו קונצים. אני אשכיר לכם את שטח הגג שלי להצבת הציוד, תציעו לי אתם כמה אתם רוצים לשלם שכירות." „לא תודה אדוני, ככה לא רוצים בכלל."

האם צריך להיות מהנדס חשמל או אשף בורסה או עתידן כדי להבין מדוע לא התקנתי על גג ביתנו מכונת כסף המופעלת באור החמה? אחרי זמן מה יצא לי לנסוע בטרמפ עם בעל מקצוע ולשמוע פתרונו לשאלה: הקולטים האלה אינם עמידים כל כך, עוד לפני שנגמרת תכנית עשרים השנה צריך לקנות במקומם חדשים, וגם לפני שהם הולכים סופית כבר יורדת יעילותם, והחישובים של החברות שמציגים לבעלי הבתים בנויים על הנחה שהקולטים עובדים בתפוקה מלאה במשך כל שנות התכנית.[56] יתכן בהחלט

56 קראתי מאוחר יותר שבנוסף להנ"ל יש גם חלק אחד יקר וחיוני במערכת שתוחלת חייו קצרה בהרבה מזו של

שיש בחבילה גם תעודת אחריות לעשרים וחמש שנה, אבל כשרוצים לממש אותה זה כבר שמונה או עשר שנים אחרי ההתקנה, ולך תחפש עכשיו את מי שחתם לך ... רק החתימה שלך מול החברה ומול הבנק, היא נשארת כמו ביום הראשון טריה ונוצצת, אמר לי המקצוען. חז״לנו אמרו על כגון זה: הוי זהיר מן היועצך לפי דרכו.

כדי לבנות מערכת חשמל סולארית אמינה ומניבת רווחים צריך להיות מהנדס מלומד וקניין ממולח. כדי להבין שעובדים עליך, ברוב המקרים די להיות צרכן קצת פיקח. אותם שבעים אלף שמתו באותו יום דבר בסוף ספר שמואל לא נענשו על שלא היו מהנדסים מומחים או פרופסורים למדעי המדינה או חוקרי מלחמה. הם נענשו על שלא עשו מאמץ סביר שאדם רגיל ובלתי־מומחה מסוגל לו, להשיג ידיעה מהימנה על מה שהשלטון עושה ומתכוון לעשות. אף אני אינני ממליץ לקוראי שיחזור כתוכי על מה שאני מספר כאן ומה שאני מסיק ממנו, אלא שיפקח את חושיו ויטריח את מוחו עד שתהיה לו הכרה והבנה משלו ויכלכל מעשיו על פיה בתבונה ובאחריות.

נוח להיתפס להבנה שטחית ולתפיסה פשטנית, ולא מומלץ למהר ולהסיק מהן מסקנות מעשיות. שמענו באחרונה על בחור שנמשה מנחל פצוע קשה בראשו ובגבו. התפרסם שמשערים, לפי המסתבר על פי הנסיבות שנראו לעיני המחלצים, של הסביבה ושל בגדי המטייל וחייו הרגילים, שהוא קפץ למי הנחל ראש קדימה כמו שיש קופצים לבריכות שחיה. ואם ככה עשה, אפשר לשער שהיתה לו בראש תפיסה, שהיא אמיתית בעיקרון: שהמהות היסודית של נחל היא מים, והוא השגיח רק במהות ולא במציאות החומרית המקרית שגוש בשר בן שבעים קילו החודר אל המהות במהירות של נפילה חופשית ירד בעד כל המהות אל עומק העניין ויתקל בקרקעית הסלעית של המציאות החומרית. בין אם המשל מדויק כמו ששמעתי והבנתי וסיפרתי אותו ובין אם לאו, את הנמשל בו אני מבקש לחזק במשלים נוספים עד שיכיר בנכונותו גם מי שאולי יפקפק באמיתות או בתקפות של פרט זה או אחר מהמשלים הלקוחים מהמציאות המקרית.

איך יכול הדיוט סביר, פיקח וערני אך בלי מומחיות ובלי שרות ביון משלו לדעת שעובדים עליו? ודאות בטוחה בהאי עלמא ליכא, אבל סימן מסרו לנו חז״ל **חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת**, שנאמר **אֲבָל֙ אַגִּ֣יד לְךָ֔ אֶת־הָרָשׁ֥וּם בִּכְתָ֣ב אֱמֶ֑ת**. מי שלעולם תמיד פועל אמת ודובר אמת לא ייתפס בשקר, אבל מי שמשקר, פעם אחת יתגלה שקר משקריו, אפילו אם הצליח להסתיר אלף שקרים אחרים.

פעמים הרבה שמעתי מפי יועצים על פי דרכם טענה נגד „השחורים" שעיכבו גאולת ארץ ישראל ואשמים בשואה ושרוב היהודים בארץ פרקו עול תורה מפני שהטיפו נגד העליה לארץ ונמנעו מעליה לפני המלחמה. והנה יום אחד נמסר לי לתרגום קטע מעיתון ביידיש:

הקולטים. אולי גם המקצוען שלי דיבר על זה אלא ששכחתי את הפרט הזה עד שהזדמן לי לספר על השיחה.

ארץ ישראל, ירחון מרכז ארץ ישראל ליד אגודת ישראל בפולין, שבט תרצ"ג
מאת ח.י. אייס (ציריך)

בכותרת **נחנו מה?**

ואלה דברי ר' חיים ישראל אייס ז"ל מציריך שהקריב כמה שנים יותר מאוחר בזמן המלחמה כל הונו ובטחונו האישי כדי להציל יהודים מטפרי הגרמנים:

ישנה מסורה ידועה על הפסוקים: **כֻּלָּנוּ בְּנֵי אִישׁ אֶחָד נָחְנוּ, וְנַחְנוּ מָּה, נַחְנוּ נַעֲבֹר חֲלוּצִים, נַחְנוּ פָּשַׁעְנוּ וּמָרִינוּ.**

המסורה הזאת רואים אנחנו איך היא מתגשמת לצערנו כי רב עכשיו בחיי העם היהודי.

ראשית כל שמענו בייסוד ההסתדרות הציונית: „**כֻּלָּנוּ בְּנֵי אִישׁ אֶחָד נָחְנוּ**", בני אברהם, יצחק ויעקב כולנו, עם אחד אנחנו. עלינו לשוב לארצנו, חיפשו אמצעים שונים להכניס ולכלול את היהודים הדתיים, בכלל את הנוער היהודי הדתי, ומדוע לא רצו לעזור, רק דרשו כסף כדי לבנות את ארץ ישראל, והיהודים הדתיים גם כן לא רק נתנו כספם אלא גם העבירו למרבה הצער חלק גדול מהנוער.

אבל כשכבר הגיעו הדברים לידי נסיעה לארץ ישראל, כבר שמענו פסוק חדש מהמסורה: „**נַחְנוּ נַעֲבֹר חֲלוּצִים**", ללכת לארץ ישראל צריכים רק א נ ח נ ו , זאת אומרת אנחנו הציונים, מי שמשלמים את השקל, אין לנו חס ושלום זקן ופיאות, „הגנרל" ז'בוטינסקי אז פירסם בעיתון ארץ ישראל „חדשות מהארץ" שליהודים עם זקן ופיאות אין לתת בארץ ישראל זכות הצבעה, יהודים שמכרו בפולין את כל רכושם בתקוה להגיע לארץ ישראל במרכז-ארץ-ישראל של ההסתדרות הציונית לא קיבלו סרטיפיקטים, כי הם היו פולנים, שבצ'רנוביץ נאלצו יהודים פולניים להסיר את זקניהם ופיאותיהם כדי לקבל את רשות הכניסה לארץ ישראל. קויים הפסוק **אֶרֶץ נִתְּנָה בְיַד־רָשָׁע**, היטב שמרו שיהודי אורתודוקסי לא יוכל חס ושלום להגיע לארץ אבותיו , ככה שבמשך הזמן השיגו האלמנטים החופשיים רוב בארץ ישראל.

משכבר השיגו את הרוב, התחילו להראות „**נַחְנוּ פָּשַׁעְנוּ וּמָרִינוּ**", יצרו יש מאין דינים חדשים, כמו למשל ש,עבודה עברית' דוחה שבת, פתחו בתי ספר ומחנכים דור השואל את עצמו בגלוי: „**וְנַחְנוּ מָּה?**" מה אנחנו? מיהדות אין להם מושג, רק הם גוים המדברים בעברית, יהודים אינם ואינם גויים, כטומטום הזה שאינו זכר ולא נקבה.

מעט הקנאים שלנו בארץ ישראל עם הגאון הצדיק ר' יוסף חיים זוננפלד, זכרו יגן עלינו, גילו אומץ ועמדו נגד כל המחנה הגדול במאבק גבורה, במסירות נפש גדולה ביותר הם לא נכנעו לכח הזרוע, הם התגוננו עד שעזר להם השם יתברך להיחלץ מציפורני החופשים שביקשו לעקור את הכל, וחסיף החשמונאים הקטן הולך ברוך השם מנצחון לנצחון אחר, הודות לעבודה של האורתודוקסיה המאורגנת, היא „אגודת ישראל", ככה שמקווים כבר בעזרת השם להשתחרר בקרוב מגזרת הסרטיפיקטים, שממנה התכוונו עד כה רק מרקסיסטים נאמנים וכשרים להיות הנהנים הבלעדיים, מתכוונים לשחרר את הנוער שלנו מהגזרה שכדי להגיע לארץ ישראל צריך להשליך בדרך את התפילין לים.

אבל צריכים אנחנו לפנות לכל היהודים

® אחד שהצליח להתפלח בכל זאת כתב על פי היכרותו האישית עם הישוב הציוני המתהוה ומצבו הרוחני: „... מצב הארץ נפרז מרחוק כידוע ואינו גרוע מן הגלות בחו"ל חלילה ומצות ארץ ישראל הוכרעה ע"י הרמב"ם והרמב"ן וש"פ, וידוע עד כמה שאף ה"חפץ חיים" זללה"ה לעלות" [אגרות חזון אי"ש ס' קע"ה]. אבל אין עניינו עם מחבר הרשימה בבחינתו כגיאוגרף תרבותי, וגם לא בבחינתו כיועץ השקעות, אלא רק בבחינתו כמתלונן על ויסות הכניסה לארץ נגד רצון הדתיים החפצים לעלות, ותלונה כזאת לא היה מפרסם עסקן חרדי בבטאון רשמי של החרדיות המאורגנת אילו היתה ידועה בציבור הוראה מוסכמת של הגדוילים המפורסמים לֹא נַעֲלֶה.

האורתודוקסים שלנו בשאלה המרה: הננו מה אנו עושים — מה מעשינו שלנו לעזרת אחינו העולים לבנות את ארץ ישראל בקדושה? איזה תירוץ עוד יכולים עכשיו לומר היהודים הדתיים שלנו הנותנים לקק"ל ולקרן היסוד בשעה שהם יכולים לתת כספם לקרן הישוב של אגודת ישראל? כלום צריכים אנחנו להזכיר להם את הכלל של שביק היתרא ואכיל איסורא? באיזו זכות דורשים מאגודת ישראל לפעול למען בניין ארץ ישראל? כסף אין ניתן לעבדיך ומושבות אומרים לנו עשה? מדוע לא יחשב לעצמו כל יהודי ויהודי בשעה שהוא עולה לתורה ונודר לטובת הקק"ל שבכך הוא עוזר לחורבן היהדות חס ושלום בארץ ישראל?

אני יודע תירוצם של הרבה יהודים פשרניים המבקשים להפגין את סובלנותם, באשר למען כלל ישראל זה משהו אחר. אבל רוצה הייתי לשאול את היהודים הדתיים האלה אם הם שמו לבם למלים שהם אומרים בכל יום בתפילה: „שומר ישראל שמור שארית ישראל ואל יאבד ישראל האומרים שמע ישראל". מתחילים בלשון יחיד ואומרים „ואל יאבד ישראל", אחר כך אומרים תיכף לשון רבים „האומרים" שמע ישראל. גם בהמשך אנחנו רואים אותו הבדל, אומרים „ואל יאבד גוי אחד" בלשון יחיד, ואחר כך „המיחדים שמך" וכוליה כבר שוב בלשון רבים. אחר כך אנחנו אומרים „ואל יאבד גוי קדוש המשלשים בשלוש קדושות לקדוש". שוב אפוא מתחילים בלשון יחיד וגומרים בלשון רבים. מחבר התפילות האלה אל נכון ידע גם כן תירוצם של הרבה יהודים דתיים רודפי פשרות שיש להם מורא ודרך ארץ בפני כל מתגלח בתער, בפני כל מחלל שבת, ושעם זאת מתיחסים בביטול לכל יהודי דתי ומסתכלים עליו כעל בטלן, מחבר התפילות האלה רצה להצהיר בהן: אמת שאין שם אלא רק עם אחד, עם יהודי אחד. אי אפשר שיהיו שני עמים: אורתודוקסים וחופשיים, רק עם יהודי אחד יכול להתקיים. אסור שיהיו שם אגודיסטים וציוניסטים, אלא כולנו בני איש אחד נחנו, ובגלל זה נאמר ככה בלשון יחיד. אבל הוא ממהר להודיע: היודע אתה איזה יחיד מהיחידים נקרא ישראל? רק אלה האומרים שמע ישראל, היודע אתה איזה הוא גוי אחד? רק אלה הם „המיחדים שמך".

מתחילה עכשיו תקופה חדשה בחיים היהודיים בארץ ישראל, ימלא נא רק כל אחד את חובו לקרן הישוב ובכל הזדמנות נזכיר לעצמנו את חובנו לעם היהודי, לארץ ישראל היהודית, ככה שבעם היהודי כמו בארץ היהודית — תמשול התורה היהודית.

אומרים על השקר שאין לו רגלים, אבל פיות כנראה יש לו הרבה. קליטתי החברתית־תרבותית בארץ היהודים היתה בעיקר בסביבה סרוגה־קוקניקית־מתנחלת, והשקר שאותו מפריכה הרשימה של ר׳ ח״י אייס ז״ל ספגתי מהסביבה כעובדה היסטורית שהכל יודעים אותה ואין אדם טורח לברר מניין באה לו הידיעה. הדעת נותנת שיש בראשי ושיש בראש כל אדם עוד הרבה ידיעות פרטיות וגם הכללות על מציאות העולם שאנחנו חיים בו בהווה ובעבר שהן — כמו הידיעה על החרדים שלא רצו לעלות לארץ — אינן אמיתיות. ומסתבר ביותר שלא בכל המקרים האלה של „הכל יודעים ש..." באמת הכול אוחזים באותה טעות כבדבר המובן מאליו וידוע לכל העולם. כשבאתי לארץ לפני ארבעים־ועוד שנה היתה התקופה בין מלחמות העולם עדיין קרובה יותר משמלחמת יום כיפור קרובה לזמננו עכשיו, ופירוש הדבר שרבים חיו אז בארץ שיצאו מאירופה בין מלחמות העולם כמבוגרים צעירים ועדיין לא הגיעו לגיל הגימלאות. הם חיו בארץ אחת ודיברו בשפה אחת עם הציבור שחי עם המוסכמה

הזאת על מה היה מקובל אצל החרדים באירופה לפני השואה, אבל ידיעת האנשים והימצאותם בסביבה לא מנעה את התמדת השקר והנחלתו לעולים החדשים ולדור הצעיר — באותו חוג־ציבור שבו הוא היה „האמת המקובלת": מסתבר בהחלט שהנוער של אחב״י השחורים לא גדל אז עם אותה תודעה לגבי העבר. נראה ש„כולם אומרים" לא זו בלבד שמבחינה עיונית־הגיונית איננו ראיה של כלום, גם המציאות ש„כולם אומרים" אפשר שאיננה אלא התרשמות מוטעית.

והנה כמעט כל הידיעות שיש לנו על עולמנו, ויותר מכל פרט ופרט — המכלול של תפיסת העולם, התמונה שמצייר לו השכל שלנו מהמציאות שמחוץ לגולגולת, כמעט כל זה ספוג מסביבתנו בעיקר ורק מעט ממנו מאומת בחקירה אמיתית. עשינו ניסויים בכיתה בשיעורי פיסיקה וכימיה, הסתכלנו בשיעורי ביולוגיה במיקרוסקופ בתאים חיים ובחיות קטנטנות, הרצנו חומרים בנייר סופג וראינו פאזות נפרדות, כל מיני משחקים ותעלולים, צפינו תצפיות, מדדנו מדידות, רשמנו טבלאות, ציירנו גראפים, חישבנו חישובים, קיבלנו ציונים, גמרנו את בית הספר, והיום? מי שזוכר את סדרת המדידות שלו עצמו שמתוכן הסיק היסק תקף וחד־משמעי את חוק הנפילה החופשית או את התפלגות הצאצאים בעלי העיניים הלבנות וכנפי הגדם בדור השני של זבוב הפירות, שיקום! במקרה הטוב הגענו לשכנוע מבוסס שאילו בדקנו ומדדנו עוד הרבה הרבה פעמים ומדדנו וספרנו בדיוק מדוקדק יכולנו להגיע בעצמנו לנוסחאות הכתובות בספר הלימוד. לגבי רבות מהנוסחאות רק למדנו באיזו דרך גילו אותן ואי זה מין ניסוי עשוי להראות שהן תקפות גם בפעם הזאת, אבל קבלתנו את הנוסחאות מבוססת בעיקר על נכונותנו להאמין למורה ולספר. למדנו מהספר אורך החודש כט־יב־תשצג; מצויים כיום ביד כל אדם שעוני קוארץ מדויקים למדי, וכל המבקש לדעת מתי יהיה ליקוי חמה או ליקוי לבנה מקבל עליהם ידיעה מראש כמעט בלי מאמץ; אם יש מהקוראים אחד שרשם לו את השעה המדויקת שבה הוא ראה בעצמו בעיניו שלו ליקוי מאורות ושחישב לפי רישומי הליקויים שבידו את אורך החודש, שיקום!

רוב המידע שבידנו איננו בדוק. רוב הידיעות שיש לנו בראש הן דברים שאחרים הכניסו לנו שם ולא פרי חקירת עולם עצמאית שלנו. ואי אפשר שלא יהיה ככה, כי אין חיי אדם יחיד ארוכים די הצורך כדי לחקור ולנסות וללמוד ולהסיק ולהבין בעצמו את כל הדברים שהוא צריך לדעת כדי להתחיל את החיים. במצב שבו מעוניינים כולם ומעוניין כל אחד ואחד לדעת לאשורן את העובדות החשובות לחייהם, גוף הידיעות שביד הכלל נוטה להשתכלל ולהתרחב. חוקר אחד מבלה שנים בתצפיות ובניסויים, אבל בסוף כל המדידות והחישובים נשארת בידו מסקנה בת משפט אחד פשוט, כגון $\sigma_x = E \cdot \varepsilon_x$, ובנוסחה הזאת משתמש אחר כך מי שלא חקר ולא צפה ולא מדד אלא למד את הנוסחה מהחוקר הראשון, וכעת יש לו זמן לחשב על פיה ועל פי נוסחאות נוספות השייכות לעניין כמה מלט הוא צריך ואיך לצקת את הקירות והתקרה כדי

שבחורף לא ירד עליו שלג. איש אחד בילה עונה שלמה בהליכה עד רכס ההרים הגבוהים, אבל אחרי שהוא חזר משם ידעו בתוך שניות כולם מה יש מעבר להרים, וכדי לדעת שיש שם מדבר חולות צחיח לא כל אחד ואחד צריך ללכת ברגליו לשם ולראות בעיניו. בעולם האמת, עולם שכולו טוב והכל מבקשים רק לגלות את האמת ולשתף את כולם בתועלת הנובעת מידיעתה, כל מה שאיננו ידוע סופו להיוודע וכל שיבוש וחסרון סופו להתמלא ולהיתקן כשמישהו יבדוק מה שלא נבדק לפניו כראוי ויספר ויסביר לכל אחיו בני האדם.

בעולם המציאות הבלתי־מושלמת שאנחנו חיים בו בפועל קרה קורה ויקרה שבני אדם אומרים על מה שאינם יודעים אותו שהוא אמת בדוקה, כדי שאחרים יכבדו אותם וישמעו בקולם, או יאמרו עובדה מוכחת על מה שהם יודעים בעצמם שאיננו כדבריהם, כדי להרויח לעצמם מטעות הטועים אחריהם. יש טעויות ושקרים המתנחלים בראשי הבריות כדבר שאין עליו עוררים, וגם אם בעצם אפשר ואף לא קשה לבדוק אחריהם ולהפריכם יכול זמן רב לעבור עד שיקום פורץ־גדר ויבדוק בפועל ויפריך את מה שהסכימו עליו כולם. ותמהר המרידה הזאת לבוא כל כמה שיש לבני אדם יותר גישה למידע הסותר בעליל את השקר, וכל כמה שיוודע להם על קיום בני אדם אחרים המחזיקים בדעה אחרת, וכל כמה שנראית להם השלכה של תועלת לעצמם אם יפריכו את המוסכם ויציגו במקומו אמת אחרת שלעת עתה עדיין אין עליה קושיה. וכנגד זה יחזק ויתמיד שלטון השקר כל כמה שהוא מעוגן יותר בכל הדברים האחרים שיודעים ושמדמים בני אדם על עולמם וכל כמה שיותר ברור לכל אחד ואחד שכל האחרים מאמינים בדבר המוסכם ושאין בעולם חולק עליו, וכל כמה שעירעור על דעת הכלל גורר אחריו הפסד ונזק למערער. לא רק שהעונש הצפוי לו עשוי להרתיעו מהירהורי כפירה, אלא גם בעיני השומעים צווחתו נגד השקר המוסכם — העובדה שהוא מזיק לעצמו בדברי ההבל שהוא משמיע היא עצמה מוכיחה להם שאיננו שפוי בדעתו ושאין לשים לב לכל מה שהוא אומר: **וְחָכְמַת הַמִּסְכֵּן בְּזוּיָה וּדְבָרָיו אֵינָם נִשְׁמָעִים**.

ישנן טעויות שלכאורה אין איש מרויח ריווח ישיר מכך שהכול מאמינים אותן במקום האמת, ואף על פי כן בהיותן מקובלות על כל כלל בעלי הדעה הן מפתחות כח התמדה משלהן.

על יסוד הרעיון שמחלות רבות נגרמות על ידי עודפי דם במקומות שונים בגוף פיתחו רופאי אליל שיטת ריפוי־כביכול על ידי הקזת דם מאברים שונים, כל מיחוש וחולי ומקום הוצאת הדם שלו, זה מהאוזן וזה מהבוהן וכעזה"ד, ועל פי הרעיון הנבער הנוסף שלזווית שבה נראים כוכבי לכת שונים ביחס לשמש וזה לזה יש גם כן השפעה על מצב החולה כתבו בחיבוריהם גם השעה הנכונה לבצע בה את ההקזה. לפני כמעט ארבע מאות שנה גילו את מחזור הדם, אשר משמעותו היא כמובן שלא משנה איפה בגוף החור שממנו יוצא הדם, מה שיוצא הוא אותו דם כמו זה שיוצא ממקומות אחרים, ואם לא נפסקת הזרימה הגוף מתרוקן. ובכל זאת עוד מאה

ושבעים שנה אחרי הגילוי טיפלו במחלה זיהומית שחלה בה מי שהיה הנשיא הראשון של אמריקה המתמרדת — בהקזת דם, אשר כנראה ממנה מת.

ואולי הסיבה היא שלא הקיזו לו בעת מצב הכוכבים הנכון? בהשפעת הכוכבים על מה שקורה לבני אדם יש מי שמאמינים עד היום, אף על פי שכבר אחד האיצטגנינים המפורסמים של ימי הביניים הראה את הדרך לבדוק אם יש בה ממש; זה לשונו קרוב לסוף ספר העולם: אמר אבו מעשר כי נסה פעמים רבות כי אם היה מאדים בתחלת השנה באחד בתי שבתי יורה על בצורת ואם היה באחד מבתיו יורה על רוב מטר ובשאר מקומות אמצעי ולא ידעתי טעם זה גם נסיתיו אני ולא עלה בידי ע"כ הזכרתיו לך שאם מצאת ספרו אל תסמוך עליו, כלומר אם יש תצפית הסותרת את התיאוריה הכתובה, אז לעזאזל התיאוריה והאמת יורה דרכו. אילו ניסה רבי אברהם ע"ה שיטתו זו של ניבוי על פי הכוכבים ובדיקת העובדות בתצפית בעקביות גם על כל יתר טענות האסטרולוגים, היה אל נכון מצטרף לקביעת הרמב"ם שכל אותם דברים של גזירת הכוכבים שהם אומרים יארע כך ולא יארע כך ומולדו של אדם ימשוך אותו שיהיה כך ויארע לו כך ולא יארע לו כך כל אותם הדברים אינם דברי חכמה כלל וטיפשות הם וראיות ברורות יש לי שאין בהן דופי לבטל כל עיקרי אותם הדברים ... וזו היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום שאבותינו חטאו ואינם לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה כמו שביארנו בהלכות עבודה זרה טעו ונהו אחריהן ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות אלא דמו שאותן הדברים יועילו להם ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואווילים ודאי סכלים ואווילים היו ואחרי התוהו אשר לא יועילו הלכו. ואם ישאל שואל, הנה אבן עזרא שהיה בקי ומלומד בכוכבים יותר משהיה הרמב"ם, החזיק באמונת גזרת הכוכבים כשיטת ניבוי תקפה ולא ביטל ממנה אלא פרטים שהזדמן לו להיווכח בביטולם. אז איך אנחנו שלא למדנו מהחכמה הזאת יותר ממה שהראב"ד למד מרבותיו נוכל להחליט דבר במה שלא הסכימו עליו גדולי עולם? לשואל הזה — הנה הצעה פשוטה. מי שלבו מלא את האמת וחשוב לו שידעו אותה בני אדם, אין בטבע שישמור אותה בסודי סודות וימכור במנות קטנות את מה שהוא מסיק ממנה למי שמביא לו מצלצלין. ומי שחשוב לו להשיג כסף, למה ימכור לאחרים בכסף קטן מנות קטנות מחכמה גדולה שבה ידע מה יהיו שערי המניות מחרתיים, כמו אותו חייל בחופשה אצל סטראוינסקי? כללו של דבר, השוה מה מספרים לך עם מה שאתה רואה והפעל את השכל, ואז גם בלי להתעמק במסילות השמים על פי אבו מעשר ומבלי שתבין במה בדיוק הוא טעה תדע שעובדים עליך.

אולי לא הוכית בתדהמה מפקחון העיניים הזה.

אולי לא התמוטט עליך עולמך, אולי המסקנה כבר היתה שלך מלפני כן, ואולי אפילו על הראיה הזאת כבר חשבת בעצמך. בימינו אין זו מחשבה מרדנית מהפכנית מסוכנת ומתמיהה לחשוב **הכרו** (הֹבְרֵ֣י) **שָׁמַ֔יִם הַֽחֹזִים֙ בַּכּ֣וֹכָבִ֔ים** ומאמינים במה שהכוכבים כביכול **מוֹדִעִים֙ לֶחֳדָשִׁ֔ים מֵאֲשֶׁ֖ר יָבֹ֥אוּ** לסכלים ואווילים. אם גם דעתך ככה שאמונה זו איוולת וסכלות, אז מה דעתך על הרעיון שהכפתור האדום שלחיצתו מעלה את ברית המועצות כולה בפיצוץ גרעיני מימני נייטרוני, אך לא לפני שיצאו לדרכם טילי הנקמה שישמידו את יתר ארצות האדם הלבן, מה דעתך על כך שהכפתור האדום הזה יהיה מסור ביד אוויל סכל התולה מעשיו בגזרת הכוכבים? והרי זו מחשבה מבהילה באמת שבעמדת המפתח הרגישה ביותר בעולם, על כס נשיא ארצות הברית של אמריקה, ישב פתי רפה שכל כזה, והוא יחליט בכל יום החלטות החורצות גורלם של מיליונים.

גם לאיש הלבן הזה אין הרבה שכל. והנה הוא מושך אחריו אניה גדולה, ומה יקרה אם באיוולתו ימשוך אותה על שרטון? אין חשש, יענה לנו איש המבין בענייני העולם הגדול, הרי האיש הלבן הזה לא באמת מושך את האניה לפי רצונו והבנתו שלו, והרי ההגה נתון בידיו האמונות של הבחור בן החיל הזה . הוא אמנם עומד מאחור בירכתי האניה, אבל באמת הוא זה שקובע לה את כיוון הנסיעה. האמנם? או שמא לאמיתו של דבר האיש על ההגה רק מבצע מה שאומר לו איש אחר, שאותו אולי כמעט לא פוגשים על

הסיפון. הוא זקן, הוא חכם, הוא למוד ימים, הוא דואג לצוות ולמטען ולנוסעים כאילו הם ילדיו, הוא בוודאי יוליך את האניה רק למקומות בטוחים.

טעות, רבותי, הכל טעות! רב החובל איננו בעל האניה, ולא הוא מחליט מה לעשות בה. על היבשה הרחוקה יושבת חברת ספנות, והנהלת החברה היא האומרת לרב החובל לאן להפליג ומה להעמיס ולאן להמשיך הלאה. ולחברה לא איכפת על הצוות ועל הנוסעים ועל המטען ועל מי שצריך לקבל אותו, מטרת החברה היא להרבות לעצמה ממון. ויהי היום ושרות החיזוי מנבא טייפון בלב האוקיאנוס והחברה מבטחת את המטען והאניה בסכום גדול מאד, וכשכבר מתרגש הים והיום כלילה מחשיך פוגשת האניה של האיש הלבן אניה אחרת ומעבירה אליה את המטען היקר והמבוטח, וכשהסערה מטלטלת את האניה של האיש הלבן מתפוצץ המנוע ומיכל הדלק והנוסעים והצוות ורב החובל וההגאי וגם בובת החרטום כולם יורדים למצולות. כמה ימים אחר כך תופסים בעיר נמל אחת בים הדרומי בחור בן אחד שבטי הפראים באי הלובש

כחולצה אחד משקי היהלומים שהיו על האניה שטבעה והנושא כיתוב של האניה. הבולשת חוקרת ומגלה במעגן הכפר של השבט אחת מסירות ההצלה וברחבת החגיגות שאריות של בגדים ועצמות מהמכונאי הראשי. הרחק מעבר לשבעת הימים יושב בעל החברה ומודד בכמה גדלה באחרונה ערימת מטבעות הזהב שלו. ככה זה בעולם, אין אמון בבני אדם, והמוביל והמכוון והמנהיג והמנהל הנראה לעיני הבריות פעמים רבות לא הוא זה שבאמת מקבל את ההחלטות הקובעות.

הנה מקרה אחד המלמד על הכלל כולו:

בשלהי מלכות אותו רשע מפורסם שהטיל מצור על ירושלים וטבח בבחורי ישראל יצא לאור ספר[57] המתאר בפירוט מדוקדק את אפסותו מעודו וקידומו בדרגות ובתפקידים מבזיון לפשלה ולכשלון כל פעם בתפקיד יותר בכיר מהקודם. קראתי אותו ספר כשהיה טרי ותמהתי על הבוטות והגסות הבלתי־אקדמית של תוכן ההשמצות וניסוחן. ראיתי אצל כל אחד מטיעוני העובדות ציונים למקורות ראשוניים, כגון מסמכים השמורים בארכיון צה״ל ובגנזך המדינה וראיונות מוקלטים עם עדי ראיה ושותפים למעשיות המסופרות. כבר שבע שנים לפני הופעת הספר העיד מחבר הספר כעד הגנה בבית־דין צבאי במשפט של רוני אלמוג, שברח ממחבל ערבי ב„ליל הגלשונים" (1987). בעדותו הוא אמר שרבין ברח משדה הקרב ב־20 באפריל 1948, בהיותו מפקד חטיבת „הראל", ומוטב לצה״ל לטפל בו, ולא בחייל שלא סיים אפילו טירונות. יצחק רבין, שהיה אז שר הביטחון, ומקורביו סירבו להתייחס להאשמות. מאז ועד היום לא נתבע המחבר על הוצאת לשון הרע. במשפט ההמרדה של משה פייגלין ניסה התובע להאשים את פייגלין לא ברור במה בדיוק על שכינה כביכול את רבין רוצח. פייגלין השיב שלא אמר את הביטוי אבל הביטוי ראוי להיאמר אחרי טבח אלטלנה, והציע לבית המשפט לשמוע עד ששמע את רבין מתפאר באותה רציחה. אז נסוגה התביעה מכוונת האישום שלה, ומאז יש על הביטוי „רבין רוצח" חותמת של פרקליטות המדינה ובית מספח השלמון בירושתובבא. ומהנסיון הכושל לתפוס צעקן אלמוני על אמירה שלא היתה לפני קהל (אם היתה בכלל) לעומת השתיקה נוכח דברים שכתב בספר והפיץ ברבים היסטוריון צבאי ומרצה בפו״ם ובאוניברסיטה — אני מסיק שלא שתקו לזה מפני שלהשמצות חסרות שחר כגון אלה אין ראוי להתיחס, אלא מפני שידעו שכל נסיון להפריכן הוא חסר שחר.

אחרי שנים הגיע אלי קישור לפרק מספר־רבין השני של ד״ר מילשטיין שליט״א, וממנו למדתי שההתמוטטות הנפשית המפורסמת של מי שהחזיק במשרת הרמטכ״ל בשנת תשכ״ז,

57 אורי מילשטיין, תיק רבין: איך תפח המיתוס, 1995, הוצאת מכון שרידות, על חיי רבין עד סוף מלחמת העצמאות. ב־2005 פרסם המחבר את ספרו תיק רבין — מיתוס ושברו שעסק בביוגרפיה של רבין עד הירצחו. שני הספרים הופיעו במהדורות אחדות ואזלו. אחר כך כתב המחבר את שני הספרים מחדש, הוסיף להם פרקים ופרסם אותם בספר אחד כביוגרפיה שלמה, והיחידה האמיתית בשם דרך רבין ומורשתו (מוציא לאור: המדרשה הלאומית ע"ש רנה מור והוצאת שרידות, שנת הוצאה: 2010, מחקר וכתיבה: ד"ר אורי מילשטיין, עריכה: אביתר בן צדף, שולמית לבנת, 1115 עמודים, שני כרכים).

התמוטטות שמנעה ממנו לקלקל בטימטומו ובפחזותו את מלחמת ששת, שאותה חולל הוא עצמו בהתגרותו הטיפשית בסוריה ובאמירות עבר־הירדן — שאותה התמוטטות אירעה לו בנסיבות שבהן אי אפשר שלא ידעו עליה כל צמרת המדינה, קואליציה ואופוזיציה כאחת, וכמובן גם העוזרים והמפקדים הבכירים שהיו אז בתפקיד.

אמנם הירידה הגמורה מהפסים, שבה התחיל רבין לפנטז, לשמוע קולות נפץ שלאזני אחרים לא הגיעו, ולדבר שטויות מבולבלות, זו אירעה בישיבת קבוצת דיון מורחבת של ראשי הצבא והממשלה, בלי נציגי האופוזיציה, אבל קדמו לה התחלקויות מוזרות, פחות חמורות אך באותו כיוון של התפוררות נפשית, בכמה ישיבות ועדת החוץ הבטחון.

כמבואר אצל מילשטיין, רבין אושפז בבית משוגעים וקיבל שם שוקים חשמליים, אחר כך נח להחלמתו בבית של משפחת שרובר. המלחמה התנהלה (או התגלגלה, כי ניהול לא היה שם הרבה) בלעדיו, וגם אחריה בהופעותיו הראשונות לעיני הציבור עדיין התהלך כמי שאינו בהכרה מלאה.

חוג הנוכחים בכל אחד מהאירועים שעליהם שרדו תעודות או עדויות שהגיעו עד מילשטיין היה מצומצם דיו כדי לעצור במסך השתקה ושיקור תהילתי את דליפת האמת לתודעת הציבור הרחב. אבל היו שם שותפי־סוד רבים שהיו כבר אז יריבים פוליטיים או שנעשו בהמשך ליריבים של רבין או של מפלגתו או של שניהם.

אדם רגיל המבקש רשיון לנשיאת כלי יריה בודקים אחריו לפני שמאשרים לו, ואם יש לו עבר של הזיות ושל בית משוגעים הוא כנראה לא יקבל רשיון על אקדח 0.22. אדם שכבר איבד עשתונותיו כמה פעמים כשנפל עליו פתאום הצורך להחליט מיד ולעשות משהו חשוב ודחוף נוכח סכנה ובמצבים האלה הוא לא החליט ולא עשה שום דבר אלא הצטנף בתוך עצמו, אין מציבים אותו בעמדה שבה חיוני תפקוד יעיל בראש רגוע ובדעת צלולה במיוחד כשפתאום קורה דבר בלתי־שגרתי. אין מוסרים בידו הגה של אוטובוס, קל וחומר — של מטוס נוסעים, ועל אחת כמה וכמה: של מדינה. אם הוא גאון אסטרטגי בזמן רגיעה, הוא יכול לתרום רבות בהיגוי, בייעוץ, בתיכנון, בהוראה ... אך בשום אופן לא בפיקוד על פעולה, בין קטנה ובין גדולה.

אפשר שמניעת הרשיון איננה עושה צדק מוחלט, שבין מנועי הרשיון מחמת עברם הנפשי יש בוודאי כאלה שנשארים אחר כך שפויים וצלולים עד מאה ועשרים שנה, ובין בעלי העבר הנקי יש מי שיוצאים מדעתם אחרי שכבר יש להם הרשיון והנשק או ההגה. ואף על פי כן יש הגיון בהבחנה בין מי שכבר הוכיח שהוא נוטה לאיבוד עשתונות ובין מי שלא גילה עד עכשיו שום נטיה כזאת.

אם אנשי כנופייתו חיפו על הגנראל נכה־הנפש וכיסו קלונו מעיני הרבים, הרי זה מעשה חברי. קשה יותר להבין מה ראו שלא למנוע מינויו

לעמדות בכירות נוספות — שגריר באמריקה, וראש ממשלה. אפשר אולי להסביר שסמכו על עצמם שיפקחו עליו עין ויחושו לתמוך בו ולמלא מקומו בעת מצוקה. ושמא בחרו לשים במקומות האלה דוקא אחד שהוא אפס, כדי שמישהו אחר השולט עליו יכוון בחשאי את פעולותיו של הדחליל? ואם הדחליל ידע שלא באמת עליו מוטלות ההכרעות, ממילא גם לא יכרע תחת לחצים ולא יעשה עוד בזיונות. אם ככה, יכול השליט האמיתי לצדק עצמו בעיני עצמו שהוא מנהל את המדינה באופן הטוב ביותר שהוא מבין ומשתמש בין היתר גם בבובה הזאת כדי להעביר את מה שהוא מבין לביצוע, תמיד הכל לטובת כלל ישראל.

אבל אחרי שרבין הוסיף עוד בזיון על כל הקודמים ופינה את משרד ראש הממשלה, עד שבאה חבורת המפסידנים של בחירות 84 למנות אותו לשר בטחון, אחרי שכבר נתפרדו חבורות חברים ישנות ונתכוננו חדשות, מה ראו בו אז קושרי הגועליציה? אם היה ביניהם אחד שלא ידע על בית המשוגעים והלם החשמל (ואני מפקפק באפשרות הזאת — יותר מדי שנים מאז, יותר מדי שותפי־סוד מההתחלה, יותר מדי פריש־מישים בינתים), איך לא מנע אפילו אחד מאלה שכן ידעו את המינוי המסוכן על ידי הוצאת האמת לאור עולם?[58] אי אפשר שכולם חשבו שרבין יהיה שר בטחון — ואחר כך: ראש ממשלה, כי בפעם הראשונה היה כל כך מוצלח! — טוב ליהודים. כלום אפשר שכל אחד ואחד היה נתון לסחיטה שאילצה אותו לוותר למען שרידותו האישית על ביטחון המדינה, שהוא אמנם (נניח) חשוב לכל אחד, אך לא כל כך כמו עורו שלו וטובתו המיידית? ואולי הנחה פשוטה יותר שתסביר לבדה את כל העובדות הגלויות תהיה זו שכל מי שמגיע לצמרת הנבחרת־לכאורה יודע שכל ההחלטות החשובות ממילא לא מתקבלות על ידי מי שלכאורה מופקדים על קבלתן ושכל הדמויות שציבור הבוחרים לכאורה מעלה ומשפיל אותם לפי רצונו והבנתו אינם אלא שחקנים עושי־פוזה, ממש כמו המלכים והמצביאים על במת התיאטרון? כשככה המצב, כמובן אין סכנה ממשית בהיות מגלם המלך גולם כמשמעו, כי המושל האמיתי, שאין הציבור יודע מי הוא, יודע מה הוא רוצה ומה הוא עושה — ואוי למי שינסה להפריע לו.

הדמוקרציה היחידה במזרח התיכון איננה היחידה בעולם שלגביה מועלית השערה קודרת כזאת. יש כבר שנים מי שטוענים שמאז שמונה לסגנו של רוזבלט הכלומניק טרומן (במקום העסקן הכריסמאטי הנרי וולאס) לא היה באמריקה נשיא שהתערב ברצינות בפוליטיקה, ושהאחרון שניסה לדחוף שם אצבעות היה קנדי, ולא השתלם לו. מצביעים על המשכיות ההסתבכות במלחמות עתירות הוצאות (למדינה — ורווחים לתשלובות המספקות לה את מצרכי ה„בטחון") ושיעבוד המדינה למלווים בריבית בלי קשר להתחלפות העונתית בין המחנות היריבים־לכאורה של רפובליקנים

58 נסיון כזה אמנם כנראה באמת נעשה במערכת הבחירות 92 בידי צעירי הליכוד, אבל התנערו ממנו אחר כך „הגדוילים" של הליכוד. אילו פתחו אז פה גדול הוותיקים שהיו בעניינים בימי ששת, זה היה מכה גלים ומגיע לתודעת הציבור לפחות בתורת „טענה של הקיצונים ההם" ולא היה בעבור הצעירים של היום חדשות שלא שמעום.

ודמוקרטים ובלי קשר להבטחות של כל מי שבא להדיח את קודמו שבבואו לשלטון יחזיר את הצבא הביתה ויצמצם את החוב הלאומי ויוריד את המסים, ומסיקים מזה על כך שמי שמכתיבים את מה שחשוב להם ממדיניות הממשל הם בעלי הממון המתקצבים במענקים את המועמדים והמפלגות כולן ומוסדות ההשכלה ומחזיקים בכלי התקשורת. ואיך לא תעשה הממשלה את רצונם, כשהיא חייבת להם כסף יותר ממה שהיא יכולה לשלם? ככה יש טוענים לגבי אמריקה של ארה"ב. ויש דברים שרואים אותם גם מרחוק בלי בקיאות יתרה בנפתולי הפוליטיקה הטרנסאטלנטית. הנה למשל, כשיצאו להילחם נגד עיראק וטענו שהיא שבויה בידי סדאם ומוכרחים לחסל אותו כדי להציל את העולם מהשמדה המונית, היתה להם אפשרות פשוטה לזרוק עליו אחת מפצצות הגרעין הרבות שהיו להם כבר ממילא ולהרים אותו במכה אחת ביחד עם כמה עשרות אלפים ולגמור את העסק בלי לסכן אף חייל אמריקני אחד ובלי להזיז יותר מצוללת אחת. אבל טענו שזה אכזרי, ולכן במקום המעשה האכזרי הזה המהיר והזול הוציאו המון כסף (שלא היה להם ושהוצאתו מוטטה להם את הכלכלה) ושרפו המון ציוד והרגו המון עיראקים, לא בבת אחת אבל במשך השנים, וגם חיילים אמריקנים נהרגו להם אלפים רבים, ולא רק זה, אלא גם ירו שם הרבה תחמושת עשויה מאורניום מדולדל וזיהמו את כל העיראק בקרינה, יותר משהיתה מזהמת פצצה אחת בנפילה אחת במקום אחד. ואם כן, חוץ מהשאלה מדוע נלחמו שם בכלל, שהיא תלויה במידע צבאי סודי ובחישובים של מומחים אסטרטגיים, נשאלת גם השאלה מדוע עשו את זה בצורה טיפשית ואכזרית ויקרה, כשיכלו לעשות את זה מהר ובזול, מי הרויח מזה? לא העיראקים ולא החיילים האמריקנים ולא משלם המסים האמריקני — רק מי שמוכר לממשל את צרכי הצבא ומי שמלוה לו בריבית את הכסף לשלם בעבורם. ואם הנהגת הציבור הנבחרת קיבלה החלטה שמועילה לא למי שבחר בה אלא לאינטרסנטים האלה, כלום רחוקה ההשערה שהללו גם אלה שהביאו לקבלת ההחלטה?

תומרו מה לנו ולגוים האלה שמעבר לים ולשחיתויות של ממשל בוש שעבר כבר מן העולם? הנה עניין קטן פעוט ושולי שיצא לדיבורי הרדיו בימים האלה, ואולי עד שהחיבור יצא סוף סוף בדפוס כבר לא יזכור אותו איש מהקוראים: לפני כמה שנים (בשבת אגודגל בקואליציה ועל ועדת הכספים, כראוי לפי חוקי הטבע) כתב לו המשטר המושל על ארץ הקודש כמה חידושים בחוקים ובתקנות שמכוחם נפטרו כמה חברות מתשלום מסים למדינה שלטובתה לכאורה מושל המשטר. מי ששאלו מה פתאום? נענו שזה טוב ליהודים כי בכסף הזה ישתמשו אנשי ההון מקבלי הפטור כדי להקים ולפתח מפעלים שבהם יעבדו אזרחים של המדינה ויפרנסו משפחותם בכבוד (במה שיישאר להם אחרי מס, כי לפועלים הרי לא מגיע פטור). באחרונה התברר שלא רק שלא נוספו הרבה מקומות עבודה אלא בבת אחת נזרקים בסביבות אלף פועלים לרחוב בלי עבודה ושכר, ומשנים עשר המיליארדים שכבר התפרסם שאילי ההון

היו צריכים לשלם כמס לפי החוקים של שאר הנתינים כשליש או כמחצה כבר הוברחו לחוץ לארץ. ונגד הפיטורין ההמוניים אין ביד שלטונות המדינה אפילו נייר ממקבלי המתנה שיקשור אותם להבנה או להבטחה או להתחייבות של כלום. שום תיעוד של הבטחה לייצר עבודות לעובדים. אז מה אנחנו מעדיפים להאמין: שצמרת הכלכלה והכסף שבישלה למדינה ולעם ישראל את ההפסד הגדול והביזיון הזה. שהם כולם טמבלים חסרי התחלה של הבנה — או שמא. שהמניע המוביל להחלטות במשטר הקיים איננו טובת כלל ישראל כי אם אך מה שבעלי ההחלטות חושבים שהוא טוב להם עצמם? כלום צריך. כדי לבחור בהסבר היותר פשוט. לברר ולהוכיח לפני כן בראיות מוצקות קבילות ותקיפות מעבר לספק סביר מי בדיוק נתן כמה למי ובאיזו דרך ובעבור איזו תמורה? אילו היה לי כאן עניין לתפוש את העכבר שסחב ודוקא אותו ולא עכבר אחר שלא חטא. אז היה צריך להיכנס לזה. אבל מה שאני רוצה הוא בית חדש בלי חורים שגונבים. כי מה שיש לנו פה עכשיו במקום ממלכת כהנים וגוי קדוש זה לא מדינת ישראל. לפי עדות של מומחה לענייני יהודים שאין להשיבו אחרי מיתה. אלא בית של גוים.

ואיך הגענו לזה?

צורת הרבים של אדם

כתב דר ארז גרטי ביום 10 במרץ 2013 באתר

https://davidson.weizmann.ac.il/online/maagarmada/life_sci/ארבה-או-סתם-המון-חגבים :

לאחרונה עלו לכותרות נחילי הארבה המגיעים אלינו מכיוון מצרים ומכלים בדרכם כל פיסת צמחייה שנקרית בדרכם. אך מה זה בעצם ארבה? מאיפה הוא מגיע ומה גורם לו ליצור את נחילי הענק הללו?

הארבה הם בעצם כמה מינים של חגבים שניחנו ביכולת להתאגד לנחילים ולנדוד. כיום מוכרים כ־8,000 מינים שונים של חגבים בעולם, אך רק 12 מתוכם יוצרים נחילי ארבה.

עד היום לא לגמרי ברור מה גורם לחגבים להתרבות בצורה שונה מהרגיל, להתאגד לנחיל ולצאת לדרך. אחת ההשערות הרווחות כיום היא שאחרי חורף גשום במיוחד, שמביא ליצירת הרבה מזון, נקבות הארבה מטילות הרבה יותר ביצים והמוני החגבים שבוקעים מאמצים התנהגות ומראה של נחיל.

חגבי נחיל גם נראים שונים מחגבים בני אותו מין שאינם חלק מנחיל. כתוצאה מהפרשה מוגברת של ההורמון סרוטונין בשל הצפיפות הגבוהה והמגע הרב בין החגבים, הם מאמצים התנהגות של נחיל ונעים יחדיו.

חגבי הארבה מתחילים לנוע בקבוצה, תחילה על פני הקרקע ולאחר מכן ממריאים ונודדים לאן שסוחפת אותם הרוח. היות שהם חרקים אוהבי חום, הם נעים ביום ונחים על הקרקע בלילה, דבר שמאפשר להדביר אותם בקלות יחסית.

כמו כן, נחילי הארבה אינם יכולים לנדוד יותר מדי צפונה לאזורים ממוזגים יחסית. כך שבסופו של דבר לא נותר כמעט דבר מהנחיל העצום של מיליארדי הפרטים שיצא לדרך בתחילה, וכך גם מהצמחים שנקרו בדרכו של הנחיל, עד כאן לשונו.

שינוי כעין זה ממופע יחידני למופע נחילי חל גם אצל בני אדם. אצלנו אין השינוי מתבטא בתכונות הגוף הנראות אלא באופן פעולת המוח בלבד. **בהתנהגות בני אדם** במופע הזה **כעין ארבה** דן הספר שלפנינו.

מי שכבר קרא את מה שכתב הסוציו-פסיכולוג הצרפתי **גוסטב לה בון** *על נפש ההמון יכול לאמוד כמה ממחיר הספר הנוכחי הוציא על המועתק להלן ולבקש זיכוי לפי היחס. לא בטוח שהבקשה תיענה, אבל שוה לנסות. כל השאר מוזמנים לקרוא חכמה בגוים מה אומרת — ולהאמין ממנה רק מה שיעלה על הדעת, לא זולת.*

התלבטתי הרבה במלה העברית שתבטא את כוונת מלת המפתח של הכותרת ושל הספר — foule . בערך שם המחבר בוויקיפדיה https://he.wikipedia.org/wiki/גוסטב_לה_בון נקרא החיבור הנוכחי „הפסיכולוגיה של ההמון". אלא שהמון, עם שהוא אולי מתאים לפירוש המילוני של foule בדרך כלל, איננו מבטא את כוונת המלה כמו שהיא משמשת בספר הזה בכל המקומות שהיא מופיעה בהם. בקבוצה, בעדר ובלהקה שומעים יותר מדי ביחד עם המלה את ההיכרות ההדדית ויחסי הגומלין בין הפרטים. בהמון, במסה ובנחיל את המספר הגדול. במסה ובהמון יש הבעיה הנוספת שאלה משמשות בלשון הרגילה ל„שכבות חברתיות רחבות" ולבני אדם „המוניים" פושטקים. לא לזה ולא לזה כוונת המחבר בכל שימושיו במלה foule. חשבתי על ציבור ועל קיבוץ ועל גדוד, אבל זה לא זה. תופעת ההיווצרות הבלתי מאורגנת של גוף אחד מתוך פרטים רבים הנמצאים יחדיו יכולה להיקרא התקהלות, ואולי התלהקות, וזה ביטוי לא רע לרבות מה־foules בכיכרות ובאולמות. אבל כשדנים בחבר מושבעים בן שנים עשר שופטים בלתי מלומדי משפט, שלוקטו מתוך העם כדי לבטא בהכרעה בין זכאי לחייב את חוש הצדק הטבעי של העם, כבמקרה של foule, הרי אין זו התקהלות? איזו מלה תתאים להם שתהיה מתאימה גם לרבים שצבאו על פתח הבנק למשוך את יתרתם במזומנים וכעת מבשרים להם שאין כסף לתת להם והם כולם ביחד מתרגשים ומתחילים לפעול כגוף אחד כאילו בראש אחד? נפלתי על המלה קהל ונשארתי איתה כי לא מצאתי רעה פחות ממנה.

ראש הקהל

מאת **גוסטב לה בון**

פריס, 1895 (Psychologie des foules par Gustave Le Bon)

עברית: דוד ויסקוטי ה׳תשע״ז

הקדמה

ספרנו הקודם הוקדש לתאור נפש הגזעים[59]. עכשיו נעסוק בנפש הקהלים.

מכלול קוי האופי המשותפים שמטביעה התורשה על כל פרטיו של גזע אחד מהווה את נפש אותו גזע. אבל משנמצאים מספר מסוים של אותם פרטים מקוהלים בקהל אחד לשם פעולה, הנה מראה ההתבוננות שעצם התקבצותם מוליד קוי אופי פסיכולוגיים חדשים מסוימים המתלבשים על גבי מאפייני הגזע ולפעמים הם שונים מהם מאד.

מימות עולם יש לקהלים מאורגנים תפקיד חשוב בחיי העמים; אך מעולם לא היה התפקיד הזה חשוב כל כך כמו שהוא כיום. תופעה המאפיינת את העידן הנוכחי היא שפעולתם הבלתי־מודעת של קהלים תופסת את מקום הפעילות המודעת של הפרטים.

השתדלתי לגשת לבעיה הסבוכה של הקהלים כישות פועלת בעלת ראש משלה בכלים מדעיים טהורים, כלומר בשיטתיות ובהקפדה להתעלם מכל דעות, השערות ומשפטי יסוד שקדמו לחקירה ולעיון. לפי דעתי זהו הכלי היחידי שמגיעים בו לחשיפת טפח או טפחיים מהאמת, וביותר, כשדנים כמו פה בשאלה המעוררת ברוחות רגשות עזים. החוקר המבקש לעמוד על טיבה של תופעה אין לו לשית לבו לתועלת ולנזק שאולי יהיה בגלל מחקרו ליחידים אלו או אחרים. באחד ממאמריו ציין הוגה דעות אחד בולט, הלוא הוא מר גובלה ד'אלביאלה, שאני, באשר אינני משתייך לאחת האסכולות של ימינו, מצאתי את עצמי לפעמים בעמדה מנוגדת

59 מחמת סיבות שאין המחבר אשם בהן ושלא יכול היה לחזותן יצא מהאפנה לא רק המונח אלא גם המושג, לפחות כשמדובר על בני אדם. אין זו סיבה טובה שלא לתרגם גזע במקום שהמחבר כתב race. איך הוא מבין את מושג הגזע הוא מסביר בסוף הספר, ואולי ימצא המעיין שזה איננו מה שהקורא עצמו נטה להבין בתחילה.

לכמה מעמודי ההוראה של כל האסכולות גם יחד. חיבורי החדש הזה יזכה, ככה אני מקוה, לאותו משפט. להשתייך לאסכולה פירושו לאמץ בהכרת את משפטיה הקדומים ועמדותיה הנקוטות.

עם זאת צריך אני להסביר לקורא מדוע יראה אותי מסיק ממחקריי מסקנות שונות מאלה שאפשר היה במבט ראשון לראותן כנובעות מהם; למשל שאני מוצא קהלים, ובכללם בפירוש גם אספות של בחירי המין האנושי, ירודים ביותר מבחינת תבונתם, ובאותה עת הנני מצהיר שלמרות אותה נחיתות יהיה מסוכן לגעת באירגונם.

הסיבה היא שהתבוננתי ודיקדקתי בעובדות ההיסטוריה ותמיד מצאתי את האורגניזמים החברתיים מורכבים מחלקים הרבה בעלי קשרי גומלים מסובכים ביניהם לא פחות מגופי בעלי חיים ואין אדם יכול לכפות עליהם בכח גס שינויי צורה ומהות עמוקים. הטבע לפעמים מחולל מהפכות מן היסוד, אבל אף פעם לא כמו שאנחנו מתכוונים, וזאת הסיבה מדוע טירוף הרפורמות הגדולות ממיט אסון על העם השוגה בו יותר משאר הטעויות שיעשה, אף שאותן רפורמות יכולות להיראות מצוינות בתיאוריה. מועילות הן היו רק אילו היה אפשר לשנות ברגע אחד את נפש האומות. במציאות כפי שהיא יש יכולת כזאת רק לזמן החולף. מה שמושל בבני אדם הוא המושגים והרעיונות, הרגשות והמנהגים, דברים שהם בתוך נפשנו. המוסדות והחוקים הם התבטאותה של נפשנו, ביטוי לצרכיה. מהנפש הזאת הם נובעים, וממילא ברור שהמוסדות והחוקים לא יוכלו לשנות אותה.

לא יתכן חקר תופעות חברתיות בלי חקר העמים שאצלם הן נוצרות. מבחינה פילוסופית התופעות הללו הן דבר בפני עצמו; מבחינה מעשית הן רק מקרה בגוף.

לפיכך צריך בגשתנו לחקור תופעה חברתית להתבונן בה פעם אחת מבחינה אחת ופעם אחרת מבחינה אחרת שונה לגמרי. אז רואים שהוראות התבונה הטהורה הפוכות במקרים רבים מהוראות התבונה המעשית. כמעט אין תחום או עניין, אף בעולם הגשמי, שאין הבחנה זו שייכת בו. מבחינת האמת המוחלטת הקוביה והעיגול הם צורות הנדסיות בלתי משתנות ומוגדרות הגדרה ברורה ומדויקת על ידי נוסחות שונות. מבחינת ראיית עיני בשר יכולות הצורות הגיאומטריות האלה ללבוש דמויות שונות ומשונות. הכהיון שממנו מביטים עליהם יכול להפוך למעשה את הקוביה לפירמידה או לריבוע, את העיגול לסגלגל או לקו ישר; ובדמויות הנדמות הללו חשוב להתחשב הרבה יותר מבצורות לאמיתן, לפי שהמדומות הן היחידות שאנחנו רואים ואשר הצילום או הציור יכולים לעשות כמוהן. המדומה ממשי במקרים מסוימים יותר מהאמיתי. להציג את החפצים בצורותיהם ההנדסיות המדויקות יהיה עיוות הטבע וסילופו עד בלי הכר. אם נדמה לנו עולם שיושביו אינם יכולים לגעת בחפצים כי אם אך לצייר או לצלם אותם, הרי אלה יעמדו רק בקושי גדול מאד על צורת הדברים כפי שאלה מצד עצמם. וחוץ מזה — בהכרת הצורה הזאת, שתהיה נגישה רק למעטי סגולה חוקרים מומחים, לא יהיה אז עניין כי אם קלוש מאד.

המעיין בתופעות חברתיות חייב להזכיר לעצמו שמלבד ערכן העיוני כדברים בפני עצמם יש להן ערך מעשי כהתבטאות חיה של אורגניזמים חיים, ושמבחינת התפתחות התרבויות רק לערך המעשי הזה נודעת חשיבות כלשהי. המיישר את ראשו על פי המציאות הזאת יהיה חשדן וזהיר כראוי מפני מסקנות הגיוניות לכאורה שדומה כאילו כופות עצמן עליו מיד.

הסתייגות זו מתחייבת אף מטעמים אחרים. מורכבות העובדות החברתיות היא כזאת שאי אפשר לחבוק את כולן ביחד בכללותן ולחזות מראש את התוצאה של השפעות הגומלין ביניהן. גם דומה שמאחרי העובדות הנראות מסתתרות לפעמים אלפי סיבות בלתי נראות. מסתבר שהתופעות החברתיות הנראות הן התוצאה המתקבלת מעבודה עצומה בלתי מודעת שהיא לרוב בלתי־נגישה לשכלנו המנתח. אפשר להשוות את התופעות המורגשות לגלים המבטאים על פני הים הגדול את מערבולות הזרמים התחתיים המתחוללים בו ושאין אנחנו מכירים אותן. ברוב פעולותיהם

הנצפות מפגינים קהלים בדרך כלל תפקוד נחות להפליא של הנפש ההוגה; אבל בפעולות אחרות הם נראים גם כן כמודרכים בידי אותם כוחות מיסתוריים שהקדמונים כינו אותם גורל, טבע, השגחה, מה שאנחנו מכנים „קולות המתים", ושמעצמת השפעתם איננו יכולים להתעלם, הגם שאין לנו מושג מהותם בעצם מה היא. ייראה לפעמים שבחיק האומות נמצאים כוחות נסתרים המוליכים אותן. מה לנו, לדוגמה, מסובך יותר, הגיוני יותר, מופלא יותר משפה ולשון? ומאין אפוא יוצא הדבר המאורגן כל כך והכל כך מדוקדק, אם לא מהנפש הבלתי מודעת של ההמונים? ועדי החכמים המלומדים ביותר, המדקדקים היותר מוערצים אינם יכולים אלא לרשום בקפידה ובדייקנות את החוקים המושלים בשפות האלה ולא יוכלו בשום אופן לברוא אותן. ואפילו לגבי הרעיונות המבריקים של גדולי הגאונים, הבטוחים אנחנו באמת שהם אך ורק יצירתם הבלעדית של היחידים הללו? בלי ספק הם תמיד נולדים במוחות יחידים; אבל אלפי גרגרי האבק המהווים את המשקע שבו נבטו הרעיונות ההם, כלום אין זו נפש המון העם שיצרה אותם?

אין ספק שלקהלים אין מודעות; אבל עצם הבלתי־מודעות הזאת אולי היא אחד הסודות של עצמתם. בטבע מבצעים יצורים שרק יצריהם המולדים מנהגים אותם פעולות שמורכבותן המופלאה מדהימה אותנו. ההגיון הינו עניין יותר מדי חדש בתולדות האנושות, ועדיין הוא בלתי מושלם יותר מדי, מכדי שיוכל לגלות לנו את חוקי הבלתי־מודע ועל אחת כמה וכמה למשול במקומו. בכל פעולותינו גדול ועצום חלקו של הבלתי מודע והחלק שיש להגיון קטן מאד. הבלתי־מודע פועל ככוח שעדיין איננו מוכר.

אם נרצה אפוא להישאר בתוך הגבולות המצומצמים אך בטוחים של הדברים שהמדע יכול להכירם ולא לתעות בתחום ההשערות המעורפלות והנחות השוא, עלינו לקבוע בפשטות את התופעות הנגישות לכלי חקירתנו ולהצטמצם בקביעה הזאת. כל מסקנה שתוסק מתצפיותינו תהיה בדרך כלל מוקדמת בטרם הבשלה, שכן מאחרי התופעות שאנחנו מיטיבים לראותן ישנן אחרות שאנחנו רואים במעומעם, ואולי אף מאחרי אלה יש עוד אחרות שאותן איננו רואים אותן כלל.

מבוא עידן ההמונים

התהפוכות הגדולות הבאות לפני שינויי פניהן של תרבויות, כגון שקיעת הקיסרות הרומית וייסוד הח'ליפות הערבית, במבט ראשון דומה כי הביאו אליהן תמורות מדיניות חשובות: פלישות של עמים או נפילת בתי מלוכה. אבל עיון מדוקדק יותר במאורעות האלה מראה שבדרך כלל יש מאחרי סיבותיהם־לכאורה סיבה אמיתית שהיא שינוי עמוק ברעיונות ובמושגים שבמוחות העמים. התהפוכות ההיסטוריות האמיתיות אינן אלה שאנחנו נדהמים נוכח גדולתן ואלימותן. השינויים החשובים היחידים, אלה שמהם נובעת התחדשות התרבויות, מתחוללים בתוך הראשים, בתפיסות ובאמונות. המאורעות ההיסטוריים המותירים רושמם בזיכרון הם התוצאות הנראות משינויים בלתי נראים שחלו בחשיבת בני האדם. אם אותם מאורעות גדולים מתרחשים לעתים נדירות כל כך, הסיבה היא שאין דבר יותר יציב בתוך כל גזע מהמאגר התורשתי של מחשבותיו.

העידן הנוכחי הוא אחד מעתות המשבר הללו שבהם חשיבת בני האדם מוטלת בעיצומה של השתנות.

שני גורמי יסוד עושים את התמורה הזאת. הראשון הוא התפוגגות האמונות הדתיות, הפוליטיות והחברתיות שמהן באות כל מרכיבי התרבות שלנו. השני הוא היווצרות תנאי קיום וחשיבה חדשים לגמרי בעקבות הגילויים המודרניים של המדעים והתעשיה.

הואיל ורעיונות העבר גם כשהם הרוסים למחצה עדיין משפיעים מאד והתפיסות והמושגים שיחליפום עדיין שרויים בהתהוותם הנה אנחנו רואים את העידן המודרני כתקופה של מעבר ושל העדר משטר.

על תקופה זו שהיא בהכרח חסרת סדר ובלתי צפויה במקצת לא קל עכשיו לומר מה יצא ממנה לכשיצא. מה יהיו הרעיונות היסודיים שתיבנינה עליהם החברות שתבואנה אחרי חברתנו שלנו? עדיין איננו יודעים. אבל מה שאנחנו רואים עכשיו היטב הוא שלהתכוננותן

יהיה להן לקחת בחשבון מעצמה חדשה, הריבונית האחרונה של העידן המודרני: היא כוחם הקובע של המוני העם. על חרבותיהם של רעיונות כה רבים שהוחזקו לפנים כאמיתיים והם עכשיו מתים, של כל כך הרבה מעצמות שהמהפכות שברו אותן בזו אחר זו, המעצמה הזאת היא היחידה שהתרוממה ונראה שהיא תבלע בקרוב את האחרות. בעת משכל אמונותינו נמוגות ונעלמות, כשמתמוטטים בזה אחר זה עמודי החברות הישנים, כוחם הפוליטי של המוני העם הוא המעצמה היחידה שאין מה שמאיים עליה ואשר תדמיתה רק מתעצמת והולכת. העידן שאנחנו נכנסים אליו יהיה ממש עידן ההמונים.

לפני בקושי מאה שנה היו הפוליטיקה המסורתית של המדינות והיריבויות של המושלים הגורמים הראשיים שעשו את המאורעות. דעתם של המוני העם כמעט לא נחשבה לכלום. כיום המסורות הפוליטיות, הנטיות הפרטיות של ראשי המדינות, היריבויות ביניהם, הם הדבר שאינו נחשב, ולעומתם קולם של המוני העם קיבל משקל נכבד יותר מכל דבר אחר. הוא אשר מכתיב למלכים את מעשיהם, הוא אשר מטים לו אזניהם בנשימה עצורה. לא עוד במועצות חצרות המושלים, אלא בנפש ההמונים נחרצים גורלות האומות.

הגעת המעמדות העממיים לחיים הפוליטיים, כלומר למעשה היעשותם בהדרגה למעמדות מתווי הכיוון, הוא אחד המאפיינים היותר בולטים של תקופת המעבר שלנו. מה שמציין את תפיסת השלטון הזאת איננו באמת מתן זכות ההצבעה לכל אחד, שכן במשך זמן רב היתה כה מעט השפעה לקהל המצביע בכלל ובראשונה כל כך קל היה לכוון הצבעותיו. עצמתם הפוליטית של ההמונים נולדה וצמחה בתחילה בגלל הפצת רעיונות מסוימים שנשתלו אט אט במוחות, אחר כך מתוך מגמת התאגדות יחידים רבים לשם הגשמת הרעיונות התיאורטיים. בהתאגדותם גיבשו להם ההמונים תפיסות ורעיונות, שאם אינם הנכונים והמדויקים ביותר, לפחות משוכנעים בהם בעליהם מאד, הם בטוחים שהם יודעים מה הם צריכים ורוצים, והם נעשו מודעים לעצמתם. הם מקימים הסתדרויות שלפניהן כל השלטונות נכנעים אחד אחד, בורסות־עבודה השואפות בניגוד לכל חוקי הכלכלה להסדיר את תנאי העבודה והשכר. הן שולחות לבתי מחוקקים צירים שלולי כל סמכות ליוזמה אישית משל עצמם וחסרי כל עצמאות מחשבתית אשר כל תפקידם בדרך כלל אינו אלא מסירת דברים בשם הוועדות שבחרו בהם.

תביעות ההמונים יותר ויותר מתחדדות, ותכליתן איננה פחות מהריסת החברה הקיימת מן המסד ועד הטפחות כדי להשיבה לאותו קומוניזם קמאי שהיה מצבם הרגיל של כל הקבוצות האנושיות בטרם הפציח שחר התרבות. הגבלת שעות העבודה, הפקעת הבעלות על המכרות, על מסילות הברזל, על בתי החרושת ועל האדמה; חלוקה שווה של כל התוצרים, חיסול כל המעמדות הגבוהים יותר לטובת המעמדות העממיים, ועוד כהנה וכהנה. אלה הן תביעות המוני העם.

לחשיבה הגיונית לא יצלחו קהלים, לעומת זאת לפעולה מסוגלים הם מאד. כפי שהם כיום מאורגנים, כוחם נעשה עצום ורב. לנגד עינינו נולדים משפטים נחרצים שאין להרהר אחריהם ואשר כח שליטתם יהיה כמעט זה שהיה לאמונות הישנות, כלומר שליטה רודנית וריבונית המחניקה כל פיקפוק בזכותם האלוהית של המוני העם תתפוס מקומה של זכות המלכים בחסד אל.

הסופרים החביבים על הבורגנות שלנו כיום, אלה שמיטיבים לבטא את מושגיה ותפיסותיה צרי האופק במקצת, את השקפותיה קצרות הרואי במקצת, את ספקנותה הנמהרת במקצת, את אנוכיותה המוגזמת לפעמים קצת יותר מדי, הסופרים האלה משתגעים בהתרגשות נוכח המעצמה החדשה שהם רואים גדלה והולכת, וכדי לרסן את בילבול הרוחות הם מפנים קריאות נואשות לכחות המוסריים של הכנסיה — אותה כנסיה שבעבר נהגו כל כך לבוז לה. הם מדברים לנו על פשיטת הרגל של המדע, ובשובם כנועים לאימא רומה הם קוראים לנו לחזור ולשנן אמיתות שנתקבלו בהתגלות שמימית. אבל רואי האור החדשים הללו שוכחים שהשעה לכך מאוחרת מדי. אם באמת נגעה בהם אצבע של

חסד, אי אפשר שיהיה לנגיעה הזאת ולאצבע הזאת אותו כח של ימים קדמונים על נשמות המטרידות עצמן מעט מאד בדאגות התוקפות את האדוקים החדשים האלה. ההמונים אינם חפצים עוד כיום באותם אלים שהללו עצמם לא חפצו בהם אתמול ושהם עצמם סייעו לנפצם. אין ביכולת אלים או אנשים להכריח את הנהרות לזרום בחזרה למעיינם.

המדע לא פשט שום רגל ואין למדע דבר עם אנארכיית הרוחות הנוכחית ולא עם המעצמה החדשה העולה בתוך האנארכיה הזאת. המדע הבטיח לנו את האמת, או לפחות הכרת אותם יחסים בין הדברים שתבונתנו מגעת אליהם; מעולם הוא לא הבטיח לנו לא את השלום ולא את האושר. באדישות מרוממה כלפי רגשותינו אין המדע שומע את קינותינו. עלינו מוטל להשתדל לחיות עם המדע, כי שום דבר בעולם לא יוכל להחזיר את האשליות שריסק והניס המדע.

תסמינים שכיחים המופיעים בכל האומות מראים לנו את הגידול המהיר של עצמת כח המוני העם ואינם מותירים מקום להשערה שגידול העצמה הזה ייגמר בקרוב. יהיה מה שתביא עלינו עצמתם אשר יהיה, אנחנו נצטרך לקבלו בהכנעה. כל מאמר מלומד ומנומק נגדה לא יהיה אלא גיבוב מלים ריקות. ודאי שאפשר שהגעת ההמונים לשלטון מסמנת אחד השלבים האחרונים של תרבויות המערב, שיבה גמורה לאותן תקופות פרועות של העדר משטר הבאות כפי הנראה תדיר לפני צאת כל חברה חדשה לעולם. אבל איך נעצור את אבדן הסדר מן העולם?

עד הלום היו ההחרבות הגדולות האלה של תרבויות שהזדקנו יותר מדי תפקידם המובהק של ההמונים. תפקידם ההיסטורי הזה בעצם לא בא לעולם רק היום. ההיסטוריה מלמדת אותנו שבאותו רגע שבו מאבדים בתרבות כלשהי היסודות המוסריים שעליהם היא מושתתת את שלטונם, נעשה החיסול הסופי בידי אותם המונים חסרי מודעות ומעצורים המסווגים בצדק רב כברברים. התרבויות עד עכשיו לא נוצרו וכוונו אלא בידי מיעוט של אנשי שכל וטעם שהשפעתם יונקת מטיב אישיותם, מעולם לא בידי ההמונים. האדם בצורת רבים יכול רק להרוס. שליטת קהלי המונים תמיד מסמנת תקופה של ברבריות. לציוויליזציה דרושים כללים קבועים, משמעת, מעבר מהיצרי אל המושכל, צפיית הבאות מראש, רמה מרוממת של תרבות, תנאים שההמונים כשהם מופקרים ביד עצמם תמיד הראו שאין להם שום יכולת ליצור אותם. בגלל כוחם ההרסני בלבד הם פועלים כמו המיקרובים האלה המאיצים התפוררותם של גופים מוחלשים ושל פגרים. תרבות שבניינה מחורר בתולעים תמצא תמיד את קהלי ההמונים שיבצעו את ההריסה. זאת העת לביצוע תפקידם הראשי וזה הרגע שבו דומה שהפילוסופיה של המספר היא הפילוסופיה היחידה של ההיסטוריה.

הגם לתרבותנו שלנו יקרה כן? להתיירא מזה אנחנו יכולים, לדעת שכך יקרה עדיין אי אפשר.

יהיה אשר שיהיה, עלינו להֵהין לשלטון ההמונים, אחרי שידיים שלא ראו את הנולד הפילו בזה אחר זה את כל המחסומים שיכלו לעמוד בפניהם ולהציב להם גבול.

קהלי ההמונים האלה שמתחילים לדבר עליהם כל כך הרבה, אנחנו מכירים אותם מעט מאד. הפסיכולוגים המקצועיים, לפי שהם חיו הרחק מהם, התעלמו מהם תמיד לגמרי, וכשעסקו בהם בזמן האחרון ממש, לא היה זה אלא מבחינת הפשעים שמסוגלים קהלים לבצעם. בלי ספק ישנם בעולם קהלים בני בליעל, אבל קיימים גם כן קהלים של בעלי מידות, קהלים חדורי רוח גבורה, ועוד סוגים רבים אחרים. פשעיהם של קהלים אינם אלא מקרה אחד מסוים של חיי הנפש שלהם, ואין בעיון בפשעיהם כדי ללמד על אופן החשיבה והפעולה של קהלים יותר משעומדים על טיבו של אדם יחיד מתוך תיאור הרגליו הרעים בלבד.

אמנם למחקר העיוני נפשם הקיבוצית של הרבים היא שטח חדש, אבל מעולם ומאז היו כל מושלי העולם, כל מייסדי הדתות והאימפריות, שליחי הפצת כל האמונות, המדינאים הבולטים, וברמה צנועה יותר ראשיהם הפשוטים של קבוצות אדם קטנות, מעולם היו כל אלה

פסיכולוגים מעשיים — מבלי שהיו מודעים לכך, כי הם קלטו את נפש הקהלים בתפיסה אינסטינקטיבית, במקרים רבים בבטחה ובדייקנות רבה; ומתוך שהיטיבו להכירה נעשו בנקל לאדונים עליה. לנפוליאון היתה תחושה מופלאה לנפש הקהלים בארץ שמלך בה, אך טעה לפעמים טעות גסה בהערכת נפשם של המוני עם בני גזעים אחרים[IB1]; וטעות כזאת בשיפוט הניעה אותו לפתוח — בייחוד בספרד וברוסיה — במלחמות שהסבו לעצמתו מהלומות קשות שכמעט הפילו אותו.

הכרת מהלכי הנפש של קהלים היא עכשיו משאבו האחרון של המדינאי החפץ — לא לשלוט עליהם, דבר זה נעשה קשה מאד — אך לפחות שלא להיות נתון יותר מדי לשליטתם.

רק אחרי שקצת מעמיקים לחקור את הפסיכולוגיה של קהלים מבינים עד כמה אין לחוקים ולמוסדות שלטון עליהם; כמה חסרים קהלים כל יכולת להחזיק בדעות כלשהן מלבד אלה שמאכילים אותם בהן; רק אז מבינים שאין מנהיגים קהלים בכללים המיוסדים על צדק תיאורטי טהור, אלא צריך לחפש את מה שיכול להרשים ולפתות אותם. אם רוצה, למשל, איזה מחוקק להנהיג מס חדש, כלום יצטרך לבחור באותו מין מס שיהיה מבחינה עיונית הצודק ביותר? בשום אופן לא. מבחינה מעשית יוכל הבלתי־צודק ביותר להיות זה שהטלתו תתקבל טוב ביותר אצל ההמונים: אם הוא יהיה, צודק או לא צודק, הפחות נראה לעין והנתפס כפחות מכביד, הוא יתקבל בפחות התנגדות מכל השאר. ככה תמיד יתקבל אצל ההמון מס עקיף, בכל שיעור מופרז שיהיה: מפני שבהיותו משולם בכל יום ויום על מוצרי הצריכה הנקנים קמעא־קמעא, בכל פעם רק חלקי אגורה. איננו מפריע להרגליהם ואיננו מותיר אצלם את הרושם שלקחו מהם מנה גדולה. החליפוהו במס של אחוזים מהמשכורות או מהכנסה אחרת שיילקח מהם בבת אחת לפרקים רחוקים, גם אם יהיה המס הזה לפי החשבון חלק הרבה יותר קטן מכל בספם, הוא יקומם צעקת מחאה רמה כל העם פה אחד. במקום האגורות הבלתי־נראות של יום אחר יום נדרשת מהם ביום שנקבע לתשלום הוצאה די גדולה בבת אחת והיא מורגשת בעצומה ונוראה, ועל כן היא תעשה רושם גדול. פעוט ובלתי־נושך היה נס כזה נראה רק אילו היה האזרח הנבון מקצה היום אגורה אחת ולמחר עוד אגורה ומוסר בסוף לידי הגבאי את הקופה שהתמלאה באגורות שלא כאבו למלשם; אבל התנהלות כלכלית מחושבת כזאת מבטאת מנה של ראיית הנולד אשר אין ההמונים מסוגלים לה.

הדוגמה שנתנו היתה מהפשוטות ביותר; צדקתה מובנת בקלות. היא לא חמקה מתפיסת פסיכולוג מעשי בשיעור קומתו של נפוליאון; אבל המחוקקים, שאינם נותנים דעתם על נפש ההמונים, לא ידעו לתפוס אותה. הנסיון עדיין לא לימד אותם במידה מספקת שבני אדם לעולם אינם מכוונים מעשיהם על פי הוראות התבונה הטהורה.

עוד יישומים רבים אחרים מצפים לחקר נפש הקהלים. הכרתה תסביר תופעות רבות בהיסטוריה ובכלכלה שבלעדיה אין מבוא להבנתן. עוד אראה בהמשך שהסיבה מדוע החשוב מכל ההיסטוריונים המודרניים, מר טֵן[60], נכשל בהבנת מאורעות המהפכה הגדולה שלנו, היא זו שהוא מעולם לא נתן דעתו על נפש הקהלים. הוא לקח לו למדריך בלימוד אותה תקופה רבת הסיבובים את השיטה התיאורית של מדעני הטבע; אולם בתופעות שמדעי הטבע עוסקים בהן כמעט אין מקום ותפקיד לכחות ולמניעים נפשיים, והרי דוקא הם מה שפועל בהיסטוריה.

הנה אפילו רק בגלל שימושיותה המעשית ראויה הפסיכולוגיה של הקהלים להשתדלות בחקירתה, ואף אילו היתה רק נושא לסקרנות גרידא היא היתה ראויה למחקר. מעניין לא פחות לפענח את הכוחות המניעים פעולות בני אדם כמו לעמוד על פרטי המבנה של מינרל או של צמח.

התבוננותנו בנפש הקהלים תהיה

IB1 דרך אגב נמצאו בעניין זה החריפים והממולחים שביועציו לא יותר טובים ממנו. טאליראן כתב לו ש«ספרד תקבל פני חייליו כמשחררים». היא קיבלה אותם כחיות טרף. פסיכולוג הבקי באינסטינקטים התורשתיים של הגזע יכול היה בקלות לצפות מראש קבלת פנים זאת.

60 https://fr.wikipedia.org/wiki/Hippolyte_Taine

בהכרח רק השקפה קצרה, פשוט סיכום של חקירותינו שערכנו עד הלום. אין לבקש ממנה אלא כמה הארות למחשבה. אחרים יוסיפו לחפור ויעמיקו את המכרה. אנחנו היום רק נתוה לה חיץ על פני שטח שהוא עדיין די בתולי.

שער ראשון נפש הקהלים

פרק ראשון תכונות כלליות של קהלים. חוק פסיכולוגי של אחדותם המנטלית.

במובן הרגיל הביטוי קהל אומר שיש שם יחידים רבים לא משנה בני איזה לאום או איזה מין או בעלי איזה מקצוע וגם לא משנה מה היו המקרים שאספו אותם למקום אחד.

מנקודת המבט הפסיכולוגית לובש הביטוי קהל משמעות לגמרי אחרת. בהינתן נסיבות מסוימות, ואך ורק בנסיבות האלה, יש לקהל בני אדם קווי אופי חדשים שהם שונים מאד מאלה של היחידים שהתקהלו בו. האישיות המודעת נמוגה, רגשותיהם ורעיוניהם של כל אלה שהתאחו לקהל מכוונים לאותו כיוון. נוצרת נפש קהלית, שאמנם היא מתקיימת בלי ספק רק לפי שעה, אך ניכרים בה מאפיינים ברורים מאד. הקהל נעשה מעתה למה שאכנה בהעדר ביטוי יותר טוב קהל מאורגן, או אם תרצו: קהל פסיכולוגי. הוא מהווה ישות יחידה ונמצא שחל עליו חוק האחדות המנטלית של הקהלים.

גלוי לעיני המתבונן שאין די בעובדה לבדה שהרבה פרטים יחידים נמצאים במקרה זה אצל זה כדי להלביש על כולם יחד את המאפיינים של קהל מאורגן. אלף יחידים הנמצאים במקרה בבת אחת בכיכר ציבורית בלי מטרה מסוימת בהחלט אינם קהל מהבחינה הפסיכולוגית. כדי שיווצרו בהם קווי האופי המיוחדים דרושה השפעתם של גירויים מסוימים אשר על טיבם נצטרך לעמוד.

היעלמות האישיות המודעת והכוונת הרגשות והמחשבות בכיוון מסוים, שהן קווי האופי הראשיים של הקהל בהתארגנותו, אינן כרוכות תמיד בנוכחות בו־זמנית של יחידים רבים בנקודה יחידה אחת. אלפי פרטים נפרדים יכולים ברגעים מסוימים, מטולטלים ברגשות עזים, כגון בגלל אירוע משמעותי בחיי כלל האומה, ללבוש מאפיינים של קהל פסיכולוגי. יהיה אז די במקרה כלשהו שילכד אותם כדי לשוות גם לפעולותיהם את המאפיינים המיוחדים של פעולות קהלים. יש אשר ישיית בני אדם יכולה להוות קהל פסיכולוגי, וכמו כן יש אשר מאות הנמצאים במקרה ביחד אינם הופכים לקהל כזה. ומצד אחר יכול עם שלם, מבלי שייראה נאסף במקום אחד, להיעשות קהל — אם תפעלנה עליו השפעות מסוימות.

משהתהווה קהל פסיכולוגי, הוא לובש מאפיינים כלליים שהם אמנם בני חלוף אך ניכרים כל זמן שהקהל קיים בקהל. למאפיינים הכלליים הללו מצטרפים קווי אופי ייחודיים המשתנים ממקרה למקרה בהתאם למרכיבי הקהל, והם יכולים לעצב את המבנה הנפשי שלו.

אפשר אפוא למיין את הקהלים הפסיכולוגיים, ולכשנגיע לעיסוק במיון הזה נראה שקהל הטרוגני, כלומר המורכב מיחידים שאינם דומים זה לזה, מראה קווי אופי משותפים עם קהלים הומוגניים, כלומר המורכבים מיחידים הדומים פחות או יותר (כתות, קסטות ומעמדים), ובצד אותם דברים משותפים מאפיינים ייחודיים שבהם נבדל הקהל ההטרוגני מההומוגני.

אולם בטרם נעסוק בסוגים השונים של הקהלים עלינו לסקור ולבחון את המאפיינים המשותפים לכולם. כדרכו של חוקר הטבע נתאר בתחילה את המאפיינים הכלליים המשותפים לכל הפרטים השייכים למשפחה אחת ורק אחר כך ניגש למאפיינים המיוחדים שעל פיהם נחלקת המשפחה הזאת לסוגים ולמינים.

לא קל לתאר ברמה גבוהה של דיוק את נפש הקהלים, לפי שאירגונם משתנה לא רק לפי הגזעים שמשתייכים אליהם היחידים המרכיבים את הקהלים, אלא אף לפי טבעם ועוצמתם של הגירויים שאותם קהלים נתונים להשפעתם. אבל אותו קושי עצמו עומד נגדנו בחקירה הפסיכולוגית של יחיד כלשהו. רק ברומאנים רואים יחיד העובר את כל המצבים המשתנים של חייו מבלי שמשתנה אופיו. רק אחידות הסביבות יוצרת את האחידות הנראית של האופי. כבר הראיתי במקום אחר שכל המבנים המנטליים מכילים

אפשרויות של אופי, היכולות לבוא לידי ביטוי כשהסביבה משתנה פתאום שינוי גדול. כך אירע שהחייתיים ביותר בחברי הקונבנט, מגלגלי הגולגולות חדשים לבקרים, נמצא שהיו קרתנים בלתי מזיקים בדרך כלל שהיו בנסיבות הרגילות של ימים אחרים נוטריונים רודפי שלום ופקידי שלטון הגונים, והנה אחרי שחלפה הסערה הם חזרו לאופיים הרגיל ושבו להיות קרתנים שלווים. נפוליאון מצא ביניהם את משרתיו הכנועים ביותר.

מאין יכולת לנתח ולפרוס כאן את כל דרגות התארגנות הקהלים נתבונן בהם בשלב המאורגנות שכבר הושלמה. נראה ככה למה הם יכולים להיעשות, אך לא מה הם תמיד. רק בשלב המתקדם הזה של המאורגנות מתהווים — על גבי היסוד השליט והבלתי משתנה של הגזע — מאפיינים מסוימים חדשים ומיוחדים ונוצרת התכוונות כל הרגשות והמחשבות של הקהל לכיוון יחיד שוה לכל חלקיו. רק אז מתבטא במציאות המורגשת מה שקראתי לו למעלה החוק הפסיכולוגי של אחדותם המנטלית של הקהלים.

בין המאפיינים הנפשיים של הקהלים יש כאלה שיכולים להיום גם ליחידים מבודדים; בנגדם יש אחרים ייחודיים שמופיעים אך ורק אצל קהלים. המאפיינים הייחודיים הם אשר נבחן אותם כעת כדי להראות כראוי את חשיבותם.

התכונה המדהימה ביותר המאפיינת קהל פסיכולוגי היא זאת: יהיו היחידים המהווים אותו כל מה שיהיו, תהיה דרך חייהם דומה או בלתי דומה כל כמה שתהיה, שונים או שווים שיהיו עיסוקיהם, אופיים ומנות משכלם — מכח זה בלבד שהם ביחד קהל יש להם מין נפש קיבוצית אשר בה הם חשים, חושבים ופועלים בצורה לגמרי שונה מזו שבה הרגיש, חשב, פעל כל אחד מהם כשלעצמו. ישנם רעיונות ורגשות המופיעים ומיתרגמים למעשים רק אצל יחידים המאוחים לקהל. הקהל הפסיכולוגי הוא ישות־לפי־שעה המתהווה מיסודות השונים זה מזה שהתחברו לרגע, ממש כמו שהתאים המהווים גוף חי מייצרים בהיותם מאוחדים ישות חדשה שיש לה תכונות לגמרי שונות מאלה שהיו לכל אחד מהתאים.

בניגוד לדעה שאנחנו מתפלאים לראותה נובעת מעטו של הוגה דעות היורד כל כך לשורשם של דברים כהרברט ספנסר — אין בקיבוץ היחידים המהווה קהל שום סך מצטבר או ממוצע של המרכיבים, אלא יש בו שילוב ויצירה של מאפיינים חדשים, ממש כמו שבכימיה מתרכבים חומרי מוצא מסוימים, כגון בסיסים וחומצות, בהימצאם יחדיו לגוף חדש אשר תכונותיו שונות בתכלית מאלה של הגופים שמהם נוצר.

קל לקבוע כמה שונה היחיד שהתלהק לקהל מהיחיד המבודד; אבל קל פחות לחשוף את הסיבות להבדל הזה.

כדי שנוכל לפחות להסתכל מקרוב בסיבות האלה צריך לזכור תחילה אותה קביעה של הפסיכולוגיה שלא רק בחיים האורגניים בכלל אלא גם בפעולות הנפש ההוגה שולטות ומכריעות התופעות הבלתי־מודעות. חיי הרוח המודעים משחקים רק תפקיד משני בהשוואה לחיים הבלתי־מודעים. אף המדקדק ביותר בניתוח העניין בעין חדה וחודרת יגלה רק חלק זעיר מהמניעים הבלתי־מודעים המנהלים אותו. פעולותינו המודעות נובעות משכבת־תחתית בלתי מודעת שנוצרה בעיקר על ידי התורשה. תשתית הנפש הזאת מכילה את אין ספור המשקעים מאבותינו המהווים את נפש הגזע. חבויות אחרי אותן סיבות לפעולותינו שאנחנו ערים ומודים בהן יש בלי ספק סיבות נסתרות שאיננו מודים בהן, אבל מתחת לסיבות הנסתרות האלה יש רבות שהן עוד יותר נסתרות, עד שאנחנו עצמנו איננו מודעים להן. רובן של פעולותינו בכל יום ויום אינן אלא תוצאה של מניעים חבויים החומקים מתודעתנו.

בעיקר היסודות הבלתי־מודעים הם המהווים את נפש הגזע, זה שבו דומים כל הפרטים של אותו גזע, והם נבדלים זה מזה בראש ובראשונה ביסודות המודעים שהם פרי חינוך והשכלה אך בעיקר תוצאה מהרכב תורשתי יוצא מהכלל. לבני אדם השונים ביותר מבחינת רמת השכל יש דחפים, נטיות, רגשות דומים מאד. בכל מה שנתון לממשלת הרגש: דת, פוליטיקה, מוסר, אהבות ושנאות וכן הלאה,

מתעלים האנשים הדגולים ביותר אך במקרים נדירים למדי מעל רמתם של היחידים הפשוטים ביותר. בין מתימטיקאי גדול ובין סנדלרו אפשר שנפערת תהום מבחינת השכל, אבל מבחינת האופי ההבדל ברוב המקרים אפס, או קלוש ביותר.

ועתה הנה דוקא תכונות האופי הכלליות האלה שהבלתי־מודע מושל בהן ושהן חזקות בערך באותה מידה אצל הפרטים הרגילים של גזע אחד, הן הנעשות משותפות ליחידים המהווים קהל. בנפש הקהלית מיטשטשות היכולות השכליות של היחידים וממילא מיטשטש ייחודם האישי. מה ששונה מפרט לפרט טובע באחידות והתכונות הבלתי־מודעות מושלות בכיפה.

בדיוק יצירת השותפות הזאת בתכונות רגילות היא המסבירה לנו מדוע לא יוכלו הקהלים לעולם לבצע פעולות שלשמן דרושה רמה גבוהה של תבונה. ההחלטות בעניינים המעניינים את הכלל שהתקבלו באסיפה של אנשים שהם אמנם בני מעלה אך בתחומים שונים של מומחיות אינן במידה ניכרת מעולות יותר מהחלטות שקיבלה כנסת של רפי שכל. זאת, לפי שאנשי הגוף המחליט נעשים שותפים רק באותן תכונות בינוניות שהן נחלת כל העולם. מה שמצטבר כשיחידים מתאספים ונעשים קהל הוא הטיפשות ולא שאר הרוח. שגור בפי כול של„כל העולם" יש יותר שכל מלמתפלסף השנון וולטר, אבל אין זה נכון, אלא ודאי וולטר היחיד הוא זה שיש לו שכל יותר מ„כל העולם", אם „כל העולם" הוא קהל (גם אם הוא מורכב מיחידים שלרבים מהם יש שכל יותר משיש לוולטר).

אבל אילו היה כל מה שקורה בהתלהקות יחידים לקהל רק יצירת שיתוף בכל התכונות הרגילות שכבר היו לכל אחד מהם בפני עצמו, אז היה מה שמתקבל פשוט הממוצע, ולא כמו שאמרנו יצירת מאפיינים חדשים. איך מתגבשות תכונות אופי חדשות? זה מה שעלינו לחקור עכשיו.

גורמים שונים קובעים לגבי הופעת אותן תכונות מיוחדות לקהלים שאינן מצויות אצל היחידים הבודדים. הגורם הראשון הוא שהיחיד המקוהל רוכש על ידי עצם המספר של המקוהלים הרגשה של כוח שאין מה שיעמוד לפניו והמתיר לו לציית לדחפים שבהיותו לבדו היה בעל כרחו כובש אותם. הרגשת הצורך לרסן אותם דחפים תהיה חלשה יותר כל כמה שבהיות הקהל חסר פרצוף ושם, ועל כן נטול אחריות, ייעלם לגמרי רגש האחריות הבולם תמיד את היחידים.

גורם שני, ההדבקה, פועל אצל קהלי אדם באותו אופן גם לביטוי תכונותיהם המיוחדות וגם להכוונתן. ההדבקה היא תופעה שקל לקבוע שהיא קיימת אך אופן פעולתו איננו מוסבר ואשר יש אל נכון לקשרה עם תופעות מסוג ההיפנוזה שנתן עליהן דעתנו בסמוך. בתוך קהל כל רגש וכל פעולה נעשים מדבקים, ומדבקים עד כדי כך שבקלות יקריב היחיד את תועלתו האישית לטובת הכלל. זאת יכולת המנוגדת לגמרי לטבעו וכמעט אין האדם מסוגל לה אלא בהיותו חלק מקהל.

גורם שלישי, והוא חשוב הרבה יותר מהאחרים, מטביע ביחידים המקוהלים קווי אופי מיוחדים שהם לגמרי הפכיים לאלה של הפרט הבודד. כוונתי לפתיחותו לקבל השפעה, אשר ההדבקה שהזכרנו אינה אלא תוצאה ממנה.

כדי להבין את התופעה הזאת צריך שנהיה מודעים לגילויים מסוימים שנעשו באחרונה בשטח הפיזיולוגיה. כיום אנחנו יודעים שבדרכי פעולה שונות אפשר להכניס אדם למצב שבו הוא מציית באובדן כל אישיותו המודעת לכל מה שמכניס לראשו המפעיל שגרם לאבדן האישיות, ומבצע פעולות הפוכות בתכלית מאופיו והרגליו. והנה נראה שהתצפיות המדוקדקות ביותר מוכיחות שהיחיד שהיה במשך זמן מה חלק מקהל פעלתני מוצא עצמו במהרה — בגלל מה שנודף מן הקהל או בגלל סיבה אחרת כלשהי שאין אנחנו מכירים אותה — במצב מיוחד במינו, שטיבו מתקרב מאד לזה של מצב הכישוף שהמהפנט משרה על הנתון בידיו. כשחיות המוח משותקת אצל המהופנט, הוא הופך לעבד לכל הפעילויות הבלתי־מודעות של חוט השדרה שלו שאותן מכוון המהפנט לפי רצונו. האישיות המודעת נמחקה, הרציה וההבחנה אבדו. כל הרגשות והמחשבות מכוונים

בכיוון שקבע המהפנט.

כמעט באותו מצב נמצא גם היחיד שנעשה חלק מקהל פסיכולוגי. איננו מודע לפעולותיו. אצלו כמו אצל המהופנט, באותה שעה שיכולות מסוימות מבוטלות, אחרות יכולות להיות מובאות לרמת גריות קיצונית. בהשפעת דבר המוכנס לו לראש הוא יזנק בהתעוררות מרץ שאין לה מעצור לבצע מעשים מסוימים. התעוררות מרץ שעוד פחות אפשר לעצור אותה כשהיא מופיעה אצל קהל המונים מאצל הפרט המהופנט, שכן בהיות דבר אחד מוכנס לכל הראשים הרבים בבת אחת הוא מוגבר בהשפעתם ההדדית. אותם יחידים בתוך הקהל שהיתה להם אישיות חזקה דיה כדי לעמוד בפני הכנסת דברים לראשם כל אחד לחוד, בזרם של הרבים הם נשטפים כזרדים עלי נהר. לכל היותר הם יוכלו לנסות להטות את הכיוון בדרך של הכנסת דבר אחר לראשי הרבים. כבר היו מעשים שמלה מוצלחת, דימוי שנאמר בשעת כושר, הניאו קהלים מפעולות מתיזות דמים.

ראינו אפוא שהיעלמות האישיות המודעת, שליטת האישיות הבלתי־מודעת, הכוונת כולם לכיוון אחד על ידי הכנסת דברים לראש והדבקת רגשות ורעיונות, נטיה לתרגם מיד למעשים את הרעיונות המוכנסים לראשים, אלה הם המאפיינים הראשיים של היחיד המקוהל. איננו עוד הוא עצמו, הוא נעשה אוטומט אשר רצונו שלו איננו מנהג אותו עוד.

כמו כן יורד האדם בעצם היעשותו חלק מקהל מאורגן כמה שלבים בסולם הציוויליזציה. כפרט בודד הוא היה אולי איש מתורבת, בתוך הקהל הוא ברבר, זאת אומרת אדם המנוהל על ידי דחפים. יש בו ההתעוררות הפתאומית הבלתי־מחושבת, האלימות, העזות, וגם ההתלהבות ופרצי הגבורה של יצורים קמאיים. הוא נוטה להידמות להם עוד יותר בקלות שבה הוא מתרשם ממלים, מתמונות ומדימויים — כאלה שעל כל אחד מבני הקהל בפני עצמו לא היו עושים כל רושם — ולהתפתות לפעולות המנוגדות בעליל לתועלתו שלו ולהרגליו אף המוכרים ביותר. היחיד בהיותו חלק מקהל דומה לגרגר חול אחד בין גרגרים אחרים שהרוח מעיפה אותם כרצונה.

והיא הסיבה מדוע יוצאות הכרעות דין מחברי מושבעים שכל אחד מהיושבים בהם בפני עצמו לא היה מסכים להן, ומדוע מקבלים בתי מחוקקים חוקים ומכשירים פעולות שכל אחד מהצירים היושבים שם היה מתנגד להם אילו היה לבדו. כבני אדם בודדים היו אנשי קונבנט המהפכה בורגנים נאורים בעלי הרגלים בלתי־מזיקים. משהתלהקו והפכו לקהל הם לא היססו לאמץ את ההצעות הפרועות ביותר, לשלוח לגיליוטינה אנשים שחפותם היתה ברורה לעיני כול, וגם לוותר נגד טובתם שלהם עצמם על חסינותם ולגלגל ראשי עמיתיהם.

ולא רק במעשים שונה האדם בהיותו חלק מקהל ממה שהוא בפני עצמו. עוד לפני שהוא איבד כל עצמאותו כבר נשתנו רעיונותיו ורגשותיו, והתמורה עמוקה כל כך עד שהיא יכולה להפוך את רודף הפרוטות לפזרן, את הספקן למאמין שאינו יודע פיקפוק מה הוא, את הישר והנאמן לפושע, הבטלן לגיבור. הוויתור על כל זכויות היתר שלה שברגע של התלהבות הצביעה עליו האצולה בלילה המהולל של ה־4 באוגוסט 1789 בלי ספק לא היה מתקבל אילו נשאל והחליט כל אחד מהם כיחיד מבודד.

מכל האמור נסיק שהקהל לעולם נחות מבחינה שכלית לעומת האדם כיחיד, ואילו מבחינת הרגשות והפעולות הנובעות מאותם רגשות יכול הקהל להיות יותר טוב או יותר רע, תלוי בנסיבות. הכל תלוי בדברים המוכנסים לקהל בראש. זה העניין שלא הבינוהו המחברים שחקרו את תופעת הקהלים רק מהמבט הפלילי. פעמים הרבה הקהל פושע, בלי ספק, אבל כמו כן הוא נוהג בגבורה עילאית גם כן במקרים רבים. בעיקר קהלים הם מי שמדרבנים אותם לחרף נפשם למען הנצחון של אמונה או רעיון, מי שמלהיבים אותם לשאוף לתהילה ולכבוד, מי שמצעידים אותם בלי לחם ונשק בבימי מסעות הצלב כדי לשחרר את קבר האל או כמו ב־1793 כדי להגן על אדמת המולדת. גבורות שאין איתן מודעות מלאה, בלי ספק, אבל אלה הגבורות שההיסטוריה נעשית בהן. לו

יצויר שתירשמנה לזכות האומות רק אותן פעולות גדולות שנעשו מתוך שיקול דעת מפוכח בתבונה נקיה וקרירה, מעט מאד ייכנס לדברי ימי העולם.

פרק שני **רגשות קהלים ומוסריותם**

אחרי שהצבענו באופן כללי מאד על קווי האופי הראשיים של קהלים נשאר לנו עכשיו לחדור לפרטים של המאפיינים האלה.

הקורא שם אל נכון את לבו לכך שבין התכונות הייחודיות של קהלים יש כמה וכמה, כגון האימפולסיביות, הרגזנות, חוסר המסוגלות לחשיבה הגיונית, העדר השיפוט והביקורתיות, ההפרזה ברגשות, וגם עוד אחרות, הנצפות גם כן אצל יצורים פחות מפותחים, כגון האשה, הפרא והילד; אבל דיה להקבלה זו שהזכרתיה בדרך אגב. פירוט הדברים יחרוג ממסגרת החיבור הזה. גם לא יהיה בו ערך מוסף בעבור מי שבקיאים בפסיכולוגיה של הפרימיטיבים, ולאלה שאינם מכירים אותה לעולם לא יהיה בו כח שיכנוע רב.

אעבור בעת לתכונות האופי הנבחנות אצל רוב הקהלים אחת לאחת.

1. אימפולסיביות, הפכפכות ורגזנות של קהלים.

הקהל, אמרנו בסקירת מאפייניו העיקריים, מנוהג כמעט אך ורק על ידי הבלתי־מודע. פעולותיו נתונות הרבה יותר להשפעת חוט השדרה מלזו של המוח. בזה מתדמה הקהל ליצורים פרימיטיביים באמת. יכולות פעולותיו להיות מושלמות מבחינת הביצוע, אך הואיל והמכוון אותן איננו המוח, פועל הפרט הפרימיטיבי על פי מקרי הגירויים המגיעים אליו. גם קהל מתנועע בעלה ברוח על פי כל ריגוש חיצוני, ושינויי רוח בלתי־פוסקים משתקפים בהתנהגותו. על כן משועבד הקהל לדחפים שהוא מקבל מבחוץ. היחיד כפרט בודד יכול להיות חשוף לאותם גירויים כמו האדם שהוא חלק מקהל; אבל היחיד הבודד, כשמוחו מראה לו שלא כדאי להיגרר אחריהם הוא נמנע מהיגרר. בלשון פיזיולוגית: היחיד הבודד מסוגל לשלוט ברפלקסים שלו — ואין הקהל מסוגל לכך.

הדחפים השונים האלה שמצייתים להם הקהלים יכולים להיות, תלוי בגירויים המחוללים אותם, בכיוון של נדיבות או של אכזריות, של גבורה או של מוגת לב, אבל תמיד הם משתלטים על הקהל ודוחקים הצידה שיקולי טובת הפרט, אפילו שרידת הפרט.

מהעובדה שהגירויים היכולים לפעול על קהלים שונים זה מזה מאד, והקהלים תמיד מצייתים להם, יוצא שהם הפכפכים ביותר; וזאת הסיבה שאנחנו רואים אותם מיטלטלים בין צימאון לדם ובין גבורה ונדיבות עילאית. הקהל בקלות רבה נעשה מענה ותליין, אך לא פחות קל לו למסור נפשו לעלות על המוקד. מחזהם של קהלים זרמו שפכי הדם שתבע נצחון כל אמונה ואמונה. אין צורך לחזור עד עידן גיבורי קדם כדי לראות למה מסוגלים קהלים מהבחינה האחרונה הזאת. לעולם אינם מתמקחים על חייהם במרידה, ולא עברו שנים רבות משגנרל אחד[61] שנעשה פתאום חביב הציבור היה מוצא בקלות מאה אלף מתנדבים למות למען עניינו אילו ביקש מהם.

אין אפוא דבר אצל הקהלים שהוא מחושב מראש. הם יכולים לעבור בזה אחר זה ברגשות ההפכיים ביותר, אבל תמיד הם יהיו מסורים להשפעת הריגוש של אותו רגע. הם דומים לעלים שהסערה מרימה ומפזרתם לכל הרוחות ושוב מניחה להם לצנוח לארץ. כשנעיין במקום אחר בקהלים מהפכניים מסוימים נראה כמה דוגמות להפכפכות רגשותיהם.

בגלל ההפכפכות הזאת קשה מאד לשלוט בקהלים, וביותר כן משנפל בידם חלק מכח השלטון. אילולא היום־יום התובעים את שלהם ומהווים בעין מווסת בלתי־נראה של העניינים, כמעט לא היו המשטרים הדמוקרטיים יכולים להתקיים כלל. אולם הקהלים הגם שהם רוצים דברים בעצמת רצון מטורפת, אינם רוצים אותם במשך זמן ארוך. כשם שאינם מסוגלים לחשיבה רצינית ככה אין להם יכולת להתמיד ברצונותיהם.

הקהל איננו רק אימפולסיבי והפכפך. כמו האדם הפרא אינו מרשה שמשהו ייכנס חוצץ בין תשוקתו ובין מימושה. עוד פחות שועה הקהל למעכב כזה כאשר מספר אנשיו מעניק לו תחושה

61 /https://he.wikipedia.org/wiki ז'ורז' בולנז'ה. ראה להלן הערה 67 .

של יכולת שלא יעמוד בפניה שום דבר. כשהיחיד מלוהק בקהל נעלם בשבילו מושג „הבלתי אפשרי". הפרט הבודד מרגיש היטב שלא יוכל הוא לבדו להצית ארמון או לבזוז מחסן, ואם תוקף אותו החשק לעשות כן הוא ידע בקלות לעמוד בפיתוי. בהיותו חלק מקהל יש לו מודעות הכח שנותן לו המספר ודי להכניס לו לראש את רעיונות הרציחה והביזה ומיד יציית לחשק שיתקוף אותו. מכשול שייתקל בו ייפרץ בזעם. אילו היה האורגניזם האנושי מסוגל לחמת זעם תמידית אפשר היה לומר שהמצב הרגיל של הקהל הפוגש התנגדות הוא חמת זעם.

ברגזנות הקהלים, באימפולסיביות שלהם ובהפכפכותם, כמו בכל הרגשות העממיים שעוד נעיין בהם, תמיד מעורבים מאפייני היסוד של הגזע, המהווים את הקרקע הבלתי משתנה שעליה נובטים כל רגשותינו. כל הקהלים תמיד רגזניים ואימפולסיביים, בלי ספק, אבל עם הבדלים גדולים בדרגת ההתרגשות. לדוגמה, מדהים ההבדל בין קהל לטיני וקהל אנגלו־סכסי. מעשים שהיו בהיסטוריה רק באחרונה מאירים נקודה זו בצבעים בהירים. הספיק לפני עשרים וחמש שנה פירסום של מברק פשוט שהתיחס למה שנתפס כעלבון לשגריר כדי לחולל השתפכות חמה שממנה יצאה מיד מלחמה נוראה. כמה שנים יותר מאוחר חוללה ההודעה הטלגרפית על כשלון צבאי בלתי חשוב בלאנג סון[62] התפוצצות חדשה שהביאה מיד לנפילת הממשלה. באותו רגע כשלונה החמור הרבה יותר של משלחת אנגלית לפני חרטום[63] לא הוליד באנגליה אלא התרגשות חלשה מאד, ושום שר לא הודח. הקהלים לעולם נקבות בנפשם, אבל הנקבות ביותר מכולם הם הקהלים הלטיניים. מי שסומך עצמו עליהם יכול לטפס למרומים רמים ובמהירות רבה, אבל בצדו מצפה לו תמיד צוק הסלע הטארפיאני ועמו הבטחון שיום אחד יפילוהו משם.

2. פתיחות קהלים להכנסת דברים לראשם ונכונותם להאמין

אמרנו בהגדרת מושג הקהלים שאחד מקווי האופי הכלליים שלהם הוא פתיחות יתירה לדברים המוכנסים להם לראש והראינו כמה מדבקת בכל קהל ההשתכנות בראש של דברים המוכנסים אליו מבחוץ, דבר המסביר את התכוונות הרגשות המהירה לכיוון מסוים.

קהל, אפילו נניח שהוא נטול פניות ונטיות, לרוב הוא נמצא באותו מצב של ציפיה דרוכה המקל על הכנסת דברים לראשו. הסיסמה המנוסחת הראשונה העולה באויר משתלטת מיד בהדבקה על כל המוחות, ומיד מתגבשת התכוונות הדעות. כמו אצל כל היצורים שמוכנסים להם דברים לראש נוטה הרעיון שחדר למוח להיתרגם לפעולה. בין אם העניין המתבקש הוא הצתת ארמון ובין אם הוא מעשה של הקרבה עצמית, הקהל נכון באותה קלות לעשותו. הכל תלוי בטיב הגירוי, ולא עוד — כמו אצל היחיד הבודד — ביחסים בין הפעולה המבוקשת ובין מכלול השיקולים ההגיוניים העשויים להיות מוצבים נגד מימושה.

וכמו כן, בהיותו מדדה תדיר על גבולות הבלתי־מודע, בהתמסרו בקלות לכל מה שמוכנס לו לראש, בהיות לו כל עוז תוקף הרגשות המאפיין יצורים חסרי גישה לעצות התבונה, שלול כל רוח ביקורתית, מתפתח הקהל בהכרח להאמין לכל דבר. מושג הדבר שאינו מתקבל על הדעת איננו קיים אצל קהל, וצריך לזכור את זה כדי להבין את הקלות שבה נוצרות ופושטות אגדות וסיפורי המעשים הבלתי־מתקבלים־על־הדעת ביותר[IB2].

אגדות נולדות ופושטות בקהלים בקלות כה רבה לא רק בגלל הנטיה לאמונה בלתי מסויגת.

62 https://fr.wikipedia.org/wiki/Retraite_de_Lang_Son

63 https://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Khartoum ואחריו https://en.wikipedia.org/wiki/Nile_Expedition#After_the_Fall_of_Khartoum . המחבר דנן לא קרא מה שכתוב שם The British press put the blame of Gordon's death on Gladstone, who was charged with excessive slowness in sending relief to Khartoum. He was rebuked by Queen Victoria in a telegram which became known to the public. His government fell in June 1885 — או שהיתה לו גירסה אחרת, ראה להלן דעתו על ספרי ההיסטוריה.

IB2 מי שהיו בפריס בזמן המצור ראו דוגמות רבות לקלות האמונה הזאת של הקהלים לדברים הבלתי מתקבלים על הדעת ביותר. בנר שהיה דלוק בקומה גבוהה נחשב מיד כאות לאויב שצר על העיר, אף על פי שהיה גלוי לכל מתבונן אחרי שתי שניות חשיבה שהאויב בשום אופן לא יכול היה להבחין ממרחק כמה וכמה קילומטרים באור הנר הזה.

גורם נוסף הוא העיוות העצום והנורא שעובר כל מה שקורה בעולם בדרכו מהמציאות כפי שהיא אל ראש האדם במצבו המקוהל. האירוע הפשוט ביותר כשרואה אותו קהל הופך לתמונה מותמרת של אירוע. חשיבת הקהל מתבצעת בתמונות, בציורים המצטיירים בנפש, והיווצרות ציור אחד כזה מחוללת בעצמה שורה של ציורים נוספים זה בעקבות זה שאין בין אחד מהם ובין הראשון שום קשר הגיוני. תיקל עלינו הבנת הדבר בהשואה לשרשרת הרעיונות המוזרה שמתחוללת בנו לפעמים כשנזכרים במעשה שחוינו. השכל מראה לנו את מה שיש בציורי הדמיון האלה מהבלתי-הגיוני, אבל מהקהל כמעט נמנע לראות דבר זה; ואת מה שדמיונו המעוות מוסיף על האירוע כפי שהוא במציאות מערבב הקהל עם הדבר עצמו. קהל כמעט לעולם אינו מבדיל בין הדבר כפי שהוא ובין החוויה שגרם לה הדבר. ההמון מיחס ממשות לתמונות המתהוות ברוחו ואשר בדרך כלל יש להן רק דמיון קלוש ורחוק עם המעשה שהקהל ראה.

לכאורה צריכים היו העיוותים שקהל כופה על מאורע שהוא עד לו להיות שונים ומגוונים ובכיוונים שונים, הואיל והיחידים המרכיבים את הקהל שונים זה מזה מאד במזגם. אבל אין הדבר כן. בגלל ההדבקה העיוותים שוים בטיבם ובכיוונם אצל כל יחידי אותו קהל. העיוות הראשון שהתקבל בתפיסה של אחד היחידים נעשה לגרעין של הכנסת דבר לראש בדרך של הדבקה. לפני שהוא הופיע על חומות ירושלים לעיני כל הצלבנים הופיע יוריוס הקדש בוודאי רק לאחד הנוכחים. בכח הדבקת הראשים ברעיון התקבל הפלא שהודיע עליו אחד יחיד מיד על דעת כולם.

כזה הוא תמיד מנגנון ההזיות ההמוניות שהן כל כך שכיחות בהיסטוריה ושנדמה כאילו יש להם כל המאפיינים הקלסיים של אמיתות, שהרי מדובר בתופעות שהיו להן אלפי עדים.

כדי לסתור את האמור אין צורך להזדקק לרמה השכלית של היחידים המרכיבים את הקהל. לתכונה הזאת אין כל חשיבות. מהרגע שהם קהל המלומד והבער כאחד אינם מסוגלים לצפיה מפוכחת ומושכלת.

הטענה עשויה להישמע כמופרכת. להוכחה יסודית היה צורך להעלות זכרון עובדות היסטוריות רבות, וכרכים רבים לא היו מספיקים לכך.

עם זאת, שלא להותיר את הקורא תחת הרושם שמאבילים אותו טענות חסרות ראיות אתן לו כמה דוגמות הלקוחות באקראי מערימת הרבות מאד שאפשר היה להביאן.

המעשה שלפנינו עשוי לייצג את הכלל, מפני שהוא נבחר מבין עיוותי התפיסה בבעין הזיה הכופים עצמם על קהל שנמצאים בו יחידים מכל הסוגים, מחוסרי כל ידיעות כמו גם מלומדים ביותר. משיח אותו לפי תומו הקצין הימי ז'יליאן פליקס בספרו על הזרמים בים[64], והדברים פורסמו גם בכתב העת רבי סיינטיפיק.

הפריגטה תרגולת יפה שייטה בים שתי וערב בחיפוש אחר הקורבטה ערס שהופרדה ממנה בסערה. יום אחד בהיר תחת שמש קופחת מודיע פתאום התצפיתן על כלי שייט הצף על המים חסר ישע. הצוות מפנה מבטיו לנקודה שציין, וכולם, כקצינים כמלחים, רואים בבירור רפסודה עמוסה בני אדם הנגררת על ידי סירות המניפות דגלי מצוקה. ועם כל זאת לא היתה זו אלא הזיה קבוצתית. האדמירל דפוסה ציוה לצייד סירה כדי להחיש עזרה לניצולי שברון האניה. כשהתקרבו לשם ראו המלחים והקצינים „המוני אדם מרוגשים שהושיטו ידיהם, ושמעו שאון עצוב ומבולבל של קולות רבים". כשהגיעה הסירה אל הרפסודה, מצאו המושיעים עצמם מול כמה ענפי אילנות עוטי עלים שניתקו מהחוף הקרוב. נוכח עובדה ממשית מזדקרת לעיניים נמוגה ההזיה.

דוגמה זו מראה בבירור את מנגנון תעתוע התפיסה הקבוצתי שביארנו איך הוא מתפתח. מצד אחד, קהל במצב של ציפיה דרוכה; מהצד האחר, הודעת התצפיתן על כלי שייט השט בים נטול כושר תמרון, המולידה את הדימוי בראשים, וזה פושט בדרך של הדבקה בין כל הנוכחים, כמלחים כקצינים.

64 Félix Julien, Courants et révolutions de l'atmosphère et de la mer, עמ' 25 עד 27. <https://archive.org/download/bub_gb_QYlCdY-gaw8C/bub_gb_QYlCdY-gaw8C.pdf>

אין צורך שהקהל ימנה ראשים רבים כדי לשלול ממנו את הכושר לראות דברים כאשר הם וכדי להמיר את העובדות לאשורן בהזיות שאין להן עוד קשר עם המציאות. התקהלות של מספר יחידים יוצרת קהל, וקהל הוא יהיה גם אם יהיו היחידים בו מלומדים בעלי שם, וכל המאפיינים של קהל יאפיינו אותו בכל העניינים שאינם שייכים לתחום המומחיות המשותף לכל המלומדים. היכולת לראות דברים כהווייתם והרוח הביקורתית שהיו לכל אחד מהם בפני עצמו מתנדפים בלא היו. פסיכולוג בעל מעוף, מר דייבי, מספק לנו דוגמה מעניינת שהובאה באחרונה בכתב העת אנאל דה סיאנס פסיכיק, והיא ראויה שנביאה לכאן. אחרי שכינס מר דייבי צופים בעלי שיעור קומה וביניהם אחד מגדולי המלומדים של אנגליה, מר וולס, הוא הציג לפניהם את כל הפעלולים הקלסיים של הספיריטיזם: התגשמות רוחות בגופות, כתיבה על לוחות צפחה וכל השאר — לא מבלי שנתנו לפני כן לצופים את החפצים לבחון אותם ולמנוע שינויים בהם על ידי חותמות. משהשיג אפוא מהצופים הנכבדים האלה חוות דעת כתובות שאישרו שהתופעות שנצפו אי אפשר היה בשום אופן לחולל אותן שלא באמצעים על-טבעיים, הוא גילה להם איך היו כולן תוצאה של אונאות פשוטות מאד. „המפליא ביותר בחקירה של מר דייבי, כותב מחבר הרשימה, איננו ההתפעלות מהפעלולים עצמם, אלא חולשתן הקיצונית של חוות הדעת שעשו מהם העדים שלא עמדו על סוד העניין. על כן הוא אומר, העדים יכולים להכין דו"חות רבים והחלטיים שהם לגמרי מוטעים, אך אשר תוצאתם היא שאם מקבלים את תיאוריהם במדויקים אין אפשרות להסביר את התופעות באונאה. השיטות שהמציא מר דייבי היו כל כך פשוטות שהרואה נדהם שהיתה לו התעוזה להשתמש בהן; אבל היה לו שלטון כזה על רוח הקהל המכונס שעלה בידו לשכנעו שהוא ראה את מה שלא ראה." זהו תמיד שלטון המהפנט על המהופנט. אבל כשרואים איך פועל השלטון הזה על בעלי שאר רוח שהוזהרו מראש לחשוד, אז מבינים כמה קל להשלות קהלים רגילים.

אין מספר לדוגמות דומות. בשעה שאני כותב שורות אלה מלאים העיתונים בסיפור על שתי ילדות טבועות שנמשו מנהר הסן. הילדות האלה זוהו מיד באופן הנחרץ ביותר על ידי עשרה עדים ויותר. כל העדויות הסכימו פה אחד כל כך שלא נותר כל ספק אצל השופט החוקר. הוא ציוה למלא את תעודת הפטירה. אך ברגע שעמדו לקבור אותן התגלה במקרה שמי שדימו שהן המתות היו בריאות ושלמות וגם שהדמיון ביניהן ובין הטבועות קלוש מאד. כמו בכמה וכמה מהדוגמות שהזכרנו למעלה הספיקה קביעת העד הראשון שעינו הטעתו כדי להכניס לראש כל האחרים את טעותו.

במקרים כגון אלה נקודת המוצא של שיכנוע הרבים בתפיסה הכופה עצמה עליהם היא תמיד תעתוע דמיון שנוצר אצל אחד על ידי זכרונות פחות או יותר עמומים, אחר כך ההדבקה באישור אותו תעתוע דמיון מקורי. אם המזהה הראשון נוח מאד להתרשם, די במקרים רבים שבגופה שהוא מתבקש להכיר יש — מבלי שיהיה שם דמיון ממשי — פרט כלשהו, אולי צלקת או משהו בלבוש, שיוכל להעלות זכרונו של אדם אחר. הדמות הזאת שהועלתה בזכרון יכולה אז להיות לכעין גרעין גיבוש המשתלט על התפיסה ומשתק כל יכולת ביקורתית. מעתה מה שרואה המזהה איננו עוד מושא הזיהוי עצמו אלא הדמות שהצטיירה ברוחו. ככה מוסברים כל הזיהויים המוטעים של גופות ילדים על ידי אימם שלהם, כגון המקרה שלפנינו שכבר איננו חדש אך מוחזר באחרונה בעיתונים, ובו רואים בדיוק איך מתבטאים שני מיני היכפות רעיונות על הראש שמנגנונם הראיתי כעת.

« הילד זוהה על ידי ילד אחר — שטעה בזיהוי. מתחילה כעת סדרת הזיהויים השגויים.

והנה מחזה יוצא מהכלל. יום אחרי שתלמיד זיהה אותו צועקת אשה אחת: „הו אלי שבשמים זה בני!"

מביאים אותה לגופה, היא בוחנת את מה שנראה, מזהה צלקת במצח. „זה באמת", היא אומרת, „בני

המיסכן, הוא נעדר מיולי האחרון. חטפו לי אותו ורצחו אותו!”

האשה היתה שוערת־בית ברחוב דיפור, שמה היה שאבאנדרה. מביאים את גיסה, וזה אומר בלי היסוס: „הנה פיליבר הקטן.” כמה וכמה שכנים ברחוב מכירים ומזהים את פיליבר שאבאנדרה שהוא הילד שנמצא בלה וילט, ועוד לא הזכרנו את המורה מבית הספר שלו שבשבילו היה הסימן המדליה מבית הספר.

ובכן, השכנים, הגיס, המורה מבית הספר וגם האם, כולם טעו. שישה שבעות מאוחר יותר התבררה זהות הילד. היה זה נער מבורדו שנרצח בבורדו והובא בשרות הובלה לפריס. »IB3

הסוקר את מקרי הזיהויים השגויים ישים לב שרובם נעשו בידי נשים וילדים, כלומר בדיוק בידי היצורים הנתונים ביותר לרשמים חיצוניים. הטעויות המוכחות האלה מראות לנו גם כן מה ערך יכול להיות לעדויות כאלה במשפט. בייחוד יש להדגיש במה שנוגע לילדים שלעולם אין לשעות לדבריהם. שופטי הערכאות חוזרים במקהלה לאמור שבגיל הזה אין משקרים. עם השכלה מעט פחות שטחית הם היו יודעים שבגיל הזה להיפך משקרים תמיד. אין ספק שהם מאמינים בתמימות בשקרים שהם מספרים, אך לא בגלל זה הם פחות שקריים. טוב יותר היה לפסוק דינו של נאשם לפי הטלת מטבע ממה שנהוג לעשות עתה פעמים הרבה להחליטו על פי עדות של ילד.

נשוב לעניין הקהל בצופה אוביקטיבי הרואה כל הפרטים, והנה אנחנו מסיקים שתצפיות של קהלים הן המטעות מכולן ושברוב המקרים הן פשוט תעתוע תפיסה של יחיד שכפה עצמו בדרך הדבקה על האחרים. אפשר להרבות בלי סוף בעובדות המוכיחות שצריך להתיחס לעדותם של קהלים באי־אמון מוחלט. אלפי אנשים נכחו לפני עשרים וחמש שנה בהסתערות הפרשים המהוללת בקרב סדאן, ואף על פי כן אי אפשר, לאור עדויות עדי הראיה הסותרות במידה קיצונית, לדעת מי פיקד עליה. בספר אחד שיצא באחרונה הוכיח הגנרל האנגלי וולסלי שכל הזמן נכתבו הטעויות החמורות ביותר על העובדות החשובות ביותר של קרב ואטרלו, עובדות־כביכול שנקבעו על פי מאות עדויות.IB4

עובדות כגון אלה מלמדות אותנו כמה שוות עדויות של קהלים. ספרי הלוגיקה מונים הסכמת עדים רבים בין הראיות המוצקות ביותר שאפשר להוכיח בהן עובדה כלשהי. אבל מה שאנחנו יודעים על הפסיכולוגיה של קהלים מראה שספרי הלוגיקה טעונים בנקודה זו חשיבה וכתיבה לגמרי מחדש. אין כל ספק שהמאורעות המוטלים בספק יותר מכולם הם אלה שצפו בהם בני אדם רבים. לומר שעל עובדה אחת הסכימו בבת אחת פה אחד אלפי עדים הוא ברוב המקרים כמו לומר שהמעשה כפי שהיה באמת שונה מאד מהסיפור שאומץ לנחלת הכלל.

ממה שקדם נובע בבירור שבספרי ההיסטוריה יש לראות יצירות דמיון ותו לא. הם סיפורי בדיות על עובדות שנצפו ותוארו באופן לקוי ולוו בהסברים שהומצאו אחרי המעשים. למרוח גבס על טיח מועיל יותר מלאבד את הזמן על כתיבת ספרים כאלה. אילולא השאיר העבר לנו את יצירות הספרות והאמנות והבניינים שלו, לא היינו יודעים בכלל שום דבר אמיתי על העבר הזה. היודעים אנחנו מלה אחת של אמת על חיי הגדולים ששיחקו תפקידים ראשיים באנושות, כגון הרקלס, בודהה, ישו או מוחמד? קרוב לוודאי — לא. חוץ מזה — בסופו של דבר החיים שלהם כמו שם היו באמת אינם חשובים כל כך. מה שמעניין אותנו להכירו זה האנשים הגדולים כפי שבנתה ועיצבה אותם האגדה העממית. גיבורי האגדות הם שהטביעו רושמם על נפש ההמונים, ולא הגיבורים שבמציאות.

IB3 *Éclair* מיום 21 באפריל 1895.

IB4 היודעים אנחנו על איזהשהו קרב איך בדיוק הוא התנהל? מסופקני ביותר. אנחנו יודעים מי ניצחו ומי הוכו, אבל מסתבר שלא יותר מזה. מה שמספר על קרב סולפרינו מר ד׳ארקור שהשתתף בו וראה מה קרה, אפשר להעבירו לכל הקרבות: „הגנרלים (המקבלים כמובן מידע ממאות עדויות) מוציאים את הדו״חות הרשמיים שלהם; הקצינים שעליהם מוטלת העברת הפקודות משנים את המסמכים האלה ועורכים את התכנית הסופית; המטה הכללי משיג השגות ומשכתב מחדש על פי קווים חדשים. התוצאה מובאת אל המצביא הראשי, וזה צועק: « אתם שוגים שגיאה טוטאלית! » ובמקום מה שקדם הוא נותן גירסה חדשה. מהדו״ח המקורי כמעט לא נשאר כלום.” מר ד׳ארקור מספר את זה כראיה שאי אפשר לעמוד על האמת אף לגבי האירוע המטלטל ביותר ושנצפה באופן הטוב ביותר.

לרוע המזל האגדות — ואפילו נרשמו ונחקקו בספרים — הן עצמן אינן יציבות. דמיונם של הקהלים כל הזמן משנה ומעצב אותן מחדש על פי הזמנים המשתנים ובעיקר על פי הגזעים. דרך ארוכה מוליכה מאלוהי היהודים צמא הדם שבתנ"ך אל אלוהי האהבה של תרזה הקדושה, ולבודהה שסוגדים לו בסין אין כל תכונה משותפת עם זה שמוקירים אותו בהודו.

אין אפילו צורך שתעבורנה מאות שנים על הגיבורים כדי שאגדתם תשתנה ותתהפך בדמיון הקהלים. לפעמים התמורה חלה בתוך שנים מעטות. ראינו בימינו את האגדה של אחד הגיבורים הגדולים ביותר בהיסטוריה משתנה כמה וכמה פעמים בתוך פחות מחמישים שנה. תחת המלכים לבית בורבון נעשה נפוליאון למין אדם שלו, אוהב האנושות והחופש, ידיד לשפלים שהיו עתידים כלשון הפייטנים לשמר זכרו זמנים ארוכים תחת גגות הקש של בקתותיהם. שלושים שנה אחרי כן הגיבור טוב המזג נהיה רודן שטוף דם ששלח, אחרי שכבש בכח הזרוע את השלטון והחופש, שלושה מיליון בני אדם לאבדון, רק למען שאיפת הגדלות שלו. בימינו מתרחשת מול עינינו תמורה חדשה לאגדה שלו. בעוד אלף או אלפיים שנה אולי יפקפקו מלומדי העתיד אם היה ונברא הגיבור הזה שמה שמספרים עליו כל כך מלא סתירות, כמו שמפקפקים בקיומו של הבודהה, ויחליטו שאינו אלא איזה מיתוס על השמש או גילגול חדש של אגדת הרקלס. אין ספק שהלבטים האלה לא יציקו להם, שבהיותם מבינים הרבה יותר טוב ממנו היום את נפש הקהלים הם ידעו שבהיסטוריה יש קיום נצחי רק למיתוסים.

3. הפרזה ופשטנות של רגשות הקהלים

יהיו רגשות הקהלים הטובים או הרעים כל אשר יהיו, שתי תכונות יש להם תמיד: הם פשוטים מאד ומופרזים מאד. בעניין הזה כמו בכל האחרים מתדמה האדם בהיותו חלק מקהל ליצורים פרימיטיביים. בלי יכולת הבחנה בגוונים ובדירוגים דקים הוא רואה את הדברים בקווי מתאר גסים ובצבעים אחידים ואיננו מכיר בקיומם של מצבי מעבר. מה שמקצין בקהל את ההפרזה ברגשות הוא, שמאחר שכל רגש שהובע נפוץ מהר מאד בדרך ההדבקה והכנסת הדברים בראש, הסכמתם הגלויה של האחרים מעצימה אותו.

הפשטנות וההפרזה ברגשות הקהלים גורמות שאין אצל הקהל ספק או התלבטות. כמו נשים הולכים הקהלים מיד אל הקצה. חשש משהובע הופך מיד לעובדה גלויה בעליל שלא יתכן עליה ויכות. התחלה ראשונה של רתיעה או של אי־הסכמה, שבפרט הבודד לא היתה מגיעה לידי ביטוי, גדלה בפרט המלוהק בקהל מיד לשנאה עזה ויוקדת.

דבר המקצין עוד יותר את מופרזות הרגשות בקהלים, ובמיוחד בקהלים שיחידיהם שונים זה מזה בתכונותיהם, הוא העדר האחריות. הבטחון בחסינות מעונש, והבטחון הזה גובר עם גידול מספר היחידים בקהל, וההרגשה של יכולת עצומה לפי שעה בזכות המספר, הם מאפשרים לקהל רגשות ופעולות שלא תיתכן דוגמתם אצל היחיד הבודד. בקהלים משוחררים רפה השכל, הבער ואכול הקנאה מהרגשת אפסותם והעדר כוחם, ובמקומה באה תחושת עצמה בלתי מרוסנת, בת חלוף אך אדירה בשעתה.

לרוע המזל חלה ההפרזה אצל הקהלים במקרים רבים על הרגשות הרעים, משקע־מורשה מיצרי האדם הקמאי, אשר אצל היחיד הבודד יראת העונש מרסנת אותם. זה מה שגורם שקהלים מובאים בקלות כזאת לידי פרעות.

אין זאת שקהלים שמכניסים להם דברים לראש בכשרון אינם מסוגלים לגבורה, להקרבה עצמית ולמידות הנעלות ביותר. הם אפילו מסוגלים לכך יותר מהיחיד הבודד. עוד יזדמן לנו לשוב לנקודה זו כשנעיין במוסריות הקהלים.

מופרז ברגשותיו בעצמו, אין הקהל מקבל רשמים אלא מרגשות מופרזים. הנואם המבקש להסיתו צריך להשתמש בטענות נחרצות באופן קיצוני. להגזים, לקבוע כעובדה, לחזור על הדברים, ולעולם לא לנסות להוכיח דבר בהגיון, אלה כללי הוויכוח הידועים היטב לנואמים בכנסים עממיים.

הקהל תובע מגיבוריו אותה הפרזה ברגשות. מעלותיהם ומידותיהם הטובות הנראות לעיני הרבים צריכות תמיד

להיות מוצגות בהגברה רמה. צדק מאד מי שאמר שבתיאטרון הקהל דורש מגיבור המחזה תכונות של אומץ, מוסריות וכל מידה טובה בעצמה שבחיים אין איש נוהג בה לעולם.

דובר בטוב טעם על תנאי הצפיה המיוחדים של התיאטרון. אין ספק שיש דבר כזה, אבל בדרך כלל אין קשר בין הכללים החלים עליו ובין השכל וההגיון. אופן הדיבור היעיל אל קהלים אין ספק שהוא ברמה נחותה של אמנות הרצאה, אבל הוא תובע יכולות מיוחדות במינן. לא דבר נדיר הוא שבקריאת המחזה אין מוצאים הסבר להצלחת ההצגה אצל הקהל. מנהלי התיאטראות המקבלים לידם כתבי יד נבוכים בעצמם ברוב המקרים איך יצליחו המחזות, כי כדי לשפוט את זה הם היו צריכים להפוך ראשם לראש של קהל[IB5]. גם כאן, אילו יכולים היינו להיכנס לפיתוח הדקויות, היינו מראים את השפעת הגזע הגוברת על כל השפעה אחרת. המחזה שהלהיב את הקהל בארץ אחת לפעמים לא קצר שום הצלחה בארץ אחרת, או שרק הובעה שם הערכה, מפני שאינו מפעיל את המנגנונים הפועלים על קהל הצופים החדש.

אין צורך להוסיף שהשפעתה המעצימה של ההתלהקות לקהל פועלת רק על הרגשות ובשום אופן לא על השכל. כבר הראיתי שבשל העובדה לבדה שהיחיד חלק מקהל יורדת רמת החשיבה שלו מיד ובהרבה. הוא מה שגם קבע המשפטן המלומד מר טארד, במחקריו על פשעי הקהלים. במישור הרגשי לבדו יכולים אפוא הקהלים להתעלות לגבהים רמים. והם יכולים גם לרדת לשפל עמוק.

4. איסובלנות, תביעת הנהגה סמכותית ושמרנות של הקהלים

קהלים מכירים רק רגשות פשוטים וקיצוניים; הדעות, הרעיונות והאמונות המוכנסים להם לראש מתקבלים או נדחים אצלם בכללותם, והם אצל הקהל אמיתות מוחלטות או טעויות שהן מוחלטות לא פחות. כן הדבר תמיד כשהאמונות נקבעות בדרך של הכנסה לראש ולא בדרך של חשיבה והסקה הגיונית. כל אחד יודע עד כמה האמונות הדתיות נטולות סובלנות ובאיזה שלטון רודני הן מושלות בנשמות.

הואיל ואין לו כל ספק לגבי האמת והטעות ומאידך גיסא יש הבנה ברורה של עצמת כחו, הקהל תובע שליטה סמכותית באותה מידה שהוא בלתי־סובלן. היחיד יכול לסבול הבעת דעה סותרת וויכוח, קהל איננו סובל אותם. בכנסים עממיים כל אמירה של נואם הרומזת לסתירת דעה המקובלת על הקהל מתקבלת מיד בצעקות זעם ובגידופים פרועים, שבעקבותיהם יבואו מעשי איבה וסילוק הנואם אם יתעקש. בלי נוכחותם המפריעה של שלוחי השלטון היה במקרים רבים הדובר נגד טעם הקהל אפילו נרצח.

הסמכותנות ואי־הסובלנות משותפות לכל סוגי הקהלים, אבל הן מתבטאות ברמות עצמה שונות מאד; וכאן שוב חוזר וצץ מושג היסוד של הגזע, השולט על כל הרגשות וכל המחשבות של בני האדם. יותר מכל מפותחות הסמכותניות ואי־הסובלנות אצל הקהלים הלטיניים, עד כדי כך שהן הכחידו לגמרי אותו רגש של עצמאות הפרט החזק כל כך אצל האנגלוסכסים. קהלים לטיניים קנאים רק לעצמאות הקולקטיבית של הכת שאליה הם משתייכים, והמאפיין של אותה עצמאות הוא הצורך להכפיף מיד ובכוחנות לאמונתם את כל מי שחולקים עליה. אצל העמים הלטיניים היעקובינים של כל העידנים מאז קנאי האינקויזיציה מעולם לא הצליחו להתרומם לתפיסה אחרת של החופש.

הסמכותנות ואי־הסובלנות הן בשביל הקהלים רגשות ברורים מאד, שהם קולטים בקלות ומקבלים אותם כשמכניסים להם אותם לראש, באותה קלות כמו שמוציאים אותם אל הפועל. קהלים מכבדים ברצון ובצייתנות

IB5 מתוך זה אפשר להבין מדוע קורה לפעמים שמחזות שאף מנהל תיאטרון אחד לא הסכים להציגם זוכים להצלחה מופלאה כשבמקרה מישהו מציג אותם בכל זאת. זוכרים את ההצלחה באחרונה של *בעבוד הכתר* מאת מר גופה שבמשך עשר שנים שללו ממנו מנהלי התיאטראות הראשיים כל זכות קיום, למרות שמו הידוע של מחברו. *הדודה של צ׳ארלי*, שכל התיאטראות לא אבו להציגו ולבסוף העלהו בורסאי אחד, ראה מאתים הצגות בצרפת ויותר מאלף באנגליה. בלי ההסבר שנתתי למעלה על העדר האפשרות שמנהלי התיאטרון יכניסו את עצמם לראש הקהל אין כל הבנה איך ייתכנו כשלי שיפוט כאלה אצל אנשי מקצוע מנוסים שגם יש להם עניין כספי גדול להעריך נכון את טעם קהל הצופים. זה נושא שלא אוכל להאריך בו פה והראוי לעטו של איש תיאטרון שהוא גם פסיכולוג דק הבחנה כגון מר סרסי.

את הכוהנות, ורושם בינוני בלבד עושה עליהם טוב הלב שלפי מושגיהם אינו אלא מין חולשה. אהדתם היתה מעולם נתונה לא לאדונים רבי חסד, אלא לרודנים שרמסו אותם ברגל גסה. תמיד לסוג האחרון הזה הם מעמידים את האנדרטאות הגבוהות ביותר. אם הם דורכים בהתלהבות על הרודן שנפל, זה מפני שמשסר ממנו כוחו הוא נכנס לסוג החלשים אשר להם בזים לפי שאין יראים אותם. טיפוס הגיבור חביב הקהלים יהיה תמיד בדמות קיסר ובצלמו. כרבולת הקסדה שלו מפתה אותם, סמכותו מכניעה אותם וחרבו מפחידה אותם.

קהל תמיד מוכן ומזומן להתקומם נגד מרות חלשה; לפני אדונים קשה הוא מתכופף וזוחל. אם עצמת השלטון עולה ויורדת חליפות, הקהל, בקיצוניות כל הרגשות המושלים עליו, מתהפך ממרדנות שלוחת רסן להשתעבדות כנועה ושוב מעבדות לאנארכיה.

תהיה זו טעות גמורה בהבנת נפש הקהלים להאמין שהנטיות המהפכניות שולטים בה. התפרצויות האלימות מטעות אותנו. פרצי המרד וההרס חולפים תמיד מהר. הקהלים יותר מדי מכוונים על ידי הבלתי־מודע, ועל כן יותר מדי נתונים להשפעות תורשתיות עתיקות, מכדי שלא יהיו שמרנים ביותר. כשמניחים להם לנפשם, הם מתעייפים מההתפרעויות ומוצאים מעצמם את הדרך לעבדות. היו אלה הפרועים ושלוחי הרסן ביותר ביעקובינים שהריעו בלהיטות יתירה לבונאפארטה כשביטל את כל החירויות והטעים לעולם את נחת זרועות הברזל שלו.

קשה להבין את ההיסטוריה ובמיוחד זו של המהפכות העממיות אם אין מקפידים לקחת בחשבון את נטיות הלב הטבעיות של קהלים, שהן שמרניות מהיסוד. בוער בהם רצון לשנות את השמות של מוסדותיהם, ולפעמים הם עושים מהפכות אלימות כדי להשיג את השינויים האלה; אבל עיקרם של המוסדות יותר מדי מבטא את הצרכים התורשתיים של הגזע מכדי שלא יחזרו אליו תדיר. הפכפכותם הבלתי־פוסקת אינה נוגעת אלא לדברים שטחיים לגמרי. למעשה יש להם אותן נטיות קבועות מראש ובלתי מוכחדות לשמרנות כמו לכל הפרימיטיבים. עמוקה יראת הכבוד המאלילה שלהם למסורות מוחלטת, חרדתם הבלתי־מודעת מפני כל חידוש העשוי לשנות את תנאי קיומם הממשיים. אילו אותו כח שיש לדמוקרטיות עכשיו היה להן בתקופה שהומצאו בה מכונות האריגה, הקיטור ומסילות הברזל, מימוש ההמצאות האלה לא היה מתאפשר, או שמחיר מימושו היה מהפכות ומרחצי דמים פעם אחר פעם. מזל הוא להתקדמות התרבות שעצמת ההמונים החלה להיוולד רק[65] אחרי שההמצאות הגדולות של המדע והתעשיה כבר נעשו כולן.

65 טוב שבספר משכנע כזה יש פה ושם תזכורות שהמחבר לא היה נביא ושמקבלים מדבריו רק מה שהדעת מסכימה לו אחרי בחינה.

5. מוסריות הקהלים

אם נקח את האמירה על המוסריות במובן של כבוד תמידי למוסכמות חברתיות מסוימות ושל החנקה תמידית של דחפים אנוכיים, הנה גלוי לעין שהקהלים יותר מדי מונעים על ידי דחפים ויותר מדי הפכפכים מכדי שיהיו מסוגלים למוסריות. אבל אם נכלול תחת המונח מוסריות הופעתן לפי שעה של תכונות מסוימות כגון ויתור על הנאות, מסירות, התעלמות מהיבטי תועלת לעצמם, הקרבה עצמית, הצורך בהגינות, אז נוכל לומר שלהיפך קהלים מסוגלים לפעמים למוסריות גבוהה מאד.

הפסיכולוגים המעטים שחקרו את הקהלים לא הסתכלו עליהם אלא מנקודת המבט של פעולותיהם הפליליות; ובראותם שהמעשים האלה שכיחים ייחסו להם רמה מוסרית שפלה מאד.

אין ספק שככה הדבר במקרים רבים; אבל מדוע? פשוט מפני שהיצרים המניעים לפראות הרסנית הם שרידים מעידנים קמאיים הרובצים רדומים בתחתית כל אחד ואחד ממנו. בחיי הפרט הבודד יהיה זה כרוך בסכנה לספק אותם, ואילו ההיטמעות בתוך קהל משוחרר מאחריות ואשר בו בגלל זה מובטחת חסינות מעונש קוראת לו דרור ללכת אחריהם. באין יכולת לחיות כשגרה על פי היצרים ההרסניים על חשבון הדומים לנו, אנחנו מגבילים את עצמנו להוצאתם לפועל — על חיות. מאותו מקור עצמו נובעת חדוות הצייד הנפוצה כל כך כמו הפראות התוקפנית של קהלים.

הקהל המענה עינוי איטי עד מוות קרבן חסר ישע מפגין פראות שפלה מאד; אבל במבט פילוסופי אותה פראות קרובה מאד לזו של הציידים המתגודדים לעשרות למען התענוג לצפות בכלביהם רודפים אחר אייל ביש־גד וקורעים את מעיו מתוכו.

אם קהל מסוגל לרצוח, להצית ולפשוע בכל האופנים, הנה מסוגל הוא באותה מידה למעשי מסירות, הקרבה וזולתנות הנעלים ביותר, נעלים הרבה יותר אפילו מאלה שהפרט הבודד מסוגל אליהם. בעיקר על היחיד בהיותו חלק מקהל פועלת, ופעמים הרבה עד השגת הקרבת חייו, העלאת רגשות התהילה, הכבוד, הדת והמולדת. קורות העתים מלאות דוגמות מסוג מסעי הצלב ומתנדבי 1793. רק האדם המלוהק בקהל מסוגל למעשים גדולים של התעלמות מתועלת עצמו ומסירות בלתי־מסויגת. כמה המונים הלכו בגבורה לטבח למען אמונות, רעיונות וביטויים שמשמעותם לא ממש הבינו. ההמונים היוצאים לשביתות מסתבר שעושים את זה יותר בציות לפקודה שניתנה משהם שובתים כדי להשיג תוספת למשכורת הדלה שהם נאלצים להסתפק בה. נדיר הוא שהתועלת האישית תהיה מניע חזק אצל קהל, ואילו אצל הפרט הבודד היא כמעט המניע הבלעדי. ודאי אין זו רדיפת תועלת עצמם שהוליכה את ההמונים לכל כך הרבה מלחמות, שבמקרים רבים לא היה לשכלם מבוא להבנתן, ושבהן מסרו ההמונים עצמם לשחיטה באותה קלות כמו הזרעיות שהמראה שמניע הצייד מהפנטת אותן.

אפילו אצל רשעים גמורים פעמים הרבה קורה שהעובדה לבדה שהם מלוהקים בקהל מלבישה עליהם לפי שעה עקרונות מחמירים של מוסר. טן מצביע על כי טובחי ספטמבר[66] באו להניח על שולחן הוועדות את הארנקים והתכשיטים שמצאו על קרבנותיהם אשר בקלות יכולים היו לגזול אותם. קהל החלכאים הצווחים והנחפזים שחדר לארמון הטוילרי במהלך מהפכת 1848 לא התכבד אף באחד מהחפצים שסינוורו עיניהם ושכל אחד מהם היה שקול כנגד לחם לימים רבים.

תופעה זו שההתקהלות הופכת את הפרט למוסרי ודאי שאיננה כלל קבוע, אבל היא תופעה רגילה הנצפית במקרים רבים. היא נצפית אפילו בנסיבות הרבה פחות חמורות מאלה שהבאתי בעת. כבר אמרתי שבתיאטרון הקהל רוצה אצל גיבורי המחזה מידות נעלות למעלה משיעור בני תמותה, והתופעה מוכרת לכול שקהלי צופים, אפילו כשהם מורכבים מיחידים שפלים, כרגיל מחמירים בתביעת הצניעות. הבליין, הסרסור, הבטלן הלועג לכל דבר — כשהם קהל ורואים קטע שהוא מעט נועז או שומעים רמיזה קלת דעת הם רוטנים בנזיפה, הגם שאין בדבר בעצם כלום לעומת השיח שהם מורגלים בו בעצמם.

אם נגררים אפוא קהלים פעמים רבות אחר נטיותיהם השפלות, הרבה פעמים כנגד זה הם גם נותנים דוגמה למעשים של מוסריות נעלה. אם זניחת תועלת עצמו, הוויתור על הנאות, המסירות המוחלטת לאידיאל (מדומה או אמיתי) הן מידות מוסריות, אפשר לומר שלקהלים יש במקרים רבים אותן מידות ברמה שהחכמים ביותר שבפילוסופים רק לעתים רחוקות מגיעים אליה. בלי ספק הם חיים את המידות בלי מודעות, אבל מה זה משנה. אל נתלונן יותר מדי על שהקהלים מונעים על ידי הבלתי־מודע וכמעט אינם חושבים כלל בהגיון. אילו חשבו בהגיון כמה פעמים ולקחו בחשבונם את טובתם המיידית, אולי לא היתה שום ציוויליזציה מתפתחת על פני כוכב הלכת שלנו ולא היתה לאנושות היסטוריה.

פרק שלישי מושגים, חשיבה הגיונית ודמיון של הקהלים

1. המושגים של הקהלים

כשעיינו בחיבורנו הקודם בתפקיד הרעיונות והמושגים בהתפתחות העמים ראינו שכל תרבות צומחת מתוך מספר קטן של רעיונות יסוד אשר נדיר הוא שיחשבו אותם מחדש. ביארנו איך הרעיונות האלה מתיישבים בנפש ההמונים; באיזה קושי הם חודרים לשם, והעצמה שיש להם אחרי שחדרו. ראינו בסוף איך התהפוכות ההיסטוריות הגדולות נולדות ברוב המקרים מהשינויים שחלו ברעיונות היסוד הללו.

---

[66] 1792 —
https://fr.wikipedia.org/wiki/Massacres_de_Septembre
https://he.wikipedia.org/wiki/המהפכה_הצרפתית#טבח ספטמבר

משכבר טיפלתי בנושא הזה כל צרכו לא אחזור אליו עכשיו ואגביל את עצמי לכמה מלים על רעיונות ומושגים הנגישים לקהלים ובאלו צורות הקהלים תופסים אותם.

אפשר לחלק אותם לשתי מחלקות. באחת נשים את הלכי הנפש המקריים בני חלוף הנולדים בהשפעת הרגע: למשל ההתלהבות מאדם או מתורה מסוימת. באחרת נשים את התפיסות היסודיות שהסביבה, התורשה, הדעה הקבועה נותנות להן יציבות איתנה: כגון האמונות הדתיות בעבר, בהווה הרעיונות הדמוקרטיים והחברתיים.

רעיונות ומושגי היסוד אפשר לדמות לגוף המים הגדול של נהר הזורם לאטו באפיקו; הרעיונות החולפים — לגלים הקטנים המשתנים תדיר על פני הנהר ואשר הם, מבלי שהם באמת חשובים, נראים יותר לעין מזרימת הנהר עצמו.

בימינו הרעיונות היסודיים הגדולים שאבותינו חיו בהם הולכים ומתערערים. הם איבדו כל יציבות, ובד בבד עם זאת המוסדות שנשענו עליהם נמצאים מרועעים מן היסוד. נוצרים בכל יום רבים מאותם רעיונות בני חלוף שדיברתי עליהם לפני רגע; אבל מעט מאד מכל אלה נראה שהוא גדל ומעוותד לכבוש לו השפעה מכרעת.

יהיו אשר יהיו ההשקפות ודפוסי המחשבה המוכנסים לקהלים לראש, הם יכולים להיעשות שולטים רק בתנאי שילבשו צורה מוחלטת מאד ופשוטה מאד. הקהל תופס אותם בצורה הזאת ובשום צורה אחרת אין לו גישה אליהם. אותם רעיונות־תמונות אינם מתקשרים זה לזה בשום קשר הגיוני של דמיון מבני או של דבר יוצא מדבר, והם יכולים להתחלף זה בזה כמו הזכוכיות בלטרנה מגיקה שהמציג שולף אותן מקופסתן. לפיכך אפשר לראות שאצל הקהלים דרות בבת אחת זו בצד זו השקפות ותפיסות הסותרות ביותר זו את זו. על פי מקרי הרגע יהיה הקהל נתון להשפעת זה או אחר מהרעיונות האגורים בתודעתו ועל פיהם יעשה פעולות שונות מאד זו מזו. אין לקהל כל יכולת ביקורת ומעצמו לעולם לא יתוודע לסתירות.

אין זו תופעה ייחודית של קהלים דוקא; רואים אותה לא מעט גם אצל יחידים, לא רק בין יצורים פרימיטיביים, אלא גם אצל אלה שבאיזה חלק מרוחם — בהיותם בני כת דתית עזת אמונה, למשל — מתדמים לפרימיטיבים. ראיתי את זה במידה מפליאה אצל מלומדים בני הודו שעלו במעלות האוניברסיטאות האירופיות שלנו והשיגו את כל התארים. על המסד הבלתי־משתנה של תפיסותיהם הדתיות או החברתיות שקיבלו מבית אבא התרבד, מבלי לשנות דבר במה שתחתיו, מרבץ של רעיונות מערביים שאין בהם שום קרבה או דמיון עם השכבה הראשונה. לפי המקרים המזדמנים יוצאים עתה המושגים של השכבה הזאת או של האחרת וגוררים פעולות או דיבורים בהתאם, והאדם נראה כאוסף של הסתירות המוזרות ביותר. אמנם, יש לומר, סתירות שהן יותר נדמות משהן ממשיות, שכן רק רעיונות ומושגים שקיבל אדם בירושה חזקים דיים כדי להניעו הנעה גדולה. רק אם האדם נתון בגלל הכלאות להשפעות של תורשות שונות יכולות פעולותיו להיות ממש סותרות זו לזו מרגע לרגע. אין טעם להתעכב כאן על התופעות האלה, אף על פי שחשיבותן הפסיכולוגית מהמעלה הראשונה. לדעתי צריך לפחות עשר שנים של מסעות ותצפיות כדי להגיע להבנתן.

הואיל ואין לראשם של קהלים גישה למושגים ולהשקפות אלא אחרי שהללו נצוקו בצורה פשוטה מאד, צריכים כל העניינים הרוחניים לעבור תמורה גמורה לפני שהם יכולים להיעשות עממיים. ביותר בעניינים פילוסופיים או מדעיים המרוממים במקצת מהשגרה אפשר להיווכח בעומק השינויים שבלעדיהם לא יוכלו לרדת ולהיות מושגים אצל הקהלים. ההתאמות הללו תלויות בסוגי הקהלים או בגזע שמשתייכים אליו יחידיהם; אבל תמיד הם יהיו בביוון ההקטנה והפשטנות. וזאת הסיבה מדוע אין בעצם מנקודת הראות החברתית כמעט שום מדרג בהשקפות ובמושגים, זאת אומרת של כאלה שהם פחות או יותר נעלים. בשל העובדה לבדה שהרעיון הגיע אל קהל הרבים ויש לו פעולה אצלם, כל כמה שהיה במקורו

גדול או אמיתי, כבר הופשט מעליו כל מה שעשה אותו גדול ונשגב.

עוד יש לומר שמקומו של רעיון בדירוג הערכים איננו משנה. מה שחשוב הוא התוצאות שהוא גורם להן. הרעיונות הנוצריים של ימי הביניים, הרעיונות הדמוקרטיים של המאה האחרונה, הרעיונות החברתיים של היום — לבטח אינם נשגבים ביותר. מנקודת המבט הפילוסופית אי אפשר לראותם אלא כטעויות מיסכנות למדי; ואף על פי כן השפעתם היתה ותהיה גם להבא עצומה, והם יימנו עוד זמן רב בין הגורמים המהותיים ביותר של הנהגת המדינות.

ובכן, אפילו שהרעיון עבר את התמורות העושות אותו נגיש להמונים, הוא יפעל פעולתו רק אחרי שחדר — בתהליכים שונים שעוד נעמוד עליהם במקום אחר — אל הבלתי־מודע והפך לרגש, ודבר זה אורך תמיד זמן רב.

לפיכך אין להאמין שפשוט על ידי הוכחת צדקתה של השקפה כלשהי היא תוכל לפעול את פעולתה, אפילו אצל בני התרבות. עומדים על אמת זו מהר, כשרואים כמה מעט השפעה יש להוכחה הגיונית ואפילו החותכת ביותר על רוב בני אדם. אפשר ששומע בעל ידיעות והבנה יכיר בתקפות הראיות, אם הן מראות בעליל את המבוקש; אבל המשוכנע החדש הזה יוחזר במהרה על ידי הבלתי־מודע שלו לתפיסותיו הראשונות. תפגשו אותו שוב אחרי כמה ימים, והוא ירצה לכם שוב את טיעוניו הישנים ובדיוק באותם ביטויים. הוא מושפע למעשה ממושגיו והשקפותיו שהיו לו מכבר ושהפכו אצלו לרגשות; ורגשות לבדם הם הפועלים על מניעי העומק של מעשינו ושיחותינו. אי אפשר שלא יהיה ככה אצל הקהלים.

ואולם אחרי שבתהליכים שונים חדר הרעיון לנפש ההמונים והוטמע שם, יש לו כח שדבר לא יעמוד בפניו ומתחוללת סדרה שלמה של תוצאות שאי אפשר למנוע אותן. לרעיונות הפילוסופיים שהובילו למהפכה הצרפתית נדרשו כמעט מאה שנה כדי להישתל בנפש ההמונים. נודע בעולם כחם הדורס־כל משהתישבו שם. מעוף ההתלהבות של עם שלם לכיבוש השוויון החברתי, למימוש הזכויות המופשטות והחירויות האידיאליות הניד את כל כסאות המלוכה והפך מיסודו את העולם המערבי. עשרים שנה התנפלו העמים אלה על אלה, ואירופה ראתה טבחי רבבות שהיו מבהילים את צ'ינגיס חאן וטימור לנק. מעודו לא חזה העולם במידה כזאת מה יכול לעולל שילוח רעיון לחופשי.

אכן מושגים ורעיונות צריכים זמן ארוך כדי להשתכן בנפש ההמונים, אך לא פחות מזה הם צריכים כדי לצאת משם. כמו כן הקהלים תמיד מפגרים מבחינת המושגים וההשקפות דורות אחדים אחרי המלומדים וההוגים. כל עושי המדיניות יודעים היום היטב מה מכילות מהמוטעה אותן תפיסות יסוד שהזכרתי למעלה, אבל בהיות השפעתן עדיין חזקה מאד הם מושלים בעל כרחם על העם על פי עקרונות שבאמיתותם הם עצמם כבר אינם מאמינים.

2. כח השיפוט של הקהלים

אי אפשר לומר במוחלט גמור שקהלים אינם חושבים בהגיון ושאין שיקולים הגיוניים משפיעים עליהם כלל. אבל הטיעונים שהם משתמשים בהם והעשויים לפעול עליהם הם מבחינת רמת ההגיון נחותים כל כך שרק בדרך הדימוי לדומה במקצת אפשר לסווג אותם כחשיבה הגיונית.

חשיבתם ההגיונית הנחותה של קהלים בנויה כמו חשיבה הגיונית ברמה גבוהה על התקשרות מחשבה אחת עם אחרת בגלל דבר מה המשותף להן. אבל הקשר בין מחשבות של קהל אינו אלא הקשר של דמיון הנראה לעין בין שני דברים או של הופעתם בזה אחר זה. מחשבות של קהל משתרשרות כמו אצל אותו אסקימו שידע מהנסיון שהקרח שקוף ונמס בפה והסיק שהזכוכית, הואיל וגם היא שקופה, גם היא תימס בפה; או אצל הפראים המדמים שאם יאכלו לבו של אויב אמיץ יקבלו ממנו תוספת אומץ; או אף אצל הפועל שבעל הבית שלו ניצל ועשק אותו ומזה הסיק מיד שכל המעסיקים נצלנים עושקים.

קישור מחשבות בין דברים שאין ביניהם דמיון כי אם אך קשרים־לכאורה הנדמים למבט שטחי, והכללה מיידית ממקרים

יחידים, הן תכונות אופייניות של חשיבת הקהלים. חיקויי הגיון מהמין הזה הם מה שמציגים להם תדיר המבינים איך לנהג אותם; הם ההגיון היחיד היכול להשפיע עליהם. שרשרת היגדים, היסקים, היקשים ומופתים איננה מובנת כלל אצל קהלים, וזאת הסיבה מדוע מותר לומר שאינם חושבים או שטועים בהגיון ושאין הרצאה הגיונית מסוגלת לעשות עליהם רושם. לפעמים נדהמים בקריאת נאומים מסוימים שנודעה להם השפעה עצומה על שומעיהם כמה חלש בהם ההגיון; אבל זה מפני ששוכחים שהנאומים האלה חוברו כדי להלהיב קהלים ולא כדי להאיר עיני חכמים. הנואם, בתקשורת הדוקה עם הקהל, יודע להעלות ברוח השומעים תמונות המפתות אותם. אם זה מצליח, הושגה מטרתו; ועשרים כרכים של הטפות — הנכתבים כולם אחרי מעשה — אינם שווים לאותן סיסמאות מזדמנות שהיו חסרות לו בשעתן כדי לשכנע.

מיותר לחזור ולהוסיף שלקהל, שאינו מסוגל לחשוב בהגיון ישר, גם לא יכול להיות כל שריד של רוח ביקורתית. פירוש הדבר שהקהל לא יעמוד על הטעות שבדברים שמציגים לו ולא יבין את הדבר לאשורו. משפטים שקהלים מאמצים הם תמיד דברים שדוחפים להם לראש ולעולם לא דברים שהתבררו בדיון ועיון. מבחינה זו רבים גם היחידים שאין רמתם עולה על זו של קהלים. הקלות שבה נעשות דעות מסוימות לנחלת הכלל נובעת יותר מכל מהעדר יכולתם של רוב בני אדם ליצור להם דעה משל עצמם על יסוד עיון וחשיבה שלהם עצמם.

3. הכח המדמה של הקהלים

ממש כמו אצל יצורים שלולי חשיבה הגיונית, ככה אצל קהלים רב עצמה ופעיל ביותר הכח המדמה המצייר ברוחם תמונות, והוא רגיש לרשמים הפועלים עליו. התמונות המצטיירות ברוחם בהשראת אישיות, אירוע או תאונה חיוניות אצלם כמו דברים ממשיים. מצבם של קהלים דומה למצב הרואה בחלומו בזמן שהתבונה ישינה מראות עזים ביותר שהיו מתמוגגים במהרה אילו שזפתם ביקורת השכל. אצל קהלים, שאין בהם היכולת לבחון ולבקר בהגיון, לא קיים המושג „בלתי מסתבר"; והנה הדברים הפחות סבירים הם היותר שובים את הדמיון.

והיא הסיבה מדוע תמיד מתפעלים קהלים ביותר מהצדדים המופלאים והאגדיים של המאורעות. הבוחן תרבות בלשהי רואה שהמופלא והאגדי הוא בעצם התשתית והמסד שלה. בתולדות האנושות היה תמיד התפקיד ששיחקה התדמית חשוב הרבה יותר מזה של המציאות. לעולם המדומה גובר על הממשי.

קהלים, הואיל ואינם חושבים אלא בתמונות, גם אינם מתרשמים אלא מתמונות. רק התמונות מפחידות או מפתות אותם ונעשות מניעים לפעולה.

ביוצא בזה לאותן הצגות תיאטרון המראות את התמונה בצורתה החדה ביותר יש תמיד השפעה עצומה על הקהלים. לחם ושעשועי ראוה היו בימי קדם פסגת האושר לפלבס הרומאית ויותר מהם היא לא ביקשה. במעבר העידנים לא השתנה הרבה במושג האושר ההמוני. אין דבר הפועל על הכח המדמה של כל סוגי הקהלים יותר חזק מהצגת מחזות. כל קהל הצופים באולם חווה באותו זמן אותם רגשות, ואם הרגשות הללו לא מיד מיתרגמים לפעולות, הסיבה היא שגם הפחות מודע שבצופים אי אפשר שלא ידע שמה שפעל עליו היו אשליות ושצחק או בכה על הרפתקות שהיו רק דמיון. אף על פי כן הרגשות המוחדרים על ידי התמונות חזקים לעתים כל כך עד שהם נוטים כמו כל דבר המוכנס לראש לחולל מעשים. כבר סופר ונשנה המקרה של אותו תיאטרון עממי שהוצגו בו רק מחזות עלילה קודרים ושנאלץ להבטיח שמירה אצל היציאה לשחקן שגילם את הרשע הבוגדני מפני התקפות אלימות של צופים זועמים בגלל הפשעים, שאמנם היו אך מדומים, שביצע אותו רשע. לדעתי זאת אחת הדוגמות היותר ראויות לציון למצב הנפשי של קהלים, ויותר מכל לקלות שבה מוכנסים להם דברים לראש. המדומה פועל עליהם כמעט באותה עצמה כמו הממשי. יש אצלם נטיה מובהקת שלא להבדיל ביניהם.

הכח המדמה של העם הוא הסלע שעליו עומד כוחם של

כובשים ויכולת הכפיה של מדינות. פעולה על הכח המדמה משכנעת יותר מכל דבר אחר את ההמונים. כל המעשים הגדולים בתולדות האנושות, יצירת הבודהאות, הנצרות, האיסלאם, הרפורמציה, המהפכה, ובימינו החדירה המאיימת של הסוציאליזם, כולם תוצאות קרובות או רחוקות של רשמים חזקים שנעשו על דמיונם של קהלים.

גם כל המדינאים הגדולים של כל העידנים והארצות ובכלל אף העריצים המוחלטים ביותר ראו בדמיון העם בסיס לכוחם ומעולם לא ניסו למשול בלעדיו. „בעשותי עצמי קטולי אדוק", אמר נפוליאון במועצת המדינה, „הבאתי לסיום המלחמה בוונדה; בעשותי עצמי מוסלים ביצרתי עמדתי במצרים, בעשותי עצמי מצדד בהנהגת האפיפיור קניתי את הכמרים באיטליה. אילו מלכתי על עם של יהודים, בניתי מחדש את מקדש שלמה." אולי מעולם לא ידע יותר ממנו מימי אלכסנדרוס ויוליוס קיסר שום איש גדול איך יש להרשים את דמיון ההמונים. כל מחשבותיו היו תמיד להדהימם. הוא חשב על זה בנצחונותיו, בנאומיו, בשיחתו, בכל פעולותיו. עוד על ערש דוואי הוא חשב על זה.

איך מרשימים דמיונם של קהלים? בסמוך נראה. כעת נסתפק באמירה שלעולם אין משיגים את זה בפעולה המכוונת להשפיע על התבונה וההגיון, כלומר בדרך ההוכחה בראיות. לא בדרשה מלומדת הצליח אנטוניוס להמריד את העם נגד רוצחי קיסר, אלא בקריאת צוואתו ובהצביעו על גופתו המונחת לפניהם.

כל מה שכובש דמיונם של המונים מופיע בצורת תמונה מרגשת וחדה מאד, נקיה מכל פרשנות נלוית ועמה רק כמה עובדות מופלאות או מיסתוריות: נצחון גדול, נס גדול, פשע גדול, תקוה גדולה. צריך להציג את הדברים במכלול ולעולם לא להסביר איך נתהוו. מאה פשעים קטנים או מאה תאונות קטנות לא ידהימו כלל דמיונו של קהל; ואילו פשע גדול יחיד, תאונה יחידה גדולה יזעזעו אותו עד עומקו, אף אם נספו שם פחות נפשות מהסך המצטבר באותן מאה תאונות קטנות. מגפת השפעת שהפילה לפני כמה שנים בפריס לבדה 5,000 חללים בתוך שבועות מעטים לא עשתה רושם גדול על הדמיון העממי. מות אוכלוסין אמיתי זה הובא לידיעת הרבים בצורת הודעות סטטיסטיות יבשות אחת לשבוע ולא היתרגם בנפש העם לתמונה שהיה בה כדי להרשים. אסון שהיה הורג במקום אותם 5,000 איש רק 500, אבל אותם כולם באותו יום בכיכר ציבורית בתאונה הנראית היטב לעין, למשל התמוטטות מגדל איפל, היה כנגד זה עושה רושם אדיר על הדמיון. כשנודע שאניה חוצת־אטלנטיק כנראה אבדה בלב ים כי לא הגיעו ממנה חדשות, הדבר זיעזע וטילטל במשך שמונה ימים את דמיון ההמונים. והנה הסטטיסטיקות הרשמיות מראות שבשנת 1894 לבדה אבדו 850 מפרשיות ועוד 208 אניות קיטור. אבל באסונות האלה שבאו בזה אחר זה במשך הזמן, כל כמה שהיו חשובים, מבחינת אבדן חיי אדם וטובין, יותר משהיה מוטל בספק טביעה עם אותה חוצת־אטלנטיק, לא העסיקו עצמם ההמונים אפילו רגע אחד.

אין אלה אפוא העובדות עצמן שכובשות את הדמיון העממי, אלא חשוב איך הן מתחלקות ואיך הן מובאות לתודעת הרבים. צריך שעל ידי עיבויין, אם אוכל להשתמש בביטוי זה, הן תיצורנה תמונה ברורה שתמלא את הרוח ולא תרפה ממנו. מי שבקי באומנות הרשמת דמיון הקהלים הוא בקי גם באומנות השליטה עליהם.

פרק רביעי צורות דתיות המתלבשות על כל דעות ההמונים

הראינו שקהלים אינם חושבים בהגיון, שהם מאמצים להם רעיונות והשקפות, או דוחים אותם, במכלול; שאין אצלם דיון ולא דיבור מתנגד; ושדברים המוכנסים להם בראש שפועלים עליהם משתלטים לגמרי על תבונתם ונוטים להיתרגם לפעולות מיד. הראינו שקהלים, הנוחים לקבל דברים המוכנסים להם לראש, נכונים להקריב נפשם למען האידיאל שהוכנס לראשם. גם ראינו שאינם מכירים אלא רגשות עזים וקיצוניים, שאצלם האהדה הופכת במהרה להערצה, ושכנגד זה אי־האהבה נעשית שנאה. הקווים הכלליים האלה כבר מאפשרים להבין מה יהיה טיבן של דעותיהם.

כשבוחנים מקרוב דעותיהם של קהלים, הן בעידנים של אמונה והן בהתקוממויות הפוליטיות הגדולות כגון אלה של המאה האחרונה, מוצאים שאותן דעות לובשות תמיד צורה מיוחדת שאין לי בשבילה הגדרה טובה יותר מזאת: שהן רגש דתי.

מאפייני הרגש הזה פשוטים מאד: הערצה פולחנית לישות הנחשבת עליונה, אמונה בכח הקסם המיוחס לה, כניעה עיוורת למצוותיה, העדר האפשרות לדון בהגיון על עיקרי האמונה שלה, השאיפה להפיצם, הנטיה לראות אויב בכל מי שאיננו מודה בהם. בין אם הרגש הזה מכוון כלפי אל בלתי־נראה, כלפי פסל אבן או עץ, כלפי גיבור נערץ או להשקפה פוליטית: מהרגע שניכרים בו המאפיינים שמניתי — במהותו הוא תמיד דתי. פוגשים בו אותה מידה של העל־טבעי והניסי. מבלי שהם מודעים לכך, עוטפים ההמונים את הסיסמה הפוליטית או המפקד המנצח שמקסים ומלהיט אותם באותו רגע בהילה של כוח מיסתורי.

לא רק מי שהוא עובד לאלוהות הוא דתי, אלא מי שמשים כל כחות נפשו, כל הכנעת רצונו, כל הלהיטות של מסירות ללא גבול לשרות עניין או ישות שהופכת למטרה ולכח המנהיג של המחשבות והפעולות.

אי־הסובלנות והמסירות ללא גבול מתלוות בהכרח לרגש דתי. אי אפשר בלעדיהן אצל מי שמאמינים שיש בידם סוד האושר הארצי או הנצחי. שני המאפיינים האלה פוגשים אצל כל האנשים המלוהקים בקבוצה שאמונה כלשהי מרוממת רוחה. היעקובינים של הטרור היו דתיים ביסודם כמו הקטולים של האינקויזיציה, ולהטם האכזרי נבע מאותו מקור.

דעות של קהלים לובשות אותם מאפיינים של כניעה עיוורת, של אי־סובלנות פראית, של הצורך לעשות תעמולה אלימה, שבהם כרוך הרגש הדתי; ולפיכך אפשר לומר שלכל אמונותיהם צורה דתית. הגיבור הנערץ שהקהל מריע לו הוא בשבילו באמת אל בן אלים. נפוליאון היה כזה במשך חמש עשרה שנה, ומעולם לא זכתה אלוהות להערצה כל כך מושלמת. שום דבר אחר אינו שולח בקלות כזאת בני אדם אל מותם. אלי הפגנות והנצרות מעולם לא משלו ממשל מוחלט יותר על הנשמות שכבשו.

כל מייסדי מערכות האמונות הדתיות או הפוליטיות ייסדו אותן רק מפני שידעו לכפות על קהלים את רגשות המסירות ללא גבול שבגללם האדם מוצא את אושרו בהערצה ובציות ונותן ברצון את חייו למען מושא הערצתו. ככה היה בכל העידנים. בצדק מציין פיסטל דה קולנז' בספרו הנאה על גליה הרומית שהאימפריה הרומית לא הוחזקה בכח הכפיה כי אם על ידי ההערצה הדתית שעוררה בלבבות. „לא תימצא דוגמה לדבר זה בתולדות העולם", הוא אומר בטוב טעם, „שמשטר המתועב על האוכלוסיות יתקיים חמש מאות שנה ... לא יהיה אפשר להסביר ששלושים לגיונות של הקיסרות היו יכולים לכפות ציות על מאה מיליוני בני אדם." אם הם צייתו, זה היה מפני שהקיסר שגילם באישיותו את גדלותה של רומה, הוערץ כאל, בהסכמה כללית של כולם. בכל עיירת שוק, אף בקטנה שבממלכה, היו לקיסר הבמות שלו. „ראו איך עלתה בימים ההם בנפשות מקצה הקיסרות ועד קצה דת חדשה שאלוהויותיה היו הקיסרים עצמם. כמה שנים לפני העידן הנוצרי הרימה גליה כולה, שהיתה מיוצגת על ידי שישים עיירות, מקדש אחד משותף אצל העיר ליון לכבוד אוגוסטוס... הכמרים שם, שנבחרו בידי איחוד העיירות הגליות, היו מראשי הציבור של מחוזותיהם... אי אפשר ליחס כל זה לאימת הרודן או לכניעות משתעבדת. עמים שלמים אינם משתעבדים מרצון, ואינם ככה במשך שלוש מאות שנה. לא חבורת אנשי החצר היתה זו שהעריצה את השליט, היתה זו רומה כולה. זאת לא היתה רומה לבדה, היתה זאת גליה, היתה זו ספרד, היתה זאת יוון ואסיה."

לרוב כובשי הנפשות הגדולים שיש היום אין מזבחות לכבודם, אבל יש להם אנדרטות או פסלים, והפולחן הנהוג כלפיהם איננו שונה במידה ניכרת מזה שהיה נהוג לפנים. אין יורדים לסוף הבנת הפילוסופיה של ההיסטוריה ואפילו להתחלתה אם אין תופסים כראוי נקודה יסודית זו בתורת נפש ההמונים: בשבילם — או שאתה אל, או שאתה אפס.

ואל נשגה להאמין שהללו

אמונות תפלות של עידן אחר אשר הפריחתן התבונה והניסתן לבלי שוב. במלחמתו הנצחית נגד התבונה מעולם הרגש לא נוצח. קהלי ימינו אינם רוצים עוד לשמוע את המלים אלוהות ודת, אשר בשמן הם היו מוכנעים ומשועבדים שנים כל כך ארוכות; אבל מעולם הם לא סרו כל כך למרות אלילים כמו שהם סרים מזה מאה שנה, ומעולם לא זכו האלוהויות הישנות להעמדת כל כך הרבה פסלים ובמות לכבודן. מי שחקרו בשנים האחרונות האלה את התנועה העממית הידועה בשם בולנז'יזם[67] יכלו לראות באיזו קלות מוכנות הנטיות הדתיות של ההמונים לשוב ולהתעורר. לא היה פונדק כפרי שלא היתה בו תמונה של הגיבור הנערץ. ייחסו לו יכולת לרפא את כל גילויי אי־הצדק וכל הרעות; ואלפי אנשים היו מוסרים נפשם למענו. איזה מקום בהיסטוריה יכול היה לתפוס אילו היה אופיו די איתן כדי לתמוך אף במעט באגדה שלו!

גם אין חידוש ותועלת בחזרה על האמירה הנדושה שלהמונים נחוצה דת, שכן כל האמונות הפוליטיות, האלוהיות והחברתיות קונות משכנן אצלם רק בתנאי שהן חוזרות ולובשות תמיד את הצורה הדתית המחסנת אותן בפני עירעור בטענות. הכפירה בקיום האל, אילו אפשר היה לגרום לה להתקבל על דעת ההמונים, היה בה אז כל הלהט הבלתי־סובלני של רגש דתי ובצורותיה החיצוניות היתה מיד הופכת לפולחן. התפתחות הכת הפוזיטיביסטית הקטנה סיפקה לנו הוכחה מעניינת. היא הגיעה מהר מאד למה שאירע לאותו כופר־בבל שסיפורו מספר לנו דוסטויבסקי העמקן. משאותו כופר זכה יום אחד להארת השכל, הוא שבר את פסלי האלוהויות והקדושים שעיטרו מזבחה של כנסיה אחת, כיבה את הנרות, ומבלי לאבד רגע שם במקום הפסלים שהשמיד יצירות של כמה פילוסופים אתיאיסטיים כגון ביכנר ומולשוט, ואחר כך שב והדליק ברגש עמוק את הנרות. מושא אמונותיו הדתיות הומר, אבל הרגשות הדתיים, האפשר לומר שהם נשתנו?

אין מבינים נכון, אני חוזר ואומר, מאורעות היסטוריים מסוימים — ודוקא אלה הם החשובים ביותר — אלא אם לוקחים בחשבון אותה צורה דתית שלובשות תמיד בסופו של דבר אמונות הקהלים. ישנן תופעות חברתיות שצריך להתבונן בהן מהבחינה הפסיכולוגית ולא מזו של חוקר הטבע. טֵן, ההיסטוריון הגדול שלנו, חקר את המהפכה רק בדרכו של חוקר טבע, והיא הסיבה מדוע במקרים רבים חמקה מעיניו השתלשלותם האמיתית של האירועים. הוא הסתכל בראיה מושלמת בעובדות, אבל בהעדר לימוד של נפש הקהלים לא תמיד ירד לשורש הסיבות. משהבהילו אותו העובדות באותו פן שלהן הנוטף דם, המשולח רסן והפראי, הוא ראה בגיבורי שירת הגבורה הגדולה רק שבט פראים אחוזי עווית שהתמסרו בלי מעצורים לדחפיהם הבהמיים. מעשי האלימות של המהפכה, חגיגות הטבח שלה, צורכה בתעמולה, הצהרות המלחמה שלה נגד כל המלכים — אין לכל זה הסבר אם אין חושבים על כך שהיא היתה פשוט השתלת אמונה דתית חדשה בנפש ההמונים. הרפורמציה, ליל ברתולומיאוס, מלחמות הקטולים והאוונגלים, האינקויזיציה, הטרור המהפכני, כולן תופעות מאותו סוג, מעשים שביצעו קהלים המונעים ברגשותיהם הדתיים המובילים בהכרח להכחדת כל מתנגד לשם השלטת האמונה החדשה בלי רחמנות בברזל ובאש. שיטות האינקויזיציה הן אלה של כל מי שבאמת מאמינים באמונתם. הם לא היו מאמינים אילו השתמשו באחרות.

תהפוכות כגון אלה שהזכרתי אפשריות רק אחרי שנפש ההמונים מעלה אותן. הרודנים העריצים ביותר לא יכולים היו לשלחם לחופשי. כשכותבי ספרי ההיסטוריה מספרים לנו שליל ברתולומיאוס היה מעשה של מלך אחד, הם מראים שאין להם מושג מנפש הקהלים וגם לא מנפש המלכים. התפרצויות בעצמה כזאת יכולות לצאת רק מנפשם של קהלים. היכולת הבלתי־מוגבלת של המלך הרודני ביותר אינה מגיעה רחוק יותר מהחשת הרגע או איחורו במעט. אין מלכים שעושים לא ליל ברתולומיאוס, לא המלחמות בין כתות הנוצרים, כמו שלא היו

[67] ראה לעיל הערה 61.

רובספייר, דנטון או סן־ז'יסט אלה שעשו את הטרור. מאחרי מאורעות כאלה מוצאים תמיד את נפש הקהלים ולעולם לא כוחם של מלכים.

שער ב דעות של קהלים ואמונותיהם

פרק ראשון גורמים רחוקים לאמונות ולדעות של קהלים

עכשיו נתבונן במבנה הנפשי של קהלים. אנחנו מכירים את אופני ההרגשה, החשיבה, ההגיון שלהם. נבחן עתה איך נולדות ומשתלטות דעותיהם ואמונותיהם.

הגורמים הקובעים את הדעות והאמונות האלה מתחלקים לשני סוגים: הגורמים מרחוק והגורמים הישירים.

הגורמים מרחוק הם אלה שמכשירים קהלים לאמץ אמונות מסוימות ושוללים מהם את היכולת להניח לאמונות מסוימות אחרות לחדור לראשם. הגורמים האלה מכינים את הקרקע שבה פתאום ייראו נובטים השקפות ומושגים חדשים מסוימים שכוחם ותוצאותיהם מדהימים אך אין בהם דבר פתאומי מלבד הופעתם בגלוי. קורה שמתפרצים רעיונות מסוימים ויוצאים לפועל אצל קהלים לכאורה לפתע פתאום. אין זו אלא תופעה שטחית אשר מאחריה צריך לחפש עבודת הכנה ארוכה מאד.

הגורמים הישירים הם אלה שבבואם על גבי אותה עבודה ארוכה, אשר בלעדיה הם לא היו מזיזים כלום, מחוללים את המשוכנעות הפעילה אצל הקהלים, כלומר מעניקים צורה לרעיון גולמי ומשלחים אותו לעולם עם כל מה שייגרר אחריו. אותם גורמים ישירים מעלים את ההחלטות המקוממות קהלים משלוותם; בגללם פורצת מרידה או מתקבלת החלטה על שביתה; בגללם רובים עצומים מעלים איש לשלטון או מפילים ממשלה.

בכל המאורעות הגדולים של תולדות האנושות אנחנו רואים פעולה בזה אחר זה של שני סוגי הגורמים האלה. למהפכה הצרפתית — כדי לקחת רק אחת הדוגמות היותר בולטות — היו בין גורמיה הרחוקים כתבי הפילוסופים, סחיטות הכסף של האצולה, התקדמות החשיבה המדעית. נפש ההמונים אחרי הכנה זו התקוממה בלי קושי על ידי גורמים ישירים, כגון דיבורי הנואמים ומאמצי ההתנגדות של חצר המלכות להצעות רפורמה בלתי משמעותיות.

בין הגורמים הרחוקים יש כלליים, המונחים ביסוד האמונות והדעות של ההמונים; אלה הם: הגזע, המסורות, הזמן, המוסדות, החינוך.

נתבונן בתפקיד הגורמים השונים האלה.

1. הגזע

הגורם הזה, הגזע, חייב להיות מדורג במעלה הראשונה, שכן הוא לבדו חשוב הרבה יותר מכל האחרים. כבר עסקנו בזה בהרחבה בחיבור אחר ואין טעם לחזור כאן על הדברים. הראינו בספרנו הקודם מה הוא גזע היסטורי ואיך אחרי עיצוב אופיו יש לו על ידי חוקי התורשה עצמה כזאת שאמונותיו, מוסדותיו, אומנויותיו — במלה אחת יסודות הציויליזציה — אינם אלא התבטאות חיצונית של נשמתו. הראינו שעצמת הגזע היא כזאת ששום יסוד נפשי לא יוכל לעבור מעם אחד לעם אחר מבלי שיעבור את התמורות העמוקות ביותר[1B6]. הסביבה, הנסיבות, האירועים — הם מייצגים את מה שעומד על הפרק באותה חברה באותו זמן. כוחם להשפיע עשוי להיות ניכר, אך אותה השפעה תהיה לעולם רק לפי שעה אם היא מנוגדת למה שבא מצד הגזע, כלומר כל שושלת האבות כולה.

עוד בכמה פרקים יזדמן לנו בחיבור הזה לחזור על השפעת הגזע ולהראות שהיא גדולה דיה כדי להטביע חותמה על תכונות האופי המיוחדות של נפש הקהלים; מזה נובע שקהלי ארצות שונות מציגים באמונותיהם ובהתנהגותם הבדלים ניכרים מאד ואופן אחד של השפעה איננו פועל על כולם אותה פעולה.

2. המסורות

המסורות מייצגות את המושגים וההשקפות, הצרכים, הרגשות של העבר. הן הרכבה של הגזע ורובצות עלינו בכל כובד משקלן.

1B6 הואיל והטענה הזאת עדיין חדשה למדי ובלעדיה אין כל אפשרות להבין את ההיסטוריה הקדשתי בחיבורי האחרון (*החוקים הפסיכולוגיים של התפתחות העמים*) ארבעה פרקים להוכחתה. יראה הקורא שאף על פי שפני הדברים מטעים, לא השפה, לא הדת, לא האמנויות, ובמלה אחת שום יסוד של הציוויליזציה לא יכול לעבור כמות שהו מעם לעם.

מדעי החיים שינו פניהם משהאמבריולוגיה הראתה את ההשפעה העצומה של העבר בהתפתחות היצורים; והמדעים ההיסטוריים ישתנו לא פחות משתוסיף הבנה זו ותחלחל. עדיין איננה נפוצה די הצורך, ורבים המדינאים שעודם עומדים בהשקפות של אנשי התיאוריה מהמאה הקודמת, שהאמינו שחברה יכולה להתנתק מעברה ולהיבנות מההתחלות הראשונות בהדרכת מאורי התבונה בלבד.

עם הוא גוף חי שנוצר על ידי העבר ואשר כמו כל הגופים החיים איננו יכול להשתנות אלא בהצטברות איטית של שינויים תורשתיים.

מה שמנהג את בני האדם, במיוחד כשהם מלוהקים בקהל, הוא המסורות; וכפי שכבר כתבתי כמה פעמים, ולא בקלות ישתנה בהם דבר מלבד השמות, הצורות החיצוניות.

אין מקום להצטער על שהדבר כבה. בלי מסורות אין אפשרות קיום לנשמה לאומית ולא לתרבות. וגם, מיום שהוא קיים בעולם עסוק האדם בשני מפעלים גדולים: ליצור לו רשת של מסורות, אחר כך להשתדל למחוק אותן אחרי שנעשה בהן שימוש והן כבר לא מועילות. בלי המסורות אין ציוויליזציה; בלי הריסת המסורות האלה אין קידמה. הקושי הוא למצוא שוויון משקל צודק בין היציבות והפתיחות לשינוי; והקושי הזה עצום. משהניח עם למנהגים להתקשח אצלו יותר מדי במשך דורות רבים, איננו יכול עוד להשתנות ונעשה כמו סין בלתי מסוגל להשגת השלמות. מהפכות אלימות אינן יכולות להשיג בלום, כי אז קורה — או שקטעי השרשרת המקורעת חוזרים ומתאחים והעבר חוזר לשליטתו בלי כל שינוי, או שהשברים נשארים מפוזרים, ואז אחרי ההפקרות ללא אדונים תמהר לבוא ההתנוונות.

כמו כן, הטוב ביותר לחייו של עם הוא לשמר את מוסדות העבר ולשנותם רק מעט מעט בצעדים שאינם מורגשים. קשה מאד ללכת על שביל הזהב הזה. הרומאים בעידן העתיק והאנגלים בזמנינו החדשים הם כמעט היחידים שהצליחו לעשות את זה.

הקשוחים במשמרי ההשקפות והמושגים המסורתיים, ומי שמתנגדים בעקשנות יתירה לשינויים בהם, הם דוקא אותם סוגי הקהלים המהווים בכללותם את הקסטות. כבר עמדתי על רוחם השמרנית של קהלים והראיתי שהמרידות האלימות ביותר לא השיגו בסופו של דבר אלא החלפת מלים בלבד. בסוף המאה האחרונה, נוכח הכנסיות החרבות, נוכח הכמרים המגורשים ומקופדי הראש, נוכח רדיפת הפולחן הקטולי בכל המקומות ובכל הדרכים, אפשר היה להאמין שהרעיונות הדתיים הישנים איבדו כל שלטון; ואף על פי כן בקושי חלפו שנים אחדות כשנמצא צורך, בעקבות תלונות מכל העברים, להשיב על כנו את הפולחן שבוטל.[1B7] אחרי שהושעו לרגע חזרו המסורות הישנות ותפסו את שלטונן.

אין דוגמה טובה מזאת להראות שליטתן של מסורות על נפש הקהלים. לא במקדשים דרים האלילים האימתניים ביותר ולא בארמונות הרודנים העריצים ביותר; הללו יכולים להישבר ברגע אחד; אבל האדונים הבלתי-נראים המושלים בנפשותינו פנימה כל נסיון מרידה מחליק מעליהם ואינם נכנעים אלא לשחיקה האיטית של מאות השנים.

3. הזמן

בבעיות החברתיות, כמו בביולוגיות, אחד הגורמים החזקים ביותר הוא הזמן. הוא לבדו היוצר האמיתי והמהרס הגדול. הוא זה שבנה הרים מגרגרי חול והעלה לכבוד אדם את התא הבלתי נחשב מהזמנים הגיאולוגיים. כדי לשנות עד בלי הכר כל תופעה שבעולם די שתעבורנה כמה מאות שנים. אמר מי שאמר, ובטעם הגון, שנמלה שיינתן לה הזמן תוכל לשטח את ההר מון בלנק. לו יצויר יצור שיהיה לו כח הקסם לשנות את הזמן לפי רצונו, אז היה ליצור הזה הכח שמיחסים המאמינים לאלוהים.

הזה: „מה שרואים בכל מקום מהציון החגיגי של יום ראשון ומהביקור בכנסיות מוכיח שההמון של צרפת רוצה לחזור למנהגים הישנים, ואין זה עוד הזמן להתנגד לנטיה הלאומית הזאת... ההמון הגדול של האנשים זקוק לדת, לפולחן ולכמרים. *זו טעות של כמה פילוסופים חדשים שבה שגיתי גם אני להאמין* באפשרות של השכלה שתהיה נפוצה דיה כדי להרוס את הדעות הקדומות הדתיות; בעבור קשי היום הרבים הן מקור לנחמה... צריך אפוא להשאיר להמון העם את כמריו, מזבחותיו ופולחנו.”

1B7 תיאור ההתרחשות שנתן חבר הקונבנט הזקן פורקרואה, המובא אצל טן, בהיר מאד בהיבט

אולם כאן יש לנו עסק רק עם השפעת הזמן בהתהוות דעות של קהלים. מהבחינה הזאת פעלו עודנו אדיר. הוא מחזיק בידו את הכחות הגדולים, כגון הגזע, שאינם יכולים להתגבש בלעדיו. הוא מוליד, מגדיל, ממית כל האמונות; מכחו הן יונקות עצמתן ובגללו הן גם מאבדות אותה.

הזמן הוא גם הגורם המעצב את דעות הקהלים ואמונותיהם, או לכל הפחות מכין את הקרקע שעליה נובטות הללו. הוא הסיבה שרעיונות מסוימים יכולים להתממש בתקופה אחת ובאחרת כבר לא. הזמן הוא זה שצובר כל אותו משקע עצום של פסולת אמונות ומחשבות שעל גביו צומחים הרעיונות של כל עידן ועידן. אלה נובטים לא לפי המקרה והמזדמן; שרשיו של כל אחד מהם חודרים עמוק לתוך העבר. כשהם פורחים, כבר הכין הזמן את התפקעותם; וכדי להבין את התהוותם צריך תמיד לחזור אל העבר. הם בניו של העבר ואבות העתיד, ותמיד הם עבדיו של הזמן.

הזמן הוא אפוא אדוננו האמיתי, ודי להניח לו לפעול כדי לראות כל הדברים פושטים ולובשים צורה. כיום אנחנו מטרידים את עצמנו הרבה בשאיפות המאיימות של ההמונים, בחרבנות ובתהפוכות שהן מבשרות. הזמן יקח עליו הוא לבדו להשיב את שוויון המשקל. „שום משטר", כתב בצדק רב מר לאביס, „לא נוסד ביום אחד. המערכות הפוליטיות והחברתיות הן יצירות שנדרשות להן מאות בשנים; משטר השאלת הנחלות תמורת חובת ציות ונאמנות לשליט התקיים בלי סדר ובלי ניסוח משפטי במשך מאות שנים לפני שמצא לו את הכללים שהסדירו אותו; שלטון המלך ללא מצרים חי אף הוא מאות שנים לפני שמצא לו אמצעי ממשל סדירים, ובלבולים ותסבוכות אירעו בעידני ההמתנה האלה."

4. המוסדות הפוליטיים והחברתיים

הרעיון שהמוסדות יכולים לרפא את תחלואי החברות; שהעמים מתקדמים כתוצאה משלימות גדלה ומושלמת של המוסדות ושל הממשלות ושהשינויים החברתיים יכולים להיעשות מכת צווים; הרעיון הזה, אני אומר, עודנו נפוץ למדי. הוא היה נקודת המוצא של המהפכה הצרפתית והתיאוריות החברתיות של היום נשענות עליו.

הנסיונות הממושכים ביותר לא הספיקו לערער עירעור של ממש את האשליה האיומה הזאת. לשוא התאמצו הוגי דעות וכותבי תולדות להוכיח שהיא בטלה ומופרכת. אכן הם לא התקשו להראות שהמוסדות נולדים מהתפיסות וההשקפות, מהרגשות ומהמנהגים; ושאין ההשקפות והתפיסות, הרגשות והמנהגים נולדים יש מאין מחדש כשכותבים ספרי חוקים חדשים. אין עם בוחר לו את מוסדותיו לפי החשק, ממש כשם שאיננו בוחר לו את צבע העיניים והשיער. המוסדות והממשל הם תוצר של הגזע. אינם יוצרים עידן אלא העידן יוצר אותם. העמים אינם מתנהלים כמו שמתחשק להם לרצות באותו רגע, אלא כמו שמכתיב האופי שלהם. דרושות מאות שנים כדי לעצב משטר פוליטי ומאות כדי לשנותו. אין למוסדות שום סגולה מתוך עצמם; כדבר בפני עצמו אינם טובים ולא רעים. אלה שהם טובים ברגע נתון בעבור עם נתון יכולים להיות בשביל עם אחר מתועבים.

כמו כן אין זה כלל ביכולתו של עם לשנות או להחליף ממש באמת את מוסדותיו. אמנם שמותיהם של המוסדות הוא יכול גם יכול לשנות, במחיר מהפכות אלימות, אך היסוד איננו משתנה. השמות אינם אלא תוויות חסרות משמעות שהיסטוריון היורד ולו במעט לעומקם של דברים לא יעסיק בהן מוחו. הנה לנו למשל אנגליה, הדמוקרטית בכל הארצות[1B8], חיה תחת משטר מלוכני, ואילו הארצות שהעריצות משתוללת בהן ביותר הן הרפובליקות באמריקה הספרדית, חרף החוקות הרפובליקניות שלהן. אופיים של העמים ולא של שיטות הממשל הוא המוליך אותם לייעודיהם. זאת זוית הסתכלות שניסיתי לבסס בספרי הקודם בהסתמכות על דוגמות מוכיחות בהחלט.

1B8 בעובדה זו מכירים אפילו בארצות הברית המתקדמים ביותר שברפובליקנים. העיתון האמריקני פורום הביע באחרונה דעה זו נחרצת בניסוח שאביאנו כאן על פי סקירת הסקירות מחודש דצמבר 1894 : „לעולם אסור לשכוח אפילו אצל אויביה הלוהטים ביותר של האריסטוקרטיה שאנגליה היא היום הארץ הדמוקרטית ביותר ביקום אשר בה זכויות הפרט מכובדות בהקפדה גדולה ביותר ואשר בה יש לפרטים המידה הגדולה ביותר של חירות."

לפיכך ילדותי מאד הנסיון, תרגיל עקר של איש דברים חסר ידיעות והבנת המציאות, לאבד זמנו בבינון חוקות מדינה משוכללות ומוגמרות. הצורך והזמן יקחו עליהם את התפקיד לפתח אותן, כשתהיה בנו התבונה להניח להן לפעול. זאת הגישה שהלכו בה האנגלו-סכסים, והוא מה שאומר לנו כותב תולדותיהם הדגול מקאולי בקטע הראוי שישננו אותו הפוליטיקאים של כל הארצות הלטיניות. אחרי שהראה כל הטוב שיכלו לעשות החוקים הדומים מבחינת ההגיון הצרוף לתוהו ובוהו של מופרכויות וסתירות, הוא משוה בין עשרות החוקות המתות בעוויתותיהם של העמים הלטיניים באירופה ובאמריקה ובין זאת של אנגליה, והוא מראה שאותה חוקה של אנגליה השתנתה רק באיטיות מעט מעט בהשפעת הכרחים מיידיים ומעולם לא בגלל הגיגי הגיון ספקולטיביים. [68] „להתחשב לא בסימטריה כלל והרבה בנוחות; לעולם לא לסלק תופעה יוצאת מהכלל רק מפני שהיא יוצאת מהכלל; לא לחדש דבר לעולם אלא כשמורגש דבר מזיק או מציק; לעולם לא לחדש אלא עד כמה שצריך כדי לסלק את הרעה המציקה; לא להציע לעולם חוק או תיקון שתחום חלותו רחב יותר מאותו מקרה מסוים שצריך לעשות לו הסדר; אלה הם כללים שהדריכו בדרך כלל מימות המלך ג'ון עד ימי המלכה ויקטוריה את דיוני 250 הפרלמנטים שלנו."

צריך היה לקחת אחד מהחוקים האלה, המוסדות האלה של כל עם ועם, כדי להראות במה הם ביטוי לצרכי גזעם ולפיכך לא יוכלו להשתנות בכח הזרוע. אפשר, למשל, לדון דיון פילוסופי על יתרונותיה וצדדיה המזיקים של ריכוזיות; אבל בראותנו עם המורכב מגזעים שונים מאד זה מזה מקדיש אלף שנות מאמצים כדי להגיע בהתקדמות צעד אחר צעד לאותה ריכוזיות; כשמגלים שמהפכה גדולה אחת, שמטרתה היתה לשבור כל מוסדות העבר, הוכרחה לכבד את הריכוזיות הזאת ועוד הוסיפה עליה, אז נגיד בבטחון שהיא נולדה מצרכים הגוברים על כל שיקול אחר, אפילו תנאי לקיום, ונתאונן על חולשת הדעת של אנשי הפוליטיקה היוצאים להרוס אותה. אילו יצויר התמזל להם במקרה להצליח בכך, שעת הצלחתם היתה אז גם אות הפתיחה למלחמת אזרחים[IB9] איומה שהיתה מביאה מיד לריכוזיות חדשה מכבידה הרבה יותר מהישנה.

העולה ממה שקדם הוא שלא במוסדות צריך לחפש את הכלי לפעול לעומק על נפש ההמונים; וכשאנחנו רואים ארצות מסוימות, כגון ארצות הברית, שהן משיגות רמה גבוהה של שיגשוג עם מוסדות דמוקרטיים, ואילו אחרות אנחנו רואים כדוגמת הרפובליקות של אמריקה הספרדית שהן חיות בהעדר-שלטון עגום ביותר תחת מוסדות הדומים להללו עד להפליא, נסיק מזה שלמוסדות האלה אין קשר כמו לגדולתן של אלה כן גם להתנוונות של האחרות. מה שמנהג את העמים הוא האופי שלהם, וכל המוסדות שאינם יצוקים לצורה המדוקקת של האופי אינם אלא כבגד שאול, מעטה לפי שעה. ודאי נעשו מלחמות עקובות מדם ומהפכות אלימות, ועוד תיעשינה, כדי לכפות מוסדות שמיוחסת להם, כמו לשרידי קדושים, היכולת העל-טבעית לייצר מזל והצלחה. אפשר היה על כן לומר במובן מסוים שהמוסדות פועלים על נפש ההמונים מאחר שהם גורמים להתקוממויות כאלה. אבל

---

68 To think nothing of symmetry and much of convenience; never to remove an anomaly merely because it is an anomaly; never to innovate except when some grievance is felt; never to innovate except so far as to get rid of the grievance; never to lay down any proposition of wider extent than the particular case for which it is necessary to provide; these are the rules which have, from the age of John to the age of Victoria, generally guided the deliberations of our two hundred and fifty Parliaments. *THE HISTORY OF ENGLAND FROM THE ACCESSION OF JAMES II, VOLUME 3 (of 5) (Chapters XI-XVI) by Thomas Babington Macaulay* https://www.gutenberg.org/files/2612/2612-h/2612-h.htm

IB9 אם משקיפים על המחלוקות העמוקות הדתיות והפוליטיות המפלגות את החבלים השונים של צרפת ושהם בעיקר שאלה של גזעים, על המגמות הבדלניות שהתבטאו בתקופת המהפכה והתחילו להצטייר מחדש לקראת סוף המלחמה הצרפתית-גרמנית, רואים שהגזעים השונים השורדים על אדמתנו עודם רחוקים מהתאחות גמורה. הקידום הנמרץ של הריכוזיות על ידי המהפכה ויצירת הדפרטמנטים המלאכותיים שנועדו לערבב את הפרובינציות הישנות היו בלי ספק מפעלה המועיל ביותר. אילו ביטול הריכוזיות שמדברים עליו כיום השכלים נטולי הראיה לעתיד יכולה היתה לצאת אל הפועל, היא היתה מובילה מיד למריבות מדממות ביותר. כדי לא להכיר בכך צריך ממש לשכוח לגמרי את ההיסטוריה שלנו.

במציאות אין אלה המוסדות שפועלים כעת, לפי שאנחנו יודעים שבין בנצחונם ובין בתבוסתם אין למוסדות עצמם שום סגולה או יכולת משלהם עצמם. מה שפיעם את נפש ההמונים היו אשליות ומלים. יותר מכל — מלים, אותן מלים המתנדפות באויר ואשר עצמתן כה אדירה, אשר נוכיח מיד את ממשלתן המדהימה.

5. ההשכלה והחינוך

במדרגה הראשונה של אותם רעיונות והשקפות המושלים ברוחו של עידן, אשר כבר ציינו במקום אחר שמספרם קטן וכוחם גדול, הגם שלפעמים הם אשליות גמורות, נמצאת כיום המוסכמה שהלימוד של בית הספר מסוגל לשנות את בני האדם שינוי גדול שיהיה בוודאי רק לטובה, ואפילו לעשותם שווים. על ידי חזרת האמירה לבדה התקבע ההיגד הזה ונעשה אחד מעיקרי האמונה הפחות חשופים לעירעור בדמוקרטיה. קשה עכשיו לדבר נגדו כמו שהיה לפנים קשה לדבר נגד עיקרי אמונת הכנסיה.

ואולם בנקודה זו כמו ברבות אחרות המושגים וההשקפות הדמוקרטיות מוצאים עצמם במחלוקת עמוקה עם ממצאי הפסיכולוגיה והנסיון. כמה וכמה הוגי דעות דגולים ובהם גם הרברט ספנסר לא התקשו להראות שהידע איננו הופך את האדם למוסרי יותר וגם לא למאושר יותר, שאיננו משנה את נטיותיו ויצריו התורשתיים; שהוא לפעמים — לפחות כשאין הכוונה ראויה בלימודים — מזיק הרבה יותר משהוא מועיל. הסטטיסטיקנים באו לאשר דעות אלה בהודעתם ששיעור הפשיעה באוכלוסיה גובר ביחד עם הושבת כל הילדים בבתי ספר, או לפחות עם סוג מסוים של לימודים: שהרעים באויבי החברה, האנארכיסטים, ממלאים שורותיהם במקרים רבים מבין הבוגרים המצטיינים של בתי הספר; ובעבודה שהתפרסמה באחרונה ציין מר אדולף גיו[69], שופט-חקירה בעל שם, שסופרים עתה 3000 פושעים יודעי־קרוא כנגד 1000 אנאלפבתים, ושבתוך חמישים שנה עלתה הפשיעה מ־227 לכל 100.000 תושבים ל־552, והרי זה גידול ב־133%. הוא גם הבחין ביחד עם כל עמיתיו שהפשיעה עלתה בעיקר אצל אותם צעירים שבשבילם בית הספר בחינם ובחובה תפס כידוע את מקום החניכות אצל בעל מלאכה.

ודאי שלימוד בהדרכה נאותה עשוי להניב תוצאות מעשיות מועילות ביותר, וגם לא טען איש מעולם שאין הדבר כן; אם אין התועלת בהרמת המוסריות, לפחות היא יכולה להיות פיתוח היכולות המקצועיות. איתרע מזל העמים הלטיניים, וביותר מזה עשרים וחמש שנה, והם ייסדו את מערכות ההשכלה שלהם על עקרונות מוטעים מאד, ולמרות הערות הראשים הדגולים ביותר, כגון בריאל, פיסטל דה קולאנז', טן ועוד אחרים, הן מתמידות בטעויותיהן האומללות. אני עצמי הראיתי בספר קודם ששיטת ההשכלה הנוכחית שלנו הופכת לאויבי החברה רובם של אלה שזכו לה ומגייסת תלמידים רבים לצורות הרעות ביותר של הסוציאליזם.

מה שמהווה סכנתה הראשית של אותה השכלה — המתוארת בצדק רב כ„לטינית" — הוא שהיא נשענת על אותה טעות פסיכולוגית יסודית שלימוד בעל פה של ספרי לימוד מפתח את השכל. בגלל טעות זו מנסים ללמד מהם כל כמה שאפשר יותר; ומבית הספר היסודי עד לדוקטורט או לתעודת ההוראה כל מה שעושה האדם הצעיר הוא ללמוד ספרים בעל פה מבלי שכוח השיפוט והיוזמה שלו זוכים לשום אימון. לימודים בשבילו זה לדקלם ולציית. „ללמוד שיעורים, לדעת בעל פה ספר דיקדוק או מקוצר אחד, לשנן טוב, לחקות היטב, הנה לכם", כתב שר חינוך אחד זקן, מר ז"ל סימון, „השכלה לתפארת שבה כל מאמץ הוא מעשה הבעת אמון בחסינות המורה מטעויות, וסופה יהיה רק להקטין אותנו ולשלול ממנו

---

69 מצאתי ספר שלו https://archive.org/download/parisquisouffre00guilgoog/parisquisouffre00guilgoog.pdf שיצא לאור ב־1890 ; שם יש בעמ' 314 :

C'est ainsi que l'école, qui devait être un instrument de civilisation, de progrès, de lumière, est restée stérile, et que, contrairement à bien des prévisions, nous assistons à ce douloureux et singulier phénomène de la criminalité augmentant principalement dans les départements et dans les classes où il y a le moins d'illettrés. Ainsi, dans la dernière statistique (tableau XIX), donnant le degré d'instruction des accusés classés suivant la nature des faits pour lesquels ils étaient poursuivis, on voit, entre autres constatations : 73 assassinats dans la catégorie des illettrés, contre 218 commis par des gens sachant lire ou ayant reçu une instruction supérieure, 5 parricides contre 14; 67 infanticides contre 113; 214 attentats aux moeurs contre 610; 15 avortements contre 56; 411 vols qualifiés contre 1216.

את היכולת."

אילו אופן ההשכלה הזה היה חסר תועלת בלבד, אפשר היה להסתפק בקינה על הילדים המיסכנים שבמקום כל כך הרבה דברים הצריכים להילמד בבית הספר היסודי מעדיפים ללמד אותם את ייחוסי בני כ'לוטאר, המלחמות בין נאוסטריה ואוסטראזיה, או מיונים זואולוגיים; אבל יש בהשכלה זו סכנה חמורה הרבה יותר. היא נוטעת במי שקיבל אותה מאיסה עזה לנסיבות שהוא נולד בהן ותשוקה בוערת לצאת מזה. הפועל איננו רוצה עוד להישאר פועל, האיכר איננו רוצה עוד להיות איכר, ואחרון הבורגנים רוצה בשביל בניו רק מסלול קידום במשכורת מהמדינה. במקום להכין את בני האדם לחיים, בית הספר מכין אותם רק לתפקידים בשרות הציבורי שאפשר להצליח בהם בלי צורך לחפש לעצמו דרך ובלי לגלות שום שמץ של יוזמה. בתחתית הסולם הוא יוצר אותם צבאות פרולטרים בלתי־מרוצים מגורלם ונכונים תדיר להתמרד; למעלה את הבורגנות הבלתי־אחראית שלנו, ספקנית וקלת אמונה באחת, הבוטחת באמונה תפלה במדינה שהיא ההשגחה העליונה, ואשר עם זאת היא עומדת בכל עת באופוזיציה, כאשר היא מאבחנת תמיד בממשלה את חסרונותיה שלה עצמה ואינה מסוגלת ליזום כלום בלי התערבות הרשות.

למדינה המייצרת בספרי הלימוד שלה את כל בעלי התעודות האלה יש שימוש רק במספר קטן מתוכם, והיא מותירה בהכרח את האחרים בלי משרה. על כן היא מהינה בעל כרחה למצב שבו הסוג הראשון מתפרנס ממנה והשני עוין אותה. מראש הפירמידה החברתית עד למרגלותיה, מפקיד הסוחרים הפשוט ועד לפרופסור ולמנהל המחוז, צובא כיום המון בעלי התעודות על מסלולי הקידום. בשעה שאיש עסקים רק בקושי גדול מוצא סוכן לייצגו במושבות, אלפי מועמדים שואפים ומתאמצים להשיג אף את המשרות הצנועות ביותר בשרות הציבורי. מחוז הסן לבדו מונה 20,000 מורים ומורות מובטלים המואסים בשדות ובבתי המלאכה ונושאות למדינה עיניהם למחייתם. הואיל ומספר הנבחרים למשרות מוגבל, גדול ועצום בהכרח מספר הבלתי־מרוצים. אותם אחרונים תמיד מוכנים למהפכות, לא משנה מי יהיו ראשיהן ומה תהיינה מטרותיהן. רכישת ידיעות שאי אפשר למצוא להן תעסוקה היא דרך בטוחה להפוך אדם למהפכן.[IB10]

ברור וגלוי שכבר מאוחר עכשיו להשיב את הזרם הזה למקורו. רק הנסיון, המחנך האחרון של העמים, יקח עליו תפקיד זה להוכיח לנו את טעותנו. רק לו לבדו תהיה היכולת להוכיח את ההכרח להחליף את ספרי הלימוד המתועבים שלנו, את התחרויות האומללות, בהכשרה מקצועית המסוגלת להחזיר את הנוער לשדות, לסדנות האומנים, למיזמים במושבות, שמהם הוא מבקש כיום לברוח בכל מחיר.

אותה הכשרה מקצועית שכל המוחות הצלולים דורשים עכשיו להשיבה היתה זו שקיבלוה לפנים אבותינו ואשר העמים השולטים עתה בכח רצונם, יוזמתם, תנופתם העסקית בעולם כולו ידעו לשמרה. הוגה הדעות הדגול מר טן ביאר בדפים הראויים לכל תשומת הלב, אשר מהם אביא ביותר פירוט את הקטעים המביעים את לוז העניין, ששיטת ההשכלה שהיתה נהוגה אצלנו לפנים היתה דומה למה שנהוג באנגליה או באמריקה כיום, ובהקבלה מרשימה בין השיטה הלטינית והשיטה האנגלו-סכסית הראה בבהירות את היוצא משתי השיטות.

אפשר אולי היה עוד להסכים תחת לחץ חזק לקבל את כל

IB10 אין זו, דרך אגב, תופעה ייחודית אצל העמים הלטיניים דוקא; רואים כיוצא בה בסין, ארץ המנוהלת אף היא בידי מדרג פקידות מוצק של מנדרינים ואשר בה מושגת כמו אצלנו משרת המנדרין בתחרות אשר המבחין היחיד בה הוא דיקלום ללא מעידה של לימוד מספרי יען עבי כרס. צבא המשכילים חסרי המשרות נחשב כיום בסין לאסון לאומי של ממש. כן הוא המצב גם בהודו, אשר שם, משהאנגלים פתחו בתי ספר, לא כדי לחנך ולהשכיל כמו שנעשה באנגליה, אלא פשוט כדי להקנות לילידים ידיעות, נוצר מעמד מיוחד של בוגרי מוסדות השכלה המכונים באבו, אשר הם אחרי שאינם יכולים להשיג משרה נעשים אויבים בלתי מתפייסים לשלטון האנגלי. אצל כל הבאבואים, בין זכו ובין לא זכו למשרה, פעולתם הראשונה של הלימודים היתה להוריד פלאים את רמתם המוסרית. הארכתי על עובדה זו בספרי על התרבויות של הודו, ועל זה גם הסכימו כל המחברים שביקרו בתת-היבשת.

הרעות הכרוכות בשיטת ההשכלה הקלסית שלנו, אף על פי שהיא מייצרת רק מודחי־מעמד ובלתי־מרוצים, אילו הרכישה השטחית של כל כך הרבה ידיעות, הדיקלום המושלם של כל כך הרבה ספרי לימוד היה מעלה את רמת השכל. אבל האם היא באמת עולה בגלל אלה? אוי, לא! כוח השיפוט, הנסיון, היוזמה, האופי, אלה הם התנאים להצלחה בחיים, ואלה אינם באים מהספרים. הספרים הם מאגרי מידע שיש תועלת בעיון בהם, אבל שום תועלת אין בהחזקת חלקים ארוכים מהם בראש.

איך ההכשרה המקצועית עשויה לפתח את השכל במידה שאין ההשכלה הקלסית מגיעה אליה כלל: הוא הדבר שמר טן מיטיב להראותו.

„רעיונות ומושגים מתגבשים ומתעצבים רק בסביבתם הטבעית והרגילה; מה שמנביט את זרעם הוא כל אין ספור הרשמים החושיים שמקבל האדם הצעיר בכל יום בבית המלאכה, במכרה, בלימודים, באתר הבניה, בבית החולים, בראיית כלי העבודה, החומרים והפעולות, בנוכחות לקוחות, עובדים, עבודה, מלאכה עשויה היטב או עשויה רע, כרוכה בהוצאה או מכניסה ריווח: הנה קלטי החושים הקטנים הפרטיים של העיניים, האוזן, הידיים ואפילו חוש הריח המתקבלים בלי מעורבות של רצון ומעובדים שלא במודע, מתישבים ומתארגנים בתוכו עד שמציעים לו במוקדם או במאוחר איזה שילוב חדיש, פישוט, חיסכון, שיכלול או המצאה. כל המגעים היקרים האלה, כל היסודות האלה שאפשר להרכיבם יחדיו, נשללים מהצעיר הצרפתי, ודוקא בגיל הפורה; במשך שבע או שמונה שנים הוא כלוא בתוך בית ספר, הרחק מכל נסיון ישיר ואישי שהיה נותן לו מושג מדויק וחי מהדברים, מהאנשים ומהאופנים השונים להתהלך איתם.

לפחות תשעה מעשרה איבדו זמנם ויגיעם, כמה וכמה שנים מחייהם, והן שנים יעילות, חשובות או אפילו מכריעות: חשבו קודם כל את המחצית או שני השלישים מאלה שניגשים לבחינה, כלומר הנדחים; אחר כך, בין המתקבלים, הבוגרים, בעלי התעודות והתארים, שוב המחצית או שני השלישים, כלומר מי שהועמס עליהם יותר מדי. נתבע מהם יותר מדי בדרישה שהם יהיו ביום שנקבע על גבי כיסא או לפני שולחן במשך שעתיים בתחום כמה מדעים מאגר חי של כל הידע האנושי; התוצאה היתה שהם היו מאגר כזה או קרוב לכך באותו יום במשך שתי שעות; אבל חודש אחד מאוחר יותר אינם עוד המאגר שהיו; הם לא יוכלו לעבור שוב אותו מבחן מחדש; רכישותיהם המרובות יותר מדי וכבדות יותר מדי חומקות בלי מעצור ממוחם, ואינם רוכשים דברים חדשים. כוח שכלם קרס; שרפם הפורה יבש; הופיע האיש הבוגר, ובמקרים רבים זה האיש הגמור. והוא, מסודר, נשוי, השלים עם הליכה במעגל ותמיד באותו מעגל ומשתכן במשרתו המצומצמת; הוא ממלא תפקידו כהלכה ושום דבר אחר לא מעבר לזה. זאת התשואה הממוצעת להשקעה; בטוח שההכנסה אינה מאזנת את ההוצאה. באנגליה ובאמריקה, או כמו שהיה לפנים לפני 1789 בצרפת, משתמשים בשיטה הפוכה, ומה שמתקבל הוא שוה או יותר טוב.”

ממשיך הפסיכולוג הדגול ומראה לנו את ההבדל בין השיטה שלנו וזאת של האנגלו־סכסים. הללו אין להם כל אין ספור בתי הספר המיוחדים שלנו; אצלם ההוראה ניתנת לא בידי הספר אלא בידי הדבר עצמו. המהנדס, למשל, מקבל הכשרתו בבית מלאכה ולעולם לא בבית ספר; סידור המאפשר לכל אחד להגיע בדיוק עד לדרגה הנגזרת ממידת השכל שלו, פועל פשוט או ראשי אם אינו יכול להתקדם יותר, מהנדס אם כשרונותיו מובילים אותו לשם. זאת שיטה דמוקרטית בצורה לגמרי אחרת ובמידה אחרת לגמרי מועילה לחברה מלתלות כל מסלול חייו של היחיד בתחרות בת כמה שעות המתקיימת בגיל שמונה עשרה או עשרים.

„בבית החולים, במכרה, בבית החרושת, אצל האדריכל, אצל המשפטן עושה התלמיד שהתקבל צעיר מאד את החניכות ואת ההתנסות שלו, בערך כמו אצלנו פקיד במשרד או צייר בסדנתו. כהקדמה לפני שהמתלמד מתחיל בהכשרתו המעשית הוא יכול היה ללמוד באיזה קורס כללי ותמציתי כדי שתהיה לו תשתית תפיסתית לשבץ בה את מה שיראה בכל שעה. בינתים יש לו ברוב המקרים בהתאם להשגתו אי־אילו קורסים טכניים שיוכל להשתתף בהם בשעות הפנאי שלו, כדי לסדר לו

בראש לפי מידתו את ההנסיון שהוא צובר בכל יום. תחת משטר כגון זה גדלה היכולת המעשית ומתפתחת מאליה בדיוק לפי מידת כשרונותיו של התלמיד ובכיוון הנדרש לעתידו האישי בשביל אותה עבודה מיוחדת שלקראתה הוא רוצה מעתה להכשיר את עצמו. באופן הזה מגיע באנגליה ובארה"ב האדם הצעיר במהירות למיצוי כל היכולת הטמונה בו. מגיל עשרים וחמש, ואפשר מוקדם יותר, אם לא חסרים לו החומר והאמצעים, לא זו בלבד שהוא מבצע מועיל, אלא הוא גם יזם נמרץ, לא רק גלגל במערכת, אלא יותר דומה למנוע. — בצרפת, שבה השתלטה שיטה הפוכה, עצום ורב סך הכוחות המתבזבז דור אחר דור עם ככל שהיא נעשית יותר סינית."

והפילוסוף הגדול מגיע למסקנה הבאה על אי־ההלימה הגדלה והולכת בין שיטת ההשכלה הלטינית שלנו והחיים.

„בשלוש קומות הרכשת הידיעות, בילדות, בהתבגרות ובבגרות הצעירה, ההכנה התיאורטית והלמדנית על הספסלים, על ידי ספרים, התארכה ונעשתה עמוסה יותר, בהבט אל מבחן הבגרות, התעודה, התואר וההסמכה, בהבט לאלה בלבד, ועל ידי אמצעים רעים, על ידי משטר המנוגד לטבע ולחברה, על ידי השהיה מופרזת של החניכות המעשית, על ידי הפנימיה, על ידי אילוף מלאכותי ומילוי מכאני, על ידי העמסת יתר, בלי התחשבות בזמן שיבוא, בגיל המבוגר ובתפקידי המבוגר אשר יבצעם האיש המוגמר, בגישה מופשטת לעולם המציאות אשר בעוד שעה קלה ינחת בו האיש הצעיר, לחברה החיה ותוססת אשר אליה צריך להסתגל או לוותר מראש, לעימות האנושי שבו כדי להתגונן ולהחזיק מעמד זקוף צריך להיות ראשית כל מצויד, חמוש, מאומן, מחושל. אותו ציוד חיוני, אותה רכישה חשובה יותר מכל האחרות, אותה איתנות של השכל הישר, של כח הרצון ושל העצבים, אין בתי הספר שלנו מעניקים; ממש ההיפך; רחוק מלהכשירו, הם שוללים ממנו את הכישורים למצב שבו יהיה בקרוב ואז באופן קבוע. כשהוא יוצא מבית הספר, כניסתו לעולם וצעדיו הראשונים בשדה הפעולה המעשית אינם ברוב המקרים אלא שרשרת של נפילות מכאיבות; הוא נותר מזה ממועך ולזמן ארוך פצוע בנפשו, לפעמים נכה לצמיתות. זאת התנסות גסה ומסוכנת; שיווי המשקל המוסרי והנפשי עורער והוא מוטל בסיכון שלא לחזור ולהתייצב; ניפוץ האשליות בא, יותר מדי פתאום ויותר מדי שלם; עיוותי התפיסה היו גדולים יותר מדי והאכזבות קשות יותר מדי."[IB11]

IB11 Taine. *Le Régime moderne*, tome II, 1894. — הדפים האלה היו כמעט האחרונים שכתב טן. הם סיכום נפלא של ממצאי נסיונו הארוך של הפילוסוף הגדול. לדעתי הם למרבה הצער בלתי ניתנים להבנה לחלוטין בשביל הפרופסורים באוניברסיטה שלנו שלא שהו בארצות זרות. החינוך והקניית ההשכלה הם האמצעי היחיד שיש בידנו כדי לפעול במעט על נפשו של עם, ומעציב ביותר שמוכרחים לחשוב שכמעט אין בצרפת אדם שיוכל להבין שההוראה הנהוגה עכשיו אצלנו מהווה יסוד נורא של ניוון מהיר שהיא במקום לרומם את הדור הצעיר משפילה ומקלקלת אותו. מועיל להשוות בין הדפים של טן וההערות על

שמא סטינו במה שקדם מהנושא של נפש הקהלים? ודאי שלא. אם נרצה להבין את המושגים וההשקפות, האמונות הנובטים בה היום ושיפרחו בה מחר, צריכים לדעת איך הוכנה הקרקע. מההוראה הניתנת לצעיריה של ארץ אפשר לדעת מה תהיה ארץ זו בעתיד. החינוך שמקבל הדור של היום מצדיק את התחזיות הקודרות ביותר. בחבורה אחת עם הקניית ההשכלה והחינוך משתפרת או משתנה נפש הקהלים. היה לפיכך צורך להראות איך השיטה הנוכחית עיצבה אותו ואיך המון האדישים והבלתי־מצדדים נעשה בהתקדמות הדרגתית לצבא עצום של בלתי־מרוצים, הנכון לציית לכל מה שיכניסו אוטופיסטים ודמגוגים להם לראש. בית הספר הוא היום המקום שבו מיוצרים הסוציאליסטים והאנארכיסטים ושבו מוכנות בשביל העמים הלטיניים השעות הקרובות של

החינוך באמריקה שהכניס באחרונה מר פול בורז'ה לספרו הנאה *מעבר לים* (Outre-Mer (notes sur l'Amerique), כרך שני https://ia600203.us.archive.org/4/items/outremernotessur02bouruoft/outremernotessur02bouruoft.pdf, עמ' 72). אחרי שקבע גם הוא שהחינוך שלנו עושה רק בורגנים צרי אופק בלי יוזמה ובלי כח רצון, או אנארכיסטים, „אותם שני סוגים אסוניים באותה מידה של איש הציויליזציה הנכשל ברדידות נטולת כח או בטירוף הרסני" עורך המחבר השואה, שאי אפשר לתת עליה את הדעת ביותר מדי כובד ראש, בין בתי הספר התיכוניים הצרפתיים שלנו, אותם בתי חרושת להשחתת כל מידה טובה, ובין בתי הספר האמריקניים המכינים באופן כל כך ראוי להתפעלות את האדם לחיים. רואים שם בבירור את התהום הפעורה בין העמים שהם דמוקרטיים באמת ובין אלה שאין להם דמוקרטיה אלא בשיחתם וכלל וכלל לא במחשבותיהם.

התנוונות.

פרק שני גורמים ישירים לדעות הקהלים

סקרנו את הגורמים הרחוקים והמכינים המקנים לנפש הקהלים נכונות מיוחדת לקבל דברים ומאפשרים אצלה פריחה והבשלת של רגשות מסוימים ותפיסות והשקפות מסוימות. נותר לנו עתה לעיין בגורמים המסוגלים להשפעה ישירה ומיידית. נראה בפרק שיבוא איך צריך לנהל את הגורמים האלה כדי שיוכלו ליצור כל תוצאותיהם.

בחלק הראשון של החיבור הזה למדנו על הרגשות, הרעיונות והמושגים, החשיבה ההגיונית של קהלים; ומהכרה זו ברור שאפשר להסיק באופן כללי על האמצעים לעשיית רושם בנפשם. אנחנו כבר יודעים מה מפעם את דמיון הקהלים, כוח פעולתם והדבקתם של דברים המוכנסים בראש, בעיקר כאלה שמוצגים בצורת תמונות. אבל הואיל והדברים המוכנסים לראש יכולים לבוא ממקורות שונים מאד, יכולים הגורמים המסוגלים לפעול על נפש הקהלים להיות שונים זה מזה. על כן צריך לבחון אותם בנפרד. ואין זה תרגיל עקר חסר תועלת. הקהלים דומים במקצת לספינקס של האגדה הקדמונית: צריך לדעת לפתור את החידות שמציבה לפנינו הפסיכולוגיה שלהם, כי מי שלא ידע זה הם יבלעו אותו.

1. תמונות, מלים וסיסמאות

כשלמדנו על דמיון הקהל ראינו שהוא מתרשם בעיקר מתמונות. אותן תמונות אינן תמיד בהישג ידנו, אבל אפשר להעלותן ברוח על ידי שימוש מושכל במילים ובסיסמאות. כשמנהלים את הדבר באומנות יש להן ממש אותו כוח מיסתורי שייחסו להן לפעמים העוסקים בכישוף. הן מולידות בנפשם של קהלים את הסערות העזות ביותר, והן יכולות גם כן להרגיע אותם. אפשר היה להקים פירמידה גבוהה הרבה יותר מזו של ח'ופו הזקן רק בעצמות בני האדם שנפלו קרבן לכוחן של מילים וסיסמאות.

כוחן של מלים קשור לתמונות שהן מעלות ברוח ואינו תלוי כלל במשמעות המלים כפי שהיא. לפעמים אלה שמובנן פחות ברור ומוגדר פועלות חזק ביותר. כמו למשל הביטויים דמוקרטיה, סוציאליזם, שיוויון, חופש וכו' אשר משמעותם כל כך מעורפלת שלא יספיקו כרכים עבים כדי לדייק בהבהרתה. ויותר מכל בטוח שכוח כישוף ממש כרוך בהברותיהם הקצרות, כאילו הכילו בתוכן את הפתרון לכל הבעיות. הביטויים הללו מחברים ליצירה אחת את הציפיות המגוונות ביותר והתקוה למימושן.

הגיון ונימוקים שכליים לא יצלחו במאבק נגד מלים וסיסמאות מסוימות. אותן מבטאים בחרדת קודש בפני הקהלים; ומשהן בוטאו, כל פנים לובשים יראת כבוד וכל קומה נכפפת. רבים רואים בהן בעין כחות טבע, עצמות על-טבעיות. הן מעלות בנשמות תמונות נוראות הדר והוד וללא קוי מתאר ברורים, אך עצם העירפול האופף אותן עוד מגדיל את כוחן המיסתורי. הן האלוהויות הבלתי-נתפסות החבויות בירכתי המשכן ואשר העובד אותן ניגש אליהן רק ברעדה.

הואיל והתמונות העולות ברוח על ידי המלים אינן תלויות במשמעות המלים, הרי אותה סיסמה מעלה בעידנים שונים ובעמים שונים תמונות שונות. למלים מסוימות נצמדות באופן ארעי תמונות מסוימות: המלה אינה אלא הכפתור שבלחיצתו מופיעה התמונה.

לא כל המלים ולא כל הסיסמאות יכולות לחולל בדמיון תמונות; ויש מהן אשר אחרי שחוללו תמונות משתמשים בהן ואינן עוד מעוררות כלום ברוח. הן הופכות אז לצלילים ריקים שתועלתם הראשית היא לשחרר את המשתמש בהן מהחובה לחשוב. עם מאגר קטן של סיסמאות ומטבעות לשון שלמדנו בנעורינו יש לנו כל מה שצריך כדי לעשות דרכנו בחיים בלי הצורך המעייף לחשוב מחשבות על כל דבר בעולם.

כשמתבוננים בשפה של עם רואים שהמלים שהיא מורכבת מהן משתנות לאט מאד במהלך העידנים; אבל מה שמשתנה בלי הרף הוא התמונות שהן מעלות או המשמעות הכרוכה בהן; ומפני סיבה זאת הגעתי בספר אחר למסקנה זו שהעתקה נאמנה ממש משפה אחרת, ובמיוחד כשהיא של עם שאיננו קיים עוד, לא תיתכן כלל. מה אנחנו עושים למעשה כשאנחנו מציבים ביטוי צרפתי במקום

ביטוי לטיני, יווני או סנסקריטי, או אפילו כאשר אנחנו משתדלים להבין ספר שנכתב בשפתנו שלנו אנו לפני מאתים או שלוש מאות שנה? אנחנו פשוט מחליפים בתמונות ובמושגים שאיחסן העידן המודרני בשכלנו את המושגים והתמונות השונים בתכלית שהוליד העידן העתיק בנפשם של גזעים שהיו נתונים לתנאי קיום בלי שום הקבלה בתנאי קיומנו אנו. כשאנשי המהפכה האמינו שהם מעתיקים־מחקים את היוונים והרומאים, מה הם עשו אם לא זה שהלבישו למלים העתיקות מובן שמעולם לא היה להן. וכי איזה דמיון יתכן בין מוסדות היוונים ובין אלה שמכנים אותם בימינו במלים מקבילות? וכי מה היתה אז רפובליקה אם לא מוסד של שלטון שועים במהותו שנוצר מהתאחדותם של רודנים קטנים המושלת על המון עבדים המוחזקים בכניעות מוחלטת ביותר. אותן חבורות שועים מאורגנות שהיו מבוססות על העבדות לא יכולות היו להתקיים אף רגע בלעדיה.

והמלה חופש, מה היא יכלה לסמל שהוא דומה למה שאנחנו מבינים ממנה כיום, בעידן שבו לא חשב איש על האפשרות של חופש החשיבה, ואשר בו לא היה פשע גדול יותר ונדיר יותר מדיון ספקני על האלים, החוקים והמנהגים של העיר? מלה כגון ארץ מולדת, מה היתה משמעותה בנפש אתונאי או איש ספרטה אם לא הפולחן של אתונה או של ספרטה ובשום אופן לא של „יוון", שכן יוון היתה מורכבת ממדינות שהיו תמיד נלחמות זו נגד זו. אותה מלה ארץ מולדת, מה מובן היה לו אצל הגאלים העתיקים שהיו מחולקים לשבטים נלחמים זה בזה, מגזעים, מלשונות ומדתות שונות, שאותם ניצח יוליוס קיסר בקלות מפני שתמיד היו לו בעלי ברית מביניהם. רק רומה נתנה לגאליה ארץ מולדת בתתה לה אחדות פוליטית ודתית. מבלי שאפילו נרחיק כל כך, אם נחזור רק מאתים שנה לאחור, היאמין אדם שלאותה מלה ארץ מולדת היה אותו תוכן של מושג כמו היום אצל הנסיכים הצרפתיים כגון קונדה הגדול[70] שהתחברו עם חוצי ארצות נגד ריבונם החוקי? ושוב אותה מלה כלום לא היה לה מובן שונה אצל מהגרי המהפכה שהאמינו שהם מצייתים לחוקי הכבוד בהילחמם נגד צרפת ושמבחינת נקודת מבטם הם אכן צייתו להם, לפי שהחוק הפאודאלי קשר את הווסאל לאדון ולא לארץ ובמקום שהיה האדון שם היתה ארץ המולדת האמיתית.

מרובות המלים שמובנן השתנה שינוי עמוק מעידן לעידן ואשר אין אנחנו יכולים להצליח להבינן כמו שהיו מבינים אותן בימים ההם אלא אחרי מאמץ ממושך. טעם רב יש במה שנאמר שצריך לקרוא הרבה מאד כדי להבין אפילו רק מה אמרו לאבות אבותינו מלים כגון „המלך" ו„משפחת המלוכה". מה דינם אפוא של ביטויים עוד יותר טעונים ומורכבים?

יש אפוא למלים רק משמעות ניידת וארעית המשתנה מעידן לעידן ומעם לעם, וכשאנחנו מבקשים לפעול באמצעותן על קהל אז מה שצריך לדעת הוא המובן שיש להן בשביל אותו קהל באותו זמן, ולא המובן שהיה להן לפנים שיכול להיות להן אצל יחידים שנפשם בנויה אחרת.

כמו כן, משסיגלו להם הקהלים בעקבות החלפות אמונות ותהפוכות פוליטיות דחיה נפשית עמוקה כלפי התמונות המועלות על ידי מלים מסוימות, הכרח ראשון הוא בעבור איש המדינה האמיתי — להחליף את המלים שלו, וזאת, יש להבין, מבלי לגעת בדברים עצמם, שכן הללו קשורים יותר מדי למבנה אישיות תורשתי מכדי שהיו יכולים להשתנות. בעל כושר השיפוט המעולה טוקויל[71] העיר עוד לפני זמן רב שעבודת הקונסולט והאמפיר[72] היתה בראש ובראשונה להרגיל מלים ברובן חדשות למוסדות שרובן היו מן העבר, כלומר להחליף מלים שהעלו תמונות שנואות בדמיון ההמונים במלים אחרות שבהיותן חדשות לא גררו עמהן אותם דמיונות. אותו „חלק המלך" שנקרא לפני המהפכה taille נקרא מעתה contribution foncière (השתתפות בנטל על פי המקרקעין); מה שהיה שנוא

70 https://he.wikipedia.org/wiki/לואי_השני_דה_בורבון,_נסיך_דה_קונדה

71 https://he.wikipedia.org/wiki/אלכסיס_דה_טוקוויל

72 שני שמות שנתן נפוליאון לשלטונו כמושל יחיד

בשם gabelle כונה „היטל מלח" והתקבל בהכרת בל יגונה; במקום aides (בלו) אמרו עכשיו „השתתפויות עקיפות בנטל" ו„מכס מגולם"; אגרת אגודות האומנים קבלה את השם החדש והנאה „פטנט", וכן על זה הדרך.

אחד התפקידים המהותיים ביותר של המדינאים הוא אפוא לכנות בשמות אהודים, או לפחות לא שנואים, את העניינים שההמונים אינם יכולים לסבול אותם תחת שמותיהם הישנים. כוחן של מלים גדול כל כך שמספיק לקרוא לדברים השנואים ביותר בשמות נבחרים היטב כדי שההמונים יקבלו אותם. בצדק מעיר טן שבקריאות החירות והאחוה, מלים שסחפו אז את ההמונים, יכלו היעקובינים „לכונן עריצות נוסח דאהומי, חבר שופטים כמו זה של האינקויזיציה, קרבנות אדם במאות שדמו לאלה של מכסיקו העתיקה". אומנותם של מושלים כמו זו של עורכי הדינים היא בראש ובראשונה חכמת ניהול המלים. אחד הקשיים הגדולים של אומנות זו הוא שבאותה חברה עצמה אותן מלים עצמן במקרים רבים נושאות משמעות שונה ברבדים חברתיים שונים. מעמדות שונים לכאורה משתמשים באותן מלים, אך לעולם אינם מדברים אותה שפה.

בדוגמות שקדמו היה הזמן הגורם הראשי להשתנות משמעות המלים. אבל אם נקח בחשבון גם את גורם הגזע, נראה אז שבאותו עידן עצמו אצל עמים המצוולזים באותה מידה אך בני גזעים שונים שייכות אותן מלים במקרים רבים מאד למושגים שונים בתכלית. אי אפשר להבין את ההבדלים האלה בלי נסיעות רבות, ולכן לא ארחיב עליהם. אסתפק בהערה שאלה דוקא אותן מלים היותר שימושיות אצל ההמונים שמובנן משתנה ביותר מעם לעם, כגון מילות הקסם דמוקרטיה וסוציאליזם השגורות כל כך כיום בפי כול.

אלה מתיחסות במציאות לרעיונות ולתמונות ממש הפוכים בנפש הלטינית ובנפש האנגלו־סכסית. אצל הלטינים המלה דמוקרטיה מסמלת יותר מכל ביטול רצונו ויוזמתו של היחיד מול אלה של הכלל המיוצג על ידי המדינה. המדינה היא אשר עליה מוטל יותר ויותר לנהל את הכל, לרכז, לשווק ולייצר הכל. היא תמיד הכתובת שפונות אליה כל המפלגות בלי יוצא מהכלל, הרדיקלים, הסוציאליסטים והמלוכנים. אצל האנגלוסכסי ובייחוד זה שבאמריקה אותה מלה דמוקרטיה מסמלת להיפך פיתוח נמרץ של הרצון ושל הפרט, ביטול גם כן מושלם כל כמה שאפשר של המדינה, אשר חוץ מהמשטרה, הצבא והיחסים הדיפלומטיים אין מניחים לה שום דבר לנהלו, אפילו לא את מערך ההשכלה. על כן אותה מלה עצמה המציינת אצל עם אחד ביטול רצון היחיד ויוזמתו ומשקל־יתר של המדינה מציינת אצל עם אחר פיתוח קיצוני של אותו חופש רצון ואותה יוזמה וביטול מוחלט של המדינה.[IB12]

2. אשליות

למן שחר הציוויליזציות היו הקהלים תמיד נתונים להשפעת אשליות. יוצרי אשליות הם מי שהקימו להם את רוב ההיכלות, האנדרטאות והמזבחות. אשליות דתיות בעבר, אשליות פילוסופיות וחברתיות כיום, תמיד שבים ומוצאים אותן ריבונים רבי עצמה בראש כל הציוויליזציות שפרחו בזו אחר זו על כוכב הלכת שלנו. בשמן נבנו מקדשי בבל ומצרים והבניינים הדתיים של ימי הביניים, בשמן נהפכה אירופה כולה מלמטה למעלה לפני מאה שנה, ואין אחד בכל מושגינו בתחום האמנות, הפוליטיקה או החברה שאינו נושא חותמן העמוק. לפעמים האדם מפיל אותן במחיר תהפוכות מחרידות, אבל נראה שהוא נדון לחזור תמיד ולהרים אותן. בלעדיהן לא יכול היה לצאת מהברבריות הקמאית ובלעדיהן עודנו עלול לחזור ולנפול לתוכה. הן צללי שוא, בלי ספק; אבל אותן בנות חלומותינו הן שהכריחו את העמים ליצור כל מה שעושה את הברק של האמנויות וגדולת הציוויליזציות.

„אילו השמדנו במוזיאונים ובספריות, אילו השליכו למטה על מרצפות החצרות את כל היצירות וכל שכיות האמנות שנשמתן הופחה להן מהדתות, מה היה נשאר

IB12 בספר *החוקים הפסיכולוגיים של התפתחות העמים* הארכתי בהבדל המפריד בין האידיאל הדמוקרטי הלטיני והאידיאל הקמוקרטי האנגלו-סכסי. בדרך עצמאית ובעקבות מסעותיו הגיע מר פול בורז'ה בספרו האחרון *מעבר לים* למסקנות כמעט זהות לשלי.

מהחלומות האנושיים הגדולים? לתת לבני אדם אותו חלק של תקוה ושל אשליה שבלעדיו אינם יכולים להתקיים, היא התכלית המצדיקה קיומם של אלים, גיבורים ומשוררים. מזה חמישים שנה נראה שהמדע לוקח עליו תפקיד זה. אבל מה שהוריד קרנו בלבבות הצמאים לאידיאל הוא שאיננו מעז להבטיח די ואיננו יודע לשקר כמו שצריך."[13]

הפילוסופים של המאה האחרונה קידשו מלחמה על האשליות הדתיות, הפוליטיות והחברתיות שבהן חיו אבותינו במשך מאות רבות של שנים. בנפצם אותן הם ייבשו את מקורות התקוה וההשלמה עם המצב הקיים. מאחרי דמיונות השוא הנשרפים על המוקד הם מצאו את כוחות הטבע העיוורים והחרשים. הללו אינם נותנים הנחות לחולשה ואינם יודעים רחמים.

עם כל התקדמותה עדיין לא יכלה הפילוסופיה להציע להמונים שום אידיאל שהיה בו כח להקסימם; אך בהיותם זקוקים לאשליות בכל מחיר, הם מנתבים דרכם, כמו חרק הנמשך אל האור, אל הנואמים המספקים להם אותן. הגורם הגדול בהתפתחות העמים לא היה מעולם האמת, אבל היתה זו הטעות. ואם כוח הסוציאליזם כיום רב כל כך, זה מפני שהוא האשליה היחידה שהיא עדיין חיה. חרף כל ההוכחות המדעיות הוא מוסיף לגדול. כחו הראשי הוא שמגינים עליו מוחות הריקים מהכרת מציאות הדברים ושאין בהם ידיעה שהיתה עשויה להפריע להם להעז ולהבטיח באומץ לאדם את האושר וההצלחה. האשליה החברתית מושלת עכשיו על כל החרבות שהצטברו מהעבר, והעתיד שייך לה. קהלים מעולם לא היו צמאים לאמיתות. מול ממצאים עובדתיים שאינם מוצאים חן בעיניהם מסבים קהלים פניהם, כי מעדיפים הם להכתיר את הטעות כאל אם הטעות מפתה אותם. מי שיודע להשלותם בקל ישלוט עליהם; המנסים לשלול מהם אשליותיהם תמיד יהיו קרבנותיהם.

3. הנסיון

הנסיון הוא הכלי היעיל כמעט היחיד כדי להשכין קבע אמת כלשהי בנפש הקהלים ולנפץ אשליות שנעשו מסוכנות יותר מדי. עדיין צריך שהנסיון יתממש בקנה מידה גדול מאד ויחזור על עצמו פעמים הרבה. הנסיונות שחוה דור אחד בדרך כלל אינם מועילים לדור הבא; והיא הנותנת שעובדות היסטוריות המובאות כראיות לטיעונים לא תשגנה את המבוקש בהן. תועלתן היחידית היא להוכיח עד כמה צריכים הנסיונות לחזור עידן אחר עידן כדי להשיג השפעה כלשהי ורק לערער אי זו טעות אחרי שהיא השתרשה בנפש ההמונים.

המאה שלנו וזאת שקדמה לה תוזכרנה בלי ספק על ידי היסטוריוני העתיד בתקופה של התנסויות מעניינות. בשום עידן לא נוסה כל כך הרבה.

הענק בניסויים היתה המהפכה הצרפתית. כדי לגלות שחברה לא נבנית מאפס לפי הנחיות התבונה הטהורה היא טבחה כמה מיליוני בני אדם והפכה את אירופה כולה מלמטה למעלה במשך עשרים שנה. כדי להוכיח לנו בניסויי שהקיסרים עולים ביוקר לעמים הממליכים אותם היה צורך בשני ניסויים הרי חורבן בתוך חמישים שנה, ועל אף בהירות הממצאים לא נראה שהם היו משכנעים דיים. הניסוי הראשון עלה בכשלושה מיליוני חיי אדם ובפלישת זרים לצרפת, השני בקטיעת חבל ארץ ובהכרח להחזיק צבאות קבע. הניסוי השלישי כמעט נוסה לפני זמן לא רב ויום יבוא בוודאי שייעשה. כדי להביא אומה שלמה להודות שהצבא הגרמני העצום והאדיר לא היה, כמו שלימדו אותה לפני שלושים שנה, איזה מין משמר לאומי שאין בו כדי להזיק,[IB14] היה

---

[13] Daniel Lesueur (זה שם-עט < https://fr.wikipedia.org/wiki/Jeanne_Loiseau >)

[IB14] דעת ההמונים נוצרה במקרה הזה על ידי אותם שיוכים-ביחד בחשיבה מגושמת של דברים שאין ביניהם דמיון אשר מנגנונם ביארתי לעיל. הואיל ומה שנקרא עכשיו אצלנו משמר לאומי מורכב מחנוונים שאננים בלי רמז רחוק של משמעת ואי אפשר לקחתו ברצינות, מי ששמעו שם הדומה לשמו העלו ברוחם אותן תמונות וחשבוהו ללא-יוצלח כמו הדבר שהכירו בשם זה. לטעות ההמונים היו שותפים, כמו שקורה פעמים הרבה לדעות שהן נחלת הכלל, מכווני הדעות של הקהלים. בדיון שהושמע ב-31 בדצמבר 1867 בבית הנבחרים ושפורסם בידי מר א. אוליביה בספר שיצא לאור באחרונה, חזר איש מדינה אחד שהלך פעמים הרבה בעקבות דעת ההמונים אך מעולם לא לפניה, הלוא הוא מר תייר < https://fr.wikipedia.org/wiki/Adolphe_Thiers > , על האמירה שפרוסיה, חוץ מצבא סדיר שמספרו שוה פחות או יותר לזה של צבאנו, אין לה אלא משמר לאומי המקביל לזה שיש לנו ושעל כן אין בו חשיבות; קביעות המדויקות באותה מידה כמו תחזית אותו מדינאי עצמו על מעט העתיד הצפוי למסילות

צורך במלחמה האיומה שעלתה לנו במחיר כה יקר. כדי להכיר בעובדה שמדיניות של מכסי מגן וכיוצא באלה העדפות מלאכותיות מרושׁשׁת את העמים המאמצים אותה, יידרשו לפחות עשרים שנה של נסיונות קטסטרופליים. אפשר היה להביא עוד דוגמות עד אין מספר.

4. ההגיון

במניין הגורמים המסוגלים לעשות רושם על נפש הקהלים אפשר היה לוותר לגמרי על איזכור ההגיון, אילולא צריך היה להצביע על הערך השלילי של השפעתו.

כבר הראינו שעל קהלים אי אפשר להשפיע בטיעונים הגיוניים ושהם מבינים רק קישורי דימויים ברוח מגושמת. כמו כן פונים לרגשותיהם ולעולם לא לתבונתם הנואמים היודעים איך לעשות עליהם רושם. לחוקי ההגיון אין כל פעולה עליהם.[IB15] כדי לשכנע קהלים צריך קודם לעמוד על הרגשות המפעמים אותן, להעמיד פנים של שותפות בהם איתם, אחר כך לנסות לשנותם על ידי העלאתם באמצעות קישורי רעיונות מרומזים של תמונות מסוימות בעלות עצמת שיכנוע; וחייבים לדעת כשצריך לחזור לאחור, לחוש בכל רגע את הרגשות הנוצרים מהדברים. ההכרח הזה לשנות ולהתאים בלי הרף לשונו על פי התוצאה שהיא מחוללת ברגע שהיא נאמרת מהממת מראש כל מי שהכינו להם נוסח נאום מראש; שם הולך הנואם אחר מחשבתו שלו ולא אחרי מחשבת שומעיו, ובגלל זה בלבד השפעתו הופכת אפסית.

מוחות הגיוניים המורגלים להשתכנע משרשרות טיעונים והיסקים דחוסים במקצת אינם יכולים להתאפק מהזדקק לאותו אופן של שיכנוע כשהם פונים לקהלים, ותמיד מפתיע אותם העדר כח המחץ של טיעוניהם. „ההוכחות המתימטיות המיוסדות בדרך כלל על ההיקש המופתי, כלומר על אסוסיאציות של זהות", כתב לוגיקן אחד, „הן הכרחיות ... ההכרחיות היתה כופה הסכמה אפילו על חומר אנאורגני חסר צורה, אילו היה זה מסוגל לעקוב אחרי אסוסיאציות של זהות." אין ספק שכן הוא; אבל קהל איננו מסוגל יותר לעקוב אחריהן מחומר אנאורגני חסר צורה, ואפילו רק לשמוע אותן אין לקהל יכולת. ינסה נא מי שירצה לשכנע בטיעונים הגיוניים מוחות פרימיטיבים, כגון פראים או ילדים, ויווכח בערכו הקלוש של אופן טיעון זה.

אין אפילו צורך לרדת עד רמת הפרימיטיבים כדי לראות את חוסר היכולת הגמור של טיעונים הגיוניים כשהם מוצבים נגד רגשות. ניזכר נא פשוט כמה איתנות היו במשך מאות ארוכות של שנים אמונות תפלות דתיות המנוגדות להגיון הבסיסי הפשוט ביותר. במשך כמעט אלפיים שנה היו המוחות הנאורים ביותר כפופים לחוקיהן, וצריך היה להגיע עד לעידן המודרני כדי שאמיתותן תהיה אפילו נושא לוויכוח. היה־היו בימי הבינים וברנסנס אנשים צלולי ראש; לא היה בהם אחד שהתבונה הראתה לו את הצדדים הילדותיים באמונותיו התפלות והולידה אצלו צל של ספק על מעללי השטן הרעים או על הצורך לשרוף את המכשפים.

שמא צירך להצטער על שלא תמיד התבונה היתה מדריכת ההמונים? לא נעז לומר כן. השכל האנושי לא היה מצליח מעולם להעלות את האנושות על פסי הציויליזציה באותו להט ובאותו אומץ שבהם העלו אותה דמיונות השוא שלה. אותם דמיונות, ילידי הבלתי־מודע המנהל אותנו, אין ספק שהם הכרחיים. כל גזע נושא בתוך מבנהו הנפשי את חוקי תעודתו, ואולי לחוקים האלה הוא מציית

הברזל.

IB15 תצפיותי הראשונות על אמנות הרשמת הקהלים ועל העזר החלוש שמספקים בעניין זה כללי ההגיון היו עוד בזמן המצור על פריס, ביום שראיתי איך מביאים אל הלובר שבו ישבה אז הממשלה את המרשל ו... אשר המון זועם טען שתפסו אותו לוקח את תכנית הביצורים כדי למכור אותה לפרוסים. חבר ממשלה אחד, ג. פ..., שהיה נואם בחסד עליון, יצא לדבר על לב ההמון שתבע להוציא את האסיר להורג תיכף ומיד. ציפיתי שהנואם יוכיח כמה מופרכת ההאשמה באומרו שהמרשל הנאשם היה בדיוק אחד ממתכנני הביצוע של אותם ביצורים אשר תרשימם חוץ מזה היה נמכר בכל חנויות הספרים. לתדהמתי — הייתי אז צעיר מאד — הדברים שאמר היו לגמרי אחרים. „צדק ייעשה", צעק הנואם בגשתו אל האסיר, „צדק ללא רחמים. הניחו לממשלת ההגנה הלאומית להשלים את חקירתכם. עד להשלמת ההליך נחזיק את הנאשם במעצר." בראותו שרצונו נעשה, כפי שנראה, נרגע הקהל והתפזר, ומקץ רבע שעה יכול המרשל לשוב לביתו. הוא היה בלי ספק נקרע לגזרים אילו ניסה הנואם על הקהל המרוגש וזועם את הטיעונים ההגיוניים אשר נראו לי בנערותי הבלתי מנוסה כל כך משכנעים.

מכח יצר שאין מפניו מפלט, אפילו בדחפיו הנראים בלתי מחושבים ביותר. דומה לפעמים שהעמים נתונים לממשל כחות עלומים המקבילים לאלה שמחייבים את הבלוט להפוך לאלון או כוכב השביט לרוץ על מסלולו.

המעט שאנחנו יכולים לגשש ולהשיג מהכחות האלה צריך לחפשו במצעד הכללי של התפתחות עם ולא בעובדות המבודדות שמהן לפעמים נראה שהתפתחות זו עולה. אילו לקחנו בחשבון רק אותן עובדות מבודדות היה נראה שבהיסטוריה מושלת מקריות בלתי מתקבלת על הדעת. לא היה זה דבר מסתבר שנגר בור מהגליל יכול היה להיעשות במשך אלפיים שנה לאל כל־יכול אשר על שמו נוסדו הציויליזציות החשובות ביותר; בלתי מסתבר גם כן שאיזה כנופיות של ערבים שיצאו ממדבריותם יוכלו לכבוש רובו של העולם היווני־רומי העתיק ולייסד ממלכה גדולה מזו של אלכסנדרוס; שוב בלתי־מסתבר שבאירופה זקנה מאד ונמשלת בידי מדרגי מושלים קשוחים יכול סגן תותחנים עלום שם להצליח ולמלוך על קהל עמים ומלכים.

נניח על כן את ההגיון לפילוסופים אך לא נדרוש אותו יותר מדי שיתערב בהנהגת בני אדם. אין זה בהגיון, ובמקרים רבים זה בניגוד להגיון, שנוצרים רגשות כגון כבוד, ויתור על תועלת עצמית, אמונה דתית, אהבת התהילה והמולדת, שהיו עד היום המשאבים הגדולים של כל הציויליזציות.

פרק שלישי מנהיגי קהלים ואמצעי השיכנוע שלהם

המבנה הנפשי של קהלים מוכר לנו עכשיו, ואנחנו גם יודעים אלה הם המניעים המסוגלים לעשות רושם על נפשם. נשאר לנו לחקור איך צריך ליישם את המניעים האלה ומי יכול להפעילם באופן מועיל.

1. מכווני דעתם של קהלים

משנאסף יחדיו מספר מסוים של יצורים חיים, בין אם המדובר בלהקת חיות או בקהל בני אדם, הם מכפיפים עצמם מתוך אינסטינקט תחת סמכות של מנהיג.

בקהלים של בני אדם בהרבה מקרים המנהיג רק נותן כיוון, אבל גם ככה תפקידו חשוב. הרצון שלו הוא הגרעין שסביבו מתגבשות ומזדהות הדעות. הוא מהוה את היסוד הראשי של אירגון קהלים המלוהקים מבני אדם השונים זה מזה, והוא מכין את התארגנותם בכתות. בינתיים הוא מנהג אותם. הקהל הוא עדר משתעבד שלא ידע לעולם להסתדר בלי אדון שינהג אותו.

מנהג כזה היה במקרים רבים בעצמו אחד המנוהגים. הוא כושף בעצמו על ידי הרעיון שהוא נעשה לו מפיץ משולח. הרעיון השתלט עליו עד שכל דבר אחר נעלם וכל דעה שיש בה ניגוד לרעיון נראית לו טעות או אמונה תפלה. כמו למשל רובספייר שהיה מכושף מהרעיונות הפילוסופיים של רוסו והשתמש בשיטות של אינקויזיציה כדי להפיצן.

מנהגי קהלים ברוב המקרים אינם אנשי מחשבה עמוקה אלא אנשי פעולה. אך מעט יש בהם מהחזון ואי אפשר שיהיו צופים לעתיד, שכן הראיה איך יתפתחו הדברים בדרך כלל מובילה לספקות ולהימנעות מפעולה. הם באים לרוב מבין אותם נברוטים, אותם מרוגשים, אותם זרים למחצה שמדדים על גבול השטות. אבסורדי כל כמה שיוכל להיות הרעיון שעליו הם מגינים או שאליו הם חותרים, כל הגיון ימס בלהט משוכנעותם שהוא האמת. בוז והתנכלויות לא יגעו אליהם, או שרק ידרבנו אותם יותר. שיקולי טובת עצמם, המשפחה, הכל מוקרב. יצר הקיום עצמו התאיין אצלם, עד כדי כך שבמקרים רבים השכר היחיד שהם דורשים לעצמם הוא עינויים ומוות על קדושת רעיונם. אש האמונה הבוערת בהם מעניקה למילותיהם כושר חדירה מעולה לראשי הבריות. קהל תמיד יטה אזניו לאדם בעל רצון עז שידע לכפות עצמו עליו. בני האדם בהיותם קהל מאבדים כל רצון עצמי משלהם ופונים באינסטינקט למי שיש לו רצון.

מכווני כיוונם לא חסרו מעולם לעמים; אבל צריך שכולם יהיו מפועמים באמונות הבטוחות והחזקות שעושות מטיפים משולחים. תמיד יש נואמים ממולחים ההולכים רק אחרי תועלת עצמם ומנסים לשכנע בהחנפה ליצרים אפלים. השפעתם בדרך זו יכולה להיות גדולה מאד, אבל תמיד היא רק לפי שעה. המשוכנעים הגדולים שעוררו את נפש ההמונים,

אנשים מסוג פטר המתבודד, לותר, סבונרולה, אנשי המהפכה, הם לא הקסימו את הרבים עד שהיו מוקסמים בעצמם באמונתם. אז הם יכלו ליצור בנפשות אותו כח אדיר הקרוי אמונה, ההופך את האדם לעבד מוחלט של חלומו.

ליצור אמונה, בין אם מדובר באמונה דתית, באמונה פוליטית או חברתית, באמונה במפעל, באישיות, ברעיון, יצירה כזאת היא בראש ובראשונה מה שמכווני הדעות הגדולים עושים, והוא הסיבה מדוע השפעתם תמיד גדולה מאד. מכל הכחות העומדים לרשות האנושות האמונה היתה תמיד אחד הגדולים ביותר, ויש טעם שהאוון גליון מייחס לה היכולת להעתיק הרים ממקומם. לתת לאדם אמונה פירושו להעצים כחו עשרת מונים. המאורעות הגדולים בהיסטוריה חוללו בידי מאמינים עלומי שם שלא היתה להם אלא אמונתם. לא בידי המלומדים ובידי הפילוסופים, בייחוד הסקפטיים, נבנו הדתות הגדולות ומנוהל העולם, גם לא האימפריות האדירות חובקות כדור הארץ.

אולם בדוגמות כגון אלה מדובר במנהיגים גדולים, והם נדירים דיים שההיסטוריה סופרת אותם בקלות. הם ראשו של סולם היורד ברצף מאותם מנהיגי רוחות ומפעילי אדם אדירי עצמה עד לפועל שמכשף בפונדק אפוף עשן לאט לאט את חבריו בחזרתו בלי הרף על אי־אילו סיסמאות שאותן איננו ממש מבין, אך אשר יישומן, ככה הוא אומר, צריך להביא בבטחון להגשמת כל החלומות וכל התקוות.

בכל חוגי החברה, מהגבוהים ביותר עד לשפלים ביותר, מעת שהאדם איננו מבודד הוא נופל במהרה תחת חוקו של מנהיג. רובם של בני אדם, במיוחד בהמוני העם, אין להם מחוץ לתחומם הייחודי שום מושג ברור ומוסבר בהגיון על המציאות. אינם מסוגלים להתנהל בעצמם. המנהיג משמש להם כמורה דרך. תפקידו יכולים למלא לעת צורך גדול, אך לא באופן מושלם, אותם פרסומים עתיים המייצרים דעות בשביל קוראיהם ומספקים להם אותן סיסמאות מן המוכן שפוטרות מחשיבה.

שררתם של מכווני הדעות רודנית מאד ואינה מגיעה לשליטה אלא על ידי הרודנות הזאת. כבר העירו פעמים הרבה באיזו קלות הם גורמים לבריות לציית להם, הגם שאין להם שום אמצעי לתמוך בו את סמכותם, בשכבות הפועלים הסוררות ביותר. הם קובעים את שעות העבודה, את תעריפי המשכורות, הם מחליטים על שביתות ומתחילים ומפסיקים אותם בשעה שהם קובעים.

כיום יותר ויותר תופסים מכווני הדעות את מקום הרשויות הרשמיות עד כמה שהללו מאפשרות פיקפוק בהן והחלשתן. שלטון הרודנות של האדונים החדשים האלה גורם שהקהלים מצייתים להם באילוף מרצון הרבה יותר משהיו מצייתים לכל ממשל. אם בגלל מקרה כלשהו נעלם המנהיג ולא מיד נכנס במקומו מחליף, חוזר הקהל להיות אוסף של יחידים בלי לכידות וכח התנגדות. בשביתה האחרונה של עובדי הכרכרות בפריס הספיק מעצרם של שני המנהיגים שהיו מנצחים עליה כדי לגרום לסיומה. אין זה יצר החירות אלא בקשת השיעבוד מה שמושל תמיד בנפש הקהלים. כל כך נכספים הם לציית שהם מכפיפים עצמם באינסטינקט למי שמכריז על עצמו כאדוניהם.

אפשרית הבחנה חותכת למדי בתוך המעמד הזה של מכווני הקהלים. הסוג האחד הם אנשים נמרצים, בעלי רצון חזק — אך לפי שעה בלבד; האחרים, והם נדירים הרבה יותר מאנשי הסוג הראשון, הם אנשים שכוח רצונם עז וחוץ מזה גם מתמיד. אנשי הסוג הראשון אלימים, נועזים, אמיצים. הם שימושיים בעיקר להנהגת פעולה כוחנית פתאום בהפתעה, לסחיפת קהלים אחריהם למרות הסכנה, ולהפיכת מי שאך אמש גויסו לגיבורי קרב. מהסוג הזה היו, לדוגמה, ניי ומוראט תחת נפוליאון הראשון; דוגמתם בימינו היה גריבלדי, שהיה הרפתקן חסר כשרון אך מלא מרץ, והוא הצליח עם קומץ אנשים להשתלט על מלכות נאפולי הישנה שמגיניה היו צבא ממושמע.

ואולם הגם שהמרץ של אותם מכוונים מסוגל לביצועים, הוא רגעי ואינו מתקיים הרבה מעבר להתרגשות שיצר. משהם חוזרים ושטים בזרם החיים הרגילים, מתגלה ברבים מהגיבורים שאותו מרץ הפיח נשמה באפם, כדוגמת

אלה שהזכרתי לפני רגע, חולשה מפליאה ביותר. דומה כאילו אינם מסוגלים לחשוב לעומק ולהתנהל בנסיבות הפשוטות ביותר, אף על פי שידעו היטב לנהל אחרים. יש מכווני קהלים היכולים לתפקד רק אם הם עצמם מרוגשים בלי הרף, כשיש להם תמיד מעליהם איש או רעיון, כשהם הולכים לפי קו מסומן בבירור.

הסוג השני של המכוונים, זה של בעלי כח הרצון המתמיד, למרות חזותם הנוצצת פחות השפעתם רצינית הרבה יותר. לסוג הזה שייכים מי שבאמת ייסדו דתות או חוללו מפעלים גדולים: כגון פאולוס מפיץ הנצרות, מוחמד, קולומבוס, או לספס המהנדס של תעלת סואץ. לא חשוב אם הם בעלי תפיסה מהירה ומעמיקה או צרי אופקים, העולם תמיד יהיה שלהם. כח הרצון האיתן שלהם הוא תכונה נדירה עד מאד וחזקה מאד המכניעה לפניה כל דבר. לא תמיד מחשבים נכונה מה יכול רצון חזק ומתמיד להשיג: שום דבר לא יעמוד לפניו, לא הטבע, לא האלים, לא בני האדם.

הדוגמה האחרונה למה שיכול רצון חזק ומתמיד להשיג נותן לנו האיש המהולל שהפריד בין שתי יבשות והגשים את מה שניסוהו ללא הועיל מזה שלושת אלפי שנה גדולי המלכים. הוא נכשל מאוחר יותר במפעל אחר כיוצא בזה; אבל אז הזקנה באה אליו, ומפניה נמוג הכל, אפילו הרצון.

אם רוצים להראות מה יכול כח רצון לבדו להשיג אין צורך אלא להציג בפרטי תולדותיהם את הקשיים שעמדו בדרך לכריית תעלת סואץ. עד ראיה אחד, הדוקטור כאזאליס, סיכם בכמה שורות קולעות את ביצועו של אותו מפעל גדול כפי שסיפר עליו יוזמו בן האלמות. „והוא סיפר מיום ליום פרשה אחר פרשה את שירת הגבורה של התעלה. הוא סיפר על כל מה שהיה צריך להתגבר עליו, כל הדברים הבלתי־אפשריים שהפכו לאפשריים, כל ההתנגדויות, הקנוניות נגדו, והאכזבות, המפלות, הכשלונות, שאמנם לא יכלו מעולם לקרר אצלו את הנחישות ולא להשפיל רוחו; הוא זכר את אנגליה הנלחמת נגדו, התוקפת אותו בלי הפוגה, ומצרים וצרפת המהססות, וקונסול צרפת העומד יותר מכל אדם אחר נגד העבודות הראשונות, ואיך התנגדו לו, כשלקחו ממנו את הפועלים על ידי צמא בסירוב לתת להם מי שתיה; ומשרד הימיה והמהנדסים, כל האנשים הרציניים בעלי הנסיון והידע המדעי, כולם באופן טבעי עוינים וכולם מבחינה מדעית בטוחים שצפוי אסון, מחשבים אותו ומבטיחים אותו, כמו שמבטחים ליום ולשעה ידועים ליקוי מאורות."

הספר שיספר חייהם של כל אותם מכווני דעות דגולים לא יכיל שמות רבים; אבל השמות האלה היו בראש המאורעות החשובים ביותר של הציוויליזציה ושל ההיסטוריה.

2. אמצעי הפעולה של מכווני הדעות: קביעה נחרצת, חזרה, הדבקה

כשמדובר בהנעת קהל לרגע ולהבאתו להחלטה לבצע פעולה כלשהי: לבזוז ארמון, להיטבח על הגנת מבצר או בריקדה, אז צריך לפעול עליו בדברים המכניסים לראשו רצונות במהירות, ומאלה המניע הנמרץ ביותר הוא הדוגמה האישית; אבל צריך אז שהקהל כבר קיבל הכנה על ידי נסיבות מסוימות, ויותר מכל: שמי שרוצה להניעו תהיה בו התכונה שלהלן אדון בה תחת השם קסם־הוד.

אולם כשהמדובר בהחדרת רעיונות, מושגים ואמונות בנפש קהלים — כגון התיאוריות החברתיות המודרניות — אז דרכי הפעולה של מכווני הדעות שונים. הם ייעזרו בעיקר בשלושה: הקביעה הנחרצת, החזרה, ההדבקה. פעולתן של הללו איטית למדי, אבל תוצאותיה של אותה פעולה משהושגו הן בנות קיימא לאורך ימים רבים.

הקביעה הנחרצת בלי תוספות וקישוטים, מנותקת מכל בניין של טיעונים הגיוניים ומכל ראיה, היא אחד האמצעים היותר בטוחים להחדיר רעיון בראש קהלים. כל כמה שהקביעה יותר מתומצתת, כמה שהיא מופשטת יותר מכל מה שדומה לראיות והוכחות, ככה יש בה יותר מהסמכות. כתבי הדתות וספרי החוקים של כל העידנים תמיד פעלו בקביעה פשוטה שהדבר כן. המדינאים הנקראים להגן על עניין פוליטי כלשהו, התעשיינים המשווקים

את מוצריהם על ידי פרסומות, הם מודעים לערכה של הקביעה הנחרצת.

עם זאת אין לקביעה הנחרצת השפעה של ממש אלא בתנאי שהיא נשנית וחוזרת כל הזמן וכל כמה שאפשר בלי שינוי בביטויים. כמדומני היה זה נפוליאון שאמר שאין תחבולה רצינית בריתוריקה זולתי החזרה. הדבר שהאמירה קובעת אותו מצליח על ידי החזרה להישתל במוחות עד שבסוף מקבלים אותו כאמת מוכחת.

מטיבים להבין השפעת החזרה על קהלים כשרואים מה רב כוחה על הראשים הצלולים ביותר. מקור הכוח הזה הוא שהדבר החוזר ונשנה נצרב לבסוף צריבה בת קיימא באותם אזורים עמוקים של הבלתי־מודע שמתבשלים בהם המניעים לפעולותינו. אחרי זמן מה אין אנחנו יודעים עוד מי הוליד את הקביעה הנחרצת שאנחנו פוגשים בכל מקום, ובסופו של דבר אנחנו מאמינים לה. מכאן עצמת ההנעה המפליאה של הפרסומת. משקראנו מאה פעמים, אלף פעמים שהשוקולד X הוא המובחר מכל השוקולדים, נדמה לנו ששמענו את זה נאמר מצדדים שונים רבים, ובסוף אנחנו בטוחים שכן הוא הדבר. משקראנו אלף פעמים שהקמח Y ריפא את האישים הדגולים ביותר מהמחלות העקשניות ביותר, סופנו שאנחנו חשים חשק לנסותו ביום שפוקד אותנו חולי מאותו סוג. אם אנחנו קוראים תמיד באותו עיתון ש־A הוא רשע בן בליעל ואילו B הוא איש הגון, בסוף נהיה משוכנעים שהם כאלה; לפחות, כמובן, אם אין אנחנו קוראים תכופות עיתון המחזיק בדעה הפוכה, שבו מהופכים שני האיפיונים. הקביעה הנחרצת והחזרה, רק להן לבדן יש הכוח והיכולת להילחם נגד הקביעה הנחרצת והחזרה.

משהושמעה והודפסה קביעה נחרצת די פעמים ובמקהלת דברים אחדים, כגון זו שאירגנו להם עסקי ממון מהוללים מסוימים שידם השיגה לקנות את כל המתחרים, נוצר מה שקוראים זרם של דעה ונכנס לפעולה המנגנון רב העצמה של ההדבקה. בקהלים יש לרעיונות ולמושגים, לתחושות ולתגובות הרגשיות, לאמונות — יש לכל אלה כח מדבק חזק כמו זה של החידקים. התופעה הזאת טבעית לגמרי, שכן רואים אותה גם אצל בעלי חיים שכמה מהם מקובצים ביחד. אם סוס אחד באורוה מתחיל לנשוך בכפייתיות את האבוס, עד מהרה מחקים אותו שאר הסוסים באותה אורוה. אבדן עשתונות, תנועה חסרת פשר של כמה כבשים תתפשט במהירות על כל העדר. אצל האדם במופע של קהל כל הרגשות נעשים במהרה מדבקים, והוא ההסבר לפתאומיות של מקרי פאניקה. שיבושי המוח, כגון השטות, מדבקים גם הם. ידוע כמה שכיח השגעון אצל רופאי משוגעים. באחרונה דווח אפילו על צורות של שטות, למשל חרדת המרחבים, שעברו בהדבקה מאדם לבעלי חיים.

לצורך ההדבקה לא דרושה נוכחות הפרטים בבת אחת במקום אחד; היא יכולה להתרחש מרחוק תחת השפעת מאורעות מסוימים המכוונים את כל הראשים באותו כיוון ומעניקים להם את המאפיינים המיוחדים לקהלים, בעיקר כאשר הראשים הוכנו מראש על ידי גורמים רחוקים שעניינם ביארתי לעיל. ההתפרצות המהפכנית של שנת 1848, לדוגמה, יצאה מפריס ופשטה בבת אחת על חלק גדול מאירופה ועירערה כמה וכמה מלכויות.

החיקוי, שמייחסים לו השפעה כה חזקה בתופעות החברתיות, אינו לפי האמת אלא תוצאה פשוטה של ההדבקה. משהראיתי במקום אחר את השפעתו אסתפק פה בהעתקת הדברים שפירסמתי לפני חמש עשרה שנה ושפותחו מאז בידי מחברים אחרים בפירסומים מהעת האחרונה:

„בדומה לבעלי החיים האדם בטבעו חקיין. דחף החיקוי נוטה להשתלט על התנהגותו, כמובן בתנאי שלא יהיה קושי בפעולה הקוראת לחיקוי, והצורך הרגשי הזה הוא שמעניק עצמה כה רבה להשפעתה של מה שאנחנו קוראים לו האופנה. בין אם המדובר בדעות, בתפיסות ובהשקפות, בהתבטאויות ספרותיות, או פשוט במלבושים, כמה מתוכינו מעזים להימנע מהכפיף עצמם לממשלתה? לא בנימוקים, אלא בדוגמות לחיקוי מדריכים את הקהלים. בכל תקופה יש מספר קטן של יחידים שמטביעים את פעולתם ואשר הקהל מבלי שהוא מודע לכך מחקה

אותם. עם זאת צריך שאותם יחידים לא יתרחקו יותר מדי מהמושגים והרעיונות המקובלים. כי אז יהיה פחות נוח לחקות אותם והשפעתם תהיה אפסית. זאת בדיוק הסיבה מדוע לבני מעלה המרוממים יותר מדי מעל אנשי דורם בדרך כלל אין כל השפעה עליהם. המרחק יותר מדי גדול מכדי להידמות להם. מאותה סיבה עצמה יש לאנשי אירופה עם כל יתרונות הציוויליזציה שלהם השפעה כל כך שולית על עמי המזרח: הם יותר מדי שונים מהם.

הפעולה הכפולה של ההעברה ושל החיקוי ההדדי גורמת בסוף לדמיון בין אנשי אותה ארץ החיים באותו זמן עד כדי כך שאפילו אצל אלה שהיו לכאורה צריכים להימלט מהאחידות ההמונית, כגון הפילוסופים, המלומדים ואנשי הספרות, יש לחשיבה ולסגנון אוירה משפחתית שבה ניכרת מיד התקופה שהם שייכים אליה. אין צורך בשיחה ארוכה עם אדם כדי להיווכח מה הוא קורא, במה הוא רגיל לעסוק ובאי זו סביבה הוא חי.״IB16

כח ההדבקה כה רב עד שהיא כופה על היחידים לא רק דעות מסוימות אלא אפילו אופנים מסוימים של חישה. בגלל ההדבקה בזים בתקופה מסוימת ליצירות מסוימות, כגון האופרה טנהויזר, ובגלל ההדבקה מתפעלים ממנה אף מי שהיו במשחירי שמה הראשיים.

בעיקר על ידי מנגנון ההדבקה, לעולם לא על ידי נימוקים הגיוניים פושטות בציבור הדעות והאמונות של הקהלים. בבית המרזח, על ידי קביעה נחרצת, חזרה והדבקה קנו מקומן התפיסות הנהוגות עתה אצל הפועלים; והאמונות של קהלי כל העידנים כמעט מעולם לא נוצרו בדרך אחרת. רנאן משוה בצדק את מייסדי הנצרות הראשונים „לפועלים סוציאליסטים המחזרים עם רעיונותיהם על בתי המרזח״; וולטר כבר ציין בקשר לדת הנוצרית ש„רק בוץ הביבים השפל ביותר אימץ אותה במשך מאה שנה ויותר״.

הקורא שם לב שבדוגמות כגון אותן שהבאנו ההדבקה עוברת, אחרי שהתרחשה במעמדות העממיים, לשכבות החברה הגבוהות יותר. הוא מה שאנחנו רואים בימינו אצל התורות הסוציאליסטיות המתחילות לרכוש לבם של מי שמסומנים להיעשות הקרבנות הראשונים. כל כך גדול כוחו של מנגנון ההדבקה שמפני פעולתו מתמוגגת אפילו רדיפת התועלת האישית.

והיא הסיבה מדוע כל דעה שנעשתה נפוצה בעם תמיד משתלטת בסוף בכח גדול על שכבות החברה הגבוהות ביותר, ולא משנה כמה גלויה לכל עין מופרכות הדעה המנצחת. מתרחשת שם פעולה חוזרת מהמעמדות הנחותים על העליונים שהיא מפליאה עוד יותר, מאחר שהאמונות של הקהל משתלשלות פחות או יותר תמיד מאי זה רעיון נעלה שבמקרים רבים נשאר בלי השפעה בסביבה שבה נולד. מכווני הדעות שאותו רעיון נשגב שאחז ברוחם עושים בו כבשלהם, מעוותים אותו ומייסדים כת המוסיפה סילוף משלה ומפיצה אותו בקרב הקהלים הממשיכים לסלף ולעוות עוד ועוד. משזה הפך לאמת עממית, הוא חוזר ועולה איך שהוא למקור ופועל מעתה על חוגי הצמרת של האומה. אכן בהחלט אנשי השכל מכוונים את העולם, אבל הם מנהלים אותו מרחוק רחוק. הפילוסופים היוצרים את הרעיונות ממוחזרים כבר זמן רב לעפרם כאשר בסוף, על ידי המנגנון שתיארתי זה עתה, חוגגת מחשבתם את נצחונה.

3. קסם ההוד

מה שתורם יותר מכל להענקת עצמה גדולה מאד לרעיונות המופצים בדרך הקביעה הנחרצת, החזרה וההדבקה, הוא שהם רוכשים להם בסוף התהליך את הכוח המיסתורי הקרוי קסם־הוד.

כל מה שהיה לו שלטון בעולם, כרעיונות כאנשים, כפה עצמו בראש ובראשונה על ידי כוח האלקום הזה שאותו אני מכנה כאן קסם־הוד. אנחנו תופסים למה הכוונה, אבל הוד, יוקרה וקסם משמשים ביותר מדי הקשרים ומשמעויות משיהיה קל להגדיר את המושג המבוקש. הוד האופף את בעליו יכול להשרות רגשות מסוימים כגון הערצה או פחד; לפעמים הוא אפילו נוצר על סמך רגשות כאלה, אבל הוא יכול בהחלט להתקיים בלעדיהם. מבעלי קסם ההוד הגדולים ביותר יש מי שכבר מתו ועל כן אין יראים אותם כלל, כגון

IB16 Gustave le Bon. *L'homme et les Sociétés*, t. II, p. 116, 1881.

אלכסנדרוס, יוליוס קיסר, מוחמד או בודהה. מצד אחר יש יצורים או יצירי דמיון שאיננו מעריצים אותם כלל, כגון האלילים המפלצתיים של מקדשי הודו התת־קרקעיים, ואשר אף על פי כן אופף אותם הוד גדול.

קסם ההוד הוא למעשה מין שליטה שכופה על רוחנו אדם, יצירה או רעיון. אותה שליטה משתקת כל יכולותינו הביקורתיות וממלאת נפשנו התפעלות ויראת כבוד. הרגש הנוצר משולל הסבר, כמו כל הרגשות, אך הוא חייב להיות מאותה משפחה כמו הקסם הנופל על המהופנט. קסם ההוד הוא הכלי רב העצמה ביותר של כל שליטה. בלעדיו מעולם לא היו מגיעים לשררה האלים, המלכים והנשים.

אפשר למיין את הגוונים השונים של קסם ההוד לשתי קבוצות ראשיות: ההוד הנרכש וההוד האישי. ההוד הנרכש הוא זה שמעניקים השם, ההצלחה החומרית, פירסום ההישגים. לא חייב להיות קשר בין ההוד הנרכש והאישי. ההוד האישי לעומתו הוא דבר השייך לאותו פרט היכול להתקיים ביחד עם פירסום ההישגים, התהילה, ההצלחה החומרית, או אף לקבל מהם חיזוק, אבל הוא יכול בהחלט להתקיים בלעדיהם.

קסם ההוד הנרכש, או המלאכותי, הוא השכיח הרבה יותר. העובדה לבדה שאדם מחזיק בעמדה מסוימת וברכוש מסוים ובתארים מסוימים מעניקה לו קסם־הוד, ואפילו יהיה ערכו האישי אפס. איש צבא במדים, שופט באדרת אדומה, יש להם תמיד קסם־הוד. פסקל ציין בצדק רב את הצורך שלשופטים תהיינה אדרות ופאות נכריות. בקישוטים האלה תלויים שלושה רבעים מסמכותם אצל הבריות. הסוציאליסט הקיצוני ביותר תמיד יתפעל לכל הפחות מעט בראותו נסיך או רוזן; ודי לנטול תארים כגון אלה כדי להוציא מאיש עסקים במרמה כל מה שרוצים.[1B17]

ההוד שדיברתי עליו הוא זה שמקרינים בני אדם; אפשר להציב בצדו את ההוד האופף דעות, יצירות ספרות ואמנות ועוד כיוצא באלה. ברוב המקרים הוא בא רק מהחזרה המצטברת. הואיל וההיסטוריה, ובייחוד זאת של הספרות והאמנות, איננה אלא חזרה שוב ושוב על אותם שיפוטים שאיש אינו מנסה לפשפש בהם, כל אחד חוזר בסופו של דבר על מה שלמד בבית הספר, ויש שמות ודברים שאף אחד לא יעז לגעת בהם. לקורא בן זמננו גורמת הקריאה בהומרוס שיעמום עצום שאין מתחרה לו; אבל לומר את זה מי יעז? הפרתנון במצבו הנוכחי הוא חורבה מיסכנה משוללת כל עניין; אבל הוא אפוף הילת הוד בזאת שאין רואים אותו כמה שהוא אלא עם פמליית הזכרונות ההיסטוריים שלו. עצם עניינו של קסם ההוד הוא שהוא מונע ראיית הדברים כפי שהם ומשתק את יכולת השיפוט שלנו. קהלים תמיד, היחידים ברוב המקרים צריכים להיות מוזנים על כל הנושאים בדעות מן המוכן. התחלתן של הדעות הללו איננה תלויה במה שיש בהן מן האמת או מן הטעות; הוא תלוי אך ורק בקסם ההוד שלהן.

ועתה לקסם ההוד האישי. טבעו שונה מאד מקסם ההוד המלאכותי או הנרכש אשר בו עסקנו כעת. הוא סגולה שאיננה תלויה בשום תואר ובשום סמכות, תכונה שנחונו בה מעטים בלבד, ובה הם מטילים קסם מהפנט ממש על סביבתם, גם על מי שמבחינה חברתית אינם נחותים מהם ואשר אין בידם שום כלי מהכלים הרגילים לשליטה עליהם. הם כופים את רעיונותיהם, את רגשותיהם על הסובבים אותם, ומצייתים להם כמו שחיית הטרף מצייתת למאלף שכל כך קל היה לה לבלעו.

מובילי דעת הקהל הגדולים, כגון

1B17 השפעה זו של התארים, סרטי הקישוט, המדים על קהלים פוגשים בכל הארצות, אפילו באותן שבהן רגש העצמאות האישית מפותח ביותר. אעתיק פה לעניין זה קטע מעניין מספר של נוסע אחד שיצא באחרונה על הילת ההוד האופפת אנשים מסוימים באנגליה. ,,במפגשים שונים נוכחתי בשכרון המיוחד במינו שמשרה באנגלים ההגיוניים ביותר המגע החברתי או המראה של ראש משפחת אצולה גבוהה של אנגליה. בתנאי שעושרו מחזיק את מעלתו, הם אוהבים אותו מלפני כל היכרות, ומשהוא נוכח במחיצתם הם תומכים מוקסמים בכל מה ששייך אליו. רואים אותם מסמיקים בעונג כשהוא מתקרב, ואם הוא מדבר איתם, האושר שממלא אותם עוד מוסיף על הסומק הזה ומעניק לעיניהם ברק נוצץ בלתי מורגל. יש להם הלורד בדם, אם אפשר לומר את זה, כמו שיש לספרדי הריקוד, לגרמני המוסיקה ולצרפתי המהפכה. אהבתם המטורפת לסוסים ולשקספיר פחות עזה, הסיפוק והגאווה שהם מפיקים מהם פחות עמוקים. ספר ראשי האצולה נמכר הרבה מאד, ובכל אשר תלך תמצא אותו כמו המקרא ביד כולם.''

בודהה, ישו, מוחמד, ז׳אן ד׳ארק[73], נפוליאון, היה להם הסוג הזה של קסם הוד במידה רבה; ובעיקר ממנו נבעה השפעתם על העולם. האלים, הגיבורים ועיקרי האמונות כופים עצמם ואינם נושאים לדיון מנומק; הם מתפוגגים כשמתווכחים עליהם.

לאישים הדגולים שהזכרתי היתה סגולתם המכשפת עוד הרבה מלפני שנעשו מפורסמים, והם לא היו יכולים להיעשות מפורסמים בלעדיה. ברור וגלוי, למשל, שנפוליאון בשיא תהילתו קרן בגלל עצמת כוחו בלבד קסם-הוד עצום ואדיר; אבל אותו קסם הוד עמד לרשותו עוד כשעדיין לא היה בשום עמדת כוח ואיש לא הכירו. משנשלח על ידי פרוטקציה בהיותו גנרל שאיש לא שם לבו אליו לפקד על צבא המשלוח באיטליה, הוא נפל שם על חבורת גנרלים גסי רוח והליכות שהתכוננו לערוך קבלת פנים אכזרית לצעירון שהצניח להם הדירקטוריון. מהדקה הראשונה, מהמפגש הראשון, בלי דיבורי רהב, בלי נפנופי ידיים, בלי איומים, מהמבט הראשון על האיש העתיד להיות גדול הם היו מאולפים. טן מוסר על פי זכרונות בני הזמן תיאור רב עניין של אותו מפגש.

„גנרלי הדיוויזיות, ביניהם אוז׳רו, שהיה מין מניף חרב גיבור וגס, גאה בגבוה קומתו ותעוזתו, מגיעים למפקדה מלאי טרוניה על הצץ־מלמטה הקטן הזה ששלחו להם מפריס. אוז׳רו היה מוכן מראש לעקיצות מעליבות ולמרדנות, על פי התיאור שהלך לפני המפקד החדש: בן חסותו של באראס, גנרל בזכות „מאורעות חודש הבציר[74]", „גנרל רחוב", נחשב כדב בלתי חברותי מפני שהוא תמיד לבדו כדי לחשוב, חיוור־מיסכן, אומרים עליו שהוא בעל חשבונות וחלמן. מכניסים אותם, ובונאפארטה מניח להם להמתין. סוף סוף הוא מופיע, חגור חרבו, חבוש כובעו, מסביר תכניתו מה לעשות בכל חלק מהכוחות, נותן להם פקודותיו ומשלח אותם מעליו. אוז׳רו נותר המום; רק בחוץ הוא תופס את עצמו וחוזרים לו הגידופים הרגילים שלו; הוא מוצא את מסנה מסכים שאותו ממזר גנרל קטן הפחיד אותו; אינו מצליח להבין את יתרון עצמת האישיות שמחמתו הוא חש עצמו נמחק במבט הראשון."

משהיה לאיש גדול גדל קסם הודו כשיעור כל תהילתו ונעשה לפחות שוה לזה של אלוהות אצל עובדיה. הגנרל ואנדאם, שהיה מניף חרבות מהפכני, עוד יותר בהמי ושופע מרץ מאוז׳רו, אמר עליו למרשל ד׳אורנאנו ב־1815, כשהם עלו יום אחד ביחד במדרגות הטווילרי: „חביבי, בכור השטן הזה מטיל עלי כישוף לא מובן. עד כדי כך שאני שלא מפחד מאלוהים ושטן, כשאני ניגש אליו אני קרוב לרעוד כמו ילד, והוא היה יכול להניע אותי לעבור בקוף של מחט כדי להשליך עצמי לאש."

נפוליאון הטיל אותו כישוף על כל מי שבאו במחיצתו.[1B18]

דאבו אמר בדברו על המסירות של מארה ושלו: „אילו אמר הקיסר לשנינו: חשוב למטרות המדיניות שלי להחריב את פריס מבלי שיצא מזה אדם חי, מארה היה שומר את הסוד, בזה אני בטוח, אבל הוא לא היה יכול להימנע מלסכן אותו בכך שהיה ממלט משם את משפחתו. אבל אני, מתוך חשש שככה זה יתגלה, הייתי משאיר שם את אשתי וילדי."

צריך לשמור בזכרון את כוח הכישוף המפליא הזה כדי להבין אותה חזרה מופלאה מהאי אלבה; אותו כיבוש מיידי של צרפת בידי אדם בודד שהיו מולו כל הכוחות המאורגנים של ארץ גדולה, אשר אפשר היה להאמין שהיא נלאתה מעריצותו. הוא לא היה צריך אלא להביט בגנרלים

---

73 מי שלא מכיר את השם הזה חייב לקרוא https://he.wikipedia.org/wiki/ז׳אן_ד׳ארק — סיפור פלאים שיתרונו על רבים אחרים שהוא מתועד היטב.

74 הראשון מירחי לוח השנה המהפכני https://he.wikipedia.org/wiki/לוח_השנה_המהפכני_בצרפת . קרב הרחוב הנרמז פה אירע ביום 13 בו בשנה 4 למהפכה.

1B18 מודע מאד לכח קסמו ידע נפוליאון שהוא עוד יגדיל אותו בתתו יחס מעט פחות טוב מלנערי סוסים לאנשים הגדולים שסבבו אותו ואשר ביניהם נמצאו רבים מאותם חברי קונבנט נערצים שאירופה לפני כן כל כך פחדה מהם. סיפורי הזמן ההוא מלאים מעשים המאירים נקודה זו. יום אחד, בפני מליאת מועצת המדינה, דיבר נפוליאון בגסות לביניו שאליו התיחס כמו אל עבד שלא לומד כהלכה. משהושגה התוצאה, הוא ניגש אליו ואמר לו: „ובכן, רפה-שכל גדול, האם מצאת את ראשך האבוד?" כתשובה התכופף ביניו שהיה גבוה כמו מתופף חטיבתי עמוק עמוק, והאיש הקטן בהרימו ידו תפס את הגדול באזנו, „אות לחיבה משכרת", כתב ביניו, „מחוה אנושי של האדון שירד לרמת אנוש." דוגמות כגון זו הנותנות מושג ברור מדרגת הרדידות השפלה שיכול קסם ההוד להשרות. לאורם מבינים את הבוז העצום של הרודן הגדול לאנשי סביבתו ושאליהם התיחס פשוט כ„בשר תותחים".

שנשלחו לעצור אותו ושנשבעו לתפוס אותו ולהחזיק בו. כולם נכנעו בלי דין ודברים.

„נפוליאון", כתב הגנרל האנגלי וולסלי, „ירד בסירה לצרפת כמעט בגפו, וכמו אסיר נמלט, מהאי הקטן אלבה שהיה ממלכתו, והצליח בתוך שבועות אחדים להפוך על פניו בלי שפיכות דמים את כל האירגון השילטוני של צרפת תחת מלכה החוקי; כלום הופגן מעולם באופן יותר מפליא קסם ההוד האישי? אבל מקצה אחד ועד הקצה האחר של אותה מערכה שהיתה האחרונה שלו, כמה מרשים יתרון האישיות שהקרינו באותה מידה אף על חבר אויביו בהכריחו אותם לפעול על פי היוזמה שלו, וכמה מעט היה חסר שהיה מוחק אותם?"

קסם הודו הוסיף לחיות אחריו והוסיף לגדול. זה הוא מה שהכתיר לקיסר אחיין שהיה מצד עצמו אדם בלתי נחשב. כשרואים היום אגדתו נולדת מחדש רואים כמה גדול עדיין כוחו של אותו צל גדול. התעלל באנשים כמה שיתחשק לך, טבח אותם למיליונים, גרום לפלישות עוינות פעם אחרי פעם ועוד פעם, הכל מותר לך אם יש לך דרגה מספקת של קסם־הוד והכשרון הדרוש כדי לשמרו.

הזכרתי כאן דוגמה של קסם־הוד לגמרי יוצא מהכלל, בלי ספק, אך אשר היה מועיל להביאו כדי להביא להבנת היווצרותן של דתות גדולות, תורות גדולות וממלכות גדולות. בלי פעולת קסם ההוד על קהל אי אפשר היה להבין אותה היווצרות כל כלל ועיקר.

ואולם קסם ההוד איננו בנוי רק על יתרון האישיות לבדו, על התהילה הצבאית ועל היראה הדתית; אפשר שיהיו לו מקורות יותר צנועים ושאף על פי כן יהיה רב עצמה. המאה שלנו זכתה לספק כמה וכמה דוגמות. אחת המדהימות ביותר, אשר הדורות הבאים יזכרוה מעידן לעידן, תינתן על ידי סיפור קורותיו של האיש הדגול ששינה את פני כדור הארץ ויחסי המסחר בין העמים בהפרידו בין שתי יבשות. הוא הצליח במפעל שיזם בזכות כח הרצון האדיר שלו, אך גם בכח הקסם שהקרין על כל הסובבים אותו. כדי להתגבר על ההתנגדות מקיר לקיר שנתקל בה לא היה צריך אלא להראות את עצמו. הוא דיבר רגע אחד, ונוכח הכישוף שהטילה אישיותו הפכו המתנגדים לידידים. האנגלים בראש כולם נלחמו נגד מפעלו בעקשנות; לא צריך היה אלא להופיע באנגליה כדי לקצור את הסכמת כולם. כשעבר מאוחר יותר בסאותאמפטון צילצלו לכבוד מעברו הפעמונים, והיום מתעסקת אנגליה בהקמת אנדרטה לזכרו. „אחרי שניצח הכל, אנשים ודברים, ביצות, סלעים וחולות", הוא לא האמין עוד במכשולים ורצה להתחיל את סואץ מחדש בפנמה. הוא התחיל מחדש באותם אמצעים; אבל הזקנה באה אליו, ומלבד זאת, האמונה המזיזה הרים מזיזה אותם רק בתנאי שהם לא יהיו גבוהים יותר מדי. ההרים עמדו נגדו, והקטסטרופה שבאה בעקבות זה ריסקה את עטרת זוהר התהילה הנוצץ שפארה את הגיבור. חייו הראו איך יכול קסם ההוד לגדול, ואיך הוא יכול להתמוגג. אחרי שהשתוה בגדולתו לגיבורים המהוללים ביותר בהיסטוריה הושפל על ידי מערכת המשפט של ארצו לדרגת הפושעים השפלים ביותר. כשמת עבר ארונו בודד בתוך המונים אדישים. רק ראשי המדינות הזרות חלקו כבוד לזכרו כלזכר אחד האנשים הגדולים ביותר שידעו תולדות העולם.[1B19]

1B19 עיתון זר אחד, *התגיה פרייה פרסה* הווינאי, פירסם על נושא אחריתו של לספס הגיגים המגלים כח שיפוט פסיכולוגי מעמיק ודק, ועל כן אביא מדבריו פה: „אחרי גזר דינו של לספס איננו רשאים עוד להתפלא על סופו העגום של כריסטוף קולומבוס. אם פרדיננד דה לספס רמאי, אז כל אשליה אצילה פשע. העידן העתיק היה מכתיר זכרו של לספס בעטרת זוהר של תהילה ומשקה אותו את גביע הצוף בקרב האולימפוס, כי הוא שינה את פני האדמה, והוא השלים מפעלים שהשלימו את הבריאה. בגוזרו דינו של פרדיננד דה לספס עשה נשיא בית המשפט לעירעורים את עצמו בן אלמוות, כי לעולם ישאלו בני האדם מה שם האיש שלא התיירא להוריד את המאה שלו לשפל כדי להלביש במעיל אסירים ישיש אשר חייו היו תהילת בני תקופתו. אל ידברו לנו מעתה עוד על משפט שאינו מתכופף, במקום שמושלת בו השנאה הבירוקראטית למפעלים הגדולים האמיצים. האומות זקוקות לאנשים הנועזים האלה המאמינים בעצמם והשוברים את כל המכשולים, מבלי להתחשב בעצמם ואפסם עוד. הגאון אינו יכול להיות מחושב וזהיר; עם הזהירות המפוכחת הוא לא יוכל לעולם להרחיב את חוג הפעילות האנושית. ... פרדיננד דה לספס ידע את שכרון חגיגת הנצחון ואת מר האכזבות: סואץ ופנמה. פה הלב מתמרד נגד מוסר ההצלחה. משהצליח לספס לקשר בין שני ימים, נסיכים ואומות השתחוו לו; היום כשהוא מתרסק על סלעי הקורדיליירות אינו אלא רמאי פשוט ובזוי... יש שם מלחמה של מעמדות החברה, אי־שביעות רצון של הבירוקראטים והשכירים המשתמשים בחוק הפלילי כדי להתנקם באלה שרוצים להתרומם למעלה מהאחרים... המחוקקים של ימינו מוצאים עצמם נבוכים נוכח רעיונות גדולים כל כך של רוח הגאונות האנושית; הקהל מבין מזה עוד פחות, ולתובע

אבל הדוגמות השונות שהובאו הן צורות קיצוניות. כדי להעמיד לפרטיה את הפסיכולוגיה של קסם ההוד צריך להציבן בקצה של סולם היורד ממייסדי הדתות והאימפריות עד לאזרח הקטן המנסה לעשות רושם על שכניו בחליפה חדשה או בעיטור כבוד.

בין השלבים המרוחקים ביותר של הסולם הזה יושמו כל מופעי קסם ההוד במרכיבים השונים של כל תרבות: מדעים, אמנויות, ספרות, וכן הלאה, וייראה שקסם ההוד הוא היסוד שעליו בנוי השכנוע. במודע או שלא במודע, היצור, הרעיון או החפץ שיש לו קסם־הוד מחוקה מיד על ידי הדבקה וכופה על דור שלם אופנים מסוימים של הרגשה ושל הבעת מחשבות. החיקוי בדרך כלל אינו מודע, וזה בדיוק מה שעושה אותו מושלם. הציירים בימינו, החוזרים ומייצרים את הצבעים הדהים והתנוחות הקפואות של פרימיטיבים מסוימים, אין להניח שהם מודעים מניין באה להם השראתם; הם מאמינים ברצינותם של עצמם, כאשר באמת אילולא היה רב אמנים דגול אחד מחזיר מהמתים את צורת האמנות הזאת היינו ממשיכים לראות ממנה רק את הצדדים הבלתי־מקצועיים והנחותים. אלה שעל פי מנהג רב־אמנים דגול אחר מציפים את יריעות הפשתן שלהם בצללים סגולים אינם רואים בטבע יותר מהסגול משהיינו רואים בו לפני חמישים שנה, אבל ראשיהם מכוונים על ידי הרושם האישי והמיוחד של צייר שרכש לו למרות המוזרות הזאת שם גדול — מקרה של קסם־הוד. בכל תחומי התרבות אפשר בקלות להזכיר דוגמות לעניין הזה.

עולה ממה שקדם שיכולים להצטרף ביצירת קסם ההוד כמה גורמים שונים: אחד החשובים ביותר היתה מתמיד ההצלחה. כל אדם שהצליח, כל רעיון שכופה עצמו, מפסיקים בגלל עובדה זו לבדה להיות נתונים לפיקפוק. ההוכחה שההצלחה היא אחד היסודות הראשיים לקסם ההוד היא שהקסם וההוד נעלמים כמעט תמיד בהיעלם ההצלחה. הגיבור שהקהל הריע לו אמש נעשה למחרת מטרה ליריקותיהם, אם היכה אותו היעדר ההצלחה. היפוך היחס יהיה חריף יותר ככל שקסם ההוד היה יותר גדול. הקהל רואה מעתה בגיבור הנפול אחד השווה לכל הקטנים האלמונים ומתנקם בו על שהתכופף מול עליונותו שאיננו מכיר בה עוד. כשרובספייר שלח את חבריו ורבים מבני דורו לירוק ראשיהם לסל, היה לו קסם־הוד גדול ועצום. אחרי שחילופם של כמה קולות שלל ממנו את כוחו, הוא איבד מיד את ההוד הזה, והקהל עקב אחריו לגיוטינה באותם גידופים שבהם ליווה אמש את קרבנותיו. כשהמאמינים מנפצים את פסלי אלוהיהם הישנים, זה תמיד בחמת זעם.

קסם ההוד שהתבטל על ידי אי־הצלחה נאבד בבת אחת. הוא יכול להישחק גם על ידי ויכוח ודיון מנומק, אך בפעולה איטית יותר. בכל זאת התהליך מביא בבטחון גמור לתוצאה. קסם־הוד העומד לדיון איננו עוד קסם. האלים והאנשים שידעו לשמר את קסם הודם במשך זמן ארוך מעולם לא איפשרו דיון מנומק. כדי להיעשות נערץ אצל קהלים צריך להחזיקם תמיד במרחק.

פרק רביעי   גבולות לאפשרות ההשתנות של אמונות הקהלים ודעותיהם

1. האמונות הקבועות

קיימת הקבלה צמודה בין מאפייניהם האנאטומיים של היצורים ובין תכונותיהם הפסיכולוגיות. במאפיינים הפסיכולוגיים אנחנו מוצאים יסודות מסוימים שהם בלתי־משתנים, או נתונים לשינוי כה מעט, עד שדרושים עידנים גיאולוגיים כדי לשנותם, ולצדם של אותן תכונות קבועות רואים תכונות שהן עלולות מאד לשינויים אשר אותן הסביבה, אמנות המגדל והגנן משנות בקלות, ולפעמים עד כדי כך שלעיני הצופה שאינו מעיין כל כך הן מסתירות את המאפיינים היסודיים.

אנחנו עדים לאותה תופעה במאפיינים ההתנהגותיים. לצד יסודות נפשיים בלתי נכחדים של הגזע אנחנו פוגשים יסודות גמישים ומשתנים. היא הסיבה מדוע בעיון באמונות ובדעות של עם כלשהו נוכחים תמיד בתשתית קבועה מאד שעליה מורכבות דעות בלתי יציבות כמו החול המכסה את הסלע.

אמונות של קהלים ודעותיהם

כללי קל להוכיח שסטאנלי רוצח ולספס נוכל.״

מתפלגות אפוא לשתי מחלקות נבדלות. למחלקה האחת שייכות האמונות הגדולות הקבועות המתקיימות מאות בשנים ועליהן מושתתת ציוויליזציה שלמה, כגון בימים עברו התפיסה הפאודלית, הרעיונות הנוצריים, אלה של הרפורמציה; בימינו אנו העיקרון של הלאומים, הרעיונות הדמוקרטיים והחברתיים. המחלקה האחרת מכילה את הדעות הרגעיות והמשתנות שהן בדרך כלל נובעות מתפיסות כלליות הנולדות וגוועות בכל עידן ועידן: כגון התיאוריות המכוונות את האמנויות והספרות ברגעים מסוימים, כדוגמת אלה שיצרו את הרומנטחקה, הנטורליזם, המיסטיציזם וכן הלאה. הללו שטחיות ברובן כמו האופנה ומשתנות כמוה. הן הגלים הקטנים הנוצרים ונעלמים בלי הרף על פניו של אגם על גבי המים העמוקים.

מספר האמונות הגדולות הכלליות מצומצם מאד. הולדתן ומותן מהווה בעבור כל גזע היסטורי את נקודות השיא של תולדותיו. הן הנה השלד האמיתי של התרבויות.

קל מאד להושיב דעה חולפת בראש קהלים, אבל קשה מאד להשכין אמונה בת קיימא. כמו כן קשה מאד להכחיד אותה אחרי שהשתכנה. בדרך כלל אפשר לשנותה רק במחיר מהפכות אלימות. אפילו למהפכות אין יכולת זו אלא משהאמונה כבר איבדה שלטונה על הנפשות כמעט לגמרי. המהפכות משמשות מעתה לסילוקו הסופי של מה שכבר היה כמעט לגמרי זנוח, אלא שסד המנהג המורגל מנע את זניחתו המוחלטת. המהפכות שמתחילות הן לפי האמת אמונות שנגמרות.

קל להכיר את היום המדויק שבו מותירת אמונה גדולה למות; הוא היום שבו ערכה מתחיל להיות נושא לדיון. כל אמונה כללית, בהיותה בעיקרה יצירת דמיון, לא תוכל להתקיים אלא בתנאי שהיא לא תימסר לחקירה.

אבל אפילו אחרי שאיזו אמונה מעורערת מאד, המוסדות הנובעים ממנה משמרים את כוחם ונמחקים רק בזמן ארוך. אחרי שהיא איבדה סוף סוף את כל כוחה, מתמוטט במהרה כל מה שהיא היתה מחזיקה אותו. עוד לא הוענקה לשום עם היכולת לשנות את אמונותיו מבלי שייגזר עליו גם כן לשנות את כל היסודות של תרבותו.

הוא משנה אותם עד שימצא אמונה כללית חדשה שתהיה מקובלת ועד אז הוא חי בעל כרחו בהיעדר שלטון, האמונות הכלליות הן התשתית התומכת ההכרחית לתרבויות; הן מטביעות הכוונה למושגים, לתפיסות ולהשקפות. הן לבדן יכולות להפיח אמונה בנשמות וליצור מחויבות.

העמים חשו מתמיד בתועלת שברכישת אמונות כלליות והבינו באינסטינקט שהיעלמותן בהכרח תציין בשבילם את שעת הירידה. הפולחן הפנטי של רומה היה בשביל הרומאים האמונה שעשתה אותם לאדוני העולם, וכשהאמונה הזאת היתה מתה, היתה רומה נדונה למות. רק אחרי שסיגלו להם אי־אילו אמונות משותפות הגיעו הברברים שהחריבו את הציוויליזציה הרומית ללכידות מסוימת ויכלו לצאת ממצב היעדר המשטר.

אין זה על כן בלי טעם שהעמים תמיד הגנו על אמונותיהם באי־סובלנות. אותה אי־סובלנות שמבחינה פילוסופית יש לומר נגדה כל כך הרבה, בחיי העמים היא מייצגת את המידה הטובה הנצרכת ביותר. היה זה כדי לייסד או לשמר אמונות כלליות שימי הביניים הקימו כל כך הרבה מוקדים, שכל כך הרבה ממציאים ומחדשים מתו בייאוש אם התחמקו מהוצאה להורג. היה זה כדי להגן עליהם שהעולם נהפך כל כך הרבה פעמים מלמטה למעלה, שכל כך הרבה מיליוני אדם מתו בשדות הקרב, ועוד ימותו שם.

יש קשיים גדולים בהשלטת אמונה כללית, אבל משנעשתה סופית לאמונה שלטת, במשך זמן ארוך אין מה שעומד בפניה; ותהיה אשר תהיה מופרכותה הפילוסופית, היא כופה עצמה על הנאורים ביותר שבמוחות. כלום לא ראו עמי אירופה מזה חמש עשרה מאות שנים כאמיתות שלא שייך להתווכח עליהן אגדות דתיות שהן ברבריות[IB20] באותה מידה, כשבוחנים אותן מקרוב, כמו אלה של המולך?

IB20 ברבריות מבחינה פילוסופית, אני מתכוון. מבחינה מעשית הן יצרו תרבות לגמרי חדשה ומבשך חמש עשרה מאות שנים הראו לאדם אותם גני עדן קסומים של חלום ותקוה שלא ידעם עוד.

המופרכות הנוראה של אל הנוקם בבנו בהריגת מלכות איומה על אי־הציות של אחת מבריותיו לא הובנה במשך מאות רבות בשנים. הגאונים המבריקים ביותר, גליליאו, ניוטון, לייבניץ, לא הניחו אפילו לרגע שייתכן ויכוח על האמת שבמשפטי עיקרי אמונה אלה. אין הוכחה טובה יותר לכחן המהפנט של אמונות כלליות, אך כמו כן אין דבר המאיר יותר טוב על המגבלות המשפילות של הנפש ההוגה שלנו.

משניטע בראשם של קהלים משפט־עיקר־אמונה חדש הוא נעשה מקור לרוח מוסדותיהם, לאמנויותיהם ולהתנהלותם. השלטון שבו הוא רודה אז בנשמות הוא מוחלט. אנשי המעש חולמים רק על הגשמתו, המחוקקים פועלים רק ליישומו, הפילוסופים, האמנים, אנשי הספרות עסוקים רק בתרגומו במלבוש צורות שונות.

מהאמונה היסודית יכולים להיוולד רעיונות נלוים בני יום אחד, אבל הללו נושאים תמיד חותמה של האמונה שממנה השתלשלו. התרבות המצרית, התרבות האירופית של ימי הביניים, התרבות המוסלמית של הערבים גזורות ממספר קטן של אמונות דתיות שהחתימו אותותיהם על היסודות המשניים של תרבויותיהם ובהן הן ניכרות מיד.

וככה מוקפים הודות לאמונות הכלליות אנשי כל עידן ברשת של מסורות, של דעות ושל מנהגים, שמכפייתם לא יוכלו להימלט ושעושים אותם יותר ויותר דומים אלה לאלה. מה שמכוון את בני האדם הן האמונות והמנהגים הגזורים מאותן אמונות. הן מסדירות את המעשים הפחות עקרוניים של קיומנו, והראש העצמאי ביותר אינו חולם למלט עצמו מהמערכת. אין שלטון עריץ אלא זה שמושל על הנשמות מבלי שהן מודעות לכך, כי רק נגדו לבדו אי אפשר להילחם. טיבריוס, צ'ינגיס חאן, נפוליאון, הם היו בוודאי רודנים נוראים, אין ספק, אבל מתוך קברם שלטו משה, בודהה, ישו, מוחמד, לותר בנשמות ברודנות מדרגה עוד אחרת לגמרי. קשר מורדים יכול להפיל רודן מעל כסאו, אבל מה הוא יכול לעשות נגד אמונה שהשתרשה? במלחמתה האלימה נגד הדת הקטולית, ולמרות הסכמתם לכאורה של ההמונים, למרות מסעות הרס חסרי רחמנות כמו של האינקויזיציה ממש, המהפכה הגדולה שלנו היא שנוצחה. הרודנים היחידים הממשיים שהכירה האנושות היו תמיד צללי המתים או האשליות שהיא יצרה לעצמה.

רבות מהאמונות הכלליות מופרכות בעליל מהבחינה העיונית; עובדה זו מעולם לא עמדה למכשול בפני נצחונן. נראה אפילו שאם אין בתוך מכלול האמונות המנצח איזו מופרכות מיסתורית לא יתכן שיהיה מנצח. ולפיכך האמונות הסוציאליסטיות הנפוצות בעת והולכות, חולשתן, המובנת לכל מעיין, לא תמנע מהן לנחול נצחון בנפש ההמונים. נחיתותן האמיתית לעומת כל האמונות הדתיות נעוצה רק בזה: הואיל ומשאת השאיפות, האושר והעונג שמבטיחות הללו אינה מיועדת להתגשם אלא בחיים אחרים עתידיים, לא יוכל איש לטעון בבטחון שלולם לא יהיה דבר כזה אי פעם בעתיד. ואילו העונג והאושר שהסוציאליסטים מייחלים להם צריכים להתגשם עלי אדמות, ולכן תתגלה ריקנות הבטחותיהם מיד מהנסיונות הראשונים להגשימם, ובאותו רגע תאבד האמונה החדשה כל הודה וקסמה. על כן כוחה לא יגדל אלא עד לאותו יום שבו, משניצחה, יוחל במימושה המעשי. וזאת הסיבה מדוע הדת החדשה אמנם כעת כמו כל קודמותיה פועלת כמהרסת, אך היא לא תוכל כמוהן לפעול אחר כך כבונה.

2. הדעות המשתנות של קהלים

על גבי האמונות הקבועות שעל כוחן דיברנו כעת נמצאת שכבה של דעות, של מושגים ותפיסות, של מחשבות שנולדות וגוועות כל הזמן. יש מהן בנות יום אחד, והחשובות ביותר אינן מאריכות ימים יותר משנות דור אחד. כבר ציינו שהשינויים העוברים לפעמים על הדעות האלה שטחיים ולא מהותיים ושתמיד הם טבועים בחותמו של אופי הגזע. אם נתבונן לדוגמה במוסדות הפוליטיים של הארץ שאנחנו חיים בה, ניווכח שהמפלגות שהן לכאורה מנוגדות ביותר: המלוכנים, הרדיקלים, הנפוליאוניסטים, הסוציאליסטים וכו' — שיש להם בעצם אידיאל זהה לגמרי, ושמושא השאיפות הזה מתאפיין באופן ייחודי

במבנה הנפשי של הגזע שלנו, שכן מוצאים תחת שמות המקבילים לשמותיהם אצל גזעים אחרים אידיאל ממש הפוך. מה שמשנה את הדברים בעומק איננו תווית השם המודבקת על הדעות ולא התאמותיהן לנסיבות האוחזות את העיניים. הבורגנים של המהפכה, ספוגי הספרות הלטינית, שנשאו עיניהם לרפובליקה הרומית ותיכנו להם חוקים — כביכול בדוגמתה, התהדרו באגודות חיציה ובטוגותיה, וניסו לחקות את מוסדותיה ומעשיה המופתיים, הם לא הפכו באמת לרומאים מתוך ההיפנוט ההיסטורי החזק. המתבונן המעמיק צריך לחפש את מה שנשאר מהאמונות הישנות מתחת לשינויים הנראים לעין ולהבחין במה שבתוך הזרם הרוגש של הדעות נקבע על ידי האמונות הכלליות ונפש הגזע.

מי שלא יבחין את ההבחנה הפילוסופית הזאת יוכל להאמין שהקהלים משנים תכופות אמונות פוליטיות או דתיות. ההיסטוריה כולה, הפוליטית, הדתית, האמנותית, הספרותית, כאילו מוכיחה דעה זו.

נקח לדוגמה תקופה קצרה מאד של תולדותינו, מ־1790 עד 1820 בלבד, שלושים שנה, שנות דור אחד. שם אנחנו רואים את ההמונים בתחילה מלוכנים, נעשים מהפכניים מאד, אחר כך נפוליאוניים מאד, אחר כך חוזרים ונעשים מלוכניים מאד. בתחום הדת הם הולכים במשך אותן שנים מקטוליות לאתיאיזם, אחר כך לדיאיזם, אחרי כן חוזרים לצורות המופרזות ביותר של קטוליות. ואין זה רק עניין של הקהלים אלא באותה מידה גם של מכווני דעותיהם. אנחנו משתאים בראותנו את אנשי הקונבנט הגדולים, אויביהם המושבעים של מלכים וממאנים לקבל עליהם אלוהים וכל מרות אחרת, שנעשים עבדים כנועים לנפוליאון, ואחר כך הם נושאים בדבקות נרות בתהלוכות המתקיימות תחת לואי ה־18.

ובשבעים השנים שעברו מאז, אילו שינויים נוספים בדעות הקהלים! מי שהיתה בתחילת המאה „אלביון הבוגדנית" נעשתה בת בריתה של צרפת תחת יורש נפוליאון; רוסיה, פעמיים יעד לפלישות צבאיות שלנו, ואשר כל כך הריעה למפלותינו האחרונות, נחשבת פתאום לידידה.

בספרות, באמנות, בפילוסופיה מהיר עוד יותר מרוץ הדעות המתחלפות. רומנטיזם, נטורליזם, מיסטיציזם, איזם אחר איזם נולדים וחולפים בזה אחר זה. האמן והסופר שהיו מהוללים אמש מבוזים ושכוחים למחרת.

אולם כאשר אנחנו בוחנים את כל השינויים האלה הנדמים כל כך עמוקים, מה אנחנו רואים? כל אלה שהיו מנוגדים לאמונות הכלליות ולרגשות של הגזע לא התקיימו אלא לשעה קלה, והזרם שהוטה מאפיקו חוזר אליו מיד. הדעות שאינן מתחברות עם שום אמונה כללית ועם שום רגש של הגזע ואשר על כן לא תשתכנה בראשים קבע, נתונות ביד המזל והמקרה, או יאמר מי שמעדיף: לשינויים מזעריים של הסביבה. הן נוצרות בשידול והדבקה ותמיד רק לפי שעה; הן נולדות ונעלמות לפעמים באותה קלות כמו החוליות שהרוח עורם על שפת הים.

בימינו גדול סך הדעות המשתנות של הקהלים יותר משהיה אי־פעם; ויש לזה שלוש סיבות שונות:

הראשונה היא שהאמונות הישנות כיון שהן מאבדות והולכות את כח שליטתן אינן פועלות כפי שהיו לפנים על הדעות החולפות בהכוונה מסוימת. התמוגגות האמונות הכלליות מותירה מקום להמון דעות פרטיות בלי עבר ועתיד.

הסיבה השניה היא שמשכוחם של קהלים נעשה גדול יותר ויותר ויש נגדם פחות ופחות ממה שמאזן אותם, יכולה הפכפכות הרעיונות וההשקפות שראינו אצלם להתבטא בלי מעצורים.

הסיבה השלישית והאחרונה היא שהעיתונות נעשית באחרונה נפוצה יותר והיא מציגה בלי הרף לעיני הקהלים את הדעות המנוגדות ביותר. מה שכל אחת מהן יכול היה לחולל בראשים נסתר מיד על ידי שידולים בכיוון ההפוך. התוצאה היא שאין דעה שמתנחלת בראשים וכולן נדונות לכליון מהיר. הדעות נכחדות בטרם תוכלנה לפשות ולהיעשות כלליות.

מהסיבות השונות האלה מתקבלת תופעה חדשה לגמרי בתולדות העולם, והיא ממש מאפיינת את העידן הנוכחי. רצוני לדבר על חוסר יכולת

הממשלות לכוון את דעת הקהל.

בעבר, ואין העבר הזה רחוק ביותר, היו המסדירים האמיתיים של דעת הקהל פעולת הממשלות, השפעתם של כמה סופרים ושל מספר קטן מאד של עיתונים. כיום איבדו הסופרים כל השפעה והעיתונים רק מהדהדים את דעת הקהל. אשר למדינאים, רחוקים הם מלכוון את דעת העם, אינם מבקשים אלא לעקוב אחריה. יש להם פחד מדעת הקהל שמגיע לפעמים עד אימה ונוטל כל יציבות מקו התנהלותם.

על כן דעת הקהלים נוטה להיעשות יותר ויותר למכוון העליון של המדיניות. כבר היום היא מצליחה לכפות בריתות, כמו שראינו באחרונה במקרה הברית הרוסית שיצאה אך ורק מתוך תנועה עממית. אות מעניין ומאלף לרוח הזמן הוא שרואים את האפיפיורים, המלכים והקיסרים מכפיפים עצמם למוסד הראיון לעיתון כדי להציג מחשבותיהם על כל נושא הנתון לשיפוט הקהלים. פעם היה אפשר לומר שהמדיניות איננה עניין לרגש. היוכל אדם לומר כן כיום, כאשר היא מקבלת הכוונתה יותר ויותר מהתעוררויות של קהלים בלתי יציבים שאינם יודעים הגיון מה הוא ואין מדריך אותם אלא רק הרגש?

אשר לעיתונות, שהיתה מנהגת לפנים את דעת הקהל, היא נאלצה כמו הממשלות להתבטל מול עצמת כוחם של הקהלים. ודאי שיש בידה כוח גדול, אבל רק מפני שהיא אך הד לדעות הקהלים והשתנויותיהן הבלתי־פוסקות. משהפכה לסוכנות ידיעות בלבד היא ויתרה על כל נסיון לכפות רעיון כלשהו, תורה כלשהי. היא עוקבת אחר כל הלכי הרוח המשתנים של הקהל, ואילוצי התחרות מחייבים אותה להיצמד אליהם היטב, שאם לא כן היא תאבד את קוראיה. הבטאונים הוותיקים המכובדים שבעבר היתה השפעתם רבה, כגון הקונסטיטוטיונל, הדבה, הסייקל, אשר הדור הקודם היה שותה בצמא כל דבריהם ונבואותיהם, אלה נעלמו או שנעשו דפים של מידע משובץ בזוטות משעשעות, טורי רכילות ופירסומות עסקיות. איפה יימצא היום העיתון שיהיה די עשיר כדי להתיר לעורכיו דעות אישיות משלהם, ומה יהיה משקלן של הדעות הללו אצל הקוראים המבקשים רק דיווחים או בידור והחושדים בכל המלצה ומריחים אחריה את מי שמבקש להרויח ממנה? למבקר אפילו לא נותר הכח להעלות ספר או מחזה על מסלול הצלחה. להזיק להם הוא יכול, אך לא להועיל. העיתונים מודעים לחסרון התועלת של כל ביקורת או דעה אישית ועל כן הגיעו בהדרגה להחנקת הביקורת הספרותית ומוסרים רק את כותרת הספר עם שתים או שלוש שורות של המלצה, ויש לשער שבתוך עשרים שנה יהיה המצב ככה גם בביקורת התיאטרון.

לרגל ולגלות את דעת הקהל הוא כיום העיסוק המהותי של העיתונות והממשלות. מהי התוצאה של כל מאורע שיהיה, פרויקט חקיקתי, דיון, הנה זה מה שהם צריכים לדעת כל הזמן; והדבר איננו פשוט, כי אין דבר פחות יציב ויותר משתנה מחשיבת הקהלים ואין תופעה שכיחה יותר מזאת שהם מקללים את מה שרק אמש הריעו לו.

היעדר מוחלט זה של הכוונת דעת הקהל והתמוגגות האמונות הכלליות גרמו יחדיו להתפוררות גמורה של כל מה שהבריות היו משוכנעות בו, ולאדישות הגדלה והולכת של ההמונים למה שאיננו נוגע ישירות לתועלתם האישית המיידית. שאלות של תורות השקפתיות־שאיפתיות כגון הסוציאליזם מגייסות אבירים לוחמים ממש משוכנעים רק בשכבות השלולות כל השכלה: כגון כורים ופועלי חרושת. הבורגני הקטן, בעל המלאכה שראה איזושהי התחלה של לימודים, נעשו ספקנים מוחלטים או על כל פנים חסרי כל דעה יציבה.

ההתפתחות שפעלה ככה מזה עשרים וחמש שנה מדהימה. בתקופה הקודמת, המרוחקת אך מעט, היה עדיין לדעות כיוון כללי, הן השתלשלו בעקביות מאיזו אמונה יסודית שאדם היה מאמץ לו. בשל העובדה לבדה שהיה מלוכני היו לו בהכרח גם בהיסטוריה וגם במדעים השקפות מסוימות מקובעות מאד; ובשל העובדה לבדה שהיה רפובליקני היו לו השקפות מנוגדות בתכלית. המלוכני ידע את המובן מאליו ומבואר מתוכו שהאדם לא יצא מהקוף, והרפובליקני ידע את הגלוי לכל בר דעת שהוא יצא

ממנו. המלוכני בהכרת דיבר על המהפכה בחלחלה והרפובליקני בהוקרה. היו שמות כגון רובספייר ומארה שלא ביטא אותם אלא בארשת פנים של יראת כבוד, ושמות אחרים, כגון קיסר, אוגוסטוס ונפוליאון, שהיתה חובה לצפותם חירופים. עד לסורבון שלנו פשתה האופנה הילדותית של תפיסת ההיסטוריה בכל המקומות.[1B21]

היום, תחת הארת הדיון והבחינה המדוקדקת, מאבדות כל הדעות את קסם הודן; זויותיהן נשחקות במהירות, ומעט למדי נותר מהן שיש בו כדי להלהיב אותנו. על האדם המודרני יותר ויותר משתלטת האדישות.

אל נפריז בקינה על התפוררות כללית זו של הדעות. אכן על זה שהיא אות להתנוונות בחייו של עם לא שייך לחלוק. בטוח הוא שהחוזים, המטיפים המשולחים, מנהגי האדם, במלה אחת המשוכנעים, יש להם כוח אחר לגמרי מהשוללים, המבקרים והאדישים. אך אל נשכח עוד שעם הכוח שיש עכשיו לקהלים, אילו יכלה דעה יחידית לרכוש לה די קסם־הוד כדי לכפות עצמה על הכלל, היא היתה במהרה צוברת עצמה כל כך רודנית שהכל היה מוכרח להתכופף בפניה ושהאפשרות לדיון חופשי היתה נשללת לזמן ארוך. הקהלים הם לפעמים אדונים שוחרי שלום, כמו שהיו בשעותיהם הטובות העריצים אלאגבאלוס וטיבריוס; אבל יש להם גם שגעונות פתאומיים ופרצי פראות איומה. כשתרבות בשלה לנפול בידיהם, היא מסורה למזל ולמקרים יותר מדי משתוכל להאריך ימים. אם יוכל דבר בעולם לעכב במעט את שעת ההתמוטטות, תהיה זאת בדיוק אי־היציבות הקיצונית של הדעות והאדישות הגוברת של הקהלים לכל אמונה כללית.

שער ג סיווג ותיאור של סוגי הקהלים השונים

פרק ראשון סיווג הקהלים

שירטטנו בחיבור הזה את קוי האופי המשותפים לכל הקהלים הפסיכולוגיים. נשאר לנו להראות את המאפיינים הייחודיים המצטרפים לאותם מאפיינים כלליים לפי הסוגים השונים של קיבוצי אדם כשהם תחת השפעת גירויים המזדמנים יחדיו נהפכים לקהל.

תחילה נתוה במלים אחדות מיון של הקהלים.

נקודת המוצא שלנו יהיה פשוט האדם הנמצא במספר גדול. צורת האדם־ברבים הנחותה ביותר מתקבלת כשהפרטים הנאספים שייכים לגזעים שונים. אין קשר מאחד אותם לבד מרצונו, הזוכה לכבוד יותר או פחות, של מנהיג. כדוגמה טיפוסית לאדם־ברבים כגון זה אפשר להזכיר את הברברים שבאו ממקורות שונים ומשונים זה מזה מאד ששטפו במשך כמה מאות שנים את האימפריה הרומית.

מעל הנחילים האלה המלוהקים מגזעים שונים נמצאים אלה שבהשפעת גורמים מסוימים סיגלו קוי אופי משותפים והתגבשו לגזע. הללו יציגו בבוא ההזדמנות את קוי האופי הייחודיים לקהלים, אבל אותם מאפיינים יהיו משניים לעומת מאפייני הגזע.

שני סוגי הקהלים האלה יכולים תחת השפעת גורמים שסקרנו בחיבור הזה להפוך לקהלים מאורגנים או פסיכולוגיים. בתוך הקהלים המאורגנים האלה נבחין במחלקות הבאות:

א. קהלים שפרטיהם שונים זה מזה בתכונות חשובות (הטרוגניים)
1. אנונימיים שיחידיהם אינם מזוהים (לדוגמה, התגודדויות חוצות)
2. לא אנונימיים שיחידיהם מזוהים (כגון חברי מושבעים, אספות פרלמנט וכו')

ב. קהלים שפרטיהם שווים במאפייניהם החשובים (הומוגניים)
1. בתות (כתות פוליטיות, כתות דתיות וכו')
2. קסטות (של לוחמים, של כוהני דת, של פועלים וכו')
3. מעמד (מעמד בורגני, מעמדות של איכרים וכו')

נצייר בכמה מלים את

1B21 עמודים מסוימים של ספרי פרופסורינו הרשמיים מעניינים מאד מבחינה זו, והם מוכיחים עד כמה אין ההשכלה האוניברסיטאית שלנו מפתחת את הרוח הביקורתית. אביא לדוגמה השורות הבאות מתוך הספר *המהפכה הצרפתית* מאת מר רמבו, פרופסור להיסטוריה בסורבון: ,,כיבוש הבסטיליה הוא אירוע־שיא בתולדות לא רק של צרפת אלא של אירופה כולה; הוא פתח עידן חדש בתולדות העולם!" אשר לרובספייר, אנחנו משתוממים בהיווכחנו ש,,רודנותו היתה תמיד שלטון של דעה, של שכנוע, של סמכות מוסרית; היא היתה מין כהונה גדולה בידיו של איש בעל מידות"! (עמ' 91 ועמ' 220).

המאפיינים השונים של אותם סוגי קהלים שונים.

1. המונים הטרוגניים

אותם קיבוצי אדם הם אלה שעל אופיים עמדנו בחיבור הזה. הם מורכבים מפרטים כלשהם, יהיו מקצועם או רמת שכלם כל אשר יהיו.

אנחנו יודעים עכשיו שעל ידי העובדה לבדה שבני אדם נעשים קהל פועל נעשית הנפש הקיבוצית שלהם שונה במהותה מנפשם הפרטית, והשכל שיש להם כיחידים איננו פוטר אותם מההשתנות הזאת. ראינו שבקיבוצי אדם אין השכל משחק תפקיד כלשהו. רק הרגשות הבלתי־מודעים פועלים.

גורם אחד יסודי, הגזע, מאפשר להבדיל די לעומק בין קהלים הטרוגניים שונים.

כבר חזרנו פעמים אחדות על תפקיד הגזע, והראינו שהוא החזק מבין הגורמים המסוגלים לקבוע פעולות של בני אדם. הוא מתבטא כמו כן גם באופיים של קהלים. קהל המורכב מיחידים כלשהם, אלא שכולם אנגלים, או סינים, יהיה הבדל עמוק בינו ובין קהל אחר המורכב מיחידים שגם הם בלי מאפיין משותף כלשהו אלא שהם בני גזעים אחרים, כגון רוסים, צרפתים או ספרדים.

ההבדלים העמוקים באופן החישה והחשיבה שיוצר המבנה הנפשי התורשתי בין בני אדם מתגלעים מיד כשסיבות, שהן, יש לומר דרך אגב, נדירות למדי, מקבצות בקהל אחד ביחסי מספר בערך שקולים, יחידים בני לאומים שונים, ולא משנה כמה זהים ייראו שיקולי טובתם האישית שקיבצו אותם יחדיו. הנסיונות שעשו הסוציאליסטים כדי לאחד בכנסים גדולים נציגי אוכלוסיית הפועלים של כל ארץ וארץ נכשלו ונקטעו תמיד באי־הסכמות נזעמות. קהל לטיני, כל כמה שיהיה מהפכני או שמרן, יפנה בכל מקרה לשם הגשמת תביעותיו להתערבות המדינה. רוח הקהל תהיה תמיד ריכוזית ובמידה זו או אחרת „קיסרית". לעומת זה קהל אנגלי או אמריקני איננו מכיר את המדינה ואיננו פונה אלא ליוזמה הפרטית. קהל צרפתי מחזיק לפני הכל בשוויון וקהל אנגלי בחירות. בדיוק ההבדלים האלה של הגזעים הם הגורמים שיש צורות של סוציאליזם ושל דמוקרטיה כמה שיש אומות.

נפש הגזע גוברת אפוא לגמרי על נפש הקהל. היא שכבת התשתית החזקה המגבילה את משרעת הרצידות של רוח הקהל. נראה בזה חוק מהותי שהמאפיינים השפלים של הקהלים פחות מוזגשים בכל שנפש הגזע חזקה יותר. מצב הקהל ושליטת הקהלים, זוהי הברבריות או החזרה אל הברבריות. בסגלו לו נפש בעלת מבנה יציב ממלט עצמו הגזע יותר ויותר מהשליטה הבלתי מחושבת של קהלים ויוצא מהברבריות.

חוץ מהגזע הסיווג היחיד שחשוב למיין על פיו את הקהלים ההטרוגניים הוא ההבדלה בין קהלים אנונימיים, כגון אלה שברחוב, ובין קהלים שאינם אנונימיים — כגון אספות שדנים ומחליטים בהן על דברים, וחברי מושבעים. רגש האחריות שהוא אפס בסוג הראשון ומפותח אצל השני נותן למעשיהם כיוונים שהם במקרים רבים שונים מאד.

2. קהלים הומוגניים

הקהלים ההומוגניים מתחלקים ל־1. הכתות, 2. הקסטות, 3. המעמדות.

הכת היא דרגת ההתארגנות הראשונה של קהלים הומוגניים. נכללים בה יחידים היכולים להיות שונים מאד זה מזה בהשכלתם, במקצועותיהם, בסביבותיהם, שאין דבר המקשר ביניהם אלא האמונות בלבד. לסוג הזה שייכות, לדוגמה, הכתות הדתיות והפוליטיות.

הקסטה היא דרגת האירגון היותר גבוהה שהקהל מסוגל לה. לעומת הכת המאחדת יחידים מכל מיני מקצועות, השכלה וסביבות על ידי שיתוף האמונה בלבד, לקסטה משתייכים רק יחידים בעלי אותו מקצוע וממילא גם השכלה וסביבה דומות מאד. דוגמות — הקסטה הצבאית והקסטה של הכהונה.

המעמד מורכב מיחידים ממקורות שונים שמה שמאחד אותם איננו האמונות כמו אצל בני הכת, וגם לא השיתוף בעיסוקים המקצועיים כמו אצל בני הקסטה, אלא כיווני עניין מסוימים, מנהגים מסוימים של חיים, חינוך והשכלה שהם דומים מאד. דוגמות למעמדות הם מעמד הבורגנות, מעמד האיכרים.

בחיבור הזה אעסוק רק בקהלים

הטרוגניים ואשאיר את העיון בקהלים הומוגניים (כתות, קסטות ומעמדות) לספר אחר וכאן לא אתעכב על מאפייניהם. אסיים את העיון בקהלים ההטרוגניים בסקירת כמה סוגים נבחרים של קהלים כדוגמות לטיפוסים שונים.

פרק שני הקהלים הקרויים פושעים

אחרי פרק זמן מסוים של ריגוש חוזרים הקהלים ונופלים למצב של אוטומטים פשוטים המנוהגים על ידי דברים המוכנסים להם לראש, ולפיכך נראה קשה לכנותם פושעים, במובן של בעלי כוונה פלילית מודעת. אני מוסיף ומשתמש בתואר הזה המטעה רק מפני שנתקדש במחקרים פסיכולוגיים מהזמן האחרון. פעולות מסוימות של קהלים הן בוודאי פליליות אם מסתכלים רק במעשים עצמם, אבל אז הן ראויות לתואר הזה כמו הטיגריס הבולע הודי אחרי שבתחילה נתן אותו לגוריו להשתעשע בקריעתו לגזרים.

המניע לפשעי קהלים הוא בדרך כלל השפעה רבת עצמה של דברים שהוכנסו להם בראש, והיחידים שהשתתפו בהם משוכנעים אחר כך שהם ציית לחובה שהיתה מוטלת עליהם, דבר שאיננו כן כלל אצל הפושע הרגיל.

תולדות הפשעים שבוצעו בידי קהלים מעידות על מה שקדם.

אפשר להביא לכאן כדוגמה טיפוסית את רציחת מושל הבסטיליה מר דה לוני. אחרי שנלכדה אותה מצודה חטף המושל, שהיה מוקף המון מרוגש מאד, מכות מכל הצדדים. הציעו לתלותו, לכרות את ראשו, או לקשור אותו לזנב אחד הסוסים. בהתנגדו הוא בעט מבלי משים באחד המעוזרים. מישהו הציע, ולהצעתו גם הריע הקהל, שאותו אחד שפגעה בו הבעיטה יחתוך למושל את הצוואר.

„הלז, שהיה טבח מובטל, צופה סקרן שהלך לבסטיליה כדי לראות מה קורה, חשב שהואיל וזאת העצה הכללית הפעולה רצויה למולדת והאמין שהוא אפילו רוכש לו זכאות למדליה בהכחידו מפלצת. בסייף שהיה בהישג ידו היכה על הצוואר החשוף; אבל הסייף לא חתך לפי שלא היה מושחז היטב; אז שלף הטבח מכיסו סכין קטנה בעלת קת שחורה וביצע (מאחר שבהיותו טבח היה בקי במלאכת הבשר) בהצלחה את הניתוח."

רואים פה בבירור פעולת המנגנון שציינתי לעיל. דחף הציות לשידול חזק יותר כשהוא קבוצתי, הרוצח משוכנע שהוא ביצע מעשה שקנה לו זכות גדולה, ועוד יותר טבעי שהוא משוכנע מפני שכל עמיתיו האזרחים מסכימים למעשה פה אחד. מעשה כגון זה אפשר לסווגו כפשע מהבחינה המשפטית, אך לא מהבחינה הפסיגולוגית.

המאפיינים הכלליים של קהלים המכונים פושעים הם בדיוק אלה שראינו אצל כל הקהלים: נכונות לקבל דברים המוכנסים לראש, אי־יציבות, גילוי צורות מסוימות של מוסריות, וכן הלאה.

נשוב ונמצא את כל המאפיינים אצל קהל אחד שהשאיר אחריו אחד הזכרונות האפלים ביותר בתולדותינו: זה של טובחי ספטמבר. יש בו גם הקבלה רבה לאותו קהל שביצע את ליל ברתולומיאוס. אני מביא את הפרטים על פי מר טן ששאב אותם מזכרונות בני הזמן.

לא ידוע בדיוק מי נתן את ההוראה או מי הציע לרוקן את בתי הסוהר על ידי טביחת האסירים. אם היה זה דלטון, כפי שמתקבל על הדעת, או כל אדם אחר, איננו חשוב; העובדה היחידה המעניינת אותנו היא זו של פעולתה החזקה של הקריאה לטבוח שקיבל הקהל.

בקהל הטובחים היו כשלוש מאות בני אדם, והוא היה קהל הטרוגני טיפוסי. מלבד מספר קטן מאד של פושעים מקצועיים היו רוב האנשים בו חנוונים ובעלי מלאכה מכל המקצועות: סנדלרים, מסגרים, עושי פאות, בנאים, פקידים, מובילים ועוד כיוצא באלה. תחת השפעת הדבר שהוכנס להם לראש משוכנעים כולם לגמרי כמו אותו טבח שסיפרנו עליו שהם ממלאים שליחות חשובה למען המולדת. הם מאחדים בידם את תפקיד השופטים והתליינים, אך בשום אופן אינם רואים את עצמם כפושעים.

חדורי חשיבות חובתם הקדושה הם מקימים תחילה מין חבר שופטים, ומיד מופיעה רוחם הפשטנית וחוש צדקם הפשטני לא פחות של קהלים. בראותם את מספרם הרב של הנאשמים מחליטים מיד שהאצילים, הכמרים, הקצינים, משרתי

המלך, כלומר כל אותם שמקצועם לבדו מהוה הוכחה לאשמתם בעיני אוהב־מולדתו הגון, יישחטו בסיטונות בלי החלטה מיוחדת לגבי כל אחד. אשר לאחרים, הם יידונו על פי פרצופם ועל פי השמועה. משבא באופן זה על סיפוקו חוש הצדק הגולמי של הקהל, הוא יוכל לגשת באופן חוקי למרחץ הדמים ולקרוא דרור לאותם יצרים של חמה שפוכה שהיווצרותם הראיתי במקום אחר ואשר קהלים תמיד מסוגלים לפתחם במדרגה גבוהה. אינם מונעים חוץ מזה — כאשר הוא הכלל בקהלים — הפגנה באותה שעה של רגשות אחרים מנוגדים, כגון רגשנות קיצונית באותה מידה כמו חמת הזעם.

> „יש להם ההשתתפות בצער הבריות והרגשנות הנמהרת של הפועל הפריסי. בכלא המנזר רצה אחד מהחוברים בקהל, כשנודע לו שמזה עשרים ושש שעות הוחזקו העצורים בלי מים, לחסל את הסוהר הרשלן; והיה עושה כן אילולי תחינות העצורים עצמם. משהוצא אסיר זכאי (על ידי חבר השופטים המאולתר שלהם), חיבקו אותו כולם בהתרגשות גדולה, כאנשי המשמר כרוצחים, והריעו בהפרזה רבה", אחרי כן חזרו להרוג את האחרים חומרים חומרים. בזמן הטבח לא פסקה אווירת העליצות המלבבת. הם רוקדים ושרים סביב הגוויות, מציבים ספסלים „לגבירות" השמחות לראות איך הורגים את בני האצולה. הם גם ממשיכים להוכיח הגינות מיוחדת. כשמתלונן אחד ההורגים בכלא המנזר שהגבירות שמקומן מעט רחוק יותר אינן רואות היטב ושרק אחדים מתוך העוזרים זוכים למחוץ את האצילים, הם עומדים על הצדק שבטענתו ומחליטים להעביר את הקרבנות בתהלוכה איטית בין שתי שורות של רוצחים שיוכלו להכותם רק בגב החרב כדי להאריך את ההריגה. בכלא הפורס מפשיטים את הקרבנות ערומים ומחתכים אותם במשך חצי שעה, אחר כך, משכולם ראו יפה יפה, גמרו אותם בקריעת הבטן.

הטובחים חוץ מזה מצפוניים מאד ומפגינים את המוסריות שקיומה בקרב קהלים כבר ציינו. הם מסרבים לשלוח ידם בכסף ובתכשיטים של הקרבנות ומביאים הכל לשלחן הוועדות.

בכל מעשיהם חוזרים ומוצאים תמיד אותן צורות התחלתיות של חשיבה הגיונית האופייניות לנפש הקהלים. ככה גם אחרי טביחת 1200 עד 1500 אויבי האומה האיר מישהו, והצעתו התקבלה מיד, שבתי הסוהר האחרים, אותם שהכילו קבצנים זקנים, משוטטים, צעירים קטינים, שאותם בתי סוהר למעשה מפרנסים פיות חסרי תועלת, וטוב יהיה על כן להתפטר מהם. חוץ מזה בוודאי יש שם ביניהם אויבי העם, כגון גברת אחת מסוימת בשם דלרי, אלמנתו של מרעיל אחד: „היא בוודאי זועמת שהיא בכלא; אילו יכלה היתה מציתה את פריס; בוודאי היא אמרה את זה, היא אמרה את זה. הראש לסל וחסל." הטיעון מתקבל כראיה, וכולם נטבחים בעדר אחד — שבכלל חמישים ילדים בני שתים עשרה עד שבע עשרה, שהיו חוץ מזה יכולים להיעשות אויבי האומה ושמהם לפיכך היה עניין ברור להתפטר.

בסוף שבוע אחד של עבודה, משכל הפעולות האלה הסתיימו, יכלו הטובחים לחשוב על מנוחה. משוכנעים בתוך תוכם שהם קנו להם זכות בשרות המולדת, הם באים לדרוש מהשלטונות פרס; היותר קנאים הרחיקו לכת עד תביעת מדליה.

תולדות הקומונה משנת 1871 מספקות לנו כמה וכמה מעשים מקבילים לאלה שקדמו. עם השפעתם הגוברת של קהלים והכניעות בזו אחר זו של רשויות המשטר לפניהם צפוי שנראה מעשים נוספים כיוצא בהללו.

פרק שלישי חברי המושבעים

באין יכולת לסקור כאן את כל סוגי המושבעים אעיין רק בסוג העיקרי, הוא זה של מושבעי בתי המשפט לפשעים חמורים. המושבעים האלה מהוים דוגמה מצוינת לקהל הטרוגני לא־אנונימי. אנחנו חוזרים ומוצאים אצלם את הנוחות לקבל השאה, השליטה של רגשות בלתי־מודעים, היכולת הקלושה לחשוב בהגיון, השפעת המכוונים, ועוד. העיון בהם יזמן לנו דוגמות מעניינות לטעויות שעלולים לטעותן מי שלא למדו על נפש הקהלים.

במושבעים יש לנו קודם כל דוגמה נהדרת למיעוט החשיבות שיש מבחינת קבלת ההחלטות לרמה השכלית של היסודות השונים שמהם קהל מורכב.

ראינו שמשנקראת אסיפה המחליטה על משהו לחוות את דעתה על שאלה שעניינה איננו לגמרי טכני בלבד, אין המשכל משחק שום תפקיד; ושכנס של מלומדים או של אמנים רק בשל העובדה שהם מכונסים אין לו בנושאים כלליים שיפוט השונה במידה שאפשר לחוש בה מזה של אסיפת פועלי בניין או חנוונים. בתקופות שונות, וידוע שככה היה לפני 1848, ברר השלטון בקפידה את הקרואים לשבת בחבר מושבעים וגייס אותם מבין המעמדות המשכילים: מרצים, פקידי רשות, אנשי ספר וכיו"ב. כיום באים המושבעים בעיקר מבין הסוחרים הקטנים ובעלי המפעלים הקטנים והפקידים. והנה לפליאתם הגדולה של המחברים המתמחים בנושא מוכיחה הסטטיסטיקה שאותן החלטות עצמן התקבלו בחברי מושבעים מכל ההרכבים. אפילו השופטים עם עמדתם העויינת למוסד המושבעים הכירו בעל כרחם בנכונות קביעתי זו. הנה ככה מתבטא על נושא זה מי שהיה נשיא בית משפט לפשעים חמורים, מר בראר דה גלאז'ה, בזכרונותיו.

„כיום נתונה בחירת חברי המושבעים למעשה בידי חברי מועצות הערים המכניסים למאגר היכולים להיות מושבעים או מוציאים ממנו כרצונם לפי היבטים של מדיניות ושל בחירות הכרוכים במעמדם... רוב הנבחרים אנשי עסקים פחות חשובים שלא היו בוחרים אותם בעבר ופקידי רשויות מנהל מסוימים... כאשר כל הדעות נמוגות עם כל המקצועות בתפקיד השיפוטי, בהיות לרבים הלהט של משבאו מקרוב, וכאשר מוצאים את בעלי הרצון הטוב ביותר במצבים השפלים ביותר, לא השתנה רוחו של חבר המושבעים: *פסיקותיו נותרו ונשארו אותן פסיקות.*"

נשמור מהקטע שהבאנו את המסקנות שהן צודקות מאד ולא את ההסברים שהם חלשים מאד. אין להתפלא יותר מדי על החולשה הזאת, שכן תורת נפש הקהלים, וממילא גם נפש חברי המושבעים, היתה כנראה בדרך כלל נעלמת מעיני עורכי דינים ושופטים כאחד. הוכחה לזה אני מוצא באותה עובדה שמספר המחבר שממנו הבאתי בעת שאחד מעורכי הדין היותר מהוללים בבתי המשפט לפשעים חמורים, איש בשם לאשו, נהג להשתמש בזכות פסילת המושבעים ביחס לכל המשכילים שנכללו במושבעים. והנה הנסיון — והנסיון לבדו — לימד שאין כל תועלת בפסילות הללו. הראיה לכך היא שכיום ויתרו התביעה הציבורית ועורכי הדין לפחות בפריס לגמרי על פסילת מושבעים; וכמו שמעיר מר גלאז'ה הפסיקות לא נשתנו, „אינן יותר טובות ולא רעות יותר".

כמו כל הקהלים גם חברי המושבעים מתרשמים רושם חזק מרגשות ורושם קלוש בלבד מטיעונים הגיוניים. „אינם עומדים", כותב עורך דין אחד, „בפני מראה אשה מניקה או הצגת יתומים." „די לאשה שתהיה נאה", אומר מר גלאז'ה, „כדי לזכות ברצונו הטוב של חבר מושבעים."

שלולי רחמנות מול פשעים הנראים כאילו יכולים להגיע אליהם — ואשר הם חוץ מזה הנוראים ביותר בעבור החברה — המושבעים לעומת זאת סובלניים מאד לפשעים המכונים רגשניים. נדיר הוא שהם מחמירים בהענשה על הריגת תינוק בידי ילדה־אם, גם אינם קשוחים כלפי הבחורה הנעזבת שמרעילה את מי שפיתה אותה, בחושם באינסטינקט שאותם פשעים פחות מסכנים את החברה[IB22] ושבארץ אשר בה החוק איננו מגן על בחורות עזובות פשעה של הנוקמת מועיל יותר משהוא מזיק ויש בו כדי להפחיד מראש מפתים שיקומו בעתיד.

חברי המושבעים כמו כל הקהלים מסתנוורים חזק על ידי

IB22 נציין אגב דרכנו שהבחנה זו שהמושבעים עושים אותה היטב מתוך נטיה טבעית בין פשעים המסכנים את החברה ובין פשעים שאין בהם סיכון איננה משוללת כל צדק. מטרת החוקים הפליליים גלוי בעליל שהיא צריכה להיות: להגן על החברה בפני פושעים המסכנים אותה ולא לנקום את אשר כבר נעשה. והנה ספרי החוקים שלנו ויותר מכל רוחם של השופטים ספוגים עדיין ברוח הנקמה שבחוק הישן הפרימיטיבי והביטוי *נקמה* עודנו בשימוש בעיתונות. יש לנו הוכחה למגמה זו של השופטים בסירובם של רבים ביניהם להשתמש בחוק ברנז'ר המצוין המתיר למורשע שלא לשאת את עונשו בפועל עד שהוא חוזר על פשעו. והנה אין שופט שיוכל שלא לדעת, מפני שהסטטיסטיקה מוכיחה את זה, שיישומו בפועל של עונש ראשון יוצר בהכרח חזרה על הפשע. כשהשופטים משחררים פושע מורשע נדמה להם תמיד שהחברה לא קיבלה את נקמתה. לעומת אי־הנקמה הם מעדיפים ליצור פושע מסוכן ששנה בפשע.

קסם הוד, והנשיא דה גלאז'ה מציין בצדק שעם הרכבם הדמוקרטי מאד הם אריסטוקרטים מאד בתגובותיהם הרגשיות: „השם, הלידה, ההון הגדול, ההישגים והתהילה, סיועו של עורך דין מהולל, הדברים המבדילים לגדולה והדברים המקנים ברק וזוהר מהווים חיזוק רב עצמה ביד הנאשם."

לעבוד על רגשותיהם של חברי המושבעים וכמו אצל כל הקהלים להזדקק מעט מאד לטיעונים הגיוניים ורק בצורות הגסות ביותר, זה מה שצריך כל עורך דין טוב לעשות. עורך דין אנגלי אחד שקנה לו שם גדול בפעולתו בבית המשפט לפשעים חמורים היטיב לשרטט את דרך הפעולה.

„כשהוא טוען טיעוניו הוא מתבונן היטב במושבעים. זהו רגע החסד. בחוש מחודד ובתפיסה פרי נסיונו קורא עורך הדין על פניהם תוצאת כל משפט וכל מלה, ומהנקרא הוא מסיק את מסקנותיו. צריך להבחין קודם כל באותם מושבעים שהם רכושים מראש לטובת העניין. הסניגור לוכד אותם בהינף יד, ואחר כך הוא עובר למושבעים הנראים להיפך מכוונים לרעה, והוא מתאמץ לגלות מדוע הם מתנגדים לנאשם. זה החלק העדין והרגיש של העבודה, כי אין סוף לאפשרויות מדוע מתחשק למישהו להרשיע ולהעניש בן אדם, מלבד חוש הצדק."

השורות המעטות האלה מסכמות את כל המנגנון של אמנות הנאום, ואנחנו רואים למה נאום הטיעון שהוכן מראש משפיע במידה כה אפסית, שכן חיונית האפשרות והיכולת לשנות מרגע לרגע את המונחים והלשון בהתאם לרושם שעשה מה שכבר נאמר עד אותו רגע.

אין הנואם מוכרח להעביר לדעתו שלו את דעת כל המושבעים כולם, אלא רק דעתם של המובילים הקובעים את הדעה הכללית. כמו בכל הקהלים יש תמיד מספר קטן של יחידים המנהגים את האחרים. „למדתי מהנסיון", אמר אותו עורך דין שהבאתי מדבריו לעיל, „שברגע קבלת ההחלטה המשותפת של חבר המושבעים היה די באדם נמרץ אחד או שנים כדי לגרור את יתר חבר המושבעים." דעתם של אותם שנים או שלושה צריך לכבוש בהשאות מתוחבלות. קודם כל ובעיקר צריך למצוא חן בעיניהם. האדם המלוהק בקהל שליטפת לו את הנשמה ירצה למצוא טעם מצוין בכל הטיעונים ההגיוניים שתשים לפניו. אני מוצא בספר אחד מעניין על מר לאשו את המעשה הבא:

„ידוע שבמשך כל נאומי הטיעונים שנשא לפני חברי המושבעים לאשו לא גרע עינו משנים או שלושה מושבעים שמהם ידע, או שחש, שהם בעלי השפעה אך כעוסים. בדרך כלל היה מצליח להכניע את המתנגדים האלה. אבל פעם אחת באחת מערי השדה הוא מצא שהפגזת נימוקיו שנמשכה כבר שלושת רבעי שעה מתבזבזת לריק על הראשון שבספסל השני, המושבע השביעי. אפשר היה להשתגע! פתאום, באמצע מהלך הוכחה נלהב, עצר לאשו את שטף דבריו ופנה לראש הרכב בית המשפט לאמור: «כבוד אדוני הנשיא, כלום לא תוכל לצוות למשוך את הווילון שם ממול. אדוני המושבע השביעי מסונוור מהשמש.» המושבע השביעי הסמיק, נתחייך, התרכך. הוא נרכש לטובת ההגנה."

מחברים לא מעטים, וביניהם המצוינים ביותר, נלחמו באחרונה בחמת זעם נגד מוסד חבר המושבעים; אבל הנה באמת הוא ההגנה היחידית שיש לנו נגד הטעויות, שהן באמת שכיחות מאד, של קסטה שאינה כפופה לשום בקרה[1B23]. יש מהם הרוצים חבר מושבעים המגויס רק מבין המעמדות הנאורים; אבל כבר הוכחנו שאפילו במקרה הזה ההחלטות תהיינה אותן החלטות כמו הניתנות עכשיו. אחרים, על יסוד הטעויות הנעשות בידי מושבעים, רוצים

1B23 למעשה מערכת השיפוט היא הרשות היחידה שפעולותיה אינן נתונות לשום פיקוח וביקורת. למרות כל מהפכותיה חסרה צרפת הדמוקרטית את זכות ההאביאס קורפוס אשר אנגליה כל כך גאה בה. גירשנו את כל הרודנים; אבל בכל עיר ועיר יושב על כס המלכות שופט העושה לפי חשקו כאשר ירצה בכבודם וחירותם של האזרחים. שופט-חוקר קטן שיצא זה עתה מבית הספר למשפטים נתונה בידו הסמכות המקוממת לשלוח לפי רצונו החופשי לבית הסוהר, על יסוד חשד אשמה שאינו חייב בנימוקים או בהצדקה בפני שום אדם, את האזרחים החשובים ביותר. הוא יכול להחזיקם במשמר במשך שישה חודשים או אף שנה תמימה תחת הכותרת „חקירה", ואחר כך לשחררם מבלי שיהיה חייב להם פיצוי או אפילו התנצלות. צו ההבאה מקביל בהחלט לגמרי לכתב החותם המלכותי, אלא שאותו כלי שלטוני של המלוכה הישנה שגונה בצדק כה רב היה בהישג ידם של אישים רמי מעלה במיוחד בלבד, ואילו זה שיש עכשיו נתון בידיו של מעמד שלם של אזרחים הרחוק מהיותו ידוע כנאור ביותר והעצמאי ביותר.

לבטלם ולהחליפם בשופטים. אבל איך יכולים הם לשכוח שאותן טעויות שכל כך מאשימים בהן את חבר המושבעים — משפטנים מקצוענים הם שעשו אותן תחילה ושכשהנאשם מובא לפני חבר המושבעים כבר חשבו אותו אשם כמה וכמה משפטים: השופט החוקר, התובע מטעם המדינה ובית המשפט שהחליט על העמדתו לדין. וכלום אין רואים עתה שאילו היה הנאשם נשפט בסופו של דבר בידי משפטני הרשות במקום בידי מושבעים הוא היה מאבד את סיכויו היחיד שחפותו תוכר. טעויות המושבעים היו מעולם קודם כל טעויות של משפטני הרשות. על כן רק בהללו צריך לעסוק אם רואים טעויות שיפוטיות מפלצתיות במיוחד, כגון הרשעתו באחרונה של אותו דוקטור ל... שנרדף בידי שופט-חוקר ממש יותר מדי מוגבל על פי תלונה של בחורה אידיוטית למחצה שהאשימה אותו רופא שהפיל את עוברה בעבור 30 פרנקים והיה נשלח לכלא אילולי התפרצות המחאה הציבורית שהביאה לחנינתו המיידית בידי ראש המדינה. מכובדות המורשע שהוכרזה בידי כל עמיתיו האזרחים גילתה בעליל את גסות הטעות. משפטני המערכת הכירו בה בעצמם; ובאותה שעה מתוך לכידות מעמדית הם עשו כל מה שיכלו כדי למנוע חתימת כתב החנינה. בכל הפרשות הדומות לזאת מובן מאליו שחבר המושבעים המסובב בפרטים טכניים שאינו מסוגל להבינם מקשיב לנושא המשרה הציבורית באומרו לעצמו שסוף סוף כל העניין נחקר בידי אנשי הרשות שירדו לכל הדקויות. ומעתה מי באמת הביא לעולם את הטעות: המושבעים או משפטני הרשות? הבה נשמור על חבר המושבעים! הוא אולי הסוג היחיד של קהל שאדם יחידי לא יוכל למלא את מקומו. רק חבר המושבעים לבדו יכול למתן את קשיחויות החוק שבהיותו שוה לכולם הוא חייב להיות עיוור בעיקרון ולא להכיר את המקרים המיוחדים. השופט בקשיחותו המקצועית, אשר אין מבוא אליו לרחמנות ואשר אינו מכיר אלא את לשון החוק, ימחץ באותו עונש את פורץ הבית הרוצח ואת הבחורה העניה שנטישתה בידי מפתה ומצבה האומלל דחפוה להריגת וולדה; ואילו חבר המושבעים חש היטב באינסטינקט שהנערה שנתפתתה אשמה הרבה פחות מהמפתה אשר הוא יוצא פטור מלפני החוק, ושהיא זכאית לכל הוותרנות שלהם.

במודעותי הצלולה לנפש הקסטות וכן גם לנפש הסוגים האחרים של קהלים אינני רואה שום מקרה שבו לא הייתי מעדיף, אילו אני מואשם באיזה פשע, להיות נתון בידי חבר מושבעים יותר מבידי שופטים. אצל המושבעים היו לי סיכויים כלשהם להיות מוכר כחף מפשע, אך שום סיכוי לא אצל השופטים. נכון להתיירא מכוחם של קהלים, אך עוד הרבה יותר יש להתיירא מכוחן של קסטות מסוימות. קהלים אפשר לפעמים לשכנע, הקסטות לא תתגמשנה לעולם.

פרק רביעי קהלי מצביעים

קהלי מצביעים, כלומר קיבוצי האדם הנקראים לבחור מי ישאו משרות מסוימות, שייכים לסוג הקהלים ההטרוגניים; אולם, הואיל והם פועלים רק בעניין אחד מוגדר היטב, הלוא הוא הבחירה בין מועמדים שונים, צופים אצלם רק באחדים מהמאפיינים שתוארו למעלה. קוי האופי של קהלים המאפיינים אותם יותר מכל הם חולשת היכולת לחשוב בהגיון, העדר הביקורתיות, הרגיזות, הקלות להיתפס לאמונה, והפשטנות. גם רואים בהחלטותיהם השפעתם של מכווני דעות ופעולת גורמים שמנינו: הקביעה הנחרצת, החזרה, קסם ההוד וההדבקה.

נבדקה נא איך מפתים אותם. מדרכי הפעולה המצליחים ביותר תופקנה מסקנות ברורות על נפשם.

מהתכונות שחייבות להיות למי שמועמד לבחירה הראשונה היא קסם ההוד. לקסם ההוד האישי אין תחליף זולת הילת המזל. כישרון, אפילו גאונות, אינם יסודות רציניים להצלחה.

אותו הכרח שלמועמד יהיה קסם-הוד, זאת אומרת היכולת להשליט עמדתו בלי דיון, הוא מוחלט. הסיבה מדוע ציבור שרובו פועלים ואיכרים בוחר במקרים כה נדירים באיכר או בפועל כדי לייצג אותו, היא שאין בעיניהם הילה של קסם-הוד למי שיצאו

משורותיהם. אם הם בכל זאת ממנים אחד מבני מעמדם, יש לזה בדרך כלל טעמים צדדיים, למשל הרצון להביע התנגדות לאיש מעלה מצוין, כגון לבעל אחוזה רב כח שבו תלוי הבוחר מוצא עצמו בכל יום ואשר עליו הוא משלה עצמו שיהיה למשך רגע לאדון ומושל.

ואולם הילת קסם-הוד לבדה אין די בה כדי להבטיח למועמד הצלחה. הבוחר מחזיק במי שמחניף למאוויו ולגאוותיו; צריך לערום את הילולי ההבל המופרזים ביותר, לא להסס ולהבטיח לו את ההבטחות הדמיוניות ביותר. אם הוא פועל, אי אפשר לחרף ולהכפיש יותר מדי את מעבידיו. אשר למועמד הנגדי, יש להשתדל למחוק אותו על ידי יצירת תדמית — בדרך הקביעה הנחרצת, החזרה וההדבקה — של אחרון פושעי העולם התחתון „כאשר ידוע לכל מי שמתמצאים". אין תועלת, את זה חייבים להבין ולזכור תמיד, בבקשת דבר הדומה לראיה. אם היריב אינו בקי בנפש הקהלים, הוא ינסה להצטדק בנימוקים וטיעונים, תחת אשר יסתפק בהשבת קביעות נחרצות אחרות מול הקביעות הנחרצות; ואז לא יהיה לו שום סיכוי לנצח.

המצע הכתוב של המועמד אסור שיהיה יותר מדי מפורש מוגדר ומדויק, כי יוכלו אחר כך מתנגדיו לנפנף בו מולו, אבל המלים שהוא מפריח על תכניתו אינן יכולות להיות מוגזמות יותר מדי. אפשר להבטיח בלי חשש את הרפורמות הגורפות והיסודיות ביותר. בשעתן מניבות הגוזמות האלה תוצאה נאה, ולעתיד אינן מכריחות לכלום. כל הזמן רואים שהבוחר לעולם אינו טורח להתעניין עד כמה הלך הנבחר בדרך שהצהיר לה אמונים ואשר לכאורה כדי ללכת בה נבחר.

אנחנו חוזרים ופוגשים כאן את כל הגורמים המשכנעים שהבחנו בם כבר. ונשוב לחזור ולפגוש אותם עוד בפעולת המלים והסיסמאות אשר על שלטון הקסם שלהן כבר הצבענו. הנואם היודע להשתמש בהן יוליך לפי רצונו את הקהלים לכל אשר יחפץ. ביטויים כגון ההון המרושע, הנצלנים השפלים, הפועל הראוי להערצה, העמדת אוצרות העשירים לטובת הכלל, וכן הלאה, אלה מחוללים עדיין אותה תגובה, הגם שהם כבר משומשים קצת. אבל המועמד הממציא סיסמה חדשה — חסרת כל מובן מוגדר, ועשויה לפיכך לענות לציפיות המנוגדות ביותר: הוא ישיג הצלחה ולא יחטיא. המהפכה המדממת בספרד ב־1873 נעשתה באחת מאמרות הקסם הללו, שהבנתן מסובבת, שכל אחד יכול לפרשן לפי דרכו. סופר אחד בן התקופה סיפר על ההשתלשלות במלים הראויות להיות מובאות כאן.

„הרדיקלים גילו שרפובליקה בלתי־מחולקת היא מלוכה בתחפושת, וכדי להפיס דעתם הכריזה אספת הקורטס פה אחד על הרפובליקה הפדרלית, מבלי שאף אחד מהמצביעים היה מסוגל לומר לטובת מה הוא הצביע זה עתה. אבל הסיסמה הזאת הקסימה את כל העולם, היה זה שיכרון, ירידה מהפסים. כוננו זה עתה עלי אדמות משטר המידות הנעלות והאושר. רפובליקני שאויבו סירב לכנותו פדרלי, נעלב כמהקנטה בת מוות. הפוגש רעהו ברחוב היה מברכו *שלום ורפובליקה פדרלית!* ואחרי זה היו פוצחים בשירי הלל על אי-המשמעת הקדושה ועל חופש החייל לעשות דיניו לעצמו. מה היתה זו, «הרפובליקה הפדרלית»? היו אחדים שהבינו בזה את עצמאות המחוזות, מוסדות כגון הנהוגים בארצות הברית או הביזור המנהלי; אחרים חזו תחת כותרת זו הכחדת כל סמכות כפתיחה לחיסול החברתי הגדול. הסוציאליסטים של ברסלונה ושל אנדלוסיה הטיפו לריבונות המוחלטת של הרשויות המקומיות, הם התכוונו לתת לספרד עשרת אלפי מדינות עיר עצמאיות שאין עליהן שלטון של שום רשות מחוקקת מחוץ להן עצמן, ובאותה עת לבטל את הצבא והמשטרה החמושה. מיד נראה המרד פושה במחוזות הדרום מעיר לעיר ומכפר לכפר. מעשתה שרשות מקומית אחת את ההכרזה שלה היתה דאגתה הראשונה להרוס את הטלגראף ומסילות הברזל כדי לנתק את כל אפיקי התקשורת שלה עם שכניה ועם הבירה מדריד. לא היתה נקודת ישוב זנוחה ושפלה שלא רצתה לבשל תבשילה של עצמה בנפרד. המגמה לכונן מדינת־ברית פינתה מקומה למגמה לכונן פסיפס עיירות קרתני, אלים, מרדן ורצחני, ובכל מקום נחוגו קרנבלים נוטפי דמים."

אשר להשפעה שיכלה להיות

לנימוקים הגיוניים על רוח הבוחרים, צריך היה שלא לקרוא מעולם את הדיווח על איספת בחירות כדי לא להיות בדעה יציבה על הנושא הזה. מחליפים שם טענות החלטיות על עובדות-כביכול, גידופים, לפעמים מהלומות, אך לעולם לא דעות מנומקות. אם לרגע משתרר שקט, זה מפני שברנש אחד קשוח מבין הנוכחים הכריז שהוא יציג עתה למועמד אחת מאותן שאלות מביכות שהן תמיד משוש כל קהל. אולם שביעות רצון המתנגדים לו אין סופה להאריך דקות, שכן קול הדעתן הראשון ייבלע במהרה בקריאות שמשליכים בו מתנגדיו שלו. אפשר לראות דפוס של אסיפות ציבוריות בדיווחים הבאים השלופים מבין מאות אחרים הדומים להם מהעיתונות היומית:

„משביקש אחד המארגנים את הנוכחים למנות יושב ראש פרצה הסערה. האנארכיסטים מסתערים על הבמה כדי לתפוס את שולחן המנחה. הסוציאליסטים מגינים עליו במרץ; מתכתשים, אלה מכנים את אלה מרגלים, מכורים וכו' ... אזרח אחד הולך משם עם פנס בעין.

לבסוף מוקם כה־כבה בתוך המולה רבתי ועד שינהל את האספה, ועמוד הנואמים נמצא ביד החבר X.

הנואם פותח בהתקפה על הסוציאליסטים, והללו מפסיקים אותו בקריאות «דגנראט! בנדיט! אספסוף!» וכיו"ב תארים שעליהם עונה החבר X בפריסת תיאוריה שלפיה הסוציאליסטים «אידיוטים» או «ליצנים».

... המפלגה הסוציאליסטית של ז'אן אלמאן אירגנה אמש באולם המסחר שברחוב פובור־די־טמפל כינוס מקדים גדול לחגיגת הפועלים של האחד במאי. הסיסמה היתה: «רוגע ושלוה».

החבר ג... מכנה את הסוציאליסטים «דפוקים בשכל» ו«נוכלים».

בהמשך למלים האלה גידפו הנואמים ושומעיהם קצתם את קצתם ומשם הגיעו לתגרת ידיים; גויסו הכסאות, הספסלים, השלחנות, וכן הלאה על זה הדרך."

אל נדמה לנו לרגע קט שסגנון הוויכוח הזה מיוחד לשכבה מסוימת של בוחרים ושהוא תלוי במעמדם החברתי. בכל אספה אנונימית כפי שהיתה האספה ההיא, שתהיה מורכבת אך ורק ממשכילים יודעי ספר, לעולם ישוב הוויכוח וילבש אותן צורות. הראיתי שהאדם במופע קהל נוטה להשתוות מבחינת הרמה השכלית, ובכל מקרה חדש אנחנו מוצאים אישור נוסף לקיום תופעה זו. הנה לדוגמה תמצית מדיווח על אספה של סטודנטים בלבד שנדפס ביומון לה טם מה־13 בפברואר 1895:

„ההמולה רק הוסיפה לגבור כל כמה שהתאחרה שעת הערב; אינני מאמין שאפילו נואם אחד הצליח לומר שני משפטים מבלי שהפסיקוהו. בכל רגע פרצו צעקות ממקום זה או אחר או מכל המקומות בבת אחת; מחו כפיים, שרקו; ויכוחים אלימים התנהלו בין מאזינים שונים; מקלות הטיולים הונפו באיום; מכים היו בקצב על הרצפה; צעקנים ליוו את קוראי הביניים: «לדלת! אל הבמה!»

מר ס... כינה את ההתאגדות בתארים מתועבת ונרפסת, מפלצתית, בזויה, מכורה ונקמנית, והצהיר שהוא רוצה להרוס אותה וכן הלאה וכן הלאה...".

יכול אדם לתהות כיצד יכולה להתגבש בנסיבות כאלה דעה של בוחר? אך לשאול שאלה כגון זו יהיה לשגות באשליה מוזרה לגבי דרגת החופש אשר בה יכול קהל לפעול פעולה קיבוצית. לקהלים יש דעות המולבשות עליהם, לעולם לא דעות שהושגו בדיון מנומק ובחשיבה הגיונית תכליתית. במקרה שאנחנו עוסקים בו הדעות והקולות נתונים בידי ועדות הבחירות, שבהן עושי הדברים הם אי־אלו מוכרי יין שהשפעתם גדולה על הפועלים השותים אצלם בהקפה. „היודעים אתם מה היא זאת ועדת בחירות?" כותב אחד המגינים הנמרצים ביותר על הדמוקרטיה שיש עכשיו, מר שרר. „פשוט מאד המפתח למוסדות שלנו, החלק הראשי של המנגנון הפוליטי. צרפת נמשלת כיום בידי הוועדות."[1B24]

[1B24] הוועדות, אשר שמותיהן יהיו אשר יהיו: מועדונים, הסתדרויות וכיו"ב, מהווים אולי את הסכנה החמורה ביותר שמביאה עמה עצמת ההמונים. הן למעשה גורם הכח הבלתי-אישי ביותר ולפיכך הדכאני ביותר של העריצות. מכווני הדברים בוועדות בהיותם נחשבים כמדברים ופועלים בשם ציבור מאוגד הם פטורים מכל אחריות ויכולים להרשות לעצמם את הכל. הרודן משולח הרסן ביותר מעולם לא העז לחלום על רשימות החיסול שהוציאו הוועדות המהפכניות. הם עישרו ודיללו, אומר באראס, את הקונבנט. רובספייר היה שליט מוחלט כשיכול היה לדבר בשמם. ביום שבו פרש מהם אותו רודן אימתני על עניינים של אהבה עצמית היה אבוד. ממשל ההמונים הוא ממשל הוועדות, וזאת אומרת של המכוונים. אי אפשר לחלום על עריצות

גם לא קשה יותר מדי לעבוד עליהם, אם אך המועמד עשוי להתקבל ויש בידו די משאבים. לפי הודאות התורמים הספיקו 3 מיליון כדי להשיג את הבחירות הנשנות וחוזרות בגנרל בולנז'ה.

כזאת היא נפש קהלי הבוחרים. היא זהה לזאת של הקהלים האחרים. לא יותר טובה וגם לא רעה יותר.

גם לא אסיק ממה שקדם שום מסקנה נגד זכות ההצבעה הכללית לכול. אילו הוטל עלי להחליט על גורלה, הייתי מניח אותה כמות שהיא, מטעמים מעשיים הנובעים בדיוק מחקירתנו את נפש הקהלים, ואשר לפיכך אבארם.

בלי ספק המגרעות של זכות ההצבעה הכללית לכול גלויות יותר מדי משלא תהיינה ידועות. לא יתכן לכחד שהתרבויות הן יצירת מיעוט קטן של ראשים מעולים המהווים חודה של פירמידה שמדרגותיה המתרחבות עם הירידה בערך השכלי מייצגות את השכבות הנמוכות יותר של כל אומה. בוודאי אין זה הסכמתם של היסודות הנחותים אשר אין עומד לזכותם אלא מספרם שגדולתה של ציוויליזציה יכולה להיתלות בה. ועוד, אין ספק שהסכמות הקהלים במקרים רבים הרות סכנה. הן כבר עלו לנו בכמה וכמה פלישות של כוחות אויב; ועם נצחון הסוציאליזם שאותו הם מכינים סביר להניח שהדמיונות על ריבונות העם יעלו לנו בהמשך עוד הרבה יותר ביוקר.

אולם הטענות האלה, שמבחינה תיאורטית הן מצוינות, מאבדות באופן מעשי כל תוקף כשמהינים להיזכר בעצמה הבלתי מנוצחת של הרעיונות המותמרים למשפטים נחרצים. המשפט על ריבונות ההמונים הוא מבחינה פילוסופית בלתי ניתן להגנה כמו משפטי הדת של ימי הביניים, אבל כוחו כיום מוחלט. על כן אי אפשר כיום לתקוף אותו כמו שלפנים אי אפשר היה לתקוף את הרעיונות הדתיים. דמו לכם הוגה חופשי בן ימינו מועבר בכח קסם לאמצע ימי הביניים. התאמינו שאחרי שיעמוד על ממשלן בכיפה של התפיסות הדתיות הוא יעיז להילחם נגדן? משיפול בידיו של שופט הרוצה להוציאו לשריפה באשמת חוזה שכרת עם השטן או השתתפותו בשבת של מכשפות, היעלה בדעתו לערער על קיומו של השטן או של אותו שבת-מכשפות? אין מתווכחים עם אמונות הקהלים כמו שאין מתווכחים עם טייפונים. למשפט על זכות ההצבעה הכללית לכול יש עתה אותה עצמה כמו שהיתה לפנים למשפטי הכנסיה. נואמים וסופרים מדברים עליו בכניעות ובהערצה כמו שלא הכירם לואי ה-14. לפיכך צריך לנהוג עמו כמו עם כל משפטי האמונות הדתיות. רק הזמן יוכל לו.

יהיה חוץ מזה עוד פחות תכליתי לנסות לערער את המשפט המוסכם הזה שיש לזגותו מה שנראה כנימוקים הגיוניים: „בזמנים של שוויון", אמר בצדק טוקויל, „אין לבני אדם שום אמון אלה באלה, מחמת הדמיון שביניהם; אבל אותו דמיון עצמו נותן להם בטחון כמעט בלתי מוגבל בשיפוט הציבור; שכן אינו נראה להם סביר שבהיות לכולם במידה שוה מאור השכל האמת לא תימצא אצל המספר הגדול יותר."

האם צריך מעתה להניח שאם זכות ההצבעה תוענק רק בצימצום — נגיד, שלא יצביעו אלא בעלי השכל — תהיינה תוצאות הצבעות הקהלים טובות יותר? אף לרגע אחד לא אודה שככה יהיה, וזאת בגלל הסיבות שכבר אמרתי: נחיתותו השכלית האדם במופע המלוהק, יהיה אשר יהיה טיבם האישי של היחידים המלוהקים. תמיד משתווים המקובצים בקהל אחד זה לזה, ולגבי השאלות הכלליות זכות ההצבעה של ארבעים מלומדי אקדמיה איננה טובה יותר מזו של ארבעים סבלי מים. אינני מאמין כלל שאחת מההחלטות בהצבעה שבעבורן כל כך מבקרים את זכות ההצבעה הכללית לכל, כגון זו של החזרת משטר הקיסרות, יכלה להיות שונה אילו היו המצביעים נלקחים אך ורק מבין יודעי החכמות והספרים. אין זה מפני שאדם יודע יוונית או מתמטיקה, מפני שהוא אדריכל, רופא לבהמות או לאדם, או עורך דין, אין אחד מאלה גורם שלגבי שאלות חברתיות יואר ראשו בהארות מיוחדות. כל אנשי הכלכלה שלנו בעלי השכלה, פרופסורים ומלומדי אקדמיות ברובם. האם יש אפילו שאלה

קשה יותר.

כללית אחת, כגון פרוטקציוניזם או בימטליזם וכיו"ב, שעליה הצליחו להגיע למסקנה מוסכמת? זה מפני שהמדע שלהם אינו אלא צורה ממותנת מאד של הבערות של כל העולם. מול הבעיות החברתיות, שפתרונן צריך לקחת בחשבון נעלמים כל כך רבים, כל הבערויות משתוות.

ועל כן, אילו אותם שראשם דחוס וממולא במדע היוו הם לבדם את הגוף הבוחר, קולותיהם לא היו טובים יותר מאלה שיש כיום. הם היו מכוונים עצמם יותר מכל על פי רגשותיהם ורוח מפלגתם. לא היה נחסך ממנו שום קושי מהקשיים שיש עכשיו, ולבטח היתה נוספת לנו רודנותן הכבדה של הקסטות.

אם היא מצומצמת או כללית, אם היא משולחת בארץ רפובליקנית או בארץ מונארכית, בין אם היא נוהגת בצרפת, בבלגיה, ביוון, בפורטוגל או בספרד, זכות ההצבעה של ההמונים זהה לגמרי, ומה שהיא מתרגמת להחלטות מוגדרות אלה השאיפות והצרכים הבלתי־מודעים של הגזע. רוב הנבחרים מייצג בעבור כל ארץ את נשמת הגזע. מדור לדור מוצאים אותה שוב זהה למדי לעצמה.

והנה לנו גם פעם נוספת שאנחנו חוזרים ונופלים על אותו מושג יסוד של גזע שכבר פגשנוהו פעמים כה הרבה, ועל אותו מושג אחר, הנובע מהראשון, שהמוסדות והממשלות משחקים רק תפקיד זוטר ולא חשוב בחיי העמים. הללו מובלים יותר מכל על ידי נשמת הגזע שלהם, כלומר על ידי משקעי אבותיהם שהנשמה היא סכומם. הגזע ומכלול הגורמים המשולבים של צרכי כל יום ויום, אלה הם האדונים אפופי הסוד המנהלים את גורלינו.

פרק שישי בתי המחוקקים

האספות המחוקקות הן קהלים הטרוגניים לא אנונימיים. אף על פי שיושבים בהן בני מוצאים ורקע המשתנים עם התקופות והעמים, הן דומות מאוד במאפייניהן. השפעת הגזע מורגשת שם למיתון או להקצנה, אך לא עד כדי דיכוי התבטאות המאפיינים הייחודיים של בתי מחוקקים. האספות הפרלמנטריות של החבלים השונים ביותר זה מזה, אלה של יוון, של איטליה, של פורטוגל, של ספרד, של צרפת ושל אמריקה, מציגות בדיוניהן ובהצבעותיהן הקבלות גדולות ומעמתות את הממשלות עם קשיים זהים.

עוד יש לומר שהמשטר הפרלמנטרי מייצג את מושא השאיפה וההערצה של כל עמי התרבות המודרניים. הוא מתרגם את הרעיון הזה, אשר תורת הנפש קובעת שהוא שגוי ועם זאת הוא מוסכם על הכלל, שהרבה בני אדם ביחד מסוגלים הרבה יותר ממספר קטן לקבל החלטה נבונה ועצמאית על כל נושא שיינתן להם להחליט עליו.

אנחנו חוזרים ומוצאים באספות המחוקקות את המאפיינים הכלליים של קהלים: הפשטנות של המושגים והרעיונות, הנוחות להיענות לגירויים, פתיחות הראש להכנסת דברים אליו מבחוץ, הקצנת הרגשות, השפעתם הגוברת של מכווני הדעות. אולם בגלל הרכבם המיוחד יש בקהלים הפרלמנטריים אי־אילו מאפיינים שונים, ועליהם נעמוד מיד.

פשטנות הדעות היא אחד ממאפייניהם הראשיים. פוגשים שם בכל המפלגות, אצל העמים הלטיניים יותר מכל, מגמה שאינה משתנה לפתור את הבעיות החברתיות הסבוכות ביותר בעקרונות מופשטים הפשוטים ביותר ועל ידי חוקים כלליים החלים על כל המקרים כולם. העקרונות כמובן שונים ממפלגה למפלגה; אבל על ידי העובדה לבדה שבני האדם מאוחים בקהל הם נוטים תמיד להפריז בערכם של עקרונותיהם ולדחוף אותם למסקנותיהם האחרונות. ולכן מה שמייצגים אותו הפרלמנטים הם דעות קיצוניות.

הדגם המושלם ביותר של פשטנות האספות הוגשם על ידי היעקובינים של המהפכה הגדולה שלנו. כולם דוגלים במשפטים נחרצים ובהוצאת כל המשתמע מהם אל הפועל במעשה, המוח מלא במשפטים כלליים עמומים, הם העסיקו עצמם בהחלת עקרונות מקובעים מבלי לשית לבם למה שקורה במציאות; ויש יסוד לומר עליהם שהם עברו את המהפכה מבלי שראו אותה. עם המשפטים הפשוטים מאד שלאורם היו הולכים הם דימו שיוכלו לברוא חברה מההתחלות הראשונות ולהשיב לאחור ציוויליזציה

משוכללת לשלב קדום הרבה יותר של התפתחותה החברתית. האמצעים שהשתמשו בהם להגשמת חלומם היו כמו כן טבועים בפשטנות מוחלטת. למעשה הם הגבילו עצמם להשמדה באלימות של מה שלא מצא חן בעיניהם. מלבד זאת היו כולם, הז'ירונדיסטים, אנשי ההר, התרמידוריאנים וכו', מונעים באותה רוח.

קהלים פרלמנטריים נתונים ביותר להכנסת דברים לראשם; וכמו אצל כל הקהלים הדברים באים ממכווני הדעות שיש להם קסם־הוד; אולם באספות הפרלמנטריות יש לפתיחות הראש להכנסת דברים גבולות צרים למדי שצריך לסמנם.

על כל השאלות שיש להן עניין או נגיעה מקומית או אזורית יש לכל חבר מחברי האספה דעות מקובעות שאי אפשר להזיזו מהן ואשר שום נימוק לא יזעזען. כשרון נאום כמו של דמוסתנס לא יצליח לשנות הצבעתו של ציר פרלמנט על שאלות כגון הפרוטקציוניזם או הזכיון לזקק כוהל, שהן חיוניות לבוחרים בעלי השפעה. מה ששיננו לו לפני כן אותם בוחרים חזק דיו כדי לגבור ולאפס כל ההשאות האחרות ולשמר מקובעות מוחלטת של הדעה.IB25

על השאלות הכלליות: הפלת ממשלה, הטלת איזה מס וכיוצא באלה, אין שום מקובעות דעה ויכולות השאות המכוונים לפעול, אך לא לגמרי באותו אופן כמו בקהל המונים רגיל. לכל מפלגה יש המכוונים שלה שעצמת השפעתם לפעמים שקולה. יוצא מזה שהציר מוצא עצמו בין שידולים הפוכים ונעשה לרוע המזל מהסס ומתלבט. זאת הסיבה מדוע רואים אותו פעמים הרבה בהפרש רבע שעה מצביע בכיוון מהופך, מצרף לאיזה חוק סעיף אחד המאיין אותו: למשל, שולל מתעשיינים את הזכות לבחור ולפטר את פועליהם, אחר כך כמעט מבטל את הצעד הזה באיזה תיקון לחוק.

והיא הסיבה מדוע יש בכל מושב לבית המחוקקים דעות שהן מקובעות מאד ודעות אחרות שאינן מוחלטות כלל. בעצם, הואיל והשאלות הכלליות הן הרוב, אי־ההחלטה היא מה שמצוי יותר, תמידית התלבטות מחמת פחד מתמיד מהבוחר, מצב שבו שידול נסתר נוטה תדיר לאזן השפעתם של מובילי דעות.

עם זאת יש מכווני דעות שהם בהחלט האדונים האמיתיים בדיונים הרבים שבהם חברי האספה אינם אוחזים בדעות מקובעות מראש.

נחיצות המכוונים הללו מוכחת מתוך שבשם ראשי קבוצות מוצאים אותם בבתי המחוקקים של כל הארצות. הם הריבונים האמיתיים של כל אספה. האנשים בהמונם לא היו יודעים לוותר על אדון מנהל. היא הסיבה מדוע הצבעות של אספה מייצגות בדרך כלל רק את הדעות של מיעוט קטן.

המכוונים פועלים מעט מאד בנימוקיהם, הרבה על ידי קסם הודם. והראיה הטובה ביותר היא שאם בגלל מקרה כלשהו אבד להם קסם הודם אין להם עוד שום השפעה.

קסם ההוד הזה של מכווני הדעות הוא של אישיותם ואיננו תלוי בתהילת המשעים ולא בשם הגדול המהלך בארץ. מר ז'יל סימון בדברו על האנשים הגדולים של אספת שנת 1848 שבה היה לו מושב נותן לנו מזה דוגמות מאלפות מאד.

„שני חודשים לפני שהיה כול־יכול, לואי נפולאון לא היה כלום.

ויקטור הוגו עלה לבמה. לא היתה לו הצלחה. האזינו לו כמו שהאזינו לפליקס פיא; לא מחו לו כפיים כמו שמחו לזה. «אינני אוהב את הרעיונות שלו», אמר לי וולאבל על פליקס פיא; «אבל הוא אחד הסופרים הדגולים והנואם הגדול ביותר של צרפת.» אדגר קינה, אותו ראש יוצא מהכלל ורב עצמה, לא היה נחשב לכלום. היה לו רגע אהדת הקהל שלו לפני פתיחת האספה; באספה הוא לא היה אף אחד.

האספות הפוליטיות הן המקום עלי אדמות שבו הגאונות מורגשת פחות מכל המקומות. הדבר היחיד שנחשב הוא רהיטות דיבור המותאמת לזמן ולמקום, ושרות שנעשה לא למולדת אבל למפלגות. כדי שיביעו הוקרה ללמרטין ב־1848 ולתייר ב־1871 היה חסר המדרבן של הנגיעה התועלתית הבוערת, החיוניות. משחלפה הסכנה, נמצאנו פטורים בבת אחת

IB25 על אותן דעות מקובעות מראש ובלתי ניתנות להזזה בגלל צרכי היבחרות חל בלי ספק ההגיג הזה של ותיק אחד מהפרלמנט האנגלי: „מזה חמישים שנה שיש לי מושב בווסטמינסטר נכחתי באלפי דיונים; מעט מהם היו ששינו את דעתי; אך אפילו אחד לא שינה את הצבעתי.”

מהכרת הטוב ומהפחד."

העתקתי את הקטע דלעיל בשביל העובדות שהוא מכיל אך לא בשביל ההסברים שהוא מציע. הם ברמה בינונית של פסיכולוגיה. קהל היה מאבד את אופי הקהל שלו, אילו שמר למכוונים חשבון על שרותים שנתנו, בין למולדת ובין למפלגות. הקהל המציית למכוון הדעות מרכין ראשו בפני קסם ההוד שלו מבלי שיתערב בכך כל רגש של נגיעת תועלת או של הכרת הטוב.

וגם יש למכוון הניחן בדי קסם-הוד יכולת כמעט מוחלטת. אנחנו מכירים את ההשפעה העצומה שהיתה במשך שנים ארוכות בזכות קסם-הודו לציר-פרלמנט מהולל אחד שהוכה בבחירות האחרונות בעקבות מאורעות כספיים מסוימים. על פי רמז פשוט ממנו היו נופלות ממשלות. סופר אחד כתב תיאור נאה בשורות הבאות של משרעת פעולתו:

„בעיקר למר X... אנחנו חבים תודה על שרכשנו את הטונקין במחיר כפול שלוש מהראוי, שתפסנו במדגסקר אך מדרך כף רגל בלתי בטוח, שנותרנו מאוכזבים בעניין אימפריה על הניז'ר התחתון, שאיבדנו את מצב השליטה שהיה לנו במצרים. — התיאוריות של מר X... עלו לנו ביותר שטחים מהמפלות של נפוליאון הראשון."

אין לכעוס יותר מדי על מכוון הדעות המדובר. אכן ברור שהוא עלה לנו מאד ביוקר; אבל חלק גדול מהשפעתו בא לו מעוקבו אחר דעת הקהל, שבענייני מושבות היא לא היתה אז כלל מה שהיא נעשתה כיום. נדיר הוא שמכוון דעות בא לפני הדעה; כמעט תמיד הוא רק עוקב אחריה ומאמץ כל הטעויות המהלכות בקהל.

אמצעי השיכנוע של המכוונים, חוץ מקסם ההוד, הם גורמים שכבר מנינו כמה וכמה פעמים. כדי לנהל את הקהלים בכשרון צריך שהמכוון יחדור לפחות באופן בלתי מודע לתורת הנפש שלהם ושידע איך לדבר אליהם. הוא צריך יותר מכל להכיר את השפעתן המכשפת של המלים, הסיסמאות והציורים הנפשיים. צריך שתעמוד לרשותו רהיטות מיוחדת, המורכבת: מקביעות החלטיות נמרצות — מנותקות מראיות — ומציורים מרשימים מלווים בטיעוני הגיון כלליים ביותר. זהו סוג של מיומנות נאום שפוגשים בכל האספות, ובכלל זה בית המחוקקים האנגלי, עם היותו השקול יותר מכולם.

„אנחנו יכולים לקרוא תדיר", אומר הפילוסוף האנגלי מיין, „על הדיונים בבית התחתון שבהם כל מה שיש הוא החלפת אמירות כלליות חלושות למדי והתקפות אישיות חריפות כהוגן. על הדמיון של דמוקרטיה טהורה הסוג הזה של סיסמאות כלליות מחולל תוצאות מפליאות. קל יהיה תמיד לגרום לקהל לקבל קביעות כלליות המיוצגות במונחים לוכדי דעת, הגם שהללו מעולם לא אומתו ואולי אי אפשר לאמת אותם בכלל."

בחשיבותם של „מונחים לוכדי דעת" שנזכרו בדברים שהובאו למעלה אי אפשר להפריז. כבר עמדנו כמה וכמה פעמים על עצמתן המיוחדת של המלים והסיסמאות. צריך לבחור אותן באופן שהן תעוררנה בנפש את ציורים מלאי חיות. המשפט דלהלן, הלקוח משיחת אחד ממכווני הדעות של אספותינו, מהווה דוגמה מצוינת:

„ביום שבו תישא אותה אוניה לארצות הקדחת של ההגליה את הפוליטיקאי המושחת והאנארכיסט המרצח הם יוכלו לקשור שיחה ויראו זה לזה כשני ההיבטים המשלימים זה את זה של אותו סדר חברתי."

התמונה העולה מזה לעיני הרוח מצטיירת היטב, וכל מתנגדי הנואם חשים עצמם מאוימים ממנה. הם רואים בבת אחת את ארצות הקדחת, את כלי השייט שיוכל לשאתם שמה, שכן כלום אינם אולי חברים באותו חבר לא כל כך מוגדר של פוליטיקאים מאוימים? הם חווים בעת אותה אימה עמומה שחשו אל נכון אנשי הקונבנט ששיחותיו הבלתי ממוקדות של רובספייר איימו עליהם פחות או יותר בקופיץ הגיוטינה ואשר תחת השפעת אותו פחד היו תמיד מוותרים לו.

למכווני הדעות יש כל העניין שבעולם לשגות בהפרזות הבלתי מתקבלות על הדעת ביותר. הנואם שממנו הבאתי משפט אחד יכול היה לקבוע בהחלטיות מבלי לעורר מחאות גדולות שהבנקאים והכמרים שכרו משליכי מטעני נפץ ושמנהלי תאגידי הכספים הגדולים ראויים לאותם עונשים כמו

האנארכיסטים. על קהלים תמיד עובדות טענות כגון אלה. לעולם אין הקביעה נזעמת יותר מדי ולא ההכרזה מאיימת מדי. אין דבר המשתק יותר את השומעים בפחד מסגנון הנאום הזה. אם ימחו הם פוחדים שייתפסו כבוגדים או כשותפים לפשע.

רהיטות הנאום המיוחדת הזאת משלה בכיפה מתמיד, כפי שאמרתי כעת, בכל האספות; ובתקופות משבר היא רק עוד מתחדדת. קריאת שיחות הנואמים הגדולים שהרכיבו את אספות המהפכה מעניינת מאד מהבחינה הזאת. מדי רגע הם האמינו שהם חייבים להפסיק את שטף דיבורם כדי לגדף את הפשע ולרומם את המידות הטובות; אחר כך הם התפרצו בקללות נגד הרודנים ונשבעו שיחיו חופשיים או ימותו. הנוכחים קמו על רגליהם, הריעו ומחו כפיים בחמת זעם, אחר כך, נרגעים, ישבו תחתם.

לפעמים יכול מכוון הדעות להיות נבון ומשכיל; אולם התבונות האלה בדרך כלל מזיקות לו יותר משהן מועילות. התבונה, בהראותה לבעליה את מורכבות הדברים, באפשרה לו להסביר ולהבין, משרה תמיד סובלנות ומקהה מאד את עצמת אלימות הדעות הנדרשות למפיצי הבשורה לרבים. המכוונים הגדולים של כל העידנים, אלה של המהפכה יותר מכל, היו צרי אופקים עד כדי לבכות עליהם; ודוקא היותר מצומצמי אופקים הם אשר השפיעו חזק ביותר.

שיחות המהולל מכולם, רובספייר, מדהימות במקרים רבים על ידי הבלתי־מקושרות שלהן; מי שרק יקרא אותם לא ימצא שם שום הסבר מתקבל על הדעת לתפקיד העצום שהיה לאותו רודן רב כח.

„אמירות שגורות ושפע מלל של דברנות חינוכית ושל תרבות לטינית בשרות נשמה שהיתה ילדותית יותר משהיתה רדודה והנראית כמצמצמת עצמה בהתקפה או בהגנה ל«אז בוא הנה!» של תלמידי בית ספר. שום רעיון, שום שנינות, שום הברקה, זה השיעמום בסופת הברקים. כשיוצאים מאותה קריאה קודרת, מתחשק לפלוט אנחת אוף! עם קמיל דמולין הנחמד."

לפעמים מחריד להרהר בעצמת הכוח שנותנת לאדם המקרין קסם־הוד משוכנעות חזקה משולבת בצרות מוחין קיצונית. אך אלה תנאים הכרחיים כדי להיות בלתי־מודע למכשולים ולדעת לרצות. בהבחנה בלתי מודעת מאתרים קהלים במשוכנעים הללו הנמרצים את האדון שהם זקוקים לו תמיד.

באספה פרלמנטרית הצלחה של נאום תלויה כמעט אך ורק בקסם ההוד שיש לנואם וכל כלל ועיקר לא בנימוקים שהוא מרצה. וההוכחה הטובה ביותר היא שכשבגלל סיבה כלשהי מאבד איזה נואם את קסם ההוד שלו הוא מאבד בד בבד איתו כל השפעתו, זאת אומרת היכולת לכוון כרצונו את ההצבעות.

אשר לנואם בלתי ידוע המתייצב כשבידו נאום המכיל נימוקים טובים, אך נימוקים בלבד, יש לו סיכויים להישמע ותו לא. ציר פרלמנט אחד שהוא גם פסיכולוג חודר־מבט, מר דקיב, שירבט לא מזמן בקוים דלהלן את תמונת הציר שאין לו קסם־הוד.

„משתפס מקומו על הבמה, הוא שולף מתיקו חבילת ניירות, פורס אותם לפניו לפי סדר הגיוני ומתחיל בבטחון.

הוא מתיימר להעביר לנפש השומעים את השיכנוע המפעם אותו. הוא שקל וחזר ושקל את נימוקיו; הוא ממולא במספרים ובראיות; הוא בטוח שההגיון עמו. כל התנגדות מול חומר הראיות שהוא מביא תהיה לשוא. הוא מתחיל, בוטח בזכותו המלאה וגם בתשומת לבם של עמיתיו שבוודאי אינם רוצים אלא להתכופף בפני האמת.

הוא מדבר, ומיד הוא מופתע מהתכונה באולם, מעוצבן מעט על ידי השאון העולה משם.

איך השקט איננו משתרר? מדוע העדר הקשב הכללי הזה? על מה חושבים אפוא אלה שם שמשוחחים ביניהם? איזה מניע כל כך דוחק גורם לאותו אחר לעזוב מקומו?

אי־רגיעה עוברת על פניו. הוא מקמט את מצחו, נעצר בדיבורו. מעודד על ידי יושב הראש הוא ממשיך, בקול מורם. מקשיבים לו רק עוד פחות. הוא מחזק את הנחץ, הוא מתנועע: ההמולה גוברת סביבו. הוא כבר לא שומע את עצמו, נעצר שוב בדיבורו; אחר כך, מחשש שמא תחולל שתיקתו את הקריאה הנרגזת נגמר! הוא חוזר לנאומו בקול עוד יותר רם. הרעש נעשה בלתי נסבל."

מעת שהגיעו האספות הפרלמנטריות לדרגה מסוימת

של התרגשות, הן משתוות לקהלים הטרוגניים רגילים, וכתוצאה מזה רגשותיהן מתאפיינים תמיד בקיצוניות. נראה אותן מובילות עצמן למעשי הגבורה הגדולים ביותר או לשילוחי רסן נוראים. הפרט איננו עוד הוא עצמו, וכל כך רחוק הוא מעצמו שהוא יצביע בעד הצעדים המנוגדים ביותר לטובתו האישית.

תולדות המהפכה מראות עד כמה יכולות אספות להיעשות בלתי מודעות ולציית להשאות המנוגדות ביותר לטובתן שלהן. היה זה קרבן עצום בעבור האצולה לוותר על זכויות היתר שלה, ועם זאת בלילה מהולל אחד של האספה המכוננת היא עשתה את זה בלי היסוס. היה זה איום תמידי במוות בעבור אנשי הקונבנט לוותר על חסינותם, ואף על פי כן הם עשו את זה ולא פחדו מהפיל קרבנות אלה מאלה, כאשר הם ידעו היטב כל הזמן שפיגום ההרג שאליו הם שולחים היום את עמיתיהם יעמוד להם למחר. אבל הם הגיעו לדרגה זו של אוטומטיזם מושלם שתיארתי לעיל, ושום חישוב לא יכול היה למנוע מהם להיכנע להשאות שהיו מכשפות אותם. הקטע שבסמוך מפי אחד מהם, בילו־וארן, אופייני לגמרי לנקודה זו: «ההחלטות שבעבורן כל כך נוזפים בנו», אמר, «לא חפצנו בהן ברוב המקרים יומיים, יום אחד לפני כן: המשבר לבדו חולל אותן.» אין צודק יותר מזה.

אותן תופעות של אי־מודעות התבטאו בכל הישיבות הסוערות של הקונבנט.

„הם מאשרים ומכריזים", אומר טן, „מה שהם נבעתים ממנו, לא רק שטויות וטירופים, אלא פשעים, רציחת חפים מפשע, רציחת ידידיהם. בתמימות דעים ועם מחיאות כפיים נלהבות ביותר שולח השמאל, שחבר אל הימין, אל פיגום ההרג את דנטון, מנהיגו הטבעי, המקדם והמנהל הגדול של המהפכה. בתמימות דעים ועם מחיאות כפיים נלהבות ביותר מצביע הימין, שחבר אל השמאל, על הגזרות הרעות ביותר של הממשלה המהפכנית. בתמימות דעים ועם צעקות של הערצה ושל התלהבות, עם אותות אהדה מכל הלב לקולו ד'ארבואה, לקוטון ולרובספייר מחזיק הקונבנט, על ידי בחירות מחדש ביוזמה של רגע ופעמים הרבה, במקומה את הממשלה הרצחנית שאותה מתעב המישור מפני שהיא רצחנית וההר מתעב אותה מפני שהיא אוכלת בו. מישור והר, הרוב והמיעוט גומרים על ידי הסכמתם לסייע להתאבדותם שלהם. ביום 22 בחודש פריריאל הקונבנט כולו הושיט את גרונו; ביום 8 בתרמידור, במשך רבע השעה הראשון אחרי הנאום של רובספייר, הוא הושיט אותו שוב."

התמונה אולי נראית קודרת. היא מדויקת בכל זאת. האספות הפרלמנטריות המרוגשות ומכושפות דיין מציגות אותם מאפיינים. הן נעשות פלוגת־מחץ ניידת המצייתת לכל דחף בן רגע. התיאור דלהלן של אספת שנת 1848 שאותו אנחנו חבים לציר פרלמנט שלא ייחשד ביחס לאמונתו הדמוקרטית, מר ספילר, ואשר אעתיקו מה־*Revue littéraire*, הוא אופייני למדי. חוזרים ומוצאים בו כל הרגשות המופרזים שתיארתי אצל הקהלים, ואותה אי־יציבות יתירה שאיפשרה לעבור מרגע לרגע במגוון של רגשות מנוגדים ביותר.

„המחלוקות, הקנאות, החשדות, ולחלופין הבטחון העיוור והתקוות חסרות הגבולות הובילו את המפלגה הרפובליקנית לאבדון. לתמימותה ולישרות לבבה השתוותה רק חשדנותה כלפי כל העולם. שום חוש לחוקיות, שום מושג של משמעת: חרדות ואשליות בלי מצרים: האיכר והילד נפגשים בנקודה זו. רגיעותה התחרתה עם חסרון סבלנותה. פראותה שקולה כנגד צייתנותה. זה המיוחד למזג שאינו מוגמר ולהעדר חינוך. שום דבר אינו מדהים אותם והכל משבש את דעתם. רועדים, מפוחדים, נטולי מורא, גיבורים, הם ישליכו עצמם בלהבות ויירתעו מפני צל.

אינם מכירים כלל את תוצאות הדברים ואת היחסים ביניהם. נכונים באותה מידה לאובדן האומץ כמו לרוממויות רוח, נתונים לכל הבהלות, תמיד גבוה מדי או נמוך מדי, לעולם לא בדרגה הנאותה ובמידה ההולמת. נזילים יותר ממים, הם מחזירים את כל הצבעים ולובשים את כל הצורות. איזה יסוד של ממשל אפשר לקוות להושיב בהם?"

למרבה המזל לא כל המאפיינים שתיארנו אצל האספות המחוקקות מתבטאים כל הזמן דרך קבע. אינן קהלים אלא ברגעים מסוימים. היחידים

היושבים בהן מצליחים לשמור על אישיותם הייחודית במקרים לא מעטים; וזאת הסיבה מדוע יכולה אספה לפתח חוקים טכניים מצוינים. אכן נכון שמחבר החוקים האלה הוא אדם מיוחד שהכין אותם ביחידות בשקט של חדר העבודה; והחוק שמצביעים עליו הוא למעשה פרי עבודתו של פרט יחידי ולא עבודתה של אספה. באופן טבעי הללו הם החוקים הטובים ביותר. הם נעשים אסוניים רק כשסדרה של תיקונים אומללים הופכת אותם ליצירה של קהל. עבודתו של **קהל** נחותה בהחלט ולעולם מעבודת פרט בודד. המומחים הם אלה שמצילים את האספות מגזרות יותר מדי בלתי מסודרות ובלתי מנוסות. נמצא שהמומחה הוא מכוון דעות לפי שעה. האספה אינה פועלת עליו והוא פועל עליה.

חרף כל הקשיים של תפקודן האספות הפרלמנטריות מייצגות את מה שהעמים מצאוהו עדיין טוב ביותר כדי למשול בעצמם ויותר מכל כדי להישמר כל כמה שאפשר מעולן של רודנויות אישיות. הן בוודאי האידיאל של ממשלה, לפחות בעבור הפילוסופים, ההוגים, הסופרים, האמנים והמלומדים, במלה אחת בעבור כל מי שמהווים צמרתה של ציוויליזציה.

ולמעשה הן מביאות עמהן רק שתי סכנות רציניות, האחת היא ביזבוז כפוי של כספים, האחרת צימצום גובר והולך של חירויות הפרט.

הראשונה מהסכנות האלה היא תוצאה של אילוצים ושל חוסר יכולתם של **קהלי** בוחרים לראות את הנולד. כשחבר אחד באיזו אספה מציע צעד הנותן סיפוק נראה לעין לרעיונות דמוקרטיים, כמו זו למשל של הבטחת גמלאות לכל הפועלים, להוסיף על משכורת שומרי הדרכים, המורים וכיו"ב, אז הצירים האחרים, שבויים בפחד מהבוחרים, לא יעזו לשאוף אויר ולהתנגד לטובתם של אלה האחרונים בדחותם את הצעד המוצע, אף על פי שהם יודעים שהוא יכביד מאד על התקציב ויצריך הטלת מסים חדשים. להסס בהצבעה איננו אפשרות לגביהם. התוצאות של הגדלת ההוצאות רחוקות ולא נגזרות מהן השפעות נוראות ביותר בשביל מי שגורמים להן בהצבעתם, ואילו התוצאות של הצבעה לשלילה תוכלנה להופיע בבירור ביום המחרת כשיהיה צריך להציגם לפני הבוחר.

בצד אותה סיבה ראשונה להפרזה בהוצאות יש אחרת מאלצת לא פחות ממנה: החובה להסכים לכל ההוצאות שהעניין בהן מקומי טהור. ציר פרלמנט לא יוכל להתנגד לזה, מפני שהן מייצגות תביעות של בוחרים, ומפני שכל ציר אינו יכול להשיג את מה שהוא זקוק לו בשביל אזור בחירתו אלא בתנאי שיוותר לדרישות בעניינים דומים של עמיתיו.**IB26**

השניה מהסכנות שנזכרו לעיל, הצימצום הכפוי של החירויות על ידי האספות המחוקקות, עם היותה פחות נראית לעין היא בכל זאת ממשית מאד. היא התוצאה של חוקים אין ספור — ולעולם כל חוק מגביל במשהו את מי שחל עליו החוק — שתוצאותיהם בתי המחוקקים עם הראש הפשטני שלהם אינם מיטיבים לראות ואשר הם מאמינים כי הם חייבים להצביע בעדם.

אל נכון הסכנה הזאת הכרחית מאד, שכן אפילו אנגליה, הממתנהלת בוודאי בדגם המושלם ביותר של משטר פרלמנטרי, אשר בו הנציג משוחרר יותר מבכל מקום אחר מתלות בבוחרו, אפילו היא לא הצליחה להימלט מסכנה זו.

IB26 בגליון 6 באפריל 1895 עשה העיתון l'*Économiste* סקירה מוזרה על כמה יכולות לעלות בשנה אותן הוצאות של עניין מקומי טהור, בייחוד אלה של מסילות הברזל. כדי לחבר את לאנגי (עיר בת 3000 תושבים) היושבת על הר עם פוי, החלטה על מסילת ברזל תעלה 15 מיליונים. כדי לחבר את בומון (3500 תושבים) עם קאסטל־סאראזין, 7 מיליונים. כדי לחבר את הכפר אוסט (523 תושבים) עם כפר סיס (1200 תושבים), 7 מיליונים. כדי לחבר פראד אל מרכז השוק אולט (747 תושבים), 6 מיליונים, וכן הלאה על זה הדרך. לשנת 1895 לבדה הוקצו בהצבעות 90 מיליונים של מסילות ברזל נטולות כל עניין כללי. הוצאות אחרות שהכרחיותן אלקטורלית כמו של הקודמות אינן פחות כבדות. החוק על גימלאות הפועלים יעלה מיד לכל הפחות 165 בשנה לפי משרד האוצר, ולפי איש האקדמיה לרואה־בוליו 800 מיליון. גלוי לעין שהמשך התקדמות של הוצאות כאלה יגרור בהכרח פשיטת רגל. רבות מהארצות באירופה: פורטוגל, יוון, ספרד, תורכיה, הגיעו לזה; אחרות, כגון איטליה, תצטרפנה אליהן בקרוב; אבל אין לדאוג על זה יותר מדי, אחרי שהציבור קיבל בזה אחר זה בלי מחאות גדולות קיצוצים של ארבע חמישיות בתשלום הקופונים בידי הארצות השונות הללו. אותן פשיטות רגל מתוחכבלות מאפשרות כעת להשיב בין רגע את התקציבים שכשלו לאיזון. חוץ מזה המלחמות, הסוציאליזם, המאבקים הכלכליים מכינים אותנו לעוד קטסטרופות אחרות, ובתקופת ההתפרקות הכללית שנכנסנו אליה צריך להיין לחיים מיום אל יום בלי לדאוג יותר מדי למחרים שאינם בידינו.

הרברט ספנסר הראה בחיבור שעכשיו הוא כבר עתיק שבעקבות הגידול במה שנחזה כחופש באה בהכרח המעטה בחירות הממשית. בשובו לאותו טיעון בספרו החדש היחיד נגד המדינה הוא כותב גם על הפרלמנט האנגלי:

„מגמת החקיקה מאותו זמן והלאה היתה מאותו סוג שציפיתי לו. גזרות רודניות שתכפו והתרבו פעלו תמיד באותו כיוון של צימצום חירויות הפרטים, והן עשו את זה בשני אופנים. תקנות תוקנו במספרים גדלים שנה אחר שנה, שהגבילו את האזרח בכיוונים שבהם עד אז לא היה מעצור לפעולותיו, ושהכריחוהו לפעולות שלפני כן היה רשאי לעשותן או לחדול מהן כרצונו; ובד בבד עם זאת היטלים כבדים יותר מטעם רשויות ציבוריות, בעיקר מקומיות, הוסיפו עוד לצמצם את חירותו בהפחיתם אותו חלק מהכנסותיו שהוא יכול להוציא על כל אשר תאוה נפשו ובהגדילם את החלק הנלקח ממנו על מנת להוציאו על כל אשר תאוה נפשם של הממונים מטעם הרשות.”

אותו צימצום גובר והולך של החירויות מתבטא בכל הארצות בצורה מיוחדת, שלא הצביע עליה הרברט ספנסר[75], והיא זאת: יצירת הסדרות האלה של צעדי חקיקה עד אין ספור, כולם באופן כללי מגבילים באופיים, מובילה בהכרח להגדלת מספרם, כוחם והשפעתם של הפקידים המופקדים על יישומם. הללו נוטים בכך להיעשות יותר ויותר לאדונים האמיתיים של ארצות הציוויליזציה. עוד יותר גדול כוחם לפי שבכל חילופי השלטון הבלתי פוסקים הקסטה המנהלת היא היחידה הנמלטת מהשינויים האלה, היחידה שיש בידה חופש מאחריות, העדר זהות אישית והמשכיות בלתי מוגבלת. והנה מכל הרודנויות אין כבדה יותר מאותן שמופיעות בצורה המשולשת הזאת.

יצירה בלתי פוסקת זו של חוקים ותקנונים מגבילים המקיפה בטכסים ביזנטיניים ביותר את הפעולות הקטנות ביותר של החיים גוררת תוצאה הרסנית של הקטנה מעיקה יותר ויותר של אותו מעגל שבו יכולים האזרחים לנוע בחופשיות. עמי התרבות משלים את עצמם שבהכפלת מספר החוקים כמה מונים יהיו השוויון והחופש מובטחים יותר טוב, וסכים במו ידיהם דרכיהם בגדרות תיל ומסוכות קוצים.

אין הפושעים נגד עצמם נמלטים מהעונש הקבוע בטבע. אחרי שהרגילו עצמם לשאת עול אחר עול, בסוף מעיקה עליהם כל הרגשה של חופש תנועה והם מתחילים מיד לחפש להם עול ומושכות ומגיעים לאובדן כל יוזמה בת רגע וכל מרץ פעלתני עצמאי. משהגיעו למצב הזה הם רק עוד צללים בטלים, אוטומטים פסיביים, בלי רצון, בלי כח התנגדות ובלי עוצמה.

אבל בעת המשאבים שהאדם אינו מוצא עוד בתוך עצמו הוא נאלץ לחפשם מחוץ לעצמו. עם גידול האדישות והעדר הכח של האזרחים בהכרח יגדל עוד יותר כוחם של ממשלים. הם הם מי שחייב להיות להם רוח היוזמה, ההסתכנות וההובלה שאיננו עוד אצל הפרטים. עליהם ליזום ולהניע הכל, לנהל הכל, להגן על הכל. המדינה נעשית לאל כל-יכול. אבל הנסיון מלמד שהכוח של אותם אלים לא היה מעולם בר קיימא ולא חזק.

הצימצום הזה המחמיר והולך של כל החירויות אצל עמים מסוימים, למרות מתירנות חיצונית הנותנת להם את האשליה שהם בני חורין גמורים, נראה שהוא תוצאה של זקנותם לפחות באותה מידה כמו של משטר זה או אחר הפועל עליהם. הוא מהווה אחד הסימנים המוקדמים של אותו שלב התנוונות שממנו עד עכשיו לא יכלה שום ציוויליזציה להימלט.

אם נשפוט על פי לקחי העבר ולפי הסימנים הפורצים בכל העברים, אז רבות מהציוויליזציות המודרניות שלנו הגיעו לאותו שלב של זקנה מופלגת הבא לפני ההתנוונות. דומה ששלבים זהים סופניים בעבור כל העמים, שכן רואים פעמים כה רבות את ההיסטוריה חוזרת על המהלך.

אותם שלבים של התפתחות התרבויות הכללית קל לסמנם באופן כללי, ובסקירתם ייגמר ספרנו. השירבוט המהיר הזה יסוך אולי כמה הארות על הסיבות של כוח הקהלים הנוכחי.

בסוקרנו בקוים כלליים התעצמותן והתנוונותן של ציוויליזציות שקדמו לשלנו, מה

75 לא שיער לה בון שספרו יודפס בכריכה אחת ביחד עם ספרו של ספנסר שבו כתוב במאמר על העבדות המעותדת לנו בדיוק מה שלה בון טוען שספנסר לא כתבו.

אנחנו רואים?

בשחר התרבויות האלה — אבק אנשים בני מוצאים שונים, עפר הנצבר יחדיו על ידי סכנות הנדידות, הפלישות והכיבושים. מדמים מגוונים, מלשונות ואמונות מגוונות גם כן, שאיש אלד מושל עליו בשלטון מוסכם למחצה ומלבד שיתוף ההנהגה הזה אין לאותו אבק־אדם דבר המלכד אותו. בהתקבצויות המבולבלות הללו נמצאות בדרגה גבוהה ביותר המאפיינים הפסיכולוגיים של קהלים. יש להם לכידות לפי שעה, תופעות גבורה, חולשות, דחפים והתלקחויות אלימות. שום דבר אינו יציב אצלם. הם ברברים.

אחר כך הזמן משלים את פעולתו. הפרטים השונים זה מזה חיים בסביבה זהה וכשעוברים למקום אחר שוב הסביבה זהה לכולם, בני מוצאים שונים פעם אחר פעם מתקשרים בזיווגים מעורבים, חיים משותפים יוצרים צרכים המשותפים לכולם, לאיטם כל אלה פועלים פועלם. ההתלכדות של יחידות שונות זו מזו מתחילה להתמזג וליצור גזע, זאת אומרת תרכובת שיש לה מאפיינים ורגשות משותפים שהתורשה באה ומקבעת אותם יותר ויותר. הקהל הפך ללאום, והלאום הזה יוכל לצאת מהברבריות.

הוא יצא ממנה לגמרי רק כאשר אחרי מאמצים ארוכים, מאבקים בלתי פוסקים חוזרים ונשנים והתחלות מחדש לאין מספר יימצא שהוא רכש לו אידיאל. מה יהיה אותו אידיאל אינו משנה הרבה, בין שזה יהיה פולחן רומא, כוחה של אתונה או נצחון אלוהי מוחמד, די יהיה בו לתת לכל יחידי הגזע המתהווה ונוצר אחדות שלמה של רגשות ומחשבות.

אז יכולה להיוולד תרבות חדשה על מוסדותיה, אמונותיה ואמנויותיה. בהימשכו אחר חלומו ירכוש לו הגזע בהדרגה כל מה שנותן לו תפארת, עוצמה וגדולה. בלי ספק הוא יהיה עדיין קהל בשעות מסוימות, אבל אז, מאחרי המאפיינים המתנועעים ומתחלפים של קהלים יימצא אותו מצע מוצק, נשמת הגזע, המגבילה למשרעת צרה תנודותיו של עם וכופה סדר על המזל והמקרה.

ואולם אחרי שביצע פעולתו היוצרת מתחיל הזמן באותו מפעל הריסה שלא נמלטים ממנה אלוהים ואנשים. משהגיעה לרמה מסוימת של עוצמה ומורכבות, הציוויליזציה מפסיקה לגדול, ומשאינה גדלה עוד היא נדונה להידרדרות שלא תאחר לבוא: כבר נשמע קול פעמוני דמדומי הזקנה.

האות להגעת אותה שעה בלתי נמנעת יהיה תמיד היחלשות האידיאל שהיה מחזיק את נשמת הגזע. באותה מידה שמחוויר האידיאל הזה מתחילים להתרועע כל הבניינים — הדתיים, הפוליטיים או החברתיים, אשר האידיאל היה נופח בהם את רוח החיים.

עם התנדפותו המתקדמת של האידיאל שלו מאבד הגזע יותר ויותר את מה שהיה גורם ללכידותו, לאחדותו ולעצמתו. הפרט יכול לגדול באישיותו ובתבונתו, אבל באותו זמן גם האגואיזם הקיבוצי של הגזע מוחלף בהתפתחות מופרזת של אנוכיות היחידים המלווה בהיחלשות האופי ובהתמעטות המסוגלות לפעולה. מה שיצר עם, אחדות אחת, גוש אחד, בסופו של דבר הופך לאוסף של פרטים חסרי דבק מלבד המשמרים אך באופן מלאכותי עוד במשך זמן מה את המסורות והמוסדות. ואז, כשהם כבר מפורדים ברדיפת כל יחיד אחר טובותיו שלו ושואף למטרות שאינן משותפות לו עם זולתו, וכשאינם יודעים עוד למשול בעצמם, אז מבקשים בני האדם להיות מנוהלים בפעולותיהם הקטנות, והמדינה מטילה את השפעתה המבלעת.

עם אבדנו הסופי של האידיאל העתיק מאבד הגזע בסוף לגמרי את נשמתו; איננו עוד אלא אבק של יחידים בודדים והוא חוזר להיות מה שהיה בנקודת מוצאו: קהל. יש לו כל מאפייניו החולפים בלי קביעות ובלי מחר. לציוויליזציה אין עוד כל יציבות והיא מושלכת על רחמי כל מקרי המזל. דלת העם מלכה והברברים מתקדמים. הציוויליזציה יכולה להיראות עדיין מבריקה לפי שיש לה חזית חיצונית שיצר עבר ארוך, אבל באמת זהו בניין אכול תולעים שכבר לא מחזיק אותו שום דבר ושיתמוטט בסערה הראשונה.

לעבור מברבריות לציוויליזציה במרדף אחר חלום, אחר כך להידרדר ולמות מפני שאותו חלום איבד את עצמת כחו, זהו

מעגל חייו של עם.

ספנסר מת 1903 בן 83. לה בון הצרפתי היה אז בן 62 והאריך עוד ימים עד 1931. ספר המופת שלו עוסק באדם במופעו המלוהק. היום, 120 שנה אחרי הופעת הספר, מותר לראות את לוז הדברים כמוכח, שכן הוא עמד בביקורת הדורות: לא זו בלבד שכותבי התיאוריה אימצו אותם (ופיתחו אותם הלאה ובנו עליהם תורות), אלא מצאתי כתוב על לנין, מוסוליני והיטלר שהם יישמו למעשה את הלקחים שהפיקו מלה בון.

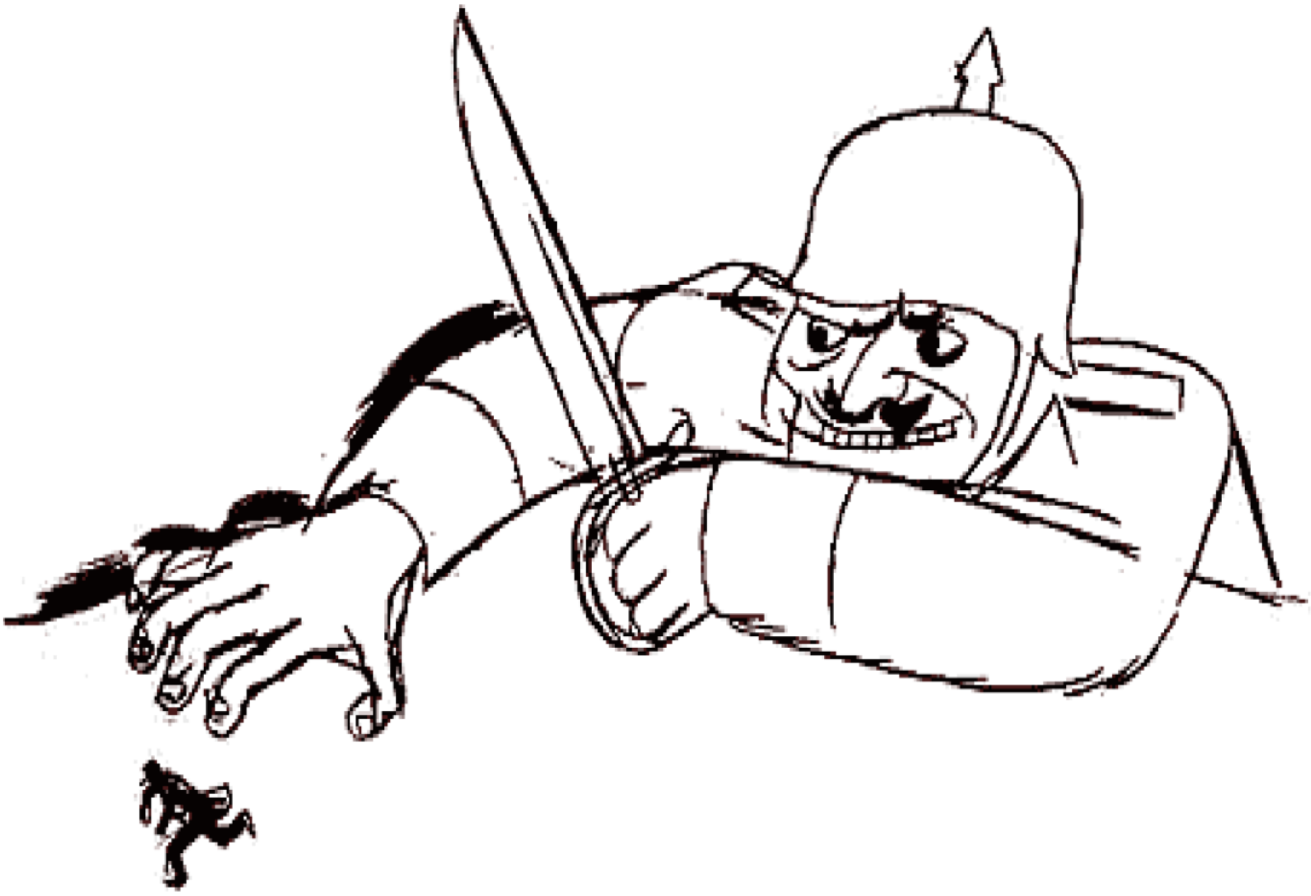

***

במשטרים המבקשים להיתפס בעיני העולם כחופשיים ועממיים נקבעת כל מדיניות בפעולת המונים — קהלים מהסוג שנפשם הסביר לנו לה בון. המבקש לעצמו עמדת שלטון ורוצה לפעול מתוכה צריך לגרום שהמונים יצביעו בעדו, בעד מפלגתו, בעד הצעתו במשאלי עם. השליטה ברוח הקהל מועילה גם בשטחי חיים שאינם מתויגים כפוליטיקה, למשל במכירת סחורות. לא ייפלא שעל יסוד תובנות לה בון פותח מדע מעשי רב־עצמה ורב־שימוש שעניינו איך לגרום להמונים לרצות ולהאמין כל מיני דברים ולאהוב את המערכת השולטת עליהם ולהרגיש עצמם עם זאת חופשיים בעלי יכולת בחירה.[76] חלק מהחלק הגלוי של הספרות המקצועית נגיש בחינם במרשתת.

אדוארד ברנאיס[77], שילש לרבה הראשי של המבורג ואחיין של זיגמונד פרויד, גדל באמריקה ונעשה שם ליועץ התעמולה של הנשיא וילסון, אותו נשיא שנבחר על פי הבטחתו שימנע מארצות הברית להסתבך במלחמת העולם הראשונה ואחרי שנבחר פעל לשיגור צבא אמריקני נגד גרמניה. כדי לשכנע את צאן הבוחרים לאמץ ללבם את המדיניות שאך זה הצביעו נגדה פעלה סוכנות התעמולה של ברנאיס על פי תובנות ששאב מלה בון, ופעולתה זו קצרה הצלחה רבה, ואחרי המלחמה העמיד ברנאיס את כשרונותיו לרשות השוק הפרטי וגם לימד חכמתו לסטודנטים: התחום שייסד ברנאיס נקרא „יחסי ציבור", והוא לימד ופירסם ספרים בתחום עוד עשרות שנים אחרי המלחמה השניה עד שמת בן **104** שנים. לא מעט מכתביו נמצא באינטרנט חופשי חינם לכל קורא אנגלית: וכל המבקש להשפיע על דעת הרבים מוטב שילמד בהם, כי המשפיעים בכיוון הנגדי בלי ספק למדו וגם כבר מיישמים את תורת ברנאיס.

כשברנאיס היה עדיין עלם בן פחות משבעים פירסם ואנס פקארד[78] את „המשכנעים הסמויים"[79]. בספר הזה הוא מפרט ומבאר את השימוש הנרחב בתחבולות הפירסום שהספיקו עד אז להשתכלל מאד כדי לאלף בני אדם

76 ליהודים, ובמיוחד לכמה תת־קבוצות מתוכם, כגון שוחרי ההלכה או הפרענקים או חובבי ההשכלה, יש כוכב אחד גדול שאם אומרים על משהו ש**ככה אמר הרמב"ם** זה תמיד עושה רושם ואין מדקדקים לבחון את הדבר המובא משמו כמו שהיו בוחנים אותו אילו המביאו אמרו משם עצמו. כוכב כיוצא בזה אצל הגרמנים הוא גתה, ואמרת כנף אחת שלו השייכת לכאן היא ש**המשועבדים ביותר הם אלה המדמים שהם חופשיים**. לא מזמן הכרחתי את עצמי לקרוא (בהמשכים, במקום הראוי לכך) את הספר שבו מופיע המשפט הזה. סיפור עלילה משעמם, לא אמין וגם לא מוסרי, והמשפט מופיע בו בלי הקשר בתוך שורה של רישומים בלתי מקושרים שנמצאו ביומנה של בחורה בת טיפש־עשרה שהתאבדה. אז גושפנקה של הרמב"ם אין כאן וגם לא להבדיל של גתה, אבל בכל זאת הניסוח מוצלח, הלא כן?

77 ראה על אודותיו באנגלית: https://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Bernays.

78 עוד אחד שאין לו ערך בעברית, אבל באנגלית יש לו https://en.wikipedia.org/wiki/Vance_Packard.

79 The Hidden Persuaders — מצאתי אותו בחנות משומש וקניתי אותו בשקל אחד (כמו כמה וכמה ספרים טובים אחרים) וגם מצאתי אותו באינטרנט, כמובן באנגלית: https://ia601204.us.archive.org/32/items/PackardVanceTheHiddenPersuaders/Packard_Vance_-_The_hidden_persuaders.pdf. כנראה לא טרחו לתרגם אותו לעברית.

להוציא כסף שאין להם על מוצרים שאינם זקוקים להם ולקנות כל כמה זמן חדשים ויקרים יותר שגם אותם בעצם אינם צריכים ואינם מפיקים מהם תועלת, וכל זה בעיקר לא על ידי הטיית החשיבה המודעת אלא על ידי יצירת אשליה בלתי־מודעת שהקניה תביא סיפוק לצרכים נפשיים שגם הם לא ממש מודעים אבל הם חזקים מאד והם המניעים האמיתיים לרוב ההחלטות שהנפש המודעת תולה אותן בסיבות אחרות שהן הגיוניות פחות או יותר.

שם בתחילת הפרק העשרים ואחד „הנשמה המשווקת באריזה" מספר פקארד על ספר[80] שיצא מעט לפני ספרו — סיפור בדיוני סטירי על נשיא שנבחר בשנת **1960**, אחד כלומניק־בן־אפס שקודם על ידי סוכנות הפירסום של אחת המפלגות וניצח את יריבו, בלוף־מומצא־מאין אף הוא, שהיה מועמד המפלגה האחרת ומשרד יחסי הציבור שלה. דעת הרבים שהמליכוהו בהצבעתם נרכשה באותן שיטות תעמולה שהיו כבר אז נהוגות בשוק וידועות לכל מי שרצה לדעת — שכן מפעלו של פקארד בספרו לא היה חשיפת סודות וגרירת נסתרות לאור, כי אם אך סידור הפרטים הידועים להרצאה קולחת וקליטה. כמספר השנים שהקאזו הזהוב של שניידר בא אחרי ראש הקהל של לה בון בחרה לה עמא ריקא של ארה"ברית נשיא שיישם התקדמות נוספת של חכמת השיכנוע. במאמר שהופיע בגרמנית בעיתון השווייצרי Das Magazin[81] גליון **48** בתאריך **3** בדצמבר **2016**[82] תחת הכותרת „רק הצבעתי על העובדה שהפצצה קיימת". המחברים[83] מספרים שם על הפסיכולוג מיכאל קושינסקי[84] שפיתח את השיטה שיישם אחד בשם ניקס, מנהל חברה בשם קיימבריג' אנאליטיקא ואשר באמצעותה כבש טראמפ את השלטון. עוד בשנות השמונים עמדו חוקרי נפש על האפשרות לבטא כל היבטי אופיו של אדם בחמישה מספרים. אלה הערכים הכמותיים של המשתנים פתיחות (כמה פתוח אתה לדברים חדשים?), מצפוניות (עד כמה אתה שואף למושלמות במעשיך?), מוחצנות (כמה אתה חברותי?), נוחות־מזג (כמה אתה מתחשב ומשתף פעולה?) ונברוטיות (האם אתה נפגע בקלות?)[85]. מי שיודעים עליו את הערכים האלה גם יודעים (די בדיוק) למה הוא זקוק וממה הוא מפחד וגם איך הוא יתנהג במצבים שונים. כדי לקבל את המספרים היה אז צורך בסדרה ארוכה של שאלונים ומבחנים. אבל אחר כך הגיע האינטרנט וזרח כוכבו של הסטודנט הוורשאווי קושינסקי. מיום שזה התקבל במעבדת קוונדיש[86] הפיץ בפייסבוק שאלונים שהניבו נתונים למשתני האישיות בצורת שעשועון מקוון לאיבחון עצמי. לא ארך הזמן והיו ביד הצוות קווי האופי של

80 https://www.qwant.com/?q=schneider%20the%20golden%20kazoo&t=web

81 https://www.dasmagazin.ch/impressum-datenschutz/

82 https://www.dasmagazin.ch/2016/12/03/ich-habe-nur-gezeigt-dass-es-die-bombe-gibt/

83 Hannes Grassegger ו־Mikael Krogerus

84 הוא מציג עצמו ומרצה על שיטתו כאן https://www.youtube.com/watch?v=pJGuWKqwYRk וכאן https://www.youtube.com/watch?v=NesTWiKfpD0, בטח גם בעוד מקומות.

85 אני מקצר כאן מתוך המאמר השווייצרי. ראה גם https://he.wikipedia.org/wiki/חמש_התכונות_הגדולות.

86 https://he.wikipedia.org/wiki/מעבדת_קוונדיש

מיליוני משתמשי הרשת שסיפקו את הנתונים מרצונם החופשי ולכאורה במודעות מלאה שייעשה בהם שימוש במכונות חישוב. בשלב השני סרק הצוות את האינטרנט והוסיף לכל אחד מהמיליונים את כל המידע הנוסף שהשאירו בכל מיני אתרים ויישומים שונים בכל מיני הזדמנויות ואישרו בהקלקה שזה לא סודי. בבדיקת המתאם הסטטיסטי בין נתונים שונים גילו קשרים שלא היו מובנים מאליהם, כגון בין הטעם בניגונים או בדיאודורנטים ובין הנטיה המינית, או המוחצנות. ב־2012 הוכיח הצוות שמי שיודעים עליו 68 הקלקות „אהבתי" בפייסבוק יודעים בוודאות של 95% מה גון עורו, בבטחון 88% אם הוא נמשך לנקבות או לזכרים, ב־85% אם הוא מצביע דמוקרטים או רפובליקנים. אפשר לחשב את מנת המשכל, העדה הדתית, צריכת הכוהל, הסיגריות והסמים. גם אם הוריו נשארו ביחד כזוג עד שמלאו לו 21 שנה. טיב המודל נמדד בבטחון קליעתו לתשובה שיענה הנבדק לשאלות מסוימות. מאז המודל שוכלל עוד יותר, עד שקושינסקי מכיר על פי 10 „אהבתי" את בעל חשבון הפייסבוק יותר טוב משמכיר אותו חברו לעבודה, על פי 70 יותר טוב מחבר קרוב, על פי 150 יותר טוב מהוריו, על פי 300 יותר טוב מאשתו. ויש מספר של „אהבתי" המאפשר ניבוי יותר טוב להתנהגות האדם ממה שהוא מסוגל לנבא על עצמו. נאסף גם מידע בלתי־מילולי ומושוה תדיר אל הידוע. כבר עכשיו יודעים לקרוא את האופי מתצלום הפרצוף, ומי שמסתובב עם טלפון „חכם" משדר כל הזמן נתונים גופניים על עצמו, כגון קצב ההליכה הטבעי לו ומהירות התנועה שבה הוא עונה לצילצול המכשיר וטווח הנסיעות שלו. קושינסקי אומר שהטלפון „החכם" הוא שאלון פסיכולוגי גדול ועצום שמשתמשיו ממלאים אותו תדיר, בין שמודעים לכך ובין אם לאו. ומשהנתונים נאספו אפשר לפענח ולפלח אותם איך שרוצים: רוצים רשימה של כל האבות המודאגים? או של כל המופנמים הזועמים? או אולי: של כל הנוהגים להצביע דמוקרטים שהפעם עדיין לא החליטו סופית מה יבחרו?

בתחילת 2014 מקבל קושינסקי הצעה לתרומה עצומה וענקית למכון שהוא עובד בו. רק שימסור, מבקשים דרך חבר אחד בסגל האקדמי, פרופילי פייסבוק של 10 מיליון אזרחי ארה"ב. הגורם המציע — חברה בשם Strategic Communications Laboratories. שיווק על יסוד מודל פסיכולוגי. מוקד הפעילות — השפעה על תוצאות בחירות. אותה חברת SCL מסועפת ומסובכת ויש לשלוחותיה יד בהפיכות בארצות „מתפתחות" ובהכוונה הפסיכולוגית של אוכלוסי אפגאניסטאן בידי נאט"ו. אחת מגרורותיה־בנותיה היא אותה Cambridge Analytica שאירגנה את ההצבעה על פרישת אנגליה מאירופה ומערכת הבחירות של טראמפ.

קושינסקי מגלה שאותו חבר־סגל פתח בחשאי עסק בעל קשר עסקי עם SCL, והוא חושד שהעתיקו את המודל שלו, ואכן הגיע לידי העיתון השווייצרי מסמך המוכיח שהידיעה על שיטת קושינסקי הגיעה לידי החברה דרך אותו חבר־סגל. קושינסקי מנתק איתו מגע ומודיע לראש המכון, חבר הסגל מעתיק דירתו לסינגפור

ומתקרא בשם חדש, קושינסקי עובר לאוניברסיטת סטנפורד באמריקה.

אחרי כשנה, בנובמבר 2015, מכריז אחד הגורמים הלוחמים למען פרישת בריטניה מהאיחוד האירופי ששכר חברת נתונים בשם קיימבריג׳ אנאליטיקא לצורך תמיכה אינטרנטית במאבק. קושינסקי לומד על העניין משאלות המופנות אליו בגלל קשריו הידועים עם קיימבריג׳ ועיבוד נתונים, ובדף האינטרנט של החברה הוא רואה שאכן משתמשים שם בשיטה ובמודל שהוא פיתח, ובגדול־גדול. שם המשחק: מיקרוטארגטינג, יעני התמקדות במטרות זעירות.

בקושי הספיק קושינסקי להתנצל בפני כל העולם ואשתו שאין לו שום קשר עם החברה שהשתמשה בשיטה שלו, לא עוברת שנה, ומגיע ה־19 בספטמבר 2016. במלון אחד בנו יורק מתארע אירוע כלכלי עולמי של מקבלי החלטות גדולים המכונה פיסגת קונקורדיה. מוזמן להרצות איש המיחשוב החדש של טראמפ, איש קיימבריג׳ אנאליטיקא, ברנש בשם ניקס.

טראמפ ידוע כמי שלא מחזיק ולא מבין במחשבים, ואילו קלינטון יריבתו סמכה על מורשת קודמה אובאמה, הנשיא הראשון שעלה בזכות שימוש ברשתות חברתיות, בידה היו כתובות חברי מפלגתה, ברשת גייסה מיליונים בתרומות, גוגל ודרימוורקס תמכו בה. משנודע ביוני על העסקת קמבריג׳ אנאליטיקא בידי טראמפ, לעגה לו. מה מבינים החליפות הממולאות האלה מאנגליה הרחוקה באמריקה ובנפש הבוחרים שלה?

ניקס מזכיר שרק לפני שבועות מעטים פחות ממחצית הבוחרים שנשאלו הכירו את השם טד קרוז. איך הוא נעשה למועמד הרפובליקני המתמודד מול טראמפ? קיימבריג׳ אנאליטיקא נשכרו בידי איל־הון לקדם אותו. עד אז, אומר ניקס, היו מסעי בחירות מנוהלים לפי מושגים דמוגרפיים. למשל במסרים שפנו לנשים כקבוצה אחת, לכל הנשים אותו מסר, או לכל הכושים, כאילו איזה מכנה משותף שכולל כל בני הקבוצה יוצר שוויון או דמיון במוחות שלהם. אכן זה דפוס הפעולה של מטה קלינטון ושל מכוני הסקרים למיניהם. לעומתם קיימבריג׳ אנאליטיקה יודעת לחשב את מבנה האישיות של כל אמריקאי בוגר. על פי נתונים הנאספים מהמרשתת ומעובדים לפי המודל שתיארנו למעלה יכולים להתאים לכל יחיד ויחיד את הפירסומת והתעמולה שיעבדו במיוחד אצלו. אפשר למצוא את ההרצאה ביוטיוב: < ככה כתוב במאמר. בסרטון https://www.youtube.com/watch?v=n8Dd5aVXLCc The Power of Big Data and Psychographics אין כל החומר המובא במאמר >. יש סוחרי נתונים בינלאומיים, כגון אקסיום ואקספריאן, שאפשר לקנות מהם פילוחים לפי הזמנה. למשל — נשים יהודיות, כתובות ומספרי טלפון. קיימבריג׳ אנאליטיקא... די! מעכשיו אקרא להם ק״א. ובכן, ק״א קונה רישומי טאבו, כרטיסי בונוס, פנקסי בוחרים, רשימות חברים במועדונים, מינויים על כתבי עת, רישומים רפואיים. כל אלה מוצלבים עם רשימות בוחרים למפלגה הרפובליקנית ונתונים מהמרשתת כגון הקלקות „אהבתי״ בפייסבוק — ואז מחשבים את הפרופיל של חמשת המשתנים.

מטביעות רגליים דיגיטאליות עולים בני אדם ממשיים בעלי פחדים, צרכים ואינטרסים — ובעלי כתובת מגורים. השיטה היא בדיוק זאת שפיתח קושינסקי. ניקס מצהיר שק״א מחזיקה בפסיכוגראמות של 220 מיליוני אמריקנים. הוא מראה דוגמה ליישום. בימין התמונה מפת מדינת איווא, עליה מאות אלפי נקודות אדומות וכחולות. ניקס בוחר: הצג רק רפובליקנים. הנקודות הכחולות נעלמות. רק מי שעוד לא החליטו — נעלמות עוד נקודות. זכרים נותרות עוד פחות. מאפיינים נוספים — עד שנשארת רק נקודה אחת. יש לה שם, גיל, כתובת, תחומי עניין, נטיה פוליטית. ועכשיו מה תעשה איתו ק״א, איזה מסר היא תשלח אליו?

אם נגיד שהמטרה היא שימור חוק־חירות־הנשק. לאדם מצפוני ונברוטי נציג מסר שפונה אל הפחד ומציע לו תשובה הגיונית:

התיקון השני לחוקה איננו רק זכות חוקית.
הוא תעודת ביטוח.
הגן על הזכות לשאת נשק

אבל זה

מאב לבן — מראשית לידת אומתנו
הגן על התיקון השני לחוקה

מה שיראה טיפוס שמרן ומוחצן.

המשימה: להניא מצביעי קלינטון מההליכה לקלפי

מתגלה פתאום היתרון הגדול שיש לטראמפ מהסתירות המרובות בין הסיסמות והמסרים שהוא מפריח: בשביל כל אחד יש מסר שמתקבל אצלו. ביום הוויכוח השלישי בטלויזיה משגר צוות טראמפ 175 גירסאות שונות של טיעוניו, בעיקר דרך פייסבוק. ברוב המקרים הם נבדלים רק בפרטים זעירים: כותרות שונות, צבעים שונים, תת־כותרות, עם או בלי תצלום, או עם סרטון: כל מסר תפור בדיוק לפי מידות הנפש של קבוצת הנמענים, אף של נמענים יחידים. מהגרים מהאיטי המרוכזים במיאמי קיבלו הודעות על חדלון קרן קלינטון ברעש בהאיטי — כדי שלא יצביעו קלינטון. זאת אחת המטרות: לשכנע מי שהיו עלולים להצביע קלינטון, כגון

ספקנים בני השמאל, כושים, נשים צעירות, שלא ילכו להצביע בכלל. לשם כך נקנות פרסומות בפייסבוק באפיק הנגיש רק לבעלי הפרופיל המתאים המראות הקלטות של קלינטון המכנה גברים שחורים „חיות-טרף".

כבר בזמן הרצאת ניקס ק"א כבר עובדת לא בשביל קרוז אלא בשביל טראמפ, אבל אין הציבור, אין כלי התקשורת ואין מטה קלינטון שמים לב לפעולתה, מפני שהיא מתנהלת לרוב לא בתחנות הטלויזיה הגדולות אלא באופן מכוון אישי ברשתות החברתיות ובערוצי הכבלים. צוות קלינטון סוקר מדגמים ומחשב הכללות ומרגיש על הגובה, ובינתים יושבים כתריסר אנשי ק"א וגורפים **15** מיליון דולר ומספקים את הסחורה.

החל מיולי **2016** מקבלים פעילי הבחירות של טראמפ יישומון המראה להם על כל דיירי כל הדירות של כל בניין מה נטייתם הפוליטית ומה פרופיל האישיות שלהם. הם מצלצלים רק אצל מי שלפי היישומון עשויים לקלוט את המסר באהדה. יש להם תזרימי שיחה מוכנים מראש מותאמים לאישיות בני שיחם. והפעילים מזינים ביישומון משוב משיחותיהם — מזון נוסף לתמנון ק"א.

אוכלוסיית ארה"ב מפולחת ל-**32** טיפוסי אישיות, מתרכזים ב-**17** מדינות. מגלים שאין סימן פשוט יותר להכיר בו אוהדי טראמפ מההעדפה למכונית תוצרת אמריקה. מסתייעים בסימנים כאלה כדי להבין איזה מסר פועל חזק ואיפה בדיוק חזק ביותר. ההחלטה להתמקד בשבועות האחרונים דוקא במישיגן ובויסקונסין מתקבלת על פי פענוח נתונים. מיישמים את המודל באמצעות המועמד.

קשה לכמת את עצמת השפעת השיטות הפסיכומטריות על תוצאות הבחירות. אבל יש נקודות אחיזה: אחת מהן, שטד קרוז האלמוני נעשה בין לילה למתחרה הרציני ביותר לטראמפ בפריימריז. אחת היא גידול שיעור ההצבעה בכפרים ובעיירות השדה. אחת היא מיעוט ההצבעה אצל הכושים. בטוח הוא שטראמפ הוציא על מסע הבחירות מעט כסף יחסית לאחרים — ושלושה רבעים מזה על הזירה הדיגיטאלית, ונראה שהיא זו שהניבה את התועלת הגדולה ביותר יחסית להשקעה. פייסבוק התגלה כנשק יום הדין וכפעיל-הבחירות הטוב ביותר. ולכן לא צדקו כלל מי שטענו שהסוקרים ואנשי הסטטיסטיקה הפסידו את הבחירות. הנכון הוא שהחדשניים שבהם ניצחו בגדול-גדול את המיושנים שחישבו את התחזיות המגוחכות.

בחירות יש רק אחת לכל כמה זמן, אבל מכירות מנסים לדחוף בכל יום ובכל שעה בלי הרף. קושינסקי ניתח את השיטה שבה יישמה ק"א את המודל שלו וחישב ביחד עם סנדרה מאץ אפשרות יישומה בפירסום העסקי. בהכוונה אישית מקבלות פירסומות בפייסבוק **60%** יותר קליקים, והשיעור של אלה מבין רואי הפירסומת שגם פעלו על פיה עלה ב-**1400%** לעומת פירסומת שהיתה מותאמת לאופי הפוך מזה של הנמענים.

התהפך העולם. בין אנגליה לאירופה מפריד הים,

באמריקה מולך דונלד טראמפ. הכל התחיל באיש אחד שבעצם רצה להתריע מפני סכנת ניצול האפשרויות הנפתחות בגלל הקדמה הטכנית. שוב הוא מקבל מכתבי האשמה. אבל קושינסקי טוען שהוא לא בנה את הפצצה הזאת אלא רק הראה שהיא כבר קיימת. עד כאן מה שראיתי להביא מהמגזין.

ראינו שתי כרזות התעמולה שנשלחו לאנשים בעלי מבנים נפשיים שונים. ההבדל במסרים המילוליים גלוי ומובן איך הוא מתקשר להבדלים באישיות כפי שסורטטו. אבל איך ידעו, לפי מה החליטו על התמונות השונות?

מובן מאליו שזה לא „סתם", כדי לספק פרנסה לצייר. עומדים אחרי זה מחקרים עם עשרות ומאות נבדקים שהוצגו להם ציורים בעלי תכנים שונים ובצבעים שונים, נמדדו השינויים בלחץ הדם ובגודל האישונים וקצב הלב ובמה שדיברו ועשו הנבדקים אחרי שראו את התמונות, עד שהתגבשה תמונה של מה לא עובד ומה עובד ועל מי. ומובן שרוב או כל החקירות האלה לא ביצעו המחשבנים של ק"א במהלך מערכת הבחירות, אלא רבבות פסיכולוגים באוניברסיטאות ובמרפאות ובמכונים בעולם, וכתבו אותם בספרים ובכתבי עת ובעבודות לתואר אקדמי — ספרות ענפה ורחבה מני ים. לא יקיף אותה אדם אחד אפילו אם יקדיש לה את כל החופש הגדול ובין הזמנים ואפילו יום העצמאות, ורק החכמים שבפסיכולוגים המקצוענים זוכים לקרוא מתוכה את מה שחשוב ולסדר בראש את מה שהם צריכים. אני שאינני פסיכולוג ולא חכם ולא מקצוען לא אנסה אפילו לנגוס בזה, ועל כן לא אציג פה גם תמצית מהפירורים שטעמתי פה ושם. אבל צריך שיהיה לאדם שעוסק ברכישת ידיעות על המציאות ועיבודן בראשו לשם קבלת החלטות לגבי התנהלותו שלו עצמו והוראות והמלצות לזולתו, צריך שיהיה לאדם כזה — ולא מסתבר שיש בין מי שקראו עד הלום אחד שאיננו אדם כזה — שיהיה לו מושג על מה הולך שם בערך ובגדול, כדי לקחתו בחשבונו. תרגומו לעברית של ספר אחד בתחום הזה שקראתי מצוי בחנויות, ומי שלא נחשף ממילא במהלך השנים למאמרי עיתונות על חידושים ותגליות במחקרי הנפש ימצא בו ריכוז גדול של משפיעים בלתי הגיוניים ובלתי מודעים (והמשפיעים גם כשמודעים להשפעתם) על תפיסתנו, חשיבתנו והחלטותינו הנחזות כהגיוניות ומבקשות להיות מושכלות. כתב אותו[87] אחיין של הרב יוסף שלמה כהנמן מפוניבז', המפורסם בעלמא דשקרא לא בזכות הייחוס הנכבד אלא בגלל פרס הנובל לכלכלה שנתנו לו הגויים בשוודיה ב־2002, אף שלדבריו „מעולם לא למד קורס בכלכלה".

לפי טבע העניין יש להניח שחוץ משפע הספרות המקצועית והעממית המופצת ברבים יש חלקים אחרים מאותה ספרות הנשמרים בסוד ביד המשתמשים בהם ושיש כבר עכשיו כלים רבי עצמה ומדויקים לנהג בהם בני אדם לפי רצון הנוהגים בהם כבצאן.

87 דניאל כהנמן, לחשוב מהר, לחשוב לאט, תרגום: יעל סלע-שפירו ועידית נבו, עורכת: מיה בר-הלל, הוצאת מטר בשיתוף הוצאת כנרת, 2013.

האם זה אומר שאין ליחידי הקהל רצון חופשי, שאפשר להניע ולהוליך אותם כמו בובות תיאטרון במשיכת חוטים ולחיצת כפתורים? כמו הנער הזה שבאמצעותו מבשל עכברוש־טבח־מומחה מעדנים?

ושזה ממילא כבר נעשה בנו ואין כל טעם לדבר על לב שום אדם לשכנע ולהניע אותו למשהו, כי הכל צפוי והרשות נתונה לגורמים האפלים, שמא **אֶרֶץ ׀ נִתְּנָה בְֽיַד־רָשָׁע**?

גורמים כגון ה**עיגון** (פרק **11** בספר כהנמן, עיין שם!), **הזמינות** (פרק **12** שם), **הקלות ההכרתית** (כהנמן בעברית עמ' 78-79), **הייצוגיות** (פרק **14** או **הרגל חשיבה** (סוף פרק 25) אמנם הוכח בניסויים שהם פועלים, ויש מהם שאף נמדד שיעור השפעתם על מעשי האדם וכומת במספרים, אך גם החזקים שבהם אינם הכרחיים כמו הרמת השוק התלוי בהקשה על קדמת הברך מתחת לפיקה.[88]

[88] בסוף פרק 20 של ספר כהנמן על היכולת המוכחת מול המדומה לחזות עתידות:

Television and radio stations and newspapers have their panels of experts whose job it is to comment on the recent past and foretell the future. Viewers and readers have the impression that they are receiving information that is somehow privileged, or at least extremely insightful. And there is no doubt that the pundits and their promoters genuinely believe they are offering such information. Philip Tetlock, a psychologist at the University of Pennsylvania, explained these so-called expert predictions in a landmark twenty-year study, which he published in his 2005 book Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know? Tetlock has set the terms for any future discussion of this topic.

Tetlock interviewed 284 people who made their living "commenting or offering advice on political and economic trends." He asked them to assess the probabilities that certain events would occur in the not too distant future, both in areas of the world in which they specialized and in regions about which they had less knowledge. Would Gorbachev be ousted in a coup? Would the United States go to war in the Persian Gulf? Which country would become the next big emerging market? In all, Tetlock gathered more than 80,000 predictions. He also asked the experts how they reached their conclusions, how they reacted when proved wrong, and how they evaluated evidence that did not support their positions. Respondents were asked to rate the probabilities of three alternative outcomes in every case: the persistence of the status quo, more of something such as political freedom or economic growth, or less of that thing.

The results were devastating. The experts performed worse than they would have if they had simply assigned equal probabilities to each of the three potential outcomes. In other words, people who spend their time, and earn their living, studying a particular topic produce poorer predictions than dart-throwing monkeys who would have distributed their choices evenly over the options. Even in the region they knew best, experts were not significantly better than nonspecialists.

Those who know more forecast very slightly better than those who know less. But those with the most knowledge are often less reliable. The reason is that the person who acquires more knowledge develops an enhanced illusion of her skill and becomes unrealistically overconfident. "We reach the point of diminishing marginal predictive returns for knowledge disconcertingly quickly," Tetlock writes. "In this age of academic hyperspecialization, there is no reason for supposing that contributors to top journals — distinguished political scientists, area study specialists, economists, and so on — are any better than journalists or attentive readers of The New York Times in 'reading emerging situations." The more famous the forecaster, Tetlock discovered, the more flamboyant the forecasts. "Experts in demand," he writes, "were more overconfident than their colleagues who eked out existences far from the limelight."

Tetlock also found that experts resisted admitting that they had been wrong, and when they were compelled to admit error, they had a large collection of excuses: they had been wrong only in their timing, an unforeseeable event had intervened, or they had been wrong but for the right reasons. Experts are just human in the end. They are dazzled by their own brilliance and hate to be wrong. Experts are led astray not by what they believe, but by how they think, says Tetlock. He uses the terminology from Isaiah Berlin's essay on Tolstoy, "The Hedgehog and the Fox." Hedgehogs "know one big thing" and have a theory about the world; they account for particular events within a coherent framework, bristle with impatience toward those who don't see

כח ההכוונה של רוב ככל המשפיעים האלה, יותר משהוא דומה לשרשרת ברזל הנמשכת בידי פיל — דומה הוא לחוט של משי שמושך

things their way, and are confident in their forecasts. They are also especially reluctant to admit error. For hedgehogs, a failed prediction is almost always “off only on timing” or “very nearly right.” They are opinionated and clear, which is exactly what television producers love to see on programs. Two hedgehogs on different sides of an issue, each attacking the idiotic ideas of the adversary, make for a good show.

Foxes, by contrast, are complex thinkers. They don’t believe that one big thing drives the march of history (for example, they are unlikely to accept the view that Ronald Reagan single-handedly ended the cold war by standing tall against the Soviet Union). Instead the foxes recognize that reality emerges from the interactions of many different agents and forces, including blind luck, often producing large and unpredictable outcomes. It was the foxes who scored best in Tetlock’s study, although their performance was still very poor. They are less likely than hedgehogs to be invited to participate in television debates.

It is Not the Experts’ Fault — The World is Difficult

The main point of this chapter is not that people who attempt to predict the future make many errors; that goes without saying. The first lesson is that errors of prediction are inevitable because the world is unpredictable. The second is that high subjective confidence is not to be trusted as an indicator of accuracy (low confidence could be more informative).

בו כלב: די חזק להוליך לכיוון המשיכה את מי שאין לו רצון חזק משל עצמו, אך לא כל כך חזק שאי אפשר להתנגד לו אם ממש רוצים. אלא שאינו דומה חוט הקשור באף לחוט הקשור לחגורה, ואין כחו של חוט יחידי ככחם של חוטים הרבה הנמשכים כולם לאותו כיוון. ועוד, שמושכי החוטים כל הזמן רק מוסיפים ערמה ומשכללים תחבולות, ועל כן חופשיים כמו היום כבר לא נהיה מחר, אם לא נשכיל לנתק את חבלי השוא בטרם יהיו לעבותות עגלה. ועוד יש לזכור שהרוב, הכופה את הדעת שהוכנסה לו לראש על כל הכלל, מושג גם בלי שנמשכו לדעת הרוב כל בעלי החשיבה העצמאית הדעת הצלולה והרצון החזק; די שמצרפים אל המיעוט שממילא מראש היה בדעה הרצויה לשליטים את מיעוט המולכים בקלות, וכבר יש רוב.

עצם העובדה שמתבצעת שטיפת מוח גורפת מקיפה כוללת וחודרת לעומק איננה מוטלת בספק. איך בדיוק הם עושים את זה, מי פועל שם בעד ונגד מי או מטעם מי בדיוק, אינני יודע אם אפשר לבררו ועל כל פנים אין לי עניין לכלות בחקירת הפרטים את ימי. המבקש לתכנן פעילות לאורך השנה חייב להיות מודע לתופעות האור והחושך, הקור והחום, הרוח והדממה, היובש והריטבון, ולדפוסי הופעתם במקומות ובזמנים השונים. אין צורך בשביל זה שיהיה בקי בפרטי התהליכים היוצרים את מזג האויר ושידע לחשב מקומה ותנועתה של טיפת מים בענן ולבאר מאיזה אגם עלתה לאויר. כמו כן, מי שהבין עניין אשר לטובת הציבור חשוב שהבנת העניין הזה ופעולה מעשית על פיה תהיינה נחלת

הציבור אל יצפה שבהפצת האמת שלו לבדה עם הראיות המוכיחות שהדבר אמנם כן ועם הביאור כיצד זה בדיוק, שבהפצה והודעה זו כבר השיג את התוצאה הדרושה. הוא חייב לדעת שגם על ראש נקי מהשפעות זרות וקודמות אין ההגיון היבש מצד עצמו פועל כמו שפועלת הוכחת משפט מתימטי חדש על ראש של מתימטיקאי, וגם כן שקהל היעד המחזיק עכשיו בדעה המנוגדת לזאת שהוא מבקש להפיץ מן הסתם הובל אליה בידי מי שחשוב לו שדוקא זאת תהיה דעת הקהל ולא האמת החדשה, ואותו גורם ישתדל לשמר את הישגו בכל הדרכים העומדים לרשותו.

ולא רק לשמרו, מן הסתם, אלא אף להגדילו ולבנות עליו הישגים נוספים. בהסתכלות לאחור על שבעים שנות עצמאות ושלטון דמוקרטי בישראל אפשר להבחין שחלו כמה שינויים ותזוזות ברוח העם, בתפיסות היסוד ובדעות הרווחות בו. למדנו מהעיון ומהנסיון ההיסטורי שיש בעלי כשרון טבעי להטות רוחם של המונים ויש דרכים ושיטות המעצימות מאד מאד את ההטיה הכשרונית, והכלים האלה משופרים ומועצמים כל הזמן. מותר אפוא לשער שנדידת הדעות העממיות הושגה בעמל ולא אירעה במקרה. איך זה נהיה?

בראשית המדינה היתה כנסת שהיתה מורכבת מנבחרי ציבור שייצגו כוונות ושאיפות שהיו שונות זו מזו, אבל מקובל לחשוב שמי שנבחר האמין שהשיטה שהוא אוחז בה תיצור במדינה החדשה חברה מתוקנת מלוכדת בפנים וחזקה כלפי חוץ. הקומוניסטים האמינו שבשליטת המדינה על אמצעי הייצור ועל חלוקת פרי העמל יוושע ישראל, הרעביזיוניסטים האמינו שצריך לאחוז ברובה כדי להשלים את כיבוש שתי גדות הירדן ובדם וביזע לבנות לנו גזע, הליברלים רצו משק חופשי ותחרות הוגנת לרווחת כל הפרטים ההגונים והחרוצים בני החורין, הסוציאליסטים אחזו קצת מזה וקצת מזה והעיקר שהם יהיו השלטון שירבה נאורות ופיתוח ושיוויון וקידמה, וגם לדתיים היו אמונות משלהם.[89]

---

89 אפשר שהציפיה לאליהו שישיב לבבות ולמשיח שיעשה סדר סופי בהסדר של קבע גרמה שלא גיבשו להם הגדרה ברורה של היעד המדיני, ובתוכן המעשי של תיקון עולם במלכות שדי שציפו כי יבוא עם ענני שמיא לא ברור לי אם היתה מחלוקת מבוררת בין מי שסברו שעד אז אנחנו עדיין בגלות גם בפלסטינה־א״י ובין אלה שהחזיקו בדעה שהגאולה כבר התחילה לצמוח עם הקמת הישות הציונית. בדרכים המעשיות של ההשתדלות להשיג מתיקון העולם את מה שאפשר להשיגו ושצריך להתאמץ להשיגו בעבודת בית־המחוקקים עוד לפני שיבוא המתקן הגדול ויעשה לנו את יתר העבודה ניכרו הבדלי דגשים בין המזרחיסטים והאגודיסטים — אלה אולי נטו יותר להיבדל מקהל עולי הגולה במערכת חינוך נפרדת ובהוצאת אנשיהם מגזירת כל־בחור־וטוב־לנשק, ואלה אולי השתדלו יותר שמהציבור כולו יימנעו חמץ בפסח ואוטובוסים וחנויות בשבת משפיתחו רבנויות מפלגתיות שתטבענה חותם שלישי על בקבוקי היין ותברכנה להדליק בשכונתנו גנרטור של שבת, אבל הרי לא היה פלג דתי שלא הצביע בעד חוקים דתיים על כלל המדינה או שלא סידר מימון ותנאים למוסדות המיוחדים של אנשי שלומו. דוגמה נאה להבדל בין מגמות ההשתדלות היא היחס לשנת השמיטה. אלה פעלו כדי שהכלל יפעל בהסדר מערכתי שהוא כשר עכ״פ לפי שיטת פסיקה אחת שגם מי שאינם מאמינים בעצמם בתורה מן השמים ובצורך לקיים את מצוותיה מסכימים למען השלום לנהוג על פיה, ואלה מניחים לכלל העם לנהוג בשרירות לבו ובלבד שיובטחו סידורים שבהם הצדיקים המדקדקים ימצאו לחמם כשר על פי שיטות המחמירים, כל שיטה ודיקדוקי חומרותיה.

והיום המדינה הזאת כבת שבעים שנה, ומי מכל הנ״ל התקרב להגשמת החזון שהיה לו אז? האם אנחנו קרובים יותר משהיינו אז לחברה נטולת מעמדות וניגודי אינטרסים כלכליים ולהתפוגגות מוסד המדינה? האם הגזע שנבנה בדם ויזע חולש על עמים ביד ברזל ויושב בטח על שתי גדות הירדן? האם המשק משוחרר היום יותר משהיה אז מאחיזת קרטלים ומונופולים ומשליטה רומסנית של תשלובות ענק המחניקה את התחרות ההוגנת והיוזמה היצרנית החופשית? האם הוקהו ההבדלים בין עני ועשיר ושופרה דאגת הכלל לכל הפרטים החלשים. האם מוגן היום יותר מאז מקום עבודתו של הפועל הפשוט ומושב זקנתו? והדוסים למיניהם, האם השיגו שהיום יותר נשמרת השבת לפחות ברשות הרבים, שנדחקות מהחוצות רגלי עוברי עבירות להכעיס, שיש יותר סמכויות שיפוט ושיני אכיפה לבתי הדין הרבניים ויותר שימוש בעקרונות המשפט העברי בבתי המספח של המשטר הציוני? האם נציגי המדינה מקפידים היום יותר משהיו מקפידים לפנים שלא לעשות לעיני כל העולם דברים שכל העולם יודע שהם אסורים לבני ישראל לפי תורת ישראל?

יחשבו וישפטו הבולשביקים, הלאומנים והליברלים אם יש להם סיבות להיות מרוצים עם ההישגים. אשר להישגי עסקני הדת — כלום יש מי שאומר שאחרי שבמערכת הקיימת הושגה בשיטות הנהוגות התקדמות ממצב שהיה מתוקן ב־x אחוזים אל המצב הנוכחי שהוא מתוקן ב־x+y אחוזים, הרי אותם (מאה פחות (x+y)) אחוזי מושלמות שעוד נותרו עד למצב הנשאף של כל־מה־שאפשר־להשיג־בלי־משיח יושגו בתוך z שנים, אם יתמידו אותו סוג עסקנים באותו סוג השתדלות בתוך המערכת הקיימת?

מי שיקפוץ עכשיו ויחלוץ את השד הדמוגרפי מבקבוק שמפניית הנצחון שלו, מוטב שיחזור ויתישב בדעתו ויצנן את הרוח בעובדות יבשות. נכון שממחזור למחזור מתגייסים לצבא יותר בחורים עם כיפה, ונכון שיש מהם חלק ניכר שאף נשארים עם הכיפה גם אחרי השיחרור, וגם יש המטפסים ועולים במעלות הדרגות והתפקידים ועדיין כיפתם עליהם. אבל כמה קשורה החזות למהות? מראשוני מעפילי הסולמות וכובשי המערכות כבר הגיעו לפני שנים לעמדות פסגה — ומה הם עושים ומדברים שם? האיש שלנו בפרקליטות, במינהל הממלכתי, בתקשורת, באקדמיה, בבית הנשיא ובשטאזי, האם הוא מסתכל באורייתא וברי עלמא, או שהוא תולה מעילו לפי הרוח ורוקד מה יפיפיתי ומחריב עולמות לתאוה? החייל הפשוט, הלוחם מהשורה, הקצין הזוטר והבינוני, האם הופעתו בהמוני שפעת גייסות מחזקת לו את עמוד השדרה לעמדה איתנה על עקרונות התורה, פרטיה ודיקדוקיה? ראינו הצגת תכלית נאה בהגליית גוש קטיף והחרבתו, ובמהדורה מוקטנת היא חוזרת מדי חודש בחודשו בהריסת בתי יהודים וגירוש יושביהם לארץ גזירה, בניגוד גמור לתורה הציונידתית שבתיאוריה גודלו עליה הקלגסים הכיפאים המצייתים לשלטון הפוסט־יהודי.[90]

90 לקחתי מדד הנראה לעיני בשר. מי שיש לו מבט בוחן כליות ולב של מאות אלפי בחורים לאורך שנים ודורות יכול לעסוק

להסתמכות על הריבוי הטבעי בשחור־לבן שהוא יבטיח את הישועה יש בעיות משלה; כעת נוסיף ונעיין בכשל המזרחיסטי.

מנגנון אחד המאלף כיפאים ושאר בריות חריגות לזרימה עם הזרם העיקרי של נתיני השלטון הנאור מוכר לרוב הקוראים מהמעשיה החביבה על בן מלך שהיה הינדיק[91]. החכם בסיפור הבין שלא שוה להתאמץ על יישור העולם בראש ההינדיק שהשתגע לחשוב שהוא יהודי דתי, מה שחשוב הוא לגרום לו לנהוג בכל העניינים שהם חשובים אצל המלכות כאחד העם מן היישוב, ואם המעשים שלו יהיו רצויים כבר לא משנה איך ההינדיק הזה יסביר אותם לעצמו. הרעיון חכם ופשוט, הביצוע פשוט פחות ודורש מיישם חכם. צריך לדעת מראש שישנם הינדיקים מלומדים הבקיאים היטב באורחות הדתיים ומנהגיהם, ואצלם צריך שיטה אחרת כדי לגאול אותם מהשגעון. גם ההינדיק הרגיל התמים לא על כל דבר אפשר להכניס לו לראש פתאום מיד בבת אחת שהדתיים האחרים שבלול ההינדיקים נוהגים לעשותו והוא מדרכי הדתיות ההינדיקית. אבל בעזרת סיסמות כגון סרוליק אף על פי שתחטא ישראל תהיה **איש באמונתו יחיה** התורה בדרכי נועם שלה מתנגדת לכפיה דתית *עצם התיפקוד התקין של המערכת חשוב יותר מהתעקשות על תקינות כל הפרטים הקטנים* צריך לציית למנהיגים גם כשהם טועים אחרי רבים להטות בכל ענייני הציבור והמדינה ***דמוקרציה הלכה למשה מסיני*** וכיוצא בהן כבר זכינו לשופטי ערכאות שמתפללים שלוש פעמים ביום השיבה שופטינו כבראשונה ולשחקני כדורעגל שמדליקים נרות חנוכה לחגוג את השיחרור מההתיוונות, ואם עדיין לא ממש מקובל על כל החוגים שיש חוץ מאנדרו עם גינוס עוד צורות אחרות של נישואין, מהן שיוויוניות ממש כמעשה ארץ מצרים, הרי כבר נדפסו והופצו שבע ברכות לשמחת כלה עם הכלה ומצליח מעשה שטן.

אֵין כָּל־חָדָשׁ תַּחַת הַשָּׁמֶשׁ כבר אמרנו? היה־היה לפנים בישראל מלך רשע שה׳ הבטיח לו **וְהָיָה הַנִּמְלָט מֵחֶרֶב חֲזָאֵל יָמִית יֵהוּא וְהַנִּמְלָט מֵחֶרֶב יֵהוּא יָמִית אֱלִישָׁע׃ וְהִשְׁאַרְתִּי בְיִשְׂרָאֵל שִׁבְעַת אֲלָפִים כָּל־הַבִּרְכַּיִם אֲשֶׁר לֹא־כָרְעוּ לַבַּעַל וְכָל־הַפֶּה אֲשֶׁר לֹא־נָשַׁק לוֹ**. אותו מספר 7000 מופיע מעט אחרי כן: **וַיִּפְקֹד אֶת־נַעֲרֵי שָׂרֵי הַמְּדִינוֹת וַיִּהְיוּ מָאתַיִם שְׁנַיִם וּשְׁלֹשִׁים וְאַחֲרֵיהֶם פָּקַד אֶת־כָּל־הָעָם כָּל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁבְעַת אֲלָפִים**. ורש״י כתב על המספר הזה: אומר אני הם שאמר עליהם כָּל־הַבִּרְכַּיִם **אֲשֶׁר** לֹא־כָרְעוּ לַבַּעַל שבעת אלפים, אף על פי שלפי רצף הסיפורים רק מאוחר יותר ניתנה ליהוא הזדמנות לקצץ בעם ומשח אלישע את חזאל. ומתבקשת לפי זה השאלה, אם כל מה שנשאר מן העם היו הצדיקים שלא רצו לשחות עם תרבות העולם הנאור ולנשק לבעלי איזבל, איך לא הוחלף שם המלך או נכפתה על המלך מדיניות מתוקנת שתהלום את

במדדים של התנהגות היחיד בסגנון תורני יותר או עוד יותר.

91 מי שסבל מילדות עשוקה ועדיין איננו מכיר את הסיפור — פה https://he.wikisource.org/wiki/סיפורי_מעשיות_(ברסלב)/המשל_מהאינדק_(בן_מלך_שהשתגע) ימצא אותו חינם אין כסף לכל גולש.

השקפות העם וחוקיו הישנים?[92]

לפני שנים הרבה חשבתי על זה וכתבתי אז שתי תשובות לשאלה. ואלה הן:

אפשרות1. כשסופרים את ישראל במקרא, לעולם אין סופרים אלא את יוצאי הצבא שולפי החרבות. עיין ברמב"ם מעלה שאפילו אנשי האספקה, השירותים ואפילו ההנדסה אינם בכלל „הצבא". והגם שמסתבר שהם כלולים במפקדי עם לפעמים, ובאותה שעה הם עדיין מנויים כ„יוצאי צבא", אחרי שחזרו מעורכי המלחמה שוב אינם קרויים כך. ולכן אפשר שמספר שבעת האלפים שלאחאב היה מכוון רק לשולפי החרב ומושכי בקשת נושאי צנה רומח ומגן ולא לכל שרי המטבחים והמחסנים ונעריהם. כיון שירושלים ובני ברק היו בזמן אחאב בשלטון מלכי יהודה, נראה שהדתיים שבמלכות הצפון היו ברובם מהזן המודרני־לאומי, מאלה שמשרתים במסגרת ההסדר כטנקיסטים וכלוחמי חי"ר, או שמתוך אידיאליזם ציוני הם מעדיפים לשרת זמן יותר ממושך ביחידות מובחרות ובתפקידי פיקוד. אחיהם החילוניים לעומת זאת ידוע מתוך דברי נביאי התקופה טוהר מידותיהם ורוח ההתנדבות וההקרבה שלהם, ועל כן לא ייפלא שהם מצאו דרכים ותחבולות לקבל לידיהם את התפקידים האפורים והשוחקים החיוניים כל כך למאמץ המלחמתי של אפסנאים, טבחים, עגלוני תובלה, פקידי מפקדות ושרים ונוגנים בלהקות הצבא. אין ספק שרבים מהם קרסו תחת עומס העבודה והאחריות ונאלצו כבר אחרי זמן קצר לפרוש מהשרות עקב כאבי תופת בגבם, צלצולים מחרידים באזניהם או הפרעות נפשיות הקשורות בסביבה הצבאית כגון סטראטופוביה ומיסופוניה. כמו כן מסתבר שכמו היום כן אז רבו אנשי המוסר הנעלה המתנגדים לשירות צבאי בשומרון ובלבנון ובכל מקום אחר שמתעופפים בו ברזלים ואבנים ועופרת. קיצור דבר, שבעת אלפים החיילים הדתיים היו רק הקרביים, אבל אנשי מנהל ושירותים היו רבים מהם, ואלה היו כולם חילוניים עובדי הבעלים, ומהם גם היו קציני הצבא הגבוהים והיושבים בעמדות המפתח במנהל ובמשק האזרחי. וכך התקיימה המדינה החילונית־אלילית, אף על פי שהדרג המסתער של הצבא היה מורכב כמעט רק מיראי ה'.

אפשרות2. אותם שבעת אלפים היו אמנם עיקר גוף העם, והם לעצמם היו יראי ה' תמימים, אבל הם היו עמי הארץ פשוטים שהאמינו בתורות כוזבות שהטיפה להם הרבנות מטעם המלכות, דברים מעורבבים ומעורפלים על קדושת עצם השלטון בישראל, על הערכים הציוניים־התישבותיים שמטפחת שושלת בית עמרי (חלוצי מפריחי שממת שומרון) ועל הסכנה הרוחנית שבהיטמעות במלכות השטעטל החרדי שביהודה. מנהיגיהם שברוח פארו באזניהם את הישגי התרבות והקדמה של עמי הסביבה הנאורים והמתוקנים, אשר לחברתם המכובדת זכתה מלכות ישראל להסתפח. וכי ייסוגו הם מרמה רמה זו לחשכת ימי הביניים של מלכות דוד ושלמה, מדכאי חירות הרוח והמוסר אשר שררו לפנים בישראל בימי שפוט השופטים, וצאצאיהם הכושלים, אנשים צרי מוח הנשלטים בידי גופים שחורים, כגון מועצת נביאי ה', ואשר כל מגמתם ושאיפתם „להחזיר עטרה ליושנה" למען יסר את ישראל בשוטים ובעקרבים? „אני כשלעצמי", נהגו תלמידי אותם מנהיגים רוחניים להטעים, „מתנגד לפולחן הבעלים, נפשי סולדת ונוקעת מאותן חגיגות שבהן שוכבים הכל עם הכל לכבוד הבעל והעשתורת, מטכסי הורדת הגשם ברביעות סמליות אשר פי ממאן לתארן, משחיטת תינוקות על מזבחות אבנים למען יזכה במרוץ הסוס שאביהם המר עליו... אבל אני מאמין שהאדם יצור מוסרי חפשי ואחראי, ואין רשות לזולתו לכפות עליו

[92] ואין לדחות הקושיא לאמור שאותן ברכים לא כרעו לבעל אבל לעגלי ירבעם כרעו ולשאר ע"זים ושעירים, כי חז"ל אמרו שאותם ז' אלפים היה מחמד עיניהם ספר תורה ולא אליל. ועוד, אין סברא שבאותה זכות מועטה לבד שדוקא לבעל לא עבדו יופלו לטובה וישגחו בייחוד לבלתי נפול מהם איש במלחמות ובמגפות אשר הכריתו את אחיהם.

את השקפותיו התיאולוגיות בכוח חק המדינה. אין ערך דתי לקיום מצוות או להימנעות מעבירות, אם אין אלה נובעים מהכרה פנימית ובחירה חפשית. כל כפייה דתית זרה ומנוגדת תכלית הניגוד לרוח התורה והיהדות האמיתית. כמו שאומרים בחינוך שלנו, 'אני שולל תכלית השלילה את דעתך, אבל אני אעשה הכל, כדי שתוכל להביע אותה באופן חפשי'. אם רוצה מישהו לחלל את השבת שלו, להחליף את אשתו עם חברו או לשרוף את בנו בשם אמונתו הדתית, הרי הוא בן חורין לעשות כן. הוא צריך לנהוג לפי צו מצפונו ולעשות בעצמו את חשבון הנפש עם קונו, ואל לי להתערב בשיקוליו ולכפות עליו את השקפתי. צריך להשתדל למשוך אנשים כאלה בעבותות אהבה ולהשפיע עליהם בדרכי נועם, כמו שאמר מרן הרב החובל קיד זצ"ל, שהצדיקים הטהורים לא מכריחים את הטועים השובבים לילך בדרך הישר, אלא מראים להם דוגמא טובה. זה נכון שלצערנו חלק מהדור הצעיר שלנו מושפע מפיתויי הרחוב והולך לעבוד את הבעלי', (ראה לקמן מלכים ב י:כא) „אבל תראה, זה המחיר שאנחנו משלמים בשביל החינוך הפתוח לחופש מצפון, לסובלנות ולאחריות מוסרית אישית. אפשר כמובן לשלוח את הילדים לאי זו ישיבה שחורה ביהודה ולגדל אותם בחממה, אבל אי זה מין בני אדם הם יצאו שם? בטח, אפשר לעבור לגור ביהודה, לקבל חיים קלים — בית כנסת ומקוה ליד הבית, כבישים סגורים בשבת, השכנים כולם אוכלים כשר, סבאבא! אבל זה לא חכמה, להיות דתי בין דתיים. לחיות פה, זה האתגר, לחנך פה ילדים ליהדות, להשפיע מבפנים, להציג יום יום אורח חיים למופת, זה החכמה! ותראה, גם לא צריך להתעלם מהצדדים החיוביים של התרבות הכללית, צרות מוחין מתחסדת כזאת. מוסיקה קלאסית של פריגיה, הרי זה פותח את הנפש להשגות נעלות. וחכמת כשדים ועמי קדם, הרי כבר נודע שמעה בכל העולם הנאור. היעלה על הדעת שנגדל פה את הדור הצעיר שלנו ערום מכל מדע וחכמה ולא נלמד אותם כוכבנות ותשבורת ודקדוק לשון כשדים? איך אפשר בכלל להבין הלכות כלאים בלי הבנה במדידת הארץ בשיטה הבבלית? ואי זה בור שלא למד את תיאוריית גילגמש יוכל עוד לפרש את הסיפורים של הבריאה ושל המבול ממש כפשוטם — הלא כל בר דעת ילעג לו! הינשוף הגדול הרפפ"ו כתב בהקדמה (שכחתי של אי זה חיבור) שצריך לשמוע את האמת ממי שאמרה! וגם חשוב מאד לחשל את הגוף, כמו שמלמדים אותנו התיירים מהאיים הרחוקים, להתעמל, ולא כמו החשוכים האלה ביהודה שיושבים כל היום וממלמלים את המשניות שלהם, או עושים את עצמם שממלמלים בזמן שחולמים על בחורות. מגו כפוף לא תצא לעולם סברא ישרה, והרי חכמינו ז"ל כבר קבעו 'נשמה בריאה בגויה בריאה'. אז להסתפח למלכות יהודה, זה לא בא בחשבון. ולהדיח את המלך שלנו, אחאב, רק בגלל שאין לו כיפה על הראש? מה אתה חושב, הצדקות נמדדת רק בין אדם למקום? יש לו זכויות גדולות לבן אדם הזה. בזכותו שוקמה יריחו, עיר ואם בישראל, ותראו כמה הוא עושה לבנין הארץ ביזרעאל־סיטי! ובכלל, זה לא ריאלי למרוד היום באחאב. הרי כל המלכים של צור וצידון ודמשק יצאו עלינו לג'יהד! אני אגיד לך מה צריך לעשות. צריך להיות אזרח טוב במדינה ולהתפרנס בכבוד ולהיות יהודי טוב בבית, ואז הכל יסתדר. אם אנחנו נתחזק מבפנים, אז כל העם יחזור להכיר באמת, ואז נהיה אור לגוים ולכל העולם, ולא כמו הבדלנים האלה ביהודה שדואגים רק שלא ישחקו כדורגל בשבת ושיגידו טס־זוף במקום חמשסרה."

טוֹב אֲשֶׁר תֶּאֱחֹז בָּזֶה וְגַם־מִזֶּה אַל־תַּנַּח אֶת־יָדֶךָ אמר חכם אחד מפורסם **כִּי־יְרֵא אֱ־לֹהִים יֵצֵא** מיראתו רק אם תפעיל עליו **אֶת־כֻּלָּם** וכולי האי ועדיין אולי. שיטת חינוך נוספת מופעלת משנה לשנה ביתר מרץ ובתוספת לחץ, לפי הנראה מהתוצאות המגיעות לחדשות — בכל המערכות: איך היא פועלת בימים אלה ממש בצבא מתאר ומטעים הרב לוינשטיין

שליט"א מעלי בנאום בכנס רבנים[93] שהעלה עליו את חמת להקות הצבועים של התשקורת וגרורותיה, אף על פי שהצטמצם בדבריו רק לדברים הגלויים ולא הזכיר את מה שאפשר ללמוד מתוך דבר מאירועים המתפרסמים פה ושם במרוצת השנים.

זקני שלי דליל ואורכו הסופי גם בלי תספורת פחות מטפח, אבל ראיתי בצבא לוחמים עבדקנים. אחד מהם עוד בסדיר, נהג טנק, בן לקיבוץ האוחז בתורת מרקס, שזקנו היה בסגנון קרל מרקס. זה לא היה רגיל אז יותר משזה רגיל היום, אבל זה לא הפריע לאף אחד מהחברים והמפקדים וגם לא לתפקוד הקרבי שלו. אפשר שלקראת מרוצי יואב הייתי מייעץ לו לקצץ ביער תפארתו, אבל הנה כבר הוכיחו משחקי אבנר שבאין זקן אפשר לאחוז גם בראש, ורוב המלחמות היום הן על חשמל ולא כל כך בהתגוששות אגרוף עלי עין, אז באמת אין בעיה צבאית מלחמתית בזקן. חבר אחד שלי, גם הוא טנקיסט, אטם מסכת אב"ך צבאית רגילה על גבי מחצלת סנטר בסגנון

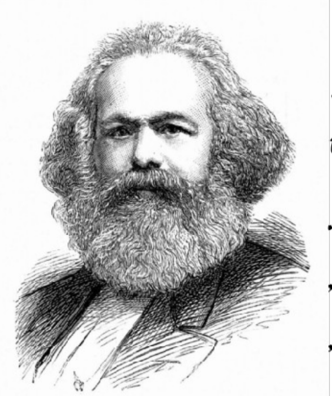

KARL MARX

בן איש חי ולא נכנס לו כלום באוהל גזים. אז מה רואה בזמן האחרון צבא הגנה למיקי מאוס, המכיל בסובלנות קצינים עם עגיל וקוקו, לרדת לחיי חיילים דתיים שצמח להם שיער על הפנים ולעשות מזה עניין כאילו־דתי שיהיו לכולם פרצופי תינוקות?

כבר לא ממש בזמן האחרון התפרסמה פרשיה אחרת, שם גמר בשעה מוצלחת מחזור של בני חיל מוצלחים קורס קצינים. כלומר, במשך כמה חודשים הלבישו והזינו והלינו אותם על חשבון הציבור והריצו אותם בכל מיני אימוני גוף ושכל ומשחקי חברה, לא בגלל תועלת שהיתה בזה לציבור באותו זמן אלא כדי שבוגרי הקורס יועילו אחר כך לציבור בתפקיד הבכיר שלקראתו הכשירם הקורס. מי שרוצה לקבל מושג מסדר גודל הכסף שכל צוער כזה עלה לציבור עד שגמר את הקורס ינסה לקנות לו בשוק האזרחי החופשי קייטנת אתגר בת חצי שנה עם אש"ל מלא כולל בגדים ציוד נסיעות והדרכה מקצועית כל יום כל היום במקצועות שלא רבים יודעים להדריך בהם, וגם ביטוח מקיף והשגחה רפואית צמודה, ויוסיף על זה את חלק הנושרים בדרך, כי על כל צוער שמגיע לסיום היה עוד כך וכך חלקי צוער שהתחיל ונפלט לפני הסוף. ובכן, הקורס נגמר וכל המסיימים הוזמנו בפקודה למסיבת הסיום. המסיבה לא נועדה להוסיף למשתתפיה עוד כושר לחימה ופיקוד, אלא להנעים להם את החיים (לפי המושגים של ריקי מוח מה הם החיים הנעימים). נגיד שמציעים לך סוכריה פרס על שהגעת לבית הכנסת — אם אתה חושש

93 הרב יגאל לוינשטיין — חדירת הרפורמה לצבא https://www.youtube.com/watch?v=4gO1oyp-fmE

בשנים שבהן חוויתי אני את הצבא מבפנים זה היה עדיין אירגון שעיקר עיסוקו היה סיכול מזימות אויבי ישראל להשמיד את היהודים. השמדת היהדות לא היתה אז מגמה שבלטה בהתנהגות הצבא, לפחות במקומות שבהם אני היכרתי אותו. לרב לוינשטיין יש קשרים מערכתיים עם הצבא שעכשיו, ותצלנה אזני כל שומעי הרצאתו.

לקאריוס ובקטוס ודיאבטס, או אם סתם לא בא לך, ואתה לא מוצץ אותה, מה יעשו לך? יעיפו אותך מהמניין ולא יספרו אותך כאחד מעשרה עוד לעולם? אבל זה מה שקרה לכמה בחורים שיצאו מהאולם כשהתחיל קטע המקהלה. זרקו אותם מהקורס אחרי שכבר נגמר הקורס ולא עשו אותם קצינים. כל הכסף ששפכו עליהם הלך לעזאזל, והמחלקות שהיו צריכים לפקד עליהן נאלצו להסתדר בלי קצין. שום הגיון מבצעי־לחימתי אין בהתנהלות הזאת של הצבא.

מדי פעם אנחנו שומעים בחדשות על איזה בכיר המורד מגדולתו בגלל האשמות במעשי שטות רעים שעשה בעבר. נשיא, ראש ממשלה, רב ראשי, שרים, צמרת שלטון שלמה כבר יש בשיכון היוקרה המבוצר — ועל הברזלנים הגדולים והבינוניים במשטרה ובצבא ופקידי המינהל לאגפיהם, מי יכול להחזיק ראש, זו משרה מלאה לעקוב אחרי החדשות!

אז נניח שחלק מהם נפלו קרבן לעלילות שוא, לעדויות שקר ולהטיית משפט. אבל כולם־כולם? ואיך בכל כך הרבה מקרים קודם הוא אנס את א׳ מהלשכה (או נגיד: קנה לה בונבונײרה מקופת הדלק של המשרד, מה שחשוב לעניין הוא שהוא עבר על החוק הפלילי, לא משנה אם למעלה או למטה מהחגורה), והיא שתקה, אחר כך הוא קיבל דרגה גבוהה יותר ועוד אחת ועוד אחת, חלפו שנים ו—הופס! פתאום אותה א׳ מגיחה ומתלוננת במשטרה ובעיתון, ופתאום צצות מאי־שם ב׳ וג׳, והחברים ד׳ וה׳ מספרים שכולם ידעו על זה כל הזמן רק אף אחד לא אמר כלום עד עכשיו. בכוונה כתבתי „הוא" ולא איזה שם מפורש, כי „הוא"ים יש הרבה והחשוב כאן איננו המקרה המסוים היחיד אלא דפוס האירועים.

מתוך דפוס האירועים אני מסיק שקיים מנגנון מושחת המסנן מהמערכת את מי שאינם רצויים למושחתים. כל חייל נבחן והתוצאות נרשמות, לא רק המבחן הרשמי של טיב תיפקודו ואמינותו, אלא גם מבחן שאיננו רשמי ושאין מודיעים לו עליו, מבחן של מוסר ומצפון ועמוד שדרה. ממתינים לו שיגיע, או מתמרנים אותו, למצב שבו הוא בוחר בין מה שהוא מאמין בו ובין מה שנוח לו, או שנראה כמציל אותו מצרה. (אלה שתים שהם אחת, כמו סחיטה־באיום ושוחד.) נוח לו לצאת לחופשה הביתה, נוח לו שלא להיענש על טעות שעשה, נוח לו לעלות בדרגה או בתפקיד — יום אחד מגיע והוא יצטרך להישפט על חוסר ציוד או לתת לאפסנאות מה שהושאל בעצם לחייל אחר ויחסר מעתה לאותו חייל, יום שישי יבוא שהאוטובוס המסיע את הפלוגה לארץ האזרחות מתאחר ועתיד להגיע ליעדו אם במזל אז בין השמשות, יום שבו אם יתעקש הנבחן על משהו שהוא עקרוני אצלו יימצא מפר איזו פקודה ואם יציית לה יימצא בוגד במשהו שהוא אצלו עקרוני־מצפוני — רק מי שבמבחן הזה נכשל מבחינה מוסרית עובר אותו בהצלחה מבחינת המערכת המושחתת. בדרגים הנמוכים עדיין לא כל כך חשוב שלא יימלט מהבחינה אף אחד ושהיא תהיה אמינה בכל מקרה ומקרה, ועל כן אין היא דורשת בשלב הזה מאמץ מכוון מהמערכת הבוחנת. אם כלל הקבוצה עבר בכמה מצבי לחץ של שבירה מוסרית (כניעה

לדרישות בוויתור על משהו — שמצד עצמו יכול להיות שולי — שהיה עד אז עקרוני למי שוויתר עליו), אז די להציץ ביומן היחידה או בתיקים האישיים לבדוק מי נשפט על סירוב או כדומה בגלל התעקשות על העיקרון שלו ולהסיק שכלל כל השאר אולפו בהצלחה.

כאמור, קיומה של שיטת האילוף וסינון הבלתי־מתאלפים, הפועלת כבר שנים רבות בשקט ושלא במוצהר על פי פקודת מטכ"ל ונוהל כתוב, הוא מסקנתי מהתרשמות כחייל בסדיר ובמילואים עשרות שנים, מידיעות שהופיעו בתקשורת הגלויה והמקובלת (לא איזה עיתון סטנסיל מחתרתי) ומשיחות עם חברים זקנים גם צעירים. לכן, כשהופיע לפני כמה שנים ספר המחקר של הגברת רות איזיקוביץ נר"ו על ההכנה הנפשית להגליית גוש קטיף, שהפכה את המוני בית ישראל ובייחוד את חיילי צה"ל לרובוטים[94] בשרות פשע ממלכתי, בעבודה פסיכולוגית מערכתית רבת היקף וחודרת לעומק באופן רשמי לגמרי מטעם הצבא והשלטון, אז אמנם תייקתי אותו אך עד היום לא קראתי אותו, כי לא ציפיתי ממנו לחידוש בשבילי מלבד חיזוק לדעותי הקדומות בעוד כמה פרטי עובדות. ולכן אני ממליץ מאד למי שדעותי אלה עדיין אינן מיושבות ומחוזקות אצלו כל צרכן שיקרא בשקידה ובעיון את הספר **תכלית ראויה**, ואם ימצא בו דבר שעשוי לשנות משהו ממה שכתבתי פה אנא ישלח לי[95] ההגה"ה שהוא מציע.

כשעולים כיתה, המבחנים נעשים יותר קשים. המעילות השמנות ויתר מעשי העמוראים המתגלים באחרית הימים בעברם האפל של הכוכבים העולים נעשו כשהכוכבים האלה כבר לא היו ממש דגי רקק אלא כשהם היו כבר קצת מתקדמים. לא שקטני קטנים לא נתפסים פה ושם בקילקולים, סוף סוף אין אף אחד פטור מיצר הרע גם בלי שמוליכים אותו לשם לשם תכלית ראויה, אבל אצל הפושעים הקטנים ההוצאה לאור, פתיחת פי העיתון וההשלכה לבור לא ממתינות להם עד שיהיו גדולים. ביירוטים מהצמרת בולט לעין המתבונן העניין הזה של השיהוי, המראה שעד סמוך ליירוט מישהו השית עליו כפו שלא יתגלה והחזיקו שלא ייפול, ואז לפי החלטה שהתקבלה מושמטת באחת היד התומכת והמגינה.

אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק אין מעמידין פרנס על הציבור אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו — ועל פי הנחיה זו מחז"ל אין מניחין לאיש מעלה לעלות במעלות השררה אם אין במגירה תיק מוכן כדי ליירט אותו כשרוצים. עד שיפרוש מעולם העשיה (השמתם לב שהשערוריות העסיסיות מתגלות, גם אם שנים ארוכות אחרי המעשה הנטען, תמיד רק אצל מי שעדיין פעילים או

94 בביטוי הזה יש משום לימוד זכות ופטירה במקצת מהאחריות, והוא יהלום בעיקר את דרג הביצוע המכאני. מבחינת המפעיל יש יתרון ברובוט המהופנט לעומת השותף העצמאי, שהרובוט איננו מקשה קושיות ואין צריך להסביר לו שום דבר. חסרונו של צבא רובוטים הוא הסכנה שבגרימת סיבה חיצונית כלשהי יתפכחו פתאום מההיפנוט ולא יוסיפו לפעול למען המפעיל.

95 ruthwi1@013.net

מועמדים למשהו?) יהיה נושא הקופה על גבו לחיץ וסחיט וצייתן להוראות מה יעשה ומה יפעל במסגרת תפקידו ויכולתו כדי לקדם לא טובת העם המשלם את משכורתו אלא טובת מפעילי המנגנון.

פעורי עיניים ופיות, שמוטי לשון וזקורי אזנים אתם בוודאי משתוקקים עכשיו לשמוע **מי** המפעילים האפלים האלה, מה הם רוצים להשיג ואיך הם מצליחים לעבוד בחשאיות כזאת שאף אחד לפני לא חשף את מעשיהם.

נו נו, אמנם כבר היכרתם אותי שאני קיצוני והזוי, אבל אינני עד כדי כך שוטה שאאמין שהתגלה לי בהארת הברקה סוד כמוס שמקצוענים עמלים על הסתרתו, או שאגלה אותו בכח עיוני אם אוסיף להקדיח את מוחי.[96]

---

96 מנהג המדברים והמתווכחים, כשהם נתקלים בטענה שלא הכינו בשבילה תשובה עניינית לבטלה ולא מוצאים במה להפריכה וגם לא נוח להודות שיש בה משהו, לאותה טענה נוהגים להדביק תווית המשייכת אותה לשיטה כלשהי, וכידוע **אין הלכה כשיטה** ואין צורך להתיחס לממצאים ולראיות לגופו של עניין. הנוהגים כן בוודאי כבר מצאו את הכינוי המתאים הפוטר אותם מהתיחסות לתוכן הדברים שכתבתי למעלה: **קונספירציה**. כלומר, לא נוחה לנו המחשבה שאנחנו חיים במדינה שיש בה פשע מאורגן ושחיתות, ולכן היה לנו נוח במשך שנים להאמין להצהרות המשטרה שאין פשע מאורגן בישראל.

יכול הייתי להצביע על ההבדלים בין הגדרת **תאוריית קשר** או **קונספירציה** (גם: **טענת מזימה**) בערך https://he.wikipedia.org/wiki/תאוריית_קשר ובין הדברים שלי שעליהם ידביקו את התוית, אבל כבר ידוע שפעולתה של הדבקת תוית איננה על השכל ועל כן אי אפשר לבטל השפעתה בנימוקים שכליים עובדתיים והגיוניים. אומר אפוא בפה גדוש **שמעולם לא נדברו בני בליעל ולא שיתפו ביניהם פעולה לטפטם את הבריות וכל הגורמים במשק ובחברה, ויותר מכולם הגדולים והבכירים — נקיי כפיים ודעת הם, וכל מעשיהם לשם טובת הכלל כולו, ובמיוחד טובת העם הפשוט, במסגרת החוק, לאור כללי הצדק והיושר**, יהי רצון כאילו כתבתי את זה מאה פעם.

ואף על פי כן... כבר טרח כלכלן אחד אמריקני חריף ומהולל (https://www.ecowiki.org.il/wiki/מנסור_אולסון) להראות שפעולת גורמים חופשיים והגיוניים בשוק חופשי סופה לחנוק את השוק וכל החברה. מצאתי במרשתת המקור האנגלי של שני ספרים שפירסם אולסון בחייו. קריאתם תובעת מהקורא מאמץ יותר מהרגיל, ומסתמא התרגום העברי לא יהיה נוח יותר. כמובן, כדי לבדוק אחרי המחבר ולהתווכח עם טיעוניו, כפי שאולסון עצמו מזמין ומזהיר שלא להאמין לו בלי בדיקה, אי אפשר בלי לקרוא הכל בעיון. לחובבי הלימוד על רגל אחת אעתיק פה לעת עתה את הסקירות שמצאתי באקוויקי ערך **הלוגיקה של פעולה קבוצתית** <https://www.ecowiki.org.il/wiki/הלוגיקה_של_פעולה_קבוצתית_(ספר)>:

מוצרים ציבוריים והתאוריה של קבוצות (The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups Cambridge, MA: Harvard University Press. 1965. ISBN 0-674-53751-3.) הוא ספר עיון מאת הכלכלן האמריקאי מנסור אולסון (Mançur Olson) שיצא לאור בשנת 1965. הוא מפתח את התאוריה של מדעי המדינה ואת הכלכלה של יתרונות מרוכזים לעומת עלויות מבוזרות. הטיעון המרכזי שלו הוא שהאינטרסים המרוכזים של קבוצות קטנות של אנשים יזכו לייצוג מוגזם בעוד אינטרסים מפוזרים של רוב הציבור יזכו לייצוג מוחלש, עקב בעיית הטרמפיסט במוצרים ציבוריים שהופכת קשה יותר כאשר הקבוצה הופכת לגדולה יותר.

הספר של אולסון תקף שתי הנחות, שהיו מקובלות בזמן פרסומו:

1. אם לכל האנשים בקבוצה (בכל גודל שהוא) יש אינטרס משותף, אזי הם ישתפו פעולה כדי להשיג אינטרס זה.
2. בדמוקרטיה, הדאגה הגדולה ביותר היא שהרוב יכפה את דעתו, באופן עריץ, וינצל את המיעוט.

תחת זאת, הספר טוען כי פרטים בכל קבוצה שמנסים לבצע פעולה משותפת יהיו בעלי אינטרס ל"תפוס טרמפ" ("Free ride") על המאמצים של אנשים אחרים בקבוצה, אם הקבוצה מנסה לקדם טובין ציבוריים (כמו אוויר נקי יותר, מלחמה בשחיתות, הפחתת העוני ועוד). פרטים לא יקחו טרמפ על אחרים בקבוצות קטנות שמספקות הטבות רק למשתתפים פעילים.

מוצר ציבורי טהור, הוא מוצר או שירות שהוא בעל תכונות של שאינו בלבדי (כלומר קשה למנוע מאנשים להנות משימוש במוצר אפילו אם הם לא שילמו עליו), וגם בלתי יריבי (כלומר שהשימוש בו על־ידי אדם אחד לא מקטין את זמינות המוצר לאחרים.) לכן, ללא תמריצים סלקטיביים לתמרץ את המשתתפים, לא סביר שתתרחש פעולה משותפת אפילו כאשר קיימות קבוצות גדולות של אנשים עם

רק זאת ידעתי שהשיטה לצרף חברים חדשים

אינטרסים משותפים.

הספר מצביע על כך שקבוצות גדולות יתקלו בעלויות גבוהות יחסית כאשר הן מנסות להתארגן לפעולה משותפת, בעוד קבוצות קטנות יתקלו בעלויות נמוכות יותר, ואילו פרטים בקבוצות גדולות ישיגו פחות תועלת לנפש מפעולה משותפת. לכן ללא אינטרס סלקטיבי, התמריץ לפעולה משותפת יורד כאשר גודל הקבוצה עולה, כך שהקבוצות הגדולות פחות מסוגלות לפעול יחד למען האינטרס המשותף שלהן יחסית לקבוצות קטנות.

אולסון טוען בספר כי לא רק שפעולה משותפת על ידי קבוצות גדולות היא קשה אפילו כאשר יש להם אינטרסים משותפים, אלא גם שייתכנו מצבים שבהם קבוצות מיעוט (המגובשות יחד על ידי תמריצים מרוכזים וסלקטיביים) עלולות לשלוט במיעוט או להכתיב את המדיניות בנושא מסויים בניגוד לאינטרס של הרוב.

העיתונאי גיא רולניק כותב לעיתים קרובות על „מיליציות מיסוי" במסגרת קפיטליזם של מקורבים במשק הישראלי — קבוצות קטנות של עובדים (לפעמים כמה עשרות או כמה מאות עובדים) הפועלים במסגרת מונופולים או אוליגופולים, וכן בעלי הון המשתפים פעולה זה עם זה כדי להשיג רווחים ושכר גבוה על חשבון שאר העובדים בארגון, על חשבון עובדים לא מאוגדים, על חשבון ספקים, עסקים קטנים, הצרכנים ו/או בעלי המניות (בין היתר החוסכים לפנסיה). לקבוצה הקטנה קל להתארגן, לתאם אינטרסים ולהגן על כוחה, ואילו הקבוצה הגדולה בהרבה סובלת הן מהקושי לזהות את המנגנון שבאמצעותו גובים ממנה כסף בצורה מוגזמת או לא הוגנת, והן מהקושי להתארגן יחד כדי לשנות את המצב על ידי חקיקה, רגולציה, חרם צרכנים וכו'.

רולניק מזכיר ספר נוסף של אולסון „The Rise and Decline of Nations" שבו הוא מספק הסבר להצלחתן של גרמניה ויפן בתום מלחמת העולם השנייה — האליטה הפוליטית במקומות אלה ספגה מכה בזמן המלחמה ודבר זה איפשר לקבוצה הגדולה יותר להנות מייצוג ייתר במוסדות הפוליטיים ולרתום את כוחם לשם השגת שגשוג כלכלי.[1]

מידע כמוצר ציבורי

רולניק טוען כי גם איסוף ועיבוד מידע הוא סוג של מוצר ציבורי, ולכן כאשר קבוצות מנסות להשיג מידע לגבי פעילות שעלולה לפגוע בהן, יש גם כאן בעיית טרמפיסט חופשי. לעומת זאת המידע זמין הרבה יותר לחברי הקבוצה הקטנה שיש לה אינטרס נגדי.[2] דבר זה הוא שילוב של הבעיה שאולסון מתאר (קושי לקיים שיתוף פעולה בקבוצות גדולות) יחד עם כשל שוק מסוג מידע א־סימטרי.

הצבעה דמוקרטית

אחת הבעיות המוכרות של הצבעה בבחירות דמוקרטיות במדינות גדולות היא שההשפעה של כל אדם על התוצאה היא זניחה. אנשים עלולים להגיד לעצמם — „בשביל מה להצביע, גם ככה ההשפעה שלי זניחה". ממול זה יש מחיר להצבעה במונחים של השקעת זמן. מחיר או תועלת נוספים שיש להצבעה הוא המחיר הנפשי. אנשים שמצביעים למועמד שמפסיד בבחירות מרגישים אכזבה, לעומת זאת אנשים שהצביעו למועמד שהצליח, מרגישים התעלות. כדי למנוע מעצמם הרגשת אכזבה, אנשים של מועמד שעומד להפסיד בוחרים לעיתים קרובות שלא להצביע כלל, או להצביע למועמד אחר, כדי למנוע מעצמם את ההרגשה הרעה. מסיבה זו, מועמדים רבים מנסים לשדר אווירה שבה הם מנצחים, שכן דבר זה מעודד את תומכיהם להגיע לקלפיות.

זיהום תעשייתי מרוכז

לדוגמה, קבוצה קטנה של תעשיינים יכולה להרוויח רווח כלכלי גבוה מקיום של זיהום תעשייתי בעוד שמיליוני אנשים ניזוקים נזק כלכלי ובריאותי עקב הזיהום כאשר כל אחד מהאנשים ניזוק בנזק כספי נמוך או בסיכוי נמוך, לפי אולסון, האינטרס של התעשיינים לשמור על הזיהום יזכה לייצוג יתר בחברה שכן קל להם לאחד כוחות ולשמור עליו, בעוד שכל אחד מהאזרחים בציבור שנפגע ישמח שהבעיה תיפטר אבל יתקשה לתרום לכך כסף או מאמץ בגלל בעיית הטרמפיסט. אם ינסו לקדם הפנמת עלויות של הזיהום או חקיקה נגדו, לקבוצה הקטנה של בעלי האינטרסים יהיה קל יותר לשתף פעולה ולנסות למנוע דבר זה יחסית למאמצי שיתוף הפעולה של הקבוצה הגדולה בעלת הנזק המבוזר.

פרדוקס ההצבעה של העניים

המעמדות הנמוכים וכן מעמד הבינים יכולים להנות ממוצר ציבורי של „מיסוי פרוגרסיבי" — הטלת מיסוי גבוה יותר על העשירים ומס נמוך יותר על בעלי הכנסות נמוכות יותר. הטלת מס כזה היא מוצר ציבורי עבור המעמדות הנמוכים משום שכל אנשי מעמד זה נהנים באופן כזה ממוצרים שהממשלה משלמת עליהם כמו חינוך או בריאות, גם אם הם עצמם שילמו מס נמוך או לא שילמו מס בכלל.

אחד הפרדוקסים שקיימים בכלכלה פוליטית היא השאלה מדוע העניים אינם מנצלים את כוחם הפוליטי העדיף כדי להעלות את המיסוי על העשירים. העניים הם רבים יותר מהעשירים, כך שהיה צפוי שהם יצביעו בשיעורים גדולים יותר ויתמכו במפלגות שדורשות הגדלת המיסוי על העשירים (מיסוי פרוגרסיבי) או צעדים אחרים לשם הקטנת אי שוויון כלכלי. עם זאת שיעורי ההצבעה של העניים הוא בדרך כלל נמוך יותר. במדינות ובמקרים רבים העניים תומכים דווקא במפלגות שמרניות המתנגדות למיסוי פרוגרסיבי, כמו התנגדות למס ירושה. הסבר אפשרי לשיעורי הצבעה נמוכים של העניים, כן שיעורי השתתפות נמוך שלהם במפלגות, הוא ההרגשה שהתועלת מהצבעתם נמוכה (שכן המפלגות לא מקיימות הבטחות לעניים) ואילו המחיר שהצבעה דורשת מהם הוא גבוה.

הרגשה זו קיבלה תמיכה מצד מחקר שפורסם בשנת 2014. התברר כי אי שוויון כלכלי גדל יחד עם קפיטליזם למקורבים ושחיתות משפיע בצורה רחבה על אי שוויון פוליטי בארצות הברית, מעקר את הדמוקרטיה והופך אותה למשחק שבו השפעת רוב התושבים היא חלשה מאד לעומת השפעת קבוצות כוח קטנות ובמיוחד תאגידים ואנשים עשירים. בדמוקרטיה אפשר לצפות למתאם מסויים בין מה שהציבור רוצה וכמה תמיכה יש לזה לבין הסיכוי שחוקים יעברו. אם יש תמיכה של 30% לנושא מסויים ו־90% לנושא שני נצפה שהסיכוי

שותפים ומשרתים לחבורות פשע על ידי גרירתם

לחקיקה בנושא השני יהיה גבוה יותר. פרופסור Martin Gilens מאוניברסיטת פרינסטון ופרופסור Benjamin I. Page מאוניברסיטת Northwestern בחנו במשך 20 שנה את השאלה עד כמה הממשלה מייצגת את הציבור. הם בחנו כ־2,000 משאלי דעת קהל והשוו אותם למדיניות שהפכה בסופו של דבר לחוק. הם השוו מה הציבור רצה לעומת מה הממשל עשה. הם מצאו כי עבור 90% מאזרחי ארצות הברית שהכנסתם מתחת לעשירון העשירי ההשפעה על מדיניות היתה אפסית. לא משנה מה רמת התמיכה בנושא 0% או 100%, הסיכוי שלו לעבור היה כ־30%. לעומת זאת עבור 10% העשירים היה קשר ברור בין רמת התמיכה שלהם בנושאים שונים לבין החקיקה שבוצעה בתמיכה של 20% הסיכוי למעבר חוק הוא כ־15% בתמיכה של 90% הסיכוי הוא 50%.[3][1]

חוסר הומוגניות ושיתוף פעולה בקרב קבוצות קטנות

בעיית הטרמפיסט מתקיימת בקבוצות גדולות, אבל בפועל קיימים ארגונים אזרחיים המקדמים מטרות כמו סיוע לילדים חולים או הגנת הסביבה. דרך אחת שדבר זה מתאפשר היא חוסר הומוגניות בהעדפות. חלק מהאנשים יפעלו אפילו כאשר התועלת מפעולתם קטן או הסיכוי להצליח. היבט אחד של דבר זה נובע מסיפוק אישי והרגשת תרומה שמשפרים את הרווחה של האדם גם בלי שיש לו הנאה חומרית או הדונית מהנושא.

כאשר הקבוצה קטנה, התרומה של כל אחד מהפרטים אינה קטנה אלא משמעותית, ולכן בעיית הטרמפיסט קטנה יותר, עם זאת, הבעיה הזו מתגברת ככל שהקבוצה הנדונה גדולה יותר, וככל שמנסים להגדיל את מספר האנשים הפעילים למען המטרה המשותפת.

ניסיונות התגברות על בעיית שיתופי הפעולה בקבוצה גדולה

דובי קננגיסר, מתאר בבלוג שלו ניסיונות התמודדות עם הבעיה שמעלה אולסון. דרך אחת לגיוס תרומות לעניים היא להגיד לאנשים „יש לנו יעד של השגת מיליון שקל" אבל החיסרון של דבר זה הוא שאנשים מרגישים שהתרומה שלהם היא בלתי מורגשת. דרך אחרת היא לפרק את התרומה הגדולה לסכומים קטנים בהרבה, ולחבר אותם להישגים ספציפיים שהארגון מנסה להשיג. לדוגמה תרמו לנו 20 ש"ח ובזה נקנה ארוחה לאדם רעב, או אנחנו רוצים לקנות כיסא גלגלים למחלקה האורתופדית לילדים, הכיסא שעולה 1,000 ש"ח, השגנו כבר 700 ש"ח ואנחנו רוצים ממך עוד 100 ש"ח כדי להתקרב למטרה. דרך פעולה זו, של פירוק המטרה הגדולה למטרות קטנות בהרבה, ממחישה לאדם את התרומה שלו ומספקת לו יעד מוחשי שהשגתו תלויה בו.

במימון המון, נוקטים באסטרטגיות דומות של בידול וייחוד. במימון המון מבטיחים בדרך כלל מתנות (חומריות או לא) גדולות יותר לתורמים הראשונים, ומתנות קטנות יותר לתורמים המאוחרים יותר. כך שלאנשים יש אינטרס לתרום לפני אנשים אחרים.

ארגון אוואז מקדם עצומות של מיליוני אנשים למען מטרות של הגנת הסביבה, זכויות אדם ונושאים נוספים. כדי לעודד אנשים לחתום, מציין הארגון גם את המטרה של כמות האנשים שנדרשת לחתום (לדוגמה להגיע למטרה של מיליון אנשים) וגם מראה כל הזמן את

לפשעים לא הומצאה אתמול, וגם היא כבר כתובה בספר מלכים. אלוף פיקוד המזרח

החתימות של אנשים שונים מרחבי העולם, כך שההרגשה של החותם היא הצטרפות לפעילות שכבר מתרחשת, באופן שמשדר לו שהוא שותף להצלחה.

ב־1982 אולסון הוציא את ספרו המפורסם השני *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press. 1982. ISBN 978-0300030792. (תרגום לעברית בידי אהרן אמיר יצא לאור בהוצאת עם עובד: מנקור אולסון, עלייתן ונפילתן של אומות). בספר טוען אולסון כי קבוצות כמו חוואי כותנה, ייצרני פלדה, וארגוני עובדים הם בעלי תמריץ לייצר קבוצות לובי פוליטי שישפיעו על פוליטיקאים לפעול למענם. הפוליטיקאים האלה ינטו למדיניות פרוטקציונרית שתפגע בצמיחה הכלכלית וברווחה הכללית של של האוכלוסייה. אבל בגלל שהרווחים ממדיניות כזו מרוכזים בקרב קבוצה קטנה של אנשים שמשתפים פעולה, ואילו העלויות של דבר זה מפוזרות בקרב כלל האוכלוסייה, תהיה התנגדות ציבורית מעטה לפעילות כזו. כאשר קבוצות כאלה של ניצול הציבור מצטברות, המדינות שסובלות מהן נופלות למשבר כלכלי. עבודתו זו השפיעה על הניסוח של היפותזת Calmfors–Driffill של מיקוח קבוצתי.

ספרו האחרון **כוח ושגשוג** (*Power and Prosperity: Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books. 2000. ISBN 0-465-05195-2, שיצא לאור בשנת 2000, לאחר מותו) אולסון מבחין בין השפעות שונות של סוגים שונים של ממשלה, במיוחד בין עריצות (שלטון לא דמוקרטיה), דמוקרטיה ואנרכיה. אולסון טוען כי „שודד נודד" (במסגרת אנרכיה במובנה הרע — ללא יכולת פעילות נגד שודדים) הוא רק בעל תמריץ לגנוב ולהרוס, בעוד ש"שודד נייח" (עריץ) הוא בעל תמריץ לעודד מידה מסויימת של הצלחה כלכלית, היות והוא יצפה להיות מספיק זמן בשלטון כדי להנות מהצלחה כזו. לכן שודד נייח מתחיל לקחת על עצמו תפקודים של הממשלה כמו להגן על האזרחי ועל הרכוש שלהם כנגד שודדים ניידים. במעבר משודד ניידים לשודדים נייחים אולסון רואה זרעים של ציביליזציה, שיכולים לגרום לתהליך שיתקדם אל דמוקרטיה, שבה מקבלים כוח אלו שמתיישרים עם הרצונות של הציבור, ובמנגנון זה מספקים תמריצים לממשל טוב יותר.

ראה גם: https://www.themarker.com/markerweek/thisweek/1.2081555

... האם ייתכן שהדמוקרטיה בישראל היא סוג של פנטזיה? האם ייתכן שאזרחי ישראל הולכים מדי ארבע שנים לקלפי, בוחרים רשימה לכנסת, מכניסים 120 ח"כים למליאה ולוועדותיה וממנים שר אוצר, אבל את הקצאת המקורות האמיתית במשק, את המבנה של השווקים, הרגולציה, התקנות, החוקים והפרצות קובעות קבוצות האינטרסים הצרות?

לאחר המהפכה התודעתית של חמש השנים האחרונות, ייתכן שחלק מקוראינו יחשבו שהרעיונות הפרובוקטיביים האלה מתקבלים על הדעת.

אבל כמעט כל מי שיקבל את התזה הזאת — שעיצוב המשק נעשה על ידי ולמען קבוצות אינטרסים מיוחדות — מיד ימשיך ויטען שזה משקף את חולשת המנהיגות או את השחיתות של הפוליטיקאים, ויאמר שזה מאפיין של ישראל ולא של מדינות מתוקנות.

אחרים שיכירו בקיומן של קבוצות הלחץ האלה יטענו שזאת תופעה טבעית ומתבקשת, אבל כדברי הפוליטיקאים „זאת לא השאלה" — ומה שחשוב הוא שהמדיניות הכלכלית תהיה יותר ימנית, שמאלית, הלאמה, הפרטה, ממשלה גדולה, ממשלה קטנה וכדומה.

נא להכיר את הכלכלן מנסור אולסון (Mancur Olson). הוא לא מפורסם כמו אדם סמית, פרדריק הייק, מילטון פרידמן או פול קרוגמן, אבל אם לא היה הולך לעולמו בגיל צעיר (66), כנראה שהיה מקבל את פרס נובל על העבודה שעשה בשנות ה־60 וה־70 של המאה הקודמת — כשהסביר מדוע בדמוקרטיה המודרנית ובשוק החופשי, הכוח כמעט תמיד יתרכז בהדרגה בידי קבוצות אינטרסים צרות.

אולסון פירסם שני ספרים חשובים: הראשון הוא The Logic of Collective Action (ב־1965) והשני הוא The Rise and Decline of Nations (ב־1982). בראשון הסביר אולסון מדוע קבוצות קטנות יכולות להתארגן, בעוד שקבוצות גדולות ייתקלו תמיד בקושי עצום להתארגן. הספר השני הוא ניסיון להסביר את ההשפעה של הצטברות קבוצות אינטרסים מיוחדות על השגשוג והכישלון של כלכלות ומדינות. באמצעות שימוש במודלים פשוטים של תורת המשחקים ותיאור הדרך שבה קבוצות מתארגנות מוכיח אולסון שבכל חברה וכלכלה דמוקרטית וחופשית מתפתחות בהדרגה קבוצות אינטרסים צרות, שמחזיקות בהשפעה גדולה על מבנה המשק ועל הקצאת המקורות.

קבוצות אינטרסים אלה, קבע אולסון, הן חסם עיקרי במשק בפני פיתוח, שגשוג, אימוץ טכנולוגיות חדשות ותגובה לשינויים כלכליים. ככל שיש במשק יותר קבוצות אינטרסים, ככל שהן יותר קטנות ופחות מכלילות — כך הן ידכאו יותר את צמיחת המשק לאורך זמן.

עד שאולסון פירסם את מאמריו וספריו בשנות ה־70 היה נהוג להסביר את הפלא הגרמני והיפני — הצמיחה החריגה של שתי הכלכלות האלה בין שנות ה־50 לשנות ה־70 — בתרבות, בהיסטוריה ובאופי התעשייתי של היפנים והגרמנים. לאולסון היה הסבר אחר: הכלכלות האלה שיגשגו דווקא מפני שהיו שתי המפסידות הגדולות של מלחמת העולם השנייה. קבוצות האינטרסים החזקות במדינות אלה ספגו מכה קשה מהשלטון החדש שקם לאחר המלחמה.

במלים אחרות: שבירה או החלשה של מוקדי הכוח הגדולים באותן מדינות — המשפחות ששלטו במשק, הקונגלומרטים, הגילדות, הארגונים החקלאיים, האיגודים, כל מה שאולסון מכנה „קואליציות של חלוקה" — הן שהניחו את היסודות לכלכלות ולחברות דינמיות, תחרותיות, חדשניות ומשגשגות יותר.

אחד החלקים המעניינים בספריו של אולסון הוא זה שבו הוא מסביר מדוע בדמוקרטיות ובחברות חופשיות הסיכוי שיהיה ייצוג אמיתי לקבוצות גדולות של אזרחים, משלמי מסים, צרכנים, מקבלי שירותים מהמדינה או מהמגזר הציבורי נמוך. למעשה, אולסון מסביר מדוע יש קשר הפוך בין גודלה של הקבוצה לבין היכולת שלה להגיע ל־Collective Action — פעולה משותפת למען חבריה.

ככל שהקבוצה קטנה יותר, ממוקדת יותר ובעלת אינטרסים הומוגניים, כך יש לה יכולת גדולה יותר להתארגן, להעניק לחברים המתארגנים תמריצים סלקטיביים על פי הצטרפותם ודעת טוב יותר, ולספק לחברים תמורה גדולה יותר בגין ההתארגנות. ככל שהקבוצה קטנה יותר, קל לה יותר לגלגל את עודף הגבייה שלה או את חוסר היעילות שלה על הציבור.

קוראי טור זה מכירים את טענתנו שהתקשורת והשיח הציבורי בחלק מהעיתונים ומהערוצים נוטים לשרת את קבוצות האינטרסים המיוחדות. במקרה שהאינטרסים הם של טייקונים, בנקאים ופוליטיקאים, התמריץ של התקשורת ברור, וכך גם השפעת האקו־סיסטם והמערכת החברתית שבה פועלים העיתונאים הבכירים.

אבל יש עוד סיבה טובה, מבנית יותר, שאולסון מסביר היטב: המידע, הניתוח והחישובים לגבי מוצרים ושירותים ציבוריים המושפעים מקבוצות הלחץ הם בעצמם מוצר ציבורי. אולם מאחר שלציבור גדול אין יכולת להתארגן, אין לו יכולת להגיע לאותו מוצר ציבורי — מידע, ניתוח וחישובים שילמדו אותו מה המחיר האמיתי שגובות ממנו קבוצות האינטרסים המיוחדים.

כלומר, העובדה שחברות ומשקים דמוקרטיים מתארגנים לאורך זמן במבנים כלכליים, פוליטיים ומוסדיים המשרתים קבוצות אינטרסים צרות אינה מעידה בהכרח רק על שחיתות, טיפשות, חוסר משילות או קוצר יד של פוליטיקאים, רגולטורים, פקידים או עיתונאים — אלא שהיא תוצאה של היכולת של קבוצות אינטרסים קטנות להתארגן ומולה חוסר היכולת של קבוצות גדולות להתארגן ולייצג עצמן, ועוד קודם לכך חוסר היכולת של אזרחי הקבוצות הגדולות להבין ולנתח את המציאות הכלכלית שבה הם חיים ואת המחיר שהם משלמים כתוצאה מהמבנים הכלכליים שיצרו קבוצות האינטרסים הקטנות.

אפשר לתקוף את התיאוריה של אולסון מזוויות רבות. פרופ' גונאר טראמבול מאוניברסיטת הרווארד פירסם לפני שנה ספר בשם Strength in Numbers: The Political Power of Weak Interests, שבו הוא טוען שלקבוצות צרכנים, למשלמי מסים, לחולים וכדומה יש כיום יותר כוח ויכולת להתארגן, דווקא משום שהן חלשות ולכן זוכות לאהדה ציבורית. טראמבול מציג דוגמאות רבות להתארגנויות של קבוצות כאלה, אבל לא בטוח שהוא מצליח להוכיח שלאורך זמן ידן על העליונה בקרב עם קבוצות האינטרסים המיוחדים.

לכאורה, עידן הרשתות החברתיות אמור היה לפורר בהדרגה את הטיעון העיקרי של אולסון: להוזיל ולפשט מאוד את היכולת של קבוצות רחבות, לא הומוגניות, של צרכנים ומשלמי מסים להתארגן למען מטרה משותפת. אבל הניסיון הישראלי של השנים האחרונות מוכיח שיכולתן של קבוצות להתארגן בפייסבוק עדיין קטנה, משום שלרוב ההתארגנויות אין מספיק ידע, הבנה ויכולת לנהל לובי אפקטיבי — בעוד שלקבוצות האינטרסים המיוחדות יש יתרון אדיר

שנמשח למרוד במלכו החוקי בבואו לכבוש

מבחינת מידע, ידע ומימון, ולכן גם יכולת טובה להשפיע על דעת הקהל ישירות דרך הפייסבוק והשיחה ברחוב או דרך העיתונות.

בטור זה השתמשנו בביטוי קבוצות אינטרסים מיוחדים קטנות או צרות, תרגום של המונח Special Interest Groups. אבל אם נחזור לקראת סיום למקרה הישראלי, אף שברור שכל קבוצת אינטרסים מיוחדים בישראל היא קטנה — המצרף שלהן גדול מאוד ומכיל כמה מאות אלפי אנשים, שורה ארוכה של מונופולים ומוסדות פיננסיים, טייקונים, רשויות וארגונים שביחד אוחזים בנתח משמעותי מהכלכלה. מערכת הביטחון היא לדעתנו קבוצת האינטרסים המיוחדים הגדולה בישראל. היא כל כך גדולה — יותר מ־150 אלף איש ניזונים מהמערכת — עד שמבחינת ההגדרה היא כמעט לא עומדת בקריטריונים של אולסון. ייתכן שהסיבה ליכולת הקיום של קבוצת אינטרסים כה גדולה היא שהיא קופסה אטומה ובלתי ניתנת למדידה שמחוברת לאתוס של הקמת מדינת ישראל.

אם נדמה לכם שכותב טור זה נמנה עם הכלכלנים שמקבלים את הרעיונות של אולסון, ושרוב הקמפיינים שעיתון זה ניהל בעשור האחרון נשענים על התפישה שתפקידה של עיתונות עצמאית הוא לייצר את המוצר הציבורי שמנתח את העלות האמיתית שמייצרות קבוצות האינטרסים הצרות לכלל הציבור שאינו מיוצג — לא טעיתם.

זאת גם הסיבה לכותרת המוזרה של הטור הזה. לדעתי, לקבוצות האינטרסים המיוחדות יש השפעה דרמטית על מבנה המשק הישראלי, על היכולת שלו לצמוח, על האי־שוויון הגדול ועל הנעילה של המערכת הפוליטית — בגלל חוסר הרצון או היכולת שלהן להוביל שינויים וחוסר ההבנה שלהן מהם בכלל השינויים הנדרשים.

חלק מהחברים בקבוצות האינטרסים המיוחדים הישראלים הם אלה שאנחנו מכנים „המחוברים". אפשר להתווכח אם מדובר בחצי מיליון או במיליון אנשים המחוברים ישירות ובעקיפין לקבוצות האלה, אבל מה בטוח הוא שאלה הקבוצות היחידות שלאורך זמן באמת מיוצגות היטב בפוליטיקה הישראלית.

האם אנחנו זקוקים למלחמה או למשבר כלכלי או חברתי כדי להחליש את קבוצות האינטרסים, לפרק את המבנים מדכאי הצמיחה ולנקות את החלודה שאחזה במשק? לא כדאי להמתין. צריך למצוא פתרונות אחרים. רק צריך לוודא שאת הפתרונות לא יביאו לנו אלה שמשרתים קבוצות אינטרסים צרות או נמנים עם כאלה. לכל מי שיש רעיונות בסוגיה — כתובת המייל לעניין זה היא guy.rolnik@themarker.com

מדוע קבוצות גדולות לא מצליחות להתארגן

נניח שמספיק שאזרח ישראלי אחד ישקיע 10,000 שקל בפעולה — למשל, איסוף מידע ופרסומו — שתחסוך למשק 7 מיליארד שקל כתוצאה משבירת קבוצת אינטרסים מיוחדים כלשהי. דא עקא, שבחלוקת החיסכון הזה לשבעת מיליון אזרחי ישראל, יקבל כל אחד חלק בסך 1,000 שקל. האזרח הבודד רואה כאן פרויקט הדורש ממנו השקעה של 10,000 שקל, ויניב לו החזר של 1,000 שקל בלבד. רציונלית, הוא דוחה את הפרויקט.

בסערה את ארמון המלכות קרא לסקרנים שהציצו לראות מי צועק בחצר להשליך מהחלון את אם המלך השכולה, והם שמעו לו **וַיִּשְׁמְטוּהָ**; ומה השיג בזה יהוא? כמובן, שלא יקרה לו כמו שקרה **לְזִמְרִי הֹרֵג אֲדֹנָיו**, כי הפך את אנשי חצר המלכות לשותפיו במרידה ובחיסול בית המלוכה. בהמשך מסע החיסול שיכלל יהוא את השיטה: הוא גרם למגויסיו לא רק לבצע את ההריגה אלא גם להחליט עליה בעצמם. כשכתב להם **קְחוּ אֶת־רָאשֵׁי אַנְשֵׁי בְנֵי־אֲדֹנֵיכֶם וּבֹאוּ אֵלַי**, והם בחרו להבין מה שהוא לא כתב להם **וַיִּשְׁחֲטוּ שִׁבְעִים אִישׁ וַיָּשִׂימוּ אֶת־רָאשֵׁיהֶם בַּדּוּדִים וַיִּשְׁלְחוּ אֵלָיו**. ואז פקח יהוא את עיניהם לאמור **וּמִי הִכָּה אֶת־כָּל־אֵלֶּה**? וכי אנוסים על פי הדיבור היו? מי פירש להם ש**רָאשֵׁי אַנְשֵׁי בְנֵי־אֲדֹנֵיכֶם** אלה ראשים כרותים של אנשים? מה פתאום! אילולי רוע לבבם היו מביאים איתם חיים את האנשים הראשיים, המנהיגים והנכבדים שבבני אחאב. לא כל כך משנה מי היא כנופיית הפשע השלטת ואם היא אולי מפולגת לכמה משפחות יריבות, מה שחשוב בשבילנו הוא שהיא מייצבת ומרחבת שלטונה ועד האופק אין רואים לה קץ

כל אזרח עושה את החישוב הרציונלי הזה, ולכן אף אחד לא מבצע אותו (בשפת הכלכלנים: התמריץ הוא שלילי). התוצאה: קבוצת האינטרסים נשארת באחיזתה ב־7 מיליארד השקלים על חשבון הציבור.

זאת הכוונה במוצר ציבורי של ההתנגדות לקבוצות האינטרסים. כל אזרח שוקל אם לייצר את המוצר הציבורי שעלותו נופלת על כתפיו הוא, כאשר אינו יכול למנוע מאף אחד אחר בציבור מלהשתתף בהטבה העצומה, ומגיע למסקנה שההשקעה לא כדאית לו. לכן אף אחד אינו מייצר את המוצר הציבורי. שם אחר לתופעה הוא „רכיבה חופשית" של כל הציבור על המאמץ של היחיד או אפילו קבוצה קטנה שעושה את המאמץ.

קצוב. כללו של דבר, רבים יצאו והשתלבו כדי להשפיע מבפנים והושפעו בעצמם בפנים עד שנטמעו במערכת שקיוו לתקנה, ולשימור סמלים חיצוניים לכוונתם הראשונה אין משמעות פנימית אמיתית לגבי אופי המערכת.

ומה עם המודל האחר, החברה המתבדלת, המדינה המקבילה, עדת יראי ה׳ הטהורים החיים לפי מסורת ישראל סבא בהנחיית רבותינו הגדוילים, חברת הלומדים והמפרנסות, חיות הקודש בג׳ונגל העתיד המוצמח בחממה לנצח?

אמנם היה גידול יפה וריבוי עצום במספר המזוהים במלבושיהם והליכותיהם וצורת דיבורם כחרדים לדבר ה׳. ובהמשכת מגמת גידול חלקם באוכלוסיה מן העבר אל העתיד יש מי שחוזים שבעוד כך וכך שנים לא ארוכות הם יהיו רוב מוחלט במדינה, רוב הצרכנים, רוב התלמידים בכל שכבות הגיל וגם רוב המצביעים לכל הרשויות הנבחרות — וממילא תהפוך המדינה מאליה למדינת הלכה חרדית, ולפי שיטת מי מהחוזים תכבה אז השמש ויפלו הכוכבים מן השמים, ולפי שיטת קהל מייחדי הא-ל מאמיני תורתו מייחלי ישועתו יפרצו אז באופן אבטומאטי ימות המשיח ותתמלא הארץ דעה את ה׳ ואושר נצחי לעד?

שמא אין המשיח האוטומטי מובטח לגמרי ממש. אחת, שהאוטומט הדמוגרפי החרדי הראה באחרונה סימני היחלשות, מול עליה מבורכת בפריון היולדת היהודית הכללית. שתים, שלמרבה צערנו חלק מהילדים סוטים מדרכי רבותיו ונמצא שהריבוי הטבעי מעבה מגזרים אחרים. שלוש, שאין הציבור מודע לתכנית כלל־חרדית מחושבת ומגובשת מה נעשה כשנהיה גדולים, כשלא נהיה עוד קבוצת־אינטרסים הדואגת לצרכי חבריה מנהיגיה ובעיקר עסקניה ומתמרנת ומקוטטת להשיג לה נתח נכבד ממה שמתחלק מתוך קופת כלל הלאום, אלא שנהיה בעצמנו מובילי הלאום הנהגתו הנבחרת של היישוב המאורגן וניקרא לקבוע בעצמנו מה לעשות להצלת ישראל מיד צר הבא עליהם ואיך יתפרנסו היהודים זה מזה והקומץ ישביע את הבור, ועל כן יש מהמצביעים החרדיים אשר מדמים שהאחריות הלאומית מצוה עליהם לחזק מועמדים וקבוצות המתראים כמי שיש להם תכניות, אפילו שהתכניות אינן תכניתה של תורה; ואחרים יש אשר מרוב הקפדה על **סוּר מֵרָע ואל תתחבר** נמנעים מהשתתפות בבחירות כל עיקר.

ויש עם האוטומאטים עוד צרה נוספת שבגללה אסור להיות שאננים ולהניח לזמן לפעול את שלו: אותו אוטומאט שמסתכלים עליו באותו רגע אינגו בהכרח היחיד שפועל, אפילו נניח שמגמת ההתפתחות המצטיירת בעיני המתבונן תוסיף ותלך בכיוון הנראה והרצוי גם בעתיד — ישנם אוטומאטים נוספים, שפועלים גם הם כשמסתכלים עליהם וגם כשלא, וגם אם אף אחד עוד לא חשב עליהם מעולם. הזמן אכן יעשה את שלו גם אם אנחנו לא נעשה כלום, אבל מה היה הדבר הזה של הזמן שעשאו, את זה רואים באמת רק אחרי שהוא כבר עשוי.

חיים בסרט

ירושתובב"א עיר גדולה של חכמים שאין חכמתם כלי נוח לחפור בו בעצמו להוציא לחם מן הארץ או לכרות עפרות זהב. אבל יש מי שמשפיעים עליהם כסף כדי שישבו ויעסקו בחכמתם לפי שהמשפיעים חושבים שהעולם צריך לחכמה זו.

אחד מבתי הוועד המכובדים לחכמים השוכנים בירושתובב"א הוא מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, באתרו <http://taubcenter.org.il/he/mission-vision-he/> כתוב ש„הוא מכון מחקר עצמאי ובלתי מפלגתי בירושלים, העוסק בתחום הכלכלי והחברתי. המרכז עורך מחקרים איכותיים ובלתי תלויים בנושא התנאים הכלכליים והחברתיים בישראל, ומפתח הצעות חדשניות, מקצועיות ומעשיות למדיניות חברתית־כלכלית המקדמת את רווחתם של אזרחי ישראל. המרכז שואף להשפיע על המדיניות הציבורית באמצעות תקשורת ישירה עם קובעי המדיניות, ובעזרת העשרת הדיון הציבורי המתלווה לתהליך קבלת ההחלטות".

מזה כשלושים שנה המרכז מפרסם שנה בשנה „דוח מצב המדינה — חברה, כלכלה ומדיניות" לגבי השנה החולפת. אפשר למצוא את כל הדו"חות האלה בדף http://taubcenter.org.il/he/state-of-the-nation-2016-heb/. משפורסם דו"ח 2014 < http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/taubcenterstateofthenationreport2014hebrew.pdf > הסב מישהו אליו את תשומת לבי. בדו"ח הזה יש פרק אחד „לגמור את החודש — הכנסות, הוצאות וחיסכון של משקי בית בישראל" מאת איתן רגב[97]. באמצע אותו דו"ח (בעמ' 55) נמצא תרשים 126 המראה לנו **הכנסות והוצאות משקי בית לפי חמישוני הכנסה**.

חמישון פירושו כאן שאם מסדרים בטור את הנסקרים באופן שהממשופע ביותר בהכנסה עומד בקצה הימני והפחות משופע מכולם בקצה השמאלי ומחלקים את רצף הנסקרים לחמשה חלקים, אז כל אחת מהקבוצות היא חמישון. הקיצוני בכל חמישון כמובן דומה לשכנו שבחמישון השכן יותר משהוא דומה לאיש שבקצה הנגדי של החמישון שלו עצמו, אבל כאן מוצג מכל אחד מהחמישונים הממוצע של אותו חמישון. רואים בתרשים חמישה צמדי־עמודות, כאשר תמיד העמודה המגוונת אדום וצהוב מייצגת את ההוצאה החודשית והעמודה הכחולה את ההכנסה החודשית.

והנה אנחנו רואים שרובנו הגדול הוציא בשנים 2007 עד 2012 בכל חודש די הרבה יותר כסף משנכנס לנו לקופה. אמנם החמישון העשיר התפיח את הונו מדי חודש ב־2317 ש"ח, אבל ארבע החמישיות האחרות כולן הפסידו, ומי שהיו להם הכנסות יותר קטנות היה להם גרעון חודשי גדול יותר. אז אפשר היה לחשוב שזה חייב להיות ככה, מפני שרמת ההכנסה הדרושה

הכנסות והוצאות משקי בית לפי חמישוני הכנסה
ממוצע 2007-2012, בשקלים של 2012

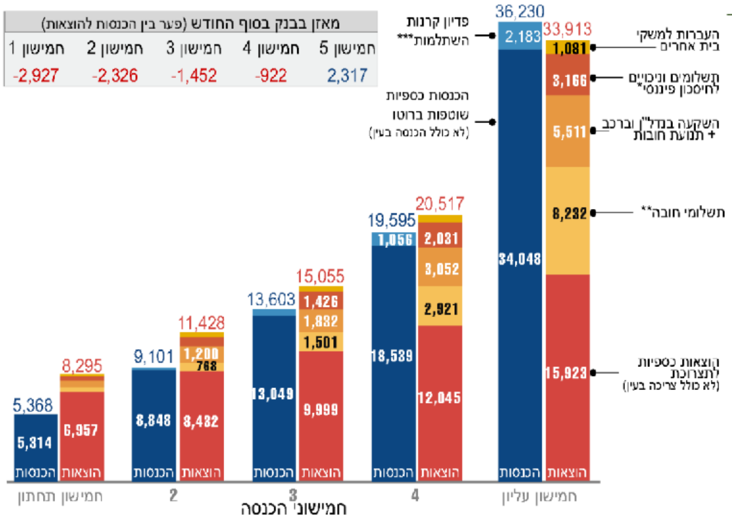

97

למינימום ההכרחי של צרכי החיים נמצאת אי־שם בין ממוצע החמישון העליון ובין ממוצע החמישון השני, והגרעון הוא פשוט מה שחסר אחרי מה שיש כדי להגיע למה שאי אפשר בלעדיו. אבל די במבט חטוף בעמודות כדי להיווכח שאין הדבר כן. מתוך ידיעה שאף אחד מהחמישונים לא נכחד במיתת רעב אנחנו יודעים שהוצאות החמישון התחתון הספיקו למינימום הקיום. אילו הסתפק חמישון ההכנסות השני מלמטה בהוצאות שהספיקו לחמישון התחתון, היה נשאר לו בכל חודש לא גרעון בן **2326** ש"ח אלא עודף בן **796** ש"ח. אילו היתה זו תמונה של משק בית אחד בחודש אחד, היינו אולי משערים שהמחליט על ההוצאה היתירה השתמש בהכנסה יתירה שהיתה לו לפני החודש הנסקר, או שסמך על הכנסה יתירה שהובטחה לו לעתיד הקרוב. אבל בתרשים מוצג לא חודש יחיד אלא שבעים ושנים חודשים.

אדם בר דעת הגיוני ומחושב המתכנן בדעת צלולה את הוצאותיו על יסוד הידיעה שבמשך שש השנים הבאות עליו לטובה יהיו לו בכל חודש **13603** ש"ח ולא גרוש אחד יותר איננו מחליט חודש אחרי חודש להוציא חוץ מ־**8295** ש"ח על דברים שאי אפשר בלעדיהם לא רק **5311** ש"ח נוספים שיש לו על דברים שהוא לא ממש צריך, אלא עוד **1452** ש"ח שאין לו על דברים עוד יותר מיותרים. שכן גם אם הוא מקבל את האשראי הזה כגמ"ח בלי ריבית ויצטרך להחזיר בחודש הבא רק את הקרן שלוה תהיה הכנסתו הפנויה שתעמוד לרשותו בחודש הבא רק **12151** ש"ח, ואם לא יחזיר את ההלוואה וימשיך ללוות עוד, יצטבר לו בתוך שש שנים חוב בן **104544** ש"ח, ואת זה איך הוא יחזיר?

התנהלות שלושת החמישונים האמצעיים המשתקפת מתוך המספרים היא של מי שפועל בלי מודעות אמיתית למציאות. "הרי אני טוב בעבודה והבוס ממליץ עלי לקידום, בטח יעלו לי את המשכורת עוד מעט, אז אני כבר קונה לי מינוי לאופרה כיאה לבני מעלה אשר כמוני", וכן על זה הדרך. זה טפשי, והטיפשות שלנו היא הסיבה שאנחנו החמישונים התחתונים ולא העליון.

בעלי הדו"ח בחנו השערה המתבקשת בעלמא דשקרא שמה שחסר בהכנסות לכסוי ההוצאות איננו חסר באמת למשקי הבית הנסקרים, אלא רק לא דווח. השערה זו, כל כמה שהיא אפשרית, ברור שהוכחתה אפילו לגבי משק בית יחיד מייגעת ולגבי ציבור גדול היא בלתי אפשרית ועוד פחות אפשר לכמת את התופעה במספרים מוצקים. אחרי דיון, שהוא מעניין מצד עצמו אך אין עניינו לכאן, חוזר הדו"ח להכרחיות המסקנה שבאמת ההוצאות היו בסך הכל באופן עקבי גדולות מההכנסות.זה לשון הדו"ח:

תרשימים 26א' ו26ב' מציגים את מאזן ההכנסות וההוצאות הכספיות של משקי הבית (לא כולל הכנסה בעין[98] והוצאה בעין[99]) לפי קבוצות אוכלוסייה ולפי חמישוני הכנסה. ההכנסות כוללות את השכר ברוטו ואת ההכנסה הכספית מהון, מקצבאות ותמיכות,

98 כגון פירות שהניב העץ בגינה.

99 כגון האכלת אורחים במזון במקום בכסף.

ומפנסיות וקופות גמל. כמו כן כוללות ההכנסות את פדיון קרנות ההשתלמות, המחושב על בסיס הפרשות העובדים לקרנות השתלמות. סך ההוצאות הכספיות כולל את ההוצאה הכספית לתצרוכת (לא כולל צריכה בעין), את תשלומי החובה (מס הכנסה, ביטוח לאומי ומס בריאות), את ההעברות למשקי בית אחרים, ואת הרכיבים הכספיים של החיסכון (פיננסי, נדל"ני ואחר).[הערה 20] הפער המוצג בתרשימים 26א' ו־26ב' (בתיבה האפורה) משקף את הפער החודשי הממוצע בין ההכנסות הכספיות להוצאות הכספיות של משקי הבית.

ניתן לחשוב על פער זה גם כמאזן החודשי של משקי הבית (המינוס או הפלוס החודשי) בבנק. אמנם סביר להניח שבחלק ממשקי הבית חלק מההכנסות אינן מדווחות — ואולי גם חלק מההוצאות אינן מדווחות כדי להימנע מתשלומי מס על הרכישות — אולם עדיין ניתן להפיק מהשוואה זו (בין ההכנסות וההוצאות המדווחות) תובנות חשובות לגבי האתגרים הכלכליים שעמם מתמודדים משקי בית ישראליים.

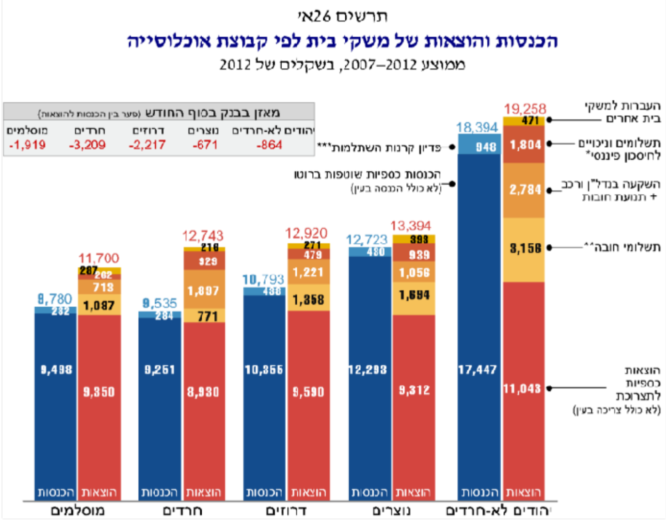

כפי שניתן לראות, בכל המגזרים קיים פער שלילי בין ההכנסות להוצאות (כלומר ההוצאות גבוהות יותר). עם זאת, בעוד שבקרב יהודים לא־חרדים עומד הפער על 864 שקלים בלבד, בקרב החרדים מגיע הפער ל־3,209 שקלים בחודש — שהם כשליש מסך ההכנסות המדווחות של משק הבית החרדי. נתון זה גבוה גם בהשוואה למשקי בית מוסלמיים, שאצלם עומד הפער בין ההכנסות להוצאות על 1,919 שקלים.[הערה 21] פער גבוה כל כך בין ההוצאות המדווחות להכנסות המדווחות עשוי להעיד על דיווח חסר לגבי הכנסות, והיקף נרחב של עבודה בשחור. עם זאת, זוהי אינה התמונה המלאה. כפי שניתן היה לראות גם בתרשים 21,[100] אצל החרדים הפער הגדול בין ההכנסות להוצאות מלמד גם על הגידול המתמיד בחובות ובהתחייבויות לצורך רכישת דירות.

הערה 20 כדי לחשב את הרכיבים הכספיים של החיסכון, יש לנכות מתוך סך החיסכון רכיבים המוגדרים כפחת (על רכב או על דירה), מכיוון שהפחת אינו מהווה הוצאה כספית ולכן אינו משפיע באופן ישיר על המאזן הכספי החודשי.

הערה 21 למעשה הפער בין ההכנסות להוצאות הכספיות (הידועות) עשוי להיות מעט קטן יותר מכיוון שמתנות כספיות לאירועים נספרות בצד ההוצאה, אך לא בצד ההכנסה. מדובר בתוספת הכנסה של כ־200 שקלים בחודש למשק בית (בכלל האוכלוסייה), אך לא ניתן לדעת מהו הסכום הרלוונטי עבור כל מגזר, מכיוון שהמתנות הכספיות ניתנות גם בין משקי בית ממגזרים שונים.

100 אמר המעתיק לא ממנו לבדו אלא מהשוואתו לתרשים 20 ומהדיון על הרקע והסיבות שם, עיין שם!

חשוב לציין כי רכישת דירה באמצעות הון עצמי ותשלום משכנתה היא אכן אפיק חיסכון אשר עם הזמן מקנה לרוכש בעלות על נכס משמעותי בעל ערך גבוה. אך אין בכך כדי לשנות את העובדה שברמה החודשית, ועל בסיס שוטף, משק הבית הממוצע בכל המגזרים נמצא במינוס, ולא מצליח לגמור את החודש. גרובר (2014) מראה כי בעשור האחרון חל גידול ריאלי של כמאה מיליארד שקלים בחובות משקי הבית בגין דיור — והם עומדים כיום על כ־280 מיליארד שקלים. בחמש השנים האחרונות (שבמהלכן זינקו מחירי הדיור) גדל גם חלקו של החוב בגין דיור בסך חובות משקי הבית, מ־67 אחוז ל־70.5 אחוז (גרובר, 2014).

נתונים אלו מדגישים את עוצמת הפגיעה של משבר הדיור ביכולתן של משפחות ישראליות להגיע לאיזון כלכלי. עבור יהודים לא־חרדים, ההשקעה ברכישת דירה (לצורך מגורים) היא שמעבירה אותם ממאזן חודשי חיובי למאזן שלילי. במילים פשוטות, מחירי הדיור הגבוהים הם ככל הנראה הגורם העיקרי לכך שהמשפחה הישראלית הממוצעת לא מצליחה לגמור את החודש.

גם כאשר בוחנים את המאזן הכספי של משקי הבית בישראל בחלוקה לחמישונים מתקבלת תמונה מדאיגה (תרשים 26ב'). מאזנם של משקי בית המשתייכים לחמישון העליון אמנם חיובי, אך משקי הבית בארבעת החמישונים האחרים נמצאים במאזן כספי שלילי. בקרב משקי בית המשתייכים לחמישון התחתון ההכנסה הכספית נמוכה משמעותית מההוצאה הכספית לתצרוכת, ובחמישון השני ההכנסה הכספית (ברוטו) נמוכה מסכום ההוצאה לתצרוכת ותשלומי החובה, אך עבור החמישונים 3־4, רכישת הדירה היא הרכיב שמעביר אותם ממאזן חיובי למאזן שלילי.

כאמור, לנתונים אלו יש כמה הסברים אפשריים, ובהם כלכלה שחורה או קיומם של נכסים נוספים או מקורות הכנסה (חוקיים) אחרים שמשקי הבית המשתתפים בסקרי ההוצאות בוחרים שלא להזכירם. אך אם אין די בגורמים אפשריים אלו כדי להסביר פערים גדולים כל כך, ייתכן מאוד שמשקי הבית כיום, ובפרט זוגות צעירים, מוכרחים להיעזר בחסכונות שצברו הוריהם כדי להצליח לרכוש דירות. אם זהו אכן המצב, משמעות הדבר היא שזרם החיסכון, אשר היה בעבר חיובי, הפך להיות שלילי. כלומר, החסכונות הכספיים של משק הבית הממוצע בישראל הולכים ומצטמקים. יתר על כן, נראה כי כאשר לזוגות הצעירים אין אפשרות להיעזר בהורים, רכישת דירה היא לרוב אפשרות בלתי ריאלית.

80% שצוברים גרעונות מול 20% שצוברים רווחים, התרכזות הבעלות בנדל"ן ויתר ההון בידי מיעוט מצטמק והולך — שמא יש מהקוראים מי שזוכר שכבר סיפרנו על תהליך כלכלי־חברתי כזה שהתרחש בזמן אחר במקום אחר? אותו זוג חוקרים שמתוך אחד משלושת ספריהם על פועלי אנגליה בשנים 1760 עד 1832 הבאנו לעיל[101] כתבו גם על המצב החברתי שהתקבל בעקבות התהליך החברתי־כלכלי המתואר שם ושרר עוד במשך עשרות שנים אחריו. שם הספר הם קראו לא Earthly Paradise או *ימות המשיח* אלא **The Bleak Age** — **העידן הקודר**. יהודי אחד מבני אותה תקופה עצמה, בן למשפחת בעלי בתי חרושת בגרמניה ובאנגליה, כתב על אותו עידן קודר ספר

101 ראה הערה 28 שבעמ' 77. ספרם The Bleak Age של ג' ל' וברברה האמונד יצא לאור בראשונה ב־1934 ובמהדורה משופרת ב־1947.

שתורגם גם לעברית[102] ואפשר להשיגו.

מנגנון הרישוש והקיטוב

הכוחות היסודיים של אופי האדם והתבטאותו בעולם התחרותי של שוק הסחורות והשרותים והדעות שהניעו אז את התהליך של צבירת יותר עצמה בידי מי שהיו בתחילה חזקים יותר מאחרים, של דיכוי ורישוש המפסידים והצטמצמות הולכת ומקצינה של מעמד המרוויחים, הם לא חדלו מפעולתם. אכן לשעה קלה — **וְהָיוּ יָמָיו מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה** — נבלמה המגמה ואף נראתה כמתהפכת, אבל כוחם של הגורמים להקלה הזמנית הזאת כבר נחלש והשפעתו עתידה להתפוגג.

ואילו הגורם הראשי להקצנת הקיטוב בין עני ועשיר פועל כל הזמן והשפעתו רק מתחזקת והולכת.

את פעולתו רואים בתרשים כגון זה שלפנינו, שנעשה לפי נתונים שהתקבלו במחקר של המכון הגרמני לחקר הכלכלה (Deutsches — DIW Institut für Wirtschaftsforschung) משנת 2009[103]:

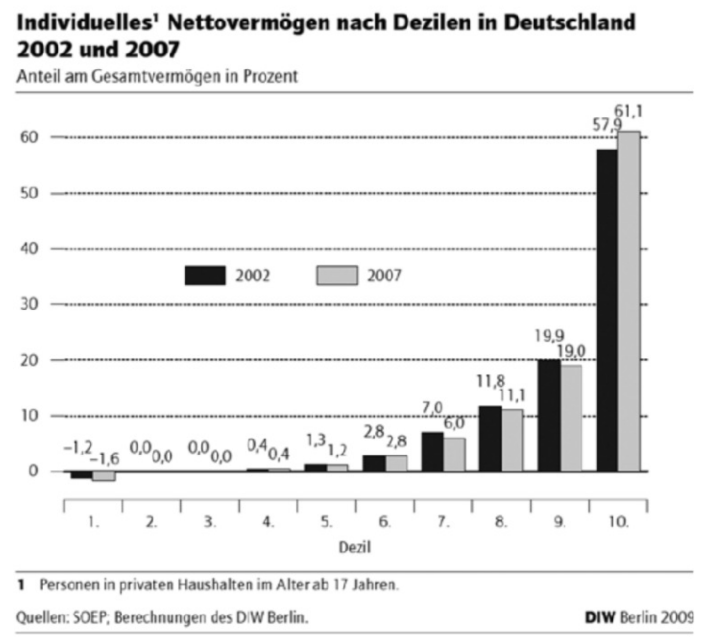

נסקרו בני 17 ומעלה שחיו בגרמניה במשקי בית פרטיים בשנים 2002 (עמודה שחורה) ו-2007 (עמודה אפורה). כל צמד עמודות משקף עשירון מהנסקרים, מהעניים בקצה השמאלי ועד העשירים שבקצה הימני. הנתון הכספי נסקר הוא „מאזן הרכוש"[104] (Nettovermögen). המספרים שבראשי העמודות הם האחוז מתוך כלל הרכוש של כל הנסקרים יחד. רואים במבט ראשון שלעשירון התחתון היו חובות ושאלה גדלו ושלעשירון השני והשלישי מלמטה לא היה כלום וזה נשאר ככה. העשירון העליון החזיק ב-2002 ב-57.9% והגדיל חלקו עד 2007 ל-61.1%. חלקיהם היחסיים של העשירונים 5 עד 9 כולם הצטמקו. נמצא שכמו בישראל כן גם בגרמניה רק העשירים ביותר הרויחו.

ראינו בדו"ח טאוב 2014 פילוח של ההוצאות שמוציאות קבוצות שונות במשק למטרות שונות.

כגון לגבי

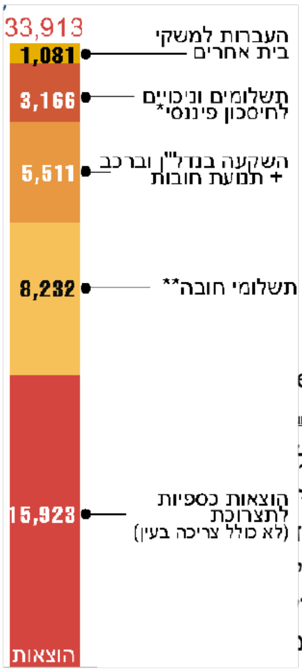

---

[102] מצבו של המעמד העובד באנגליה: מתוך הסתכלות עצמית ולפי מקורות מוסמכים, מאת פרידריך אנגלס; תרגום: פסח בן-עמרם, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשי"ט.

[103] Frick J. R., Grabka M. M. (2009). Gestiegene ... eichheit in ... uments/publikationen

[104] למונח הזה תיתכנה הגדרות שונות ל... שונות ולצרכים שונים של חישוב נתוני... אין חשיבות להגדרה שהשתמשו בה (נ... בעייתי בפני עצמו שלא הגדירוהו>, ביטוחי... אוספים יקרי ערך, מינוס כל מי מחויבו... כלפי הביטוח הסוציאלי) כי אם אך לנ... שוה לזו שראינו במחקר הישראלי.

החמישון_העליון:

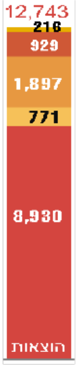

או לגבי היהודים החרדים:

בין סעיפי ההוצאה לא מצאנו אחד שנקרא „ריבית". אילו רצינו לגלות מה גודל הסעיף הזה, היינו נזקקים ראשית לסיכומים השנתיים ששולחים הבנקים לכל בעלי החשבונות ואחרי כן לסדרה של בירורים מייגעים וחישובים מסובכים. אבל יגיעה זו חשך ממנו הכלכלן הגרמני הלמוט קרויץ בספרו על תסמונת הכסף שיצא לאור בשנת 1993.[105]

יסוד החישוב הוא: שבכל סחורה שאדם קונה גלומים כל מחירי החומרים והעבודה שהיו דרושים כדי לספק לו אותה סחורה, כולל שחיקת הציוד וכמובן כולל גם ריבית: למשל זו שהיצרן משלם למי שהלוה לו כסף כדי שיוכל לשלם לספקי הכלים והחומרים ולפועלים שלו.

נניח שהתעשיין לוה את כל עשרת המיליונים שהוא צריך כדי לייצר מוצר אחד במשך שנה, ובכלל זה גם המשכורת שלו כמנהל, והוא משלם למלוה 10% ריבית. אז הוא צריך למכור באחד עשר מיליון כדי לגמור את השנה בלי הפסד, ומתוך כלל הפדיון יהיו 9.0909091% ריבית, והריבית הזאת שילמו קוני המוצר, אף על פי שהם לא לוו כסף מאף אחד וגם בחשבונית שקיבלו לא כתוב שהיא כוללת ריבית.

אבל מה, אם התעשיין השתמש רק בכסף שעוד היה לו ממילא? האם אז אין ריבית גלומה במחיר המוצר? במקרה הזה יש לעיין מה היה הכסף הזה עושה אילולא הושקע בתשומות־ייצור. אם המפעל פועל בארץ שאין בה בנקים ואשר המבקש לשמור שם על כסף שם אותו בסליק ומושיב עליו שומר, כי לא מצוי שיימצא מי שירצה ללוות אותו כדי להשתמש בו, אז באמת מחיר המוצרים המיוצרים מכסף שכבר ישנו ברשות היצרן לא יכלול ריבית. אבל אם הכסף באותה ארץ כשאיננו מושקע בייצור שוכב בדרך כלל בבנק ונושא ריבית, אז הריבית הזאת, שאיננה משולמת עוד משהוציא בעל הכסף את כספו מהבנק לצורך הייצור, צריכה כמובן לחזור לבעל הכסף, כיון שאינה ממשיכה להגיע מהבנק, ממכירת המוצר.

חלק מהתשומות שמחירן נכנס למחיר המוצר כבר כללו בעצמן במחירן ריבית, מאותן סיבות כמו שביארנו במוצר הסופי. כמה ריבית גלומה בסך הכל במחיר המוצר הסופי, זה תלוי בהרכב הגורמים שהיה צורך בהם כדי לייצרו ובהרכב הגורמים השותפים בייצור אותם גורמים וכן

105 Helmut Creutz: *Das Geld-Syndrom* (1. Auflage), Wirtschaftsverlag Langen Müller/Herbig, München 1993, ISBN 3-7844-7306-7. המהדורה המקורית נמצאת עכשיו במרשתת <http://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/creutz/geldsyndrom/> וגם בתרגום לאנגלית <http://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/creutz/geldsyndrom/english/index.html>. לפני ירחים אחדים מצאתי והורדתי לי את המהדורה הרביעית 1997 (229 עמודים) והמהדורה החמישית המשופצת ומשופרת 2001 (628 עמודים). המחבר, יליד 1923, לא שקט על שמריו ועל זר דפנת ניבויו של משבר 2008 אלא הוציא ב־2012 מהדורה מעודכנת משופרת ומורחבת עוד יותר <Das Geld-Syndrom 2012. Wege zu einer krisenfreien Marktwirtschaft. Komplett aktualisierte Neuausgabe 2012 (Erstausgabe 1993), Wissenschaftsverlag Mainz, Aachen, Taschenbuch 484 Seiten, 63 Grafiken ISBN-10: 3-810701-40-8, ISBN-13: 9783810701404> שעיני לא שזפתה אך אין זה אומר שהיא רעה.

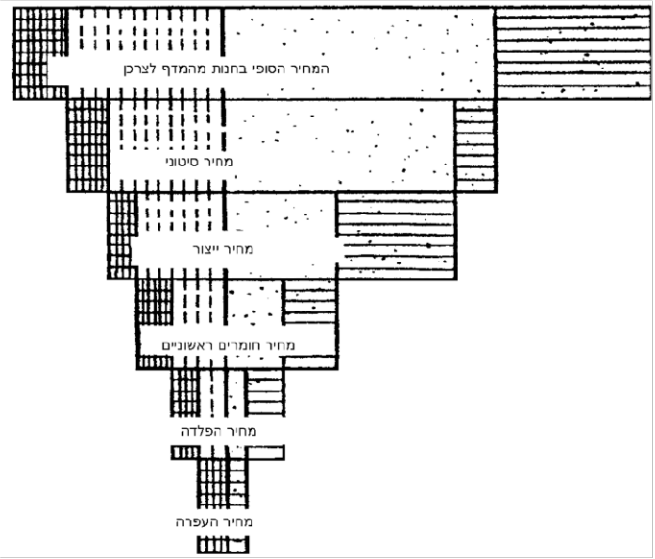

הלאה עד לגורמים הראשונים.

נניח שמוכרים לנו אי זה כלי עשוי מפלדה. תחילת ייצורו למטה במכרה, ועיקר חלקי ההוצאה על הפקת העפרה הם מחיר ההון [106] (עלות ההחזקה בקרקע, במתקנים ובציוד במשך זמן העבודה — כי רואים כל הללו כאילו הם חשבון בנק נושא ריבית שלבש רק לפי שעה צורת חפצים שימושיים, וכן הריבית הראויה להשתלם על הכסף המשולם כשכר עבודה) ושכר העבודה . הציור מתעלם מהוצאות אחרות כגון מסים וכיו״ב שאינם מגוף העניין שמבקשים להראותו. בשלב השני מיוצרת פלדה, שוב תהליך הדורש שימוש בהון מושקע ובעבודת אדם, על כן נוסף למחיר גם וגם , וכן בשלבים הבאים דרך הייצור ועד לשיווק הקימעונאי. בעבור הצרכן הכל ביחד הוא מחיר המוצר, ואם יחקור את החנווני אולי יגלה לו זה כמה עולה לו המימון של עסקו, אבל באמת נמצא בתוך המחיר הסופי חלק הרבה יותר גדול של ריבית.

שיעור הריבית שיש במחיר שונה ממוצר למוצר ומשרות לשרות, וממילא שונה גם שיעור הריבית הגלומה בהוצאות מצרכן לצרכן. אבל קרויץ נעזר בפירוטי מחירים של כמה שרותים ציבוריים והשוה נתונים סטטיסטיים של כלל המשק והגיע לאומדן מקורב שכלל ההכנסות במשק מתחלקות בערך שליש לרשויות השלטון ושליש למלוים בריבית ושליש לעושי המלאכה:

מתוך 100% כלל ההכנסות ברוטו מעבודה מגיעים 33% אל „המדינה" בצורת מסים המוטלים גם על ההכנסה מעבודה וגם על מה שזורם אל „ההון": כאשר ההון גובה ריבית והחזרי קרן מהלוואות שנתן גם למדינה וגם ל„עבודה" בסך הכל 33% מההכנסות ברוטו, וממילא נשארים לעבודה, כלומר לכלל העצמאיים, המעסיקים והמועסקים, 34%.

את הריבית הגלומה במוצרים ובשרותים משלמים כל מי שקונים מוצרים, וכמובן מי שקונה יותר משלם יותר. אבל מי שחי במינוס וקונה בשוטף יותר ממה שנכנס לו בשוטף משלם בסך הכל יותר ריבית (לא רק ישירה בגלל המינוס אלא גם המוסתרת בתוך מה שהוא קונה) מזה שאחרי כל הקניות והביזבוזים עוד נשאר לו עודף גדול של הכנסה שמצטבר ותופח בחשבון הבנק שלו בגלל הריבית שהוא מקבל שם.

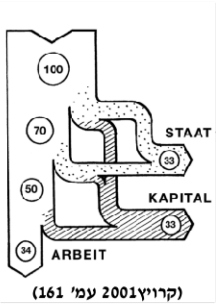

(קרויץ2001 עמ' 161)

כמה גדול הפסדם של מפסידים ורווחם של המרויחים תלוי כמובן בשיעור הריבית: כמה שהיא גדולה יותר גדולה יותר הניגודיות. ויש לשים לב שעליית הריבית מ־4%

106 (קרויץ2001 עמ' 158)

ל־6% פירושה גידול הסכום המשתלם כריבית ב־50%.

רוב הכסף המשולם כריבית מצטרף להון שעליו שולמה הריבית: מי שכבר בסיבוב הראשון היו לו הכנסות יותר מרצונו לצרוך או אף מיכולתו לבזבז, מסתבר שמההכנסה הגדולה יותר עקב צירוף הריבית לחשבון הוא יוציא בסיבוב השני חלק עוד יותר קטן, וחוזר חלילה. ונמצא שמשנה לשנה גדל הונם של בעלי ההון הגדולים וגדלה מהירות גידולו, והרי מקור הכנסתם הוא הריבית הישירה והעקיפה שמשלמים אותן בריות אומללות שהכנסותיהן מריבית קטנות יותר מחלק הריבית שבהוצאותיהם.

בנסיבות מיוחדות יוצאות מהכלל קורה שמצב העובדים משתפר והולך: כאשר המשק צומח כל כך מהר שפרי העבודה היצרנית גדל יותר מהר מההון. המצב הזה היה בכמה מקומות ממוזלים בעולם במשך אולי כעשרים שנה. אבל כבר למדנו מאריסטוטלס שהמקרה לא יתמיד. הנה ההתפתחות בגרמניה אחרי מלחמת העולם השניה:

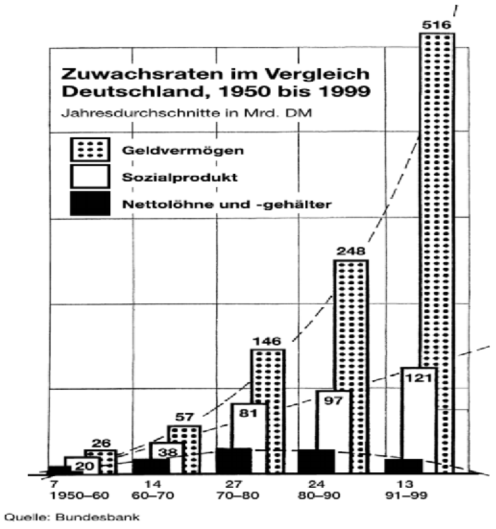

הקו הישר המחבר את העמודות הלבנות מייצג את התוצר הלאומי (במיליארדי מרק). העמודות המנוקדות היוצרות עקומה הנוסקת בהאצה את הון הכסף, כלומר לא רק את המזומנים אלא גם ובעיקר את מה ש„יש" לאנשים בבנק, והמלבנים השחורים העולים עד שנות השבעים ואחר כך יורדים הם השכר נטו. מקור הנתונים רשום בפינה השמאלית התחתונה — לא איזה חתרן מהפכני הזוי, אלא הבנק הפדרלי של גרמניה.

על סך כל מה שהלשכה לסטטיסטיקה כוללת במונח הון כסף היא מספקת נתונים שנתיים, אבל איך זה מתחלק בין הפרטים ובין קבוצות שונות של פרטים, זה קשה לגלות. אכן קיים מוסד של בדיקה נקודתית של הכנסה וצריכה אחת לחמש שנים. במסגרת זו נבחרים בכל פעם כ־50000 משקי בית מתנדבים שמשלמים להם קצת בעבור שרושמים במשך שנה הכנסותיהם והוצאותיהם וגם עונים בסוף תחת חסיון מלא לכמה שאלות על הונם לסוגיו ועל חובותיהם. המתקבל הוא נתונים כעין אלה שראינו בדו"ח טאוב 2014. הואיל והפיענוח מתפרסם בצורה שונה מפעם לפעם בחר קרויץ להציג בעמ' 303 את ממצאי 1983 המוצגים בפירסום הרשמי באופן מאלף במיוחד.

הרכב הון הכסף 1998 (קרויץ עמ' 294)		
	מיליארדי מרק	
מניות	1.557	16%
זכויות אחרות	1.669	18%
ניירות ערך	1.646	17%
ביטוחים	1.081	11%
יתרות זכות בבנקים ובקופות לבניה	3.297	35%
כסף מזומן	242	3%
סך הכל	9.492	100%

בקצה השמאלי של התמונה רואים 8% מהנסקרים שהיו להם רק חובות ועוד 5% שלא

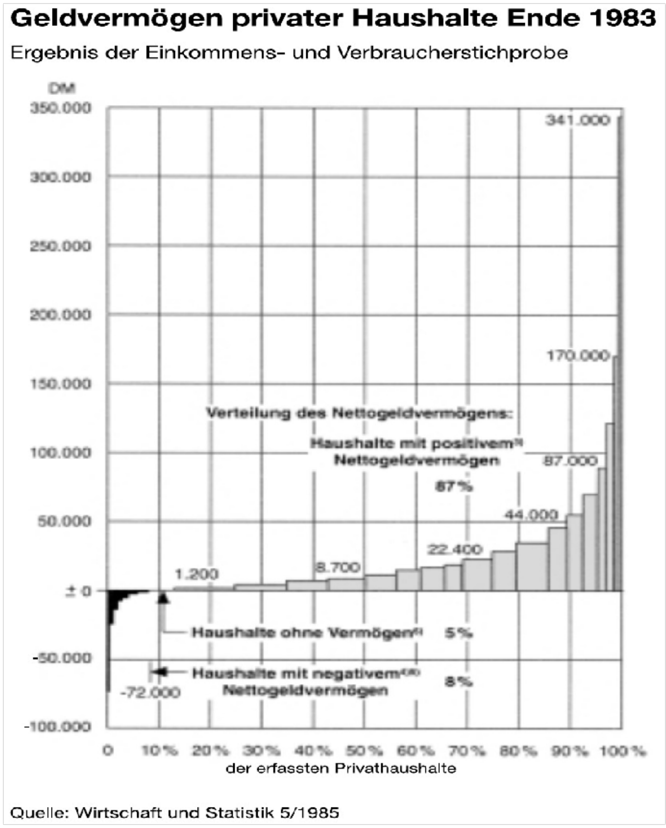

היה להם כלום, וכל המחצית השמאלית ביחד החזיקה בכ־4% ההון הנסקר. והחלק המעניין ביותר מהקצה הימני בכלל לא נכנס לתמונה, כי מראש נכללו בסקר רק משקי בית בעלי הכנסה חודשית עד 25000 מרק. הלשכה לסטטיסטיקה הסבירה שלא הצליחה לגייס די מתנדבים לסקר מהקבוצות העשירות יותר. על סדר הגודל של הנתונים החסרים אפשר ללמוד מהנתון על סך ההון הכספי המחושב מנתוני הסקר (504 מיליארד מרק) ובין הסכום של אותה שנה שמסר הבנק הפדרלי (1824 מיליארד מרק). נו טוב, ממילא אין במסגרת התמונה מקום למיליונר (עמודתו תהיה גבוהה כפול שלוש ממה שרואים פה) ועל אחת כמה וכמה למיליארדר (כפול שלושת אלפים).

אחרי שראינו שההון המזכה בתקבולי ריבית (וזה בערך מה שמופיע בתרשים, כי רק חלק מזערי מהון הכסף שוכב בצורת מטבעות זהב בתיבות משוריינות. הרוב הגדול מולוה לבנקים וללווים אחרים כדי שיניב למשקיעיו פירות) מחולק באוכלוסיה לא ממש לגמרי בדיוק שוה בשוה, אנחנו מבינים שאף על פי שסך כל החובות שווה כמובן לסך כל הזכאויות לקבל החזרים וסך כל הריבית המתקבלת שוה לסך כל הריבית המשולמת (פלוס מינוס כמה חייבים וכמה מלווים שיושבים מחוץ לגבולות המדינה), הריבית שמקבל משק בית יחיד מסוים כלשהו איננה בהכרח שוה לריבית שמשלם אותו משק בית. אשר לריבית הישירה, רואים מיד שרק 8% הטפרנים בצקה השמאלי משלמים יותר ריבית משמקבלים, ואילו 87% הימניים נהנים מהכנסה מריבית הגדולה יותר מההוצאה שהם מוציאים על ריבית.

בעצם, גם בלי הסברים מלפני כן ומסביב מזדקרת פה השאלה איך זה יתכן? מאיפה זה בא, אם לא מהתשלומים של משקי הבית העניים? פשוט, מהחובות של הרשויות הציבוריות ושל העסקים, והללו מאיפה לוקחים את מה שמשלמים למלוים, אם לא מקוני הסחורות והשרותים כחלק ממחיר השרות והסחורה וממשלמי המסים לרשויות? אחרי שכמה שרשרות־חישובים שונות הוליכו לתוצאה דומה שבערך 40% מכל מה שמשולם במשק (הגרמני דאז; ברור שיש הבדלים בין זמנים ומקומות, אבל הבנת העיקרון אינה תלויה במספר המדויק) זורם בדרך ישירה יותר או פחות כריבית לכיסי המלוים בריבית, כלומר בעלי ההון, מסקרנת השאלה באיזה אחוזון של עושר עובר הגבול בין מי שמשלמים למעשה יותר ריבית משמקבלים ובין אלה שמתנקזים אליהם עודפי התשלומים של כל השאר?

בעמודים 386 ו־387 מציג קרויץ שני תרשימים

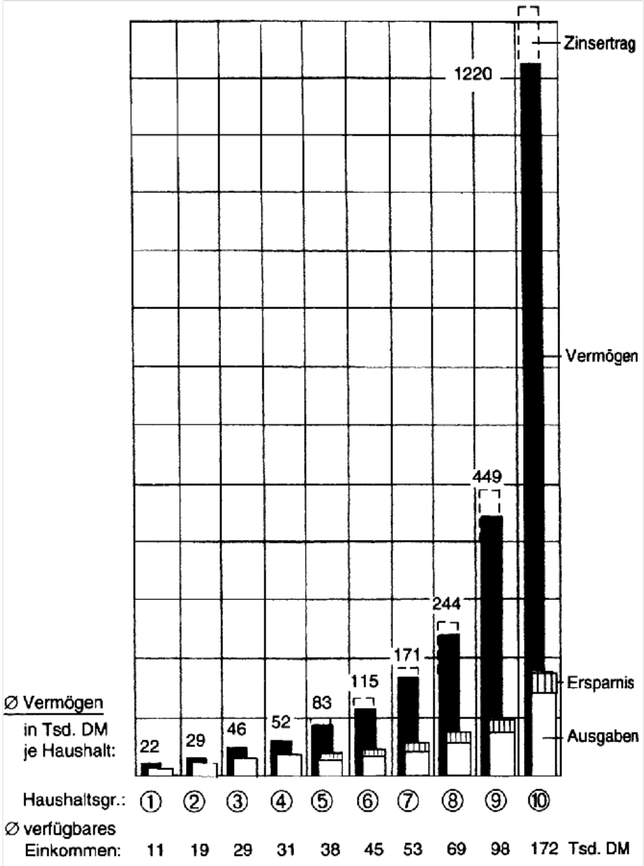

שצייר על סמך שילוב של כמה סטטיסטיקות שונות ומחקרי ארבעה פרופסורים שונים; המצב המשתקף הוא זה שבגרמניה ב־1990. משקי הבית שנסקרו בגרמניה מחולקים כאן לעשירונים בני 2.7 מיליון משקי בית כל אחד, כמו שמחולקים בדו"ח טאוב משקי הבית הישראליים לחמישונים. העמודות השחורות מייצגות את ההון נושא הריבית, כולל קצה עליון שקוף שהוא תקבולי הריבית ממנו באותה שנה, ומעליו רשום הממוצע של אותו עשירון באלפי מרק (כנראה נעשה כאן החישוב באופן קצת שונה מבתרשים של עמ' 303 ובגלל זה נעלם פה הקצה השמאלי השלילי). העמודות הבהירות שלפניהן מייצגות את „ההכנסה הפנויה" (מונח כלכלי לגודל חישובי שהגדרתו בגרמניה אז היתה שונה מזו של היום ומסתמא איננה שווה להגדרת המונח בישראל ולשם הבנת העיקרון נראה לי מיותר לעסוק בדקויותיה) באותה

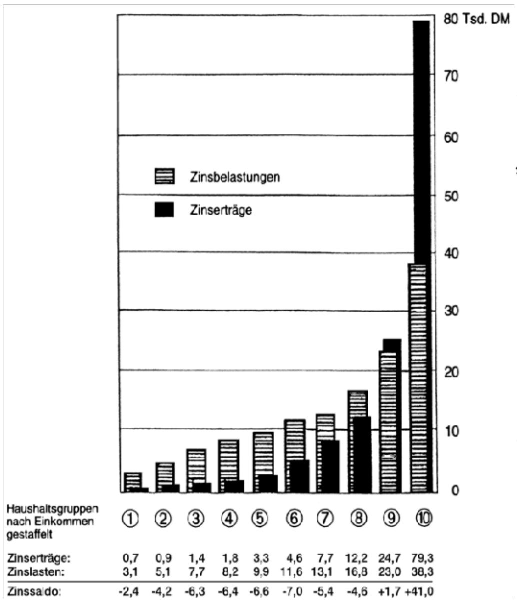

שנה, גם כן באלפי מרק, והשטח המקווקו שבראשון הוא החיסכון שנשאר אחרי הוצאת ההוצאות.

בציור הבא מוגדל מתוך הציור שקדם לו הקצה העליון של העמודות המייצג תקבולי ריבית ומוצג כעמודות שחורות על רקע שינות בעשרות אלפי מרק. העמודות המקווקוות הן עומס הריבית על כל אחד מהעשירונים, והפעם התנון הזה כולל גם את הריבית הישירה מכח חוב וגם את חלק הריבית הגלום במחיר הסחורות והשרותים. בתחתית התרשים החשבון במספרים של כל עשירון: תקבולי ריבית מינוס עומס ריבית שוה מאזן הריבית. והמאזן הזה חיובי בהפרש רציני רק בעשירון העליון. בפילוח לנתחי אוכלוסיא דקים יותר מגלים שהמהפך מהפסד־נטו לריווח־נטו מתרחש בערך אצל אחוזון 85, כלומר בגלל הריבית עובדים 85% מהעם כדי ש־15% יהיו משנה לשנה יותר ויותר עשירים בלי שום עבודה.

התרשים בעמ' 388 מראה מתוך הנתונים שבתרשימים הקודמים רק את מאזני הריביות, בעמודות הכהות — כמו שהיו בפועל, ובלבנות — איך היה המצב אילו היה שיעור הריבית הממוצע על יתרות זכות 8.4% במקום 5.6%.

קיומה של ריבית במשק פועל כמשאבת כסף

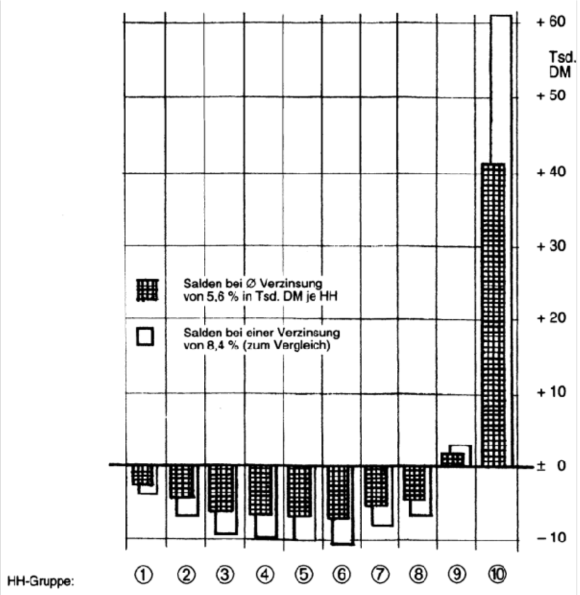

Gesamte Einkommensverschiebung von den acht ersten zu den zwei letzten Haushaltsgruppen: jährlich 116 Mrd., täglich 318 Mio. DM
(bei 8,4 % Verzinsung : jährlich 174 Mrd., täglich 477 Mio. DM)

המעצימה ומאיצה את עצמה ומעבירה כל מה שתופס בו מושג של בעלות[107] מידי רוב גדל והולך של מתרוששים והולכים לתוך כיסי מיעוט מצטמק והולך של עשירים שהונם פורץ כל גבולות. עד שבסוף הכל־הכל־הכל שייך לאחד ויחיד בלבד. ואחרי שקיבל ולקח וגרף כל מה שיש, עדיין העולם חייב לו חוב גדול ותופת.

במסע המצויר של החיפושיות בים המפלצות יש,

כזכור, טיפוס אחד השואב לתוכו

107 בדיני התורה יש דברים שאין קניין תופס בהם, כגון דבר שלא בא לעולם, או דבר שאין בו ממש, או בשרו של אדם חי, לפחות אם הוא בן חורין. נימוסי האומות אין להם יסוד ומשען מלבד רצונותיהם ודמיונותיהם של המוני הבריות, ואת אלה משנים בעלי העצמה והשלטון לפי רצונותיהם בשטיפת מוח, בהפחדה ובהטעיה, ולכן המציאו לטובת מכווני החקיקה גם מפלצות מוזרות כגון „קניין רוחני" או האפשרות החוקית למכור אברים להשתלה. בצנרת החקיקה נמצא מס על נשימת אויר, כי דרתחמוצת הפחמן שאתה פולט ממיסה (את השטות הזאת כבר הצליחו לשתול במוחות ולגזור צרעת על כל מי שיפקפק בה) את הקרח של חברת אסקימוי לימון בע"מ וצריך לגבות ממך פיצוי; אם יש לך במקרה מטע צמחים ירוקים, אתה מקבל זיכוי בזכות הפוטוסינתיזה שהם עושים, בערך עשרה דונם מדשאה שקולים כנגד בן אדם נושם אחד.

כל מה שבא לו

לפני החדק

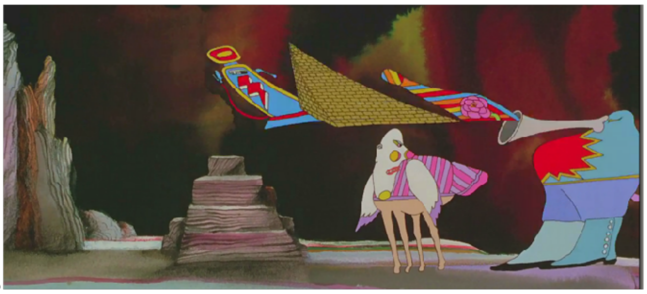
,

עד שהוא בולע

גם את הצוללת הצהובה ואת כל שאר העולם

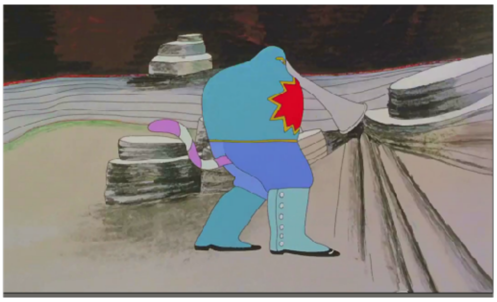
והוא רואה

שעוד נותן לו הזנב שלו עצמו, ואז הוא בולע

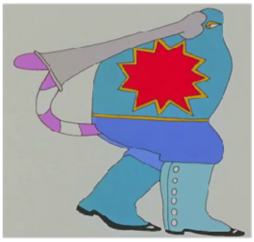 גם את זה 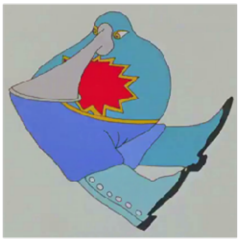
,

וחסל סדר עולם. זה חשבון לא מסובך וגם לא חדש בכלל.

בערך באותן שנים שחי הגאון בליטא חי בווילז ואחר כך באנגליה מלומד אחד בשם ריצ׳רד פרייס, שהתפרנס מהטפה בכנסיות וקנה עולמו בכתיבה ענפה יסודית וחדשנית במתימטיקה, בססטיסטיקה (עוד מאה שנה אחריו הסתמכו עליו ביטוחי החיים), בהגות כללית ובצידוק המהפכות באמריקה ובצרפת. בשנת **1771** הוא פירסם קריאה לציבור על עניין החוב הלאומי (כלומר הכסף שלוה השלטון כדי לעשות בו דברים שהשלטון רצה לעשותם בצירוף הריבית שהשלטון התחייב לשלם למלווים), ושם כתוב בעמ׳ 19:

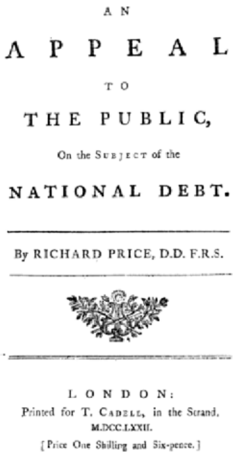
AN
APPEAL
TO
THE PUBLIC,
On the Subject of the
NATIONAL DEBT.
By RICHARD PRICE, D.D. F.R.S.
LONDON:
Printed for T. Cadell, in the Strand.
M.DCC.LXXII.
[Price One Shilling and Six-pence.]

Money bearing compound intereſt increaſes at firſt ſlowly. But, the rate of increaſe being continually accelerated, it becomes in ſome time ſo rapid, as to mock all the powers of the imagination.—— One penny, put out at our Saviour's birth to 5 *per cent. compound* intereſt, would, before this time, have increaſed to a greater ſum, than would be contained in a hundred and fifty millions of earths, all ſolid gold (*c*).——But if put out to *ſimple* intereſt,

מתורגם ליהודית, זה חשבונו:

השקעה נבונה לטווח ארוך

אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעיק חציו היה נותן לשומר בית המדרש וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו. מאי טרפעיקין אמר רב ששת אסתירא וכמה אסתירא פלגא דזוזא תניא נמי הכי ר׳ יהודה אומר שלשה טרפעיקין שהן תשע מעין. וכמה הן שתי מעין, משקל שתיים ושלושים שעורות כסף מזוקק. וכמה היא פרוטה, משקל חצי שעורה של כסף נקי. נמצא שהיו לו להילל ביום רגיל תשעים ושש פרוטות, ארבעים ושמונה מהן היה נותן לשומר בית המדרש. מה, אם היה פעם אחת משלם פרוטה אחת פחות ויוצא מוקדם והולך לסניף הירושלמי של בנקו די רומא וסוגר את הפרוטה בפקדון לאלפים שנה בריבית קבועה 5% לשנה? אולי היום אפשר היה להחזיק בכסף הזה כולל, אולי אפילו ישיבה עם פנימיה, ואולי כדאי היה הילל לבטל עשרים דקות מלימודו לטובת שעות הרבה של תלמידים הרבה? בואו חשבון!

מתחילים בפרוטה אחת	1
אחרי שנה כבר יש לנו	1.05
ואחרי שנתיים	1.1
ואחרי 3 שנים	1.16
ואחרי 4 שנים	1.22
ואחרי 5 שנים	1.28
ואחרי 6 שנים	1.34
ואחרי 7 שנים	1.41
ואחרי 8 שנים	1.48
ואחרי 9 שנים	1.55
ואחרי 10 שנים	1.63
ואחרי 11 שנים	1.71
ואחרי 12 שנים	1.8
ואחרי 13 שנים	1.89
ואחרי 14 שנים	1.98
ואחרי 15 שנים	2.08

נמצא משך ההכפלה בין **14** ל-**15** שנים, יותר קרוב ל-**14**.

התחלנו בפרוטה אחת	1
והיו לנו אחרי 15 שנים	2.08
לכן יש אחרי שלושים שנה	4.33
ואחרי 45 שנה	9
ואחרי 60 שנה	18.72
ואחרי 75	38.93
ואחרי 90	80.98
ואחרי 105	168.44
ואחרי 120	350.35
ואחרי 135	728.74
ואחרי 150	1515.77
ואחרי 165	3152.8
ואחרי 180	6557.83
ואחרי 195	13640.28
ואחרי 210 שנים	28371.79 פרוטות שהן משקל 14185.895 שעורים

אם שעורה ממוצעת שוקלת 0.05 גרם (גרם אחד לכל עשרים שעורים), אז משקל 14185.895 שעורים 709.29475 גרם או 0.70929475 קילוגרם.

היו לנו, כאמור, אחרי 210 שנים	0.70929475 קילוגרם כסף טהור
והם יהיו אחרי 225 שנה	1.47533308
ואחרי 240 שנה	3.07
ואחרי 255 שנה	6.38
ואחרי 270 שנה	13.28
ואחרי 285 שנה	27.61
ואחרי 300 שנה	57.44
ואחרי 315 שנה	119.47
ואחרי 330 שנה	248.5
ואחרי 345	516.89
ואחרי 360 שנה	1075.13

עד ימי האמוראים הגענו מפרוטה לטונה, זה לא רע; אבל לא כדאי למהר ולשבור את החיסכון; עד שנגיע לרבנן סבוראי זה כבר יהיה ממש מכובד:

אחרי 375 שנה	2236.27 קילוגרם כסף צרוף
ואחרי 390 שנה	4651.44
ואחרי 405 שנה	9675
ואחרי 420	20123.99
ואחרי 435	41857.9
ואחרי 450	87064.43
ואחרי 465	181094.02
ואחרי 480	376675.55
ואחרי 495	783485.15
ואחרי 510	1629649.11
ואחרי 525	3389670.14
ואחרי 540	7050513.9
ואחרי 555	14665068.9
ואחרי 570	30503343.32
ואחרי 585	63446954.11
ואחרי 600 שנה משהפקיד הילל את הפרוטה שלו	**131969664.54** קילו כסף צרוף

שהם 131,969.66454 טון. לפי מחיר הכסף בשעת כותבי זה הם שווים 234,906,002,881 ש"ח[108]. בקושי רבע ביליון, אז עדיף שנשאיר את זה עוד כמה שנים בחשבון. כדי לחסוך נייר נחשב לפני כן — אם זה גדל בכל 15 שנה ב־2.08, זה אומר שבכל 120 שנה זה גדל ב־350.353676904.

ולכן מתוך 131969664.54 קילו כסף צרוף שהיו לנו 600 שנה אחרי ההפקדה של הילל יהיו לנו

אחרי 950 שנה	**46236057.211376425784 טון**
ואחרי 1070 שנה	16198972649.55
ואחרי 1190 שנה	5675369629837.17
ואחרי 1310 שנה	פה כבר משתגע המחשבון

וכדי להחזיר לכמה שנים את השפיות, נעבור למיליוני מיליוני טונות, מה שנקרא באירופה ביליונים. מהם היו לנו, כזכור, 5.67536962983717

ואחרי 1310 שנה הם יהיו	1988.386617603
ואחרי 1430 שנה	696638.56
ואחרי 1550 שנה	244069881.87
ואחרי 1670 שנה	85510780536.22
ואחרי 1790 שנה	29959016375795.2
ואחרי 1910 שנה	$10^{16}\times1.049625154$
ואחרי 2030 שנה	$10^{18}\times3.677400322$

אבל נגיד שאחרי שהחסכון הבשיל, הבנק כבר לא משלם ריבית. משנגמרה תקופת ההפקדה – זה שלך, קח ולך! כמה מגיע לנו במקרה הזה?

108 https://silverprice.org/de/silver-price-per-kilo.html יג טבת התשעט.

שש הכפלות אחרי 1910, בתום 2000 שנה מפתיחת החשבון, היתה יתרת הזכות שלנו רק $1.964660754 \times 10^{17}$ ביליוני טון כסף צרוף. הביטוי 10^{17} שוה לספרה 1 שאחריה 17 אפסים. לביליון עצמו יש גם כן 12 אפסים, אז מספר הטונות הוא

100,000,000,000,000,000,000,000,000,000

כפול 1.964660754 שהם

196,466,075,400,000,000,000,000,000,000,

או במלים אירופיות 196 קואדריליארד 466 קואדריליון 75 טריליארד 400 טריליון.

בכדור הארץ יש רק 5 טריליארד 973 טריליון 600 ביליארד טון — חומר, לא כסף; מה שאנחנו תובעים הוא 196,466,075,400,000 מחולק ל-5,973,600, כלומר בערך 33 מיליוני כדורי ארץ, אבל בלי חול ואבנים וכאלה, רק כסף טהור בבקשה. מוכנים להשאיל לבנק מריצה אם צריך.

מוסד ההלואה בריבית קיים בעולם כבר אלפי שנים, וחמישה אחוז בשנה לא נחשב שיעור מופקע רצחני במיוחד. אם חוב של פרוטה אחת מלפני אלפיים שנה אי אפשר להחזירו וקשה אפילו לציירו בדמיון, איך זה שעוד כל הזמן אנשים מלווים ולווים ומחזירים, וגם סכומים גדולים יותר מפרוטה?

התשובה היא שאין רצף של מלוה ולווה ומטבע ורשות אוכפת. מדי פעם מכריזות ממשלות על מחיקת חובות, חייבים פושטים את הרגל, נושים וספריהם נקברים ברעידות אדמה, אויבים כובשים את הארצות — כל מיני הזדמנויות יפות להתחיל מחדש מאפס. כל זמן שהיא מתנהלת, בנויה המערכת על אמון הציבור שהיא תתמיד לעולמים, אבל אילולי הקטסטרופות שמצילות אותה כל הזמן היא היתה מתפוצצת מעצמה מכורח יסוד בניינה שלה.

התפתחות חובות הרשויות הציבוריות והעסקים יחסית לתוצר מצביעה על דרך שבכל יום נעשה יותר קשה לעצור עליה וכל שכן לפנות ממנה לאחור. וגרמניה איננה יוצאת מהכלל, בהחלט אין המצב שם רע יותר מבשאר ארצות. רבים מהחייבים הכבדים לווים בעל כרחם בכל שנה עוד ועוד יותר, רק כדי לשלם את הריבית השוטפת על החובות שלקחו כבר קודם. מעניין מאיפה לוקחים המלוים העשירים את כל הכסף הזה שהם מלוים כל הזמן לכולם יותר ויותר?

התפתחות חובות הרשויות הציבוריות והעסקים

יצירת ערך ממשי ○- ועומס חובות ▤ בכלל העסקים בגרמניה בשנים 1950 עד 1990 (במחירי 1985)

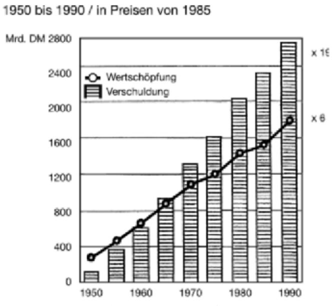

(קרויץ עמ' 281)

תקבולים וחובות של רשויות השלטון בגרמניה 1970 עד 2000

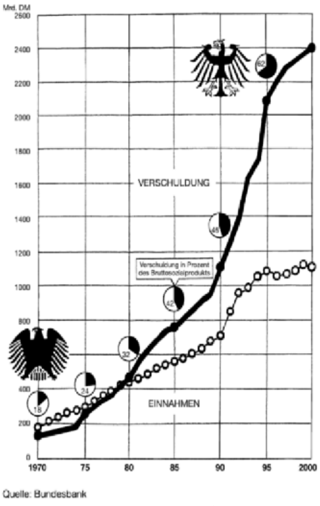

(קרויץ עמ' 267)

בתרשים הימני עקומת העיגולים O היא מה שנכנס לקופות הרשויות (במיליארדי מרק), הרציפה היא של מה שהרשויות חייבות למי שהילוו להן, והמגזר השחור בעוגות שאצל העקומה השחורה הוא סך החוב הציבורי לעומת התוצר הלאומי, באחוזים. מקור הנתונים: הבנק הפדרלי הגרמני

הרוב הגדול של הכסף שהמלוים מלוים ללווים אין למלוים וגם לא קיים בכלל בעולם. כמו בחשבון הפרוטה של הלל ומיליוני כדורי הארץ שלו, זה לא שאי־פעם היתה כמות כזאת של

כסף ונמסרה מיד המלוה ליד הלווה. רק רשמו בספר שזה מה שהלווה צריך לתת, ולפי הרשום הזה המלוה שאין אצלו כלום נחשב „עשיר" והלווה שגם אצלו יש רק החובה לשלם אך לא החפצים והחומרים שלפי מה שרשום בספר הוא צריך לתתם למלוה נחשב „עני ועוד במינוס".

אם סתם איזה ראובן אחד רושם על פתק „קילו זהב" ונותן את הפתק לשכנו שמעון, ושמעון הולך עם הפתק לסוחר המתכות כדי להחליפו בקילו זהב אמיתי, מסתבר מאד שלא יתנו לו. כי למה מי זה ראובן מה פתאום הוא חושב לו שהוא יכול להפוך נייר לזהב. אבל אם יודעים שראובן מחזיק מחסן מלא זהב והוא נותן בעצמו קילו זהב אם מביאים לו פתק כזה שהוא רשם, אז יש סיכוי טוב שיתיחסו לפתקים שלו כאילו הם באמת שוים זהב ויתחילו להשתמש בהם במסחר כאילו הם שוים באמת מה שכתוב עליהם, וכמה שרגילים יותר לאמצעי תשלום כזה, ככה יותר טוב הסיכוי שלא יטרחו לגשת לדלפק המחסנאי ולחכות עד שהוא קורא לשבעת שומרי המפתחות לפתוח את שבעת המנעולים של מרתף הזהב כדי לפדות את הפתק, כי חבל על הזמן; וגם, סוף סוף מה יעשו בזהב שלא יכולים לעשותו בפתק שהוא פחות מסורבל? בסוף זה נעשה מקובל, אם רוצים ללוות מראובן עשרה זהב על מנת להחזיר אחד עשר זהב, שהוא נותן רק פתקים וגם ביום הפרעון מסתפק בפתקים שלו ולא מתעקש על זהב דוקא. אמנם ברור שאם יבואו יום אחד כל המחזיקים בפתקים של ראובן וידרשו זהב ויתעקשו, יימצא אז שהוא רשם הרבה יותר פתקים משיש לו זהב, ואז תרד קרנם של פתקים כאמצעי תשלום, אבל הרי ברור גם כן שרוב השימוש בפתקים איננו פדיונם בזהב אלא רכישת סחורות ושרותים, ממש אותה מטרה שלשמה הומצאו מטבעות הזהב שהניירות נוספו עליהן, וראובן דאג לברר, על פי הנסיון המצטבר שלו ושל אחרים כמוהו, כמה זהב בדרך כלל נתבע להימסר על כל אלף פתקי קילו, והכמות הזאת — וקצת יותר, ליתר בטחון — יש אצלו במרתף.

חולפות השנים, ובתודעת הבריות מיטשטש ההבדל בין מטבעות ובין פתקים, סוף סוף גם זה וגם זה אי אפשר לאכול, כמו זה כן גם זה איננו אלא סמל־ערך, שמי שיש לו תפוחי אדמה למכור ורוצה לקנות טלה לא יצטרך לכתת רגליו בשוק עם שקו על כתיפו אלא יוכל להשאיר את תפוחי האדמה אצל מי שחפץ בהם ולחפש את הטלה מבלי שיכביד עליו דבר לבד מסמל־הערך (מצלצלין או מרשרשין — לא משנה) שבכיסו.

מבין ראובן שאפשר להלוות בריבית לא רק מטילי זהב, שיש לו מהם רק מאות אחדות, אלא גם פתקי־משקל־זהב שהוא רשם בעצמו, ושאפשר לשעבד להלוואות נכסים בדיוק כמו על מטבעות זהב אמיתיות ועל הריבית וריבית דריבית. הבריות שמחות שהוא מסכים לשמור להם על הניירות היקרים והחמודים ועוד משלם עליהם ריבית. באופן הזה אוסף אצלו ראובן פתקים הרבה להלוותם לנזקקים בריבית יותר גבוהה מזו שהוא משלם, וגם נרקמת ונבנית התשתית לשלב הבא.

יום אחד גילה לוי שאין בכיסו די פתקים לשלם על הסחורה שהוא רוצה לקנות ואמר ליהודה: „המתן לי קמעא עד שאלך אצל ראובן השלחני ואוציא לך משם פתקים שהוא שומר בשבילי." אז ענה לו יהודה: „אין צורך ידידי, גם לי יש חשבון אצל ראובן. כשתהיה אצלו אל תוציא את הפתקים, רק תגיד לו שישים אותם בחשבון שלי ותביא לי אישור ממנו שהוא עשה את זה." כמעשה לוי ויהודה עשו גם זבולון ויששכר, גד ואשר, נפתלי, דן, יוסף ובנימין, והמנהג נפוץ ונעשה רגיל ומקובל. ואז הגיע השלב הבא.

בא לראובן חושם ללוות הרבה בבת אחת כי הוא רוצה לבנות על ביתו קומה שניה. אמר לו ראובן, „תקבל מה שאתה צריך, אבל קודם תחתום לי פה שאתה חייב לי זהב שוה שלוש קומות בעשרים מנות שנתיות ואם אתה מאחר בתשלום אז הבית הקיים והקומה השניה שלך שלי הם, ואם זה לא מספיק אז גם כל שכר העבודה שלך ושל אשתך שלי עד פרעון הפרוטה האחרונה." הבין חושם שאין לו ברירה וחתם ורצה את הזהב בשביל הקומה השניה שלו. זהב כמובן אין אצל ראובן, כי הוא כבר מזמן מכר במחיר יוצא מהכלל כל הזהב שהיה לו לשמעון שעשה מזה קערות וסכו"מ וציפוי למיטה כיאה לאיש מעלה אשר כמוהו. את זה ראובן כמובן לא מספר לחושם. פתקים יש לראובן רבים למדי, אבל הוא משכנע את חושם שגם פתקים לא כדאי לו לקחת הביתה. יראו השכנים שהוא בונה ויבינו הגנבים שיש מה לחפש אצלו! מוטב שישאיר את הכל שמור אצל ראובן, וכשצריך לשלם לאומנים יכתוב לראובן המחאה וזה יזכה את החשבון של האומן כל אחד כמה שמגיע לו. חושם הולך הביתה שמח וטוב לב, וראובן צוחק בקרבו שברא לו מעיין זהב יש מאין. הוא לא נתן כלום, ומה שיתן לפועלים יחזיר לו חושם, והריבית השוה שתי קומות מגיעה לראובן בחיני־חינם דבר שנה בשנתו, ואם חושם לא ישלם, עוד יותר טוב, אז יהיה לראובן בית גדול חדש וגם זוג עבדים.

מהיום שהומצאה בו השיטה כבר התגלגלו ראובן וחושם גילגולים רבים, ורק מקרה אחד התפרסם בעולם שבו נמלט חושם מעבדות לראובן. זה היה מזמן, ובזכות ידידותו עם שמעון הבטיח ראובן שזה לא יקרה שוב. מעשה שהיה רשם שופט בעיירה נהר־אשראי (באנגלית: Credit River) במדינת מינסוטה.[109]

---

109 https://criminalbankingmonopoly.wordpress.com/montgomery-vs-daly/

FIRST NATIONAL BANK OF MONTGOMERY VS. JEROME DALY
IN THE JUSTICE COURT
STATE OF MINNESOTA / COUNTY OF SCOTT / TOWNSHIP OF CREDIT RIVER
JUSTICE MARTIN V. MAHONEY
First National Bank of Montgomery, Plaintiff
vs Jerome Daly, Defendant
JUDGMENT AND DECREE
The above entitled action came on before the Court and a Jury of 12 on December 7, 1968 at 10:00 am. Plaintiff appeared by its President Lawrence V. Morgan and was represented by its Counsel, R. Mellby. Defendant appeared on his own behalf.
A Jury of Talesmen were called, impaneled and sworn to try the issues in the Case. Lawrence V. Morgan was the only witness called for Plaintiff and Defendant testified as the only witness in his own behalf.
Plaintiff brought this as a Common Law action for the recovery of the possession of Lot 19 Fairview Beach, Scott County, Minn. Plaintiff claimed title to the Real Property in question by foreclosure of a Note and Mortgage Deed dated May 8, 1964 which Plaintiff claimed was in default at the time foreclosure proceedings were started.
Defendant appeared and answered that the Plaintiff created the money and credit upon its own books by bookkeeping entry as the consideration for the Note and Mortgage of May 8, 1964 and alleged failure of the consideration for the Mortgage Deed and alleged that the Sheriff's sale passed no title to plaintiff.
The issues tried to the Jury were whether there was a lawful consideration and whether Defendant had waived his rights to complain about the consideration having paid on the Note for almost 3 years.
Mr. Morgan admitted that all of the money or credit which was used as a consideration was created upon their books, that this was standard banking practice exercised by their bank in combination with the Federal Reserve Bank of Minneapolis, another private Bank, further that he knew of no United States Statute or Law that gave the Plaintiff the authority to do this. Plaintiff further claimed that Defendant by using the ledger book created credit and by paying on

לקחת מעורך הדין ג'רום דיילי את ביתו בטענה שהוא הפסיק (אחרי ששילם במשך כשלוש שנים) לשלם ריבית והחזרים על משכנתא בת 14000 דולר שלקח ב-8 במאי 1964. הבנק הודיע לשריף על פיגור תשלום צבור בן 476 דולר וגרם למכירה כפויה של הבית ביום 26 ביוני 1967. ביום 7 בדצמבר 1968 טען דיילי שלא היה לבנק הסכם משכנתא תקף, לפי שכנגד התחייבותו לשלם קרן וריבית לא ניתנה לו תמורה ולכן לא נוצר חוזה. מטעם הבנק הודה בפני בית המשפט נשיא הבנק, ברנש בשם מורגאן, שהתמורה הדרושה לפי דיני החוזים ניתנה לנתבע בצורת רישום יתרת הזכות למשיכה בספר החשבונות של הבנק מבלי שהוצאה מקופת הבנק או שנמסרה לנתבע פרוטה ממשית. מורגאן הודיע שזאת התנהלותו הרגילה של הבנק בעצה אחת עם בנק פרטי נוסף שהתקרא פדראל רזרב בנק אוף מיניאפוליס ושלא ידוע לו על שום חוק או תקנה של ארצות הברית שמעניק לו זכות לברוא כסף יש מאין. מורגאן טען שעל ידי שימושו באשראי המונפץ מהאויר ובתשלומיו במשך כמעט שלוש שנים הודה דיילי למעשה בצדקת עמדת הבנק וכי הוא מנוע מלטעון נגדה.

בית המשפט החליט שאין לבנק זכות על הבית, שהסכם המשכנתא בטל מעיקרו מפני שלא ניתנה תמורה ממשית, שהמכירה הכפויה בטלה וכאילו לא היתה מעולם, ושלבנק אין כל זכות או

the Note and Mortgage waived any right to complain about the Consideration and that the Defendant was estopped from doing so.
At 12:15 on December 7, 1968 the Jury returned a unanimous verdict for the Defendant.
Now therefore, by virtue of the authority vested in me pursuant to the Declaration of Independence, the Northwest Ordinance of 1787, the Constitution of United States and the Constitution and the laws of the State of Minnesota not inconsistent therewith ;
IT IS HEREBY ORDERED, ADJUDGED AND DECREED:
1.That the Plaintiff is not entitled to recover the possession of Lot 19, Fairview Beach, Scott County, Minnesota according to the Plat thereof on file in the Register of Deeds office.
2.That because of failure of a lawful consideration the Note and Mortgage dated May 8, 1964 are null and void.
3.That the Sheriff's sale of the above described premises held on June 26, 1967 is null and void, of no effect.
4.That the Plaintiff has no right title or interest in said premises or lien thereon as is above described.
5.That any provision in the Minnesota Constitution and any Minnesota Statute binding the jurisdiction of this Court is repugnant to the Constitution of the United States and to the Bill of Rights of the Minnesota Constitution and is null and void and that this Court has jurisdiction to render complete Justice in this Cause.
The following memorandum and any supplementary memorandum made and filed by this Court in support of this Judgment is hereby made a part hereof by reference.
BY THE COURT
Dated December 9, 1968
Justice MARTIN V. MAHONEY
Credit River Township
Scott County, Minnesota
MEMORANDUM
The issues in this case were simple. There was no material dispute of the facts for the Jury to resolve.
Plaintiff admitted that it, in combination with the federal Reserve Bank of Minneapolis, which are for all practical purposes, because of their interlocking activity and practices, and both being Banking Institutions Incorporated under the Laws of the United States, are in the Law to be treated as one and the same Bank, did create the entire $14,000.00 in money or credit upon its own books by bookkeeping entry. That this was the Consideration used to support the Note dated May 8, 1964 and the Mortgage of the same date. The money and credit first came into existence when they created it. Mr. Morgan admitted that no United States Law Statute existed which gave him the right to do this. A lawful consideration must exist and be tendered to support the Note. See Ansheuser-Busch Brewing Company v. Emma Mason, 44 Minn. 318, 46 N.W. 558. The Jury found that there was no consideration and I agree. Only God can create something of value out of nothing.
Even if Defendant could be charged with waiver or estoppel as a matter of Law this is no defense to the Plaintiff. The Law leaves wrongdoers where it finds them. See sections 50, 51 and 52 of Am Jur 2nd "Actions" on page 584 — "no action will lie to recover on a claim based upon, or in any manner depending upon, a fraudulent, illegal, or immoral transaction or contract to which Plaintiff was a party."
Plaintiff's act of creating credit is not authorized by the Constitution and Laws of the United States, is unconstitutional and void, and is not a lawful consideration in the eyes of the Law to support any thing or upon which any lawful right can be built.
Nothing in the Constitution of the United States limits the jurisdiction of this Court, which is one of original Jurisdiction with right of trial by Jury guaranteed. This is a Common Law action. Minnesota cannot limit or impair the power of this Court to render Complete Justice between the parties. Any provisions in the Constitution and laws of Minnesota which attempt to do so is repugnant to the Constitution of the United States and void. No question as to the Jurisdiction of this Court was raised by either party at the trial. Both parties were given complete liberty to submit any and all facts to the Jury, at least in so far as they saw fit.
No complaint was made by Plaintiff that Plaintiff did not receive a fair trial. From the admissions made by Mr. Morgan the path of duty was direct and clear for the Jury. Their Verdict could not reasonably have been otherwise. Justice was rendered completely and without denial, promptly and without delay, freely and without purchase, conformable to the laws in this Court of Justice Martin V. Mahoney / Credit River Township / Scott County, Minnesota. December 7, 1968.
Note: It has never been doubted that a Note given on a Consideration which is prohibited by law is void. It has been determined, independent of Acts of Congress, that sailing under the license of an enemy is illegal. The emission of Bills of Credit upon the books of these private Corporations for the purpose of private gain is not warranted by the Constitution of the United States and is unlawful. See Craig v. Mo. 4 Peters Reports 912. This Court can tread only that path which is marked out by duty. M.V.M. BY THE COURT December 9, 1968

שיעבוד בנכס האמור.

כאמור, הראובנים של הדור מצאו דרכים למנוע פקיעת כל שטרי־מכירת־הנשמה מאותו פסק דין והלאה, ואיכשהו לגמרי במקרה נמשתה אחרי כמה חודשים גופת השופט מאגם ונמצא בה ריכוז קטלני של רעל, אבל מה שמעניין אותנו כאן היא הודעתו הרשמית של נשיא הבנק הנכבד לבית המשפט שמתן הלוואות בצורת רישום הוא כלי ביד הבנקים להמציא הוקוס־פוקוס יש מאין כסף עובר לסוחר. שלא כמו שמספרים לילדים קטנים: שהבנק מלוה כסף שקיבל מחוסכים, הבנק גובה ריבית וממש בטחונות במיליונים תמורת עמל של עשר דקות על גבי נייר שעולה גרושים. במקרה שהוא מתבקש להוציא מקופתו כסף מזומן לווה הבנק שטרות מהגורם שמנפיק שטרות־כסף של המדינה, ולהדפסת שטרות של המדינה אין בכלל גבול טבעי.

לבנק זה נוח, כי כמה שהוא מלוה יותר כסף שהוא לא קיבל מאחרים בהלואה, ככה יותר נוח לו לשלם את הריבית על אותו כסף שהוא כן לוה. להכבדת עומס הריבית שהחייבים מוכרחים למצוא ולייצר מאיפה לשלם אותה זה לא כל כך נוח. אז אפשר לטעון שבלי בריאת הכסף יש מאין לא היה לבנק מה להלוות ולא היה ללווה מה להשקיע בעסקו היצרני ולא היה מיוצר הערך שהוא מייצר, ונמצא שכנגד הנזק של ההכבדה גם היתה נמנעת תועלת — שהיתה גדולה יותר מהנזק? האמנם? אולי זה רק בתנאי שהתוצרת הממשית במשק גדלה באחוז יותר גבוה משיעור הריבית, כמו שאפשר למצוא כתוב בהרבה מקומות?

אולי זה משנה מבחינה מסוימת, אבל מבחינה אחת זה לא משנה. משאבת הכסף פועלת, בתהליך המאיץ עצמו, לנפח ולהתפיח בלון ענקי של זכאות־לגבות־קרן־וריבית־ולממש־בטחונות, כאשר הבטחונות, אפילו היה אפשר „לממש" את כולם, כלומר לתפוס אותם לטובת הנושים ולמכור אותם לכל המרבה בהצעת מחיר, היו מכסים רק חלק מהחוב, וחלקם הגדול מעצם טבעם לא שייך באמת לממשם בפועל. בכל זאת, אף על פי שברור שהחייבים — פרטים, עסקים ומדינות — לעולם לא יוכלו להחזיר את הקרן, ממשיכים להלוות להם תקופה אחר תקופה, כדי לקבל מהם את הריבית, ומה שנשאר מהריבית אחרי כל ההוצאות והביזבוזים חוזר לשוק ומחפש לו איפה להרויח. מי שמתקשים לשלם את הריבית שהם כבר חייבים דוחפים להם הלוואות נוספות שהריבית עליהן ישלמו בהלוואות נוספות, רישום הזכאות של נושה א׳ משמש לו כבטחון להלוואה שהוא לוקח מנושה ב׳ בריבית נמוכה כדי להלוותה בריבית גבוהה יותר למי שעוד אפשר להלוות לו, והבלון תופח והולך — שמא בלי סוף? כבר היו בעולם בלונים, ועוד לא היה אחד שלא נגמר בפיצוץ. מספיק שיום אחד מישהו נזקק פתאום להרבה כסף שלפי הניירות הוא שלו ולא יכולים לתת לו אותו כי אין בהישג יד, ובגלל נסיבות העניין אין הנושה מסתפק בפתק נוסף בנוסח „אני חייב לך" אלא מתעקש על ערך ממשי שיינתן לו, ומיד. מה שממלא את הבלון הוא נייר שאין לו ערך משל עצמו, ועוד יותר ממנו — אויר ריק,

והמעטפת שמחזיקה את הכל ביחד ונותנת לו צורה של כדור היא האמון של כל מי שמשתמשים בכסף בצורה כלשהי שהתחייבויות תכובדנה, ששכר עבודה ומחיר סחורות ישולם. כשנבקע האמון הזה במקום אחד, אם החור לא נסתם תיכף ומיד, כל מי שהיה מצפה שבבוא הזמן יקבל יותר ממה שהוא זכאי לו עכשיו, מנסה להציל מיד כל כמה שאפשר, וכל מימוש מבוהל כזה מגדיל את החור באימון ומגלה שבפנים אין כלום ופחות ופחות אפשר להציל אפילו מעט. נופלים השערים, נסגר המסחר, הבנקים חדלים מפעולות, גם מי שהיתה להם יתרת זכות לא יכולים לפרוע חובות שמועדם הגיע, החנויות מפסיקות למכור בהקפה כי אין אמון שהחשבונות יסולקו, הפועלים שלא קיבלו שכרם כבר לא מגיעים לעבודה כי למה יעבדו בחינם, וזה דוקא טוב כי המפעלים לא יכולים לרכוש חומרי גלם וגם אין מי שיכולים לקנות מהם את המוצרים. חברת החשמל גומרת לשרוף את מלאי הפחם והמזוט ונפסק הזרם כי לא ימכרו לה דלק חדש בלי כסף, ואפילו אם במדינה שלך עדיין עובד המחשב שלך, אינטרנט כבר אין כי במדינה שעומדים בה השרתים כיבו את החשמל. מיליארדים מתפגרים בצמא וברעב ובמחלות, כנופיות שודדים סורקים את הארצות ואין עוצר בעדם. בפיצוצי הבלונים שהיו בעבר היו הנזקים מוגבלים במקום ובזמן, כי מה שנפל והתרסק היתה בורסה אחת או מדינה אחת או אזור אחד, ולא כל המערכת העולמית שעוד לא היתה מקושרת הכל בכל כמו היום. ועם זאת כבר פיצוץ הבלון האמריקני בסוף שנות העשרים הפיל לשפל ממושך לא רק את כל המדינה שם אלא גם את אירופה וחולל את מלחמת העולם השניה. לפני כעשר שנים היתה היסדקות־בלון שנבלמה ופיצוץ שנמנע, והאירוע הזה שהיה רק כמעט — עד היום לא התאוששה ממנו כלכלת העולם.[110]

כנגד הכסף הממשי והמדומה ש„יש" למי שיש להם קיימים חובות שלפחות בתיאוריה יש עליהם בטחונות.

הנתונים לתרשים שלפנינו באו מהבנק הפדרלי של גרמניה; התרשים עצמו לקחתי מפירסום של קלאוס זימון מהאקדמיה לכלכלה סולידארית[111]. הקו הירוק מראה את סך יתרות הזכות למשיכה מיד או בתוך זמן קצר (כלומר ביחד עם שטרי חוב, עסקות עתידיות, קרנות כספיות) בשנים 1980 עד 2011; הקו האדום הוא סך האשראי שניתן למי שאינם בנקים: כזה כן זה בגרמניה לבדה כארבעת אלפי מיליארד אירו שהם ארבעה ביליונים במינוח האירופי או טריליונים

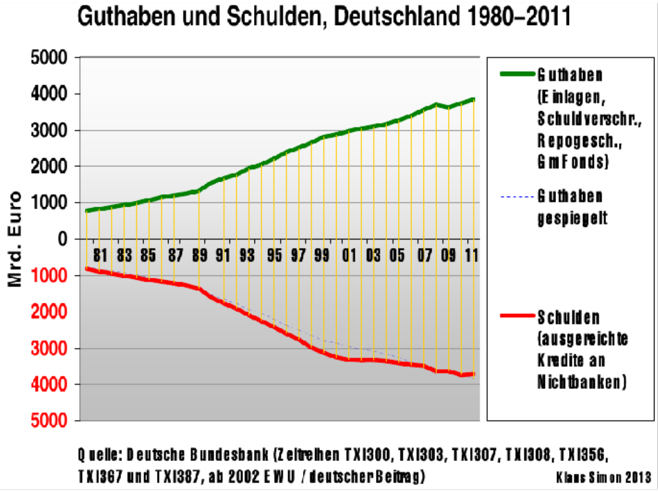

110 תסריט מפורט לפיצוץ כתב דוד קורוביץ׳: David Korowicz, *Trade-Off*, ברשת: http://feasta.org/wp-content/uploads/2012/06/Trade-Off1.pdf

111 Klaus Simon, Geldsystem und Wachstumszwang https://neuegeldordnung.de/wp-content/uploads/2014/10/Simon_Geldsystem-und-Wachstumszwang.pdf

במינוח האמריקני.

בתרשים הבא רואים את ההתפתחות 2001 עד 2011, כאשר הקו הכחול (התחתון) מייצג את התוצר הלאומי ושנים האחרים הגדרות שונות של מה שנתפס אצל הבריות כ„כסף שיש (למישהו) בבנק". רואים שקו „הכסף בבנק" העליון (הכתום) הוא הקצה המוגדל של הקו הירוק שבתרשים הקודם המייצג את סך יתרות הזכות הזמינות (לפי אותה הגדרה של זמינות). ורואים שאמנם יש הפרש גובה בין הקוים, אך איננו מראה סימן של גידול מערכי, והקו האמצעי (האדום) בסך הכל מציית להנחיית הבנק המרכזי האירופי שלא להרבות אמצעי תשלום מעבר לשיעור גידול התוצר.

כל סוגי „הכסף בבנק" שנכללו בנתונים שראינו

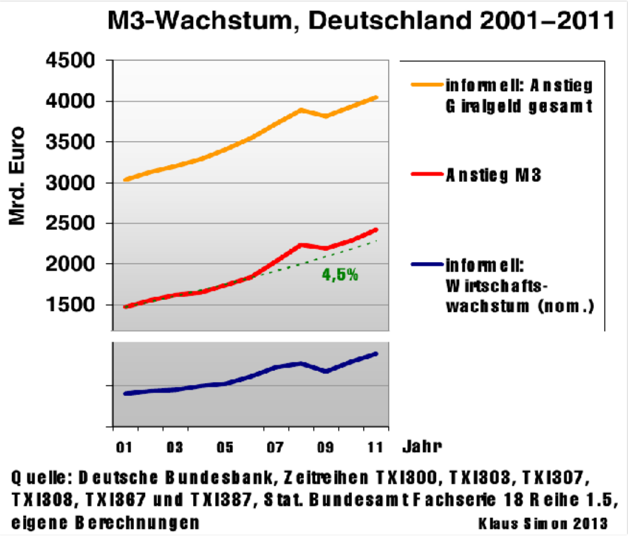

היו רק מה שנמצא ביד מי שאינם בנקים. בים הכסף הגדול המתגלגל בשוקי העולם יש מרכיב נוסף: מה שקיים בצורת רישום של הלוואות שנותנים הבנקים זה לזה. בתחילה היו הלוואות כאלה משמשות להשבת יכולת התשלום המיידית לבנק אחרי שהעניק אשראי רב במיוחד, אלא שפשה בין הבנקים המנהג ללוות זה מזה סכומים גדולים כדי לממן עסקות בשוק ההון שציפו מהן לרווחים מהירים גדולים עוד יותר משיכלו להשיג מריבית. לפי עמ' 35 במצגת של זימון הראו מאזני הבנקים ב־1980 אשראי למי שאינם בנקים בסך 789 מיליארד (מרק?) ולבנקים בסך 337 מיליארד שהם 29%; ב־2012 היו המספרים 3949 מיליארד מול 3762 מיליארד (אוירו, מסתמא). אם ב־1980 היה די ב־29% אשראי בין־בנקאי כדי לרפד את הבנקים בפני משיכות־פתאום גדולות, לא נראה שכל 48 האחוזים של שנת 2012 היו נחוצים לאותו צורך.

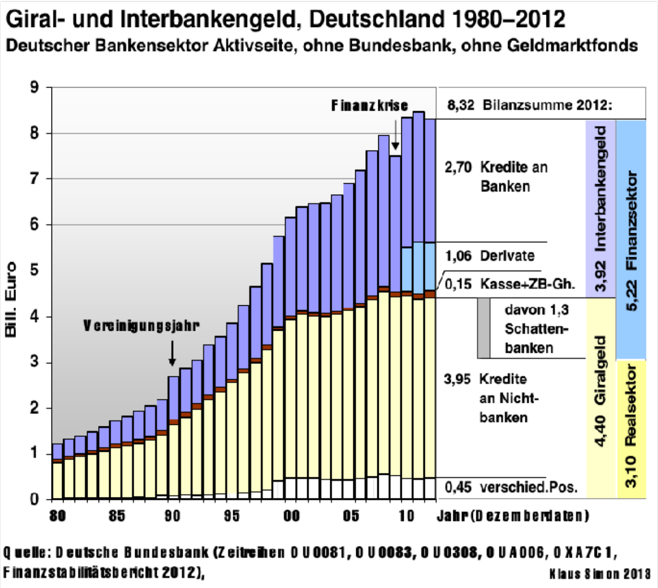

בעמ' 36 מראה זימון על פי נתונים של הבנק הפדרלי את גודלם המוחלט וחלקם היחסי של סוגי ההלוואות השונים במאזני הבנקים מ־1980 עד 2012. הסולם בצד שמאל מראה ביליוני אוירו, כלומר כל שנת מייצג מיליון מיליונים. העמודות הצהובות הן אשראי למי שאינם בנקים והסגולות אשראי בין בנקאי. האדום שביניהן הוא מלאי המזומנים ביחד עם יתרות הזכות אצל

הבנק המרכזי. הלבן שצומח בתחתית בצד ימין נקרא „שונות", והתכלת שבין האדום לסגול הוא „נגזרים"[112]. החץ בשנת 90 מצביע על האיחוד עם המזרח וזה שבשנת 09 על „המשבר הפיננסי"[113]. מתוך 8.32 ביליון אוירו „כסף בבנק" שהופיעו במאזני הבנקים 2012 היו 4.40 „כסף רשום כיתרות" ועוד 3.92 „כסף בין־בנקאי". ואולם גם בין הפעילים במשק שאינם בנקים־שחל־עליהם־פיקוח היו מי שלמעשה עסקיהם כספיים (בהיקף כביליון ושליש) והם קרויים כאן „בנקי־צללים", ויחד איתם היה גודל „המגזר הפיננסי" 5.22 ביליון אוירו.

מי שקונה סחורות לא כדי לצרוך או להפיץ אותן, אלא מתוך כוונה להחזירן לאותו שוק שבו קנה אותן, רק במחיר גבוה יותר, הרי זה מהמר. למשל 1.061 ביליון אוירו עסקות „נגזרים" היו הימור, למשל 1.300 עסקי כספים שלא תחת הפיקוח על הבנקים, שנה מוקדם יותר, 2011, היה חלק ניירות הערך בתוך סך רכושם של עסקי תעשיה ממשיים בגרמניה 1.410 ביליון, ויותר מחצי מתוך זה אינו מושקע בעסק עצמו.[114]

לא היה שם לווה אחד שהתנדב לחתום על התחייבות לשלם ארבעה ביליוני אוירו פלוס ריבית, כדי שיוכל להמר, כי קיוה להרויח יותר מהקרן והריבית. זה התחיל בכסף קטן שהיה פנוי להשקעה, ומה שהושקע בו הכסף שימש ביטחון שכנגדו נלקח בהלואה כסף נוסף שהושקע בסחורה נוספת שכנגדה נלקחה הלואה נוספת וחוזר חלילה. ככה יכול גלגלן כספים נמרץ לצאת לשוק עם 1540 ש"ח בכיס ולגמור את השנה במאזן של 61520 ש"ח: לא באמת ריווח ממשי השייך לגלגלן, יש לזכור, אבל רכוש אשר כנגדו יש גם חובות, ואוי ואבוי לגלגלן אם לא ישלם את החובות בזמן ובמלואן, כי אז יקחו ממנו גם את ה־1540 שהיו לו בהתחלה וגם המכנסיים יפסיד. ואתה, קורא זריז ועירני, אם יש לך רק אלף וחצי מוטב שלא תחפש בכלל מי ש„ימנף" לך אותם (ככה קוראים לזה בעגה של המלווים בריבית) לשש מאות אלף, כי זה לא משחק לטפרנים כמוך, רק בשביל העיניים הכחולות שלך לא יאמינו לך בסכומים כאלה. אם תבוא כמו הקומרצבנק עם 15.4 מיליארדי אוירו, אז תוכל אולי כמוהו להשיג „שיעור מינוף" של 39.9 וסכום מאזן של 615.2 מיליארדי אוירו.

בעמ' 44 שלו ריכז זימון את המספרים המוחלטים ואת שיעורי המינוף שהיו לחמישה בנקים גרמניים באמצע שנת 2008.

רובה הגדול של הסחורה הזאת המהווה את טור הנכסים במאזן שנקנתה בהלוואת כסף (שנוצר יש מאין על ידי רישום וירטואלי בפינקסים אלקטרוניים) שחייבים להחזירו בסוף קרן וריבית — איננה חפצים ממשיים, אלא שטרי חוב שחתמו מי שהיו זקוקים לכסף מיד ולכן היו מוכנים להתחייב לשלם עליו ריבית יותר גבוהה מזו שמשלמים אלה שהלוו להם על הכסף שלוו כדי להלוות להם. למה לא הלכו הלווים האלה ישר אל המלוה הראשון ולוו ממנו בריבית נמוכה

112 מין שרץ מוזר ומעניין שאני יודע עליו כל מה שאני רוצה לדעת ולפיכך לא די כדי להסבירו לאחרים; צמאי האמת מוזמנים להתחיל חיפושיהם בדף https://he.wikipedia.org/wiki/נגזרים .

113 אם יש מי שעדיין לא הרגיש בו, יתעדכן: https://he.wikipedia.org/wiki/המשבר_הכלכלי_העולמי_(2008).

114 כל המספרים מעמ' 37 של זימון.

יותר? מסתבר שזה העריך את הסיכון שבסוף לא יוכלו שלם כחמור יותר מדי. כמובן גם לווה־מלוה הביניים ידע שהסיכון קיים, אלא שחשוב היה לו להרויח את הפרש הריביות ואולי חשב שהלווה הבעייתי יכול גם לא לפשוט רגל או לפשוט אותה רק אחרי שהמנהל שהחליט להלוות לו כבר פרש מבנק הביניים, ולעומת זאת אם הוא יחליט שלא לבצע את העסקה שבגללה המוסד שלו בינתיים רושם רווחים יפרישו אותו בעל כרחו... וכיוצא באלה היו אל נכון חשבונותיו של הפקיד האחראי במוסד המלוה הראשי שהחליט להלוות לבנק הביניים על סמך „בטוחות" שאינם אלא שטרי חוב של לווים מפוקפקים.

על ידי המינופים והלוואות השרשרת למיניהן יש כבר עכשיו בעולם „כסף" הרשום בפינקסים שהוא שייך למישהו ושמישהו חייב אותו הרבה הרבה יותר ממה שיש מטבעות ושטרות, ובכלל חפצים וחומרים בעין, שאפשר לשים עליהם יד ולומר שהם „ערכים ממשיים" ויכולים לשמש ערבון שייפרע ממנו נושה. לפי ההגיון הכלכלי שבעל המעה מוכן להלוות קודם כל למי שיש לו ואיננו צריך כלום, ובעבור פרס קטן גם למי שצריך ויוכל להחזיר, ובעבור פרס יותר גדול למי שלא בטוח שיחזיר, עד שלבסוף היחידים שעוד מבטיחים לו פרס יהיו מי שכמעט בטוח שלא יחזירו כי במה שהם לווים היום הם משלמים את הריבית השוטפת על מה שלוו אתמול, כשרואים שכבר התחילו להלוות לבני הסוג האחרון הזה יודעים שתהיה תופעה של חדלות פרעון. תופעה כזאת כשהיא קטנה קוראים עליה בכל יום במדור הכלכלי של העיתון ואפשר אפילו לשם אינה מגיעה, כשהיא גדולה יותר שומעים עליה בחדשות הרגילות ברדיו, כשהיא עוד יותר גדולה מרגישים אותה במצב הכלכלי הכללי, וכשהיא ממש גדולה היא מפילה לשפל את המשק של ארצות ויבשות שלמות במשך שנים וכותבים עליה ספרים רבי מכר כגון **הקריסה הגדולה 1929**[115] של קנת גלבריית, שמעוררים עניין אצל חכמים וסקרנים ואחר כך נשכחים ואף מושכחים כדי לתת להיסטוריה הזדמנות לחזור על עצמה סיבוב נוסף ביתר שאת בהרת וספחת ועצמת הרס.

מה שגורם שהבלון שעכשיו יגדל יותר מבלונים אחרים שקדמו לו, מה שגרם לו שלא להתפוצץ לפני כעשר שנים, ומה שגורם שהפיצוץ

115 יצא לאור 1955 באנגלית בכותרת The Great Crash, 1929; לא מצאתי עקבות של תרגום לעברית. אבל יש מאותו מחבר ספר מאוחר יותר וקצר יותר A Short History of Financial Euphoria <http://ecowiki.org.il/wiki/היסטוריה_קצרה_של_אופוריה_פיננסית_(ספר)>, והוא פורסם בעברית בכותרת **כסף**. גלבריית טוען בספר כי הגורם המשותף לבועות פיננסיות או לבועות בבורסה הוא גישה קלה לכספי הלוואה לשם ביצוע ספקולציות. הוא מתאר מצב מחזורי שבו:
בעקבות משבר כלכלי כספי, יש זעקה ציבורית לפיקוח הדוק על הכסף או על שווי כסף (כמו מניות, אג"חים וכו׳) ועל מוסדות פיננסים כמו בנקים או בורסות.
לאחר תקופה מסויימת הציבור שוכח את הדבר, הדור מתחלף, הלקח נשכח, או שנמצאת נקודת תורפה חדשה במערכת הפיננסית.
גורמים שונים מוצאים דרכים שונות כדי "לנפח" את הכסף ולספק הבטחות לעתיד כדי לזכות בערך כלכלי היום. בדרך כלל הדבר נוצר בגלל מלחמה וצורך דחוף של הממשלה בכסף מזומן. דבר זה מהווה מנגנון שממריץ את "הכלכלה הריאלית" (כי יש יותר כסף זמין) ואת הצמיחה הכלכלית, במעין משחק פירמידה.
משחק הפירמידה מתרסק כאשר מתגלה בסופו של דבר שהכסף או שווה כסף היה מבוסס על הבטחות שווא. (לשון אקוויקי; עיין שם עוד! ועוד שם:) גלבריית מתמקד בפסיכולוגיה שמאפשרת את האופוריה ומחלישה קולות ביקורתיים המזהירים מפני התרסקות. הסיבה לכך לפי גלבריית נעוצה בשני גורמים - זכרון פיננסי קצר מאד, וההנחה כי עושר קשור לאינטליגנציה מאידך. חמדנות וסכלות, זה הסיפור.
על אודות המחבר ראה: https://ecowiki.org.il/wiki/ג׳ון_קנת_גלבריית.

Hebelraten deutscher Banken Mitte 2008: (nach J. Jahnke)

(Mrd. Euro)	Bilanzsumme	Eigenkapital	Hebelrate
BayernLB	415,6	11,5	36,1
Commerzbank	615,2	15,4	39,9
WestLB	267,8	5,1	52,5
LBBW	500,4	8,7	57,8
Deutsche Bank	1990,7	33,7	59,1
Summe	4397,4	87,8	50,1

לכשיבוא יהיה עוד הרבה יותר גדול מכל שהיו לפניו — הוא שבעוד המינופים וההימורים פתוחים לפני כל שחקן שיש לו התכונות הנדרשות בשוק הכסף, הבנקים הגדולים נהנים מתמיכה מובטחת של הממשלות שנראה להן הכרחי לעשות כל מה שהן יכולות ולהבטיח עוד יותר כדי להציל עצמן מקריסת המשק הלאומי כתוצאה מפשיטת רגל רבתי של בנקים שהפסידו בהימורים. כיום יש מנופי איום והענשה על פוליטיקאים שיתחצפו וימאנו לשתף פעולה, שכמוהם לא היו לפני תשעים שנה.

הידחפות הכסף לאפיקי „השקעה" (שהיא *הפקעה* יותר ויותר מובטחת מראש) איננה תופעת שוליים מקרית וזניחה של מערכת שהיא בסך הכל בריאה ומתנהלת בהגיון, ואיננה תאונה בלתי צפויה שקרתה בגלל הצטרפות נדירה של מקרים יוצאים מהכלל, אלא היא תוצאה מתבקשת של ההגיון שכל המערכת מושתתת עליו. כסף חייב להניב, שאם לא כן הוא יהיה מבוזבז ביד בעליו, ריבית חייבת להימצץ, שאם לא כן אין קיום למלווים בריבית. אותו מנגנון כלכלי־חברתי שדחף לניצול אוצרות הטבע ועושר האדמה וכושר ההמצאה וכוח העבודה והוליד את חברת השפע של הארצות הנאורות, כשהוא מוסיף לפעול הוא מביא להריסתה את עצמה בידיה שלה. הקריסה הגדולה מכל קודמותיה בוא־תבוא, ואחריה במשך זמן רב לא יתנהל העולם כמו שהוא רגיל להתנהל כיום.

רבים יסבלו ממחסור שכעת מפרנסים אחרים בעודפי השפע שהם נהנים ממנו, מוסדות התלויים בתמיכתם לא יוכלו להתקיים, ויחידים רבים המתפרנסים עתה במוסדות האלה כבעלי תפקידים בשכר או כמקבלי מלגות ימצאו עצמם מושלכים על מזלם ותושייתם בלי שום רשת בטחון.

מי שסומך את בטחונו בהתקדמות הגאולה מאליה – בלי יוזמה ומאמץ תכליתי מצדו – על המשך התנהלות עולם כמנהגו וגידולה של חברת הלומדים הצדיקים בדרך הטבע עד כיבוש הרוב המוחלט דרך העריסה והחדר — מוטב שיפקח עיניו, במיוחד כאשר גם בלי קריסה כללית טוטאלית העתיד הכלכלי החזוי לחברת הלומדים איננו מזהיר כלל.

עוד מתוך טאוב 2014 על הכלכלה החרדית

כפי שהוצג בתרשים 26א', הפער בין ההכנסות המדווחות להוצאות של משקי הבית החרדיים חריג בהשוואה לקבוצות האוכלוסייה האחרות, והמינוס החודשי המשתמע ממנו הוא 3,209 שקלים למשק בית.

פער גדול כל כך עשוי לנבוע בחלקו מהכנסה מעבודה שאינה מדווחת, אך נראה כי אין בכך כדי להסביר את כולו. הפער בין ההכנסות להוצאות בקרב לא־יהודים עומד על כ־2,000 שקלים בלבד, אך אין עדות לכך שהיקף העבודה הלא־מדווחת בקרבם קטן בהשוואה לחרדים (ואף ייתכן כי ההפך הוא הנכון). לפיכך, סביר שלמשקי בית חרדיים

יש מקורות הכנסה בלתי מדווחים נוספים.

בהקשר זה נדרשת התייחסות מיוחדת לעמותות ולמוסדות הגמ"ח — ומשם והלאה מוסבר מנגנון של תנועת כסף סיבובית: ... לדברי חלק מהמרואיינים, מנגנון הלבנת ההון מורכב מאוד, וכולל רשת מסועפת של מוסדות ואנשי קשר בארץ ובחו"ל. כך לדוגמה, עבריין מס אמריקני המעוניין להלבין 100,000 דולרים יכול לפצל את הסכום ל־10 חלקים, ולהעביר אותם לאנשי קשר או מתווכים יהודים מתוך הקהילה שלו. כל אחד מאותם המתווכים מעביר את הסכום שקיבל (בניכוי עמלת תיווך קטנה) למוסד גמ"ח בישראל כתרומה פרטית (אך בפועל זוהי הלוואה). בגלל הפיצול מדובר בהעברות קטנות יחסית, אשר אינן מעוררות חשד. מוסדות הגמ"ח מלווים את הכספים הללו (ללא ריבית) למשקי בית חרדיים בישראל, וכאמור מנגנוני הגבייה של הגמ"חים מבטיחים כי מרבית הכספים יוחזרו להם, ורק כ־10־20 אחוז מכספי ההלוואות נמחקים. עבור מלביני הכספים בחו"ל, זהו מחיר נמוך ביחס לאלטרנטיביות הלבנה אחרות.

כאשר על מוסד הגמ"ח להחזיר את ההלוואות שקיבל מחו"ל (בניכוי 10־20 אחוז[116]), נכנסת לפעולה מערכת שלמה של אנשי קשר ומתווכים. מוסד הגמ"ח עשוי לפצל את הסכום ולהעבירו (בחלקים) לכמה אנשי קשר בקהילה הרלוונטית בישראל (כלומר הזרם החרדי שאותו משרת הגמ"ח). כל אחד מאותם אנשי קשר תורם את הכסף שקיבל מהגמ"ח לאחד הרבנים הבכירים בזרם זה. אותו רב תורם את הכסף לכמה ארגוני צדקה בישראל (המשתייכים לאותו הזרם), וארגוני הצדקה הללו תורמים את הכסף לארגוני צדקה בחו"ל.**הערה 23**

בשלב האחרון צריכים ארגוני הצדקה בחו"ל למצוא דרכים להעביר את הכספים בחזרה למלווה המקורי מבלי לעורר את חשד הרשויות. אחת הדרכים לעשות זאת היא הזמנת שירותים מהמלווה עצמו במחיר מנופח, כך שהתשלום יכלול הן את מחיר השירותים והן את כספי ההלוואה המקוריים. התהליך כולו סבוך ומתוחכם, והשיטה פועלת היטב בזכות שיתוף הפעולה והאמון ההדדי בין כל הצדדים המעורבים.

כמדומני שמעתי מאז על הצלחות במאמצי השלטונות לסתום את צינור השפע הזה, ובכל מקרה גם כשעולם כמנהגו נוהג אין דרכו של שפע מהמין הזה לגדול באותה מהירות כמו משפחה חרדית.

גבול טבעי לפריון

על מי מהקוראים שאינו מכיר את השם יצחק אזימוב לא אבזבז עכשיו נסיון לסתום חור זה בהשכלתו. לענייננו די, ואולי איננו ידוע לכל הקוראים, שבינואר **1958** פירסם אותו יהודי מפורסם בכתב העת לבדיון מדעי Venture Science Fiction[117] רשימה בכותרת **Fecundity Limited!**. שם שואל המחבר:

עד כמה יכולים אנחנו להגדיל את מספרינו עלי אדמות, ובתוך כמה זמן נגיע אל הגבול הקצוב לנו?

בתשובתנו אל נהיה קמצנים! נתן לאנושות כל הנחה אפשרית, שאף אחד לא יוכל

116 בקטע שדילגתי מוסבר שזה שיעור ההלוואות שאינן מוחזרות.

הערה 23 מכיוון שהפיקוח הממשלתי על ארגוני הצדקה בישראל מועט, קשה מאוד לעקוב אחרי הכסף. הוא עשוי לעבור דרך 20 ערוצים שונים לפני שיחזור למלווה המקורי.

117 הגליון הנ"ל מוצע למכירה פה https://www.amazon.com/Venture-Science-Fiction-Vol-January/dp/B000M1CFIM. אבל למה להוציא כסף? פה https://ia800206.us.archive.org/3/items/Venture_v02n01_1958-01_UnkScn-Gorgon776/Venture_v02n01_1958-01_UnkScn-Gorgon776.pdf זה בחינם.

להאשים אותי בראיית שום צבע מלבד ורוד זוהר אופטימי. נניח שאנרגיה איננה בעיה כי נקבל כל מה שאנחנו צריכים מהיתוך מימן ומקרינת שמש. נניח שמצאנו שיטה לפוטוסינתיזה מלאכותית ושיכולים לייצר כל מיני מאכלים בכל מהירות שנרצה ממים ואויר, כמו שעושים עכשיו הצמחים. נניח שנפתור את כל הבעיות של סידור ואירגון הכרוכות ביישוב צפוף על גלובוס שלם. נניח שנתפטר מכל צורות החיים המתחרות אותנו על המשאבים כדי לפנות את כל השטח לאדם.

אחרי שהנחנו כל זה, מה עשוי לשים גבול להתרבות האדם? מדבר אחד אין מפלט כל זמן שאין לרשותנו אלא כוכב הלכת שלנו. במוקדם או במאוחר ייגמר אחד המרכיבים הכימיים המהווים את גוף האדם — אז לא יהיה בעולם חומר פנוי לייצר ממנו עוד אחד נוסף.

ובכן, היסודות הנחוצים לבניין הגוף (של אדם, ושל כל חי) בכמויות הגדולות ביותר הם פחמן, מימן, חמצן וחנקן. מאלה מצוי בכדור הארץ פחות בשפע מהאחרים פחמן שהוא בערך 18% מגוף האדם. מתוך כלל הפחמן שבכדור הארץ רק חלק זעיר מצוי בצורה העשויה להיות מותמרת לרקמה חיה בתהליכים הכימיים הרגילים הנקראים חיים.

90% מהפחמן הזמין מצוי בים בצורת יון מימן פחמתי. כמות קטנה נמצאת באויר כדו־תחמוצת פחמן, והשאר מהווה רכיב של יצורים חיים או של שאריות שטרם התפרקו של מה שהיו יצורים חיים. אפשר להוסיף לחשבון את חלק הפחמן שבנפט ובפחם שכעת אינו זמין, כי בשריפתם הנשלמת והולכת במהירות של הללו הוא מותמר לדו־תחמוצת פחמן שמצטרפת לאויר או מומסת בים ונעשית זמינה לבניית חיים.

סך כל הפחמן המצוי בכדור הארץ בצורות האלה מגיע בערך ל־10 גרם לכל סנטימטר רבוע של פני כדור הארץ. (המספרים שלי בקשר לפחמן לקחתי ממאמר שהתפרסם ב־1957 מאת הריסון בראון מהמכון הקליפורני לטכנולוגיה. כותרתו „מחזור הפחמן בטבע" (**The Carbon Cycle in Nature**) והוא מופיע בכרך 14 של כתב העת „התקדמות בכימיה של מוצרים טבעיים אורגניים" (**Progress in the Chemistry of Organic Natural Products**) שהוא אוסף שנתי של סקירות הרואה אור בווינה שבאוסטריה.)

בהיות סך שטח פניו של כוכב ארץ 5.101×10^{18} סנטימטרים רבועים סך הפחמן הזמין על הפלנטה הוא 51,000,000,000,000,000,000 או במלים חמישים ואחד מיליארד מיליארדי גרם. נשים בצד 90% מהפחמן הזה לייצור מזון. (סוף סוף האדם צריך לאכול, ולאכול הוא חייב מזון המכיל פחמן, בין אם זה מוצמח מהאדמה ובין אם זה מרוקח במפעלים כימיים; ומאגר פחמן עשרת מונים מהמסה של האנושות דרוש לצורך שולי בטחון וכן לייצור מוצרי לוואי אורגניים שאינם אכילים כגון אריגים, פלסטיק וכיוצא באלה.) אז נותרים לנו עדיין 51,000,000,000,000,000 גרם.

נניח שמשקל בן אדם ממוצע (כולל ילדים) בערך 45 קילוגרם. כל אחד מהם יכיל בערך 8100 גרם פחמן. יהיה אפוא מספר בני האדם שימצה את כל הפחמן הזמין על כדור הארץ 630,000,000,000,000 (שש מאות ושלושים אלף מיליארד).

אוכלוסיית כוכב־הלכת ארץ מתקרבת עתה לשלושה מיליארדים, כלומר עדיין אנחנו פחות מאחד ממאתים אלף מכמה שמלאי הפחמן ירשה לנו להיות. אבל ארץ מכפילה כעת את מספר יושביה אחת לכל 60 עד 80 שנה. (נגיד 80 שלא ניחשב פסימיים.) אם הגידול יימשך באותה מהירות, אז בעוד בערך 1500 שנה — זאת אומרת, עד שנת 3500 (וזה עתיד קרוב מאד במונחים של קורא מדע בדיוני) — נגיע לגבול העליון האפשרי, ואז החומר החי עלי אדמות יהיה אך ורק בני אדם והמזון ומוצרי הלוואי האורגניים שהם צריכים.

אם אוכלוסיית כדור הארץ תתפרס בשוה על פני כל שטח היבשה ($1.489x10^{18}$ סנטימטרים רבועים), אז יהיו ב־3500 לפי התנאים שציירנו לכל אחד מהם בערך 2400 סנטימטר רבועים או שתים וחצי בלטות של שלושים סנטימטר מרחב עמידה בקומה זקופה. אכן עומדים צפופים.

האם בזה הגענו לסוף? האם זאת היא המגבלה? ובכן, כפי שהודעתי בתחילה, יש בכדור הארץ הרבה יותר פחמן מזה שמצוי באויר, בים וביצורים חיים. יש הפחמן הכלול באבן־גיר ובשאר החומרים המהווים את קרום הכדור.

הפחמן הזה איננו בדרך כלל זמין ליצורים חיים עד שתהליכים גיאולוגיים איטיים מעבירים אותו לאויר או לים. אבל הבו נהיה אופטימיים עד אין קץ. נניח שהאנושות יכולה לחפור לכל עומק שצריך לתוך הקרום ולהפוך חלק גדול ממנו (או ממש כולו) לזמין על ידי טיפול כימי הולם. אז יהיה זמין כמה יותר פחמן?

ובכן, הרבה מאד. כמות הפחמן בקרום הארץ גדולה כמעט 500 מונים יותר ממה שזמין באויר ובים. אז האנושות יכולה להתחיל שוב להתרבות.

אבל רגע. אם מבחינת הפחמן אין עיכוב, אולי משהו אחר ייגמר קודם? שלושת הרכיבים רבי הכמות ברקמות חיות הם מימן, חמצן וחנקן. לגבי מימן וחמצן אין חשש. שניהם נמצאים בפרודת המים המצויה בזכות הימים בכל הכמויות שהאנושות תוכל אי פעם להזדקק להן. (למשל, לו יצויר שהחמצן האטמוספרי מתדלדל, יוכל האדם בעיקרון לפרק מים למימן וחמצן, לשחרר את החמצן לאויר ולהשתמש במימן כמקור כח על ידי היתוך גרעיני.)

אבל חנקן, אהה, זה עניין אחר. בערך 98% מכל החנקן של כדור הארץ נמצא באטמוספירה. יש ממנו 775 גרם לכל סנטימטר רבוע של פני הארץ. זה רק בערך שישית מסך כמות הפחמן עלי אדמות. אולם גוף האדם ש־18% שלו הם פחמן רק 3% ממנו חנקן, באופן שכמות החנקן שתספיק לשישה בני אדם היא כמות הפחמן המספיקה רק לאחד.

בשילוב שני הנתונים מתברר שהחנקן שיש יספיק בערך לאותו מספר אנשים כמו הפחמן שיש בסך הכל. ואז אם נשתמש בכל הפחמן ובכל החנקן (ונזכור לשים בצד 90% מהם שיהיו מזון ותוצרי לוואי הכרחיים) תוכל אוכלוסיית כדור הארץ להגיע ל־300,000,000,000,000,000 (שלוש מאות מיליוני מיליארדים).

אם המספר העצום והנורא הזה ייפרס על פני כל הכדור (והפעם נניח שבינתיים כוסו הימים בקרשים מגדה לגדה כדי שגם שם יוכלו בני אדם לעמוד) יהיה לכל אחד ואחד כשמינית הבלטה — מובן חדש לגמרי למונח צפיפות.

ואולם (זהו כחה של סדרה מעריכית) אפילו הרחבה זו של החיים שהם יכללו את כל הפחמן וכל החנקן של הפלנטה תוסיף לנו רק בערך 700 שנה. עד שנת 4200 תמוצה עד תום יכולת כוכב ארץ לספק חומרים לייצור אדם, עד כאן מה שראיתי להביא הנה מהרשימה של אזימוב.

קשה לנו ולא תמיד אנחנו באמת מצליחים להפנים את ההבדל בין „חורג מאופק תפיסתנו" ובין „אין־סופי".[118] גם דברים שאנחנו יודעים לבררם בעצמנו ולעמוד בוודאות על מציאותם בחשיבה מובנית מודעת ומכוונת עשויים להישאר בתודעתנו בבחינת תוצאה מופשטת של תרגיל חשבון ערטילאי ולא להשתבץ כחברים שווי־מעמד באוסף העובדות המוצקות והמשמעותיות המהווה את המושג שיש לנו בראש מהעולם הממשי. העסקת המחשבה בכגון הרשימה של אזימוב, יותר משהיא משכילה אותנו במספרים[119] המתקבלים שם בחישובים, היא עוזרת לנו להציב בתודעתנו את האמת היסודית הפשוטה שבתוך מסגרת חומרית שאינה גדלה לא תיתכן צמיחה בלי סוף, גם אם הדבר הצומח מתחיל קטן מאד והמסגרת בתחילה רחבה עליו מאד מאד: הדבר הצומח קטן ביחס למסגרת הקוצבת לצמיחתו גבול — לא באמת לאין שיעור, אלא בהכרח בשיעור מסוים. כשהטיעון מנוסח ככה במלים ברורות וחתוכות, אולי נתקשה למצוא מי שלא יתבייש לכפור בו, אבל התנהגותנו במצבי חיים רבים מוכיחה שאנחנו נוטים כולנו ביחד וכל אחד לחוד, ולא רק הקטנים הפשוטים אלא גם הנבונים המלומדים המופקדים על קבלת החלטות גורליות בעבור הכלל כולו, להתעלם ממנו ולנהוג למעשה כאילו אין בו ממש.

עוד מימים קדמונים היו מכירים בכמה מקומות בסין ובאירופה טיבו של פחם האבן וחוצבים ממנו לבישול אפיה וחימום. רק משנתדלדלו באנגליה היערות והתחיל העץ להתייקר נתנו שם דעתם לשימוש נרחב יותר בפחם ולאפייתו לקוק,

118 וכבר נכשלו בזה גדולי ההוגים במשך אלפי שנים, שביקשו להוכיח מה שביקשו להוכיחו מ„הרי הגלגל סובב תמיד" ומ„תנועה נצחית", כאשר הם לא יכלו שלא לדעת שמעולם לא ראה וגם לעולם לא יראה שום אדם תנועה נצחית ועל כן אין צורך להסבירה ואי אפשר להוכיח ממנה שום דבר.

119 כידוע למי שמבינים קצת ואף מבואר במקום אחר בכתבי אזימוב, מגבלת החומר הזמין לבניין אדם צרה במציאות הרבה יותר, והחומר המגביל הוא אחד מאלה שאנחנו לא צריכים מהם הרבה אך גם בטבע קיים רק מעט מהם. ומי שנזהרים מלייחס לבורא ית׳ פעולת תוהו חסרת תכלית ותועלת יטענו שאין מין האדם עשוי לשרוד בלי יתר מיני היצורים המהווים יחדיו וביחד עם הטבע הדומם את מכלול העולם שנברא במיוחד כדי שהאדם יוכל לחיות בתוכו.

שהוא חומר בערה יותר יעיל רב שימושים ופחות מלכלך. עוד חלפו כמאה שנה נוספות עד שהוקם תנור רם להפקת יצקת. תכונותיו של הקוק איפשרו בניית תנורי רם גבוהים וגדולים יותר. תנורים אלה הביאו לירידה במחירי המתכת והיו בין מבשריה של המהפכה התעשייתית — הגברה והאצה הדדית של הביקוש וההיצע של כלים וחומרים רבים יותר, זולים יותר ומשוכללים יותר, שהפכה את יערות כיפה אדומה ואמי ותמי למטרופולין סואן מלא מכוניות ואלקטרוניקה והציפה את טירת היפהפיה הנרדמת בתיירים יפניים וסינגפוריים.

על גל הגאות של אריגיה ומכונותיה שזרמו מבתי החרושת שלה ושלחו בחזרה נחלי זהב שטו אניות הסוחר והמלחמה של אנגליה וקבעו חוק שכל המים המלוחים בעולם שלה הם ומה שגובל בהם נחוץ להבטחת עורקי חייה, קטן עליה **מֵהֹדּוּ וְעַד־כּוּשׁ**, מכף התקוה עד קוטב הקיפאון היו מושבותיה, והחומר שהניע כל זה היה הפחם שנחפר מתוכה, בכל שנה ושנה יותר מבקודמתה, ועדיין, כשכתב — כשמונים שנה אחרי מכונת הקיטור בת עשרת כחות הסוס של ג׳יימז ווט[120] (שנבנתה באותו פרק שבו התמרדו המושבות באמריקה), כלומר: כמאה וחמישים שנה לפני זמננו אנו, כשכתב אז סטנלי ג׳בונז[121] את ספרו על שאלת הפחם, קמו לו אז מתנגדים ועוררים אשר בהקדמה למהדורה השניה של ספרו הוא מתיחס לטענותיהם אחת לאחת. מאלף לראות שהטענות נגד ג׳בונז אינן שונות בהרבה מהטענות הרווחות בימינו בהתיחסות הציבורית הרדודה למי שערכו כמאה שנה אחריו בדיקות וחישובים־קדימה כעין שלו, רק לא לגבי משאב יחידי של מעצמה יחידה אלא לגבי כלל המשאבים העיקריים של כדור הארץ כולו והאנושות כולה. הדמיון בין כמה מטענות המתנגדים בשני המקרים השונים זה מזה במאפיינים חשובים עשוי להטות את הדעת לחשוב שההתנגדות, הגם שהיא נאחזת בטיעונים ענייניים ככל שהיא מוצאת כאלה, נובעת לא מהכרה והבנה טובה יותר של העובדות הנדונות אלא מהטבע האנושי ומנפש

---

120 מי שלא שמע — נא להכיר: https://he.wikipedia.org/wiki/ג׳יימס_וואט .

121 https://ecowiki.org.il/wiki/ויליאם_סטנלי_ג׳בונס — עיין שם! כתוב שם בין היתר: „אחד הכלכלנים הראשונים שהתייחסו לשאלה של קיימות <https://ecowiki.org.il/wiki/קיימות> בכלכלה", אבל אני מביא אותו מפני שמאן דהו כתב עליו שהוא היה הראשון ממש, וגם באקוויקי לא מצאתי לפי שעה מי קדם לו בזה, אז נניח שהוא הראשון שפירסם על העניין ספר שעדיין מכירים ומוצאים אותו.

אחרי שכתבתי זה, עלה בדעתי ש„מי שקדם לג׳בונז" הנרמז בביטוי „אחד הראשונים" היה אולי מלתוס <https://ecowiki.org.il/wiki/תומאס_מלתוס>, האיש שהביא לעולם את הרעיון שהגבול הטבעי לכל אוכלוסיה של יצורים חיים יהיה לעולם מה שיהרוג ממנה די פרטים כדי שההולדה לא תספיק להגדיל עוד את המספר, למשל רעב בגלל מחסור במזון, או מחלות בגלל הצפיפות, באופן שהמצב הטבעי של כל מין הוא שרוב הפרטים יחיו רוב הזמן בתנאים הרחוקים משפע ובטחון. הכותבים המביאים דבריו נהגו ללעוג לו [מאשתי שתחי׳ שמעתי שבספרות שהיא מורגלת בה, זו של מדעי הטבע ובעיקר החיים, איננו כן: שם שמו הטוב של מלתוס הולך לפניו, גם כמי שהאיר את עיני דרווין. הנה אנשי המדידה והספירה והחישוב אוחזים ביחס אחד, ואנשי הדעות והחזונות על מה שראוי להיות — ביחס אחר, מחלוקת שאינה נדירה ובעל התבונה הטהורה יבחר למי להטות אזנו יותר.] כאילו כל בר דעת יודע שהמציאות הפריכתם, אבל האמת היא ששינוי תנאי המחיה בעקבות המהפכה התעשייתית (והמדעית והחקלאית), שהרחיב את גבול הריבוי ואיפשר גידול גדול ומהיר של אוכלוסיית העולם, לא ביטל את עקרון הברזל, ולעגם של הלועגים הוא דוגמה לטימטום המובנה שלנו המונע הבנה והפנמה של ההבדל בין „חורג מאופק התפיסה" ובין „אין־סופי".

האדם המצוי.

נלכה נא בעקבות הקדמת ג׳בונז הנ״ל ונסקור את הטענות וביטולן — הגם שאנחנו (לפחות אני ואולי עוד אחד או שנים מבין הקוראים) הדיוטות בנושא הנדון, יש לנו יתרון זה על ג׳בונז ובני מחלוקתו: שאנחנו יכולים לברר בקלות מה קרה בכמאה וחמישים השנים שעברו מאז ועד היום. ג׳בונז מבהיר שכשהוא כותב על „מיצוי מכרות הפחם" הוא מתכוין לא להוצאת פירור הפחם האחרון ממש מבטן האדמה, אלא שהכריה הגיעה למצב שבו היא נעשית כל כך מסובכת מסוכנת ויקרה שאין הגיון כלכלי להמשיך בה לצרכים הרגילים שלשמם כורים פחם. כמו כן, כשהוא כותב על סוף המצב הנוכחי אינו מתכוין לקץ האומה או המדינה האנגלית אלא לירידתה מעמדתה המרוממה בין האומות ולהפסקת גדילתה התקדמותה והתעצמותה, כי הללו נובעות מזמינות הפחם באדמתה ומהיתרון שיש לה בזה על מדינות אחרות.

למי שמשיבים לו שאין רע בסוף הצמיחה וצבירת העושר, כי הרמה שהושגה כבר טובה מאד, עונה ג׳בונז שמזה כמאה שנה [שהיו לפניו] התרגלה אנגליה לצבירת עושר וצמיחה כלכלית מתמדת ולציפיה בוטחת שהשנה החדשה תהיה עוד יותר טובה משהיתה החולפת, ולכשייפסקו אלה, מי שעכשיו אינם מבינים את משמעות הדבר ירגישו אותה אז על בשרם ולא ייהנו מהחויה וממה שיראו סביבם.

יש מי שמעלים טענה מחוכמת יותר: שהשימוש בפחם איננו מדד אמיתי לתעשיה. בעתיד אפשר שבמקום לייצא פחם או ברזל גולמי נייצא מוצרים מתוחכמים שטיבם יהיה נגזר לא מכמות הפחם שנשרף בייצורם אלא מכשרונו וטוב טעמו של האומן שייצר אותם. אפשר בהחלט, עונה להם ג׳בונז, אבל מקצוענות ויצירתיות טכנית יש לאחרים כמו שיש לנו, אין זה דומה לעדיפות שיש לנו עכשיו בפחם. ולא עוד, אלא ברור שבהמשך ההתפתחות יהיה יתרונו של מי שיהיה לו פחם עוד הרבה יותר גדול משהוא היום.

אחרים אמנם מודעים לזה, אך מתנחמים בתקוה שחסכנות בשימוש בפחם תושיע אותנו. אם הפחם יהיה יקר כפליים ממחירו כיום, אך המכונות שלנו תהיינה יעילות כפליים גם הן, הרי אז מחיר כח הקיטור לא יעלה בסך הכל. האנשים האלה מתעלמים משני דברים. האחד, שפיתוח אופן שימוש חסכני בדלק מביא להרחבת השימוש בצרכני דלק; והשני, שאין האפשרות לשפר מכונות שמורה רק לנו, ולא בגללה יישמר יתרוננו בתחרות הבינלאומית.

אמנם נכון הוא שבמקום שהדלק בזול מבזבזים אותו ובמקום שהוא ביוקר חוסכים בו. המשוכללות והיעילות במכונות הקיטור שלנו פועלות במחוז קורנוול הרחוק מהמכרות ובאניות המפליגות לקצות העולם. כמו כן יש ידיעות מהימנות שבית חרושת אינו מוציא יותר כסף על חומר בערה במקום היוקר מבמקום הזול. אבל רק פתי ישכח שמכונה משוכללת ויעילה עולה יותר ממכונה פשוטה ובזבזנית, גם בייצור וגם בתחזוקה. היא חוסכת בהוצאה שוטפת על חשבון תוספת השקעה בנכס קבוע. ידוע היטב

שאין מעכב הרחבת סחר כמו הצורך בהשקעה גדולה: גדל ההון, גדל הסיכון, גדלים תשלומי הריבית, מופחתת היכולת להריץ כסף בעסקים הרווחיים עצמם. עובדה מוסכמת היא שבמקום שהפחם בזול עדיפה מכונה זולה, אף שהיא בזבזנית, על מכונה מושלמת: לפי שזו יקרה. במקום שהפחם יקר בו אבל יש אילוץ לשימוש בכח מניע, שם כדאי להשתמש במכונות משוכללות, ושיכלולן מסייע בצימצום ההוצאה על כח הנעה.

אבל אם הפחם עולה ביוקר במקום אחד ובזול במקום אחר, בהכרח יהיה כח הנעה זול יותר במקום שהפחם זול שם, כי שם יש בחירה חופשית בין השימוש במכונות פשוטות או במושלמות.

אם קיימת אפוא סיבה חשובה מלבד הימצאות הפחם ברשותנו שבתי חרושת יישארו פה, אפשר ששימוש חסכני בחומר דלק והשקעת הון גדול יקזזו במידת מה את גידול ההוצאה על כח הנעה. אבל במידה שבה חומר דלק וכח מניע זולים הם הגורם הקובע איפה יהיו בתי חרושת, הללו יעברו בהכרח למקום שבו הדלק יותר בזול, במיוחד כשהוא נמצא בידי בני אדם נמרצים ובעלי תושיה לא פחות ממנו.

בצד של הערכת גודל המלאי שבידינו יש טוענים שאמנות כריית הפחם עתידה להשתכלל באופן שיתאפשר להוציא פחם ממעמקים גדולים בלי גידול משמעותי בעלות. לכאורה עליית המחיר המתונה מאד שהיתה עד עכשיו נראית כתומכת בטיעון הזה, ולדעת ג׳בונז האישית סביר בהחלט שבמקרה הצורך יהיה אפשר להעמיק מכרה עד קילומטר וחצי. ואולם ההוצאה שתידרש לשם כך היא עניין לגמרי אחר. עלות הפיר גדלה בשיעור הרבה יותר גבוה מעומקו; השפעתה של הכבדת העלות הזאת אי אפשר להעריך בבטחון, שכן החפירה הראשונה לעומק לעולם כרוכה בסיכון שלא יימצא שם מה שמצפים לו, ורק אחרי שמגיעים לשכבה משתלמת יכולים לדעת בכמה חפירות נסיון היה צורך, וכדי שהמיזם כולו יניב בסופו של חשבון את הריווח שרק בעבורו סיכנו המשקיעים את כספם הוא יצטרך לכסות גם את מחיר החפירות האלה וגם את הריבית שנגררת אחרי השקעת הכסף.

עוד היו מי שלא טרחו להמציא טיעונים נגד ג׳בונז אלא הסתפקו בהמצאת דברים מופרכים ומגוחכים שלא כתבם כלל ובמתיחת ביקורת קטלנית עליו על שכביכול כתב אותם.

בספרו כתב הפורפסור ג׳בונז שאין חומר בערה הקרוב להשתוות לפחם ליצירת חום, ועל ידי זה גם כח הנעה, ואין סיכוי למצוא לו תחליף. בהקדמתו למהדורה השניה הוא מצטט פרופסור אחר, טינדול[122] שמו, לאמור:

„אינני רואה באופק מציאת תחליף לפחם כמקור לכח מניע.[123] נכון שיש לנו הרוחות והנהרות

---

122 https://he.wikipedia.org/wiki/ג׳ון_טינדל

123 בארות נפט באיים הבריטיים או בסביבתם לא היו בזמן ג׳בונז, לכן הוא מתיחס לנפט כמחליף־פחם אפשרי כיסוד לעליונות בריטית בביטול. כבר היתה בימיו טכניקה לייצר מפחם חומר בערה בצורת נוזל וגז, וגם היה למוצרים האלה ביקוש גדל והולך לשימושים מיוחדים, אבל התמרה כמובן איננה מגדילה את מלאי הפחם. שאיבת הנפט

והגאויות שלנו; ויש לנו קרני השמש. אבל אלה משותפים לעולם כולו." [צריך כמובן להוסיף: אם לא יהיה לנו פחם אלא רק מקורות הכח האלה, אז] „לא נוכל לקום נגד אומה שיהיה לה בנוסף על מקורות הכח האלה גם כחו של פחם. אפשר שיהיה לנו על אחת כמה וכמה מכח הגוף והשכל שלהם ועדיין לא נהיה מסוגלים לעמוד על שלנו נגד עם שיהיה לו שפע פחם; ולדעתי לא יהיה לנו שום סיכוי במרוץ נגד אומה שמלבד שפע פחם יהיו לה מרץ ופיקחות דומים לשלנו. אין זה דבר חדש בשבילי להצהיר ולקבוע בהרצאותי לפני קהל שגורלו של העם הזה נתון לא ביד המדינאים שלו אלא ביד הבעלים של הפחם שלו; ושבשעה שהנואמים בפרלמנט אינם מודעים לעובדה זו ניגר מגוף ארצנו דם חייה."

בפרק השמיני מספרו חוזר ג'בונז לעניין הנפט לאמור: בנפט התפתח בשנים האחרונות מסחר נרחב, וממציאים אמריקנים אף הציעו להשתמש בו במכונות קיטור ימיות. אין ספק שהוא עולה על פחם למטרות רבות ושהוא עשוי לתפוס את מקומו. אבל — מהו נפט אלא תמצית הפחם המזוקקת ממנו בחום של כדור הארץ או מלאכותי? מה שמוצאים ממנו בטבע מוגבל הרבה יותר ובטוח הרבה פחות מפחם, מחירו בערך 15 שילינג לטון כבר עכשיו, ובאופן מלאכותי אפשר להשיגו רק על ידי זיקוק של מין פחם ובעלות ניכרת. להרחיב את השימוש בנפט אינו אפוא אלא דרך חדשה להגביר את צריכת הפחם. יותר מסתבר שזו תהיה החמרה בכילוי משתהיה זאת התרופה.

לפני שנים אחדות סקר Rembrandt Koppelaar[124] באתר „תוף הנפט" <https://www.theoildrum.com/node/8241> את ספר ג'בונז ומה שקרה אחריו עד 2011, וזה תורף דבריו: שיא הפקת הפחם בממלכת אנגליה־ויילז־סקוטלנד־אירלנד המאוחדת בא בשנת 1913. הגורמים [לירידה בהפקה מאז והלאה] היו עלות כריה גדלה, מחדלים בהנהגת חידושים טכניים, הפקת פחם בארצות אחרות בכמויות גדולות ובמחירים יורדים, החלטות מדיניות שנטלו מהפחם כחומר דלק את עדיפותו הכלכלית, רווחים מצטמקים והאטה בצמיחה הכלכלית בבריטניה ביחד עם מלחמת העולם. ההשפעה ההרסנית על הכלכלה הבריטית של התחלת סוף הפחם היתה פחות חמורה ופחות מיידית משחזה ג'בונז, מפני שכבר התחילו עד אז להתגלות ולהיות מנוצלים שדות נפט שסיפקו לתעשיות העולם חומר דלק שכוחו כל כך מרוכז עד שיש הגיון כלכלי בהובלתו אל בתי החרושת הקיימים יותר מבבניית יש מאין תשתית תעשייתית במקום שבו שואבים אותו, ובזכות הדלק היביל החדש יכלה התעשיה הבריטית להתייעל ולשרוד.

השטח הסגול בתרשים שבסמוך מראה את צריכת הפחם בממלכה המאוחדת משנת 1830

הטבעי מהאדמה היתה אז עדיין תופעה נקודתית במקומות מעטים בעולם ועדיין לא הומצאו מנועי השריפה הפנימית הזקוקים לפעולתם דווקא לתזקיקי נפט ואשר השימוש הנפוץ בהם בגלל יעילותם העדיפה על מכונות הקיטור המריץ את החיפושים אחר נפט.

124 דף ביתו: https://peakoil.nl/

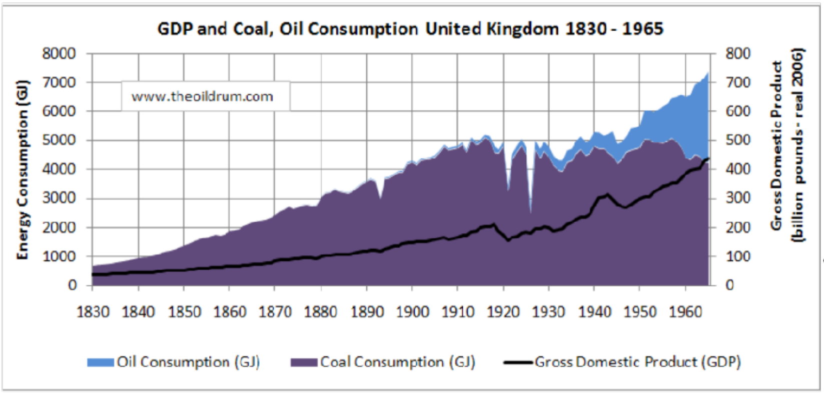

בקצה השמאלי עד 1965 בימין, השטח הכחול הוא צריכת הנפט[125] והקו השחור הוא התוצר הלאומי הגולמי.

חדי־עין אפשר שראו ששיא הצריכה היה לא ערב מלחמת העולם אלא בסופה, כלומר מעט מאוחר יותר משיא הכריה. בתרשים שלמטה[126] רואים את עקומות הפקת הפחם בשנים 1815 עד 2005 — העליונה של הממלכה הבריטית, האמצעית של גרמניה והתחתונה של יפן.

קופלאר אמנם נותן הסברים וטעמים לעליות ולירידות העיקריות בבריטניה — כניסת יצואניות חדשות לשוק, חולשות המשק המקומי בכלל וענף הפחם בפרט, קשורות לזה שביתות כורים גדולות, אחרי המלחמה העולמית השניה מאמץ ממשלתי (כושל ויקר) להחיות את הפחם הביתי בהשקעות עידודים וסיועים על חשבון משלמי המסים, זמינות גוברת של נפט — לאמור שמהלך ההתפתחות לא היה צפוי ומוכרח מראש על ידי הנתונים הגיאולוגיים שניתח ג'בונז. אבל רואים שגם שם וגם ביפן ובגרמניה המהלך היה באופן כללי: עליה בהפקה עד רמת השיא, וירידה משם עד לשארית שולית, ולא — למשל — ירידה עמוקה וממושכת ואחר כך שיא גבוה יותר מהראשון, או התמדה ארוכה באותה רמת הפקה בלי סוף נראה לעין או עד הפסקה פתאום.

הערכתו של ג'בונז, שהכריה בארצו תגיע לשיאה בתוך פחות ממאה שנה ואחר כך תרד ותדעך, היתה בנויה על הנחה שהיא תוסיף לגדול כמו שגדלה בשנים שלפניו בשיעור 3.5% בשנה ושהתשומות המתייקרות עם העמקת המכרות מעבר לקילומטר תייקרנה את הפחם עד שלא יהיה עוד כלכלי להשתמש בו.

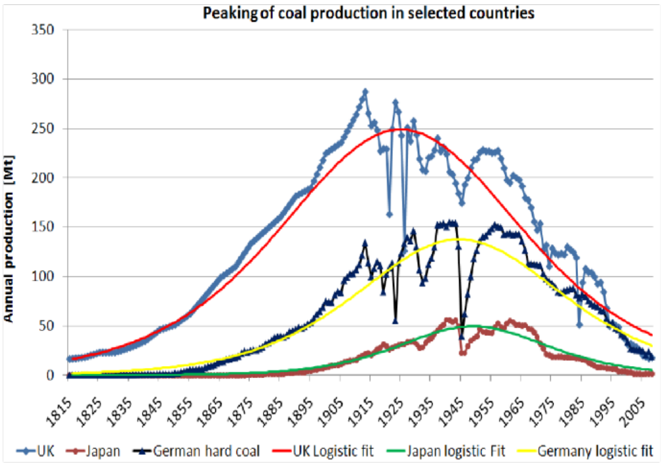

בפועל עלתה התפוקה פחות מהה משהניח ג'בונז.

הקו המתעקם כלפי מעלה בציור שבסמוך הוא נתונים שהיו ביד ג'בונז, ומימיו (נקודת התפצלות

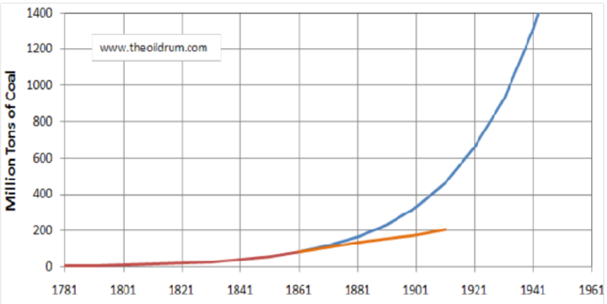

125 כאשר שטח שוה מבטא לא משקל או נפח שוה אלא כח־חימום שוה.

126 מובא אצל קופלאר ממאמרם של Mikael Höök ו־Kjell Aleklett מאוניברסיטת אופסלה בשודיה <http://www.fysast.uu.se/ges> ו־Werner Zittel ו־Jörg Schindler מבלבקן טכניקת מערכות (Bölkow Systemtechnik GmbH) בגרמניה: <http://www.lbst.de/> Global coal production outlooks based on a logistic model משנת 2010.

הכחול מהאדום) והלאה חישובו־קדימה, מה שהיה באמת הוא הקו התחתון הכמעט־ישר. הספר[127] שממנו מביא קופלאר את התרשים יצא לאור ב־1988, אבל התרשים נעשה כנראה מוקדם יותר. אין דבר: הרי אנחנו רואים בתרשים של הק־שינדלר־ציטל־אלקלט שהבאתי לעיל בסמוך שמקצה הקו והלאה עלתה הכריה רק מעט עד השיא, ולא בקפיצה. מי שאיננו מורגל בהסתכלות בתרשימים עלול אולי להתבלבל מקנה־המידה האנכי השונה של שני הציורים; כדי ליישר את ההבנה תמיד כדאי לקרוא את המספרים אפילו שהם קטנים ואפילו שהם בצד.

כשמסתכלים במהלך הכללי של עקומות ההפקה משמאל לימין רואים שלכולן — אחרי ביטול הירידות החדות עם חזרות מהירות לרמה הכללית, שיש להן הסבר פשוט בשביתות ובמלחמות — צורה דומה של גבשושית העולה בתחילה מתון ואחר כך תלול יותר ושוב יותר מתון עד השיא, ומשם היא משתפלת במהלך כעין העליה.

עקומה דומה מצא הכימאי האיטלקי אוגו ברדי[128] גם בציד הלוויתנים במאה התשע־עשרה. במאה הזאת החלו אוכלוסי הארצות המיתעשות להתרבות ולהצטופף בערים ולעבוד ולהיות ערים בלי קשר הדוק כמו שהיה בימי קדם למהלך השמש בשמים, והחל הביקוש למאור ביתי לגדול. עץ ופחם לא היו מוצלחים כדלק למאור, הפקת גז מפחם הונהגה רק לקראת מחצית המאה והגז העירוני במקומות רבים לא היה זמין, ונורת החשמל של אדיסון אמנם הומצאה ב־1879 אך נפוצה כמקור האור הרגיל בבתים רק עשרות שנים יותר מאוחר. את הבתים היו מאירים בנרות חלב מסריחים ומלכלכים, ואם בעשירות — בנרות שעוה יקרים; וביקוש רב היה לדלק־למאור נוזלי נטול ריח שבער בלהבה צלולה ולא מפייחת, וחומר כזה היו מפיקים מלווייתנים.

כמו שפחם האבן היה מוכר והיו כורים ושורפים אותו עידן ועידנים לפני המהפכה התעשייתית, אבל משהחלה זו עלתה ורבתה כריית הפחם עד שלעומת המצב החדש כל מה שהופק ונצרך לפני העידן החדש היה כאין, ככה גם ציד הלויתנים שהתפתח במאה התשע־עשרה גימד כל מה שהיה לפניו.

תמונת־הוואי כללית ופרטים רבים של אופן הציד בצלצל וחנית והתכת שומן הגוף על סיפון האניות הייחודיות במסעיהן סביב העולם באלף יום זכורים לקוראי ספרות העולם מאגדת מובי דיק שכתב הרמן מלויל, שהיה בעצמו צייד־לויתנים בשנות הארבעים, סמוך לשיא שיגשוג התעשיה הזאת. מספרים וסיכומים ימצא הקורא בספרו של סטארבוק על תולדות דיג הלויתנים האמריקני[129], שיצא לאור כשכבר לא

---

127 Brian R. Mitchell מאת British Historical Statistics

128 בראשונה כנראה במאמר (Energy Prices and Resource Depletion: Lessons from the Case of Whaling in the Nineteenth Century <https://myslu.stlawu.edu/~grepicky/energy/articles/Energy%20Prices%20and%20Resource%20Depleation.pdf>) שראה אור ב־Energy Sources, חלק B 2:297–304 בשנת 2007 Copyright © Taylor & Francis Group, LLC. כאן אני מביא מהפרק החמישי של ספרו The Limits to Growth Revisited שיצא בהוצאת Springer ב־2011, קופירייט של המחבר Ugo Bardi <**ugo.bardi@unifi.it**>.

129 Alexander Starbuck, History of the American Whale Fishery (1878) <https://ia600200.us.archive.org/35/items/historyofamerica00star/historyofamerica00star.pdf>.

נותר הרבה מהענף הזה של שוד משאבי הים. נצודו בימים ההם חמישה או יותר מינים שונים של לויתנים, אבל רוב השלל היה משני המינים שנעיין בהם כאן: הראשתן והבלנה (הגרנלנדית ואחרות). מלבד השמן הניב הציד מוצרים נוספים, החשוב בהם מזיפות, אשר המקום שאלה תפסו בתעשיה של אותו זמן ממלא כיום הפלסטיק על מגוון תמחוייו. ציד הלויתנים שחודש במאה העשרים השתמש באמצעים אחרים והיה מכוון למינים אחרים ולחומרים אחרים; אפשר אפוא לראות בציד של המאה התשע־עשרה מחזור שלם של ניצול משאב מתכלה מתחילתו ועד סופו.

שיא התפוקה היה בערך באמצע המאה — קרוב ל־15 מיליון גלונים (כמעט 56800 מטר מעוקבים) בשנה אחת.

הנקודות בעקומה התחתונה הן כמויות שנתיות (באלפי גלונים) של שמני שני המינים. הגבשושית הרציפה היא המהלך „בעיקרון" (בלי לשים לב לתנודות ה„מקריות"), כמו שראינו לעיל בתרשימים של כריית הפחם.

קל מאד להבין מדוע לא היתה התפוקה בשיאה מיד מההתחלה: רק אחרי שחזרו האניות הראשונות ומכרו שללן, יכלו בעליהן להיווכח שיש ביקוש לעוד וליותר ולהשקיע את רווחיהם בבניית עוד אניות וציודן ולשכור צוותים נוספים להפליג בהן, ורק אחרי שהסחורה הגיעה לעוד חנויות יכלו עוד ועוד בעלי בתים להיווכח שהיא טובה ולדרוש ממנה עוד, באופן שהציד הגדיל את השוק והשוק המריץ את הציד.

שאלה אחרת היא, אחרי שהשלל הגיע לשיא, מדוע לא המשיכו לצוד אותה כמות שנה אחר

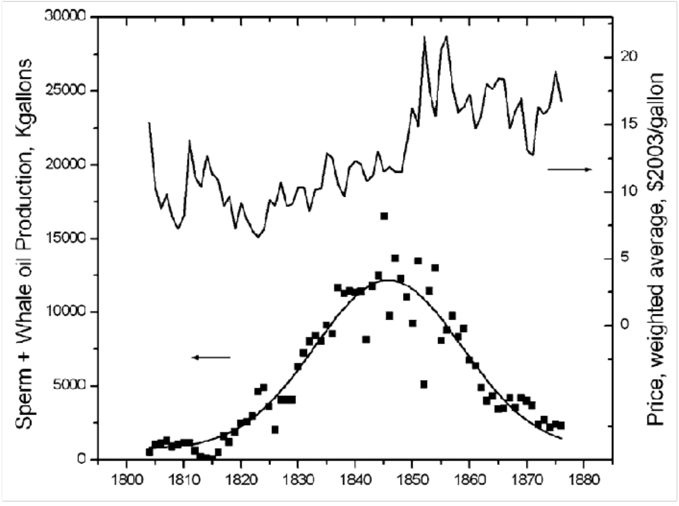

שנה, או אף יותר ממנה? שמא נחלש הביקוש וירדו המחירים? או אולי נשברו יותר מדי אניות, או המלחים פנו לעיסוקים חדשים?

המחירים (מתוקנים לפי האינפלציה, כלומר ביחידות בעלות כח־קניה שווה לאורך כל התקופה) מוצגים בתרשים דלעיל בקו המזגזג שמעל לגבשושית החלקה. אין שם ירידה שגוררת אחריה צימצום התפוקה, אלא אדרבה עליית מדרגה אחרי התחלת הצימצום בהיצע. גם לא נראה שנחסכו מאמצים לספק את הביקוש ולהרויח את המחירים הטובים. בצמד התרשימים פה העליון

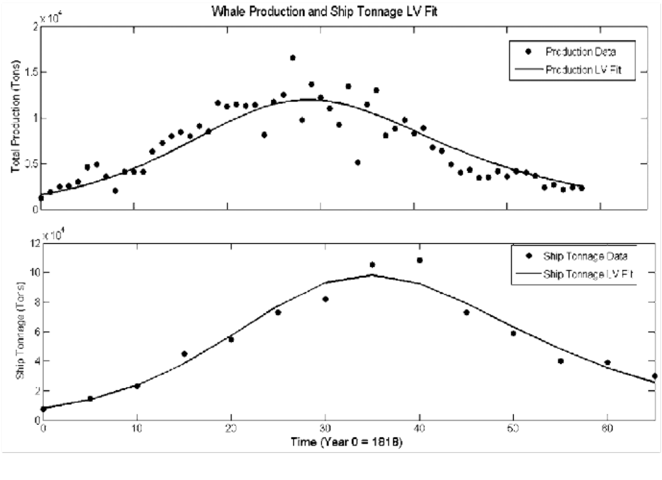

שם המחבר כשם הקצין הראשון בצוות של רב החובל אחאב. אמנם את הלה ראה ישמעאל המספר טובע עם כל האניה פקווד, אבל הרי היה זה במים שאין להם סוף.

הוא שוב של כמות השלל והתחתון הוא של תפוסת האניות שהיו רודפות אחריו. רואים שצי הציד עוד הוסיף לגדול כשתפוקת השלל כבר היתה בירידה.

אז אם היה עדיין כדאי לתפוס לויתנים, וגם כלים ואנשים לא היו חסרים (וגם המכשירים נעשו חזקים ומשוכללים יותר, כפי שרואים מהשוואת הציורים בספר סטארבוק עם מה שמשתקף מספר מובי דיק) למה צדו פחות ופחות? התשובה המתבקשת היא שהלויתנים נעשו נדירים יותר ויותר קשה היה למצוא אותם. גם על זה מספר ספר סטארבוק: כמובן לא על מספרי אוכלוסיה, אבל על כך שבשטחי הדיג הישנים כבר לא מצאו כלום ונאלצו לתור את ימי הקרח בצפון ובדרום, שהמסעות התארכו והתרבו המקרים שאניות חזרו ריקות למחצה או לגמרי — או שלא חזרו בכלל: כגון ב־1871, כשרוב צי ציד הלויתנים נלכד בקרח הצפוני ואבד.[130]

ויש לעיין בעקומת המחירים המזגזגת ולשאול מדוע לא העלה הביקוש שלא פחת ביחד עם ההיצע המצטמק ותשומות ההפקה התופחות — את מחירי מוצרי הלויתנים למעלה למעלה? לזה נראית התשובה שמחירים בשמים לא ימצאו קונים על הארץ. מי שיתבקשו לבחור בין לחם ונר יעדיפו רובם לאכול ארוחת ערב בחושך ולא לשבת רעבים באור. מסתבר ביותר שבשנים האחרונות של ציד הלויתנים היו עסקי הציד עובדים בהפסד, והוסיפו לפעול רק מפני שחיסול העסק היה פירושו הפסד מיידי ודאי, ואילו גרירתו הלאה בהפסד השאירה פתח לתקוה שהמזל יחזור וישתפר, וההפסד היותר גדול שכמובן בא בסוף לא היה ידוע בוודאות מראש.

מה שהתקבל מכל מקום היתה ירידה בתפוקה לא בנפילה פתאום אלא בדעיכה משתפלת, בדומה למה שראינו אצל כריית הפחם בארצות השונות. בגדול ובערך מתאים המהלך הזה למה שחישב עוד לפני כתשעים שנה המתימטיקאי ופיסיקאי ויטו וולטרה[131] על האיזון שיווצר במערכת חיה פשוטה שיש בה רק שני משתנים המשפיעים זה על זה — נגיד למשל, ארנבות ושועלים. מזון הארנבות, נניח לשם פישוט, מצוי כל הזמן בשפע כל כמה שצריכים.

הארנבות חיות עד שמתות מזקנה או שטורף אותן שועל. השועלים אוכלים רק ארנבות ומתים רק מזקנה או מרעב. אפשר על כן לחשב כמה שנים חיה ארנבת ממוצעת וכמה בנים ובנות היא מעמידה בחייה ומה יהיה לפי זה שיעור ההתרבות השנתי אם לא תיטרף אף ארנבת אחת, וכמה שנים חי שועל ממוצע וכמה יוליד בחייו ומה יהיה שיעור התרבות השועלים בכל שנה אם לא יחסר להם מזון; אבל מה יקרה לשועלים אם הארנבות תתרבינה לא ריבוי שלוח־רסן,

130 זה מצאתי במאמר של James Coleman שפורסם ב־1995 על ידי חברת Amoco בטקסט The American Whale Oil Industry: A Look Back to the Future of the American Petroleum Industry? ברדי מציין שקולמן היה הראשון שכתב על הקבלה בין לויתנים לנפט, אלא שהוא לא פיתח את הרעיון באופן שעשו ברדי ושותפיו.

131 Vito Volterra (ראה https://he.wikipedia.org/wiki/ויטו_וולטרה), Variazioni e fluttuazioni del numero d'individui in specie animali conviventi (לקוראי איטלקית: https://www.liberliber.it/mediateca/libri/v/volterra/variazioni_e_fluttuazioni/pdf/volterra_variazioni_e_fluttuazioni.pdf), מעמ' 21 והלאה: § 2. – Due specie una delle quali si nutre dell'altra.
(המשך בהערה הבאה)

sailing from American ports—Continued.

Whaling-ground.	Date—Of sailing.	Date—Of arrival.	Result of voyage. Sperm-oil.	Whale-oil.	Whalebone.	Remarks.
			Bbls.	*Bbls.*	*Lbs.*	
Pacific Ocean ..	Oct. 30	May 7, 1850	2,000	150	.....	
Atlantic	Apr. 12	Oct. 6, 1848	300	....	......	Sent home 95 sperm; withdrawn 1848.
Pacific Ocean ..	Sept. 2	Apr. 8, 1850	90[illegible]	......	......	
N. W. Coast....	Sept. 2	Apr. 21, 1850	60	3,000	30,000	
North Atlantic	Feb. 11	Aug. 26, 1847	300	......	......	
Atlantic	Feb. 1	Sept. 24, 1847	24[illegible]	......	.....	
North Atlantic.	Mar. 13	July 14, 1847	120	8	......	Sailed again September 6, 1847, for Straits Belle Isle; returned July 4, 1848, with 90 barrels sperm.
Atlantic	....	May —, 1848	14[illegible]	.....	......	Withdrawn 1848
....do	....	Oct. 12, 1848	41[illegible]	.....	......	
....do	Apr. 13	Oct. 22, 1847	10[illegible]	60	......	
....do	Mar. 28	Oct. 25, 1847	11[illegible]	......	.....	
....do	Feb. 17	Aug. 15, 1847	210	10	......	
....do	Apr. 1	May 13, 1848	200	10	.....	
N. W. Coast...	Nov. 17	Mar. 17, 1850	200	2,800	34,000	Lost 100 barrels whale in a heavy gale on the passage home.
Atlantic	Nov. 5	....	.....	.....	....	Sold to Westport 1848, and returned to that port.
Pacific Ocean ..	Nov. 16	....	......	.....	....	Burned at sea June 10, 1848. Crew landed at St. Martha Grande after being 10 days in their boats without provisions, during which time two died; sent home 1,500 pounds bone.
N. W. Coast....	July 10	Feb. 11, 1850	6[illegible]	3,400	20,00[illegible]	Sold for California 1850; sent home 99 sperm, 14,000 bone.
Pacific Ocean ..	Dec. 19	July 31, 1852	205	.....	....	Captain Luce and 5 men massacred by natives of Mackill's Island January, 1851; sold to Bristol for Cuba trade, 1852; sold to Boston 1853; shipped oil to London.
....do	Dec. 22	June 26, 1848	900	300	....	
N. W. Coast....	Nov. 29	May 8, 1851	16[illegible]	2,78[illegible]	29,10[illegible]	Withdrawn 1852.
Atlantic	Oct. 23	Aug. 21, 1847	250	30	....	Bought from Barnstable 1847; sailed again October 23, 1847. and arrived at New Bedford October 21, 1848, with 30 barrels sperm.
....	Aug. 16	....	......	....	...	Lost at Fayal September 23, 1847.
N. W. Coast...	June 24	Apr. 25, 1849	30[illegible]	3,000	30,00[illegible]	
Indian Ocean ..	July 1	July 27, 1849	....	80[illegible]	7,000	
Crozettes	Sept. 6	July 7, 1849	2[illegible]	1,67[illegible]	13,00[illegible]	
....do	Sept. 29	Mar. 29, 1850	250	500	4,00[illegible]	Thomas White, second mate, died September 30, 1849.
South Pacific...	Sept. 30	Apr. 21, 1849	.....	4,200	50,000	
Indian and N.W	Aug. 3	Feb. 15, 1850	8[illegible]	3,400	4,000	Sent home 52 sperm, 18,680 pounds bone.
Desolation Isld	Aug. 11	May 2, 1849	......	200	....	Added 1847.
Indian Ocean ..	June 2	Aug. 20, 1849	1[illegible]	1,600	......	Sent home 9 casks sperm, 14,500 pounds bone.
....do	June 2	Mar. 16, 1850	....	2,300	25,000	Sent home 11,000 pounds bone.
Desolation Isld.	July 21	June 3, 1849	....	3,600	...	Withdrawn for California 1849.
Indian Ocean ..	July 13	Apr. 27, 1849	......	2,100	21,000	
Desolation Isld.	Sept. 23	June 26, 1849	....	3,700	......	Bought from Bristol 1847.

הימני מצמד עמודים מספר סטארבוק (ראה הערה 129)

כותרות העמודות משמאל לימין: שטח הדיג —

תאריך הפלגה — תאריך הגעה — כמות שמן ראשתן — כמות שמן בלנה — כמות מזיפות — הערות

Table showing returns of whaling-vessels

Name of vessel.	Class.	Tonnage.	Captain.	Managing owner or agent.
1847.				
Edgartown, Mass.—Continued.				
Vineyard	Ship	381	——— Coon	Benjamin Worth
Vesta	Brig	150	——— Mayhew	do
Holmes's Hole, Mass.				
Malta	Bark	150	——— Cromwell	Thomas Barrows
Ocmulgee	Ship	458	——— Manter	Thomas Bradley
Provincetown, Mass.				
Belle Isle	Schooner	104	——— Cook	Parker Cook
Cadmus	Brig	136	——— Nickerson	Samuel Soper
Council	Schooner	105	——— Genn	Howe & Lord
Edwin	do	100	——— Nickerson	R. L. Thatcher
Fairy	Bark	186	——— Cook	Ebenezer Cook
John Adams	Schooner	110	——— Turner	R. L. Thatcher
Louisa	do	98		Samuel Cook
Rienzi	do	115	——— Young	A. Cook
Samuel Cook	Brig	140		
Wareham, Mass.				
G. Washington	Ship	374	——— Gibbs	S. C. Gibbs
Fall River, Mass.				
Leonidas	Brig	128	——— Cornell	Nathan Durfee
Providence, R. I.				
Cassander	Ship	299	——— Winslow	Nathaniel F. Potter
Richmond	Bark	343	E. A. Swift	Pearce & Bullock
Warren, R. I.				
Boy	Ship	252	Obed Luce	John R. Wheaton
Franklin	Bark	240	——— Barton	Samuel Barton
Warren	Ship	383	——— Evans	Joseph Smith
Yarmouth, Mass.				
March	Brig	90	——— Wood	Silas Baker
Mystic, Conn.				
Antarctic	Ship		——— Kenney	
Alibree	Bark	378	——— Hull	I. & W. P. Randall
Congress	do	280	——— Taylor	do
Coriolanus	Ship	268	——— Maginly	Charles Mallory
Leander	Bark	213	——— Brerieton	do
Cold Spring, N. Y.				
Huntsville	Ship	523	——— Smith	John H. Jones
New London, Conn.				
Alert	Ship	398	——— Green	Williams & Haven
Atlas	Schooner	81	——— Ly n	Perkins & Smith
Blk. Warrior	Bark	231	——— Babcock	Williams & Haven
Bengal	Ship	304	——— Hempsted	Thomas Fitch, 2d
Chas. Carroll	do	412	——— Long	Perkins & Smith
Candace	do	310	——— Hempsted	Williams & Haven
Corinthian	do	505	——— Slate	Perkins & Smith

השמאלי מצמד עמודים מספר סטארבוק (ראה הערה 129)

כותרות העמודות משמאל לימין:

אניות שחזרו לנמל ב־1847: שם האניה — סיווג — תפוסה — רב החובל – בעלים מנהל או סוכן

אלא רק ריבוי־טבעי־מינוס־הטריפה?[132] קל להבין שהשועלים יתרבו עד שיטרפו יותר ארנבות משתיוולדנה, ואחרי שתתמעטנה הארנבות יתמעטו גם השועלים עד שכבר לא יהוו הפרעה גדולה להתרבות חוזרת של הארנבות הנותרות, ומשיחזור שפע הארנבות גם אוכלוסיית השועלים תתאושש, וחוזר חלילה. הנוסחה המתימטית של וולטרה נמצאה אמנם בלתי מתאימה למערכות טבעיות שיש בהן שני משתנים כגון אלה שתיארתי, כי במציאות בטבע לעולם פועלים גורמים נוספים, אבל מקרה אחד מיוחד של הנוסחה מתממש בדוגמות חיות: הוא המקרה של אוכלוסיית־טרף שאיננה מתרבה כלל, או שמתרבה במהירות שאין בה ממש לעומת מהירות הטריפה — כגון מחצבים, או לויתנים.

במקרה המיוחד הזה המשוואות של וולטרה פשוטות:

$$R' = -k_1CR \qquad\qquad C' = k_2CR - k_3C$$

— כאשר R הוא כמות המחצב בפרק הזמן הנוכחי ואילו 'R הוא כמות אותו מחצב בפרק הזמן הבא, C הוא ההון (מכשירים, צוותים, מתקני עיבוד וכיו"ב) הפעיל בניצול המחצב בפרק הנוכחי ו־'C בפרק הבא. K_1 הוא מספר קבוע המבטא את היחס שבו ממעטת הפעלת ההון מהמלאי של המחצב. אומרת אפוא המשואה הראשונה שבהינתן שכיחות־מחצב מסוימת (הנגזרת מכמותו) והפעלת־הון מסוימת בפרק זמן אחד יהיה בתחילת פרק הזמן הבא מלאי המחצב קטן מהקודם בשיעור k_1. המשואה השניה אומרת שהפעלת ההון מצד אחד מכלה את ההון בשיעור k_3, אך כנגד זה הפקת המחצב מגדילה את ההון בשיעור התלוי בכמות המחצב, כאשר k_2 הוא היחס המספרי.

ובכן, כאשר הציבו ברדי ושותפו לאבאקי את הנתונים של סטארבוק לגבי החצי הראשון של עקומת שמן הלויתנים (R במשוואה) והתאימו את הערכים המספריים של הקבועים k לנתונים באופן שהמחצית הראשונה של העקומה תלך בין הנקודות כרשום לעיל, נמצא שגם המחצית השניה הלכה כמו שמצויר, ועם אותם ערכים של k התקבלה גם העקומה השניה של גודל צי הדיג, המייצגת את C, כמו שהראינו למעלה.

אומרים בשם חכם אחד שנון, שכחתי מי, שמי שקנה פטיש רואה כל הבעיות בעולם כמסמרים. לפי זה לא ייפלא שהפרופסור ברדי מצא את השתפלות הדעיכה של עקומת כילוי המשאבים גם במקרים נוספים.

במאמר שפורסם באתר „תוף הנפט"[133] סקרו ברדי ושותפו פאגאני נתוני הפקה של 57 מחצבים שונים מרשות הסקר הגיאולוגי של

132 (המשך מההערה הקודמת) בעברית זה נמצא מסוכם ב־ https://he.wikipedia.org/wiki/משוואות_לוטקה-וולטרה. אבל מתימטיקה צריך להבין על כל פנים כדי לקרוא את זה. כבר הראה צ׳רזל הול במאמרו An assessment of several of the historically most influential theoretical models used in ecology and of the data provided in their support (מעמ׳ 11 בקובץ https://www.esf.edu/efb/hall/pdfs/Hall1988_ecologyModelling.pdf והלאה) שבנוסחה של וולטרה אי אפשר לנבא מה יקרה במציאות לאוכלוסיה ממשית בטבע.

133 <https://www.researchgate.net/publication/298624513_Bardi_U_and_Pagani_M_Peak_Minerals_2007_The_Oil_Drum_Europe>

ארה״ב USGS ומצאו מתוכם **11** שתפוקתם העולמית כבר עברה את השיא.

הנה העקומה של כספית

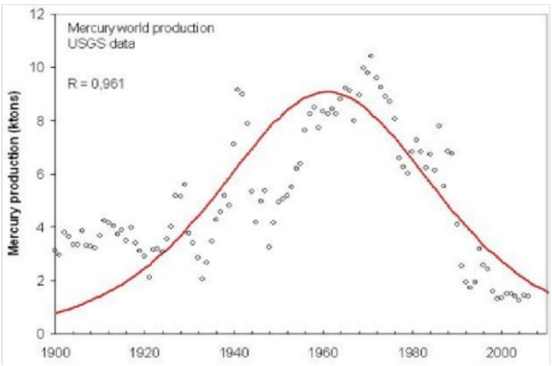

ושל עופרת

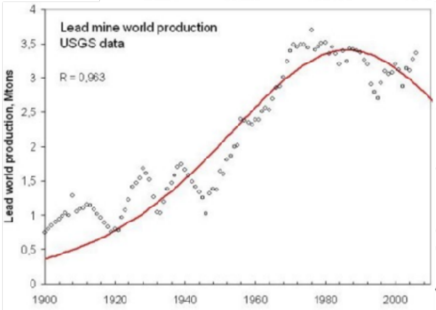

אני בתור הדיוט לא כל כך משתכנע מהאיבחון לגבי זירקוניום

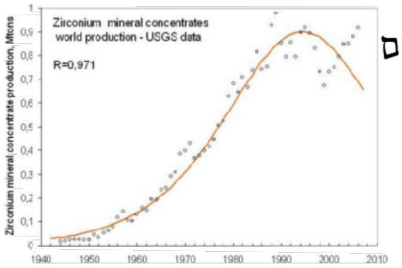

— אבל אצל סלניום

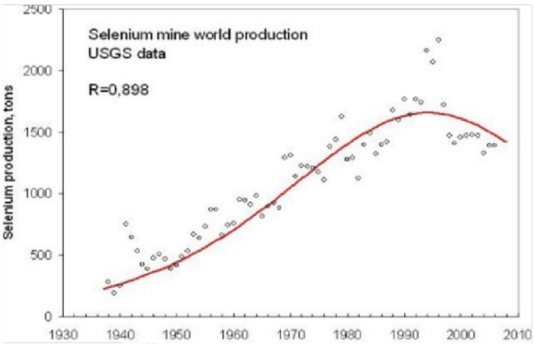

וגליום

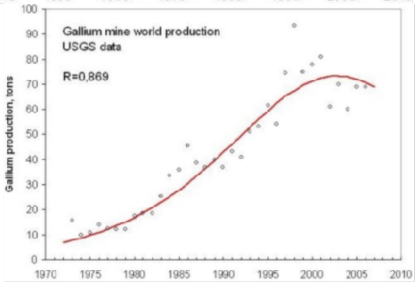

דומה שאין העקומה אונסת את שורת הנקודות. אם על עופרת וכספית אפשר לשער שאילו רצו יכלו להפיק מהן יותר אלא שהתאמצו למצוא להן תחליפים לפי שהן רעילות, רחוקה השערה כזאת לגבי סלניום וגליום ששתיהן חשובות בתעשיית המוליכים־למחצה, מיני חומרים שהביקוש להן כל הזמן רק עולה.[134]

אחרי כל הדוגמות האלה כבר לא ייפלא שגיאולוג־נפט אחד מפורסם בעל נטיה למתימטיקה שיער, כבר לפני שעקומת ההפקה שהוא דן בה הגיעה לשיא, שהשיא יבוא כחמש עשרה שנה אחרי כתיבת תחזיתו ואחריו תהיה ירידה כדמות פעמון כעין מה שראינו כבר, ולא נופתע ללמוד שאחר כך התאמתה התחזית.

מריון קינג הברט[135] היה יועץ גיאולוגי ראשי לחברת הנפט של. הוא הרצה בכינוס האביב (7 עד 9 במרץ 1956) של מחוז הדרום אגף ייצור בסן אנטוניו שבטקסס על כח הגרעין[136] והדלקים הנכרים[137]. מי שלא הבין מתוך הכותרת מה מגמת ההרצאה מוזמן לקרוא אותה עד סופה, זה לא הרבה, רק 57 עמודים בכתב מכונה מרווח עם הרבה איורים. חסרי סבלנות יכולים להתחיל בעמוד 28 (הוא עמ׳ 39 בקובץ שקישרתי אליו), המתחיל „לבסוף ישנה האפשרות להשיג אנרגיה

134 מחצבים אחרים שהפקתם העולמית כבר עברה את השיא הם טלוריום (1984), קדמיום (1989), אשלג (1989), זרחה (1989), תאליום (1995) ורניום (1998). ברדי\ פאגאני מביאים אותם בטבלה אך אינם מראים את עקומות ההפקה שלהם.

135 ראה https://ecowiki.org.il/wiki/מ._קינג_האברט

136 ראה על זה https://ecowiki.org.il/wiki/כור_גרעיני

137 Nuclear Energy and the Fossil Fuels < http://www.hubbertpeak.com/Hubbert/1956/1956.pdf >

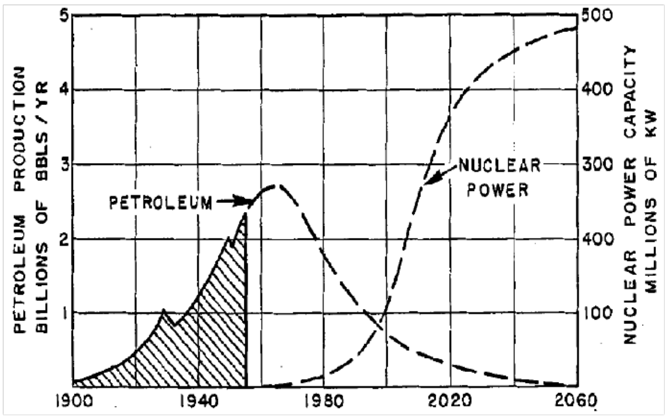

לתעשיה ממקורות גרעיניים שאותם אנחנו מציעים עתה לבחון." בקיצור, כמו שג'בונז צפה את סוף העליונות האנגלית בגמר עדיפות הגישה של אנגליה לפחם, ככה צפה הברט שעמדת הבכורה של ארה"ב תתערער כשייגמר הנפט באמריקה, אך שלא כמו לג'בונז היתה להברט הצעה לפתרון סופי לכל דאגה: רשת כורי־דגירה[138] פרושה על הארץ. שני תרשימים מוצגים בסוף החוברת — האחד מראה בשטח המקווקו את הנפט שהופק ב־48 המדינות הרצופות של ארה"ב עד אותו זמן (מיליארדי חביות בשנה) ובהמשכו ימינה את מה שלדעת הברט יופק שם בהמשך, וההר המתחיל לגדול מקו־ההווה וימינה הוא כושר ייצור החשמל (מיליוני קילווט) בכורים גרעיניים, אם ישמעו מיד

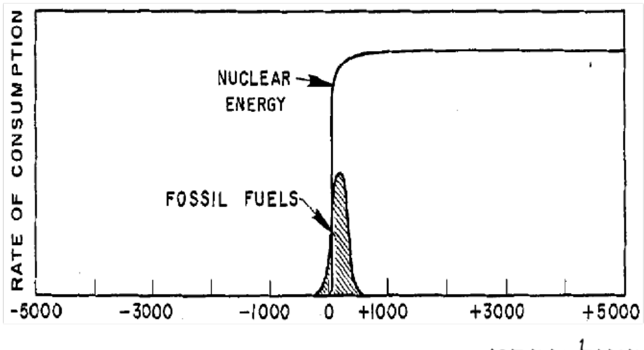

בקול הברט.

התרשים האחרון מראה את זמינות האנרגיה מהדלקים הנכרים המקובלים ומכורים גרעיניים חמשת אלפי שנה אחורה וקדימה.

אין לדרוש דיוק מתימטי מנבואות, במיוחד כשמדובר על עתיד. אבל משני ציורים המוצגים ביחד באותו עמוד היה אפשר לבקש שלא יראה האחד עליה הדרגתית מקו האפס משעת שיא תפוקת הנפט והלאה והאחר קפיצת מדרגה מיידית שמגיעה לרום רמת השיא עוד לפני שמתחילה הירידה בהפקת הנפט.

החלק של נבואת אמת בהרצאה של הברט היה קרוב יותר לזמנו שלו ולתחום המומחיות שלו. בתרשים שבסמוך רואים את הנפט שהופק בארה"ב היבשתית הרציפה (כלומר בלי אלסקה והוואי) מתחילת השאיבה שם ועד הברט, במיליארדי חביות. מי שיטרח למדוד ולחשב את השטח שבין העקומה ובין הציר האופקי ימצא שמתוך כל הנפט הגולמי שנשאב למן שנת 1860 נשאבה המחצית הראשונה בשמונים שנה והמחצית השניה בשש עשרה. אחרי שיישאב כל מה שיש באדמה ולא נצליח להוציא עוד נדע כמה בסך הכל שאבנו, ואז גם נדע באיזו שנה

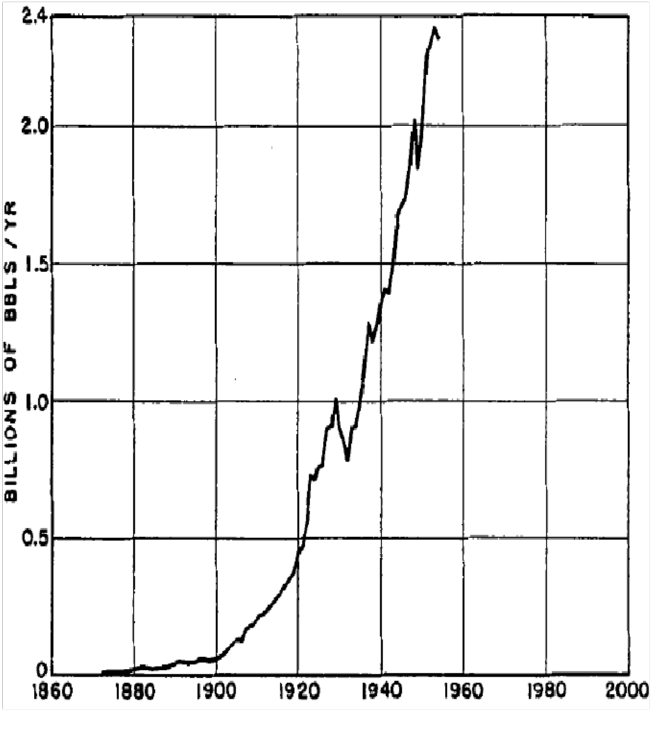

138 https://he.wikipedia.org/wiki/כור_תרבית

שאבנו יותר מבכל האחרות ומתי הגענו למחצית הכמות ההתחלתית. האם אפשר לדעת משהו מאלה כבר לפני הסוף?

מה שבטוח הוא שכל עקומת הפקה מתחילה באפס (לפני שמתחילה ההפקה) ומסתיימת באפס (כשכבר אין הפקה), ובין ההתחלה והסוף יש לפחות גבשושית אחת. הברט מסביר מדוע במדינת אילינוי היו (עד זמנו) שתי גבשושיות. בשיטות גילוי הנפט שעמדו לרשות המחפשים בשנות ה־1900 נמצאו כמה שדות, והגבשושית הראשונה משקפת את השאיבה מהן. באמצע שנות השלושים חיפשו בשיטה חדשה ומצאו שדות נוספים והתחילו לשאוב מהם את הגבשושית השניה. הערכת הגיאולוגים באותם ימים היתה שבהמשך יגלה סיבוב שלישי של חיפושים מאגרים נוספים, עד שבסך הכל יופקו מאילינוי בערך 4 מיליארד חביות; לא מסתבר שיהיה עוד מה לגלות בסיבוב חיפושים רביעי. הערכת הברט לפי זה היה ששיא השאיבה באילינוי כבר נמצא אחריו ובשנים הבאות יופק, בקצב איטי יותר, לא הרבה יותר ממה שהופק עד זמנו.

והנה[139] עקומת השאיבה של אילינוי עד ארבעים שנה אחרי הברט:

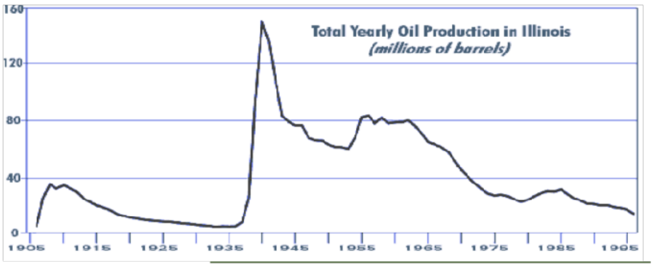

הברט מפרט ממצאי הערכות אחדות, חלקן חופפות על ידי גורמים שונים המגיעים לאותן תוצאות, של עתודות נפט בעולם ובאמריקה, ומסיק שכנראה היתה הכמות ההתחלתית של נפט גולמי באמריקה כמאה וחמישים מיליארד חביות שמהן כבר נשאבו 52 וחצי מיליארד עד סוף 1955. אם נכונה ההערכה הזאת ואם נכונה גם כן ההערכה שאחרי השיא התפוקה תיפסק

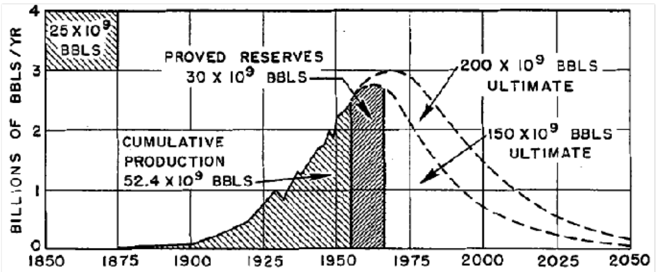

לא פתאום בבת אחת אלא תקטן בהדרגה, אז תגיע פיסגת הגבשושית בציור 21 המפורסם של הברט בערך ב־1965, אבל אפשר שהערכת המלאי הבלתי ידוע עדיין היתה זהירה מדי ובאמת היתה הכמות ההתחלתית לא 150 אלא (נגיד, למשל) 200 מיליארד חביות, ואז הפיסגה תתאחר בכמה שנים.

כל זה, מזכיר הברט, בהנחה שלא מונהגות שיטות יעילות יותר מהקיימות בהפקת הנפט. שיטות כאלה, גם אחרי שהן כבר הומצאו לעולם, רק שנים אחר כך נמצאות מקובלות כ„מה שכולם עושים". שינוי כזה לא נצפה באופן בימי הברט — ואכן שיא תפוקת הנפט על יבשת אמריקה אירע בתחילת שנות השבעים, ומיד אחר כך באה סגירת הברזים הערבית בעקבות מלחמת יום כיפור ועמה מחסור שהמחיש גם למדושני אמריקה מה זה להיות תלוי במשאב שאין להשיגו.

139 מתוך https://www.isgs.illinois.edu/outreach/geology-resources/history-oil-and-gas-production-illinois. נתונים עדכאניים ראה https://ycharts.com/indicators/illinois_crude_oil_production.

בעצם אין שום דבר מדויק בחישוב מועד השיא המבוסס על הערכה מאד בערך בלי יסוד מוצק של ממש של כמה יש באדמה ועל הנחה די שרירותית של דפוס התפתחות הצריכה. וכנגד זה, להתנגדות שקמה להברט מיד לא היה בסיס רציני יותר; היא נבעה בעיקרה מהסלידה מעצם הרעיון שלחגיגת הצריכה יהיה אי־פעם סוף — ועוד די בקרוב. אחרי שהשיגו עליו, התאמץ הברט לגייס לטובתו ראיה נוספת מהשטח, והיא זו: שכל מה שרוצים לשאוב צריכים לפני כן למצוא, ומאחר שלעולם יש שיהוי מגילוי מאגר הנפט עד ניצולו בפועל, אפשר לדעת מה יופק בקרוב על פי מה שנמצא עד לא מזמן. בדו״ח[140] משנת 1962 על משאבי אנרגיה כתב הברט:

באומדן שלנו את עתודות הנפט של ארה״ב נשתמש במפורש רק בשתי סדרות הסטטיסטיקה האמינות ביותר שקיימות בענף הנפט: (1) כמות הנפט הגולמי המופק בארה״ב בכל שנה, שלגביה יש נתונים שנתיים מאז 1860, ו־(2) הערכות העתודות המוכחות בארה״ב שנעשו מאז 1937 בידי הוועדה לעתודות נפט של מכון הנפט האמריקני.

ומה הן עתודות מוכחות? הוועדה המודיעה עליהן משננת לקוראי דו״חותיה את ההגדרה שהשתמשה בה בדו״ח מרץ 1962 לאמור „אותן כמויות של נפט גולמי שהמידע הגיאולוגי וההנדסי מראה מעבר לספק סביר שאפשר להפיקן בעתיד מתוך מאגר נפט בתנאים הכלכליים והתפעוליים הקיימים, על פי שיפוט טכני טהור בלי השפעה מודעת של מגמות מדיניות כגון שימור או נכונות לצפות שהכל יהיה טוב." (יש דברים הנקראים „צפויים בהסתברות סבירה" או „אפשריים", אך באלה אין לנו עסק.) אמנם נכללים בהערכת העתודות גם שטחים שעדיין אינם קדוחים, אבל רק המקומות הסמוכים לשטחים שכבר פותחו ושלגבי פיתוחם בהמשך אין ספק מעשי. יוצאים מהכלל הזה מקומות שלפי ידיעה והבנה טובה של המבנה הגיאולוגי רצוף תחתם מאגר הנפט שבחלקים אחרים שלו כבר יש קידוחים.

עוד מוסיף הדו״ח שאיננו כולל בתוך העתודות את מה שעתיד לצאת רק באמצעים מיוחדים כגון החדרת נוזלים בלחץ וכדומה.

כל אחד מהדו״חות השנתיים כולל:

1. אומדן העתודות המוכחות בסוף השנה הקודמת.
2. שינויים בעתודות המוכחות בגלל הגדלות ובדיקות חוזרות שנעשו בשנה הנוכחית (זו שהדו"ח מתיחס אליה).
3. עתודות מוכחות שנתגלו בשדות חדשים ובבארות חדשות שנפתחו בשדות ישנים במשך השנה הנוכחית.
4. הפקה במשך השנה הנוכחית.
5. עתודות מוכחות נכון ליום האחרון בשנה הנוכחית. (= סכום הסעיפים 1 + 2 + 3 פחות סעיף 4).

140 http://www.hubbertpeak.com/hubbert/energyresources.pdf.
המסמך הזה הוגש לנשיא קנדי, על פי דרישתו, ביחד עם עוד שישה (על משאבים מתחדשים, על משאבי מים, על מחצבים, על משאבים ימיים, על משאבי סביבה, ועל היבטים חברתיים וכלכליים של משאבי טבע). בהיותו מכוון לקורא שאיננו מקצוען בתחומים הנסקרים הוא מהווה מבוא נאה לנושא, נגיש לכל שוחר־דעת קורא אנגלית בעל השכלה כללית.

6. שינויים בעתודות בשנה הנוכחית (= סעיף 5 פחות סעיף 1).

כמות השינויים עקב הגדלות ובדיקות חוזרות (סעיף 2) גדולה בכל שנה 6 או 7 מונים מתוספת העתודות עקב גילויים חדשים (סעיף 3).

לשם המחשה נדמה לנו שדה נפט שנתגלה בשנה *X*. נניח שסוף השדה הזה להניב 100 מיליון חביות. נניח שבשנת גילוי השדה נקדחו רק 5 בארות. אומדן העתודות המוכחות ייראה אולי ככה:

עתודות מוכחות שנוספו בגלל הגדלות ובדיקות חוזרות: אין

עתודות עקב גילויים חדשים: 150,000 חביות

אחר כך במשך שנים אחדות תיראינה תוספות ניכרות עקב הגדלות ובדיקות חוזרות, אך לא כלום בזכות גילויים חדשים. לבסוף, בהתקרב השדה לריקונו הגמור, יתמעטו השינויים עקב הגדלות ובדיקות חוזרות ובסופו של דבר יגיעו לאפס.

הכמות המצטברת מכל ההוספות השנתיות האלה מסתכמת בסוף בסך כל הכמות שסופה היה להישאב מאותו שדה. אולם אפשר שהסך הסופי הזה יוודע רק אחרי 30 או 40 שנה משנתגלה השדה, ורק אז הוא יעמוד על 100 מיליון החביות שהנחנו לצורך ההמחשה, כי רק אחרי שקודחים עוד בארות ומתחילים לשאוב מהן יכולים לשער בבטחון כמה עוד נותר בכל אחת מהן.

כמו בשדה יחידי, כן גם בערכים המקובצים מכל השדות של המדינה יש ערך אחד המבטא את כל מה שנרשם באותה שנה כ„מופק" מכולם ביחד, אחד שמבטא כל מה ש„נתגלה" ואחד שנרשם כ„עתודה מוכחת", וכן Q_D (הצטברות כל מה שנתגלה עד עכשיו) = Q_P (הצטברות כל מה שהופק עד עכשיו) + Q_R (כל העתודות המוכחות שנרשמו עד עכשיו).

לכל פרק זמן אפשר לחשב את ההפרש בין כל אחד משלושת הערכים האלה בתחילת הפרק ובין אותו ערך בסוף הפרק, ולגבי פרקי זמן בני אותו אורך אפשר להשוות את ההפרשים ולראות אם השינוי מואץ, מואט או נשאר בעינו.

מהלך השתנות שלושת הערכים יהיה בערך ככה: ההפקה המצטברת מתחילה בקטן, כשהיא מצליחה ונקדחות עוד ועוד בארות היא גדלה יותר מהר, כשכבר כל השדה מחורר ושואבים מכל הקידוחים כבר את השאריות היא מצטמצמת, ובסוף מופסקת ההפקה — הכמות המצטברת הגיעה לגודלה הסופי. העתודה המוכחת גדלה במקביל עם פתיחת הבארות, בתחילה לאט ואחר כך במהירות, אך בהתמעטות הקידוחים החדשות והתקדמות השאיבה מהקיימות כמובן מצטמצמת הכמות של מה שידוע שעודנו באדמה, עד שבמיצוי כל מה שהיה אפשר להפיקו היא מגיעה לאפס.

הואיל וכל מה שנרשם כעתודה ואחר כך הופק בהכרח קודם כל נתגלה, הערך של הגילויים המצטברים עד נקודת הזמן צריך ללכת בעקומה כעין זו של ההפקה, אבל בהפרש זמן לפניה.

על פי השיקולים העקרוניים האלה ובשילוב מספרים אמיתיים שכבר התקבלו מהשטח צייר הברט עקומה אידיאלית־מופשטת של מהלך

שאיבת הנפט הגולמי בארה״ב היבשתית „בגדול". „באופן עקרוני". ההפשטה שבציור מבוארת ואינה מוסתרת במלל של המאמר, אך איננה מצויינת בכיתוב של הציור עצמו. שם[141] כתוב „ערכים מצטברים של גילויים מוכחים והפקה ועתודות מוכחות של שמן גולמי ארה״ב". מהתחלת השמאל וכל זמן שיש נתונים מהשטח, הקו המייצג את הנתונים רציף; המהלך המשוער (על פי השיקולים המבוארים במלל המאמר) משם והלאה מצויר מקווקו.

פרט אחד רואה מיד כל מי שמתבונן בציור. מעל תיבת YEARS שבתחתית הציור יש משמאל מספר השנה 1960 וימינה משם המספר 1975. הדו״ח הוגש ב־1962 ואי אפשר שהיו נתונים מהשטח מזמן מאוחר יותר. מן הדין היה הקו הרציף השמאלי צריך להיפסק אצל חוד החץ שבפחות ממחצית הגובה שכתוב אצלו CUMULUATIVE PROVED DISCOVERIES, כלומר גילויים מוכחים במצטבר, או מעט לפני החוד הזה; ובהתאם היה הקו הימני הקרוי CUMULATIVE PRODUCTION (הפקה מצטברת) צריך לעבור לקיווקוו אצל חוד החץ ולא כמו שרואים בתמונה.

נתנקה לשעה קלה מהנפט ונעבור לזכרונות נעורים חביבים — רחמנות על בעלי הילדות העשוקה שלא זכו להיות טנקיסטים בסיני ז״ל.

כשיורים פגז לכיוון פנוי ממכשולים, הקליע עף כמה קילומטרים ובסוף נופל. מסלול התעופה שלו נקבע על ידי גורמים ראשיים שונים.

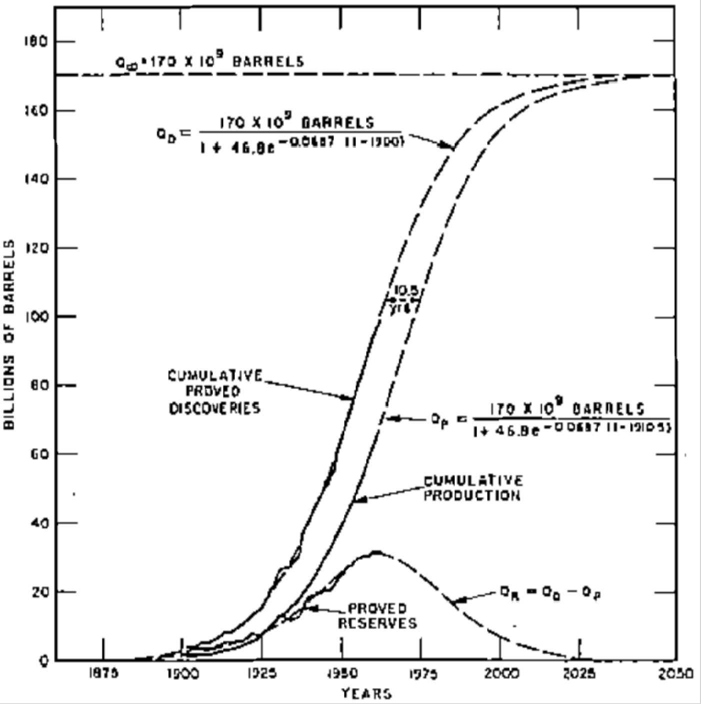

הראשון מהם הוא דחיפת הנפץ שהפגז מקבל בהתחלה. אילו זה היה המשפיע היחידי ושום דבר לא היה מפריע, היה הקליע עף בכיוון שהתותח מצביע אליו בלי כל שינוי במהירותו ובכיוונו עד עולם. הגורם השני הוא משיכתם ההדדית של הקליע וכדור הארץ. אילו היה זה המשפיע העיקרי, היה הקליע נופל ישר למטה בצאתו מלוע התותח. גורם שלישי לצורת המסלול הוא החיכוך בין האויר ובין הקליע. אילולא הגורם הזה היה הקליע נוחת בסוף באותה זוית ובאותה מהירות שבהן יצא מהקנה; בפועל דומה המסלול לסילון מים היוצא מצינור גינה, אשר עליו פועלים אותם כוחות עיקריים.

בגלל השפעתם המשולבת של כחות הכבידה והחיכוך אי אפשר לקלוע למטרה שאיננה ממש קרובה בכיוון קנה היריה הישר אליה בקו ראיה, אלא כדי לפצות על המשיכה כלפי מטה חייבים לתת לקנה זוית הגבהה שתהיה גדולה יותר ככל שהטווח יהיה גדול יותר והקליע איטי יותר. לכאורה, אם חישבנו נכון את הכחות הפועלים, ומדדנו נכון את הטווח, וכיוונו בדיוק למטרה, הפגז צריך להיות בפנים. אבל בפועל זה לא

141 תחת תרשים 27 בעמ׳ 60 של המאמר.

תמיד ככה: וזאת מדוע? סיבה אחת היא שיש משתנים בלתי נשלטים ובלתי ידועים מראש בדרך מן הטנק היורה אל המטרה: רוחות מכל מיני כיוונים ובכל מיני עוצמות, חיכוכיות משתנה בגלל אבק מרחף וכדומה, או השפעת קור או חום על מערכות הטנק עצמו. מתוך הנחה שבתוך זמן קצר כזה לא ישתנה מה שהשפיע על מעוף הקליע הראשון עד שנירה פגז נוסף, אם פגענו מימין נזיז את הכיוון מעט שמאלה וכו׳, ויש תרגולות מסודרות איך להשיג מטרה בסדרת יריות בדרך בטוחה ומהירה. וכל אלה ההפרעות המקריות לפי שעה אינן גורעות מתקפות חישוב המסלול הבליסטי על יסוד מהירות הלוע וזוית ההגבהה, אותם כוחות יסודיים שקובעים בעקרון ובאופן כללי את מסלול הפגז, הם גם קובעים את מסלולם של גופים הנעים בחלל, ומזה מאות בשנים רגילים חכמי הכוכבים לחשב על פי נקודות מעטות שנצפה בהן גוף שמימי בזמנים שונים איך הוא יעוף במסלולו בעתיד גם אחר עידן ועידנים, ועל פי הפרעות שנראו במסלוליהם הידועים של גופים ידועים ידעו לאתר את המפריע שלא היה ידוע לפני כן ולחשב כמה הוא כבד שהוא גורם בדיוק הפרעה זו ולא אחרת.

נוסחת החישוב איננה הלכה לניוטון מהר אברסט. היא תוצאה של התבוננות, ניסויים, מדידות, חשיבה וחישובים, שמהם תלמידי פיזיקה מקבלים טעימה מקוצרת בכיתות הנמוכות. וכמובן, גם כשמגלגלים כדורים על שיפועים ומודדים להם זמנים בפרקי דרך קצובים ועורכים טבלאות של מה שיצא, המספרים במקרים רבים אינם בדיוק מה שצריך לצאת לפי הנוסחה. אבל הכל מבינים שקשה לדייק בתצפית ובאחידות כל הנתונים הנכנסים לניסוי, ואילו חזרנו על זה עוד אלף פעמים היה יוצא לנו הממוצע מדויק, וגם ככה זו סטיה לא מספיק רצינית כדי לערער את העקרון... וכל זה נכון ואמת וקיומם של הכוחות המעורבים בעניין ושיעור עצמתם התאמת אין־ספור פעמים מעבר לכל ספק אפילו בלתי־סביר.

ואילו העקומות החלקות המעוגלות של הברט — אינן תוצאה של פעולתם החזקה והקבועה של שנים־שלושה גורמי יסוד בעצמה ידועה, וזיגזוג הנתונים סביב העקומה המוחלקת איננו תוצאה זניחה של גורמים חיצוניים מפריעים שוליים. אמנם נכון שבמקרים לא מעטים הולכת עקומת ההפקה כמו זו של הלויתנים, אבל אין שום כח־טבע ידוע מראש ושאפשר לסמוך עליו להמשך שמכריח אותה ללכת ככה ולא כמו עקומת הנפט באילינוי. מי שמספיק בקי בענייני הנפט והשוק ובפרטים שהשפיעו על החלטות המחפשים והקודחים והמפתחים יוכל להסביר בסוף איך קיבלה עקומת ההפקה את הצורה שקיבלה, כמו שהברט ידע להסביר את שתי הדבשות של עקומת אילינוי שכבר היו בזמנו, אבל קביעת הברט[142] „כל הנתונים הקיימים כעת מצביעים על כך שהגילויים וההפקה של כלל ארה״ב הולכים במחזור גידול יחידי ולא במחזור רב־פעמי כמו מדינת אילינוי שהיו לה שתי פסגות הפקה בהפרש 30 שנה זו מזו" איננה

142 בעמ׳ 54 All present evidence indicates that the U.S. discovery and production is following a single growth cycle, rather than a multiple cycle like the State of Illinois which has two production peaks 30 years apart.

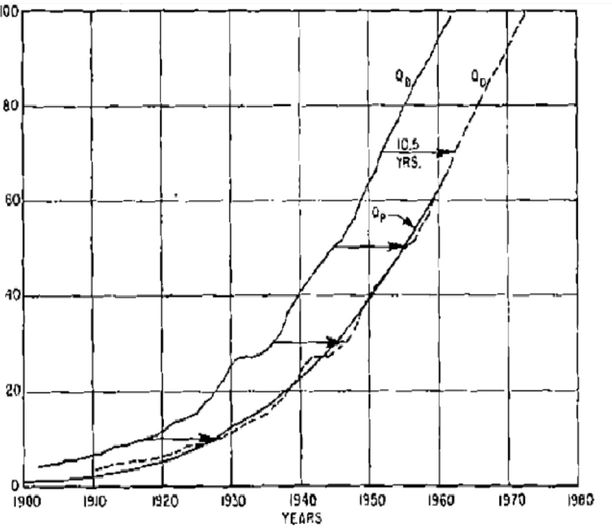

Figure 26. Time Lag Between Cumulative Proved Discoveries and Cumulative Production of U.S. Crude Oil

אומרת מלה אחת מעבר למה שאמור בה: הנתונים של עכשיו מצביעים על דבשת אחת שתבוא. שתבוא אחריה עוד אחת או שלא תבוא, על זה אין לנתונים של עכשיו מה לומר. מהלך העקומות עד תאריך הדו"ח, גם כפי שהוצגו עד עכשיו מיופות ומוחלקות, אינו מוכיח שהן עתידות ללכת על הקו המקווקו. אין חוקיות ידועה או נטענת המכתיבה להן התעקמויות בזוית זו או אחרת במקום כזה או כזה. צריך לזכור את זה כשחוזרים להמשך טיעונו של הברט.

בציור מוגדל של עקומת הגילויים המוחלקת ועקומת ההפקה המוחלקת מצא הברט את הפרש הזמן בין זו לזו בפרק המהלך הזה: לא 10 שנים ולא 11, אלא 10 וחצי בקירוב.[143]

על צורתן הכללית של עקומות הגילויים המצטברים וההפקה המצטברת כותב הברט ש„תופעות צמיחה כגון אלה המתחילות לאט, מאיצות בהדרגה ולבסוף מגיעות לרמת סוף — אומרים עליהן שהן הולכות לפי עקומת צמיחה לוגיסטית ומתארת אותן משוואה אמפירית..."[144] יפה הביטוי אומרים עליהם, בבחינת המפורסמות אינן צריכות ראיה. התואר אמפירי של המשואה אומר שאיננה נובעת מגורמים ידועים המכריחים את מהלכה, אלא

שהיא תואמת (פחות או יותר בערך, לפעמים מאד מאד בערך) את מהלך הנתונים שנאספו מהשטח. במקרה שלנו ערך הגילויים המצטברים Q_D מתקבל כשמחלקים את סך־כל־מה־שעתיד־להיות־מופק Q_∞ בביטוי „1 ועוד מספר a כפול בסיס הלוגריתמים הטבעיים בחזקה שלילית של מספר b כפול הזמן" — או בקיצור $Q_D = \frac{Q_\infty}{1 + ae^{-bt}}$.

הערכים המספריים של מספר a ומספר b צריך להציב ככה שצורת העקומה תהיה תואמת קו ההולך בין הערכים שנמצאו בפועל. אבל לפני כן יש בעיה קטנה: איך נדע גודלה של Q_∞ לפני שהגענו אליה? ואם אכן מצאנו את Q_∞ בלהטוטים האלגבראיים שמציגם הברט ואני משמיטים כאן, אין לנו אלא לגרוע ממנה את Q_P (מה שהפקנו עד עכשיו) וממילא נדע כמה נותר?

עוד יותר גדלה פליאתנו בראותנו העקומות לא בצורתן המוחלקת אלא עם הערכים האמיתיים מהמציאות הממשית, כפי שמראה אותם הברט בעמ׳ 61 שלו. נתוני

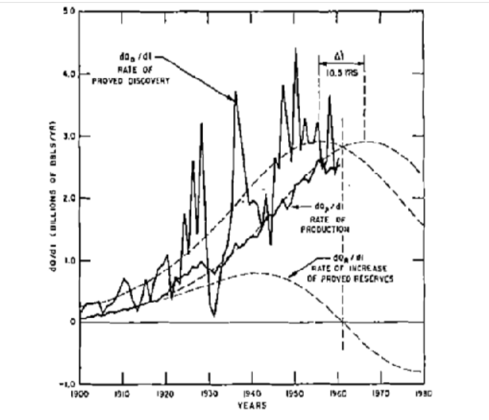

Figure 28. Rates of Discovery, Production and Increase of Proved Reserves of U.S. Crude Oil

143 עמ׳ 57: Ten years is too small and 11 years is too large; the best fit is at about 10.5 years. Thus, since 1925 cumulative production in the United States has lagged discovery by the nearly constant interval of 10-11 years.

144 Growth phenomena such as those represented by the Q_D and Q_P curves, which start slowly, gradually accelerate, and finally level off to a maximum, are said to follow a logistic growth curve and are describable by an empirical equation of the form... (עמ׳ 57)

ההפקה באמת קרובים למדי לעקומה המוחלקת (פסגתה היא הימנית מהשתים). אבל הזיגזג הפרוע של נתוני הגילויים — פעם כלום, פעם המון, בלי קביעות ובלי מחזוריות — מה מוכיח ש„המהלך האמצעי" שלו דוקא כמו העקומה השמאלית, ושיש לו בכלל „מהלך אמצעי"? השוני בין השינויים המתונים בעקומה האחת ובין הקפיצות באחרת מובן כשמשתחררים מההנחה שחוקיות אחת מושלת בשתיהן ומבינים שההפקה תלויה במערך שלם של כלים ותשתיות שאין בונים וגם אין משביתים אותם בין יום, ואילו הגילוי, בנוסף על רכיב החכמה וההתאמצות יש בו גם חלק למזל, וכמובן גם לתהפוכות השוק העושות למשקיעים חשק לחפש נפט במקום זה או במקום אחר או בכלל לא. ולפיכך, אף על פי שלהמרת הידיעה על הימצאות הנפט במקום להפקתו ולמכירתו קדמה בהכרח הידיעה עצמה, בוודאי אין קשר הכרחי, ועוד פחות מזה הפרש זמן קבוע, בין הגילוי לניצולו המסחרי.

אולם זה מה שעושה הברט. הוא קובע[145] ש„הנתונים מראים בעליל שפיסגת שיעור הגילויים היתה בתחילת שנות ה-1950 או באמצעו". הפסגה של העקומה המוחלקת חלה ב-1956 ופסגת העקומה המוחלקת של ההפקה ב-1966-7.

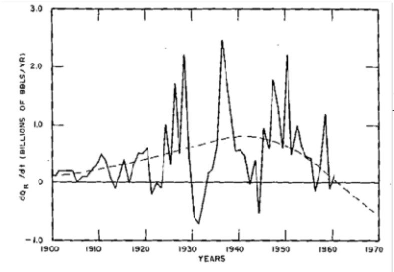

Figure 29. Rate of Increase of Proved Reserves of U.S. Crude Oil

בתחתית התמונה (*Figure 28* שלעיל) מצטנעת עקומה מוחלקת נוספת שלא דיברנו עליה עד כה. היא העקומה של השינוי בגודל העתודות המוכחות, וצורתה הגולמית נראית ב-*Figure 29*.

המקום בצד ימין שבו חותכת העקומה הזאת את קו האפס הוא המקום שבו העתודות כבר אינן גדלות, מפני שמהירות ההפקה עברה את מהירות הגילויים החדשים. לכן אין זה מקרה, אלא רק ניסוח אותו עניין בביטוי שונה, שבציור הקודם העקומות המוחלקות של גילויים והפקה מצטלבות בדיוק מעל נקודת החציה של העקומה התחתונה. ולפי הציור המוחלק של הברט זה קורה בדיוק באמצע הזמן בין שיא הגילויים ושיא ההפקה.

אחרי הצגת הדברים הזאת „קשה להימלט מהמסקנה שתעשיית הנפט בארה"ב קרובה לנקודת אמצע הדרך שלה בחיפושיה אחר נפט

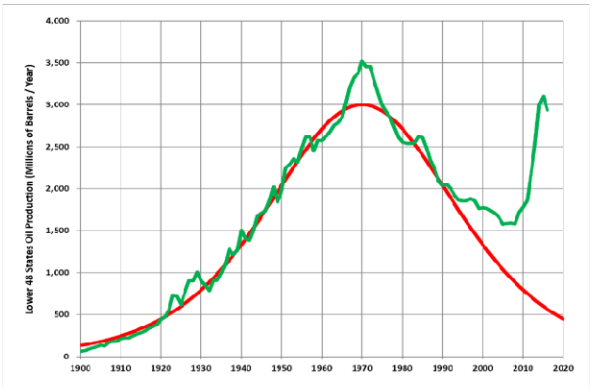

גולמי והפקתו... שיא ההפקה צפוי שיגיע בערך ב-1967 או מוקדם יותר."[146] אלא אם כן ההפקה בשנים האחרונות לא הגיעה לשיא היכולת הטכנית מחמת סיבות חיצוניות, ואז אפשר שהשיא יתאחר בכמה שנים אפילו עד 1975 — „אבל בסקירה הנוכחית איננו עוסקים בריצודים

145 עמ' 61: the data plainly indicate that the peak of the discovery rate occurred in the early or middle 1950's.

146 עמ' 62: it is difficult to escape the conclusion that the petroleum industry in the United States is somewhere near the halfway point in its [63] exploration for and production of crude oil … the peak of production is expected to occur by about 1967 or earlier.

רגעיים משנה לשנה אלא במגמות ארוכות־טווח."[147]

בוויקיפדיה מוצגת התמונה המורכבת מעקומת הברט העגולה מתוך הרצאתו הראשונה ומהנתונים של רשות מידע האנרגיה של ארה"ב כמעט עד מועד הרכבת העקומות (2015). המרשתת מלאה בהתנצחויות על משמעות עליית ההפקה בשנים האחרונות, אחרי שבתחילה המציאות צייתה להברט כל כך יפה. יש המתרצים שהקצה הימני כולל חומרים ושיטות הפקה שהברט בפירוש הוציאם מחישוביו לפי שבתחילת הנפט הם לא היו והוא רצה דוקא נתונים שאפשר לראות מהלכם לאורך שנים ארוכות.[148] נושא הוויכוח העיקרי הוא אם אפשר בכלל וכיצד אפשר להשתמש בשיטת הברט כדי לחזות את שיא תפוקת הנפט העולמית, ובהתאם להשקפות המחברים ההערכות מתנועעות בין שנת 2000 ל־2060, חוץ מאיזו אסכולה שאחרים מכנים אותה הזויה שהנפט מתחדש כל הזמן באדמה במהירות דומה למהירות השאיבה הנוכחית. יש מחלוקות במציאות, המפתיעות הדיוט כמוני, לגבי נתוני יסוד גם מן העבר, ולגבי מהימנות המקורות המוסרים אותם. מכל מקום נראה מוסכם על כולם **ששיא גילוי מאגרי הנפט בעולם היה בשנות השישים** ושכבר שנים ארוכות השאיבה מהירה יותר מהתוספות העתודות החדשות. כמו כן אפשר למצוא כתוב שעוד בשנות הארבעים היתה השקעת מאמץ השוה לחבית אחת של נפט מניבה מלוא מאה חביות, ומקורות אחרים טוענים שכבר שמונים שנה לפני כן היו דרושות שתי חביות למאה. כיוצא בזה אין תמימות דעים לגבי הכמות שמניבה חבית אחת כיום, רק זה ברור ומוסכם שאין המספר גדול יותר מעשרים.[149] משמעות הדבר, שצורת העקומה מטעה, כי אותה כמות נשאבת מימין לשיא כמו בשמאלו איננה מבטאת אותה כמות זמינה לשימוש, אלא די הרבה פחות.

מה שנשאר אחרי כל דיקדוקי הנתונים תיקוני החישובים והתאמות ההשערות הוא המסר היסודי שרבים לא אהבו לשמוע מהברט: שגם ארוחה ממש גדולה [150]

---

147 עמ' 63: irrelevant with respect to the present... analysis, in which only long-term secular changes, rather than the fluctuations which occur from year to year, are the subject of concern.

148 חלק מהחומר מסוכם בקיצור בעברית בוויקיפדיה <https://he.wikipedia.org/wiki/שיא_תפוקת_הנפט>.

149 בספרו על העליה המתונה והנפילה התלולה The Seneca Effect: Why Growth is Slow but Collapse is Rapid (הוצאת שפרינגר (Springer International Publishing AG) 2017) כותב ברדי בעמ' 91 שהמספר נאמד „כיום" בין 10 ו־20 חביות ומציין כמקורות לזה [126] Murphy DJ, Hall CAS. Adjusting the economy to the new energy realities of the second half of the age of oil. Ecol Modell. **2011**;223(1):67–71. doi:10.1016/j.ecolmodel.2011.06.022; ו־[127] Murphy DJ. The implications of the declining energy return on investment of oil production. Philos Trans R Soc London A Math Phys Eng Sci. **2013**;372(2006). doi: 10.1098/rsta.2013.0126.

150 בהסתכלות חודרת: 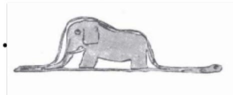.

באחרונה הגיע לידי ספר של ברדי שיצא לאור קודם בגרמנית ושנה אחר כך (2014) בתרגום לאנגלית: Extracted : How the Quest for Mineral Wealth Is Plundering the Planet <https://www.chelseagreen.com/product/extracted/> ובו סקירה מפורטת על מחצבי העולם, על היווצרותם ועל שימושיהם והפקתם בעבר, בהווה ובעתיד הקרוב (כי בעתיד הרחוק הם כבר לא יהיו, כמבואר שם). בתוך הפרק החמישי יש רשימה מאת מרקו פאגאני וסטפאנו קאפוראלי על דגם הברט וכמה הוא מוצלח לתיאור תולדות הפקתם של כל מיני מחצבים שכבר היתה, ולפי זה

סופה להתעכל ואחר כך תשוב הבטן ריקה כמו שהיתה בתחילה.

הכול חשיב

איש היה בארץ איטליה ושמו אורליו פצ׳אי[151]. הוא גדל ולמד בטורינו וקיבל תואר ראשון בכלכלה בהצטיינות שזיכתה אותו במילגה להמשך לימודים בפאריס, ומשם קיבל מימון ומשימה לסיור לימודי בברית המועצות הצעירה. כשחזר לעירו, עטור תארים ומלומד בכמה שפות זרות, מונה לעמדה בכירה בחברת פיאט, אשר מטעמה סייר ב־1935 בסין וקצר הצלחה גדולה למשלחיו. השב״כ של הרודן מוסוליני הציק לו וריגל אחריו — בין אם החשד היה באמת מוצדק מתחילתו ובין אם הצקת השלטון המרידה את פצ׳אי, מכל מקום ב־1944 הוא נעצר והתברר שעד אז היה פועל בחשאי בבריגאדה צדק וחירות. כוחות המשטר עינו אותו וכמעט אף הוציאוהו להורג, אבל כיבוש איטליה בידי בעלות הברית הוציא מטפריהם את פצ׳אי. אחרי המלחמה הוא היה שותף לשיקום ארצו, בין היתר לייסוד חברת התעופה אליטליה, ואחר כך נסע לארכנטינה וייסד שם מפעל פיאט־קונקורד שסיפק מכוניות וטרקטורים לכל דרום אמריקה. כעשר שנים אחרי כן והוא בן חמישים ייסד פצ׳אי חברת ייעוץ שהיתה משותפת לצמרת התעשיה האיטלקית ופעלה בעיקר כמוסד ללא כוונת ריווח לקידומן הכלכלי של ארצות נחשלות. באמצע שנות השישים ניהל פצ׳אי את חברת אוליבטי והנהיג בה כמה שיפורים פורצי־דרך, בין היתר יזם את פיתוח המחשב המשרדי הראשון. אך מכל מה שהשיג מתיקון העולם עדיין לא נחה דעתו עד שהצליח לקבץ לשיחות מדענים ובכירי מנהל מארצות שונות ומרוחקות, ואלה חשבו יחדיו מה אפשר לדעת על מגמת פני העולם כשהוא נוהג כמנהגו ועל המצב שיגיע אליו בעתיד, ומה אפשר אולי לעשות כדי לכוון מהלכו של עולם לעתיד שיהיה נעים יותר מזה שיגיע ממילא, במקרה שימצאו שמה שיגיע אליו עולם שיוסיף לנהוג כמנהגו איננו גן עדן.

כדי להתבונן במנהגו של עולם התבוננות מבוקרת ומדודה, ניתחו חכמי קבוצת החושבים את המערכת העולמית המסובכת לתת־מערכות שהן קצת פחות מסובכות ולתת־תת־מערכות שהן עוד פחות מסובכות ואיתרו לגבי כל אחת מהמערכות מה גורם לשינויים בה ואילו גורמים שאינם בתוכה עשויים להשפיע עליה.

למשל התרבות האוכלוסין — לעיל ברשימה של אזימוב לקחנו אותה כמתרחשת מאליה, אבל אפשר להבחין בתוך התופעה ביסודות מנוגדים זה לזה: בצד אחד הילודה — כמה לידות יחסית למספר הקיים יש בתוך פרק זמן כלשהו, וכמה יהיה המספר הזה יותר גדול כשיגיעו מי שנולדו באותו פרק לגיל המוליד, ולפי זה כמה נוספים יוולדו מהם אז; ולעומת זה כמה מתים בתוך פרק זמן, ובכמה תהיה לפי זה האוכלוסיה מצומקת בפרק הבא. ברור שיש מצבים שבהם שקולה השפעת התמותה כנגד השפעת הילודה, כגון שהן שתיהן גבוהות או נמוכות שתיהן. אחרי

יש לשער שהוא מועיל בחיזוי הפקתם בעתיד. עיין שם!

151 בוויקיפדיה באיטלקית יש לו ערך https://it.wikipedia.org/wiki/Aurelio_Peccei ומשם העתקתי; בעברית לפי שעה לא מצאתי.

שהאנושות היתה מאוזנת למדי במשך אלפי שנים — בילודה גדולה ותמותה גדולה — וגדלה, כשגדלה, רק לאט מאד, ולפעמים באה התגברות זמנית של התמותה ומחקה את כל גידול האוכלוסיה שהיה באחרונה. הנה במאתים השנים האחרונות גדלו מספרי האדם במהירות: מה גרם לזה, ומה יש לצפות איך השפעת הגורם הזה תפעל בהמשך?

אפשר לצייר את ייצור המזון כגורם שהיה מגביל את הריבוי: נולדים היו הרבה, אבל הרבה היו מתים תמיד בגלל חוסר מזון, עד שהוכנסו לשימוש המכונות החקלאיות והשיטות החדישות, הדשנים והרעלים להדברת מזיקים. על המשך יעילותם וזמינותם של אלה — מה אפשר לדעת? הגידול בייצור המזון הושג על ידי הגדלת היבול ביחס לשטח הגידול וגם על ידי הגדלת השטחים המעובדים; מה הסיכוי להשיג באלה גידול נוסף שיזין אוכלוסיה גדלה — או שמא יש לצפות שישוב בעתיד לגדול שיעור המתים ברעב? ואולי לא יהיה צורך בהגדלת היבולים, אחרי שבני אדם יאבדו את החשק להביא לעולם ילדים, ויש ברשותם אמצעים למנוע הפריה או שהמלכות התירה להפיל עוברים ולהרוג תינוקות?

ייצור הכלים בתעשיה תלוי בזמינות פועלים, ואם האוכלוסיה גדלה, יש פועלים הרבה שאפשר להעסיקם, אבל כוח העבודה של אלה מוכפל על ידי מתקנים ומכונות, וכמובן הם צריכים חומרי גלם לעשות מהם כל מה שמייצרים במפעלים. כל כמה שהמפעל ימכור יותר תוצרת, יהיה לו יותר כסף להשקיע במכונות גדולות ומשוכללות יותר, ולקנות יותר חומרי גלם ולמכור עוד יותר ויותר סחורה, והנה לנו מעגל של משוב חיובי הפועל להגדלת הייצור התעשייתי. כנגד זה, מכונה שעובדת הרבה נשחקת מהר, ואם אין מחליפים אותה בהמשך, יקטן כושר הייצור ויתקבל עוד פחות פדיון ממכירות, ועוד יותר מכונות יהיה אי אפשר להחליפן; זה משוב חיובי שפועל בכיוון ההפוך מהקודם. וכמו שהתפתחות גודל האוכלוסיה מתקבלת מהאיזון בין התמותה והילודה, ככה הייצור התעשייתי גדל או קטן לפי מאזן ההשקעות והבליה.

האדמות הראויות לעיבוד חקלאי כבר נמצאו כולן תפוסות לצורך גידול מזון. לפי דו"ח סוכנות האו"מ למזון ולחקלאות מ-1970 כבר אז ברוב אזורי העולם לא היה מקום להוסיף שטחי עיבוד וחלק ממה שכבר החלו לחרוש בו היה מוטב להחזירו

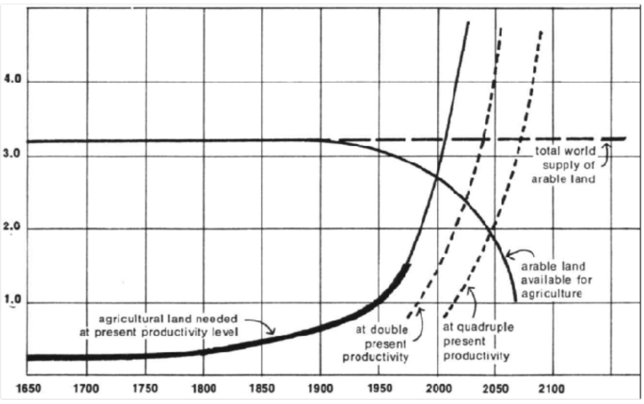

למרעה — כי ניצול-יתר, כידוע, מקלקל את הפוריות לגמרי ולזמן ארוך.

התרשים הבא לקוח מהספר הראשון שפירסמה קבוצת החושבים שהקים פצ'אי.[152] המספרים

152 Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, William W. Behrens III: The Limits to Growth. A Report for THE CLUB OF ROME's Project on the Predicament of Mankind, New York: Universe Books, 1972 - ISBN 0876631650. במרשתת בחינם: http://www.donellameadows.org/wp-content/uploads/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf. סקירה בעברית:

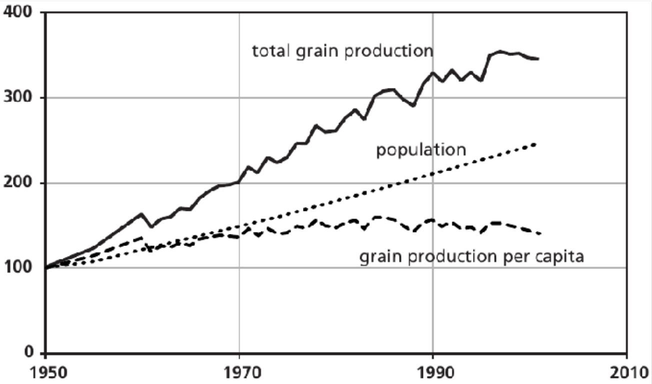

בציר האנכי בצד שמאל הם מיליארדים של עשרות דונם. הקו האופקי מעט למעלה משלושים מיליארדי דונם הוא סך כל שטח האדמות הראויות לעיבוד חקלאי שעל פני כדור הארץ. הקו השמן היוצא מקצה השמאל הוא השטח הנדרש לאספקת מזון לאוכלוסי העולם, לפי רמת פוריות האדמה הממוצעת של 1970 ולפי מספר הנפשות האוכלות עד אז (אם הצריכה הממוצעת העולמית לנפש תישאר במה שמניבים 4 דונם לנפש, ולא תעלה למידת הזללנות הנהוגה בארה"ב, שנזקקת ל-9 דונם לנפש); מאז והלאה מספרי האוכלים עדיין לא ידועים אבל משוערים, וקו הקרקע הנדרשת הופך רזה. מימין לעקומה הרציפה העולה עולות שתי עקומות נוספות: אם (על ידי דישון, השקיה ושאר תחבולות) פוריות האדמה תוכפל ב־2 או ב־4. העקומה המתפצלת מהקו האופקי של סך כל הקרקע הראויה לחקלאות ויורדת ימינה היא השטח שיעמוד בפועל לרשות החקלאות, שכן האדם המתרבה ומצטופף יתפוס בהכרח לשאר צרכי מחייתו חלק מהשטח שייגרע מייצור המזון.

רואים בציור שהאדמה, שבכל אלפי שנות עבודתה היתה תמיד מצויה בשפע, נעשתה באחרונה פתאום נדירה, ושבתוך 30 עד 70 שנה מפירסום הספר יתפתח מחסור עולמי במזון שאין תקוה למילויו.

כעבור כשלושים שנה חזרו בעלי הספר ובחנו מה נשתנה והתחדש בינתים. בעמוד 58 של מהדורת העידכון[153] הם מראים בקו ישר עולה את ריבוי הנפשות משנת 1950 (= מצב 100%) עד 2000 (בערך כפול 2 וחצי), בקו רציף את יבולי הדגנים (מצב 1950= מצב 100%) ובקו מקווקו את ייצור הדגן לנפש — שהוא אמנם גדול ב־2000 בכ־40% ממה שהיה ב־1950 אך את השיא שהיה ב־1985 לא חזר להשיג.[154]

במשך שלושים השנה בין הספר הראשון ובין מהדורת העידכון היקף כלל השטח המעובד נשאר כמו שהיה בערך 15 מיליארד דונם. אבל חלק ניכר מהאדמות האלה איננו מה שהיה בתחילת התקופה, אלא הוכנס לייצור מאז במקום אדמות שאבדו בגלל סחף[155], המלחה[156], עיור ומידבור[157]. בדרך כלל מה שאבד היה משובח יותר ממה שנוסף, כי בגלל טיבה העדיף השתמשו באדמה ההיא ראשונה. עכשיו היא חרבה ולא תחזור לפוריותה עד אחרי שבמשך שנים ארוכות יגדלו עליה צמחים ובעלי חיים של טבע.

https://ecowiki.org.il/wiki/גבולות_לצמיחה_(ספר).
הציור הוא מס׳ 10 בספר ונמצא שם בעמ׳ 50.

153 Donella Meadows, Jørgen Randers, Dennis Meadows: Limits to Growth. The 30-Year Update, London/Sterling, VA: Earthscan, 2005 - ISBN-10: 1-84407-144-8 / ISBN-13: 978-1-84407-144-9.

154 מקורות הנתונים בתרשים הקטן: Production Yearbook (Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, various years); UN Food and Agriculture Organization FAOSTAT on-line database http://apps.fao.org/ (accessed 1/25/02); World Population Data Sheet (Washington, DC: Population Reference Bureau) http://www.prb.org (accessed in various years).

155 מה זה? ראה https://ecowiki.org.il/wiki/בליית_קרקע.

156 ראה https://ecowiki.org.il/wiki/המלחת_קרקעות.

157 ראה עליו https://ecowiki.org.il/wiki/מדבור.

נשובה לתרשים של מלאי הקרקעות ונלמד ממנו לקח נוסף. להנחות כאלה או אחרות לגבי המספרים המוחלטים אין חשיבות רבה מול תהליך של גדילה מעריכית. נניח שלא צריך שום שטח נוסף בשביל בני האדם הנוספים — שהם יגורו בקומות נוספות על גבי בתים קיימים ויסעו, הם וכל חפציהם ואספקתם, בשכבת העמסה נוספת על כלי רכב קיימים, וכעזה"ד. במקרה הזה העקומה העולה של אדמה הדרושה לגידול מזונם תפגוש את הקו הישר של האדמה המצויה — כמה יותר מאוחר? אולי אלף שנה? הסתכלו שוב. עשר שנים, זה הכל. והזמן שמרויחה הכפלה נוספת של הפוריות — פחות מזמן הכפלת האוכלוסין. ראינו שהכפלת פוריות האדמה בארבע לא הושגה; אפשר לשכוח שאי־פעם נגיע לכפול־שמונה למהדרין, אפילו נעשה שמיניות באויר. אפילו הגדלת ייצור המזון ב־34% מ־1951 עד 1966 הצריכה הגדלת ההוצאה השנתית על טרקטורים ב־63% ועל דשנים חנקניים ב־146% והגדלת השימוש השנתי בחומרי הדברה ב־300%.[158]

רואים אנחנו שעל אף גזירת **בְּזֵעַת אַפֶּיךָ תֹּאכַל לֶחֶם** מזיעה לבדה עדיין לא יוצא לחם. והוא הדין בכל מיני החומרים והכלים שמייצרת התעשיה: תמיד צריך להתחיל במשהו שכבר קיים, משהו שנכרה מן האדמה או סונן מהמים או נשאב מן האויר. כל החומרים האלה קיימים בעולם בכמות מוגבלת, והפקתם צריכה אמצעים ידועים הקיימים אף הם בכמות מוגבלת כלשהי. בדרך הטבע, כל כמה שגדל הייצור התעשייתי גדל הביקוש לחומרי גלם, וכמובן כל כמה שמפיקים מאלה יותר, נעשית הפקת הנותר מהם קשה יותר ויקרה יותר — כי מה שקל היה למצוא ולקחת אותו, כבר נמצא ונלקח עוד בהתחלה. מלבד המנגנון היסודי הזה הכניס צוות החושבים עוד גורמים נוספים, המשפיעים כל אחד בדרכיו שלו, לנוסחת החישוב המתווה את מהלך הכריה וההתדלדלות של מחצבים בלתי־מתחדשים. מסקנת החישובים היתה זו: שרובם הגדול של החומרים הנצרכים בתעשיה יהיה נדיר מדי ויקר מדי בשביל שימושיו הרגילים כיום — בתוך פחות ממאה שנה — ואם לא יתגלו מרבצים חדשים וגם תפותחנה שיטות יעילות וחסכוניות לכריה ולעיבוד, בתוך זמן הרבה יותר קצר.[159]

החומרים שאנחנו מבקשים להשתמש בהם אנחנו טורחים הרבה לאתרם ולמדוד את כמותם. לחפש ולמדוד את מה שאנחנו שופכים ומשליכים ליבשה ולים ומנדפים לאויר, הרעיון הזה עלה במוחנו רק אחרי שבאפינו עלה ריח הצפיפות שלנו ולמים נהיה טעם מוזר. מעטים מהחומרים שמגיעים לסביבה עקב פעילות האדם להמצאת צרכיו נמדדו עד שנת פירסום הספר, ועד אז — במשך זמן לא רב, ולפי שעה מה שאפשר לומר עליהם היה: 1

158 *Man's Impact on the Global Environment*, Report of the Study of Critical Environmental Problems (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1970), p. 118.

159 ראה טבלה בעמ' 56־60 של הספר ובה נתונים על כמה חומרים שימושיים ויתרת הזמן המשוערת שיהיו זמינים: אלומיניום, כרום, פחם, קובלט, נחושת, זהב, ברזל, עופרת, מנגן, כספית, מוליבדן, גז טבעי, ניקל, נפט, פלטינה, פלדיום, אירידיום, אוסמיום, רודיום, רותניום, כסף, בדיל, טונגסטן, אבץ.

) שהם נעשים כנראה רבי הכמות יותר. (איזו הפתעה) כמו הפעילות המייצרת אותם, בגידול מעריכי (כלומר, הכפלת הכמות אחת לכל כך וכך זמן). 2) אין לנו כמעט התחלה של מושג מה עשוי להיות הגבול העליון של עקומות גידול הזיהום. 3) לגבי רובם: העובדה שהם נפלטים עקב פעילות האדם, ושהם מזיקים, ובאיזה אופן, והנזקים שנגרמו מהזיהום שכבר הספיק להצטבר — כל אלה מתגלים בדרך כלל באיחור גדול, ובהתאם גם הנסיונות לצמצם או להפסיק את פליטת גורמי הנזק על ידי הגבלות ואיסורים באים מאוחר, והשפעתם המצילה, המגינה או המרפאת באה באיחור עוד יותר גדול, ולגבי כל חומר מזיק יש סיכוי שעד שמנסים למנוע נזקו — נזק בלתי הפיך כבר נגרם. 4) מזהמים רבים מזיקים בתחום שלטון הרחוק מאד מזה שפועל בו מי שאחראי לפליטת הזיהום ומשלם בו מסים על רווחי פעילותו.

כמות החומרים המזהמים הנפלטים נגזרת מגודל האוכלוסיה, ממידת התיעוש ומפרטים טכניים התלויים בשינויים שבלי ספק יהיו אך אין לחזותם, על כן כל נוסחה להדמיית עליית הזיהום בעתיד תהיה תוצאה של שילוב בין כמה וכמה השערות והנחות בלתי־בטוחות. ומכל מקום יש מקום להעריך שאם שבעת המיליארדים שיחיו לפי הערכתנו — כתבו החושבים שהושיב פצ'אי — בשנת 2000 ייצרו תוצר גולמי לנפש כמו בני אמריקה כיום יהיה עומס הזיהום הכולל על הסביבה לפחות עשרת מונים מרמתו הנוכחית. האם ריכוז מזהמים כזה יהיה קטלני? איננו יודעים. אבל ידוע בבטחון שיש ריכוז שאי אפשר לחיות בו, והשיטה הבטוחה להגיע אליו היא הגדלה מעריכית של מספר בני האדם ושל הזיהום שגורם כל אחד ואחד.

גודל האוכלוסיה, אמצעי הייצור התעשייתי, ייצור המזון, מחצבים בלתי־מתחדשים וזיהום — כל אחת מחמש התת־מערכות שסקרנו כאן ביעף מסובכת באמת יותר משאפשר לתאר בשתים־שלוש פיסקאות ותלויה בהשפעות־גומלין רבות גם בתוך עצמה וגם בינה ובין תת־המערכות האחרות. אפילו הגורמים הראשיים הידועים רבים ומורכבים יותר מדי כדי לחשוב על כולם כאחד ועל היחסים ביניהם ולחשב בראש חשבון מקורב איך הכל ביחד יתפתח שלב אחר שלב שנים קדימה.

המודל המשולב של כל מנגנוני ההתפתחות השונים שהריצו החושבים במחשב היה בהכרח מופשט־יתר. הם נתנו משל למה שלא יכלו ולא ניסו לעשותו — לספק תחזית מדויקת ומהימנה של מצב האנושות ומשכנה במועד מדויק בעתיד — בניבוי מה יקרה לכדור שייהדף כלפי מעלה. על פי ידיעה כללית במכניקה־של־בית־ספר אפשר לקבוע שהוא יעלה באויר בתחילה במהירות ואחר כך יותר ויותר לאט, עד שיפסיק לעלות ויתחיל לרדת וירד יותר מהר עד שיפגע בקרקע בערך באותה מהירות שבה התחיל את דרכו. כדי לחשב בדיוק מתי בדיוק באיזו נקודה ובאיזו מהירות יפגע הכדור, היינו צריכים לדעת ולקחת בחשבון מידע מדויק על אודות גוף הכדור, הרום מעל פני הים, הרוח, וההאצה ההתחלתית — נתונים שחלקם אין לנו וחלקם אינם חזויים, כגון פריחת עוף במסלול הכדור או משב רוח פתאומי.

אך על כל פנים אנחנו יודעים שהכדור לא יעוף

לכוכבים ולא ייכנס למסלול הקפה וגם לא יבצע לולאות בדרך חזרה. ובכן, חישוב מגמות התהליכים על פני כדור הארץ יהיה בהכרח גס ומוכלל. האוכלוסיה שבמודל החישוב איננה הודים לחוד וקנדים לחוד ואלג׳ירים לחוד אלא מאגר עולמי אחיד של אדמים ממוצעים. המזהם שבמודל איננו דוקא עופרת או דוקא דידיטי אלא מכלול בכמות כוללת של ממוצע־המזהמים. המחצב המתכלה איננו דוקא פחם או דוקא ברזל או נחושת, אלא „מחצב ממוצע". בשביל רמת הפירוט הזאת יש לנו די נתונים ודי כוח־חישוב, ועדיין המודל פשוט דיו כדי להקיפו בהבטה אחת ולהבין עדיין מה בעצם מחשבים שם. התוצאות תהיינה גם הן ברמה של מגמות עולמיות כלליות ולא בגדר תחזית של מחירי השוק ושערי הבורסה במקום ובזמן כלשהו.

גם עם כל הפישוט וההפשטה המודל מורכב למדי. הוא נבנה בארבעה שלבים עיקריים:

1. רוכזו מפי ספרים ומפי סופרים בתחומי מומחיות רבים ברשימה אחת יחסי עילה־עלול החשובים בתוך חמש המערכות ואותרו לולאות המשוב המחזקות והמחלישות. מטרת הצעד הראשון הזה היתה לגלות את מבנה היסוד הבסיסי ביותר שישקף את ההשפעות ההדדיות בין המערכות. סברו צוות החושבים שאחרי שיכירו את המבנה היסודי יוכלו בהמשך להכניס בו שיכלולים ודיוקים שישקפו ידיעה יותר מפורטת.
2. לכל השפעת גורם אחד על גורם אחר ייחסו ערך כמותי מדויק כל כמה שאפשר על פי נתונים עולמיים ומייצגים.
3. תכנית המחשב חישבה את פעולת כל הגורמים הפועלים בבת אחת והתקדמות מצבי המערכת הכוללת עם הזמן. נוסתה הצבת ערכים מספריים שונים לגורמים שונים כדי לבחון איך זה משפיע על כלל המערכת.
4. לבסוף הודמו רעיונות שונים לתיקוני מדיניות לשם שיפור מהלך המערכת.

על כל השלבים חזר הצוות פעמים הרבה, שיפץ ושיכלל על פי מידע שהתחדש. אף על פי כן יש לראות בתוצאות רק התויה כללית של מהלך ההתפתחות: אם בהינתן מאפיינים כאלה תיראה בתת־מערכת זו עליה מתמדת, או ירידה מתמדת, או הגעה לערך מסוים ויציבות אצלו או זיגזוג בסביבתו, או איפיון כללי אחר כיוצא באלה.

לא אנסה כאן להסביר את משמעות כל הסמלים בתרשים שלפנינו בסמוך המציינים גורמים ומשתנים שונים ואופני השפעותיהם, כגון גדלים פיזיים הניתנים למדידה ישירה, שיעורי המשפיעים עליהם , ומשתני עזר המשפיעים על נוסחות השיעורים . השפעות מושהות מסומלות . תנועה ממשית בשטח של בני אדם, טובין, כסף וכל השאר מציין חץ רציף , ואילו חץ מקווקו מורה על קשר סיבתי. עננים 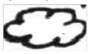 מייצגים מקורות או אתרי היבלעות שאינם חשובים להתנהגות הכללית של מודל המערכת. פרטים יותר מפורטים מבוארים בכיתובי התרשים ובמלל הספר, אבל נוסחות החישוב ושלל הנתונים שנכנסו לחישובים נמסרים לא בו אלא בספר אחר[160] שיצא כשנתיים אחריו אשר לא הצלחתי לשים עליו ידי.

[160] Meadows, Dennis L. et al. Dynamics of Growth in a Finite World. Cambridge: MIT Press (1974). ISBN 0262131420 לסקרן העשיר יש הצעה באמזון https://www.amazon.com/Dynamics-Growth-Finite-Dennis-Meadows/dp/0262131420?SubscriptionId=AKIAILSHYYTFIVPWUY6Q&tag=duckduckgo-d-20&linkCode=xm2&camp=2025&creative=165953&creativeASIN=0262131420 .

יש בין הגדלים המשפיעים כאלה שהשפעתם גדלה ביחס קבוע לגודל המשפיע; רבים אחרים מתנהגים לא ככה. למשל, ברור שיש הבדל גדול — למשל לכושר הריבוי הטבעי, אולי גם לפריון העבודה ולשכיחות ההשכלה והיצירתיות — אם רוב האוכלוסיה משיגה פחות מזון משהיא צריכה לקיומה יום־יום או שכולם אוכלים לשובע, ושוב הבדל ניכר אם רובם שבעים רק מדגנים או שיש להם גם די חלבונים וירקות; אבל אחרי רמת הסף הזאת כבר לא ישנה זה הרבה אם יהיה להם די כל צורכם או שפע כזה שחצי ממנו ייזרק לקומפוסט. מאפייני התנהגות ההשפעה של הגורמים הנסקרים נלקחו בחשבון בנוסחאות החישוב.

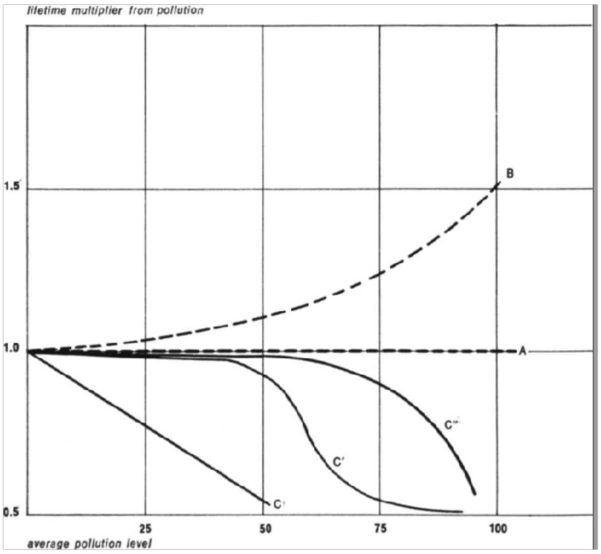

על כמה מהמשתנים לא היה אפשר לקבוע מראש מה תהיה השפעת הגעתם לערכים שעוד לא נמדדו כמוהם במערכות קיימות. מה תהיה, למשל, השפעת החמרת הזיהום מאה מונים משהוא היום על בריאות הציבור ותוחלת החיים? לגבי הגורמים האלה בדקו בהרצות ניסוי של תכנית המחשב כמה תלויה המערכת בכללותה בבחירת אופי כזה או אחר של השפעת השתנות הגורם הנבחן. אם נמצא בניסוי שערך מספרי כזה או אחר משנה הרבה לכלל המערכת, אז במקום הנחה שרירותית של ערך שעשוי להיות במציאות שונה מאד העדיפו שלא להכניס אותו גורם לחישוב; אם לעומת זאת נמצא שהשפעת הגורם על כלל המערכת מתונה, השתדלו לאמוד גודלו אומדן מקורב מושכל. בדוגמה שנקטנו — אופן המהלך של גידול השפעת זיהום הסביבה ביחס להחמרת הזיהום — מראה הציור בממד האנכי את תוחלת החיים אילולא הזיהום ובממד האופקי זיהום גדל והולך משמאל לימין. הקו המקווקו האופקי A מייצג את ההשערה שלזיהום אין שום השפעה, הקו העולה B את ההשערה המופרכת עוד יותר שזיהום מאריך את החיים, ואילו הקווים היורדים מייצגים שלוש אפשרויות שאף אחת מהן לא נראתה מופרכת מראש: C — שהנזק גדל ביחס ישיר קבוע לגידול הזיהום, 'C — שברמות זיהום נמוכות כמעט אין נזק בכלל, אחר כך מחמיר הנזק במהירות אפילו כשהזיהום גדל רק מעט, ומעבר לשיעור נזק מסוים כבר אין כמעט השפעה לתוספת זיהום, ו־"C — שעד רמה חמורה למדי של זיהום יש לגידול הזיהום רק מעט מאד השפעה על תוחלת החיים, אבל כשהזיהום עולה יותר הנזק מוחמר במהירות. בתכנית המחשב גלומה ההנחה "C.

הגיוני לחשוב שמודל, הכולל בתוכו כמה וכמה יסודות מספריים לחישובים שלגביהם אין בטחון אמיתי שהם נכונים, והוא משולב מכל כך הרבה הנחות אומדנים וסברות — יתרחק בתוך כמה מחזורי חישוב מהמציאות שהוא נועד להדמות ואין בו ערך מעשי. כבר הרצות הנסיון הראו שאין

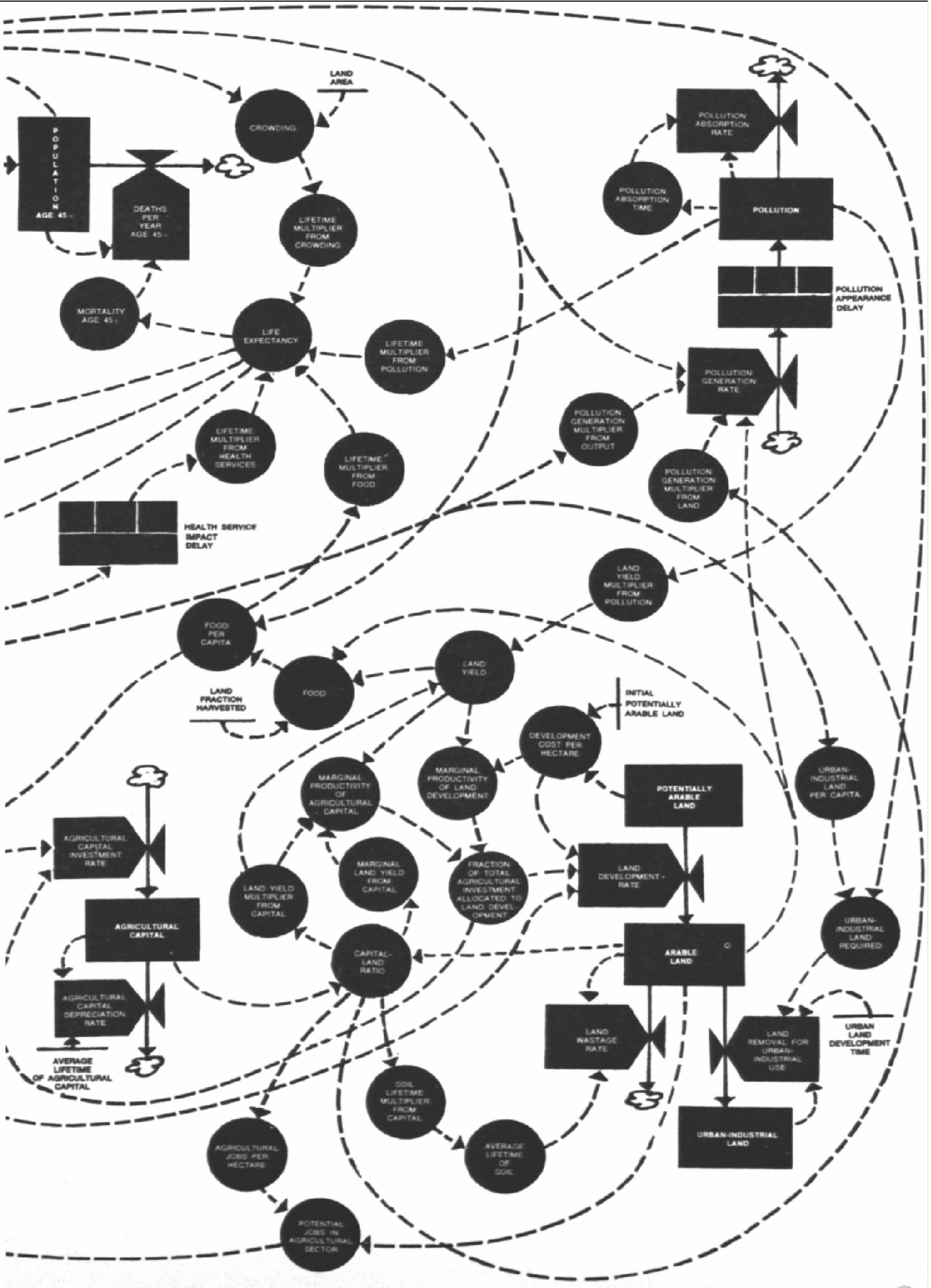
LAND AREA
CROWDING
POPULATION AGE 45+
DEATHS PER YEAR AGE 45+
LIFETIME MULTIPLIER FROM CROWDING
MORTALITY AGE 45+
LIFE EXPECTANCY
LIFETIME MULTIPLIER FROM POLLUTION
LIFETIME MULTIPLIER FROM HEALTH SERVICES
LIFETIME MULTIPLIER FROM FOOD
HEALTH SERVICE IMPACT DELAY
POLLUTION ABSORPTION RATE
POLLUTION ABSORPTION TIME
POLLUTION
POLLUTION APPEARANCE DELAY
POLLUTION GENERATION RATE
POLLUTION GENERATION MULTIPLIER FROM OUTPUT
POLLUTION GENERATION MULTIPLIER FROM LAND
LAND YIELD MULTIPLIER FROM POLLUTION
FOOD PER CAPITA
FOOD
LAND YIELD
LAND FRACTION HARVESTED
INITIAL POTENTIALLY ARABLE LAND
DEVELOPMENT COST PER HECTARE
MARGINAL PRODUCTIVITY OF AGRICULTURAL CAPITAL
MARGINAL PRODUCTIVITY OF LAND DEVELOPMENT
POTENTIALLY ARABLE LAND
URBAN-INDUSTRIAL LAND PER CAPITA
AGRICULTURAL CAPITAL INVESTMENT RATE
MARGINAL LAND YIELD FROM CAPITAL
FRACTION OF TOTAL AGRICULTURAL INVESTMENT ALLOCATED TO LAND DEVELOPMENT
LAND DEVELOPMENT RATE
LAND YIELD MULTIPLIER FROM CAPITAL
AGRICULTURAL CAPITAL
CAPITAL-LAND RATIO
ARABLE LAND
URBAN-INDUSTRIAL LAND REQUIRED
AGRICULTURAL CAPITAL DEPRECIATION RATE
AVERAGE LIFETIME OF AGRICULTURAL CAPITAL
LAND WASTAGE RATE
LAND REMOVAL FOR URBAN-INDUSTRIAL USE
URBAN LAND DEVELOPMENT TIME
SOIL LIFETIME MULTIPLIER FROM CAPITAL
URBAN-INDUSTRIAL LAND
AGRICULTURAL JOBS PER HECTARE
AVERAGE LIFETIME OF SOIL
POTENTIAL JOBS IN AGRICULTURAL SECTOR

Figure 26 THE WORLD MODEL

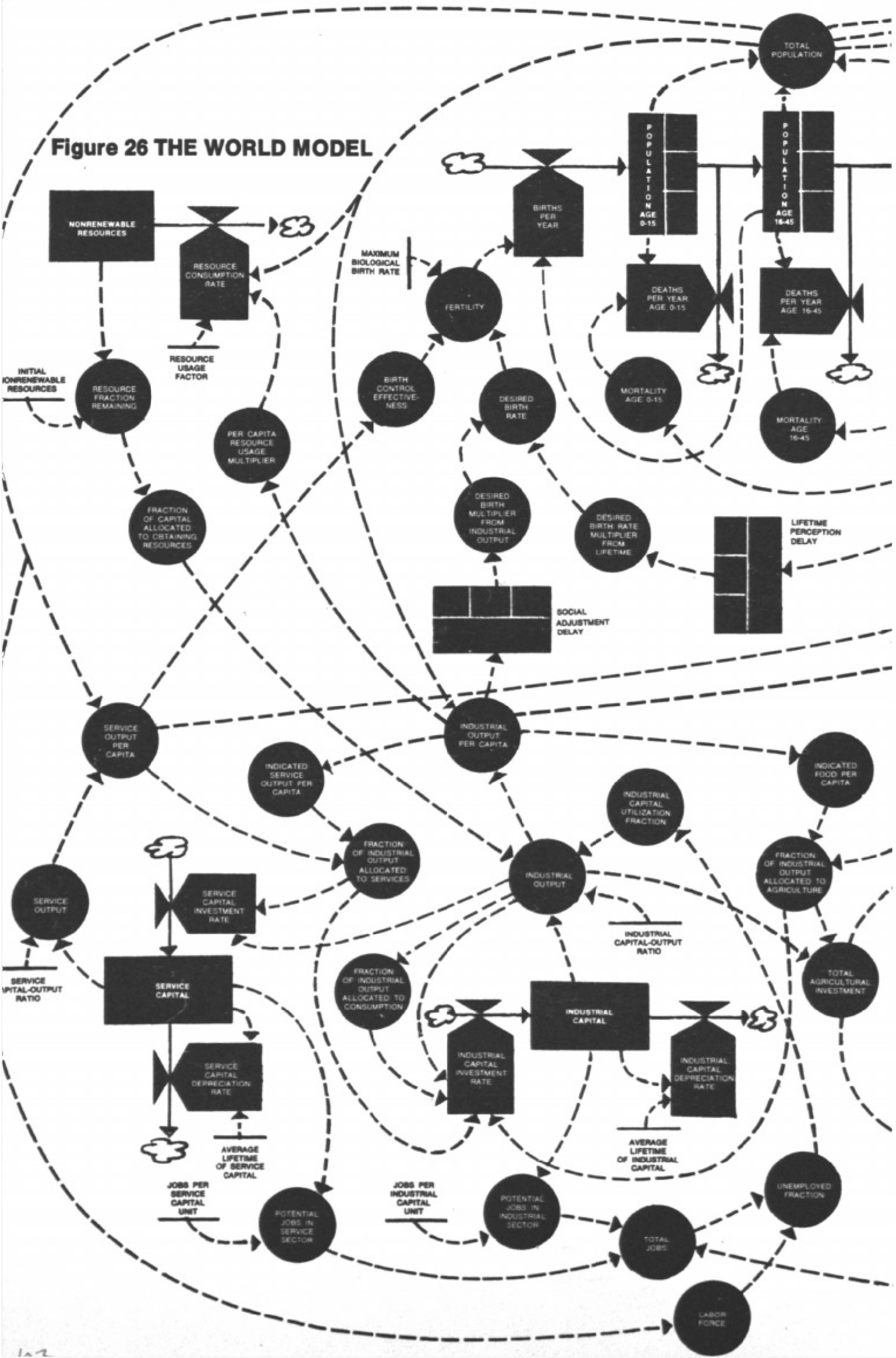

הדבר כן. מהלך המערכת בכללותה נקבע הרבה יותר על ידי מבנה לולאות המשוב המווסתות זו את זו מעל ידי הנתונים המספריים. שינויים במספרים עשויים בהחלט להשפיע על אורך מחזור העליות והירידות של מהלך זיגזג או על שיעורה של גדילה מתמדת או על מועד הקריסה, אך לא על עצם אופי המהלך בגלים או בגדילה או בהתמוטטות. מגמתו הראשית של הצוות היתה בחינת אופי המהלך, ולכן הם השקיעו את עיקר המאמץ בבניית מבנה המשובים באופן הנכון ופחות בהשגת נתונים מדויקים שממילא לא היה סיכוי להגיע בהם לשלמות. מובן מאליו שככל שיצטבר הנסיון ויתקבלו יותר נתונים מדויקים ככה תגדל חשיבות הערכים המספריים.

אחרי שהמודל היה מוכן כמבנה הגיוני וכתכנית מחשב שביטאה את המבנה ההגיוני, הריצו אותו החושבים על יסוד הנתונים שהיו בידם על פני השנים 1900 עד 2100. (אין צורך לומר שמודלים ניסיוניים שלא הידמו נכון את המהלך 1900 עד 1970 נפסלו ותוקנו עד שהתקבל מודל שידע לפחות לנבא את העבר הקרוב על פי נתוני אמת מהעבר הרחוק יותר.)

בהרצה הראשונה הניחו שלא יחול שום שינוי במדיניות הכללית שהיתה נהוגה עד אז במאה השנים האחרונות — איש הישר בעיניו יכרה ויזהם וימכור ויצרוך ככל יכולתו. אם עולם כמנהגו ינהג, מה יהיה אז על

מספר תושבי כוכב הלכת ארץ

שווי התפוקה התעשייתית השנתית לראש בדולרים

ערך תזונתי שנתי ביחידות של ק"ג דגן לראש

זיהום (בכפולות של רמת 1970)

משאבים בלתי־מתחדשים (האחוז הנותר ממצב 1900)

B ילודה גולמית (לידות בשנה לאלף נפש)

D תמותה גולמית (מיתות בשנה לאלף נפש)

S שרותים לכל נפש (שווי דולרי לנפש בשנה) — ?

קנה המידה של התצוגה האנכית של כל עקומה ועקומה נבחר כך שכולן תיכנסנה ביחד למסגרת.

מ־1900 עד 1970 גדלה האוכלוסיה מ־1.6 מיליארד ל־3.5 מיליארד. אמנם הילודה יורדת ירידה מתונה, אך התמותה יורדת מהר יותר, במיוחד אחרי 1940, ובהתאם גדלה מהירות גידול האוכלוסיה. תפוקה תעשייתית, מזון ושרותים לנפש גדלים גידול מעריכי. מלאי המחצבים ב־1970 עומד עדיין על 95% מגודלו ב־1900, אבל מאז הוא מצטמק במהירות עם גידול האוכלוסיה והתעצמות הפעילות הכלכלית.

בהמשך מגיעים לשיאם ייצור המזון והתפוקה התעשייתית ומתחילים לרדת ירידה תלולה, כאשר האוכלוסיה עודנה מתרבה — כי לא מיד מתים כולם ברעב ובמחסור, אבל ממשיכים לחיות ולהוליד עד שהרעב והמחסור נעשים קיצוניים. טבעו של זיהום הוא שגם הוא עוד מוסיף להתגלגל ולהזיק אחרי שכבר נסגרו בתי החרושת המזהמים.

מחולל הקריסה היה דילדול יתרת המשאבים הבלתי־מתחדשים. ההון המושקע בתעשיה שואף לייצור עוד ועוד סחורות ונזקק לשם ייצורן להפקת עוד ועוד מחצבים, ומשהללו מתדלדלים צריך

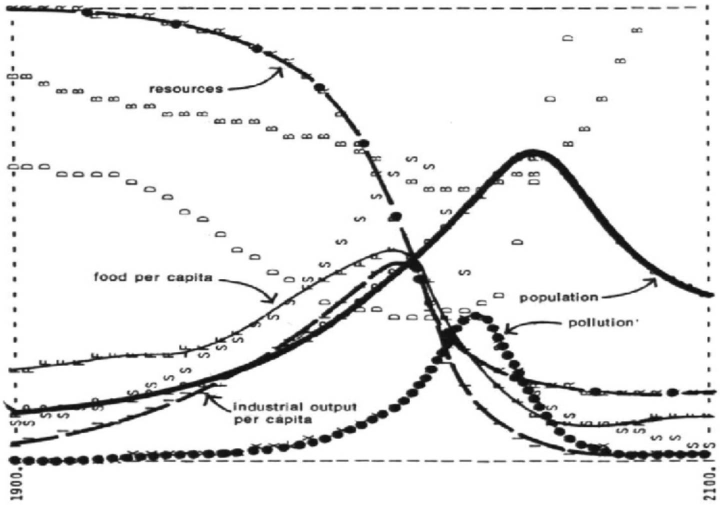

להפנות יותר ויותר מההון להפקתם במקום להגדלת ייצור הסחורות.[161]

בסוף לא נותר די הון[162] פנוי כדי לחדש את התשתית, המתקנים והציוד הנשחקים, והתעשיה קורסת, ועמה אף החקלאות שהפכה גם היא תלויה במוצרי תעשיה כגון דשנים, חומרי הדברה, מעבדות רפואיות ואחרות, מחשבים, ובמיוחד יותר מכל השאר בדלק להניע בו כל מה שזז — וכמובן קורסים גם השרותים כי אין להם קיום כשאין הענפים היצרניים מפרנסים אותם. כשהמזון מצומצם וביוקר ואין מימון לשרותי בריאות, עולה התמותה והאוכלוסיה קטנה.

בסוף התהליך נותרת אוכלוסיה בגודל כפול מ־1900 בלי המשאבים שהיו כבר אז מפותחים, כלומר ברמת חיים ממש מיסכנה.

סביר להניח שעל המעט הנותר יריבו במשנה־זעם ויחריבו את השארית, אבל מלחמות ומגפות קוטלות־כל אי אפשר לכמת במספרים ולחשב מראש, ועל כן אלה לא נכנסו לחישוב.

המחשבה שחגיגת השיגשוג תיגמר בתוך מאה שנה לא קסמה לצוות החושבים, והם חשבו וניסו מה אפשר לשנות בנתונים ולהגיע לעולם עתידי טוב יותר. הם הריצו את התכנית על בסיס הנחה שיש הרבה הרבה יותר מהמשאבים המתכלים משהעריכו בזמנם המומחים — וקיבלו קריסה בגלל זיהום בלתי־נשלט.

הניחו שבהמשך יתגלו מרבצי מחצבים גדולים ופריצת דרך טכנית תספק אנרגיה זולה בשפע

161 משם הספר הנ"ל שלא מצאתי Meadows, D. L., Behrens III, W. W., Meadows, D. H., Naill, R. F., Randers, J. & Zahn, E. K. O. 1974, Dynamics of Growth in a Finite World, Wright-Allen Press, Massachusetts, US ראיתי מובא שעד ש„מסד המשאבים" הבלתי־מתחדשים יורד לכמחצית רמתו המקורית או „הסופית" מניח מודל „עולם3" (הוא זה שהריצו אנשי הגבולות לצמיחה במחשבים) שרק חלק קטן (5%) מההון מוקצה למגזר המשאבים, הנחה שהיא הביטוי המספרי לנגישות משאבים המופקים בקלות או בטיב גבוה, ולשיפורים בטכניקות הגילוי וההפקה. אולם כאשר המשאבים יורדים למטה מרמת המחצית „בשנים הראשונות של המאה ה־21" (של הרצת המודל במחשב) וגדל הקושי בהפקתם ובעיבודם, ההון הדרוש לכך מתחיל לתפוח. למשל, במצב של 30% שארית מ„מסד המשאבים הסופי" החלק מתוך סך כל ההון שנדרש לשם העמדת המשאבים לרשות משתמשיהם מגיע ל־50%, והוא מוסיף לגדול בהמשך דילדול מסד המשאבים.
כאשר הפקת משאבים בולעת נתח גדול וגדל מסך ההון, אין די בהון הזמין הנותר כדי להחליף בשלמות כל מה שנשחק במגזר התעשייתי עצמו. התוצאה היא שלמרות פעילות תעשייתית מוגברת המתאמצת לספק ביקוש מכל המגזרים ומהצרכנים, התפוקה התעשייתית הממשית (לנפש) מתחילה לרדת בתלילות בערך מ־2015, ואילו הזיהום הכרוך בפעילות התעשייתית מוסיף לגדול. צימצום התרומה לחקלאות מהתעשיה בשילוב עם פגיעות הזיהום באדמות החקלאיות מביא לנפילה בתנובה מחקלאות ובייצור מזון לנפש. כיוצא בזה, רמתם ועצם קיומם של שרותים (כגון בריאות והשכלה) נפגעים בגלל חסרון כסף. בגלל מחסור מחמיר והולך בשרותים ומזון לנפש עולה שיעור התמותה מבערך 2020 (ובגלל מחסור באמצעי מניעה עולה במידה פחותה מזה הילודה). תושבי העולם מתמעטים בכחצי מיליארד בכל עשר שנים החל מ־2030. (טרנר 2014 — מובא להלן בפנים)

162 בלשון המקור capital. חייבים לזכור שבהקשר הנדון כאן מה שחשוב איננו מטבעות זהב, שטרי חוב או מספרים ערטילאיים בפינקסי חשבונות, אלא רק ביטויים המעשי בתשתיות, בכלים, בידע ובכח עבודה. אם אין די ברזל לבנות גשר חדש במקום הישן שהתרועע מפני שהברזל שהיה זמין הונח באדמה בצורת צינור חוצה אפריקה, אז שום הדפסת דולרים ותעלולי חשבונאות לא ייצרו ברזל בשביל הגשר.

אדיר ויתאפשר ייצור תעשייתי בלי זיהום (כי הטכניקה למניעת זיהומים בעיקרון ידועה, רק שהיא יקרה מאד, אבל באנרגיה בחינם אפשר ליישם אותה) — מתרבה האוכלוסיה וגדל הלחץ על האדמה למזון, ועל אף הגדלת פוריות האדמה לרמה כפולה מזו שהושגה ב־1985 אין השטח מספיק והניצול המואץ מבלה מהר את האדמה שבשימוש, ואף על פי שעוד ועוד הון מנותב לגידול מזון (וחסר בתעשיה ולכן התוצר לנפש צונח מטה־מטה); בסוף הוא יורד מתחת למינימום הדרוש לקיום ומתים המונים ברעב והמערכת העולמית מתמוטטת.

ספר הגבולות לצמיחה ממשיך ומביא הצעות לשינויים במערכת שיובילו לתוצאה כללית רצויה יותר, הצעות איך להשיג שינויים כאלה ודיונים במנגנוני השפעה שלא תמיד כל פעולותיהם צפויות מראש. אין לי עניין בסקירת כל אלה או בדיון אם אמנם רצויה התוצאה או כשרה הדרך. עברו מאז חמישים שנה, והנתונים שנאספו מאז מהשטח הולמים להפליא את הרצת הדגם „עולם כמנהגו נוהג". על אף כל ההמצאות, השכלולים והגילויים, והתקנות העולמיות והארציות שהיו מאז — נשאר מהלך ההתפתחות צמוד למדי לתרשים שהצגתי, הרבה יותר משהוא דומה לאחרים המובאים בספר.

בימני משלישיית הציורים שלפנינו רואים שאמנם התמותה ירדה בפועל יותר מהחזוי, וכן גם הילודה, אם כי בהפרש קטן יותר, אך המספר הכולל של נפשות פועלות, אוכלות ומלכלכות גדל די מדויק בשיעור שהתווה הדגם. בציור האמצעי צמח התוצר התעשייתי לנפש מעט פחות מהדגם וייצור המזון לנפש גדל קצת יותר (שמנים ועצלים), ובעקומת השרותים אמנם חלק ייצור החשמל עולה על מהלך הדגם, אך הישגי שרותי ההשכלה נשארים הרבה תחתיו (קל יותר להריץ מכונות מללמד גלמים, ובמיוחד הדור הצעיר הנרפה). בציור השמאלי אנחנו שמחים לראות שהזיהום עלה בפועל קצת פחות מהמהלך בדגם, ותמהים לראות למעלה בעקומת כילוי המשאבים שהיא כפולה: פעם אחת היא ממשיכה (אם כי בדילוג קטן) את קו־ההיסטוריה של הגבולות לצמיחה ויורדת אך מעט מתון יותר מהמשכו המקווקו, ופעם אחת היא מתחילה פתאום יותר למעלה משם ואמנם יורדת אך בפחות תלילות.

הקווים המקווקוים של עקומות ההתפתחות (מימין לשמאל: אוכלוסיה, עם מהלכים נפרדים למספר הכולל (עולה ויורד), לתמותה (יורד ועולה) ולילודה (יורד יותר ועולה פחות) — כלכלה, ובתוכה למטה מהלך התפוקה לנפש, באמצע מהלך השרותים (שמתפצל בתחילה לאספקת חשמל לנפש (למעלה) ולאוריינות, שמתפצלת שוב לאוריינות מבוגרים ונוער (למטה)) ולמעלה ייצור המזון לנפש — סביבה, אשר בה מהלך הזיהום למטה, ולמעלה המשאבים המתכלים) הם המותוים על ידי תכנית המחשב בדגם עולם כמנהגו נוהג; הקווים הרציפים הם הנתונים שהיו בפועל.[163]

163 התרשימים לקוחים מתוך מאמר של גראהם טרנר — Turner, G. (2014) 'Is Global Collapse Imminent?', MSSI Research Paper No. 4, Melbourne Sustainable Society Institute, The University of Melbourne. ISBN: 978 0 7340 4940 7 <https://sustainable.unimelb.edu.au/__data/assets/pdf_file/0005/2763500/MSSI-ResearchPaper-4_Turner_2014.pdf>, עמ' 8. טרנר ממחזר שם מאמר מוקדם יותר של עצמו, *Turner G 2012, On the cusp of global collapse? Updated comparison of the Limits to Growth with*

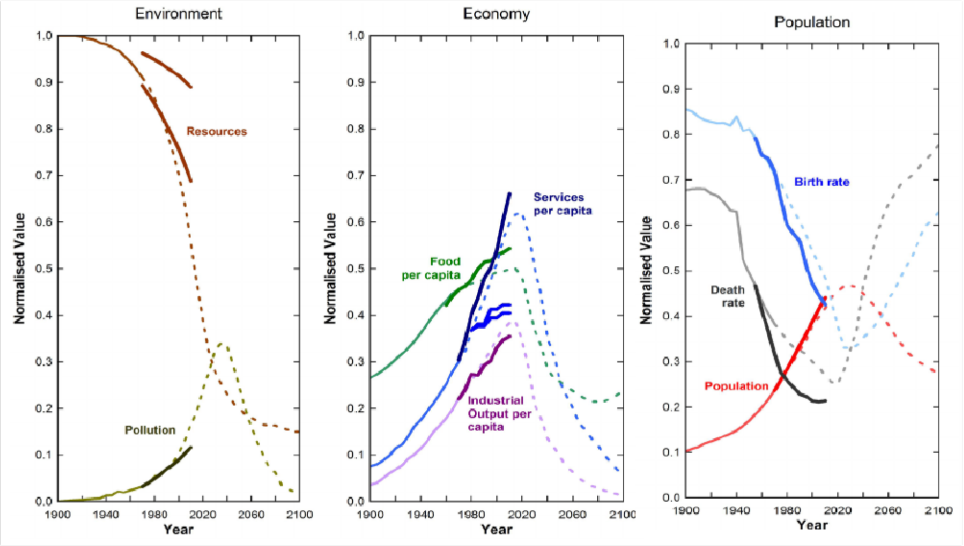

מה שמייצגת העקומה — בעצם איננו כל כלל המחצבים הבלתי־מתחדשים, אלא חומרי הדלק. הטעם לזה הוא שלפי מהירות ההפקה שהיתה עד עכשיו יש עתודות של רוב החומרים־שאינם־דלקים להרבה יותר שנים משיספיקו עתודות הדלקים. כל זמן שיש די חומר דלק אפשר לנצל גם מרבצים דלילים ואפשר לעבד חומר המצוי יותר באופן שאפשר להשתמש בו במקום חומר אחר שנעשה נדיר יותר מדי. ואילו כשנגמר הדלק אי אפשר להגיע למה שעדיין קיים מהמחצבים האחרים. כי על כן שיטות הכריה וההפקה שהיו נהוגות לפני עידן הפחם והנפט היו יפות לריכוזי המחצבים שהיו במרבצים שמאז נתרוקנו.

כפילות העקומות־של־מה־שנותר בציור נובעת כמובן ממחלוקת־במציאות בין מומחים שונים, שהרי העקומה מבטאת אוצרות קרקע שעדיין לא הוצאו לאור וחלקם אפילו לא התחילו להתגלות.

בטבלה שבסמוך מרוכזות הערכות מלומדות של מומחים שונים[164] (אשר יש לקוות שהם יודעים על מה הם סומכים) את „מסד המשאב הסופי" שמוגדר אצל טרנר בעמ' 399 כסך כל מה שהיה קיים מהמשאב כשהחל תהליך ההפקה, מחולקים לנפט, גז ופחם „מקובלים" ולנפט וגז „בלתי־מקובלים" ועמהם גם חומר בקיע (בלי לקחת בחשבון כורי דגירה).

לגבי „מסד המשאב הסופי" של הנפט

historical data. GAiA, 21, pp. 116-124. <https://www.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/usys/ites/ecosystem-management-dam/documents/EducationDOC/Readings_DOC/Turner_2012_GAIA_LimitsToGrowth.pdf>, ושילב בו עידכונים והוספות. הוא מביא גם מתוך מאמר אחר שלו עוד יותר מוקדם **A comparison of *The Limits to Growth* with 30 years of reality** שיצא בתוך חוברת יוני 2008 (ISSN: 1834-5638) של כתב עת CSIRO Working Paper Series העוסק ב־Socio-Economics and the Environment in Discussion <http://www.ecsim.org/Vista/archivos/TURNER G - TLG 30 years comparison to reality.pdf> (= כלכלה חברתית והסביבה בדיון; נגיש גם כאן: https://files.ifi.uzh.ch/hilty/t/Literature_by_RQs/RQ%20220/2008_Turner_A_comparison_of_The_Limits_to_Growth_with_30_years_of_reality.pdf). בשלושת המאמרים הוא מציין כמובן את המקורות לנתונים שהסתמך עליהם, והמבקש לערער עליו ולהתווכח נגד הקביעה שתהליך הגבולות לצמיחה מתאמת והולך מוזמן לבדוק אחריהם. בהבטה חטופה נראה שהמקורות שמציין טרנר כולם או רובם פירסומים רשמיים כגון סטטיסטיקות שנתיות של האו"מ וגופים ממשלתיים. אם יימצא שטרנר העתיק משם נכון, עדיין אפשר שיש במקורות אחרים נתונים שונים יותר מהימנים.

164 **Bentley**, R.W., 2002. Global oil and gas depletion: an overview. Energy Policy 30, 189–205; **Rogner**, H.-H., 1997. An Assessment of World Hydrocarbon Resources. Annual Review of Energy and Environment 22, 217–262; **McCabe**, P.J., 1998. Energy resources — Cornucopia or empty barrel? AAPG Bulletin 82, 2110–2134; **Grübler**, A., 1998. Technology and Global Change. Cambridge University Press, Cambridge; **Khan**, H., Brown, W., Martel, L., 1976. The Next 200 Years. Abacus, London; **Interfutures**, 1979. Facing the Future: Mastering the Probable and Managing the Unpredictable. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), Washington, DC; **Hoffert**, M.I., Caldeira, K., Benford, G., Criswell, D.R., Green, C., Herzog, H., Jain, A.K., Kheshgi, H.S., Lackner, K.S., Lewis, J.S., Lightfoot, H.D., Manheimer, W., Mankins, J.C., Mauel, M.E., Perkins, L.J., Schlesinger, M.E., Volk, T., Wigley, T.M.L., 2002. Advanced technology paths to global climate stability: energy for a greenhouse planet. Science 298, 981–987.

Fuel	Ultimate resource estimate	Estimate in Joules	Reference
Conventional			
Oil	2000 G barrels	10×10^{21}	Bentley (2002)
	300 Gtoe		Rogner (1997)
	2–2.5 G barrels		McCabe (1998)
Gas	420 Gtoe	20×10^{21}	Rogner (1997), Grubler (1998)
	2000 Gboe	10×10^{21}	Bentley (2002)
		10×10^{21}	Khan et al. (1976)
Coal	2400 Gtoe	$100–200 \times 10^{21}$	Rogner (1997), Grubler (1998)
	6750 Gtoe	300×10^{21}	Interfutures (1979)
Non-conventional			
Oil	7000 G barrels	40×10^{21}	Bentley (2002)
	30–2000 Quad	20×10^{21}	Khan et al. (1976)
	520 Gtoe	10×10^{21}	Rogner (1997), Grubler (1998)
Gas	450 Gtoe	20×10^{21}	Grubler (1998)
	1450 Gboe		Bentley (2002)
Coal	Not applicable	–	
Nuclear fission, non-breeder	100 Gtoe	5×10^{21}	Interfutures (1979)
	300 TW-yr	9.5×10^{21}	Hoffert et al. (2002)

„הקונבנציונלי" בערך הסכימו שלושת האומדים המובאים בטבלה על כמות האוצרת בתוכה כוח של **1022 ג׳ול**.[165] לגבי גז הדעות נחלקו יותר — הממעיט שבהם העריך **1022 ג׳ול** (בלשונו שווה־ערך **2000** מיליון חביות נפט) והמרבה — כפול מזה („שווה־ערך **420** מיליון טונות נפט") כלומר *2x1022* ג׳ול.[166]

בפחם יש עוד פחות הסכמה, או שבעשרים השנה שחלפו מהאומדן הגדול (*3x1023* ג׳ול) לאומדנים הקטנים (*20x1022* או אולי כפול מזה, תלוי כנראה בטיב הפחם שיימצא) חלה איזו התפכחות וגם האומד הראשון היה מודה אחר כך לאומד האחרון.

משרעת האומדנים בנפט „הבלתי־קונבנציונלי" גדולה יותר. הממעיטים חושבים שכמותו דומה לזו של „הקונבנציונלי" והמרבה חושב שהיא גדולה ארבעת מונים. פלא שבגז אין מחלוקת כזאת, אלא מעריכים כמותו דומה לדעת המרבה בגז „הקונבנציונלי".

לבסוף יש מחלוקת גם לגבי כמות החומר הבקיע, וכאן האומדן המאוחר *9.5x1021* ג׳ול כמעט כפול מהמוקדם שהיה *5x1021*.

נמצא שמתוך *6x1022* ג׳ול (או יותר נכון עם פחות אשליה של דיוק: בין *4x1022* ג׳ול ל־ *8x1022* ג׳ול) שנבראו לשמשנו — בין חמישית לחצי שרפנו מהאדם הראשון ועד טרנר,[167] ומהטבלה של טרנר עד היום עוד **126024.3** מיליון טון נפט[168] שהם **5276.38539** אקסאג׳ול.

---

165 ג׳ול אחד מוגדר כעבודה הנדרשת כדי להגביה על פני כדור הארץ במטר אחד מסה של 102 גרם. ב־2013 צרך העולם5.67×10^{20} ג׳ול

(https://en.wikipedia.org/wiki/World_energy_consumption על פי IEA). זאת אומרת שאילו היה נפט רגיל חומר הדלק היחיד בעולם הוא היה מספיק פחות משמונה עשרה שנים כמו שהיתה 2013. אותה כמות של ג׳ול מבוטאת כ־ 13,541 Mtoe (שווה־ערך מיליון טון נפט).

הערך 300Gtoe שנקב Rogner שוה 2053.069771158 מיליון „חביות" (barrels), כלומר בערך 2000 מיליארד (G) חביות של McCabe. אות G הכתובה אצל Bentley אין ספק שהיא טעות.

166 מתוך טרנר 2008 ‹https://files.ifi.uzh.ch/hilty/t/Literature_by_RQs/RQ%20220/2008_Turner_A_comparison_of_The_Limits_to_Growth_with_30_years_of_reality.pdf› עמ׳ 406.

167 טרנר מצטט מגריבלר 1998 (מהמלל לציור 6.18 שלו שנתוניו לקוחים ממה שכתבו נקיצ׳נוביץ׳ וחבריו Nakicenovic et al. (1996) בתוך IPCC (1996a:82-83, Working Group II — כנראה Energy Primer ‹https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/4853/1/RR-97-01.pdf›): בערך 10 עד 20 אלף אקסאג׳ול. הצריכה העולמית ב־2017 היתה שווה־ערך 13511.2 מיליון טון נפט (https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf) שהם 566 אקסאג׳ול. כלומר, בקצב ההבערה הנוכחי היינו גומרים את מה שכבר שרפנו בתוך 17 עד 35 שנה.

במאמר של נקיצ׳נוביץ׳ הנ״ל ב־IPCC1996 שמצאתי דרך גריבלר כתוב בעמ׳ 86: „עתודות האנרגיה המחצבית הידועה כיום נאמדות בכ־50,000 אקסאג׳ול. הכמות הזאת מספיקה באופן תיאורטי ברמת שנת 1990 צריכת האנרגיה העולמית שהיתה 385 אקסאג׳ול ל־130 שנה [ולפי זה ברמת 2017 ל־89 שנה]. הסך הזה גדול חמשת מונים מצריכת האנרגיה המחצבית המצטברת מתחילת עידן הפחם באמצע המאה ה־19."

168 https://www.bp.com/content/dam/bp/en/corporate/pdf/energy-

אם בזמן טרנר־2008 היתה עוד שארית זמינה של 70,000 „מקובלים", היא היתה מספיקה לכ־103 שנים כמו העשר שחלפו ונותרו עכשיו 93, אבל אם בזמן טרנר כבר שרפנו 20,000 מתוך 40,000 שהיו בהתחלה, נשארו לנו רק 3. נמצאת התחזית הממוצעת בין הארוכה לקצרה — כחמישים שנה.

אלא שלמדנו מהנסיון שהצריכה גדלה והולכת כל הזמן, וגם הבנו את הסיבה: שהאנושות מתרבה כל הזמן וגם רוצה כל הזמן לאכול יותר ובאופן כללי לצרוך יותר ויותר טובין מכל המינים, והרצון הזה אינו נשאר בגדר חלום בטל, כמו שראינו בצמיחה הגדולה והמהירה בסין ובהודו.

אמנם כנגד מגמה זו קיימת מגמה אחרת, שכדי להשיג יותר עבודה נדרשים לשרוף פחות ופחות חומרים, אבל בניית המכונות והקמת המתקנים המאפשרים את ההתיעלות זוללים בעצמם אנרגיה, ובסך הכל אין עליית היעילות מאזנת את גידול הפעילות.

אמנם הדעות חלוקות בשאלה כמה נפט, פחם וגז עוד נשארו באדמה, אבל העובדה שלהוציא אותם משם ולהביאם למקום השימוש בהם דורש יותר ויותר משאבים, היא איננה שנויה במחלוקת. כבר הזכרנו שאין ידיעה ברורה מוסכמת לגבי היחס הנוכחי בין אנרגיה מושקעת לאנרגיה מופקת, אבל אין חסרון הידיעה הזה גורע במאומה מהוודאות שבמצב שבו צריכים לשרוף חבית נפט כדי לשאוב חבית נפט כבר לא תהיה שאיבת נפט לצורך שריפתו, והמצב הזה יגיע הרבה יותר מוקדם משיכלו כל המאגרים.

הברט הניח שהפקת הנפט מגיעה לשיא כשחצי המלאי נשאב, ומעקומת ההפקה של שמן לויתנים ראינו שכבר בעבר התנהל כילויו של משאב בלתי־מתחדש באופן כזה, ולמדנו מוולטרה את המנגנון החישובי. אנשי גבולות הצמיחה הניחו מטעמם שלהם הנחת עבודה שעליית המדרגה מחומר הדלק שהפקתו קלה וזולה לחומר הדלק שהפקתו דורשת השקעה רבה ומאמצים גדולים תהיה במצב של כ־50% ריקון. לגבי גודל המלאי הכולל לא ראינו שהיתה להם מחלוקת עם הברט, ולכן אין זה מפתיע שגם אצלם חל שיא הפקת המשאבים בערך בזמן פסגת הפקת הנפט של הברט.

מחברים אחרונים הרבו לחקור בשיטות שונות, וכפי שראינו גם עם תוצאות שונות, לחשב ולהאריך כמה דלקים עוד נשארו באדמה. אולם השמחים ומרגיעים על סמך אומדנים של עתודות גדולות יותר ממה ששיערו הראשונים לא נתנו דעתם למערכת הגורמים שמניבה את החלק הימני היורד של עקומת „עולם כמנהגו נוהג". לחישוב העקומה לא הוכנס נתון מספרי על הכמות הקיימת, אלא רק שיעור השקעת האנרגיה מול הפקת האנרגיה. אילו הניחו שעליית המדרגה באנרגיה הנדרשת להפקה תלויה בתאריך ולא בכמות הנשארת, היתה מתקבלת אותה עקומה ירוקה בדיוק, גם אילו היה נותר בשנת שיא ההפקה עוד עשרת מונים יותר ממה שהופק עד אז. המשק העולמי מושפע לא ממה שנמצא באדמה אלא ממה שיוצא ממנה.

מטרנר (2014) אנחנו למדים שעד זמן כתיבתו

---

economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf

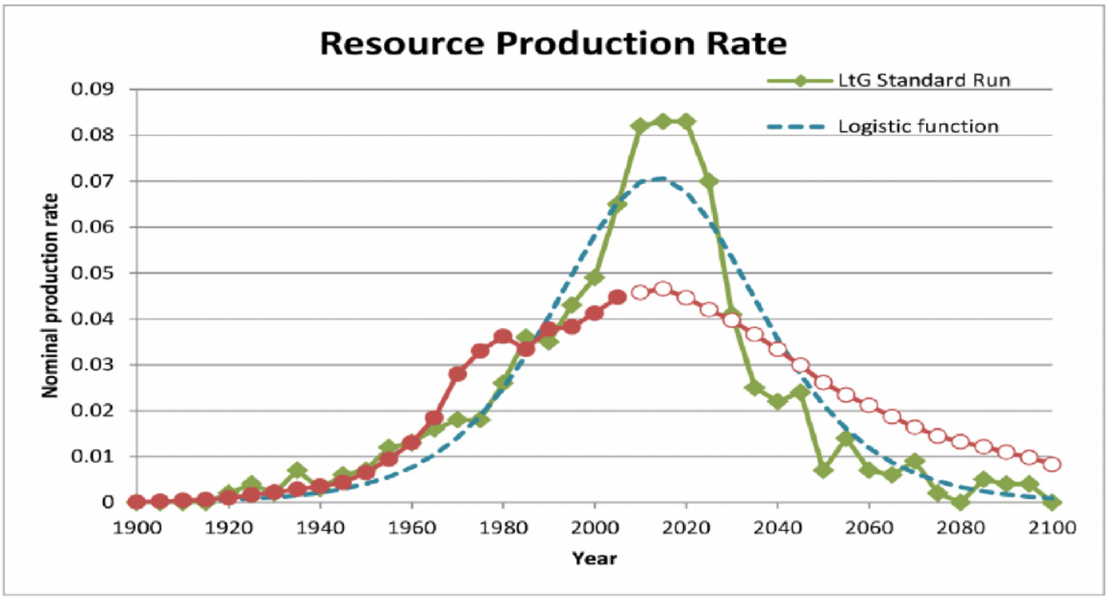

ירוק: הרצת דגם עולם3 בנוסח עולם כמנהגו נוהג
כחול: עקומה לוגיסטית
אדום: עקומה נוסח הברט — מלא מה שכבר היה, חלש העתיד המשוער

ריקון־חצי או ריקון־עשירית או כל חלק אחר ממה שנמצא באדמה מהחומרים האלה. מה שמשנה הוא שמנקודת שיא ההפקה והלאה הם לא יהיו מצויים בקלות ובזול ובשפע באותה מידה שהולידה והמריצה וגידלה וקיימה עד הלום את שיגשוג המשק היצרני.

כבר הוכפלו הוצאות ההפקה, לעומת התחלת השימוש בדלקים מחצביים, בערך בעשר. הספרות העוסקת במשק האנרגיה נוהגת לדון ב„אנרגיה מופקת מחולקת באנרגיה מושקעת" (ראשי תיבות באנגלית EROI או EROEI) ונוקבת לגבי הדלקים המחצביים בערכים מספריים בין 0.05 ו־0.1. בחישובי הגבולות לצמיחה הוכנס נתון „חלק ההון הממשי המועסק בהפקת אנרגיה מתוך כלל ההון הממשי" (ראשי תיבות FCAOR), שהוא בערך היפוכו של EROI — שכן רוב ההון הממשי הפעיל הוא המכונות, והן צורכות אנרגיה, ונמצא שהנתון של גבולות הצמיחה שווה בערך לאנרגיה הנצרכת בענף הפקת האנרגיה מחולקת באנרגיה הנצרכת בכלל המשק, והיינו $FCAOR = 1/EROI$. הואיל ומהלך התפתחות הנתון הזה מעת פירסום הגבולות לצמיחה ועד הלום היה דומה למדי לדגם „עולם כמנהגו נוהג", יש מקום לציפיה שגם המשך מהלכו יהיה דומה לדגם וישפיע על שאר המשק כצפוי על פי הדגם, בלי שום קשר להנחה ששיא ההפקה יבטא

אולי נמצא בין הקוראים מי שאין לו מניות בחברת נפט ואפילו אין לו מכונית ואפילו להסקה איננו קונה דלק, לפי שזה כבר ממילא יקר מדי בשבילו והוא כבר גילה שעד גובה קילומטר מעל הים לא באמת צריך את ההסקה בארצנו הקדושה והחמימה. מה אומר לצרכן הקטן חוסר יכולת מתמשך של תעשיית הנפט העולמית לספק את ביקוש השוק העולמי?

אפשר אולי ללמוד משהו מרשימה שפירסם לפני שמונה שנים אדם[169] שהתמחה בקריסת מערכות, ואחרי שהבין שזה יקרה בקרוב בעולם כולו עבר לגור על ספינת מפרסים, מתפרנס מהובלות לאורך החוף ובזמנו הפנוי כותב ספרים ומאמרים ומרצה על הנושא הבוער בלבו.

169 Dmitry Orlov ביומנו האינטרנטי ב־1 בנובמבר 2010: Peak Oil is History. < https://cluborlov.blogspot.com/2010/11/peak-oil-is-history.html > אורלוב נולד וגדל ברוסיה אך הגיע צעיר לאמריקה, התבגר ולמד שם וכותב באנגלית. <https://en.wikipedia.org/wiki/Dmitry_Orlov_(writer)>

שיא הפקת הנפט — נחלת ההיסטוריה

המלל השיווקי על הכריכה האחורית של ספרי הראשון *המצאת הקריסה מחדש*[170] תיאר אותי כ„אחד התיאורטיקנים המובילים של שיא הפקת הנפט". כשראיתי את זה בראשונה, נשמטה לסתי — ונשארה תלויה. הלוא תבינו, אם תעברו על רשימה של מי שהולם אותם באמת הכינוי: „תיאורטיקנים של שיא הפקת הנפט" — ההברטים[171], הקמבלים, הלהררים, ההינברגים, הסימונזים שלכם ועוד כמה אחרים שלא ייפקד שמם ברשימה כזאת, אז לא תמצאו ביניהם אפילו אורלוב אחד. לשוא הייתם בולשים וסורקים את תולדות השנים ורישומי הוועידות של האגודה לחקר שיא תפוקת הנפט אחר כל עקבות של עבדכם הנאמן. אבל משיצא לאור הדפוס המשגה המגוחך ההוא והגיע לכל כך הרבה ידיים באלפי עותקים, דומני שאין לי ברירה אלא לנסות ולמלא את הציפיה שהוא עורר.

אם נתעלם מכל הטעמים מדוע איני כדאי, נראה שעכשיו הוא זמן ממוזל להציג נתח חדש של תאוריית שיא התפוקה, שכן זוהי השנה שבה מוכנים בפעם הראשונה כמעט הכול להודות ששיא תפוקת הנפט הוא דבר ממשי, בעיקרו, הגם שיש מי שאינם לגמרי בשלים לקרוא לו בשמו זה. רק לפני חמש שנים כל המי ומי למן פקידי הממשל ועד מנהלי חברות הנפט התיחסו לתורת שיא התפוקה כיצירת שוליים הזויים, אבל כעת משהפקת הנפט הקונבנציונלי בעולם עלתה לשיאה ב־2005 והפקת כל נוזלי הדלק הגיעה לשיא ב־2008, הכול מוכנים להודות שיש בעיות חמורות עם הגדלת אספקת הנפט העולמית. ואף על פי שיש מי שעדיין מרגישים שלא בנוח עם המונח שיא־התפוקה (ויש מהמבינים הגדולים שעודם מקפידים לאפיין את מצב השיא כ„רמה גלית", יצירה לשונית הראויה לכל שבח) הדעות נחלקות עתה על השלמה עם המונח שיא־תפוקה וסירוב לקבלו, ולא כל כך על עצם העניין שגדילת התפוקה כבר לא תהיה. קל מאד להבין מדוע: כי לא נוח לעבור פתאום כל כך מקריאת הסיסמה „זה לא יהיה לעולם כי זה לא יכול להיות!" לצעקה „זה כבר היה!" על החלפת תקליט כגון זו סולחים לך רק אם אתה במקרה פוליטיקאי או כלכלן.

כעת, משעצם העניין כבר לא שנוי במחלוקות רצינית, אני חש כי הבשילה העת שגם אני אטיל על המאזניים את כובד משקל דעתי ואכריז בלשון שאינה משתמעת לשתי פנים: שהסיפור על שיא תפוקת הנפט באמת חסר שחר.

לא אותו חלק, שההפקה העולמית מגיעה לשיא שלא היה לפניו ואחר כך תרד ותצטמצם ולא תשוב לעולם לעלות לרמת

170 שם הספר הנרמז פה Reinventing Collapse: The Soviet Example and American Prospects (2008).

171 עם Hubbert כבר עשינו היכרות. האחרים הם Colin J. Campbell <https://en.wikipedia.org/wiki/Colin_Campbell_%28geologist%29>, Jean Laherrère <https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Laherr%C3%A8re> "מפורסם" בעיקר בשל שותפותו בחיבור <http://www.oilcrisis.com/campbell/endofcheapoil.pdf> בירחון המדעי-עממי Scientific American, Richard Heinberg <https://en.wikipedia.org/wiki/Richard_Heinberg> שעסק בעבר בספקולציות ובמיתוסים ופנה לפני כעשרים שנה לעיון ולכתיבה על הנדון דנן, ו־Matthew Simmons <https://en.wikipedia.org/wiki/Matthew_Simmons> שהיה בעלים־מייסד של בנק בינלאומי להשקעות ויועץ לנשיא בוש הבן וחבר במועצת הנפט הלאומית NPC של ארה"ב ובמועצה לקשרי חוץ CFR. (מעניין איך איש כזה חשוב ונשוא פנים הצליח למות בגיל די צעיר בשקט בשקט באמבטיא חמה. אולי היו מי שלא התאבלו על זה.) בעברית מסוכם העניין ב־https://www.ecowiki.org.il/wiki/שיא_תפוקת_הנפט.

השיא, החלק הזה אמת ויציב ואין בו ספק. וכן גם החלק על מגבלות הגיאולוגיה והטכנולוגיה שמונעות בכל אתר מחוז ופלך הרחבת ההפקה אחרי שהגיעה לשיאה: החלק הזה כבר נוסה ונבדק בנסיבות ניסוי שהוגדרו כראוי. למעשה אומת דגם ההתדלדלות של משאב סופי אימות יפה בדוגמת ארה״ב היבשתית הרצופה מאז 1970. ואולם הרעיון שאותו דגם־התדלדלות ישים לגבי כוכב הלכת בכללותו, הוא לפי דעתי מופרך לגמרי ומכל וכול. כדי שתבינו למה אני מתכוון התבוננו בציור טיפוסי של תחזית שיא תפוקת הנפט ←

המראה את ההפקה העולמית מצד שמאל מטפסת למעלה עד הפסגה ואחר כך משתפלת לצד ימין למטה.

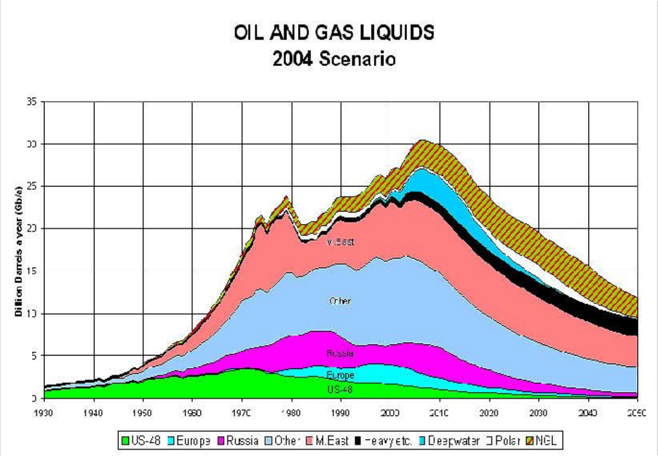

ראו שבדרך העולה יש עיקולי ופשורי נפתולים וחתחתים, מלחמות עולם, שפלי כלכלה, קריסות אימפריות, חרמי נפט, גילויי שדות ענק, וכל זה עדיין בלי מחזורי השיגשוג והמיתון המכוערים המכים בכלכלות הקפיטליסטיות (שלעומתן הסוציאליסטיות הצליחו בשעתן לצמוח, לקפוא ולבסוף להתמוטט באופן חינני הרבה יותר). זה מדרון גבנוני ומחוספס עם בליטות זקורות וירידות תלולות. ועכשיו ראו את המדרון היורד המשוער: האינו חלק עד להחריד? מקורו הגיאולוגי אל נכון שונה בתכלית ממקור המדרון העולה. הוא נחזה כאילו נוצר כמורנה ענקית אחת שהוערמה עד לזווית החיכוך בראשה ובתחתית קצת התפזרה, מסתמא על ידי סחף, ועם מעבר הדרגתי למה שנחזה כמישור סחף משתפל מתון־מתון, הבנוי אל נכון משקע דק ממי הנגר, ואחריו שפלה שטוחה לגמרי שהיתה אולי בעבר קרקעיתו של ים עתיק. אם לטיפוס אל הפסגה נדרשו בהכרח יכולות ושיטות אלפיניסטיות, המדרון היורד נראה כאילו אפשר לילך עליו בסנדלי אצבע. אפשר לגלוש ממנו בבימבה כל הדרך ולהיות מובטחים שלא להיתקל בשום דבר מחודד עד שהתנופה נגמרת בעדינות בסביבות שנת 2100. מבחינה מתימאטית, המדרון העולה יצריך לתיאורו פולינום ממעלה גבוהה, ואילו היורד הוא פשוט אחת חלקי קבוע אוילר בחזקת הזמן: e^{-t}, עם מעט רעש סטטיסטי. הלוא תסכימו שהממצא הזה מעורר חשד: תופעת טבע שהיא תוצר של גורמים רבים המשפיעים באופנים שונים זה על זה ועל התוצאה הסופית, והנה תוצאה זו, בדיוק משהגיעה לשיא גודלה ומתחילה לקטון, פתאום היא נעשית פשוטה כמו ערימת עפר שפוכה. העבר מלא מהמורות גבשושיות וגושי סלעים, והעתיד חלק כמו טוסיק של תינוק? וכי היכן מצינו סוג כזה של תהליך דינמי מורכב שנעשה לפתע מאליו פשוט? לפני מותו של גוף חי בא לפעמים ניוון איטי, אבל במוקדם או במאוחר עוברים

רוב הדברים החיים מחיים למוות במעבר חד. אין זה דרכם להצטמק בתהליך המתמשך עשרות שנים עד שלבסוף הם כל כך קטנים שכבר לא רואים אותם. הדגם שעליו מיוסדת הערכת הפקת הנפט העתידית מופרך בלי ספק ואיננו משקף

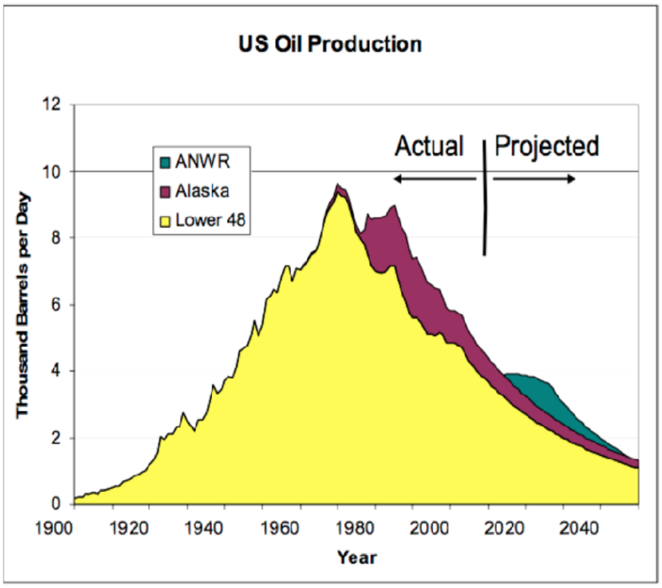

את המציאות. ולפיכך אני בוחר לכנות את מקרה שיא תפוקת הנפט הזה המקובל בכל מקום: „התרחיש הוורוד״. הוא אותו תרחיש אשר לפיו הציוויליזציה התעשייתית, במקום להתפגר בבת אחת, מתאשפזת במחלקה גריאטרית מדומה ומבלה את שנות גיל הזהב שלה מחוברת למכל חמצן מדומה ולשק מדומה לקקליטת פרש מהמוצא המלאכותי.

מה שבאמת מוזר הוא שהתרחיש הוורוד יכול להיות מדויק להפליא: בנסיבות אידיאליות, כשהוא מיושם על ארצות יחידות ואזורי נפט יחידים. למשל, אם נניח שאחד מיצרני הנפט הגדולים ביותר בעולם, שהתחיל עם אוצרות נפט גדולים יותר משל סעודיה, שהוא מגיע לשיא התפוקה, נגיד: ב־1970, אבל אז הוא מזדרז לבטל את הצמדת המטבע הלאומי לזהב, כופה את כסף־הנייר שלו על כל שאר העולם באיומי נשק ובכללם האפשרות לסיים את מעשי האיבה ישר על ההתחלה במכה גרעינית, עד שהוא מייבא יותר מ־60% מהנפט שהוא צורך וחלקן גדול מזה בהקפה, ואחרי כמה עשרות שנים פושט את הרגל. במקרה כזה אכן יבטא ייצור הנפט הביתי שלו את העקומה הזאת שהולכת בדיוק לפי מגבלות הגיאולוגיה והטכנולוגיה בלבד — עד לנקודת פשיטת הרגל הלאומית.

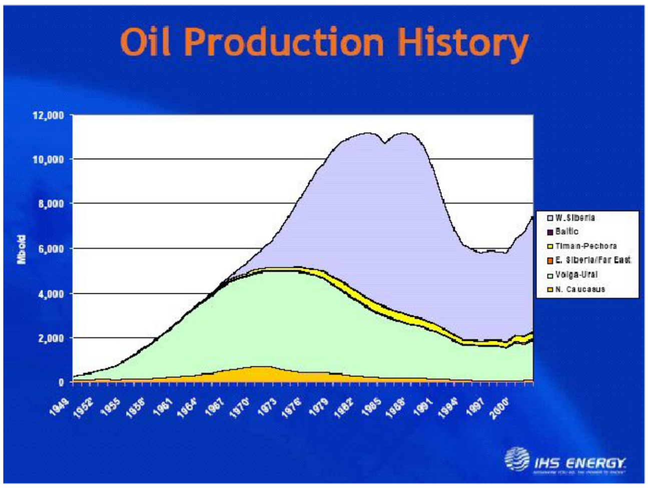

מעבר לנקודת פשיטת הרגל הלאומית הנסיבות תיעשינה אל נכון בלתי־אידיאליות בהחלט, אבל מה מתגלגל מזה לוט בערפל. האם תוכל הארץ העלובה ההיא להוסיף וללוות כסף מהעולם כדי לייבא די נפט כדי להחזיק את כלכלתה מתפקדת, ואם היא תוכל, אז באילו תנאים, ובמשך עוד כמה זמן? רצוי היה לדעת מראש איך ייגמר הסיפור הזה, אך למרבה הצער כל שאנחנו יכולים לעשות הוא להמתין ולראות.

אבל יש לנו דוגמה אחרת, והיא עשויה להציע לנו כמה תובנות לגבי כוונת

הביטוי „נסיבות לא־אידיאליות". הארץ שהיא כיום יצרנית הנפט הגדולה בעולם הגיעה לשיא התפוקה בערך ב־1987. שליטיה המסוידים, הישישים, הכלואים בהשקפת עולמם כספרים כרוכים בעור עבה, ושבממשלם היתה השחיתות המערכתית מובנית, לא היו מסוגלים לתפוס את חשיבות העובדה הזאת, ולא חלפו שלוש שנים עד שמדינתם פשטה את הרגל ומעט אחרי כן התחסלה כישות מדינית. במקרה הזה נעשתה הפקת הנפט המתדרדרת לסמן המוביל של כלכלת הארץ ההיא: צנחה התפוקה, ואז צנח התל"ג, ואז צנחו הפקת גז וכריית פחם, ועד שמלאו עשר שנים הצטמצמה הכלכלה ב־40%. במספרים האלה השתקפה נפילה תלולה בתוחלת החיים ואוירת־יאוש אופפת־כל שחיי אדם רבים קופחו או נהרסו בה.

אבל כל עוד אין התערבות של גורמי סיבוכים כלכליים או פוליטיים מבית או מחוץ במהלכה הטבעי של עקומת הכילוי, דומה שניבויי תיאוריית שיא התפוקה לתקופה שאחרי השיא תקפים. (הביטוי „נסיבות אידיאליות" מכוון אל נכון לנסיבות שהן אידיאליות מזוית מבטן של פרודות פחמימניות תבוניות אף כי לא נבונות, אשר תשוקתן היא להישאב מתוך האדמה ולהישרף בכל המהירות והיעילות האפשרית, שכן אינו ברור מי זולתן יוצא בסוף נשכר; אבל אל נהיה קטנוניים.) הואיל וידוע שהבעיה שאין די נפט לכולם גורמת כל מיני צרות פוליטיות וכלכליות, והואיל וזו בדיוק הבעיה שלפי התחזיות נפגוש אותה זמן לא רב אחרי שהעולם יגיע לשיא התפוקה, הנחת היסוד שעליה מושתתים הניבויים של תורת שיא התפוקה איננה מציאותית. למומחים שיש להם הכלים לנבא את שיא התפוקה אין היכולת לתת שיעור ומידה להשפעותיו הכלכליות והפוליטיות, ולכן כל מה שהם יכולים לתת לנו הוא התרחיש הוורוד כאפשרות שטובה הימנה לא תיתכן. אולם האזהרה הזאת (שרעה הימנה תיתכן ותיתכן) לא נאמרת בפירוש ובהדגשה כפי שהיה ראוי לעשות. התוצאה היא שאותה תועלת מעשית כמו מתורה זו היינו מפיקים מתורה המנבאת שבהעפילנו לפיסגה העולמית של הפקת הנפט ייאפו מאליהן פטיפורי שוקולד יש מאין ויעופו על כנפי נוצות מרציפן הישר לתוך פינו.

הסבר למדרון היורד מתון וחלק על פי תורת שיא התפוקה הוא שבעוד ההתפתחות בצד העולה מושפעת ממעכבים וממריצים כלכליים, בצד היורד המגבלה באה רק מהגיאולוגיה של מרבצי נפט מתרוקנים ומהטכנולוגיה של הוצאת הנפט משם, שהיא כפופה למגבלות תרמודינמיות ואינה יכולה להשתפר עד אין קץ מבלי שהחזר האנרגיה המתקבלת על זו שמושקעת להפקתה ילך ויקטן עד שיהפוך שלילי. כל זמן שזמינות הנפט גדלה, הביקוש לפעמים גובר ולפעמים נחלש, ובהתאם השאיבה אינה עולה בקצב אחיד. ואילו בצד היורד יהיה הביקוש כל הזמן גדול יותר מההיצע ותמיד ישאבו כל כמה שיוכלו לשאוב.

כשמחייצים את מה שהתרחש אחרי הצטמצמות הפקת הנפט למדרון היורד אחרי שיא ההפקה העולמית, מניחים

כדבר שאינו צריך להיאמר שהכלכלה העולמית תוסיף לתפקד, כבדרך קסם, בפעולה חלקה תמיד באותה רמת ביקוש שנמצא לה מענה, כאשר הביקוש שאין כנגדו אספקת החומר המבוקש יישטף לתעלת הניקוז בזרם חזק ומתמיד של מלל־הבל כלכלי ופוליטי. כל זה יסתדר לבד מאליו כאשר השחקנים בשוק החופשי בהיותם נבונים ומחושבים מגיבים לאיתותי המחירים ומחליטים בכל רגע אם עליהם:

א. להמשיך לצרוך נפט באותו אופן שהתרגלו אליו, או

ב. לפרוש למקום צנוע ולמות בשקט בלי למשוך תשומת לב לעצמם או לעשות מזה עניין.

באיזה הקשר אחר ראינו התארגנות כזאת ממושמעת ללא דופי, במצבים שבהם נעשה מצרך חיוני — כגון: מזון, או נגיד: מי שתיה — נדיר עד בלתי־נמצא? הראינו ככה אי־פעם? מימות עולם, אי־שם בעולם?

עוד הנחה אחרת נראה לי שמניחים בלי לציין את הדבר, והיא שמשק מצטמק (עם כל הביקוש שאין כנגדו היצע, והחיכוך המתיש בין שחקני השוק הנובע מזה) יכול לתפקד בעיקרון כמו משק צומח וללא התמוטטות פיננסית. מכשירים פיננסיים מיוחדים הקרויים CDS (ראשי תיבות של Credit Default Swap, בתרגום חופשי: חוזה החלף לסיכוני אשראי) יכולים לשמש כתריס בפני סיכון אשראי מוגדל בעקבות מותם ההמוני של מי שעשו אתך עסקות מחמת פצעים שפצעו את עצמם; אם כי אחרי זמן־מה ייעשו המכשירים האלה קצת יותר מדי יקרים. אך אני משער שאין כל כך מה לעשות נגד הציפיות לצמיחה הנלושות ונאפות בכל התכניות הפיננסיות בכל הרמות. משפעם אחת יתגלה שאין יסוד לכל אלה, כל פירמידות החובות תתמוגגנה. ולפי שמטבע לאומי (כגון הדולר) המבוסס על צו שלטוני ולא על ערך ממשי בנוי על חוב — אשראי שניתן על בסיס הבטחה של צמיחה עתידית — לא ברור כלל במה הנפט שעוד יהיה בנמצא ימשיך להירכש. סוף הצמיחה הוא דבר שאי אפשר לשערו או לחשוב עליו; פתח פיך לדבר עליו ופתאום כולם יחליטו שהזמן הגיע לארוחת צהריים ולהזמין משקאות. לצרפתים יש לפחות מלה של ממש לכנותו: *décroissance* הם קוראים לזה, כמו: „גדילה לאחור". כאן בעולם הדובר אנגלית אנחנו רק מעלגים וממלמלים על double-dips, זאת אומרת ירידה, התאוששות ושוב ירידה. אולי גיתנר וברננקה יכולים להמציא לנו ריקוד לשם המחשה.

הבה נסתכל על זה מכיוון אחר. כפי שהזכרתי, תיאוריית שיא הפקת הנפט נמצאה מוצלחת למדי בניבוי מהלך הדילדול של מדינות ומחוזות מסוימים שהיו יציבים ומשגשגים. אבל הניבויים האלה מאבדים כל משמעות אם מחייצים אותם על העולם כולו ככלל, בגלל סיבה אחת בולטת מאד: העולם איננו יכול לייבא נפט. הרשו לי לומר את זה שוב, הפעם בצורת כותרת, כדי להדגיש כמה זה חשוב ומכריע:

כוכב הלכת ארץ איננו יכול לייבא נפט.

מול ייצור נפט מבית שאינו עונה על

הצרכים יש לארץ מתועשת רק שתי אפשרויות לבחור ביניהן:

1. לייבא נפט
2. להתמוטט

אבל כוכב־לכת מתועש כשהוא עומד מול ייצור נפט שאיננו עונה על הצרכים יש לו רק אפשרות אחת: אפשרות מספר 2.

יהיו מי שיטענו שיש אפשרות שלישית: לצמצם את השימוש בנפט מיד, עוד לפני שהוא נגמר. אבל בחיי המעשה נמצא שזה שוה לאפשרות מס׳ 2. צימצום השימוש בנפט כרוך בכמה שינויים יסודיים, מאתגרים מבחינה טכנולוגית ושאין להם תמיכה פוליטית, ועל כן הם יקרים ותובעים זמן ארוך. הללו יכולים להיות טכניים־מתקדמים (ובלתי־מציאותיים) כמו החלפת כל כלי הרכב שיש עכשיו בכלים חשמליים מונעים בסוללות הנטענות בכוחן של תחנות כוח גרעיניות רבות ועצומות, או פשוטים (ומציאותיים לגמרי) כמו העתקת המגורים למקום שממנו מגיעים לעבודה בהליכה או ברכיבה על אופניים, גידול רוב המזון שאוכל כל אחד בגינת מטבח ובלול, וכן הלאה. אבל יהיו הצעדים האלה כל מה שיהיו, כולם דורשים מידה מסוימת של הכנות והוצאות, ועת משבר (כגון מחסור פתאומי בנפט) כבר ידוע שהוא זמן קשה להשקת פעילויות עם תכנון לטווח ארוך. עד שהמשבר מגיע, או שהארץ המוטלת בו כבר הכינה כל כמה שיכלה או שרצתה להכין (ובזה איחרה את פרוץ המשבר) או שלא הכינה, קירבה את המשבר והחמירה אותו. דו״ח הירש[172] המובא הרבה בשיח על ענייני נפט קובע שדרושות עשרים שנה כדי להתכונן לשיא תפוקת הנפט אם רוצים למנוע מחסור חמור ומתמשך בדלקים להובלת אדם וטובין, ומאחר שהשיא היה עוד ב־2005 יש לנו מעתה **מינוס** עשרים וחמש שנה לשכב בהן על הגב ולהתבטל לפני שנצטרך להתחיל בהכנות. לפי הירש ושותפיו להכנת הדו״ח כבר הפסדנו את המועד הקובע.

יהיה מי שיתהה מדוע מחסור בנפט יחולל באופן אוטומטי קריסה. עיון קל מגלה שבכלכלה מתועשת גוררת ירידה בצריכת הנפט ירידה בשיעור תואם בכלל הפעילות הכלכלית במשק. נפט הוא חומר הגלם היסודי לרובם הגדול של דלקי ההובלה — שבעזרתם מובילים מוצרים ושרותים בכל רחבי העולם. בארה״ב בייחוד יש קשר הדוק ביותר בין תל״ג ובין מרחק נסיעה ברכב מנועי. על כן אפשר לומר על המשק האמריקני שהוא מונע בנפט, בדרך די ישירה ומיידית: פחות נפט פירושו משק יותר קטן. באיזו נקודה הכלכלה מצטמקת כל כך שאיננה יכולה עוד לתחזק את עצמה? כדי להמשיך בתיפקוד צריך לשמר ולתקן כל מיני תשתיות, מתקנים וציוד ולהחליף מה שהתכלה והתבלה, ואם אין עושים כן ודוחים את הטיפולים יותר מדי, זה יפסיק לתפקד. מנקודה זו והלאה תהיה הפעילות במשק מוגבלת לא רק על ידי

---

172 PEAKING OF WORLD OIL PRODUCTION: IMPACTS, MITIGATION, & RISK MANAGEMENT. Robert L. Hirsch, SAIC, Project Leader, Roger Bezdek, MISI, Robert Wendling, MISI. February 2005 ובו 91 עמודים באנגלית. הסקרן לא יתקשה למצוא במרשתת; גירסא מעודכנת ומקוצרת (21 עמודים) מ־2007: http://large.stanford.edu/courses/2014/ph240/liegl1/docs/netl-2007-1263.pdf .

זמינות חומר דלק להובלה, אלא גם על ידי זמינות ציוד בר שימוש. בנקודה כלשהי המשק מצטמק עד כדי ביטול ההנחות הפיננסיות שעליהן הוא מושתת ולכן אי אפשר להמשיך לייבא נפט בהקפה. משם והלאה מוגבלת כמות הדלק להובלה לא רק על ידי זמינות הנפט, אלא גם חוסר היכולת לממן ייבוא נפט עוצר אותה.

המחסור ההתחלתי לא חייב להיות גדול כדי לחולל את כל ההשתלשלות הזאת, כי אפילו מחסור קטן מניע מספר לולאות משוב המגבירות את עצמן באופן הרסני לכלכלה. הרבה דלק מתבזבז בתורים של מכוניות העומדות מונעות בתור המתנה אצל תחנות הדלק המעטות שעודן פתוחות. עוד דלק מתבזבז בגלל ההשתדלות להחזיק כל כמה שאפשר את מכל המכונית מלא, מתוך שאין לדעת מתי ואיפה תזדמן שוב האפשרות למלא דלק. עוד יותר דלק נעלם מהשוק בגלל הנסיון לאגור אותו בג'ריקנים ושאר מכלים לעת מצוא. כשהמחסור נמשך מתרבים אוצרי הדלק ומתפתח שוק שחור: דלק שמוסט מצינורות האספקה הרשמיים ושנשאב ממכלי דלק נעשה זמין בשוק השחור במחירים מנופחים. וכך מתגלגלת ותופחת בקלות השפעתו של מחסור התחלתי אפילו קטן לטלטלה כלכלית אשר די בה כדי לדחוף את המשק מעבר לספים ממשיים ופיננסיים ולעבר התמוטטות.

אם אחרי קריאת הדברים האלה אתה חש בדיכאון ויאוש, אז — צר לי להגיד לך את זה, אבל אתה כנראה חלוש ורכרוכי, כי יש עוד הרבה — הרבה הרבה יותר דברים שצריך ליתן עליהם את הדעת. התרחיש הוורוד של שיא התפוקה נראה אולי נאה, אבל אפילו לוורד יש קוצים. ויש כמה עניינים אחרים שצריכים להילקח בחשבון, וצריך להשקיף על הכל ביחד במבט כולל.

ראשית כל, עקומת מהלך ההפקה אחרי השיא צוירה על פי מספרים של עתודות שהוגזמו ונופחו. חלק גדול מהנפט הנותר נמצא במזרח התיכון, בארצות אופ"ק, והמדינות האלה הצהירו על עתודותיהן בגוזמה גדולה (מי יותר ומי עוד יותר), כשבשנות ה־1980 התמקחו על המכסות שיספקו לשוק העולמי. רוב חברות אופ"ק השתדלו אז להמציא מספרים שהזכירו למסתכל בהם לפחות מרחוק איזו מציאות שיכלה להיות אפשרית; סדאם חוסיין, שהיה מתמיד קצת רברבן, עיגל את העתודות של עירק למספר עגלגל מעונג: 100 מיליארד חביות, אמר. ונמצא שהמספרים של אופ"ק מנופחים בשיעור שאין ידוע כמה הוא גדול — לכל הפחות: בערך שליש. גם אין אופ"ק לבדו ומיוחד בהגזמתו בשיעורי העתודות. חברות אנרגיה בארה"ב משחקות משחק די דומה כדי למצוא חן בעיני וולסטריט. שים בארון את סנדלי האצבע; כדי להתמודד עם המדרון היורד תזדקק לציוד טיפוס מהטובים.

שנית, קיימת תופעה הקרויה „תוצא ארץ ייצוא": לארצות יצואניות־נפט, כשתפוקתן מתחילה לרדת, יש נטיה חזקה לצמצם את הייצוא לפני שניגשים לצמצם את האספקה לצריכה מבית. אמנם נכון שישנן ארצות שוויתרו על ריבונותן בתחום

המשאבים לטובת חברות אנרגיה בינלאומיות ושאיבדו את השליטה על מדיניות הייצוא שלהן. כמו כן ישנם משטרים רודניים המרעיבים את צרכניהם בביתם אך מוסיפים להשתכר את תקבולי הייצוא הנחוצים לתמיכת שלטונם. אבל רוב הארצות תייצאנה רק את מה שנותר אחרי הצריכה שלהן עצמן. פירוש הדבר קץ לאפשרות לקנות נפט בשוק העולמי הרבה לפני שתתייבשנה כל הבארות, והארצות יבואניות הנפט תישארנה מחוץ לחדר האוכל הנעול. ולפי זה, אם אתה חי בארץ יבואנית־נפט וחשבת שתוכל לטפס למטה על המדרון היורד בנעלי הטיולים, אל תסמוך עליהן לבד. תזדקק למצנח.

שלישית, אמנם הכמויות הכוללות של נפט שהופק בעולם כולו היו גדלות עד 2005, אבל הכמויות של תזקיקי־נפט (דלק־מכוניות, סולר וכו') שהובלו לנקודת צריכתם עברו את שיאן כבר שנים לפני זה, מבחינת האנרגיה בת השימוש המתקבלת מהם. הסיבה היתה שיותר ויותר אנרגיה נדרשה כדי להוציא חבית נפט מהאדמה ולזקק אותה. הנפט הגולמי נעשה ככלל יותר ויותר קשה לשאוב, כבד יותר ומכיל יותר גפרית, וגם הדרישה ליותר ויותר דלק מכוניות (בניגוד לדיזל ימי או שמנים כבדים לשריפה) שיכיל פחות ופחות עופרת להעלאת מספר האוקטן גורמת לעוד יותר ביזבוז אנרגיה. היחס בין האנרגיה הזמינה לשימוש תמורת האנרגיה המושקעת להשגתה הורע מערך משוער של 100 ל־1 בתחילת עידן הנפט, כשכמה בחורים חסונים יכלו לחפור לך באר נפט באתים ובמכושים, לממוצע של 10 ל־1; שכן כיום הפקת נפט דורשת אסדות למים עמוקים (שמתפוצצות לפעמים ומחריבים סביבות מחיה שלמות), טכנולוגיה לקידוח אופקי ולדחיסת מים המעורבים בחול ובכימיקלים לתוך הקידוח להפקת גז ונפט מפצלים, תפוקה שניונית ושלישונית בהזרקת מים וחנקן, מתקני הפרדה בין מים ונפט, וכל מיני מורכבויות טכניות אחרות הצורכות חלק יותר ויותר גדול מהאנרגיה שהן מפיקות. עם רדת היחס בין אנרגיה מושקעת למתקבלת מ־10 ל־1 הולכת תעשיית הנפט ומתדמה למינקת שמנה אך מורעבת השומטת דדה מפי תינוק רעב ומוצצת אותו בעצמה. מצב יגיע שבו לא תהיה עוד אפשרות כלכלית לספק סולר או דלק לתחנת דלק. אין ודאות באיזה יחס השקעה\תפוקה זה יהיה, אבל יש סימנים המרמזים שביחס קטן מ־3 ל־1 אין תעשיית הנפט יכולה להחזיק את עצמה. התוצאה של יחס ה\ת פוחת היא שהמדרון המתון של התרחיש הוורוד יהיה תלול הרבה יותר. שוב אין המדרון דומה לצלע ערמת חצץ — הוא דומה יותר ללבה הזורמת לים ונקרשת בתוך ענן קיטור. אפשר שעוד נותר שפע של אנרגיה, אבל הרבה ממנה ישור בצד הדרך, וכבר אפשר שאתה לא תצליח להתקרב די הצורך כדי לצלות בה את המרשמלו שלך.

רביעית, חייבים לקחת בחשבון את העובדה שתעשיית הנפט המודרנית שלנו משולבת במידה רבה ביותר. אם אתה נצרך לצורך הקידוח שלך לחלק מיוחד מסוים, סיכוי טוב שאפשר להשיגו רק מתשלובת עולמית אחת או משתים. סיכוי

טוב שלחברה הזאת יש כמה פעולות חשובות מאד בסיבוך טכני גבוה בארץ שהיא במקרה יבואנית נפט. חשיבות הפרט הזה מורגשת כשנותנים את הדעת למה שיקרה לפעילותה של אותה חברה משיתחיל להתבטא תוצא ארץ הייצוא. נניח שאתה חברת נפט לאומית בארץ עשירה בנפט שיש בה עדיין די נפט לצריכה בארץ עצמה, אם כי באחרונה נאלצה לנתק את קשריה עם הלקוחות בארצות חוץ. שדות הנפט שלך גדולים ועצומים, אבל הם „בשלים", ואפשר להוציא מהם את מה שנותר שם רק אם קודחים כל הזמן בארות אופקיות חדשות בדיוק מעל מפלס המים העולה תדיר ומזריקים מלמטה מי ים כדי לשמר את לחץ הבאר. אם תפסיק את הפעילות הזאת אפילו עצירה זמנית, אז הנפט שלך בראש הבאר ישתנה במהירות בהרכבו מנפט־שיש־בו־קצת־מים

למים־שיש־בהם־מעט־נפט שאותם אתה יכול כבר להזריק בחזרה למטה. וכעת מתגלה שהציוד שאתה זקוק לו כדי להמשיך ולקדוח בארות אופקיות בא מאחת מאותן ארצות בישות המזל שהיו רגילות לייבא את הנפט שלך אבל עכשיו אינן יכולות, והטכנאים שהיו רגילים לבנות את הציוד שלך כבר התיאשו מתור בשוק השחור אחר די דלק לנסוע לעבודה והם עסוקים בעדירת גינותיהם בפרברים כדי לגדל תפוחי אדמה. זמן קצר אחרי כן כלים חלקי החילוף למפעלי הקידוח שלך, ייצור הנפט שלך קורס, ורוב העתודות הנותרות שלך נשארות מתחת לאדמה ומצטרפות למאגר עתודות שחשיבותו

גדלה והולכת יותר ויותר: הן העתודות שלעולם לא תופקנה.

כשמתחשבים בארבעת הגורמים הללו יחדיו נעשה קשה לדמיין שהפקת הנפט העולמית תוכל לגלוש בקלילות מפסגת המרומים בעקומה נאה מקושתת ורציפה על פני עשרות שנים. במקום זה התמונה המצטיירת היא של ירידות מדרגה ביותר ויותר מקומות עד שבסוף כוכב הלכת כולו במצב ירוד. לא משנה מי אתה ואיפה אתה, סיכוי טוב שתחוה את זה כתהליך בן שלושה שלבים:

שלב 1: יש לך גישה כמו היום לדלקי הובלה ולשרותים.

שלב 2: גישתך לדלקי הובלה ולשרותים מצומצמת.

שלב 3: אין לך גישה לדלקי הובלה והאפשרויות שלך להוביל מטענים מצומצמות.

כמה זמן יימשך שלב 2 יהיה שונה ממקום למקום. יהיו מקומות שיעברו ישירות לשלב 3: מכליות דלק מפסיקות להגיע לעירך, כל תחנות הדלק במקום נסגרות, וזהו זה. במקומות אחרים אולי בזכות שוק שחור משגשג תשיג עוד במשך כמה שנים דלק במחירים שיאפשרו כמה שימושים, כגון הפעלת גנרטור במרכז חירום. ואולם היכולת שלך להסתדר בהצלחה בשלב 2 ולהישאר בחיים בשלב 3 תהיה תלויה במידה רבה בשינויים ובהכנות שתוכל לבצע בשלב 1.

יש לצפות שכשיתחיל שלב 2 רובם הגדול של הבריות יימצאו שלא עשו כלום כדי להתכונן והיו כל הזמן בלתי־מודעים לחלוטין שזה דבר שהיו אמורים לעסוק

בו. יש לצפות שלא מעטים עשו כמה צעדים קטנים לכיוון הנכון, כגון התקנת תנור המוסק בעץ או הוספת בידוד לביתם, או צעדים לכיוון הנדמה הגיוני אך בסופו של חשבון אין בו תועלת, כגון הוצאת כספם על מכונית היברידית חדשה או כילוי כוחותם על הקמת מפלגה חדשה או נסיונות השפעה על אחת המפלגות הנמצאות. אחדים יקנו משק רחוק מהעיר, יציידו אותו לחיים בלי התשתיות הממוסדות, יתחילו לגדל כל מזונם בעצמם (ואולי מוליכים את עודפיהם שאינם משתמרים לשוק איכרים קרוב על אופני־מטען או בסירה) וללמד את ילדיהם בעצמם עם דגש על ספרי המופת ועל חקלאות, גידול מקנה ויתר ענפי מידע מועיל שאינו מתיישן. יהיו מי שיברחו למקום שבו כבר עכשיו נדירים דלקי ההובלה ושבו טוסטוס נחשב כלי חוסך עמל — לסוס או לגמל שלך.

חבל שקשה לחזות מראש אילו שינויים והתאמות יובילו להצלחה ואילו לכשלון, מפני שכל כך הרבה תלוי בנסיבות, שעליהן אפשר לדעת בוודאות שלא יהיה אפשר לחזותן ושתהיינה שונות ממקום למקום, ובנפשות הפועלות: אי הוודאות פשוט גדולה מדי. אבל ישנו דבר אחד שבו אנחנו יכולים להיות בטוחים לגמרי: אותו תרחיש ורוד של שיא תפוקת הנפט שמצייר השתפלות ארוכה והדרגתית של ייצור הנפט העולמי הוא הבל ורעות רוח. ידיעת העובדה הזאת מן הראוי שהיא תשרה הרגשה של דחיפות. אם נשתמש באותה תחושת דחיפות באיוולת או בתבונה תלוי בנו, והצלחתנו כבר אפשר שהיא עניין של מזל, אבל קיומה של תחושת דחיפות איננו לגמרי רע. אם רצוננו להתכונן אפשר שיש לנו כמה שנים, אבל בטוח שאין לנו כמה עשרות שנים. מי שירצו שתאמין משהו אחר מוזמנים לתת בתחילה דעתם לעניינים שהעליתי ברשימה זו.[173]

---

173 מהספר הנ"ל של אורלוב:

(עמ׳ 16-17): אתמקד בפרקים שהם חיוניים לשרידה: מזון, מחסה, הובלת אדם וטובין, השכלה, כספים, בטחון ומעט „שונות". ככלל, אם המצב שאחרי הקריסה לגבי כל אחד מהפרקים האלה יהיה חמור או די־נסבל, זה תלוי במידה רבה בכמה הדוק הקשר בין הסידור שלפני הקריסה ובין תיפקודה [17] החלק של שאר המערכת הכלכלית. בחינת כל אחד מהגורמים הללו בתורו תעזור למיקוד הדמיון על הפרטים הקובעים של כל אחד מהדברים ולא כל כך בתמונה הכוללת העמומה.

ואז תהיה מוכן לענות לגבי כל דבר שחשוב בחייך על שתי שאלות חשובות מאד: „האם זה חסין־קריסה?", ואם איננו חסין, „מה אני יכול לעשות כדי שיהיה חסין־קריסה?" אם יש דבר שלגביו התשובה שאיננו חסין ואין מה לעשות, אז תהיה שאלת ההמשך החשובה מאד: „איך אוכל לחיות בלעדיו?" משתהיינה בידך התשובות האלה, בך יהיה תלוי אם לפעול על פיהן ובאיזו מהירות. דרוש לזה אופי אמיץ ועצמאי לציית לפקודות של עצמך ולא לנסות למלא ציפיות הסובבים אותך. ויהיו דרושים כח דמיון ועבודה מעשית וגם חוץ מזה מנה הגונה של מזל כדי לחסן בפני קריסה את עצמך ואת משפחתך.

אבל אפילו אם הדברים שתעשה יהיו בעיקרם סמליים, ערכם כהכנה נפשית יהיה ממשי מאד. קריסה כלכלית היא הזמן הרע ביותר בשביל התמוטטות עצבים, אך במקרים רבים כל כך זה בדיוק מה שקורה. להישיר מבט בלתי־רגשני מול מה שממשמש לבוא עשוי לסייע לך לשחק מעמדת יתרון בזמן שכל הסובבים אותך מוכי הלם ומניפים ידיהם ללא תכנית ותכלית. בזכות זה אתה תהיה אדם מועיל מאוד, גם לעצמך וגם לזולתך, בהפקת מרב הטוב ממצב ביש. וגם זה דבר שיש לנו לצפות לו ציפיה מציאותית שנוכל להשיגו.

ובעמ׳ 102 עד 105: מדפים שלמים עמוסי ספרים הוקדשו למצב האנרגיה הניצב מול ארצות הברית, והם ממתינים לכל מי שירצה לקרוא אותם ולהתעמק בנושא המדכא הזה. כאן פשוט אמנה אחדות מהעובדות הקובעות ביותר לגבינו.

ארה״ב מייבאת שלושה רבעים מהנפט שהיא צורכת. תפוקת הנפט בארה״ב הגיעה לשיאה ב־1970 ומאז היא בירידה מתמדת. בעולם כולו נראה שתפוקת הנפט היתה בשיאה ב־2005. כעת העולם צורך ארבע חביות נפט

כנגד כל חביות שהוא מגלה.
חלקו הגדול של הנפט הזה בא משדות־ענק מזדקנים, כגון אלע׳ואר בסעודיה, בורגאן בכווית, קנטרל במקסיקו ודאצ׳ינג בסין. בשדות האלה ניכרת התדלדלות חמורה מאד ופתאומית, באופן שלדוגמה מקסיקו בקרוב לא תוכל עוד לייצא נפט לארה״ב. רוב הובלת הטובין והאדם בעולם מופעלת בנפט. אפילו יצויר שאפשר היה לשנותה ולהשתיתה על משהו אחר, תהליך ההחלפה היה דורש עשרות שנים וכמויות דמיוניות של נפט.
[103] תעשיית הנפט השקיעה הון עתק בטכנולוגיה חדשה והשיגה טכניקות גילוי והפקה משופרות לעילא ולעילא. טכניקות הגילוי המשופרות לא הצליחו להפוך לאחור את מגמת התגליות להיעשות נדירות וקטנות יותר. טכניקות הפקה משופרות אמנם הגדילו את כמות הנפט שהוא בר־הפקה, אבל בגללן העתודות נשאבו במהירות מוגברת מאד ודבר זה גרר התמוטטויות פתאום בתפוקה — כגון ירידת התפוקה ב־25% בשנה שנצפתה באחרונה בקנטרל שבמקסיקו — במקום התמעטות מתונה. כמו כן ראוי לציין שכמה מטכניקות ההפקה החדשות זוללות הרבה אנרגיה, באופן שהנצילות־למעשה של הנפט המופק בהן מופחתת. על כן הטכנולוגיה החדשה דומה להליכון כושר שעליו רצה תעשיית הנפט יותר ויותר מהר מבלי להתקדם לשום מקום.
רובן של עתודות הנפט הנותרות נמצא בארצות שמשקיהם גדלים וביקושם לנפט עולה. רוב הארצות הללו כבר עברו את שיא תפוקת הנפט שלהן ואינן חפצות להגדיל את מהירות ההפקה אפילו היו יכולות. במקום לייצא יותר חומר־כוח הן מעדיפות להשתמש באותו כוח לתעשיה ולצריכה אצלן בבית. סעודיה בונה עתה מזקקות ובתי חרושת כימיים. עתידה של כרב הסעודית איננו נפט, אלא פלסטיק. רוסיה היא מפיקת הנפט הגדולה בעולם, אבל גם היא כבר עברה את שיאה ובפריחת כלכלתה מבקשת לצמצם את ייצוא הנפט.
ארצות הברית הוכיחה כמה פעמים באופן עקבי את חוסר יכולתה להשפיע על מצב העניינים הזה, ובהשפעתה חל סחף אפילו אצל בעלי ברית לשעבר כגון כווית. האופציה הצבאית כבר הוצאה אל הפועל בעירק וגררה מפלה. אף על פי כן עדיין אפשר בהחלט שארצות הברית תבחר להיכנס לעימות חסר תוחלת חדש, למשל עם איראן. פעולה כגון זו תהלום את הסיסמה ״בעיה שאין אתה יכול לפתור, הגדל אותה״. היא גם תספק כיסוי פוליטי למגוון צעדי מדיניות מבית, מקיצוב דלק ועד הכרזת מצב מלחמה וממשל צבאי בבית ורמיסת אי־הסכמה פוליטית.
תפוקת גז טבעי — הוא מקור האנרגיה המרוכז האחר הנקי יחסית — עברה בצפון אמריקה כבר מזמן את שיאה. עד כה [104] נמנעו בעיות גז חמורות על ידי סגירת מפעלי ייצור בתוך ארה״ב וייבוא סחורות במקום המיוצרות בבית. התהליך הזה במידה רבה התמצה. צינורות גז אינם יכולים לגשר על אוקיאנוסים, וצי מיכליות לגז מנוזל בקיבולת המספקת איננו אופציה בת־השגה. בעיות חמורות באספקת ממתינות לנו אפוא ממש קרוב לפנינו בדרכנו. גז טבעי משמש להסקה ולייצור חשמל בשעות שיא העומס ברוב שטח אר״ה״ב, והתוצאה הצפויה של מחסור יהיו קפאונות בחורף והפסקות חשמל בקיץ.
על פחם חשבו לפנים שהוא מצוי בשפע, אבל נראה שהמספרים שנאמרו על העתודות היו מופרזים בהרבה. רוב המרבצים של החומר האוצר את האנרגיה המרוכזת כבר נכרו ונשרפו ומה שנותר חלקו הגדול נחות בטיבו וחום בצבעו במקום שחור. אפשר להפיק חומר בערה נוזלי מפחם, בשיטה שפותחה בראשונה בידי הנאצים, ואפשר להשתמש בנוזל במנועי רכב כשאין ברירה, אבל אין זה תחליף טוב לדלקים העשויים מנפט מפני שתהליך ההפיכה לנוזל גוזל בעצמו הרבה מאד אנרגיה. בפחם מיוצרת כמחצית החשמל בארצות הברית. זה המלכלך בכל הדלקים, המעשיר את האויר שלנו לכל יחידת־כמות של כוח המופק ממנו שלוש פעמים יותר דו־תחמוצת־פחם מגז טבעי, ובגלל זה הגשם נעשה חומצי ועולה חומציות הימים.
אוהבים לנפנף בדלקים מהצומח כפתרון; באמת הם דרך להשתמש באדמה חקלאית כי לגדל דלק במקום אוכל. ייצורם מייקר את המזון עד שהחלקים העניים יותר בעם אינם יכולים לקנותו ועל כן מתרחבת תת־תזונה ובאותה שעה מתעשרים בעלי חוות מסוימים בזכות סובסידיות ממלכתיות ומאיצים את דילדול האדמות הפוריות. דלק מצמחים לעולם לא יחליף אלא אחוז קטן מהדלקים המשמשים כיום להובלה. שיגשוג תעשיית שמן הדקלים לביודיזל וסוכר לכוהל־דלק יאיץ את הכחדת שארית יערות הגשם המשווניים מעל פני האדמה.
השפעתם של רוב מקורות האנרגיה החלופיים — שמש, רוח, מים, גרעינים, שריפת זבל, גלגלי אוגרים או אויר חם המוזרם בצינור ישיר מוושינגטון — תהיה שולית בלבד בסך הכל.
לארצות הברית לא תהיה די אנרגיה כדי להחזיק את המשק שלה מתפקד. גם אין בנמצא מספיק אנרגיה וגם אין מספיק זמן כדי לבנות כלכלה שונה שתהיה יותר יעילה מהקיימת מבחינת ניצול האנרגיה, בגודל כולל דומה. האפשרות העדיפה בהרבה על כל האחרות היא צימצום צריכת [105] האנרגיה על ידי השבתה זוחלת ומתרחבת של כל חלקי המשק שאינם חיוניים עם גיוס כפוי וחלוקה מתוכננת ומבוקרת של כל המשאבים לסיפוק צרכי כל האוכלוסיה באופן שוויוני. הואיל ואין סיכוי פוליטי למהפכה כגון זו, האפשרות היחידה הנשארת היא קריסה כלכלית ופוליטית.
ובעמ׳ 137־138: מול קריסה כלכלית, פשיטת רגל לאומית או כשלון מוחלט של כל הניסוי החברתי והפוליטי לא נראה שקיים מרחב פעולה גדול לשיתוף פעולה חברתי פורה בקנה מידה גדול. איסוף סביבך של מגוזרים גדולים מתוך חברה מתמוטטת — לא נראה שהוא יעזור לך להימלט מהגורל הנגזר על אותה חברה. ההסתגלות למערכת נסיבות חדשה שונה בתכלית מהישנה היא עניין אישי מאד, שכן תהליך ההסתגלות

ראש בחול

עם או בלי הבנה מעשית ותמונה מוחשית בראש קריסה־מחמת־העדר־מצרכי־יסוד־שהתרגלנו־אליהם מה היא, גם בתור מלל ערטילאי — תחזית ההתמוטטות של חבורת החושבים של פצ׳אי לא נעמה לרבים וחשובים ורבי השפעה.

בספרו *The Limits to Growth Revisited* שכבר הזכרנוהו לעיל (ראה הערה **129**) מגולל אוגו ברדי את תולדות ההתיחסות לספר הגבולות לצמיחה.

בפרק השני עמ׳ **11** הוא כותב: על אף ההצלחה והעניין שהדבר עורר, עבודתם של פורסטר[174] ושל צוות הגל״צ נתקלה גם בביקורת חריפה. כלכלנים, לדוגמה, נראו כעושים כולם יד אחת בשלילת השיטות והממצאים של המחקרים הללו לפי שהם לא התיישבו עם „חכמת הכלכלה" כפי שהיו אז מבינים אותה. אבל הזירה שבה באמת געש הוויכוח היתה הפוליטית. שם עצם הצלחתו של הגל״צ חוללה תגובת־נגד חזקה.

[12] הסקירות של ג׳ורג׳ו נביה (1997)[175] ושל מאוריסיו שוחט (1999)[176] מלמדות אותנו איך עמדות פוליטיות שונות עיצבו את התגובה ברחבי העולם להגל״צ. בברית המועצות היתה התגובה שהספר אפשר שתיאר את הקריסה הצפויה לקפיטליזם אך אין לו דבר ועניין עם חברות קומוניסטיות שתימלטנה מהקריסה בזכות

תלוי באופיו המיוחד של המסתגל, והוא בעיקרו נפשו ולא נושא לפטפוטים רדודים עם זרים.
מה שנוגע להתכוונות מעשית, מעבר למספר מצומצם למדי של סידורים שנחיצותם מזדקרת לעין אפשר שהשתדלות להתכונן לשרידה בקבוצות תהיה לשוא. את הנסיבות המיוחדות שתהיינה אי אפשר לנבא לפרטיהן, וכל תכנית פעולה שתהיה די מפורטת או מציאותיית מתפרטת לפרטים קטנים שאין בהם עניין למי שיהיה נתון בנסיבות שתהיינה שונות אפילו במעט. [138] התכוונות קבוצתית בהתנהגות על פי דפוס אחיד עלולה גם כן להתגלות כרעה יותר מלשוא, כי בגללה „תושמנה יותר ביצים בפחות סלים״". ועוד, יעילותה של כל תחבולה עומדת ביחס הפוך למספר האנשים המודעים לקיומה ומנסים להשתמש בה.
ואולם, חיי נזיר מתבודד אינם רצויים ואף אינם אפשריים לרובנו. כאיזה מין אדם אנחנו יכולים להציג עצמנו בפני העולם שלא יסבך אותנו בסתירות פנימיות ועצמיות? איך מגלמים אדם המצויד היטב במידע ואיננו מפוחד יותר מדי נוכח התחזית לעתיד שאיננו דומה להווה ורוצה להיות מוכן לו? תשובתי הפשוטה היא שאין תפקיד לשחקו, אין תסריט ולא שלד־סיפור ולא דמות. אין זה אומר שאין תועלת בכישורי משחק.
ההיפך הגמור — הניווט בים אירועים רוגש תובע יותר מהרמה הרגילה של כושר לבישת צורה והיראות כלפי חוץ „כמו כולם". חלק גדול מהבריות שתפגוש יהיו סובלים המחפשים על מי להשליך את האשמה בסבלם — מישהו שאיננו „משלנו". מעבר לעניין החשוב של בטחון אישי גם תצטרך להבין למי יש מה שאתה צריך ואיך להשיג את זה ממנו. זכור שהאנשים האלה יהיו קרוב לוודאי יותר מדי שרויים במתח משיתענייננו בך, בדעותיך, בידיעותיך או באישיותך הייחודית. הם יהיו עסוקים יותר מדי בנסיון להשיג את מה שהם צריכים כדי לשרוד. מה שהם ירצו לראות בך הוא שיקוף נאמן ומכבד של עצמם. אם ראשיהם פשוטים, אפילו השתקפות־בערך תספיק לשכנעם שאתה אחד מהם ושעל כן הנכון הוא לעזור לך ולא לפגוע בך; אבל אם תרצה את עניינך בפני הצחוכמים ובעלי הכוח, יתכן שתעזור לך התרעננות ב<u>שיטת המשחק של סטניסלבסקי</u>. התפקידים הטובים ביותר שיזדמנו לך יהיו הופעות אורח בהצגות של אחרים.

174 איש המחשב במכון הבוסטוני שפותחו והורצו בו המודלים של הגבולות לצמיחה, פרופסור בבית הספר לניהול של MIT, מייסד של תחום ה*<u>דינמיקה של מערכות</u>* שעוסק בסימולציה של יחסי גומלין בין אובייקטים במערכות מורכבות. הוא המציא גם את ה-RAM (הזיכרון במחשב); קראו עליו באקוויקי < <u>https://ecowiki.org.il/wiki/ג׳י_פורסטר</u> >.

175 Nebbia, G., 1997. “Bisogno di Storia e di Futuro” Futuribili, New Series, Gorizia (Italy) 4(3) 149–82; במרשתת: <u>http://www.fondazionemicheletti.it/nebbia/sm-2062-bisogno-di-storia-e-di-futuro-futuribili-1997/</u>

176 Schoijet, M., 1999. “Limits to Growth and the rise of Catastrophism” Environmental History, Vol. 4, No. 4, pp. 515–530

כלכלותיהן המתוכננות. בארצות עניות רבות ראו האינטליגנטים אשר שם את הגל"צ במקרים רבים כנסיון לקבע ולהנציח את שליטת המערב העשיר, כתרמית להצדיק בה הטלת צימצומי אוכלוסין על העניים או אפילו אות מבשר לשיבת השלטון הזר במושבות. בעולם המערבי הכתיבו לעתים קרובות השקפות פוליטיות שונות את התגובה להגל"צ, ובמקרים רבים נמצאו השמאל והימין מאוחדים בשלילתם. השמאל הרבה לראות את הגל"צ כנסיון להצדיק את מיצבו הנחות של מעמד הפועלים במדרג החברתי, ואילו הימין ראה בו איום לחזונו של שווקים חופשיים וצמיחה כלכלית. תגובות פוליטיות חיוביות להגל"צ באו ברוב המקרים מעמדות מתונות-חופשניות, שראו את האיומים המתוארים בתרחישי הגל"צ לא רק כממשיים אלא גם כהזדמנויות להפחתת אי־שויון וליצירת עולם חופשי יותר (ראה לדוגמה פצ'אי ואיקדה 1984)[177].

אם בהתחלה נדמה שהוויכוח על הגל"צ מאוזן, בהדרגה נעשתה העמדה הכללית כלפי המחקר יותר שלילית. היא נטתה בבירור נגדו כשב־1989 פירסם רונלד ביילי מאמר בכתב העת פורבס שבו הוא האשים את מחברי הגל"צ שהם ניבאו שהעולם עד אותו זמן כבר יגמור את המלאי של כמה משאבים מינרליים חיוניים, דבר שבעליל לא קרה.

177 Peccei, A., and Ikeda, D., 1984. "Before it is too late", Kodansha International, Tokyo

קביעתו של ביילי נבעה רק מכשל בהבנת הנקרא לגבי הנתונים בטבלה אחת במהדורת 1972 של הגל"צ. באמץ אף אחד מהתרחישים השונים בספר לא הראה שבעולם יאזל חומר חיוני כלשהו לפני סוף המאה העשרים ואילו העשרים ואחת. אף על פי כן הרעיון של „הטעויות של חבורת רומא" נתפסה בציבור. עד שבאו שנות התשעים נעשתה האמרה מקובלת שהגל"צ היה טעות, אם לא שהיה מתיחה על חשבון דעת הקהל, או אף נסיון לכפות על האנושות רודנות כלל־כוכב־לכתית, כפי שטענו כמה ביקורות מוקדמות יותר (גולוב וטאונסנד 1977[178]; לרוש 1983[179]). בסיום המאה העשרים נראה שנצחון מבקרי הגל"צ מושלם. אבל הוויכוח היה רחוק מחתום.

הפרק השביעי בספר של ברדי סוקר השגות לגבולות לצמיחה. אמר תומאס הקסלי (אותו אחד שאהב להגדיר עצמו כ„כלבו הנושך של דארווין"): „גורלן הנהוג של אמיתות חדשות הוא להתחיל בבחינת כפירה בעיקר ואמונה סוטה ולהסתיים כאמונה תפלה שהכול מחזיקים בה." רבים המקרים שבהם שמרנות יתרה במדע מנעה מרעיונות חדשים („כפירות בעיקר ואמונות סוטות") מהתקבל והחזיקה רעיונות ישנים („אמונות תפלות שהכול מחזיקים בהן") בחיים יותר מהזמן הראוי.

178 Golub, R., Townsend, J., 1977. "Malthus, Multinationals and the Club of Rome" Social Studies of Science vol 7, p 201–222

179 Larouche, L., H., 1983. "There are no Limits to Growth" The New Benjamin Franklin House, New York

ואולם, שמרנות איננה תכונה שלילית של המדע. היא מועילה, ולמעשה חיונית, כדי לשמר בעינן את שיטות המדע המרכזיות ולסלק התלהבות שאינה במקומה, שאיננה מבוססת על ראיות מספיקות. הבעיה היא: מה היא חדשנות אמיתית, ומה הלך־רוח חולף שסופו להיעלם במהרה?

למעשה חייבת תיאוריה מדעית לצפות לבחינה מדוקדקת מאד לפני שתאומץ. הבחינה תהיה מדוקדקת יותר, כל כמה שהתיאוריה החדשה חדשנית יותר, ותהיה מחמירה במיוחד אם המציעים אותה אינם משתייכים לנבחרת המוכרת של אותו תחום, או, עוד יותר גרוע, שהם חוצנים הבאים משטח־מדע אחר. יש מקרים, כידוע ליודעים, שבהם תיאוריה חדשה יכולה לכבוש לה מאחז רק משמתנגדיה הראשונים פורשים ודור חדש של מדענים תופס את מקומם.

במקרה של יישום דינמיקת־מערכות על מערכות חברתיות וכלכליות היו לעבודה שהוצגה בידי פורסטר (1971)[180] ובידי קבוצת הגל״צ (מדוז ואחרים 1972)[181] כל התכונות של חידוש רדיקלי. בנוסף על כך היא הוצגה בידי חסרי ייחוס בתחום הכלכלה או מדעי החברה. כפי שניתן לשער, הוויכוח שהיא חוללה היה נוקב, בלשון עדינה.

אחרי שפורסם הגל״צ ב־1972 הגיעו

180 Forrester, J.W., 1971. World Dynamics. Wright-Allen, Cambridge, MA

181 Meadows, Donella, H., Dennis, L., Meadows, Jorgen Randers, and William W., Behrens, III., 1972. "The Limits to Growth". New York: Potomac

הערות מתחומי מדע שונים, ורבים היו חיוביות, ממש נלהבות. הקהל התרשם מרוחב היקף הצחקרים ועמקותם, מהגישה החדשנית, ומהשימוש במחשבים, שהיה אז חידוש גדול. כדוגמה אחת, רוברט טאונסנד, מחבר הספר *במעלה הארגון* (1970), כתב על *הגבולות לצמיחה* (הובא משמו אצל סימונז 2000[182]).

הגבולות לצמיחה עשה כותרות בכל העולם. גלי ההדף שלו יירטו את הנחות היסוד החביבות ביותר שלנו. זה ספר שיהיה מסוכן להתעלם ממנו.

אם הספר הזה לא יזעזע כל מי שמסוגל לקרוא בלי להניע שפתיו, אז הלך על העולם.

התגובות המוקדמות הנלהבות האלה בדרך כלל לא היו מבוססות על בחינה לעומק של המחקר, שכן בהתחלה מעטים מאד היו מסוגלים מבחינה טכנית ומצוידים באמצעים לחזור על עבודתם של פורסטר וצוות הגל״צ. עם זאת היו חוקרים רבים שניסו לסגל את השיטות החדשות לשדות מחקרם שלהם ולבחון ביתר פירוט את נושא בניית דגם של העולם. דוגמה טובה לגישה החיובית הזאת היא מאמר של ג׳ון בונגארטס (1973)[183], דמוגרף שהסתכל בתת־המערכת של אוכלוסיית העולם בתוך דגם עולם3. ישנן דוגמות אחרות לתגובות חיוביות להגל״צ, אפילו מפי כלכלנים, כגון

182 Simmons, M., 2000. "Revisiting The Limits to Growth: Could The Club of Rome Have Been Correct, After All?" . http://www.simmonsco-intl.com/files/172.pdf

183 Bongaarts, J.P., 1973. "A review of the population sector in The Limits to Growth", Studies in Family Planning. Vol 4, No. 12, pp 327–334.

המאמר של בראון ואחרים (1973)[184] ב„ניירות הכלכליים של אוקספורד".

מכאן שהתפיסה כאילו הגל"צ נדחה מיד בבוז ולעג בהיותו מחקר מוטעה בעליל היא רק אחת מהאגדות המוטעות המרובות האופפות אותו כיום. אף על פי כן אמת הוא שהופעתה הראשונה של בניית דגמים דינמיים לעולם חוללה תגובה שלילית חזקה, במיוחד מפי כלכלנים. הפרק הזה מוקדש לבחינת הביקורת על הגל"צ שהיתה מבוססת (או שטענה שהיא מבוססת) על נימוקים מדעיים. התגובה ה„פוליטית" ממש יותר בייחוד תיסקר בפרק אחר.

שלושה כלכלנים, פטר פאסל, מרק רוברטס וליאונרד רוס שמותיהם, ירו את המטח הראשון נגד מחקר הגל"צ ב־2 באפריל 1972 במאמר[185] שהופיע בעיתון נו יורק טיימז. תאריהם האקדמיים של המחברים ותפוצתו הנרחבת של המגזין העניקו למאמר משקל נכבד.

בהסתכלות של היום על המאמר של פאסל ואחרים אנחנו רואים שהוא היה מוגבל מאד. בשני עמודי מלל המחברים לא יכלו לעשות דבר מעבר להתקפות על הגל"צ בשורה של הכרזות על אי־אמונה בעיקר בנתונים שהוזנו למודל, שאותם איפיינו כ„רואי שחורות יתר על המידה".

המקור לחלק גדול מהביקורת הזאת היתה הבנה מוטעית של משמעות אחת הטבלאות בפרק השני של ספר הגל"צ, שתיארה את הזמנים הנותרים עד כילוים של כמה משאבים מחצביים על פי הנחות חלופיות שונות. פאסל וחבריו קראו את זה כ„ניבוי", כאשר בעצם זה היה רק בבחינת איור של מגמות התפתחות אפשריות לפי הנחות מסוימות שאותן הגדירו מחברי הגל"צ עצמם כ„בלתי־מציאותיות". עתידה היתה פרשנות מטעה זו שנים מאוחר יותר להיות מחוממת מחדש (ביילי 1989)[186] ולשמש למתקפה פוליטית נגד מחקר הגל"צ, אבל בשלב הזה כמעט לא שמו לב אליו.

תגובתם של פאסל וחבריו היא התגובה „מהבטן" האופיינית להגל"צ של כלכלנים רבים. עוד ב־1971 העיר מרטין שוביק[187] על „דינמיקה עולמית"[234] של פורסטר (1971) בכתב העת „סיינס": „מה תועלת הספר הזה? תוכנו מבחינת מדע ההתנהגות הוא למעשה אפס." וילפריד בקרמן (1974) גידף את הגל"צ במאמר[188] שהופיע ב„ניירות הכלכליים של אוקספורד" וכינה אותו „חתיכת הבל־שטות מחוצף חסר־בושה". הכלכלן מאוניברסיטת ייל הנרי ס. ואליך הכתיר את הספר „חתיכת הבל־שטות חסר־אחריות" במאמר

184 Brown, L.S., Castillejo, L., Jones, H.F., Kibble, T.W.B., and Rowan-Robinson, M., 1973. "Are there real limits to growth? A reply to Beckerman" Oxford Economic Papers, new Series, Vol 25, N. 3, 455–460.

185 <https://www.nytimes.com/1972/04/02/archives/the-limits-to-growth-a-report-for-the-club-of-romes-project-on-the.html>.

186 Bailey, Ronald, 1989. "Dr. Doom" Forbes, Oct 16, p. 45

187 Shubik, M., 1971. "Modeling on a Grand Scale", Science vol 174, p 1014

188 Beckerman, W., 1974. "Economists, Scientists and Environmental Catastrophe" Oxford Economic Papers. 24, p. 327

המערכת של ניוזויק מה־13 במרץ 1972[189]. ג׳ון קלר כתב בכתב העת למדעי המדינה (קלר 1973[190]) ש„אם עניין הספר הוא פשוט לציין שכאשר הערך t גדל ככל שהזמן חולף, אז גדל הערך של ae^t — אז חלק משמעותי מ־205 עמודי הספר מיותרים."

בהערות המבטלות המוקדמות האלה יש בעבורנו כיום רק עניין מועט, חוץ ממה שהן מראות תגובתם העוינת של כלכלנים לגישה של הגל״צ. אולם עם חלוף הזמן יותר אנשים התוודעו לתיאוריה שמאחרי הגל״צ, ומזה נולדו נסיונות רציניים יותר להערכה ביקורתית של המחקר. במיוחד חשובים שני חיבורים מוקדמים, שכן היתה להם השפעה חשובה על מהלך הוויכוח. את האחד הכינה „קבוצת ססקס", הידועה גם בשם „יחידת מחקר מדיניות מדע" (ראשי תיבות באנגלית SPRU), מאוניברסיטת ססקס באנגלה; והאחר ויליאם נורדהאוס באוניברסיטת ייל.

אנחנו נעיין תחילה בעבודתה של קבוצת ססקס (קול ואחרים 1973[191]) שהיא עד היום אחד הנסיונות הרציניים ביותר שנעשה מעולם לסקור ולבדוק את הגל״צ בכל היקפו. קבוצת SPRU מאוניברסיטת ססקס היתה צוות בין־תחומי שכלל לא כלכלנים בלבד כי אם גם פיסיקאים, מתימאטיקאים, היסטוריונים ומומחים אחרים. המחקר שחיברו על הגל״צ הופיע ב־1973 באנגליה תחת הכותרת „חשיבה על העתיד"[192] ובארה״ב תחת שם אחר המגלה יותר יצירתיות „דגמים של חרבן העולם"[223]. המהדורה האמריקנית הקצתה פרק לתגובת קבוצת הגל״צ לטענות נגד עבודתה; לא כן המהודרה הבריטית. שלא לתת למחברים שמבקרים עבודתם הזדמנות להשיב להערות הוא בוודאי חריגה מהכללים המקובלים למין הזה של עימות רוחות. יש לנו כאן אחד מהסימנים הרבים המראים שהוויכוח על הגל״צ התנהל ביותר גסות וכוחנות מהוויכוח המדעי הרגיל.

„דגמים של חרבן" מכל בסך הכל 14 רשימות שמהן 9 מוקדשות להערכה טכנית של הגל״צ על גבי 134 עמודים מידי 9 מחברים. אין כאן מקום לדון בכל פרטי המחקר הזה, אבל אפשר לסכם את עיקר טענות הספר לאמור שהן נבנו על שני יסודות: האחד, שמחברי הגל״צ היו קטני־תקוה יותר מדי בהנחותיהם לגבי הנתונים המאפיינים שהכניסו לדגם; השני, שבמבנה הדגם היו פגמים יסודיים.

אשר להנחות הפסימיות, הנה רבות מהקבעות שאנחנו קוראים ב„דגמים של חרבן" נראות כיום פשוט תמימות. דוגמה טובה היא הרשימה על משאבים חקלאיים מאת פאולינה מארסורנד וק. ר. ל. פאביט. שם המחברים מעלים אפשרות לרפא את רעבון העולם למזון שאולי יהיה

189 Newsweek, "More on Growth" March 13, 1972 by Henry C. Wallich, p. 86

190 Koehler, J.E., 1973. The Journal of Politics, 35 p. 513–514

191 Cole, H.S.D., Freeman, C., Jahoda, M., Pavitt, K.L.R., 1973. "Models of Doom" Universe Books, New York

192 https://iucat.iu.edu/iuk/487551

— לעבד את אדמות יבשת אוסטרליה, שהן לפי טענתם „מנוצלות פחות מכל צרכן". הרעיון שלהם היה כנראה שכל מה שצריך לעשות כדי להפוך את המדבר האוסטרלי לאדמה פוריה הוא לסלק את מה שצומח שם, לרסס קוטלי־מזיקים ולהביא שמה דשנים והשקיה. כדי להשכיב את ההברקה הזאת למנוחת עולמים די בזכרון קצר מהחדשות על השמות שעשו בחקלאות האוסטרלית בצרות ושטפונות בשנים 2010־2011. אבל קיים תיאור מפורט של התנפצות חלומות מתוקים על שפע הבא בקלות: קראו את הפרק על אוסטרליה בספרו של ירד דייאמונד *התמוטטות* (2005)[193]. קרקעות אוסטרליה חובלו והושחתו על ידי מדיניות ממשלתית שתמכה בהרס צמחיה מקומית לשם גידול צמחי תועלת במקומה. התוצאה היו המלחה ודילדול האדמה. תופעות דילדול וסחף עקב פעילות אדם שכיחות בכל רחבי העולם (פונטינג 2007[194]).

גישה מתעברת ובוטחת כיוצא בזה אנחנו מוצאים ב„דגמים של חרבן" ביחס למשאבים מחצביים. בפרק שהקדיש ויליאם פיג' לתת־המערכת של משאבים בלתי־מתחדשים אנחנו קוראים שקרום כדור הארץ „עמוק 25 עד 40 מייל", ונראה שהמחבר מאמין בתום לבו שיש אפשרות להוציא מחצבים ממעמקים כאלה. ואולם גם היום החורים העמוקים שנעשו מעולם באדמה, בארות נפט, אינם עמוקים יותר מכ־10 קילומטר (כלומר 6 עד 7 מייל), והעומק הרגיל הוא הרבה פחות מזה. מכרות אינם מגיעים לעומקים כאלה, בדרך כלל אף לא מתחילים להתקרב. על כל פנים, מרבצי מחצבים בני ניצול („עפרות") הם בדרך כלל תוצאה של תהליכים שמעורבים בהם מים וחום ושמתרחשים סמוך לפני הקרקע או בעומקים רדודים. לחפור יותר עמוק איננו פתרון למחסור במחצבים.

למרות הליקויים הגלויים האלה הדיון על משאבים ב„דגמים של חרבן" איננו מיושן לחלוטין. לדוגמה, הפרק על משאבי

---

193 **התמוטטות** (באנגלית: Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive) הוא ספר עיון משנת 2005 מאת הביולוג ג'ארד דיימונד שעוסק בשאלות מדוע חלק מהאימפריות והתרבויות בעולם התמוטטו בקריסה או בדעיכה ואילו חלקן הצליחו לקיים חברה בת קיימא ולשרוד אלפי שנים. הספר מנסה למצוא תבניות משותפות לתרבויות אלה, ולהסיק מכך תובנות עבור החברות המודרניות. זהו אחד מהספרים הבולטים בתחומים היסטוריה הסביבתית ובהתפתחות תהליכים ארוכי טווח בחברות של בני אדם. דיימונד מזהה 5 גורמים יסודיים שכל אחד מהם יכול לתרום להתמוטטות של תרבות מסוימת. עם זאת לרוב תרבות מתמוטטת כתוצאה של שילוב של מספר גורמים יחד. הגורמים הם: פגיעה בסביבה שגורמת למשבר סביבתי וקיומי, שינויי אקלים, יחסי איבה עם תרבויות שכנות, החלשות קשרי מסחר וביחסי ידידות עם תרבויות תומכות, וגורמים חברתיים, כמו שחיתות שמונעים זיהוי של הבעיות והתמודדות עימן. הספר יצא לאור בעברית בהוצא'ת "מטר" בשנת 2008, בתרגומו של עמנואל לוטם. בשנת 2010 הנשיונל גאוגרפיק הוציאו סדרת וידאו, Collapse, המבוססת על הספר. ראה https://www.ecowiki.org.il/wiki/התמוטטות_(ספר), שם עוד.

194 Ponting, Clive, 2007. “A New Green history of the world” Vintage books, London

אנרגיה מאת א. ג'. סרי וא. ג'. ברומלי ראוי לקריאה בגין הערכתו הדייקנית את עתודות הדלקים הנכרים הקיימים. אבל יש עם השער הזה בספר בעיה יסודית: החישובים במחקר הגל״צ לקחו בחשבון מגוון רחב של הנחות, אחדות מהן כל כך אופטימיות שאפשר לתארן רק כבלתי־ריאליות. על כן, לטעון שאולי מצויים משאבים מחצביים או חקלאיים יותר בשפע משהונח בדגם „עסקים כרגיל" הוא לכל היותר ביקורת שולית על הגל״צ ואיננו נוגע לתקפות המחקר.

ומכאן שהנקודה האחרת שבה תפסה קבוצת SPRU את הגל״צ מעניינת יותר: הוא תקפותו של הדגם עצמו. כאן עבודתם של שני המחברים שנטלו עליהם את הניתוח, הלוא הם הפיסיקאי ה. ס. ד. קול והמתמטיקאי ר. קרנו, נותרה ועודנה אחת הבחינות הביקורתיות המפורטות ביותר של דגם עולם3 (מדוז ואחרים 1972[181]) ודגם עולם2 (פורסטר 1971[180]).

חרף מעלותיהם האקדמיות ונסיונם של המחברים מבליטות אחדות מההערות של קול וקרנו את הקושי של מי שלא התלמדו בדימיקת מערכות להבין מטרתו ומבנהו של דגם דינמי. לדוגמה, הם אומרים „אבל אילו [פורסטר] התחיל את הרצת הדגם שלו ב־1880 עם ערכים התחלתיים המבוססים על טיעוניו בספרו, היתה הקריסה המנובאת בהרצת עסקים כרגיל מתחוללת 20 שנה מוקדם יותר. ואילו התחיל את הרצת הדגם ב־1850, היתה הקריסה מנובאת ל־1970." מובן מאליו, כפי שציינו מחברי הגל״צ בתשובתם במהדורה האמריקנית, אילו בחרו לבחור כתאריך ההתחלה להרצות הדגמים — נגיד: 1850, אז היו בוחרים לקבועים שבדגם ערכים כאלה שהתוצאות לגבי זמנים שהם כבר עבר תהיינה תואמות את מה שהיה ונמדד בפועל. ועל כן תאריך הקריסה המנובאת היה נשאר אותו תאריך עתידי.

אותה תפיסה מוטעית של מבנהו של דגם דינמי משתקפת בקביעת קול וקרנו ש„בדגם עולם3 חשוב לשים לב שהתוצא של הוצאה מוגדלת על ציוד נגד זיהום הוא הגדלת השימוש בהון ולהגדיל את הזיהום." זאת אמת, אבל היה בזה משום ביקורת שלילית לעניין רק אילו הכוונה היתה שהתוצא היחידי של ייצור ציוד נגד זיהום הוא הגדלת הזיהום. גלוי בעליל שאין הדבר כן: בדגם יש לחשב את ייצור הציוד נגד זיהום גם כמרכיב במכלול המפחית זיהום. בכל מקרה לא יהיה זה מפתיע אם יתגלה שדבר שנועד להיאבק בזיהום למעשה מייצר ממנו יותר משהוא עשוי לסלק.

על אף אי־ההבנות האלה יש עדיין תועלת גם כיום בקריאת בחינת העומק של קול וקרנו את דגם עולם3. למשל הם ציינו שדגם עולם3 מתקשה ללכת אחורה בזמן. הם מצאו שאם מוליכים אותו לאחור הדגם מייצר גידול מהיר בייצור התעשייתי בסביבות 1880. בהסתכלות בכיוון הרגיל זה היה נראה כירידה, בעצם קריסה אסונית, וזאת כמובן לא התרחשה

בהיסטוריה כפי שהיתה באמת.

בכך היו קול וקרנו הראשונים שזיהו בעיה כללית של דגמים דינמיים, היא המסוגלות לנבא לאחור. זאת בעיה שנבחנה בכמה מחקרים מאוחרים יותר (ראו לדוגמה קויל 1983[195]). כיום מקובל להאמין שדגם טוב ראוי שיעבוד כהלכה גם קדימה וגם אחורה, אבל ברור גם כן שאין זו תכונה הכרחית. דגם עולם3 לא נבנה כדי לעבוד אחרונית ועל כן אין זו הפתעה שאינו מסוגל לכך. מה שמכריע הוא אם פן זה בהתנהגותו עשוי לפגום בתוצאות החישובים. אולם בזה לא הצליחו קול וקרנו להראות שאי־יציבויות של עולם3 בחיזוי לאחור חוללו בעיות רציניות כשמשתמשים בדגם בדרך הרגילה.

מה אפוא מסיקים בסוף קול וקרנו? בסך הכל נקודת הביקורת שעליה הם חוזרים פעם אחר פעם מתיחסת לערך שיש לדגם לייצוג מהימן של העולם המציאותי. בשינוי לשון, קול וקרנו מתלבטים איך אפשר לתקף את דגם הגל״צ וטוענים שתיקוף כזה איננו אפשרי; ועל כן לפי דעתם פגום הדגם. אבל המסקנה הזאת תלויה במה בדיוק מבקשים „לתקף״.

בעבור פיסיקאי תיקוף של דגם פירושו התאמת התוצאות המחושבות לנתונים שהתקבלו בניסוי. רגילים לחזור כמה וכמה פעמים על בדיקות עם מכלולי נתונים שונים. אם נקבע שההתאמה משמעותית מבחינה סטטיסטית, הדגם נחשב מתוקף לגבי המערכות הנבחנות. ואולם דבר זה אפשרי בעיקר לגבי דגמים ליניאריים. למשל את חוק הכבידה של ניוטון קל לתקף על ידי מדידת תנועתו של גוף בשדה כבידתי. משזה נעשה בהרבה מערכות, אין עוד שאלה על תקפות הדגם.

הבעיה עם מערכות מורכבות כגון מערכות חברתיות־כלכליות היא שהתנהגותן של מערכות כאלה בדרך כלל איננה הדירה ושרבים מהמקרים הנתונים שאפשר להשיגם מוגבלים. יש מקרים שבהם אפשר להראות שדגמים דינמיים פשוטים מטיבים לתאר בהתאמה סבירה מערכות שכבר היו ופעלו במהלך ידוע, כפי שהדגמנו באחד הפרקים שקדמו לגבי המקרה של תעשיית ציד הלוויתנים (ברדי ולבקי 2009[196]). אכן אין זה מוכיח שדגם שונה והרבה יותר מורכב עשוי לתאר את כלכלת העולם במהלך המאה העשרים ואחת — במיוחד כשהדגם מורץ במאה העשרים.

פיסיקאי כרגיל יטה להעריך את כל הדגמים כאילו הם מתארים מערכות ליניאריות הדירות. נוכח דגם דינמי של מערכת לא־ליניארית[197] ובלתי־הדירה

195 Coyle, R.G., The technical elements of the system dynamics approach, European Journal of Operational Research, Volume 14, Issue 4, December 1983, Pages 359–370, ISSN 0377-2217, DOI: 10.1016/0377-2217(83)90236-9

196 Bardi, Ugo, Lavacchi, Alessandro, 2009. “A Simple Interpretation of Hubbert’s Model of Resource Exploitation.” Energies 2, no. 3: 646–661. כזכור, סקרנו הדוגמה הזאת לעיל מעמ׳ 357 והלאה.

197 בוויקיפדיה בעברית < https://he.wikipedia.org/wiki/מערכת_לא_ליניארית > יש הסבר ארוך למונח מערכת לא ליניארית. דעתי קצרה, ועל כן הסתפקתי בהגדרה שבוויקיפדיה באנגלית < https://en.wikipedia.org/wiki/Nonlinear_system >: במתימאטיקה

שעודנה מתפתחת רגיל שהפיסיקאי יחשיב את הדגם כשרירותי, אם לא ממש שלול כל ערך. דומה שזוהי דעתם של קול וקרנו על דגם עולם3. אבל מבטו של מדען המערכות שונה. בחן עניין זה ג׳ון סטרמן (סטרמן 2002[198]). הוא כותב (בעמ׳ 521):

> הואיל וכל הדגמים אינם מהימנים[ברדי 1], אנחנו דוחים את הרעיון שאפשר לתקף דגמים במובן המילוני של „הוכחת אמיתיות", ובמקום זה מתמקדים ביצירת דגמים שיש בהם תועלת בתהליך הבדיקה המעשית, בהשוואה המתמדת של הדגם עם כל הנתונים מכל סוגי הנתונים ובניסויים חוזרים ונשנים תדיר לסירוגין בעולם המדומה של הדגם ובעולם הממשי שבמציאות. אנחנו טוענים שההתמקדות בתהליך עשיית הדגם יותר מבתוצאות של דגם מסוים אחד מזרזת את הלמידה ומובילה לדגמים טובים יותר, לקווי־מדיניות טובים יותר ולסיכוי גדול יותר של יישום ושיפור מערכות. (סטרמן 2002)

ראשים אנחנו אפוא לומר שלפנינו התנגשות של אמיתות מוחלטות בין אופן ראיית העולם המאפיין את הפיסיקאי ושל ראייתו בעיני מדען המערכות. פסיסיקאים מחפשים „חוקי טבע" שיתארו התנהגותן של מערכות ושאפשר להשתמש בהם לניבויים. מדעני מערכות מבקשים להבין איך פועלות מערכות מורכבות.

אולי אפשר לומר שכל הדגמים אינם אמיתיים, אבל כל הדגמים יכולים להיות מועילים, כל עוד תופסים אותם כמה שהם: דרכים להבנת מערכות — מושג שנוכל להגדירו כ„דרך למתן צורה מנוסחת להנחות שלנו" (הול ודיי 1977[199]). בהסתכלות מהזווית הזאת השאלה הנכונה שצריך לשאול על דגם עולם3 של הגל״צ (או על עולם2 של פורסטר) איננה אם אפשר להוכיח שהדגם מתאר את

ובמדעי הטבע מערכת לא ליניארית היא מערכת אשר בה השינוי בפלט איננו ביחס גודל קבוע לשינוי בקלט. (בהמשך הערך ארוך המלל גם באנגלית.) לדוגמה, מס ערך מוסף אתה משלם אותו מספר אחוזים על קניות גדולות כקטנות, זאת משוואה ליניארית. אבל מס הכנסה אתה משלם אחוז יותר גבוה כשההכנסה גבוהה יותר, וגם האחוז שאתה משלם איננו עולה בהתמדה אלא בקפיצות מדרגה, ואם אתה מרויח ממש הרבה אתה מוצא דרכים לשלם דוקא פחות: זאת משוואה בלתי־ליניארית. השפעת זמינות המזון על גידול האוכלוסיה היא דוגמה אחרת לבלתי־ליניאריות, ראה עמ׳ 379 ושם ביאור עניין הליניארי לעומת בלתי, רק בלי המלים. בוויקיפדיה באנגלית מצוטטת פנינה מפי המתימאטיקאי ופיסיקאי היהודי סטניסלב אולם <https://he.wikipedia.org/wiki/סטניסלב_אולם>: "להשתמש במונח כגון „מדע לא־ליניארי" זה כמו לדבר על כמעט כל מדע בעלי החיים כעל לימודי חיות לא־פיליות" — שכן כמעט כל התופעות הנצפות בעולם המציאות הממשית מורכבות ולא ליניאריות.

198 Sterman, J.D., 2002. "All models are wrong: reflections on becoming a system scientist", System Dynamics Review, Vol 18, No. 4, pp. 501–531 ברשת: http://web.mit.edu/jsterman/www/All_Models_Are_Wrong_(SDR).pdf

ברדי 1 פיסיקאים אולי לא יסכימו להיגד הזה. יש לתקן דברי סטרמן לאמור „כל הדגמים שאינם ליניאריים בלתי מהימנים."

199 בביבליוגרפיה של ברדי מצאתי מהול ודיי ביחד רק Hall, Charles, A., and Day, John, W., Jr., 2009. "Revisiting the Limits to Growth after peak oil", American scientist, vol 97, p. 230. משם Hall and Day (1977) מובא אותו משפט עוד פעם אחת בספר; יתר ההפניות ל־Hall and Day כולן ל־2009.

המציאות או שמא לא, אלא אלו דגמים חלופיים אנחנו יכולים לבנות ובמה שונות התוצאות המתקבלות. במובן הזה „דגמים של חרבן" איננו מספק חלופות ועל כן הוא ביקורת חלשה על דגמי העולם האלה.

מהסיכום הזה אנחנו רואים שהוויכוח ב„דגמים של חרבן" היה חריף יותר מהוויכוח המדעי הרגיל, אך עדיין היה מתקבל על הדעת. מחברי הפרקים השונים בספר הביעו דעותיהם, הם תמכו קביעותיהם בנתונים, והם הראו מקומם המדויק של מקורותיהם. לצוות הגל"צ מצדו ניתנה הזדמנות להשיב (לפחות במהדורה האמריקנית של הספר). על היסוד הזה אפשר היה לצפות שחילופי דברים נוספים יובילו לפחות להגדרה של תחומי המחלוקות ואולי לדגמים טובים יותר. אבל זה לא קרה. תחת זאת התדרדר הוויכוח להעלבות ולהאשמות פוליטיות, באופן דומה לחלק גדול מהוויכוח המתנהל כיום על האקלים. חלק מזה התרחש כבר ב„דגמים של חרבן", שהכיל שער בכותרת כבדת הרמיזה „הרקע האידיאולוגי". אותו שער ייבחן בפרק מאוחר יותר.

אנחנו יכולים עכשיו לבחון עבודתו של ויליאם נורדהאוס, שעלה מבין גלי הוויכוח הגועש כאחד המבקרים הראשיים של מחקר הגל"צ ושל דינמיקת מערכות בכלל כשיטה לבנות בה דגמים של מערכות כלכליות. ב־1973 פירסם נורדהאוס רשימה בשם ב„דינמיקת עולם: מדידות בלי נתונים" (נורדהאוס 1973)[200] שהציב כמטרה לחיציו את ספרו של פורסטר (פורסטר 1971[180]). אולם ברור שהתקפת נורדהאוס כללה בגדול גם את מלאכת הגל"צ.

המאמר של נורדהאוס משתרע על 27 עמודים ומכיל הרבה חומר ראוי לדיון, אבל אין פה המקום לעסוק בכל פרטיו. פורסטר עצמו השתמש ב21 עמודים מלאים בתשובתו שפורסמה בכתב העת „פוליסי סיינסז" (פורסטר ואחרים 1974[201]). לענייננו כאן אנחנו יכולים לסכם טענותיו בסיווגן תחת שלושה סוגים עיקריים: (1)התקפות אישיות, (2) הצהרות אי־אמונה בלתי מנומקות, ו־(3) טענות שאפשר לבטאן במספרים.

כדוגמה לסוג הראשון נוכל לקחת את הטחת „חוסר הענוה" נגד פורסטר. עיקרה הוא שהרצת דגמים בסימולאציה עד סוף המאה העשרים ואחת יומרנית מעבר לכל סבירות סבירה. זאת דעה שמותר להחזיק בה, אך איננה דבר שאפשר לייחס לו ערך של אמת או שקר על יסוד מדד אוביקטיבי כלשהו. אכן ראוי לציין לגבי נקודה זו שמאוחר יותר חטא נורדהאוס עצמו אותו חטא־חשיבה עצמו — כפי שהוא עצמו הגדירו — בדגם כלכלת האקלים המשולבת הדינמית שלו

200 http://static.stevereads.com/papers_to_read/world_dynamics-_measurement_without_data_.pdf
Nordhaus, W.D., 1973. "Word Dynamics: Measurements without Data", The Economic Journal n. 332

201 Forrester, J.W., Low G.W., Mass N.J., 1974. "The Debate on World Dynamics: A Response to Nordhaus", Policy Sciences 5, 169–190

(נורדהאוס 1992b[202]).

הסוג השני של טענות־נגד משל נורדהאוס מאסף כשלים־נטענים של הצגת העולם בדגם שאמנם אין עמם הוכחות של ממש. כדוגמה מייצגת ישמש אותנו ההיגד (בעמ' 1166) אשר בו, לפי נורדהאוס, בדגם פורסטר:

... אנחנו מגלים השתלמות עצומה לגודל בכלכלה: אם נכפיל את מספר תנורי הרם וגם את מספר שדות העפרה, גדלה ארבעת מונים תפוקת הברזל הגולמי

אבל אין בכל רשימתו של נורדהאוס הוכחה שאמנם הדגם של פורסטר מניב תוצאות כגון זו בלתי מציאותיות בעליל. למעשה נורדהאוס פשוט מסתכל באחת מהמשוואות השונות של הדגם מבלי ליתן דעתו לכך שהפלט של כל משוואה יושפע מפעולת הגומלין עם כל המשוואות האחרות ושדבר זה יבטיח שהגדלת הגודל תתבטא בהגדלה המתאימה של התוצאות. זה הלוז והלב של עניין החשיבה המערכתית: שהחלקים פועלים זה על זה.

נעסוק עתה בהאשמת „מדידות בלי נתונים" שהיא חלקו החשוב ביותר של המאמר וממנה כותרתו. זוהי טענה שאפשר לבטאה במספרים:

אם נצליח להראות שפורסטר (או קבוצת הגל"צ) עשו דגמים שאינם יכולים בשום אופן לתאר את העולם כפי שהוא במציאות, אז נכון יהיה לבטל את עבודתם

כדבר חסר תועלת ובלתי־שייך לעניין.

ב„דינמיקה עולמית" (1971) וב„הגבולות לצמיחה" (1972) דבר אחד שאפשר להבחין בו מיד הוא שנתונים עולמיים מהעבר אינם מופיעים בתרחישים המחושבים. אצל קורא המורגל בגישה הנפוצה של „התאמת" הנתונים זה עושה רושם רע. כלום אפשר שהמחברים ברשלנות רחפנית מזלזלת לא טרחו להשוות את תוצאותיהם לנתונים מציאותיים מהעולם הממשי?

אולם התבוננות במלל של שני המחקרים מראה שהמחברים מצהירים שחישוביהם כוילו על פי נתונים ממשיים מהעבר. שלא להציג את הנתונים הללו בציורים היתה בחירה שנעשתה כדי לשפר את הבהירות. אפשר לחלוק על טעמם ובחירתם, אך אין להעמיד פנים שזה לא היה.

לגבי נקודה זו יש לשים לב שבספר „דגמים של חרבן" (קול ואחרים 1973) שסקרנו לעיל אף אחד מהמחברים שעסקו במחקר לא מצא לנכון לבקר את מלאכת פורסטר (או ספר הגל"צ) במונחים שהשתמש בהם נורדהאוס. בפרק מאת קול על „מבנה דגמי העולם" (עמ' 31 של קול ואחרים 1973) נבחנים בפירוט הנתונים שהשתמשו בהם הדגמים. על אחדים מהקירובים נמתחת ביקורת ובכמה מקרים נאמר שבנתונים אין די לצרכי הדגם. אבל אין שם אמירה שהדגמים היו „בלי נתונים".

ברור אם כן שדגמי עולם2 (פורסטר) ועולם3 כוילו עם הנתונים מן העבר — לפחות בתוך גבולות כלשהם. לנקודה זו

---

202 Nordhaus, W.D., 1992b. "An optimal transition path for controlling greenhouse gases" Science, 258 (20 November) 1315–1319

יש לומר שאף על פי שגם פורסטר וגם צוות הגל״צ עשו מאמץ לבחור את הנתונים המאפיינים שבמשוואות הדגם על יסוד נתונים שהתקבלו בעבר בפועל, הם גם ראו כמטרתם העיקרית של דגמיהם יותר הבנה עקרונית של תהליכים מניבוי מצבים מסוימים. לפיכך לא היה צורך להשתמש לתרחישיהם בנוהל קשיח של התאמה לנתונים כנהוג במחקרים פיסיקאליים. שוב, אפשר להתווכח על הגישה הזאת, אבל אין להעמיד פנים כאילו היא לא היתה.

פורסטר עצמו מתאר את הגישה הזאת בספרו „דינמיקה עולמית" (פורסטר 1971[180]). בעמ׳ 14 (מהדורה שניה) הוא אומר:

> אין שום חידוש בשימוש בדגמים כדי לייצג מערכות חברתיות. כל אחד משתמש בדגמים כל הזמן. כל אדם בחייו הפרטיים ובחיי הקהילה שהוא חי בה משתמש בדגמים לשם קבלת החלטות. תמונת העולם הסובב שנושא כל אחד ואחד בראשו היא דגם. אין בראש של אף אחד משפחה, עסק, עיר, ממשל או מדינה. מה שיש איננו אלא מושגים ומערכות יחסים נבחרים שבהם האדם משתמש כדי לייצג את המערכת הממשית. <...> אף כי אין אחד מהדגמים הממוחשבים של מערכות חברתיות הקיימים כיום היכול להיחשב ליותר מראשוני־בלבד, רבים יש המתחילים עתה להראות מאפייני התנהגות של מערכות ממשיות.

למדעני מערכות יש גישה מובנית לגבי נקודה זו, כפי שמתארה, לדוגמה, סטרמן (סטרמן 2002[198], עמ׳ 523).

> ... חשוב להשתמש בשיטות סטטיסטיות הולמות כדי להעריך נתונים מאפיינים ולאמוד את מסוגלות הדגם להניב כפלט נתונים כפי שהתקבלו בפועל כשאפשר להשיג נתונים מספריים <...> הגדרה קפדנית של מבני־דגמים, השתדלות למדוד אותם, ושימוש בשיטות ההולמות ביותר להערכת גודליהם, אלה סמים שכנגד חשובים להסתמכות בלי התבוננות על עובדות מזדמנות, לניסוחים עמומים ולמסקנות המוטעות שאנחנו מסיקים פעמים הרבה מהציור השכלי שיש לנו בראש מהמציאות. להתעלם מנתונים מספריים או להימנע מהשימוש בכלים סטטיסטיים כשזה מתבקש — זאת רשלנות ועצלנות

כמובן עצם העובדה שסטרמן מרגיש בצורך לבקר דרכם של אותם בוני דגמים ש„נמנעים מהשימוש בכלים סטטיסטיים" מצביעה על קיום הבעיה. הצגת מערכות חברתיות־כלכליות בדגמים עם שימוש בכלים של דינמיקת מערכות איננה מחוסנת בפני הטיות המחשבה הגלויות לעין כל רואה בוויכוח הפוליטי הרגיל.

ובכן, אם נקח בחשבון כל אלה, איך יש להבין הערותיו של נורדהאוס? אם הכוונה לטעון שדגמים של דינמיקת מערכות מספקים רק קירובים של התנהגות העולם בפועל, אזי זו ביקורת קלושה שאין בה ממש כדי להצדיק את הקביעה „מדידות בלי נתונים". אין ספק שנקודה זו היתה

ברורה לנורדהאוס עצמו, שכן הוא ניסה להשעין את שלילתו על אמירה זו נגד דגם עולם2 של פורסטר:

> ... מכיל 43 משתנים המקושרים ל־22 מערכות־יחסים בלתי־ליניאריות (ועוד כמה ליניאריות). **אף לא מערכת־יחסים אחת או משתנה אחד נלקחו מנתונים ממשיים או מחקרים אמפיריים.** (הדגשה במקור)

הבה ננתח את המשפט הזה. ראשית כל, הדגם של פורסטר, כמו כל דגם, מכיל שלושה רכיבי יסוד: את מערכות־היחסים המתימאטיות, או המשוואות, את המשתנים (כגון אוכלוסיות, משאבים, וכו'), והקבועים המופיעים במשוואות והקובעים את התנהלותו הכמותית של הדגם. נורדהאוס מדבר כאן רק על שנים מהיסודות האלה: משתנים ומערכות־יחסים, אך לא על היסוד השלישי שהוא הקבועים. ברור שהוא היה מודע לכך שפורסטר משתמש בקבועים שנלקחו מנתוני אמת מהעולם הממשי. אך אם כן הוא, מה פירוש „אף לא מערכת־יחסים אחת או משתנה אחד נלקחו מנתונים ממשיים או מחקרים אמפיריים”?

מוכח שלדעת נורדהאוס היו המשוואות והמשתנים שבדגם צריכים להיקבע באופן שיתאימו לנתונים שהתקבלו בניסויים. זוהי גישה המוכרת תחת השם „אקונומטריקה”[203]. המונח הזה איננו מתאר סוג מסוים של דגם, אלא הוא מתיחס לסדרת שיטות וטכניקות המשמשות להתאמת ערכה של נתונים, כרגיל סדרה על פני ציר הזמן, לדגם (פרנסס 2002[204]). אקונומטריקה יכולה לשמש לבדיקה מעשית של דגם, אבל יש מקרים שבהם „ההתאמה הטובה ביותר” של כמה וכמה דגמים היא הקובעת אי זה דגם ייבחר. זאת טכניקה שיש לה מקום וזכות קיום, אבל היא עשויה בקלות להטעות את בונה הדגם כאשר חסרה הבנה מספקת של היסודות הפיסיים של המערכת.

בכל מקרה, „נוהל ההתאמה הטובה ביותר” יגלה לחוקר מעט מאד על חוקי הטבע המושלים במערכת הנחקרת. חשבו על חוק הכבידה של ניוטון. המדענים שעבדו לפני ניוטון על תנועות כוכבי הלכת, מפטולמאיוס ועד יוהנס קפלר, השתמשו בעיקרון בנוהל „התאמה לנתונים” כדי לתאר את תצפיותיהם אך לא היו עשויים להפיק את חוק הכבידה מהגישה הזאת. במקום להמשיך בדרך הזאת חשב ניוטון על חוק שבעיניו נראה

203 **אקונומטריקה** היא תורת מדידה כמותית המשתמשת בכלים סטטיסטיים לבחינת יחסים בין משתנים כלכליים, בחינת מגמות ומתן תחזיות כלכליות. האקונומטריסטים מנסים למצוא אומדים בעלי מאפיינים סטטיסטיים רצויים, כולל חוסר הטיה, יעילות ועקביות. אקונומטריקה יישומית משתמשת באקונומטריה תאורטית ובנתונים ממשיים להערכת תאוריות כלכליות, פיתוח מודלים אקונומטריים, ניתוח ההיסטוריה הכלכלית וחיזוי. אקונומטריקה היא הענף האמפירי של מדע הכלכלה. תפקידה לבדוק את נכונותן של תאוריות כלכליות ולספק אומדנים מספריים לפרמטרים תאורטיים...
https://he.wikipedia.org/wiki/אקונומטריקה, ראה שם עוד.

204 Franses, P.H., 2002. “A concise Introduction to Econometrics”, Cambridge University Press, London

סביר שהוא זה שמושל במציאות. אפשר שהרעיון צץ לו כשראה תפוח נושר מעץ, אך זה איננו התאמה לנתונים על פי נוהל. אחר כך הוא חישב את תנועת כוכבי הלכת איך היא צריכה להתבצע אם החוק שלו תקף. הוא מצא שגופים שהמציא כדי להריץ עליהם את הנוסחה יתוו אליפסות סביב השמש, ממש כפי שכוכבי הלכת נצפו שהם עושים. משהגיע לשלב הזה נותר לו לנסות גדלים שונים של קבוע הכבידה g עד שמצא את הגודל של g שבו הנוסחה שלו תיארה תנועותם הנצפית של כוכבי הלכת הממשיים.

לפיכך, לפי ההגיון של שלילת נורדהאוס את דגם פורסטר גם חוק הכבידה של ניוטון פסול, שכן אינו „לקוח מנתונים ממשיים או מחקרים אמפיריים”. אפשר למצוא את ניוטון אשם בעריכת „מדידות ללא נתונים”.

ברור שהדגם של פורסטר הרבה יותר מקורב־בערך וניסיוני מחוק הכבידה של ניוטון. אף על פי כן תקפות השיקולים לגבי תיקוף הדגם נשארת בעינה. על כן צריך נורדהאוס, כדי להוכיח את טיעונו „מדידות ללא נתונים”, לעשות דבר נוסף. הוא צריך להוכיח שהדגם של פורסטר איננו מסוגל כל כלל ועיקר לתאר את המציאות.

ולפיכך יוצא נורדהאוס ברשימתו „להעריך את ההנחות הייחודיות בתת־הפרקים של דינמיקה עולמית” (עמ' 1160). בחינת תת־המערכת *אוכלוסיה* מהווה נקודת מפתח בניתוחו. בתמונה 3 למאמרו מציג נורדהאוס גראף של נתנונים על שיעור הילודה כנגזר מהתוצר הלאומי הגולמי בכמה ארצות שונות, ביחד עם מה שהוא טוען שהן תוצאות שהניב הדגם של פורסטר (תמונה 7.1).

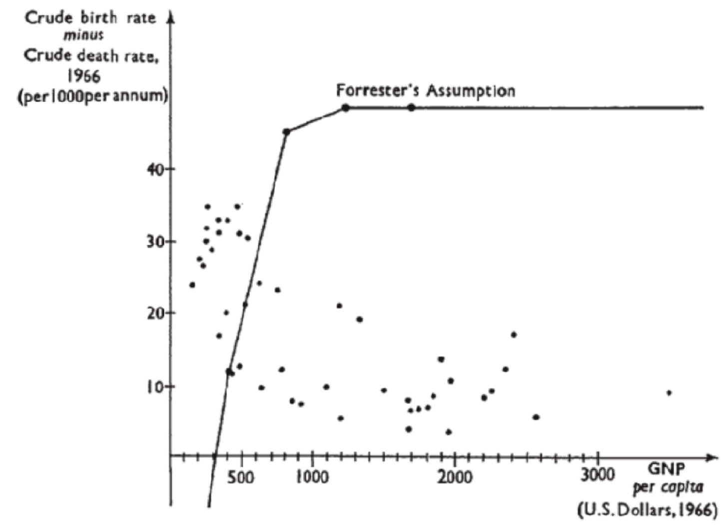

Fig. 2. Assumed and Cross Section Population Growth, 1966.

הציור הזה נלקח מהמאמר של נורדהאוס (1973); הוא מבקש להראות שדגם העולם של פורסטר (1971) נכשל בתיאור נתוני גידול האוכלוסיה שהיו בפועל. *התמונה באדיבות ויילי*

מהציור הזה ייראה שהנחותיו של פורסטר מוטעות מיסודן, ואכן זוהי מסקנתו של נורדהאוס. אבל מה היא זו העקומה שאותה מכנה נורדהאוס „הנחת פורסטר”? במאמר אנחנו קוראים שעקומה זו „היא מה שפורסטר מניח שיהיה תגובת התפתחות גודל האוכלוסיה לצריכה־לנפש גוברת של מה שאיננו מזון, *כאשר צפיפות האוכלוסיה, זיהום הסביבה וצריכת־מזון־לנפש מוחזקים קבועים*” (ההדגשה משל ברדי).

ואולם *אין* זאת הנחתו של פורסטר. נורדהאוס פשוט לקח אחת מהמשוואות מתוך הדגם של פורסטר וצייר את תוצאות הרצתה בהתניה שכל הנתונים

המאפיינים יישארו קבועים חוץ מאחד („צריכה־לנפש של מה שאיננו מזון" שמהלכה קובע נורדהאוס שיהיה שווה למהלך התל״ג). אבל דגם פורסטר מעולם לא נועד לפעול באופן כזה.[205]

נקודה זו ראויה להסבר מפורט יותר. ניזכר בדגם לוטקה-וולטרה פשוט כפי שתואר בפרק קודם[206] כאשר המאגרים הם שועלים וארנבות. פירוש מעשי לגישת נורדהאוס בדגם הזה יהיה — לקחת אחת משתי המשוואות, נגיד: זו שמתארת את התפתחות אוכלוסיית הארנבות, ולראות מה יקרה לתוצאותיה כאשר "כל המשתנים האחרים נשמרים קבועים" שהם במקרה הזה מספר השועלים. הנה המשוואה, כאשר R הוא מספר הארנבות ו־C מספר השועלים בתחילת שלב החישוב; אז יהיה R′ מספר הארנבות שייכנס לתחילת שלב החישוב הבא:

$$R' = -k_1CR + k_2R$$

אם הערך של C נשמר קבוע, המשוואה מצטמצמת לנוסח הפשוט:

$$R' = kR$$

אם הקבוע k חיובי, תגדל האוכלוסיה גידול מעריכי עד אין סוף; אם k שלילי, היא תצטמק לאפס. אין צריך לומר שזה איננו מה שיקרה בדרך הטבע למערך טבעי אמיתי של שתי אוכלוסיות (או אפילו של אוכלוסיה אחת).

אבל דגם לוטקא-וולטרה איננו „בלתי־מהימן", רק אי אפשר להשתמש בו באופן הזה. שתי המשוואות המהוות את הדגם חייבות להיפתר ביחד, אם רוצים שהוא יתאר (אף כי רק בקירוב) את פעולת הגומלין של טורפים ונטרפים. באותו אופן עצמו חייבות להיפתר בדגם עולם3 כל המשוואות ביחד כדי שהדגם יעבוד כדרך שנועד לעבוד. טעותו הגלויה בעליל של נורדהאוס אובחנה ותוארה בידי פורסטר עצמו (פורסטר ואחרים 1974[207]):

טענת נורדהאוס נגד פרק האוכלוסיה של דינמיקה עולמית בנוי על השימוש בנתונים מהעולם הממשי והנסיון להשוות ביניהם ובין הנחות שבדגם. אבל נורדהאוס משווה שלא כהלכה יחס חד־מימדי בדינמיקה עולמית (בין שיעור ילודה נטו ובין רמת חיים חומרית) מול נתונים על פני ציר הזמן. הוא מסרב לקחת בחשבונו נוכחותם של משתנים אחרים אשר בשילוב השפעתם התקבלו הנתונים שנאספו במציאות. ממחדלו זה נובעת קביעתו המוטעית שהדגם איננו מתישב עם הנתונים. המציאות היא שהנתונים שמציג נורדהאוס תומכים בתקפות הנחות דגם דינמיקה עולמית.

אחר כך פורסטר מריץ את הדגם השלם שלו ומייצר את הציור הזה (תמונה 7.2):

בציור 7.2 אנחנו רואים שהתפתחות

205 אמר המעתיק: אי אפשר שנורדהאוס עצמו לא הרגיש שהוא כותב שטויות כאשר הוא צייר גראף האמור להראות מה יקרה *לגודל האוכלוסיה*, ולא משנה בגלל מה, כש*הצפיפות* נשארת קבועה מבלי שישתנה ***גודל השטח***.

206 אצלנו לעיל מעמ' 357 והלאה.

207 Forrester, J.W., Low G.W., Mass N.J., 1974. "The Debate on World Dynamics: A Response to Nordhaus", Policy Sciences 5, 169–190.

שיעורי הילודה כנגזרת מהתל״ג כפי שמניב אותה דגם פורסטר מתישבת מבחינה עקרונית עם הנתונים שהתקבלו בפועל מהמציאות. מאוחר יותר בחן מירטווייט (2005[208]) מחדש את השאלה והגיע לאותה מסקנה.

מהדיון הזה עולה בבירור שנורדהאוס בביקורתו השוללת על ספרו של פורסטר גילה חוסר הבנה של כמה יסודות השיטות והמטרות של בניית דגם מהעולם בדינמיקת מערכות. אך למרבה הצער הטביעה רשימת נורדהאוס 1973 רושם חזק על כל המשך הוויכוח, במקצת בזכות שמו הגדול של נורדהאוס ובמקצת מפני שתשובת פורסטר (פורסטר ואחרים 1974) לא נודעה כל כך ברבים ובעיקר גם כן מפני שהיא פורסמה בכתב עת לא כל כך מפורסם (פוליסי סיינסז) שאפילו לא היה מוקדש בייחוד לכלכלה.

תמונה 7.2

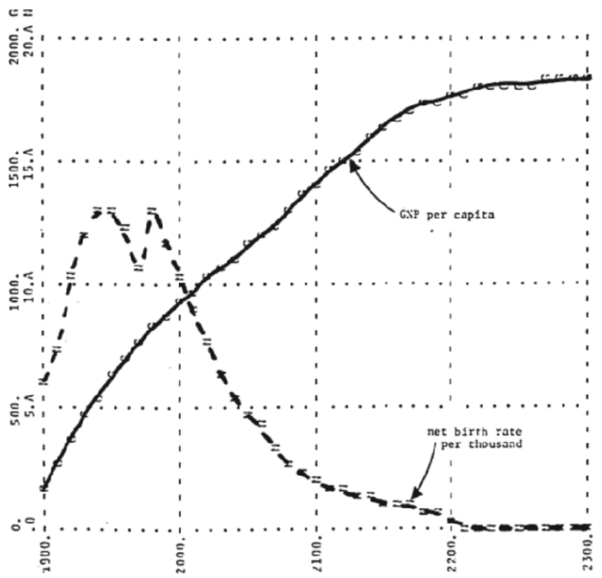

Fig. 1: Rising GNP per capita with falling net birth rate.

תשובת ג׳״ פורסטר (1974) לטענת נורדהאוס (1973) נגדו

הציור מראה שדגם העולם שהשתמש בו פורסטר בדינמיקה עולמית (1971) מסוגל לתאר נתונים של העולם הממשי.

תמונה באדיבות שפרינגר

בעניין הזה דבר מפתיע הוא שעורכי כתב העת הכלכלי (אקונומיק ג׳רנל) שפירסם רשימתו של נורדהאוס לא ביקשו מפורסטר להשיב, כאשר הוא נהוג במקרים כגון זה, והוא אף מתבקש מצד הנימוס. אין לנו תיעוד שפורסטר ביקש מה„אקונומיק ג׳רנל״ לפרסם את הפרכתו לביקורת, אבל זה היה הדבר הראשון המתבקש המובן מאליו אם רצה להשיב לנורדהאוס, והרי השיב עליו. לפיכך מסתבר שעורכי ה„אקונומיק ג׳רנל״ סירבו לפרסם תשובתו של פורסטר ושבגלל זה בעל כרחו פירסם אותה בכתב עת אחר. זהו סימן נוסף שהוויכוח על בניית דגמים לעולם היה חריף במיוחד ולא נשמרו בו הכללים המקובלים למין חילוף דברים כזה.

הוויכוח המדעי התלקח בשנות השבעים הראשונות אך דעך בהדרגה עם חלוף השנים. ב־1978 פירסם פרנסיס סנדבאק מאמר בכותרת „עלייתו ונפילתו של הוויכוח על גבולות לצמיחה״ (סנדבאק 1978[209]) — מכאן, שאז כבר היה הוויכוח בדעיכה. רוב הכלכלנים הלכו אחרי נורדהאוס והחליטו שדינמיקת מערכות לא התישבה עם הדגמים הכלכליים בני הזמן, שדגם הגל״צ נכשל, ושאיננו ראוי לדיון נוסף.

הוויכוח על בניית דגמים לעולם חזר

---

208 Myrtveit, Magne, 2005. “Working papers in System dynamics” http://www.ifi.uib.no/sd/working-papers/WPSD1.05WorldControversy.pdf (accessed July 20, 2010)

209 Sandback, Francis, 1978. “The rise and fall of the Limits to Growth debate”, Social Studies of Science, Vol. 8, No. 4, pp. 495–520

והתעורר לשעה קלה ב־1992, כאשר שלושה ממחברי ספר הגל״צ הראשון (הזוג מדוז וירגן רנדרס) פרסמו ספר המשך בשם „מעבר לגבולות" (מדוז ואחרים 1992[210]). בספר השני הזה עידכנו המחברים את חישובי מחקר הגל״צ הראשון והשיגו תוצאות דומות. פירסום „מעבר לגבולות" הביא לתשובה חדשה מאת ויליאם נורדהאוס; הפעם תחת הכותרת „דגמים קטלניים" (נורדהאוס 1992a[211]). המאמר החדש הזה חזר והרים כמה מהטיעונים המוקדמים יותר שכתב נורדבאוס ברשימתו מ־1973, אך בשינויים ניכרים.

בהביטנו על 43 העמודים של רשימת נורדהאוס מ־1992 אנחנו רואים מיד שאין בה עוד ההתקפות האישיות של רשימתו הראשונה על הנושא הזה (נורדהאוס 1973). להיפך: נורדהאוס מודה בפירוש למחברי הגל״צ על הערותיהם וסיועם. עוד אנחנו רואים שאין ברשימה הזאת עוד האשמת ה„מדידה ללא נתונים" שהיתה הנושא הראשי שלרשימת נורדהאוס 1973. כל מה שיש לנורדהאוס לומר בעניין הזה הוא (עמ׳ 14):

> ב„גבולות" לא נעשה נסיון להעריך את המשוואות ההתנהגותיות באופן אקונומטרי, אף כי נראה שנעשה נסיון כלשהו לכייל אחדות מהמשוואות, כגון זו של האוכלוסיה, עם נתונים שהיו זמינים.

דומה שאין זו הנקודה היחידה שחוזר בה נורדהאוס לאחריו. לדוגמה בעמ׳ 15 אנחנו קוראים ש...

> התנהגותם הדינמית של הגל״צ המורכבים במידה מבהילה לא היתה לגמרי מובנת (או אפילו ניתנת להבנה) על ידי אף אחד, בין מחברים ובין מבקרים

ואנחנו רשאים לתמוה אם באותם „מבקרים" מתכוון נורדהאוס גם לעצמו. מאמר נורדהאוס 1992a מוקדש להוכחה שבדגם עולם3 חסר נתון מאפיין חשוב שאותו הוא מזהה כ„קדמה טכנולוגית" ושבגלל החסרון הזה מחקר הגל״צ כולו פגום ולקוי.

לצורך הוכחתו משתדל נורדהאוס להראות שאפשר לנסח מחדש את הדגם עולם3 בניסוח פשוט יותר ו„שווה־ערך". הדגם החלופי שנורדהאוס מביאו לדיון כמעט זהה עם אחד שתיאר יוסף שטיגליץ (1974a, b[212]), אם כי נורדהאוס איננו מציין לעבודתו של שטיגליץ. דגמו של שטיגליץ גם הוא לא הומצא יש מאין אלא נגזר מדגם שפיתח רוברט סולו במאמר מפורסם שיצט לאור ב־1957. הדגם ידוע כיום בשם דגם סולו־שטיגליץ,

210 Meadows, Donella H., Meadows, Dennis L, and Randers, Jorgen, 1992. Beyond the Limits, Chelsea Green, Post Mills, VT

211 Nordhaus, W.D., 1992a. "Lethal Models" Brookings Papers on Economic Activity 2, 1

212 Stiglitz, J.E., 1974a. Growth with Exhaustible Natural Resources: Efficient and Optimal Growth Paths. Review of Economic Studies, Symposium on the Economics of Exhaustible Resources, 123–37

Stiglitz, J.E., 1974b. Growth with Exhaustible Natural Resources: The Competitive Economy. Review of Economic Studies, Symposium on the Economics of Exhaustible Resources, 138–57

והוא מבוסס על רעיון המוכר היטב אצל הכלכלנים, הלוא הוא „פונקציית הייצור”.

הרעיון של פונקציית ייצור הוא שאפשר לתאר מערכת כלכלית במונחים של פונקציה אנאליטית הכוללת פרמטרים כגון הון, עבודה, קרקע, ועוד אחרים. לצרכיו שלו משתמש נורדהאוס (1992a) בנוסחה $Y = HL^{\Omega}R^{\wedge}T^{\Gamma}K^{\Delta}$. Y הוא התפוקה הכלכלית של המערכת, L היא העבודה, K ההון, T הקרקע, R המשאבים המחצביים ו־H הוא „הון אנושי” או „טכנולוגיה”. אותו גורם H של ידע ומיומנות נקרא גם „הפריון הגורמי הכולל” (ראשי תיבות באנגלית TFP). ערכו המספרי מתקבל כהפרש בין התפוקה שהיתה מצופה כשלקחנו בחשבון רק את ההון והעבודה ובין התפוקה שהתקבלה בפועל, כאשר מסבירים את ההפרש כמידה הייחודית לאותו משק של כשרון, הכשרה, מיומנות, חריצות, ערנות, כושר התמדה וכיו״ב של הפועלים; ביטוי נוסף הוא „השארית של סולו”, כי מאמרו מ־1957 הכניס את הגורם הזה לתודעה ולנוסחות החישובים. המעריכים הכתובים כאותיות יווניות הם מקדמים מספריים שנבחרו כדי להתאים את תוצאות החישוב על פי הנוסחה לנתונים שהתקבלו בפועל.

מהניסות הזה מתקדם נורדהאוס להערכת ערכי הנתונים המאפיינים וכן גם ערכיהם המספריים של המעריכים למערכת הכלכלית של העולם כולו. לפרמטר R (משאבים מחצביים) משתמש נורדהאוס בנוסחה המצטמקת הצטמקות מעריכית R $= e^{-\mu 1}$ (אף על פי שהפקת כמעט כל המחצבים היתה עד עכשיו גדלה והולכת).

בנקודה זו קובע נורדהאוס שהדגם מכיל בתוכו לפחות ארבעה „תנאים קטלניים”; כלומר שהוא מוליד לייצור פוחת והולך בגלל (1) כילוי משאבים, (2) חסרון בשטח קרקע, (3) אוכלוסיה גדלה ו־(4) זיהום (אף על פי שזיהום אינו נלקח בחשבון בפירוש בדגם). באמת ידוע היטב שהדגם הזה איננו מסוגל לתאר את צמיחת כלכלת העולם שכבר היתה בעבר אילולא הגורם H (טכנולוגיה) המושיע. הואיל והגורם הזה גדל עם חלוף הזמן, הדגם יכול להמשיך ולייצר אפילו נוכח התדלדלות משאבים מחצביים ומגבילים אחרים. לבסוף קובע נורדהאוס (עמ' 16) ש...

> שינוי הטכנולוגיה חייב להיות גדול יותר מרבע אחוז בשנה כדי לגבור על עיכוב הצמיחה במקרה הפשוט הזה. מקרים שכבר היו בעבר של TFP הוא h בארצות מפותחות היו בסדר הגודל של 0.01 עד 0.02 שהוא הרבה מעבר לשיעור הנדרש כדי לגבור על השפעת התדלדלות המשאבים ותפוקות מצטמצמות.

אבל איך קשור כל זה לדגם הגל״צ? הטיעון של נורדהאוס הוא שהדגם שלו „שווה־ערך” לזה של הגל״צ, מפני ששני הדגמים „קטלניים” במובן ששניהם מנבאים ירידה שאין אחריה עליה. זאת אומרת, אלא אם כן מושכים ודוחפים וממעכים אותם באופן כזה שיכילו גורם טכנולוגי שישמור על עליית עקומות הייצור שתוסיף ותגדל עם הזמן. דגם

הגל״צ איננו מכיל גורם־פלא „TFP״, ולפי נורדהאוס זה פוסל אותו מלתאר את עתיד העולם הממשי כפי שהוא.

מה חבל שיש כאן בעיה: שני הדגמים *אינם* שווי־ערך במובן שבו נורדהאוס אומר שהם שווי־ערך. אמנם אמת שדגם סולו־שטיגליץ איננו יכול לתאר את צמיחת המשק בלי להניח קיומו של „גורם־טכנולוגיה״ (או „גורם־השארית של סולו״). אבל דגם הגל״צ איננו זקוק לשום דבר כזה. הוא יכול לתאר את צמיחת הכלכלה בלי כל צורך בגורם המומצא „כי השעה צריכה לו״, גורם שאי אפשר למדוד אותו מדידה ישירה ושאפשר להדביק לו תווית־הגדרה של „קדמה טכנולוגית״. נמצא שטיעונו של נורדהאוס הוא פרשנות מוטעית לדגם דינמיקת המערכות המשמש בהגל״צ.

מה שבאמת עשה נורדהאוס במאמרו מ־1992 הוא הצגת גירסא של הדגם הכלכלי הניאוקלאסי המקובל והנגדתו לדגם הגל״צ. גלוי לכל רואה שלשני הדגמים יש היבטים משותפים ויש אחרים שבהם יש ביניהם מחלוקות. שני הדגמים עשויים לתאר את צמיחת הכלכלה הכמעט מעריכית מראשית המאה העשרים כל הדרך אל ההווה. המקום שבו דרכיהם נפרדים הוא בערך העשרות הראשונות של המאה העשרים ואחת. דגם סולו־שטיגליץ קובע שהכלכלה תמשיך לצמוח לעולם; דגם הגל״צ לעומת זאת מצביע על קיומה של נקודה כלשהי שבה היא תגיע למצב־שיא ואחר כך תתחיל להצטמק.

ברור שיש דגמים טובים יותר וטובים פחות, אבל להוכיח שדגם מסוים „בלתי־מהימן״ ו„מוטעה״ אפשר רק או על ידי חשיפת סתירות פנימיות מבניות, או על ידי העובדה הפשוטה שאיננו מסוגל לתאר את המציאות. זה הדבר שנורדהאוס ניסה ללא הצלחה לעשותו ברשימתו מ־1973. ב־1992 הוא נקט גישה שונה, אך שוב לא עלה בידו להוכיח שהדגם המשמש בהגל״צ אינו יכול לתאר את מלך המציאות שכבר היתה בעבר.

עם כל זאת מאמר נורדהאוס 1992 הוא מחקר בעל ערך הבוחן היבטים שיש להם תוקף של הכנת דגמים לכלכלת העולם. הוא היה יכול להוביל לוויכוח ואולי להגדרת הסמכויות של כלכלנים ומדעני מערכות כל מקצוע בתחומו. זה לא קרה; כבר היה מאוחר מדי. ב־1992 לא היתה עוד התעניינות אצל הכלכלנים בדיון על גישת דינמיקת המערכות שלגביה הם כבר החליטו שבמקרה הטוב ביותר איננה שייכת לעניין. באמת כתב העת שפירסם רשימתו של נורדהאוס לא ביקש ממחברי הגל״צ לפרסם הפרכת ההשגות. תחת זאת הוא הקצה מקום בסוף הרשימה לפרק „דיון״ שהובעה בו התנגדות חריפה להגל״צ אך אשר מחברי הגל״צ לא הוזמנו להשתתף בו. שוב אנחנו רואים שהוויכוח על הנושא הזה היה כוחני ותוקפני יותר מהרגיל ולא נשמרו בו הכללים המקובלים במדע.

המאמר הזה של נורדהאוס חתם את ההפרדה הסופית בין שני עולמות: זה של

הכלכלנים וזה של מדעני המערכות. אחרי 1992 הוויכוח — במובנו המדעי — גווע ורק מעט מאד מאמרים שעסקו בבניית דגמי עולם של דינמיקת מערכות נכתבו בידי כלכלנים מהזרם העיקרי (לדוגמה, מייקסל 1995[213]).

בסקירת הוויכוח על מחקר הגל״צ מ־1972 עד להתעוררות האחרונה ב־1992 הרושם הכללי הוא שהוא לא הושלם; זאת אומרת שמעולם לא נחקרו השאלות שנשאלו בהתחלה. ברוב המקרים היו ההשגות מבוססות על קריאה חפוזה וחלקית של המחקר, ואילו כמה מהשלילות הידועות ביותר של הגל״צ, בייחוד אלה של ויליאם נורדהאוס (1973, 1992a), התבססו על הבנה בלתי־שלמה של מהותה של דינמיקת מערכות ומה היא מבקשת לעשות. רק הביקורת של קבוצת SPRU (קול ואחרים 1973) ניסתה בחינה־לעומק של הדגם שביסוד מחקר הגל״צ, אך היא נותרה מקרה מבודד. בסך הכל הוויכוח גווע לא מפני שהושגה איזו מסקנה מוכחת אלא מפני שהוא לא הניב תוצאות מדעיות בעלות משמעות ובסוף שני הצדדים איבדו עניין בו.

ואולם כיום אנחנו רואים סימנים מוכיחים שהוויכוח נפתח מחדש ושחוזר ומופיע עניין במחקר הגל״צ. זאת תופעה שהחלה במאמרו של מתיו סימונז שפורסם ב־2000 „בחזרה לגבולות לצמיחה: שמא מועדון רומא צדק בסופו של דבר?״[214] שהעריך מחדש את המחקר הערכה חיובית. במאמרים הרבים המתפרסמים שוב על הנושא אנחנו רואים אותם חילופי טיעונים מוצתים מחדש והוויכוח מתמקד בשתי שאלות יסוד. האם הכמות של משאבים מחצביים באמת מוגבלת? ואיך יכולה טכנולוגיה לעזור לך להתגבר על סופיות המשאבים? כל אחת מהשאלות האלה תזכה לפרק בספר הזה. הפרקים הללו — אחד על מחצבים ואחד על קדמה טכנולוגית; אחריהם בא המשך סקירת התגובות לספר הגל״צ, הפעם לא מצד מלומדי כלכלה אקדמיים לכאורה מקצועיים־ענייניים, אלא מצד בעלי אינטרסים בלתי־מסתתרים ומצד קנאים פוליטיים.

פירסום „הגבולות לצמיחה״ ב־1972 עשה רושם עז על דעת הקהל; רושם כל כך חזק שהיו מי שחששו שהוא יצא מכלל שליטה. לדוגמה כתב ק.ר.ל. פאביט על הגל״צ: „...חסידי מלתוס[215] החדשים בוודאי יתרבו ויהיו צודקים לגבי קץ הצמיחה הכלכלית אי שם בעתיד. בארצות המתועשות המתקדמות זה צפוי יחסית בקרוב״ (קול ואחרים 1973, עמ׳ 155).

זה כמובן לא קרה. במקום זה ראה העולם בסוף שנות השמונים ובשנות

213 Mikesell, R.F., 1995. “The Limits to Growth, a reappraisal” Resources Policy, Volume 21, Issue 2, June 1995, Pages 127–131

214 Simmons, M., 2000. “Revisiting The Limits to Growth: Could The Club of Rome Have Been Correct, After All?” https://mudcitypress.com/PDF/clubofrome.pdf

215 זוכרים מה שכתבתי לעיל בהערה 121 על הזכרון שהיה מקנן באחורי ראשי על שמו הרע של מלתוס? זה המשקע שנוצר מקריאה של איזכורים כגון זה כשלא בודקים אחרי פרטי העניין.

התשעים שלילת מחקר הגל״צ כל כך גורפת ונפוצה שאנחנו מופתעים למצוא ציטוטים כגון זה שהבאנו. עד שנות התשעים היה זה מעשה בלתי־תקין מבחינה פוליטית אפילו להזכיר שמו של מחקר הגל״צ אם לא כחלק מאמירה שזה מוטעה או מופרך.

רק בזמן האחרון־ממש דומה שמתרחש תהליך של הערכה מחדש את הגל״צ, אבל השלילה עודנה נפוצה ומסתבר שהיא עדיין מושלת ברוחות. לפיכך השאלה מתבקשת איך עבודה שבתחילה קיבלו פניה כמהפכה מדעית משנת פני תבל הגיעה בסוף לדחיה מכל וכל ואף לבוז ולעג. למציאת מענה לשאלה הזאת דרושה בחינת הספרות הישנה כדי לשים את האצבע על נקודות המפנה בקרב הרעיונות שהתנהל מתחילת שנות השבעים ועד היום הזה.

היסוד לשלילת הגל״צ היה אך במקרים נדירים טיעון מדעי־טהור, אלא היתה שם יותר „תגובה מהבטן", וזאת היתה בדרך כלל ביטוי של „תוצא קסנדרה"[216], כלומר נטייתן של בריות שלא להאמין לבשורות רעות.

כדוגמה לתגובה הרגשית הזאת שבאה אפילו מצד מדענים וחוקרים מספר פאול קרוגמן איך הגיבו הוא ומי שהיה אז מנחה המחקר שלו ויליאם נורדהאוס לפירסום „דינמיקה עולמית" של ג׳יי פורסטר ב־1971.

> לוז הסיפור שם היה של יהירות המדע המדויק: פורסטר, פרופסור דגול להנדסה, החליט להתנסות בכלכלה ובעצם אמר: „אני אעשה כלכלה עם משוואות! ואריץ אותן על מחשב! אני בטוח שהכלכלנים הטיפשים האלה מעולם לא חשבו על זה!" והוא לא הלך לצד המזרחי של מתחם האוניברסיטה כדי לשאול אם בעצם חשבו על זה כלכלנים כלשהם ומה הם למדו. (קרוגמן 2008)[217]

הנה לנו דוגמה טובה לתגובה המתגוננת שחולל ספר הגל״צ בכמה וכמה תחומי מדע, ובייחוד בכלכלה. קרוגמן לא נכנס לשאלה אם פורסטר צדק או לא צדק — הוא פשוט מתקומם נגד העזתו של בלתי־כלכלן לעסוק בכלכלה.[הערת ברדי]

216 קסנדרה היתה באגדות הקדמונים של היוונים העתיקים בת מלך טרויה. אחד מאלילי האולימפוס חמד אותה למשכב וכמקדמת־אתנן משכנעת העניק לה ראיית העתיד, אך היא לא אבתה להישמע לו, ואז הוא קילל אותה שגם לעצותיה ואזהרותיה לא ישמעו. בתרבות האירופית נשמר זכרונה כשם נרדף לנביא אמת שאין שומעים לו; ליהודים היו נביאי אמת הרבה שהיו מלעיבים בהם ואוטמים אזניהם ואף הרגו מהם, אבל אין אצלנו אחד ששמו שגור בלשון העם כביטוי לתופעת נבואת הזעם הנדחית. התופעה עצמה מתוארת יפה בספר ישעיהו לאמור **שִׁמְעוּ שָׁמוֹעַ וְאַל־תָּבִינוּ וּרְאוּ רָאוֹ וְאַל־תֵּדָעוּ׃ הַשְׁמֵן לֵב־הָעָם הַזֶּה וְאָזְנָיו הַכְבֵּד וְעֵינָיו הָשַׁע פֶּן־יִרְאֶה בְעֵינָיו וּבְאָזְנָיו יִשְׁמָע וּלְבָבוֹ יָבִין וָשָׁב וְרָפָא לוֹ.**

217 Krugman, Paul, 2008. “Limits to Growth and Related Stuff” — The New York Times, http://krugman.blogs.nytimes.com/2008/04/22/limits-to-/growth-and-related-stuff

הערת ברדי שימו לב גם כן שקרוגמן נראה כשוכח שכשפורסטר הגה את הרעיון „לעשות כלכלה עם משוואות" באמצע שנות השישים, היו מחשבים דיגיטליים עדיין חידוש כל כך מחודש שפורסטר נאלץ במחשב מיוחד ייחודי שהוא עצמו פיתח. לכן אין זה מסתבר שכלכלן כלהו „כבר חשב על

במקרים רבים הובילה התגובה הזאת לוויכוח מקוטב עם רקע פוליטי שניכר בבירור אך בדרך כלל לא הוצהר עליו בפירוש. לעתים לעומת זאת היה טיבה הפוליטי של השלילה גלוי בעליל אפילו במאמרים בכתבי עת מדעיים. איפיון מחברי הגל״צ כמי שמחיים תפיסות „מלתוסיות" היה האשמה אחת כזאת מהסוג הפוליטי — ראו לדוגמה נורדהאוס (1973) ופאביט (קול ואחרים 1973).

דוגמה למקרה טיפוסי של „פיצול אישיות" (פוליטי ומדעי) בתגובה להגל״צ אפשר למצוא ב„דגמים של חרבן" (קול ואחרים 1973). הספר מחולק לשני שערים, האחד מוקדש לבחינה מדעית של שיטותיה וממצאיה של מחקר הגל״צ 1972, השער האחר נושא את הכותרת „הרקע האידיאולוגי". אפילו עורכי־העל של הספר כנראה חשדו שהדיון בשער הזה יצא איכשהו משליטה. מחבר ההקדמה לספר, אסא בריגז, אומר (בעמ' 9 במהדורה האמריקנית) ש„הוטעם לנו שבגלל אופיים היותר ספקולטיבי ופולמוסי הפרקים האלה ראויים להישמט."

אבל חמשת המאמרים שב„הרקע האידיאולוגי" לא הושמטו, ושם גלש הדיון להאשמות פוליטיות ולתיאוריות־קשר־פלילי ממש. הוטח במחברי הגל״צ שהם פועלים ממניעים נסתרים, שהם מתעלמים ממה שטוב לעניים, שהם פועלים לכינון רודנות עולמית, שהם מבקשים לחסל את הדמוקרטיה ולהקים במקומה „טכנוקרטיה", ובמאמר החותם (מאת מרי ג'אהודה, בכותרת „אחרית דבר על שינוי חברתי") שהם אחוזי „רוח סוף האלף מנוגדת לשכל" ו„הימלטותנות".

השער הזה מ„דגמים של חרבן" מיושן עתה לגמרי ולחלוטין ואין בו עניין גדול בעבורנו, חוץ מההיבט הזה שהוא מפגין את הרוח שהתפתחה בוויכוח למן ההתחלה הראשונה. הרגשות געשו ודבר זה הוביל רבים להיסחף ולאבד מגע עם דפוסי הוויכוח המקובלים כרגיל במדע.

דוגמה נאה לוויכוח מדעי שחרג וגלש הוא מאמרם של רוברט גולוב וג'ו טאונסנד שפורסם בכתב העת „סושל סטדיז אוף סיינס" (גולוב וטאונסנד 1977[218]). על פי המחברים היה מחקר הגל״צ תוצר מנסיונן של חברות רב־לאומיות להשיג שליטה על המשק העולמי, אפילו במחיר הריסתן של מדינות־לאום. לתכלית זו, הם אומרים, הרבלאומים הקימו את מועדון רומא כמנוף להציע, ואולי בעתיד לכפות, סדרת קווי מדיניות של „אי־צמיחה" או „צמיחת אפס" שידכאו כל הנסיונות מצד אומות מתפתחות לגדול ולצאת ממצבן המוכנע. לפי גולוב וטאונסנד היתה עבודת מועדון רומא עשויה ליצור בסופו של דבר „מין רודנות צבאית פאנאטית".

אין צריך לומר שגולוב וטאונסנד לא יכלו להציג ראיה להאשמותיהם. כדי לתת מושג כלשהו מרמת אותה רשימה ונימתה זה" או „למד" על זה והקדים את פורסטה.

218 Golub, R., Townsend, J., 1977. "Malthus, Multinationals and the Club of Rome" Social Studies of Science vol 7, p 201–222

— הנה נמצאות בה פסיקאות כגון זאת:

גבולות לצמיחה ניבא משבר־אנרגיה־עם־זיהום־ואוכלוסיה בתוך שלושים עד חמישים שנה. למרבה הפליאה והרושם, משבר נראה כמופיע בתוך פחות משנתיים. למעשה הכינו חברות הנפט איזה סוג של משבר עוד זמן ארוך לפני שיצא לאור ספר הגבולות.

האמירה הזאת מהוה דוגמה יפה כמה אפשר לכופף את המציאות להתאימה לתיאוריית קשר פלילי. אילו פיתחה קבוצת הגל״צ את דגמיה כדי לנבא משבר שמייצריו כבר היו עסוקים בהכנתו, הם יכלו אל נכון לשפץ את חישוביהם באופן כזה שהם ינבאו את המשבר לזמן שבו היה עתיד להתגלע ולא לעוד 30 עד 50 שנה. שלמאמר מסוג זה התאפשר להופיע בכתב עת מדעי למדענים — זה מראה עד כמה הוויכוח פרץ את כל הגבולות.

ככל שארך הזמן הוויכוח הפוליטי על הגל״צ נעשה פרוע ואלים יותר ויותר עוין. שלילות תוקפניות מאד התפרסמו בשנות השמונים. ג׳וליאן סיימון תקף את המחקר בספרו „המשאב האחרון״[219] (1981); שם הוא כינה את אורליו פצ׳אי „שקרן״ והאשימו שהמציא את מחקר הגל״צ כדי לקדם את תכניתו להשתלט על העולם. שנתים אחר כך פירסם לינדון לרוש ספר בשם „אין גבולות לצמיחה״[220] (1983) אשר בו בין היתר הוא האשים את מועדון רומא שהוא חבורת סוד שמטרתה היא הכחדת „הגזעים היותר כהים״.

כיום קשה לאמוד במידה כלשהי של דיוק כמה יעילות היו ההתקפות האלה בהשחרת פניו של מועדון רומא ושל מחקר הגל״צ. בשנות השמונים רכש לו ג׳וליאן סיימון תהילה מסוימת כ„קוטל סופי עולם״, וספריו נמכרו היטב בקהל הכללי. לינדון לרוש לעומתו נותר תמיד המחזיק בדעות קיצוניות שוליות. עם זאת כבר אפשר שספרו מ־1983 היה המקור לאגדה שכעת מוצאים אותה בקלות במרשתת ואשר לפיה הזמין אורליו פצ׳אי את ייצורו המלאכותי של נגיף האיידס כאמצעי להפחתת אוכלוסי העולם. אין צריך לומר שלרוש לא הצליח להמציא כל ראיה להאשמות האלה.

בסך הכל דומה היה בשנות השמונים שהנושאים שהעלה הגל״צ נדחקו לשוליים על ידי מצב הרוח הבוטח לקראת עתיד טוב יותר שנעשה נפוץ כתוצאה מסוף משבר הנפט שהחל בשנות השבעים המוקדמות. משבאו אמצע שנות השמונים, התמוטטו מחירי הנפט מפני זרמי הנפט מההמזרח התיכון ומהים הצפוני. מחירי רוב המחצבים הנסחרים הלכו אחרי מגמת מחיר הנפט, וההתערבות 1980 בין ג׳וליאן סיימון ופאול ארליך על זמינות עתידית של משאבים זכתה לחשיפה תקשורתית נרחבת (רגיס 2004[221]) ובכללה מאמר לעגני במיוחד שפורסם בידי טירני

219 Simon, J., 1981. “The Ultimate Resource” Princeton Unicersity press, Princeton

220 Larouche, L., H., 1983. “There are no Limits to Growth” The New Benjamin Franklin House, New York

221 Regis, E., 2004. “The Doomslayer” Wired Magazine, http://www.wired.com/wired/archive/5.02/ffsimon_pr.html

ב־1990 בנו יורק טיימז[222].

כל אלה אולי גרמו לקצר בזכרון הבריות. אלה שקראו בתחילת שנות השבעים את „הגבולות לצמיחה" זכרו משהו מעומעם על נבואת שואה אי־שם בעתיד בגלל כילוי הנפט, או מחצבים אחרים. אם משבר הנפט של 1973 נראה בעיני רבים כהמשבר שניבא הגל״צ, אז סוף המשבר באמצע שנות השמונים נדמה כהפרכת אותם ניבויים. לא לרבים היה כנראה הזמן או כח הרצון לחטט במדפיהם אחרי הספר הישן ההוא ולבדוק אם הבנתם זו היתה נכונה.

לדוגמה אחת הצליח ב1987 ג׳ורג׳ ג׳. וו. גודמן (גודמן 1987[223]) (בכותבו בנו יורק טיימז תחת שם העט „אדם סמית") לעשות במשפט יחידי אחד לפחות חמש (!) טעויות ביחס להגל״צ לאמור „לפני עשר שנים ניבא מועדון רומא — וניבאו עוד כמה חזאים כלכליים — מחסורים בכל דבר. מחיר הנפט יעלה ל־200 דולר החבית וכוכב הלכת יגוע ברעב."[224]

יכול היה אפוא הגל״צ פשוט להישכח בתוך מצב הרוח של אופטימיות כללית בסוף שנות השמונים והתשעים, אילולא מקרה אחד מסוים שכנראה חולל את קריעתו האלימה של המחקר. אותה „נקודת מפנה" בתפיסת הקהל הגיעה כשב־1989 פירסם רונלד ביילי בכתב העת פורבס רשימה תחת הכותרת „דוקטור חרבן"[225]. בתואר הזה עיטר ביילי את ג׳יי פורסטר אבי דינמיקת המערכות, אבל ההתקפה כוונה בעיקר נגד ספר הגל״צ שאותו תיאר ביילי כ„מוטעה ומשוגע כמה שרק אפשר". להוכחת קביעה זו כתב ביילי ש...

„גבולות לצמיחה" ניבא שבשיעורי צמיחה של 1972 העולם יכלה את הזהב עד 1981, כספית עד 1985, בדיל עד 1987, אבץ עד 1990, נפט עד 1995, נחושת, עופרת וגז עד 1993.

מאוחר יותר חזר ביילי על אותה קטילה בספרו אקוסקם[226] שהופיע ב־1993. לאמירתו זו היתה הצלחה שלא תיאמן ועדיין אנחנו רואים כיום שחוזרים עליה מלה במלה או בשינויים מזעריים בכל רחבי המרשתת. היתה זו נקודת ההתחלה לנפילת הגל״צ, אשר מאז והלאה החלו להרבות לתארו בעיתונות כ„מוטעה".

ובכן, איפה מצא ביילי את „הניבויים" האלה שהוא מייחס להגל״צ? במלל של הספר משנת 1972 אי אפשר למצוא היגדים כאלה. אלא מה שביילי עשה הוא שהוא חימם מחדש פירוש מסלף של

222 Tierney, J., 1990. Betting the planet. New York Times Magazine December 2: 79–81.

223 Goodman, George, J.W., (under the pseudonym of “Adam Smith”) 1987. “Debt, the Grim Reaper” The New York Times. April 12, http://www.nytimes.com/1987/04/12/books/debt-the-grim-reaper.html

224 בכותבו (2) שהספר נכתב 10 שנים לפני כן ולא כמו שהיה באמת 15 שנים, (1) שחברי מועדון רומא הם המה מחברי הגל״צ, (4) שמחקר הגל״צ ניבא מחסורים לזמן שבו כתב גודמן, (3) שהגל״צ ניבא דבר לגבי מחירי נפט ר(5) שהגל״צ ניבא מגפות רעב לזמן הקרוב.

225 Bailey, Ronald, 1989. “Dr. Doom” Forbes, Oct 16, p. 45.

226 Bailey, Ronald, 1993. Eco-Scam: The False Prophets of Ecological Apocalypse, St. Martins, Washington.

הגל״צ (פאסל ואחרים 1972[227]) שעסק בנתונים של טבלה מס׳ 4 של הפרק השני בהגל״צ 1972 אשר בה מרוכזים הזמנים שהמלאי העולמי של כמה משאבים מחצביים יספיק, מחושבים קדימה לפי הנחות שונות. הטבלה (ביחד עם ציוני המקורות) תופסת חמישה עמודים בספר. כאן מובאת גירסא מפושטת המראה רק את סוגי המשאבים שהזכיר ביילי ברשימתו מ־1989 (טבלה 10.1).

Table 10.1 Simplified Table 4 of the 1972 LTG book

1	2	3	4	5	6
Resource	Known global reserves	Static index (years)	Projected average rate of growth (% per year)	Exponential index (years)	Exponential index calculated using five times known reserves (years)
Gold	353×10^6 troy oz.	11	4.1	9	29
Mercury	3.34×10^6 flasks	13	2.6	13	41
Tin	4.3×10^6 tons	17	1.1	15	61
Zinc	123×10^6 tons	23	2.9	18	50
Petroleum	455×10^9 bbls	31	3.9	20	50
Copper	308×10^6 tons	36	4.6	21	48
Lead	91×10^6 tons	26	2	21	64
Natural gas	1.14×10^{15} cu ft.	38	4.7	22	49

רואים שיש בטבלה שש עמודות (עמודות נוספות הנמצאות בטבלה המקורית מספקים פרטים על התפרסותם הגיאוגרפית של המשאבים). כמות העתודות הידועות רשומה לפי נתוני USGS[228]. ומהנתון הזה מחושב הזמן הנותר עד לכילוי אותו משאב על פי שלוש הנחות שונות:

— עמודה 3: המשך הפקה בשיעור (כמות קבועה בזמן קצוב) הנוכחי: „מדד סטטי״

— עמודה 5: התפוקה בכל שנה גדולה באחוז קבוע (הנקוב בעמודה 4) מהתפוקה שנה הקודמת: „מדד מעריכי״

— עמודה 6: התפוקה גדלה גידול מעריכי כמו בעמודה 5, אבל העתודות גדולות כפול חמש (כלומר מניחים שבדרך יתגלה עוד כפול ארבע ממה שידוע עכשיו).

בטבלה המקורית יש עוד הרבה מיני מחצבים אחרים, אבל אלה שהובאו פה הם אלה שבחר ביילי. כמו כן הוא בחר את המועדים לכילוי הצפוי רק מעמודה 5. לפיכך, כשמוסיפים את מספר השנים הנותרות הרשום בעמודה זו למספר 1972, מקבלים את שנות „ניבוי הכילוי״ שכתב ביילי על סוף הזהב, הכספית, הבדיל וכו׳.

אבל מדוע בחר ביילי (ובחרו לפניו פאסל וחבריו) דוקא את המשאבים האלה ודוקא רק את המספרים שבעמודה 5 ולא אלה שבעמודה 3 או 6? ברור וגלוי, מפני שרק המחצבים והמספרים בעמודה 5 איפשרו להם „להוכיח״ שה„ניבויים״ של הגל״צ היו רואי שחורות במידה מופרזת או פשוט מוטעים.

חוץ מבחירת הנתונים להצגה יש בעיה נוספת בפרשנות של ביילי, והיא שבספר הגל״צ אין אמירה שהמספרים נועדו כדי לדעת מראש מה *יהיה* המצב בעתיד בזמן זה או אחר. הרי גלוי לכל מעיין שטבלה מס׳ 4 נמצאת שם כאיור בלבד למה שיקרה *אם* כילוי המשאבים ימשיך לגדול גידול מעריכי. המחברים עצמם כתבו שהנחת גידול כזה איננה מציאותית, והם הקדישו את יתר הספר לפיתוח דגמים יותר טובים. והרי בעמ׳ 63 מהדורת 1972 של הגל״צ כתוב בפירוש:

מובן מאליו שהזמינות שתהיה בפועל

227 Passel, P., Roberts, M., Ross L., 1972. New York Times, April 2.

228 כזכור מעמ׳ 363: רשות הסקר הגיאולוגי של ארה״ב.

בעשורים הבאים של משאבים שאינם מתחדשים תיקבע על ידי גורמים שהם הרבה יותר מסובכים ממה שאפשר לבטא בין על ידי המדד הסטטי הפשוט ובין על ידי המדד המעריכי. עיינו בבעיה הזאת בעזרת דגם מפורט שלוקח בחשבון את מערכות יחסי הגומלין הרבות בין גורמים כגון ריכוזים שונים של עפרות, עלויות הפקה, טכניקות כריה חדשות, גמישות ביקוש הצרכנים, והחלפה במשאבים אחרים.

על כן, לקחת טבלה מס׳ 4 ועל יסוד זה להאשים את מחברי הגל״צ ב„ניבויים מוטעים" הוא כמו לטעון נגד אבקלידיס[229] שהוא בור בהנדסה על סמך טענת הפתיחה של אחת מהוכחותיו על דרך השלילה. עיון מוקפד בספר הגל״צ הראשון מראה שאין אף באחד מהתרחישים המבוארים שם כילוי מנובא של שום דבר לפני סוף המאה העשרים.

אף על פי כן הפיסקה הזאת שכתב ביילי ברשימתו ב־1989 כבשה את העיתונות והיתה אחת המפורסמות שאינן צריכות לראיה. אפילו לספרות המדעית היא הגיעה. בנספח „הערות ודיון" למאמר אחד מאת ויליאם נורדהאוס מ־1992 נמצא דברים שכתב כלכלן מאוניברסיטת הארואדר בשם רוברט סטייבינז לאמור:

אם בודקים היום איך התאמות נבואותיו של ספר הגבולות הראשון, מוצאים ש(לפי הערכותיהם) זהב, כסף, כספית, אבץ ועופרת כבר לא צריכים להימצא וגז האדמה ייגמר בתוך שמונה שנים. מובן מאליו שזה לא התממש.

גלוי למעיין שסטייבינז מסתמך על רשימת ביילי מ־1989, אף כי איננו מזכיר שמה. מוכח שסטייבינז לא טרח לבדוק אם מקורו מהימן. ונמצא שבמלותיו אלה האגדה על הניבויים המוטעים הגיעה אפילו לכתב עת אקדמי מבוקר על ידי אנשי אקדמיה.

משנכנסו שנות התשעים אפשר לדבר על פריצת סכר ושטיפת הגל״צ ומחבריו בשטפון בוץ של ממש. מדענים, עיתונאים וכל אדם בעולם שהרגיש עצמו נקרא לדון בנושא החלו חוזרים בזה אחר זה על שורת המחץ שמועדון רומא (או ספר הגל״צ) ניבא אסון עולמי שלא בא ועל כן המחקר כולו מוטעה.

לדוגמות להפצת האגדה אין מספר. לדוגמה אחת הנה פיסקה שהתפרסמה בעיתון „אקונומיסט" ב־1997 (The Economist, 20 December 1997 p. 21).

ובכן על פי מועדון רומא העתודות [של נפט] היו צריכות להיות במינוס 50 מיליארד חביות עד 1990. במציאות הסתכמו עד 1990 העתודות הבלתי מנוצלות ב־900 מיליארד חביות — מבלי למנות את פצלי הזפת שמהם מרבץ יחידי ובאלברטה מכיל יותר מ־550 מיליארד חביות. מועדון רומא עשה תחזיות

229 https://he.wikipedia.org/wiki/אוקלידס הוא חי באלכסנדריה בימי אותו תלמי שוחר החכמות שציוה על תרגום התורה ליוונית וכתב ספר לימוד למתימאטיקה https://he.wikipedia.org/wiki/יסודות_(ספר ששימש מורים ותלמידים יותר מאלפיים שנה ושתורגם ביוזמת הגר״א לעברית).

המוטעות באופן דומה על גז טבעי, כסף, בדיל, אורניום, אלומיניום, נחושת, עופרת ואבץ.

הנה דוגמה נוספת מתוך הספר העממי „איש הסביבה הפקפקן" מאתביירן לומבורג (2001)[230]. בעמ׳ 137 אנחנו קוראים פיסקה זו החוזרת כמעט מלה במלה על דברי ביילי מ־1989:

מטח הניבויים אולי המפורסם ביותר בא מרב המכר העולמי של שנת 1972 „הגבולות לצמיחה" שהכריז שייגמרו לנו רוב המשאבים. למעשה הם חזו את סוף הזהב ל־1981, סוף הכסף והכספית ל־1985 וסוף האבץ ל־1990.

התפיסה שהגל״צ ניבא וטעה נעשתה כל כך מקובלת ומקובעת שלרוב כבר לא חשו צורך לרפד אותה בפרטים. בעיני רבים היתה זו עובדה פשוטה שהגל״צ טעה וזה כל מה שיש לומר. זוכה פרס נובל המנוח מילטון פרידמן השתמש במונח „חישובים־קדימה מטופשים" בראיון שפירסמה קרלה ראבאיולי ב־1995 בספרה „הכלכלנים והסביבה" (ראבאיולי ואקינז 1995[231]) (בעמ׳ 33).

פרידמן: אילו חיינו מהקרן, היו המחירים בשוק עולים. משאב שהוא באמת מוגבל המחיר שלו יעלה עם הזמן.[232] מחיר הנפט

230 Lomborg, Bjørn, 2001. "The Skeptical Environmentalist" Cambridge University Press, Cambridge, UK

231 Ravaioli, C., and Ekins, P., 1995. "Economists and the Environment: What the Top Economists Say about the Environment". Zed Books, London, 212 pp

232 הרעיון מתקבל על הדעת והוא כאילו מובן מאליו — כל זמן שלא באות עובדות וטופחות על פניו. להזכיר רק

עובדה אחת מוכחת ומוכרת מתוך הים הגדול: ראינו כבר לעיל עמ׳ 359 מה היה על מחיר שמן הלויתנים לפני שהתמוטט הענף ההוא.

[**גם בלי ספרים חישובים ומקורות ברור לכל מי שמתחיל לחשוב שמחירים תלויים בעיקר במה שמוצע כעת למכירה והרבה פחות במה שעתיד להיות מוצע. כשהשוק מוצף בתות שדה מחיר התות נמוך אף על פי שהכול יודעים שהעונה תיגמר בקרוב.**]

ברדי מטפל בטענת „המחיר הנמוך מוכיח שפע" בפירוט בפרק השמיני מספרו. שם הוא כותב: ...אחרי מלחמת העולם הראשונה חזרו הכלכלנים לבחון את שאלת התדלדלות המחצבים. אחת התוצאות הידועות ביותר של התעניינות מחודשת זו היא עבודתו של הרולד הוטלינג (1895־1973). הדגם שלו, הידוע בשם „הכלל של הוטלינג" (Hotelling, Harold, 1931. The Economics of Exhaustible Resources. Journal of Political Economy 39: 137–75) השפיע בהמשך השפעה מכרעת על החשיבה הכלכלית.

הכלל של הוטלינג נגזר מהנחות פשוטות. לגבי המשאב הן (א) הוא קיים בכמות מוגבלת; (ב) עלות ההפקה היא אפס. הנחות נוספות של הדגם הן (ג) למפעל המפיק יש בלעדיות על המשאב, (ד) ידועה לו בכל עת הכמות הנותרת המדויקת, (ה) הוא מבקש להרוויח מהפקת המשאב את הריווח המרבי שאפשר, מה שנקרא כאן „רווח".

על פי הוטלינג מה שמגביל את אורך הזמן של ניצול המשאב הוא זמינותו של משאב „חלופי", אשר לגביו ההנחה היא שהוא יותר יקר. אותה חלופה נכנסת לשוק משמחיר המחצבים המופקים עלה במידה מספקת כדי להפוך את המשאב החלופי תחרותי. בנקודה זו נפסקת הפקת המשאב הראשון.

על יסוד ההנחות האלה הראה הוטלינג שהמפעל יכול לשמור על הכנסה קבועה במשך זמן מוגבל אם מחיר המשאב עולה במקביל לשיעור הריבית במשק (ואותו מניחים כקבוע) ואם הייצור יורד ירידה מעריכית.

הדגם של הוטלינג בנוי על תפיסות לכאורה־מובנות־מאליהן. נבין על מה מדובר אם נדמיין לנו קופסות בירה במקרה. נכון שהיינו מעדיפים בירה עכשיו במקום בירה מאוחר יותר, אבל אם אין אפשרות להחליף קופסות שהתרוקנו במלאות חדשות מסתבר שנטה לשתות פחות ככל שהנתור מצטמק. במלים אחרות, הבירה תיראה יותר בעלת ערך, ועל כן שוה יותר כסף, ככל שיש פחות ממנה.

זאת התוצאה הראשית של כלל הוטלינג ויש בו הגיון מסוים המשכנע ללא בדיקה וחישוב: אכן היית מצפה שמחירו של משאב יעלה ככל שנותר ממנו פחות. כתוצאה מההגיון הזה

~~לא עלה, לפיכך אין אנחנו חיים מהקרן.~~

רגילים להניח שהמחירים יהיו סימן נאמן לזמינותו של משאב מחצבי. אבל שכיח הוא שממשיכים על סמך הנחה זו קדימה למסקנות שאין להן אחיזה בדגם הוטלינג.

במקרים רבים בעבר לא נראתה במחירים של סחורות מחצביות עליית המחירים ההדרגתית שאותה מנבא דגם הוטלינג. להיפך, רבים המקרים שבהם נמצאו המחירים קבועים או אף יורדים (H.J. Barnett and Ch. Morse Scarcity and Growth. The Economics of Natural Resource Availability. Published for Resources for the Future, Inc. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963 במרשתת: http://opac.lib.idu.ac.id/unhan-ebook/assets/uploads/files/6d305-179.scarcity-and-growth.pdf; Slade, M., 1982. “Trends in Natural-Resource Commodity Prices: An Analysis of the Time Domain” Journal of Environmental Economics and Management vol 9, pp. 122–137 במרשתת: https://www.ftc.gov/system/files/documents/reports/trends-nonrenewable-natural-resource-commodity-prices-analysis-time-domain/wp049.pdf). מראיית המחירים היו מי שהסיקו שהמשאב נוצל רק בחלק קטן מאד מהכמות הזמינה (כגון Nordhaus, W.D., 1992a. “Lethal Models” Brookings Papers on Economic Activity 2, 1; Houthakker, Hendrik, S., 2002. “Are Minerals Exhaustible?” The Quarterly Review of Economics and Finance, vol. 42 p. 417–421). אחרים הסיקו שלמשאב אין בכלל שום גבול. מופת במובן הזה הוא ג'וליאן סיימון שהסיק בספרו (Simon, J., 1981. “The Ultimate Resource” Princeton Unicersity press, Princeton) על בסיס חמש מגמות מחירים שמשאבי המחצבים של העולם „אין סופיים".

אך אם הנתונים מן העבר לגבי מגמות מחירים רק במקרים נדירים מתאימים עם הניבויים של דגם הוטלינג, יותר סביר הוא להניח שהדגם איננו תקף מלקפוץ למסקנות מרחיקות לכת על שפע נחזה של המשאב. ועוד, לא זו בלבד שמגמות מחירים בעבר בדרך כלל לא היו כמו שהיו צריכות להיות לפי דגם הוטלינג, אלא גם מגמות הפקה לא הלכו במהך המשתפל בהדרגה שמנבא הדגם. ברוב ככל הסחורות המחצביות נצפה גידול נמרץ בהפקה עד לאחרונה.

בחיי המעשה אפשר בהחלט שמחירים יציבים או יורדים של סחורות מחצביות אינם משקפים כלל שום שפע גדול של משאבים זמינים אלא פשוט את אופק הזמן הצר של חברות הכריה. בעבור מנהלים הדואגים לדו"ח סוף הרבעון הקרוב יכולים להיחשב „אין סופיים" אם אין הוכחה שהם ייגמרו בתוך שנים מעטות. כתוצאה מזה אין בעבורם הגיון בפריסה מכולכלת של הרווחים מתוך התחשבות שבאיזה שהו זמן בעתיד הרחוק יתפוס את מקום המשאב שלהם איזה משאב חלופי היפותטי. גם אין לחברות בלעדיות בהפקת המחצב שלהם. בשוק חופשי אין שחקן יחידי יכול להעלות את המחירים על ידי הימנעותו מייצור, מסני שזה פשוט יתן הזדמנות לאחרים להגדיל את פלח השוק שלהם.

נמצא שהכלל של הוטלינג ישים רק בעולם המופשט המוגדר על ידי ההנחות שלו. בעולם המציאות מחירים יציבים או יורדים של משאב אינם בהכרח מצביעים על היותו מצוי בשפע (Reynolds, D.B., 1999. The mineral economy: how prices and costs can falsely signal decreasing scarcity. Ecological Economics 31, 155). אולי הכלל יחול רק כשמסגרת הזמן של התדלדלות המשאב נכנסת לאופק הזמן של המנהלים. רק מאותו רגע יתחילו המחירים לעלות מפני שהמנהלים יבינו שיתקשו להחזיק את ההפקה בפעולה. אפשר בהחלט שזה מה שאנחנו רואים בשלב הנוכחי שבו המחירים של כל המשאבים המחצביים בעליה. אם מה שאנחנו רואים עכשיו קורה מפני שההתדלדלות מתחילה לנגוס בתקציבי החברות המפיקות, אנחנו יכולים רק להסיק שהבנה שגויה של כלל הוטלינג השרתה עלינו חלום כאילו משאבי המחצבים שופעים יותר ממה שהם באמת.

ממשיך ברדי שם לאמור שאם דגם הוטלינג ייראה למי מהקוראים עולץ ובוטח על בלי מה, הרי ישנם חלומות עוד הרבה יותר ורודים — עיין שם והתפלא.

כשזה כבר לא יהיה ככה, אז מערכת המחירים תתן אות ומחיר הנפט יעלה. כמו שזה קורה תמיד עם משאב שהוא באמת מוגבל.

ראבאיולי: כמובן הגילוי של בארות נפט חדשות יצר אשליה של נפט בלתי מוגבל...

פרידמן: למה אשליה?

ראבאיולי: כי אנחנו יודעים שזה משאב מוגבל.

פרידמן: תסלחי לי, זה לא מוגבל מבחינה כלכלית. את חייבת להפריד בין ההסתכלות הכלכלית ובין הפיסיקלית. הרבה מהטעויות שאנשים טועים נובעות מזה. כמו החישובים־קדימה המטופשים של מועדון רומא: הם השתמשו בגישה פיסיקלית גרידא בלי לקחת בחשבון את המחירים. יש הרבה מקורות שונים של אנרגיה, ומהם גם כמה שהם יקרים מכדי לנצל אותם כיום. אבל אם הנפט יהפוך נדיר הם ינוצלו. אבל השוק, שהוא למרבה המזל מסוגל לרשום לפניו ולהשתמש בידע ובמידע מבוזר בין כל מיני אנשים בכל העולם, השוק יקח את השינויים האלה בחשבון.

פשיית האגדות הללו לפעמים הוליכה להתנהגות תוקפנית. אמנם אין מחברי הגל״צ מספרים שקיבלו מעולם אותו מין איומים, אפילו איומים ברצח, שהחלו מדעני אקלים לקבל אחרי פרשת „אקלימגייט" ב־2009 (IPCC 2009[233]; פישר 2010[234]). אבל ישנן אמירות, ואפשר למצוא אותן במרשתת פה ושם, הנראות כמדאיגות, בלשון מאופקת. למשל הציע סטיבן הוייט (2002)[235] שמחברי הגל״צ, שניבאו „במרחק פרוע מהאמת", „יישלחו לבנקי האברים".

רשימה של החזרות הנדפסות על אגדת „הניבויים המוטעים" תגזול מקום רב. פה יספיק לומר שבדצמבר 2010 מניב חיפוש בגוגל אחר הביטויים „Club of Rome", „wrong" ו־„predictions" בערך 17 אלף ממצאים[236]. מתוכם רוב גדול מביאים את האגדה לאמור שהיא אמת. אחדות מהחזרות על האגדה חדשות מאד (לדוגמה בול 2010[237]), וכמה מהחזרות החדשות הללו על האגדה מופיעות בכתבי עת הנתונים לביקורת עמיתים לתחום (פופר ואחרים 2005[238]; רדצקי 2010[239]). אגדות ישנות כנראה אינן מתפוגגות.

במידה מסוימת מסתבר שנפילת מחקר הגל״צ היתה תוצאה טבעית למצב הרוח האופטימי הכללי של סוף שנות השמונים ביחס להתדלדלות משאבים. אולם אם נשווה את הסיפור של הגל״צ עם סקירות מהזמן האחרון של דברי שלילה נגד ממצאים מדעיים (מגאריטי וואגנר 2008[240]; הוגאן 2009[241]; אורסקס וקונוויי 2010[242]), אז אפשר לשער שאולי היה לעבודת־מסדרונים פעילה חלק ביצירת דעת קהל שלילית חזקה על הגל״צ, ושעבודת־מסדרונים פעילה חוללה ואחר כך הפיצה את שורותיו השוללות שלביילי

233 PCC, 2009. "Statement by Working Group I of the Intergovernmental Panel on Climate Change on stolen emails from the Climatic Research Unit at the University of East Anglia, United Kingdom". http://www.ipcc.ch/pdf/presentations/WGIstatement04122009.pdf

234 Fischer, D., 2010. "Climategate Scientist Cleared in Inquiry, Again" Scientific American, July 1st, https://www.scientificamerican.com/article/climategate-scientist-cleared-in-inquiry-again/

235 White, Steven, 2002. "Rant: we love this stuff" http://www.stevewhite.org/log/archive/20020707.htm (נמצא שם Aug 27 2010; במרץ 19 נמצא שכנראה נמחק בינתים כל האתר)

236 אמר המעתיק: במרץ 2019 — כ-80,500 תוצאות. אבל איך אפשר לדעת מגמת התוכן של רובם בלי לקרוא כולם לא ידעתי.

237 Ball, Tim, 2010. "Disastrous Computer Models Predictions From Limits to Growth to Global Warming" Canadian Free Press, https://canadafreepress.com/article/22444 accessed 22 Nov 2010

אמר המעתיק: הז ברשת http://drtimball.ca/2011/disastrous-computer-model-predictions-from-limits-to-growth-to-global-warming/; זה מכיל גם משפט סותר: However, beyond not understanding the mathematics was the public belief that the models produced accurate predictions of the future. In fact, the Limits to Growth "World3" model was not intended to be predictive. "In this first simple world model, we are interested only in the broad behavior modes of the population-capital system".

238 Popper, S.W. Lempert, R.J, Bankes S.C. 2005 "Shaping the Future", Scientific American, 292 (4):66–71

239 Radetzki, M.N., 2010. "Peak Oil and other threatening peaks — Chimeras without substance" Energy policy, in press

240 McGarity, T.O., Wagner, W.E., "Bending Science" Harvard University Press, Cambridge, MA, 2008

241 Hoggan, J., 2009. "Climate cover-up". Greystone, Vancouver

242 Oreskes, N., and Conway, E.M., 2010. "Merchants of Doubt", Bloomsbury, New York

(1989)[189].

הוויכוח באפיקי התקשורת כולל בדרך כלל את הפעילות הקרויה „עבודת־מסדרונים", אשר בה מקדמים קבוצות בעלי אינטרסים את ענייניהם על ידי פעולות המשפיעות על דעת הקהל. אין יסוד פלילי אסור בהשפעה על דעת הקהל למטרות פוליטיות, אבל מתעוררת בעייתיות חמורה כאשר מושגת הטיית הדעות בפעולות נסתרות הכוללות במקרים רבים הוצאת שם רע ו\או התקפות לגופו של אדם ולא של עניין, וביותר כאשר הן בנויות על מידע מפוברק — או לכל הפחות על הימנעות מבדיקת העובדות. במקרים האלה נקראות השיטות הללו „טקטיקת סחריר"; המדובר בצורת תעמולה המכוונת למניפולציה של דעת הקהל (אלסדר 2005[243];

גור 2007[244]; הוגאן 2009[172]; אורסקס וקונוויי 2010[171]). אין בידנו ראיות לביצוע עבודת מסדרונות פעילה מסוג זה במקרה של הגל"צ, אבל אפשר להתבונן במקרים ידועים אחרים כדי לזהות יסודות משותפים שאולי יובילו אותנו להשערות סבירות לגבי נקודה זו.

אחד המקרים המתועדים הראשונים תואר בידי קים גרושונג (2002[245]) בנוגע לספר „אביב שותק" מאת רחל קארסון (1962)[246]. קארסון כתבה נגד השימוש המופרז בדידיטי ובקוטלי־מזיקים מלאכותיים אחרים, וזה היה מנוגד לשאיפות של מגזר אחד בתעשיה הכימית. התוצאה היתה שהתעשיה הגיבה במסע תוקפני של יחסי ציבור. ככה כתבה גרושונג:

> הפרוטוקול מישיבת איגוד יצרני הכימיה ב־8 במאי 1962 מדגים את העמדה המעניינת הזאת. מהדיון על מה שהודפס בעיבוד של קארסון לסדרה בכתב העת נו יורקר נרשם בפרוטוקול: האיגוד שוקל את העניין בכובד ראש ונקבע מועד לכינוס הוועדה ליחסי ציבור ל־10 באוגוסט כדי לדון בצעדים שיינקטו כדי להחזיר את העניין לזוית ההסתכלות הראויה בעיני הקהל. נמצאת בפיתוח תכנית של האיגוד שתטופל כמיזם של שיתוף פעולה עם קבוצות תעשיה אחרות בעלות עניין.

בהמשך מפרטת גרושונג איך בחר האיגוד שבע נקודות של הערות שליליות נגד „אביב שותק" ואחר כך דחפה את הנושאים האלה באפיקים השונים בתקשורת. ההפצה היתה מוצלחת למדי, שכן עוד באחרונה מואשמת רחל קארסון שהיא „הרגה יותר בני אדם מהנאצים" בגלל התנגדותה לשימוש היתר בקוטל המזיקים דידיטי (אורסקס וקונוויי 2010[171]).

---

243 Alasdair, R.S., 2005. “Spin Control and Freedom of Information: Lessons for the United Kingdom from Canada”. Public Administration 83: 1. doi:10.1111/j.0033-3298.2005.00435.x

244 Gore, A. 2007. “The Assault on Reason”, Penguin, New York

245 Groshong, K., 2002. The Noisy Response to Silent Spring: Placing Rachel Carson’s Work in Context, Pomona College, Science, Technology, and Society Department Senior Thesis

246 Carson, Rachel, 1964. Silent Spring. Boston: Houghton Mifflin

כמובן אין שאלה שהתעשיה זכאית להביע את דעתה על הנושא הזה. הבעיה היא שלידיעת הקהל לא הובא שרבות מהסקירות השוללות של „אביב שותק" היו תוצאה של מאמץ מתואם (וממומן) שתוכנן במיוחד כדי להשפיע על דעת הקהל.

המקרה של „אביב שותק" אפשר שהוא הראשון שנודע של אירגון מסע תקשורתי נגד מחקר מדעי בידי פעילי־מסדרונים מטעם התעשיה. מקרה מאוחר יותר ויותר ידוע הוא זה של השפעות הטבק על הבריאות. הדיון החל בשנות השישים (דיל 1969) וגעש במשך עשרות שנים, עם שיא בשנות השמונים. במסגרת הפשרה שהוסכמה ב־1998 הכריחו הרשויות בארה״ב את תעשיית הטבק לחשוף את כל המסמכים השייכים לוויכות. לכן יש לנו תיעוד של כמה וכמה דוגמות מהשיטות שהשתמשה בהן התעשיה להיסת האמינות של מדענים ושל המדע. דוגמות כאלה מתוארות בין היתר על ידי תומאס מגאריטי וונדי ואגנר ב„כיפוף המדע" (2008)[174], על ידי דוד מיכאלז ב„ספק הוא מוצרם" (2008)[247] ועל ידי נעמי אורסקס וריצ׳רד קונוויי ב„סיטוני ספק" (2010)[171].

דוגמה אופיינית למסע התקשורתי שתוזמר על ידי התעשיה היא ההתקפה נגד הממצאים שפירסם ב־1981 טקשי היראיאמה על עישון פסיבי (היראיאמה 1981[248]). ממצאי המחקר של היראיאמה הראו שהסיכון למי שאינו מעשן לחלות בסרטן הריאות מוגדל בהרבה אם הוא חי בסביבת אדם מעשן. כמובן היתה זו בשורה רעה בשביל תעשיית הטבק, והתגובה היתה מהירה ותוקפנית. התקפת התעשיה התמקדה במה שנטען שהן טעויות בעיבוד הססטיססטי של הנתונים במאמר של היראיאמה. האמת היתה שכל מה שהיה ביד התעשיה היתה דעתם של אי־אלו מומחים חיצוניים שקיימת „אפשרות" שהיראיאמה טעה שם, אבל בזה היה די כדי לשלח נגדו הפצצה תקשורתית במטרה המוצהרת „לשלול את האמינות מהמאמר של היראיאמה". כפי שמספרים מגאריטי וואגנר (2008) בחר יושב הראש של מכון הטבק האמריקני רגע שבו היה היראיאמה מחוץ למשרדו בישיבה כדי לשלוח מברק למנהל המכון של היראיאמה על „הטעות החמורה מאד" שנתגלתה במאמרו של היראיאמה. עוד אנחנו קוראים בסיפור של מגאריטי וואגנר (2008) את התיאור הזה:

> העתקים של המברק נשלחו לד"ר היראיאמה, לכתב העת הרפואי הבריטי ולעיתונות. הודעה לעיתונות שהוצאה באותה שעה הכריזה שד"ר מאנטל „אישר הימצאותה של טעות מתמטית יסודית" במחקר של היראיאמה. מחלקת יחסי הציבור של המכון גם חילקה חבילה של הביקורת של מאנטל לקבוצת פעילים שכינסה עם הוראה „לבקר בעצמם ביותר ממאתיים מרכזי חדשות בכל ארה"ב" ביום

---

[247] Michaels David, 2008. "Doubt is their product" Oxford University Press, New York

[248] Hirayama, T., British Medical Journal 282(1981)1393

שישי ה־12 ביוני. כמאה סרטוני חדשות נשלחו לתחנות טלויזיה מקומיות וארבע מאות קלטות שמע נשלחו לתחנות רדיו גדולות.

הפצצת יחסי הציבור השיגה את מטרתה, וחדשות על „הטעות" של היראיאמה שודרו והודפסו ברוב כלי התקשורת בארצות הברית. נאמר שבערך 80% מכל האזרחים שם נחשפו לחדשות האלה.

היראיאמה הצליח אחר כך להוכיח שעיבוד הנתונים שלו היה בסדר גמור, ומחקרו נחשב היום „יצירה קלאסית שעמדה במבחן הזמן" (אונג וגלנץ 2000[249]). אף על פי כן הסב מכון הטבק האמריקני נזק חמור לשמו הטוב של היראיאמה והטיל צל של ספק על ערך מחקרו שלא לגמרי סר גם עד היום.

יש עוד הרבה דוגמות אחרות למין הזה של שיטות נגד מחקרים מדעיים. מקרה מעניין אחר הוא מה שנקרא „החורף הגרעיני" (טורכו ואחרים 1983[250]) שתיאר מה יקרה בגלל מלחמה גרעינית גדולה: שהקירור עשוי בקלות להחריב את תרבות האדם. המחקר הותקף מכל מגזרי התעשיה והצבא שהיה ניכר שניזוקו מהממצאים האלה. ציירו אותו כשד רע וערכו לו השבעה וגרוש מקהלתית. המגזין דיסקברי הציב אותו ברשימת „20 הטעויות הגסות החמורות במדע שהיו מעולם" (סטאר 2009[251]). אולם אחרי כן אושרו ממצאי המחקר די כל צורך והותר במחקרים אחרים (רובוק ואחרים 2007[252]; טורקו 2007[253]; סטאר 2009[162]).

מקרה נוסף של השחרה מכוונת והריסה שיטתית הנעשית לממצאים מדעיים הוא ההסתערות המתנהלת באחרונה נגד מדע האקלים ומדעני אקלים שהתמקדה בייחוד במה שמכונה „קת ההוקי", כלומר שיחזור הטמפרטורות ששררו במשך אלף השנים האחרונות (מן ואחרים 1998[254]). שהתוצאות היו בעיקרון מוצקות, אושר במחקרים שנעשו מאוחר יותר (כגון בידי האקדמיה הלאומית למדעים 2006[255]). אף על פי כן המחקר נשטף במסע תקשורתי של השחרת פנים שבכללו קיים היום ספר

249 Ong, E., Glantz, S.A., Hirayama's work has stood the test of time Public Health Classics, Bulletin of the World Health Organization, 2000, 78 (7), 938

250 Turco, R.P., Toon, O.B., Ackermann, T.P., Pollack, J.B., and Carl Sagan, 1983. "Nuclear Winter: Global consequences of multiple nuclear explosions", Science, Vol. 222, No. 4630, December issue, pp. 1283–1292 במרשתת: http://macegroup.chpc.utah.edu/class/1020/Turco_etal_Science1983_NuclearWinter.pdf

251 Starr, Steven, 2009. "Catastrophic Climatic Consequences of Nuclear Conflict" http://www.icnnd.org/Documents/Starr_Nuclear_Winter_Oct_09.pdf

252 Robock, A.L., Oman, and G.L., Stenchikov, 2007. Nuclear winter revisited with a modern climate model and current nuclear arsenals: Still catastrophic consequences, J. Geophys. Res., 112, D13107, doi:10.1029/2006JD008235

253 Turco, R.P., 2007. Climatic consequences of regional nuclear conflicts, Atmos. Chem. Phys., 7, 2003–2012

254 Mann, Michael, E., Bradley, Raymond S., Hughes, Malcolm K., 1998. "Global-scale temperature patterns and climate forcing over the past six centuries". Nature 392: 779–787. doi:10.1038/33859.

255 National Academy of Sciences, 2006. Surface Temperature Reconstructions for the Last 2,000 Years, http://books.nap.edu/catalog.php?record_id=11676#toc

שלם המוקדש למה שנטען שהוא פגמיו (מונטפורד 2010[256]). עד מהרה התדרדר הוויכוח להתקפות אישיות נגד המחבר הראשי של המאמר, מיכאל מאן, שדיווח על ספיגת כל מיני העלבות ואיומים, ובכלל זה גם איומי רצח. ההתקפות הורחבו לעמיתיו של מאן ולמדע האקלים בכלל, ושיא האירועים היה גניבת נתונים מהשרת של היחידה לחקר האקלים באוניברסיטת איסט אנגליה. השערוריה שפרצה אז ידועה בשם „אקלימגייט" (IPCC 2009, פישר 2010), והיא הובילה להצגה נוספת של מדע האקלים ומדעני אקלים כשדים רעים.

מהדוגמות האלה ברור שקיים דפוס מתמיד במסעי הסחריר התקשורתיים האלה. הוא כולל איתור נקודה חלשה באותו מחקר מדעי שרוצים לתקוף ומיקוד תשומת לב התקשורת באותה נקודה מסוימת לבדה, כאשר מתעלמים מכל חומר הראיות התומך במחקר המותקף. „נקודת החולשה" אפשר שהיא חלשה רק בתיאור או בתפיסה, אבל בעצמת התקשורת המספקת אפשר לרכז את תשומת לב הקהל בעניינים שוליים ולהשתמש בנקודות האלה כמנוף להרוס בו אפילו דגמים ותיאוריות שנבנו בקפידה על יסודות איתנים ועמדו במבחן אנשי המקצוע.

במקרה של „הגבולות לצמיחה" נצפית בעליל אותה טכניקה עצמה בפעולתה:

לאתר טעות יחידית, לא משנה כמה היא קטנה או אפילו בלתי־קיימת, ולהשתמש בה כדי לשלול את האמינות ממחקר שלם וממחבריו. זה מה שעשה רונלד ביילי (1989) כשהרים מהאשפה פרשנות מסלפת משל מחברים אחרים (פאסל ואחרים 1972) כדי למצוא אותה „טעות יחידית" המספקת לגמיזת המחקר כולו. שהטעות לא היתה קיימת כלל לא היה חשוב לעניין המבוקש.

אין בהישג ידנו מסמך שיוכיח שבאיזה חדר מלא עשן התכנסו נציגים של תעשיית הכריה וההפקה כדי להחליט אלו צעדים לנקוט נגד מחברי הגל"צ, כפי שמספרת גרושונג (2002) שהדבר אירע במקרה של „אביב שותק" של רחל קארסון. מה שאנחנו יכולים לומר בבטחון הוא שפעולת השחרת הפנים נגד הגל"צ היתה מוצלחת ביותר, מפני שהיא ניגנה על מאפיינים מולדים של ראש האדם; בייחוד נטייתנו להאמין מה שאנחנו רוצים להאמין ושלא להאמין מה שאנחנו רוצים שלא להאמין. בסופו של דבר זהו תוצא־קסנדרה (וצריך לזכור שקסנדרה ניבאה רק אמת).

ולכן עם הצגת הגל"צ כשד רע איבדנו כמה עשרות שנים שבהן השיטות והממצאים של הגל"צ נדחקו החוצה מגבולות התקין מבחינה פוליטית ומבחינת מה שמותר לחשוב בתורת מדע שפוי, וכן החוצה מהבמה הפוליטית ומבמת העולם. זה אולי ישתנה בעתיד, אבל הנזק שנעשה לא בקלות ירופא.

256 Montford, A.W., 2010. "The Hockey Stick Illusion" Stacey International, London

ומכאן, שהמחשבה „אם השבועון המשפחתי שלי לא מזהיר אותי ארבע פעמים בחודש מהתמוטטות חברתית־כלכלית כוללת, זה סימן שהמבינים המעודכנים יודעים שזה לא רציני" איננה מוצדקת.

גם נסיון החיים האישי של רובנו הגדול, שעד עכשיו בכל יום שחיינו זרחה החמה במזרח והאירה על חיים שכללו גם ארוחות משביעות כסדרן, ואם זה תמיד היה ככה זה ככה גם תמיד יישאר, ואם הלחם יתייקר אז נאכל כולנו קוויקר, ממילא אומרים שזה יותר בריא. חרבנות, מגפות, מלחמות, מחסור בכל דבר שצריכים כדי לחיות — זה היה בעבר החשוך ואולי עוד קורה במקומות הרחוקים הפרימיטיביים, אבל בקדמה המודרנית האינטליגנטית שלנו כבר יש ביטוח נגד כל דבר, וכמו שאמרו בסיפור העכביש[257] הגזיר והפטרוסלינון: החורף זה אגדה שהמציאו להפחיד בה ילדים. גם השלוה הבוטחת הנגזרת מנסיון החיים הזה עלולה לכזב. תופעת הקריסה המערכתית איננה מיוחדת לחברות פרימיטיביות במקומות נידחים. אדרבה, היא הדבר הרגיל שקורא לתרבות עשירה מפותחת מורכבת ומשוכללת בסוף התפתחותה. התרבויות, ששרידיהן חושפים ארכיאולוגים במדבריות ובג'ונגלים ומתחת להריסות שעליהן חיים כיום בני תרבות עכשווית, היו מפותחות ומשגשגות ומתוחכמות — עד שחרבו.

מתחת לאדמה מקריצים לנו נבואת זעם

כמה וכמה תרבויות מתקדמות ומפותחות שפרחו ושקעו ואינן עוד סקר הארכיאולוג וההיסטוריון הקליפורני יוסף טיינטר[258] בספרו על **קריסת חברות משוכללות**[259] והשתדל שם להראות שאין

257 Edderkoppen, בתוך: Ewald, Carl: Eventyr i udvalg, קופנהגן 1941, עמ' 146־163; עברית © דוד ויסקוט. הנה פתיחת הסיפור:

לפנים היו במשוכה עלים ושיחים לרוב, אבל הם נגדעו: ועכשיו צמחו מתוך הגדמים ענפים דקים, ארוכים, קרחים.

בין הגדמים עלו גזיר ופטרוסלינון־בר ושאר עשבים מהסוג הזה שנראים כל כך דומים זה לזה ואשר מי שאינם יודעים יותר טוב קוראים לכולם יחד בשם רוש. ענפיהם היו ארוכים כמעט כענפי השיחים. והם השתחצו כל כך כאילו הם שיחים של ממש ולא עתידים לקמול אחרי הקיץ ולהתחיל מחדש מתוך זרע קטן, בדיוק כמו איזה בוצג פשוט ובזוי או כמו אמנון ותמר. הם התנפחו עד התפוצץ ברוב גאוה והתרווחו, הושיטו ענפיהם לרוח שתמרוט אותם, נכפפו, השירו עלים והצמיחו חדשים, כאילו יש להם עוד זמן ארוך לחיות. אם שאל מישהו, איך עומד עניינם, הם עשו עצמם כלא שומעים, או שביטלו את השאלה והתכחשו לכל ידיעה על הצפוי להם.

ואז הם התעטרו בפרחים לבנים נאים ונשאו אותם גבוה למעלה כמו שמשיות, בעוד אשר מהענפים האמיתיים שצמחו על הגדמים לא יצא לעולם דבר זולת נצרים מגודלים שלא יכלו לעשות לא פרי ולא פרח.

"הרי זה ממש יער שלם פה", אמרה העכבררה ערב אחד, כשישבה בירק ונשאה עיניה הנוצצות.

"אנחנו היער", אמר הגזיר.

"הביטי סביבך, בבקשה", אמר הפטרוסלינון. "אם מלאנו חן בעיניך, בני קנך בתוכנו! כל מה שיש לנו להציע עומד לשרותך."

אבל השיחים האמיתיים הזהירו את העכבררה.

"אל תאמיני להם! הם רק מתרברבים כל זמן שנמשך הקיץ. יבוא החורף ואינם, ולא יוותר מהם שריד."

"זרה לי המלה הזאת, חורף", אמר הפטרוסלינון.

"אני לא מאמין בחורף", הצטרף הגזיר. "זה אגדה שמכרו לשיחים כשהיו ילדים."

"זה עם החורף הוא סיפור אמיתי", אמרה העכבררה. "ואתו יבואו קיפאון ושלג. לזה חשוב להכין מזוה מסודר. טוב שהזכרתם לי. נראה לי שאכרה לי מחילה קטנה בין האבנים ואתחיל לאגור."

"באדמה יתחפר מי שירצה", אמר הפטרוסלינון.

"אנחנו נושאים נפשנו ליעדים נעלים יותר", אמר הגזיר. — עד כאן מה שראיתי להביא משם.

258 ראה https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Tainter ורשימת חיבוריו https://qcnr.usu.edu/directory_cv/tainter_joseph_spring2019.pdf.

259 בינתים רק באנגלית https://books.google.co.il/books?id=M4H-02d9oE0C&redir_esc=y. מדף ההיכרות עם טיינטר

נפילת כל אחת מהן מקרה מיוחד לעצמו בגלל הצטרפות מקרית של ביש מזל ממינים שונים שאין ללמוד ולהקיש ממנה שום דבר לתרבויות אחרות ושקיעתן, אלא שיש הגיון פנימי בהתפתחות והבשלה של כולן שהביא עליהן את הקץ.

בפרק הראשון מתאר טיינטר מה הוא הולך לעשות ועל מה הוא כותב:

הגישה תהיה קודם כל להציג את מושג הקריסה ולהמחישו בדוגמות, ואחר כך בפרק השני לסקור בקצרה טבען של חברות מורכבות. פרק **3** דן בגישות קיימות להבנת עניין הקריסה. הסבר כללי יפותח בפרק **4** וייבחן לאור מקרים שהיו בפרק **5**. פרק מסכם יוסיף לדון בהסבר המוצע, יעמיד את העבודה במבנה שלם ויעלה יישומים למצבנו כיום.

מה זאת קריסה?

,קריסה' היא מושג רחב־ידיים היכול לכלול הרבה מיני תהליכים. אצל בני אדם שונים הוא מציין מושגים שונים. יש מי שמבינים קריסה דבר שיכול לקרות רק לחברות המאורגנות ברמה המורכבת ביותר. בעיניהם ייראה הרעיון מוזר שחברות שבטיות או חברה כפרית של מגדלי גינות ירק יקרסו. אחרים רואים קריסה כעניין של התפוררות כלכלית והתבטאותו המובהקת ביותר היא הקץ המנובא לחברה התעשייתית. עוד אחרים מפקפקים בתועלת של עצם המושג בהצביעם על התופעה הנצפית שסגנוני אמנות ומסורות ספרותיות שורדים לעתים לא נדירות אחרי אבדן הריכוזיות המדינית.

קריסה כפי שרואה אותה ספרנו זה היא תהליך פוליטי. יכולות להיות לה, ובמקרים רבים יש לה, השלכות בתחומים כגון כלכלה, אמנות וספרות, אבל ביסודה היא עניין של המישור הפוליטי־חברתי. חברה קרסה, אם רואים בה אבדן משמעותי מהיר של רמת מורכבות פוליטית־חברתית שהיתה בה. חשוב התנאי ,שהיתה בה'. כדי להיחשב מקרה של קריסה צריך שבאותה חברה שררה, או היתה הולכת ומשתררת, רמה של מורכבות במשך יותר מדור או שנים. לפיכך שקיעת הממלכה הקרולינגית איננה קריסה — היא רק נסיון שכשל לבנות אימפריה. הקריסה חייבת להיות מהירה — בתוך לא יותר מכמה עשרות שנים — והיא חייבת לגרור אבדן משמעותי של מבנה פוליטי־חברתי. אבדנים שהם פחות חמורים או נגררים תקופה יותר ארוכה ייחשבו מקרים של חולשה ושקיעה.

קריסה מתבטאת בדברים כגון:

פחות ריבוד חברתי ושוני בין מעמדות בחברה;

פחות התמחות כלכלית ותעסוקתית — של פרטים, של קבוצות ושל אזורים;

פחות בקרה ושליטה מהמרכז; זאת אומרת פחות הסדרה ושילוב על ידי כתות שולטות של קבוצות כלכליות ופוליטיות שונות;

פחות הכתבה ותיקנון להתנהגות הפרט;

פחות השקעה בתופעות הנלוות אל המורכבות, אותם יסודות המאפיינים את מושג הציביליזציה: בניינים רבי רושם, הישגים אמנותיים וספרותיים וכיוצא באלה;

פחות זרימת מידע בין הפרטים, בין קבוצות פוליטיות וכלכליות ובין המרכז והמחוזות הרחוקים;

פחות שיתוף במשאבים, מסחר בהם וחלוקתם מחדש;

בסך הכל פחות תיאום ואירגון בין רטים וקבוצות;

כל יחידה מדינית עצמאית מקיפה שטח יותר קטן.

אמנם לא כל החברות הקורסות יאופיינו במידה שוה ובאופן שוה בכל אחד מההיבטים שנמנו ברשימה, וגם אין הרשימה שלמה כל עיקר. יש חברות שהמונח קריסה שייך אצלן ואין בהן כל המאפיינים, ואכן אחת או שתיים שאציג פה להלן היו בהן רק מעטים. אף על פי כן הרשימה הזאת נותנת תיאור די תמציתי של מה שקרה ברוב המקרים היותר ידועים של קריסה.

קריסה היא תהליך כללי שאיננו מוגבל לסוג מסוים של חברה או לרמה מסוימת של מורכבות. מורכבות בחברות אנושיות, כפי שתידון ביותר פירוט בפרק **2**, איננה עניין

---

https://www.peakprosperity.com/podcast/109453/joseph-tainter-collapse-complex-societies יש קישור לספר https://wtf.tw/ref/tainter.pdf חינם לכל גולש.

של יש־לגמרי או אין־בכלל. השונות בין חברות שונות מתפרסת על מדרג רציף, וכל חברה שמגדילה או שמקטינה את רמת המורכבות שלה עולה או יורדת בסולם הזה. אין על סולם כזה נקודה אחת שאפשר לטעון כי בה מתחילה המורכבות להופיע. קבוצות־ציד ושתלנים שבטיים חווים שינויים במורכבות, עליות או ירידות, ממש כמו שחוות אותם אומות גדולות. קריסה, בהיות בה אובדן גדול של רמת מורכבות שהיתה, צריכה להישפט באופן יחסי לגודל החברה שבה היא מתרחשת. חברות פשוטות יכולות לאבד רמה שכבר היתה של מורכבות, ממש כמו שיכולות אימפריות גדולות. מגדלי ירקות בגינותיהם יכולים להפוך לקטים משוטטים ולאבד את המאפיינים הפוליטיים־חברתיים של חיי הכפר. אזור שהיה מאורגן תחת ממשל ראש־שבט מרכזי יכול לאבד מטריה זו של מדרג שלטוני ולחזור למצב של כפרים עצמאיים הנלחמים ביניהם תדיר. קבוצת לקטים יכולה להיות כל כך מדוכאת על ידי התדרדרות הסביבה שבמידה רבה נזנחים השיתוף במשאבים והאירגון החברתי. הללו מקרים של קריסה, לא פחות משהיתה נפילת רומא, ולא פחות משמעותיים לאוכלוסיות שזה קורה להן. ועוד, במידה שבה אפשר להבין קריסתן של חברות פשוטות יותר על פי עקרונות כלליים, היא לא פחות מאלפת מנפילתן של אומות ואימפריות. כל הסבר לקריסה שטוען ליכולת כללית צריך לעזור לנו להבין את כל משרעת התבטאויותיה, למן הפשוטה ביותר ועד למורכבת ביותר. אכן זה אחד הטיעונים המרכזיים והמטרות העיקריות של הספר הזה.

למזלו של הקורא שרוחו קצרה מהכיל את רשימת המדינות והתרבויות הקרוסות שמונה טיינטר — והוא מכניס פריט נוסף אחרי הקודמים רק אם יש בו היבט או מאפיין חדש שעוד לא היה באלה שכבר קדמו — גם לי אין סבלנות להעתיק לכאן את סקירת הקריסות שלו; לכו למדו אנגלית וקראו ספרו, הוא שוה!

על יסוד מה שראינו, ובהשריית סיכום מצוין שכתב קולין רנפרו[260] אפשר לאפיין [איך משתקפות בממצא הארכיאולוגי] חברות קורסות וקרוסות בקוים דלהלן.

קודם וראשית כול יש התמוטטות של סמכות הרשות ושל שליטה ובקרה מהמרכז. ערב הקריסה מאותתות התקוממויות והתבדלות של מחוזות על היחלשות המרכז. הכנסות הממשל במקרים רבים יורדות. מתגרים מחוץ למדינה מצליחים יותר ויותר. כשיורדות ההכנסות אפשר שהצבא מאבד את יעילותו. התלהבות האוכלוסיה מהשלטון ונאמנותה פוחתות בגבור מאמצי השלטון לגייס משאבים לענות לאתגר.

עם התרופפות הקשרים בין החלקים אין עוד אפשרות להכוונה מהמרכז. מה שהיה המרכז הפוליטי חווה אבדן משמעותי של מעמד עדיפות ושל כח. במקרים רבים הוא נבזז ואפשר שבסוף ננטש. מדינות פעוטות מתגבשות בשטח שהיה לפנים מאוחד ואפשר שמה היה עיר הבירה יהיה אחת המדינות הפעוטות. שכיחה שאלה רבות ביניהן ותנסינה להשתלט זו על זו, ועל כן באה תקופה של מלחמה מתמדת.

מטריית שלטון החוק וההגנה שהיתה מתוחה על האוכלוסיה נמוגה. העדר שלטון וחוק אפשר שישרור במשך זמן מה, כמו שקרה במצרים בתקופת הביניים הראשונה, אבל בסוף יושב הסדר. הקמת בניינים רבי־רושם ואמנות על חשבון הציבור במידה רבה פוסקות. אוריינות אפשר שתאבד לגמרי, ואם לא, היא יורדת כל כך שמתחיל עידן־אופל.

האוכלוסיות הנותרות במרכזים עירוניים או פוליטיים אחרים עושים שימוש משני אופייני במה שמוצאים בנוי. יש רק מעט בניה חדשה, ומה שמנסים לעשותו מתמקד בהתאמת בניינים קיימים למטרות חדשות. חדרים גדולים מחולקים במחיצות, חזיתות נבנות שהן למראית העין לפי שעה ולא לקיום איתן; מרחב ציבורי מוסב לניצול פרטי. אולי ייעשה איזה נסיון להמשיך בצורה מדוללת כלשהי את מנהגי הטכסיות של העבר, אבל לבנייני העצמה

[260] Renfrew, Colin (1979). Systems Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies. In *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change*, edited by Colin Renfrew and Kenneth L. Cooke, pp. 481-506. Academic Press, New York

והפאר מניחים להתקלקל. בני אדם אולי ידורו בחדרים בקומות העליונות, כאשר הנמוכות יותר נשחתות. שכיחה תופעה של שימוש לבניה באבנים הנלקחות מבניינים גדולים. כשבניין אחד מתחיל להתמוטט, הדיירים פשוט עוברים לבניין אחר.

ארמונות ומחסנים מרכזיים ננטשים עם הזנחת ההפצה המרוכזת של טובין ומזונות או מכירתם בשוק. מסחר למרחקים קרובים כרחוקים אפשר שיימצא מצומק מאד, וההתמחות לאומנויות נעלמת או יורדת. צרכי הקיום וכל הביקוש לדברים חומריים מוצא רוב סיפוקו על בסיס עצמאות־אספקה מקומית. פעילות הגומלין האזורית הנעלמת והולכת מביאה להתגבשות סגנונות מקומיים בפריטים כגון כלי חרס שהיו לפנים מופצים למרחקים. טכנולוגיה גם מיטלטלת וגם נייחת (כגון מערכות הנדסיות הידראוליות) חוזרת לצורות פשוטות יותר שאותן אפשר לפתח ולתחזק ברמה המקומית, מבלי להסתייע במנגנון פקידות שאיננו קיים עוד.

אם כסיבה פועלת ואם כתוצאה מתקבלת, אופיינית על כל פנים ירידה מהירה ניכרת בגודל האוכלוסיה ובצפיפותה. לא רק האוכלוסיות העירוניות קטנות בהרבה במספרן, אלא גם לאוכלוסיות הכפריות שהיו מקיימות את הצרכנים העירוניים קורה אותו דבר. ישובים רבים ננטשים בבת אחת. רמת האוכלוסיה ותפרוסת הישובים יכולה לרדת לזו שהיתה מאות או אף אלפי שנים לפני כן.

היו חברות קורסות כגון זו של האיק, שבבירור גם לפני התמוטטותן לא היו בהן מאפייני המורכבות שמנינו. בשבילם הקריסה מתפרשת באבדן היסודות הרגילים של מבנה חברתי שבטי או משפחתי — שושלות־יוחסין ובתי־אבות, הדדיות ומחויבויות אחרות הנובעות מקרבת־משפחה, מבנה ניהולי של כפר, יחסי דרך־ארץ וסמכות, והגבלות מוסכמות על התנהגות בלתי־חברתית. בעבור בני אדם כאלה הקריסה החברתית בוודאי יצרה מצב של שרידת־המותאם־ביותר, אם כי, כפי שמדגיש טורנבול (1978)[261], זאת פשוט הסתגלות הגיונית לנסיבותיהם הנואשות.

בחברה מורכבת שקרסה, ייראה אפוא, המבנה הכולל המספק שרותי קיום לאוכלוסיה מאבד יכולתו לתפקד או נעלם כליל. אין האוכלוסיה יכולה עוד לסמוך על הגנה כלפי חוץ וסדר מבית, על תחזוקת מפעלים ציבוריים, או על אספקת מזון וסחורות חומריות. המאורגנות מצטמקת לרמה הנמוכה ביותר שהכלכלה יכולה להתקיים עמה, ולכן קיימות יחידות ריבוניות רבות ושונות במקום שהיה בו לפנים שלום ואחדות. האוכלוסיות הנותרות נאלצות לספק צרכי עצמן ברמה שמזה כמה דורות לא נראתה. קבוצות שהיו לפנים צדדים במארג שיתופי פעולה כלכליים ופוליטיים נעשות עתה זרות זו לזו, אפילו יריבים מאיימים. העולם כפי שהוא נראה מתוך כל מקום ומקום קטן במידה ניכרת, ומעבר לאופק שוכן הלא־נודע.

כשזה הנסיון המצטבר מההיסטוריה, פלא קטן מאד הוא שרבים כל כך חוששים כיום מפני קריסה מערכתית כוללת.

חברה קורסת הופכת ממורכבת יותר למורכבת פחות. מה היא בעצם המורכבות הזאת שאובדת בהתמוטטות? מבאר טיינטר בפרק השני:

התפיסה הרווחת היא שמורכבות מציינת דברים כגון גודלה של החברה, מספרם ושונותם של חלקיה, המגוון של תפקידים חברתיים שהתמחו בהם פרטים שונים בחברה, מספר המינים הנפרדים של שחקנים חברתיים הפועלים על במת האירועים, ומגוון המנגנונים לשילוב מאורגן של כל אלה לשלם אחד מתפקד. הגדלת כל אחד מהממדים האלה מגדילה מורכבותה של החברה. כדי לשבור את האוזן בהצבעה על הקטבים של אחד הממדים: בחברות של ציידים־לקטים אין יותר מכמה עשרות מינים נפרדים של אישיות־מבחינה־חברתית[262],

---

261 Turnbull, Colin M. (1978). Rethinking the Ik: a Functional Non-Social System. בתוך *Extinction and Survival in Human Populations*, עורכים: Charles D. Laughlin, Jr., and Ivan A. Brady,

עמ' 49־75. Columbia University Press, New York.

262 מצאתי למונח הזה social persona הסבר אצל מגוואיר (ראה בסמוך). אם אדם יכול להיות או זכר או נקבה, אז יש שני מיני אישיות־מבחינה־חברתית. אם הוא יכול להיות חוץ מזה גם חקלאי או צייד או חייט, אז יש 3 כפול 2, כלומר 6 מיני אישיות־מבחינה־חברתית. אם אין אפשרות

ואילו מפקדים הנערכים באירופה בימינו מכירים 10 עד 20 אלף תפקידים תעסוקתיים ייחודיים שונים, ובסך הכל יכולים להימצא יותר ממיליון מינים שונים של אישיות־מבחינה־חברתית (מגואיר 1983[263] עמ׳ 115).

שני מושגים שחשוב להבינם כדי לעמוד על טיבה של מורכבות הם אי־שוויוניות [אנכית, במעמד מכובד ועוד יותר מכובד] והטרוגניות [שונות במאפיינים שבפני עצמם אינם קובעים מעלה או שפל במעמד הכבוד, כגון התמחות במקצועות שונים או השתייכות לאגודות פולחן שונות] (בלאו 1977[264]; מגואיר 1983). אי־שוויון אפשר להגדיר כבידול על סולם אנכי, כמדרג־מעמדות, או כגישה שלא הכל שווים בה למשאבים חומריים חברתיים. הטרוגניות היא מושג דק יותר. הוא מתיחס למספרם של חלקים או רכיבים נבדלים זה מזה שיש בחברה ובאותה שעה גם לאופנים שבהם האוכלוסיה נמצאת מתפרטת לחלקים האלה (בלאו 1977 עמ׳ 9; מגואיר 1983 עמ׳ 93). אוכלוסיה המחולקת שוה בשוה בין העיסוקים והתפקידים שיש בחברה היא מחולקת באופן הומוגני; היפוך הדבר מביא הטרוגניות עולה ויותר מורכבות (ראה גם טיינטר 1977[265], 1978[266]). חברה שיש בה הטרוגניות רבה היא אפוא חברה מורכבת. בין אי־שוויוניות והטרוגניות יש יחס הדדי, אבל בחלקן הן מתקבלות מתהליכים שונים, ובהתפתחות החברתית הן לא תמיד גדלות או קטנות ביחד (מגואיר 1983 עמ׳ 93, 105). לדוגמה, בתרבויות קדומות נטתה אי־השוויוניות להיות גבוהה בהתחלה וההטרוגניות נמוכה. כחלוף הזמן ירדה אי־השוויוניות וההטרוגניות גדלה, כאשר התפתחו מדרגים שונים במקביל (מגואיר 1983 עמ׳ 110-11). ג׳ונסן מוצא קשר בין התהליך הזה לגידול בכמות המידע שהחברה צריכה לעבד, כאשר כמות ומגוונות גדולות יותר של מידע תבעו מורכבות חברתית גדולה יותר (ג׳ונסן 1978[267] עמ׳ 91, 94).

לחברות מורכבות יש נטיה להיות מה שסיימון כינה ״מערכות כמעט פריקות״ (סיימון 1965[268] עמ׳ 70). זאת אומרת, הן בנויות לפחות באופן חלקי מיחידות חברתיות שהן בפני עצמן מסוגלות להיות יציבות ועצמאיות, ואפשר שהיה זמן בעבר שהן היו כאלה. ככה אפשר שמדינה שכוננה זה עתה תכלול כמה וכמה כפרים או עממים שהיו לפנים עצמאיים, או אימפריה יכולה לשלב בתוכה מה שכבר היו מדינות לפני כן. במידה שלאותן מדינות, שבטים או כפרים נשארת היכולת־בכח להיות עצמאיים ויציבים יכול תהליך הקריסה להסתיים בחזרה למצב הקודם (פירוק) לאותן ״אבני בניין״ של מורכבות (השוה סיימון 1965 עמ׳ 68).

האזרחים בחברות מודרניות מורכבות בדרך כלל אינם מודעים לכך שאנחנו תופעה חריגה בהיסטוריה. בכל מיליוני השנים שכבר חיו בהם יצורים הניכרים כאדם היתה היחידה הפוליטית הרגילה היתה הקהילה הקטנה העצמאית בכלכלתה, בגיבוש חוקיה ובהתנהלותה עם קבוצות אחרות ומספקת כל צרכי עצמה או כמעט כולם. רוברט קרנירו העריך שבמשך 99.8% מתולדות האדם

של חייט זכר או צייד נקבה, אז יש רק ארבעה מיני אישיות־מבחינה־חברתית. כל ממד של שוני שאינו תלוי בממד אחר מוכפל בכל הממדים הבלתי־תלויים האחרים, וזה נותן את המספר הכולל של מיני אישיות־מבחינה־חברתית שיש באותה חברה.

263 McGuire, Randall H. (1983). Breaking Down Cultural Complexity: Inequality and Heterogeneity. In *Advances in Archaeological Method and Theory*, Volume 6, edited by Michael B. Schiffer, pp. 91-142. Academic Press, New York במרשתת: https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/31715807/breaking-down-cultural-complexity.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1551894948&Signature=7xsI5LWwcPQdPd2zc0e3VCP9zok%3D&response-content-disposition=attachment%3B filename%3DBreaking_Down_Cultural_Complexity.pdf

264 Blau, Peter M. (1977). *Inequality and Heterogeneity: a Primitive Theory of Social Structure*. Free Press, New York

265 Tainter, Joseph A. (1977). Modeling Change in Prehistoric Social Systems. In *For Theory Building in Archaeology*, edited by Lewis R. Binford, pp. 327-51. Academic Press, New York

266 Tainter, Joseph A. (1978). Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems. In *Advances in Archaeological Method and Theory*, Volume I, edited by Michael B. Schiffer, pp. 105-41. Academic Press, New York

267 Johnson, Gregory J. (1978). Information Sources and the Development of Decision-Making Organizations. In *Social Archeology: Beyond Subsistence and Dating*, edited by Charles L. Redman, Mary Jane Berman, Edward V. Curtin, William T. Langhorne, Jr., Nina M. Versaggi, and Jeffrey C. Wansner, pp. 87-112. Academic Press, New York

268 Simon, H. (1965). The Architecture of Complexity. *General Systems* 10: 63-76

שרר משטר של קהילות מקומיות עצמאיות כאלה (קרנירו 1978[269] עמ' 219).

רק בתוך 6000 השנה האחרונות[270] נוצר משהו בלתי רגיל: המדינות הנשלטות על ידי מדרג של בעלי שררה ושלטון, מדינות מאורגנות מבית ותלויות זו בזו ביחסי חוץ, שהן הרקע העיקרי של המציאות כמו שהיא אשר לאורה ובמסגרתה אנחנו מסדרים לנו בראש השקפות ומחשבות על הרצוי והאפשרי בפוליטיקה. חברות מורכבות, משפעם אחת נתכוננו, נוטות להתפשט ולהשתרר, כך שכיום הן שולטות ברוב הארצות והעממים, וקוצים בעיניהם אלה שאין ידם מגעת אליהם. המצב יוצר מצוקה מחשבתית: אנחנו היום רגילים בעיקר לצורות פוליטיות שהן דבר יוצא מהכלל בהיסטוריה, על פי תפיסתנו הן הדבר הנורמלי, ואנחנו מביטים כעל עניין זר ונכרי על רובה הגדול מאד של החויה האנושית. אין זה ממש מפתיע שהמחשבה על התמוטטות כל כך מפחידה.

לגבי המניעים למעבר מהמצב הקמאי למצב המדינה במובן שאנחנו חווים כיום יש השערות שונות ואין ודאות מוסכמת. אבל מתקבל על הדעת שמשגדלה תבונת האדם וצפיפותו על האדמה הוא מצמא שיש תועליות ומניעות סכנות ונזקים שמשיגים אותן רק על ידי התאגדות, ומשתהחלה ההתפתחות בכיוון הזה גדלה חשיבות החזקת סוג אנשים שאינם שותפים בגופם להשגת משאבי הקיום אלא אוכלי פרי עמלם של אחרים והם עצמם עוסקים בניהול הכלל ומשאביו ובשרותים אחרים לכלל, ועל ידי אירגון הקבוצה משיג המאמץ של כולם יותר תוצר משהיו משיים אילו עמלו כל איש לפיו על דעת עצמו, וגדלה עצמת הקבוצה המאורגנת ביחס לקבוצות אחרות מאורגנות פחות.

מסכם טיינטר בסוף הפרק השני: חברות מורכבות הן אירגונים פותרי־בעיות, שבהם מתהווים ומופיעים יותר חלקים, סוגים שונים של חלקים, שונות חברתית יותר מגוונת, יותר אי־שיוויוניות, ויותר סוגים של ריכוזיות שליטה ובקרה, ככל שדורשות אותם הנסיבות. עליה במורכבות חוללה שינוי מקבוצות קטנות שחבריהן כולם דומים זה לזה וההבדלים במעמדיהם מזעריים, המתאפיינות בגישה שוה לכולם למשאבים, במנהיגות לזמנים קצרים שנושאיה מתחלפים תדיר ובהתארגנויות פוליטיות בלתי־יציבות — לחברות גדולות, המורכבות מפרטים שונים זה מזה ובמעמדים מרובדים, שיש בהן שליטה ובקרה ואשר בהן המשאבים שהחיים תלויים בהם אינם נגישים במידה שוה לכולם. הסוג האחרון הזה של חברה שבו אנחנו כיום רגילים יותר מבכל האחרים הוא חריג בהיסטוריה, ובמקום שהוא קיים הוא זקוק להצדקה ולחיזוקים מתמידים.

תהליך הקריסה כפי שהתבאר בפרק הקודם הוא עניין של ירידה מהירה ובמידה רבה ברמת המורכבות ממה שהיתה רגילה. חברה שקרסה היא פתאום יותר קטנה, פחות מרובדת ופחות מגוונת, ויש בה פחות חלקים ייחודיים שונים; היא מציגה פחות שונות במעמדיה; והיא פחות מסוגלת לשליטה ובקרה על התנהגות פרטיה. קטנה באותו זמן יכולתה לשלוט בעודפי ייצור שמעבר לקיום המינימלי של הפרטים, ולהציע יתרונות ופיתויים להשתייכות לאותה חברה; והיא פחות מסוגלת לספק צרכי קיום ולהגן על הבטחון של אוכלוסיה אזורית. אפשר שהחברה תתפרק לכמה מהגושים שמהם היא מורכבת (כגון מדינות, עממים, כפרים).

269 Carneiro, Robert L. (1978). Political Expansion as an Expression of the Principle of Competitive Exclusion. In *Origins of the State: the Anthropology of Political Evolution*, edited by Ronald Cohen and Elman R. Service, pp. 203-23. Institute for the Study of Human Issues, Philadelphia.

270 הנאורים והמשכילים יודעים שלפני יותר משששת אלפים, בימים הראשונים של ההיסטוריה, היה העולם קיים רק בתיאוריה. כמו שמבחינה ביולוגית הכלב זאב גמור, אך מבחינת ההלכה השינויים התורשתיים המזעריים שבאו עם הביות עושים אותו מין נפרד שהוא כלאיים עם הזאב, ככה קפיצת המדרגה התרבותית לפני כ־6000 שנה יצרה את מין האדם שבשבילו נברא העולם.

אבדנה של מורכבות כמו הופעתה הוא משתנה רציף — לא "יש" מול "אין", אלא "יש יותר" או "יש פחות". קריסה יכולה להיות ירידה למדרגה נמוכה יותר בסולם המורכבות שהציבו אנתרופולוגים רבים (כגון ממדינה לשלטון־ראש־שבט), או אפשר באותה מידה שאין בה כדי מעבר־מדרגה (ממדינה גדולה למדינה קטנה, או ממדינה במעבר לטיפוסית או לבדרך־למדינה). קריסה פותחת מבט מעניין לגישה הטיפולוגית. היא תהליך של שינוי מהיר גדול ממצב יציב־מבחינה־מבנית אחד לאחר. זהו סוג השינוי המובנה בתפיסה של טיפולוגיות התפתחותיות, אך בכיוון ההפוך.

להסבר תופעת הקריסה מוצא טיינטר השערות ושיטות כמעט כמספר החיבורים שעסקו בנושא לאורך אלפי השנים. בפרקו השלישי הוא ממיין את המחברים לפי הגורמים העיקריים שחוללו לפי דעתם את הקריסה:

נראה שקיימים אחד עשר יסודות ראשיים בהסבר ההתמוטטות החברתית, ואלו הם:

1. דילדול או כילוי של משאב או משאבים שתלוי בהם קיום אותה חברה.
2. היווצרות בסיס־משאב חדש.
3. התרחשות אסון שאין אחריו התאוששות.
4. תגובה בלתי־מספקת לנסיבות.
5. חברות מורכבות אחרות.
6. פולשים מבחוץ.
7. מאבקי מעמדות, ניגודים פנים־חברתיים, ניהול כושל בידי הכת השלטת או התנהגות פרועה.
8. אי־תפקוד חברתי.
9. גורמים מיסתוריים.
10. השתרשרות־אירועים מקרית.
11. גורמים כלכליים.

כל כמה שפשוט להציג את הסיווג הזה, עדיין יש בו אי־בהירויות. קיימת חפיפה רבה בין מה שכוללים הסוגים השונים, ואחדים סובלים חלוקה ליסודות יסודיים יותר.

שלא כמו טיינטר בספרו, המחפש הסבר כולל לתופעת הקריסה החברתית בכללותה, הקודמים לו ביקשו הסברים להופעתה במקומות שפגשו אותה במחקריהם, ועל כן לא ניסו לבדוק אם ההסבר שעלה בדעתם יהיה טוב גם לתופעה דומה הידועה ממקום אחר. עוד יצא מהגישה הפרטנית שבמקרים שהעלו פיקפוקים בהסבריהם או שאחרים פצחו ויכוחים הללו נסבו לרוב על השאלה אם אמנם נמצאו ראיות להימצאות הגורם, ובדרך כלל לא על ההנחה שאם הוא נמצא הוא מסביר את הקריסה.

טיינטר סוקר את מיני ההסברים לפי הסדר ומביא מחקרים רבים שהציעו כהסבר לקריסות שעסקו בהן "(**1**) דילדול או כילוי של משאב או משאבים שתלוי בהם קיום אותה חברה". הוא מקשה שיש מקרים שאותה צרה פגעה בשתי חברות שונות והאחת מצאה פתרון ואילו האחרת התמוטטה, וכן שבתוך ממלכה שקרסה לפי ההשערה בגלל קלקול בלתי בר תיקון במערכות ההשקיה[271] ננטשו גם ישובים שבהם על פי הממצא הארכיאולוגי לא נפגעה ההשקיה.

מי שרוצה להסביר את התהוות המורכבות מתוך אילוץ שהכריח למצוא פתרון מסובך שבמצב

[271] לשון טיינטר: הסברים אקלימיים רגילים באזור החוחוקם בדרום אריזונה (רא לדוגמה Doyel, David E. (1981). Late Hohokam Prehistory in Southern Arizona. *Gila Press Contributions to Archaeology 2*), אבל כאן מוסיפים במקרים רבים את תוצאותיה של חקלאות בשיטות לא הולמות, כגון טובענות ו\או המלחת אדמות (Haury, Emil W. (1976). *The Hohokam: Desert Farmers and Craftsmen*. University of Arizona Press, Tucson p. 355) <...> במקרה החוחוקם מצביע הורי על דרמשמעות בטיעון הטובענות\המלחה: ישובים שלא היו תלויים בהשקיה מתעלות ננטשו באותו זמן (1976: 355).

הקודם לא היה בו צורך, יכול להסביר את אבדן המורכבות כתוצאה (2) מגילוי חדש שבגללו יש עכשיו שפע ואין עוד צורך במורכבות. הסבר כגון זה לא הופרך לגבי כמה חברות פשוטות שנעשו עוד יותר פשוטות; איננו אפשרי לגבי חברות גדולות ומתקדמות שקרסו.

(3) מגפות ושאר אסונות טבע אמנם חביבים כהסבר מדוע פתאום התפרק וחדל מה שהיה נהדר ומשוכלל, אבל אירוע כזה חייב להיות באמת יוצא מהכלל כדי להסביר נפילת מדרגה במורכבות חברתית; שכן פגעים כאלה קורים כל הזמן בכל המקומות, והרגיל הוא שהחברה הנפגעת שורדת, ושורדת יותר טוב כל כמה שהיא משוכללת יותר.

סוג ההסבר (4) אי־הלימה בתגובה לנסיבות — הרעיון שמגבלות שורשיות של מערכות חברתיות, פוליטיות וכלכליות מונעות תגובה הולמת לנסיבות ושבגלל זה ההתמוטטות בלתי־נמנעת — בנוי על הנחות שונות לגבי מהות המורכבות ומנגנון הסיבות הפועלות, ועל פי ההנחות האלה מובן ההסבר שכל אחד מהמסבירים נתן להתמוטטות שהוא עסק בה.

ההנחות נראות סובבות סביב שלושה דגמים של חברות מורכבות. באין לי מונחים יותר מצוחצחים אקרא להם דגם הדינוזאורוס, דגם הרכבת שאיבדה את הבלמים, ודגם בית הקלפים.

בדגם הדינוזאורוס רואים חברה מורכבת כענק מגושם ומסורבל מקובע בצורתו ובלתי־מסוגל להשתנות מהירה. בהיותו נעול במבוי סתום התפתחותי (כלומר הסתגל באופן כל כך משוכלל לנסיבות הקיימות שאם ישתנה בהן משהו כבר יהיה בלתי מתאים) הוא מייצג השקעה במבנה, בגודל ובמורכבות שהיא מדהימה אך בלתי מסוגלת להסתגלות. כשנוצרים לחצים עליה, חברה כגון זו איננה יכולה להתאים עצמה למצב, ועל כן נגזר עליה לעבור מן העולם. בהסתכלות זו חברות מורכבות הן חזיון של עצמה המעוררת גם התפעלות וגם רחמנות. במונחים של דיבור בני אדם הן כולן ענקים אומללים חסרי ישע חסרי סיכוי בתחרות עם חברות חדשות יותר, רזות יותר ותוקפניות יותר.

דגם הדינוזאורוס הזה מסתדר עם רעיון חק הפוטנציאל ההתפתחותי אשר לפיו הכושר להשתנות בהתאם לנסיבות חדשות פוחת עם כל התאמה לנסיבות הקיימות, עד שהחברה שהסתגלה באופן מושלם כבר אינה יכולה להשתנות כלל, וכשיבואו לעולם פנים חדשות יתפסו מקומה חברות חדשות ורעננות.

דגם הרכבת שאיבדה את הבלמים יכול להיחשב כנגזר מדגם הדינוזאורוס, אבל יש לו מאפיינים ייחודיים משלו. חברה מורכבת נראית כנדחפת על מסילה של מורכבות גדלה והולכת, בלי אפשרות לשנות כיוון, לשוב לאחור או להישאר במקום. כשמעכבים אותה מכשולים היא יכולה רק להתקדם בכיוון המוכתב לה, עד להתרסקות הבלתי נמנעת.

המחקרים השונים המצביעים על מנגנון של משוב חיובי מניחים לגבי חברות מורכבות בדיוק את זה.

טיעוני פררו[272] על האצת העיור באימפריה הרומית,

272 בספרו המשוה מוסר ומנהגים ברומא העתיקה ובאמריקה בת זמנו (Ferrero, Guglielmo (1914). *Ancient Rome and Modem America: a Comparative Study of Morals and Manners*. G. P. Putnam's Sons, New York and London) האשים הפרזה בעיור כסיבה להתמוטטות רומא. גידול מהיר בעושר ובמסחר בעקבות התפשטות הממלכה עודד עלייתן של משפחות בורגניות אמידות שהעתיקו מושבן לערים ושם הגדילו שמן בהוצאות לטובת העיר. ככל שיותר נוצל הישוב הכפרי והוכבד עליו עול המס כדי לקיים את החיים בעיר, ומשהממשל הקים במרכזים מפעלי חלוקה לעניים, הערים משכו אליהן את המוני האיכרים שבעבודתם בשדות היתה כל הכלכלה תלויה. במאות השניה והשלישית עלו הוצאות הערים מעבר לפוריות האדמה, ותחת הלחץ הנמשך הלכו הכפרים והתרוקנו; ושוב נעשה קשה יותר למצוא כח עבודה לשדות ומתגייסים חסונים לצבא, עד שהשלטון גזר על המעמדות האלה שיעברו בירושה בעל כרחם של בנים. מצב נוצר שבו ניסו

הערותיו של שרר[273] על ההגברה וההאצה החברתית והכלכלית אצל המאיה וסיפורם של קונרד ודמרסט[274] על האסטקים והאינקא מניחים כולם שפעל בחברות האלה גורם כלשהו שלא איפשר להם סטיה ממסילת מרוצתן.

דגם בית הקלפים שונה משני קודמיו. לפיו חברות מורכבות סובלות, אם מצד מורכבותן עצמה ואם בסביבות מסוימות, מחולשה מובנית, בהיותן פועלות על שולים דקיקים של רזרבה, ולכן קריסתן מובטחת ביום מן הימים. לדגם הזה יש לשייך את תיאוריית מגבלות הסביבה של בטי מגר[275] וטיעוני כשל ההסתגלות של פלנרי ורפפורט[276].

יש בדגמים האלה כדי לעורר חשיבה נגדית. מה שאנחנו יודעים כעת על חברות מורכבות איננו מתיר לנו להסיק בוודאות או אף כהשערה שהן מחמת עצם מורכבותן שבירות, או מקובעות, או בלתי־מסוגלות לשנות כיוון, או שאין להן מענה לתנודות בפריון, לאסונות, או לתחתלואים אחרים. אכן אין קושי להצביע על חברות שעשו כמה מהדברים האלה או כולם (למשל התאוששות ממלכת רומא והתארגנותה מחדש אחרי משברי המאה השלישית; תנועות אוכלוסיות והתרגנות חברתית מחודשת בזמנים שונים בפריהיסטוריה של דרום־מערב ארה״ב; התחדשות התרבות בעידן הקלאסי המאוחר של המאיה אחרי קריסת פסק הזמן שתידון בפרק 5; וכמה מחזורים שונים של שינוי־פנים פוליטי בסין העתיקה). במלים

לרפא את חליי הערים בתרופה שהיה מובטח שהיא תחמיר את המצב: יותר הוצאות על הערים ויותר מסים על חקלאות. בסוף המערכת לא יכלה עוד לשאת את עצמה וקרסה. המנוע לכל זה היה תחרות בבניינים ושאר מפעלי ראוה בין ערים, מחוזות, פלכים, אגודות פולחן, מקצועות, מעמדות, משפחות ויחידים (ראה גם וידני [Widney, Joseph (1937). *Civilizations and their Diseases*. Pacific Publishing Co., Los Angeles עמ 16-21]).

273 Sharer, Robert J. (1977). The Maya Collapse Revisited: Internal and External Perspectives. In *Social Process in Maya Prehistory: Studies in Honour of Sir Eric Thompson*, edited by Norman Hammond, pp. 531-52. Academic Press, London טוען שבתקופה הקלאסית המאוחרת של המאיה גם מספר האוכלוסין וגם המורכבות החברתית פוליטית גדלו והאיצו זה גידולו של זה. שליטת שלטון המדינה בכלכלה הובילה ליותר יעילות בייצור מזון והפצתו. בזכות המזון המצוי גדלה האוכלוסיה, ועם גידולה גדל הצורך בניהול התנהלותה. אבל ברבות אוכלי הטובה עם הגברת המאמץ לייצר עוד ועוד משאבי הסביבה הגיעו לגבול של מה שאפשר להפיק מהם ויכלו עוד להתחדש. מערכות ייצור חדשות היו פגיעות על ידי שינויי אקלים, אסונות טבע, בעיות מחולת ומזיקים ועייפות הקרקע. חוגי השלטון החמירו את המשבר בהגברת השקעת מאמצים בבניית ראוה במקום בייצור מזון. לקריסה הובילו אבדני יבולים בגלל מזיקים, עייפות קרקעות, שינויי אקלים או אסון טבע גדול כלשהו ביחד עם פלישת אומה אחרת שכנה.

274 קונרד ודמרסט (Conrad, Geoffrey and Arthur A. Demarest (1984). *Religion and Empire: the Dynamics of Aztec and Inca Expansionism*. Cambridge University Press, Cambridge) הציגו דיון חשוב בחולשה פוליטית וכלכלית בממלכות האסטקים והאינקא. הם טוענים שגורמים השקפתיים שהיו מועילים בשלב מוקדם של תולדות הממלכות הללו הפכו מאוחר יותר בלתי הולמים את הנסיבות. אצל האסטקים תבע פולחן ויצילופוצ׳טלי הקרבת בני אדם כדי לקיים את העולם, והצורך להשיג שבויים להקריבם דירבן את ההתפשטות בכיבושים צבאיים. אצל האינקא מלך חדש לא היה יורש את רכוש קודמו. סיעתו ואנשי חצרו הוסיפו לשמש את השליט הקודם גם אחרי מותו ולהחזיק לשם כך בשליטה על האדמות שהיו בידיהם בחייו. הואיל והשליט החדש היה מתחיל שלטונו בלי מענק בזכות התפקיד היה צורך בהוספה מתמדת של כיבושים חדשים כדי שהמלך לא יהיה עני. שתי ההשקפות הגדילו והעצימו את הממלכות, אך נמצאו בלתי מתאימות למציאות משכבר לא נותר הרבה שטח שבכיבושו היתה תועלת. כשנמצא שלא קל לשנות מה שהתקבע במוחם של בני אדם, התוצאה הבלתי נמנעת היתה מלחמות אזרחים.

275 Meggers, Betty J. (1954). Environmental Limitation on the Development of Culture. *American Anthropologist* 56: 801-24

276 Flannery, Kent V. (1972). The Cultural Evolution of Civilizations. *Annual Review of Ecology and Systematics* 3: 399-426; ו־Rappaport, Roy A. (1977). Maladaptation in Social Systems. In *The Evolution of Social Systems*, edited by J. Friedman and M. J. Rowlands, pp. 49-71. Duckworth, London הטעימו שבחברות מורכבות יותר יש יותר קשרים פנימיים ויותר השפעות גומלין בין חלקיהן. כושרן של מערכות מקומיות ועצמאות התנהותן מופחתים ככל שמתקדמת התמחות כל חלקי החברה בתפקידים ייחודיים. ככל שמערכות משניות המשרתות תכליות ייחודיות נעשות יותר שונות זו מזו פוחתת יציבות המערך הכולל, שכן הפרעות במקום אחד תגרומנה מיד להפרעה בכל מקום.

אחרות, מה שאנחנו יודעים על חברות מורכבות אינו תומך בהנחות שמניחים מחקרים כאלה. חברות מורכבות אינן מאובנים. אם יש שהן נראות כבלתי־מסוגלות להשתנות, אז שם יש עניין טעון הסבר. מצד עצמו אין זה מסביר מאומה.

דגם הרכבת שאיבדה את הבלמים, כפי שנוסח במקרים של האסטקים והאינקא, מוכחש על ידי נתונים קיימים. בשני המקרים השליטים האחרונים כנראה הבינו שאין ריווח בכיבושים נוספים וניגשו לשינוי השיטות המדיניות וההשקפתיות שדחפו להתפשטות. הם נתקלו בהתנגדות בתוך מדינתם. קונרד ודמרסט כותבים שנסיון השינוי נכשל, אך דבר זה אי אפשר לדעת בבטחון. הכיבוש הספרדי קטע את תהליך השינוי עד שלא הבשיל. אין קושי לראות ברפורמות שהנהיגו מוטקסומה השני אצל האסטקים וואסקאר אצל האינקא צעדים ראשונים הולמים לקצץ במערכות שאיבדו תועלתן. בוודאי אפשר ללמוד ממה שמספר וב[277] על ביטול מערכת הקאפו בהוואיי בידי קאמהאמהא השני שהשקפות, אפילו מושרשות, אפשר לשנותן כשצריך.

יש מקום להערות נוספות. וילי[278] טוען שהמאיה התמוטטו מפני שלא "התקדמו די על פני הרצף ממרכז טכסים לעיר של ממש" והקורא נבוך. הרי טענו חכמים אחרים[279] אמנם אין לצפות מחוקרי מאיה שיהיו מאוחדים יותר בדעותיהם מארכיאולוגים אחרים, אבל מועילה היתה בכל זאת הבהרה כלשהי בנקודה זו. האם היו המאיה מורכבים יותר מדי, או שמא לא היו מורכבים די? ואיך יכולה התמוטטות להיות תוצאה של זה וגם של זה?

---

277 Webb, Malcolm C. (1965). The Abolition of the Taboo System in Hawaii. *Journal of the Polynesian Society* 74: 21-39

278 Willey, Gordon R. (1978). Pre-Hispanic Maya Agriculture: a Contemporary Summation. In *Pre-Hispanic Maya Agriculture*, edited by Peter D. Harrison and B. L. Turner II, pp. 325-35. University of New Mexico Press, Albuquerque, עמ 335.

279 כגון מגרז ושרר שכבר פגשנו וחוץ מהם גם Sabloff, Jeremy A. and Gordon R. Willey (1967). The Collapse of Maya Civilization in the Southern Lowlands: a Consideration of History and Process. *Southwestern Journal of Anthropology* 23: 311-36.

שימושו הייחודי של פיליפס[280] במונח „יעילות" נושא עמו שורה שלמה של כפלי משמעות. לטענתו שימוש יעיל (לומר ממצה) במשאבים גורר אי גמישות בהקצאת משאבים, שכן כל מין פעילות שנמצא מועיל נעשה קשה לזנוח אותו. כאן הוא מניח שמה שחברה מורכבת עושה ביעילות הוא בהכרח מועיל. מי שהסבירו את ההתארגנות המדינית מתוך מאבקי כח בין קבוצות אינטרסים יחלקו — וכולנו רשאים לתהות. למעשה אפשר להתווכח על עצם הרעיון שמורכבות דרושה כדי לנצל משאבים ביעילות. דוד סטוארט[281] טוען ההיפך: שחברות מורכבות משתמשים במשאבים בחוסר יעילות, ושזוהי אחת מחולשותיהן.

ולבסוף, הנחתו של פיליפס שהעתודות שאפשר להקצותן מתמעטות ככל שגדלה המורכבות שוללת מחברות מורכבות של גמישות ולמנהיגיהן כל יכולת לפעולה מושכלת. פיליפס מניח שגיוס משאבים בידי מדינה

---

280 Phillips, David A. (1979). The Growth and Decline of States in Mesoamerica. *Journal of the Steward Anthropological Society* 10: 137-59

טוען שמדינה שקנתה לה שליטה זקוקה לזמן עד שהיא מנצלת כל משאביה "ביעילות" כהגדרתו (בעמ׳ 140): "תפוקה גבוהה או ריווח גדול לכל יחידת השקעה". אולם היעילות כהגדרתו מוליכה לחוסר גמישות בהקצאת משאבים. המנגנון הוא זה: מדינה שרכשה לה שליטה זה עתה שולדטת על בסיס שטח גדול, אבל עדיין לא פיתחה מוסדות מורכבים (או שעדיין לא פיתחה תלות בהם) שיפיקו ריווח משמעותי מבסיס המשאבים הזה. במצבים כאלה תמיד ינוצל חלק גדול מהמשאבים באופנים שבהם אין תנובתם חיונית או שאינה גבוהה (כגון בניינים רבי רושם). התוצאה תהיה היווצרות רזרבת משאבים סמויה גדולה שאפשר להשתמש בה במקרי חירום, שכן פעילויות בלתי חיוניות כאלה אפשר להשבית בעת משבר.

אבל במשך הזמן צצים ומתפתחים מוסדות חברתיים ופוליטיים המשתמשים בבסיס המשאבים הזה באופן יותר ממצה (במינוח של פיליפס "יעיל"). בסופו של דבר מוקצים רוב המשאבים לתמיכה במוסדות "היעילים" (תפקידים פוליטיים וכדומה) ושוב לא נותרות רזרבות או גמישות בהקצאת משאבים. המרכז השלט נותר נתון להפרעות, ועל כן "תאונה היסטורית לבדה די בה לחולל כשלים רציניים" (עמ׳ 142). משבר כגון התמרדות שמדינה שנעשתה לשטת זה עתה היתה מכניעתו בקלות נהיה בעיה בלתי פתירה בעבור חברה יותר "יעילה" חסרת רזרבות.

281 Stuart, David E. and Rory P. Gauthier (1981). *Prehistoric New Mexico: Background for Survey*. New Mexico Historic Preservation Bureau, Santa Fe, עמ׳ 10-13

(א) נשאר ברמה קבועה, ו(ב) איננו מותאם לצרכים. האפשרות של תזרים משאבים מוגבר — על ידי הגדלת המסים ו\או העצמת מיצוי המשאבים — נותרת מחוץ לדיונו.

את הדיון בהסבר מס׳ *5. שתחרותן של* חברות מורכבות אחרות מובילה להתמוטטות, במנגנונים *שונים של* זיבות ומסובבים — דוחה טיינטר לפרק מאוחר יותר: *לפי שעה* הוא דוחה את עצם ההסבר *בהערה שביותר* מקרים יוצא מהתנגשות בין ממלכות המנצח גדול יותר וחזק יותר משהיה, *משהעימות* גורם לקריסת שני הצדדים כאחד. מקרים גדולים של קריסה, כגון קריסתה של רומא, אינם מוסברים על ידי עיקרון זה.

להסבר (6) פולשים מבחוץ *משיב* טיינטר (אחרי *שסקר* כדרכו כמה וכמה מחקרים אזוריים ומקומיים *שהציעו* אותו לקריסות שמצאו):

לבם של מסבירי קריסות נמשך לפלישות של בלתי־בני־תרבות בערך כמו להסברים של אסונות טבע. הן מספקות פתרון פשוט ונקי לבעיה מסובכת עד כדי דכאון. כפתרון מסוג „נס בעתו" הבא לתרץ כל הקושיות חביבות פלישות במחקרים ארכיאולוגיים שבהם אין לתופעה של שינוי־תרבות פתאום הסבר נוח אחר. כעין זה הוא כח משיכתן בחקר הקריסות. יש מקרים ידועים שבהם שימש הפחד מפני פראים עוינים להצדקת סידורים פוליטיים קיימים, וכן הטלת מסים, הוצאות צבאיות ושיטור על התנהגות הפרטים.

אין בפלישות זרים הסבר לכל הקריסות בעולם, כי במקרים כגון האיק ורמות בורמה לא שייך לדבר עליהן. הן בלתי מספקות בכך שתופעה של תהליך הנצפה שוב ושוב בעולם כולו — התמוטטות — טעונה להבנתה הופעה חדשה בכל מקום ומקום של תופעה מקרית שאינה תלויה בתכונה מיוחדת של החברה הקורסת. אבל הבעיה היסודית של פלישות ברברים היא שאינן מסבירות הרבה. והרי מיגורה של מדינה שלטת בידי עם חלש יותר ברמת אירגון שבטית נחותה מרמת מדינה — הוא עצמו תופעה הטעונה מאד הסבר משכנע. כתופעה בודדת בפני עצמו איננו מסביר כלום. על אף „חוק הפוטנציאל ההתפתחותי" שלקיומו טוען סרביס[282] — חברות מורכבות אינן דינוזאורוסים, אינן מתאבנות, ואינן נופלות בגלל כח התמדתן חללים לפני מדינות הקטנות מהן. הממלכה הרומית המאוחרת, לדוגמה, הוציאה מתוכה חידושים טכניים, יישומים חדשים לטכנולוגיות ישנות, ומנהיגים יעילים דוגמת קונסטנטינוס, יוליאנוס וסטיליכו (מצארינו 1966[283] עמ׳ 186). פשוט אי אפשר לקבל את ההנחות שתיאוריית הפולשים מצריכה להניחן.

הוויכוחים על עובדות בקשר לתיאוריות הפולשים רבים כל כך עד שמוערחים להסתפק בדיון על אחת מהן בלבד: פלישת הדורים ליוון המיקנית. בפשטות פשטנית, יחסית לאומה שחוללה חורבן נרחב כל כך מפליא כמה מעט ממצא ארכיאולוגי הותירו הדורים אחריהם.[284] רק שני מינים חדשים של מוצרי אדם מופיעים בחפירות מאותה תקופה, הלוא הם החרב העשויה גם לחתוך וגם לדקור, וסיכת הבטחון בצורת קשת כינור, ובשניהם השתמשו המיקנים, לא הפולשים (דסבורו 1975 עמ׳ 660, 662)[300]. דסבורו משער שאולי הפולשים השלימו מלאכתם ואז עלו מן הארץ[285] (ולפי זה שוב אין הסבר לתפוצת השפה השבטית הדורית בעידן ההיסטורי).

282 Service, Elman R. (1960). The Law of Evolutionary Potential. In *Evolution and Culture*, edited by Marshall D. Sahlins and Elman R. Service, pp. 93-122. University of Michigan Press, Ann Arbor

283 Mazzarino, Santo (1966). *The End of the Ancient World* (translated by George Holmes). Faber and Faber, London

284 Taylour, William (1964). *The Mycenaeans*. Praeger, New York, עמ׳ 176; Mylonas, George E. (1966). *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton University Press, Princeton, עמ׳ 228; Desborough, V. R. (1975). The End of Mycenaean Civilization and the Dark Ages: (a) the Archaeological Background. In *The Cambridge Ancient History* 11 (2) (third edition), edited by I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, and E. Sollberger, pp. 658-77. Cambridge University Press, Cambridge, עמ׳ 660, 662.

285 Desborough, V. R. (1972). *The Greek Dark Ages*. Ernest Benn, London, עמ׳ 22.

בלשונו הזהב של ריס קרפנטר[286]:

> בסך הכל מצב יוצא מהכלל ומופרך מיניה וביה, שבו אין סימן לנוכחות שום פולש עוין ואי אפשר לאתר מסלול כניסה ומעבר בעבורו; ועם זאת האוכלוסיה המקומית נוטשת את מושבותיה הבנויים כאילו נדחפת מפני חרדת אימה בלתי נראית ונטולת שם „כנוס רפאים מפני מכשף”.

השערת דסבורו על השמה ונסיגה מעלה נקודה של מבוכה ביחס להתמוטטויות של הארפה, מיקיני והמאיה: אם האזורים האלה היו כל כך שווים פלישה אליהם, אז למה להרוס את מה שהיה עשוי לשלם על עמל הכיבוש? זה וכפלי משמעויות אחרים בתיאוריית הפולשים מפתים לקריאת שם חדש לדגם ההסבר — דגם רוח התעלולים: הקריסה נגרמת בידי עושי־צרות מיסתוריים שהתנהגותם שלולת הסבר ועצם נוכחותם קשה להוכיח.

הסברים מסוג (7) מאבקי מעמדות, ניגודים פנים־חברתיים, ניהול כושל בידי הכת השלטת או התנהגות פרועה, לפי מספר המחברים הנזקקים להם, נראים כפופולריים ביותר מכולם.

דבר אחד ראוי לציון שמשיגים אותו הסברי התמוטטות על דרך העימותים הפנימיים הוא שהם נושאים חן אצל כל גוני הקשת מהמרקסיסטים ועד לקפיטליסטים. [בסקירת ההסברים] כבר התיחסנו להשקפות המרקסיסטים. דוגמה לגישה קפיטליסטית תהיה לנו המובאה הזאת:

> במלה אחת, העניים והצבא [של רומא] אכלו את הון החסכנים, ומחציתה המערבית של אירופה שקעה בעידני האופל שמהם לא קמה עד שהחסכנים והנמרצים יכלו שוב להשתמש בבטחון ביכולותיהם בפעילויות מייצרות־עושר.[287]

מעטים יסודות ההסברים שהם כל כך גמישים ביישומם. יסודות ההשגות להסבר תופעה של מורכבות פוחתת על ידי עימותים פנימיים הם תמונת ראי להשגות שהועלו בפרק השני להסבר תופעת המורכבות הגדלה על ידי עימותים פנימיים. אבל יש היבטים נוספים. פה נתמקד בשיקולים כלליים ובשני היסודות הראשיים של ניהול כושל בידי הכת השלטת וניצול, ואבדן ההסכמה באוכלוסיה עד התמרדות.

תיאוריה של מאבק מעמדות חייבת בנקודה כלשהי לטעון שחברות מורכבות בסופו של דבר פוגעות באחד מיסודות קיומן. תוצאה אחת מהיכולת הניהולית לשלוט על כח עבודה ולהקצות משאבים היא היכולת לתת מענה לקשיים טבעיים וחברתיים. הואיל וגם אוכלוסייתה וגם מנהליה של חברה מורכבת מקבלים תועלת מהיכולת הזאת, היא בהכרח משיגה הכרה כלשהי גם בתיאוריות המסבירות מורכבות מהשילוב וגם מאלה המסבירות אותה מהמאבק. בייחוד בעלי שיטות של עימות יצטרכו להכיר בכך שכל מעמד שליט, כל כמה שיהיה דכאני, צריך לדאוג בדרך כלשהי לרווחת האוכלוסיה שעל גבה הוא משגשג. כל הצעה שדרכן של חברות מורכבות לחדול בגלל מאפיין — שקיטה בכח עבודה ובמשאבים — שהוא גם עיקרי בעצם טבען וגם חיוני לשרידתן, פשוט מניחות יותר מדי שאלות מחסרות תשובה. אחת הנכבדות בהן היא מדוע יש חברות מורכבות הקורסות בגלל הכבדה יתירה על אוכלוסייתן ואחרות אינן קורסות. הואיל ולטובת עצמם יהיו המעמדות השולטים חייבים לדאוג לאוכלוסיה המספקת להם את צרכי קיומם (כמו שהיו דואגים בעל כרחם לכל משאב חיוני), אותם המקרים המעטים שבהם זה אולי לא קרה (באחרית ימי האימפריה הרומית, בשלבים המאוחרים של מחזורי שושלות בסין) תובעים הסבר דחוף. מי שאיננו פותר עניין זה בעוד הוא טוען שהתנהלות רעה של מעמדות שולטים גורמת לקריסה מצמצם בסופו של דבר את הסברו למשתנה פסיכולוגי שיש בו שני מופעים מתחלפים: יש מעמדות שולטים המתנהלים באופן סביר ויש אחרים

286 Carpenter, Rhys (1966). *Discontinuities in Greek Civilisation*. Cambridge University Press, Cambridge, עמ 40.

287 West, Louis C. (1933). The Economic Collapse of the Roman Empire. *The Classics Journal* 28: 96-106, עמ׳ 106.

שלא. דומה שאין צורך לבאר שאין בקביעת "או ככה או ככה" כדי להאיר ולהשכיל. עד שתפותח תיאוריה שתסביר איך קורה שאלה בוחרים בהגיון ואלה בהתאבדות, אנחנו רשאים להתעלם מטיעון הניהול הכושל, כי הוא עקר.

כיוצא בזה גם האשמת תאוות הבצע ויצר ההתפארות (למשל בין בעלי האחוזות או הפקודה המבוססת) בחולשה והתמוטטות כלכלית איננה ממש מקדמת אותנו. שניהם גורמים נפשיים שהופעתם במידות שונות במקומות שונים טעונה בעצה הסבר. אין טעם להסביר קריסה על ידי תאוות בצע כל זמן שתאוות הבצע עצמה אינה מובנת כל צרכה. במידה שתחרות בתוך המעמד השלט בהתפארות תלויה בהשפעתם המשתנה של גורמים חברתיים, פוליטיים וכלכליים (כגון בשלבים המאוחרים של שושלות סיניות), אז הגורמים החברתיים, הפוליטיים והכלכליים האלה הם אלה שצריך להבינם כדי להבין את הקריסה. תאות בצע ויצר התפארות הם תסמינים ותורמים, לא סיבות שורשיות. טוב שרבים בין בעלי תורות העימות מודעים לנקודה זו, אך אולי רבים עוד יותר מתוך אלה שסקרתי פה אינם מראים סימן למודעותם. יותר מדי מחברים פותחים את טיעוניהם עם ההנחה שהתפארות היא גורם עצמאי וקובע.

שתי אמיתות צריך לזכור כשדנים בניצול על ידי מעמד שלט ובניהול כושל:

1. ניצול בא כרגיל ביחד עם ריבוד חברתי; ו־
2. ממשל גרוע בא כרגיל ביחד עם ממשל בכלל.

ברור יהיו מי שירצו לחלוק על הקביעות האלה.

ההגיון בהן הוא שהדברים האלה קורים באופן סדיר והם שכיחים כל כך, אבל מהצד האחר כל כך קשה לנבא במקרה פרטי שהנה זה הולך לקרות שוב, שחברה שרואה צורך בהשקעה ביצירת ריבוד ו\או ממשל חייבת לצפות להופעת ניצול ו\או ממשל גרוע כהוצאה שרגילה להתלוות לאותה השקעה. קשה נראה על פי הנסיון ההיסטורי לטעון משהו אחר (ראה, לדוגמה, טוכמן 1984[288]).

אם ניצול וניהול כושל הם פנים רגילים של מדרג־סמכויות, אז קשה לראות בהם מקורות לקריסתם של מדרגי־סמכויות. ועוד, אם הם שכיחים וחוזרים על עצמם, אז בפני עצמם הם לא יהוו הסבר למה שקורה רק לפעמים. אם, למשל, המעמד השלט ברומא הגיע למושחתות ולנצלנות עוד במאה האחרונה לפני האפס (כפי שטוענים רבים), אם זה מה שחולל את הקריסה, מדוע אפוא שרדה הממלכה המערבית עד המאה החמישית אחרי האפס? כפי שציין גוהא, עימותים פנים־חברתיים '...הם המחיר לעצם קיומה של החברה; ומאחר שאין אדם יכול להתקיים בלי חברה, אי־אפשר לתאר את מוסד החברה מצד עצמו כבלתי־מתפקד בסך הכל.'[289]

שיקולים נוספים שייכים לתרחיש "מרד איכרים". שכיח מאד שאיכרים שונאים את המשטר שרוכב על גבם, אבל נדיר שהם מורדים. בדרך כלל הם צופים בלתי־מתערבים במאבקים פוליטיים. שכיח הוא שאיכרים חשים שנעשה להם עוול, אבל התחושה צריכה לקבל צורה וביטוי. על כן מלחמות־איכרים ניצתות בדרך כלל בהתחברות של אינטלקטואלים בלתי־מרוצים או מנהיגים צבאיים עם תומכים כפריים. ועוד, המון האיכרים אך במקרים נדירים יצטרף למרידה עד שכבר שותקו הכוחות הצבאיים העדיפים של השליטים (וולף 1969[290]) במקרים רבים יותר נשקם של האיכרים הוא פניה לבעלי אחוזות גדולות שיגנו עליהם והעלאת סבילותם ואדישותם להצלחת המשטר במדרגה (אייזנשטט 1963[291] עמ' 209), ושני אלה קרו בשלהי מלכות רומא. מטרתן של מהפכות היא בדרך כלל שינוי בצורת המשטר, או שיחזור של מה שהיה כבר, עם התאמה (קן 1968[292]), לא מיטוט

288 ברברה טוכמן, מצעד האיוולת <https://he.wikipedia.org/wiki/מצעד_האיוולת>.

289 Guha, Ashok S. (1981). *An Evolutionary View of Economic Growth*. Clarendon Press, Oxford, עמ' 11.

290 Wolf, Eric R. (1969). *Peasant Wars of the Twentieth Century*. Harper and Row, New York.

291 Eisenstadt, S. N. (1963). *The Political Systems of Empires*. Free Press, Glencoe.

292 Kann, Robert A) (1968). *The Problem of Restoration*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

חברתי־מדיני. תמיד כלול במשתמע בהתחברות בין אנשי הרוח והאדמה מדרג חברתי חדש.

מההערות הקצרות האלה עולה שהסתמכות ארכיאולוגים על הסבר מרד האיכרים להתמוטטות כוללת, שכל כך אוהבים אותו בכמה שטחים, דורש הרבה יותר תשומת לב לטווח הפעולה הידוע של פעולה פוליטית על ידי איכרים.

מתאים לחתום סעיף זה בהערה שלא כל ניהול כושל נצלני. ישנם בוודאי מקרים שבהם פתירת הבעיות נעשית בכוונה טובה אך בחוסר כשרון.

לדוגמה הסתובב באחרונה בכלי התקשורת מאמר ובו השערה ששיכון פואבלו גדול בדרום־המערב ננטש מפני שהאוכלוסיה שם הקדישה חלק מופרז מכוחותיה לטכסים שנועדו להשפיע על טיב הסביבה ופחות מדי זמן לעיסוק ממשי בחקלאות (ברובסקי 1985[293]). האיפיון ההולם ביותר לרעיון הזה ייראה "דגם נירון קיסר": האנאסאזי התפללו ולא שתו לבם לטירס.

(8) אי־תפקוד חברתי הוא עניין מעורפל שאין הרבה לדבר בו. הלוז שלו הוא שחברות מתמוטטות בגלל תהליכים פנימיים מיסתוריים שטיבם אי אפשר לפרט. לדוגמה מנו מרטין, קוימבי וקוליר כשלי שילוב של האירגון החברתי בפואבלוס כאחד השרשים לקריסה ונטישה בדרום המערב האמריקני.[294] מליקישוילי משער שחברות קורסות בגלל (א) פגיעה בחיבורים מערכתיים בגרעין הכלכלי, ו־(ב) בגלל השפעות מבחוץ.[295] פרידמן טוען ש'אם צורות חברתיות כושלות, זה מפני שיש להן חוקיות משלהן שתכליתה שונה מהשימוש המיטבי ביכולותיהן הטכניות וסביבותן'.[296]

מה שנראה לטיינטר להשיב לזה הוא: מחברים עממיים אוהבים לחשוב במונחים של אי־תפקוד חברתי, והם מרבים להרצות על פירמת המארג החברתי. הכינוי הראוי לשיטתם זו יהיה (כהצעת בוני בגלי טיינטר) דגם "שתי וערב" של קריסה.

ביותר רצינות, המחקרים האלה אינם מציעים לא מקורות להכבדה ומתיחות ולא מנגנונים סיבתיים שאפשר לנתחם באופן אוביקטיבי כלשהו. לכן כהסברים להתמוטטות אינם מספקים.

אשר ל־(9) גורמים מיסתוריים — עקרונות רוחניים, מוסריים וכיוצא בהם — טיינטר כותב שהם באים בחביבות על מחברי הספרים מיד אחרי מלחמת המעמדות. משותף ל"הסברים" מסוג זה שאינם נזקקים לתהליכים שאפשר לצפות בהם או למדוד או לחשב אותם, ובמקום זה מתארים חברות במונחים כגון "ניוון", "חוסן" או "סניליות" ועל פיהם מסבירים את מה שקורה להן. רבות מאד התורות מהסוג הזה שפותחו, שונות זו מזו מאד מאד, ממש הפוכות, וכולן נסמכות במקום על דברים נצפים נספרים ונשקלים על הערכתם האישית של המחברים. רובן לא באות לפתור חידות נקודתיות במקום ובזמן אלא ללמד בקיצור את העיקרון המושל בכל הזמנים ובכל הארצות.

מכאן הרושם שהשיטות האלה עשו על קהל קוראים גדול, כי ספר שאינו דורש הרבה ידע מוקדם ואיננו מייגע בהרבה פרטים יבשים על נושא שהוא רק חלק זעיר מן העולם אלא מאכיל בקיצור עולם ומלואו, תוצר של מה שלמד וחקר אותו מחבר בעל חזון בהרחבה ועיכל בעיון עמוק — ספר כזה נקרא מהר ונקלט בקלות.

הבעיות עם הטענות שבתורות הגורמים

---

293 Brovsky, Cindy (1985). Anasazi Flight Linked to Mass 'Ritualization.' *Durango Herald*, September 15.

294 Martin, P. S., G. I. Quimby, and D. Collier (1947). *Indians Before Columbus*. University of Chicago Press, Chicago, עמ' 147.

295 Melikishvili, G. A. (1976-7). The Character of the Socioeconomic Structure in the Ancient East. *Soviet Anthropology and Archeology* 15(2-3): 29-49, עמ' 32.

296 Friedman, Jonathan (1974). Marxism, Structuralism, and Vulgar Materialism. *Man* 9: 444-69, עמ' 466.

המיסתיים מסווג טיינטר (א) הסתמכות על הדימוי למחזור ההוויה של גופים חיים, (ב) הזדקקות לשיפוט ערכי של המתבונן, ו־(ג) הסבר הנתלה במושגים שאין יד אדם מגעת אליהם.

הדימוי הביולוגי לגדילה, בגרות, זקנה ומוות היה מקובל עוד בימים קדמונים[297] ועדיין משתמשים בו בימינו אנו.[298] העניין רק שאמנם כשהמציאו את ההקבלה בראשונה היו תהליכי החיים, הפרטים הפיסיולוגיים וביוכימיים של היווצרות, לידה, גדילה והזדקנות נעלמים ובלתי מובנים, אבל היום ידוע מהם ומגורמיהם הרבה מאד; ואילו לחברות ולמדינות לא מצאו עד היום שום קוד גנטי או שעון ביולוגי. לכן הטוען לחוקיות של מעגל חיים בגופים חברתיים־מדיניים נאלץ לטעון שבהם וכן בגופים חיים שולט מעבר למנגנונים הנראים לעיני החוקרים מין כח־חיות מיסתורי, ובעצם בגללו נולדים, פורחים ונובלים גם אלה וגם אלה. כח פנימי כזה מעצם תפיסת המושג אי אפשר לדעתו, לפרטו, למדוד אותו או להסביר אותו. הדימוי הזה, כמו כל כך רבים מהעקרונות שהוצעו בתורת הסברים ונדונו לעיל, איננו מקדם את ההבנה. הוא מסביר עניין בלתי־מובן על ידי עניין בלתי־מובן, ועל עו איננו מסביר כלום.

טיינטר מוסיף התרסה ארוכה נגד השימוש בשיפוטים ערכיים הכרוך תדיר בהסבר המיסתורי. נימוקו הוא שערכים ומוסר הם עניין שאיננו מדעי והוא תלוי בטעמו של השופט. ואכן מה שאחד מבעלי השיטות שמבקרם טיינטר מציין כחיוניות ועצמה: השאיפה להגדיל את הממלכה ועושרה בתוקפנות נגד אחרים, רואה בו מחבר אחד ירידה מוסרית שהיוותה את תחילת הסוף של המעצמה התוקפנית. הואיל וכל שיפוט ערכי תלוי בשופט ובתרבותו, לא תיתכן בזה הוכחה מדעית של אמת בדרך שאיננה תלויה בעצמה בשיפוטים ערכיים.

מאוהבים במונח „התנוונות", אך מתקשים בהגדרת המושג. חסר קשר סיבתו גלוי בבירור בין העדר הניוון וההצלחה המדינית או בין הניוון והעדר ההצלחה. לדוגמה, לא ברור שחסרון במידות הטובות הרומיות שכותב עליהן פוליביוס היה מונע את התפשטות הממלכה, וגם לא שמציאותם בשלב מאוחר יותר היה מרתיע או מכניע את הברברים. בניסוחו

[297] פוליביוס <https://he.m.wikipedia.org/wiki/פוליביוס> כתב על השתלשלות הסיבות בדרך הטבע שהעלתה את רומא על חשבון מתחרותיה. מהספר השישי פרק 51 על משטר קרת חדשת מביא טיינטר: τὸ... Καρχηδονίων πολίτευμα ἐπειδὴ γὰρ παντὸς καὶ σώματος καὶ πολιτείας καὶ πράξεώς ἐστί τις αὔξησις κατὰ φύσιν, μετὰ δὲ ταύτην ἀκμή, κἄπειτα φθίσις... הואיל ולכל גוף ולכל ישות מדינית ולכל עסק יש בדרך הטבע אי זה גידול, אך אחריו שיא השיגשוג, ואחר כך קילקול ואבדן — על כן טבעי היה שרומא ניצחה את קרת חדשת κατά γε μὴν τοὺς καιροὺς τούτους, καθ᾽ οὓς εἰς τὸν Ἀννιβιακὸν ἐνέβαινε πόλεμον, χεῖρον ἦν τὸ Καρχηδονίων, ἄμεινον δὲ τὸ Ῥωμαίων שכן באותן עתים שבהן נכנס אל המלחמה החניבעלית היה זה של קרת חדשת נחות ואילו זה של רומא טוב יותר. אבל כבר חזויה גם ירידתה של רומא בדרך הטבע: בפרק 9 של אותו ספר שישי כתב פוליביוס: ... εἰ γάρ τινα καὶ ἑτέραν πολιτείαν καὶ ταύτην συμβαίνει, κατὰ φύσιν ἀπ᾽ ἀρχῆς ἔχουσαν τὴν σύστασιν καὶ τὴν αὔξησιν, κατὰ φύσιν ἕξειν καὶ τὴν εἰς τἀναντία μεταβολήν שכן אם לאי זה מבנה מדיני אחר ... גם לזה יארע שמההתחלה על פי הטבע לו ההתכוננות והגידול ומהטבע עתידה להיות לו כנגד זה התהפוכה.

[298] לדוגמה ראה Haussig, H. W. [(1959) *Kulturgeschichte von Byzanz* =] (1971). *A History of Byzantine Civilization* (translated by J. M. Hussey). Praeger, New York, עמ' 13, 14.

המבריק של ר. מ. אדמז: '...כל חברה הידועה להיסטוריה תוכל להציג אחוז בריא של פרטים מנוונים'.[299] ולא עוד, אלא

> ...איננו יכולים להניח ברצינות שמבנים מדיניים גדולים מתפרקים בגלל התמסרותו של שום אדם ליותר מדי מאכל, משתה או משגל. לא, אלא המנגנונים של התפרקות חברתית חייבים להיות בשיעור יחסי כלשהו להתמוטטות שהיא תוצאתם.[300]

---

299 Adams, Robert M. (1983). *Decadent Societies*. North Point, San Francisco, עמ' 11.

300 אדמז הנ"ל, עמ' 149־150.

נימוקי טיינטר יפים בערכים שהם סוביקטיביים ובמוסר שבינו ובין חוסן החברה אין קשר סיבתי הגיוני גלוי. אבל אם רואים חברה שהמקובל בה היה לפנים לעבוד איש לפרנסת אנשי ביתו להוציא לחם מן הארץ, לעזור איש לרעהו ולאגור עודפים לשעת מחסור, להוליד ילדים הרבה ולהכשירם לעבודה ולמלחמה ולדרבנם להגדיל ולהוסיף על מעשי אבותם, ורואים אחר זמן אותה חברה שהמנהגים הישנים יצאו בה מהאופנה ועתה כל איש מבקש הנאת עצמו לפי שעה אם אפשר על חשבון אחרים בכל מיני תחבולות, ילדים נולדים מעטים ואין טורחים לחנך אותם, ורואים אחרי זמן ישוביהם נטושים וחרבים וכל טובם נשדד בידי ברברים נמרצים אמיצים ומלוכדים, כלום יהיה זה בלתי־מדעי לתלות את החוסן באורחות החיים המתוקנים והחולשה בהתנוונות והחרבן בהשחתת המידות? אולי בין סיפורי ההצלחה והכשלון שהזדמנו למדע ההיסטורי לעסוק בהם לא הזדמן אחד שברור בו מה היו ההשקפות לגבי הטוב והצודק והרע והמתועב ומה היו המנהגים המקובלים ואיך ההתנהגות השפיעה על השיגשוג והפכו, אבל אין אלה דברים שבאופן עקרוני לא יוכלו צופים אוביקטיביים להסכים לגבי מציאותם. מספרים סטטיסטיים על נשיואין וגירושין, על ילודה ועל השקעות בחינוך והשכלה והכשרה מקצועית ובמותרות בילויים וביזבוזים אינם תלויים בטעמו האישי של הסופר, ומספר הלוחמים בהשואה לחברות אחרות ביחס ליחידת שטח ולמספרי אוכלוסין גם הוא נתון שאינו תלוי בשיפוט ערכי של המתבונן.

רק צריך לזכור שמוצא חקירתו של טיינטר היה החיפוש אחרי הסבר כולל לשקיעתן של ציויליזציות שכבר עברו מן העולם, ומרובן הגדול של הללו אכן לא נותרו שרידים

הסבר הנתלה במושגים שאין יד אדם מגעת אליהם הוא הבעיה השלישית עם ההסברים המיסטיים. היא קשורה קשר הדוק עם שתי הבעיות הקודמות. הסברים מיסטיים פשוט אינם מזהים שום גורם מושל בשינוי תרבותי שאפשר לצפות בו או למדוד או לבודד אותו. במקרים המעטים שבהם נעשה נסיון כזה (כגון בהיתלות בטבעו הביולוגי של האדם) לא ברור איך מנגנון השליטה מוביל אל התוצאה הנצפית. מכל בעלי הגורמים המיסתוריים כסיבה לנפילת מדינות ותרבויות לא הראה אחד מנגנון של סיבות ומסובבים שבעזרתו תהיה התדרדרות החברה השוקעת מובנת למדען החוקר. אכן כל טענה להסבר שאין עמה ביאור כיצד הביא הגורם לתוצאה אינה אלא מיסטית.

הסבר (10) השתרשרות־אירועים מקרית — מעצם טיבו איננו טוען לשום חוקיות כללית המתבטאת בהרבה מקרים פרטיים. כדוגמה לגישה זו מביא טיינטר את הצגת נפילת רומא המערבית בידי בורי[301]. (הערכת הנפשות

המלמדים באופן ברור וחד־משמעי על השקפות והתנהלות מוסרית ועל השפעתן של אלה על מה שאירע לציוויליזציות השקועות.

301 Bury, J. B. (1923). *History of the Later Roman Empire*, Macmillan, London, כרך א, עמ' 311־312.

הצלחת הברברים בחדירה למחוזות המערביים ובייסוד מדינות שם לא תוסבר על ידי שום טעמים כלליים. היא מוסברת על ידי מה שקרה בפועל והיתה מובנת יותר אילו היתה ידיעת העובדות מלאה יותר. התמוטטותה ההדרגית של העצמה הרומית בחלק הזה של הממלכה היתה תוצאה של *השתרשרות מאורעות מקריים*. אי אפשר להצביע על סיבות כלליות שבגללן היתה הקריסה בלתי־נמנעת.

המקרה הראשון שאירע היתה פלישת ההונים לאירופה, והיא באה בגלל סיבות שלאהיה להן שום קשר עם חולשה או עצמה של האימפריה הרומית. היא הבריחה את הוויסיגותים למחוזות שבצפון חצי האי הבלקני, והמצב המסובך שנוצר נוהל בחוסר כשרון. קיסר אחד נוצח עם צבאו ונהרג; האשמה היתה אישית שלו. האסון הזה שלא היה מוכרח היה מאורע מקרי שני. (כזכור, הקיסר ואלנס ידע שעמיתו גראטיאנוס כבר

הפועלות ופרטי מעשיהם ראיתי במקומות אחרים שונה. אבל אין זה משנה לשיפוט עצם הטיעונים של בורי ושל טיינטר.) אחרים טענו להשתרשרות־מקרים בהסברים כלליים יותר לשקיעת אימפריות כגון של המאיה[302]

והמצרים[303] –

ושל שרידי רומא המזרחיים[304].

טיינטר כתב נגד רעיונות המקריות שמעצם מהותם אין לקחת מהם יסוד להכללה, ועל כן אינם עונים על הצורך בהבנה כוללת לתהליך שחוזר על עצמו שוב ושוב בעולם כולו. יש גם כשלים הגיוניים בהזדקקות לתאונה היסטורית. יש מי שטוענים שבכלל כל ההיסטוריה אינה אלא השתשרשרות מקרית של מאורעות. אמנם יש בטיעון הזה הפרזה, אבל יש משהו בהבנה שגורמים

בדרך להושיעו אך לא אבה להמתין לו.) יורש תפקידו התיר לאומה נודדת שלמה להתיישב בתורת בעלי ברית על אדמת המחוז; הוא עשה מה שהיהאז הדבר הנוח ביותר ויצר תקדים בלתי־ממוזל. הוא לא חזה מהשהשתלשל מזה ואשר אילו הוא עצמו האריך ימים עשר או עשרים שנה יותר אפר שלא היה קורה. מותו היה מאורע מקרי שלישי. אולם המצב לא היה צריך להיות מדאיג ביותר אילו התפקיד עבר למישהו בשיעור קומתו שלו, או של ואלנטיאנוס הראשון, או אפילו גראטיאנוס. איש כגון זה לא יצא מחלצי תיאודוסיוס, ואת ממשלת המערב ירש נער רך בשנים ובחכמה רך לצמיתות. זה היא מאורע רביעי, והוא נבע מסיבות שלא היה להן שום קשר בעולם עם מצב הממלכה.

כל המאורעות האלה מצד עצמם לא היו מוכרחות להוביל לאבדון. אילו אפיטרופוסו של הונוריוס והעוצר במדינתו היה איש ממותא רומי ובן המסורת הרומית שהציבור היה בוטח בו, איש כמו שמצאו הונוריוס עצמו אחר כך בדמות קונסטנטיוס ויורש כזאו בדמות איטיוס, הכל היה יכול להיות די טוב. אבל שם היתה נקודת חולשה במערכת האימפריאלית, הנוהג להעלות גרמנים לתפקידי הפיקוד העליונים בצבא. הנוהג פשה תחת ולנטיאנוס בראשון, גראטיאנוס ותיאודוסיוס; הוא הוליך להתמרדות מקסימוס ועלה בחייו של ולנטיאנוס השני. הגרמני שבו שם תיאודוסיוס בטחונו ושלקח במותו לידיו את השליטה בעניינים ככל הנראה האמין שהוא משרת באמונה את רומא, אבל היה זה ביש־מזל יוצא מהכלל שברגע מכריע שבו צריך היה להגן על הממלכה לא רק נגד גרמנים שבחוץ אלא נגד אומה גרמנית שחדרה פנימה נפלה האחריות על כתפי גרמני. סטיליכו לא התכוון להיות בוגד, אבל מדיניותו היתה אסונית כאילו תיכנן בגידה מחושבת. שכן משמעותה היתה מלחמת אזרחים. אי־שביעות רצונם של הרומאים במערב התבטאה בהתמרדות של קונסטנטינוס, שירש תפקידו של מקסימוס, ואילו התבמע שמה שיזם סטיליכו היו חייליהם של הונוריוס וארקדיוס הורגים אלה באלה על האחיזה בצפון חצי־האי הבלקני. כשנהרג סטיליכו הקילקול כבר נעשה; איטליה היתה מופקרת לחסדי הגותים, ואת גליה וספרד שטפו עממים אחרים. יורשי תפקידו של סטיליכו הרומאים לא יכלו לבטל תוצאותיהם של מאורעות שלא היו מוכרחים לקרות.

עמדת השליטה של איש כגון סטיליכו היתה תוצאה של הגעת הממלכה לתלות הגנתה בגיוס ברברים לצבא במספרים גדולים ולהכרח למשוך אותם לשרות בתקוה להשיג עצמה ועושר. זאת היתה כמובן תוצאה של ירידת רוח הלחימה והתדלדלות האוכלוסיה בארצות התרבות הוותיקות על חופי הים התיכון. הגרמנים בעמדות הפיקוד היו מועילים, אבל הסכנות הכרוכות במדיניות הוצגו במקריהם של מרובאודס וארבוגסטס. ואף על פי כן לא היה זה מוכרח שהמדיניות הזאת תוביל לפירוק הממלכה, ואילולא אותה סדרה של מאורעות מקריים לא היו מחוזותיה המערביים הופכות [313] בדרך ובזמן שנהפכו לממלכות גרמניות. אפשר לומר שחדירה גרמנית לאירופה המערבית היתה בסופו של דבר מתרחשת בהכרח. אבל אפילו היה דבר זה קבוע בבטחון, יכול היה להגיע בדרך אחרת, בזמן מאוחר יותר, באופן יותר הדרגתי, ובפחות אלימות. מה שנטען כעת פה הוא רומא איבדה את מחוזותיה במאה החמישית לא "כתוצאה בלתי־נמנעת של אף אחד מאותן תופעות שתוארו בצדק או שלא בצדק כסיבות או כתוצאות של "שקיעתה" הכללית." העובדה המרכזית שרומא לא יכלה להסתדר במלחמותיה בלי עזרתם של ברברים (gentium barbararum auxilio indigemus) אפשר לטעון שהיא היתה סיבת אסונותיה, אבל היתה זו חולשה שהיתה יכולה להמשיך להיות הרבה פחות מקטלנית אילולא סדרת האירועים המקריים שעליה הצבעתי למעלה.

302 Willey, Gordon R. and Demitri B. Shimkin (1973). The Maya Collapse: a Summary View. בתוך: *The Classic Maya Collapse*, עורך T. Patrick Culbert, עמ' 457‑501. University of New Mexico Press, Albuquerque.

303 Butzer, Karl W. (1980). Civilizations: Organisms or Systems? *American Scientist* 68, עמ 517‑23.

— (1984). Long-term Nile Flood Variation and Political Discontinuities in Pharaonic Egypt. בתוך: *From Hunters to Farmers: The Causes and Consequences of Food Production in Africa*, עורכים J. Desmond Clark and Steven A. Brandt, עמ' 102‑12. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

304 Diehl, Charles (1970). The Economic Decay of Byzantium. בתוך: *The Economic Decline of Empires*, עורך Carlo M. Cipolla, עמ' 92‑101. Methuen, London.

מקריים משפיעים על כל התהליכים. באותה מידה שבה מתהווים גורמים מקריים במשך הזמן בסדירות סטטיסטית כלשהי אינם יכולים להסביר תופעה שקורה בתדירות הרבה יותר נמוכה.

אחרונים בסקירה באים (11) הסברים כלכליים להתמוטטות. הם באים במופעים רבים ושונים, אך מספר הנושאים החוזרים על עצמם קטן; ביניהם: (א) יתרונות קטנים והולכים להוספת יותר ויותר מורכבות, (ב) חסרונות גדלים והולכים להוספת עוד ועוד מורכבות, ו(ג) עלות גדלה והולכת להגדלת המורכבות.

תרחיש הממחיש כמה מהנקודות האלה פיתח לוויס[305] כדי ליתן טעם לשקיעת הממלכה האוסמנית. האוסמנים הגיעו במאה השש עשרה לקצה גבול התפשטותם הגיאוגראפית ואחר כך החלו מפגרים אחרי ההתפתחות בתורת הצבא והלחימה, ברמה המקצועית של צבאם, במנהל, בכח אדם ובהכנסות ובמשאבים. ככל שהלכה אירופה וחלשה על העולם, הפך האגן המזרחי של הים התיכון במהרה לזרוע־נהר מושבתת. משנתיבי המסחר כבר לא עברו בתוכו, האזור הלך והתרושש. כשאירופה הוצפה בזהב שהספרדים שדדו מאמריקה, הכלכלה האוסמנית נהרסה. המנהיגות היתה למודת נסיון עם מחסור באמצעי תשלום, ובהצפה השתמשה באותן שיטות: פיחות, קיצוץ מטבעות ודילדול תכולת המתכת היקרה.

על הרקע הזה של חולשה כלכלית היתה המלכות חייבת להגדיל בהרבה את חבר שכיריה והוצאותיה במזומנים. במשברים כספיים קודמים השלטון צימצם את מספר החיילים השכירים והגדיל חלקו היחסי של חיל הפרשים. פרשים קיבלו בשכרם אדמות לרשותם במקום מטבעות. אבל במאות השש עשרה והשבע עשרה מנעו שינויים שחלו בדרכי המלחמות אפשרות של מפלט כזה. השימוש הנפוץ הרבה יותר מקודם בכלי יריה ובתותחים תבע צבא שכיר גדול יותר והפחית מחשיבות הפרשים. המחיר היה מזעזע. הוצאות גדלות היו צריכות להשתלם במטבע שערכו הלך ופחת. הפקידות האזרחית והדתית וכל אנשי הצבא מצאו משכורתם בלתי מספקת לצרכיהם, וההשלכות על אמינותם וכבוד מעמדם ועל גיוס הדור הבא לא איחרו לבוא. עם היעלמות הפרשים התמוטטה המערכת החקלאית האוסמנית. הפרשים היו דרים בנחלות שהוקצו להם או קרוב לשם. עתה נרכשו נחלות בידי חביבי חצר הסולטאן ובידי מהמרים על השערים. משהפקידים נעשו פחות יעילים ויותר נכונים לעשות טובות למרבים בשילומים, התדרדרה גביית המסים. שימוש נעשה בחוכרי מסים, אבל הללו נטו למעול במה שגבו ובכך הגדילו את מספר האחוזות הנזנחות. היתה אפוא כלכלתה המצטמקת של הממלכה חייבת לקיים מערכת מנהל שנעשתה יותר ויותר יקרה ומסורבלת. לפי תיאורי לוויס היו הארמון, המנהל, הכמורה, הצבא ומעמד בעלי האחוזות הדרים בעיר וחוכרי המסים יקרים יותר מכל מה שניסו להחזיק להן מדינות ימי־ביניימיות או אפילו הממלכה הרומית בגדולתה — על גבי תשתית חקלאית שחדלה מתפוקתה. הסוחרים למרחקים, מלווי הכספים והמוכרים היו בדרך כלל בלתי־מוחמדנים ולפיכך אזרחים סוג ב׳. גורמים מדיניים ואידיאולוגיים עשו אפוא יד אחת בהתנגדם להיווצרות תנאים שיכלו לקדם שיגשוג עסקים או מבנה מוצק של בנקאות ואשראי.

לאטימור[306] תיאר את הגלגל החוזר של השושלות בסין כמחזוריות של יחס עלות־תועלת של השלטון גדל ומצטמק לסירוגין. בעלות שושלת חדשה היא היתה מגדילה את היעילות על ידי ריכוז אוכלוסין במקומות מועדפים לשם אירגון משק המים והחקלאות בקנה מידה גדול. משהייצור הגיע לשיאו לא יכלה הכלכלה לשאת עודף אוכלוסיה. הניגוד בין השפל החקלאי וחיי השליטים וחבר פקידיהם נעשה צורם עד בלי שאת וחולל מרד שמיגר את השושלת.

305 Lewis, Bernard (1958). Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire. *Studia Islamica* 9: 111-27.

306 Lattimore, Owen (1940). *Inner Asian Frontiers of China*. Beacon Press, Boston, עמ׳ 45-46.

ג'ונסון[307] טוען באורח כללי שתהליכים המקלים או מקשים על יעילות במונחי עלות־תועלת במאורגנות המדינית מוליכים להמשכיות החברה או להתמוטטותה. הגישה נראית דומה לזו של ר. אדמס[308] בדיונו על החולשות שהביאה הגברת העיבוד והרחבתו לאדמות חקלאיות גבוליות. קלברט[309] מתאים את דפוס ההבנה הזה להסבר קריסת המאיה.

בלנטון וקוואלבסקי[310] תולים,

כאמור לעיל[311], את הקריסה בעמק אואכאקה לירידה ביתרונות המתקבלים מהחזקת חבר פקידים. טרנבול[323] בדבריו על האיק, ובהקשר רחב יותר לוכלין ובריידי[312] טוענים בקווים דומים לשל בלנטון וקוואלבסקי, אך ביישום על חברות פחות מורכבות. לשיטת המחברים האלה מוליך מחסור ממושך בחברות שבטיות למצב שבו מצטמצים יתרונותיו של שיתוף פעולה, ובהתאם לכך נעלמים מוסדות חברתיים של שיתוף פעולה והדדיות. במצב הפוך של משאבים בשפע דומה מבחינת ההגיון דגם הקריסה של הארנר[313].

307 Johnson, Gregory J. (1978). Information Sources and the Development of Decision-Making Organizations, בתוך: *Social Archeology: Beyond Subsistence and Dating*, עורכים: Charles L. Redman, Mary Jane Berman, Edward V. Curtin, William T. Langhorne, Jr., Nina M. Versaggi, and Jeffrey C. Wansner, עמ' 87-112. Academic Press, New York, עמ' 98־99.

308 Adams, Robert McC. (1981). *Heartland of Cities*. Aldine, Chicago.

309 Culbert, T. Patrick (n.d.). The Collapse of Classic Maya Civilization. In *The Collapse of Ancient Civilizations*, edited by N. Yoffee and G. L. Cowgill. University of Arizona Press, Tucson (in press).

310 Blanton, Richard E. and Stephen A. Kowalewski (1981). Monte Alban and After in the Valley of Oaxaca. בתוך *Supplement to the Handbook of Middle American Indians*, כרך I: *Archaeology*, עורך Jeremy A. Sabloff, עמ' 94־116. University of Texas Press, Austin.

311 לא הובא פה.

312 Laughlin, Charles D., Jr. and Ivan A. Brady (1978). Introduction: Diaphysis and Change in Human Populations. בתוך *Extinction and Survival in Human Populations*, עורכים: Charles D. Laughlin, Jr. and Ivan A. Brady, עמ' 1־48. Columbia University Press, New York.

313 Harner, Michael J. (1970). Population Pressure and the Social

הערכה

היסטוריונים ומדעני חברה רבים אינם מאוהבים בהסברים כלכליים. אולם אפילו לטעמם של ספקנים כאלה ישנם היבטים למבנה ולהגיון (אם לא לתוכנם המלא) של ההסברים האלה שבזכותם הם טובים יותר מאלה שנסקרו לפניהם. הנה אחדים מההיבטים האלה:

1. מהדיון בכמה הסברים קודמים (כגון דילדול משאבים, אסונות, פולשים, תגובה בלתי־מספקת) עלה שקריסתן של חברות נבע ממאפיינים שלהן עצמן ולא רק של הסביבות שבהן התקיימו. נשאלה השאלה מדוע אין חברות מייצרות מענה מספיק לנסיבות? וויכוח סוער יכול להימשך בלי סוף על השאלה אם הפירושים הכלכלניים המסוימים נותנים הסבר מספיק לחולשות. אבל בדבר אחד הם מצטיינים שבגללו הם טובים יותר: הם מכירים בצורך לזהות גורמים פנימיים לחולשה, וגורמים כאלה הם מתיימרים לאתר.
2. בניגוד לכמה יסודות הסבר (כגון מלחמת מעמדות, אי־תפקוד חברתי, מיסתורין) מזהים ההסברים הכלכליים מנגנון סיבתי מוגדר או מאורע מסוים שגרם לשינוי.
3. בניגוד לכמה וכמה מהמחקרים שנסקרו מזהים ההסברים הכלכליים שרשרת סיבות מבוררת בין המנגנון הפועל ובין התוצאה שנצפתה בפועל. שוב, אפשר בוודאי להתווכח על תקפות השרשרות הסיבתיות לגבי המחקרים שנסקרו, אבל עצם הימצאות השרשרת הסיבתית מקנה להסברים הללו עדיפות הגיונית ומבנית.

כמובן יש למחקרים הכלכליים הללו חולשות משלהם. אין מהמחברים האלה אחד שניסה להכליל מעבר למקרה המסוים שעסק בו, אף על פי שנפתח לכך שדה אפשרויות נרחב. כשהאשים לוויס[314] משפט קדום דתי ולאומי בחוסר ההתפתחות בממלכה האוסמנית, הקורא מתאכזב מהעדר הסבר יותר טוב לעצם המקובעות

Evolution of Agriculturalists. *Southwestern Journal of Anthropology* 26: 67-86.

314 עמ' 122־123, 125־126.

האוסמנית בעניין הזה. הוא פשוט קבע שהאיסלאם לא אבה ללמוד מאחרים, ובזה אין משום קירוב ההבנה. מחקרו של אדאמס על הגברת העיבוד בארץ נהריים נותן תיאור נפלא של התהליכים שהובילו להתמוטטות, אך איננו מספק הסבר לניהול הכושל בידי המעמד השלט. ובידי לאטימור אין הצעה לסיבת עבודת היתר בסין מלבד צרכי המעמד השלט. יש לציין שחולשותיהם ההגיוניות של ההסברים האלה מופיעות בדיוק במקום שהמחברים נפרדים מתרחיש כלכלי.

סיכום ודיון

אפשר לסכם את הערכת הגישות השונות להסבר התמוטטות לאמור:

1. דילדול משאבים. להסתדר עם חוסר ודאות בהשגת משאבים הוא דבר שכל החברות המורכבות עוסקות בו, ואפשר שזה אחד הדברים שהם עושים טוב ביותר. במקום שאין הדבר כן צריך המחקר להתמקד במאפייניה של החברה שמונעים תגובה הולמת, ולא רק במאפייניו של המשאב המתדלדל.
2. משאבים חדשים. ליסוד הזה יש כח משיכה כלשהו לבעלי תורות שילוב, אך לא כן לבעלי תורות עימות. תועלתו ההסברית של היסוד הזה מוגבלת בעיקר לחברות פשוטות יותר.
3. אסונות. חברות מורכבות כרגיל מכינות תגובות לאסונות, והן חוות אותם כדבר שבשגרה מבלי להתמוטט. אם יש חברה שפוקד אותה אסון שאיננה יכולה לשאתו, אז במקרים רבים יהיו מאפייני החברה מעניינים יותר והסבר האסון יידחה הצידה.
4. מענה בלתי־מספיק לנסיבות. ההנחה הכלולה ביסוד הזה לגבי טבען של חברות מורכבות — שהן בעצם מהותן שבריריות, או קופאות על שמריהן, או בלתי מסוגלות לשנות כיוונן — פשוט בלתי־אפשרית. במקום שיש בחברה מורכבת תופעות כאלה, העניין טעון הסבר.
5. חברות מורכבות אחרות. מקרים ראשיים, כגון זה של רומא, לא ימצאו הסבר לנפילה לפי היסוד הזה. יותר שכיח הוא שעימותים בין מדינות מוליכים למחזורים של התפשטות והצטמקות מלהתמוטטות.
6. פולשים. מיגורה של מדינה שלטת בידי אחרת חלשה ממנה הוא מאורע הטעון הסבר ולא הסבר בעצמו. בממצאים הארכיאולוגיים קשה במקרים רבים להבחין בפולשים במקום שנטען שהם שיחקו תפקיד. קשה להבין מדוע יהרסו פראים ציוויליזציה אם גדאי היה בהתחלה לפלוש לשם.
7. סיכסוכים פנימיים \ סתירות \ ניהול כושל. היכולת לשלוט בכח עבודה ולהקצות משאבים מובנית והכרחית בחברות מורכבות. לא קל להסביר קריסה על ידי גורמים שהם כל כך חיוניים לשרידה, על כל פנים לא מבלי להעלות הרבה יותר שאלות משמקבלות מענה. ניהול כושל בידי המעמד השלט והתפארות הגדולים, במידה שאלה מזיקים לשרידת החברה, הם עצמם תופעות הטעונות הסבר. ניצול ומנהל גרוע הם תופעה רגילה, היבטים שגרתיים של חברות מורכבות, ואין בהם לבדם כדי להסביר דבר שקורה רק לעתים די רחוקות — התמוטטות. מרד איכרים הוא תופעה נדירה כשאין שכבות חברתיות אחרות שותפות למרידה, ומטרת מרידתם איננה בדרך כלל מיטוט החברה.
8. אי־תפקוד חברתי. ההסברים האלה אינם מציעים מקורות למתחים וגם לא מנגנונים סיבתיים שאפשר לעמוד על פרטיהם בדרך אוביקטיבית כלשהי.
9. מיסתורין. הסברים לקריסות המסתמכים על גורמים מיסטיים נעדרים כל קשר עם מדעיות. בעוכריהם ההישענות על הדימוי לגדילה ביולוגית, שיפוטים ערכיים, וההזדקקות לגורמים שאין בהם ממש.
10. השרשרות מקרית של מאורעות. היסוד הזה אינו מספק בסיס להכללה. אין הסבר מניחאת הדעת בהצבעה על סיבות מקריות שהזדמנו לחולל תוצאה שיכלה גם לא להגיע.
11. הסברים כלכליים. הללו עדיפים על השאר מבחינה מבנית והגיונית, על כל פנים על אלה שנוסחו עד עתה. הם מאתרים מאפיינים של חברות העושים אותן עלולות להתמוטט, הם מפרטים מנגנונים השולטים בהתרחשויות, והם מצביעים על שרשרות סיבות ומסובבים המקשרות בין המנגנונים השולטים ובין

התוצאה הנצפית. אמנם אין הסכמה כללית במדעי החברה וההיסטוריה, אבל יש בתרחישים כאלה תרופה לליקויים ההגיוניים של הגישות האחרות. דגמים כלכליים קיימים סובלים במקרים רבים מפשיטות בלתי שלמות להסברים פוליטיים וחברתיים, אך אין זה פגם מהותי הכרחי. החסרון העיקרי בהסברים הכלכליים לצרכינו כעת הוא שלא פותחה מהם מסגרת הסבר שתהיה ישימה בכלל העולם.

חוץ מההסברים המיסטיים, שבהם אין ערך מדעי כלל, אין אחד מיסודות ההסבר אחד שאין בו כלום. באמת היסוד הכלכלי מתקרב להצלחה — בהגיון שלו, אם לא בפרטים המדויקים — אך איננו מגיע ממש עד המטרה. מלבד ההסברים המיסטיים הגישות הללו אינן בהכרח שגויות או מוטעות. הן, כפי שהן מנוסחות כעת, פשוט בלתי מספקות. הן זקוקות להנחות שאי אפשר לקבלן בלי חקירה, ולעתים קרובות הן כושלות בהגיונן. אך הן גם מצביעות על משתנים ותהליכים השייכים לעניין. חברות באמת נפגשות עם מחסור במשאבים, תועלתו של מעמד אחד באמת מנוגדת לתועלת מעמד אחר, אסונות באמת מתרחשים, ופעמים הרבה התגובה לבעיות כאלה באמת אינה פותרת אותן. הסבר כולל לקריסה צריך להשכיל ולקחת ולשלב את מה שנכון ביסודות האלה. הוא צריך להעמיד מסגרת שבתוכה אפשר לכלול את יסודות ההסבר הללו כדי לתת מקום למה שיש בו ממש בכל אחד מהם. הסבר כללי צריך להעניק לכל אחד מהיסודות האלה יותר בהירות משיכלה להיות בו בעומדו לבדו.

אחר כך סוף סוף מבאר טיינטר מה לדעתו השורש והיסוד המשותף המסביר את תופעת קריסת החברות. כבר שנים הרבה לפניו הטעים לזלי הוייט[315] שעליית דרגה במורכבות נדחפת

[315] לזלי אלווין הוייט (Leslie Alvin White; 19 בינואר 1900 – 31 במרץ 1975)

[הוא היה אנתרופולוג אמריקאי בולט, מהזרם הנאו-אבולוציוני. הוא הקים את המחלקה לאנתרופולוגיה באוניברסיטת מישיגן שבאן ארבור, והיה הנשיא של ההתאחדות האמריקאית לאנתרופולוגיה (1964) <https://he.wikipedia.org/wiki/לזלי_וייט>], בספרו „מדע־הטבע של התרבות" (באנגלית): White, Leslie A. (1949). *The Science of Culture*. Farrar, Straus and Giroux, New York. הספר נמצא במרשתת בחינם <https://ia802705.us.archive.org/11/items/scienceofculture00whit/scienceofculture00whit.pdf>. טיינטר מציין לעמ' 363־393 שהם הפרק השלושה עשר: *אנרגיה והתפתחות התרבות*. עיקר הטיעון של הפרק כבר פורסם יותר מוקדם (1943) תחת אותה כותרת בכתב העת American Anthropologist, כרך 45, עמ' 335־356. בעמ' 364 מהספר כותב הוייט על מבנהו ותיפקודו של אירגון הדברים והתהליכים, אותה מערכת שאנחנו קוראים לה בשם תרבות:

תרבות היא מערכת מאורגנת ומשולבת. אבל אפשר להבחין בתת־מחלקות בתוך המערכת הזאת, או בהיבטים שלה. אנחנו לענייננו נבדיל בין שלוש תת־מערכות של תרבות, הן הטכנולוגית, הסוציולוגית והאידיאולוגית. המערכת הטכנולוגית מורכבת מהכלים החומריים, המיכאניים, הפיסיקאליים והכימיים, ביחד עם טכניקות השימוש בהם, אשר באמצעות כל אלה האדם בהיותו מין חיה מתבטא בתוך בית גידולו הטבעי. כאן אנחנו מוצאים את כלי הייצור, את אמצעי הקיום, את חומרי המחסה, את המכשירים לתקיפה ולהגנה. המערכת הסוציולוגית בנויה מיחסים בין בני אדם המתבטאים בדפוסי התנהגות, גם קבוצתיים וגם של היחידים. במחלקה הזאת אנחנו מוצאים מערכות חברתיות, מערכי קרבת דם, מערכות כלכליות, מוסריות, פוליטיות, צבאיות, כנסייתיות, תעסוקתיות ומקצועיות, מערכות לנופש ופנאי, ועוד אחרות. המערכת האידאולוגית מורכבת מרעיונות, אמונות, ידיעות, המתבטאות בדיבור מנוסח או בצורה אחרת המשתמשת בסמלים. מיתולוגיות [365] ותורות אלוהות, אגדות, ספרות, הגות, מדע, חכמה עממית וידע יומיומי כללי מרכיבים את המחלקה הזאת. שלוש המחלקות האלה ביחד מהוות את מערכת התרבות בכללותה. הן כמובן מחוברות ותלויות זו בזו: כל אחת מהן מגיבה למה שקורה באחרות ומושפעת מהן. ואולם השפעתם של יחסי הגומלין האלה איננה שוה לכל הכיוונים.

התפקידים שמשחקת כל אחת מתת־המערכות השונות בתהליך התרבות כמכלול אינם בשום אופן שווים. התפקיד הראשי משחקת המערכת הטכנולוגית. זה כמובן כפי שהיינו מצפים שזה יהיה; לא יתכן שיהיה לא ככה. האדם בהיותו מין חיה תלוי, ולפיכך תלויה התרבות כמכלול, באמצעים החומריים המכניים להסתגלות אל הסביבה הטבעית. האדם זקוק למזון. הוא טעון הגנה מפני איתני הטבע. והוא חייב להתגונן בפני אויביו. שלושת הדברים האלה הוא מוכרח לעשות כדי להמשיך לחיות, והתכליות האלה מושגות רק באמצעים טכנולוגיים. לפיכך המערכת הטכנולוגית היא גם הראשונית וגם הבסיסית בחשיבותה; כל חיי האדם ותרבותו בנויים ונשענים עליה.

מערכות חברתיות הן ממש משניות ומסייעות למערכות טכנולוגיות. למעשה אפשר להגדיר מערכת חברתית תיאור מציאותי כמאמץ מאורגן של בני אדם בשימוש במכשירי

הקיום, התקיפה וההגנה, והמיגון. מערכת חברתית היא פעולה של מערכת טכנולוגית. אניה, אומר צ׳יילד [Gordon Childe בספרו Man Makes Himself; במהדורה שבמרשתת <https://ia801300.us.archive.org/3/items/ManMakesHimself/ManMakesHimself.pdf> עמ׳ 13], „והכלים המשמשים לייצורה מסמלות מערכת כלכלית שלמה.״ [הביטוי „מסמלות״ שייך להקשר של צ׳יילד שהוייט לא טרח לבארו, עיין שם.] הטכנולוגיה היא המשתנה הבלתי־תליו והמערכת החברתית היא המשתנה התלוי בה. על כן מערכות חברתיות נקבעות ומעוצבות על ידי מערכות של טכנולוגיה; כמו שמשתנות אלה, כן בעקבותיהן הללו. „גרזן הארד שמחליף״ ... [את גרזן האבן], שוב דברי צ׳יילד [שם עמ׳ 14], „איננו רק מכשיר משוכלל הימנו, הוא גם דורש כתנאי מוקדם מבנה כלכלי וחברתי מורכב יותר.״

מערכות אידאולוגיות, או פילוסופיות, הן אירגונים של אמונות שבהן מוצא נסיון ההוויה האנושית את פשרו. אבל נסיון [366] ופשריו מותנים ביד רמה על ידי טכנולוגיות. לכל סוג של טכנולוגיה מתאים ושייך סוג של פילוסופיה. פשרה של מערכת נסיון הויה שבה מכת אגרוף היא תופעה מאפיינת ישקף בהכרח את מין ההויה הזה. לא יהיה זה בלתי הולם לדבר על פילוסופיה מסוג מכת אגרוף כמו שמדברים על טכנולוגיה ממין כזה. טכנולוגיה של רעיית בהמות, של גידול יבולים, של תעשיית מתכות, של בתי חרושת, או של צבא — כל אחת מהן תמצא ביטויה השייך לה בהגות. סוג אחד של טכנולוגיה מוצא ביטויו בפילוסופיה של עבודה לרוחן של חיות, אחרת בהבירת שמים או במכניקה קואנטית.

אבל נסיון הויית העולם החומרי מוחש ומתפרש לא רק במישור של ביטוי טכנולוגי; הוא מסתנן גם בעד המנסרה של מערכות חברתיות. לכן משתפות בפילוסופיות תכונותיהן ותופעותיהן של מערכות חברתיות, פוליטיות, כנסייתיות, כלכליות, צבאיות וכן הלאה.

אנחנו רשאים לראות מערכת תרבותית כמערך של שלושה רבדים אופקיים: הרובד הטכנולוגי בתחתית, הפילוסופי למעלה, ובאמצע ביניהם הרובד הסוציולוגי. המיקום האנכי מבטא תפקידו של כל אחד בתהליך התרבות. המערכת הטכנולוגית היא הבסיסית והראשונית. מערכות חברתיות הן פעולות נגזרות של טכנולוגיות; ופילוסופיות מבטאות כוחות טכנולוגיים ומשקפות מערכות חברתיות. לפיכך הגורם הטכנולוגי קובע את המערכת התרבותית בכללותה. הוא קובע־מכריח צורתן של מערכות חברתיות. אין זה אומר, כמובן, שמערכות חברתיות אינן מעצבות את אופן פעולתן של טכנולוגיות, או שלפילוסופיות אין השפעה על מערכות חברתיות וטכנולוגיות. הדבר קורה בהחלט. אבל לעצב אופן פעולה הוא עניין אחד; לקבוע בהכרח, עניין אחר לגמרי.

מעתה יש בידנו מפתח להבנת צמיחתה והתפתחותה של תרבות: שמו טכנולוגיה. אדם הוא גוף חומרי; המין האנושי — מערכת חומרית. כוכב הלכת ארץ הוא גוף חומרי; היקום — מערכת חומרית. טכנולוגיה [367] היא האמצעים המכניים לביטוי שתי המערכות החומריות האלה, האדם והיקום. אבל המערכות האלה דינמיות, לא סטטיות; במה שקורה מעורבת גם אנרגיה, לא רק חומר. אפשר לתאר הכל — היקום, האדם, התרבות — במונחים של חומר ואנרגיה.

חוק התרמודינמיקה השני אומר לנו שהיקום בכללותו מתפורר מבחינה מבנית ומתדרדר מבחינה דינמית: החומר הולך ונעשה פחות מאורגן והאנרגיה מפוזרת בפריסה יותר אחידה. אך בפינה אחת זעירה של היקום, הלוא היא: מערכות חומריות חיות, מהופך הכיוון של תהליך היקום: חומר הולך ונעשה מאורגן אירגון משוכלל יותר ואנרגיה נעשית מרוכזת יותר. חיים הם תהליך של בניה. אבל כדי להתקדם בכיוון הפוך מזרם היקום צריכים אורגניזמים ביולוגיים למשוך אנרגיה הפנויה להימשך ממערכות שאינן חיות, ללכוד אותה ולהעבידה בקיום תהליך החיים. כל חיים הם מאבק על אנרגיה פנויה. ההתפתחות הביולוגית היא פשוט ביטוי לתהליך התרמודינמי שנע בכיוון המנוגד לזה שנקבע בעבור היקום בכללותו על ידי החוק השני. היא תנועה לעבר מאורגנות גדולה יותר, לעבר יותר פירוט ייחודיות של מבנה, התמחות מתייחדת יתור של פעולה, רמות גבוהות יותר של שילוביות, וריכוזיות גדולה יותר של אנרגיה.

מנקודת ראות זואולוגית אין התרבות אלא אמצעי להמשכת תהליך חייו של מין אחד מסוים, הוא האדם הנבון. היא מנגנון לספק לאדם קיומו, מיגונו, התקפיותו והגנתו, תיקון חברתו, הסתגלות ליקום, ובילוי הפנאי. אבל כדי לשרת צרכיו אלה של האדם דרושה אנרגיה. לפיכך נעשית זאת פעולתה הראשית של התרבות לרתום אנרגיה ולשלוט עליה כדי שתעבוד בשרות האדם. בזאת ניצבת מולנו התרבות כמערכת משוכללת מכנית ותרמודינמית. באמצעות מכשירים טכנולוגיים נרתמת אנרגיה ומושמת על עבודתה. מערכות חברתיות ופילוסופיות גם נלוות אל התהליך הטכנולוגי הזה וגם מבטאות אותו. לפיכך תיפקודה של תרבות כמכלול מבוסס על ונקבע על ידי [368] כמות האנרגיה שנרתמת בה והאופן שבו היא מועבדת.

ואולם „האופן שבו היא מועבדת״ מכניס לדיון גורם נוסף מלבד אנרגיה. לאנרגיה לבדה מצד עצמה אין משמעות. כדי שתשחק תפקיד משמעותי במערכות תרבותיות צריכה אנרגיה להיות רתומה, מכוונת ונשלטת. זה מושג כמובן על ידי אמצעים טכנולוגיים, באמצעות כלים מסוג זה או אחר. אמצעים טכנולוגיים לא כולם יעילים באותה מידה; יש ביניהם טובים יותר מאחרים. כמות המזון, המלבושים או טובין אחרים המיוצרים בכילוי כמות נתונה של אנרגיה תהיה יחסית ליעילות האמצעים הטכנולוגיים שבהם האנרגיה מועבדת, אם שאר הגורמים נשארים שווים.

אנחנו רשאים אפוא להבחין בשלושה גורמים בכל מצב תרבותי או מערכת תרבותית: (1) כמות האנרגיה לראש הנרתמת בכל שנה; (2) יעילות האמצעים הטכנולוגיים שבהם האנרגיה נרתמת ומועבדת; ו־(3) הכמות המופקת של טובין ושרותים לטובת צרכי האדם. בהנחה שהגורם של בית הגידול הוא נתון קבוע, תיקבע דרגת ההתפתחות התרבותית הנמדדת במונחי כמות הטובין והשרותים לטובת צרכי האדם המופקת לכל ראש על ידי כמות

ומותנית בעליית דרגה בצריכת אנרגיה.

האנרגיה הנרתמת לכל ראש ועל ידי יעילות האמצעים הטכנולוגיים שבהם היא מושמת על העבודה. בקיצור וביובש אפשר לבטא את זה בנוסחה C □ E x T, כאשר C מייצג את דרגת ההתפתחות התרבותית, E את כמות האנרגיה לראש בשנה, ו־T טיבם או יעילותם של הכלים המשמשים בהוצאת האנרגיה. כעת אנחנו יכולים לנסח את החוק היסודי של ההתפתחות התרבותית: כאשר יתר הגורמים נשארים קבועים, תרבות מתפתחת כאשר גדלה כמות האנרגיה לראש הנרתמת בשנה או כאשר מוגברת יעילות האמצעים המכשיריים של שימת [369] האנרגיה על עבודתה. שני הגורמים יכולים כמובן לגדול בבת אחת. אנחנו יכולים מעתה לשרטט את תולדות ההתפתחות התרבותית מנקודת הראות הזאת.

אם תרבות היא מנגנון לרתימת אנרגיה, היא צריכה למצוא את האנרגיה הזאת במקום כלשהו; היא צריכה לשים ידה על כחות טבע בצורה כלשהי או אחרת כדי להעביד אותם בשרות צרכי האדם. המקור הראשון לאנרגיה שנוצל על ידי המערכות התרבותיות הקדומות ביותר היתה כמובן האנרגיה של האורגניזם האנושי עצמו. התרבויות הקדומות ביותר הופעלו על ידי אנרגיה אנושית ועל ידי מקור זה וצורה זו בלבד. כמות הכוח שיכול איש מבוגר ממוצע להפיק היא קטנה, בערך עשירית מכח־סוס אחד. אם לוקחים בחשבון נשים וילדים, חולים, זקנים וחלשים, אפשר לשער את משאבי הכח הממוצעים של המערכות התרבותיות הקדומות ביותר — בערך $^{1}/_{20}$ כח־סוס לראש.

הואיל ודרגת ההתפתחות התרבותית — כמות הטובין והשרותים לטובת צרכי האדם המופקת לראש — עומדת ביחס ישיר לכמות האנרגיה הנרתמת ומועבדת לראש בשנה, אם יתר הגורמים נשארים קבועים, היו אותן תרבויות קדומות ביותר של האנושות, בהיותן תלויות במשאבי האנרגיה הדלים של גוף האדם, פשוטות, דלות וגסות, כפי שאכן היו מוכרחות להיות. שום מערכת תרבותית המופעלת אך ורק באנרגיית אדם אינה יכולה להרחיק לכת בהתפתחותה. התקדמות כלשהי אפשר כמובן להשיג על ידי הגדלת יעילות האמצעים הטכנולוגיים להעבדת אנרגיה, אבל יש גבול למידת ההתקדמות התרבותית על הבסיס הזה. אנחנו יכולים לצייר תמונה מציאותית של התפתחות תרבותית בתוך מגבלות משאבי האנרגיה האנושיים אם נסתכל בתרבויות בנות ימינו כגון אלה של אנשי טסמניה, ארץ האש או איי אנדמן; או בתרבויות האירופיות של עידן האבן המאוחר.

כדי שהתרבות תתקדם מעבר לגבולות של יעילות טכנולוגית מרבית ומשאבי האנרגיה של הגוף האנושי, היא חייבת להמציא דרכים חדשות לרתום כמויות נוספות של אנרגיה על ידי שאיבת משאבים טבעיים בצורה חדשה כלשהי. בכמה מערכות תרבותיות מלפני הכתב נוצלו אש, רוח או מים [370] כמקור לאנרגיה, אך רק לעתים נדירות ובמידה מאד לא משמעותית. כיבוש האש היה הישג תרבותי קדום מאד, אך רק משהומצא מנוע קיטור ראוי לשמו נעשתה אש חשובה כצורה של אנרגיה להנעה. אש היתה חשובה בתרבויות קדומות כמבשלת, כמספקת חום, כמרתיעה חיות פרא, וכסמל, אך לא כצורה של אנרגיה מכאנית. בתרבויות מתקדמות יותר היתה אש חשובה או חיונית באומנויות הקדרות ועיבוד המתכות, אך גם כאן אינה מתפקדת ככוח מניע: זאת אומרת, איננו יכולים להעריך אש מול כח שריר או להחליף ביניהם בכל ההקשרים האלה. אבל יש הקשר אחד שבו מתפקדת אש ככח־עבודה בכמה תרבויות קמאיות: בחציבת חלל בגזעי עצים ליצירת סירות. כאן מוחלף כח שרירים באש. ואולי יש עוד שימושים דומים אחדים באש. אבל בסך הכל, לפני המצאת מנוע הקיטור בעידן החדש עשו מערכות תרבותיות מעט מאד שימוש באש כצורה וכמקור של אנרגיה שאפשר היה להחליף בה כח שרירים אנושי.

עמים קמאיים יכלו להשיט מטענים במורד נהר זורם, אבל עד המצאת גלגל המים מעט לפני האפס הנוצרי לא היתה דרך אחרת להשתמש במים נעים כמקור אנרגיה לבניית תרבות. רוח לא שימשה כמקור אנרגיה עד לזמנים אחרונים למדי ומעולם לא היתה מקור כח חשוב.

אנחנו רואים אפוא שאש, מים ורוח נוצלו כמקורות אנרגיה רק במידה מוגבלת ובלתי משמעותית מאד במשך מאות אלפי השנים הראשונות של היסטוריה תרבותית. אבל עדיין יש מקור אחר לאנרגיה שהיה בהישג ידו של האדם הקמאי, ובסופו של דבר אנחנו מוצאים את מערכותיו התרבותיות רותמות אותו: האנרגיה של צמחים ובעלי חיים.

צמחים הם כמובן צורות וגדלים של אנרגיה. אנרגיה מהשמש נלכדת על ידי תהליך הפוטוסינתיזה ונאגרת בצורת רקמה צמחית. כל חיים של בעלי חיים תלויים [371] בסופו של דבר באנרגיית השמש האגורה בצמחים. לכן כל החיים תלויים בפוטוסינתיזה.

בני האדם הראשונים התקיימו על צמחים ובעלי חיים, כמו שכמובן עשו לפניהם אבותיהם שעדיין לא היו בני אדם. מערכות התרבות הראשונות פיתחו טכניקות של ציד, דיג, לכידה במלכודות, ליקוט, איסוף, וכוליה, כאמצעים לניצול משאבי הצמחים ובעלי החיים של הטבע. אך לקחת משאבים טבעיים הוא עניין אחד; לרתום אותם ולשלוט עליהם הוא דבר שונה מאד.

אחרי בערך 985000 שנה של התפתחות תרבותית הוכנסו צמחים מסוימים למשטר של ביות ותירבות, ומינים שונים של בעלי חיים הוכפפו לשליטה על ידי ביות. משאבי האנרגיה לבניית תרבות הוגדלו מאד כתוצאה מתוספת השליטה הזאת על כחות הטבע. תנובת מזון מהצומח ושאר חומרים צמחיים מועילים לכל יחידה של עבודת אדם הוגדלה מאד כשהוחל בגידול צמחי תרבות במקום ליקוט מהבר. זנים משופרים פותחו ברבייה בררנית. גידול בתרבות, דישון והשקיה שימשו להגדלת התנובה לכל יחידה של אנרגיה אנושית, או עבודה. בין הצמחים שהוכנסו לתרבות הדגנים נמצאו חשובים במיוחד. טיילור [https://he.wikipedia.org/wiki/אדוארד_טיילור] כינה אותם „הכח המניע הגדול של הציוויליזציה". כל הציוויליזציות הגדולות של העידן העתיק הובאו לעולם על ידי גידול דגנים בתרבות; מעולם לא הושגה תרבות גדולה בלי תלות בדגנים.

חברות ואירגונים מדיניים של בני אדם, כמו כל ביות בעלי חיים גם הוא הגדיל את משאבי האנרגיה לבניית תרבות כתוצאה מהגדלת השליטה בצורות האנרגיה האלה. תנובתן במזון ושאר מוצרי בעלי חיים מועילים לכל יחידת עבודת אדם הוגדלה מאד על ידי החלפת הציד בביות. בכלכלת ציד היה צריך להרוג את בעלי החיים לפני שהיה אפשר להשתמש בהם, ואחרי שהם נצרכו היה צריך למצוא אחרים ולהרוג אותם. באמצעות הביות יכול היה עם להתקיים על עדריו מבלי להקטין בכלל את מספריהם; אפשר היה אפילו להגדילם. כמו צמחים כן גם בעלי חיים שופרו [372] ברבייה בררנית, ובנוסף לאספקת חלב, בשר, צמר ועורות היה אפשר להשתמש בכמה מהמינים ככח מניע, בין כדי לשאת משאות ובין למשוך מחרשות או כלי רכב. בכך הגדיל ביות בעלי חיים בהרבה את כמות האנרגיה תחת שליטה תרבותית וזמינה לבניית תרבות.

על כן צריך היה לצפות להתקדמות גדולה בהתפתחות התרבותית כתוצאה מהגידול הגדול בכמות האנרגיה לראש שנרתמה ונשלטה בכל שנה באמצעות אומנויות החקלאות והמרעה. וזה בדיוק מה שהתרחש. הממצא הארכיאולוגי מתאים לגמרי לתיאוריה שלנו בנקודה זו. בתוך אלפים מעטים של שנים אחרי תחילת השימוש באומנויות הביות והגידול בתרבות מהרו להתהוות הציוויליזציות הגדולות של ימי קדם, במצרים, בארץ נהריים, בהודו, בסין, ובעולם החדש במקסיקו, באמריקה התיכונה וברמות האנדים. אחרי מאות אלפי שנים של התפתחות יחסית איטית ודלה בעידני האבן העתיקים פתאום זינקה התרבות קדימה תחת הדחף של משאבי אנרגיה מוגדלים שהושגו בגידול מבוקר של צמחים ובעלי חיים. כרכים גדולים, אומות ואימפריות תפסו מקומם של כפרים, שבטים ובריתות כתוצאה מהמהפכה החקלאית. התקדמות מהירה נעשתה, במיוחד בעולם הישן, בכל האמנויות — בתחומי התעשיה, היופי והשכל. מיזמי הנדסה גדולים ניזומו ובוצעו; בניינים אדריכליים ענקיים הוקמו. אומנויות הקדרות, האריגים ועיבוד המתכות התרחבו ושיגשגו. פותחו חכמת הכוכבים, הכתיבה והחשבון וההנדסה. התחלות נעשו במדע מושכל של רפואה. יצירות אמנות מרשימות נעשו, בתבליט, בפיסול, ואפילו בציור. התפתחות והתקדמות אירעו בכל היבטי התרבות.

אולם התרבות לא התקדמה ברציפות ועד בלי סוף כתוצאה ממשאבי האנרגיה המוגדלים שהושגו בטכניקות של עבודת האדמה וטיפוח מקנה. אחרי תקופה של גידול מהיר התמתנה העקומה העולה של ההתקדמות לרמה. פסגות ההתפתחות התרבותית במצרים, בארץ [373] נהריים, בהודו ובסין הושגו עד שנת אלף לפני אפס, בכמה מקרים די הרבה מוקדם יותר, ומאותו זמן עד התחלת עידן הדלק בערך ב־1800 לא עברה שום תרבות בעולם הישן באופן עמוק וכולל את הרמות הגבוהות ביותר שהושגו בעידן הברונזה. אין זה אומר, כמובן, שלא היתה שום התקדמות בכלל ממינוס אלף עד פלוס 1789.

היו חידושים פה ושם והרבה שיכלולים של מאפיינים שכבר היו קיימים. אבל בהסתכלות על תרבויות בכללותן ובמדידתן באמות מידה כגון גודלה של היחידה המדינית, גודל הכרך, גודל הבניינים האדריכליים והמפעלים ההנדסיים, צפיפות האוכלוסיה, ייצור עושר וצבירתו, וכן הלאה, היו תרבויותיה של אירופה בין התפוררות האימפריה ובין עליית עידן כח הדלק בדרך כלל נחותות בהשוואה לאלה של הציוויליזציות המזרחיות העתיקות. [אמר המעתיק אינני מקבל אחריות על סלט התאריכים. טוב שאיננו חיוני לעצם הטיעון.] הסיבה מדוע תרבויות לא המשיכו בלי גבול להתקדם תחת דחף טכנולוגיה של גידולי שדה ובהמות היא עניין שנעסוק בו כעת.

ובכן דומה שהתרבות התפתחה בערך כל כמה שיכלה להתפתח על בסיס חקלאות חי וצומח לפני האפס הנוצרי, לפחות בעולם הישן; העולם החדש פיגר במקצת. וסביר להניח שהתרבות לא היתה מתעלה לעולם מעבר לפסגות שכבר הושגו עד אז אילולא הומצאה דרך כלשהי לרתום כמויות נוספות של אנרגיה לראש בשנה על ידי שאיבת כחות הטבע בצורה חדשה. אך דרך נמצאה לעשות את זה: אנרגיה בצורת פחם, ומאוחר יותר נפט וגז, נרתמה באמצעות קיטור ומנועי שריפה פנימית.

בכריה מהמרבצים האדירים של פחם, נפט וגז טבעי במהרה התקבל גידול עצום של כמות האנרגיה הזמינה לבניית תרבות. תוצאות מהפכת הדלקים היו באופן כללי דומות למדי לאלה של המהפכה החקלאית: עליה במספרי האוכלוסין, יחידות מדיניות גדולות יותר, כרכים יותר גדולים, צבירה של עושר, התפתחות מהירה של האומנויות [374] והמדעים, בקיצור, קידום מואץ ונרחב של התרבות בכללותה.

אבל שוב, אחרי עליה מהירה מאד, עקומת ההתפתחות התרבותית החלה מראה כמה סימנים של השתטחות ברמה. אין רצוננו לטעון שהתרבות כבר הלכה כל כמה שיכלה ללכת על בסיס דלקים, כי אין אנחנו מאמינים שכך היה; אנחנו רק מאמינים שאנחנו יכולים לגלות סימנים של האטה בהתקדמות. אך לפני שהשאלה עד כמה יכלה ההתפתחות התרבותית להתקדם על בסיס דלקים-חקלאות-מקנה-שריר־אדם יכלה להיעשות משהו דומה לנושא לדאגה דחופה, אירע מאורע טכנולוגי בעל משמעות עצומה: נרתמו משאבי האנרגיה של גרעיני אטומים. בפעם הראשונה בתולדות התרבות נרתמה אנרגיה בצורה שלא נבעה מהשמש. התקדמות תרבותית עד כה לא חוללה על ידי השימוש בצורה חדשה זו של אנרגיה כמקור לכח מניע בתעשיה. ולפני שהיא תיעשה משמעותית מבחינה זו יהיה צורך לעיין בשאלה גורלית אחרת ולתת לה מענה, הלוא היא התוצאות של השימוש באנרגיה אטומית במלחמה.

אנחנו מתחקים אפוא על נתיב התפתחות התרבות מרמות של קופי אדם עד לזמן ההווה כתוצאה מגדילות תקופתיות בכמות האנרגיה לכל ראש הנרתמת בכל שנה שנגרמות על ידי שאיבה ממקורות כח חדשים. ואולם מעורב בתהליך גורם טכנולוגי אחר שהזכרנוהו עד כה רק בדרך אגב; עלינו כעת לעיין בו יותר, הלוא הוא תפקידם של כלים בתהליך התרבות.

אנרגיה כמובן לא נוצרת ולא מתאיינת, לפחות לא בתוך מערכות תרבותיות; היא רק מותמרת. היא נרתמת והיא

המערכות החיות, מתקיימות על ידי זרימה בלתי מועבדת או מוצאת. אך לשם כך דרושים כלים ומכונות. כמות האנרגיה הנרתמת יכולה להיות תלויה, וכמות הטובין לטובת צרכי האדם המיוצרת לכל יחידת אנרגיה אכן תלויה ביעילות הכלים המשמשים לדבר. עד עכשיו התיחסנו לגורם הכלים כאל נתון קבוע ובחנו מה קורה כשמשתנה גורם האנרגיה. מעתה נחזיק את גורם האנרגיה כנתון קבוע ונצפה מה יעשה שינוי בגורם הכלים. תתקבל אז ההכללה הבאה: דרגת [375] ההתפתחות התרבותית משתנה ביחס ישיר ליעילות הכלים שמשתמשים בהם כאשר יתר הגורמים נשארים קבועים. אם, למשל, עוסק אדם בחטיבת עצים, תשתנה הכמות הנחטבת לכל יחידת אנרגיה מוצאת בהתאם ליעילות הגרזן; הכמות תגדל עם שיפור הגרזנים למן עידן האבן העתיק, בעידני האבן החדש, הברונזה והברזל עד מיטב הגרזן משגשוגת פלדה בימינו אנו. וכן הוא הדבר עם מכשירים אחרים כגון מסורים, נולים, מחרשות, רתמות בהמות, רכב גלגלי, סירות, ועוד ועוד. מכאן שהתקדמות תרבותית מושגת על ידי שיפור הכלים כמו גם על ידי הגדלות כמות האנרגיה הנרתמת.

אך יעילותו של כלי אי אפשר להגדיל עד אין סוף; ישנה נקודה שממנה והלאה שיפור של כל כלי נתון איננו אפשרי. משוט של דוגית יכול להיות ארוך מדי או קצר מדי, צר מדי או רחב מדי, כבד מדי או קל מדי, וכן על זה הדרך. אנחנו רשאים אפוא לשוות נגד עינינו משוט־דוגית בגודל ובצורה שכל שינוי באחד מהם רק יגרע מיעילותו. בדומה לזה, אנחנו יכולים לשפר קשתות, חצים, מעדרים, מחרשות, מסורים וכל השאר, אך לא מעבר לנקודה מסוימת. מושלמות כעניין מעשי מושגת או ממש או בקירוב קרוב ממש. שום שיפור משמעותי לא נעשה בכינורות זה עשרות שנים. קטר הקיטור כנראה הגיע קרוב לגבולות גודלו ומהירותו. בוודאי אפשר להוסיף ולשפר עוד במשך זמן מה על ידי שימוש בחומרים חדשים או בסגסוגות חדשות ועל ידי יישום עקרונות מכניים חדשים. אך עם כל זה שיפורים של כל כלי או כל מכונה מתקרב מאד, אם לא ממש מגיע, לגבול. איננו יכולים לצפות לקטרים או לאניות באורך מיל: כאלו היו נשברים תחת משקלם שלהם עצמם.

מוצאים על כן בתהליך התרבות שהתקדמות והתפתחות מושפעות משיפורים של האמצעים המכניים שבהם נרתמת אנרגיה ומועבדת ממש כמו על ידי הגדלת כמות האנרגיה שמנוצלת לשימוש. אבל אין פירוש הדבר שגורמי הכלים והאנרגיה שקולים ובעלי אותה משמעות. גורם האנרגיה הוא הראשוני והבסיסי; הוא [376] המניע הראשון, הפעיל הפועל. כלים אינם אלא האמצעים המשרתים את הכוח הזה. גורם האנרגיה עשוי להיות מוגדל בלי הגבלה; יעילותו של הכלי רק בתוך מגבלות. עם כמות נתונה של אנרגיה יכולה ההתפתחות התרבותית להתקדם רק עד כך וכך: עד גבולות יעילות הכלים. משהושגו הגבולות האלה, שום הגדלת יעילות נוספת לא תוכל לפצות על העדר גידול כמות האנרגיה הנרתמת. ואילו הגדלות כמות האנרגיה הנרתמת מחוללות התקדמות טכנולוגית לאורך כל הדרך, בהמצאת כלים חדשים ובשיפור כלים ישנים ככל שאפשרי שיפור נוסף. אנחנו רואים אפוא שגורם הכלים כל כמה שיהיה חשוב הוא רק משני לגורם הראשי והיסודי של האנרגיה. ומאחר שהגדלות אנרגיה מולידות ומטפחות שיפור כלים, אפשר לומר שאנרגיה היא הדבר שבסופו של דבר נושא את תהליך התרבות קדימה ולמעלה. לפיכך שריר וקיים ההיגד הכללי שבהינתן הגורם הסביבתי כקבוע עומדת דרגת ההתפתחות התרבותית ביחס ישיר לכמות האנרגיה לראש הנרתמת בכל שנה, ויש ללמוד ממנו.

נפנה עתה לעיון במערכות חברתיות בתהליך ההתפתחות התרבותית. מערכת חברתית קשורה, כפי שראינו שהיא בהכרח, בקשר הדוק למערכת הטכנולוגית שעליה היא מושתתת. אם יש עם של ציידים נוודים — כלומר הם משתמשים במכשירים טכנולוגיים מסוימים בדרכים מסוימות כדי להשיג מזון, פרוות, עורות, ושאר חומרים משרתי צרכי אדם — אז יהיה להם סוג אחד של מערכת חברתית. אם הם מנהלים חיים מיושבים, ניזונים משוניות צדפות מיושבות בצפיפות, או שהם אנשי מקנה או חקלאים אינטנסיביים, או יורדי ים סוחרים, או תעשיינים, או כל מה שיהיו, אז יהיו להם סוגים אחרים של מערכות חברתיות. התהליך של התקפיות ומגננה צבאיות והאמצעים הטכנולוגיים שבהם הן מבוצעות פועל גם כן כגורם הקובע את האירגון החברתי, ולפעמים כגורם חזק מאד. רואים אפוא שהמערכת החברתית של עם נקבעת בחשבון אחרון על ידי השימוש באמצעים הטכנולוגיים של הקיום ושל התקפה והגנה. אותם מוסדות חברתיים שאינם קשורים [377] במישרין לטכנולוגיה מקושרים בעקיפין; הם משרתים לתיאום בין הפלחים השונים בחברה ולשילובם למכלול שלם אחד.

מערכותיהם החברתיות של עמים קמאיים שונים שוני עצום בפרטיהן, מפני שהנסיבות הייחודיות של בית הגידול הטבעי ושל הטכנולוגיה שונות. אבל כל המערכות החברתיות המושתתות על כח שריר אנושי (כלומר במצב שלפני הרעיה ועבודת האדמה) משתייכות לסוג אחד משותף. הן כולן יחסית קטנות ונראה בהן שיעור מזערי של שונות מבנית ושל התמחות בתפקידים. אין מוצאים חברות מפותחות ברמה משוכללת על היסוד הקמאי של טכנולוגיה שהכח המניע אותה הוא שריר אדם לבדו.

חברות הרועים והשותלים בשלבים המוקדמים של ההתפתחויות הטכנולוגיות האלה גם הן מערכות יחסית פשוטות ובלתי מפורטות. למעשה אפשר לאפיין את כל המערכות החברתיות של האדם עד לנקודה מסוימת בהתפתחות של טכנולוגיית משק־החקלאות־עם־בהמות כחברה קמאית: שבטים הבנויים על קשרי דם, גישה חופשית לכול למשאבי הטבע, יחסית מעט שונות חברתית והתמחות, ודרגה גבוהה של שוויון חברתי. אך כאשר הושגה נקודה מסוימת בהתפתחות החקלאות התרחש שינוי עמוק במערכות החברתיות. זה היה ההיבט החברתי של המהפכה החקלאית. הבו נתחקה על מהלך המהפכה החברתית הזאת לפחות בקווים עיקריים.

עבודת האדמה וגידול מקנה הם אמצעים לייצור יותר מזון ושאר חומרים מועילים לכל יחידת עבודת אדם משאפשר

פוסקת של אנרגיה. למן היחידה המשפחתית הפשוטה להשיג בציד, בדיג או בליקוט. כאשר גידול צמחים משולב עם גידול בהמות כמובן גדולים יותר משאבי האנרגיה לצורך בניית תרבות משהיו כשרק נשתלו צמחים. עדרי מקנה לא רק מספקים בשר, חלב, צמר או עורות, אלא אפשר להשתמש בכח שריריהם לשאת משאות, למשוך מחרשות ועגלות, ועוד. כל הציויליזציות הגדולות של העולם הישן צמחו על בסיס עבודת אדמה עם גידול מקנה. אך מאחר שגידול [378] דגנים הוא הגורם היסודי בטכנולוגיה החדשה של גידול צמחים ובהמות, אנחנו רשאים לדבר לשם הקיצור על „התוצאות החברתיות של טכנולוגיה חקלאית מתפתחת".

ככל שהתפתחו והבשילו האומנויות החקלאיות, ככל ששופרו צמחים ברביה בררנית, ככל שהונהגו ושוכללו טכניקות חדשות של שתילה וטיפוח, השקיה, ניקוז, מחזור גידולים, דישון, וכן הלאה, גדלה כמות המזון המיוצר. ככל שהוגדלה אספקת המזון גדלה האוכלוסיה. שבטים קטנים גדלו והיו לשבטים גדולים ואלה היו לאומות ולאימפריות; כפרים גדלו והיו לערים וערים לכרכים.

לא רק יותר מזון יוצר בטכניקות חקלאיות מבציד, בדיג ובלקיטה, אלא יותר מזון לכל נפש, יותר לכל יחידה של עבודת אדם שנעשה בה שימוש. וככל שהתפתחו האומנויות החקלאיות כן עלה פריון העבודה האנושית בשטח הזה. בהדרגה נוצר מצב שבו יכול חלק מהאוכלוסיה לייצר די מזון לכל האוכלוסיה. מזה יצא שהתאפשר להפנות חלק מהאוכלוסיה מהחקלאות לאפיקים אחרים, כגון האומניות המועילות והיפות. ככל שהתפתחה הטכנולוגיה החקלאית התאפשר למשוך יותר ויותר מהאוכלוסיה מהשדות ולהעבידם בתפקידים ועיסוקים אחרים. בזאת החלה החברה מתחלקת על קוי הפרדה בין עיסוקים שונים, מתגוונת במבנה ומתמקצעת בתיפקודיה. דבר זה הוביל להתפתחויות חברתיות נוספות, כאשר נראה מיד.

לגידול האוכלוסיה מצד עצמו היו תוצאות חשובות גם בכיוון אחר. שבטים ומשפחות היו מאורגנים על יסוד קשרי קרבת דם; יחסים חברתיים היו נהוגים במידה רבה בצורה זו. המנגנון הזה פעל היטב כל זמן שהיחידות החברתיות היו יחסית קטנות; משפחה או שבט יכלו להיות יעילים כמנגנון של אירגון חברתי ויחסים פנים־חברתיים כל זמן שחבריהם לא מנו מספר מוגזם, כל זמן שיחסים חברתיים יכלו להיות אישיים. אך משגדלו יחידות המשפחה והשבט תחת לחץ טכנולוגיה חקלאית מתפתחת ואספקת מזון גדלה והולכת למספרים ענקיים, הם נטו להתפורר מכח [379] משקלם שלהם עצמם. לפיכך נטתה החברה הקמאית להתפורר כתוצאה מגדילת מספריה לבדה. נדרש אפוא סוג חדש של אירגון חברתי כדי למנוע תוהו ובוהו. האירגון החדש הזה נמצא בדמות המדינה. זאת היתה תוצאה אחרת של המהפכה החקלאית.

הטכנולוגיה החקלאית המתפתחת חוללה שינוי עמוק גם באירגון הכלכלי. בחברה השבטית התרחשו הייצור, החלפת הטובין וצריכת העושר על בסיס אישי ושל קרבת דם; האירגון הכלכלי היה בעצם מזוהה עם מערכת קרבת הדם. הסוג הזה של אירגון חברתי פעל היטב בחברה קטנה בעלת חלוקת עבודה מזערית ומעט שוני חברתי מבני בהתאם לקווי הפרדה בין עיסוקים. אך משהחברה נעשתה מפולחת במידה רבה כתוצאה מעליית פריון העבודה בחקלאות, היה צורך בסוג חדש של מערכת חברתית; צריך היה להמציא אופן של עיצוב יחסים כלכליים בין המעמדות. הדבר אפשרי או בשיטה הפאודאלית או בשיטת השוק והכסף. אך בכל מקרה הנה לנו מערכת שבה מהווים יחסים של בעלות וקניין את היסוד ליחסים חברתיים, ולא ההיפך כפי שהיה בחברה השבטית של קשרי קרבת הדם.

ברמות תרבותיות שבהם עדיין לא היה נהוג כתב היו כמובן עימותים אלימים בין קבוצות שבטיות. תחרות על שטחי ציד ודיג מועדפים או על משאבי טבע אחרים, נקמה על פגיעות ממשיות או מדומות (כגון בכשפים), הובילו לכמות מסוימת של חיכוך בין השבטים. אלא שהגורמים למלחמות ממושכות ושיטתיות ובקנה מידה גדול היו חסרים. אולם הללו סופקו כתוצאה מהמהפכה החקלאית. דרגה גבוהה של התפתחות באומנויות החקלאיות, המתכתיות, הקדריות ואחרות הביאה לייצורן ולצבירתן של כמויות עצומות של עושר. רכושה של אומה עשירה ביחד עם המשאבים הטבעיים והאנושיים שאיפשרו את העושר היו בבחינת פרס שמן לכל עם שהיה מצליח לכבוש אותם. מלחמה נעשתה לעיסוק רווחי. כך אנחנו מוצאים במיוחד בארץ נהריים מצב עניינים של מלחמה מתמדת: אומות [380] מתחרות זו בזו על עמקי נהרות שמנים ופוריים, על אוצרות ארמון ומקדש, כאשר אומה כובשת ושוללת אומה, אימפריות חדשות קמות על חרבות הישנות. תוצאותיה החברתיות של לחימה שיטתית ותמידית משמעותיות: היווצרות מעמד צבאי מקצועי המסוגל להיות בשיתוף פעולה עם מנהיגים פוליטיים ולפעמים אפילו בכחות עצמו למעצמה פוליטית רבת כוח; השפלת העמים של מדינות כבושות לעבדות ולצמיתות; והכפפת ההמונים במדינת הבית לאילוצים של עימות צבאי ממושך. באופן זה נטתה המלחמה לחלק ביד רמה את החברה לשני מעמדות חברתיים ראשיים: קבוצה שלטת יחסית קטנה שאירגנה וכיוונה את המסעות ואשר לידיה הגיע הרוב הגדול של העושר שנלקח כשלל, ומעמד נרחב שסיפק את ,גידי המלחמה' — האיכרים, הצמיתים, החיילים הפשוטים וכל השאר. במקרים רבים היה רק הבדל קטן מאד בין גורל ההמונים בבית ובין גורל המוני האומה המנוצחת אחרי שהושלמו הכיבוש וההכנעה.

אולם לחימה לא היתה האמצעי או התהליך החברתי היחיד שפעל לחלוקת חברות העידן שאחרי המהפכה החקלאית למעמד שולט רב עצמה עשיר וקטן במספר בצד אחד ומעמד אחד רחב של איכרים, צמיתים, או עבדים בצד האחר. התהליך בדרכי שלום של עסקים ומסחר ובייחוד השימוש בכסף פעל גם הוא להביא לאותה תוצאה. מסחר ועסקים הם אמצעים לריכוז עושר. בתהליך התחרותי הזה גדלו הסוחרים הגדולים על חשבון הקטנים. עושר נטה להצטבר בכח הכבידה בידיים מעטות. הלוואת כספים היא אמצעי מהיר ויעיל במיוחד לעשות את העניים יותר עניים והעשירים יותר עשירים. במשרעת שיעורי

ביותר ועד להיירארכיה האזורית המורכבת ביותר תלויים הריבית בין, נגיד, שלושים למאה אחוז או אף יותר, כפי שהם היו בימי קדם, הלווים הקטנים שוקעים מהר למשועבדות כלכלית למלוי הממון. לא היה זה נדיר כלל ביוון לפני התיקונים של סולון או קליסתנס שאיכר קטן מכר את ילדיו לעבדים כדי לשלם אפילו רק הריבית על [381] הלוואתו, שלא לדבר על הקרן. מסים שגבה המעמד השלט באמצעות מנגנון המדינה ודמי חכירה מופרזים שגבו בעלי אחוזות גדולות מחוכרים קטנים נטו גם כן להשפיל את ההמונים למצב קבע של משועבדות כלכלית וחוסר אונים.

רואים אפוא שהשפעות המהפכה הטכנולוגית החברתיות, הפוליטיות והכלכליות היו: פירור המערכת החברתית הישנה של החברה הקמאית, אבדן המשמעות של השבט והמשפחה; חלוקת החברה לקבוצות עיסוק שונות — אגודת אומנים ובעלי מלאכות; חלוקה אופקית של החברה לשני מעמדות: מעמד אחד שלט קטן המספר ורב הכח והממון ומעמד אחד גדול שנשלט ונוצל בידי המעמד השלט והוחזק בשעבודו בצורה זו או אחרת. החברה האזרחית המיוסדת על יחסי קניין תפסה מקומה של החברה הקמאית שהיתה מבוססת על קשרי קרבת דם; המדינה באה במקומם של שבט ומשפחה. המהפכה הטכנולוגית חוללה באחת והוליכה להשלמה מהפכה בפלחים החברתי, הפוליטי והכלכלי של התרבות. ככל שהוגדלה על ידי התפתחות הטכנולוגיה החקלאית כמות האנרגיה לנפש שנרתמה והועבדה בכל שנה נעשתה החברה יותר ויותר מבודלת במבנה ויותר מחולקת למומחיויות בתיפקודה. כרוכה ומשולבת עם המגמה הזאת היתה הופעתו של מנגנון חברתי מיוחד של תיאום תפקידים וקישור בין מבנים, מנגנון של שילוב והסדרה. למנגנון הפוליטי הזה היו שני היבטים, חילוני וכנסייתי, לפעמים מחוברים קשר הדוק, לפעמים נפרדים, אך תמיד נוכחים. אנחנו מכנים את המנגנון המיוחד הזה של תיאום, שילוב והסדרה המדינה־כנסיה. התפתחות החברה האזרחית מראשית עידן המתכות עד היום הזה, שעברה שרשרת ארוכה של חילופי צורות המדינה ויחסי המעמדות, היא סיפור שנפנה אליו עוד מעט. בנקודה זו רצוננו לשוב לעניין שנגענו בו לפני כן.

אם תרבות מתפתחת כאשר ובמידה שגדלה כמות האנרגיה הנרתמת לנפש בשנה, מדוע לא המשיכה התרבות להתקדם בלי גבול כתוצאה מהמהפכה [382] הטכנולוגית בחקלאות? כפי שראינו כבר, היא לא המשיכה. להיפך, אחרי שהגיעה לרמות מסוימות היא הפסיקה להתקדם ואחר כך המשיכה להתקיים על רמה אחת עד שבא דחף חדש וחזק ממהפכת הדלקים. ועם זאת, החקלאות כתהליך טכנולוגי, כמנגנון לרתימת אנרגיה שמשית, לא פותחה בשום אופן לקצה גבולה; אפילו עכשיו היא לא הגיעה לקצוות האלה או אפילו רק התקרבה אליהם בהרבה, לפי חכמי החקלאות. מדוע אפוא הואטה בסוף ההתקדמות הטכנולוגית בחקלאות ולמעשה נעצרה אחרי עליה כה מהירה?

התשובה כנראה מונחת ביחס בין המערכת החברתית־כלכלית והמערכת הטכנולוגי שכוננה המהפכה החקלאית. כפי שרשמנו לפנינו מושתתת כל מערכת חברתית על מערכת טכנולוגית ונקבעת על ידיה. אבל כל מערכת טכנולוגית פועלת בתוך מערכת חברתית ומעוצבת על ידיה. המערכת החברתית שכוננה המהפכה החקלאית השפיעה על התהליך הטכנולוגי באופן כזה שבסוף היא ,הכילה אותו' ולמעשה עצרה את המשך ההתקדמות בתרבות בכללותה. וככה זה נעשה.

המערכת החברתית של החברה האזרחית היתה, כפי שראינו, מחולקת למעמד שלט ומעמד מנוצל. השני יצר את העושר, הראשון ניכס לעצמו חלק כל כך גדול ממנו שהשני נותר בקושי עם המינימום של אמצעי הקיום. שום יתרון לא היה צומח למעמד המייצר אילו הגדיל ייצורו על ידי יעילות מוגברת: התוספת רק היתה נלקחת בידי המעמד השלט. מאידך גיסא לא סביר היה שהמעמד השלט יפנה לתכנית ארוכת טווח לשיפור הטכניקות של ייצור חקלאי. אם הם נזקקו ליותר ממה שהיו מקבלים באותו זמן, הצורך היה מיידי ובתכנית ארוכת טווח לא היתה תועלת. הם היו אפוא מנסים את מזלם בסחיטות גדולות יותר מהמעמד המייצר. אבל במקרים רבים, אם לא ברובם, נראה שלמעמד השלט היה בשפע רב מה שהיה צריך. בעצם יש הרבה ראיות שאחת הבעיות שהיו נאבקים [383] בהן היתה ייצור־יתר ולא אי־ספיקה. כן אנחנו רואים, במיוחד במצרים, אך גם בארץ נהריים ובמקומות אחרים, את המעמד השלט עסוק ב,ביזבוז וצריכה בולטים לעין כול', וזה בגדלות. ארמונות ומקדשים הועמסו בעושר ואוצרות עצומים נטמנו עם המתים בקברים. בנוסף נבנו תדיר מפעלים גדולים של עבודות ציבוריות — פירמידות, אנדרטאות, מקדשים, קברים וארמונות. דומה כאילו המעמד השלט ראה עצמו מוצב תכופות מול בעיית ייצור יתר ואיום אבטלה טכנולוגית או עודף אוכלוסין בין המעמדות הנמוכים יותר. מפעלי העבודות הציבוריות הגדולים שלהם, הטמנתו הסיטונית של עושר במנהגי קבורה וכל זה איפשרו להם לפתור את שתי הבעיות האלה במכה אחת. כך נטתה המערכת החברתית לפעול כבלם על הגדלה נוספת והתקדמות נוספת בהתפתחות הטכנולוגית משהושג שלב התפתחות מסוים. בנוסף על הגורמים שהזכרנו למעלה ביאר צ'יילד שהמערכת החברתית פעלה לא רק לריכוז עושר בידי המיעוט השלט אלא גם מנעה כתוצאה מפעולתה את חלוקת פירות ההתקדמות הטכנולוגית בין המוני האוכלוסיה. התוצאה היתה שלא היה לטכנולוגיית הייצור סיכוי להתרחב בכמותה או להשתפר באיכותה.

רואים אפוא שהטכנולוגיה החקלאית החדשה גררה אחריה גידול עצום של תרבות בשלביה ההתחלתיים. אך עם הבאת הקידום הזה נוצרה מערכת חברתית שבסוף קטמה והכילה את המערכת הטכנולוגית באופן כזה שההתקדמות למעשה נעצרה, אף על פי שהגבולות הטכנולוגיים של התפתחות החקלאית לא הושגו אפילו כמעט. לפיכך אנחנו זכאים למסקנה הסבירה שהתרבות האנושית לא היתה לעולם עוברת מעבר לפסגות השגתה מלפני האפס הנוצרי אילולא הוגדלה בשיעור גדול כמות האנרגיה לנפש הנרתמת בשנה על ידי שאיבה מכחות הטבע בצורה

המוסדות וכל היחסים הסדירים המהווים חברה אנושית באנרגיה. יחד עם זאת המנגנונים שבהם קבוצות רוכשות ומחלקות משאבים יסודיים מעוצבים על ידי מוסדות חברתיים־פוליטיים ומשולבים בתוכם. זרימת אנרגיה ומוסדות חברתיים־פוליטיים הם שתי כפות־מאזניים של משוואה. אין קיום לאחד מהם בתוך קבוצה אנושית בלי האחר ואי אפשר שאחד מהם ישתנה שינוי מהותי מבלי שישתנו גם הכף הנגדית במאזניים וגם המאזן של המשוואה. זרימת אנרגיה ואירגון חברתי־מדיני מתפתחים בהכרח בתיאום.

האנרגיה שצריכה לזרום במערכת כדי לקיים אותה חייבת להספיק לרמת המורכבות של המערכת. כמבואר בספר של הוייט שציינו אליו לעיל והעתקנו ממנו בהערה, ככל שהמערכת יותר מורכבת היא צריכה יותר אנרגיה. רק לסבר את האוזן בכמויות הממחישות את המושג הערטילאי במקצת של מורכבות — חוקרי האינדיאנים הראשונים ספרו אצל שבטי החוף המערבי 3000 עד 6000 סוגים שונים של חפצים. רשימת הציוד שפרק במלחמת העולם צבא ארה"ב בקזבלנקה כללה כחמש מאות אלף מיני פריטים שונים[316] — וביניהם „פריטים" כגון „טנק".

לקיים חברה מורכבת עולה יותר ביוקר מלקיים חברה פשוטה יותר, גם ביחס למספר הנפשות הצריכה לנפש בהכרח גבוהה יותר. ככל שגדלה מורכבותן של חברות נוצרות יותר רשתות יחסים בין פרטים, יותר בקרות של מדרג שלטוני נוצרות כדי להסדיר את הרשתות הטלה, יותר מידע מעובד, יש יותר ריכוז של זרימת המידע, יש צורך גדל והולך להחזיק מומחים ייחודיים שאינם מעורבים ישירות בייצור חומר גלם והבערה, וכיוצא באלה. כל המורכבות הזאת תלויה בזרימת אנרגיה בקנה מידה גדול הרבה יותר מזו שמאפיינת קבוצות קטנות של לקטים או חקלאים המקיימות עצמן בלי להזדקק למשא ומתן עם אחרים. התוצאה היא שכאשר חברה מתפתחת בכיוון של מורכבות גדולה יותר ויותר, עולות גם הוצאות קיום החברה הנתבעות מכל אחד מהפרטים, באופן

חדשה. [384] מהפכת הדלקים היתה שיאם ושילובם של כמה וכמה זרמים של יסודות תרבותיים שהיו בהתקדמות של התפתחות כבר במשך זמן מה, ממש כשם שהמהפכה החקלאית היתה פריחתן המאורגנת של מגמות שכבר היו בעידנים קודמים.
וכמו קודמתה כן גם מהפכת הדלקים חוללה שינויים חברתיים, פוליטיים וכלכליים כתוצאה מהתוספת הגדולה למשאבי האנרגיה לבניית תרבות על ידי רתימת האנרגיה השמשית בצורה חדשה, הפעם בצורת פחם, נפט וגז טבעי. כמו במקרה של המהפכה החקלאית גררה טכנולוגיית הדלקים החדשה גידול גדול באוכלוסיה. מספר תושבי אירופה לפני עידן הפחם גדל רק ממאה מיליון ב־1650 ל־187 מיליונים ב־1800. לעומת זאת מ־1800 עד 1900 הם התרבו עד יותר מ־400 מיליון. אוכלוסיית אנגליה, הארץ שבה יצאה לדרך המהפכה התעשייתית ואשר בה התפתחה במידה רבה מאד, גדלה ב־50% בין 1700 ל־1800. אבל במשך המאה ה־19 היא גדלה ב־260%. במאתיים השנה לפני 1850 גדלה אוכלוסיית יפן רק ב־41%. ואילו בחמישים השנים שהחלו ב־1872 — הוא בערך הזמן שבו החל התיעוש — התרבו התושבים שם ביותר מ־80%. ההתפתחות העירונית קיבלה דחיפה וזירוז חזקים מהטכנולוגיה החדשה, כשם שקיבלה אותן מהטכנולוגיה החקלאית המתפתחת בעידן הברונזה. המערכת האירופית הפאודאלית — כלכלה כפרית אריסטוקראטית של ייצור חקלאי לשימוש — פג תוקפה ובמקומה באה כלכלה עירונית, פרלמנטארית, תעשייתית של ייצור למכירה ברווח. המבנה החברתי נעשה יותר ויותר מפולח והתפקידים יותר ויותר ייחודיים. פריון עבודת האדם עלה ככל שהתקדמה הטכנולוגיה. מספר יושבי המשקים החקלאיים ירד ביחס לאחרים ובכמה מקרים במוחלט.
שינויים התחוללו גם במבנה המעמדי של החברה. החלוקה היסודית לשני חלקים — מעמד שלט של מיעוט ורוב האוכלוסיה במעמד של כפיפות וניצול — נשארה, אבל הרכבם של המעמדות האלה השתנה מהמסד. נסיכי תעשיה וברוני כספים תפסו מקומה של האצולה [385] בעלת האדמות כיסוד השלט בתוך המעמד השלט, ופרולטריון עירוני תעשייתי בא במקום הצמיתים, האיכרים או העבדים כיסוד הבסיסי במעמד הנשלט. מאבק תעשייתי בא במקום מרידות איכרים והתקוממויות עבדים וצמיתים של ימים עברו. ובצורה חדשה פעלה המדינה־כנסיה כמנגנון מתאם ומסדיר לשימור אחדות החברה על ידי הכלת ניגודי המעמדות האלה ועל ידי גיוס משאבי החברה להתקפה והגנה. הפרק עוד נמשך אבל נראה לי שהעניין מוצה במה שהבאתי.

316 Steward, Julian H. (1955). *Theory of Culture Change*. University of Illinois Press, Urbana.

שהאוכלוסיה בכללותה מוכרחת להקצות חלק יותר ויותר גדול מהאנרגיה שלרשותה לקיום מוסדות אירגוניים. זה נתון יסוד בלתי ניתן לשינוי של כל התפתחות אירגונית וסוג מקור האנרגיה אינו מעלה או מוריד ממנה.

בין אם מחזיקים בדגם החברה העימותי או בדגם השילובי ובין אם בשילוב כלשהו בין הדגמים, חייבים לחקור אחר יתרונות אם יש כאלה שמשיגה האוכלוסיה מהשקעתה במורכבות. אף על פי שבפרק הקודם העליתי שאלות חמורות נגד ההשקפה שחברות מורכבות מתמוטטות בגלל הכבדת מס יתירה על אוכלוסיותיהן, בכל זאת ראויה לעיון מדוקדק שאלת היתרונות ביחס להשקעה. וזה נכון בין אם אוחזים בדגם עימותי שלפיו המורכבות באה כמענה לתחרות מעמדות ולצרכי קבוצת בחירי סגולה לשמור על זכויות היתר שלה, בין אם בדגם של שילוב שלפיו באה המורכבות לפתור מה שנתפס כבעיות ויכולתה לפתור את הבעיות האלה נובעת בחלקה מהיחס בין העלות והתועלת. במקום שהיחס הזה שלילי לא תהיה מורכבות אסטרטגיה מוצלחת ביותר. כמו במקרה של אנרגיה ואירגוניות, ככה יתרונותיה של מורכבות ויוקר השגתה והחזקתה הם שתי כפות של אותם מאזניים. אי אפשר לחשוב ברצינות על האחד בלי האחר, אם כי למרבה הצער בדרך כלל מנסים לחשוב רק על אחד מהם.

הטיעון המרכזי של הפרק הזה הוא שהתשואה להשקעה במורכבות משתנה, ושההשתנות הזאת הולכת בעקומה אופיינית. יותר בייחוד נטען שבתחומים חיוניים רבים המשך ההשקעה במורכבות חברתית־מדינית מגיעה לנקודה שבה מתחילים היתרונות המתקבלות מאותן השקעות לפחות, בתחילה בהדרגה מתונה, אחר כך בתנופה מואצת. באופן זה לא רק צריכה אותה אוכלוסיה להקצות כמויות גדולות יותר ועוד יותר גדולות של משאבים כדי לתחזק את החברה המתפתחת, אלא מנקודה מסוימת והלאה תניב הגדלה גדולה יותר של השקעה זו גדילה קטנה יותר של התשואה. תשואות פוחתות, ככה יוכח, הן היבט של התפתחות חברתית־מדינית ושל השקעה במורכבות החוזר ומופיע פעם אחר פעם.

העיקרון של תשואות פוחתות הוא אחת התופעות המעטות הנצפות שסדירות כזאת ואפשר כל כך לחזותן מראש עד שהכלכלנים מוכנים לכנותן 'חוק'.[317] בייצור מתחילה התמעטות התשואות כאשר השקעה בצורת תשומות נוספות גורמת לירידת הפריון. אמנם אין זה בדיוק מקביל לתהליכים הגורמים לפחיתת התשואה בהתפתחות החברתית־מדינית, אך בכל זאת משהו מהמינוח שפותח על ידי אנשי הכלכלה יהיה שימושי בדיון שלפנינו.

שני מושגים שכלכלנים רגילים להשתמש בם יהיו כאן מועילים, הלוא הם המוצר הממוצע והמוצר השולי. המוצר הממוצע של פעילות כלכלית כלשהי הוא פשוט סך התפוקה מחולק בסך היחידות. המוצר השולי של תשומה כלשהי הוא הגידול בתפוקה המושג מאותה תשומה. בדומה, העלות הממוצעת היא סך כל התשומות מחולק במספר היחידות, ואילו העלות השולית היא העליה או הירידה המתקבלת כשמיוצרת יחידה אחת יותר או פחות.[318]

חוק התשואות הפוחתות מתכוון לשינויים במוצר ובעלות הממוצעים והשוליים. המוצר הממוצע והעלות הממוצעת משתנים בעקבות המוצר והעלות השוליים, ומהלכם בסוף הולך אחר מהלכו. בשניהם מושל העיקרון הקרוי גם חוק הפריון הפוחת.

ספר טיינטר פרק 4 ציור 1:
בציר האופקי גדלה משמאל לימין ההשקעה בייצור.
עם הגדלת ההשקעה עולה ואחר כך יורד קודם המוצר השולי, אחריו המוצר הממוצע.

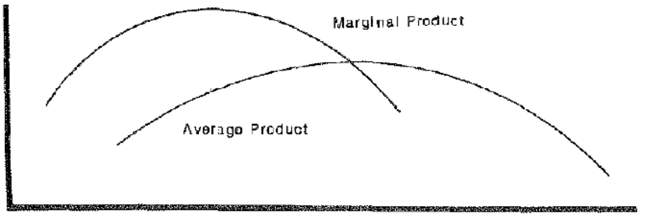

למטרתנו הנוכחית יודגש מונח אחד. רוב הפעמים יוזכר

317 Hadar, Josef (1966). *Elementary Theory of Economic Behavior*. Addison-Wesley, Reading.

318 הדר (1966) הנ"ל, וגם Hailstones, Thomas J. (1976). *Basic Economics*. South-Western Publishing Co., Cincinnati..

מושג התשואה השולית. רוב הפעמים אתיחס למושג ,תשואה שולית'. משמעותו אפשר להבין כמו ,מוצר שולי', כלומר כמה מתקבל יותר כאשר ההשקעה מוגדלת ביחידה אחת. אני מעדיף את המלה ,תשואה' על ,מוצר' כדי להדגיש שמדובר על כל היתרונות מכל הסוגים שמשיגתם אוכלוסיה מהשקעתה במורכבות.

מעתה נוכל לנסח מחדש את הטיעון שהוצג למעלה במינוח שישמש אותנו בכל המשך הספר. נטען שעלותה הגדלה של התפתחות חברתית־מדינית — שכיח שהיא מגיעה לנקודה של תשואה שולית פוחתת[319]. פירוש

319 https://he.wikipedia.org/wiki/תפוקה_שולית_פוחתת.

בכלכלה, **תפוקה שולית פוחתת** או **פחיתת תשואה**, היא הרעיון כי ככל שתגדל תשומה משתנה אחת בתהליך הייצור, ושאר התשומות המשתנות ישמרו על רמתן, כך כל יחידה נוספת המיוצרת על ידי התשומה הנוספת, תייצר פחות ופחות תפוקה נוספת. רעיון זה נקרא גם בשם **חוק התפוקה השולית הפוחתת.**

דוגמה

נניח כי קילוגרם אחד של זרעים הנזרעים בחלקת קרקע מפיקים טון אחד של יבול. היה אפשר לצפות כי קילוגרם נוסף של זרעים היה יכול להפיק תפוקה נוספת של טון אחד. אולם, אם חלה כאן תפוקה שולית פוחתת, קילוגרם נוסף זה יפיק פחות מטון אחד נוסף של יבול (על אותה הקרקע, באותה העונה, וללא שינוי של דבר אחר מלבד כמות הזרעים). לדוגמה, ייתכן כי הקילוגרם השני של הזרעים יפיק חצי טון נוסף של תפוקה. בנוסף לכך, תפוקה שולית פוחתת מרמז כי הקילוגרם השלישי של זרעים יפיק אף פחות יבול נוסף מחצי טון של תפוקה נוספת, לדוגמה, רבע טון.

בכלכלה, המונח שולי משמש להגדרת ההפרש או תוספת (כמו השוליים של הנייר, כך גם, למשל, השוליים של התפוקה). ההפרש שבהשקעת הזרעים בשלושה תרחישים אלו הוא קילוגרם אחד. כלומר, ההשקעה השולית בזרעים היא קילוגרם אחד. וההפרש שבתפוקה, היבול, הוא טון אחד עבור הקילוגרם הראשון, חצי טון עבור הקילוגרם השני ורבע טון עבור הקילוגרם השלישי. לכן, התפוקה השולית של הזרעים תפחת ככל שסך כמות הזרעים תעלה. בדוגמה זו, התפוקה (או התשואה) השולית שווה לתוספת כמות היבול שהופק חלקי התוספת בכמות הזרעים שנזרעו.

התוצאה בתפוקה שולית פוחתת היא שכאשר סך ההשקעה גדל, היחס של סך התפוקה על ההשקעה לבין סך ההשקעה (ממוצע התפוקה או התשואה) קטן דווקא. התפוקה מהשקעת הקילוגרם הראשון הוא טון אחד לכל קילוגרם. יחס התפוקה מהשקעת שני קילוגרם זרעים הוא 1.5/2 = 0.75 טון לכל קילוגרם, בעוד שיחס התפוקה מהשקעת שלושה קילוגרם הוא 1.75/3 = 0.58 טון לכל קילוגרם (בקירוב).

החוק: "חוק" **התפוקה השולית הפוחתת** טוען כי לאחר עלייה אפשרית בתפוקה השולית, התפוקה השולית של תשומה מסוימת תפחת ככל שסך התשומה תגדל (כאשר שומרים על כל שאר המשתנים קבועים). אף על פי ש"חוק" זה אינו מוסכם בצורה כלל עולמית, ישנן דוגמות מוחשיות רבות לקיומו בפועל.

טיעון מקובל לטובת התפוקה השולית הפוחתת היא המונחים של הדחקות: אם מוסיפים יותר מידי דשן לקרקע, אזי, בסופו של דבר, כל תוספת של עלייה משתלמת פחות מהקודמת.

אחת ממשמעויות החוק היא כי אין לצפות שהגדלת כמות העובדים בייצור כלשהו תגדיל את התפוקה ביחס בו הוגדל מספר העובדים. התפוקה תגדל בשיעור נמוך יותר משיעור תוספת העובדים, ושיעור זה ילך ויקטן ככל שיתווספו עוד עובדים. הלקח מכך הוא שבמקביל לגידול בכמות העובדים יש להגדיל את כמות ההון (על ידי השקעה) כדי שהתפוקה תגדל לפחות כשיעור הגידול במספר העובדים. לדוגמה; אם אדם אחד שוטף חדר, הכנסת אדם שני לאותה משימה תיצור תפוקה שולית פחותה אלא אם כן תוגדל התפוקה המיועדת, בדמות חדר נוסף לשטוף.

הכלכלן תומאס מלתוס התבסס על חוק זה כשדן בתורת האוכלוסין בה ניבא שהעולם יגיע לרעב מכיוון שהאוכלוסייה (גורם ייצור עבודה) מתרבה בטור הנדסי בשעה שכמות הקרקע (גורם ייצור קרקע) אינה משתנית ולכן כמות המזון גדלה בטור חשבוני, וכתוצאה מכך כמות המזון לנפש הולכת וקטנה.

תפוקה ועלות

קיים קשר הפוך בין התשואה של התשומות לבין עלות הייצור. נניח כי מחירו של קילוגרם אחד של זרעים הוא שקל אחד, וכי מחיר זה אינו משתנה. ישנן גם עלויות אחרות, אך נניח כי הן אינן משתנות עם שינוי בכמות התפוקה — המחירים הם קבועים. מכאן שעלות הטון הראשון של היבול הוא שקל אחד נוסף. כלומר, עבור הטון הראשון של התפוקה, העלות השולית של התפוקה היא אחד שקל לכל טון. אם לא חלים שינויים אחרים, אזי אם הקילוגרם השני של הזרעים הנזרעים בקרקע מפיקים רק חצי טון נוסף של תפוקה, העלות השולית שווה לשקל אחד לכל חצי טון תפוקה, או שני שקלים לכל טון. באופן דומה, אם הקילוגרם השלישי מפיק רבע טון תפוקה, אזי העלות השולית היא שקל אחד לכל רבע טון, או 4 שקלים לכל טון. לכן, התפוקה השולית הפוחתת מרמזת על **עלות שולית הולכת וגדלה.**

~~הדבר שיחס התועלת\השקעה של מורכבות~~ תפוקה שולית פוחתת עשויה לרמוז על גידול בעלות הממוצעת. בדוגמה המספרית שלנו, העלות הממוצעת גדלה משקל אחד לכל טון ל-2 שקלים לכל 1.5 טון ל-3 שקלים לכל 1.75 טון, או מ-1 ל-1.333 ל-1.71 שקלים לכל טון (בקירוב). אלא שגידול כזה פירושו השקעה ראשונית אפסית. ברוב התעשיות יש השקעה ראשונית כלשהי, ולכן למרות תפוקה שולית פוחתת יהיה תחום בו העלות הממוצעת תרד, ורק לאחר מכן תתחיל לעלות.

בדוגמה זו, העלות השולית שווה לתוספת עלות הזרעים חלקי התוספת בכמות התפוקה (היבול), בעוד שהעלות הממוצעת שווה לסך עלות הזרעים חלקי סך עלות התפוקה. ניתן לאמוד את העלויות גם על ידי עלות אלטרנטיבית.

תועלת שולית פוחתת

בדומה לתפוקה שולית פוחתת בתהליך הייצור, כלכלנים נוהגים לדבר על תועלת שולית פוחתת עבור צרכנים. לדוגמה, מרבית בני האדם המקשיבים לאותה יצירה מוזיקלית שוב ושוב במהלך אותו היום, מרגישים כי כל שמיעה נוספת נעימה פחות מהשמיעה קודמת לה, לפחות לאחר השלב הראשוני של ההיכרות עם היצירה. זוהי דוגמה לתועלת שולית פוחתת של שימוש במוצר כשלהו — כל יחידה נוספת של המוצר מוסיפה פחות תועלת לאותו צרכן.

תפוקה לגודל

יש לציין כי התפוקה השולית הנידונה במאמר זה מתייחסת למקרים בהם רק אחד ממספר תשומות גדל, כך לדוגמה, כמות הזרעים גדלה, אך גודל הקרקע נשאר קבוע. אם כל התשומות יגדלו באותו היחס, התוצאה תהיה בכלליות תפוקה קבועה או מוגדלת — ראו תפוקה לגודל.

חברתית־מדינית הולכת בעקומת המוצר הגבולי שבציור 1. אחרי נקודה מסוימת השקעות מוגדלות במורכבות אינן מניבות עוד תשואות גדולות יותר במידה הולמת. התשואות השוליות יורדות והעלויות השוליות עולות. מורכבות כאסטרטגיה נעשית יקרה יותר ויותר ומניבה תועליות שוליות קטנות והולכות.

ארבעה יסודות שנדונו עד הלום יכולים להוביל להבנה מדוע חברות מורכבות מתמוטטות; הנה הם:

1. חברות של בני אדם הן אירגונים לפתירת בעיות;
2. מערכות חברתיות־מדיניות זקוקות לאנרגיה לשם קיומן;
3. מורכבות מוגדלת כרוכה בעלות מוגדלת לכל הפש;
4. השקעה במורכבות חברתית־מדינית כמענה לאתגר בפתירת בעיות מגיעה במקרים רבים לנקודה של תשואות שוליות פוחתות.

יתר הפרק יוקדש לביאור כיצד הגורמים האלה שייכים ומתיחסים לקריסה. ראשית כל ייבדק הטיעון שהשקעה במורכבות מניבה תשואות פוחתות ייבחן בפירוט־מה, שכן הטיעון הזה מכריע בהסבר הקריסה. אחרי כן תיבחנה הסיבות לפריון פוחת כזה. ולבסוף יפותח מהיסודות האלה הסבר המשלב כולם.

פריונה השולי של מורכבות גדלה

מורכבות מורכבת מחלקים שונים. נעיין בהם אחד לאחד כדי להבין יותר טוב את השלם שהם מהווים, אם כי צריך לזכור שבמציאות אינם מופיעים בנפרד זה מזה. חקלאות והפקת חומרי גלם והבערה, עיבוד מידע, שליטה חברתית־פוליטית והתמחות למקצועות, ופריון כלכלי כולל, כל אלה יחדיו מהווים במציאות מערכת שכל חלקיה משפיעים זה על זה. כל תחומי הפעילות האלה מייצגים השקעות שמשקיעות אוכלוסיות אדם ביציבות וברווחה. . . .

חקלאות והפקת משאבי טבע

הכלכלנית אסתר בוסרופ[320] קידמה את הרעיון שהגברת מאמצי העיבוד החקלאי באה כתוצאה מהשקעת עבודה שהיא גדולה יותר מהתשואה

320 ראה https://ecowiki.org.il/wiki/אסתר_בוסרופ.

המתקבלת מעבר לשיעור היחסי. לפי זה, בהעצמת העיבוד אמנם גדל פריון האדמה לכל יחידת שטח, אבל הפריון לכל יחידת עבודה יורד.

בוסרופ שירטטה מדרג סכימאטי של ניצול קרקע חקלאי מן החפיף אל המאולץ.

Fallow Type	CroppingPeriod	Fallow Period
Forest fallow	1-3 years	20 years or more
Bush fallow	1-8 years	6-10 years
Grass fallow	Several years	1-2 years
Annual cropping	A few months	<1 year
Multi-cropping	Continuous	None

[321]

1. **עיבוד עם הוברת יער.** גידול צמחי תרבות בקרחות יער במשך כמה שנים, משיורדים היבולים ומגברים עשבי הפרא ניטש השטח עד שהוא מכוסה שוב ביער כמקדם — עניין של 25 שנה, פחות או יותר.
2. **עיבוד עם הוברת חורש.** כנ"ל, אבל תקופת ההוברה רק 6 עד 10 שנים — קצרה מדי בשביל התחדשות מלאה של היער.
3. **עיבוד עם הוברת עשב.** בהוברה קצרה השטח מתכסה רק בעשב עד שחוזרים לחרוש אותו.
4. **עונת גידול בכל שנה.** הוברה רק בין עונות העיבוד.
5. **ניצול רציף בגידולים שונים לאורך כל השנה.** בסכימה של בוסרופ זאת דרגת העיבוד האינטנסיבית ביותר של שימוש באדמה. הוא אפשרית כמובן רק באזורים ממוזלים מעטים.[322]

צפיפות יישוב גדלה ממריצה את אנשי האדמה להשקיע יותר ויותר עבודה בהכנת הקרקע לגידול הבא, בדישון ובהשקיה, כדי להוציא מאותו שטח יותר מזון ליותר נפשות. גם כשהמטרה מושגת, המחיר הוא יותר עבודה לאותה יחידת מזון.[323]

ההגיון של בוסרופ סובל הכללה גם לענפים אחרים של משק לקיום. לדוגמה תיארו אש, פורד ואש[324] מסגרת בת־השוואה להסבר מעבר בתוך כלכלת לקט וציד ממשאבי טבע בעלי ערך תזונתי גבוה וטעונים הכנה מועטת לאחרים פחות נוחים. מרק כהן[325] הציע להסביר את המעבר מלקט וציד לחקלאות כהסתגלות לגידול באוכלוסיה שתבע בסופו של דבר פיתוח שיטה חדשה להפקת חומרי גלם והבערה שהיתה מרוכזת יותר ויותר יקרה מבחינת ההשקעה הדרושה: חקלאות. שיטות כלכליות של ציידים־לקטים אינן המתבקשות בראשונה לערוך לגביהן חישובים סטטיסטיים, אבל המחקרים שהובאו אכן ממחישים את טבעו הכלל־תרבותי של התהליך הכלכלי שמתארת בוסרופ.

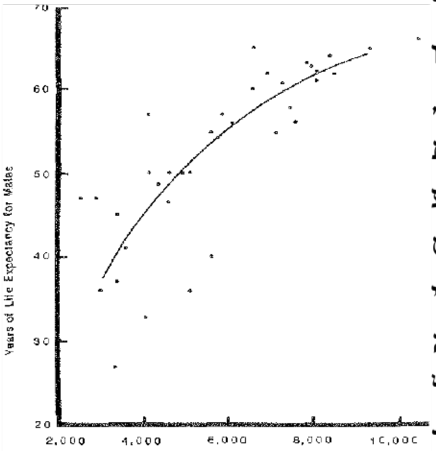

בציר האנכי תוחלת חיים בשנים,
בציר האופקי רמה תזונתית בקלוריות זמינות לנפש

על מסגרת ההגיון של בוסרופ התעוררו עירעורים וויכוחים, במיוחד בתפקיד גדילת האוכלוסיה כמניע התהליך. לא ניכנס לדיונים האלה כאן, כי כדי להבין את הנקודה המעניינת אותנו אצל בוסרופ אין צורך להסכים לטיעון הדחף הדמוגרפי. העניין

321 מתוך https://web.mnstate.edu/robertsb/307/Conditions of Agricultural Growth.pdf

322 טיינטר מציין לספר בוסרופ: Boserup, Ester (1965). *The Conditions of Agricultural Growth: the Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*. Aldine, Chicago < https://www.biw.kuleuven.be/aee/clo/idessa_files/boserup1965.pdf >, עמ' 15-16.

323 טיינטר מציין לחיבור נוסף של בוסרופ: Boserup, Ester (1981). *Population and Technological Change*. University of Chicago Press, Chicago and London, עמ' 45.
מול המחיר יש גם תועלת מבחינת התחרות בין שכנים יריבים, כאשר מבין שתי ארצות שגודלן שוה המפותחת יותר מגדלת יותר חיילים. לטווח ארוך יותר יכולה אוכלוסיה צפופה יותר לאפשר קיום בתי ספר, ותיתכנה תועליות נוספות העולות על הדעת רק אחרי יותר משתי דקות חשיבה.

324 Asch, Nancy B., Richard I. Ford, and David L. Asch (1972). Paleoethnobotany of the Koster Site: the Archaic Horizons. *Illinois State Museum Reports of Investigations* 24. *Illinois Valley Archeological Program, Research Papers* 6.

325 Cohen, Mark N. (1977). *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture*. Yale University Press, New Haven.

החשוב הוא שהתשואות השוליות מחקלאות במשק לקיום עצמי יורדות עם תוספת השקעת העבודה; ובזה תומך שפע דוגמות.

מתוך מחקרים של אחרים[326] מביא טיינטר תרשימים של נתונים מספריים מההתפתחות במשך הזמן בארצות רבות המאשרים לגמרי את ההכללה של בוסרופ. מחקר אחר[327] הראה שבתוך 60 שנה מ־1850 עד 1910 ירדה במשק החי האמריקני תנובת החלב לכל יחידת עבודה שהושקעה בייצורו ב־17.5%.

השקעת מין האדם בכללותו בהשגת מזון מגיעה לנקודה שממנה והלאה תוספת השקעה מניבה תשואה פוחתת בתוספת לתוחלת החיים. ציור 8 מראה שבין רמת התזונה לתוחלת החיים אין יחס ישיר קבוע, באופן שהפריון של השקעה תזונתית להשגת חיים ארוכים יותר יורדת ככל שגדלה השקעה זו.[328]

חברות מורכבות תלויות בהפקת חומרי גלם והבערה נוספים מלבד יבולים חקלאיים. הפקת אנרגיה ומחצבים, כפי שהעולם המתועש של ימינו מודע היטב, עולה ויורדת לפי אותה עקומת פריון כמו חקלאות קיום, ובגלל סיבה דומה. משאבי הדלקים המוכנסים לשימוש ראשונים על ידי אוכלוסיה אנושית המכלכלת צעדיה בתבונה, ומרבצי המחצבים הנכרים ראשונים, הם כרגיל אלה שניצולם הוא הכלכלי ביותר, כלומר השכיחים ביותר, הנגישים ביותר והמושמים בקלות הרבה לשימוש אשר לשמו הם נדרשים[329]. כשעולה אחר כך הצורך להזדקק למשאבים פחות כלכליים, יורדות מאליהן התשואות השוליות.

כבר הזכרנו לעיל אצל ג'בונז את ראשית עידן הפחם באנגליה. וילקינסון (1973, הובא בפנים לעיל) הראה שקפיצות גדולות באוכלוסיה כמו שאירעו בסביבות 1300 ו־1600 ושוב בשלהי המאה השמונה עשרה גרמו כל פעם להעצמת המאמץ המרוכז בחקלאות ובתעשיה.[330] משהוקרחה הארץ באחרית ימי הביניים יותר ויותר מיערותיה כדי לספק לאוכלוסיה גדלה חומר דלק ומרחב חקלאי, שוב אי אפשר היה לחמם בתים, לבשל ולהפעיל בתי מלאכה בהבערת עצים. החלה הסמכות גוברת על פחם, בהדרגה ובאי־רצון ניכר. פחם היה בהחלט חומר דלק שלא בהעדפה ראשונה, כי היה יקר יותר להשיגו ולהפיצו מעץ, וגם היה מלכלך ומסריח. פחם נמצא בפחות מקומות מעץ; צריך היה לפתח מערך הפצה יקר לגמרי מההתחלה. לכרות פחם מתוך האדמה עלה יותר ביוקר מלהשיג כמות עץ בעלת ערך הסקה שוה, וזה נעשה עוד יותר יקר אחרי שנלקח החלק הנגיש ביותר. צריך היה להעמיק יותר ויותר, עד שהצפה במי תהום נעשתה לבעיה חמורה. לבסוף פותח מנוע הקיטור והועסק בשאיבת מים מהמכרות. במהלך דומה התנהל העניין באמריקה משנתדלדלו שם היערות בשטחי ההתישבות הראשונים (וילקינסון).

העלות המוגדלת לכל יחידת כח הסקה במעבר ההתחלתי מעץ לפחם גלויה לעין, אך למרבה הצער בדרך כלל אין נתונים כמותיים טובים על תשואות להשקעת אנרגיה עד לאחרונה. נתונים מהעידן הזה לא רק ממחישים את המגמה באופן כמותי, אלא מגלים שתהליך התשואות השוליות הפוחתות מתמשך. אחרי ההתאמה לאינפלציה הניב כל דולר שהושקע בהפקת אנרגיה ב־1960 בערך 2250000 BTU[331]. עד 1970 הערך הזה ירד ל־21680

326 Clark, Colin and Margaret Haswell (1966). *The Economics of Subsistence Agriculture*. Macmillan, London וכן Wilkinson, Richard G. (1973). *Poverty and Progress: an Ecological Model of Economic Development*. Methuen, London.

327 Bateman, Fred (1969). Labor Inputs and Productivity in American Dairy Agriculture, 1850-1910. *Journal of Economic History* 29: 206-29.

328 התרשים מתוך טיינטר על פי Cépède, Michel, Françoise Houtart, and Linus Grond (1964). *Population and Food*. Sheed and Ward, New York.

329 Rifkin, Jeremy with Ted Howard (1980). *Entropy*. Viking Press, New York, עמ' 73.

330 ראה גם North, Douglass C. and Robert Paul Thomas (1973). *The Rise of the Western World: a New Economic History*. Cambridge University Press, Cambridge.

331 BTU (ראשי תיבות של British Thermal Unit — „יחידות תרמיות בריטיות") מציין יחידת מידה לחום ואנרגיה הדרושה לחימום 1 פאונד של מים (כ־0.45 קילוגרם) במעלת פרנהייט אחת (0.56 מעלות צלזיוס). להמסת פאונד אחד של קרח נדרשים 143 BTU.

00 BTU, ואילו ב־1976 אותו דולר יכול להפיק רק 1845000 BTU (ריפקין והווארד[77] עמ' 124). לצרכנים שבעולם הגדול אין צורך בהצגת מספרים כגון אלה כדי לדעת שהפקת אנרגיה ומחצבים הולכת לפי העקומה הקלאסית של תשואות שוליות פוחתות.

עיבוד מידע

עיבוד כמויות גדולות של מידע הוא היבט חיוני של חברות מורכבות, ובאמת הצורך בעיבוד הזה מסתבר שהוא אחת הסיבות שחברות כאלה התהוו. ואולם בעלות של עיבוד מידע בתחומים רבים ניכרת מגמה של פריון שולי פוחת.

גרגורי ג'ונסון הראה במוחשות ציורית שככל שגדלה קבוצה חברתית גדל עומס התקשורת עוד יותר מהר.[332] בתגובה מתרבה עיבוד המידע עד שממוצה היכולת. מעבר לנקודה זו הולך עיבוד המידע ורע, ולכן מוקצית הוצאה יותר גדולה לעיבוד שהוא פחות יעיל ואמין. מהמצב הזה והלאה יש לצפות להתפתחות מדרג בעלי תפקידים בעיבוד מידע (עמ' 394־395).

באותה נימה כתב מור[333] שכאשר כמות המידע המעובד על ידי החברה קטן אפשר לאסוף ממנו הרבה בעלות נמוכה. אולם כשכמות המידע מתרחבת גדלה במהירות העלות השולית של מידע מועיל; חלק מהסיבה הוא גדילת הכפילות.

חברות מורכבות עוסקות בפעילויות רבות של עיבוד מידע. אחדות מאלה שהושגו לגביהם נתונים מספריים השייכים לנדון דידן הם: מחקר ופיתוח, השכלה, ופיתוח ותחזוקה של ערוצי תקשורת. ודאי שאין אלה התחומים היחידים שבהם מעובד מידע בחברות מורכבות, אבל הם חיוניים.

את השם פריץ מכלופ למדתי מספר טיינטר. מי שלא זכה ללמוד ממנו בימי הצנע באוניברסיטה העברית[334] אבל יודע לקרוא אנגלית יכול ללמוד עליו מהוויקיפדיה[335]. ספרו על ייצורו והפצתו של ידע בארצות הברית[336] מכיל פרק בן 62 עמודים על מחקר ופיתוח. בו נמצאות בעמ' 172 שתי טבלות מספרים, אחת של מספר בקשות הפטנטים שהוגשו במדינה ההיא בהשוואה למספר היושבים בה ולמספר העובדים שם בטכנולוגיה בשנים 1870 עד 1950, והאחרת של מספר המדענים והמהנדסים בהשוואה למספר הפטנטים שהוענקו בשנים 1900 עד 1954.

TABLE V-6

NUMBER OF DOMESTIC PATENT APPLICATIONS COMPARED WITH POPULATION AND NUMBER OF TECHNOLOGICAL WORKERS, 1870-1950

Year	Domestic patent applications 5-year averages (thousands) (1)	Resident population (millions) (2)	Technological workers (millions) (3)	Patent applications per 100,000 population (4)	Patent applications per 100 technical workers (5)
1870	18.600	39.91	1.51	46.60	1.24
1880	22,200	50.26	2.01	44.17	1.10
1890	35,800	63.06	3.13	56.77	1.15
1900	36,600	76.09	3.75	48.10	0.97
1910	59,400	92.41	5.39	64.29	1.10
1920	71,900	106.47	6.29	67.53	1.14
1930	73,700	123.08	7.10	59.88	1.04
1940	52,200	131.95	6.59	39.57	0.80
1950	60,100	151.23	8.59	39.74	0.70

SOURCE: Columns (1), (3), and (5): Jacob Schmookler, "The Level of Inventive Activity," *Review of Economics and Statistics*, Vol. XXXVI (May 1954), p. 186. The 1950 figures were supplied in an unpublished paper. Column (2): *Historical Statistics of the United States*.

TABLE V-7

NUMBER OF SCIENTISTS AND ENGINEERS COMPARED WITH NUMBER OF PATENTS ISSUED, 1900-1954

Year	Scientists and engineers (1)	Index of growth of scientists and engineers (2)	Patents granted for inventions (3)	Index of growth of patents granted for inventions (4)	Index of relative growth of patenting in relation to scientists and engineers (4) ÷ (2) × 100 (5)
1900	42,000	100	24,660	100	100
1910	86,000	220	35,168	142	65
1920	135,000	320	37,164	150	47
1930	227,000	540	45,243	183	34
1940	310,000	740	42,333	171	23
1950	573,000	1,360	43,072	175	13
1954	691,000	1,640	33,872	137	8

SOURCES: Column (1): National Science Foundation, *Scientific Personnel Resources* (1955), p. 9. Column (3): Department of Commerce, *Historical Statistics of the United States* and *Statistical Abstract of the United States*.

332 Johnson, Gregory J. (1982). Organization Structure and Scalar Stress. בתוך: *Theory and Explanation in Archaeology: the Southampton Conference*, עורכים C. Renfrew, M. J. Rowlands, and B. A. Segraves, Academic Press, New York. עמ' 389־421. < http://eclectic.ss.uci.edu/~drwhite/ISCOM/GAJ1-17.pdf >

333 Moore, James A. (1981). The Effects of Information Networks in Hunter-Gatherer Societies. בתוך: *Hunter-Gatherer Foraging Strategies: Ethnographic and Archeological Analyses*, עורכים Bruce Winterhalder and Eric Alden Smith, University of Chicago Press, Chicago. עמ' 194־217. עמ' 212.

334 ראה https://economics.huji.ac.il/sites/default/files/economics/files/early_days.pdf עמ' 11.

335 https://en.wikipedia.org/wiki/Fritz_Machlup .

336 Machlup, Fritz (1962). *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton University Press, Princeton. < https://ia800608.us.archive.org/9/items/productiondistrioomach/productiondistrioomach.pdf >.

Fig. 9: Patent applications and issues in respect to population and scientific/technical personnel, 1870-1950 (data from Machlup 1962: 172).

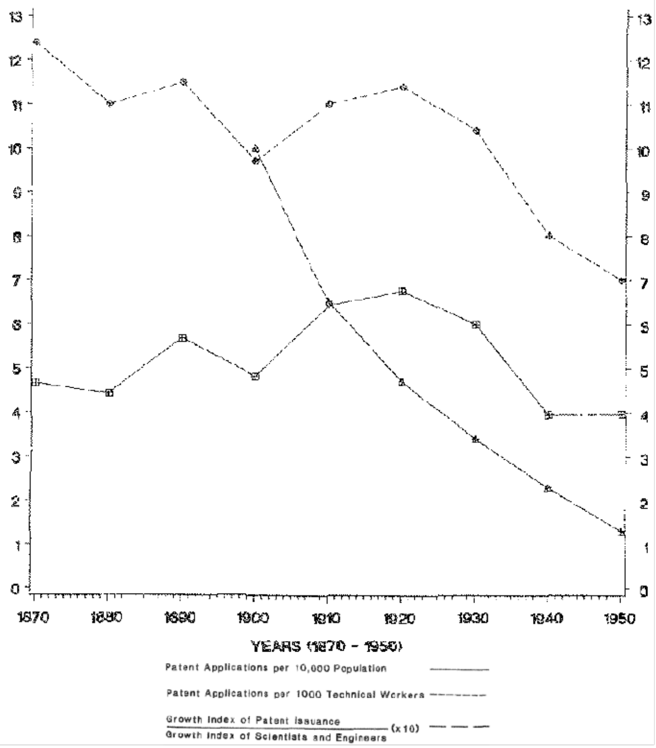

טיינטר תירגם את שתי הטבלות לציור אחד. בין 12 ל־13 מתחילות בקשות הפטנטים לכל אלף עובדים טכנולוגיים — טור (5) של הטבלה הראשונה, המתקבל מטורים (1) ו־(3). קרוב ל־5 יותר מל־4 מתחילה עקומת בקשות הפטנטים לכל עשרת אלפי תושבים — טור (4) של הטבלה, המחושב מטורים (1) ו־(2). את הנתונים לעקומה שמתחילה באמצע הטבלה בערך בגובה 10 לקח טיינטר מהטבלה השניה (טור (5)). עקומה זו — — — מציינת את המדד המתקבל ממדד הגידול במספר הפטנטים שהוענקו מחולק במדד הגידול במספר המדענים והמהנדסים[337], מוכפל בעשר.[338]

ציור נוסף של טיינטר מראה בעקומה התחתונה

Fig. 10: Patent applications in respect to research inputs (data from Machlup 1962: 173).

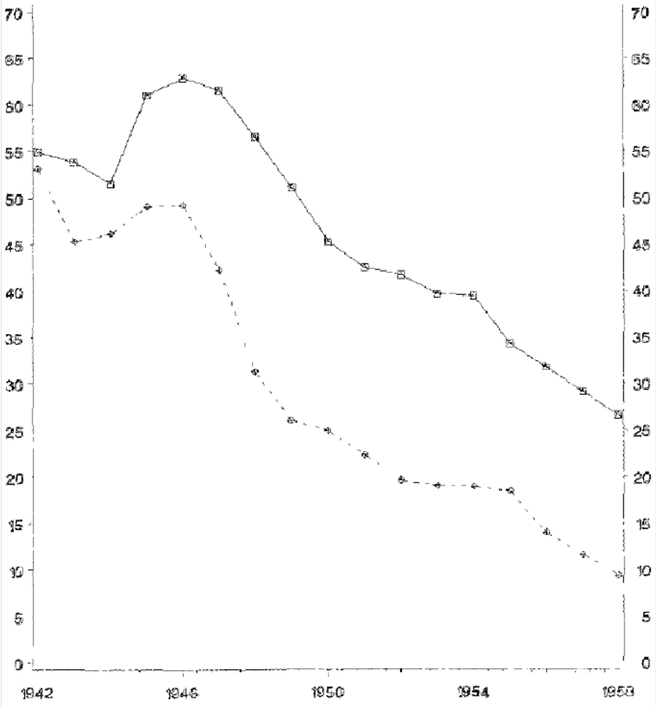

שגם ביחס למיליוני הדולרים שהוצאו על מו״פ התמעטו בקשות הפטנטים. (העקומה העליונה מראה בקשות פטנטים ביחס למאה מדענים ומהנדסים במו״פ.) בנתונים נוספים מאמריקה ומהעולם מרחיב ומחזק טיינטר את הפרשנות שהירידה בחדשנות השולית מהוה מגמה כללית שהיא דרכו של עולם.

דוגמה נוספת לתועלת שולית פוחתת נמצאת ברפואה. בהתחלה הגיעו חכמים מעטים במעט כסף לתגליות גדולות שהאריכו בהרבה שנים את תוחלת החיים: האחרונים בים של כסף וצבאות של חוקרים מצליחים להוסיף עליה בקושי כמה שבועות.

337 כמובן לא כל מי ש„עובד בטכנולוגיה" נכלל במונח הזה. מסבך את העניין שבמלל המתיחס לתרשים הוסיף טיינטר ל„מדענים ומהנדסים" גם „טכנאים" — ועדיין לא כלולים פועלים פשוטים ומקצועיים שגם הם „עובדים בטכנולוגיה".

338 טיינטר כותב שמגמת הירידה מטרידה את מנוחתו; אולי היה מתעודד אילו קרא מאמרו של יעקב מדסן Are there Diminishing Returns to R&D?
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/82093/1/wp-06-05.pdf>

תחום נוסף שחברות מוציאות עליו ממשאביהן ומוציאות יותר כל כמה שהן יותר מורכבות הוא ההשכלה. כמובן, כל כמה שבחיי המעשה של החברה מתבטאים יותר ידע ומיומנויות חייבים להקנות יותר מאלה לפרטים כדי שיהיו מועילים. עם גדילת המורכבות גדל הצורך שיותר ויותר פרטים ילמדו לא רק את מה שכולם לומדים אלא יתמחו לעומק יותר ויותר עמוק בחלקים יותר ויותר קטנים מסך כל הידע הקיים בחברה. חלק יותר ויותר גדול מהחיים, בתחילה של הילדים, אחר כך גם של הנוער וכיום גם של הבוגרים נתפס במקום בעבודה יוצרת משאבים בלימודים אוכלי משאבים, וחלק יותר ויותר גדול של העובדים במשק עסוקים בהקניית ידע לאחרים, והכשרתם שלהם כבר מזמן צריכה להיות ארוכה יותר מקורס מורות חיילות ליישובי ספר.

התועלת המושגת בלימוד גדולה ביותר בהתחלתו. בין בער בל לומד כלום ובין קורא וכותב ומחשב חשבונות יש קפיצת מדרגה גדולה, והיא מושגת בכיתות מעטות של בית ספר עממי, ולא עוד אלא שכל הלימודים הנוספים שילמד הנער בהמשך במוסדות יותר ויותר יקרים אצל מורים יותר ויותר מלומדים ומתוגמלים יהיו תלויים בה ולתועלת שתימצא להם יהיה חלק גם ללימודי היסוד הקצרים והזולים שלמד בהתחלה. ככל שמתקדמת ומתמחה הלמידה, היא מניבה פחות תועלת כללית בעלות גדלה והולכת.

לחברה המורכבת אין הבחירה עומדת לוותר על השכלה והכשרה מקצועית ברמה גבוהה: בלעדיהן היא תחדל, ועמהן היא משגשגת. רק אי אפשר לטעון שבהעלאת המורכבות שקולה תוספת התועלת כנגד תוספת ההוצאה. היא קטנה ממנה בהכרח, והיחס הולך ורע ככל שגדלה המורכבות. מאותו סך מושקע בהשכלה תפיק יותר תועלת חברה שלצרכיה די בידע כללי מחברה התלויה בהכשרת מומחים. כאשר עולות המורכבות וההתמחות, עולות גם הוצאות ההשכלה, ואילו מוצרה השולי פוחת.

ערוצי תקשורת, פיתוחם ותחזוקתם הם דבר שחברה מורכבת אינה יכולה בלעדיו. שם אמנם לא השגנו נתונים המוכיחים שהתועלת השולית פוחתת, אבל ודאי הוא שהעלות עולה. לפי ספר מכלוף (עמ' 253) גדלה ההוצאה באמריקה על שרותי רדיו וטלויזיה מ-1940 עד 1957 מ-0.57% ל-1% מהתוצר הלאומי הגולמי וגדלו ההכנסות מהפעלת טלפונים מ-1880 עד 1958 מ-0.03% ל-1.73% מהתוצר. חשוב ולא קשה להסיק מזה שאם תחום כגון עיבוד מידע אוכל ממשאביה של חברה חלק הולך וגדל, בהכרח קטן החלק הזמין לתחומים אחרים.

שליטה חברתית-פוליטית והתמקצעות

מה שטיינטר הביא פה בקצרה אביא אני בארוכה, כי התכוונתי להביאו ממילא בזכות עצמו, והנה טיינטר מזמן לי אותו כאן.

הפרופסור המנוח סיריל נורתקוט פרקינסון[339] לימד במכללת חיל הים הבריטי ובמסגרות צבאיות אחרות ואחרי המלחמה באוניברסיטאות ליברפול וסינגפור. בפרק הראשון של הספר[340]

---

339 https://he.wikipedia.org/wiki/נורת'קוט_פרקינסון

340 Parkinson, C. Northcote (1957). *Parkinson's Law, and Other Studies in Administration*. Houghton Mifflin, Boston. לפי https://he.wikipedia.org/wiki/חוק_פרקינסון#הספר_בתרגום_עברי יצא

שקנה לו שם עולם מבאר פרקינסון את המנגנון הנפשי הגורם להתרבות חבר פקידים. גם מי שיפקפק בהסבר הסיבה בעל כרחו יודה שהתופעה קיימת: פרקינסון מביא מספרים מוצקים. אין ספק, אנשי מנהל פחות או יותר מוכרחים להתרבות. אבל שום דבר עוד לא נאמר על משך הזמן שיש לצפות כי יחלוף בין תאריך מינוי הפקיד הראשון ובין התאריך שבו מקבל העוזר השני של שני הפופים שמונו לראשון קביעות בשרות וזכות פנסיה תקציבית. כמויות עצומות של ממצאים סטטיסטיים נאספו ומהעיון החודר בנתונים האלה הוסק חוק פרקינסון. המקום המצומצם לא יתיר ניתוח מפורט, אבל הקורא ימצא עניין בידיעה שהמחקר החל בהצעות התקציב לחיל הים הבריטי. אלה נבחרו מפני שקל יותר למדוד את תחומי האחריות של משרד הימיה מאלה של, נגיד, לשכת המסחר. השאלה היא פשוט שאלה של מספרים ותפוסה. והנה כמה נתונים אופייניים. מצבת כח האדם של חיל הים היתה ב־1914 **146,000** קצינים ואנשי צוות, **3249** פקידים גדולים וקטנים במספנות ו־**57,000** פועלי מספנות. עד **1928** ירד מספר הקצינים ואנשי הצוות ל־**100,000**. פועלים היו **62,439**; אבל חבר הפקודה מנה עתה **4558** ראש. אשר לספינות מלחמה היתה העצמה ב־**1928** חלק קטן בלבד ממה שהיתה ב־**1914**: ספינות קרב גדולות היו פחות מ־**20** במקום **62** שהיו לפנים. באותו פרק זמן הספיק מספר פקידי משרד הימיה לתפוח מ־**2000** ל־**3569**, שהיוו (כפי שהיו מי שציינו) „צי נהדר על היבשה". יותר יאירו המספרים עיני הקורא בצורת טבלה.

סטטיסטיקה של משרד הימיה

השנה	ספינות קרב גדולות בשרות	קצינים וצוות בחיל הים	פועלי מספנות	פקידי מספנות	פקידי משרד הימיה
1914	62	146000	57000	3249	2000
1928	20	100000	62493	4558	3569
שינוי	-67.74%	-31.5%	+9.54%	+40.28%	+78.45%

הספר פעמיים בתרגום עברי.

הביקורת שהושמעה באותו זמן התמקדה ביחס המספרי בין אלה שעמדו מוכנים ללחימה ואלה שהיו זמינים למנהל בלבד. אך אין השוואה זו מטרתנו כעת. מה שנרשום לפנינו הוא שמ־**2000** פקידים שהיו ב־**1914** נעשו ב־**1928** **3569**; ושלהתרבות הזאת לא היו שום קשר אפשרי בכמות העבודה שתבעה להיעשות. חיל הים באותן שנים הצטמק למעשה בשליש במספר אנשיו ובשני שליש בספינותיו[341]. גם לא היתה ציפיה שבהמשך יחוזק חיל הים, כבר מ־**1922** לא: כי באותה שנה הגביל ההסכם וושינגטון בעניין חילות הים את המספר הכולל של ספינות (שלא כמו המספר הכולל של פקידים). כאן יש לנו אפוא גידול ב־**78%** בתוך **14** שנים; ממוצע של **5.6%** בשנה[342] מהסך הראשון. בעצם עוד נראה ששיעור הגידול לא היה כל כך אחיד. מה שיש לנו לתת עליו דעתנו הוא הצמיחה באחוזים על פני תקופה נתונה. כלום אפשר למצוא לגידול הזה במספר הכולל של פקידי הרשות הסבר אחר מלבד איזו חוקיות מובנית פנימית? אולי יטען טוען שבתקופה הנדונה חלה התפתחות מזורזת בטכניקה הימית. השימוש במכונה המעופפת כבר לא היה נחלתם של משוגעים. מכשירים חשמליים הורבו במספריהם ושוכללו לרמות שלא חלם עליהם איש לפנים. צוללות התקבלו קבלה סבילה אם כי לא בהסכמה. קצינים מהנדסים החלו להיחשב כמעט בני אדם. בעידן כל כך מהפכני יכולנו לצפות שלמחסנאים יהיו מלאים יותר מסובכם לנהלם. לא היינו מתפלאים

341 כה כתב פרקינסון. בעצם כוונתו כאן רק לספינות הקרב הגדולות. במקום אחר (שיובא בסמוך) ציין פרקינסון את כלל כלי השיט שבשרות: וזה ירד באותו זמן מ־542 ל־317, כלומר בכ־41.5% בלבד.

342 לא דק. אילו בכל שנה גדל המספר ב־5.6% היה הסך אחרי 14 שנים 4289 ולא 3569. לענייננו (וכמובן גם לעניינו של פרקינסון) אין משמעות למספר האחוזים, ואין טעם לחשב להם את השיעור הנכון של ריבית דריבית.

בראותנו יותר שרטטים ברשימת מקבלי המשכורות, יותר מתכננים, יותר טכנאים ומדענים. אולם הללו, פקידי המספנות, התרבו רק ב־**40%** באותה תקופה שבה גדל מספר לוחמי הוויטהול בכמעט **80%**. כנגד כל פועל ראשי או מהנדס חשמל בפורטסמות נזקקו בצ׳רינג קרוס לשני כתבנים נוספים. עשויים היינו לפי זה להתפתות ולשער ששיעור הגידול בכח אדם מנהלי כפול מהגידול בצוות הטכני בזמן שהעצמה הממשית (במקרה הזה, ימאים) מופחתת ב־**31.5%**. אבל הוכח בסטטיסטיקה שלאחוז האחרון הזה אין משמעות. מספר הפקידים היה מוכפל באותה מידה אילו לא היו שם ימאים ממשיים כל כלל ועיקר.

עניין מעניין לענות בו יהיה לעקוב אחר המשך התהליך שבו הפכו **8118** אנשי משרד הימיה של **1935** ל־**33788** ב־**1954**. אבל שדה פורה יותר למחקר מספק בתקופת התפרקותה של אימפריה חבר עובדי משרד המושבות. את הסטטיסטיקות של משרד הימיה מסבכים גורמים (כגון זרוע האויר של הצי) שמקשים על ההשוואה בין שנה לחברתה. צמיחת משרד המושבות משמעותית יותר בכך שהיא יותר מנהלית טהורה גרידא נטו. כאן המספרים השייכים לעניין הם:

1935	*1939*	*1943*	*1947*	*1954*
372	**450**	**817**	**1139**	**1661**

עד שנצביע על שיעור הגידול עלינו לציין שהיקף תחום האחריות של אגף השלטון הזה היה רחוק מקבוע במשך בעשרים השנה האלה. שטחי המושבות לא נשתנו בהרבה בגודלם או באוכלוסייתם בין **1935** ו־**1939**. הם הוקטנו מאד עד **1943**, בהיות שטחים מסוימים בידי האויב. הם הוגדלו שוב ב־**1947**, אך הצטמקו מאז ברציפות משנה לשנה כאשר מושבה אחר מושבה זכתה בעצמאות. הגיוני היה להניח שהשינויים האלה בהיקף האימפריה ישתקפו בגודלו של המנהל המרכזי. אבל די במבט אחד במספרים כדי לשכנע אותנו שמספר סך המועסקים איננו משקף מאומה מלבד כך וכך שלבים של גידול בלתי־נמנע. ולגידול הזה, הגם שהוא מתקשר ומתיחס לזה שבאגפי שלטון אחרים, אין דבר וחצי דבר לגודלה — או אף לקיומה — של האימפריה. מה אחוזי הגידול? עלינו להתעלם לצורך עניננו מהתפיחה המהירה של כח האדם שליוותה את הפחתת תחום האחריות במלחמת העולם השניה. נקח לנו במקום זה את שיעורי הגידול בעתות שלום: יותר מ־**5.24%** בין **1935** ו־**1939**, **6.55%** בין **1947** ו־**1954**. זה נותן לנו גידול ממוצע בן **5.89%** בכל שנה, שהוא אחוז דומה להפליא לזה שכבר מצאנו בגידול חבר פקידי משרד הימיה בין **1914** ו־**1928**.

כעשר שנים יותר מאוחר חזר פרקינסון למספרי הפקידים בפרק הראשון של ספר אחר[343] לאמור:

עשר שנים חלפו והוגנת השאלה מה המצב עכשיו. האם הסטטיסטיקות של העשור האחרון מאשש או סותר את התיאוריה שהוצעה בראשונה? התשובה לשאלה זו איננה קלה, שכן סטטיסטיקות רשמיות חסרות עקביות והן מורכבות ומעורפלות. חדשים לבקרים נעשו אירגונים־מחדש אשר בהם תחומי אחריות וכח אדם הוזזו קדימה ואחורה בין משרדי המושבות, הדומיניונים והחוץ. אירע המיזוג בין הכוחות המזוינים ושל חבר השרות הקונסולרי עם הדיפלומטי. לגלות מה התרחש איננו משימה קלה <...> אך למרות כל הבילבול <...> יש מקום לראות במחבר נביא־אמת.

נתחיל במשרד הימיה, שהיא דוגמתנו הראשונה והקלאסית לתפיחת המנהל:

	1914	1928	שינוי
סך כל כלי השיט בשרות	542	317	-41.51%
קצינים ואנשי צוות בחיל הים	125000	90700	-27.44%
פועלי מספנות	57000	62439	+9.54%

343 Parkinson, C. Northcote (1971). *The Law of Delay*. Houghton Mifflin, Boston.

פקידים גדולים וקטנים במספנות	3249	4558	+40.28%
פקידים גדולים וקטנים במשרד הימיה	4366	7729	+77.03%

המשך הסיפור, עד מיזוג הזרועות ועוד שנה אחריו, ייראה ככה:

	1938	1948	1958	1964	1967
סך כל כלי השיט	308	413	238	182	114
קצינים ואנשי צוות בחיל הים	89500	134400	94900	84900	83900
פועלי מספנות	39022	48252	40164	41563	37798
פקידים גדולים וקטנים במספנות	4423	6120	6219	7395	8013
פקידים גדולים וקטנים במשרד הימיה	11270	31636	32237	32035	33574

המסקנה מהמחקר הזה תיראה שבמקום 5.5% צמיחה שנתית של חבר פקידי משרד הימיה (בחישוב אריתמטי על שנת הבסיס) בין 1914 ו־1928 באה צמיחה ב־9.3% בשנה בין 1938 ו־1958, ובעוד אשר 1914 ייצגה פסגתו של מרות־חימוש, כאשר 4366 פקידים יכלו לנהל את מה שהיה אז חיל הים הגדול ביותר בעולם, 1967 מייצגת נקודה שבה נעשינו לכל צורך מעשי נטולי עצמה לחלוטין, והגענו לכך ש־33000 פקידי רשות בקושי מספיקים לנהל את חיל הים שכבר אין לנו. נניחים כל כמה שנהיה במדיניות העולמית, עדיין אנחנו יכולים לפרוס כחות מנהליים בבאת, בהויטהול, בקוין אנז מנשנז, ברקם האוס, בקידברוק, בקרקלוודף בהארו ובכביש צ׳רינג קרוס. על כל חולשה הנצפית בסינגפור או במלטה אנחנו יכולים להתנחם במחשבה שהבסים שלנו אצל נורתווד הילז (פינר) בלתי־חדיר ובלתי־כביש. ודרך אגב, יהיה זה משגה לחשוב שאגף חיל הים של משרד ההגנה הביא לפקדה הראשית הזאת הרגל של התפשטות מנהלית שהיה זר לשרותים האחרים. משרד המלחמה, לדוגמה אחת, אינו צריך להתבייש מהשוואה למשרד הימיה. ב־1935 הספיק חבר פקידים אזרחי בן 9442 ראש כדי לנהל צבא שצומק ל־203361 קצינים וחיילים; שיא תחתון של אי־מוכנות לעימות שעד אז ניכר בעליל שהוא בלתי־נמנע. עד שהגיעה 1966 נמצא חבר עובדים אזרחים בן 48032 ראש מספק עידוד לכ־187100 איש במדים, כלומר הפחתה ב־7.9% מהעצמה הלוחמת שנלוה אליה גידול ב־408% בעבודת הנייר. ואולם יהיה זה חפוז להסיק שגידול ב־13.16% בשנה הוא רגיל במשרד המלחמה. לא זה, אלא עלינו להבין שהמיזוג עם חיל הים וחיל האויר הכפיל בשלוש את נפח ההתכתבות למן היום הראשון ושהמשך ההתקדמות סביר יותר שיהיה בצורה גיאומטרית ולא רק אריתמטית. לכן אם נצייר בתרשים את עקומת ההתפשטות לאגף הימיה של משרד ההגנה, נמצא שעד 1984* ימנה חבר עובדיו האזרחי בערך 72000 ובאותה שנה לא יהיה צי משום סוג שבעולם. עד אותה שנה ימנה האגף היבשתי של אותו משרד בערך 124000 ראש.

דוגמתנו השניה לתפיחה מנהלית נלקחה ממשרד המושבות, כאשר המספרים שהובאו היו:

1935	1939	1943	1947	1954
173	450	817	1139	1661

באותן שנים היה המספר הכולל של עובדי משרד המושבות, משרד הודו ומשרד בורמה:

1935	1939	1943	1947	1954
1023	1075	1709	2362	2650

כמה גילגולים של אירגון־מחדש מונעים ממנו למסור מספרים כוללים חדשים יותר משל 1957 (2743) ושל 1960 (2827). אבל עלינו לזכור שבתוך התקופה שממנה הנתונים, 1935 ועד היום הזה, התמוטטה האימפריה שלנו; התמוטטות שבקושי, אם בכלל, תימצא מקבילה לה בהיסטוריה. מ־1947, יותר בייחוד, אנחנו יכולים לרשום את החבלים הבאים שזכו בעצמאותם: הודו, פקיסטן, סילון, גאנה, מליזיה, קפריסין, ניגריה, סיירה לאונה, טנזניה, ג׳מיקה, טרינידד וטובגו, אוגנדה, קניה, מלאוי, מלטה, זמביה, גמביה, סינגפור, גויאנה, בוטסואנה, לזותו וברבאדוס.

* למה 1984? למה לא?

כל חבל עצמאי חדש פירושו אבדן משרת מושל והוספת שגרירות. שגרירינו שהיו ב־**1940** רק **16** מונים עתה **80** וגם עם נציבים עליונים ונציגים מאומנים לנאט"ו, סיאט"ו והאו"מ. גידול בן **412.5%** במספר השגרירויות ייראה שהוא מצדיק גידול בן **378.23%** בכח האדם של שרות החוץ. אבל אם זה באמת היה הגידול נשאר מסופק, מפני שבמקרה הזה יש ארבע ערכות מספרים לבחירה אחת מהאוצר, אחת ממחלקת החדשות של משרד החוץ, אחרת מהצעות התקציב והאחרונה ממשרד המנהל של השרות הדיפלומטי. מתוך הניחושים האלה העדפתי את הראשון, אבל הוא שונה מהאחרון בכ־**7000**. אם המועסקים בהוייטהול באמת נספרו מעולם נשאר שאלה פתוחה, וקשה ממש באותה מידה הוא לקבל הערכה מדויקת של אלה המגויסים מעבר לים במקומות של הנציגויות. אבל עד כמה שבכלל יש מידה כלשהי של אמון במספרים ייראה שמשרד החוץ \ השרות הדיפלומטי קיבל תיגבור כבד מאז **1940**, כשהמספרים הבאים לפחות מרמזים בכיוון הכללי של המגמה ששררה באחרונה:

1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1967
1412	2270	6808	6195	5670	5992	10211	10856

הגידול הפתאומי שנרשם לשנת **1965** לא היה בגלל משבר דיפלומטי, אלא בגלל מיזוג עם משרד קשרי חבר המדינות שעלה בעצמו בכחו מ־**651** (ב־**1935**) ל־**1729** (ב־**1964**). מלבד אירגונים־מחדש כגון זה סיפור ההתפשטות מרשים למדי. אילו מספרים בפני עצמם יכלו להשיג משהו, המיוצגות הנוכחית שלנו מעבר לים תיראה כמלמדת עם השפעה כמעט גורפת־כל על ענייני העולם. <...>

במאמר המקורי[344] (מ־**1955**) הושם דגש חזק על טיבה המדעי־טהור של התגלית שנחשפה שם, והמחבר הרחיק לכת בציינו ש,אין זה עסקו של הבוטנאי לנבש את העשבים הרעים. די לו אם הוא יכול לומר לנו באיזו מהירות בדיוק הם צומחים.' מתאים בוודאי שהחקירה הנוכחית תבוצע באותה רוח אובייקטיבית. לפיכל לא ייעשה נסיון להחליט אם **845900**[345] פקידי מנהל ממלכתיים רבים יותר מדי או מעטים מדי. ואולם יש הצדקה לצייר עקומה שתראה מהו שיעור הגידול הנוכחי בשנה. עד מתי, זכאים אנחנו לשאול, תיקלט מחצית האוכלוסיה במנהל הציבורי? ועד מתי, בהשלכת קו ההתפתחות עוד יותר קדימה, יהיה המנהל הציבורי כל האוכלוסיה כולה? לצורך זה עלינו לכלול את המועסקים בעניינים מקומיים כמו אלה שמנהלים את כלל האומה; סך **1077050** עובדי ציבור בשעה זו. הערכות מצביעות על **2145** כשנת המחצית ו־**2195** כשנת הכול. אין זה חלק ממטרתנו הנוכחית להעיר הערות לגבי סוג הכלכלה החדש שיתמוך בדרך חיים כזה. שבני אדם יתפרנסו מקריאת איש מזכרי רעהו נחשב בחוגים רשמיים כדבר טבעי בהחלט וכבר ביצוע בלי ספק. לא יתכן פיקפוק בכך שפניה העיקריים של הכלכלה החדשה נחזו מראש ושמתכננים כבר עוסקים בלימוד כל מה שנגזר מהם על כל היבטיו המגוונים. אך אין זה עניינו של האזרח הפרטי להפליג לממלכות שיטוט המחשבות האלה. ישנם אגפים גדולים ותופחים המוקדשים לשירטוט מדוקדק של האוטופיה הבאה עלינו ועל כן מוטב להניח את כל הנושא למומחים. <... > לתיקון אפשר שאין סיכוי, אבל יש לנו עדיין (לפי שעה נכון לעכשיו) הזכות לפחות לצחוק.

הספר השני[346] של פרקינסון עוסק במסים. בפרק השני שלו כתוב *שגביית* מס החלה עוד בימים

344 שנעשה אחר כך לפרק הראשון בספר **חוק פרקינסון**.

345 המספר מבואר בקטע המדולג.

346 Parkinson, C. Northcote (1960). *The Law and the Profits*. John Murray, London. יצא ממנו תרגום עברי: החוק והרווחים; רישומים: רוברט אוסבורן ואוסברט לנקסטר; עברית: יוסף נדבה, ירושלים: סטימצקי, תש"ך.

קדמונים בצורת מעשהו של איש חזק מקומי שהקים לו גדר גזעי עצים נעוצים אצל שפך נהר אל הים או אל נהר אחר, או אצל מעבר הרים, ולוקח דמי מעבר מכל סוחר או נוסע אחר. סוג המס הזה היה מעולם קל יותר לגבותו מכל האחרים, כאשר שמו נקרא תרומה לצדקה, מכס, או שוד באיומים, תלוי בנקודת מסטו של המדבר. בדרך כלל אין זה משתלם לסוחר הנוסע לפרוץ לו מעבר באלימות וכח, שכן הוא יכול לגלגל את הוצאת המכס על מי שבסוף יקנו את סחורותיו, כי הסוחר יודע שמתחריו ישלמו כמוהו. הסכום הנדרש, בין אם בנימה פקידותית רשמית ובין באיום, יהיה בערך שוה לעלות הנוספת של עקיפת המחסום בדרך אחרת שפחות משתמשים בה, ויהיה מופרז ומקומם רק במקרה שאין דרך חלופית. בקיצור, עלותו של מס למשלם דומה לעלות ההתחמקות ממנו.

עתיק כמעט כמו המכס הוא המס על מקרקעין, שלפחות בהשוואה לסוגים אחרים די קל לגבותו. הוא קרוב משפחתו של דמי החסות המשולמים למפיה המקומית, כלומר הרעיון היסודי של הפאודאליזם. זה שחי מעיבוד אדמתו פגיע באותה מידה שמקומו ידוע והיקף אדמותיו מוגדר. איננו יכול להתכחש לבעלותו עליהן מבלי לאבד אותן, ועל כן הוא ישלם על ההכרה שגבולותיו ועל מניעת דריסת רגל מעדרי זולתו. הסכום שהוא ישלם יהיה בערך כמה שיעלה לו להעתיק משקו אל מחוץ להישג ידה של הכנופיה, והוא יהיה מופרז ומקומם רק במקרה שמקום אחר כזה לא ימצא.

מופע אחר במעט שינוי של המס הזה הוא המס על תוצרת, הכרוך בקשיים גדולים יותר בשומתו. גילגולו ההיסטורי האחרון של זה הוא מס ההכנסה, שגבייתו מתאפשרת רק בציוויליזציה מעוירת שממנה עבודת האדמה לקיום עצמי למעשה נעלמה ואשר הפרטים בה מאולפים לציית לחוקים ויודעים קרוא וכתוב. גביית המס הזה מורכבת ומסובכת ביותר, אבל נהגו עד כה להניח שאין הגבלה לשיעורו מלבד עלות המעבר למקום אחר — דבר שעשוי להיות בלתי־מעשי בעבור רבים מהנפגעים. אבל עוד נראה בהמשך בפרק אחר מה גבולותיו המעשיים.

המעיין בתולדות המס מבין עד מהרה שהמסים מתחלקים לאלה שמטילים בני אדם על עצמם ולאלה שהם סוחטים מאחרים. מאמצים נעשים לשמר את הראשונים בהיקף המזערי שהולם את המטרה שלשמה הוטלו. לעומת זאת אין שום דבר שעוצר את הגדלת הסוג השני עד לגבול של מה שהקרבן מוכן לשלם ואף במקרים רבים מעבר לגבול הזה. מסים בני שני הסוגים נוטים, כפי שראינו בפרק הראשון, לטפס בעת מלחמה מבלי לחזור בעת שלום לרמה הקודמת. על כן מגמתם של מסים לאורך שנים היא לגדול בהתאם לחוק הפנימי המושל בהם ולהכביד יותר ויותר עד לנקודה שבה החברה מתמוטטת תחת משקלם. עוד נראה שדבר זה קרה בעבר פעמים הרבה ויש להניח שהוא יקרה שוב; ובאמת יותר בקרוב משמבינים בדרך כלל.

בתוך סקירת שיעורי המס בכמה מדינות גדולות מהעת העתיקה ועד ימיו מציין פרקינסון גם מקרים אחדים של קריסה מדינית בגלל מיסוי יתר, ביניהם: תולדותיה של הודו העתיקה חושפות ניגדו חריף בין מושגי ההינדו והמוחמדנים על ניהול קופת המלך. חוקי מאנו מגדירים את המסים שראויים למלך הינדו. הגבוה בשיעורים הוא שישית, והוא נלקח מסוגים מסוימים של מוצרים; מאחרים נלקחת שמינית, אחת בשתים עשרה או אחת בחמישים. לעומת זאת אצל הקיסרים המוחמדנים של השושלת המוגולית[347] טיפחו את התיאוריה שכל האדמה שייכת לשליט ושרשות שימוש היא דבר הקבוע ביותר שיכול נתין להשיגו ושגם זו כפופה בכל עת לחשק הקיסר להפסיקה. כשהקרקע חוזרת במות המחזיק בה למלך אין מקום למושג של

347 https://he.wikipedia.org/wiki/האימפריה_המוגולית

בעלות אמיתית, והנה לנו דוגמה למס ירושה **100%**. אשר למסים, החוק המוחמדני זיכה את המלך בחמישית מהתוצר ברוטו, אבל המוגולים למעשה לקחו שליש, ומהינדואים נהגו לקחת החצי. במדיניות הכספית שלהם היו עליות וירידות ושינויי כיוון, אבל תוצאתה הסופית היתה אסונית. בחבלי ארץ גדולים פסק העיבוד, המסחר ירד לשפל, והתמוטטות שלטון המוגולים היה מה שהכין את הדרך להתערבות הבריטית מ־**1707** והלאה. <...>

דוגמה אחרונה למיסוי קטלני נמצאת בהיסטוריה של צרפת. כל תלמיד בית ספר בשלב זה או אחר מחייו אולץ ללמוד בעל פה את הסיבות למהפכה הצרפתית. חלק כלשהו ממה שהוא מאחסן בזכרונו בערך נכון, והוא ממלא את הרקע שרשמים מלאי חיים אף כי סותרים במקצת שהתקבלו מדיקנז ומהבארונית אורצ'י. מתקבעת אצלו הדעה שלמיסים היה איזה עניין עם זה, ואכן היה להם. הקושי של התלמוד נעוץ בנסיון לגלות לאיזה שיעו אמנם הגיעו המסים; ובזה נראה שמתקשים גם ההיסטוריונים. כדי להשיג תמונה כלשהי מהמצב עלינו להתיר איכשהו את התסבוכת בין איזכורים של מסים, אם מטעם השלטון המרכזי ואם מטעם המחוזות, ובין של תשלומי החובה לבעלי האחוזות, שהם בעצם דמי חכירה. קוראים המזדעזעים משאריות כגון אלה של ימי הביניים ראוי שישימו לבם לכך שבאנגליה הם נשארו בתוקפם החוקי עד שב־**1935** ביטל אותם חוק שלא נהג לגמרי בפועל עד עשר שנים יותר מאוחר; תמלוגי אחוזתיים על מרבצי מחצבים נהגו ושולמו עד השנה שבה הולאמו המכרות. ועוד צריך להבחין בין חובות פאודאליים בצרפת (כמו בין מקביליהם באנגליה) ובין המעשרות שהשתלמו לכומר המקומי, אשר בצרפת הם כנראה היו החלק השנים עשר או העשרים מפירות מסוימים, כאשר רבים אחרים היו פטורים. אם ייראו תשלומי החובה לבעל האחוזה והמעשרות לכומר כדמי חכירה וכמס מקומי, הרי החלק הגדול של מה שנותר לשלם היה המס המלכותי. היו סוגי מס שנקראו taille ו־capitation ו־dixième וכמה מסים עקיפים שמהם יותר מאחרים משך תשומת לב ה־gabelle, הוא מס המלח. ה־taille היה גיגלולו לממון של חובת הגיוס העממי העתיקה, והוא נגבה ממי שלא שרת בצבא; האצולה, הכמורה ורוב בעלי המשרות היו פטורים. ה־capitation מ־**1695** וה־dixième מ־**1710** היו שניהם אמורים לחול על כל אדם, ושניהם בסופו של דבר נמצאו רק תוספות על ה־taille. ומה אם כן היו שיעורו של ה־taille? נראה שזה היה משתנה בהרבה משנה לשנה וגם ממקום למקום, אבל זה היה אולי משהו בין **33%** ל־**36%** מהכנסת משלם המס. מסים ומעשרות ביחד אפשר שהסתכמו ב־**38%** עד **41%**.

כומפת לשרי אוצר של ימינו המשטר הישן של צרפת חשוב משתי בחינות. הוא מראה, קודם כל, את קצה הגבול האפשרי למיסוי; נקודת הסירוב שהיא נעשית לרגע המחולל של המרד. הוא מראה, וזאת הבחינה השניה, את הסכנה הטמונה בהתיחסות לקרן כאל הכנסה.

לגבי הנקודה הראשונה כתבו בארוכה וברחבות והבלטה על קשיי האיכרים, הכל בהצדקה למפרע של מהפכה שכבר התרחשה. אולם עובדה היא כנראה שהאיכרים חיו טוב יותר משחיו אי פעם במאות השנים האחרונות עד אז, אלא שהיו מומחים ומיומנים בהסתרת כל מה שאולי היה להם מעבר למינימום הקיום. וגם יותר מרק מסתבר הוא שהם מצאו דרכים לסלק את חובות האחוזות. מה שחשוב איננו התבכיינותו המסורתית של האיכר אלא העובדה שהכיר בה אז כל מי שעסק בעניין ששום תוספת מס לא היתה עשויה להכנים לאוצר תוספת כסף. בנקודה מסוימת, נראה פחות מ־**45%**, היו הוצאות הגביה עולות על ערך הסך הנאסף. שוב נמוכה יותר מזה היתה נקודת ההתמרדות. כל אלה מצביעים לכיוון המסקנה שקיימת מגבלה שמעבר לה אי אפשר לדחוף את המיסוי.

יטען אולי טוען שהבעיה האמיתית עם המיסוי הצרפתי היתה שהוא נפל רק על מי שהיו יחסית עניים. עד כמה שיש בטענה זו אמת, היא מוכיחה ומאירה את טענתנו השניה. מה שעשתה הממשלה הצרפתית היה לספק תרכי ההווה על ידי מישכון הכנסותיה העתידיות. רובם של אלה שהיו פטורים ממס ישיר קנו את הפטור שלהם על ידי תשלום גדול אחד בבת אחת. ערים כגון בורדו וגרנובל גילגלו מעליהן את המס בדרך זו. רוב המשפחות ה„אצילות" קנו את תעודת אצילותן, ומכאן את הפטור ממס, על ידי תשלום אחד גדול לאחד המלכים הקודמים. בעלי משרות היו לרוב פטורים ממס, אבל שוב גם הם קנו את משרותיהם במחיר שהיה גבוה כמובן בגלל הפטור שבא עם המשרה. אין זה תיאור מדויק של המציאות לומר שהמעמדות הגבוהים בצרפת היו פטורים ממס כעניין של זכות יתר מורשת. כל האצולה חוץ מהעתיקה ביותר שילמה את כל מיסיה למלך מראש עד סוף העולם.

המעמדות העליונים של היום, בין בבריטניה ובין בארצות הברית, לא זכו לזכות־היתר הזאת. אף על פי כן מזדקרת השאלה אם הממשלות של ימינו היו ארוכות־חזון הרבה יותר ממלכי צרפת. מבחינת הצריכה מראש של הכנסה עתידית פועל מס הירושה פעולה די דומה למכירת אצולה. אמנם נכון שהיורש אינו מקבל שום בר בתמורה לתשלום בהוא נותן למלכות, אבל המדינה מישכנה באותה מידה את הכנסתה העתידית. אולי חסרים הקישוטים והסמנים החיצוניים של זכות היתר (והללו היו לפחות ציוריים) אבל הטעות הכספית היא אותה טעות: הבילבול בין קרן והכנסה. בלומדנו את גורל המשטר הישן בצרפת מוטב שנדלג בקלילות על פרטי הדיכוי ותמקד בעובדה המרכזית. המשטר הישן לא התמוטט מפני שהיה רודני או אכזר, ואפילו לא מפני שהיה מיושן. הוא קרס מפני שפשט את הרגל.

בפרק השישי מבאר פרקינסון את הגבולות לכובד המס שמעבר להם אין טעם ותועלת בנסיון למצוץ מהעם יותר. המסים שמטילים קצת בני אדם על אחרים כשהם עצמם אינם מחויבים בהם יעלו בהכרח כשההוצאה גדלה, וההוצאה תגדל בהתאם לחוק פרקינסון השני. הדבר היחיד שיעצור את עליית המס הוא סירוב הקרבן לשלם, ועד לנקודה זו יעלו המסים על פי העיקרון המושל בעלייתם. בימי קדם הושגה אותה נקודת סירוב כשהמס עלה בהרבה מעבר ל־10% מהתוצר הגולמי. הנתונים שבידנו אמנם דלים, אבל המעט שיש לנו נעים בין 5% ו־10%, חוץ ממקרים שבהם ידוע שהכלכלה כולה התמוטטה. ועתה, ברור ששיעור המס יהיה כמו עלות ההתחמקות ממנו ועוד משהו. למכס מעבר היה בתחילה 2.5% הגבול הטבעי, ובערך 10% למס על מקרקעין. אל נכון רמת המס נגזרה מהעלות ומהסיכון הכרוכים בהעתקת החיים למקום אחר. דוגמה קדומה למעבר דירה כגון זה נמצאת בספר שמות. פרעה הטיל על בני ישראל מס עבודה **וַיְמָרְר֨וּ אֶת־חַיֵּיהֶ֜ם בַּעֲבֹדָ֣ה קָשָׁ֗ה בְּחֹ֙מֶר֙ וּבִלְבֵנִ֔ים וּבְכָל־עֲבֹדָ֖ה בַּשָּׂדֶ֑ה**. בנקודה כלשהי בתהליך העלאת שומתם החליטו בני ישראל שהזמן הגיע לעקור דירתם ממצרים למקום אחר. במאלאיה של המאה התשע עשרה היו כורי הבדיל הסינים משלמים לראש שבט מאלאיי עד 10% מתפוקתם כ„דמי חסות". אם ביקש יותר, היו נודדים לאזור מכרות אחר שבו היה ראש השבט מבקש פחות. היו ראשי שבטים שהנגיבו לזה בדרכו של פרעה והשיגו תוצאה דומה. כהכללה לא כל כך זהירה נוכל לומר שהאנשים היצרניים של העולם גילו בהתנסות שלעולם יצטרכו לוותר על 10% לטובת מישהו, בין אם זה מאפיוסו, בין אם הוא בעל אחוזה פאודלי ובין אם זה נקרא האנף לגביית המס מהנתינים. בסוף זה תמיד בערך אותו דבר. להימלט מגובה מסים אחד פירושו בדרך כלל להאכיל סחטן אחר. עד בערך 10%, ככה נדמה, זה נובע מאיזה חוק טבע. כשזה עולה הרבה יותר, הזמן הגיע לבני ישראל לעיין באטלס. יתכן

שיש מקומות יותר טובים ממצרים; ואכן ישנם.

עיון שטחי בתולדות ההתנהלות הכספית הציבורית לכאורה מזמין את המסקנה שבני אדם מתרצים לשלם מסים עד לנקודה מסוימת; עד 10%, למשל. זאת תהיה מסקנה מוטעית. בני אדם שפויים אינם ששים לשלם שום מס בשום שיעור בשום זמן. התנגדותם תהיה קולנית בין אם המסים יהיו קלים ובין כבדים. הסינים מעולם לא ראו תשלום של עשירית כ,מוצדק לגמרי ושוויוני', ולא משנה מה יטען איזה מלומד. אבל הם ראו מס כזה כבלתי־נמנע וכנהוג. בראותנו את השלמת הקדמונים עם הנסיבות ראוי שנתן דעתנו גם לנסיבות שהגבילו את האפשרות להוציא מהם. שכן תחת שלטון האימפריות של רומא ושל סין היתה נדידה למקום אחר, לפחות ממחוז למחוז של אותה ממלכה, יחסית קלה. המצב שונה בתכלית כשאין לאן ללכת או כשהמס במקור אחר כבד גם כן באותה מידה. בנסיבות כאלה שונות בתכלית ממה שהיו מוסרת תקרת עשרת האחוזים והמסים יעלו למקסימום חדש. בתוך הגבולות הקשוחים של הלאומנות החדשה, למשל, משלם המס אכן שבוי. לפיכך יעלו מסיו עד שיגיעו לנקודת סירוב חדשה. באיזו רמה תימצא נקודה זו?

בשאלה חשובה זו דן אותו כלכלן מוכשר מימי המלכה ויקטוריה, ג'. ר. מקלוך שמו, והוא כתב[348]:

דיכוי, כך אמרו, מרומם בני אדם להיות לגיבורים או משפיל אותם להיות לעבדים; ומיסוי, תלוי במידתו ובאופן שבו הוא מוטל, עושה אותם חרוצים, יוזמים ועשירים — או אדישים, נפולי־רוח ומרוששים.

מקלוך מעריך כאן את גבול היכולת לגבות מסים על פי תגובת משלמי המס, וזאת כמובן יכולה להיות שונה ממקרה למקרה בגלל נסיבות אחרות. אולם ברור מתוך מה שהוא אומר בהמשך שהוא חשב על מסים בתוך משרעת מסוימת. כך הוא ציפה למצוא התנגדות עזה למס ישיר בשיעור כ־10% עד 15% מהכנסות משלם המס — כה עזה באמת עד שזה יהפוך למס על יושר ופרס על רמאות:

> ... ואילו זה הועלה לרמה גבוהה כלשהי, או ל־10, 15 או 20 אחוזים, היתה יוצאת מזה הזניית בוטה ביותר של עקרון ההתנהלות, וזה היה כורת במידה רבה אותו חוש כבוד עדין שהוא היסוד הבטוח היחיד להגינות ומידות טובות בחיי הציבור.

מסקנת מקלוך על העניין הוכח ואומת בנסיון. תגובת משלם המס שאיננו יכול להתחמק מהמס על ידי נדידה למקום אחר היא להפחיתו באופן אחר של התחמקות. ראינו לעיל שמשלמי המס הבריטיים של שנת 1909 הפחיתו כך על פי ההערכה את שיעור המס משילינג

---

348 John Ramsay McCulloch, A Treatise on the Principles and Practical Influence of Taxation and the Funding System, מהדורה שלישית משופצת מתוקנת ומשופרת, אדינבורוך 1863 <https://ia802205.us.archive.org/22/items/atreatiseonprin01mccugoog/atreatiseonprin01mccugoog.pdf>, עמ' 10. גם ההמשך שם שייך מאד לנדון דידן:

ואולם, אף על פי שמסתבר שהון הארץ כיום גדול בערך כמה שהיה אילולא אירעה מלחמת המהפכה עם צרפת, אל לנו לחשוב שלא נפגענו מהמסים שהוטלו כדי לכסות את הוצאותיה. הללהו בלי ספק מהווים וככל המסתבר יוסיפו להוות עוד זמן רב מעבב כבד על תעשייתנו ושיגשוגנו. הם גורמים לזה לא כל כך בשל גודלם ביחס ליכולתנו לשאתם, כמו בגלל גודלם בהשוואה למה שנראה כמסים הנמוכים יותר של כמה מדינות אחרות והפיתוי המייצר מפל המס להעביר לשם הון וכוח עבודה מיומן.* אפשר להראות את הסיבה השורשית לירידתה של הולנד בפעולתן של נסיבות דומות. חרף ההוצאה העצומה על מאבקה המהפכני נגד ספרד ועל התמודדותה אחרי כן עם אנגליה וצרפת גדל הונה של הרפובליקה במידה מפליאה במחצית האחרונה של המאה ה־16 ורובה של ה־17. אבל למרות הגידול הזה מספרם וגודלם של המסים שהוצרכו להיגבות כדי לכסות את הריבית על החוב וההוצאות השוטפות הפחיתו במידה כזאת את רווחיות ההשקעות שבעלי ההון התפתו להשקיע סכומים גדולים בארצות אחרות ושהייצור והמסחר בהולנד התנוונו בהדרגה.

ללירה שהיו מחויבים בו בתיאוריה לשבעה פנס[349] ושלושה רבעים בלירה ששילמו בפועל. למעלה מ־**10%** מוגבר המאמץ להתחמק מהמס, כי הזמן והטורח המושקעים נותנים תשואה יותר גדולה משהיה נותן המאמץ להשיג תוספת הכנסה שגם ממנה יילקח מס. ברור שמס ישיר בשיעור בין **10%** ו־**20%** מהכנסת משלם המס נוטה לנתב יוזמה וכושר המצאה לאפיק חדש, והוא אחד שאין ממנו תועלת לציבור בכללותו. ועוד זאת, שבהכרח יועמדו מוחות חריפים וגמישים בצד של הגביה כנגד המוחות הפועלים לאי־תשלום. ואחרי ולמרות כל המאמצים האלה של השלטון מניבה כל העלאת מסים תוצאה גרועה מהקודמת. אפשר להגיע לנקודה, לפחות מבחינה תיאורטית, שממנה והלאה שום העלאת שיעור המס הנדרש לא תגדיל את סכום הכסף שישולם בפועל. ואולם עוד לפני הנקודה הזאת כבר ימצא שהמצב השתנה באופן אחר.

מה קורה כשהמיסוי הישיר לוקח רבע (**25%**) מההכנסה הלאומית גילה בראשונה הלורד קיינז[350] בסביבות **1923**. הוא זה שהצביע על כך שמס מעבר לשיעור סף מסוים הוא הגורם לאינפלציה. כשיש מס גבוה על רווחים מתעשיה יכולים המעבידים להפחית מהמס על ידי חלוקת הרווחים בין אנשי צוותם; נדיבות העולה אך מעט. עם ירידה זו בהתנגדות לתביעות שכר יורד ערך המטבע. דרך אחת לחלק רווחים היא בילויים. כבר היו מתבוננים באמריקה שהסבו תשומת לב להשפעה האינפלציונית של ,בלכלת חשבון ההוצאות'. רבים המנהלים הזוטרים המעדיפים חשבון הוצאות נדיב על העלאת משכורת שהיה נגבה ממנה מס כבד ושהיתה מוצאת ביותר יישוב דעת. הם אלה שבגללן קיימות מה שמכונות ,מסעדות חשבון ההוצאות', אתרים המעוטרים בכל פאר העולם הגדול והרחוק אשר באיהם סועדים בעלטה כמעט מוחלטת. התאורה אינה מספקת לקריאת המחירים בתפריט, אבל הללו בנסיבות המיוחדות האלה אינם חשובים. בעבור החברה המעסיקה את המנהל זאת הטבה פחות יקרה מהטבות אחרות. בעבור הציבור בכללותו זאת עוד סיבה נוספת, הגם שבפני עצמה היא קטנה, לאינפלציה. עם התקדמות האינפלציה מוצאת לה מדיניות של פיחות המטבע תמיכה כללית, והתוצאה שנושי המדינה, הם המשקיעים בניירות־ערך ממשלתיים, מרומים בדרך שנעשתה לרגילה. בבטלה חלק מהחוב הלאומי המדינה חוזרת לכושר לשלם חובות ושוויים הממשי של המסים יתחיל לצנוח. הטיעון, כפי שקידם[351] אותו ב־**1945** קולין קלארק[352], הוא שמיסוי העולה על רבע מההכנסה הלאומית בהכרח יסכל את השגת מטרתו שלו. הטיעון הזה משך בשעתו תשומת לב גדולה אך לא זכה להסכמה כללית בין הכלכלנים. אמנם מומחים רבים הודו שחייב להיות גבול כלשהו, אך הם חשבו שגובהו עשוי להיות שונה ממקרה לקרה בהתאם לאופי הלאומי ונסיבות אחרות. על סיר סטאפורד קריפס המנוח ידוע שהאמין שאנשי בריטניה יסבלו מיסוי כמעט בלי שום גבול ושיעור, ניכר בעליל שזוהי ההנחה המונחת ביסוד

349 לא *זרקור* ולא *מנורה* וגם לא *שטף דם תת־עורי סביב העין*, אלא לשון רבים של *פני*. הלירה האנגלית היתה מתחלקת מימים קדמונים ל־20 שילינג; שיעור המס שנדרש היה אפוא 5%. השילינג היה מתחלק ל־12 פנס; נמצא הפחת על ידי ההתחמקות בערך שליש מתוך מה שנדרש — כאשר נדרשים רק 5%.

350 https://ecowiki.org.il/wiki/ג'ון_מיינרד_קיינס — לכאורה זה צריך להיות בספר https://delong.typepad.com/keynes-1923-a-tract-on-monetary-reform.pdf, אבל עוד לא מצאתיו שם.

351 במאמר "Public Finance and Changes in the Value of Money," בכתב העת *The Economic Journal*, כרך 55, גליון 220 (דצמבר 1945), עמ' 371־389. אחרונים (כגון ביוקנן https://oll.libertyfund.org/titles/buchanan-democracy-in-deficit-the-political-legacy-of-lord-keynes/simple#lf0102-08_footnote_nt_068_ref וקוזאק https://www.econstor.eu/obitstream/10419/77608/1/732408555.pdf) ציינו שאחרי קלארק הצליחו משטרים שונים להתעלות מעל לרבע, אבל הנסיון מאשר את העיקרון שקיים גבול עליון כמו שכתב, גם אם המספר המדויק תלוי בגורמים נוספים.

352 https://en.wikipedia.org/wiki/Colin_Clark_(economist).

מדיניות האוצר של ממלכתם. ומי ששותפים לאמונתו של קריפס יכולים להצביע על מה שנעשה בבריטניה מ־1939 והלאה. גובי המס הבריטיים (של השלטון המרכזי והמקומי) שלקחו ב־1938 25.4% מההכנסה הלאומית וב־1947 39.8% כבר לקחו ב־1950 חלק יותר גדול (40.1%) ולא התרחש אסון כלכלי. הנושא כולו נדון בסימפוסיון מכון המס ב־1953 אשר שם רוב הצירים פחות או יותר הסכימו שבריטניה ממסה עצמה לדעת. אך מעטים היו מוכנים להגיד באיזו נקודה צריך היה לעצור את העלאת המסים, ועוד פחות היו מסכימים אילו נדרשו על כלל הנכון לכל הארצות בכל תקופות ההיסטוריה.

דבר אחד העולה מכל הדיונים על הנושא הזה הוא שבני אדם יסכימו לשלם מסים כבדים כשהם נלחמים על קיומם. כשהאפשרות האחרת מצטיירת כחורבן לאומי, ייתכן שישולמו מסים עד מחצית ההכנסה הלאומית בלי יותר מדי תלונות. נקודת הסירוב מגיעה רק משמתעורר ספק אם הקיום שוה את המאמץ. כמו כן מראה הנסיון שאפשר להמשיך ולקיים אווירת משבר במידה מסוימת גם אחרי שהמלחמה כבר הסתיימה. עדיין אפשר לפנות לרגש אהבת העם והמדינה, עם הבטחות של עולם טוב יותר שיבוא. אין סיבה מובהקת להניח שהתוצאה שתנבע מחגיגת שיכורים מטורפת של החרבה הדדית תהיה עולם טוב יותר, אבל ההבטחה ניתנת פעמים הרבה וזוכה לאמונה במקרים רבים. בבריטניה לכל הפחות מיסים שהגיעו ל־40% מההכנסה הלאומית שולמו בלי מחאה במשך מספר שנים. הפיתוי אצל מי שאחראים הוא להניח שהכל בסדר ושעול מסים בשיעור דומה יינשא בלי הגבלת זמן. אך למעשה התוצאות של מיסוי דכאני מצטברות לאורך זמן ולאט. דוגמות מההיסטוריה עוזרות להמחיש איך תהליך חניקה נפרש על פני שנים ארוכות. כיום המהירות מואצת, אך לא כל כך שרואים במבט חטוף את התהליך בפעולתו. לכן חשוב עוד יותר להבחין בסימנים המציינים את התקדמות המחלה. הם מייצגים אבדנן בזו אחר זו של השפעה, חירות ויציבות.

אבדן השפעה נובע מאבדן עצמה. אצל כמה מאלה שהיו ב־1909 מועמדים להיות צדדים במלחמה היו שיעורי המסים הכוללים אלה:

	אוכלוסיה במיליונים	סך המסים בלירות שטרלינג
ממלכת בריטניה המאוחדת	**45.469**	**151,955,000**
צרפת	**39.252**	**111,686,082**
אוסטריה־הונגריה	**51.251**	**95,055,544**
ארצות הברית	**88.926**	**109,384,916**
גרמניה	**63.879**	**88,055,333**
רוסיה	**160.095**	**72,583,500**
איטליה	**34.270**	**50,577,962**
יפן	**53.273**	**32,831,510**

בין הארצות האלה היו הבדלים חשובים בהתפתחות ובעושר. אבל העובדה נותרת בעינה שבריטניה היתה המדינה הממוסה ביותר בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה, עם צרפת במקום שני רע ואוסטריה־הונגריה במקום שלישי טוב. אלה היו הארצות שהשפעתן ירדה מאד בשנים שבאו אחרי המלחמה. שתי הארצות אשר שם המיסוי היה הנמוך ביותר הן שהשפעתן גדלה ביותר. עד 1938 היו הארצות עם המסים הכבדים ביותר, בזה הסדר: גרמניה, בריטניה וצרפת — שוב אותן ארצות שהשפעתן היתה עתידה לפחות. אמנם בלי ספק חשובים גם גורמים אחרים, אבל על כל פנים ברור בעליל שלמדינה כגון ארצות הברית שב־1938 היה בה שילוב של עושר עם שיעור מס נמוך היתה עצמה רבה יותר מלמדינה שהמסים היו כבדים בה עוד לפני שהמלחמה החלה. הניגוד בין יכולת גבוהה לשלם הרבה מס ובין מס נמוך נגבה בפועל הוא אות לעצמה־בכוח שהעולם הגדול אינו מתעלם ממנו. וכמו כן לא תיעלם מעיני מעצמות מתחרות רמת במיסוי הגבוהה שעודנה נהוגה כיום בארצות כגון בריטניה וצרפת. לא זו ולא זו, יסיקו הרואים, תשוב עוד לצאת למלחמה אם לא להגנה על גבולותיה שלה. מדינה שזה שיעור קומתה בלי מקור נראה להוספת עצמה בעת הצורך אי אפשר שלא

תתמעט השפעתה בעניינים הבינלאומיים. שמדינה נטולת שיניים כזאת תעשה משהו כדי להרחיב או אפילו רק לשמר את ענייניה הרחוקים יותר אף אחד לא מאמין. היא יכולה לעשות אך מעט אפילו כדי לשמור על השלום. לצורך רוב העניינים אפשר פשוט להתעלם ממנה.

נמצא אפוא שהתוצאה הראשונה של רמת מס גבוהה בעת שלום היא הפחתת השפעתה של אותה מדינה בענייני העולם. התוצאה השניה תימדד באבדן חירות הפרט. על הנושא הזה אי אפשר להביא יותר מדי פעמים את דברי תומאס ג׳פרסון[353]:

> אני מציב את החסכנות בין המידות הראשונות במעלה ובחשיבות וחוב ציבורי כגדולה בסכנות שיש להתיירא מהן[354] ... [העם, ולא העשירים, הם הבטחון שלנו לקיום החירות בהמשך.] כדי לשמר את עצמאותם אסור לנו להניח למנהיגים שלנו להעמיס עלינו חוב בן קיימא. עלינו מוטלת הבחירה בחסכנות וחירות מול פזרנות ועבדות. אם נעבור לנו חובות כאלה שנצטרך לשלם מסים על בשרנו ומשקאותינו, על מה שצריך לנו על מה שמנעים לנו, על עמלנו ושעשועינו[355] ...אם אך נצליח למנוע מהממשלה לבזבז את עמל העם באמתלה שדואגים להם, הם יהיו בני מזל מאושרים[356].

הלוא אלה דברי נבואה. ביזבוז עמל העם באמתלה שדואגים לעם, הרי זה בדיוק מה שעושות הממשלות שלנו. החירות מיוסדת על הבעלות על רכוש. היא כרוכה עם ביטוי עצמי במונחים של אדריכלות ואומנות. איננה יכולה להתקיים במקום שבו המנהיגים בעלים על הכל, ואף לא כשהם מעניקים איזו זכות חזקה מוגבלת. אבל אמונת הימים האלה היא שהכנסה פנויה להוצאה היא ויתור של המדינה רבת החסד. המיסוי לקדם שוויוניות, המיסוי החורג מצרכי הציבור, ויותר מכל המס המדורג באופן כזה שהוא מונע צבירת בון פרטי — כל זה איננו מתיישב עם חירות. נגד מדינה שהיא בעלים של הכל אין ליחיד לא אמצעי הגנה וגם לא על מה להגן. בעבור בן האדם הרגיל שאיננו אומן יצירתי או מדען במקצועו האמצעים לביטויו העצמי הם בעיקר חדרים שהוא מעצב וגינות שהוא מטפל בהן, עצים שהוא נוטע וצאצאים שהוא מגדל. כשהוא מאבד את האפשרויות האלה להבעת עצמו מאבד היחיד את אישיותו הייחודית, חירותו ותקוותו.

התוצאה השלישית של שיעור מס גבוה בעת שלום היא אבדן היציבות. הרבה דברים יש שיכולים בני אדם להשיגם ובהם אחדים מהמשובחים ביותר הזקוקים ליותר ממשך חייו של אדם יחיד. היחיד יכול להלחין סימפוניה או למייר בשמן על בד, להקים ולפתח עסק או להשיב על כנו את הסדר בעיר. איננו יכול לבנות היכל או להצמיח שדרת עצי אלונים. עוד פחות מזה הוא יכול לגדור לשיעור הקומה של מדינאי דגול בחברה מפותחת מתקדמת ומורכבת. קיים הצורך ברציפות של מאמץ ממושך על פני כמה דורות, והיא רציפות בדיוק מהסוג שאיננו לממשלות. יותר בייחוד, בהינתן שיטת המפלגות בצורת המשטר הדמוקרטית המדיניות נתונה תדיר לשינויים ואף להיפוכים. במשפחה יכולהלהתממש יציבות ביולוגית שאינה אפשרית בגוף מחוקק בן ימינו. ועל כן למשפחות אנחנו נושאים עינינו בבקשנו יציבות כשהיא דרושה לחברה. אבל איך יכולה המשפחה לתפקד אם היא נתונה למסים קוטעי אברים במשך כל חיי היחידים ולהחרמה חלקית עם כל מקרה מוות? איך יכול דור אחד להכין לבא אחריו קרש קפיצה? בלי קרש

353 מי זה היה? ראה https://he.wikipedia.org/wiki/תומאס_ג׳פרסון.

354 https://cdn.loc.gov/master/mss/mtj//mtj1/049/0200/0298.jpg מכתב אל ויליאם פלומר 21 ביולי 1816.

355 http://www.let.rug.nl/usa/presidents/thomas-jefferson/letters-of-thomas-jefferson/jefl246.php מכתב אל שמואל קרצ׳בל 12 ביולי 1816.

356 https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-39-02-0070 מכתב אל תומאס קופר, כ״ט בנובמבר 1802.

קפיצה כזה כולם צריכים להתחיל מקו התחלה שוה ואין אחד יכול להגיע קדימה הרבה יותר מכל השאר, ובאין אפשרות להצטיינות יתירה שום דבר מצוין ביותר לא יצא מזה. בלי מאמץ ממושך ברציפות, בלי יציבות, שום תרבות לא תשרוד לאורך ימים.

מתוך הניתוח הזה אולי לא ייראה פשוט להחליט על רמה מסוימת של מיסוי שהיא תהיה המרבית המעשית. עד כה ייראה שיש נקודות שונות זו אחר זו שבהן מופיעות בזו אחר זו תוצאות שליליות שונות. משעבר שיעור המס בעת שלום 10% מההכנסה הלאומית יתחיל ההון לנוע. אם בריחתו נמנעת, בין על ידי הסיבות ובין בחקיקה, יכולים המסים לעלות עד 20% אך עם התנגדות מתגברת והולכת שתלבש צורה של התחמקות ממס והימנעות מתשלום המוקצנת עד לשיאים של דבקות במשימה ותחבולות מחוכמות בביצועה. מעל 20% כל העלאה תניב יחסית פחות. מעל 25% יש אינפלציה חמורה שתפחית את ערך השלל הנאסף. מעל 30% הירידה בהשפעת המדינה בעולם שהיתה מבחינה בה לפני כן עין מומחה נעשית גלויה לעין כול. ב־36% מכה הקטסטרופה, שלמה וסופית, אם כי לא תמיד מיידית. הטלת מסים מעבר לנקודה זו, הגם שהיא אפשרית בעת מלחמה ואז היא אולי נצרכת, קטלנית בעת שלום. סוף הרמפה המעלה אל הצוק לגבי רוב הארצות נמצא אצל 36%.

בהיבט אחד מטעה דימוי הרמפה והצוק, שכן נפילתה של אומה דרמטית פחות מנפילת אדם או כלי רכב יחידי. המדינה יכולה להוסיף במשך זמן מה לחיות מהלוואות ומהון קיים. יהיה שם מאגר אמנם מצטמק אך עדיין בעל ערך של יושרה, יוזמה, מרץ ותקוה. בני הדור הישן ימשיכו בעבודתם מתוך הרגל אפילו אחרי שהצעירים כבר הבינו שאין בזה טעם. בני אדם ימשיכו להפקיד חסכונות מתוך הרגל אפילו אחרי שראו שחסכונות שהיו בעבר נמסו והיו לאין. בני אדם יוסיפו להחזיק בדאוה מקצועית שנים אחרי שכבר לא מותירים להם יותר משבריר סמלי משכר טרחתם. המכונה ממשיכה לנוע זמן מה אפילו אחרי שנותקה ממקור הכח. בתחילה אפילו יש זמן שעדיין לא מרגישים את ההאטה. אחר כך שאון המכונה הופך לטירטור, הטירטור הופך לדופק איטי וזה נעשה שארית של קולות חיכוך ושיפשוף. גלגל התנופה שהיה תמונה מטושטשת של תנועה נעשה לחפץ נראה ויש לו חישורים המראות קצב מואט והולך, וכך המכונה שורקת ונאנקת עד לעצירה בנקישה האחרונה. זה סוף המסע, ובמקרה שלנו סופה של הרכבת.

עד כאן מה שראיתי להביא מפרקינסון.

רואים אנחנו מזה שגביית המס הוא עוד אחד מהתחומים שבהם הגברת המאמצים להפיק יותר מניבה ביחס להשקעה תועלת פוחתת והולכת. כסיבה להתרבות חבר הפקידים מתוכו הצביע פרקינסון על שאיפת הבכירים להיעשות יותר בכירים. אבל פסיכולוגיה פקידית לבדה נראית הסבר יותר מדי פשטני.

כבר אסף בנדיקס[357] לגבי המגזר העסקי הפרטי בכמה מדינות נתונים הדומים לאלה שחשף פרקינסון מהמנהל הציבורי. בנדיקס הצליח להראות שדפוס של התמחות הייררכית גדלה והולכת מאפיין את המגזר הפרטי ממש באותה מידה כמו שפרקינסון הראה לגבי המנהל הציבורי. והרי ברור שבמגזר הפרטי שבו צלויה ההצלחה הכלכלית ביעילות אי אפשר לייחס את דפוס ההתפתחות הזה לאי יעילות מאורגנת של המנהלים הרועים את עצמם. הסיבה מדוע נאלצים אירגונים מורכבים להקצות למינהל חלק יותר ויותר גדול ממשאבי האנוש ושאר

357 Bendix, Reinhard (1956). *Work and Authority in Industry*. Wiley and Sons, New York.

המשאבים שלהם היא שמורכבות גדולה יותר תובעת בהכרח (כמבואר בפרק השני בספר טיינטר) כמויות גדולות יותר של עיבוד מידע ועבודה גדולה יותר בשילוב החלקים השונים של האירגון ובתיאום ביניהם. אפילו פעולות שלטוניות שהציבור מקבלן באהבה וברצון כפופות לחוק התפוקה הפוחתת.

הפריון הכלכלי בסך הכל

חברות מורכבות בעלות משק גדול ומפותח היטב בעבר השיגו לאורך זמן רק שיעורי צמיחה מתונים למדי. המאחרים להגיע לצמיחה כלכלית נוטים להצטיין בשיעורי גידול גבוהים יותר מאלה שהתחילו מוקדם.[358] מטבלה 4 (לא העתקתיה לכאן) רואים ששיעורי הצמיחה גבוהים ביותר בארצות בעלות הכנסה־לנפש בינונית, ואחריהן הארצות בעלות ההכנסות הגבוהות ואחר כך בעלות הנמוכות (קריסטנסן)[359]. קריסטנסן מסיק[360] מהנתונים האלה שבמשך הזמן נוטים שיעורי הצמיחה הכלכלית להאט... מגמה כזאת מקרבת את ההבנה שחברות בעלות כלכלה מפותחת יותר מוצאות עצמן במצב שבו נוטה יעילות התוצר הלאומי הגולמי להאצת צמיחה נוספת לרדת.

אף כי יש[361] המאמינים שחדשנות טכנית באה כמענה ליצרנות כלכלית, ישנם גם כן נתונים המרמזים שחדשנית טכנית מתרחשת במקרים רבים לאורך עקומה של תפוקה שולית פוחתת. בציור 17 (איננו מוצג פה) רואים הפחתה בצריכת הדלק של מכונות קיטור כתוצאה מהגדלת היעילות התרמית, לאורך השינם למן תחילת המאה השמונה עשרה ועד אמצע המאה העשרים. בתחום טכני כגון זה החדשנות מואטת והולכת ככל שקטנות התשואות בעקבות שיפורים. בעבור מכונת הקיטור הופחתו האפשרויות הנותרות לחסכון בדלק עם הגדלת הנצולת התרמית. הכפלת היעילות במאה הזאת היתה חוסכת הרבה פחות חומר דלק לכל מנוע משהיה חוסך גידול בן 10% ביעילות במאה השמונה עשרה והיה קשה הרבה יותר להשיג את החסכון.[362]

ציור מספר בנדיקס עמ' 216: **היחס שהיה בכמה שנים נבחרות בחמש ארצות בין מספרי אנשי הייצור והמינהל**

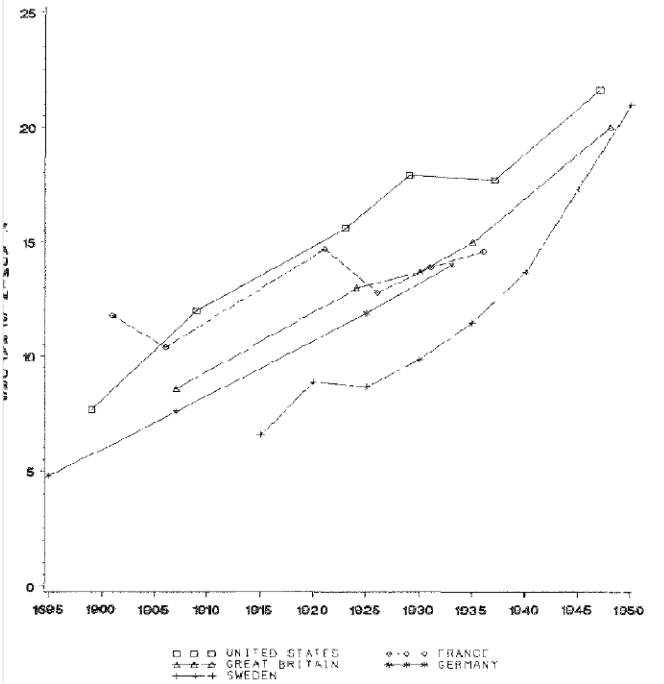

זולוטס[363] טען שכושר התיעוש להפיק רווחה חברתית פוחת והולך. תמיכה חלקית לטענתו הוא מוצא בגידול הגדול בפריון העבודה לראש (75% מ־1950 עד 1975) לעומת הקיצור הקטן בשעות העבודה השבועיות (9.5%) בארה"ב.

הסבר לתשואות שוליות פוחתות בחברות מורכבות

יש לקורא החריף להקשות קושיות סבירות על הרבה מתוך מה שאספנו והבאנו כעת. יש לו לטעון שדוגמות

358 Rostow, W. W. with Frederick E. Fordyce (1978). Growth Rates at Different Levels of Income and Stage of Growth: Reflections on Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down. *Research in Economic History* 3: 47-86, עמ' 48.

359 Kristensen, Thorkil (1974). *Development in Rich and Poor Countries*. Praeger, New York, עמ' 27.

360 שם בעמ' 28.

361 כגון Schmookler, Jacob (1962). Economic Sources of Inventive Activity. *The Journal of Economic History 22*: 1-20 במרשתת <https://booksc.xyz/dl/11683816/db10d0>.

362 Wilkinson, Richard G. (1973). *Poverty and Progress: an Ecological Model of Economic Development*. Methuen, London, עמ' 144־145.

363 Zolotas, Xenophon (1981). *Economic Growth and Declining Social Welfare*. New York University Press, New York and London, עמ' 92־93.

לתפוקה שולית פוחתת נבחרו בכוונה ושתפקידה של חדשנות טכנולוגית בהתגברות על בעיות כאלה לא נלקח בחשבון. אלא שלמעשה מה שהוצג היו פשוט דוגמות למה שאנחנו טוענים כי הוא בעיה המשותפת למצבים רבים של מוכרבות גדלה, מאמץ מוגבר בהפקת חומרי גלם והבערה, וצמיחה כלכלית. העובדה שאפשר לאסוף דוגמות כגון אלה אין פירושה שכל המגמות הכלכליות הולכות לאורכה של אותה עקומה, וגם לא שתהליכים חברתיים־כלכליים מתנהלים לפי חוק התשואות הפוחתות לבדו. כמו כן אין פירוש הדבר שמגמות כאלה כאשר הן נצפות בכל שטח או תחום שיהיה לא תוכלנה בשום אופן להתהפך. ואולם במקום שהחוק הזה פועל אפשר לצפות לתוצאות חמורות, ואלה הם המצבים המעניינים אותנו כאן. תפקידה של חדשנות טכנולוגית הוא עניין אחר ועוד ידובר בו ביתר הרחבה להלן. די לומר בשלב זה שלפחות בכמה מהמקרים (כגון מנועי קיטור שהזכרנו זה עתה) אפשר להראות[364] שחדשנות טכנולוגית מניבה לאורך הזמן תוצאה פוחתת והולכת.

יותר קל יהיה לשכנע בטענה שפריון פוחת בהשקעה במורכבות הוא תופעה שפוקדת חברות בני אדם באורח סדיר אם נראה לזה טעם וסיבה, וזאת נעשה לגבי ארבעת התחומים שסקרנו כעת.

חקלאות והפקת חומרי גלם והבערה מהטבע

לא קשה להראות את הסיבה מדוע תוצאות הגברת ריכוז המאמץ בחקלאות ובהפקת חומרי גלם והבערה הולכות בדפוס של תפוקה שולית פוחתת, בזכות עבודתם של בוסרופ, קלרק והסוול ווילקינסון.[365] בקיצור, אוכלוסיות אנושיות הפועלות בתבונה ינצלו ראשונים אותם חומרי גלם והבערה המניבים את התפוקה הטובה ביותר לכל יחידת מאמץ כל זמן שהם מספקים את צרכי האוכלוסיה. אם כן הדבר, אז יוצא ממנו שכל שינוי בהפקת חומרי הגלם והבערה יהיה בהכרח בכיוון של שימוש במשאבים שהשגתם, עיבודם, הפצתם ו\או שיווקם יעלו יותר ביוקר, ובזה יקטן התוצר השולי של עבודת אדם ושאר תשומות המושקעות. לפיכך מנצלים לקטים־ציידים בראשונה מזונות שערכם התזונתי גבוה יותר ויותר קל להשיג ולעבד אותם ורק אחר כך משאבים המצטיינים פחות בתכונות האלה.[366] אוכלוסיות משתמשות באדמות בדפוסי שימוש חוסכי עמל ומבוזרים, כגון ליקוט וצייד, לפני שהן פונות לצורות כלכלה עתירות עבודה ודורשות מאמץ מרוכז כגון חקלאות.[367] בין העוסקים בחקלאות מועדפות שיטות מבוזרות כגון בירוא קרחות בכריתה ושריפה לפני שיטות התובעות יותר עבודה מרוכזת.[368] חקלאים אינטנסיביים מעדיפים לעבוד בשיטות שיש בהן פחות עבודה לכל יחידת תפוקה לעומת שיטות של יותר עבודה.[369]

בתחומים אחרים של הפקת חומרי גלם והבערה אפשר לדרג מיני מחצבים וסוגי אנרגיה במונחים של קלות גילוים, הפשקתם, עיבודם והשימוש בהם. בחומרים המדורגים גבוה יותר לפי המאפיינים האלה ישתמשו לפני חומרים המדורגים נמוך, ומשכבר אין די בראשונים יפנו לנחותים מהם. המעבר מעץ לפחם באנגליה ובארצות הברית הוא דוגמה לתופעה.[362] בתעשיית הנפט בימינו אנו ההפקה ממאגרים פחות נגישים בטכניקות משניות ושלישיות מניבה מוצר שעלותו הכספית גבוהה הרבה יותר אך אין בו יותר ערך אנרגטי.

כמובן לא הכל בעניינים האלה שחור ולבן בדיוק. לא סבירה ההנחה שאוכלוסיות אנושיות מתנהגות לעולם רק בתבונה כלכלית, ואפילו כשהן מנסות אפשר שלא תמיד יש להן כל המידע הדרוש להבטחת הצלחה. ועוד, הבריות פועלות לפעמים ממניעים שאינם במישרין כלכליים אך משאבים בכל זאת מתכלים בפעולתם. דוגמה מהבא ליד היא רכישת מוצרי יוקרה נדירים ויקרים ממקורות מרוחקים.

חריגות כאלה משתבצות בקלות בתמונה הכללית. בתוך

364 כפי שהראה לדוגמה וילקינסון 1973 הנ״ל.

365 ראה הערות 322 ו־326.

366 Asch, Ford, and Asch (1972) (ראה הערה 324).

367 Cohen, Mark N. (1977). *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origins of Agriculture*. Yale University Press, New Haven.

368 (Boserup 1965).

369 קלארק והסוול (ראה הערה 326).

מעמ' 172 של ספר רוסטוב

כל מכלול שיהיה של משאבים שמשיגה אוכלוסיה נתונה מכל סיבות שתהיינה לה קרוב להניח שיחול חוק התשואות הפוחתות. ככל שיגדל הביקוש לסחורה נתונה תגרום בשלב כלשהו ההפקה המוגברת דילול או מחסור במקורות שבעלות נמוכה. משם והלאה יהיה צורך להשתמש במקורות בעלות גבוהה יותר וממילא תפחת התפוקה השולית.

למטרתנו הנוכחית אין צורך לטעון שגידול האוכלוסיה הוא הכוח המניע הבלעדי להגברת ריכוז המאמצים בהפקת חומרי גלם והבערה. אין ספק שכן הוא במקרים רבים, כפי שהיה באנגליה אחרי ימי הביניים[362], אבל גורמים אחרים יכולים גם הם להעלות ביקושים.

עיבוד מידע

מדוע רואים כל כך תכופות תפוקות שוליות פוחתות בעיבוד מידע? מדוע מניבה השקעה בהשכלה ובמחקר ופיתוח תוצאות פוחתות? התשובות בשני התחומים דומים.

במקרה של ההשכלה כבר נגענו לעיל. נחזור בקיצור: השכלה כללית, הנרכשת בשנות החיים המוקדמות, ערכה היותר מתקיים והיותר נפוץ. היא גם כרוכה בעלות היחסית הנמוכה ביותר. יותר מאוחר באה הכשרה ייחודית יותר בעלות גבוהה הרבה יותר. תועליותיה אולי תגענה רק למגזרים צרים מאד של החברה, ואילו עלותה פרוסה על כל רחבי המערכת. היא עלולה למסד מקובעות במקום שמה שמתבקש הוא גמישות. יתרה מזו, תועליותיה של הכשרה מיוחדת נובעות לפחות בחלקן מהידע הכללי שעליו היא בנויה. על כן לפי הנחות היסוד עצמן יניב ידע כללי לעולם תועליות גדולות יותר מידע ממוקצע. חברה המסוגלת לספק צרכיה בהשכלה כללית תשיג תשואות שוליות גדולות יותר על השקעתה מחברה התלויה בהכשרה ממוקצעת.

במחקר ופיתוח המצב דומה. כמו בהשכלה תלוי הידע המדעי הממוקצע המיוחד בעקרונות כלליים הבאים בהכרח לפניו. בתוך כל תחום מדע מפתחת העבודה הנעשית בראשיתו את המאפיינים הכלליים של התחום, טבעו של החומר הנחקר, גזרת בחקירה, שאלות מחקר רחבות, וכיוצא באלה. ואף על פי שכבר אפשר שחלק גדול מתוצאות העבודה המוקדמת הזאת ייפסל על ידי מלומדים וחוקרים שיבואו מאוחר יותר[370], בכל זאת רב עדיין הנלמד מהן[371]. בכך כוללת תוצרתה של עבודה כללית מוקדמת בתחום מדעי את כל הידע הנגזר ממחקר ממוקד ומיוחד מאוחר יותר. וכך — שוב על פי עצם הנחות היסוד — לא תוכל עבודה ממוקדת מיוחדת לעולם להניב את התועליות שהושגו במחקר המוקדם יותר שהיה כללי. אין זה צירוף מקרים אקראי שהעוסקים המפורסמים ביותר בכל תחום היו כרגיל אותם אנשים שפיתחו את התחום ושירטטו את קוי המתאר הבסיסיים שלו. שום פיסיקאי מתלמידי איינשטיין, שום ביולוג מממשיכי דארווין ושום מדען חברתי שאוחז בתורת מרקס לעולם לא ישיג את התהילה וההשפעה שזכו לא החלוצים המייסדים האלה שחוללו מהפכות במקצועותיהם.

ועם זאת המדע איננו כולו תהליך של צבירת ידע רציפה בהתקדמות ישרה. רגיל ומצוי הוא לחשוב מחדש, לנסח מחדש, ולפסול מכל וכול עבודה שנעשתה כבר.[370] כשמתהוות במהפכה מדעית אסכולות־חשיבה חדשות (מה שקון[370] מכנה „פרדיגמות"), מונחת תשתית רעיונית מוכללת חדשה שעליה תיבנה אחר כך עבודה מיוחדת ממוקצעת. התנועה מהכללי והניתן ליישום נרחב ביותר אל הייחודי והממוקד בנקודה צרה ביותר (תנועה שמאפיינת תולדותיו של תחום מדעי) חוזרת על עצמה שוב ושוב במחזור המהפכה, פיתוח הפרדיגמה, יישום הפרדיגמה, ושוב מהפכה, כפי שתיארו קון. שוב, הידע בעל התועלת בת קיימא הרבה ביותר באה מהניסוחים הכלליים המביאים פרדיגמה לעולם, והמדענים המחוללים את התהליך הזה זוכים ליותר תהילה מהבאים אחריהם העושים את העבודה הנגזרת מהיסודות הראשונים.

רוסטוב[372] צייר מה שלדעתו הוא מהלכה האופייני של

---

370 Kuhn, Thomas S. (1962). *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, Chicago.

371 Schwartz, Eugene S. (1971). *Overkill: the Decline of Technology in Modem Civilization*. *Quadrangle*, New York, עמ' 43.

372 Rostow, W. W. (1960). *Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down*. University of Texas Press, Austin, עמ' 170־171.

התפוקה השולית בכל ענף מדע. הציר האופקי משמאל לימין מראה את כמות ההשקעה בכשרון ובאמצעים; כמה שמשקיעים יותר ככה כרגיל משיגים יותר לא רק במוחלט אלא גם ביחס לכמות ההשקעה; אבל מעבר לכמות מסוימת מתחילה התפוקה ביחס להשקעה לפחות.[373]

באותו הגיון טוענים סאטו וסוזאוה[374] לגבי ההתקדמות הטכנית שמדד התפוקה שלה מתאפיין בהתאם לתיאוריה הניאוקלאסית בתשואות פוחתות על הוצאות מו״פ.

התועליות הקטנות והולכות מעבודה נגזרת ממוקצעת, מנקודת המבט של תולדות המדע בכללותן, נרכשות בעלות גדולה בהרבה. עלויותיה לחברות של תמיכה במדע בראשיתו נטו להיות מזעריות (ובמקרים רבים, כלשון ד. פרייס[375], „...החברה כמעט לא הניחה להם [למדענים] להתקיים"). ככלל, כמו בעולם הים־תיכוני העתיק או באירופה הימי־ביניימית, היתה השקעת החברה במחקר לא יותר מהתמיכה ביחידים שעסקו בחקר הטבע או במתימטיקה ובתלמידיהם, או במתמחים בדת שעסקו בצד בחקירה מדעית. לעומת זאת המדע כיום הוא תהליך עתיר הוצאות המקיף מוסדות מורכבים, טכנולוגיה מחוכמת וצוותי מחקר בין־תחומיים גדולים.[376] המדע היקר הזה בוודאי מניב תוצאות מפליאות, אבל אי אפשר לטעון שערכן גדול מערכו של הידע הכללי שהתקבל ממדע העבר שעלה פחות כסף. לדוגמה אחת, כל כמה שמרשימה טכנולוגיית הנסיעות המודרנית, קשה להמציא טעם שהשפעתה מכרעת יותר מפיתוח הגלגל, או כלי השייט, או מנוע הקיטור. מדהימה כל כמה שתהיה העלאת בני אדם אל הירח, איננה חשובה יותר מעקרונות הגיאומטריה או תיאוריית הכבידה. רבת ערך ככל שתהיה ההנדסה הגנטית, תועליותיה של התהליך המורכב הזה יש תמיד לייחס בחלקן לעבודתו של גרגור מנדל שלא עלה כמעט כלום.

תחום הארכיאולוגיה בימינו מספק דוגמה מועילה, אם כי חסרת ערך סטטיסטי. ארכיאולוגיה בארצות הברית של המאה התשע עשרה היתה עניין כללי שהוצאותיו היו צנועות ונשאו בהן בתחילה יחידים, אגודות מתעניינים מקומיות ומוסדות חסד. הוצאות השלטונות על תמיכה בארכיאולוגיה היתה במאה התשע עשרה קטנה יחסית. עד אמצע המאה העשרים הספיקה התמיכה הפדרלית לגדול מאד, בעיקר באמצעות מוסד המדע הלאומי. בשנות ה־70 וה־80 חל גידול מעריכי בתמיכה הפדרלית וגם הפרטית, בגלל החוק הפדרלי שחייב לשמר ולהציל ממצאים ארכיאולוגיים בעידן של פיתוח ובניה מואצים. כבר אפשר שסכומים הרבה יותר גדולים הוצאו על ארכיאולוגיה בארצות הברית בחמש עשרה השנים האחרונות מבכל הזמן שקדם להן.

373 אף על פי שכך הוא בתוך כל תחום ותחום, בכל זאת טוען רוסטוב שבמחקר הבסיסי כמכלול כולל התפוקה השולית — לא כמו שכותב משמו טיינטר: עולה תמיד, אבל מגיעה לרמה שאינה יורדת ממנה עוד; זה לשונו: לגבי המחקר הבסיסי כמכלול נסיונן של שלוש מאות השנים האחרונות איננו מתיר לנו לנבא תפוקות פוחתות. מהלכו הכולל הכללי (בדומה לזה של הייצור במשקים צומחים) יאגד בתוכו תנועות במגזרים רבים, שמהם אחדים נמצאים בשלב של תפוקות גדלות, אחרים של פוחתות; אחדים גדלים במהירות, אחרים פחות, או שדורכים במקום או מתנוונים.

התפוקה השולית מהמחקר הבסיסי תפגין עליה הדרגתית (כאשר פריצות דרכים וקפיצות בתחום אחד מאוזנות על ידי היעדרן או הפכן בענף אחר), והיא תתיצב ברמה שאליה הגיעה משהמחקר הבסיסי בראיה עולמית נעשה ענף השתדלות די גדול כדי ליהנות בו מיתרונות בזכות הגודל ומשהתפוקות השוליות בערך השתוו בין מדע, ממציאנות, וצורות אחרות של השקעת כשרון ומשאבים, כאשר מראה הציור:

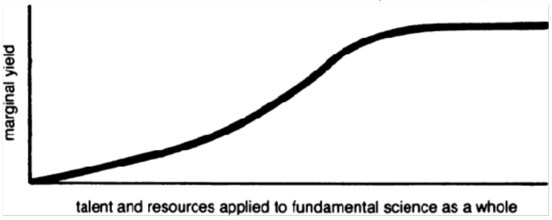

קל להבין שלחגיגה הזאת יהיה סוף כשכבר לא יתהוו מגזרים חדשים של מחקר בסיסי.

374 Sato, Ryuzo and Gilbert S. Suzawa (1983). *Research and Productivity: Endogenous Technical Change*. Auburn House, Boston, עמ׳ 65.

375 Price, Derek de Solla (1963). *Little Science, Big Science*. Columbia University Press, New York, עמ׳ 107.

376 Schwartz (הערה 371), עמ׳ 267-268.

כלום התקבל מזה ידע גדול יותר מזה, או אפילו שוה לזה, שהושג מהמחקר המוקדם יותר שעלה רק מעט? אמנם אי אפשר להשיב לשאלה זו במובן מכומת כל שהוא, הרגשתם של רבים מבני התחום היא שלא. בראשיתה גיבשה הארכיאולוגיה את קוי היסוד של התחום, הגדירה שונות על פני המרחב והזמן, בירדה התחלות של סדרי זמנים והתוותה בצורה לא רעה כיווני חקירה בסיסיים. הארכיאולוגיה הקרובה יותר לזמננו שנהנית מקרני שפע של תמיכה כספית לדברי מבקר אחד[377] לא הצליחה לענות אף על שאלת מחקר חשובה אחת...

מה קרה? האם נכון מה שיש טוענים שארכיאולוגים רודפים אחר הנאות חומריות יותר מאחר יצירת הידע? האם צודקים אלה שלדעתם כל המקצוע שלנו שייך רק למתעסקים חסרי כיוון חזון והשראה? אמנם כבר אפשר שיש בין אנשי המקצוע שלנו כמה אחדים כאלה, לא התופעה הזאת מסבירה את העדר פריצות הדרך בימים אלה. התשובה היא שהארכיאולוגיה הלכה בדרך שהלכו בה גם תחומים ומקצועות אחרים. ניא נעשתה ממוקצעת והתחלקה להתמחויות יחודיות, והיא צורכת משאבים גדולים, ולשאלות המחקר הנקודתיות והחודרות של היום קשה יותר לענות מלשאלות שהיו בעבר. יש לזה שתי סיבות. אחת היא שהמקצוע מציב כיום דרישות גבוהות יותר לעבודת השדה ולניתוח. אבל אולי יותר מכריע הוא שכמו בכל תחום עם כל שאלת מחקר מהממתינות לתשובות שבאה על פתרונה גדלה עלות הפיצוח של השאלות הנותרות.

אכן זהו פישוט־יתר, שהרי לא מסתבר שקיים באי זה תחום מחקר מאגר סופי כלשהו של שאלות מחקר המחכות לפתרון.[1B4] אבל יש בזה ערך לשבר את האוזן. אחרי שבתחילת ימיו של מקצוע מתגבש מכלול הידע הכללי, מה שנותר הוא רק הליבון של עניינים מיוחדים יותר. החלק הזה נוטה להיות היותר יקר ויותר מסובך, ועל כן השקעות גדלות מניבות תפוקה שולית פוחתת.

ולכן הארכיאולוגיה של היום נראית כאילו אינה מייצרת ידע, לא בגלל טיב העוסקים בה, אלא מפני שהם נאלצים להיאבק בשאלות מורכבות יותר ויותר. במקום שלפנים היתה הארכיאולוגיה שואלת בעיקר שאלות עובדתיות (מה, איפה, ומתי?) שתשובתן באה בזול, כיום היא מתמקדת לרוב בנושא הסבוך של הסבר לתהליכים תרבותיים.

מסתבר שזהו חלק הגון מהסיבה לתפוקה היורדת במחקר ופיתוח. המדע בימינו נעשה פחות מניב־תוצאות באופן כללי (בכמה מהתחומים תמיד יש מגמות בכיוון ההפוך) מפני שהוא נעשה יותר ויותר מתמחה ויקר ומיצה את רוב המאגר של שאלות שתשובתן עולה פחות. עקרונות הכבידה והברירה הטבעית כבר אינם מצפים לגילוים. מקומם כמוקדי מחקר תפסו עניינים יותר מורכבים כגון חקר החלל והנדסה גנטית. כפי שציינו מקיין וסגל[378] אין הסתברות גבוהה שאפשר עדיין לקדם את המדע בהטסת עפיפון בסופת ברקים או בהצצה בעד מיקרוסקופ תוצרת בית.

הפיסיקאי הדגול מכס פלנק אמר פעם מה שרשר[379] מכנהו עקרון המאמץ הגדל של פלנק לאמור '...עם כל התקדמות [במדע] גדל קושי המשימה'. משנפתרות השאלות הקלות יותר המדע עובר בהכרח לתחומי מחקר יותר מורכבים ולאירגונים יותר גדולים ויותר יקרים.[380] זאת הסיבה או לפחות חלק ממנה מדוע גדלו הוצאות ההגנה של ארה״ב (עם הדגש הכבד המושם שם על טכנולוגיות מורכבות ומחקר ופיתוח) מ־0.7% מהתל״ג ב־1913 ל־10% ב־1970.[381] לפי רשר[382] 'עם התקדמות המדע באחד הענפים הממוקצעים שלו יש גידול ניכר בצריכת המשאבים הכוללת כדי להשיג ממצאים ומסקנות

377 King, Thomas F. (1981). The NART: a Plan to Direct Archeology Toward More Relevant Goals in Modern Life. *Early Man* 3(4): 35-7.

378 McCain, Garvin and Erwin M. Segal (1973). *The Game of Science* (second edition). Brooks/Cole, Monterey, עמ 158.

379 Rescher, Nicholas (1980). *Unpopular Essays on Technological Progress*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, עמ 80.

380 רשר הנ״ל עמ 93-94.

381 Mishan, Ezra J. (1977). *The Economic Growth Debate*. George Allen and Unwin, London, עמ 239.

382 Rescher, Nicholas (1978). Scientific Progress: a Philosophical Essay on the Economics of Research in *Natural Science*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, עמ 80.

בכל רמה נתונה של משמעותיות...׳. באופן זה עלתה מ־1966 עד 1971 ההוצאה בדולרים קבועים בפרויקט ממוצע של מכוני הבריאות הלאומיים ב־13% מבלי שנצפתה כנגד זה עליה בת השוואה בטיב המחקר.[383] גידול מעריכי בגודלו ועלותו של המדע נדרש למעשה אפילו כדי רק לשמור על שיעור קבוע של התקדמות.[384] לכן, כפי שציין ד. פרייס[385] ב־1963, מערך המדע גדל יותר מהר גם מהאוכלוסיה וגם מהמשק, ומכל המדענים שחיו אי־פעם מעולם ועד אליו היו 80% עד 90% עדיין בחיים בזמן שכתב.

באור הזה אפשר להבין את התפוקה הפוחתת של מערכת הבריאות בארצות הברית. רשר[386] מטעים:

> **משנמצא כל מה שיכול להימצא ברמת שכלול אחת של המחקר, חייבים לעבור הלאה לרמה יקרה יותר... במדע הטבע אנחנו שרויים במרוץ חימוש טכנולוגי: עם כל „נצחון על הטבע" שמשיגים הקושי בפריצות הדרך שעודן לפנינו גדל.**

הסיבה לתפוקה הפוחתת של הרפואה היא שבראשונה נוצחו המחלות הזולות (המחקר הבסיסי שהוביל אל הפניצילין עלה לא יותר מ־20000 דולר), ולכן להתגבר על מה שנותר קשה יותר ויקר יותר.[387] ועוד, עם הנצחון על כל מחלה יקרה מקודמתה קטן עוד יותר הגידול בתוחלת החיים הממוצעת. ובמלחמה נגד מחלה חדשה כגון אידס מוצאים סכומים גדולים בנסיון אפילו רק למנוע ירידה בתוחלת החיים.

שליטה חברתית־־פוליטית והתמקצעות

שליטה והתמחות הן הלוז והמהות של חברה מורכבת. והנה הסיבות מדוע ההשקעה במורכבות מניבה תשואה שולית פוחתת: (א) גודל יחסי גדל והולך של מנגנוני פקידות; (ב) התמחות והתמקצעות גדלה והולכת של מנגנוני הפקידות; (ג) אופיים המצטבר של פתרונות אירגוניים; (ד) נטל מס כבד והולך; (ה) עלויות גדלות והולכות של פעולות להצדקת שלטון השליטים בעיני הנשלטים; (ו) הוצאות גדלות על שליטה מבית והגנה כלפי חוץ. התחומים האלה שזורים זה בזה וידונו ביחד.

התפתחותו החברתית של האדם התקדמה מעלות נמוכה לעלות גבוהה. כפי שכבר אמרנו לעיל בפרק הזה, צורות חברתיות מורכבות יותר תובעות להחזקתן הוצאות גדולות יותר לכל ראש מבני החברה. בתהליך המורכבות הגדלה והולכת נוספו לחברה תיפקודים פחות יקרים לפני היקרים יותר. באופן הזה הלכה הנהגת הציבור שהיתה לפנים עניין לשעות הפנאי ונעשתה עיסוק הגודש את כל היממה; ניהול שהיה לפנים כללי נעשה עניין למומחים בתחומיהם החלקיים. בשלב מוקדם של התפתחות מדרג המנגנון הפוליטי מילא אדם יחיד כמה תפקידים שונים ביחד, אבל מגמה מצויה באירגונים היא חהגיב לבעיות על ידי פיתוח מומחיות מנהלים לשטחים מוגדרים מצומצמים ועל ידי הגדלת אחוז הפרטים באוכלוסיה המועסקים בתפקידים ניהוליים. ברבים מהמקרים המורכבות המוגדלת והיקרה יותר לא תניב תועליות נוספות, ובמקרים אחרים התועליות הנוספות לא תהיינה ביחס להוצאות המוגדלות.

אם גידול המורכבות מתפתח כדי להתגבר על אי־שקט פנימי או איומים מבחוץ, אפשר שהפתרון הזה בעבור חלק גדול מהאוכלוסיה לא יניב יתרון ניכר. מרוצי הימוש מהווים לזה דוגמה קלסית. הוצאות גדלות והולכות על ציוד מלחמתי ועל אנשי צבא ומנגנון, כשהן נעשות כתשובה להגדלה מקבילה אצל יריב, אינן מניבות תוספת בטחון בתמורה לתוספת ההוצאה. הוצאות מוגדלות כאלה נעשות במקרים רבים רק כדי לשמר את המצב הקיים במאזן הכוחות. ככל שגדלה מורכבותו של מנגנון צבאי גדלות עלוותיו מעבר למידה שקולה, כפי שרואים מהמספרים שהביא פרקינסון, ובדרך כלל היתרון התחרותי הנובע מזה קטן או זניח.

לא זו בלבד, אלא שהשקעות טכנולוגיות בציוד צבאי הולכות לפי עקומת התפוקה השולית של כל כלל ההתפתחויות הטכנולוגיות. חידושים המקפיצים קדימה (כגון במנועי קיטור) נעשים קשים יותר להשגה ומניבים פחות

---

383 רשר 1980, עמ׳ 85.

384 רשר 1980 עמ׳ 92.

385 Price, Derek de Solla (1963). *Little Science, Big Science*. Columbia University Press, New York.

386 1980 עמ׳ 94, 97.

387 רשר 1978 עמ׳ 85-86, רשר 1980 עמ׳ 52.

יתרונות שוליים. לדוגמה מסיק שרר[388] שמטוס ה־F4 היווה קפיצה טכנולוגית גדולה יותר ביחס ל־F85 או F86 התת־קוליים משהיה ה־F15 החדש יותר ביחס ל־F4.

כיוצא בזה, כאשר נכנסים למורכבות גדלה והולכת בגלל צורך המנהל מדורג וממוקצע של, נגיד, ייצור חקלאי, יש לצפות שהתוצאות תהיינה הבטחת לא יותר מרמת הקיום הבסיסי בעבור האוכלוסיה שניתן לה השרות הזה; כלומר בממוצע כ־2000 קלוריות לאדם ביום. והנה אותה אוכלוסיה עצמה בנקודה מוקדמת יותר בתולדותיה מסתבר שיכלה להשיג לעצמה אותן 2000 קלוריות בלי העלות של מדרג מנהלי. בגלל סיבה כלשהי — בין אם זה גידול האוכלוסיה, התרוששות הקרקע, או תנודתיות של האקלים — האוכלוסיה מגיעה לידי הצורך בפיתוח מדרג מנהלי כדי להפוך מגמה של תפוקה חקלאית פוחתת. כאשר זה קורה, אפשר שתנובת הקיום לנפש תוחזר לרמת היסוד, אבל עתה מושג הדבר בעלות הרבה יותר גבוהה. התפוקה השולית של המערך המנהלי־חקלאי המשולב פחתה.

פתרונות אירגוניים נוטים להיות מצטברים. אחרי שפעם אחת פותחו נדיר הוא שתיפקודים חברתיים מורכבים מבוטלים. שיעורי מס במקרים רבים יותר עולים משיורדים. צרכי עיבוד המידע נוטים לנוע רק בכיוון אחד. מספרים של מומחים לתחומים שונים בדרך כלל אינם פוחתים. צבאות סדירים רק במקרים נדירים נעשים יותר קטנים. לא מסתבר שעלויות של רווחה ופעולות להצדקת השלטון תצטמצמנה. מצאי הגדל תדיר של בנייני פאר ורושם תובע תחזוקה. הגמול המשולם לבני העליה על טרחתם לטובת הכלל אך לעתים רחוקות יורד. פירוש הדבר הוא שכשיש גידול במורכבות הוא נוטה להיות מעריכי, כלומר עולה תמיד באחוז כלשהו של גודל שכבר היה מנופח.

חברות מורכבות נוטות מעצם טבען להסתבך בבעיות אירגוניות מצטברות. ככל שהמערכות מפתחות חלקים רבים יותר ופעולות גומלין מורכבות יותר בין החלקים הללו מתפתחת בשיעור יותר־מהממידתי עלילותן של בעיות, התנגשויות ואי־התאמות. מנצור אולסון[389] סיפק דוגמה מאלפת איך המורכבות עצמה מולידה עלויות נוספות. בחברות בנות ימינו ככל שנתקנות תקנות ונקבעים מסים שתדלנים מחפשים פרצות והממונים על תיקון התקנות משתדלים לסתום אותן. גדל הצורך במומחים לדבר שיעסקו בעניינים האלה. נוצר וגדל סליל אינסופי של גילוי פרצות וסגירתן, כאשר המורכבות ועלויותיה גדלות כל הזמן. פרו[390] הראה איך במערכות טכנולוגיות גדלה אפילו בגלל הקישורים המורכבים יותר בין החלקים לבדה עלילותן של תאונות אסוניות. לפיכך עולה בהכרח גם ההוצאה על מניעת תאונות.

כל מדרג ניהולי מורכב שבעולם מוכרח להקצות חלק מהמשאבים העומדים לרשותו לפתירת בעיות האוכלוסיה שהוא מנהלה, אך מוכרח גם כן להקצות משאבים לפתירת בעיות הנולדות מקיומו שלו עצמו והנוצרות בגלל המורכבות החברתית בכלל. לפני שהתפתחה מדינת הרווחה המודרנית מסתבר שהעלויות המנהליות המוגדלות הללו עשו אך מעט לטובת האוכלוסיה בכללותה מלבד לקיים משהו דומה לצרכים בסיסיים, ובמקרים רבים אפילו זה לא הושג.

כדי לשמר גידול המורכבות מטילות מערכות שלטון מסים כבדות יותר על אוכלוסיותיהן. נקודה מגיעה שבה אפילו זה מניב תפוקות שוליות פוחתות. זה קורה כששיעור המס גבוה כל כך שההתחמקות ממנו גוברת ואינפלציה הנגרמת על ידי המיסוי שוחקת את ערך הכסף הנגבה.[391]

388 Scherer, Frederic M. (1984). *Innovation and Growth: Schumpeterian Perspectives*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge and London עמ׳ 266.

389 באנגלית Olson, Mancur (1982). *The Rise and Decline of Nations*. Yale University Press, New Haven עמ׳ 69־73; הכוונה לאות ט מהפרק השלישי המסקנו ת המתחיל במהדורה העברית (ראה לעיל הערה 96) בעמ׳ 85 במלים ק [illegible]
[illegible]ראה שם במיוחד בעמ׳ 89 [illegible]כו׳.

390 Perrow, Charles (1984). *Normal Accidents: Living With High-Risk Technologies*. Basic Books, New York.

391 פרקינסון, החוק והרווחים עמ׳ 81; Eisenstadt (ראה לעיל הערה 291) עמ׳ 152.

מנהיגים, כפי שראינו בפרק 2, צריכים תדיר להצדיק את שלטונם. פעולות למטרה זו כוללות הגנה כלפי חוץ וקיום הסדר מבית, מיתון השפעתן של תנודות מקומיות בתפוקה, ביצוע מיזמי פיתוח מקומיים וסיפוק מזון ובידור (כגון ברומא הקיסרית) להמונים העירוניים. ברבים מהמקרים תפוקתן של השקעות ההצדקה הללו תלך ותפחת. כל מה שעושה מערכת שלטון בתחילה כדי לקשור אליה את האוכלוסיה (הגנה, פיתוח חקלאי, עבודות ציבוריות, לחם ושעשועים וכל כיוצא באלה) נעשה אחר כך דבר שאי אפשר בלעדיו ושלילתו מתסיסה את העם אך המשך קיומו מתקבל כבר המובן מאליו ואינו מחזק רגשי מחויבות, ועל כן פעולות הנעשות בהמשך ליצירת מחויבות עולות יותר מבלי שתועלתנה למערכת השלטון הרבה יותר.

כאן אולי מתבקשת הבהרה. חשבו על מצבה של מנגנון שליטה שנאלץ להשקיע בפעולות־הצדקה במגזר של האוכלוסיה שכוחו הפוליטי גדול אך צייתנותו מועטת. משפעם הורגל המגזר הזה בדפוס כלשהו של השקעה עולה והולכת בהצדקת השלטון חיונית המשכת המגמה הזאת כדי אך לשמור על הרמה הקיימת של ציות לשלטון. השקעה מוגדלת בפעולות הצדקה תניב אם בכלל אז רק מעט מאד יותר ציות, ובהתאם פוחתת התשואה השולית על ההשקעה בהצדקה.

איור קולע לעקרון הזה מספקת השקטתם של המונים פרועים עירוניים. כל רמה של פעילות הנעשית כדי להרגיע אוכלוסיות כאלה — תסמונת הלחם והשעשועים — נעשית בסוף למינימום המצופה. הגדלת ההוצאה על לחם ושעשועים שהוצרכה כפי הנראה ברומא כדי למנוע התנגדות פעילה לדברים כגון עלייתו לשלטון של מנהיג חדש או המשך החזקתו בשלטון אפשר שהיא לא תניב תשואה מוגדלת מעבר למצב של אי־מרידה. הפרסים שניתנו לאנשי צבא רומיים הלכו לעתים קרובות לפי אותו דפוס, במיוחד כשהוענקו משכורות מחוץ לתור לרגל תפיסת השלטון בידי שליט חדש. החיילים הרומיים ראו בחלוקות כספים כאלה זכותם הטבעית.[392]

392 Mattingly, Harold (1960). *Roman Coins* (second edition). Quadrangle, Chicago, עמ 184.

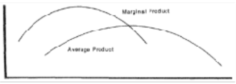

החלופה היא צימצום הפעולות המצדיקות והגברת אמצעים אחרים של שליטה בהתנהגות. אבל במצב נתון כזה כשיורדות ההוצאות על הטבות מוכרחת לגדול הקצאת המשאבים לשליטה.[393] הגם שאין הרבה נתונים כמותיים של עלות מול תועלת על מערכות שליטה כאלה המסקנה נראית כמתבקשת שבגידול עלויות הכפיה מסתבר שהתועלת (במונחים של ציות האוכלוסיה) איננה גדלה באופן יחסי.[394] לדוגמה, בארה"ב תבעה מ־1960 עד 1973 עליה בפשיעה בכלל בת 258% הגדלת ההוצאות על אכיפת החוק בת 332%.[395] גדלה אפוא העלות השולית של אכיפת החוק ופוחתת התפוקה השולית.

אין כוונתן של כל הקביעות האלה לטעון שהתפתחות חברתית אינה מביאה יתרונות, וגם לא שהתוצר השולי של מורכבות חברתית בהכרח לעולם רק פוחת. התוצר השולי של כל השקעה, כמאויר בתרשים שבעמ' 461, יורד רק אחרי נקודה מסוימת; לפני אותה נקודה גדלה התועלת מהר יותר מההוצאה. אבל במקרים רבים מאד חברות אכן מגיעות לרמה שבה המשך השקעה במורכבות מניב תשואה שולית פוחתת. בנקודה זו מוציאה אותה חברה הרבה מאד על מסלול התפתחות שנעשה מניב פחות ופחות ובהוצאה מוגדלת עוד ועוד משיגה אך מעט מאד מעבר לשמירת המצב הקיים.

תפוקה כלכלית בסך הכל

שיעורי הצמיחה הכלכלית לנפש קטנים ככל שגדל התל"ג, ולכן ככל שצומחת כלכלתה של כל חברה צמיחתה מואטת. כלכלנים שונים[396] תולים את התופעה

393 Wittfogel, Karl (1957). *Oriental Despotism: a Comparative Study of Total Power*. Yale University Press, New Haven, עמ 112; Lenski, Gerhard E. (1966). *Power and Privilege: a Theory of Social Stratification*. McGraw-Hill, New York עמ 51.

394 Haas, Jonathon (1982). *The Evolution of the Prehistoric State*. Columbia University Press, New York עמ 211.

395 רשר 1980 עמ' 64.

396 Kristensen, Thorkil (1974). *Development in Rich and Poor Countries*. Praeger, New York; Rostow, W. W. with Frederick E. Fordyce (1978). Growth Rates at Different Levels of Income and Stage of Growth: Reflections on Why the Poor Get Richer and the Rich Slow Down. *Research in Economic History* 3: 47-86.

במידה רבה לעלות של יצירת ידע טכני. נטען ששיעורי צמיחה גבוהים מנצלים את מאגר הידע שעדיין איננו מנוצל, ולפי זה אחרי כן הצמיחה תלויה בשיעור יצירת הידע החדש, ולכן הצמיחה הולכת לפי עקומה לוגיסטית, כאשר מדינות בעלות הכנסה בינונית לנפש צומחות יותר מהר מפני שהן יכולות פשוט לקלוט ידע וטכנולוגיה שפותחו במקומות אחרים.

זאת זוית הסתכלות מעניינת, אם כי אולי לא ישימה בפשטות לכלכלות לא קפיטליסטיות של חברות מורכבות קדומות. אבל יש רגליים לחשד שיש לצמיחה הכלכלית הפוחתת סיבות נוספות מלבד כילוי מאגר הידע הקיים. אפשר בהחלט שמגמה כללית גורפת של תפוקה שולית פוחתת בחברה פשוט מותירה יחסית פחות הון להשקעה בצמיחה עתידית. קחו למשל מצוקתה של חברה הנאלצת להתמודד עם תפוקה פוחתת בבת אחת בכל שילוב אפשרי בין: חקלאות, הפקת מחצבים ואנרגיה, מדע, השכלה ועיבוד מידע, גודלם ועלותם של אירגונים אזרחיים וצבאיים, תחזוקת הון מושקע (כגון בנייני פאר, או דברים מעשיים יותר כגון קוי מים וגשרים) ועוד. כאשר כל אחד מהתחומים הללו תובע חלק מוגדל בתקציב החברה יורד בהכרח החלק הפנוי להשקעה בצמיחה עתידית. מצב כזה מסתבר יותר שיאפיין מדינה שכבר צמחה במשך זמן מה ממדינה חדשה שנכנסת זה עתה לתקופת צמיחה.

גידול הפריון תלוי מאד במחקר ופיתוח[397], ואלה כמו כל מחקר מדעי עלולים להגיע לתפוקה שולית פוחתת. רישומי הוצאות מהשנים 1950 עד 1960 שאספו ג׳ונסון ומילטון[398] מראים שהכפלת הפעילות במו״פ הושגה רק בהשקעה מוגדלת ב־450%. הגדלת הפריון תובעת חדשנות טכנית, אבל בארה״ב כל גידול באחוז אחד בשיעור המו״פ המצטבר יכול להשיג רק 0.1% עד 0.7% של שינוי טכני.[399] ומשפעם אחת הושגו החידושים הבסיסיים, העבודה הנגזרת מהם וחידושי שיכלול מגיעים בעלות גבוהה ועם תנובה שולית פוחתת.[400]

הסבר לקריסה

בתחילת הפרק[401] הכרזנו שארבעה יסודות יובילו להבנה קריסה מה היא, ואלו הם:

1. חברות של בני אדם הן אירגונים לפתירת בעיות;
2. מערכות חברתיות־מדיניות זקוקות לאנרגיה לשם קיומן;
3. מורכבות מוגדלת כרוכה בעלות מוגדלת לכל הפש;
4. השקעה במורכבות חברתית־מדינית כמענה לאתגר בפתירת בעיות מגיעה במקרים רבים לנקודה של תשואות שוליות פוחתות.

שלושה הראשונים יכולים להיחשב כמסד הרעיוני לרביעי, שהוא הלוז של ההסבר.

חברה שעולה ברמת המורכבות עושה את זה כמערכת. זאת אומרת שכאשר כמה מחלקיה המשובלים מאולצים לגדול האחרים נאלצים להתאים עצמם.

לדוגמה, אם המורכבות גדלה באופן של הסדרת חקלאות הקיום על ידי תקנות תיעשינה השקעות במנגנון השלטון, במערך הפקידים ובמתקנים חקלאיים (כגון רשתות השקיה). המנגנון המתרחב דורש הגדלה נוספת של התפוקה החקלאית כדי לפרנס את המנגנון, וכן גם הגדלת ההשקעה בהפקת מחצבים ואנרגיה. צריך יהיה להגדיל את הצבא כדי להגן על הנכסים שנוצרו באופן זה, וגם אותו צריך יהיה לפרנס בעוד תפוקה חקלאית ושאר חומרי גלם והבערה. כאשר נשאבים יותר ויותר משאבים מהאוכלוסיה הנושאת על גבה את כל זה יהיה צריך להקצות חלק יותר גדול לפעולות הצדקה או כפיה. המורכבות המוגדלת הזאת דורשת מומחי מנהל שיצרכו חלקים נוספים של משאבי קיום ועושר. כדי לשמר את יכולת הייצור של האוכלוסיה נעשית השקעה נוספת בחקלאות, וכן הלאה.

אפשר להרחיב עוד ולהצביע על קשרי תלות־גומלין

397 Mansfield, Edwin (1968). *The Economics of Technological Change*. Norton, New York עמ׳ 4־5; סאטו וסוזאה (ראה לעיל 374) עמ׳ 58.

398 Wolfle, Dael (1960). בתוך Helen S. Milton ו־Ellis A. Johnson How Much Research for a Dollar? *Science* 132 עמ׳ 517.

399 Mansfield, Edwin (1971). *Technological Change*. Norton, New York עמ׳ 34־35.

400 Mensch, Gerhard (1979). *Stalemate in Technology: Innovations Overcome the Depression*. Ballinger, Cambridge; שרר 1984 (ראה לעיל 388).

401 לעיל בעמ׳ 463.

נוספים בתוך מערכת גדלה כזאת, אבל העניין כבר הובהר: חברה עולה ברמת המורכבות כמכלול. אמנם יש מקרים שמגזר אחד של חברה כלשהי גדל על חשבונם של אחרים, אבל יש גבול למצבים כאלה שמערכת חברתית יכולה לסבול ועדיין להשתמר כמערכת שלמה אחת.

אפשר אפוא לדבר על התפתחות חברתית־תרבותית במונח הכולל מורכבות, כאשר הכוונה לגדילה שבה תת־המערכות השונות המהוות יחדיו את החברה משפיעות זו על זו ומושפעות זו מזו. הגדילה הזאת גובה מחיר באנרגיה, שהיה משולם לפני התפתחות המשקים הבנויים על דלקים פוסיליים בעיקר בשרירי אדם. מגידול יש גם מגוון של תועליות, ובהן הניהול של איחסון משאבים וחלוקתם, השקעה בייצור חקלאי ושל אנרגיה ומחצבים, סדר מבית והגנה כלפי חוץ, עיבוד מידע, ועבודות ציבוריות. גדילה בתועליות ביחס לעלויות יהיה בדרך כלל על פי העקומה שבציור; זה אומר שבנקודה כלשהי בהתפתחותה של חברה תניב השקעה נוספת במורכבות כשיטה לפתור בעיות תשואה שולית פוחתת. הבו נתבונן בטיעון הזה מקרוב.

החברה שדימינו לנו למעלה מגיבה לעקה בהגדלת המורכבות. בעשותה כן היא מגדילה את ההשקעה בייצור החקלאי ובהפקת חומרי גלם והבערה אחרים, במנגנון, בעיבוד מידע, בהשכלה ובהכשרה מצועית מיוחדת, בהגנה, וכן הלאה על זה הדרך. עקומת התועלת מול עלות של ההשקעות האלה בתחילה עולה בתלילות, כי בהתחלה מנסים את הפתרונות הקלים, הכלליים ביותר, הנגישים ביותר והפחות יקרים. אלא שאחרי שממוצים הפתרונות האלה תובעת עקה נמשכת השקעות נוספות במורכבות. כיון שהפתרונות הפחות יקרים כבר שימשו כל מה שיכלו, ממשיכה עתה ההתפתחות בכיוון יקר יותר. המנגנון מתרחב בהיקפו, במורכבותו ובהתמקצעותו; הפקת חומרי הגלם והבערה מתמקדת יותר ויותר במקורות אספקה שקשה יותר להשיגם ולעבדם; בחקלאות מושקעת בכל יחידת שטח יותר עבודה; הדרישות לעיבוד מידע ולהכשרת בני אדם נעשות פחות כלליות; ומסתבר ביותר שמנגנון צבאי מוגדל נתפס כפתרון לבעיות האלה.

אלו יתרונות מתקבלים מהשיכלולים האלה? חוץ מרכישת מקורות אנרגיה חדשים, ברוב המקרים על ידי כיבוש, נכנסים להוצאות מוגדלות כאלה כדי רק לשמר את המצב הקיים. עקה הנענית בהגדלת המורכבות יכולה לבוא ממקורות כגון ירידה בתפוקת החקלאות, גידול האוכלוסיה, סכנה מבחוץ, אי־שקט פנימי, ואיומים על מקורות ייבוא סחורות חשובות. כשהמורכבות גדלה כדי להתגבר על עקות כגון אלה היא משיגה הצלחה כאשר הגורמים המאיימים על היציבות חדלו מלאיים. לכן אם הייצור החקלאי יורד אל מתחת לכ־2000 קלוריות לנפש ביום אפשר שמורכבות מוגדלת ופיתוח חקלאי בהתאם יחזירו את הייצור לאותה רמה. כשמאיימים על היציבות גורמים מבית או מחוץ, מורכבות מוגדלת תשיג הצלחה כאשר מצב המסודרות הושב או הלחץ על הגבולות נהדף. כשמאויימת אספקת סחורה אפשר שמורכבות מוגדלת והרפתקות צבאיות יבטיחו בסופו של דבר אספקה אפילו גדולה יותר של אותה סחורה, אבל באותו מידה שכיח שלא יובטח כלום.

על זה הדרך מגיעה מערכת חברתית־כלכלית בסופו של דבר לנקודה כמו B1, C1 על העקומה בציור, אשר אחריה השקעה נוספת בתוספת מורכבות אמנם תניב תשואות גדולות יותר, אך בשיעור שולי פוחת. משהחברה המורכבת הגיעה לנקודה הזאת היא נכנסת לשלב שבו היא נעשית יותר ויותר פגיעה ועלולה להתמוטט.

שני גורמים כלליים כשהם חוברים יחדיו הם עושים שחברה עלולה לקרוס כאשר ההשקעה במורכבות מתחילה להניב תשואה שולית פוחתת. הגורם הראשון, עקה ובחישות, הוא תופעה קבועה בכל חברה מורכבת המתרחשת תדיר אי־שם בתחומה. לחברה כזאת רגיל שיש מנגנון מפותח ופעיל של הסדרה בתקנות הבנוי לטפל בכשלי חקלאות מקומיים, בעימותים על הגבולות, ובמהומות. הואיל ועקה ממושכת ונקודתית כגון אלה אפשר לצפות שתחזור פעם אחר פעם אפשר במידה מסוימת לחזותה ולהתכונן אליה. אבל בהינתן משך זמן ארוך דיו יקרו גם עקות גדולות מהרגיל ובלתי צפויות, כשיתרחשו דברים כגון תנודות אקלים חריפות ופלישות

זרים מבחוץ. כמענה לעקות הגדולות האלה חייב להיות לחברה מאגר־חירום כזה או אחר.מאגר כזה יכול להיות היכולת לייצר בשעת הצורך הרבה יותר מהרגיל בחקלאות, באנרגיה או בהפקת מחצבים; או הוא יכול להיות מחסן ממש ובו עודפים אגורים מהייצור של שנים קודמות. להגברות עקה כבדות וחמורות אין מענה בלי מאגר כגון זה.

ואולם חברה הנתונה כבר במצב של תשואות שוליות פוחתות עסוקה בהשקעות כבדות והולכות בשיטת פעולה המניבה לפי היחס פחות ופחות. נקודה תגיע שבה כבר נוצלה כל היכולת לייצור נוסף והעודפים שנאגרו כבר הוקצו לענות על צרכים שוטפים. אז יש מעט מאד עודף משאבים, או אין עודף בכלל, שישמש נגד מקרים רעים חמורים. בהחמרות עקה גדולות ובלתי־צפויות מוכרחים לטפל מתוך התקציב התפעולי השוטף, והדבר ייעשה במקרים רבים בלי להשיג את התוצאה הדרושה, ותמיד על חשבון הרעה למערכת בכללותה. אפילו אם היא מצליחה להתגבר על העקה החברה נחלשת במהלך האירוע ונעשית פגיעה עוד יותר למשבר הבא שיבוא. משפעם אחת פיתחה החברה המורכבת את הפגיעויות של תשואות שוליות פוחתות, אפשר שלקריסה עצמה דרוש רק די זמן כדי שבדרך ההסתברות המקרית תזדמן צרה שאי־אפשר עוד להתגבר עליה.

והגורם השני הוא שתשואות שוליות פוחתות הופכות את המורכבות לשיטה פחות מושכת לפתרון בעיות. במקום שהתשואות השוליות פוחתות בסופו של דבר נעשים היתרונות של מורכבות נעשים לא יותר גדולים (בעבור החברה בכללותה) מצורות־חברה פחות מורכבות. העלות השולית של התפתחות לרמה גבוהה יותר של מורכבות, או של הישארות ברמה הנוכחית, גבוהה בהשוואה לאפשרות האחרת: התפוררות.

בתנאים כאלה האפשרות לבחור בהתרת המורכבות (כלומר ניתוק הקשרים המאחדים קבוצות מקומיות לישות אזורית) נעשית מושכת בעבור רכיבים מסוימים של החברה המורכבת. עם ירידת התשואות השוליות עולי שיעורי המסים עם פחות ופחות תמורה לרמה המקומית. מערכות השקיה מוזנחים, אין תחזוקה לגשרים ולכבישים ואין הגנה הולמת על הגבולות. האוכלוסיה באותה שעה נתבעת לתרום חלק יותר ויותר גדול מתוך ייצור מצטמק והולך כדי לאפשר את המיזמים שהשלטון עדיין מצליח להרים. רבות מהיחידות החברתיות המהוות ביחד את החברה המורכבת רואות יותר ויותר יתרון בקו־פעולה של עצמאות ומתחילים לחתור למטרותיהן המיידיות שלהן במקום ליעדים הרחוקים של השלטון. תלותיות־גומלין התנהגותית מפנה מקומה לאי־תלותיות, והדבר מאלץ את השלטון להקצות מתוך משאביו הכלים והולכים חלק עוד יותר גדול לפעולות הצדקה ו\או הכנעה.

באופן זה כאשר העלות השולית של השתתפות בחברה מורכבת נעשית גדולה יותר מדי מעצימות היחידות היצרניות על כל מגוון הקשת הכלכלית את התנגדותן (הסבילה או הפעילה) לדרישות השלטון או מנסות בגלוי להתנתק מהמערכת.גם השכבות הנמוכות יותר (האיכרים המוציאים לחם מן הארץ) והגבוהות יותר, הסוחרים הגדולים והאצולה (הנתבעים תכופות לתת מכיסם למשא הוצאות המורכבות) חשופים לפיתויים מהמין הזה. פעולה פוליטית תכליתית של האיכרים תיתכן בדרך כלל רק כאשר הם מתחברים עם שכבות אחרות. בשיטה הזאת נעשה שימוש אך במקרים נדירים, והמהלך הרגיל הוא התקוממויות איכרים חוזרים ונשנים. עם זאת יכולה אוכלוסיית איכרים להחליש מאד את השלטון באמצעים אחרים כשהתשואה המגיעה אליה מהשתתפותה במערכת מורכבת נמוכה מדי. דפוס פעולה נפוץ הוא פיתוח אדישות לטובת המדינה.[402] המון האיכרים שכרעו תחת נטל המסים באימפריה הרומית והמשכה הביזנטית לא התנגדו במרץ לפלישות הזרות שהפילו בסופו של דבר את המשטרים הללו.[403]

402 Eisenstadt, S. N. (1963). *The Political Systems of Empires*. Free Press, Glencoe עמ' 207־210.

403 Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire, 284-602: a Social, Economic and Administrative Survey*. University of Oklahoma Press, Norman וגם הנ"ל (1974). *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History*. Basil Blackwell, Oxford; וכן Charanis, Peter (1953). Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire. *The Journal of Economic History* 13: 412-24 עמ' 420.

משמאל לימין גדלה המורכבות,
התועליות בהתחלה גדלות אחר כך יורדות

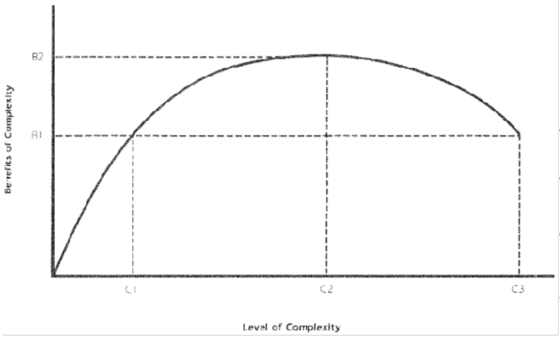

ולפיכך משניצבות חברות מול תשואות שוליות פוחתות על השקעות במורכבות מצפות להן מדרגות לוליניות יורדות מבעיות שלכאורה אי אפשר להתגבר עליהן. משאבים מתדלדלים ועלויות שוליות מטפסות מוציאות מהכלכלה את כוחה ואין עוד אפשרות לקיים שרותים לאוכלוסיה. משגובר אי־השקט באוכלוסיה מוכרחים להקצות יותר משאבים מתוך מלאי מצטמק לפעולות של הצדקת השלטון ו\או שימור השליטה. המגזר היצרני באוכלוסיה שעליו בנויה כל האירגוניות נחלש, והפרטים המשתייכים אליו מצמצמים באופן פעיל או סביל את תמיכתם במשטר. משאבי עתודה שנועדו לעקות מוגברות פתאום נצרכים להוצאות תפעוליות שוטפות. בסופו של דבר או שהחברה מתפרקת בהיפרד ממנה יחידות משנה מקומיות, או שהיא מוחלשת כל כך עד שמפילה אותה פעולה צבאית, במקרים רבים נגד מעט מאד התנגדות. בכל מקרה מונמכת האירגוניות החברתית־מדינית לרמה שיכולים לקיימה משאבים מקומיים.

כאן ייראה מועיל לדון בעיון מדוקדק יותר בציור. חברה המתפתחת במורכבות לוקחת עליה מכלול הגדל תדיר של השקעות, כפי שהתבאר בכל הפרק הזה. בנקודה כלשהי היחס בין ההשקעה והתועלת בדרך ההתנהלות הזאת מגיע לנקודה B1, C1. בשלב הזה הגיעה התפוקה השולית לשיא שממנו והלאה איננה יכולה עוד לעלות כאשר הטכנולוגיה הבסיסית והמשאבים נתונים כפי שהם. מעבר לנקודה זו סך התועלת המגיעה מהמורכבות עדיין יוסיף לגדול, אבל בשביל כל תוספת תועלת צריך עכשיו להשקיע תוספת גדולה יותר של מורכבות.

הקטע בעקומת התוצר השולי שבין B1, C1 ובין B2, C2 מייצג את השלב שבו חווה החברה המורכבת צרות תוכפות ואי־שביעות רצון פושה. יותר ויותר חשים בעקה, ואם תולדות המאות האחרונות מספקות אחיזה כלשהי לניחוש מה קורה בדרך כלל ועל כן עתיד לקרות שוב, מלחמת השקפות ודעות (כגון בין סיעות מחייבי ושוללי הצמיחה הכלכלית) תתחיל להיות מורגשת. המערכת בכללותה מתנהגת כמגששת בחיפוש אחרי חלופות שאולי תהווינה הסתגלות טובה יותר. כתוצאה מהגישוש הזה אפשר שמגזרים של החברה יאמצו להם מגוון של השקפות וסגנוני חיים חדשים, ומהם רבים ממקורות זרים (כמו שהתבלטו פולחנים חדשים ברומא הקיסרית). אחדים מאלה אולי ייראו בעיני הממסד כעוינים וחתרנים, ואחרים יעלו על גלי אופנות קצרות ימים. באותו זמן אפשר שבחברה תעשייתית המוצבת מול תפוקות שוליות פוחתות תוגדל ההשקעה במחקר ופיתוח (כל כמה שמאפשרים את זה המשאבים המתכלים והולכים) בחיפוש אחר פתרונות לירידת הפריון, וכן גם ההשקעה בהשכלה, כאשר היחידים משתדלים לתפוס עמדות שמהן יקצרו חלק גדול ככל שאפשר בכלכלה שכשילתה מורגשת. המסים עולים והאינפלציה מרימה ראש. לפני הנקודה B2, C2 עדיין תיתכן תשואה חיובית להשקעה והמרצה, אבל היתכנות התמוטטות עולה כל הזמן.

בין B2, C2 ובין B3, C3 הוא האזור המכריע. בחלק הזה של העקומה קיימת אפשרות שמורכבות גדולה יותר תחולל למעשה תועליות מופחתות בסך הכל, כי על המערכת הכלכלית והמגזר שעל יצרנותו מושתת הכל מכבידים המסים במידה כזאת שהתפוקה יורדת. כל מגזרי החברה מתחרים על תוצר כלכלי מצטמק ורע לו. זהו תחום של פגיעות קיצונית, שכן הפרעה שאינה זעירה או עקה גוברת יתנו אותותם בחברה שאין לה ריפוד של עתודות. ייצור עודף להשקעה במחקר ופיתוח פחת. הגששנות של השלב הקודם אפשר שמגיעה לקיצה כאשר המשטר כופה התנהגות בהגדרה צרה וקשוחה (כמו בשלי הקיסרות הרומית) בנסיון להגדיל את היעילות.

ככל שמתפתחת חברה כזאת לאורך העקומה מעבר ל־ B2, C2 היא עוברת בכמה נקודות כגון B3, C3, שם עלויות המורכבות גדלות אך התועליות בעצם ירדו לרמה שאפשר היה להשיג לפנים ברמת השקעות נמוכה יותר כלשהי. כך התועלת המושגת מהשקעה בנקודה B3, C3 איננה גדולה יותר מזו שהושגה ב־B1, C1, אבל

התפוקה השולית היתה הרבה יותר גבוהה בזו שנזכרה אחרונה. חברה במצב B3, C3 נתונה בסכנ החמורה להתמוטט מהתפרקות (כמו גם בגלל כל איום חיצוני), ככל שהיחידות התפקודיות המרכיבות את החברה מכירות בהסתברות הגבוהה שמדיניות של ניתוק קשריהן אל המרכז האזורי תניב תפוקה שולית הרבה יותר גדולה (או כל ניסוח אחר שבו יסבירו לעצמם את המצב). ההתמרדויות ומלחמות האיכרים הנובעות מהכרה זו מחלישות את המדניה עוד יותר. בנקודה כגון B3, C3 מסתברת וצפויה התפוררות מהירה מהסוג שמנבא רנפרו[404] על יסוד המתמטיקה הטופולוגית של תורת הקטסטרופה.

שאלה חשובה אחת היא מדוע לא מתפתח מצב של שיווי משקל כשהפריון כבר איננו יכול לעלות. מדוע חברה שהגיעה לאיזה יחס מיטבי בין עלות לתועלת בהשקעתה במורכבות איננה יכולה פשוט לנוח על הישגיה? אמנם אפשר שייתכן שיווי משקל ארוך ימים בחברות לקטים פשוטות שהן גמישות מבחינה דמוגרפית, יש לאפשרות זו היתכנות נמוכה יותר בנסיבות מורכבות יותר בצפיפות גבוהה יותר. ציידים־לקטים יכולים בדרך כלל לבחור להתפזר בעת מחסור במשאבים, באופן שצפיפות האוכלוסיה באזור מוכה מחסור יורדת. כל זמן שיש אדמות שעדיין אינן תפוסות עומדת במקרים רבים אותה אפשרות בחירה גם לחקלאים[405] אולם במקום שמגבילים בו גורמים דמוגרפיים ו\או חברתיים־פוליטיים

404 Renfrew, Colin (1979). Systems Collapse as Social Transformation: Catastrophe and Anastrophe in Early State Societies. In *Transformations: Mathematical Approaches to Culture Change*, edited by Colin Renfrew and Kenneth L. Cooke, pp. 481-506. Academic Press, New York.

405 ראה למשל Renfrew, Colin (1982). Polity and Power: Interaction, Intensification and Exploitation. In *An Island Polity: the Archaeology of Exploitation on Melos*, edited by Colin Renfrew and Malcolm Wagstaff, pp. 264-90. Cambridge University Press, Cambridge, עמ' 275. (e.g., Renfrew 1982: 275;) North, Douglass C. and Robert Paul Thomas (1973). *The Rise of the Western World: a New Economic History*. Cambridge University Press, Cambridge; וכן Rostow, W. W. (1960). *The Stages of Economic Growth*. Cambridge University Press, Cambridge, עמ' 34).

את אפשרות ההתפזרות לגבי מגזר גדול של האוכלוסיה יהיה הפתרון לעקה במקרים רבים השקעה מוגדלת כלכלית ו\או חברתית־פוליטית. הואיל וכל אוכלוסיות האדם חוות עקות, חברות מורכבות חייבות לפתח תדיר מאפייני אירגון חדשים כמענה לבעיות חדשות. באותה מידה שפתרון בעיות בדרך הזה תובע השקעה אירגונית מוגדלת ולפי ההגיון שהצגנו וביארנו בפרק הזה, התשואה השולית על מורכבות סופה לפחות.

חלופות להתמוטטות

הרבה ממה שקדם אפשר שייקרא כמו הקדרות והדיכאון הנודפים ממועקון רומא (לדוגמה: מדוז ואחרים 1972[260]). כלכלנים ואחרים ישאלו בצדק אן כל זה באמת בלתי־נמנע, או אם תוכל איזו הצלה גואלת כגון חדשנות טכנית להרחיק את הקריסה ולהתיר המשך צמיחה. קשורה ומסובכת בכל זה שאלת עתידן של חברות מורכבות בנות ימינו. דיון בחברות בנות ימינו יהיה, אך לא כאן אלא בפרק מאוחר יותר. כעת נעיין בקצרה בעניין החדשנות והצמיחה, בייחוד בהקשר של חברות עתיקות.

חדשנות טכנית, במיוחד מהסוג הממוסד שאנחנו מכירים כיום, היא תופעה בלתי־רגילה בתולדות האדם.[406] היא תובעת רמה כלשהי של השקעה במחקר ופיתוח. להשקעה כגון זאת קשה למצוא את המימון הדרוש בחברה המושתתת על חקלאות ומייצרת אך מעט עודפים לכל נפש. חדשנות טכנית באה במקרים רבים כמענה למחסור בכח עבודה, וזה בעולם העתיק היה מצב יוצא מהכלל.[407] התוצאה היא שההתפתחות הטכנית בחברות שאינן מושתתות על כלכלת דלקים פוסיליים נוטה להיות מזערית. במקום שהתרחשה בחברות עתיקות חדשנות טכנית, היא נטתה במקרים רבים להפחית את פריון העבודה.[408]

406 Elster, Jon (1983). *Explaining Technical Change*. Cambridge University Press and Universitetsforlaget, Cambridge and Oslo עמ' 105.

407 Walbank, F. W. (1967). Social Structure and Economy in the Roman Empire. In *The Decline of Empires*, edited by S. N. Eisenstadt, pp.75-83. Prentice-Hall, Englewood Cliffs עמ' 79-80.

408 רנפרו 1982 (ראה 405) עמ' 272; ראה גם וילקינסון (ראה 326).

בחברות תעשייתיות מתרחשת חדשנות טכנית במענה לגורמי שוק, בייחוד צרכים גופניים ומצוקה כלכלית.[409] אבל איננה תמיד התרופה לכל התחלואים כפי שמדמיינים. בניתוח קלט־פלט של כלכלת ארה"ב מ־1947 עד 1958 בתיקון המתחייב מהאינפלציה מצאה קרטר ש„שינוי טכנולוגי" (או התקדמות!) בעצם הוסיף בערך 14 מיליארד דולר למשימה לספק אותו ביקוש סופי (במדינה כולה).[410] על חדשנות טכנולוגית, כפי שביארנו למעלה, חל חוק התשואה הפוחתת, ועובדה זו נוטה להקטין (אף כי לא לגמרי לחסל) את יכולתה לאורך ימים לפתור בעיות של חולשה כלכלית. בהשתמשו בנתונים שהביא וולפלה[411] מציין שרר[412] שאם ההוצאה על מו"פ חייבת לגדול ב־4% עד 5% בשנה כדי להגדיל את הצמיחה ב־2%, אי אפשר שמגמה כזאת תימשך עד אין סוף כי יום יבוא שבוא כולנו וכרחיים להיות חוקרים ומפתחים. מכאן תחזיתו הקודרת לגבי גידול בפריון לאורך ימים. קולין רנפרו[413] ציין בצדק (בהקשר של דיונו בהתפתחות הציוויליזציה בים האיגיאי) שצמיחה כלכלית עצמה כפופה לחוק התפוקה השולית הפוחתת.

לחברות בני אדם המפתח הטוב ביותר לצמיחה כלכלית נמשכת ולמניעת ירידות בפריון השולי או להתחקות מהן (או לפחות למימונן) הוא להשיג תמיכת אנרגיה חדשה כשמתגלה שהתפוקה השולית מתחילה לפחות. בחברות בנות ימינו זה הושג על ידי הכנסתם לשימוש של עתודות דלקים פוסיליים ושל האטום. בחברות שחסר להן קרש הקפיצה הטכני הנדרש להתפתחות כגון זאת הפיתוי הרגיל הוא לרכוש תמיכת אנרגיה על ידי התפשטות בשטח. נתונות לפיתוי חברות על פני כל המשרעת מחקלאים פשוטים[414] ועד לאימפריות גדולות. כל אימת שהעלות השולית של מימון צרכיה של מערכת חברתית כלשהי נעשית גבוהה מדי במידה מורגשת, הפתרון הזה בהכרח נראה מושך.

על עצמת המשיכה הזאת אין כל כך מקום להתווכח, שכן עלייתן והתפשטותן של אימפריות מספקת אחת מאבני הבוחן של ההיסטוריה שאין בהן פיקפוק. להתפשטות כזאת במקום שהיא מצליחה יש לפחות היתרון לטווח הקצר שהיא מספקת את התמיכה המבוקשת, כאשר העתודות הצבורות של אוכלוסיית הנתינים וכן גם חלק מתפוקתם השנתית מועמדות לרשות המדינה השלטת.

כשמוכנס למערכת כלכלית איזה גורם חדש, בין אם זה חידוש טכני ובין אם מקור אנרגיה נוסף, תהיה לו בהרבה מקרים היכולת להעלות לפחות לפי שעה את התפוקה השולית. אולם לאורך ימים תתחיל בסופו של דבר התשואה השולית לחזור ולרדת, בגלל הסיבות שנתבארו בכל הפרק הזה. התהליך הזה מומחש בציור. בעקומה המוצגת בו מסמלת הנקודה B1, C1 את המצב שבו מאומץ תחת לחץ התשואה הפוחתת חידוש טכני יצרני או מקור אנרגיה נוסף כלשהו. התפוקה השולית מתחילה

מלמטה למעלה גדלה התועלת המתקבלת מהוספת מורכבות, משמאל לימין עולה רמת המורכבות. מהלך התועלת: בתחילת ההתפתחות היא גדלה כל כמה שהחברה נעשית מורכבת יותר, אחר כך יורדת התועלת עד שמוכנס למערכת מקור אנרגיה חדש, ושוב התועלת עולה אבל בסוף שוב דועכת.

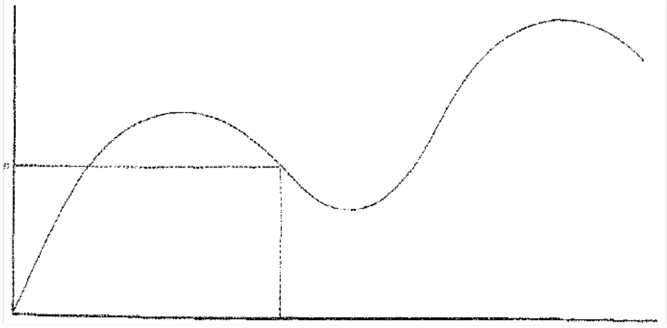

לעלות לגבי אותם היבטים של מורכבות הקשורים להשגתה ותחילת פיתוחה של תוספת הכוח. (התעודדות זו יכולה לבוא מיד או אחרי שיהוי כלשהו, כמו בחישוב של וילקינסון (1973) על פיתוח כלכלה המושתתת על

409 וילקינסון (ראה 326); מנש (ראה 400).

410 Carter, Anne P. (1966). The Economics of Technological Change. *Scientific American* 214(4): 25-31 עמ' 29.

411 וולפלה (לעיל 398).

412 (ראה לעיל 388) עמ' 239, 268־269.

413 Renfrew, Colin (1972). *The Emergence of Civilisation: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* Methuen, London עמ' 36־37.

414 Vayda, Andrew P. (1961a). Expansion and Warfare among Swidden Agriculturalists. *American Anthropologist* 63 עמ' 346־358.

פחם.) ואולם בסוף הדרך מגיעים שוב לירידה בתפוקה השולית, ואחריה תבוא שוב התרחבות או הוספת משאב חדש — או קריסת המערכת. הציור הזה קרוב יותר למה שקרה בפועל בכלכלה של כמה חברות מהקודם, אך הדבר רק מדגיש ומבליט את הצרה העולמית של פחיתת התועלת השולית.

חברה מורכבת ההולכת בדרך ההתרחבות, אם היא מצליחה היא מגיעה בסוף לנקודה שממנה והלאה התרחבות נוספת תובעת עלות שולית שאי אפשר לשאתה. קילומטרים של אורך גבול שצריך להגן עליו, גודל השטח שצריך לנהל אותו, מספר אנשי המנהל הדרושים, עלות של השכנת סדר ושקט מבית, אורך הדרך בין העיר הראשה וקצה הספר, ונוכחותם של מתחרים, כולם ביחד ובמשולב פועלים לעצירת המשך הגדילה. באופן זה, כאשר הראה טאאגפרה[415], גדילת אימפריה נוטה ללכת לפי עקומה לוגיסטית (ראה ציורו). הגדילה מתחילה לאט, מואצת כאשר תוספת האנרגיה מושקעת בחלקה בתוספת התפשטות, ומואטת כשהעלות השולית של הוספת עוד התפשטות נעשית גבוהה מדי.

ארצות שנכבשו והעם היושב בהן צריכים להישלט ולהיות מנוהלים ומוגנים. כשיש די זמן מגיעים עמים

גודל שטח של ממלכות במהלך משמאל לימין

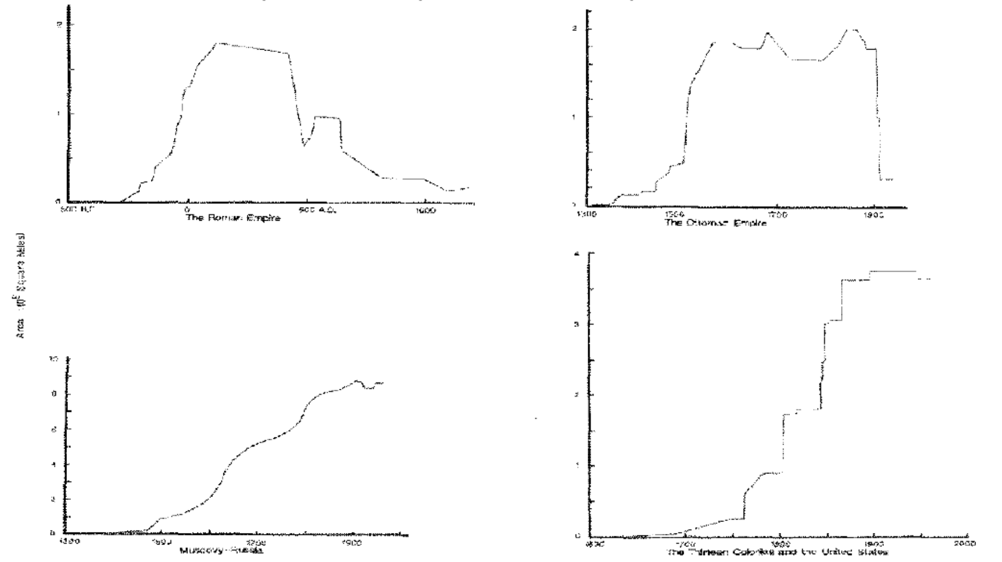

Fig. 21. Growth curves of empires (after Taagepera 1968: 172). Reproduced by permission of the Society for General Systems Research.

נתינים תכופות לאזרחות מלאה או חלקית ונעשים זכאים להנאות מסוימות בתמורה לתרומתם למנגנון השליטה, וניצולם איננו עוד רווחי כמו בהתחלה. הוספת האנרגיה המתקבלת מכיבוש גבוהה ביותר בהתחלה, בגלל שוד העודפים הצבורים, ואחר כך היא פוחתת. היא יורדת כאשר עלויות הניהול והשליטה בכבושים עולות וככל שאוכלוסיית הנתינים משיגה זכויות פוליטיות והנאות. בסוף התשואות השוליות של הכיבוש מתחילות לרדת, ואז החברה מוצאת עצמה שוב באותה צרה כמו לפני כן. אבל במצב החדש הזה לצאת ולכבוש עוד עולה הוצאה שולית עוד יותר גדולה.

ככה יכול הפיתוח הטכני המוגבל שהעולם העתיק היה מסוגל לו באין מקורות אנרגיה כגון דלקים פוסיליים להישען עליהם, וההתפשטות הגדולה למרחב יכלה לספק רק מרגוע זמני מהתפוקה השולית הפוחתת. המגמה האחרונה הזאת בייחוד הביאה למצב שבו ההתמוטטות כשהיא באה בסוף פגעה בשטח נרחב יותר פגיעה הרסנית יותר משהיתה פוגעת אילולא ההתפשטות.

עד כאן הפרק הרביעי. בפרק החמישי מראה

---

415 Taagepera, Rein (1968). Growth Curves of Empires. *General Systems* 13: 171-75. מצאתי במרשתת <https://booksc.xyz/g/Taagepera,%20Rein> כמה מאמרים מאלפים אחרים כגון Size and duration of empires: Systematics of size, *Social Science Research* 1978 Vol. 7; iss. 2; Size and duration of empires growth-decline curves, 3000 to 600 b.c. *Social Science Research* 1978 Vol. 7; iss. 2; Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B.C. to 600 A.D. *Social Science History* 1979 Vol. 3; Iss. 3-4, וגם ספרים <https://b-ok.cc/s/?q=%22Taagepera%22&e=1>, אך לא את זה, רק מראה המקום והציור המובא פה מעמ׳ 172 של טאאגפרה (1968) שלא ראיתי בפנים. במאמרים שראיתי טאאגפרה מדד את היקף השטח של ממלכות רבות מהופעתן כישות עצמאית שלב אחר שלב עד היעלמותן. הממצא הכללי, שכולם מתחילים מאפס וגומרים באפס ובאמצע הם גדולים יותר מאפס, איננו ממש מפתיע. מהממצאים הפרטיים נראית מגמת גדילה של שיא היקף השטח (הגדולים החדשים יותר גדולים משהיו הגדולים הישנים) ונטענת מגמה של גדילה בהתחלה לאט אחר כך מהר אחר כך שוב לאט ואז מתחיל להצטמק. כדי להראות קיומה של מגמה זו צוירו העקומות, וישפוט הרואה אותן כמה הן משכנעות.

טיינטר איך מתאימים הפרטים הידועים על רומא, המאיה הקדומים ויושבי עמק צ׳קו. הפרק השישי מסכם את מה שנלמד לאורך הספר.

קריסה היא דבר שחוזר על עצמו בהיסטוריה; היא דבר שקורה בכל העולם; והיא פוגעת בכל מגוון החברות למן הלקטים הפשוטים ועד לאימפריות הגדולות. קריסה היא עניין בעל חשיבות גדולה לכל היחידים המרכיבים חברה מורכבת, ונראה היא מעניינת במיוחד רבים החיים היום. לירידה בריכוזיות הפוליטית יש השלכות על הכלכלה, האמנות, הספרות, ועוד תופעות תרבותיות, אבל אלה אינן לוז המהות שלה. קריסה ביסודה היא אבדן מובהק פתאומי של רמת מורכבות חברתית־מדינית שכבר היתה נהוגה.

חברה מורכבת שהתמוטטה היא פתאום קטנה יותר, פשוטה יותר, פחות מרובדת ופחות ממוקצעת ומגוונת חברתית. ההתמחות לתחומים צרים פוחתת ויש פחות בקרה מהמרכז. זרימת המידע יורדת, הבריות פחות נושאים ונותנים זה עם זה, ויש בסך הכל פחות תיאום בין הפרטים ובין הקבוצות. הפעילות הכלכלית פוחתת לרמה שמתאימה לנסיבות, ומהאמנויות והספרות נעשה כל כך מעט שבמקרים רבים נפתח עידן אופל. רמות האוכלוסיה נוטות לרדת ובעד הנותרים העולם הידוע מצטמק.

חברות מורכבות, כגון מדינות, אינן שלב המובחן בחדות משלבים אחרים בהתפתחות החברתית. כל חברה מייצגת נקודה על גבי רצף מהפשוט ביותר עד המורכב ביותר. צורות מורכבות של התארגנות אנושית הופיעו בעולם יחסית מאוחר, והן תופעה יוצאת מהכלל בתולדות האנושות. מורכבות וריבוד הן יצורים חריגים בהסתכלות המקיפה את כל אורך חייה של האנושות, ובמקום שהם מתקיימים הם צריכים תדיר חיזוק מחדש. מנהיגים, מפלגות וממשלות צריכים תמיד להקים ולשמר את הצדקת קיומם בעיני הבריות. להשתדלות הזאת חייב להיות בסיס חומרי אמיתי, ופירוש הדבר אי אפשר בלי רמה כלשהי של היענות לאוכלוסיה המקיימת אותם. שימור ההצדקה או השקעה בכפיה דורשים הזרמה מתמדת של משאבים. זאת הוצאה שאי אפשר בלעדיה שכל חברה מורכבת מוכרחת לשאת בה.

שתי גישות עיקריות להבנת מקור מוסד המדינה הן אסכולות העימות והשילוב. הראשונה רואה את החברה כזירה למאבקי מעמדות. מוסדות הממשל של המדינה לפי השקפה זו קמו מתוך ריבוד כלכלי מחמת הצורך להגן על ענייני המעמדות המחזיקים הרכוש. לעומת זאת גורסת אסכולת השילוב שמוסדות ממשל (ויסודות אחרים של מורכבות) נוצרו בגלל צרכים של החברה בכללותה, במצבים שהיה בהם צורך למרכז, לתאם ולכוון תת־קבוצות נפרדות ושונות. לפי השקפה זו הופיעה מורכבות כתהליך של הסתגלות.

לשתי הגישות יש נקודות חוזק וחולשה, ונראה רצוי להגיע בסוף לאיחוד ביניהן. תורת השילוב מסבירה יותר טוב את חלוקת צרכי הקיום, תורת השילוב חזקה יותר בתחום העודפים. אין לכחד שיש יתרונות שילוביים בריכוז העצמה והסמכות, אבל משפעם אחת נתכונן התחום הפוליטי נעשה כח משפיע חזק יותר ויותר. ואולם לפי שתי ההשקפות המדינה היא אירגון פותר־בעיות שמופיע בעולם בגלל שינוי שחל בנסיבות (הצלחה כלכלית בלתי־שוה לפי השקפת בעימות; ניהול לחצים כלל־חברתיים לפי תורת השילוב). על פי שתי הגישות הצדקת קיום השלטון וגיוס המשאבים למענה הם צרכים תמידיים.

אמנם התמוטטות היתה עד כה תהליך שלא כל כך מבינים אותו, אבל אין זה מפני שלא נעשו נסיונות להסבירה. כמעט לכולם יש מקום, אלא שאין אחד מקיף את כל ההיבטים. והנה ההסבר השלם ומקיף שמציע טיינטר:

ארבעה מושגים מובילים להבנתה של התמוטטות, כאשר שלושת הראשונים הם יסודות שעליהם עומד הרביעי, ואלה הם:

1. חברות בני אדם הן אירגונים פותרי־בעיות;
2. מערכות חברתיות־פוליטיות זקוקות לאנרגיה לקיומן;
3. גידול במורכבות מביא עמו גידול בעלות לכל נפש;
ו־4. השקעה במורכבות חברתית־פוליטית כמענה לבעיות מגיעה במקרים רבים לנקודה של תפוקה שולית פוחתת.

הראינו את התרחשות התהליך הזה בעת האחרונה בתחומים כגון ייצור חקלאי והפקת חומרי גלם והבערה, עיבוד מידע, שליטה והתמקצעות חברתית־פוליטית ותפוקה כלכלית כוללת. בכל אחד מהתחומים האלה הראינו לדעת שחברות מתועשות חוות תשואות שוליות פוחתות על הוצאות מוגדלות. הסיבות לכך הן, בקיצור, הבאות:

עד כמה שידיעתן מגעת משתמשות אוכלוסיות הפועלות בהגיון קודם כל באותם מקורות מזון, אנרגיה וחומרי גלם שקל ביותר להשיגם, להפיק מהם, לעבדם ולהפיצם. משמשאבים כאלה אינם עוד מספיקים עובר הניצול לאחרים שהשגתם, הפקתם, עיבודם והפצתם יקרים יותר, בעוד שהתועלת המגיעה מהם איננה גדולה יותר מקודם.

עלויות של עיבוד מידע נוטות לגדול במשך הזמן, כאשר חברה מורכבת יותר זקוקה לכח אדם יותר ויותר ממוקצע בעל הכשרה מתקדמת יותר שהשכלתו יקרה יותר. הואיל והתועליות המתקבלות מהכשרה ממוקצעת נובעות תמיד בחלקן מההכשרה הכללית יותר שבאה בהכרח לפני ההתמחות, הריבוי בהכשרה טכנית יוליך באופן אוטומטי לירידה בתשואה השולית על הכשרה מקצועית בסך הכל. מחקר ופיתוח מעבירים התמקדותם מידע כללי בעל יישומיות רחבה והמושג בעלות מועטת לנושאים ייחודיים שתועלתם צרה יותר, שקשה יותר להגיע בהם לפתרונות ואשר פתרונותיהם עולים הון רב. דוגמה מובהקת לבעיה הזאת היא הרפואה המודרנית.

אירגונים חברתיים־פוליטיים נתקלים תדיר בבעיות התובעות השקעה מוגדלת כדי רק לשמר את המצב הקיים. ההשקעה הזאת באה בצורת גודל תופח של מנגנוני ניהול, התמקצעות גוברת של מנגנוני ניהול, פתרונות אירגוניים מצטברים, עלויות מטפסות של פעילויות להצדקת קיום השלטון, ועלויות גדלות והולכות של שליטה מבית והגנה כלפי חוץ. כל אלה חייבים להתכסות על ידי גביית יותר ויותר מסים מהאוכלוסיה, בהרבה מקירם בלי תוספת תועלת לאוכלוסיה. עם גדול מספרן ועלותן של השקעות אירגוניות פוחת בהכרח החלק מסך כל המשאבים העומדים לרשותה של חברה הפנוי להשקעה בצמיחה כלכלית עתידית.

ובאופו זה, אף על פי שהשקעה התחלתית של חברה בהגדלת המורכבות אפשר שהיא פתרון הגיוני למה שנתפס כצרכים, אותו מצב עניינים ממוזל אינו יכול להתמיד. כשכלים בהדרגה הפתרונים הפחות יקרים בתחומי האירגון, עיבוד המידע, הכלכלה והפקת חומרי גלם והבערה, כל צורך שיהיה מעתה במורכבות מוגדלת ימצא סיפוקו רק בעלות גבוהה יותר. כשעלותם של פתרונות אירגוניים גדלה, מגיעה נקודה שבה המשך השקעה במורכבות איננו מניב תפוקה לפי היחס והתשואה השולית מתחילה לרדת. התועליות הנוספות במתקבלות מכל יחידת כמות קבועה של השקעה מתחילות לקטון. הגדלות יותר ויותר גדולות של השקעה מניבות הגדלות תשואה קטנות יותר ויותר.

חברה שהגיעה לנקודה הזאת איננה יכולה פשוט לנוח ברמת ההישגים שהושגה, זאת אומרת לשמר את תשואתה השולית במצב הקיים, מבלי להוסיף ולהתדרדר יותר. מורכבות היא שיטת פעולה לפתרון בעיות. הבעיות שהיקום יכול להציבן בפני כל חברה — אין קץ, לכל צורך מעשי, למספרן ולמאפייניהן.כיון שעקות נוצרות בהכרח חייבים לפתח פתרונות אירגוניים וכלכליים חדשים, ובדרך כלל זה עולה כל פעם יותר ומביא פחות תועלת שולית. בהתאם לכך פוחתת התשואה השולית על ההשקעה במורכבות, בהתחלה בהדרגה, אחר כך בהעצמה מואצת. בנקודה זו מגיעה החברה המורכבת לשלב שבו היא נעשית פגיעה יותר ויותר לסכנת התמוטטות.

שני גורמים כלליים יכולים לקרב חברה כזאת אל הקריסה. האחד, בהצטמק התשואה השולית על השקעה במורכבות משקיעה החברה יותר ויותר בשיטת פעולה שמניבה באופן יחסי פחות ופחות. כושר ייצור עודף ועודפים צבורים אפשר שמופנים לצרכים תפעוליים שוטפים. כשנוצרות עליות עקה גדולות (פגעים רעים חמורים) אין או כמעט אין מאגר חירום כדי להתגבר עליהן. בעקות מתגברות מוכרחים לטפל מתוך התקציב התפעולי השוטף. תכופות נמצא שהמענה איננו מספיק. במקרה כזה החברה נחלשת ונעשית יותר פגיעה משבר הבא.

משנכנסה חברה מורכבת לשלב של תשואות שוליות פוחתות, קריסה הופכת להסתברות מתימטית וכדי שאסון שאי אפשר להתגבר עליו יקרה בהסתברות גבוהה לא דרוש הרבה יותר משיחלוף די זמן. לכן אילולא מוגרה רומא בידי שבטים גרמניים היא היתה נופלת מאוחר יותר בידי ערבים או מונגולים או תורכים. אסון שמקיץ את הקץ על חברה זקנה ומיושבת יותר אפשר שהיתה יכולה לשרוד בו כשהתשואה השולית על השקעה במורכבות היתה עדיין גדלה. שוב מספקת רומא דוגמה מאלפת: היא עמדה בהצלחה במפלות צבאיות גדולות במלחמת חניבעל (בסוף המאה המינוס־שלישית) אך נחלשה אנושות על ידי הפסדים שהיו פחותים לפי היחס (לגודלה ועושרה של המדינה הרומית בשני הזמנים) בקרב הדיאנופוליס ב־378. בדומה לזה, הפלישות הברבריות שהחריבוה בעשור הראשון של המאה החמישית היו קטנות יותר מאלה שהדפו קלאודיוס ופרובוס בשלהי המאה השלישית.[416]

שנית, כשהתשואה השולית פוחתת נראית מורכבות פחות כשיטת הפעולה שפותרת כל בעיה, ועל כן חלקים מהחברה רואים יתרון גדול יותר במדיניות של היפרדות או פירוק. כשהעלות השולית של השקעה במורכבות נעשית גבוהה מדי במידה ניכרת, מגזרים שונים פותחים בהתנגדות גוברת והולכת בין סבילה ובין פעילה, או שמנסים בגלוי ללכת בדרכם הנפרדת שלהם. דוגמה לכלל הזה התקוממויות הבגאודה בשלהי שלטון רומא בגליה.

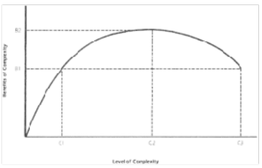

משמעות הציור הזה שראינו כבר לעיל היא שאחרי שהושג שיא התועלת מהמורכבות, במורכבות נוספת מגיעים לרמת תועלת שכבר היתה קודם ברמת מורכבות נמוכה יותר. במצב הזה ברור בעליל שהמורכבות מזיקה, והחברה נתונה בסכנה חמורה לקרוס, אם בדרך של התפרקות ואם תחת איום חיצוני.

גם מי שבסבלנות קרא עד כאן אולי ישמח על הבשורה שהסוף מתקרב. בכל זאת אין זה עדיין הקץ ממש, כי עוד הוסיף טיינטר להטעים:

רוב המחברים שמעיקרי דבריהם הבאנו נראים כאוחזים בדעה שציוויליזציה וחברות מורכבות הן דבר חיובי. מורכבות נראית להם כמצב רצוי ואף מומלץ לסידור ענייני האדם. ציוויליזציה בעיניהם היא שיא ההישגים של החברה האנושית ועדיפה ברהבה על פני צורות פשוטות יותר ופחות מחולקות למקצועות רבדים ותחומים. ברור שלעמדה הזאת יש קשר חזק להערכה של הישגי הציוויליזציה באמנות, בספרות ובמדע, וכן כמובן השקפת העולם המתועש על עצמו כפסגת התפתחותן של תולדות האנושות. טוינבי היה אולי הנציג הקיצוני ביותר של השקפה זו, אך בשום אופן איננו חריג.

שפנגלר[417] בתיעובו לציוויליזציה ולמה שנגזר ממנה מייצג עמדת מיעוט, וכמוהו כן רפפורט[418].

כשמדגישים כל כך למה רצויה חברה אזרחית מאורגנת ומתורבתת, כמעט בהכרח מצטיירת התמוטטות כאסון נורא. קץ להיבטיה האמנותיים והספרותיים של הציוויליזציה ולמטריית השרותים וההגנה שמספק משטר נחזה כמאורע מבעית, ממש גירוש מגן עדן. התפיסה שקריסה חברתית היא אסון נפוצה לא רק בקהל הכללי אלא בקרב כל המקצועות המלומדים העוסקים בה. הארכיאולוגיה מעורבת בזה לא פחות מכל תחום אחר. כמקצוע התרגלנו לנטות מעבר לחלקם היחסי בכלל היישוב מרכזים עירוניים וניהוליים שהם המקומות שמוצאים בהם כרגיל את הממצאים הארכיאולוגיים העשירים ביותר. כשבעת קריסה ניטשים המרכזים האלה או מצטמקים בגודלם, אבדנם מהווה אסון לבסיסי הנתונים שלנו, לאוספי המוזיאונים שלנו, אפילו ליכולתנו להבטיח מימון. (עידני אופל בדרך כלל מלהיבים פחות את הנדבנים או המוסדות המתקצבים.) אבל האשם איננו

---

416 Dill, Samuel (1899). *Roman Society in the Last Century of the Western Empire* (second edition). Macmillan, London, עמ' 299.

417 הוא כתב ספר מפורסם אשר שמו נישא בפי כול ושלא טרחתי לקראותו. מי שמתעניין אולי ימצא פה https://he.wikipedia.org/wiki/אוסוואלד_שפנגלר ו־https://he.wikipedia.org/wiki/שקיעת_המערב אם קיים תרגום עברי.

418 צוין אליו לעיל 276.

בארכיאולוגים בלבד. משמרי גחלת התרבות הקלסית וההיסטוריונים הנסמכים על מקורות כתובים מוטים גם הם נגד עידני אופל, כי בזמנים כאלה בסיסי הנתונים שלהם נעלמים לגמרי כמעט או ממש.

בגישה פחות מוטה צריך לא רק לחקור צמרות המשטרים והתרבויות ויצירותיהן אלא גם להשיג מידע על המגזרים המייצרים של החברות המורכבות, אשר הם ופעולתם מתקיימים וממשיכים, אף כי במספרים קטנים יותר, אחרי קריסת המורכבות. לארכיאולוגיה יש כמובן יכולת גדולה, בלתי־מנוצלת לעת עתה, לספק מידע כזה.

חברות מורכבות, זאת חייבים שוב להדגיש, הן תופעה חדשה בתולדות מין האדם. על כן קריסת המורכבות איננה נפילה לאי זה תוהו ובוהו קמאי, אלא חזרה למצב האנושי הרגיל של פחות מורכבות. לסתירת התפיסה שהתמוטטות חברתית מהווה תמיד ובכל מקום שואה איומה מצטרפת גם שיטת ההסבר המוצעת כאן. באותה מידה שבה נובעת ההתמוטטות מתשואות שוליות פוחתות במורכבות הנה היא תהליך של חיסכון. היא מתרחשת כשנולד הצורך להשיב את התשואה השולית על השקעה אירגונית לרמה מוצלחת יותר. לאוכלוסיה שמקבלת אך תשואה מועטת על עלות החזקת המורכבות מביא אובדנה של אותה מורכבות רווחים כלכליים ואולי ניהוליים. שוב נזכרים בתמיכה שנתנה לעתים האוכלוסיה הרומית בשלהי האימפריה לברברים הפולשים, ובהצלחת הפולשים שנכנסו ראשונים לאירופה המערבית בהדיפת מי שביקשו לבוא אחריהם. יחסן הרגשי של אוכלוסיות המאיה והצ׳קו באחרית ימי הממלכות האלה אי אפשר לדעת אך לא קשה לשערו.

חברות קורסות כשעקה תובעת אי זה שינוי אירגוני. במצב שבו התועלת השולית של מורכבות עוד יותר גדולה תהיה נמוכה מדי התמוטטות היא אפשרות חסכנית. באופן זה אנשי הצ׳קו לא נענו לאתגר שהציבה הבצורת הסופית, מפני שהדבר היה כרוך בעלות שהיתה גבוהה מדי ביחס לתועלתיות. הגם שקץ מערכת הצ׳קו פירושו היה קצן של כמה וכמה תועליות (כמו שקצה של כל מערכת מורכבת פירושו אבדן כמה תועליות), הוא גם הביא עמו עליה בתשואה השולית של מאורגנות. כיוצא בזה המאיה כנראה הגיעו לנקודה שבה התפתחות בכיוון לישויות מדיניות גדולות יותר היתה מביאה מעט תשואה על מאמץ גדול. הואיל והמצב שנוצר היה כל כך הרסני, קריסה היתה ההסתגלות הטובה ביותר לנסיבות.

מכאן תשובה למי שהסבירו קריסתן של חברות מורכבות ככשלון בהסתגלות לנסיבות: האמת היא שבמצב של תשואה שלית פוחתת יכולה קריסה להיות המענה ההולם את הנסיבות ביותר. חברות שהלכו בדרך זו לא נכשלו בהסתגלות. במובן כלכלי הן הסתגלו היטב — אולי לא באופן שהיו חפצים בו אלה שציוויליזציות יקרות בעיניהם, אך בהתאמה לנסיבות המצב.

מה שאולי הוא בבחינת שואה לצמרת המשטר ולמנגנון (ולמתבונן מבחוץ שנים הרבה אחרי כן) איננו בהכרח שואה בעבור עיקר גופה של האוכלוסיה (כמבואר, למשל, בספרו של פייפר על התהוותה של חברה[419]). אולי רק בעבור אותם יחידים המשתייכים לחברה שאין להם ההזדמנות וגם לא היכולת לייצר מקורות מזון ראשוניים התמוטטותם של מנגנוני ניהול מהווה אסון של ממש. אצל אלה שהם פחות נעולים על מקצוע בלתי־ראשוני מסוים ניתוק הקשרים המחברים קבוצות מקומיות לישות אזורית במקרים רבים רצוי. נמצא אפוא שהתמוטטות איננה שואה מעצם טבע מהותה. היא תהליך הגיוני של חסכון העשוי להיטיב עם חלק הגון של האוכלוסיה.

דבר אחד שמעכיר את המבט הצלול הזה על הצד הבהיר של הקריסה הוא אבדן חיי האדם הגדול שהיא כרוכה בו לפעמים. **„לפעמים" נשמע כאילו זה דבר מקרי שיכול גם לא לקרות ובכל מקרה חדש כל זמן שזה עוד לא קרה יש לשער שהפעם הוא לא יקרה. אך לפי מה שתיאר טיינטר בביטוי המעודן** „רק בעבור אותם יחידים המשתייכים לחברה שאין להם ההזדמנות וגם לא היכולת לייצר מקורות מזון ראשוניים התמוטטותם של מנגנוני ניהול מהווה אסון של ממש"

---

419 Pfeiffer, John E. (1977). *The Emergence of Society: a Prehistory of the Establishment*. McGraw-Hill, New York עמ׳ 469־471.

— בחברה כגון זו שלנו פה, אם היא תאבד פתאום את המורכבות שמכוחה מתקיים וממנה מתפרנס אותו חלק (חלק בלתי הגון?) מיושבי הארץ שאינם חקלאים ואין להם שדות, כלומר כ־95%, שאין להם ההזדמנות וגם לא היכולת לייצר מקורות מזון ראשוניים, איך ייראה בשבילם אסון של ממש? אולי כדאי לחשוב על זה לפעמים, פעם, בהזדמנות?

טיינטר מגיע אחרי עוד כמה הארות חשובות בסוף דבריו לחברה המורכבת העולמית שאנחנו חיים בה עכשיו. כדי לא לחזות שהיא תלך בדרך כל החברות הקודמות שהגיעו למיצוי תועלת מורכבותן, צריך יהיה לטעון שמשהו יסודי וחשוב שונה בה מכל קודמותיה שבגללו לא יפעלו המנגנונים ולא יתרחשו התהליכים שמצאנו בכל חברות העבר.

חברות מורכבות נמצאו בעבר עלולות להתמוטט, ועובדה זו לבדה טורדת מנוחתם של רבים. אמנם התמוטטות היא הסתגלות כלכלית, אך אף על פי כן היא יכולה להיות חורבן גדול כאשר לרבים באוכלוסיה אין ההזדמנות או האפשרות לייצר מקורות מזון ראשוניים. חברות רבות בנות ימינו, במיוחד המתועשות ברמה גבוהה, שייכות בעליל לסוג הזה. התמוטטות בעבור חברות כגון אלה כמעט בוודאות גמורה תגרור הפרעות תפקוד מערכתיות עצומות ואבדן המוני של חיי אדם, שלא לדבר על רמת חיים ירודה בשביל מי שישרדו חיים.

הדאגה בימינו להתמוטטות מערכתית כבר הזכרנו בפרק הראשון. אל נכון חלק גדול מההתעניינות הציבורית בציוויליזציות נעלמות נובע מהאיום המשתמע מידע כזה. אנחנו מרגישים בחוש, כתב הוגה הדעות החברתי הצרפתי פול ולרי, שלציוויליזציה אותה שבריריות כמו לנפש.[420] יש אשר הדאגה מורחבת לשרידת צין האדם

[420] Paul Valéry, *la crise de l’esprit* < https://fr.wikisource.org/wiki/La_Crise_de_l’esprit >, הופיע באנגלית < https://en.wikisource.org/wiki/Crisis_of_the_Mind > בכתב העת הלונדוני Athenaeum ב־11 באפריל 1919.

Nous autres, civilisations, nous savons maintenant que nous sommes mortelles.

Nous avions entendu parler de mondes disparus tout entiers, d’empires coulés à pic avec tous leurs hommes et tous leurs engins ; descendus au fond inexplorable des siècles avec leurs dieux et leurs lois, leurs académies et leurs sciences pures et appliquées, avec leurs grammaires, leurs dictionnaires, leurs classiques, leurs romantiques et leurs symbolistes, leurs critiques et les critiques de leurs critiques. Nous savions bien que toute la terre apparente est faite de cendres, que la cendre signifie quelque chose. Nous apercevions à travers l’épaisseur de l’histoire, les fantômes d’immenses navires qui furent chargés de richesse et d’esprit. Nous ne pouvions pas les compter. Mais ces naufrages, après tout, n’étaient pas notre affaire.

Elam, Ninive, Babylone étaient de beaux noms vagues, et la ruine totale de ces mondes avait aussi peu de signification pour nous que leur existence même. Mais France, Angleterre, Russie… ce seraient aussi de beaux noms. Lusitania aussi est un beau nom. Et nous voyons maintenant que l’abîme de l’histoire est assez grand pour tout le monde. Nous sentons qu’une civilisation a la même fragilité qu’une vie. Les circonstances qui enverraient les œuvres de Keats et celles de Baudelaire rejoindre les œuvres de Ménandre ne sont plus du tout inconcevables : elles sont dans les journaux.

{1}We later civilizations ... we too know that we are mortal.

{2}We had long heard tell of whole worlds that had vanished, of empires sunk without a trace, gone down with all their men and all their machines into the unexplorable depths of the centuries, with their gods and their laws, their academies and their sciences pure and applied, their grammars and their dictionaries, their Classics, their Romantics, and their Symbolists, their critics and the critics of their critics. ... We were aware that the visible earth is made of ashes, and that ashes signify something. Through the obscure depths of history we could make out the phantoms of great ships laden with riches and intellect; we could not count them. But the disasters that had sent them down were, after all, none of our affair.

{3}Elam, Ninevah, Babylon were but beautiful vague names, and the total ruin of those worlds had as little significance for us as their very existence. But France, England, Russia...these too would be beautiful names. *Lusitania* too, is a beautiful name. And we see now that the abyss of history is deep

בכללותו. אסטרופיסיקאים עסוקים עכשיו בפיתוח תיאוריה שלפיה שובו הסדיר של כוכב אחד רחוק אל כדור הארץ מחולל מטרי שביטים עצומים המוחים מדי פעם צורות חיים רבות ויעשו את זה למין האדם בסיבוב הבא.[421]

והנה כמה תרחישים נוספים לקריסה טוטלית מיד עכשיו:

מלחמה גרעינית ושינויי האקלים הכרוכים בה;

זיהום כבד ומכביד של האטמוספרה המדלל שכבת האוזון, משנה את האקלים, משבש את המסלולים המורגלים של זרמי האויר והמים, ואסונות מהמין הזה;

דילדול משאבים תעשייתיים חיוניים;

התמוטטות כלכלית כללית בגלל דברים כגון חובות פנימיים וחיצוניים שאי אפשר להחזירם, שיבושים באספקת דלקים פוסיליים, אינפלציה דוהרת, וכיוצא באלה.

מול מערך כזה של בעיות אימתניות ותחת הפגזה מתמדת של התמקדות התקשורת בצרות האלה ואחרות אך טבעי הוא שהבריות מודאגות. בגלל סיבות שהן הגיוניות פחות או יותר חושש מגזר לא מבוטל של אוכלוסיית חברות המערב המתועשות שאחד הגורמים הללו או שילוב של כמה מהם ימוטט את המערכת ויביא עידן אופל חדש. רק שכבת ציפוי דקה של מורכבות מפרידה בינינו ובין התוהו ובוהו הקמאי, מלחמת הכול בכול שכתב עליה הובס. פעלתנות פוליטית מרובה נובעת מפחדים כאלה, ועדיפויות לאומיות וגם קווי מדיניות החוץ מושפעים במידה ניכרת על ידי הדאגה הזאת הרווחת בציבור. יש מי שאוגרים מזון או חופרים מקלטים נגד אטום, מתוך ציפיה שהמצב לא ייפתר בתהליך מדיני. אחרים מגדילים לעשות, מצטיידים במלאי כלי נשק ומתאמנים כעין אימוני צבא, אפילו צכניסים ראשם למשחקי צבא, בהנחה שקרוב היום שבו יעלה מאוב רוחו של הובס, כשנהיה כולנו מושלכים לנסיבות החיים של האיק.

הלך הרוח הזה הוליד שוק מגוון ודי גדול של מצרכים לעולם שכולו חרב, שם מצויים גם ספרים וכתבי עת לחפצי הישרדות, ותעשיה של ממש מייצרת נשק וכלי עבודה ומיני פטנטים ועזרים למצוקה ממושכת ללא חשמל מים ומשטרה, וכמובן מזון משומר ומיובש. רבים מאלה שציפיותיהם קיצוניות פחות אף על פי כן התחילו באחרונה להעסיק עצמם בהוצאת לחמם מן הארץ בכוחות עצמם, בעשיית בגדים בעצמם ובבניית מחסות. כתבי עת המתמקדים בנושאים כגון גינון אורגני מכילים מאמרים ופרסומות המהללים יתרונותיו של סגנון חיים המפחית מתלות האדם בכלכלה תעשייתית שאין סופה להתקיים.

קל להעניק משקל לדברים האלה יותר משיש להם במציאות, שכן רק חלק קטן מהאוכלוסיה מתכונן התכוננות פעילה להתמוטטות החברה. ומאידך גיסא, אין אדם משכיל המיודע להתמוטטויות שכבר היו בעבר יכול להימלט מתהיה לעתים על המצב העכשווי. אין רצוני בכך שאני מתאר דאגות כגון אלה כאילו מבחוץ כתופעה חברתית של שבט זר שאני חוקרו להמעיט מתקפותן. חוץ מכמה מהגישות היותר קיצוניות אפשר שבאמת ישנה סיבה להזדעקות. וודאי שאין אדם יכול לטעון שאורח החיים התעשייתי לא יצטרך ביום מהימים למצוא פתרון מעשי לדילדול משאבים ולחומרי הפסולת שלו עצמו. השאלה הגדולה היא כמה רחוק היום הזה. כל המודאגות על הקריסה ועל היכולת לספק איש צרכי עצמו אפשר שהיא עצמה סמן חברתי משמעותי, התנהגות הגישוש הצפויה של מערכת חברתית הנתונה לעקה, מצב שבו יש יתרון לחיפוש פתרונים זולים יותר. עמית אחד שהתכתבתי אתו על הספר הזה שאל (בהתרצנות של לצון, אני מניח) אם הוא יהיה גמור לפני שחברתנו שלנו תקרוס.

כמו במחקר הקריסות שכבר היו בעבר, ככה גם המודאגים בקשר למה שעכשיו לא נתנו דעתם לעקרון התשואה השולית על השקעה במורכבות. אם הציוויליזציה התעשייתית תיחרב במלחמה גרעינית או בהתנגשות של

enough to hold us all. We are aware that a civilization has the same fragility as a life. The circumstances that could send the works of Keats and Baudelaire to join the works of Menander are no longer inconceivable; they are in the newspapers...

421 כתבה בעיתון: Perlman, David (1984). Faraway Star That May Rain Death on Earth. *San Francisco Chronicle*, February 26.

גרמים שמימיים, זה עניין של ניחוש ולא לדיוננו כאן. מה שאפשר להתיחס אליו כעת, אלה עניינים אשר ידוע לגביהם שהם חשובים לכל החברות כולן: העלות של השקעה במורכבות והתועיליות המתקבלות ממנה.

כמה מהנתונים שנדונו בפרק 4 בוודאי מדאיגים בהקשר הזה. מגמות של תשואות שוליות פוחתות נצפות לפחות בכמה מהחברות המתועשות של היום בתחומים הבאים:

- חקלאות
- הפקת חומרי גלם והבערה וייצור אנרגיה
- מחקר ופיתוח
- השקעה בבריאות
- השכלה
- משטר מדיני וניהול צבאי ותעשייתי
- בשיעור שבו תל״ג מחולל צמיחה חדשה
- וכמה יסודות של תכנון טכני משופר.

יש להתיחס למגמות כגון אלה בשים לב לכמה אזהרות. הדוגמות לתשואות הפוחתות כאן ובפרק 4 נבחרו באופן בררני להמחיש בהבלטת החלק הנכון של העובדות את הטיעון שחברות מורכבות חוות מגמות כאלה באופן סדיר. אין אלה אלא דוגמות, לא בחינה יסודית מקיפה נטולת פניות של משק מודרני מסוים כלשהו. תצפיות מבודדות ממין זה אינן ניטור מלא של התשואה השולית הכוללת שמשיגה חברה מסוימת כלשהי מהשקעתה במורכבות. אולי בכמה תחומים יש מגמות נגדיות לטובה, אולי בשטח טכנולוגיית המיקרו־מעבדים. אבל אי אפשר להכחיש את הדרכת המנוחה שבסטטיסטיקות בפרק 4. ברור בעליל שלפחות כמה חברות תעשיות חוות כיום תשואות שוליות פוחתות בכמה תחומי השקעה חיוניים ועתירי הוצאות.

למגמות כגון אלה נפגשים בשני סוגים הפוכים של תגובות. בצד אחד ישנם כלכלנים מספר שמאמינים בניגוד לשם הפיסימיזם שדבק במקצועם שמה שמצפה לנו איננו מחסורים ממשיים במשאבים אלא רק החלטות כלכליות קשות שאפשר למצוא להן פתרונים. הנחתם היא שבהינתן תמריץ כלכלי מספיק יכול הרוח האנושי המבריק להתגבר על כל מכשול בעולם. שלוש המובאות הבאות מבטאות יפה את הגישה הזאת.

> אין חברה נמלטת מהמגבלות הכלליות של משאביה, אבל אין חברה חדשנית נאלצת להיכנע לתשואות פוחתות נוסח מלתוס.[422]
>
> כל המשקיפים על ענייני אנרגיה כנראה מסכימים שאפשרויות בחירה שונות בשטח האנרגיה הן למעשה בלתי־נדלות.[423]
>
> על ידי הקצאת משאבים למחקר ופיתוח אנחנו רשאים להכחיש את השערת מלתוס ולמנוע את מסקנת המודלים של יום הדין.[424]

לפי ההשקפה ההפוכה, שאוחזים בה מגיני סביבה רבים, הרווחה השמנה והנוחה בהווה נקנית על חשבון הדורות הבאים. אם אמנם נקצה יותר משאבים למו״פ ונצליח לדרבן צמיחה כלכלית בהמשך, על פי ההשקפה הסביבתית הדבר יוביל רק לדילדול מהיר יותר, יחיש את הבלתי־נמנע ויחמיר את רעתו לכשיבוא.[425] ברעיונות כאלה כלולה במשתמע קריאה להימנע מפיתוח כלכלי, לשיבה לעידן פשוט יותר ולהסתפקות מקומית במה שיש במקום.

בשתי ההשקפות מחזיקים בני אדם בעלי כוונות טובות שנתנו ברצינות דעתם לעניין והגיעו למסקנות הפוכות. אולם שצי הגישות לוקות באותו חסרון: גורמי מפתח היסטוריים לא נלקחו בחשבון. ראשונה תידון בקשר לנקודה זו הגישה האופטימית, אחריה הסביבתית.

הכלכלנים בונים את אמונותיהם על עקרון החליפות הבלתי מוגבלת. יסוד העקרון הוא שעל ידי הקצאת משאבים למו״פ תוכלנה להימצא אפשרויות חלופיות לאנרגיה ולחומרים שנעשו נדירים. בדרך זו, לדוגמה,

---

422 Barnett, Harold J. and Chandler Morse (1963). *Scarcity and Growth: the Economics of Natural Resource Availability*. Johns Hopkins Press, Baltimore עמ׳ 139.

423 Gordon, Richard L. (1981). *An Economic Analysis of World Energy Problems*. Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge and London עמ׳ 109.

424 Sato, Ryuzo and Gilbert S. Suzawa (1983). *Research and Productivity: Endogenous Technical Change*. Auburn House, Boston עמ׳ 81.

425 ראה למשל: Catton, William R., Jr. (1980). *Overshoot: the Ecological Basis of Revolutionary Change*. University of Illinois Press, Urbana.

משהעץ נעשה יקר הוא הוחלף בשימושים רבים בלבנים, בפלסטיק ובחומרים אחרים.

בעיה אחת עם העקרון של החליפות הבלתי מוגבלת היא שאיננו ישים בשום דרך פשוטה להשקעות במורכבות אירגונית. המאורגנות החברתית־פוליטית, כפי שאנחנו יודעים, היא את הזירות הראשיות של תשואות שוליות פוחתות, והיא אחת שבה אי אפשר לפתח מוצר שוה־ערך שיחליף אותה. היסכון הנובע מגודל היחידה המתפקדת והתקדמויות בטכנולוגיה של עיבוד מידע אמנם עוזרים להקטין עלויות תפעוליות, אבל בסופו של דבר גם אלה כפופים לחוק התשואות הפוחתות.

בעיה שניה היא שעקרון החליפות הבלתי־מוגבלת על אף שמו קשה ליישמו בלי הגבלה. מספר מדענים, פילוסופים וכלכלנים חדי הבחנה הראו שהעלויות השוליות של מחקר ופיתוח, כפי שהראה הדיון בפרק 4, גדלו כל כך שקיים ספק גדול אם חדשנות טכנולוגית תוכל לתרום בעתיד כל כך הרבה לפתירת בעיות העתיד כמו שתרמה לפתרון בעיות בעבר.[426] למשל צאו וחשבו מה יידרש לפתרון בעיות של מזון וזיהום. מדוז ועמיתיה מציינים שהגדלת ייצור המזון העולמי ב־34% מ־1951 עד 1966 נדרשה הגדלת ההוצאות על טרקטורים ב־63% ועל דשנים חנקניים ב־146% ועל קוטלי מזיקים ב־300%. הגדלת הייצור ב־34% הבאים תצריך הגדלת השקעת ההון והמשאבים עוד הרבה יותר גדולה.[427] ליחס עלות־תועלת במניעת זיהום סביבתו דפוס התפתחות דומה. סילוק כל הפסולת האורגנית כולה ממפעל לעיבוד סוכר יקר מאה מונים מסילוק 30%. השגת אויר אמריקני 9.6 פעמים יותר נקי מדו־תחמוצת הגפרית או 3.1 פעמים יותר נקי מאבק מרחף מייקרת את מניעת הזיהום 520 מונים.[428]

אין זה שמו״פ בלתי־מסוגל באופן עקרוני לפתור את בעיות התעשיה. הקושי הוא שמימוש היכולת יתבע נתח גדל והולך מתוך התל״ג. עקרון החליפות הבלתי־מוגבלת תלוי באנרגיה ובטכנולוגיה. כאשר התפוקה בעבור ההשקעה במחקר מדעי פוחתת והולכת, איך תוכל צמיחה כלכלית להישמר? התשובה היא שכדי לשמר את הצמיחה יהיה צריך לנתב משאבים ממגזרים אחרים של הכלכלה למדע ולהנדסה. התוצאה המסתברת תהיה ירידה לכל הפחות זמנית ברמת החיים, כאשר יהיה ביד הבריות יחסית פחות כסף להוצאה על מזון, דיור, לבוש, טיפול רפואי, הובלה, או בידור. הקצאת משאבים גדולים יותר למדע כמובן איננה דבר חדש, היא רק המשכה של מגמה בת מאתים שנה.[375] למרבה הצער לעולם לא תניב השקעה כגון זו פתרון קבע סופי, מה שהיא תתן יהיה אך הפוגת־מה בירידת התשואות.

בחברות שהיו בעבר כפי שידוע לנו הוליכו תשואות שוליות פוחתות לחולשה, ולהתפוררות או להתמוטטות. אם נתחמק מאיון גרעיני, אם נרסן זיהום וריבוי אוכלוסין, ואם נמצא דרכים לעקוף את מכשול דילדול המשאבים, האם אז ייחתם גורלנו על ידי העלות הגבוהה והתפוקה השולית הנמוכה שיהיו דרושים לצורך הדברים הללו? האם נמצא, כפי שמצאו כמה חברות שהיו בעבר, שעלות ההתגברות על בעיותינו גבוהה מדי מיחס ליתרונות המתקבלים, ושלא לפתור את הבעיות היא האופציה הכלכלית?

למעשה יש הבדלים גדולים בין עולמנו אנו ובין העולמות שהיו בימי קדם, ומהם נובעים הבדלים חשובים באופי ההתמוטטות. אחד מאלה הוא שכיום העולם מלא. זאת אומרת שהוא ממולא בחברות מורכבות, שאלה תופסות כל שטח ואזור של פני הכדור, מלבד השממות הקיצוניות. זהו גורם חדש בתולדות האנושות. חברות מורכבות בכלל הן היבט חדש ובלת־יריגל בחיי האנושות. המצב הנוכחי, שבו כל החברות כולן בנויות בצורה המוזרה הזאת, הוא יחיד במינו. הראינו למעלה בפרק הזה שקריסות בימי קדם אירעו ושהן יכול להתארע רע במרחס שאין כוחות פועלים בו, במקום שבו חברה מורכבת (או צביר של חברות מורכבות) היתה מוקפת שכנים פחות מורכבים. כיום אין עוד מרחבים כאלה. כל

---

426 (D. Price 1963, [ראה לעיל 375]; Rescher 1978 [ראה לעיל 382], 1980 [ראה לעיל 379]; Rifkin with Howard 1980 [ראה לעיל 329]; Scherer 1984 [ראה לעיל 388]).

427 הגבולות לצמיחה, עמ׳ 53 במהדורה האנגלית המקורית. כאן כבר הוזכרו המספרים לעיל עמ׳ 375.

428 הגבולות לצמיחה, עמ׳ 134־135 במהדורה המקורית.

מדינה קשורה עם המעצמות הגדולות ומושפעת על ידן, ורובן קשורות קשר הדוק עם גוש מעצמות זה או אחר. הוסף על זה את התנועה המיידית החופשית של יחידים רבים בין כל הארצות, והנה מה שאמר פול ולרי[429]: שום דבר לא ייעשה עוד מבלי שהעולם כולו יהיה מעורב בו.[Œ]

התמוטטות היום איננה אפשרות העומדת לבחירה וגם איננה איום מיידי. כל מדינה חשופה לסכנת התמוטטות תצטרך ללכת באחת משלוש הדרכים האלה: (1) היבלעות במדינה שכנה או איזו מדינה גדולה יותר; (2) תמיכה כלכלית על ידי מעצמה שלטת, או על ידי סוכנות מימון בינלאומית; או (3) תשלום בידי נתיני המדינה של כל ההוצאות הדרושות להמשך קיום המורכבות, ולא משנה כמה מועטת או שלילית התפוקה השלילית. לא קיים עוד מצב שבו יכולה מדינה להתמוטט לבדה מבלי שישתנה דבר בשאר העולם, כי אם משטר לאומי כלשהו מתפורר ייבלעו האוכלוסיה והשטח על ידי גוף אחר.[430]

אם זוהי התפתחות של העת האחרונה, מקבילות יש לה בהתמוטטויות שאירעו בעבר, והמקבילות האלה מאירות על הנסיבות דהיום. קריסות העבר כפי שנתבאר אירעו בשני מינים של מצבים מדיניים בינלאומיים: מדינות שולטות מבודדות — וצבירים של מדינות דומות. המדינה השלטת המבודדת עברה מן העולם כשהגיעו לכל מקום תנועות האדם והסחורות והתקשורת, ומה שנותר מעתה היא אסופת היריבות. אפילו שהיום יש רק שני שחקנים ראשיים גדולים עם בעלי ברית המקובצים בגושים העומדים זה מול זה, משחק הכוחות של היחסים התחרותיים ביסודו נשאר בעינו כמו שהיה. מערכות של מדינות יריבות הדומות בעצמתן, כגון אירופה שאחרי נפילת רומא, או יוון ואיטליה העתיקות, סין של המלכויות הנלחמות, וערי המאיה, מתאפיינות על ידי יחסי תחרות, תפיסת עמדות ושיפורן, כריתת בריתות והתרתן, התפשטות והצטמצמות בשטח, והשקעה תדירה ביצירת יתרונות צבאיים. מתפתחת הסלמה בהשקעה תחרותית בבקש כל ישות במשחק לתמרן עצמה למעמד עדיף על יריבותיה. אין שחקן אחד יכול להעז לסגת מהסולם המתברג אל על מבלי שיקבל הבטחות דימלומטיות אשר לא סביר לצפות כי יקבלן, כי נסיגה כזאת רק תהווה הזמנה להשתלטות זולתו עליו. מהבחינה הזאת, אף כי נוהגים לדמות לפעמים את החברה המתועשת (ובייחוד את ארצות הברית) לרומא העתיקה, הקבלה מדויקת יותר תהיה זו אל חוג התרבות המיקני או זה של המאיה.

מערכות של יריבים בערך שווים נוטות להתפתח בכיוון של מורכבות גדולה יותר בצעד מתואם, שכן בלחץ התחרות מחקה כל אחד מהשחקנים הישגים חדשים באירגוניות, בטכנולוגיה ובאומנות המלחמה שהונהגו אצל מי מהמתחרים. התשואה השולית על פיתוחים כאלה פוחתת כאשר כל פריצת דרך צבאית חדשה סוגשת את המענה שלה, ועל כן איננה מביאה עדיפות מוגדלת או בטחון מחוזק לאורך ימים. חברה הלכודה במערכת תחרותית מוכרחת להשקיע יותר ועוד יותר מבלי להשיג תמורה גדולה יותר, ועל כן היא נחלשת בכלכלתה. ואף על פי כן אין עומדת לה הברירה לצאת מהמשחק או לקרוס. וזאת הסיבה שהתמוטטות (בגלל תשואות שוליות פוחתות והולכות) איננה צפויה בעתיד הקרוב לשום מדינה בת ימינו. ואולם אין זו כל כך תוצאה של שום

429 טיינטר ציטט מתרגום לאנגלית Valéry, Paul (1962). *History and Politics* (translated by Denise Folliot and Jackson Mathews). Bollingen, New York, שם זה בעמ׳ 115.

Œ בתוך Regards sur le monde actuel (1931)

http://classiques.uqac.ca/classiques/Valery_paul/regards_sur_le_monde_actuel/valery_regards.pdf

430 אולי לא נכתב הקטע הזה אלא כדי ללמדנו שאין חלום בלי דברים בטלים? הרי בה בשעה שספר טיינטר יצא לעולם ראינו קריסת ברית המועצות וגרורותיה, ואורלוב תיאר (ראה לעיל מעמ׳ 389 והלאה, ולקוראי אנגלית מומלץ ספרו על חמשת שלבי הקריסה **The Five Stages of Collapse**: Survivors' Toolkit By **Dmitry Orlov** 281 pp. New Society Publishers [P.O. Box 189 Gabriola Island, BC Canada, V0R 1X0] May **2013**) לנו איך נראית מבפנים קריסה בארץ אחת כשאחרות ממשיכות לתפקד ואף לשגשג? אפשר שמנקודת מבטו כארכיאולוג יכול טיינטר להשיב שלא כל מה שקורה בהכרח קורה מיד, והמדינות הקרוסות שיש כעת בעולם שאינן נתמכות וגם אינן נבלעות — רק לפי שעה הן ככה אבל סופן להיבלע או להתאושש, או שתופעת הקריסה תפשה ותתפשט הלאה למדינות אחרות גם כן.

דבר שהצלחנו אנחנו לעשות כמו של סולם הבורג התחרותי שהתרנו לעצמנו להילכד עליו.

הסיבה מדוע אין תוחלת להצעות לעצור את ההתפתחות הכלכלית, לחיות באיזון על כוכב לכת קטן: עצמה כלכלית ועצמה צבאית כרוכות יחדיו בקשר הדוק, והאטה כלכלית חד־צדדית יזומה תהיה כמוה כהתפרקות מכח התגוננות, מעשה גבורת שוטים. פשוט אין לנו האפשרות לבחור בנסיגה לרמה כלכלית נחותה, לפחות אינה אפשרית כבחירה מושכלת. התחרות של מערכת היריבים דוחפת ומקדמת מורכבות מוגדלת וצריכת משאבים בלי כל התחשבות בעלויות לאדם ולסביבה.

אין רצוני לרמז על ידי הדיון הזה שמי מהמעצמות הגדולות היתה מסכנת בהתמוטטות מהירה אילולא מצב העניינים הזה. ביד המעצמות העולמיות גם הראשיות וגם המשניות יש די חוסן כלכלי לפרנס תשואות פוחתות כברת דרך הגונה אל תוך העתיד. כפי שראינו במקרים של הרומאים והמאיה, עמים בעלי מניעים חזקים ו\או עתודות כלכליות מספיקות יכולים לעמוד בתשואות שוליות פוחתות במשך מאות בשנים לפני שחברותיהם קורסות. (בכל זאת אין בזה כדי להצדיק שאננות. תהליכים התפתחותיים בעת החדשה, כאשר נודע, מתרחשים בקצב מזורז לעומת אלה שהיו בעבר.)

אולם ישנן כמה וכמה מדינות קטנות יותר שהשקיעו כסף גדול בהתעצמות צבאית הרחק מעבר ליחס הגיוני לבסיס הכלכלי שלהם, או במיזמי פיתוח שהשתלמותם השולית מוטלת בספק, ואלי בהחלט אפשר שהן פגיעות. בעולם של ימינו לא יונח להן להתמוטט, אלא יושיע אותן בעל ברית שלט או סוכנות מימון בינלאומית. מקרים מסוג זה מפחיתות את התשואה השולית שמשיג העולם בכללותו על השקעתו במורכבות.

מערכות של מדינות יריבות נוטות אפוא לחוות תקופות ארוכות של הסלמת עלויות תחרותיות וירידה מתמשכת בתשואות השוליות. סופה של תקופה כזאת בא בהשתלטות של שחקן אחד על כל השאר והכנסת אנרגיה חדשה למחזור (כמו שקרה ברומא הרפובליקנית ובסין של המלכויות הנלחמות) או בהתמוטטות של כולם (כמו במדינות התרבות המיקנית ואצל המאיה). ההתמוטטות, אם וכאשר היא תפקוד שוב את העולם, תהיה בפעם הזאת עולמית. תם עידן האפשרות שמדינה אחת תקרוס לבדה ולכל האחרות שלום. מתחרים המתפתחים בתוך מערכת של יריבים בסוף מתמוטטים גם כן כקבוצה.

בחברות עתיקות היה הפתרון לתשואות שוליות פוחתות היה לתפוס מקור אנרגיה חדש. במערכות כלכליות המופעלות במידה רבה על ידי חקלאות, מקנה ועבודת־שרירים אנושית (ובסופו של חשבון על ידי אנרגיה שמשית) הושגה מטרה זו על ידי התפשטות בשטח. רומא העתיקה ומלכות צ׳ין בסין של המלכויות הנלחמות אימצו את הקו הזה, כפי שעשו בוני אימפריות לאין מספר. בכלכלה שמופעלת כיום על ידי עתודות אנרגיה אגורות, ובמיוחד בעולם שהוא מלא, אין הדרך הזאת מעשית (וגם היא מעולם לא הוליכה להצלחה בת־קיימא). את ההון והטכנולוגיה הזמינים צריך לנתב אל איזהשהו מקור־אנרגיה חדש ויותר שופע. חדשנות טכנולוגית ופריון עבודה עולה יכולים לעכב את פחיתת התשואות השוליות רק במשך זמן מה. מקור אנרגיה יהיה בנקודה כלשהי תנאי שאי־אפשר בלעדיו.

קשה לדעת אם החברה המתועשת העולמית כבר הגיעה לנקודה שבה התחילה התשואה השולית על כל מגוון מיני השקעותיה לרדת. הסוציולוג הגדול פיטירים סורוקין[431] האמין שכלכלות ארצות המערב נכנסו לשלב כזה בעשורים הראשונים של המאה העשרים. כסנופון זולוטאס[432] לעומתו מנבא שנקודה זו תגיע מעט אחרי שנת 2000. גם אם נקודת המפנה לתשואות פוחתות בעבור צורתנו הנוכחית של חברה מתועשת עדיין טרם הגיעה, הגע־תגיע בלא שום ספק או מנוס. קורות העבר הקרוב נראות כמצביעות על שהגענו לתפוקות פוחתות

431 Sorokin, Pitirim A. (1957). *Social and Cultural Dynamics*. Porter Sargent, Boston עמ׳ 530: אנחנו רואים שהעקומה שהיתה עולה בהתמדה ובמהירות במשך המאה ה־19 עלייתה נעשית בתחילה מתונה יותר ויותר, ואחר כך מפרוץ מלחמת העולם הראשונה והלאה היא פונה למטה. מלחמת העולם השניה הוסיפה והחמירה את המצב. חוץ מארצות הברית, אשר שם המלחמות האלה הביאו שיגשוג יותר מסבל, ברוב יתר הארצות נשארת המגמה הכללית בלתי החלטית, אם כי חלה התאוששות מה מיד אחרי כל אחת מהמלחמות. אם תבוא מלחמת עולם חדשה, היא תרד.

432 Zolotas ראה לעיל 363, עמ׳ 102־103.

לפחות בהישענותנו על דלקים פוסיליים, ואפשר גם אצל כמה חומרי גלם. מקור אנרגיה חדש הכרחי אם רוצים למנוע ירידה ברמת החיים והתמוטטות עולמית עתידית. צורת אנרגיה שופעת יותר אולי לא תהפוך את מגמת פחיתת התשואה על השקעה במורכבות, אבל היא תקרב את הפשרות לממן השקעה כזאת.

במובן־מה העניקו העדר חלל ריק מכוחות לעולם הפוגה ממה שהיתה יכולה להיות היתקלות מוקדמת יותר בהתמוטטות. כאן באמת טמון פראדוכס: מצב עניינים אסוני שהכל צועקים עליו אפשר הוא מכריח אותנו לשאת מצב של תשואות שוליות פוחתות זמן ארוך דיו כדי להשיג פתרון זמני למצב. בהארכת הזמן הזאת חייבים להשתמש באופן מושכל ולפתח את מקור(ות) האנרגיה החדש(ים) שיהיו הכרחיים לשימור הרווחה הכלכלית. המחקר והפיתוח הזה חייב להיות סעיף בעדיפות גבוהה ביותר, אפילו אם כאשר ניבאנו יידרש לשם כך ניתוב משאבים ממגזרים כלכליים אחרים. מימון הולם של המאמץ הזה מן הדין שייכלל בתקציבה של כל מדינה מתועשת (ובתוצאות יש לשתף את כולן). לא אכניס ראשי בין הרים גדולים בקביעת עמדה אם המימון יבוא מהשלטון או מגורמים פרטיים, רק מקביעה זו לא אזוז שמימון חייב להינתן לכך.

יש אם כן במצב העניינים הנוכחי נקודות של ציפיות לטוב ולרע. אנחנו במצב המעניין שבו פעולות גומלין תחרותיות מכריחות לרמת השקעות ותשואה שולית פוחתת העלולה להוביל בסופו של דבר להתמוטטות, אלא שהמתחרה שיתמוטט ראשון פשוט יישלט או ייבלע על ידי השורד. דחייה לאיום הקריסה אולי תובטח על ידי זה, אם כי אפשר שנמצא שהעלות לא תהיה לרוחנו. אם אין התמוטטות מעותדת לנו בעתיד הקרוב ממש, אין זה אומר שרמת החיים של העולם המתועש גם הוא מובטח לזמן ההארכה. עם ירידת התשואות השוליות (תהליך המתרחש כבר בשעה זו) עד לנקודה שבה תהיה שגרת ניצול ממוסדת של מקור אנרגיה חדש רמת החיים שנהנו ממנה עד עתה החברות המתועשות לא תעלה באותה מהירות, ובעבור כמה קבוצות ומדינות אפשר שהיא תישאר כמו שהיא או תרד. החיכוכים והעימותים הפוליטיים שייגזרו מזה ביחד עם נגישות קלה יותר ויותר של נשק גרעיני ייצרו מצב עולמי מסוכן בעתיד הנראה לעין.

במידת־מה אין בהודעות האלה דבר חדש או קיצוני. רבים אחרים השמיעו הגיגים דומים על נוף העכשיו, ביותר פירוט ובלשון רהוטה יותר. מה שעשה הספר הזה הוא שהציב את החברה בת ימינו בפרספקטיבה היסטורית ושיישם עקרון עולמי המקשר את העבר עם ההווה ועם העתיד. כל כמה שאנחנו אוהבים לחשוב עצמנו שאנחנו משהו מיוחד בתולדות העולם, באמת ולעמשה כפופות חברות מתועשות לאותם עקרונות פועלים שמוטטו חברות קודמות. אם הציוויליזציה תתמוטט פעם נוספת, זה יהיה מפני שלא השכילה לנצל את הארכה הנוכחית, ארכה שהיא למרבה הפראדוכס גם מזיקה וגם חיונית לעתיד החזוי לנו.

השיקולים שלפיהם תיאר טיינטר את מהלך השיגשוג החברתי עם התקדמות שיכלול המורכבות והירידה בתוספת התועלת המופקת מהוספת עוד מורכבות והתוה את העקומה שלו היו מה שנקרא „איכותיים". כגון „גורם זה פועל כמגביר וגורם אחר זה פועל כמחליש". מבלי להתחקות על מהלך פעולת הגומלין של הגורמים השונים. במחקר משנת 2019[433] בנו שלושה מדענים מודל של דינמיקת מערכות כדי לבחון את רעיונות טיינטר בכלים של „מדע המערכות" החדיש.[BFP16]

433 Bardi, U., Falsini, S., Perissi, I.: Toward a general theory of societal collapse: a biophysical examination of tainter's model of the diminishing returns of complexity. BioPhysical Economics and Resource Quality. (2019/3 vol. 4 issue 1). למדתי על קיום המאמר הזה מספרו החדש של ברדי (הזכור לטוב מעמ 357 ומהעיון החוזר בגבולות לצמיחה) Before the Collapse: A Guide to the Other Side of Growth, הוצאת Springer Nature Switzerland AG 2020.

BFP16 Mobus, G. E. & Kalton, M. C. Principles of System Science. (Springer, 2015). doi:10.1007/978-I-4939-1920-8.

בשיטת הרצת הדגמים הידועה בשם „דינמיקת מערכות"[BFP17] פיתחנו דגם ביו־פיסיקלי פשוט המתאר התפתחות של חברה. הדגם כולל תוצאותיהם של תפיחה מעבר למגבלה הטבעית[BFP18] ושל החזר השקעה פוחת בניצול משאבים טבעיים. איננו בנוי לתאר מערכות חברתיות מסוימות, אלא ייעודו להדגים „בגודל מח אדם"[BFP19] את הגורמים העיקריים המביאים בפעולתם המשולבת לקריסה. אנחנו מוצאים שהשתנות מורכבותה של מערכת אשר מניחים שמידתה ביחס ישיר לגודלו של מאגר כגון „מנגנון המנהל" הולכת במסלול כעין השערתו של טיינטר. זאת אומרת שהמערכת מראה תכונה של חֶשֶׁל[434] שבגללה אין למסלול התפתחותה אפשרות של הליכה לאחור: קיצוץ בהוצאות על המנגנון הביורוקרטי איננו משיב את החברה לנסיבות הקודמות שבהן היא היתה משגשגת.

< ... > טיעונו של טיינטר איננו מבוסס ישירות על נתונים כמותיים או על מודלים, אבל נתונים היסטוריים מובאים לאישושו. לדוגמה, הירידה בתכולת הכסף של מטבע הדנריוס הרומי בתקופה מהמאה הראשונה אחרי אפס ועד המאה השלישית מתפרשת אצל טיינטר כסימן שהמשטר הרומי הסתבך בקשיים כספיים גדלים והולכים. סיבת התופעה לדעת טיינטר היתה עלות הולכת וגדלה של מנגנון הפקידות, ובכללו החצר הקיסרית, שנבעה מגדילת שטחה של התרבות הרומית במאה האחרונה שלפני האפס ובראשונה שאחריה.

מפתיע העדר של איזכור בספר טיינטר מ־1988 של דילדול מכרות הכסף והזהב הרומיים בספרד, אשר גם הוא סיבה אפשרית אחת לתשואות הפוחתות. על דילדול העפרות בעולם העתיק אין הרבה נתונים נקודתיים של ממש, וקשה לעמוד על העניין, אבל ידוע הוא שדילדול היווה בעיה למכרות הרומיות ושלחציבה נדרשו מאמצים גדולים יותר ויותר; לדוגמה בהעמקה גוברת של מחילות החוצבים.[BFP20] נתונים שהתקבלו באחרונה מראים שהכרייה הרומית של מתכות שונות והפעילות התעשייתית הרומית בכללותה התמוטטו עם משבר המאה השלישית.[BFP4] הנתונים הללו לא בהכרח

BFP17 Richardson, G. System dynamics. in Encyclopedia of operations research and management ... 1519–1522 (Springer New York, 2013). doi:10.1007/978-1-4419-1153-7_1030.

BFP18 Catton, W. Overshoot, the ecological basis of revolutionary change. (Illinin Books Edition, 1982).

BFP19 Bardi, U. Mind Sized World Models. Sustainability 5, 896–911 (2013).

434 לפי https://he.wikipedia.org/wiki/היסטרזיס הִיסְטֵרֶזִיס (hysteresis) או חֶשֶׁל «הוא מאפיין התנהגות של מערכת, כתגובה לעירור חיצוני, שבו תגובת המערכת איננה תלויה רק בעירור ובמצב הסביבה אלא גם במצב הקודם (ה"היסטורי") של המערכת <...> מערכת עם היסטרזיס מאופיינת ב"זיכרון", כלומר תכונותיה תלויות לא רק בתנאי הסביבה אלא גם בהיסטוריה של המערכת. אחת הדרכים הנפוצות להצגת התנהגותה של מערכת בעלת מאפיין היסטרזיס היא הצגת גרף המתאר את מעבר המערכת בין מצבים קבועים דרך מסלולים שונים התלויים במצבי ההתחלה. מאפיין ההיסטרזיס קיים, בין היתר, בחומרים פרומגנטיים, בחומרים דיאלקטריים ובחומרים אלסטיים. ברוב המקרים מאפיין ההיסטרזיס יבוא לידי ביטוי כשיהוי בתגובה או שינוי בסף הפעלה, במעבר ממצב א׳ למצב ב׳ לעומת המעבר ממצב ב׳ ל-א׳. "היסטרזיס חשמלי" מתרחש כאשר מפעילים שדה חשמלי משתנה על חומר דיאלקטרי, ו"היסטרזיס אלסטי" מתרחש בתגובה לכוח משתנה. המושג "היסטרזיס" משמש גם בתחומים אחרים, דוגמת כלכלה וביולוגיה, כאשר מתארים תופעות התלויות ב'זיכרון' של מערכת ...», עיין שם עוד.

BFP20 Edmondson, J. C. Mining in the Later Roman Empire and Beyond: Continuity or Disruption? J. Rom. Stud. 79, 84–102 (1989).

BFP4 McConnell, J. R. et al. Lead pollution recorded in Greenland ice indicates European emissions tracked plagues, wars, and imperial expansion during antiquity. Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A. 115, 5726–5731 (2018). לפי הכותרת משקפים משקעים

מלמדים שהבעיה היתה התדללות, אבל מורים הם על שהמחסור במתכות יקרות נבע מירידה ממשית בנגישותן ולא רק מהתרחבות המערכת. במאמר עיון חדש יותר[BFP13] מבחין טיינטר עצמו בקשר בין תשואתה הפוחתת של כריית מחצבים ובין מושג EROI[435] שפיתחו הול ואחרים[BFP21]. „החזר אנרגיה על אנרגיה מושקעת" איננו במישרין עניין להפקת מתכות ושאר מחצבים שלא מופק מהם כח עבודה, אבל המנגנון הבסיסי המביא להפחתת ה־EROI אצל דלקים המוצאים מהאדמה שייך ותקף לגבי כל המשאבים הנכרים כולם. ראשונים נחצבים אלה שמושגים בזול, ותוצאת הדבר היא גידול הדרגתי ובלתי־הפיך בעלות

שהשתמרו בקרח הגרנלנדי זיהומי אויר תעשייתיים והשנים שבהן היתה יותר או פחות פעילות https://www.pnas.org/content/pnas/115/22/5726.full.pdf.
יפה שם במיוחד תמונה אחת:

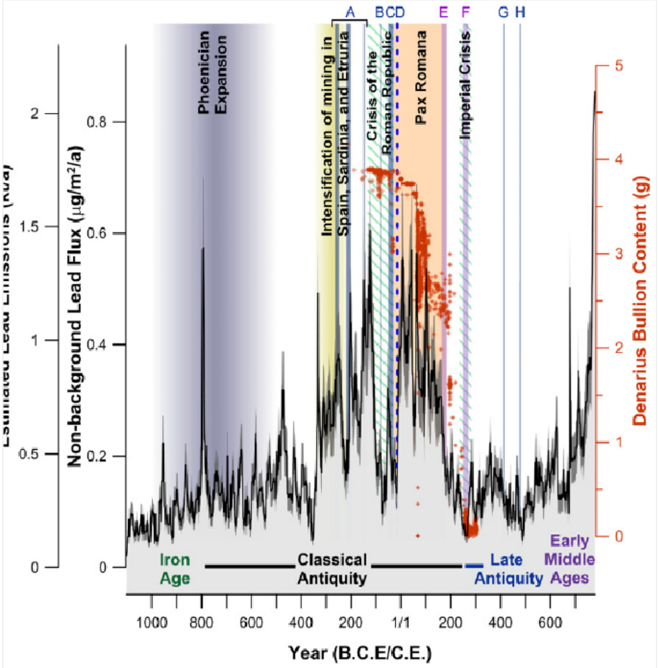

BFP13 Tainter, J.A. Social complexity and sustainability. Ecological Complexity 3, 91–103 (2006).

435 עיין עליו לעיל עמ' 388.

BFP21 Gupta, A.K., Hall, C.A.S.C.A.S., Gupta, A.K. & Hall, C.A.S.C.A.S. A Review of the Past and Current State of EROI Data. Sustainability 3, 1796–1809 (2011).

האנרגטית והכספית של ההפקה. זאת אחת הסיבות לתשואות הפוחתות בחברה מורכבת[BFP22].

< ... > בפתחו את מושג „התשואה הפוחתת" מקשר טיינטר בין קריסות מערכות שאירעו בעבר ובין המושג החדיש של „מדע המערכות"[BFP16] שהוא תחום המוקדש לחקר מערכות מורכבות, שכולן שונות זו מזו, אך כולן נוטות להפגין התנהגות דומה בנסיבות דומות. תכופות מתוארות מערכות מורכבות במסגרת של דינמיקת מערכות[BFP17] במונחים של מאגרים וזרימות, ואילו התפתחותה הדינמית של המערכת מוגדרת במושגים של אילוץ ומשוב. אילוץ הוא הפרעה חיצונית למערכת המחולל סדרה של משובים מעצימים ו\או ממתנים. משובים מעצימים פועלים להגדלת השפעת האילוץ, ואילו פעולתם של משובים ממתנים הפוכה מזה. פעולתם של משובים מעצימים יכולה בהחלט להגיע להפרעת המערכת במידה כזאת שהמערכת עוברת נקודת מפנה[BFP23] ונכנסת למצב חדש ושונה. מעבר המצב הזה אפשר לכנותו קריסה, אם המצב החדש מאופיין במורכבות פחותה מקודמו. בייחוד עשוי מושג המשוב המעצימים להסביר את המגוון העצום של סיבות שונות שיוחסו להתמוטטות של

BFP22 Tainter, Joseph, A. Complexity, Problem Solving, and Sustainable Societies. in Getting Down to Earth — Practical Applications of Ecological Economics (Island Press, 1996).

BFP16 Mobus, G. E. & Kalton, M. C. Principles of System Science. (Springer, 2015). doi:10.1007/978-1-4939-1920-8.

BFP17 Richardson, G. System dynamics. in Encyclopedia of operations research and management ... 1519–1522 (Springer New York, 2013). doi:10.1007/978-1-4419-1153-7_1030

BFP23 Gladwell, M. The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference: Malcolm. (Back Bay Books, 2002). לפי https://he.wikipedia.org/wiki/נקודת_המפנה קיים מהספר הזה תרגום עברי מעשה עפרה אביגד שיצא לאור על ידי הוצאת ידיעות אחרונות.

חברות: ההפרעה ההתחלתית שהוציאה את המערכת משיווי משקלה נעלמת מהעין כשרואים בולטים וחזקים את המשובים הגדולים שהיא מחוללת.

במחקר שלפנינו אנחנו משתמשים בדינמיקת מערכות כדי לנתח מושג ביו־פיסיקלי ידוע שאנחנו מחילים על מושג הציוויליזציה: שרשרת המזון[436]. בהחלת המושג טמונה ההנחה שמערכת חברתית־כלכלית יכולה להיות מובנת כמערכת אלולוגית אשר בה משתתפות רמות הזנה שונות בהנמכתו, או בפיזורו, של הפוטנציאל התרמודינמי[437] הגלום במאגר בעל הפוטנציאל הגבוה ביותר (או רמת ההזנה הנמוכה ביותר). במקרה של ציוויליזציות מוגדרת רמת ההזנה הנמוכה ביותר כ„משאבים טבעיים", כגון (במקרה של הציוויליזציה המודרנית) דלקים נכרים. לדלקים הנכרים יש פוטנציאל תרמודינמי גבוה שפיזורו יכול להיות מושג בצורת החום הנוצר כשדלקים מתרכבים עם חמצן מהאטמוספרה. אז מקביל המפל המדורג של רמות הזנה ליסודות השונים של המערכת הכלכלית: תעשיית הפקת המחצבים, תעשיית הייצור, מנגנון המנהל — ובסופו של דבר זיהום (או ביזבוז): זהו התוצר הסופי של התהליך הכלכלי. הגישה הזאת מהווה חלק ממושג „הצגת העולם בדגמים" שפותחה בתחילה בידי ג'יי פורסטר[BFP24] ויושם אחר כך במחקרים כגון אותו מחקר מפורסם „הגבולות לצמיחה"[BFP25,26] מ־1972. דוגמה של דגם־עולם חדיש הוא MEDEAS (ראה www.medeas.eu) שנועד לתאר את מערכת העולם כולו לפרטיה בעזרת מאות אחדות של פרמטרים[438]. דגמים אחרים המיוסדים על אותה גישה מתארים התנהגותן של מערכות מורכבות על ידי מספר פרמטרים קטן ואפשר לכנותן „הולמות גודל מח אדם"[BFP19]. אחד מהדגמים האלה הפשוטים לפי היחס הוא HANDY של מוטשארי ושותפיו[BFP27].

הדגם שפיתחנו פה הוא שרשרת מזון פשוטה של מאגרים; בצורה הפשוטה ביותר האפשרית שלו יש בו שני מאגרים, דגם שכבר תואר במאמר קודם[BFP19]. הדגם מוצג בתמונה 2. כל הזרימות בדגם מוגדרות על ידי מקדמים קבועים שאין התרשים מראה אותם. שים לב שאנחנו מציגים את הזרימות בדגם כיורדות מהפוטנציאלים התרמודינמיים הגבוהים יותר אל פוטנציאלים תרמודינמיים נמוכים יותר. זה המנהג המתואר במאמר[BFP19].

436 מי שלא למד עליה בכיתות הנמוכות של בית הספר יכול להתעדכן פה (בעברית): https://science.cet.ac.il/science/energy/energy2.asp.

437 אפשר להתחיל מ־https://he.wikipedia.org/wiki/פוטנציאלים_תרמודינמיים, אבל כדי להבין את הכתוב שם אפשר שתידרשנה הקדמות נוספות. ראה גם https://ecowiki.org.il/wiki/מערכת_מפוזרת.

BFP24 Forrester, J. W. World dynamics. (Wright-Allen Press, 1971).

BFP25,26 Meadows, D. H. M. The Limits to Growth. Club Rome 211 (1972). doi:10.1111/j.1752-1688.1972.tb05230.x; Bardi, U. The Limits to Growth Revisited. (Springer, 2011).

438 למקופחי לעז יש הסבר למונח פה: https://he.wikipedia.org/wiki/פרמטר.

BFP19 Bardi, U. Mind Sized World Models. Sustainability 5, 896–911 (2013).

BFP27 Motesharrei, S., Rivas, J. & Kalnay, E. Human and nature dynamics (HANDY): Modeling inequality and use of resources in the collapse or sustainability of societies. Ecol. Econ. 101, 90–102 (2014).

הדגם מוצג בצורה הממחישה שהזרימות יורדות בכיוון אחד ממאגרים בעלי פוטנציאל גבוה יותר למאגרים בעלי פוטנציאל נמוך יותר. אפשר לומר שהמאגר שכינינו „הכלכלה" מפזר את פוטנציאלי האנרגיה הגלומים במאגר „המשאבים" בהופכו אותם לחום מתבזבז ולחומרים בלתי־מתמחזרים. למשל, אם המשאב הוא נפט גולמי, אז הכלכלה הופכת אותו לכל המוצרים שאפשר לייצרם מנפט, כגון דלקים, פלסטיק למיניו, ושאר כימיקלים. שים לב גם כן שבדגם כפי שהוא מוצג אין פחת של שחיקה בתהליך הפיכת דבר לדבר, שהדגם מניח 100% יעילות; פחת כזה אפשר להכניסו בקלות לתוך הדגם, אבל אין זה משנה במהות התוצאות המתקבלות מהרצתו. עוד שים לב שהדגם אינו מתחשב בתוצאות של הזיהום בידי אדם, ואילו גורמים אחרים, כגון גודל האוכלוסיה, המבנה החברתי, מנגנון המנהל, גלומים כולם במאגר „הכלכלה". < ... >

הזרימה בין המאגרים בדגם מווסתת על ידי משובים. אנחנו מניחים [לשם פישוט] שעצמת כל זרימה עומדת ביחס ישיר (מכפיל מספרי קבוע) לגודל המאגרים המחוברים לה. < ... >

גודלם של המאגרים בדגם אפשר למדוד במונחים של אנרגיה: משאבים טבעיים כגון נפט גולמי יכולים להימדד במונחים של האנרגיה הכימית שהם מכילים, ואילו משאבים מחצביים אחרים יכולים להימדד במונחים של „אנרגיה גלומה"[BFP28] הדרושה לכרייתם, זיקוקם והפקתם. גם את המאגרים השונים הכלולים ב„הכלכלה" אפשר לתאר במונחים של אנרגיה גלומה — לדוגמה, אפשר לתת מידה למכונה במונחים של האנרגיה הדרושה לייצורה, ובכללה עלות הפקת המתכות ושאר החומרים הדרושים. כמו כן אפשר גם כן למדוד את גודלי המאגרים ביחידות של אמצעי תשלום, כאשר מניחים שהללו „מחליפים מייצגים" של יחידות אנרגיה. כאן לא נעשה נסיון של הערכה כמותית את מאגרי העולם שבמציאות, אבל עצם העובדה שאפשר למדוד את כולם ביחידות של אותו דבר מבטיח שהפיכות דבר לדבר המתוארות אפשריות בעולם הממשי. < ... >

הדגם הפשוט בעל שני מאגרים משמש בסיס לדגמים מורכבים יותר שבהם אנחנו לוקחים בחשבון רמות הזנה נוספות. בשלב הבא נוסף מאגר שלישי הנקרא „זיהום" כמתואר במאמר קודם[BFP19] <...>

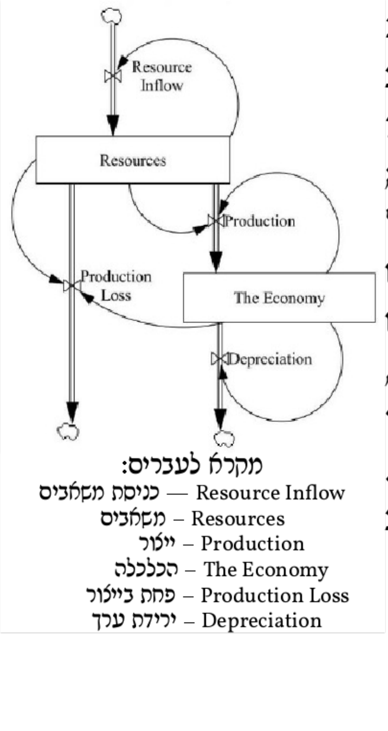

בשלב רביעי נוספת עוד רמה נוספת שאנחנו מכנים אותה כאן „מנגנון המנהל"; המאגר הזה כולל בתוכו את כל המבנים החברתיים שאינם מייצרים: הצבא, האצולה, החצר, כוהני הדת, וכן הלאה. בנקודה זו שרשרת המזון היא זאת:

1. משאבים
2. הכלכלה
3. מנגנון המנהל
4. זיהום

BFP28 Odum, H. T. Energy, Ecology, and Economics. Ambio 2, 220–227 (1973).

הזרימה הולכת בכיוון אחד, וזה מסלולה: משאבים טבעיים ← הכלכלה ← מנגנון המנהל ← זיהום. כמו בדגם הפשוט יותר בעל שני המאגרים גם כאן משאבים נהפכים להון. ההון הזה נהפך חלקו ל„מנגנון המנהל" אשר השפעתו הממתנת תילקח בחשבון כתוצאה עקיפה שנובעת מגריעת משאבים ממאגר הכלכלה שאינו זמין לניצול משאבים טבעיים. שים לב שהמאגר הזה מקושר אל זרימת „הייצור". אנחנו רשאים להניח שלמנגנון המנהל עשויה להיות השפעה מגבירה על הייצור.

בעולם המציאות יכולה השפעה זו להתבטא דרך משל בהעמדת מסגרת חוקית לרשות התעשיה המפיקה שמאפשרת לה לנצל את המשאב שהם שולטים עליו בלי צורך בהגנתו מפני מתחרים. מהשפעה זו אפשר להתעלם בגירסא מפושטת של הדגם.

כל המאגרים מייצרים זיהום, שהוא תוצאה הכרחית של כל ההתנהלות השוטפת של החברה. זיהום יכול להתבטא בצורת גזים המשוחררים לאויר אגב שריפת דלקים, פיזור מתכות כבדות בסביבה, וכמו כן בהרס האדמה הפוריה והפרעה כללית למערכת האקולוגית. מותר להניח שמאגר הזיהום מתפוגג לאטו בהיספג החומרים המזהמים בחזרה בסביבה. כל המאגרים בדגם נתונים להשפעת משובים העושים את הזרימות מתכונתיות לגודל המאגרים שביניהם הן מחברות. שים לב שמנגנון הניהול משפיע על הייצור במונחים של מכפיל שגודלו מונח

כ־(1 + מנגנון המנהל). הנחה זו מבטאת את העובדה שמנגנון המנהל הוא גורם פחות חשוב בקידום הייצור מהון כלכלי.

הרצת הדגמים עם נתונים מספריים שונים הניבה עקומות הדומות במהלכן לזו שהתוה טיינטר, וגם בדגם עולם3 המשוכלל הרבה יותר בגירסתו המעודכנת הזמינה למחפשים הביאה לתוצאה שאינה שנה במהותה: הגדלת צבא המשרדים עד למידה מסוימת של מיצוי המשאבים מגדילה את התוצרת במידה פוחתת והולכת, אחר כך היא מזיקה ואיננה עוד אפשרית, המנגנון מצטמק בעל כרחו ואף על פי כן הייצור דועך עד כילוי הכל.

תמונה 3.19 בעמ' 154 בספר ברדי החדש (ראה הערה 433)

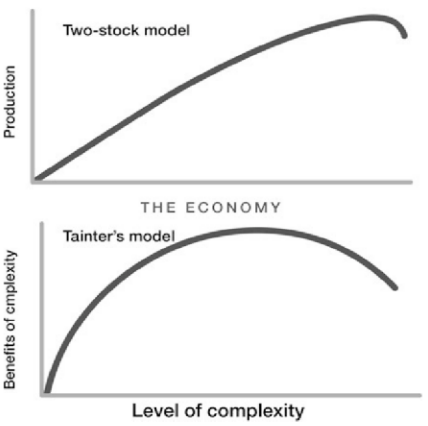

תמונה 4: דגם דינמיקת המערכות בעל ארבעה מאגרים שהשתמשנו בו במחקרנו זה. כל הזרימות מווסתות על יי מקדמים קבועים שאינם בתרשים הזה.

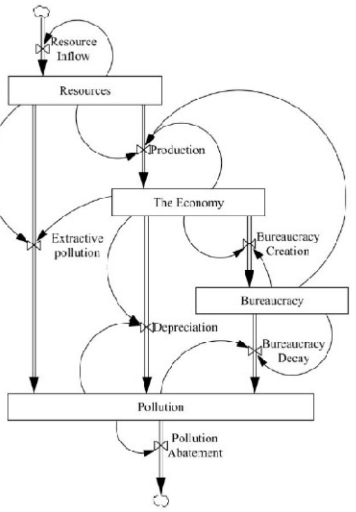

מקרא לעברים:
כניסת משאבים — Resource Inflow
משאבים – Resources
ייצור – Production
הכלכלה – The Economy
יצירת מנגנון מנהל – Bureaucracy Creation
– Extractive pollution
זיהום אגב הפקת משאבים
מנגנון מנהל – Bureaucracy
ירידת ערך – Depreciation
ניוון מנגנון המנהל – Bureaucracy Decay
זיהום – Pollution
התפוגגות הזיהום – Pollution Abatement

העיקרון נבחן עם הנתונים המעטים הידועים על שקיעת ממלכת רומא, והנתונים הולמים את התיאוריה; ואחר כך נבחנים הנתונים הרבים מאד וידועים היטב שיש על תעשיית הדייג בימינו אנו שכבר מוטטה לבלי שוב אוכלוסיות דגים שהיו לפנים שופעות שללים כבירים. אמנם אין זו מערכת חברתית כמו מדינה, אבל החוקיות השולטת על כל המערכות שמנצלות

משאבים דומה בעליל, ואין זו הפתעה שהתוצאות המתקבלות מבחינת נתוני הדייג מאשרות את הרעיון של טיינטר על התשואה הפוחתת ופעולתה החוזרת על המערכת.

מסקנת המחקר הנ״ל של ברדי ושותפותיו

הדגמים שבהם עיינו כאן לא נועדו לתאר מקרים מסויימים של קריסת חברות בני אדם, אלא הכוונה בהם לשמש שלחן משחק מפושט לבחינת השפעתם של פרמטרים אחדים על מסלול התפתחותן של מערכות מורכבות הנתפסות כמבנים מפזרים על בסיס משאבים סופיים או מתחדשים באיטיות. הדגמים מבוססים על מושג פשוט אחד: זה של שרשרת המזון. אם מניחים שהמשאבים הטבעיים שעומדים לנו אינם מתחדשים, כפי שהוא המציאות לגבי משאבי מחצבים (כגון זהב וכסף לאימפריה הרומית והדלקים הנכרים לאימפריה הגלובלית המודרנית), אז אין מנוס ומפלט מהיעלמות כל מערכת הניזונים זה מזה — אלא אם כן יוכלו להימצא משאבים חדשים. הוא הטעם והוא הדין לגבי אותם משאבים שמתחדשים לאט ביחס אל מהירות ניצולם. הדגמים מגלים לנו את מסלול פיזור המשאבים הטבעיים על ידי התמלאותם והתרוקנותם זה אחר זה של המאגרים ברמת פוטנציאל תרמודינמי נמוך יותר — כאשר בכל מעבר שלב כרוך פלט של אנרגיה פוטנציאלית בת ניצול הנעלמת בצורת זיהום, כגון חום בטמפרטורה נמוכה. התופעה הזאת מתוה עקומות־„פעמון״ למילויים וריקונם של מאגרים. יש גם אשר לעקומות תהיה צורת „סנקה״[BFP32] כאשר הנפילה מהירה יותר משהיתה לפניה הצמיחה. במהלך ההתרחשות פועלים המאגרים שונים זה על זה בהשפעות הדדיות. שיהוי הזמן במילויים וריקונם של המאגרים גורם למסלול שבו נעים המאגרים במרחב האירועים על עקומת חשל. המערכת מתפתחת תדיר באופן בלתי־הפיך ולעולם היא לא תוכל לשוב למצב שכבר היתה בו מוקדם יותר, אלא אם כן מניחים שהמשאבים מתחדשים, ובמקרה הזה תחוג המערכת סביב מושך[439] במרחב האירועים. זאת אומרת שצימצום המנגנון המנהלי בפני עצמו לא יחזיר את המערכת למצב שהיתה בו במעגל הצמיחה, ומסקנה זו מהעיון בנראה נראית כשייכת למצבנו כעת עתה.

התנהגות זו של הדגם בהרצתו מתאימה במהותה להשערת טיינטר על היחס בין מורכבותה ופוריותה של מערכת חברתית, והעקומות המתקבלות מהדגם תואמות בעיקרון את העקומות שצייר טיינטר לפי שיקוליו העקרוניים. ואולם קיים הבדל יסודי: הדגמים מלמדים שהירידה במורכבותה של חברה היא תוצאה של תשואות פוחתות מניצולם של משאבי טבע, ולא כפי שהציע טיינטר של תכונה מהותית מובנית של עצם המורכבות. אף על פי כן ראוי לציון איך תובנתו של טיינטר משתחזרת בהרצת דגמים דינמיים.

BFP32 ראה Bardi, U. The Seneca Effect. Why Growth Is Slow but Collapse Is Rapid שכבר צוין לעיל הערה 149. המגלה בריפרוף קל את השטות הכתובה שם בעמ׳ 10 על פרעה ויועצו אל יתייאש מהספר וקל וחומר לא מהמחבר. מדברים אחרים שלו מוכח שאין שם בורות אלא מסתבר שיש כוונה נסתרת (כגון: מלכודת למעתיקים).

439 attractor בלעז. ראה עליו בעברית פה https://he.wikipedia.org/wiki/תורת_הכאוס וגם פה https://he.unionpedia.org/תורת_הכאוס.

ככלות הכל ובסך הכל, כל זמן שחברה מנצלת משאבים במצב של משוב בלתי־מרוסן, כפי שהבדברקורה כשהיא שואפת להשיג את מירב התשואות, אין מנוס ומפלט מניצול־יתר אפילו כאשר המשאבים בתיאוריה יכולים להתחדש. רק בקרה מושכלת המסוגלת לתכנן לעתיד יכולה להימנע מלהגיע אל הסוף הזה. בקרה כזאת לא הוכנסה לדגמים שבמחקר הנוכחי; אבל מהרשום שבידינו מקורות העבר מלמד שמשתמשים בה לעתים נדירות — אם בכלל אי־פעם — בחברות בני אדם שהיו מעולם בעולם.

עַמֹּדֹת הַיְסוֹד הבלתי מנוסחת אך שולטת בנפשות, אשר נגדה אני כותב, זו שכשלוחצים את בעליה שינסחו אותה היא *שלא* **צריך לעשות כלום ויהיה בסדר**, או כלשון החכם *אם הבנים שמחה* החזקה הישנה של שב ואל תעשה, עמדת היסוד הזאת בנויה על הנחה שעולם כמנהגו נוהג ומנהגו של עולם נוהג שלא להשתנות, וכל הקטסטרופות שמנבאים רואי השחורות **הָיֹו לֹא תִהְיֶה**. ואם בכל זאת **כְּבָר הָיָה לְעֹלָמִים**, אחרי שהמרגיעים הכריזו **לֹא תָקוּם וְלֹא תִהְיֶה**, אז בטוח שזה לא יקרה עוד פעם, כי **לֹא־תָקוּם פַּעֲמַיִם צָרָה**, ואליהו הנביא אליהו התשבי אליהו הגלעדי במהרה יבוא אלינו עם משיח בן דוד ויפתור לנו את כל הבעיות ויסדר את כל העניינים ואנו אין לנו אלא להישען אחורה ולצפות לישועה **בְּשׁוּבָה וָנַחַת עִם־עֲנָנֵי שְׁמַיָּא**.

טבעה של עמדת יסוד הוא שגם אחרי שנשלל ממנה היסוד ההגיוני היא נשארת במקומה תלויה

על בלי מה אך לא מתנדפת ולא משה ממקומה. אז מה אם למדנו מנסיון שבעים שנות ציוניזם ופוסט־ציוניזם שהקילקולים אינם מיתתקנים מאליהם ושתדלנות עסקני המפלגות אינה מביאה לתוצאות שרצו הראשונים שייסדו את המפלגה, אז מה אם רואים בעינינו שהריבוי הטבעי של הדתיים איננו משליט את חוק התורה על המדינה והתשתית הכלכלית של חברת הלומדים אין עתידה להתרחב ולהתחזק אלא ח"ו ההיפך, והתוצאה הצפויה היא שיותר ויותר מבניה שלא ירצו ללסטם את הבריות יפנו לעיסוקים מפרנסים ובכך לפי התפיסה השלטת שם יוציאו עצמם חוץ מהגדר, ומה יעשה מצב חברתי להשקפות ולאורחות חיים אכמ"ל, אז מה אם הכלכלה העולמית עתידה להתמוטט בגלל החובות שאין איך לשלמם והם רק תופחים תדיר, אז מה אם יכלו מן העולם הנפט והגז והמתכות והאדמות והמים, אז מה אם המדינות וכל המערכות החברתיות תקרוסנה תחת סיבוכן שלהן ומורכבותן היתירה שאין איך לקיימה — אין אחד מכל אלה וגם לא כולם ביחד מחייב לקום ולעשות מעשה או להתישב לטכס עצה, ממילא רוב הדברים שאפשר לעשות רק יזיקו ומה שאפשר וגם מועיל אין בו די, וממילא כבר הובטח שעם ישראל לא יכלה ועל שאר העולם לא איכפת והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם. תראה לנו איפה כתוב בתורה שצריך לעשות מה שאנחנו לא רגילים בו

כבר ממילא! באת לחדש עלינו מצוות חדשות — אולי גם תגיד לנו שצריכים לעשות לנו משיח בעצמנו? אולי אחד כזה עם אוזן מימין ואוזן משמאל וזנב מאחור כמעשה אבותינו במדבר?

כחול ולבן זה העגל שלי?

שמענו על ההבדל במעלות בין צדיקים שונים שעל נח נאמר **אֶת־הָאֱ־לֹהִים הִֽתְהַלֶּךְ־נֹֽחַ** ובאברהם הוא אומר **הִתְהַלֵּךְ לְפָנַי, אֲשֶׁר־הִתְהַלַּכְתִּי לְפָנָיו**, נח היה צריך סעד לתומכו אבל אברהם היה מתחזק ומהלך בצדקו מאליו. ויש למצוא להבחנה הזאת אחיזה יותר חזקה בכתוב מדיוק הלשון הזה, כי הוא בפני עצמו יכול להידרש גם הפוך: המטייל עם חברו השוה לו מהלכים צד בצד, אבל הילד שצריך השגחת גדול הולך לפניהם. ונראה שההבדל מבואר במעשים המסופרים על אברהם ועל נח. אברהם כששמע כי נשבה אחיו לא שאל ולא התיעץ אלא מעצמו התחזק ורדף אחרי השובים, וגם כשסופר לו איך ייעשה דין באנשי הכיכר התעורר מעצמו לבקש עליהם רחמים, גם הנפשות בחרן עשה מדעת עצמו וגם האשל נטע בלי הוראה מגבוה. ואילו נח אחרי שקיבל תחזית מזג אויר אפילו מעיל ומטריה לא הלך לקנות וסירת הצלה בנה רק אחרי שקיבל פקודה מפורשת ביחד עם תכנית מפורטת איך לבנות, ואפילו אחרי שכבר התחיל הגשם היה צריך פקודה מיוחדת להיכנס לתיבה וגם אז לא סגר בעצמו את הדלת, כנראה נולד באוטובוס. צא ולמד איך ינהגו תלמידי אברהם אבינו במקרה כמו שלנו כיום!

אם הם יקבלו תחזית כזאת על מבול שישטוף את הטרקטורים והקומביינים ובתי החרושת לדשן סינתטי והמשאיות, באופן שלא יהיה עוד ייצור מזון המוני בשטחים גדולים על ידי פועלי חקלאות מעטים והובלתו לצרכנים בכמויות גדולות בכל יום למרחקים עד השווקים שבערים הגדולות, אם הם יבינו שאדם עירוני שירצה לאכול יצטרך לעזור בשדה להצמחת מחייתו מהאדמה, וממילא יצטרך להעתיק לשם גם דירתו, כי אין עוד נסיעות יומיות מהירות. וזה טוב שבחקלאות יזדקקו לכח ידיו, כי בעיר אין עוד עבודה, לבתי החרושת אין כח מניע ואין חומרי גלם וגם אין למי למכור מוצרים כי כלתה פרוטה מהכיס, ובאין חשמל סדיר ומים זורמים בצינורות — מקומות הישוב הצפופים מצחינים השמימה. מה יעשו אז תלמידי אברהם אבינו עליו השלום? שמא יהינו למצב וישתלבו בעולם שבו בריונים וכנופיות השתלטו על האדמות וכובשים לעבדים את המוני הרעבים המבוהלים המשוטטים לבקש לחם ומחסה תמורת כל עבודה שתינתן להם?[440]

440 תופעות כאלה כבר היו, גם בארצות נאורות מתקדמות מפותחות ומסודרות, לא בתור מצב עולמי סופני אבל בתורת מכת מדינה אזורית וזמנית. תיאור חי שאוב מן החיים, מסופר בצורת קורות משפחת איכרים מוכת בצורת שנודדת לארץ מטעים, הוא הספר ענבי זעם <https://he.wikipedia.org/wiki/ענבי_זעם> של הסופר הקליפורני ג׳ון סטינבק. את אסון הטבע שבגללו נדדו איכרי אוקלהומה למערב הם הביאו עליהם במו ידיהם ומחרשותיהם <https://ecowiki.org.il/wiki/קערת_האבק>; זה רק

או אולי יאמצו תלמידי אאע״ה את מוחם ויפעלו בכל מרצם **לְהקיס אֶת־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה־הַזֹּאת** כפי׳ רמב״ן פ׳ תבוא עפ״י ספרי[370] ומ״ש אשר לא יקים זה ב״ד שלמטה לאו דוקא ב״ד אלא כל אדם מישראל קטן וגדול שם הוא אם יש בידו לעשות? (כמבואר לעיל במה שהבאנו מהחתם סופר). כי על כן התורה היא מתכון מוכן מקדם להסדרת חברה, ובמיוחד חברה חקלאית בלי נפט ובלי שוק עולמי, ולניהול החברה בסדרים קבועים שאינם מעשה מרקחת של בעלי אינטרסים מיוחדים.

ברנש אחד משלומי אמוני ישראל סבא שניסיתי להטעים לו פעם את מצב החירום העולמי

והצורך ליתן את הדעת להיערכות מערכתית להצלת התורה ולומדיה והעם כולו — בלי לחשוב פעמיים ואולי אפילו פעם אחת הגיב מתוך בטן מלאה לאמור *הכל שטויות, חורבן לא יהיה! ברוך המקום שמסר עולמו לשומרים (גמרא סוף אין מעמידין)! המבול* **אתה** *חוזה? הוזה אתה*. אם יש אחרים שיש להם אותה תגובת־בטן־מלאה אך יש להם גם הסבלנות ליתן דעתם לתשובה, הנה היא להם: השומרים האלה שמסור להם העולם שלא יאבד בכללותו הם מאותו סוג כמו מחיה ומזון שהתקין הרחמן לכל בריותיו. כמה פעמים בכל שבוע מברך אדם למי שזן **את העולם כולו בטובו כי הוא א-ל זן ומפרנס לכל ושלחנו ערוך לכל והתקין מחיה ומזון לכל בריותיו אשר ברא** — ומה חושב האדם המברך שאוכלות כל הבריות משלחנו הערוך של מקום? בריות! גופן השלם, חי או מת, או חלקים או חומרים מתוכו, או חומרים שבריות מפרישות מגופן. התקין מחיה ומזון לכל בריותיו איננו אומר שאף אחד אף פעם לא הולך לישון רעב וכולם כשבסוף מתים זה רק מזקנה ובשום אופן לא מרעב. זה אומר שהמערכת העולמית בכללותה מחזיקה ומקיימת את עצמה, שהיוצא מהכלל המקומי הקטן ממנהג האנטרופיה[441] הכלל־יקומי לא נעלם ומתאיין מאליו. השומרים המופקדים על המערכת הזאת הם אותן בריות עצמן שניזונות ומתפרנסות זו מזו. אחד ממנגנוני השמירה הוא שכשהאיזון בין המינים השונים ומיחזורי החומרים בבית הגידול

הפתיח בערך הנ״ל: **קערת האבק** (Dust Bowl) הוא כינוי לשורה של סופות אבק שהתחוללו במרכז ארצות הברית וקנדה בשנים 1931-1939, ואשר גרמו לשורה של בעיות סביבתיות וחברתיות כולל מדבור, פגיעה קשה בחקלאות וגלי פליטים. מצב זה, נגרם עקב שילוב של כמה פרקטיקות חקלאיות לא בנות קיימא, שהיו נהוגות במשך כמה עשורים. חישוף הקרקע מעשבים לצורך חריש של שדות חיטה, רעיית יתר, ובצורת קשה, גרמו לבליית קרקע ומדבור באזור המישורים הגדולים. במהלך הבצורת התייבשה האדמה הפורייה והפכה לאבק, אשר עף מזרחה, בעיקר בצורה של עננים שחורים גדולים. לעתים, העננים השחירו את השמיים על פני שטח עצום, שהשתרע עד שיקגו. בחלק מהפעמים סופות האבק קברו מבנים, שדות וכלי רכב בדרכם. רוב הקרקע שנסחפה עפה אל תוך האוקיינוס האטלנטי.

אסון סביבתי זה, הותיר חצי מיליון אמריקאים ללא קורת גג מהמדינות טקסס, ארקנסו, אוקלהומה, ומהאזורים סביב המישורים הגדולים רבים מהם הפכו לפליטי סביבה שהיגרו מערבה בחיפוש אחר עבודה.

השואה הממשמשת ובאה אפשר שגם היא תתחיל משם, כשיתרוקן מאגר המים הגדול שממנו משקים את שדות הדגן של צפון אמריקה שמהם אוכל העולם כולו.

441 פדנטים שהביטוי מפריע להם יכולים לכתוב השגות מבוארות ומנומקות ולשלוח אל ההוצאה לאור. פרסים יוגרלו בין החרוצים ביותר.

מופר על ידי מין אחד שאוכל ומשחית ומכלה את כל השאר. בכלות השפע שהביא לריבויה — אוכלוסיית המין המשתלט מתמוטטת ונכחדת כליל, או שנשאר ממנה שריד שממנו היא יכולה לשוב ולהתרבות אם יזדמנו לה שוב תנאי מחיה נאותים כעין אלה שהרסה בהשתלטותה.[442] השגחה פרטית על הפרט פירושה שאם הוא נוקף אצבעו למטה זה מפני שהכריזו עליו מלמעלה, אבל אין פירושה בטחון שלא תינקפנה אצבעיים על אצבעיים ברום אצבעיים וחצי אצבע וחומש אצבע ותישפכנה רביעיות נפשם של מיליארדים. כל אחד ואחד בדין כמובן: בתי הקברות מלאים במי שהומתו בדין. ואף על פי שהכל **מן אללה**, גם רעבון הרעב גם פציעת הפצוע ומחלת החולה מן השמיים נגזר עליהם, נצטווינו **הֲלוֹא פָרֹס לָרָעֵב֙ לַחְמֶךָ וַעֲנִיִּים מְרוּדִים תָּבִיא בָיִת כִּי־תִרְאֶה עָרֹם֙ וְכִסִּיתוֹ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלָּם**. חשבתי שזה פשוט, אבל הנה יש הפתעות.

442 ספרי הטבע והאקולוגיה מלאים מזה; אחד מעניין שמצאתי מצוטט פה ושם בספרות שממנה הבאתי לעיל אך רק באחרונה קראתיו הוא Overshoot של ויליאם קטון הנזכר בהערה 425, וסימנך **הַקָּטֹן֙ יִהְיֶה לָאֶלֶף**, כי זהו העניין הנדון שם. מלת הכותרת, באופן מילולי „יריית יתר" מעבר למטרה כחצי יונתן בערב ראש חודש, תורגמה באקוויקי <https://ecowiki.org.il/wiki/תגובת_יתר> „תגובת יתר או החטאה מלמעלה או גלישה או חציית קו סף", ושם גם מוסבר המושג. בראש הספר מבוארים כמה מונחים לאמור

כושר נשיאה: מרב העומס שיכול [בית גידול מסוים בהיקף שטח מסוים] לשאתו לאורך ימים [כלומר באופן שבו אין עומס היתר מקטין והולך את כושר הנשיאה]

מיתוס קרן השפע: אשליית החי בתנאי שפע שלשפע אין שום גבול ותכלית

משיכת יתר: גניבת משאבים מן העתיד

קרגואיזם: האשליה שלעולם תושיע אותנו טכנולוגיה מ־

overshoot שהוא ריבוי מעבר לכושר הנשיאה של השטח שאנחנו יושבים עליו [כמו שהמצאת החקלאות איפשרה לנו להוציא בגידולי שדה מזון מרוכז רב בשטח שלפני כן גדל בו יער שהיה מניב מזון מועט ודל, וכמו שמשאבות והדלק המפעיל אותן מאפשרות להוציא מהאדמה יותר מזון משהיה מתקבל על ידי גשם בלבד], וריבוי יתר מביא לידי

קריסה: [כאן:] תמותה מחסלת אוכלוסיה

למלה המוזרה **קרגואיזם** מצאתי במרשתת הסבר עברי מן המוכן: אחת האנלוגיות הכי מועילות בהתמודדות השוטפת עם עולם ה־UX היא זו של פולחן המטען. אמנם כבר כתבתי עליו לפני כמה שנים <http://uxtasy.com/blog/2011/03/cargo-cult/>, אבל אנלוגיות הן כמו יין טוב (ראיתם מה עשיתי כאן?) – הן משתבחות עם השנים. ובכל מקרה לא נראה לי שמי מקוראיי היה עולה עליי אלמלא הסגרתי את עצמי הרגע. על קצה המזלג, פולחן המטען היא תופעה שנצפתה באיי האוקיינוס השקט לאחר שתרבויות מתקדמות יותר ארגנו שם לעצמן Airbnb במהלך מלחמת העולם השנייה. פתאום עגנו באיים אלו ספינות ענק שנשאו אנשים ומכונות, אלה הקימו מנחתים, והמנחתים משכו מטוסים שהביאו דברים כמו אלכוהול, כלים מודרניים, קופסאות שימורים, ואלכוהול. גם הרס, מוות וחורבן, אבל למה להתמקד בשלילי. מפה לשם, המלחמה הסתיימה, המערביים התעופפו להם מערבה, ובסוף האלכוהול, כדרכו, נגמר. זה לא התקבל בעין יפה אצל המקומיים, שהחליטו לעשות מעשה, חיברו אחד ועוד אחד, קיבלו חמש, ובנו מנחתים ומטוסים מקש, מתוך הנחה שזה מה שיביא שוב את האנשים עם האלכוהול. אם אתם חושבים שמדובר בבדיחה, אז ממש לא, יש ערך בוויקיפדיה <https://he.wikipedia.org/wiki/פולחן_מטען> ותמונות ומה שלא תרצו. <http://uxtasy.com/blog/tag/מיקרוסופט/>

הספר מבאר איך האדם הנבון המתורבת כמו כל חיית פרא טפשית אחרת מנצל את המשאבים שהוא מוצא עד שהוא ממצה אותם כמיטב מיומנותו וערמתו, ואחרי ששיגשג והתרבה וכילה את מה שהיה קורה לו מה שקורה לכל מין אחר שאיננו מוצא את הדרוש לו לקיומו.

דוגמות רבות לחברות אנושיות שהדבר קרה להן בעבר במקומות שונים ובאופנים שונים ימצא המתעניין בספר חדש יותר שגם זכה לצאת לאור בתרגום לעברית ולהיות אפילו לרב־מכר; הוא נקרא בעברית **התמוטטות** וכתב אותו חוקר־רפואה מומחה עולמי בכיס המרה שהלך וחקר ציפורים בניוזילנד וכיום הוא פרופסור לגיאוגרפיה בקליפורניה, כמובן יהודי, כמו רוב חכמי האומות. שמו ירד דיאמונד, והספר כבר נזכר לעיל 193.

להציל את החברה העולמית כבר חלפה שעת הכושר. יש אומרים (ראה בספר קטון[442]) כבר לפני כמאתיים שנה, ויותר מספק הוא אם היה אי־פעם אפשר לשכנע את מקבלי ההחלטות המעשיות בנחיצות הצעדים הצריכים, וגם אז, אילו החליטו כל באי עולם יחד בזמן שהם היו רק חצי מיליארד כולם פה אחד בשבועה חמורה ובתקיעת שופרות על מדיניות ילד וילדה ותו לא מאותו רגע ועד עולם, ולא קודחים עוד נפט ולא כורים עוד פחם ולא כורתים עוד אף חורשה אחת, ספק אם היו משיגים בזה אושר־עד. האתגר שלפנינו עכשיו איננו מניעת החורבן העולמי אלא חיים בתוך עולם חרב.

קראנו לעיל אצל טיינטר על שוק מגוון ודי גדול של מצרכים לעולם שכולו חרב, שם מצויים גם ספרים וכתבי עת לחפצי הישרדות, ותעשיה של ממש מייצרת נשק וכלי עבודה ומיני פטנטים ועזרים למצוקה ממושכת ללא חשמל מים ומשטרה, וכמובן מזון משומר ומיובש. רבים מאלה שציפיותיהם קיצוניות פחות אף על פי כן התחילו באחרונה להעסיק עצמם בהוצאת לחמם מן הארץ בכוחות עצמם, בעשיית בגדים בעצמם ובבניית מחסות. כתבי עת המתמקדים בנושאים כגון גינון אורגני מכילים מאמרים ופרסומות המהללים יתרונותיו של סגנון חיים המפחית מתלות האדם בכלכלה תעשייתית שאין סופה להתקיים, כל זה בספר כבן שלושים שנה. מלות מפתח השייכות לעניין מעלות ביוטיוב שלל סרטוני פרסומת, עצות, הדגמות והשוואות, המעיד על קיומה ושיגשוגה של תעשיית חירום־עת־קץ. מחשבה אחת שעולה נוכח הנוף הזה היא על בחור בן שלושים שהשתכנע לפני שלושים וחמש שנה שהוא צריך להכין לו סליק של כל מיני מצרכים שיהיו ביום עתידי אחד פתאום נדירים, נייר־תועלת, מרשמלוז, גפרורים, נרות נשמה, שעורה, טירס, טונה, אבקת חלב, מים מינרלים, מיץ פטל, ועוד וכוליה וכן הלאה דברים שצריכים, וכיון שכל זה מתיישן ומתקלקל עם השנים הוא כל הזמן מוציא מזה לאכול או למכור וקונה חדש ומחזיק על זה ראש ובז בלבו לשכנים שצוחקים עליו, שעושים עכשיו על האש בגינה: אבל כשיבוא האסון והחורבן אז הוא יראה להם כי אז הם יהיו מיסכנים והוא יהיה על הגובה מסודר! איזו אכזבה זה צריך להיות בשבילו שעכשיו הוא כבר זקן בן אמצע־שישים ועדיין החורבן לא בא ולא הוכח שהמתכונן המקצועי צדק והוא יותר חכם מכולם.

גדולה יותר מעגמת נפשם של אוגרי המזון והכלים, וכמובן גם הנשק להגן על האוצר נגד מי שלא הכינו לעצמם ויבואו לשדוד, היא האכזבה שמצפה להם אחרי שעברו שבוע או חודש או שנה של חירום והמאגר התרוקן ועדיין מצב החירום לא עבר. **הָאָדָם לְבַדּוֹ** איננו פתרון קבע לשרידה, וגם כמשפחת אבא־אימא־ילד־ילדה אין לו סיכוי להתקיים בסביבה של קבוצות אדם המתחרות באותו שטח על אותם משאבי חיים ומשחרים לטרוף כל מי שחלשים מהם. במחילות מקלט אפשר להתחבא ולהתבצר ולאכול מתוך קופסאות, אבל אוכל חדש לא יצמח בלי פוטוסינתיזה לאור היום. מכאן העצה המצויה בספרות כוננות החירום להתארגן בחוג חברים תמימי דעים בעלי כישורים שונים ומגוונים ושאפשר לסמוך עליהם. אך הואיל ורוב בני אדם

אינם בוגרי סיירת עם ידידים כיוצא בהם ותיקים ומנוסים, רובם של אלה שיעברו בחיים את החודשים הראשונים יתלקטו מאליהם ובעל כרחם לכנופיות המונהגות בידי אנשי זרוע שיודעים טוב מאד מה הם רוצים ולטובת מי על חשבון כל השאר, ולאנשי השלום תהיה הברירה לוותר על הייצור לטובת ההגנה או על התוצרת לטובת המתקיפים, כי כדי שיוכלו גם לייצר וגם להגן יצטרכו להיות חזקים כפליים מהשודדים. ככל שקבוצת השורדים היצרנית ומתקיימת גדולה יותר, גדול יותר יהיה סיכויה לעמוד בפני התנפלות ומצור; אבל יש לגודל המספר מחיר שהוא תובע במורכבות. ומחירם של סדרי ניהול וחלוקת תפקידים גבוה יותר, כאשר הללו צריכים להיווצר יש מאין ולהתגבש בניסוי וטעיה בחברה שאין לה מסורת של סדרים כאלה, או שסדריה המסורתיים בלתי מתאימים בעליל למציאות החיים הקיימת במצב החדש. וכמו שלמדנו לעיל[316], כל חוקים וסדרים המתהווים במערכת של בעלי אינטרסים וקבוצות שטובתן איננה חופפת לגמרי בדיוק את טובת הכלל כולו — מתעצבים באופן שאיננו לפי טובת כלל החברה והוא מקפח את רוב החברים בה. כמה שפחות מקובל בחברה שאפשר לשנות חוקים, לבטל ולחדש אחרים, וכמה שיותר מלוכדת החברה בתודעה של מוצא והיסטוריה משותפים, כן תפחת התבטאותם של אינטרסים שונים לקבוצות שונות. בתוך עולם של מדינות מתפוררות ונתינים אובדי דרך מבוהלים יהיה לאומה הישראלית היתרון העצום שכבר יש לה תורה מדינית־משפטית מן המוכן אשר אין חילוקי דעות גדולים מה היא ואיך למדים בה הפרטים מן הכללים ומתוך הספרים הישנים שכבר היו מפורסמים נדפסו והופצו לפני שנולדו קבוצות האינטרסים שיש היום.

לענין התועלת המדינית של התורה קראנו פרשה קטנה קרוב לסוף של ואתחנן לאמור **לֹא תְנַסּוּ אֶת־ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם כַּאֲשֶׁר נִסִּיתֶם בַּמַּסָּה: שָׁמוֹר תִּשְׁמְרוּן אֶת־מִצְוֹת ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם וְעֵדֹתָיו וְחֻקָּיו אֲשֶׁר צִוָּךְ: וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳ לְמַעַן יִיטַב לָךְ וּבָאתָ וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ: לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ מִפָּנֶיךָ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה׳.**

בַּמַּסָּה במדבר היו ישראל צמאים וביקשו מים, שלא ימותו בצמא, ועל ידי שנתן להם לשתות גם הוכח מה שהיה מסופק להם: אם יש ה׳ בקרבם לשמוע תפלתם ולתת בקשתם. כאן מוזהרים ישראל שלא יכניסו עצמם למצב שבו מובטח להם אבדן אם לא יבוא נס שיצילם שלא בדרך הטבע. ואיך משיגים הבטחת הקיום בדרך הטבע ולא מנסים את ה׳? **שָׁמוֹר תִּשְׁמְרוּן אֶת־מִצְוֹת ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם וְעֵדֹתָיו וְחֻקָּיו אֲשֶׁר צִוָּךְ: וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳**. בין אם הכוונה שהטוב והישר הוא מה שמפורט ב־**613** סעיפים, ובין אם נתפוס שמהמפורש בסעיפים צריך להבין את הכלל כדי ליישם אותו על מקרים שלא פורשו, התוצאה של עשיית **הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב** באופן מאורגן ממלכתי תהיה ש**יִיטַב לָךְ**. ובכלל הטוב הזה **וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה**, עד כאן מובן. אבל מה הלשון **לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ**? למה שם הפועל ולא לשון ציווי עשיה או הבטחת שכר?

אפשר לקשר **נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ: לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ מִפָּנֶיךָ**, כלומר ה׳ נשבע להדוף הוא ועל ידי זה תזכו אתם לרשת. לפי זה תהיה המצוה **תִּשְׁמְרוּן אֶת־מִצְוֹת ה׳ וְהַיָּשָׁר וְהַטּוֹב**, ומשם והלאה השכר המובטח **יִיטַב וְיָרַשְׁתָּ, וְנִשְׁבַּע לַהֲדֹף** הוא באור איך יסדר לך ה׳ שתגיע אל השכר.

אלא שבדרך הזאת חזרנו מהאזהרה שלא לסמוך על נסים אל ההבטחה ש**אם תהיו טובים תקבלו נסים**, ובמה שונה הדיפת האויבים בדרך נס (כפרס על התנהגות טובה) מהזלת המים בדרך נס (כמענה לתפילה במצוקה)?

יותר נראה לי לפרש את כל המהלך בדרך הטבע. ברכת ההצלחה על המאמץ לרשת את הארץ היא אמנם שכר על שמירת המצוות בכללותן, אבל הירושה גם בעצמה מצוה, וחייבים להשתדל בה אפילו כשלא מובטחת הצלחה, כי היא חובה מצד עצמה. הנה קראנו בתחילת פרשת מסעי **וַיְדַבֵּר ה׳ אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר: צַו אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי־אַתֶּם בָּאִים אֶל־הָאָרֶץ כְּנָעַן זֹאת הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּפֹּל לָכֶם בְּנַחֲלָה אֶרֶץ כְּנַעַן לִגְבֻלֹתֶיהָ**, וזכור מה שאמר תנא דבי רבי ישמעאל כל מקום שנאמר צו אינו אלא זירוז מיד ולדורות זירוז דכתיב **וְצַו אֶת־יְהוֹשֻׁעַ וְחַזְּקֵהוּ וְאַמְּצֵהוּ כִּי־הוּא יַעֲבֹר לִפְנֵי הָעָם הַזֶּה וְהוּא יַנְחִיל אוֹתָם אֶת־הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּרְאֶה** מיד ולדורות דכתיב **אֶת כָּל־אֲשֶׁר צִוָּה ה׳ אֲלֵיכֶם בְּיַד־מֹשֶׁה מִן־הַיּוֹם אֲשֶׁר צִוָּה ה׳ וָהָלְאָה לְדֹרֹתֵיכֶם**. פירוש הביטוי **הָאָרֶץ אֲשֶׁר תִּפֹּל לָכֶם בְּנַחֲלָה** קראנו בסמוך לפניו לאמור **וְהִתְנַחַלְתֶּם אֶת־הָאָרֶץ בְּגוֹרָל לְמִשְׁפְּחֹתֵיכֶם לָרַב תַּרְבּוּ אֶת־נַחֲלָתוֹ וְלַמְעַט תַּמְעִיט אֶת־נַחֲלָתוֹ אֶל אֲשֶׁר־יֵצֵא לוֹ שָׁמָּה הַגּוֹרָל לוֹ יִהְיֶה לְמַטּוֹת אֲבֹתֵיכֶם תִּתְנֶחָלוּ**. הנחלה המצווה בזה היא לתת לכל שבט חלקו ובתוך ארץ השבט לכל משפחה חלקה. והדבר הזה נוהג לא רק מיד פעם אחת ותו לא, אלא לדורות, הא כיצד? שמא צריך לעשות חלוקה מחודשת בכל דור, ואולי בכל שנה ושנה? אין זו משמעות המלה **נחלה**, שהיא מעבר בירושה מדור לדור; אלא ודאי הכוונה שאם הארץ אבדה והנחלות התבטלו ואחר כך גברה יד ישראל צריכים לחזור ולחלק אותה שוב. ביחזקאל מפורשת חלוקה חדשה לשבטים, וממנה רואים שאין שם נסיון לשחזר את הנחלות השבטיות שהיו לפני הגלות הראשונה, ומזה מבינים שכן הוא הדין כל הזמן שכשחוזרים וכובשים חייבים שוב לחלק את הנחלות. כי הרי דינים חדשים שלא היו מזמן משה לא יאמר לעולם שום נביא או חולם חלום־אמת, ומי שאומר אחרי משה שקיבל מה׳ דין חדש נהרג מדין נביא שקר, כמבואר בהלכות יסודי התורה.

חלק ממצות הנחלות הוא דין השבת האדמות ביובל, אשר הוא המבטיח שהמשפחה לא תתנתק לצמיתות מנחלתה, ועל התועלת הפסיכולוגית־חברתית של זה כבר עמדנו לעיל עמ׳ 53. בשנת היובל עצמה וכן בכל שנה שביעית פוקעים החובות ושובתת האדמה מעיבוד, ועל שמיטה ויובל נאמר **וַעֲשִׂיתֶם אֶת־חֻקֹּתַי וְאֶת־מִשְׁפָּטַי תִּשְׁמְרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם וִישַׁבְתֶּם עַל־הָאָרֶץ לָבֶטַח: וְנָתְנָה הָאָרֶץ פִּרְיָהּ וַאֲכַלְתֶּם לָשֹׂבַע וִישַׁבְתֶּם לָבֶטַח עָלֶיהָ**.

ואם לא ישמעו בקול ה׳ יגלו מן הארץ **וְאָז תִּרְצֶה הָאָרֶץ אֶת־שַׁבְּתֹתֶיהָ כֹּל יְמֵי הָשַּׁמָּה וְאַתֶּם בְּאֶרֶץ אֹיְבֵיכֶם אָז תִּשְׁבַּת הָאָרֶץ וְהִרְצָת אֶת־שַׁבְּתֹתֶיהָ : כָּל־יְמֵי הָשַּׁמָּה תִּשְׁבֹּת אֵת אֲשֶׁר לֹא־שָׁבְתָה בְּשַׁבְּתֹתֵיכֶם בְּשִׁבְתְּכֶם עָלֶיהָ.** הנה מפורש שגלות באה לעולם על ... השמטת הארץ.

איך זה קשור בדרך הטבע, למה אין זה נס אם שמירת יובל ושמיטה מבטיחה את המשך הישיבה בארץ?

אחד מפרסי הנובל לספרות הראשונים שניתנו ניתן בעבור ספר שלא נגמר מעולם, הלוא הוא ההיסטוריה הרומית של כריסטיאן מתיאס תאודור מומזן. בהוצאת מסדה הופיע בתשכ״א בשלושה כרכים בעברית של ד. קלעי מה שנותר מ„דברי ימי רומא" אחרי הצנזורה שלא פירסמה מעשיה וטעמיה ורק מי שמחפש איך המתרגם ניסח את מה שהמחפש מכירו מהמקור מגלה איפה שינו וקצצו הצנזורים. אחד מהקטעים החשובים ביותר בכל הספר הוא זה שהושמט מהפרק השני (מוסד הטריבונים והדקמוירים) של הספר השני (מביטול המלוכה הרומית ועד לאיחוד איטליה) ולפי מה שנמצא במהדורת מסדה בעמוד 57 צריך להיות כתוב שם באמצע בין „... לגמרי לספסרי הבורסה בימינו אנו" ובין „המצב הזה הביא, כמובן, לידי ניגודים..."; והנה מה שהוסתר מהקורא העברי התמים:

אבל בראשונה ובאופן המכאיב ביותר נתגלה הכיוון שהוסכם עליו של מנהל הממון בטיפול באדמות־כלל־הקהל שפעל כבמכוון־ממש להכחדת מעמדות הביניים מהבחינה החומרית והמוסרית. ניצול המרעה המשותף וקרקעות המדינה בכלל היה מעצם טבעו זכות השמורה לאזרחים; המשפט כצורתו הרשמית שלל מהתושב שאיננו צאצא של מייסדי העיר (מהפלביי) את השיתוף בשימוש באדמת כלל הקהל. אך הואיל והמשפט הרומי לא הכיר מושג של זכות־שימוש לאזרחים יחידים באדמה המשותפת, אלא רק ההפרטה או ההקצאה, תלוי היה הדבר רק בשרירות לבו של המלך אם יתיר או יגביל את הרשות להשתתף בניצול הקרקע, כל זמן שהיא אמנם נשארה במעמד של אדמת־כלל־הקהל, ואין לפקפק שבסמכותו זו, או על כל פנים ביכולתו זו בפועל, הוא עשה במקרים תכופים שימוש לטובתם של פלביים. אבל עם הנהגת הרפובליקה שוב מודגש בחריפות שניצול המרעה של הכלל שייך מצד הדין רק לאזרח בעל המעמד המשפטי הטוב ביותר, היינו הפטריקי; ואף כי מועצת הזקנים הסנאט היתה נותנת כמקדם היתרים יוצאים מהכלל לטובת בתי הפלביים העשירים שהיו מיוצגים בה גם הם, הפלביים בעלי המשקים הקטנים ושכירי היום, דוקא מי שהיו הזקוקים ביותר למרעה המשותף, נדחקו מההשתתפות בניצול. ועוד היו עד אז משלמים על המקנה המובל אל המרעה המשותף שכר רעיה, שהיה אמנם די קטן כדי שהזכות לרעות שם תהיה עדיין יתרון לבעליה, אך

עם זאת היה מכניס לקופת הקהל הכנסה הראויה להתכבד בה. אבל מעתה נהגו הקווסטורים הפטריקיים בגביית שכר הרעיה רשלנות וותרנות יתירה ולבסוף הזניחוהו לגמרי. עד אז היו מחלקים באופן סדיר, ובמיוחד כשכיבוש הביא אדמות־מדינה חדשות, מחלקים שדות לאזרחים שמהם קיבלו כל הפחות־עשירים וגם בני הפלבס והיו משאירים למרעה המשותף רק את מה שלא היה ראוי לגידולי שדה. את הקצאות הקרקעות הללו אמנם לא העזו לבטל מכל וכל, ועוד פחות מזה — לתתן לעשירים בלבד; אבל הן נעשו נדירות יותר וקמצניות יותר, ואת מקומן תפסה השיטה ההרסנית של כל הקודם לתפוס זכה לעצמו ולבאים אחריו מכוחו — לא בתורת רכוש חלוט ואף לא כחוכר לזמן קצוב, אלא עד שהמדינה תחליט לקחת ממנו מה שתפס ולעשות בה מה שתרצה, ובינתים היה התופס חייב לשלם לקופת המדינה מעשר מהדגן וחומש מהשמן ומהיין. מה שתיארנו לעיל שהיה נוהג מימי קדם בין אדם לחברו נהג מעתה במקרקעי המדינה, ובתור הסדר־ביניים עד לחלוקה התקופתית אפשר שזה אירע גם לפני כינון הרפובליקה. אבל מעתה לא זו בלבד שהחזקה הזאת מכח תפיסה נעשתה למעשה קבועה וסופית, אלא גם היו זוכים בה מטבע הדברים רק מי שיכלו לגדר ולשמור ולהרחיק חומדים מתחרים, השועים ובני חסותם, והחומש והמעשר לקופת המדינה נגבו באותה רשלנות וותרנות כמו דמי הרעיה. פגעה אפוא באיכרים הקטנים והבינוניים מכה משולשת: ההנאה מהנכסים המשותפים אבדה להם; עומס המס עלה מפני שפסקו ההכנסות הסדירות מדמי ההנאה של הנהנים; וחלוקות השדות פסקו שהיו מלפנים ברז ניקוז להמון המנושלים ובניהם בערך באותו אופן שהיה כיום יכול להיות מערך מאורגן גדול של הגירה מוסדרת. ועל גבי כל אלה עוד נוספה החקלאות־באחוזות־גדולות שגירשה את האיכרים הקטנים ועיבדה את משקי הענק בעבדים, ומכה זו קשה יותר היה למנוע ונראה שהיא היתה הרסנית עוד יותר מכל אותן תחבולות פוליטיות של שילוב ערמה עם אלימות. המלחמות הקשות שחלקן לא היו ממוזלות, היטלי המלחמה ועבודות הציבור הכפויות עשו את שלהן לנשל את האיכר מביתו וממשקו ולהפכו לעבדו השכיר, הגם שלא קנוי בגופו, של נושהו — או לדחוק אותו למצב של חוכר־לפי־שעה־למעשה את אדמתו שלו מיד בעלי חובו. בעלי ההון, שנפתח להם בזה תחום חדש של השקעה מניבה ללא טורח וסיכון, או שהיו בדרך הזאת מגדלים את נכסיהם, או שהיו משאירים לאיכר, שגופו וכל אשר לו היה מסור בידם מכח משפט החובות, את שם הבעלים והחזקה למעשה. השני נראה שהיה הרגיל כמו שהיה ההרסני ביותר; שכן אף כי בעבור היחיד היה נמנע בזה החורבן הסופי האחרון, הרי איים המעמד הזה של האיכר, שהיה

תלוי לגמרי בחסד הנושה ומהבעלות בנכס לא נשא אלא חובותיה, להכחיד מבחינה מוסרית ופוליטית את כל מעמד האיכרים. כוונת המחוקק המקורי, שלא יצר מוסד של שיעבוד־נכס־לחוב אלא איפשר רק העברתו המיידית למי שנתן את הכסף: הכוונה שכל נטלי המדינה יחולו על הבעלים האמיתיים, כוונה זו נעקפה על ידי משפט האשראי האישי המחמיר שהיה אולי בעבור סוחרים תכליתי ויעיל אך היה מחריב את האיכרים. אם תמיד היתה טמונה בחופש חלוקת החלקות סכנה של פרולטריון חקלאי כורע תחת חובות, אז בתנאים כאלה, שבהם כל הנטלים כבדו והלכו וכל המוצאים נסתמו, בהכרח פשטה במהירות מחרידה במעמד הבינוני של האיכרים המצוקה והעדר כל תקוה.

בכל מקום שהחברה החקלאית מתפתחת באופן כזה שהקטנים מאבדים עצמאותם והמשקים הגדולים המתגבשים מעובדים בגדלות פוחת כושר נשיאת הנפשות של השטח. קרוב יותר להתחלת הספר הושמטה במהדורה המצונזרת של מסדה הערת שולים המפנה לספר ששימש כנראה כאן למחבר כמקור, כי הלשון בקטע (בתוך הפרק השלישי של הספר הראשון, בין עמ' 22 ועמ' 23 של הספר העברי) שההערה תלויה בו — גם אותו השמיטו צנזורי מסדה:

— פה התישב השבט שאותו מכירה ההיסטוריה בשם הלטינים, או, כפי שהם נקראים מאוחר יותר לשם הבחנה מהישובים הלטיניים שנוסדו מחוץ לשטח הזה, הלטינים הישנים. אולם התחום שתפסו להם, הוא חבל לטיום, איננו אלא חלק קטן מאותו מישור של איטליה התיכונה. כל הארץ מצפון לנהר טיבר בעבור הלטינים היא שטח זר, אפילו עוין, אשר עם תושביו לא יתכן ברית עולם ושלום כללי ושביתת הנשק הוסכמה כנראה תמיד רק לזמן מוגבל. גבול הטיבר כלפי צפון עתיק יומין, ולא ההיסטוריה וגם לא האגדה היותר מוסמכת שימרה זיכרון כלשהו איך ומתי התקבעה לה חלוקת התחומין הזאת הרת התוצאות. שטחי המישור והביצות מדרום להרי האלבנים אנחנו מוצאים במקום שמתחילה בו ההיסטוריה שלנו בידי שבטים אומבריים־סבליים שונים, הרוטולים והוולסקים; כבר ארדיאה ווליטרי אינן עוד ערים לטיניות במקורן. רק חלקו האמצעי של אותו אזור בין הטיבר, גבעות מרגלות האפנין, הרי האלבנים והים, שטח כבן 34 מיל גרמני רבועים[443], מעט יותר גדול מקנטון ציריך דהיום[444], הוא עיקרה של לטיום, "המרחב השטוח", כפי שהוא נשקף ממרומי המונטה קאבו. הנוף מישורי, אך לא שטוח־אופקי לגמרי, חוץ מחוף הים החולי שקצתו מסחף הטיבר המישור מופסק בכל מקום על ידי גבעות טוף לא גבוהות ביותר, במקרים רבים

443 מיל גרמני = בערך 7.5 קילומטר; לפי זה 34 מ"ג = בערך 1912.5 קמ"ר.

444 לפי https://he.wikipedia.org/wiki/ציריך_(קנטון) – שטחו 1,729 קמ"ר.

תלולות למדי, ועל ידי חריצי אדמה עמוקים, והעליות והירידות הללו של פני הקרקע המתחלפות תדיר יוצרות ביניהן בחורף אותן שלוליות שהתנדפותן בחום השמש, בייחוד בגלל החומרים האורגניים הנרקבים בתוכן, מפתחת את האויר הרע הרה הקדחת שמחליא בימי קדם כמו בהווה את המחוז. טעות היא לחשוב שמוקדי המחלה האלה נוצרו רק על ידי התדרדרות החקלאות שחולל הניהול הכושל של מאת השנים האחרונות של הרפובליקה ושל האפיפיורים; אלא סיבתם היא חסרון שיפוע בגופי המים, ועודנה פועלת היום כמו לפני אלפי שנים. אבל אמת היא שעד למידה מסוימת אפשר למנוע את האויר הרע על ידי עיבוד קרקע נמרץ; דבר שסיבתו עדיין לא התבררה לגמרי,[445] אך מסתבר שחלק ממנה הוא שהעיבוד של פני השטח מזרז את ייבוש המים העומדים. לעולם נשארת לנו התהוותה של אוכלוסיה חקלאית צפופה במקומות שעתה אינם מגדלים יושבים בריאים ושבהם הנוסע ממאן ללון, כגון המישור הלטיני ושפלות סיבאריס ומטפונט, עובדה מוזרה. צריך לזכור שבדרגת תרבות נמוכה יותר יש בכלל לעם מבט מחודד יותר למה שהטבע דורש, וגמישות גדולה יותר להיענות לדרישותיו, אולי גם אופי גמיש יותר מבחינה גופנית, הנצמד ביותר הידוק אל הקרקע. בסרדיניה עד היום עובדים את האדמה בתנאים טבעיים דומים מאד; האויר הרע אמנם קיים, אך האיכר נמלט מהשפעותיו על ידי זהירות במלבושו ובתזונתו ובבחירת שעות היום. באמת אין מגן בפני ה־aria cattiva הגנה בטוחה כמו לבישת עורות החיות והאש המלהבת; ומזה מובן מדוע היה האיכר הרומי לבוש תמיד בבדי צמר כבדים ולא הניח לאש על כיריו לכבות. מלבד זאת בהכרח נראה האזור כמזמין בעיני עם חקלאי שבא להתישב; האדמה נוחה לעיבוד במעדר ובדו־שן ומניבה גם בלי דישון, מבלי שתהיה לפי קנה מידה איטלקי פוריה במידה בולטת; החיטה מניבה בממוצע כחמישה גרגרים על אחד שנזרע.[2] מים טובים מצויים לא בשפע; יותר ויותר היתה האוכלוסיה מקדשת כל מעין רענן —

דומה מאד. והנה ההערה:

2 סטטיסטיקן אחד צרפתי, דירו דה לה מאל שמו (בספר Économie politique des Romains כרך ב עמ׳ 226) משוה עם הקמפניה הרומית את חבל לימני שבאוברני, גם הוא מישור רחב־ידים מבותר מאד ולא שטוח, אשר פני הקרקע שלו לבה מפוררת ואפר, שארית הרי געש שאשם כלתה. האוכלוסיה, לכל הפחות 2500 נפש על ליה[446] רבועה, היא מהצפופות

[445] בעניין זה אנחנו היום חכמים יותר מהמחבר, כי כמה שנים אחרי שכתב הנ״ל נתגלה היצור החד־תאי הגורם למלריה, Plasmodium, על ידי שארל לואי אלפונס לבראן (Charles Louis Alphonse Laveran), שהיה רופא בצבא הצרפתי ועל גילוי זה הוענק לו פרס נובל לפיזיולוגיה ולרפואה ב־1907.

[446] לפי https://www.sizes.com/units/lieue.htm היתה ב־1830 הליה־סתם lieue commune של צרפת ונורמנדיה 4445.4 מטר, ולפי זה היו בליה רבועה

ביותר שמוצאים באזורים חקלאיים טהורים, הבעלות על האדמה מפוצלת במידה בלתי רגילה. עבודת האדמה נעשית כמעט אך ורק ביד אדם, באת, במעדר ובדו־שן; רק במקרים יוצאים מהכלל משמשת במקומם המחרשה הקלה הרתומה לפרה או לשתי פרות, ואין זה נדיר שבמקום האחת מאלה נרתמת אשת האיכר. צמד הבקר נותן גם חלב וגם חורש. קוצרים פעמיים בשנה, דגן וירק; בהוברה אין נוהגים. דמי החכירה הממוצעים לארפן שדה הם 100 פרנק בשנה. אילו חולקה אותה אדמה במקום זה בין ששה או שבעה בעלי אחוזות גדולות, אילו היתה שיטת ניצול של מנהלים ושכירי יום תופסת את מקום העיבוד על ידי בעלי קרקע קטנים, אז אין ספק שבתוך מאה שנים היתה הלימני שוממה, עזובה ומיסכנה כמו כיום הקמפניה די רומא.

אדולף יוליוס קיסר אוגוסטוס דירו דה לה מאל (Adolphe Jules César Auguste Dureau de la Malle[447]) כתב בספרו על הכלכלה המדינית של הרומאים (Économie politique des Romains[448]) בפרק 21 המתחיל בעמ׳ 218 על ריכוז הבעלות במקרקעין, הסיבה הראשית להתדלדלות האוכלוסין והתוצרת של איטליה במאות השביעית והשמינית לייסוד רומא[449]:

תולדות המאות השביעית והשמינית של רומא מציגות לנו ניגוד יחיד במינו; רואים חקלאותה, אוכלוסייתה ותוצרתה של איטליה הרומית בהתמעטות המתקדמת באותה מידה שהיא מרחיבה את כיבושיה ועצמתה, שהיא מושכת לחיקה את אוצרותיו של חלק גדול מהיקום. בחינת הבעיה החשובה הזאת מנקודת המבט של הכלכלה המדינית הוזנחה עד עתה לגמרי.

[219] אוכיח כאן ראשית חכמה את קיום העובדה ואחר כך אסיק ממנה את המסקנות.

ריכוז הממון הגדול אצל אי־אלו משפחות בעלות זכויות־יתר והגידול המופלג של מספר העבדים, כלום אין להם חלק בגרימת התמעטותה המהלכת של תוצרת איטליה החקלאית והתעשייתית, וכתוצאה הכרחית התקטנות אוכלוסיית הארץ ההיא? טיבריוס, אותו איש־ניהול ברוך־כשרון, חש כי זו היתה אחת המכות הגדולות של המדינה[219-1]; כמו־כן, כשהוצע לו להנהיג

19.76158116 קילומטר רבועים, כלומר היתה הצפיפות 126.508095671 נפש על קמ"ה. לפי https://fr.m.wikipedia.org/wiki/Lieue וחוות דעת של עמית המצוי יותר ממני בצרפתית ובספרותה יש הליה של מחוז בורבון, שאורכו 4,83 ק"מ, וריבועו 23.34 קמ"ה, ולפי זה חיו שם 107.12 נפש על קמ"ה.

447 קוראי צרפתית ואנגלית מוזמנים להתלמד עליו בוויקיפדיות. שני הערכים קצרים ומביאים מידע שונה זה מזה (לא סותר אך משלים). רק הערך באנגלית מציין את החיבור שהוא קנה בו את עולמו his most significant work, on vegetation succession, *Mémoire sur l'alternance ou sur ce problème: la succession alternative dans la reproduction des espèces végétales vivant en société, est-elle une loi générale de la nature*. Annales des sciences naturelles, 15 (1825): 353-381. Rendered in English: Memoir on alternation or on alternative succession in the reproduction of plant species living in a community – is it a general law of nature?, ושהוא היה הראשון שהכניס לשימוש את המונחים https://he.wikipedia.org/wiki/סוקצסיה_(אקולוגיה) ו־https://he.wikipedia.org/wiki/חברה_(אקולוגיה) (המככבים בין היתר בספר של קטון).

448 https://www.mediterranee-antique.fr/Auteurs/Fichiers/DEF/Dureau_Malle/Economie/E_000.htm.

449 כזכור נוסדה העיר 753 לפני האפס, לכן המאה השביעית והשמינית שלה הן מאתיים השנים שלפני חורבן הבית השני שלנו; באמצע התקופה מחלק שלטון יוליוס קיסר בין סוף הרפובליקה לראשית הקיסרות.

219-1 לפי Tacitus, *Annales*, III, 53.

מחדש את חוק המותרות נגד ההוצאה היתירה על עינוגי השלחן, הוא הצביע מיד כעל אחד החוליים של איטליה, על אותם בתי עינוגים עצומים של השועים ואותו המון עם עבדים המוקדשים לשרותם ולתענוגיהם[219-2].

בהמשך[219-3] הוא מוסיף: „מהו המנהג הקלוקל שאתם מודיעים עליו לאדילים לעומת המידות המושחתות במידה מפלצתית שלוקה בהן המדינה? מתאוננים על שפע מוגזם על השלחן, אך אין אומרים לכם שאיטליה מתקיימת רק מתוצרת אדמת נכר; שכל הימים נתונים חיי העם הרומאי לרחמי [220] הגלים והסערות[220-1]. אילו חדל שפעם של המחוזות הכבושים לתמוך באי־ספיקת שדותינו, בצרכי אדוניהם, בצרכי עבדיהם, ההיו בתינו ויערותינו מחיים אותנו?" הניח טיבריוס אצבעו על הפצע בהצביעו על איך הסיבות הראשיות להתמעטות התוצרת והאוכלוסיה החופשית באיטליה, הן ריכוז המון הממון באי־אילו משפחות, צבירת העבדים חסרי התועלת, והשימוש כיערות וכגני תענוגות בכמות עצומה של אדמות שהיו מוקדשות לפנים לעיבוד; זה מה שגרם לפליניוס לומר. *Latifundia perdidere Italiam, jam vero et provincias; sex domini semissem Africæ possidebant cum interfecit eos Nero princeps*.[450]

---

https://he.wikipedia.org/wiki/טקיטוס קיים תרגום עברי בכותרת *ספרי השנים*, ואולי הוא מכיל את המובא פה מהספר.

219-2 Quid enim primum prohibere adgrediar? Villarumne infinita spatia, familiarum numerum et nationes? „כי מה יהיה הדבר הראשון שאגש לאסור עליו? בתי המידות הגדולים לאין שיעור, מספר משרתי הבית ועממיהם?" שמא היה זה אחד המניעים הפוליטיים לאכזריותו המפורסמת? להכות בשועים פתאום, להחרים רכושם, להשוות את רמות העושר, בהלוותו בלי ריבית את שלל ההחרמות לצרכים ממשיים ובשימוש בו למיזמים מועילים, הנה לנו סיכום פעולת ממשל טיבריוס: העובדות כתובות בפירוש אצל טקיטוס. אפשר להניח ששליט אכזר אך נאור לא יעשה רע ולא יפשע בלי תכלית של תועלת אמיתית. מה גם שטיבריוס לא נסחף ברגשות.

219-3 Tacitus, *Annales*, III, 54.

220-1 כבר ב־689 של רומא [שהיא מינוס 64] לא היה די בתוצרת איטליה לזון את איטליה; קיקרו (*בחוק מניליוס 12* <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0010%3Atext%3DMan.%3Achapter%3D12>) מוכיח את הדבר באומרו: „כאשר אתם יודעים שהנמלים שלכם וגם **אותם נמלים שמהם אתם שואבים חיות ונשימה** היו שלל ביד שודדים?" רק הגיבור שמהלל כאן קקירו, גניאוס פומפיוס Siciliam adiit, Africam exploravit, inde Sardiniam cum classe venit atque haec tria frumentaria subsidia rei publicae firmissimis praesidiis classibusque munivit „ניגש לסיצ׳יליה, בלש את **אפריקה**, משם בא עם צי לסרדיניה וביצר אותם **עמודי תמך דגניים** של המדינה בחילות מצב איתנים ובציים". משמונה פומפיוס למפקד הכללי של המלחמה נגד שודדי הים צנחו מיד מחירי המזון: „פתאום בא זיל כזה של מחיר התבואה מתוך מחסור קיצוני ויוקר הדגן, כמו שבקושי יכול היה לחולל שלום ממושך מתוך שפע יבולים." (*15 מהחוק הנ״ל*).

450 פליניוס הזקן <https://he.wikipedia.org/wiki/פליניוס_הזקן>, בספרו תולדות הטבע <https://he.wikipedia.org/wiki/תולדות_הטבע> ספר 18: דעת הקדמונים היתה שיש לשמור קודם כל על מידה בשדה, כי זה היה משפטם שמוטב פחות לזרוע ויותר טוב לחרוש; דעה שאני רואה גם את ורגיליוס <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0059%3Abook%3D2%3Acard%3D397> אוחז בה. ואולם למען האמת **האחוזות הגדולות איבדו את איטליה, כבר אפילו גם את המחוזות הכבושים** — ביד שישה אדונים היתה מחציתה של אפריקה כשהרג אותם השליט נרו —, ולא נכחד גדולתו זו

קביעה זו מפי סופר שהוא כרגיל כותב בהפריזה מאושרת על ידי קטע של אגניוס, סופר קר מזג, מודד קרקעות בן המאה הרביעית, האומר[220-2]: In Africa saltus non minores habent privati quam reipublicae territoria. מוצאים עוד היום דוגמה לתוצאות הרעות של ריכוז הנכסים בשטחים שבידינו באפריקה ובייחוד בבונה, אשר שם 14 בעלי מקרקעין שבידיהם ביחד 7138 [221] הקטר מעבדים מזה רק 207, שעה ש־12 מתישבים אחרים שלכולם יחד יש רק 84 הקטר מעבדים 52 מהם[221-1].

קווינטיליאנוס מראה לנו בר־ביש־מזל אחד במשפט מול אדם עשיר לפי שהלה שהרגיש מוטרד על ידי הדבורים של העני שכנו השמיד אותן. בעל הדבורים מוחה בפני השופטים שהוא רצה לברוח ולהתישב במקום אחר עם כוורותיו, אך בשום מקום לא הצליח למצוא שדה קטן שלא יהיה לו שם שוב אדם עשיר כשכן: „Volui, judices, decedere, volui; sed nullum potui invenire agellum in quo non mihi vicinus dives esset.”[221-2] לבסוף, אפילו לזמנים של הונוריוס וארקדיוס, אותה תקופת שקיעה שבה כבר היה העושר כל כך ממועט, מעידה ידיעה מאומתת שכמה וכמה מהמשפחות של רומא החזיקו בהכנסה בכסף או בתוצרת חקלאית שהיתה שוות

של גניאוס פומפיוס שמעולם לא קנה שדה שגבל בשדהו, מאגו ציוה משנקנה שדה למכור בלי רחמנות את בית העיר ולא לגרוע תועלתו מהציבור, ובזה התחיל לפרוס את מסכת ציוויו, שתתבאר ממנו המידה שבה צריך לדעתו להקדיש תשומת לב לעניין.

220-2 Agennii Urbici de controversiis agrorum; דירו דה לה מאל ציטט מהאוסף של וילם פן דר כ׳וס *Rei agrariae auctores legesque variae. Quaedam nunc primum, caetera emendatiora prodeunt cura Wilelmi Goesii*, Amsterdam, 1674 עמ׳ 71; שם כתוב שבין מדינות ויחידים לא בקל יהיו משפטים על קרקעות באיטליה, אבל הם שכיחים במחוזות הכבושים, ובראשם אפריקה אשר שם יש ליחידים יערות שאינם קטנים משטחיהן של מדינות.

221-1 Tableau de la situation des établissements Français dans l'Algérie, 1838, in-4°, p. 282; העמוד: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015013772069&view=1up&seq=116>.

Pendant plusieurs années, la province de Bône a joui d'une tranquillité plus grande qu'aucune de nos provinces. Depuis deux ans, des forces considérables ont été dirigées de ce côté, quelquefois égales, souvent supérieures à celles qui se trouvaient à Alger, dont la garnison a été, à diverses reprises, diminuée et affaiblie pour fournir aux expéditions de Constantine. Cependant, ni cette tranquillité, ni cet accroissement de troupes qui devaient ouvrir un plus grand débouché aux ressources du pays, n'ont excité à produire le petit nombre des colons de Bône. De ces prairies qui seraient si belles, 31 hectares seulement sont entretenus. Point d'oliviers greffés ni plantés, point de mûriers ou bien peu s'en faut; point de maisons construites ou rebâties; le peu de vignes qui existent appartiennent aux indigènes : l'unique occupation des colons est de faucher les foins et de livrer à l'administration ce qu'elle en veut acheter; le reste se perd, et nul n'imagine de le faire consommer par les bestiaux, dont l'accroissement et l'amélioration seraient si nécessaires.

A quelles causes faut-il attribuer un semblable état de choses? Si l'on fait attention à la manière dont la propriété à Bône est répartie entre les colons européens, on trouve :

2 propriétés de 1,000 hectares et au-dessus, formant.....	2,280 hectares.
3 propriétés de plus de 500 hectares, formant..........	2,400
9 propriétés de 100 à 500 hectares, formant...........	2,458
Total.....................	7,138 hectares,

sur lesquels 207 hectares seulement sont cultivés. Au contraire, douze petits propriétaires européens, ne possédant que 84 hectares, en cultivent 52. La division du sol, aux environs d'Alger, a aussi influé sur les bons résultats obtenus : on y voit peu de grands propriétaires. Les petites ou les moyennes propriétés dominent, et sur celles-là on plante la vigne, on greffe l'olivier; celles-là aussi produisent le plus de céréales et fournissent les meilleurs fourrages.

Ainsi, c'est à Bône surtout que se montre à nu cette plaie de l'accaparement des terres, qui menaçait de s'étendre plus loin, à la suite de nos armées, si l'administration, par des prohibitions formelles, n'avait arrêté les progrès du mal.

La spéculation sans frein et sans terme sur la propriété que ne cultivent pas les détenteurs actuels, dans l'attente d'un bénéfice à la revente, et que les véritables travailleurs ne peuvent obtenir qu'à des conditions qui les découragent, est une cause de dommage à laquelle on espère prochainement trouver un remède.

221-2 <https://he.wikipedia.org/wiki/קווינטיליאנוס>

Declamationes., XIII, t. II, p. 185, ed. Varior. במהד׳ 1625 של הספר <https://archive.org/download/bub_gb_gE-8nnUxwWMC/bub_gb_gE-8nnUxwWMC.pdf> זה בעמ׳ 158.

ערך לבערך שני מיליון פרנק מהכסף שלנו[221-3].

אוגוסטוס, שהיה איש ניהול לא פחות נאור מטיבריוס, גם הוא הכיר בעובדה והצביע עליה כאחת הסיבות לשקיעת החקלאות באיטליה: אותו מנהג קלוקל של חלוקות מזון בחינם לאזרחים רומיים, מנהג קלוקל שעשה אותם לעם של קבצנים מכורים לנהנתנות ולעצלה. אפיאנוס אומר בפירוש: „חלוקות החיטה שעשו ברומא לאזרחים עניים משכו לשם את כל הבטלנים, כל הקבצנים, כל עושי הצרות של איטליה, חיש־מהר.” לחם [222] ושעשועים זה היה מה שהסתכמו בו כל מאווייהם, והעדר הצרכים החניק את הפעילות והחריצות.

אוגוסטוס הגה את הפרויקט שעליו הוא מספר בעצמו לבטל אחת ולתמיד את חלוקות החינם של חיטה, מפני שהעם בשימו מבטחו במנהג הנדיבות הזה לפרנסתו הזניח את עיבוד האדמות[222-1]: *quod earum fiducia cultura agrorum cessaret*; אבל הוא חזר בו, אמר, מהתכנית הזאת, מפני שחשב שבוודאי יחזירו את החלוקות חינם וישתמשו בהן כאמצעי לפיתוי. „זאת הסיבה, אומר סואטוניוס, שהוא דאג לביצוע ספירת האיכרים והסוחרים באותה קפידה כספירת העם.[222-2]”

221-3 OLYMPIODOROS באוסף פוטיוס http://khazarzar.skeptik.net/pgm/pg_migne/photius%20of%20constantinople_pg%20101-104/bibliotheca.pdf שם הוא קובץ מס׳ 80, בעמ׳ 68: Ὅτι πολλοὶ οἶκοι Ῥωμαίων προσόδους κατ᾽ ἐνιαυτὸν ἐδέχοντο ἀπὸ τῶν κτημάτων αὐτῶν ἀνὰ μ′ χρυσοῦ κεντηνάρια, χωρὶς τοῦ σίτου καὶ τοῦ οἴνου καὶ τῶν ἄλλων ἁπάντων εἰδῶν, ἃ εἰς τρίτον συνέτεινεν, εἰ ἐπιπράσκετο, τοῦ εἰσφερομένου χρυσίου. Τῶν δὲ μετὰ τοὺς πρώτους δευτέρων οἴκων τῆς Ῥώμης πεντεκαίδεκα καὶ δέκα κεντηναρίων ἡ πρόσοδος ἦν. תרגום אנגלי של הקטע > http://www.tertullian.org/fathers/photius_03bibliotheca.htm#80 <: Many Roman families received yearly incomes from their property to the amount of about forty *centenarii* of gold (£160,000), not mentioning the corn and wine and other produce, which, if sold, would equal a third of the above amount. Families next in rank enjoyed an income of fifteen or ten *centenarii* (£60,000-£40,000). עוד ראה JUSTUS LIPSIUS, Admiranda, sive, De magnitudine Romana libri quattuor > https://archive.org/download/bub_gb_E50HP_2b560C/bub_gb_E50HP_2b560C.pdf < ספר II פרק 15 וגם GIRAUD, Recherches sur le droit de propriété chez les Romains: sous la république et sous l'empire > https://archive.org/download/recherchessurle00giragoog/recherchessurle00giragoog.pdf<, עמ׳ 66-67.

222-1 „שבגלל הבטחון שלהם תיפסק עבודת השדות”. העובדה הזאת החשובה לכלכלה המדינית שמר לנו סואטוניוס בפרק 42 מחיי אוגוסטוס. > http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0132%3Alife%3Daug.%3Achapter%3D42 <

222-2 השימוש הזה בסטטיסטיקה כנראה העתיק אוגוסטוס מהיארון, והדבר מוכיח את הניהול הטוב של סיצ׳יליה תחת אותו שליט. קיקרו (נגד ורס ב׳ ספר 3 פרק 51 > http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0012%3Atext%3DVer.%3Aactio%3D2%3Abook%3D3&force=y [120]<) התבטא על הנושא הזה ככה: Lege Hieronica numerus aratorum quotannis apud magistratum publice suscribitur – „על פי החוק של היארון מספר החורשים נרשם בכל שנה אצל הפקיד הממונה במרשם ציבורי”. הקטע הזה מסביר היטב את המצוי אצל סואטוניוס (מיד אחרי מה שהובא לעיל 222-1): rem temperavit ut non minorem aratorum ac negotiantium quam populi rationem deduceret – „מיתן את הדבר שלא ישתלשל ממנו עניינם של עובדי האדמה ואנשי העסקים פחות משל העם” [ככה מבין אני גם לאור התרגומים לגרמנית ולאנגלית שראיתי, אבל דירו דה לה מאל כנראה הבין „ שלא יפחית שיעורם ביחס למספר כלל העם. אכן ראיתי מתלבטים פירוש התיבות rationem deduceret כל אחת לחוד ושתיהן ביחד, ואפשר שיש מקום לפרשנות כזאת פה], וזה מוכיח את טעותו של לה ארפ שתירגם « Il veilla à ce que *les*

שכן כבר לפני יוליוס קיסר היו 320 אלף אזרחים שהיו מקבלים בחינם חיטה מהרפובליקה[222-3]; אם מצרפים לזה את הנשים והילדים באופן שמכפילים את המספר הזה רק בשלוש, בגלל מספרם הגדול של הרווקים[222-4], מוצאים [223] 960 אלף הולכי בטל שהיו צורכים ולא היו מייצרים כלום. קיסר, שהיה איש־מדינה גדול כשם שהיה מצביא מוכשר, תיקן תרופה נגד המנהג הקלוקל הזה בהפחיתו ל־150 אלף את מספר המוטבים בחלוקות[223-1]. אז שיחררו רומאים רבים את עבדיהם כדי שיהיה להם חלק יותר גדול בחלוקות החינם, כי המשוחררים היו מביאים לאדוניהם[223-2] את מה שקיבלו.

---

entrepreneurs du labourage et du commerce des grains eussent toujours des provisions proportionnées à la multitude du peuple. » לה ארפ היה בקי יותר בלשונו שלו מבלשון הקדמונים. (בזה יש לו חברים)

222-3 סואטוניוס, יוליוס קיסר פרק 41.

222-4 ראה קאסיוס דיון ספר 56 פרקים 1־2 וכן הלאה, וגם ספרו של פרנצ׳סקו מנגוטי על המסחר אצל הרומאים: MENGOTTI, F.: Del commercio de' Romani dalla prima guerra Punica a Costantino, מילאנו 1821, עמ׳ 117. [במהדורת 1787 <https://archive.org/download/bub_gb_Di2gEofV7gwC/bub_gb_Di2gEofV7gwC.pdf> כתוב שהיא מתורגמת מצרפתית. שם נמצא העניין בעמ׳ LII]: ... abborrivano l'Agricoltura, le Nozze (*a*), e il nome di Padre, e stanchi del vivere oscuro e stentato, avidi di novità e di piaceri, correvano verso Roma, e lasciavano le case vuote, e le campagne disabitate, distrutte, e inselvatichite. הציון (*a*) מפנה לטאקיטוס Annales ספר 14 פרק 27; שם: neque coniugiis suscipiendis neque alendis liberis sueti orbas sine posteris domos relinquebant. מה שלא גילה לנו דירו דה לה מאל הוא שבתוך הרצאת מנגוטי האנשים ש„מאסו בחקלאות ובנישואין ובשם אב ושחיים אלמוניים ויגעים היו להם תפלים והם התאוו לחידושים ולעינוגים ועל כן רצו לרומא והניחו את הבתים ריקים והשדות בלתי מיושבים חרבים ומתיערים" היו חייליו המשוחררים של אוגוסטוס [כמבואר בספר מלחמת האזרחים של אפיאנוס], והוא אשר השלים חורבנה של איטליה: Ottaviano finì di rovinare l'Italia col dividerla nuovamente quasi tutta ai suoi veterani (*d*). Egli sperava di riempire in tal maniera il vuoto della popolazione, ma il disordine si accrebbe senza rimedio. Cotesti soldati di ogni nazione, Galli, Germani, Illirj, e Numidi, senza affetto per l'Italia, che riguardavano non come Patria, ma come lor preda (עמ׳ LI\116), כי האספסוף הזה, שגויס בשעתו מגאליה, גרמניה, איליריה ונימידיה ומאיפה לא, ראה באיטליה לא מולדתו אלא שללו, ואין פלא שכוונת אוגוסטוס למלא את הארץ באיכרים חדשים לא הושגה. חובבי הקריאה באיטלקית ימצאו כל זה ועוד הרבה יותר מהעניינים הנדונים פה מבואר בשפה ברורה קלה וקולחת בספר של מנגוטי.

223-1 קאסיוס דיון ספר 43 פרק 21; סואטוניוס במקום שצוין בהערה 222-3.

223-2 ראה דיוניסיוס מהליקרנסוס, קדמוניות רומיות, ספר 4 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0572%3Abook%3D4> [עמ׳ 228 במהדורה שהיתה לדירו דה לה מאל; הכוונה כנראה ל־]פרק 24: ἀλλ᾽ οὐκ ἐν τοῖς καθ᾽ ἡμᾶς χρόνοις οὕτω ταῦτ᾽ ἔχει, ἀλλ᾽ εἰς τοσαύτην σύγχυσιν ἥκει τὰ πράγματα καὶ τὰ καλὰ τῆς Ῥωμαίων πόλεως οὕτως ἄτιμα καὶ ῥυπαρὰ γέγονεν, ὥσθ᾽ οἱ μὲν ἀπὸ λῃστείας καὶ τοιχωρυχίας καὶ πορνείας καὶ παντὸς ἄλλου πονηροῦ πόρου χρηματισάμενοι τούτων ὠνοῦνται τῶν χρημάτων τὴν ἐλευθερίαν καὶ εὐθύς εἰσι Ῥωμαῖοι: [5] οἱ δὲ συνίστορες καὶ συνεργοὶ τοῖς δεσπόταις γενόμενοι φαρμακειῶν καὶ ἀνδροφονιῶν καὶ τῶν εἰς θεοὺς ἢ τὸ κοινὸν ἀδικημάτων ταύτας φέρονται παρ᾽ αὐτῶν τὰς χάριτας: οἱ δ᾽ ἵνα τὸν δημοσίᾳ διδόμενον σῖτον λαμβάνοντες κατὰ μῆνα καὶ εἴ τις ἄλλη παρὰ τῶν ἡγουμένων γίγνοιτο τοῖς ἀπόροις τῶν πολιτῶν φιλανθρωπία φέρωσι τοῖς δεδωκόσι τὴν ἐλευθερίαν: — זה מתורגם אנגלית במהד׳ לב עמ׳ 347: This, however, is not the case in our day, but things have come to such a state of confusion and the noble traditions of the Roman commonwealth have become so debased and sullied, that some who have made a fortune by robbery, housebreaking, prostitution and every other base means, purchase their freedom with the money so acquired and straightway are Romans. Others, who have been confidants and accomplices of

קיסר ובעקבותיו אוגוסטוס פעלו בדין נגד המנהג הקלוקל הזה[223–3].

התמעטות התוצרת החקלאית של איטליה שהצביעו עליה אוגוסטוס וטיבריוס, שמעידים עליה מכות הרעב ויוקר המזונות, שפגעו בעם הרומאי תחת ממשל שנים עשר הקיסרים, נעשתה מהר למדי; אבל לפני החיפוש אחר סיבותיה אני צריך לוודא ולקבוע את העובדה.

וארו[223–4] שם בפי הדמויות המשוחחות שלו, אגראסיוס ופונדאניוס, שבחים לפוריות אדמתה ולמגוון מוצריה של איטליה. פונדאניוס מהלל את ה־*far* או [שיפון[451]] של קמפאניה, ה־*triticum* או חיטה של אפוליה, היין של פלרנום, השמן של ונאפריום; הוא מציין עם קאטו את פוריות הגפנים של רימיני שהיו נותנות עשרה *culeus*[223–5], ושל גפני פאבנטיה שנתנו חמישה עשר (זאת אומרת 200 או 300 אמפורות[223–6] לכל יוגרום[223–7] או חצי־arpent אדמה).

[224] אגראסיוס מוסיף שאיטליה דומה לו כמעובדת היטב; אבל וארו, שכתב חיבורו כשהיה כבן שמונים או שמונים ואחת שנה נראה שאין זו השקפתו, שכן להלן הוא מאשים את המאה שלו בהזנחת השדות לטובת העיר ובהעדפת השימוש בכפיים לתיאטרון יותר מלמחרשה: *et maluisse manus in theatro movere quam in aratro*. הוא מצטט[224–1] כדוגמה לחיקוי את עבודת האדמה של ליקיניוס סטולו, של קאטו הצנזור; וקולומלה, שנולד עשרים או שלושים שנה אחרי מותו של וארו, מחזק[224–2] טענה זו ומצייר לנו את התדרדרות עבודת האדמה באיטליה במשפט החלטי זה: „שבעת היוגרא שחילק ליקיניוס טריבון העם אחרי גירוש המלכים לכל אזרח הניבו לקדמונינו תוצרת גדולה יותר משאנחנו משיגים מחלקות נרחבות הרבה יותר, עתה כשיש ביד שועי המאה נכסים שאינם יכולים לסייר אותם אפילו

---

their masters in poisonings, murders and in crimes against the gods or the state, receive from them this favour as their reward. Some are freed in order that, when they have received the monthly allowance of corn given by the public or some other largesse distributed by the men in power to the poor among the citizens, they may bring it to those who granted .them their freedom

223-3 סואטוניוס, אוגוסטוס, פרק 42.

223-4 *על החקלאות* ספר 1 פרק 2 פסקאות 6־7: Quod far conferam Campano? Quod triticum Apulo? Quod vinum Falerno? Quod oleum Venafro? Non arboribus consita Italia, ut tota pomarium videatur? An Phrygia magis vitibus cooperta, quam Homerus appellat ampeloessan, quam haec? Aut tritico Argos, quod idem poeta polupuron? In qua terra iugerum unum denos et quinos denos culleos fert vini, quot quaedam in Italia regiones? An non M. Cato scribit in libro Originum sic: 'ager Gallicus Romanus vocatur, qui viritim cis Ariminum datus est ultra agrum Picentium. In eo agro aliquotfariam in singula iugera dena cullea vini fiunt'? Nonne item in agro Faventino, a quo ibi trecenariae appellantur vites, quod iugerum trecenas amphoras reddat?. על פוריות ארץ האטרוסקים ראה ליויוס ספר 2 פרק 14 פיסקה 34.

451 spelta נקראת כיום כרגיל כוסמין, אבל ראה: יהודה פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכז, עמ׳ 29.

223-5 culeus או culleus הכיל 20 אמפורות או 522.4 ליטר.

223-6 נפח האמפורה היה 26.1 ליטר.

223-7 שטח היוגרום היה 2528 מ״ר.

224-1 וארו חקלאות ספר 1 פרק 2 פיסקה 9.

224-2 קולומלה ספר I פרק 3 פיסקה 10 > http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0504%3Abook%3D1%3Achapter%3D3%3Asection%3D10 <.

רכובים על סוס, שהם מניחים למרמס העדרים, להשמה ולשוד חיות הפרא, ושמחזיקים אותם ביד אחיהם האזרחים אסירי חובות או ביד עדרי עבדים כבולים בשרשראות.[224-3]"

דוגמה מדהימה לריכוז הנכסים נמצאת בכתובת הלטינית היפה שגילה ב־1824 הפרופסור אוריולי[225-1] [225] על יד ויטרבו; אמת מים באורך 6 מיל שהם 8886 מטר עברה רק באחת עשרה אחוזות שהיו בבעלות תשעה אנשים.

מתוך האנציקלופדיה הכללית החדשה של גרצנטי, מפה פוליטית של לאטיום

עדויותיהם של אוגוסטוס וטיבריוס שהבאתי, אותו ביטוי של פליניוס *latifundia perdidere Italiam*, אותו קטע של קולומלה שהעתקתי כעת, מספקות תיאור מוצלח ליתרונות עיבוד הקרקע במשקים קטנית לעומת כלכלת האחוזות באיטליה בכלל.

העיבוד במשקים קטנים תובע שימוש ביותר ידיים עובדות, כי הוא מנצל אך במעט כוחן של מכונות ובהמות; אבל כנגד זה, אם טבע האדמה איננו מנוגד לעיבוד בכלל, היא מניבה בו הרבה יותר תוצרת.

והנה אפשר שאין ארץ מסוגלת יותר אל העיבוד במשקים קטנים ממחוזות לטיום, אטרוריה, ארץ הוולסקים והסבינים, והקמפניה; אני מתפלא שאף אחד עוד לא עמד על זה, ובהיות הדבר מיוסד על סיבות פיסיות ועל טבע השטח עצמו כמעט לא ייתכן בו ספק או ויכוח. עובדה היא שווידאו אותה עבודותיהם של ברייסלק, ברוקי, דולומיה והאדון דה ביק וכל הגיאולוגים והמינרלוגים שתרו את מדינת רומא, שכל אותו חבל שגבולו בצד אחד

224-3 Post reges exactos Liciniana illa septena jugera , quae plebi tribunus viritim diviserat, majores quæstus antiquis retulere quam nunc nobis præbent amplissima vetereta. – „אחרי גירוש המלכים אותם שבעה יוגרה של ליקיניאנוס שחילק אז טריבון הפלבס לכל איש הניבו לקדמונים יבולים גדולים יותר משנותנים לנו עתה [שדות מוברים(?)] רחבי ידיים." ראה מנגוטי על המסחר הרומאי במקום שהראינו לעיל 222-4.

225-1 Francesco Orioli, Iscrizioni latine, בתוך Annali dell'Instituto di corrispondenza archeologica = Annales de l'institut de correspondance archéologique כרך 1 (1829) < https://archive.org/download/annalidellinstit01unse/annalidellinstit01unse.pdf > עמ' 174־181, שם בעמ' 177: Curiosa in siffatto monumento è la determinazione delle possessioni attraversate dall'acquedotto nel suo corso di VI miglia meno L passi, che è dire 8 kilometri, 776 metri, 200 millimetri, se pur non erro nella valutazione. Sappiamo la mercè di questo sasso che nel mentovato spazio erano soli XI. poderi appartenenti a nove persone : tanto è vero che *latifundia perdiderunt Italiam*.

רדיקופני וולטרי ובצד האחר הוא בין אוטריקולי וצ׳יויטא־וקיה, כל אותו חבל כולו אדמה געשית.

כל הקרקע של המקבילית הגדולה בת שלושים ליה אורך על עשר עד שתים־עשרה רוחב שנקודות הגבול שלה ציינתי הורמה [226] מהעומק, הוחזרה, חולקה על ידי הרי געש רבים לפני תהפוכת כדור הארץ האחרונה, ואשר תוצרי הפירוק של אפריה, סיגיה ולבותיה שהוסרו והוסעו בידי המים יצרו שכבה עצומה של סחף געשי. ניכר בעליל שאותו טבע של השטח, בפוריותו, בחדירותו, במחולקות הקיצונית של חלקיו, בכך שהוא תובע הרבה פחות דישון וכוחות לעיבודו, מתאים לו מאד העיבוד הזעיר באת או במעדר, ועוד יותר כן באשר מיני הקרקעות האלה מסוגלים באופן מובהק לייצור דגנים, קטניות, גפנים וזיתים.

יש לנו בצרפת דוגמה מדהימה בחבל הלימני שבמחוז אוברני, שהיא קרקע געשית שנוצרה מאותם יסודות והושמה במקומה באותן נסיבות כמו ה־*agro romano*, או המישור הגלי התחום בין רדיקופני, ולטרי, אוטריקולי ואוסטיה.

ביקרתי וסקרתי בתשומת לב אותה ארץ לימני המעניינת, שקוראים עליה שם „עמק״, אבל באמת היא מישור גלי רחב ידיים עם גבעות פה ושם ומבותר בערוצים, שם כמעט כל עיבוד האדמה נעשה ביד אדם, באת, במכוש ובמעדר; באופן יוצא מהכלל במחרשה קלה רתומה לשתי פרות חולבות, ובמקרים רבים לפרה יחידה

מתוך מילון לרוס הקטן. חבל **לימני** מעט ימינה מהאמצע אצל אות F של MASSIF

שבצדה נרתמת אשת הפועל. הנחלות מפוצלות מאד, האוכלוסיה רבה מאד; גם משתמשים בעבודתן של בהמות המספקות באותה עת גם מזון יום־יומי לעובד האדמה. מקבלים שם בשנה שני קצירים, דגנים וירקות; אין שם שטח [227] בור או מובר, והחכירות הממוצעת לארפן[452] אדמה חקלאית הוא מאה פרנק בשנה. האוכלוסיה על ליה[ספ179] רבועה היא אחת הצפופות ביותר שמכירים[227-1] בארץ חקלאית־טהורה.

---

452 קשה לדעת לאיזה גודל שטח התכוון המחבר, כי לפי https://fr.wikipedia.org/wiki/Arpent היו נהוגות בזמנים ומקומות שונים מידות שונות בין 3.2 ל־7.8 דונם. אבל הרי גם כח הקניה של הפרנק בזמנו אין אנו יודעים, ובכלל לענייננו לא משנה השווי בכסף.

227-1 1393 תושבים על ליה רבועה בנפת פוי דה דום, 2500

אספתי את הפרטים האלה בשטח עצמו ושוחחתי עליהם עם מר רמונד שהיה עשר שנים המושל בפוי דה דום ושנדהם להיווכח ביתרונות של העיבוד במשקים זעירים ושל פיצול הבעלויות בארץ כגון חבל לימני. הוא חשב כמוני שאילו היתה הלימני מחולקת לשש או לשבע אחוזות גדולות, אילו הונהג המשטר של מנהלי משקים שכירים ושל שכירי יום במקום פעלתנותם, חריצותם וחסכנותם של האיכרים העצמאיים הקטנים, אז בתוך פחות ממאה שנה היתה הלימני זנוחה מעיבוד, מרוקנת מיושבים ומיסכנה, והיתה מתקרבת למצבה הנוכחי של הקמפניה רומנה. ואילו היתה זו, אשר אדמתה לא פחות פוריה, זוכה גם למידת חום הנוחה עוד יותר לצמחיה, היו יכולים להשיג בה, כמו בקמפניה, שלושה יבולים בשנה באותו שטח עצמו.

עמדתי על פיתוחן וקירובן אל הדעת של העובדות האלה, מפני שהן נראות לי מסוגלות והולמות כדי להבהיר אחת השאלות האפופות באופל של ההיסטוריה הרומית, וכדי להסביר באופן מדויק וטבעי קיומן של חקלאות משגשגת ואוכלוסיה חופשית מרובה באותה ארץ שמאתים או שלוש מאות שנה מאוחר יותר היתה מקיימת רק חלק [228] קלוש מיושביה ועם זאת לא יכלה עוד להספיק להזנתם. הרחבת האחוזות, ריכוז המקרקעין והנכסים הניידים בידיים מעטות, הכחדתו המתקדמת והולכת של רכוש מעמד הביניים ובעלי הנכסים הזעירים, הנהגת עבודת עבדים בלעדית במקום עבודת בני חורין, שהיו מבצעים לפנים חלק גדול מעיבוד האדמה ומשגיחים על הכל עם כל המרץ של העניין האישי, הנהגת מרעה במקום גידול דגנים, אלה היו הסיבות הראשיות להתמעטות התוצרת והאוכלוסיה של איטליה[228-1]. עיבוד האדמה במשקים קטנים המסורה בידיים חופשיות העלתה לפני כן את הארץ הזאת לרמה גבוהה של שיגשוג; משטר האחוזות הגדולות הנזנח לידי עבדים השלים את שקיעתה; ואותו רעיון מורכב הביע פליניוס בשלוש מילים בביטויו מלא העצמה: „Latifundia perdidere Italiam.[228-2]"

עדויות ההיסטוריונים הרציניים ביותר יבואו לתמוך בהסבר הזה.

טיטוס ליויוס[228-3] מצביע בעבור ארץ

לכל הפחות בלימני.

228-1 ראה מלתוס (הזכור לנו לטוב מהערה 122) במאמר על האוכלוסיה ספר 3 פרק 14 (בתרגום הצרפתי שהיה ביד דדל"מ _https://ia800208.us.archive.org/28/items/bub_gb_FMZxHizT9ZUC/bub_gb_FMZxHizT9ZUC.pdf: עמ' 216-217): "there never has been, nor probably ever will be, any other cause than want of food, which makes the population of a country permanently decline. In the numerous instances of depopulation which occur in history, the causes may always be traced to the want of industry or the ill direction of that industry, arising from violence, bad government, ignorance, &c. which first occasion a want of food, and of course depopulation follows. When Rome adopted the custom of importing all her corn, and laying all Italy into pasture, she soon declined in population."

228-2 פליניוס ספר 18 פרק 7 פיסקה 3 (כבר הובא לעיל 450).

228-3 ספר 6 פרק 12. ראה לוקאנוס: פרסאליה, ספר ראשון שורות 158-170 >http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus

הוולסקים והאקוים על התמעטות האוכלוסיה שבאה תמיד אחרי התמעטות התוצרת בהראותו שהיו שם בזמן הכיבוש הרומאי המון גדול של אנשים בני חורין באותן ארצות שבהן בזמנו שלו היו מוצאים בקושי בית גידול [229] של אי־אלו חיילים ואשר לדבריו בלי העבדים שלנו היו רק מדבר[229-1].

פלוטארכוס בחיי טיבריוס גרככוס מאשר עובדה זו באומרו שכל איטליה היתה על סף[229-2] ראיית עצמה מרוקנת מאנשים חופשיים וממולאת בעבדים ובני נכר שבהם היו העשירים משתמשים לעיבוד האדמות שמהן הניסו את האזרחים.

הוא מוסיף אחרי כן: „אחיו גאיוס כתב במזכר קטן שהשאיר אחריו שטיבריוס בלכתו לנומנטיה עבר בטוסקנה; ששם ראה אדמות נטושות ולא מצא רועים מלבד עבדים שבאו מארצות זרות ומעמים זרים, ושמאז הגה את תכנית חוק הקרקעות שלו.״

אפיאנוס נותן את הסיבות למצב העניינים הזה[229-3]: לרומאים, הוא אומר, היתה

%3Atext%3A1999.02.0134%3Abook%3D1%3Acard%3D158> publica belli Semina, quae populos semper mersere potentes 160 Namque ut opes mundo nimias fortuna subacto Intulit, et rebus mores cessere secundis Praedaque et hostiles luxum suasere rapinae Non auro tectisque modus: mensasque priores Aspernata fames: cultus, gestare decoros 165 Vix nuribus, rapuere mares: foecunda virorum Paupertas fugitur, totoque accersitur orbe Quo gens quaeque perit. Tum longos iungere fines Agrorum, et quondam duro sulcata Camilli Vomere, et antiquos Curiorum passa ligones 170 Longa sub ignotis extendere rura colonis, וכן מנגוטי בהמשך למה שהובא ממנו לעיל 4-222.

229-1 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0169%3Abook%3D6%3Achapter%3D12%3Asection%3D5> Innumerabilem multitudinem liberorum-» capitum in eis fuisse locis, quae nunc, vix seminario exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitutline vindicant. » — שהיה המון עד אין מספר של בני חורין באותם המקומות שעכשיו כשנותר בקושי מאגר זעום לגיוס חיילים צוותי עבדים רומיים מצילים אותם מהיות שממה.

229-2 שנת 620 לייסוד רומא [=133 לפני אפס] « ὥστε ταχὺ τὴν Ἰταλίαν ἅπασαν ὀλιγανδρίας ἐλευθέρων αἰσθέσθαι, δεσμωτηρίων δὲ βαρβαρικῶν ἐμπεπλῆσθαι » באופן שעד מהרה איטליה כולה נראתה מעטת אנשים מבחינת החופשיים והתמלאה בכבולים בני נכר

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0127%3Achapter%3D8%3Asection%3D3>. זה בפיסקה 3 של פרק 8; בעצם הפרק (הקצר) כולו שייך לכאן. קיים גם תרגום לעברית.

229-3 בפרק הראשון מספרו על מלחמת האזרחים <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0231%3Abook%3D1%3Achapter%3D1>: Ῥωμαῖοι τὴν Ἰταλίαν πολέμῳ κατὰ μέρη χειρούμενοι γῆς μέρος ἐλάμβανον καὶ πόλεις ἐνῴκιζον ἢ ἐς τὰς πρότερον οὔσας κληρούχους ἀπὸ σφῶν κατέλεγον. καὶ τάδε μὲν ἀντὶ φρουρίων ἐπενόουν, τῆς δὲ γῆς τῆς δορικτήτου σφίσιν ἑκάστοτε γιγνομένης τὴν μὲν ἐξειργασμένην αὐτίκα τοῖς οἰκιζομένοις ἐπιδιῄρουν ἢ ἐπίπρασκον ἢ ἐξεμίσθουν, τὴν δ᾽ ἀργὸν ἐκ τοῦ πολέμου τότε οὖσαν, ἣ δὴ καὶ μάλιστα ἐπλήθυεν, οὐκ ἄγοντές πω σχολὴν διαλαχεῖν ἐπεκήρυττον ἐν τοσῷδε τοῖς ἐθέλουσιν ἐκπονεῖν ἐπὶ τέλει τῶν ἐτησίων καρπῶν, δεκάτῃ μὲν τῶν σπειρομένων, πέμπτῃ δὲ τῶν φυτευομένων. ὥριστο δὲ καὶ τοῖς προβατεύουσι τέλη μειζόνων τε καὶ ἐλαττόνων ζῴων. καὶ τάδε ἔπραττον ἐς πολυανδρίαν τοῦ Ἰταλικοῦ γένους, φερεπονωτάτου σφίσιν ὀφθέντος, ἵνα συμμάχους οἰκείους ἔχοιεν. ἐς δὲ τοὐναντίον αὐτοῖς περιῄει. οἱ γὰρ πλούσιοι τῆσδε τῆς ἀνεμήτου γῆς τὴν πολλὴν καταλαβόντες καὶ χρόνῳ θαρροῦντες οὔ τινα σφᾶς ἔτι ἀφαιρήσεσθαι τά τε ἀγχοῦ σφίσιν ὅσα τε ἦν ἄλλα βραχέα πενήτων, τὰ μὲν ὠνούμενοι πειθοῖ, τὰ δὲ βίᾳ λαμβάνοντες, πεδία μακρὰ ἀντὶ χωρίων ἐγεώργουν, ὠνητοῖς ἐς αὐτὰ γεωργοῖς καὶ ποιμέσι χρώμενοι τοῦ μὴ τοὺς ἐλευθέρους ἐς τὰς στρατείας ἀπὸ τῆς γεωργίας περισπᾶν, φερούσης ἅμα καὶ τῆσδε τῆς κτήσεως αὐτοῖς πολὺ κέρδος ἐκ πολυπαιδίας θεραπόντων ἀκινδύνως αὐξομένων διὰ τὰς ἀστρατείας.

בשיטת הקולוניות שלהם המטרה להרבות אותו חלק מהאוכלוסיה האיטלקית שנראה להם המתאים ביותר לסבול את העבודות הקשות, כדי שיהיו להם בצבאותיהם כוחות העזר מאומתם. אבל ההיפך קרה להם. האזרחים העשירים השתלטו על רוב האדמות הנכבשות שלא הוקצו או נמכרו, וברבות הימים ראו עצמם [230] כבעליהן הקבועים. עוד הם רכשו בדרך השיכנוע, הם פלשו באלימות לחלקות הקטנות של האזרחים העניים שכניהם. אחוזות אדונים גדולות ורחבות באו במקום נחלות קטנות. האדמות והעדרים הופקדו ביד עבדים שלא היו נתונים למטלות שבהן הכביד הגיוס לצבא את עולו על בני החורין[230-1].

קולומלה, החקלאי המלומד ביותר שהזמן העניק ליצירותיו כבוד, מסכים עם אוגוסטוס וטיבריוס לגבי הסיבות להתמעטות התוצרת; הוא מיחס[230-2] כמוהם את חוסר פוריותה של איטליה, *agrorum infecunditatem*, בזמן שהוא כותב בו, לכך שבעבור עבודת האדמה החליפו בבערותם, השחתת המידות ועצלותם של עבדים מהסוג הירוד ביותר את פעלתנותם והוראותיהם המושכלות של בעלי בית נאורים שהפיקו בעצמם רווחים מנכסיהם[230-3]. להלן הוא

ἀπὸ δὲ τούτων οἱ μὲν δυνατοὶ πάμπαν ἐπλούτουν, καὶ τὸ τῶν θεραπόντων γένος ἀνὰ τὴν χώραν ἐπλήθυε, τοὺς δ᾽ Ἰταλιώτας ὀλιγότης καὶ δυσανδρία κατελάμβανε, τρυχομένους πενίᾳ τε καὶ ἐσφοραῖς καὶ στρατείαις. εἰ δὲ καὶ σχολάσειαν ἀπὸ τούτων, ἐπὶ ἀργίας διετίθεντο, τῆς γῆς ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐχομένης καὶ γεωργοῖς χρωμένων θεράπουσιν ἀντὶ ἐλευθέρων. הרומאים שהשתלטו במלחמה על איטליה חלק אחר חלק לקחו מהאדמה חלק ובנו ערים או לתוך הקיימות מקודם הושיבו מקבלי־הקצאות־קרקע משלהם והחשיבו אותם כשקולים כנגד חילות מצב, אך מהאדמה הלקוחה להם בכל פעם בחודי הרמחים את המעובדת חילקו ישירות למושבות או מכרוה או השכירוה, אך המושבתת מחמת המלחמה שהיתה ברוב המקרים הרוב באין להם פנאי לחלקה הכריזו שמי שירצו לעבדה יהיו רשאים בעבור חלק מהיבול השנתי עשירית מהזרעים וחמישית מהנטעים. הופרד גם למשלחי המקנה חלק מהבהמות הגדולות והקטנות. וזה עשו לשם ריבוי גזע האדם האיטלקי שראו אותו כנותן עבודה יותר מכל, כדי שיהיו להם בבית הרבה לוחמים איתם. אך לתוצאה ההפוכה יצא להם הדבר. כי העשירים בקחתם רוב האדמה שלא עברה לבעלים ובבוטחם עם הזמן שאף אחד לא יקח אותה מהם את מה שקרוב להם של אחרים עניים קנו בשיכנוע או חמסו בכוח והגיעו לניהול חקלאי של שטחים נרחבים במקום משקים, ובהסתייעם לכך באיכרים וברועים קניים פן יילקחו חופשיים לצבא, ובהביא להם אותה עבודה קניה הרבה רווח מהוולדנות המרובה של הפלחים שהתרבו בלי חשש לגיוס, העשירו מכל אלה החזקים עושר גדול וגזע הפלחים התרבה על הארץ, ואת שבטי האיטלקים לקחו המיעוט ופחיתת מספר האדם, בהיותם לחוצים בעוני ובמסים ובגיוס לצבא. אם היה להם מנוח מאלה התמסרו לבטלה בהיות האדמה מוחזקת ביד העשירים ושהסתייעו באיכרים עבדים במקום בני חורין.

230-1 ראה מלתוס ספר ראשון פרק 14 על מגבילי מספר האוכלוסין אצל הרומאים: When the equality of property, which had formerly prevailed in the Roman territory, had been destroyed by degrees, and the land had fallen into the hands of a few great proprietors, the citizens, who were by this change successively deprived of the means of supporting themselves, would naturally have no resource to prevent them from starving, but that of selling their labour to the rich, as in modern states: but from this resource they were completely cut off by the prodigipus number of slaves, which, increasing by constant influx with the increasing luxury of Rome, filled up every employment both in agriculture and manufactures. Under such circumstances, so far from being astonished that the number of free citizens should decrease, the wonder seems to be that any should exist besides the proprietors.

230-2 בסתיחה לחיבור פיסקה 3

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0504%3Abook%3D1>.

230-3 « Nostro vitio, qui rem rusticam pessimo cuique servorum, velut carnifici, noxæ

עומד על הצורך בנוכחות הבעלים במקום, על היתרון בכך שהוא נותן את ההוראות, שהוא משתתף בעבודה, ומוכיח שהבעלים המעבדים אדמתם בעצמם, אפילו אם הם פחות מלומדים ועובדים לפי השגרה המורגלת, יפיקו יותר מנכסי המקרקעין שלהם משיפיקו מנהלי משק או איכרים עבדים. האמת הזאת קופצת לעין, אם מותר להשתמש בביטוי [231] הזה העממי אך רב העצמה: היא הפעולה הנמרצת של בעל העניין האישי במקום אי־האיכפתיות ואי־הנאמנות של הפועל השלית.

אבל נניח לקולומלה לדבר בלשונו שלו: Cujus (agricolationis) præcepta, si vel temere ab indoctis, dum tamen agrorum possessoribus, antiquo more administrarentur, minus jacturæ paterentur res rusticæ; nam industria dominorum cum ignorantiæ detrimentis multa pensaret… Nunc et ipsi prædia nostra colere dedignamur, et nullius momenti ducimus peritissimum quemque villicum facere… Sed sive fundum locuples mercatus est, e turba pedissequorum lecticariorumque defectissimum annis et viribus in agrum relegat…; sive mediarum facultatum dominus, ex mercenariis aliquem, jam recusantem quotidianum illud tributum (qui vectigalis esse non possit), ignarum rei .cui præfuturus est, magistrum fieri jubet — „אשר מצוותיה [של תורת החקלאות] אף אם בהעזה קלת דעת תיושמנה בידי בלתי מלומדים בה ובלבד שיהיו הם בעלי האדמות חפי המנהג הישן היו ענייני החקלאות סובלים פחות מהמחסור ... עתה אנחנו גם בזים לעיבוד אחוזותנו בעצמנו וחושבים שאין רע לעשות למנהל־חוה איזהשהו אחד שיש לו נסיון יותר מאחרים ... אך או אם קנה אחד עתיר נכסים איזה קרקע הוא מגלה לשדה מהמון השליחים ונושאי האפריון אחד שכבר יותר מאחרים תש כוחו והחלישוהו השנים ... או שאדונם של נכסים בינוניים מצוה על אחד מהשכירים, שכבר אינו מפיק אותה תנובה יומית (שאיננו יכול להיות מניב רווח) שאין לו מושג מהדבר שהוא מתעתד להתמנות עליו — להיות מנהל."

הוצרכתי להביא את הקטע הארוך הזה של קולומלה[231-1], מפני שבהקיפו את החלקות הגדולות והקטנות ובהצביעו באופן צודק על הקילקולים בניהולן הוא נותן אחת הסיבות הקבועות להתמעטות התוצרת והאוכלוסיה החופשית באיטליה. קיסר רצה לפעול נגד זה באמצעות החוק שבו חייב בעלי מקרקעין שגידלו מקנה שיהיו להם בין רועיהם לפחות שליש מהנערים בני

dedimus, quam majorum nostrorum optimus quisque optime tractaverit. » גם קיקרו מצביע על השתלטות זו של העשירים (pro Roscio Amerino, 18) : « **Suos enim (majores nostri) agros studiose colebant, *non alienos cupide appetebant*.** » כי [קדמונינו] עיבדו בחריצות את שדותיהם *ולא חמדו ומחסו את של זולתם.*

231-1 ראה פיסקאות 11-12 בהקדמה לחיבור.

חורין[231-2], והוא הוכחה חדשה לשכל הישר של הראש רחב־הידיים הזה שמבריק בתחומי העניינים [232] הנראים כזרים ביותר ללימודיו ולמחשבותיו. חוק דומה הוצע בידי ליקיניוס סטולו[232-1]. קטע אחר מהספר השנים־עשר של קולומלה[232-2] מוכיח שבזמנו הנשים בעקבות הדוגמה שנתנו הגברים כבר ויתרו על הדאגות למשק הבית ועל ניהולו, בעיר כמו בכפר, ושמעתה הן כילו בתכשיטים ובחפצי מותרות את ההון שאילו נצבר בחסכנות והושב לחקלאות בעבודות מועילות היה מרבה ומשפר את התוצרת.

פליניוס[232-3] ואולוס גליוס[232-4] מוסיפים כמה עובדות מוצקות הנוטות להוכיח שעבודת האדמה היתה יותר טובה בחמש המאות הראשונות של רומא משהיתה במאות השנים אחרי כן. אז היו משפילים את מי שעיבד באופן גרוע את חלקתו: „Agrum male colere censorium probrum judicabatur.”[453] גליוס מפרט מהי בדיוק העבירה: „אם מישהו היה נותן שדהו למרמס וטיפל בו שלא בתשומת לב ולא חרש ולא ניכש או אם מישהו הניח עצו וגפנו חרבים לא היה זה בלי עונש: אלא *היה זה מעשה הנתון לביקורת הצנזור*, והצנזורים היו מחרימים לטובת הציבור את האדמה ומשאירים בעליה בחזקתה רק כדי שישלם עליה מס.” לבנות בית־כפר גדול מדי ביחס לנכס גם הוא זיכה בנזיפה מהצנזורים. פליניוס מקדיש פרק שלם

231-2 סואטוניוס, חיי יוליוס קיסר, פרק 42 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0061%3Alife%3Djul.%3Achapter%3D42>: sanxit, ne … neue ii, qui pecuariam facerent, minus tertia parte puberum ingenuorum inter pastores haberent.

232-1 אפיאנוס על מלחמות האזרחים ספר ראשון פיסקה 8 **<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0231%3Abook%3D1%3Achapter%3D1%3Asection%3D8>:** καὶ ἐς ταῦτα δ᾽ αὐτοῖς ἀριθμὸν ἐλευθέρων ἔχειν ἐπέταξαν, οἳ τὰ γιγνόμενα φυλάξειν τε καὶ μηνύσειν ἔμελλον – „ולכך התקינו להם שיחזיקו מספר בני חורין שנועדו לפקח על הנעשה ולהודיע עליו”.

232-2 בהקדמה לספר 12 <https://la.wikisource.org/wiki/De_Re_Rustica_%28Gesner%29/Liber_XII> פיסקה 9: Nunc vero, cum pleraeque sic luxu et inertia diffluant, ut ne lanificii quidem curam suscipere dignentur, sed domi confectae vestes fastidio sint, perversaque cupidine maxime placeant, quae grandi pecunia et paene totis censibus redimuntur, nihil mirum est easdem ruris et instrumentorum agrestium cura gravari sordidissimumque negotium ducere paucorum dierum in villa moram – אבל עתה, כאשר רובן כל כך מפוזרות בעינוגים ובטלה שאפילו על מלאכת הצמר לא נאה להן לתת דעתן אלא הן מואסות בבגדים העשויים בבית ובתאוה מוזרה מעדיפות אלה שנקנים בדמים יקרים וכמעט בכל מה שמניב המשק,אין פלא שכבדה עליהן תשומת הלב לאדמה ולכלי השדה והן רואות כעסק שפל ומשמים ביותר שהיה בת ימים אחדים בבית הכפר.

232-3 **Plin.**, VIII, 3. ככה הציון אצל דירו דה לה מאל, כלומר פליניוס[450] ספר 8 פרק 3. אבל כל הספר הזה <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0138%3Abook%3D8> דן בחיות בר (אמיתיות ואגדיות); כנראה נפלה שגיאה בציון.[453]

232-4 אולוס גליוס <https://he.wikipedia.org/wiki/אולוס_גליוס> לילות אטיים <https://ia600201.us.archive.org/34/items/noctesatticaecu00gellgoog/noctesatticaecu00gellgoog.pdf> ספר 4 פרק 12: Si quis agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat, ac neque araverat, neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine pœna fuit: sed *erat opus censorium*, censoresque ærarium faciebant.

453 פליניוס ספר 18 פרק 3 <https://www.loebclassics.com/view/pliny_elder-natural_history/1938/pb_LCL371.195.xml>. כנראה לזה כיוון בציון השגוי לעיל 232-3.

לתיאור יתרונות פיצול המקרקעין ושל עיבוד האדמה במשקים קטנים בידי בעלים חרוצים ונבונים, והוא מנגד אליהם [233] את שקיעת החקלאות המתרחשת כשאחוזות גדולות מאד המרוכזות ביד משפחות מעטות מופקרות בידי עבדים בערים, עצלנים ולא נאמנים. „ככה אפוא, הוא אומר[233-1], במאות השנים הראשונות של הרפובליקה, עם שלטון ומנהגים מתקבלים על הדעת, לא רק שאיטליה הספיקה לעצמה, מבלי ששום פרובינציה היתה מוכרחת להזין אותה, אלא שהמזונות עמדו במחיר שצניעותו כמעט לא תיאמן.[233-2]" המחיר הנמוך הזה של החיטה היה אחת הסיבות שגרמה לזניחת גידולה. קשה הדבר שאותן סיבות לא תחוללנה אותן תוצאות. הרומאים הקדמונים הלכו בחקלאות לפי עקרונות הניהול שהביאו לרמת שיגשוג כל כך גבוהה את הניצול החקלאי של מדינת פירנצה, של בלגיה ושל אנגליה. מצד אחד הידע, הפעולה הנמרצת, ההתנהלות המרווחת של בעלי האדמות הדרים בנכסיהם, המדורבנים על ידי עניינם האישי, בשכללם את השיטות, בהפנותם לנכסיהם [234] המניבים את כל הונם הנצבר או לפחות חלקו; הנה המקור להגדלת התוצרת. זה גם אחת הסיבות להתקדמות החקלאות שלנו מזה שלושים שנה, למרות המלחמות, המהפכות ופשיטות הרגל. מהצד האחר התנהלו ספרד ומדינת רומא מזה שלוש מאות שנה בשיטה ההפוכה. בעלי הקרקעות חיו בערים, הפקירו את ניהול נכסיהם ביד מנהלי־משק, fattori, בורים או בלתי־נאמנים, ובמקרים רבים שני אלה גם יחד. עודף ההכנסות, במקום שיוחזר לטובת

233-1 פליניוס ספר 18 פרק 4 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0138%3Abook%3D18%3Achapter%3D4>: his moribus non modo sufficiebant fruges nulla provinciarum pascente italiam, verum etiam annonae vilitas incredibilis .erat

233-2 הוא מביא לזה דוגמות הרבה. „ואותו זיל", הוא אומר לנו, „לא הגיע מאחוזות רחבות ידיים של יחידים שרכשו את השכנים nec e latifundiis singulorum contingebat arcentium vicinos, הנה גם בחוק של סטולו ליקיניוס גם הוא עצמו שכינס רק חמש מאות יוגרא נדון כשהחזיק באמצעות בנו כאיש־קש ביותר quippe etiam lege stolonis licini incluso modo quingentorum iugerum, et ipso sua lege damnato, cum substituta filii persona amplius possideret. זאת היתה המידה של הרפובליקה הגוברת ומשגשגת luxuriantis iam rei p. fuit ista mensura. הנה ידוע דבר מניוס קוריוס באספת העם אחרי הנצחונות והוספת שטח עצום לממלכה mani quidem curi post triumphos inmensumque terrarum adiectum imperio nota contio est: כבעל משחית יש לראות אזרח שלא יספיקו לו שבעה יוגרא perniciosum intellegi civem, cui septem iugera non essent satis, כי זו מידת הקרקע שהוקצתה אחרי גירוש המלכים לבן העם הפשוט haec autem mensura plebei post exactos reges adsignata est. ומה אפוא היתה סיבת אותו שפע quaenam ergo tantae ubertatis causa erat? שאז בידיהם עצמם של המצביאים עובדו השדות ipsorum tunc manibus imperatorum colebantur agri, כפי שמצוה להאמין ut fas est credere, בשמוח האדמה להניב לחורש העטור דפנה ושב מתהלוכת נצחון gaudente terra vomere laureato et triumphali aratore, או שהללו באותה תשומת לב טיפלו בזרעים כמו במלחמות ובאותה קפידה סידרו משקים כמו מחנות צבא sive illi eadem cura semina tractabant, qua bella, eademque diligentia arva disponebant, qua castra, או שבידיו של איש־כבוד הכל מצליח יותר כי הוא נעשה גם ביותר התעניינות sive honestis manibus omnia laetius proveniunt, quoniam et curiosius fiunt."

האדמה, פוזר על מותרות ודברי רהב. משם צבא של משרתי בית חסרי תועלת, ולבסוף התמעטות ניכרת בתוצרת החקלאות והתעשיה של שתי הארצות הללו. זאת היא ההיסטוריה של שש המאות הראשונות של הרפובליקה, ואיטליה זו עצמה במאה האחרונה של הרפובליקה ותחת שלושת הקיסרים הראשונים. אותן סיבות, אצל עמים שונים ובזמנים רחוקים מאד זה מזה, הניבו אותן תוצאות עצמן.

הנה מבואר שאם ישראל שומרים את התורה, שומטים חובות בשביעית ומחזירים נחלות בשנת החמישים, מונעים בזה ריכוז הקרקעות ביד מעטים, ועל ידי זה מונעים התרוקנות הארץ מיושביה ופיצול הנשארים למעמדות של שועים בעלי הנאות ודלים חסרי קיום עצמאי.

וההבדל בין העצמה המלחמתית של משטרי חקלאות שונים איננו רק בכמות כח האדם כי אם גם באיכות. **עֶבֶד לֹוֶה לְאִישׁ מַלְוֶה**, צמית חסר־כל משועבד־למשק, עבד כפשוטו ממש, או פועל חקלאי נודד שכיר לפי שעה לעת מצוא — כל אלה יהיו אדישים לתחרות בין אדונים שונים הרבים ביניהם על הזכות למצוץ דמם ולשדם של עובדי האדמה, ואולי קטני הארץ גם יעזרו לכובש החדש כדי לנקום במנצליהם ומעניהם ומתוך תקוה שיכיר להם טובה. המתפרנס מעבודת נחלת אבותיו בידיו, בבוא הצר הצורר על ארצו ישוש לחרף נפשו בהגנתה, וגם כושר וכוח וסבולת יהיו לו בזכות עיסוקו בכל יום.

אכן מספרי אדם, כושר ולהט־קרב עדיין אינם צבא. צריך גם אימון בטכניקות לחימה לפרט הלוחם ולמסגרות הלוחמות, וצריך התנסות במאמץ ובקשיים בקבוצה ובמשמעת תחת קשיים ולחצים. התורה מצוה על אלה באומרה פעמים הרבה **מִבֶּ֛ן עֶשְׂרִ֥ים שָׁנָ֖ה וָמַ֑עְלָה כָּל־יֹצֵ֥א צָבָֽא**: עד שישלים עשרים שנה וחייב כל זכר להגיע לכשירות לצאת לקרב בצבא ישראל. בדרכו של עולם גוף הנער מבשיל ומגיע לכושר קרבי בערך בגיל **16** או **17**, ובין הבשלה זו ובין **20** ויום אחד צריך כל בחור לעבור טירונות. אין פירוט בתורה לתוכן המדויק של ההכשרה הצבאית, אבל ברור שבוגר ההכשרה צריך להיות לוחם לשימוש כללי, מסוגל לתפקד עם הציוד והנשק ובתוך מסגרות הפעולה הנהוגים באותה סביבה באותו זמן. לדוגמה, כשהייתי מילואימניק צעיר התעורר די פתאום צורך לאומי בהוספת שומרים ומסיירים רבים להכנעת המרד הערבי שהתגבר אז. היינו גדוד טנקים, אבל בטנקים ובכישורים המיוחדים של טנקיסטים לא נקראנו להשתמש בשרות המבצעי באותן שנים, רק בהכשרה קרבית כללית בלתי־ממוקצעת — משמע, לדעת הצבא מילאה הטירונות שלנו את הדרישה האמורה בתורה. ואילו הכשרתם של מי שלא היו מסווגים כ„קרביים" לא עברה את סף הצורך, ולכן רבים משכנינו ומחברינו לעבודה לא יצאו אז למילואים בזמן שהכפילו לנו את התקופות השנתיות: סימן שהם לא היו **יוצאי צבא** במובן שמתכוונת התורה.

מבחינת המשק ומבחינת האדם העובד בו אין תועלת ישירה גלויה להכשרה צבאית, ולכן אין זה פלא שהיא לא נוהגת בפועל אלא במקום שהמלכות כופה ובמקום שהעם מאמין במצוה

מן השמים — והוא גם רגיל לקיים אותה בפועל.[454] אחרי מאות שנים של הזנחה בידי מלכי הבית הראשון שבנו צבאם על פרשים והיה להם נוח שנתיניהם הרגילים פרוקים מנשק, ועוד שנים של גלות ושל דלות תחת שלטון זר, בשלהי ימי הבית השני כבר לא היתה בישראל מסורת צבאית, ואף לא תודעה שהיא דבר שצריכים אותו. התוצאה היתה מלחמת החורבן הכושלת מול צבא רומי שהגיע עד קרוב למיצוי יכולתו בהבאת כוחות לארץ. הוכחה שאפשר היה גם אחרת סיפקו כמה עשרות שנים לפני החורבן היהודי הפראים היעריים בקצה אחר של הממלכה הרומית.

בקרב יער טויטובורג[455] השמידו גרמנים, שהיו מועמדים לכיבוש הכנעה והטמעה כדרך שנעשה לגאלים ולעמים רבים אחרים שכבדה עליהם ידה של רומא, בלחימה בת שלושה ימים שלוש לגיונות רומיות. במסגרת של לגיון מספר החיילים הסדירים פחות או יותר קבוע, אבל חילות־עזר נספחים שונים יכולים להתפיח את מספר הראשים במידה שונה מאד ממקרה למקרה. גם בעצמת כח הלחימה של הלגיון יש הבדלים: בתוך הלגיונרים הסדירים היא יותר

454 עד כמה תלוי קיומה בפועל של מצוה ברגילות לקיימה רואים במצות עשה המפורשת בתורה ומועתקת להלכה ברמב״ם ואין עליה מחלוקת ולא ספק וגם לא טורח חסרון כיס משמעותי, ואיננה תלויה בשום הקדמה מוסד או תנאי: שחייל קרבי הלובש חגור קרב תהיה לו את חפירה תלויה בחגורו, שתשמש אותו במקום שאין בית שימוש מותקן לקבור את צאתו.

455 אירוע מכונן בהיסטוריה הגרמנית, אך מוכר פחות לתלמידי בתי ספר ישראליים. בשבילם יש הסבר קצר פה: https://he.wikipedia.org/wiki/קרב_יער_טויטובורג. עניין פיקנטי, לא ממש חשוב על דרך הנגלה, הוא שהמפקד האומלל וארוס (או אולי קצין אומלל אחר בן תקופתו?) נפרד במותו מאוצר כלי כסף גדול < https://de.wikipedia.org/wiki/Hildesheimer_Silberfund > שמחציתו נחפרה אחרי מאות רבות בשנים במקום הנקרא בגרמנית *הילדסהיים*. *הילט* בגרמנית ישנה פירושו *קרב*, ו*היים* הוא אותה מלה שמוכרת בצורתה האנגלית *הום*; כלומר בתרגום לעברית יהיה שם העיר *בית לחם*. שמו של וארוס נודע מלפני מפלתו מתקופתו כמושל בארץ ישראל; כתבו עליו שהוא בא עני לארץ עשירה ויצא עשיר מארץ עניה: pauper divitem ingressus dives pauperem reliquit .< http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Velleius_Paterculus/2D*.html#117 > נמצא שהאוצר בבית לחם נגזל מהיהודים ומשך קללה על השודד — ועל השודדים אותו ממנו, על דאטפת וכו׳: טבח צבא וארוס בידי ארמיניוס והחירוסקים התגלגל ונרקח באגדה העממית להריגת הדרקון בידי זיגפריד שהותיר רישומו גם במעשה־בוך < https://www.e-rara.ch/download/pdf/10299059?name=Eyn_shoyn_mayśeh_bukh>, וחוקרי קדמוניות הגרמנים בנו שיחזור של מה שקרה בפועל משילוב הממצאים הארכיאולוגיים עם הידיעות שהשתמרו בספרי ההיסטוריה ועם הזכרונות העממיים-אגדיים, ימצאם במרשתת המשוטט המתעניין. יותר לדיוננו שייכת העובדה שמסר יוסיפוס בספר השני מהמלחמה היהודית < http://www.daat.ac.il/daat/vl/milhamot/milhamot07.pdf > ובספר השבעה עשר מקדמוניות היהודים < http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0145%3Abook%3D17%3Asection%3D89 > והסביבה הקרובה שוואורוס פעל במהירות כדי לדכא את המרידות שהחלו ביהודה עם מותו של הורודוס בשנת 4 לפנה״ס ועם סיומה ענש את המורדים בצליבה של 2,000 איש, ראה עוד פרטים על פולמוס של וארוס פה: https://he.wikipedia.org/wiki/פולמוס_וארוס. נמצא, שמי שאיבד את הלגיונות היפות של אוגוסטוס ביערות הביצות לא היה טמבל לא יוצלח חסר כישורים ונסיון שהתמנה רק בגלל פרוטקציה, אלא מדכא מרידות מנוסה בעל קבלות על הצלחה. קראתי https://www.academia.edu/3059473/P._Quinctilius_Varus_seine_senatorische_Laufbahn_und_sein_Handeln_in_Germanien_Normalität_oder_aristokratische_Unfähigkeit שגם היה לוואורוס נסיון צבאי פיקודי במלחמה בגרמניה עוד מלפני שליחותו בארץ.

אחידה (אלא שהיחידות שהיו מוצבות במזרח היו מתרפות ומתנוונות בגלל תנאי השירות ובגלל המטלות שהועסקו בהן, כמבואר בכרך האחרון של מומזן). בין המסופחים יש שונות גדולה, והרגיל הוא שהם שוים הרבה פחות מהלגיונרים. לכן בהשוואת צבאות רומיים שונים (בני תקופה אחת) זה לזה חשוב יותר מספר הלגיונות ממספר הנפשות הכולל. וראה https://he.wikipedia.org/wiki/לגיון.

נגד המרד היהודי שבסופו הוחרב בית המקדש השני[456] הביאו הרומאים לארץ ישראל בסוף ארבע לגיונות:

חייליו של טיטוס מנו כשמונים אלף[457] איש, ובראשם נציב מצרים לשעבר, היהודי המומר טיבריוס יוליוס אלכסנדר. הצבא היה מורכב מארבעה לגיונות — הלגיון החמישי מקדוניקה, הלגיון העשירי פרטנסיס, הלגיון השנים עשר פולמינטה, והלגיון החמישה עשר אפולינריס, ומחילות עזר נוספים. (ויקיפדיה שם); ואילו מספר הראשים שפוצחו והותזו וכו׳ תחת הנהגתו של וארוס היה (לפי ויקיפדיה) רק בערך רבע, כ־20000.

אבל מה היה גודלן של האומות המורדות? אולי היה ריכוז מספר הלוחמים שטבחו עשרים אלפים קל יותר לאוכלוסי גרמניה הגדולה, משהיה יכול להיות ליהודים האמללים של הבית השני בישובם הדליל בארץ החרבה להעמיד כוח שיעמוד נגד 80000?

על מספר הגרמנים באותן שנים יש חישוב מקורב בספר של דלבריק[458] על תולדות אמנות המלחמה:

צפיפות האוכלוסין בגרמניה

שאין כל ערך בנתונים שמוסרים הרומאים על המוני העממים של גרמניה, שעד לפני זמן קצר עוד היו חוזרים עליהם בתמימות, נראה שכיום הוא מוסכם על הכל. כמה קשה במידה בלתי רגילה הוא, אפילו רוצים להתעלם מהגזמה מגמתית, להעריך מספרי עם, מלמדים הדיווחים מארצות שנכנסו רק היום לחוג ראייתו של העולם התרבותי.

בחבל אורונדי שיער סטנלי את צפיפות האוכלוסין ב־75 נפש על קילומטר רבוע; באומן העריך אותה אחר כך ב־7. לגבי אוגנדה האמין רקלי שהוא רשאי להניח 5000 נפש על מיל גרמני רבוע (וזה צפוף הרבה יותר מצרפת); רצל צימצם את ה־5000 ל־650, ויאנש הצהיר פעם שלמרות

456 מי שאולי לא זוכר מה זה היה ומתי יכול לקרוא https://he.wikipedia.org/wiki/המרד_הגדול#דיכוי_המרד .

457 אחרי שכתבתי זה קראתי בעמ׳ 158 מספר The Jewish Revolts Against Rome, A.D. 66-135: *A Military Analysis* של James J. Bloom (ג׳פרסון ולונדון 2010) שאמנם 80 אלף הם הערכת אטלס כרטא, אבל המחבר בלום עצמו מעריך על פי אותם נתונים עצמם 65 אלף — ואין זו מחלוקת בין שנים שכל אחד מהם בטוח בשלו וחושב שכנגדו טועה, אלא זהו אי־הדיוק הטבעי לאומדנים כגון זה. שתי תועליות חשובות מצאתי בספר בלום: אחת, שלמדתי ממנו שאין חומר מקורות ראשוני שנתגלה אחרי ספר יוספוס, ועוד אחת, שהמהלכים מסודרים אצלו בסדר הגיוני וברור. התוכן כולו יוספוס, אבל העריכה מוצלחת ומאירת עיניים.

458 <https://he.wikipedia.org/wiki/הנס_דלבריק> המובא פה נמצא במהדורת 1902 > https://ia802605.us.archive.org/10/items/geschichtederkr02delbgoog/geschichtederkr02delbgoog.pdf > בעמ׳ 34 ואחריו.

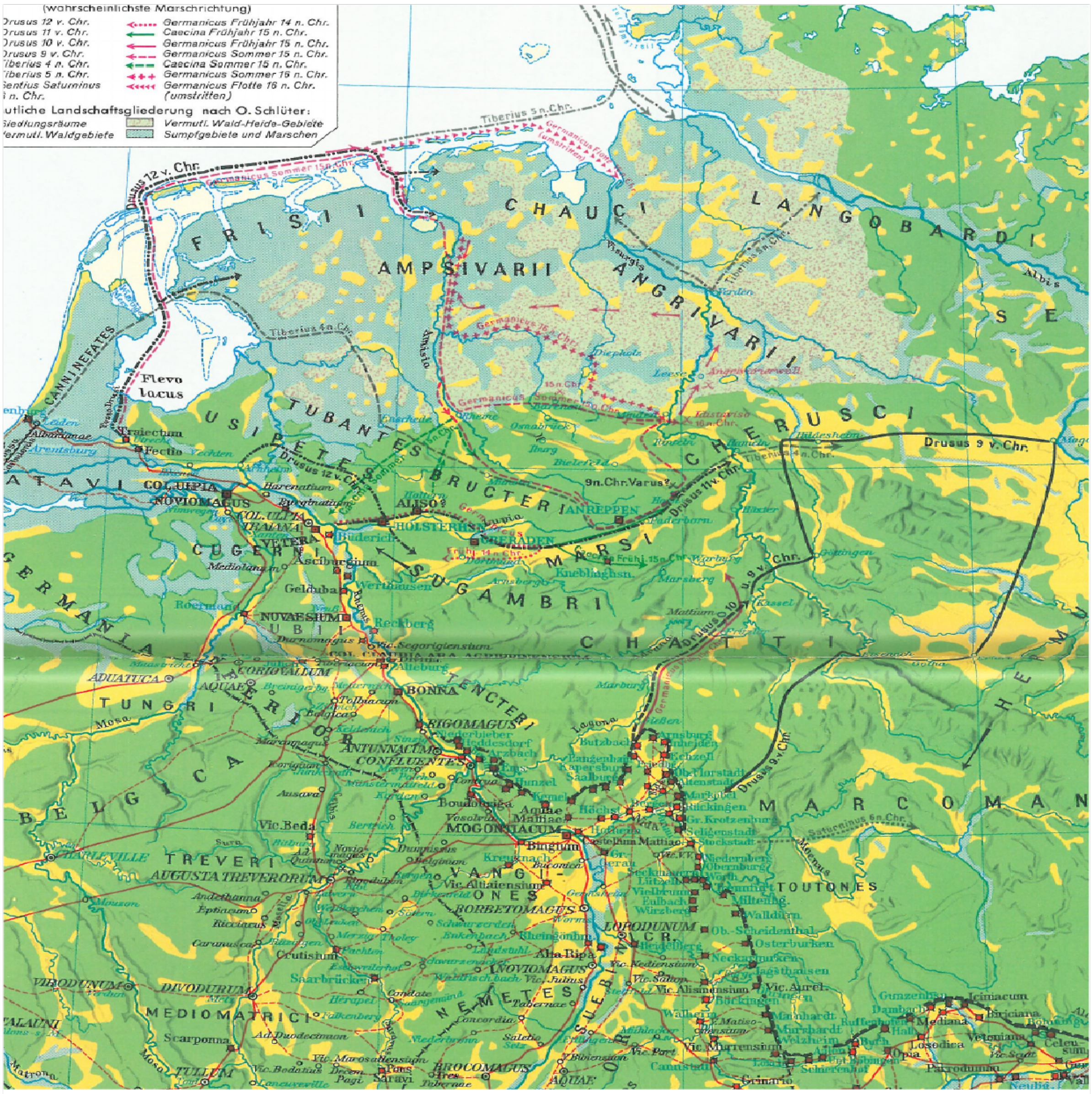

מתוך אטלס פוצגר מהדורה 102 הדפסה 4 שנת 1997 עמ' 30-31

כל הטורח והמאמץ לא התאפשר לו בשום אופן להגיע לאומדן בר־סמכא במידה כלשהי של מספר תושביו של שום שטח באפריקה. אם פירקאנט מחשב בכל זאת למחוזות השונים של מרכז־אפריקה המערבית צפיפות אוכלוסין של 0.85 עד 6.5 לקמ"ר, בממוצע לשטח בן 5010000 קמ"ר צפיפות של 4.74 לקמ"ר (שהם בערך 250 על מיל גרמני רבוע), הדבר נעשה רק בהסתייעות בנתונים רבים מאד המבקרים זה את זה ובמפקדים מוסמכים של ממש.

וכי איך נוכל אנחנו להגיע להערכה שיהיה אפשר להאמן בה אפילו רק במידה כלשהי של מספר הגרמנים הקדמונים שעליהם אין לנו אף מספר אחד שהוא ופירושו באמת מהימנים ובטוחים?

אף על פי כן אפשר הדבר, מפני שיש לנו כיום קנה מידה שעוד לפני שנות דור לא היה ממנו מושג ברור, והוא כושר ייצור המזון של כל הארצות במצבי תרבות שונים. אמנם לא בכל מקום, אך בכמה מקומות מספקת ידיעה זו נקודת אחיזה איתנה. לפי זה אין מקום לספק שהגרמנים שעדיין לא היו להם ערים, שמיעטו בחקלאות ושחיו בעיקר מחלב, גבינה, בשר, משלל הציד והדיג, בארץ שחלקה הגדול מאד היה יערות וביצות, היו בהכרח מיושבים רק בדלילות רבה.

ארנסט מוריץ ארנט העריך במאמרו בכתב העת של שמיט למדע ההיסטוריה כרך ג עמ' 244 את אוכלוסי גרמניה ב־

800 עד 1000 נפש למיל גרמני רבוע[459], אבל זה היה בהנחה שסיפורי הרומאים על החקלאות המועטת של הגרמנים אינם נכונים. כיום המדע מאוחד בדעה שהתיאורים של החקלאות הגרמנית אצל קיסר וטקיטוס נכונים, ועם ההקדמה המכבדת את מבטו הבריא והטבעי של הזקן המהולל נופלת עתה גם מסקנתו, האוכלוסיה הרבה, המוני העממים הגדולים, שעליהם אוהבים הרומאים לספר. על יסוד ההשוואה עם חישובי בלוך לגבי גאליה אמדתי במאמר הנ"ל בשנתונים הפרוסיים את הצפיפות ב־4 עד 5 על הקמ"ר (שהם 250 על מיל גרמני רבוע). היסוד של החישוב ההוא הוסט מאז במקצת, מפני שבינתים אבד לי האמון בנתונים שכותב קיסר על ההלווטים ושמהם יצא בלוך. אבל באומדן עצמו יש להחזיק בכל זאת.

את מספרי ההשוואה שמהם צריך לצאת כדי להשיג בהתחלה אחיזה־בערך מוצאים כעת מרוכזים באופן מצוין בספרו של שמולר, קוי יסוד לכלכלה לאומית כללית, כרך א, מעמ' 158 והלאה, בייחוד עמ' 183. שמולר מגיע כאן לגבי גרמניה סביב שנת 0 ל־5 עד 6 נפשות על קמ"ר; במקום אחר (עמ' 169) הוא מעיר שהערכתי של 25000 נפש לשבט (4 עד 5 על קמ"ר) נראית לו גבוהה ומסתבר שהיו פחות. אין זו ממש סתירה, שהרי ממילא מדובר כאן באומדנים שכל דיוק רחוק מהם. אם היו על קילומטר רבוע ארבעה או שישה, בכל מקרה היה מספר הגרמנים בין הריינוס והאלבה לא יותר מבערך מיליון, ואנחנו יכולים לתחם אותו בעוד יותר דיוק, וזאת בהסתייענו בחישוב גודל תחומם ומשטר אירגונם של השבטים.

אנחנו בקיאים די הצורך בגיאוגרפיה של גרמניה הצפון־מערבית כדי לקבוע שבשטח שבין הריינוס, הים הצפוני, האלבה וקו ההולך מהנהר מיין אצל העיר הנאו עד שפך נהר זאלה אל האלבה ישבו כ־23 עממים גרמניים, שהיו שני שבטי פריזים, קניפאטים, בטאבים, חאמאבים, אמזיבארים, אנגריבארים, טובאנטים, שני שבטי ברוקטרים, מארזים, חאזוארים, דולגיבינים, לנגוברדים, חרוסקים, חאטים, חאטוארים, אינריונים, אינטוורגים, קאלוקונים. גודל השטח כולו בערך 2300 מיל גרמני רבוע, כלומר לכל שבט בממוצע בערך 100 מג"ר. הסמכות הריבונית בכל אחד מהעממים האלה היתה ביד אספה הכללית של העם או הלוחמים. ככה זה היה גם באתונה וברומא, אבל בעלי האומנויות במדינות התרבות האלה ביקרו באספות העם רק בחלקם הקטן. על הגרמנים אנחנו רשאים להניח שבאמת במקרים רבים מאד הגיעו לאספה כל הלוחמים ממש או כמעט כולם. היא הנותנת שמדינותיהם לא היו גדולות יותר, כי במרחק יותר גדול ממהלך יום ארוך מהכפרים הרחוקים יותר עד

459 כלומר 7.5 ק"מ על 7.5 ק"מ = 56.25 קמ"ר.

למרכז כבר לא היו מתאפשרות אספות כלליות באמת, וכשם ששטח בן 100 מג״ר בדיוק עדיין עונה לדרישה זו, ככה אספה של 6000 עד לכל היותר 8000 אנשים היא המספר המרבי שבו עדיין מתאפשר דיון פחות או יותר מסודר. אם זה היה המכסימום, אז אי אפשר שהממוצע היה הרבה יותר מ־5000, ומזה מתקבלים לשבט אחד בערך 25000 נפש או 250 למג״ר שהם 4 עד 5 לקמ״ר. וזה, יש לזכור, קודם כל הגבול העליון למספר הכולל. אך לרדת ממנו בהרבה גם הוא לא אפשרי, מפני סיבה אחרת, היא הצבאית. הביצועים המלחמתיים של הגרמנים נגד המעצמה העולמית הרומית ונגד לגיונותיה מנוסות הסערות גדולים כל כך שבלי עצמה מספרית הם נראים בלתי אפשריים, ו־5000 לוחמים בכל אחד מהעממים נראה בהשוואה לאותם ביצועים כל כך מעט שלא יימצא מי שירצה לאמוד מספר עוד יותר קטן.

יש לנו אפוא כאן מקרה שלמרות העדרם המוחלט [במקורות הכתובים] של נתונים ממשיים ראויים לשימוש אנחנו יכולים בכל זאת לדבר בבטחון גדול על מספרים ממשיים. הנסיבות כל כך פשוטות והעובדות הכלכליות והצבאיות, הגיאוגרפיות והפוליטיות משולבות כל כך חזק זו בזו שהיום אנחנו יכולים בעזרת השיטות המפותחות של המחקר המדעי להשלים את השברים החסרים מהמסורת ולהעריך את מספר הגרמנים טוב יותר מהרומאים שראו אותם בעיניהם ובכל יום נשאו ונתנו אתם.

זרינג מודיע שבמחוזות שממזרח לנהר אלבה המלאים אחוזות גדולות יורדת צפיפות האוכלוסין עד 4 נפשות לקילומטר רבוע. להעמיד מתוך כ־200000 יוצאי צבא די אנשים כדי לטבוח בהתנפלות ממארב 20000 לכאורה איננו מבצע על־אנושי.

אם היו 80000 המיוחסים לטיטוס שווים בכח לחימתם כפול ארבע מהכח שאבד עם וארוס, היה מספר היהודים בארץ צריך להיות בערך 4 מיליון כדי שגיוס הכוח להשמדת הרומאים יהיה קשה להם באותה מידה כמו שהיתה לגרמנים השמדת הרומאים שלהם. האמנם אפשר לדעת כמה יהודים היו פה באותו פרק?

המאמר „האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל ערב המרד הגדול (66 לספירה)"[460] פוסק בתחילתו: „ערב המרד הגדול ב-66 לספירה היוו היהודים רוב בארץ ומנו בין 2,000,000 ל-2,500,000 מתוך 3,000,000 עד 4,000,000 תושבים." כלומר, אם הם לא יכלו לחסל 80 אלף כמו שהגרמנים חיסלו 20 אלף, אין זה אומר שהם היו לוחמים פחות טובים או שתרבות המלחמה שלהם היתה לקויה: פשוט היו חסרים להם אנשים.

אחר כך סוקר האתר הנ״ל דעות שונות. הוא מוסר אמנם דעה־דעה, אך איננו מפרט די הצורך על אילו עובדות מוצקות סמך כל אחד

[460] https://www.e-mago.co.il/node/105,

הועלה למרשתת בידי רבקה שפק ליסק ביום רביעי, 04 באפריל 2012 — 15:05

מהחולקים ובמה הפריך דעות החולקים עליו, באופן שאי אפשר להגיע לדעה עצמאית על פי העובדות המוצגות. אנחנו קוראים ש„פרופ׳ משה דוד הר, העריך שערב המרד הגדול (66 לסי׳) חיו בארץ בין 3,000,000 ל-4,000,000 תושבים, וכ-3/4 מהם היו יהודים." כלומר, **3** מיליון יהודים. זה כבר יותר מתקרב למספר המקביל לגרמנים, ובצירוף השיקול שכח הלחימה של **4** לגיונות לא בהכרח היה כפול **4** מכוחן של **3**...

אז אני טוען שאילו היהודים היו מאמנים תמיד כל בחור וטוב לנשק, זה לא היה חייב לקרות להם. גם אם אולי לא לגמרי מוכח שזה נכון במציאות, זה טוב בשביל הזירוז למצוות.

מי אומר ש**כָּל־יֹצֵא צָבָא מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־זָכָר לְגֻלְגְּלֹתָם** הוא מצוה?

כנגד זה אני שואל, מי אומר ש**שיער שבאשה על הראש** זה מצוה? לגבי אשה רמז דקיק ישנו בטכס השקאת הסוטה **וּפָרַע אֶת־רֹאשׁ הָאִשָּׁה**. נו באמת, מאחת כזאת לומדים צניעות? זה רק אומר שסתם אשה מכוסה, כי זה המנהג, זאת האופנה, זה לא אומר שככה צריך להיות. **כנגד צמר וכנגד פשתים** קראנו: הנלמד מזה „בגד קנבוס – פויה! בל יילבש ובל ייעטה"? ולשבע ברכות אין מקור חוץ מהמנהג בבית לבן. **מַלֵּא שְׁבֻעַ זֹאת** של לבן לומדים שבעת ימי המשתה לכל בנות בית יעקב. אז מהאמור במִפקדים של משה (**מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־יֹצֵא צָבָא**) ודוד (**וַתְּהִי יִשְׂרָאֵל שְׁמֹנֶה מֵאוֹת אֶלֶף אִישׁ־חַיִל שֹׁלֵף חֶרֶב**) לא נלמד? וכי **יֹצֵא צָבָא וְשֹׁלֵף חֶרֶב** נכתב לבטלה, רק בשביל לבלבל את האויב?

לעניין כח הלחימה היהודי במרד נגד רומא, אילו נהגו היהודים כהלכה: אין בידי לשקול את המשקל, אבל ראוי לציין שיש הבדלים גדולים בין מצבי העמים והארצות. איננו יודעים את מספר הלוחמים בצד הגרמני של קרב וארוס, אבל אנחנו יודעים שהיו קשיים לרכז אותם במקום: מהבית עד יער הטבח כל הדרך יערות־עד, כל האוכל שרוצים לאכול בדרך ובחזרה ובזמן ההמתנה למכה ובזמן הקרב עצמו חייבים לסחוב מהבית על הגב כי אין מאגרים במקום ואין אמצעי הובלה חוץ מאדם המהלך על רגליו ומעט בהמות. זה מצמצם את הטווח שממנו אפשר לגייס את המשתתפים במבצע ומחייב תיכנון מדוקדק מתי להוציא את ההודעה לכל שבט „עכשיו לבוא", כי מי שסוחב על גבו מזון לשלושה שבועות (כבד) והולך למקום שבוע אחד יכול להשתהות רק שבוע עד שהוא מוכרח לחזור לביתו ולמזווהו.[461] כנגד זה היו הלגיונות

---

461 בעניין הזה דן דלבריק בכמה מקומות בספרו. אחד מהם נמצא בכרך הראשון מעמ׳ 549 והלאה במהדורת 1900 https://ia902604.us.archive.org/29/items/geschichtederkr00halugoog/>

:<geschichtederkr00halugoog.pdf

כשעמים מודרניים פוגשים ברברים, ההכרעה נתונה מראש על ידי הטכניקה של מערכות הנשק. בעידן העתיק היחס לא היה פשוט כל כך.

השאלה היא במה בעצם היה כחו של מכלול ההיערכות המלחמתית הרומית גדול מזה של היערכות הברברים. היתרון שיש לברברים על עמים בני תרבות הוא כח הלחימה של היצרים החייתיים הבלתי-מרוסנים. הציוויליזציה מעדנת את האדם, עושה אותו רגיש יותר ומפחיתה בכך את ערכו המלחמתי, לא רק הכח הגופני כי אם גם האומץ הפיזי. פיצוי על החיסרון הטבעי הזה אפשרי רק בדרך מלאכותית. שרנהורסט היה אולי הראשון שביטא במלים שזוהי מעלתם של צבאות קבע שבזכותם מסוגלים עמים בני תרבות לעמוד בפני פראים. אוסף מקובץ באקראי של רומאים שבחייהם הרגילים הם עירוניים או איכרים אם הוצב נגד אוסף מקרי של ברברים

באותו מספר היה בלי ספק מובס ומסתבר שהיה נס על נפשו אף בלי נסיון להילחם. רק יצירתו של גוף טקטי לוחם מלוכד כגון הקוהורטות החזירה למספר השווה את כח המחץ השווה.

מכתבי קיסר איננו יכולים ללמוד בבטחון באי זה שלב של התפתחותם היו בזמנו הגלים. עם ברברי שכולו לוחמים הם כבר דורות לא היו. היו להם ערים, תעשיה, מסחר ותעבורה. כהני האומה, הדרואידים, התמסדו למעין כמורה שלטת. לעם, כותב קיסר (ספר 3 פרק 13) מתיחסים כמו לעבדים; על ידי חובות, מסים והצקות דוחקים בעלי הכח את האיש הפשוט למעמד של צמית. אותם בעלי הכח הם מעמד הלוחמים, האבירים עם אנשי סיעתם הכפופים להם, ומעמד לוחמים המרומם מההמון אינו מסוגל להעמיד צבאות המונים. אבל מה שגרענו מהמספר עלינו להוסיף בצד האיכות. קיסר מבחין בין העמים השונים; כאמיצים יותר מכולם הוא מציין את ההלבטים, הנרבים, הבלובקים. אכן היו אל נכון הבדלים כאלה, אבל גם אצל הארברנים, הביטוריגים, הקרנוטים לא פסו המידות המלחמתיות מתוך העם, ואותם שהגיעו בסופו של דבר ולחמו ברומאים היו בוודאי אנשי מלחמה ללא חת, חדורי לוחמנות שיסודה היה בחלקו במושג הכבוד של מעמד לוחמים מיוחד, אך בחלקו גם על שארית חיה מהיצרים המלחמתיים של הברבריות.

גם הצבא הרומי לא היה בנוי מהחלקים המעודנים ביותר של הבורגנות הרומית. בלגיונות שלקיסר שגויסו ברובן באיטליה עילית שבין האלפים והאפנין ובפרובינציה הגלית שבדרום צרפת שירתו בוודאי בעיקר קלטים שספגו מתרבות רומא. אם בימי קדם קם הצבא מתוך אזרחיה של רומא, כעת למעשה התהפך המשפט: הגיוס לצבא היה הדרך אל האזרחות הרומית, ומכאן שגם הצבא הרומי לא היה שלול כל מגע עם אדמת הקדמונים של עצמה טבעית איתנה.

אבל על כל פנים כבר אין זה אלא מגע – כל עוד לא צורפו למערך הצבאי יסודות ברבריים טהורים, כגון הפרשים הגרמניים האימתניים — בהשואה ללגיונרים הגלים עודם ברברים שלמים, והלגיונר היחיד אינו עולה על יחיד מהלוחמים האלה. אין סיבה להניח שקוהורטה רומית בת 600 איש היתה מנצחת 600 גלים בהיות כל שאר הנסיבות שוות. ראינו איך נמנע קיסר מלחימה נגד מספרים עדיפים, להיפך הוא דואג לכך שתהיה לו עצמו עדיפות מספרית. שיכלול הטקטיקה הרומית בקוהורטות ובדירוג עומק בכל זאת לא היתה שקולה כנגד עזותם הסוערת של גדודי ברברים, אם הללו היו בנוסף לתכונתם זו גם גדולים יותר במספר. זהו משפט בעל משמעות יסודית לעידן שיבוא עכשיו, ועוד נצטרך לחזור אליו בתקופות אחרות שונות בתכלית של ההיסטוריה העולמית.

עליונות מערך המלחמה הרומי נובעת איפוא מגוף הצבא המאורגן בכללותו, כי אירגון זה הוא מה שאיפשר לרכז המונים גדולים מאד בנקודה אחת, להניעם בתנועה מסודרת, להזינם ולספק להם שאר צרכיהם ולשמור על ליכודם בגוף אחד. לכל אלה הגלים לא היו מסוגלים. לא כל כך הגבורה הרומית, אשר גבורתם שלהם לא נפלה ממנה, כמו המון האדם הקריס אותם – ושוב, לא שהמונם שלהם לא היה גדול בעצם יותר בהרבה, אבל במסה שלה לא היו חיים, לא היה בה כושר להתנועע. התרבות הרומית מיצחה על הברבריות, כי להפיח כח תנועה במסה גדולה הוא מעשה אמנות שמסוגלת לו רק תרבות כבוהה. לברבריות אין יכולת כזאת. הצבא הרומי איננו רק המון, הוא המון מאורגן, ורק מפני כך הוא יכול להיות המון מפני שהוא מאורגן, גוף חי רב פנים וצורות. לא רק לוחמים ונשק שייכים לזה, פרשים ורגלים, לא רק לגטים, טריבונים, קנטוריונים, לגיונות, קוהורטות, מניפולי, קנטוריות, משמעת מלמטה, הנהגה מלמעלה, חלוץ, מאסף, סיורים, דיווחים, התוויית קוי מחנה, כי אם גם הקויסטור וצבא פקידיו ומבקריו, מהנדסים על כליהם, המוכשרים לבנות גשרים, חומות, בקתות, אילי ניגוח, בליסטראות, ספינות, קציני רכב על צי עגלותיהם, ספקי צבא עם סוכניהם, רופאים ומרפאותיהם, מחסנים, נשקיות, נפחיות שדה ולבסוף הראש המנצח על הכל, המצביא, שבו חייב כח הקדמונים המולד להתמזג עם הגמישות והעדינות של מח שהתעדם בחוג התרבות העליון, כדי שיסקור ברוחו ויתפוס את הכל וינהיג הכל מנקודה אחת יחידה לפי רצון אחד יחיד.

על כל התובנה הזאת מאפיל ומכסה הדמיון כאילו הצבאות הגליים שניצחם קיסר היו תמיד עדיפים במספרם כמה מונים על צבאו. מה שקיסר עצמו מתאר לנו את נצחונו באופן כזה, אשובה ואומר גם כאן פעם נוספת שאין להקפיד עליו בגלל זה, שכן הנצחון של מעטים על מי שהיו רבים מהם בהרבה הוא דפוס המחשבה שמדמה בו לעצמו המון העם גבורת מלחמה וגאונות של מצביא. תפקידה של ההבנה המדעית הוא לבקע קליפה זו ולחדור אל הגרעין, והתוצאה אינה בשום אופן הקטנת גדולת המצביאים הרומית וההיסטורית, אלא אדרבה, רק בהבנה הנכונה היא מגיעה להכרה אמיתית. כל עוד מדברים על 70 אלף שהיכו 300 אלפים, אפשר שיתעורר מזה דימוי מעורפל של אומץ ושל כושר מצביאות, אבל הכרה שכלית אין בזה עדיין. רק אחרי שמפנימים את העובדה שהלוחם הגלי היחיד היה עומד בלא קושי נגד רומאי יחיד, וגם 10000 גלים לא נפלו בכחם הקרבי מ10000 רומיים, רק אז מתקבל מושג אמיתי בגודל האתגר האסטרטגי שניצב לפני קיסר, וכעת גם שבים ורואים שלא רק קיסר ניצח את אריוביסטוס וורקינגטוריקס, אלא רומא ניצחה גרמנים וגלים, התרבות את הברבריות.

כדי למצוא את ההבנה הזאת היה צורך בתחילה לצמצם סמכותו של קיסר עצמו כמדווח מהשטח, ויהיו אל נכון מלומדים שביקורת הזאת תמאן להיכנס בראשם עוד יותר מאצל הרודוטוס, ושירצו להעמיד נגד הביקורת העניינית המעלה לאור היום תוצאות מהמין הזה חשדנות כעיקרון. על כן מקרה של מזל הוא שלפחות במקום אחד מגלה לנו קיסר את יחס המספרים האמיתי ומסייע לביקורת העניינית. במפלה החמורה ביותר שנחל צבאו בגליה, היא השמדת הלגיון וחצי בידי האבורונים, הוא מוסיף בעצמו שבגבורה ובמספר היו הצדדים הנלחמים שוים, אבל הפיקוד והמזל נטשו את

של וארוס למעשה מטרה נייחת. הם שהו הרומאים. בסתירה הבוטה בין המשפט הזה ובין כל תיאורי הקרבות האחרים שלו הרגישו החוקרים כבר מזמן. הלר (HELLER בכתב העת Philologus כרך 31 משנת 1872 עמ׳ 512) מכנה את הביטוי „חסר פשר וטעם”; זה לשונו: „מה? הרומיים היו שוים לגלים במספר הלוחמים? ומבלי שהעמידו במערכה מספר עדיף בהרבה העזו האבורונים להתקיף מחנה מבוצר בתכלית החוזק, להתנפל חרף הנסיונות האומללים בחמש שנות מלחמה על צבא רומי השוה להם במספרם? שום איש צבא לא יהין לקבל דיבורים כאלה, רק נערים בבית ספר אפשר לרמות בעניין כגון זה...”

[בספר החמישי פרק 34:(2) erant et virtute et numero pugnando pares nostri tametsi ab duce et a fortuna deserebantur tamen omnem spem salutis in virtute ponebant. בתרגום העברי של נ. רבן: "אנשינו לא נפלו מהם לא בגבורה ולא בשאיפת הקרב אם כי מפקדם ומזלם עזבו אותם שמו בכל זאת את כל תקותם בגבורתם". מלה במלה, הם nostri "שלנו", erant "היו", pares "שוים". "האנשים שלנו היו שוים" et virtute numero "בגבורה הנפשית ובמספר". המלה שהמחבר מתווכח עליה עם קודמיו pugnando גזורה מלשון "לחימה". תוספת אותיות nd לפועל pugnare (להילחם) מורה על "צורך" או "התעתדות", ולפי זה יהיה numerus pugnandus "המספר המתעתד להילחם", כלומר החיילים הרומיים היו שוים בגבורה ובמספר הלוחמים - שוים למי לא נאמר, אבל מובן שלאויב היו שוים. תוספת הpugnando נראית כמלמדת שמספרם הכולל של לוחמי האויב היה רב יותר, אבל מי שהיו באותו מקום באותה הזדמנות והשתתפו באותו קרב היו כמספר הרומיים. לגבי חילופי הנוסח ותיקוניו ראה בסמוך.]

הוא נאחז בגירסה הנמצאת בכתבי היד pugnandi במקום pugnando ומציע לפיה במקום erant et virtute et numero pugnando pares nostri; tametsi ab duce et a fortuna deserebantur נוסח מתוקן virtute et... studio pugnandi..., ומהדיר המהדורה החדשה, מויזל, אינו יודע מוצא אחר אלא להשמיט לגמרי את התיבות erant et virtute et numero pugnandi.

[שינוי pugnando ל-pugnandi הופך את התואר הגזור מן הפועל "שבו צריך להילחם" לשם הפועל, ובמקרה הזה לנסמך "של ההילחם". ואם כן חסרה לו מלה שתיסמך אליו. ואותה ממציא הלר כדי לשחזר את הנוסח כפי שלדעתו כתבו קיסר לפני שהמעתיקים השמיטו תיבה זו. Studium הוא ההשתדלות, המרץ, ההתלהבות, והביטוי studio pugnandi יהיה איפוא הפן הנפשי האחר המשלים את virtute - אפשר לפרש שאחד מהם הוא הדחף להסתער והאחר איתנות הרוח להתמיד במאמץ ולא להיכנע לאיום או לקושי. -- זה איפוא פשר סימני הפלוס במהדורה האלקטרונית http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Caesar/cae_bg05.html : לא שיש סתירה בין כתבי היד, קריאה שאינה בטוחה, או שהמוקף היה חסר והמהדיר השלימו על פי מקור אחר או מרוחב דעתו שלו - אלא שהתוכן לא מצא חן בעיני המדפיסים.]

אנחנו מצדנו מבינים כעת שדוקא המשפט הזה מכיל את האמת, שהאבורונים יכלו עם קצת תגבורות משכנים להביא אל המערכה אולי 9000 איש – בני מעמד הלוחמים ואיכרים מגוייסים – בערך כמספר הרומאים. ומעתה, כשאנחנו ניצבים מול מספרים של קיסר שאינם אפשריים לפי העניין, אנחנו לא מבטלים את הכתוב על פי השיקולים, אלא אנחנו משתמשים

במחנה הקיץ מקובצים במקום אחד ויצאו עכשיו לדרך למחנה החורף מקובצים בגוף אחד על

בשיקול הדעת כדי לברור בין נתונים סותרים שכתב קיסר עצמו. אנחנו מקבלים את נימוקו של הלר, אך הופכים חודו לאחור: הואיל וקיסר עצמו מספר כאן שכח גלי השוה במספרו לכח הרומי העומד לפניו הצליח להכניעו ברגע שהפיקוד הרומי כשל, אי אפשר שבקרבות אחרים תמיד נצחו הרומיים נגד כחות שעלו עליהם כפליים או ארבעת מונים. אם קיסר עצמו נהג להציג את הדבר כך, לא היה זה אלא מפני שכתב לקוראים בני עמו, והללו היו רגילים לקבל בשורות נצחון כמו זו של סולה שהיכה בכירוניאה 120 אלף איש בצבא בן 16500 ואיבד רק 12, או של לוקולוס, ש־14000 חייליו היכו בטיגרנוקרטה 250000 ומתוכם 55000 פרשים, כאשר מהם עצמו נהרגו רק 5 ונפצעו 100. וכל זה עדיין צנוע לעומת 900 אלף הפרסים שנפלו לפי כסנופון (או לפי מי ששיפץ את ספרו במקום הזה) בקרב קונקסה בידי 13000 היוונים, אבל על כל פנים זה מראה איך היו הרומאים, ממש כמו היוונים, חיים ביחס לצבאות ברברים בכעין טראנס של מספרים שהיה מאפיל גם את שכלם של החכמים ביותר. בין אם גם קיסר עצמו היה שבוי פחות או יותר באותו דימיון, או שהתאים בדעת צלולה את כתיבתו לקוראים השרויים בו, כך או כך יש לקבל מכל מספרי הצבאות הגליים והגרמניים רק את זה שהוא נוקב בו כאן לגבי האבורונים, ולשפוט את היחס בין עריכת המלחמה הרומית והברברית על יסוד טיב מלחמתי דומה של הלוחם היחיד בשני הצדדים.

המשפט שמצאנו כל כך חשוב שאני רוצה לשוב ולנסחו פעם נוספת באופן אחר.

התפיסה המקובלת והמורגלת היא שצבאות של ברברים הם המונים גועשים. אנחנו מצאנו ההיפך, שברברים אינם מסוגלים להעמיד צבאות של המונים. אפילו במקום שאין ספק שהיו בו אנשים כשירים למלחמה במספר גדול ועצום, כגון בגליה, לא יכולים היו להעמיד צבא של המונים. לא יכולים היו להניעו, לא להפעילו. היכולת להניע המוני אדם גדולים היא פריה של תרבות. המוני אדם אינם חומר גלם מת אשר כח מגושם יוכל לערום אותו כרצונו. כדי ליצור המונים שאפשר להפעילם צריך לחלקם לגופי משנה ולאברים שיהיו נפרדים זה מזה ומקושרים זה עם זה. נצחון בזכות כח המספר, הנראה במבט ראשון כהכרעה בכח טבעי חומרי בלבד, כשהמספר גדול מאד הוא דוקא נצחונו של הרוח המארגן והמנהיג.

משכתבתי את הרעיון הזה בראשונה עוד הוספתי לפתחו וגם הבאתי לו דוגמות חדשות בנאום שנשאתי לפני קהל אקדמי « Geist und Masse in der Geschichte », נדפס בתוך Preußische Jahrbücher כרך 147 (משנת 1912) עמ׳ 193, וכן גם בסדרת הרצאות שנשאתי בשנת 1913 באנגלית באוניברסיטת לונדון ושסיכומה יצא לאור בלונדון אצל Hodder & Stoughton בכיכר Warwick Square תחת הכותרת Numbers in History.

נתיב ידוע. אפשר היה לתכנן את קיבוץ הכוח המחסל בנחת מראש. לעומת זאת הרומאים, אילו רצו להוציא למסע עונשין כמה לגיונות אחרות ולהוליכן לגרמניה ולבער מתוכה את המורדים, היתה להם בעיה למצוא אותם או בכלל למצוא מישהו או משהו. גרמניה בשביל הרומאים, זה היה כמו רוסיה בשביל נפוליאון. כישלון מובטח מראש. ארץ ישראל בשביל רומא, זה היה דומה קצת לאמריקה בשביל ג׳ורג׳ ג׳ הנופר המשוגע: לא כל כך קשה למצוא שם את הערים וגם לא בעיה גדולה לצור עליהן אם יש מספיק כח, אבל בעיה קשה להביא לשם את הכוחות המוצאים והצרים והמחריבים, כי זה רחוק מעבר לים. להגיע עם שלוש־ארבע לגיונות לארץ ישראל, זה אומר כמה אניות בעלות קיבולת של 300 חייל כל אחת? אניות גדולות בנסיבות רומיות. האפשרות האחרת — מסע יבשתי ברגל בן כמה אלפי קילומטרים, בארצות כבושות בין עמים לא בהכרח ידידותיים. מה שבפועל עשה נרו הקיסר כשקיבל ביוון את ההודעה שהמורדים השמידו את הלגיון האזורית שנשלחה נגד ירושלים, הוא הפקיד את וספסיאנוס על המבצע, וזה צעד מיוון צפונה ועבר את מיצר הים בפינה הצפונית־מערבית של מה שעכשיו תורכיה, צירף אליו בדרך את הלגיון החמישית והעשירית והגיע דרך אנטיוכיה לעכו.[462] אחרי שהתחיל להיערך בגליל הגיע אליו טיטוס, ווספסיאנוס שלח אותו דרך הים לאלכסנדריה להביא משם בצעידה יבשתית את הלגיון החמש־עשרה.[463] שליטים בני חסות של רומא שלחו כוחות־עזר, וכמובן גם אלה באו ביבשה ברגל. ריכוז הכוחות הרומי הותיר את מצרים בלי רוב חיל־המצב שלה ואת הגבול נגד הפרסים כמעט ללא הגנה. אילו הושמד הצבא של וספסיאנוס היה קשה עוד הרבה יותר להביא חיילים חדשים, לא רק מפני שסך מספר הלגיונות מוגבל אלא מפני שהיה צריך להביאם בדרך עוד הרבה יותר ארוכה.

מפורסם שבמלחמה על ירושלים הצליחו היהודים כמה פעמים להצית ולהשמיד את מתקני המצור שהיו בנויים מעץ. אילו הצליחו בזה עוד פעם נוספת או פעמיים, כבר לא היו הרומאים מוצאים בכל הסביבה עצים למתקנים חדשים.[464] גם מבחינת מי שתיה הם לא יכלו להוסיף עוד זמן ארוך לשהות שם, ואילו ליהודים בינתיים הספיק מעין השילוח.[465] לא היה אפוא חסר הרבה, והמסע הרומאי היה נכשל וספק אם זה היה מעשי להוציא עוד אחד שיכפר על הכישלון.

בזירה הגרמנית היתה המסקנה האסטרטגית שהסיק מהמפלה אוגוסטוס הקיסר ושהחזיקו בה הבאים אחריו: שלא מנסים עוד להתרחב לשם ורק שומרים על הגבול מפני פלישות גרמניות. ליתר דיוק, שש שנים אחרי התבוסה של וארוס שלחו צבא בגודל יותר מכפול מהצבא שאבד אתו תחת פיקוד קצין צעיר נמרץ ומבריק

462 ספר בלום (הערה 457) עמ׳ 116.

463 עמ׳ 117 בספר בלום.

464 עמ׳ 167 בספר בלום.

465 עמ׳ 168 בספר בלום.

שהצליח להגיע עד שדה הקטל ולקבור כמה מהשלדים ולגנוב מאנדרטת הנצחון הגרמנית חלק מנשרי הלגיונות המוכות ולהימלט מזעם המקומיים בעור שיניו ביחד עם חלק מהחיילים, ועל כן עשו לו חגיגה גדולה וקראו לו מנצח הגרמנים והחליטו שכל נצחון נוסף מסוג זה יהיה אך למותר. יוסיפוס מספר בספר השני מהמלחמה על נאום אגריפס המלך שהזהיר את היהודים שלא ימרדו ברומאים הגיבורים העצומים, ושם הוא סוקר את מצבת הכוחות העומדים הכן במחוזות השונים לבלום ולהדוף כל פולש ומתפרץ: הנה לשון שתי הפיסקאות האלה במהדורת פרסאוס < http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0148%3Abook%3D2&force=y >:

[376] τίς ὑμῶν οὐκ ἀκοῇ παρείληφεν τὸ Γερμανῶν πλῆθος; ἀλκὴν μὲν γὰρ καὶ μεγέθη σωμάτων εἴδετε δήπου πολλάκις, ἐπεὶ πανταχοῦ Ῥωμαῖοι τοὺς τούτων αἰχμαλώτους ἔχουσιν. [377] ἀλλ᾽ οὗτοι γῆν μὲν ἄπειρον νεμόμενοι, μείζω δὲ τῶν σωμάτων ἔχοντες τὰ φρονήματα καὶ τὴν μὲν ψυχὴν θανάτου καταφρονοῦσαν, τοὺς δὲ θυμοὺς τῶν ἀγριωτάτων θηρίων σφοδροτέρους, Ῥῆνον τῆς ὁρμῆς ὅρον ἔχουσιν **καὶ Ῥωμαίων ὀκτὼ τάγμασιν δαμαζόμενοι** δουλεύουσιν μὲν ἁλόντες, τὸ δ᾽ ὅλον αὐτῶν ἔθνος φυγῇ διασώζεται.

376 מי מכם לא למד מהשמועה על המון הגרמנים? כי הכוח וגודל הגופים ראיתם אולי פעמים הרבה, שכן בכל מקום מחזיקים הרומאים את השבויים מאלה. 377 אבל אלה שבחלקם נפלה ארץ אין מצרים לה ואשר להם גדולים מהגופות הלבבות והבזים בנפשם למוות ושמבחינת הרוחות הם פראיים יותר מהחיות המדבריות ביותר, יש להם הריינוס גבול להתגעשותם **ומוכנעים על ידי שמונה לגיונות רומיות** עובדים כעבדים הלקוחים, וכל עמם הציל נפשו במנוסה.

מכשול מים. חומת מגן ושמונה לגיונות בכוננות מתמדת היו המסקנה הרומית מהמלחמה הגרמנית, וכמו שכתב הקיסר החדש טיבריוס למנצח המזהיר והדגול גרמניקוס: שיחזור הביתה וינוח על זר דפנתו, כי מקרים כבר היו די ודי מהמפלות, הקרבות המוצלחים והגדולים האלה — יזכור נא גם כן אלו אסונות ונזקים חמורים חוללו בלי אשמת המצביא רוחות וזרמים. טיבריוס עצמו שנשלח תשע פעמים בידי אוגוסטוס האלוהי לגרמניה ביצע בתבונה יותר מבכוח: ככה התקבלו הסוגמברים כנתינים, ככה נכבלו הסווּבים והמלך מרובודוס בחוזה שלום. אפשר גם החרוסקים ושאר שבטי המורדים, הואיל ולנקמה הרומית נמצאה עצה, לסיכסוכים פנימיים להניחם.[466] גרממיא זו, היא דאגתה וחלום בלהותיה של אדום, שאלמלי הן יוצאין מחריבין כל העולם כולו — רק internis discordiis (בסיכסוכים פנימיים) נבלמה במשך עוד כמה שנים עד שקמה ושטפה את האימפריה. שנים קצרות אחרי שהיכה על קודקודם של וארוס וגרמניקוס רצחו מקנאים ומתחרים מתוך שבטו

466 על פי טקיטוס בספר השני מקורות השנים פרק 26: satis iam eventuum, satis casuum. Prospera illi et magna proelia: eorum quoque meminisset, quae venti et fluctus, nulla ducis culpa, gravia tamen et saeva damna intulissent. Se novies a divo Augusto in Germaniam missum plura consilio quam vi perfecisse: sic Sugambros in deditionem acceptos, sic Suebos regemque Maroboduum pace obstrictum. Posse et Cheruscos ceterasque rebellium gentis, quoniam Romanae ultioni consultum esset, internis discordiis relinqui. הסוגמברים שביקשו להם נחלה חדשה בשטח שלטון רומא נמנע מהם לקחתה בעל כרחם של רומאים, על ידי שאלה מיהרו להעניק להם רשיון ולתת להם אדמות; את מרבוד ושבטו שיחדו להעתיק מושבו מזרחה לגזרה של פיקוד רומאי אחר, שאלה שם ישברו אתם את הראש.

שלו את ארמיניוס החירוסקי, וברית השבטים שהשמידה את הפולשים לארץ היערות והביצות התפוררה ועם החירוסקים נעלם מההיסטוריה.

אז הגרמנים היו גיבורי־על, צדי איילים במרדף רגלי, חונקי דובים בידיהם ואוכלי דרקונים לארוחת בוקר, שעם כל שנאת החינם שהיתה ביניהם הוציאו לכובשי אגן הים התיכון את החשק להשתכן ואף לטייל אצלם, וליהודים שהיו גמדים לפלפים ח'נונים לא היה סיכוי להתפטר מהרומיים?

הלפלפים הגמדים האלה בכמה וכמה הזדמנויות לאורך מלחמת החורבן הקשה, וגם לפניה ואחריה, התנפלו בתעוזה וגבורה ובחמה שפוכה על כוחות רומיים, מהם השמידו, מהם הניסו ומהם הדפו לפי שעה. הבעיה בלחימה היהודית לא היתה שהחיילים חלשים או מוגי לב. הבעיות היו (1) שביחס למספרם הגדול של יהודים, שישבו צפופים בארץ בנויה ונושבת ודרכים בה מתוקנות, הגיעו לקרבות רק מעטים, (2) ושאלה שהגיעו לא הראו התנהלות צבאית, (3) ושלא היתה הנהגה שידעה להפעיל את מעט הלוחמים שהיו באורח מושכל ויעיל. מסע וספסיאנוס נגד ירושלים היה שרשרת של מצורים על עיירות שנפלו זו אחר זו, כל אחת עם אבדן כמה אלפי לוחמים יהודיים, במקום שבו היתה לפעולת היהודים הצלחה לא ניכר שום תיכנון מוקדם איך לנצל הצלחה כזאת, ובמקומות שהיתה מפלה ניכר שלא היתה שום היערכות מוקדמת לאפשרות כזאת ולמה שיהיה אחר כך. המצור הממושך על ירושלים כמעט כילה את משאבי הרומאים בגלל חוזק הביצורים וההתגוננות העזה של הנצורים — אבל על שיבוש יעיל ונרחב של האספקה והתקשורת לא קראנו. כוח משוטט מזנב ומחבל יכול היה לעשות הרבה ואולי אף להכריע את המערכה, ועשרות האלפים שנהרגו בנסיונות המקומיים להתנגד לכיבוש העיירות היו יכולים להוות כוח כזה.

מה שלא היה ליהודים באותה שעת צרה מאגר לוחמים כזה ולא התהווה כוח נייד כזה, איננו תוצאה ממצב חברתי מיוחד בלתי רגיל שנוצר בגלל פשיעת ישראל כעונש בלתי טבעי על הפרת חוק שהוא מיסטי בלעדי וייחודי לסגולת ישראל הרוחנית ושאין לנו מבוא להבנתו בדרך הטבע. מהלך ההתפתחות הטבעי והרגיל בהתקדמות הכלכלית־חברתית בכל מקום זמן ואומה הוא שבתחילה כולם לקטים־ציידים חופשיים הדומים במיצבם החברתי־כלכלי ושונים זה מזה ברמת חייהם רק במעט על פי ההבדלים בכשרונם, מרצם ומזלם האישי. בכלכלתם הפרימיטבית מנוצל מכלל משאבי הסביבה רק חלק מועט ועל כן אוכלוסייתם דלילה. הבאנו בהערה **315** מלזלי הוייט שעם המצאת החקלאות מתאפשר יישוב קבע צפוף אך מתהווה ריבוד כלכלי וחברתי ומקצין והולך שיכוב מקוטב בין נשלטים מנוצלים ושולטים נהנים. אמנם על ידי ההתמקצעות וחלוקת התפקידים במשק וההשתכללות הכללית מופק מהטבע יותר משהיה מופק במצב הקמאי וגם עולה הצריכה הממוצעת לנפש, אבל הממוצע של כלל החברה איננו הממוצע של המעמדים הנחותים שהם רוב העם; לגביהם רמת החיים של הפרט הממוצע דוקא יורדת. עוד ראינו

מסקירת מסבירי שקיעת החקלאות והאוכלוסיה באיטליה הרומית שבמשטר מתפתח והולך של אחוזות גדולות מה שמוסיף לגדול איננו מספר הנפשות החיות על האדמה יחסית לגודל השטח אלא תפוקת הממון מהמשק יחסית לממון המושקע. מה שההתפתחות עושה לכוח הלחימה של החברה המאורגנת ומתפתחת הוא שאמנם בראשית הנהגת החקלאות המיושבת מניב אותו שטח יותר לוחמים משהיה יכול בכלכלת לקטים־ציידים, אבל אחר כך בגלל ההתמקצעות כבר לא כל איש לוחם, ובגלל עליית ריכוזיות ההון והבעלות על המקרקעין גם מספר האנשים על השטח קטן. בשלב הזה פגיעה החברה המפותחת יותר לפלישות וכיבושים בידי שכנים שעדיין לא איבדו את עצמתם הפראית. בארצות הכיבוש המוסלמי שררה במשך כמה מאות שנים מחזוריות המתוארת ומוטעמת אצל אבן ח'לדון[467], ששבטי מדבר פראיים השתלטו על מרכזי תרבות, למדו אורחות חיים מעודנים, הסתאבו והתנוונו עד שפראים טריים תפסו את מקומם. אותו יסוד נפשי שמקנה לפראי המדבר את יתרון כח הלחימה נגד המיושבים ושאבד להם אחרי שהשיגו את מבוקשם הוא הלכידות השבטית, הידועה לקוראי אבן ח'לדון במונח הערבי שהעניק לה „עצביה"[468]. גם במדינת הרומאים

467 <https://he.wikipedia.org/wiki/אבן_ח'לדון> לקט מחיבורו המפורסם ביותר יצא לאור בתרגום לעברית מעשה עמנואל קופלביץ על ידי מוסד ביאליק בכותרת **אקדמות למדע ההיסטוריה.**

468 והנה הביאור שנתן למונח הזה מתרגם הלקט לעברית: המונח הערבי, 'עצביה', גזור מן השורש עצב, המסמן ליכוד, קישור. אבן־ח'לדון פיתח מושג זה מתוך המסורת השבטית הערבית, אשר בה 'עצבאת' הם קרובי־משפחה היוצאים יחד לקרב והשותפים לנקמת־דם. העצביה, אצל אבן־ח'לדון, היא ההרגשה המודעת המאחדת והמלכדת קיבוץ אנושי ונוטעת בלב כל אחד מבניו תחושת אחריות הדדית ומסירות־נפש לאחיו ולכל הקיבוץ. קיבוץ כזה הוא בדרך כלל קיבוץ אתני; קשר־דם הוא המונח ביסוד התודעה הקיבוצית. אך קשר־הדם איננו תנאי הכרחי, וה'עצביה' מתחזקת ומתקיימת על־ידי שותפות בצרכים ובחוויות. הקיבוץ יכול לכלול גם חברים שאינם קרובים בדם, ושנהפכו לבני־ברית בכוח אותה תודעה קיבוצית; ולעתים אף ממציאים הללו בשלב מאוחר קירבת־דם בדויה כדי להצדיק ולהגביר את התודעה הקיבוצית. התודעה הקיבוצית חזקה ביותר — לפי השקפת אבן־ח'לדון — בקרב הבדווים; אך במידה פחותה מזו היא מצויה גם כקרב יושבי־הקבע. אבל ככל שתושבי־הקבע מתרגלים יותר לחיי העיר, על תרבותה החומרית ומותרותיה, כן נחלשת תודעתם הקיבוצית וחדלה בהדרגה לשמש גורם של כוח וליכוד. בכך נעוץ אחד הגורמים העיקריים לאותה מחזוריות שתוארה לעיל.

והנה כמה פרקים מאבן ח'לדון (בתרגום קופלוביץ) העוסקים בעניין: פרק שישה־עשר (**מתוך: חלק שני: התרכות הבדווית, העמים הפראיים, השבטים ותנאי חייהם**) העמים הפראיים מסוגלים יותר מאחרים להתגבר ולהשתלט מאחר שחיי הנוודות הם גורם של אומץ־לב, כפי שהסברנו לעיל בהקדמה השלישית, הרי בהכרח גזע פראי כזה אמיץ יותר מגזע אחר, ומסוגל יותר להתגבר על עמים אחרים וליטול לידיו את השלטון עליהם. אף בקרב הגזע האחר, שונה המצב בעניין זה מתקופה לתקופה: כל־אימת שבני גזע בדווי מתיישבים באזורים כפריים, מתפנקים במנעמי החיים ומתרגלים לשפע ולמותרות — הרי אומץ־לבם פוחת באותה מידה שפראיותם ונוודותם פוחתות. ראוי לציין שתופעה זו מצויה אפילו בקרב בעלי־החיים, [96] כגון צבאי־הבר, והבקר הפראי, והחמורים: כשהם חדלים להיות חיות־בר כתוצאה מהתערבותם בקרב בני־האדם, ומזונם מצוי להם בשפע — צא וראה באיזו מידה הם משתנים מבחינת מרצם, ערנותם וכוחם, ואפילו מבחינת הילוכם ויפי גיזרתם. הוא הדין לאדם הפראי, כשהוא מתעדן ומתרגל לחיי תרבות. הסיבה לכך היא, שהכשרונות ותכונות־הטבע נובעים מן ההרגלים והמנהגים, ומאחר שהעמים יכולים להתגבר ולהשתלט על זולתם רק הודות לתכונות של העזה ואומץ־לב, הרי אותו גזע שהיכה שורשים עמוקים ביותר בחיי־נוודות ושהוא פראי מכולם — עשוי להתגבר על הגזעים האחרים, כשהם שווים אליו פחות או יותר [ב1393] במספרם ושקולים כנגדו במידת כוחם וליכודם. — כל שבט ערבי־בדווי שהתרגל לחיי [ק252] נועם ושפע — נופל משבט הממשיך בחיי נוודות במדבר, ואם הם שווים זה לזה בכוחם ובמספרם, יגבר השני על הראשון ויוכל לו. פרק שבעה־עשר סופה של התודעה הקיבוצית ליהפך למלוכה כפי שכבר הסברנו לעיל, שמירה והגנה והתקפה וכל עניין הדורש התאגדות — מותנים <u>בתודעה הקיבוצית</u> (= היא <u>העצביה</u> הנ"ל אך מכונה כך גם הישות המדינית שמלכדת אותה העצביה). וכן כבר הסברנו שבני־האדם, לפי טבעם

האנושי, זקוקים בכל התאגדות חברתית לעוצר ומושל שיעצור בעדם מלהתקיף זה את זה. ברור שמושל זה צריך בהכרח לגבור ולהשתלט עליהם באותה תודעה קיבוצית: שאם לא כן, הרי לא תספיק עוצמתו לעצור בעדם. השתלטות כזאת היא המלוכה. זה יותר מאשר המנהיגות, כי המנהיגות היא שררה: אמנם בעל השררה נהנה ממשמעתם של אלה הנוהים אחריו, אך אין לו כוח לאכוף עליהם את פקודותיו: ואילו המלוכה היא השתלטות ושלטון באכיפה. [253ק] בעל תודעה קיבוצית, משהגיע לדרגה של שררה והטלת משמעת והוא מוצא שיש לו אפשרות להגיע להשתלטות ולאכיפת־שלטונו, לא יוותר על כך, כי זה דבר שהנפש חפצה בו. אך אין אפשרות להשיג השתלטות זו במלואה אלא באמצעות התודעה הקיבוצית, שהודות לה נשמעים האנשים למנהיגם. מכאן שהתודעה הקיבוצית מוליכה אל השתלטות־שבמלוכה. [97] שבט אחד, אף אם יש בו בתי־אב רבים ושונים, שכל אחד מהם יש לו כבוד־משפחה משלו ותודעה קיבוצית משלו — הרי בהכרח יש בו תודעה קיבוצית אחת שהיא חזקה יותר מכל האחרות, והיא גוברת עליהן ומטילה עליהן את משמעתה, באופן שכל התודעות הקיבוציות מתלכדות סביבה, עד שהן כאילו נעשות תודעה קיבוצית אחת, גדולה ומקיפה יותר. אם אין הן מתלכדות, הרי תתפרד החבילה, דבר המביא לחילוקי דעות ומאבק: 'לולא עצר אלוהים באנשים באיש על־ידי רעהו, היתה הארץ נשחתת'. לאחר שהושגה השתלטות על כל האנשים שהם בעלי אותה תודעה קיבוצית, הרי מטבע התודעה הקיבוצית הוא שבעליה ישאפו להתגבר על אנשי תודעה קיבוצית אחרת, רחוקה יותר. אם זו שקולה כנגד הראשונה, או מצליחה להתנגד לה — נשארים המחנות של שתי התודעות הקיבוציות במצב של יריבים שכוחותיהם שקולים. [140ב] כל אחת מהן מקיימת את שלטונה בתחומה ועל עמה; וזה מצבם של השבטים והעמים הנפרדים שבעולם. אבל אם מצליחה האחת לגבור על האחרת, הרי היא מטילה עליה את עול משמעתה — ואז דבקה התודעה הקיבוצית המנוצחת בתודעה הקיבוצית המנצחת, ועל־ידי־כך היא מוסיפה לה כוח: ואז מבקשת לה התודעה הקיבוצית המחוזקת מטרה חדשה להשתלטותה ולשלטונה, שהיא גבוהה יותר ומופלגת יותר מן המטרה הראשונה. כך נמשך הדבר תמיד, עד שהתודעה הקיבוצית העולה־וגוברת נעשית שקולה בכוחה לשושלת המושלת. אם זו נמצאת אותה שעה במצב של תשישות, ואין עוד בקרב תומכיה הנאמנים, מבעלי תודעות קיבוציות שונות, מי שיגן עליה — מצליחה התודעה הקיבוצית הגוברת להשתלט על השושלת ולקרוע מידיה את השלטון: ואז נופלת בידיה המלוכה כולה. ואילו אם כוחה של התודעה הקיבוצית העולה מגיע לדרגה של התחרות עם השושלת בשעה שהשושלת עדיין לא הגיעה לשלב של תשישות, והיא — השושלת המושלת — זקוקה לתמיכתם של בעלי תודעות קיבוציות [254ק] שונות לשם הבטחת נצחונה — הרי אז תשלב השושלת גם את בעלי התודעה הקיבוצית הזאת בין תומכיה הנאמנים, ותישען עליה לשם הגשמת מטרותיה. זו היא מעין מלוכה אחרת, הכפופה למלוכה הריבונית העליונה. כדבר הזה אירע לתורכים עם שושלת בני עבאס, ולשבטי צנהאג'ה וזנאתה עם השבט כותאמה, ולבני בית חמדאן עם מלכי בית עלי ובית

עבאס השיעיים. נתברר אפוא שהמלוכה היא שיא התפתחותה של התודעה הקיבוצית, ושכאשר זו מגיעה לשלב זה, השבט משיג את המלוכה, אם בדרך של שלטון מוחלט ואם בדרך [98] של תמיכה בשושלת המושלת, הכול לפי הזמן שבו חלה עלייתה של התודעה הקיבוצית. ואם גורמים שונים מעכבים אותה מלהגיע לשלב זה, כפי שנבאר להלן, תעמוד התודעה הקיבוצית על עמדה, עד שאלוהים יחרוץ את גורלה.

פרק שמונה־עשר

נועם החיים והתמכרות השבט למותרות הם בין הגורמים המונעים את השגת המלוכה

וזו הסיבה לכך: כאשר השבט מתגבר, הודות לתודעתו הקיבוצית, ומקבל לידיו מקצת שלטון, הוא משיג באותה מידה גם מקצת נועם־החיים, ומשתתף עם אנשי הנועם והשפע בנועם ובשפע שלהם, ויש לו בהם חלק באותה מידה שהוא השתלט או שהשושלת המושלת סומכת על תמיכתו. ואילו אם כוחה של השושלת המושלת גדול כל־כך שאיש אינו שואף לגזול ממנה את השלטון או להשתתף בו עמה, הרי אותו שבט נכנע לשלטונה ומסתפק באותה מידה של נועם־החיים שהיא מוכנה לשייר בידיו ולהתיר לו ליטול לעצמו. אז אין תקוותיו של אותו שבט מפליגות כדי תביעת זכות מזכויות המלוכה או יתרון מיתרונותיה. כל מעייניו אינם אלא [255ק] ליהנות מנועם החיים, מרווחים ומחיי־שפע, להסתופף בצל השושלת, ולהגיע לשלווה ולרווחה; והוא מתחיל לחקות את דרכי שושלת־המלוכה בבניינים ובמלבושים, להרבות בהם ולהתהדר בהם, במידה שהוא יכול להשיג רהיטים ומותרות וכל הדברים הכרוכים בהם. כתוצאה מכך תאבד לאנשי השבט גסות חיי המדבר, תודעתם הקיבוצית תרפה וגבורתם תתמעט, והם יתענגו בחיי נועם ורווחה ככל שאלוהים נתן להם. בניהם וצאצאיהם יגדלו אף הם באווירה של התנשאות: הם יחשבו זאת לפחיתות־כבוד לשרת את עצמם ולדאוג בעצמם לצורכיהם, ויזלזלו בכל העניינים שהם הכרחיים לקיום התודעה הקיבוצית, עד שמידה זו תיהפך אצלם לאופי ולטבע. אז תפחת תודעתם [141ב] הקיבוצית וגבורתם בדורות הבאים אחריהם, עד שתיכחד לגמרי, והם יעמדו מנגד ויניחו לה להיכחד. במידה שירבו אצלם המותרות וחיי הנועם — בה במידה יתקרבו אל סף הכליה, שלא לדבר כלל על השגתה של המלוכה; שכן המותרות וחיי־הנועם מקהים את התודעה הקיבוצית, אשר בזכותה בלבד יכול השבט לגבור על אחרים; ואם התודעה הקיבוצית נכחדת, שוב אין השבט מסוגל להגן ולשמור על עצמו, ולא כל־שכן לצאת חוצץ נגד אחרים, ואז בולעים אותו העמים האחרים. נתברר אפוא שהמותרות הם מן הגורמים המונעים את השגת המלוכה.

[99] פרק תשעה־עשר

שפלות־רוח וצייתנות אף הם גורמים המונעים את השגת המלוכה

הסיבה לכך היא ששפלות־רוח וצייתנות מקהות את התודעה הקיבוצית ומחלישות אותה. שכן הנכונות לציית ושפלות־הרוח הם סימן להיעדר תודעה קיבוצית; אין [256ק] אנשים מוכנים להשלים עם השפלה, אלא אם כן אינם מסוגלים להגן על עצמם, ומי שאינו מסוגל להגן על עצמו, על אחת כמה וכמה שלא יהיה מסוגל לעמוד בפני אויב או לצאת חוצץ נגדו. כדוגמה לכך כדאי להתבונן במה שאירע לבני־ישראל כאשר קרא להם משה ע"ה לרשת את המלוכה בסוריה, והודיע להם שאלוהים הועיד להם את השלטון עליה: ידוע שהם לא היו

שהעמידה מתוכה בימי חניבעל צבאות צבאות שנפלו זה אחר זה ביד הפולש עד שבסוף הכניעוהו, מאתיים שנה אחרי נצחונה וכינון ממלכה חובקת ים לא יכלה רומא לגייס חיילים במספר דומה מארץ איטליה כולה ולבסוף נפלה שדודה ביד צבאות פראים שכל גודלם היה כאחת הלגיונות בימי גדולתה. ואחרי מאות מעטות בשנים, אחרי שהפראים הכובשים בעצמם למדו קצת תרבות־יישוב הם נבזזו בידי פראים חדשים מצפון, ממזרח ומדרום. מפני סיבות מיוחדות איחרה נפילת רומא שנים ארוכות אחרי שכבר חלו בה הקילקולים הפנימיים שהרעו לרוב נתיני ממלכה, ומפני סיבות מיוחדות יוצאות מהכלל התחזקה אירופה המיושבת כלפי חוץ, על אף אותם קילקולים פנימיים, וגברה לכמה מאות שנים על רוב האומות האחרות בעולם, אבל מצד עצמם תהליכי הקיטוב והפירור אמנם פועלים להחלשת

מסוגלים לכך, ואמרו: 'משה, עם־ענקים בתוכה, ואנחנו לא נבוא אליה עד אם ייצאו מתוכה — כלומר עד שאלוהים יוציא אותם ממנה במכה אחת ברוב יכולתו, ולא בכוחותיהם בזכות תודעתם הקיבוצית — ויהיה זה אחד המופתים שלך, משה.' וכאשר הוא לחץ עליהם, התעקשו ונקטו בדרך של מרי, ואמרו לו: 'לך אפוא אתה ואלוהיך, והילחמו!'. אין זאת אלא מפני שהם הרגילו את עצמם לאזלת־יד ולאי־יכולת לעמוד על שלהם ולצאת חוצץ, כפי שמוכיחים הפסוק והדברים שנמסרו בפירושיו. כל זה נובע מצייתנותם, שנהפכה להם לטבע, ומכך שהם השלימו עם השפלתם לפני המצרים במשך תקופה ארוכה, עד שהתודעה הקיבוצית נסתלקה מהם לחלוטין. אמנם היה גם גורם אחר — שהם לא האמינו באמונה שלמה למה שהודיע להם משה: שסוריה תהיה בידיהם ושהעמלקים אשר ביריחו יהיו להם לטרף בהתאם למה שגזר וציווה האלוהים. לפיכך לא יכלו להתאושש ולא היו מסוגלים לצאת לכבוש את ארץ־ישראל. על כך הענישם אלוהים לנדוד במדבר — כלומר לשהות בחבל־ארץ שומם בין סוריה ובין מצרים — ארבעים שנה, ובמשך כל הזמן הזה לא מצאו מקלט במקום־יישוב ולא התיישבו בעיר ולא בין הבריות, כפי שמסופר בקוראן, מפני המעשים הקשים שעשו להם העמלקים בסוריה והמצרים במצרים, ומפני שבני־ישראל [ק257] סברו שלא יעצרו כוח להתנגד להם. מתוך המשך הפסוק ופירושו מתברר, שעונש־המדבר הוטל על בני־ישראל מתוך כוונה, והיא — שיכלה דורם של אלה שנמלטו מן ההשפלה והכפייה אחרי שהתרגלו למצב זה עד כדי כך שאופיים נתעצב על־פיו ותודעתם הקיבוצית נשחתה, ושיגדל בנדודי המדבר דור אחר, עזוז, שלא יידע גזירות־מלכות וכפייה ושלא ישא את הקלון של שפלות־רוח. על־ידי־כך צמחה [100] [ב142] בקרב בני־ישראל תודעה קיבוצית חדשה, אשר בכוחה יכלו לצאת חוצץ ולגבור על אויביהם. מתוך מעשה זה מתברר שארבעים שנה הם התקופה הקצרה ביותר שבה יכול דור אחד לכלות ודור אחר לצמוח תחתיו. מעשה זה הוא גם הראיה הברורה ביותר לעניין התודעה הקיבוצית, כלומר שהיא היא שמכוחה ייתכנו התגוננות והתנגדות והיערכות למלחמה, ויציאה להתקפה. מי שאיבד אותה — ידו תקצר מעשות כל אלה. לפרק זה על הדברים המביאים את השבט בהכרח לידי שפלות־רוח יש להוסיף גם את עניין המסים ותשלומי־החובה: שכן שבט המשלם תשלומי־חובה אינו עושה זאת אלא לאחר שהשלים עם השפלתו. כי תשלומי־חובה ומסים הם עוול והשפלה, שבעלי נפש גאה ותקיפה אינם מוכנים לשאתה אלא אם כן הם מבכרים אותה על־פני קרב ומוות, ואז אות הוא שתודעתם הקיבוצית חלשה מכדי להתגונן ולשמור על עצמם. מי שתודעתו הקיבוצית אינה עומדת לו למנוע ממנו עוול, על אחת כמה וכמה שאינו יכול להתנגד כראוי או לצאת חוצץ; ואז הוא מגיע למצב שהוא מוכן לקבל על עצמו השפלה, שהיא — כפי שכבר אמרנו — גורם מעכב להגיע למלכות. לעניין זה שייכת אימרתו של הנביא מוחמד, הנמסרת באוסף־המסורות 'אל־צחיח' [ק258] בפרק על עבודת־האדמה; כאשר ראה הנביא להב־מחרשה בביתו של אחד מתומכיו באל־מדינה, אמר: 'זו לא נכנסה מעולם לביתם של בני־אדם, אלא־אם־כן באה עליהם השפלה.' זו היא ראיה ברורה לכך שהטלת תשלומי־חובה מביאה בהכרח לידי השפלה. אף זו: ההשפלה שבתשלומי־חובה גוררת תכונות של תרמית ובגידה, בגלל קו־הכפייה הכרוך במסים. באוסף 'אל־צחיח' נמסר שהנביא היה נוהג לומר: 'ישמרנו השם מתשלומי־חובה!' וכאשר נשאל על כוונתו אמר: 'אדם המשלם מסים מדבר ומשקר, ומבטיח ואינו מקיים.' אם תראה שבט המשלם מסים באזיקי ההשפלה — לא תוכל עוד לצפות שהוא יגיע למלוכה עד סוף כל הדורות. מן הדברים הללו מתברר גם־כן, שטעות בידי אלה הסבורים שבני שבט זנאתה במגרב היו לפנים רועי־צאן, ששילמו תשלומי־חובה למלכים שבתקופתם. זו היא טעות חמורה, כפי שנוכחנו לדעת, שכן אילו היה כדבר הזה, לא היתה מתכוננת בידיהם מלכות לעולם, ולא היתה קמה להם שושלת. ראוי לשים לב גם לדבריו של שהרבראז הפרסי, מלך העיר דרבנד, אל המצביא הערבי עבד אל־רחמאן אבן־רביעה, כאשר זה בא עליו לכבוש את ארצו: הוא ביקש ממנו לחוס על חייו, על מנת שיקבל את מרותו, ואמר: 'אני היום אחד משלך, ידי בידך וידידותי הכנה מובטחת לך. היה ברוך בבואך, ויברך אלוהים אותנו ואתכם גם יחד. יהי־נא מס־הגולגולת שלנו [101] בכך, שנעזור לכם ונתמוך בכם, ונעשה כל מה שתרצו; רק אל תשפילונו על־ידי מס־גולגולת, כי בכך תתישו את כוחנו ותביאו אותנו להצטרף אל אויביכם.' דברים אלה יכולים לשמש דוגמה וראיה מספקת למה שאמרנו.

החברה שהם מתרחשים בה.

והנה באה התורה לעזור בישראל את גלגל המחזור: לא להחזירם אחור לעבר, לעידן הזהב של צַיידוּת־לקטוּת שיוויונית מאושרת, אך לבלום התדרדרות קדימה לחברת מעמדות מפוצלת. לא בכפיית קומוניזם המחניק את היוזמה והחריצות היצרנית ויוצר כת מנהלים לטובת עצמם, אלא בהבטחת (במידה רבה של בטחון אך לא בבטחון מוחלט) מנת אמצעי ייצור משלה לכל משפחה לאורך הדורות, המונעת ממילא התרכזות האדמות ביד מעטים; בחוקי תמיכה בחלשים, בלי מנגנון ביורוקרטי זולל משאבי ציבור לגביה וחלוקה, המשמרים את האחוה; ובמצוות אימון לשרות במילואים לכל הבחורים המיוחסים לאבות האומה. **אִם־בְּחֻקֹּתַי תֵּלֵכוּ וְאֶת־מִצְוֺתַי תִּשְׁמְרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם ... וְנָתַתִּי שָׁלוֹם בָּאָרֶץ וּשְׁכַבְתֶּם וְאֵין מַחֲרִיד ... וּרְדַפְתֶּם אֶת־אֹיְבֵיכֶם וְנָפְלוּ לִפְנֵיכֶם לֶחָרֶב וְרָדְפוּ מִכֶּם חֲמִשָּׁה מֵאָה וּמֵאָה מִכֶּם רְבָבָה יִרְדֹּפוּ וְנָפְלוּ אֹיְבֵיכֶם לִפְנֵיכֶם לֶחָרֶב. שָׁמוֹר תִּשְׁמְרוּן אֶת־מִצְוֺת ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם וְעֵדֹתָיו וְחֻקָּיו אֲשֶׁר צִוָּךְ: וְעָשִׂיתָ הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב בְּעֵינֵי ה׳ לְמַעַן יִיטַב לָךְ וּבָאתָ וְיָרַשְׁתָּ אֶת־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר־נִשְׁבַּע ה׳ לַאֲבֹתֶיךָ: לַהֲדֹף אֶת־כָּל־אֹיְבֶיךָ!** אין זה פרס של נס שאין לו קשר מהותי עם המעשה הטוב המזכה בפרס, אלא היא התוצאה הטבעית של המעשה הטוב עצמו.

בנוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסין למקרא יוצאין מהן מאה מאה למשנה יוצאין מהן עשרה לתלמוד יוצא מהן אחד הדא הוא דכתיב אדם אחד מאלף מצאתי. אילו נהגו ישראל כתורה ולמדו כולם בנעוריהם טכניקות מלחמה ותרגולות קרב, כשבא עליהם הצורר היו גוברים עליו ומחסלים אותו. אפילו נניח שהיו בארץ רק מיליון אחד יהודים, הרי מחציתם גברים ומחציתם של אלה בוודאי בגיל הלוחם, (1) שלושה או ארבעה נגד כל אחד מהצבא הפולש. ובתוך האימונים שעברו כולם היו חלקם מגלים נטייתם וכשרונם הטבעי והיו נותנים לבם להעמיק ולהרחיב יותר בלימוד המלחמה (2) והיתה נוצרת מאליה קצונה זוטרה ובינונית, וכשהיה מתבקש מצביא כללי כדמות חניבעל או ארמיניוס, (3) גם זה היה נמצא.

אולי אין זה הלקח שהיו מפיקים הצדיקים הקדושים של אחרית הימים שלנו היום אשר עיקרי השקפת קצתם בעניין זה וסיבתה שירטט אבן ח'לדון בהערה 468. אבל יש מי שטוענים שלקח כזה הפיקו מנהיגי הדורות שבין טיטוס והדריאנוס. כי על כן, לפי הדרך שהטוענים האלה מפרשים בה את המקורות והממצאים, בהכנעת המרידה הגדולה הבאה, כששים שנה אחרי חורבן הבית, התקשו הרומאים[469] יותר מבמלחמת החורבן. מהמעט שנודע מדרך התנהלות אותה מרידה אפשר להבין שקדמה לה הכנה, גם בתשתיות למגננה ומתקפה וגם בהכשרת לבבות העם ובגיוס לוחמים ואימונם.

469 לפי המאמר של הפרופסור ורנר אק Werner Eck, The bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View בכתב העת The Journal of Roman Studies כרך 89 (שנת 1999) עמ׳ 76-89 <https://www.jstor.org/stable/300735?origin=JSTOR-pdf> הם העסיקו בדיכוי המרד לא פחות משתים עשרה לגיונות ואולי שלוש עשרה לגיונות (עמ׳ 81 שם), שנשחקו קשות וחלקן הושמדו כליל. ראה לקמן הערה 475.

והסיבה לשינוי נראית מהרמב״ם בהלכות מלכים שהפעם יזמו את ההתמרדות לא כנופיות הרפתקנים ואינטרסנטים אלא מנהיגי האומה: רבי עקיבה חכם גדול מחכמי משנה היה והוא היה נושא כליו של בן כוזבא המלך והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח.

לא התברר לי מניין לו לרמב״ם שכל חכמי הדור דימו שבר כוזיבא הוא המלך שמצפים לו שיקיץ את קץ ההיסטוריה. והרי לפי הסיפור בירושלמי תענית היה שם אחד שדבר עזות נגד הסברה הזאת: תני ר׳ שמעון בן יוחי עקיבה רבי היה דורש **דָּרַךְ כּוֹכָב מִיַּעֲקֹב** דרך כוזבא מיעקב רבי עקיבה כד הוה חמי בר כוזבה הוה אמר דין הוא מלכא משיחא אמר ליה רבי יוחנן בן תורתא עקיבה יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא. אולי החליט הרמב״ם שמי שמדבר ככה אל רבי עקיבה לא ייחשב בין החכמים? ובפרט שהוא גם לא מחזיק בעיקר האמונה אחכה לו בכל יום שיבוא? — ואולי עוד נראה להלן גם אפשרות נוספת. עורך התלמוד מכל מקום עיטר את בן תורתא בתואר רבי, ובתוספתא מנחות מובא משמו מאמר שאין לו משמעות אם אין לאישיות של אומרו משקל תורני נכבד. עוד היה באותו דור רבי אלעזר המודעי שהיה יושב במחנה בר כוזיבא הנצור על השק ועל האפר ומתפלל בכל יום ואומר רבון העולמים אל תשב בדין היום אל תשב בדין היום — לא משמע מזה שהאמין במשיחותו של בר כוזיבא. במקום אחר מסופר

על רבנן (בני בלי שם) שערכו לבר כוזיבא מבחן אם הוא מורח ודאין, וכיון שנכשל קטלוהו.[470] איה אפוא הסכמת חכמי הדור על אותה טעות שכתב הרמב״ם?

חוקרי הקדמוניות בדורנו אספו בדלי ראיות ממחילות מסתור שנחצבו להכנת מכת המחץ שהממה את הרומאים בתחילת המרידה, ממטבעות „לחירות ירושלים" שנאבדו ואחר כך נמצאו שם, ומכתובות חקוקות שנמצאו בארץ ובחוץ לארץ ואשר מוזכרות בהן יחידות לוחמות שהשתתפו לפי ההשערה בלחימה נגד המורדים, ומתעודות שיחרור חקוקות בנחושת שניתנו לחיילים ומוזכר בהן איפה שירתו. אשר גם מהן יש להסיק דברים על תנועת כח האדם ביחידות ועל תנועות היחידות בין הארצות. ויש המרכיבים כל זה לסיפור על מלחמת הישרדות של ממלכת רומא נגד היהודים האיומים שקמו לכלותה וכמעט הצליחו. משען להשערות ולהשלמת הפרטים החסרים ושלד לסיפור

---

[470] לפי המבחין הידוע מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהן גשר מותר לעבור עליו וכן אם הרס בתים ועשה אותן דרך או חומה מותר ליהנות בה וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין במה דברים אמורים במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות שהרי הסכימו עליו בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדוניהם והם לו עבדים אבל אם אין מטבעו יוצא הרי הוא כגזלן בעל זרוע וכמו חבורת ליסטים המזויינין שאין דיניהן דין וכן מלך זה וכל עבדיו כגזלן לכל דבר יש מי שיטענו שאחרי שמצאנו שהיה מטבעו יוצא אנחנו צריכים פירוש אחר. שערים לא ננעלו; ראה לקמן. אבל יש להעיר שאמנם הטבעת מטבעות מבטאת יומרה מלכותית, אבל השימוש בהם, כאשר יש להם ערך־מתכת עצמי שאינו תלוי בכפיית המלכות לשתמש בהם כהלך חוקי, איננו מוכיח קבלת מרות המתמלך אפילו בתוך התחום שהוא טוען לריבונות עליו.

העלילה מספק עמוד אחד בספרו היווני של קסיוס דיון[471], לא כפי שיצא מקולמוס המחבר (שחי עשרות שנים אחרי המאורעות במקומות רחוקים מארץ ישראל ולא היה איש צבא) אלא כפי שקצץ ותימצת אותו (שבע מאות שנים נוספות מאוחר יותר, גם כן בארץ רחוקה) סופר הקיסר הבזנטי הנזיר קסיפילינוס[472].

וזה לשונו בספר 69 (מתוך 80) מחיבורו על תולדות רומא[473]:

בירושלים הוא ייסד עיר במקום אותה שנמחקה עד לאדמה וקרא שמה אליה קפיטולינה, ובמקום של מקדש האלוהים בנה אחר לזאוס ומזה התחוללה מלחמה שהיתה לא קטנה ולא קצרה. שכן היהודים שבעבורם היה זה נורא שבני נכר השתכנו בעירם וקודשי נכר נשתלו בה, אמנם כשהדריאנוס שהה במצרים ומשם עבר לסוריה החרישו, חוץ ממה ש„הם הכינו בצורה בלתי הולמת את כלי הנשק שהטילו עליהם (הרומאים) לייצר, כדי שיוכלו להשתמש בהם לאחר שייפסלו על ידי הרומאים. כשאדריאנוס התרחק, מרדו בו היהודים בגלוי. היהודים לא העזו להסתכן חזיתית עם הרומאים. הם תפסו את המקומות הנוחים של הארץ וחיזקו אותם במחילות ובחומות, כדי שישמשו להם כמקלטים בעת מצוקה וגם כדי שיוכלו לנוע בחשאי, אלה לקראת אלה, מתחת לפני הקרקע. הם קדחו פירים אל הדרכים התת-קרקעיות, כדי שייקלטו בהם אוויר ואור" (התרגום של בנימין איזק). ואמנם בראשונה לא שמו הרומאים לב אליהם. אבל משרגשה יהודה כולה ובכל הארץ התנערו היהודים יחדיו והסבו רעות רבות לרומאים בסתר ובגלוי והתלכדו גם רבים

נכרים מתוך תאוות בצע עד שכמו שאומרים כל היישוב רגש ורעש הדריאנוס שלח נגדם את המצביאים החזקים ביותר ובראשם יוליוס סוורוס שנשלח מארץ ממשלתו בריטניה נגד היהודים. הלז לא העז בשום מקום לערוך קרב פנים אל פנים עם האויבים בראותו המונם ונחישותם, אך בזנבו יחידים בחייליו ומפקדי המשנה המרובים שהיו לו ובשוללו מהם אספקתם ובכליאתם הצליח אמנם בכבדות אך מבלי להסתכן לשחקם להתישם ולהכחידם. מעטים יצאו מזה שלמים. ואמנם חמישים ממבצריהם החשובים ביותר וכפרים תשע מאות ושמונים וחמישה בעלי השם הגדולים ביותר הוחרבו, ואילו גברים שמונה וחמישים רבבות נטבחו בגיחות ובקרבות (כי המון הגוועים ברעב ובמחלה ובאש לא התאפשר לעמוד על מספרו), באופן שיהודה הושמה כמעט כולה, דבר שגם באו להם עליו אותות לפני המלחמה, שכן ציון קבורת שלמה הנערץ אצלם התפורר והתמוטט, וזאבים וצבועים רבים חדרו

---

471 עיין עליו: https://he.wikipedia.org/wiki/דיו_קסיוס.

472 https://he.wikipedia.org/wiki/יואנס_קסיפילינוס.

473 https://ia802708.us.archive.org/15/items/diosromanhistory08cassuoft/diosromanhistory08cassuoft.pdf מעמ' 446 של הספר (הוא עמ' 456 של הקובץ) והלאה.

לעריהם בילְלות. אכן באותה מלחמה נספו גם מהרומאים רבים; לכן גם הדריאנוס בכותבו אל המועצה לא השתמש בפתיחה הנהוגה אצל השליטים "אם אתם ובניכם בריאים הנה מה טוב; אני והלגיונות בריאים".

מספר הגברים הרוגי מעשי האיבה בלבד, חוץ מהפורענויות הבאות עם המלחמה בדרך הטבע ונגררות אחריה ודרכן להפיל כמה וכמה יותר חללים מהחרב, מלמד שהנזיר הנוצרי קרא בתרגום הביבליא שלו את מספר חיילי ישראל שיצאו ממצרים, וכיון שלמרבה אכזבתו ראה שעוד בימיו נותרו יהודים בעולם וגם בארץ הקודש הם אמנם כבר לא היוו אז רוב מוחלט אך היו עדיין הגדולה בקבוצות האוכלוסיה החליט קסיפילינוס להותיר חיים שתי רבבות ושני אלפים, שהם קוורום המינימום להשרות עליו שכינה, כידוע. במציאות החומרית הנחזית לעיני בשר אין למספר שהוא כתב שום משמעות. כל הממלכה הרומית שמנתה בימי שיא שיגשוגה כחמישים מיליוני נפשות (ויש הערכות המפליגות אפילו עד 150 מיליון) לא העמידה מעולם חצי מיליון חיילים בבת אחת. נתונים באמת מדויקים, כרגיל, קשה להשיג, והסיכומים המקוצרים חולקים בפרטים, אבל כדי לסבר את האוזן די לתפוס מהם אחד נגיש ונוח לאמור <https://he.wikipedia.org/wiki/לגיון> הלגיון בימיה הראשונים של רומא מנה, לפי המסורת הרומית, כ־3,300 איש. בתקופת הרפובליקה הרומית מנה הלגיון בין 5,000 ל־6,000 חיילים. בתקופת הקיסרות הרומית המוקדמת והאמצעית הוא מנה כ־5,400 חיילים, ובתקופה הקיסרית המאוחרת מנה הלגיון בין 1,000 ל־2,000 איש ... בתקופת הקיסרות הרומית המוקדמת (בזמנו של אוגוסטוס) היו קיימים כ־28 לגיונות קבע, ולגיונות נוספים גויסו לפי הצורך או על פי היכולת של האימפריה. לשיא הגיע מספר הלגיונות בתקופתו של ספטימיוס סוורוס שהעלה את מספר הלגיונות ל־33. מעולם לא טען אדם שלארץ ישראל הובאו כל הלגיונות,[474] ומשמעות הדבר היא שכדי להישחט בקרבות היו הגברים המנויים אצל קסיפילינוס צריכים לא להילחם או אף לנוס אלא להמתין בתור בצוואר מושט. וכמובן לא אנסה לאתר בארץ יהודה או במפתה אלף כפרים אפילו לא ראשיים וחמישים מבצרים אפילו לא עיקריים — אלה דברי דמיונות והבלים.

הכנות תשתית למרד שלא הרגישו בהן הגויים עד שפתאום בבת אחת התפרצו והתנפלו עליהם היהודים — אי אפשר שהן כללו חומות בנויות כפי שכתב קסיפילינוס, כי הללו מזדקרות לעין ונראות ממרחקים על הרים קרחים זמן רב לפני שהן נשלמות.

---

474 מור (ראה לקמן הערה 475) סקר את כל הלגיונות שלגביהם נטענה אי שם בספרות המחקר זיקה כלשהי למלחמת בר כוכבא וסיכם בעמ' 309: From the list of twenty legions from all over the Empire with names that were mentioned in connection with the Bar Kokhba revolt, evidence indicates that only three of them fought in full strength in Judaea during the revolt, כלומר שמות של עשרים נזכרו בהקשר כלשהו עם המרד ועל פי הראיות הקיימות רק שלוש מהן לחמו בהרכב מלא ביהודה בזמן המרד.

מוזר מאד התיאור של מהלך הלחימה: בהתחלה פחדו היהודים מכח המחץ העדיף של הלגיונות הרומיות בקרב ערוך גלוי, אבל בעקיצות וזינובים בלוחמה זעירה היתה ידם על העליונה וכמעט הכריעו את האויב, עד שבאה תגבורת עם מפקד חדש; והמצביא החדש הזה, שלרשותו היו כוחות גדולים יותר משהיו לקודמיו, פחד עכשיו הוא לפגוש את הצבא היהודי פנים אל פנים, אבל הוא הכריע והביס את המורדים בלוחמה זעירה בזינובים ועקיצות.

אילו כתב קסיפילינוס מספר חללים שאיננו מצד עצמו מופרך מיניה וביה — נגיד: ארבעת אלפים שלושים ושנים מורדים הרוגים בקרבות — אז היינו מתחילים לחקור איך הגיע המספר לידיעתו ואם אפשר לסמוך על המקור שהשיג רשם ומסר אותו, ועל הדיוק, ואם זה כולל מוליכי מולאות אספקה. כמו כן יש לשאול על הכנות שנעשו בחשאי, איך לדעתו התברר אחר כך למנצחים מתי נעשו לפני התגלע הריב אותן הכנות ובאיזו כוונה. מחילות מסתור נחצבו בארץ עוד מימי פשוט המדינים בשפוט השופטים, אך מעולם לא נמצאה באחת מהן כתובת כגון „**אני בבא בן צ׳רקא חופר בס״ד מחילה זאת בשנת מינוס עשרים לגאולת ציון ביד אדוננו הנשיא שמעון ירום הודו כדי שיסתתר בו הגדוד שיחסום את הצומת בוואדי ווה החילי לעשות**", לא בעברית וגם לא ביוונית או בלטינית.[475]

על כל פנים היתה תוצאת המלחמה שארץ יהודה כמעט כולה הושמה. לא ארץ הגליל שכנראה לא היתה מעורבת בהתמרדות ולא הוכתה בדיכויה, אלא רק ארץ יהודה, וגם היא לא כולה ממש אלא רק כמעט כולה. יהודים גם חקלאים גם עירונים גם חכמים ישבו גם בגליל, באזור לוד ובדרום הר חברון, אך נראה שבמקומות האלה לא צייתו להוראת סיעת רבי עקיבה לתמוך בבר כוכבא, ומסתבר שמצאו להם חכמים אחרים שחלקו על הוראה זו ועליהם סמכו, אם בכלל היו באותו זמן מתחשבים הרבה בדעות הרבנים בפוליטיקה.

זאת אומרת שאין ראיה של ממש מהידיעות שמחוץ לדברי חז״ל שמרידת בר כוזיבא הוכנה ואורגנה על דעת כל הנהגת היישוב בא"י, שהרבנים כשכבת מנהיגות מאוחדת וממוסדת שלחו את כל הדור הצעיר ללמוד מלחמה, ושהאומה היהודית קמה כאיש אחד בלב אחד נגד הכובש הזר לקיים דבר ה׳ **וְאַתֶּ֧ם** (א) **תִּֽהְיוּ**־(ב) **לִ֛י** (ג) **מַמְלֶ֥כֶת** (ד) **כֹּהֲנִ֖ים וְג֣וֹי קָד֑וֹשׁ**, שאם לא תילחמו על קיומכם, אז בדרך הטבע לא (א) **תִּֽהְיוּ**, אבל צריכים להיות יהודים ולא בהמות: להיות (ב) **לִ֛י**, ולא די לכם לשרוד כפרטים פזורים שמתלקטים אולי במועדוני חובבי מצוות, אלא צריכים להיות (ג) **מַמְלֶ֥כֶת**, אך לא ממלכה ממלכתית כְּדֶ֖רֶךְ כָּל־הָאָֽרֶץ, אלא **מַמְלֶ֥כֶת** (ד) **כֹּהֲנִ֖ים וְג֣וֹי קָד֑וֹשׁ**.

475 ראה בערך https://he.wikipedia.org/wiki/מערכות_המסתור_של_בר_כוכבא סקירת הממצאים וחלק מהפרשנות ובציוני המקורות שער כניסה לספרות הדנה בנושא: למאמרים המצוינים שם יש מראי מקומות והערות שולים משלהם. כל זה בבחינת **צַדִּ֣יק הָרִאשׁ֣וֹן בְּרִיב֑וֹ**; אחר כך ראה בספרו האנגלי של מנחם מור The Second Jewish Revolt: The Bar Kokhba War, 132–136 CE, ליידן\בוסטון2016 בבחינת **יבא [וּבָֽא־]רֵ֝עֵ֗הוּ וַחֲקָרֽוֹ**.

אז אין ראיה מהמציאות הידועה לנו כיום שככה הורו אז הרבנים וציית להם העם, אבל גם אין ראיה על שום הוראה שונה מזו של הרבנים דאז, וגם לא על היותם אז ההנהגה המדינית־בטחונית שכל מחדל או מעשה לא היו אלא על דעתה.

הרמב"ם, שידע על המציאות של מרד בר כוזיבא עוד פחות משיודעים אנחנו כיום, כלומר: לא את ספר קסיוס ולא את כתובות הזכרון הרומיות ולא את תעודות השיחרור, לא את מחילות המסתור ולא את המטבעות לחירות ירושלים ומכתבי הפפירוס, אלא רק את מה שמובן ממקורות חז"ל, בוודאי לא השלה את עצמו שהוא בקי באמת ההיסטורית כפי שהיתה מצד עצמה די הצורך כדי לבנות עליה מסקנות להנהגות מעשיות.[476]

לכן יש לומר שהרמב"ם למד מאגדות חז"ל והלכותיהם — לא מה שהיה איך שהיה לפניו אלף שנים או יותר, אלא מה שלדעת בעלי התלמוד צריכים היהודים לעשות. ולזה לומדים מרבי עקיבה: לא שהמתין כצופה מהצד עד שהעניינים התפתחו למצב שבו כבר היה שם לדעתו „ודאי משיח", שהרי הוא לא ראה את בר כוזיבא שעשה והצליח וניצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקיבץ נדחי ישראל, אלא שעוד לפני שהגיע בר כוזיבא אפילו לדרגת חזקת משיח (שלא שמענו על מינויו בידי נביא וסנהדרין ואפילו לא על בירור ייחוסו מבית דוד ועל כפיית כל ישראל לילך בתורת ה' ועל חיזוק בדקה) השתדל רבי עקיבה בהצלחת המרידה בעידוד ותעמולה ובמה שהיה בידו לתרום. ומה שאמר עליו כשראהו דין **הוא מלכא משיחא** אל נכון אינו אלא בבחינת זה הקטן גדול יהיה וכמו שמאחל זקן המברך לחתן בר מצוה שיורה הוראה בישראל ויהיה ראש ישיבה. ומה שאמר ליה רבי יוחנן בן תורתא **עקיבה יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא** איננו מחלוקת מעשית כי אם אך הערכה זהירה יותר של העתיד: אבל בהווה נמצאים שניהם ביחד במחנה בר כוזיבא. צורת הדיבור החברית איננה מורה על זילזול, אלא על חברות: אפשר שלפנים כשעקיבה היה עדיין עם הארץ גם בן תורתא היה רועה אצל כלבא שבוע, או אולי הוא היה המורה בחדר שעקיבה החדש למד בו אלף־בית, ועל כל פנים עתה שניהם במסגרת שאין בה כל כך משמעות למעלות שיש ליחידים מחוץ לה, אלא **קָטֹן וְגָדוֹל שָׁם הוּא** וסנדלר יכול להיות מפקדו של ראש כולל. השתתפות רבי עקיבה ורבי יוחנן בן תורתא שניהם גם יחד בהפגנת **זו ארצנו** של שמעון המתמרד איננה תלויה בחשבון שהוא עתיד לנהוג נשיאותו בפני הבית וימלוך הוא ובנו אחריו. מה שחשוב הוא שכעת הוא סוחף אחריו אנשים ומנהיג את ההתקוממות הנדרשת מעם ה'

476 לפי הבוז שביטא כלפי הספרים שראה כתובים בערבית ובספרים החיצונים אמרו שהם ספרי תועים וכן ספר בן סירא והוא היה איש שחיבר ספרים יש בהם היתולים מענייני הכרת פנים אין בהם טעם ולא תועלת אלא איבוד הזמן בהבל כגון אלה הספרים הנמצאים אצל הערב מספור דברי הימים והנהגות המלכים וייחוסי הערבים וספרי הניגון וכיוצא בהן מן הספרים שאין בהם חכמה ולא תועלת גופני אלא איבוד הזמן בלבד, ולא ניגד להם ספרי היסטוריה שנכתבו בשפות אחרות, נראה שחרץ על אלה כעל אלה משפט אחד הבל הבלים **הַכֹּל הֶבֶל וּרְעוּת רוּחַ** ולא עיין בהם.

נגד הכובש הזר הזומם להטמיעם בתוך בליל כל שאר נתיניו ולעת עתה לא נתגלה בו פסול. מאוחר יותר, כאשר כנראה רבי עקיבה כבר יושב בבית הסוהר והמורדים נצורים בבית תר, חכם אחד גדול שרוי עדיין באותו מחנה אך לא עוד באשליות: כל תפילתו היא לאחר את קץ המפלה, ולא עוד לרומם קרן נשיאו להמליכו על העולם כולו. אבל גם רבי אלעזר, גם רבי עקיבה ובן תורתא לא דרשו מבן כוזיבא אות להוכיח שהוא משיח. מבחן מורח ודאין עושים לו רק החיילים הדתיים שראו אותו הורג את רבי אלעזר המודעי בלי משפט ומבלי שהופרכה התנצלותו על ידי עדות ברורה. הריגת מורד במלכות היא סמכות הנתונה למלך, ומי שבפועל מולך רק על עיירה הנתונה למצור איננו מלך מכח עצם שלטונו, על כן אין לו טענה להצדיק את הריגת רבי אלעזר אלא מינוי שניתן לו מן השמים — אבל אילו זה היה אמת, הוא היה מורח ודאין, וכיון שהוכח שזה אינו, גם סמכות להרוג מדין מלכות לא היתה לו, והוא עצמו נהרג בדין רוצח (בין אם קטלוהו הם ובין אם בפועל הוא נפל ביד האויבים אלא שהנחש שבאגדה מודיע מה גרם), והיא תשובה לשאלת המגדל עוז **לָ֥מָּה יוּמַ֖ת מֶ֥ה עָשָֽׂה.** ראיתי אחר כך שכעין זה ציין כבר הרב צוריאל שליט"א בלקט פרושי אגדה שלו, עיין שם כרך ד עמ׳ 162.

ויש מקום לתהות מה היתה דעתם של כל מי שלא שאלו ולא פירשו כלום על כיון דחזיוהו דלא מורח ודאין קטלוהו, מה הם חשבו במה נתחייב זה? לפי תירוץ הרמ"ה[477], שההכרזה „אני משיח" כוללת במשתמע טענה „אני מריח ודן בנבואה", ואם זו מופרכת, אז הטוען לכתר המשיח נמצא נביא שקר ועל זה נהרג — וכמו שהשיב הרבמ"ם למי ששאל אותו על משיח השקר התימני: האינך יודע אחי שהמשיח נביא גדול מאוד, וגדול מכל הנביאים מלבד משה רבנו עליו השלום. ועוד האינך יודע שמי שאומר על עצמו שהוא נביא, שאם נמצאת נבואתו מוכחשת הוא חייב מיתה, לפי שסמך לעצמו המעלה הגדולה הזאת, כמו שיומת המתנבא בשם עבודה זרה. שכך כתוב **אַ֣ךְ הַנָּבִ֡יא אֲשֶׁ֣ר יָזִיד֩ לְדַבֵּ֨ר דָּבָ֜ר בִּשְׁמִ֗י** וגומר. ואיזה ראיה גדולה על היותו מכחש אלא שיסמוך עצמו בשם משיח — יש להניח שבזמן שאמר עליו רבי עקיבה שהוא משיח (והתכוון שכמו שהוא עושה ככה עושה המשיח בתחילת דרכו ויש לקוות להתפתחות חיובית בהמשך) עדיין לא אמר בר כוזיבא על עצמו, ולא שייך לבחון בנבואה את מי שרק אחרים טענו שהוא נביא, על אחת כמה וכמה כשלא נטען זה כהודעת מציאות הקיימת כבר אלא בתורת איחול.

ויש לומר שהכשרונות המיוחדים למשיח באים אליו רק בשלב שבו הוא הופך מ„בחזקת שהוא משיח" ל„משיח בוודאי". ואמנם לפי מה שקבע הרמב"ם באיגרת תימן שבתחילה יראה בארץ ישראל, כי בארץ ישראל תהיה תחילת הראתו, שנאמר **וּפִתְאֹ֨ם יָב֜וֹא אֶל־הֵיכָל֗וֹ הָאָד֤וֹן ׀ אֲשֶׁר־אַתֶּ֣ם מְבַקְשִׁ֔ים**

[477] ממנו אין ללמוד על בר כוזיבא ההיסטורי, כי הוא פירש „ממלכי בית שני היה", אבל אין זה מבטל את משקל דעתו בתחום המומחיות שלו.

וּמַלְאַךְ הַבְּרִית אֲשֶׁר־אַתֶּם חֲפֵצִים הִנֵּה־בָא אָמַר ה׳ צְבָאוֹת ולפי סדר החזקה שכתב בהלכות ואם יעמוד מלך מבית דויד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדויד אביו כפי תורה שבכתב ושבעל פה ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה ויילחם מלחמות ה׳ הרי זה בחזקת שהוא משיח: אם עשה והצליח וניצח כל האומות שסביביו ובנה מקדש במקומו וקיבץ נדחי ישראל הרי זה משיח בוודאי. יש לומר שכשהוא מופיע בתימן זאת טענה שהוא משיח בוודאי שכבר עשה את מה שכתוב לפני קיבוץ הנידחים. אלא שלשון **וּפִתְאֹם יָבוֹא אֶל־הֵיכָלוֹ הָאָדוֹן** איננה הולמת התחלה טבעית קימעא קימעא של מלחמת שיחרור כגון זו של בר כוזיבא, והוא גם לא בא מעולם **אֶל־הֵיכָלוֹ**, וגם האמור בצדו מורה על יום הדין והופעת ה׳ יותר מעל התקוממות אנושית למלחמה, ואם כן **וּפִתְאֹם יָבוֹא אֶל־הֵיכָלוֹ** הוא שלב מאוחר יותר במהלך המשיחי, ואילו התעוררות עממית שממנה מתחיל משיח לצמוח מי גילה לנו שלא תוכל להיפתח דוקא בחוץ לארץ? וייראה לומר שהמשנה תורה כתב הרמב"ם לעם ישראל ולדורות, ואילו את איגרת תימן הוא שלח לתימנים ששאלו אותו על מקרה מסוים של משוגע אחד. שם היה חשוב שלא להשאיר ספק שמא אולי בכל זאת יש בו ממש, ולכן הפליג הרמב"ם למנות כל מעלות המשיח שאינן באותו משוגע, אפילו שחלק מאותן מעלות גם במשיח האמיתי לא תתגלינה בו מהתחלותיו הראשונות.

ואילו הוראת הרמב"ם לדורות היא שלא להישאר לעולם עם הלקח המעשי של שברון הנשמה ששיתק את היהודים אחרי שני הכשלונות הגדולים בנסיון להיות עם חופשי בארצם. אכן מאז התקבעה בנפשות תפיסה של „אין טעם וגם אסור לנסות להושיע לעצמנו", של „אין לבטוח בה שיתן לנו **כֹּחַ לַעֲשׂוֹת חָיִל לְמַעַן הָקִים אֶת־בְּרִיתוֹ**", שכל תיקון אמיתי יבוא רק במעשה שמים ובדרך נסים נקיים ממגע יד אדם ושכל אנושי. הדגשה זו של הרמב"ם שרבי עקיבה ביטל תורתו (וכפי הנראה מהמסופר גם גייס את כל הישיבה שלו) כדי לשאת כליו של טירון אחד נמרץ שרק זה עתה התחיל קורס משיחים, היא אכן מנוגדת לזרם של עכירות הרוח הנרפסת, אבל איננה מהפכה וחידוש, היא ביטוי לרוח התורה ותקנות חכמיה לדורותם. ביום הראשון של פסח, על מה אומרים הלל? על שקמו ויצאו ברגליהם והלכו **בַּמִּדְבָּר בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה** עד הר ה׳, ואילו את אלה שביכרו להמתין באפס מעש לנסי נפלאות שיקחום **עַל־כַּנְפֵי נְשָׁרִים** זוכרים רק ברמז. וביום האחרון של פסח, על מה אין אומרים הלל? על שעמדו בצד מחרישים וצפו איך האויב מתחסל בלי שהם עושים כלום. וכן בחנוכה קבעו שמונה ימים הלל והודאה על התקוממות הצדיקים שבטחו בה׳ ואז הוא מסר בידם אותם זדים רבים גיבורים וטמאים. והנה כמה מהאנשים שאומרים בכל תפילה וברכת המזון על הנסים שתיקנו להם חכמים אם יישאלו פתאום על מה נתקן חנוכה יענו שזה בגלל מעשה נסים שמימי מופלא שאירע בשמן מנורת המקדש? וכיוצא בזה, מה רגילים הבריות לחשוב על טעם סוכת החג? מי

שמע ומי זוכר את מה שכתב הרוקח לעיל בעמ׳ 232? **עֲנָוֵי שְׁמַיָּא**, זה מה שיש כרגיל בראש ומה שמצפים לו. ואין זה סותר, אלא הוא ממש צדו האחורי של אותו מטבע, שמי שזנחו את המחשבה הצלולה על השתדלות אנושית לגאולה ועל מאמץ הגיוני מחושב ומתוכנן — המה אצו להתפתות אחרי פתאים כגון הכביכול־משיח התימני ושבתי צבי ועוד משיחי שקרים בלתי־ארץ־ישראליים שלא נבדקו ולא נמצאו בהם האותות העל־טבעיים האמורים אצל המשיח; כי השכל וההגיון והתבונה שייכים לטבע, ונוכח העל־טבעי (ובמיוחד נוכח העל־טבעי המדומה) הם משותקים. נגד מיסטיקה והוקוס־פוקוס כתב הרמב״ם את מה שכתב גם בחיבור וגם באיגרת, ובאותה איגרת תימן כתב גם נגד אמונת־שטות אחרת: שהווזהרנו בתחילת הפרשה מלהתעסק בקסמים ובמעוננים ובחכמת הכוכבים ובכשפים ובחברים, והדומה להם בדברים אלו שחושבים האומות שבהם יוכלו לדעת העתידות קודם שיתחדשו ומתכוונים אליהם. וכשהזהירנו ית׳ מלהתעסק בדברים אלו, אמר לנו שכל האומות חושבים שיודעים מה שיתחדש קודם שיתחדש מן הדרך הזה, ואתה לא תדע מזה הדרך מה שעתיד להיות, אבל תדע אותו על ידי נביא שאקים לכם להודיעכם העתידות, ויאמינו דבריו ולא יחטא בכל מה שיאמר, ותהיו יודעים העתיד להתחדש קודם שיתחדש מבלי קסמים וחברים ומאין דין הכוכבים וזולתם. והקדיש לסתירת אותה שטות איגרת שלמה שכתב לחכמי לוניל, ושם כתב עליה: זו היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום שאבותינו חטאו ואינם לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזים בכוכבים שדברים אלו הם עיקר עבודה זרה כמו שביארנו בהלכות עבודה זרה טעו ונהו אחריהן ודימו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכיבוש ארצות אלא דמו שאותן הדברים יועילו להם ולפיכך קראו אותם הנביאים סכלים ואווילים ודאי סכלים ואווילים היו ואחרי התוהו אשר לא יועילו הלכו.

ובזה שבנו למה שיצאנו ממנו, היא חובת למידת מלחמה שהנה גם הרמב״ם מתיחס אליה כדבר פשוט ונתון, וכנראה קראה בתורה כמו שאנחנו קוראים אותה, ולא ייגרע מקומה מהמצוות רק מפני שלא אמרו עליה משנאות ולא חיברו בה מסכת באופן שהיה מתבקש להעתיקה אל המשנה תורה.[478]

478 אילולא יצר הרע הממציא תירוצים לבלבל בם המוחות לא צריך היה הדבר להיאמר שהטענה „הנה הצבא עצמו אומר שאין צורך בכל כך הרבה חיילים" אין לה רגליים. לנו קהל מאמיני ה׳ די נגד זה שיש מצוה בתורה, אבל המושפעים מהאמונה האלילית בחכמתם היתרה של ברזלנים יעיינו נא לעיל בספר לה בון על טעות הגנרלים הצרפתים שהובילה לפתיחה במלחמה יזומה אבודה מראש, ובדברי פרידריך אנגלס בדיווחיו השוטפים ופרשנותו בעיתונות חוץ על אותה מלחמה, ובייחוד במאמרו על הצבא הפרוסי; וכן ייזכרו בנסיוננו שלנו אנו עם הברזלנים שלנו שלא הכשירו חיילים קרביים די הצורך כדי להכניע בהתנהלות שגרתית מרד ערבי עממי בלתי חמוש.

אבל מה זה אומר לנו למעשה?

נניח שכבר חזרנו בתשובה והחלטנו לקיים את מצות ה׳ אפילו שאין זה מנהגן של כל הבריות, והרי להלכה למעשה **פוק חזי מאי עמא דבר** קובע לא מה שאומר ה׳ למעלה בשמים ולא מה שכתבו הרבנים הקדמונים בספרים הישנים ואפילו לא בדיוק מה שאומרים הרבנים החדשים שיש היום, אלא אך ורק מה שמקובל אצל החברים שעושים ושלא עושים — נניח שכבר חדלנו ממרוצתנו זו **כְּסוּס שׁוֹטֵף בַּמִּלְחָמָה** והחלטנו לעשות מה שצריך באמת גם אם אף אחד אחר לא מבין שזה מה שצריך: מה הדבר שצריך אני היחיד הקטן לעשות?

ברמת הפרט לכאורה הדבר פשוט שגם אם השלטון המוסמך או המושל בפועל החליט נכון לעכשיו שלא לגייסו צריך היחיד הפרטי הקטן לשמר את הכושר שלו לקראת היום שבו יימצא צורך בו, ועל כל פנים לא לקלקל במו ידיו בתזונה בלתי בריאה ובהתרגלות לחומרים המפחיתים את כושרו. אם יש חובה אישית למנה יומית של שכיבות סמיכה ושעות הליכה ריצה וקפיצה ואם אפשר לתת לזה שיעורים, צריך עיון; קודם כל חשוב להבין לדעת ולהפנים שלא מובן מאליו שאין שום חובה כזאת כי הכל הבל וה׳ יטביע מעשי ידיו בים בשבילכם ואתם רק תאמרו שירה.

כושר גופני בסיסי איננו סוף ההכשרה הצבאית; בחברה הישראלית הנורמאלית כפי שהיא משתקפת מהמצוות התלויות בארץ, חברה שבניה עובדים למחייתם בגופם בכל עבודה בשדה, הוא מצב המוצא הנתון הרגיל שעליו מתחילה להיבנות ההכשרה לצבא. ליציאה בצבא שייכת גם המיומנות בלחימה. והרי המלכות פה גוזרת שלא ילמד אדם רובה ולא יחזיק ברשותו רובה אלא בהיותו רכוש צה״ל, ומי שמתגייס לצבא הזה שלהם הרי מיד מעבירים אותו שם על הדת ומכליאים אותו בכפיפה אחת עם נקבות מיוחמות ומה יעשה הנער ולא יחטא, אז בוודאי באונס כזה פטורים בחורי ישראל מלימודי רובה, אפילו נודה לך שבמצב תיאורטי אידיאלי זה היה מצוה? אפשר ואולי — ועם כל זאת...

באחת המרידות המפורסמות של ישראל נגד האומות אשר שילח בהם ה׳ להעניש על עוונותיהם ביקשו עובר ליציאה לקרב לברר למי יש נשק **וְלֹא נִמְצָא חֶרֶב וַחֲנִית בְּיַד כָּל־הָעָם אֲשֶׁר אֶת־שָׁאוּל וְאֶת־יוֹנָתָן וַתִּמָּצֵא לְשָׁאוּל וּלְיוֹנָתָן בְּנוֹ**. ואז מה אמר להם שאול? „בלי חרבות אין מה לעשות אתכם במלחמה, לכו הביתה, תודה על הכוונה היפה?" אולי הם היו מאומנים בקונגפו[479] ובג׳וג׳יצו[480] או שאר מיני 武術[481]. מלחמה עושה הלוחם, לא הברזל.

דוגמה לאמונה התפלה שכלי הקרב עושים את הכל מצאנו בתוכחת הנביא **וַתֹּאמְרוּ לֹא־כִי עַל־סוּס נָנוּס עַל־כֵּן תְּנוּסוּן** (כלומר תשימו בטחונכם ברכש ובהצטיידות אבל ברגע האמת לא הם

479 https://he.wikipedia.org/wiki/קונג_פו.

480 https://he.wikipedia.org/wiki/ג׳יו_ג׳וטסו.

481 בעברית „אומנות מלחמה" <https://he.wikipedia.org/wiki/אמנות_לחימה>; וראה שם https://he.wikipedia.org/wiki/אמנות_לחימה#ביהדות הערות שולים עם מראה מקומות מאלף.

יושיעו אתכם), ורמיזא באורייתא מצאה מדרש המכילתא דרשב״י לאמור **וַחֲמֻשִׁים** אין חמושים אלא מזויינין שנא׳ **וַיַּעַבְרוּ בְּנֵי־רְאוּבֵן וּבְנֵי־גָד וַחֲצִי שֵׁבֶט הַמְנַשֶּׁה חֲמֻשִׁים לִפְנֵי אחיהם** מלמד שעלו מטוקסין בחמשה מיני זיין קשת ואלה ותרים ורומח וחרב: חבילת ציוד נכבדת וכבדה שכשבאו האויבים לא השכילו בעליה לעשות בה שימוש. וכבר כשקנו אותה לא נתנו דעתם על שימוש תכליתי, שאילו חשבו בהגיון היו קונים עם הקשת גם חצים. אבל כמו שזה נמצא, לאור אפס התועלת שהפיקו מהנשק, נראה שאחרי שמשה הורה להם להתכונן ליציאה הלכו לשוק לקנות להם ערכת מדבר ומצאו שם דוכנים של אותם סוחרים זריזים שגם מכרו לפרעה את הסוסים, ואלה לא איכפת היה להם על הצלחתה המעשית של שיירת משה כי לעצמם העדיפו להישאר במקומם הבטוח והנוח במצרים; העיקר לעשות עכשיו קופה על המתלהבים הציוניסטים האלה; והללו, כאמור, לא היו למודי מלחמה ולא בעלי מחשבה תכליתית קדימה ועל כן קנו להם במחיר מבצע מה שמצאו בחנות.

והנה דוגמה להצלחה בזכות יוזמה תושיה ותעוזה: באותה מרידה שכבר הזכרנו, המוצב הפלישתי ישב במקום גבוה שממנו רואים את הדרך העיקרית העוברת בין השיניים. היו עולים לשם על שביל שהסתעף מהדרך בנקודה שאיננה נראית מהמוצב הפלשתי. לפני שהגיעו יונתן ונושא כליו למקום ההסתעפות, **וַיִּגָּלוּ שְׁנֵיהֶם אֶל־מַצַּב פְּלִשְׁתִּים וַיֹּאמְרוּ פְלִשְׁתִּים הִנֵּה עִבְרִים יֹצְאִים מִן־הַחֹרִים אֲשֶׁר הִתְחַבְּאוּ־שָׁם** תורני התצפית על הדרך היו בודאי משועממים כדרכם של שומרים. **וַיַּעֲנוּ אַנְשֵׁי הַמַּצָּבָה אֶת־יוֹנָתָן ׀ וְאֶת־נֹשֵׂא כֵלָיו וַיֹּאמְרוּ עֲלוּ אֵלֵינוּ וְנוֹדִיעָה אֶתְכֶם דָּבָר** מסתבר שסברו שהיהודים לא הבחינו בהם לפני כן ויברחו כעת מבוהלים, או שיעלו על השביל ויסגירו את עצמם. **וַיֹּאמֶר יוֹנָתָן אֶל־נֹשֵׂא כֵלָיו עֲלֵה אַחֲרַי כִּי־נְתָנָם ה׳ בְּיַד יִשְׂרָאֵל** וקפצו שניהם מהדרך לשטח מת שלא יכלו הפלשתים לראותו. הללו לא העלו בדעתם שאפשר להגיע למוצב שלא על השביל המוליך אליו, ואם לא ברחו היהודים האלה לכל הרוחות יקבלו פניהם שומרי שער המוצב. אבל יונתן ועוזרו טיפסו סביב על הסלעים המוסתרים מעיני התצפיתנים והתנפלו עליהם מאחור ומלמעלה והרגו אותם, **וַיַּעַל יוֹנָתָן עַל־יָדָיו וְעַל־רַגְלָיו וְנֹשֵׂא כֵלָיו אַחֲרָיו וַיִּפְּלוּ לִפְנֵי יוֹנָתָן וְנֹשֵׂא כֵלָיו מְמוֹתֵת אַחֲרָיו** בלי שהרגישו בדבר חיילי המוצב. אחרי שהשתלטו ככה על עמדת התצפית, הם סקרו בחשאי את מגרש המאהל של המוצב, שבו היתה מחלקת המשמר נחה, אוכלת, מפטפטת, מבשלת, משחקת שש־בש ומצפה שיזעיקו אותה הצופים אם יתקרב כח ישראלי על הדרך. נשקם לא היה עליהם, כי לא חששו מאויב שיבוא פתאום. אבל הנה פתאום רץ לתוכם יונתן והיכה בחרבו לכל העברים **וַיִּפְּלוּ לִפְנֵי יוֹנָתָן וְנֹשֵׂא כֵלָיו מְמוֹתֵת אַחֲרָיו. וַתְּהִי הַמַּכָּה הָרִאשֹׁנָה אֲשֶׁר הִכָּה יוֹנָתָן וְנֹשֵׂא כֵלָיו כְּעֶשְׂרִים אִישׁ כְּבַחֲצִי מַעֲנָה צֶמֶד שָׂדֶה** מי שלא נפל פצוע במכה הראשונה לא הבין מאיפה בא עליהם המוות הזה ומה מספר היהודים, תפש את הרגלים וברח דרך השער במורד השביל ואל המחנה העיקרי. מי שהגיעו מתנשפים לחבריהם סיפרו שצבא ישראלי כבש את המוצב, ובמחנה

פשטה הבהלה לאמור: עולים עלינו! **וַתְּהִ֨י חֲרָדָ֜ה בַמַּחֲנֶ֤ה בַשָּׂדֶה֙ וּבְכָל־הָעָ֔ם הַמַּצָּב֙ וְהַמַּשְׁחִ֔ית חָרְד֖וּ גַּם־הֵ֑מָּה וַתִּרְגַּ֣ז הָאָ֔רֶץ וַתְּהִ֖י לְחֶרְדַּ֥ת אֱלֹהִֽים** כי אף אחד לא הבין מה קורה באמת, ובמחנה דימו שכבר הגיעו היהודים להכות בהם, והיותר נמהרים נסו על נפשם מן המחנה מערבה. **וַיִּרְא֤וּ הַצֹּפִים֙ לְשָׁא֔וּל בְּגִבְעַ֖ת בִּנְיָמִ֑ן וְהִנֵּ֧ה הֶהָמ֛וֹן נָמ֖וֹג וַיֵּ֥לֶךְ וַהֲלֹֽם** שאול הסיק מהמהומה שמישהו זרע בהלה במחנה פלשתים. **וַיֹּ֣אמֶר שָׁא֗וּל לָעָם֙ אֲשֶׁ֣ר אִתּ֔וֹ פִּקְדוּ־נָ֣א וּרְא֔וּ מִ֖י הָלַ֣ךְ מֵעִמָּ֑נוּ וַֽיִּפְקְד֔וּ וְהִנֵּ֛ה אֵ֥ין יוֹנָתָ֖ן וְנֹשֵׂ֥א כֵלָֽיו** והבין שאול שהיה שם אי זה תעלול של בנו הגיבור. ומסתבר שהוא נתון כעת בסכנה. צריך איפוא לנצל את הבלגן ולהסתער על הפלשתים, ואולי אפשר יהיה להציל את יונתן. כשמסתער הצבא, צריך לרוץ אתו ארון הא-להים: **וַיֹּ֤אמֶר שָׁאוּל֙ לַאֲחִיָּ֔ה הַגִּ֖ישָׁה אֲר֣וֹן הָאֱ-לֹהִ֑ים כִּֽי־הָיָ֛ה אֲר֥וֹן הָאֱ-לֹהִ֖ים בַּיּ֥וֹם הַה֖וּא וּבְנֵ֥י יִשְׂרָאֵֽל** אבל עוד לפני שהתארגן כח הסבלים המופקד על נשיאת הארון, וכבר מגיעה ידיעה חדשה. **וַיְהִ֗י עַ֣ד דִּבֶּ֤ר שָׁאוּל֙ אֶל־הַכֹּהֵ֔ן וְהֶהָמ֗וֹן אֲשֶׁר֙ בְּמַחֲנֵ֣ה פְלִשְׁתִּ֔ים וַיֵּ֥לֶךְ הָל֖וֹךְ וָרָ֑ב** כי אותם פלשתים שברחו בבהלה הראשונה נתנו אחר כך דעתם לכך שהם בארץ אויב ואינם מכירים את הדרכים ודוקא בתוך המחנה עם יתר הצבא הם בטוחים יותר. על כן הם התחילו לברוח בחזרה אל אחיהם. אבל אלה ראו שרצים לעברם אנשים חמושים, חשבו שאלה הם היהודים העולים עליהם וקיבלו פניהם בחצים וחניתות. מרחוק נראה בעיקר שמחנה פלשתים אחרי שהתדלדל חזר והתעבה. **וַיֹּ֤אמֶר שָׁאוּל֙ אֶל־הַכֹּהֵ֔ן אֱסֹ֖ף יָדֶֽךָ** כי אין השעה פנויה לשום הכנות; מוטב שהארון יישאר מאחור תחת משמר מועט, ורוב צבאו של שאול יסתער בלי שום שיהוי על הפלשתים. **וַיִּזָּעֵ֣ק שָׁא֗וּל וְכָל־הָעָם֙ אֲשֶׁ֣ר אִתּ֔וֹ וַיָּבֹ֖אוּ עַד־הַמִּלְחָמָ֑ה וְהִנֵּ֨ה הָיְתָ֜ה חֶ֤רֶב אִישׁ֙ בְּרֵעֵ֔הוּ מְהוּמָ֖ה גְּדוֹלָ֥ה מְאֹֽד.** הפלשתים התרגלו בשנות שלטונם לחיי פינוק. כל תפקידי השרותים והתחזוקה במחנה נהגו להטיל על שכירים יהודים בלתי־חמושים, ומספרם של אלה היה רב: **וְהָעִבְרִ֞ים הָי֣וּ לַפְּלִשְׁתִּים֮ כְּאֶתְמ֣וֹל שִׁלְשׁוֹם֒ אֲשֶׁ֨ר עָל֥וּ עִמָּ֛ם בַּֽמַּחֲנֶ֖ה סָבִ֑יב**; משראו שהפלשתים איבדו עשתונותיהם, אזרו עבדי המחנה האלה חיל ועזרו לפלשתים להרוג זה את זה **וְגַם־הֵ֗מָּה לִֽהְיוֹת֙ עִם־יִשְׂרָאֵ֔ל אֲשֶׁ֥ר עִם־שָׁא֖וּל וְיוֹנָתָֽן.** ואחרי שפשטה במרחב השמועה שהפלשתים ניגפים לפני ישראל, **וְכֹ֨ל אִ֤ישׁ יִשְׂרָאֵל֙ הַמִּֽתְחַבְּאִ֣ים בְּהַר־אֶפְרַ֔יִם שָֽׁמְע֔וּ כִּֽי־נָ֖סוּ פְּלִשְׁתִּ֑ים וַיַּדְבְּק֥וּ גַם־הֵ֛מָּה אַחֲרֵיהֶ֖ם בַּמִּלְחָמָֽה.**

ככה! בדרך הטבע, בגבורה ועוז בתחבולה מחוכמת וניצול הצלחה זריז, השמידו יונתן ונערו מוצב שלם והיכו שאול ושש מאותיו את רבבות הפלישתים, ניצח הלוחם את הברזל? אבל הרי כתוב **וַיּ֧וֹשַׁע ה׳ בַּיּ֥וֹם הַה֖וּא אֶת־יִשְׂרָאֵ֑ל** שכל זה היה נס משמים ונחנו מה?

דרש רבי יהודה לעתיד לבא מביאו הקב"ה ליצר הרע ושוחטו בפני הצדיקים ובפני הרשעים צדיקים נדמה להם כהר גבוה ורשעים נדמה להם כחוט השערה הללו בוכין והללו בוכין צדיקים בוכין ואומרים היאך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה ורשעים בוכין ואומרים היאך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה.

מה מתרברבים להם הצדיקים האלה של אחרית

הימים? וכי הם כבשו את ההר הגבוה הזה? והלוא כבר אמר רבי יצחק יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום שנאמר **רַק רַע כָּל־הַיּוֹם** אמר רבי שמעון בן לקיש יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו שנאמר **צוֹפֶה רָשָׁע לַצַּדִּיק וּמְבַקֵּשׁ לַהֲמִיתוֹ** ואלמלא הקדוש ברוך הוא שעוזר לו אינו יכול לו שנאמ׳ **ה׳ לֹא־יַעַזְבֶנּוּ בְיָדוֹ וְלֹא יַרְשִׁיעֶנּוּ בְּהִשָּׁפְטוֹ**. הרי לכם שכבישת ההר הגבוה איננה מעשה הצדיק אלא מעשה ה׳? אלא מה תאמרו, העיקר התעוררות הרצון הקובעת את הכיוון; סיעתא דשמיא מגבירה את הפעולה אך איננה מתחילה אותה.

והוא הדין במסירת רבים ביד מעטים גיבורים ביד חלשים וכו׳: אמנם נכון כי **לַה׳ הַיְשׁוּעָה**, אבל נכון גם כן שיונתן הוא **אֲשֶׁר עָשָׂה הַיְשׁוּעָה הַגְּדוֹלָה הַזֹּאת בְּיִשְׂרָאֵל**, ולא יונתן לבדו: אילולא החלטת שאול על ניצול ההצלחה, אילולא שש מאות חשופי הכף שלא שולחו לבתיהם בגלל חוסר ציוד ושלא עצרו ולא נחו כל אותו יום אפילו לסיגריה או לסנדוויץ׳ לא היו הפלשתים ניגפים במפלה ניצחת כזאת. זה הסדר המושכל: מבעוד יום **סוּס מוּכָן לְיוֹם מִלְחָמָה**, ובשעת האמת **וְלַה׳ הַתְּשׁוּעָה**; הוא אשר כתבנו לעיל **עַל־כַּנְפֵי נְשָׁרִים**. וכמו שלעתיד לבוא יידמה לרשעים היצר הרע שכבשו הצדיקים (כי אותו רואים הרשעים, לא את יצרם שלהם עצמם, שכידוע אין בעל הנגיעה מרגיש בנגיעתו והמסור ביד יצרו מדמה לו שהוא אדון לעצמו ואין אצלו יצר בכלל) כחוט השערה, ככה רואים הסולדים בהווה מפעולה ומיוזמה עצמית בגבורות גיבורי הקדם רק את הנס של סיעתא דשמיא והמאמץ שעשו הצדיקים בגופם ובנפשם לא נחשב אצלם למאומה. מכל המתחסדים לאמור **שָׁוְא** | **שֹׁקֵד שׁוֹמֵר**, רק **ה׳ יִשְׁמָר־עִיר** — מי ניסה פעם: לא לרוץ ביום צום, רק ללכת בנחת ועם הפסקות **מִמִּכְמָשׂ אַיָּלֹנָה**? שלא לדבר על ההחלטה הקשה שקיבל שאול להיכנס לקרב בנחיתות מספרית וחימושית כדי לנצל את שעת הכושר, ועל ההחלטה הקשה של יונתן לסכן, מלבד גופו החביב עליו מן הסתם, גם את מחצית מצאי החרבות של כל צבא ישראל, והמאמץ הגופני הקשה לטפס על צוקי סלעים במהירות ובשקט ומבלי להתגלות ומיד אחר כך במרוצה מהירה להפיל חללים בחרבו: מי שחושב שזה לא רציני, ינסה נא לעשות כיוצא בו, בלי אויבים, רק כמרוץ מכשולים, כאשר הוא נושא על גופו כלי זכוכית יקרים שקנה בהקפה ובתוכם הויסקי בן 24 שנים...

אז אולי הפרט היהודי שנמנע בדינא דמלכותא מאימון ברובה צריך ללמוד בכוחות עצמו 武術.

ואולי כדי ללמוד שימוש בכלי יריה מותר לצאת לארץ העמים הטמאה והמאוסה. והרי מסתבר שללמוד תורה או לישא אשה אינן אלא דוגמות לצרכי מצוות שלפעמים אי אפשר למצוא אותם בארץ וכשנזקקים להם יוצאים וחוזרים, ולא רשימה ממצה; פוק חזי מיני ההיתרים שמוצאים להם עם מקפידי תרי״ג דאורייתא וז׳ דרבנן ומנהגים אין מספר, ומהם תלמד. אינני אומר שהם צודקים או שהנלמד מזה בהכרח נכון; רק שהדבר צריך עיון ואיננו מוחלט וידוע מראש בלי התחלה של חשיבה ושיקול דעת.

ואולי תיחשב הכניסה לסביבה בלתי חינוכית כדי ללמוד את מה שחייבים ללמדו ואי אפשר אלא שם **דליכא דרכא אחריתא**, ואמנם מיבעי ליה למינם נפשיה, אבל ללכת שם כשצריך מותר. אל יצהל עכשיו מיד הקורא השש אלי קרב כי התירו פרושים את הדבר, הפרושים עוד לא גמרו לעיין ולהסיק הוראה למעשה, כי לא כל צרכי כל המצוות שווים ולא כל האיסורים העשויים להידחות לפניהם ולא כל הדרכים ולא כל העומדות על הכביסה. בינתים ידענו רק שלא מובטח מראש לפני העיון שבעיון יימצא רק איסור מוחלט להתגייס לצבא במצב שיהיה בו הצבא בזמן ההוראה.

ועוד אפשר שקבוצת פרטים גדולה די הצורך תצליח לייצר לעצמה לצורך האימון המצווה סביבה צבאית כשרה יותר. אמנם ראינו למה התדרדרו תנאי השרות בהסדר בני הישיבות אחרי כמה עשרות שנים, ואין להתפלא, כי זה דרכו של כל הסכם עם **אֲשֶׁר פִּיהֶם דִּבֶּר־שָׁוְא וִימִינָם יְמִין שָׁקֶר**. אבל גם כן ראינו שההתדרדרות לא התחילה מיד וגם שהמחזורים שהתגייסו אחרי שכבר פשו הקילקולים לא היו מוכרחים להתגייס יותר משהיו מוכרחים המחזורים הראשונים שנהנו מההסכם בתחילתו, ומצבם לא היה רע יותר משהיה יכול להיות אילו לא בא הסדר לעולם כל עיקר. והנה לפנינו אפיק אפשרי נוסף לצדיקים יחידים, אמנם בהיותם מאורגנים בקבוצה, לזכות להכשרה הצבאית המצווה בתורה ובכללה אימון בנשק בלי לעבור על דינא דמלכותא.

כאן לא קיצור שולחן ערוך, אני רק אומר צריך עיון. **ואחרי** העיון צריך הכרעה.

אבל רמת הפרט ומה שאפשר לדרוש מהיחיד, כלום תהיה היא סוף העיון והמעשה? אם המושלים בפועל בזים לתורה ובועטים במצוות, האם עלינו עם המאמינים להמתין כנועים עד שיעבור לאלה החשק? כשהנהגת האומה תהיה בידי הצדיקים, הם לא רק יכפו הכשרה צבאית על מי שחייבים בה לפי התורה, אלא גם יוציאו מהצבא את מי שלפי התורה אסור שיהיו שם. לא צריך היה לכתוב את זה, אבל בעולם שכולו משוגע אולי אם לא אכתוב יחשדו בי שאינני מאמין בזה, אז הנה אני כותב: קודם כל, כל הבנות כולן. לא רק את אלה שהצהירו שהשרות בצבא מנוגד לעקרונות הדת שהן מאמינות בהם ואף על פי כן גויסו, אלא גם את אלה שלא איכפת להן, ובמיוחד את אלה שכבר קיבלו על פי בקשתן צו בית מספח שמחייב לגייס אותן ולהכשיר אותן לתפקיד זה או אחר. **אמר** ר׳ אילעא משום ר׳ אלעזר בר׳ שמעון אמר קרא **וּמִלְאוּ אֶת־הָאָרֶץ וְכִבְשֻׁהָ** איש דרכו לכבש ואין אשה דרכה לכבש, ואם אי זו **בִּכְרָה קַלָּה** תועה בדרך **וּמְשָׂרֶכֶת דְּרָכֶיהָ** — זה תפקידם של **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים** בישראל וכל מי **שֶׁיַּעְצֹר בְּעַמִּי** לאסוף **הַצֹּלֵעָה וְהַנִּדָּחָה** לקבץ, שלא **תִּהְיֶינָה צֹאנִי לְאָכְלָה לְכָל־חַיַּת הַשָּׂדֶה מֵאֵין רֹעֶה**.

ויש עוד דין היוצא בפשטות מפרשת המפקד במדבר שנאמר בה לא רק **מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וָמַעְלָה כָּל־יֹצֵא צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל** אלא גם **לְמִשְׁפְּחֹתָם לְבֵית אֲבֹתָם**, **לְמִשְׁפְּחֹתָם לְבֵית אֲבֹתָם** נספרו, **לְמִשְׁפְּחֹתָם לְבֵית אֲבֹתָם** סודרו במחנות שבטיים, ומי שלא היה לו אב בן אחד

שִׁבְטֵי־יָהּ לא הורשה לחנות במחניהם, כמבואר ברש"י על פרשת המקלל. משבט לוי נשללה הנחלה בארץ, ולכן לא ספרו אותו במספר הלוחמים, כי הם הובדלו מדרכי העולם לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין. מי שֶׁלֹּא **מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל הֵמָּה** כל עיקר, וממילא אין להם נחלה בארץ ואפילו כיחידים ולפי שעה מותר להניח להם לשהות בה רק בהגבלות חמורות,[482] אין אפוא ספק שאין להם מקום בצבא ה' עלי ארץ, ודומה שביד חכמי המשנה היתה קבלה שעל זה הקפידו מלכי בית דוד אפילו אלה שבשאר מצוות לא היו מהדרים כל כך: אין בודקין לא מן המזבח ולמעלה ולא מן הדוכן ולמעלה ולא מן הסנהדרין ולמעלה כל שהוחזקו אבותיו שוטרי הרבים גבאי צדקה משיאין לכהונה ואינן צריכין לבדוק אחריהן רבי יוסי אומר אף מי שהיה חתום עד בארכי הישנה של ציפורין רבי חנינה בן אנטיגנוס אומר אף מי שהיה מוכתב באסרטיא של מלך. כי מי שרשום בפנקס הסטראטוס, הוא הצבא, של המלך, כבר ידוע שנבדק ייחוסו לאבות ישראל ונמצא כשר; אמר רב יוסף מאי קרא **וְהִתְיַחְשָׂם בַּצָּבָא בַּמִּלְחָמָה**. אך לפי מה שפירשו בו וטעמא מאי אמר רב יהודה אמר רב כדי שתהא זכותן וזכות אבותם מסייעתן אין זה בדיוק אותו דין שאמרנו, שכן לשבט לוי בוודאי לא חסרה זכות אבות; מאידך גיסא גם הקשר המפורש בפסוק המובא מדברי הימים (ונאמר שם העניין יותר מפעם אחת) בין ייחוס ומלחמה איננו תלוי בפסיקה כרבי חנינה בן אנטיגונוס, כי הרי אפשר שבפנקסי הצבא של המלך נרשמו גם היחידות המיוחדות שלא שימשו ללחימה אלא רק לטכסים ומצגים, ואולי זאת הסיבה שדעתו מובאת בשמו ולא בסתם.

ייחוס לאבות האומה המקנה זכות אבות אין גם לגרים בעלי חותמת מהרבנות, אבל אולי בכל זאת יש מקום לגייסם לצבא: כי יחזקאל התנבא שבחלוקות הארץ העתידית **וְחִלַּקְתֶּם אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת לָכֶם לְשִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל: וְהָיָה תַּפִּלוּ אוֹתָהּ בְּנַחֲלָה לָכֶם וּלְהַגֵּרִים הַגָּרִים בְּתוֹכְכֶם אֲשֶׁר־הוֹלִדוּ בָנִים בְּתוֹכְכֶם וְהָיוּ לָכֶם כְּאֶזְרָח בִּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אִתְּכֶם יִפְּלוּ בְנַחֲלָה בְּתוֹךְ שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל**. אם אין חובת מלחמה למי שאין לו נחלה, גם נחלה לא תינתן למי שלא נטל חלקו במלחמה, ולכן יש לומר שלעתיד לבוא יגויסו לצבא לא רק בני שנים עשר שבטי בני ישראל אלא גם **הַגֵּרִים הַגָּרִים בְּתוֹכְכֶם אֲשֶׁר־הוֹלִדוּ בָנִים** מבנות ישראל. הם יקבלו חלק בתוך נחלות השבטים החדשות שתינתנה לשנים עשר השבטים לעתיד לבוא: **בַּשֵּׁבֶט אֲשֶׁר־גָּר הַגֵּר אִתּוֹ שָׁם תִּתְּנוּ נַחֲלָתוֹ**. איך זה בדיוק ייעשה, אם ההולדה המזכה בנחלה היא דוקא דרך נישואין כדת משה, או שמא גם בדרכים אחרות שמאפשר הטבע, ואם רק באופן שהזרע מתיחס אחרי מולידו או שמא אפילו אם נכבש עליה בגויותו — על אלה ועל פרטים אחרים, כגון מה יקבלו בניו של גר שנשא בת שבט ראובן והם נשאו כבר לפני החלוקה החדשה משמעון ומיהודה, יצטרכו להחליט מי שיחלקו את הנחלות; הנביא לא הודיע לנו מה תהיה החלטתם.

כי זאת צריך לזכור, **תִּתְּנוּ נַחֲלָתוֹ** האמור כאן

482 אם יש קורא שלא שנה: משנה תורה הלכות עבודה זרה פרק י.

איננו בשום אופן לשון ציווי אלא בלי ספק הוא לשון הגדת עתיד על מה שיעשו מי שיהיו מוסמכים להחליט ולעשות. שהרי משקיבלנו פעם אחת בסיני **אֵלֶּה הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת־מֹשֶׁה אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל** שוב אין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה, וכמפורש ביסודי התורה: דבר ברור ומפורש בתורה שהיא מצוה עומדת לעולם ולעולמי עולמים אין לה לא שינוי ולא גירעון ולא תוספת שנאמר **אֵת כָּל־הַדָּבָר אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם אֹתוֹ תִשְׁמְרוּ לַעֲשׂוֹת לֹא־תֹסֵף עָלָיו וְלֹא תִגְרַע מִמֶּנּוּ** ונאמר **וְהַנִּגְלֹת לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד־עוֹלָם לַעֲשׂוֹת אֶת־כָּל־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת** הא למדת שכל דברי תורה מצווין אנו לעשותן עד עולם וכן הוא אומר **חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם** ונאמר **לֹא בַשָּׁמַיִם הִוא** הא למדת שאין נביא רשאי לחדש דבר מעתה לפיכך אם יעמוד איש בין מישראל בין מן האומות ויעשה אות ומופת ויאמר שה' שלחו להוסיף מצוה או לגרוע מצוה או לפרש במצוה מן המצוות פירוש שלא שמענו ממשה או שאמר שאותן המצוות שנצטוו בהן ישראל אינן לעולם ולדורי דורות אלא מצוות לפי זמן היו הרי זה נביא שקר שהרי בא להכחיש נבואתו של משה ומיתתו בחנק על שהזיד לדבר בשם ה' אשר לא ציווהו שהוא ברוך שמו ציווה למשה שהמצוה הזאת **לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד־עוֹלָם וְלֹא אִישׁ אֵ־ל וִיכַזֵּב.**

ולפי זה מי שיחלק את הארץ חלוקה חדשה לשבטים ולמשפחות לא יהיה גורם חדש ממין חדש בעל סמכויות חדשות שאינן קיימות בתורה הישנה של משה זצוק"ל, אלא בהכרח יהיה זה גורם שיתהווה ויתמנה ויפעל על פי דיני התורה הקיימים. האנציקלופדיה התלמודית שתחי' כבר לפני שנים רבות הגיעה לערך **הפקרביתדין**, ומה לי להעתיק מספר המצוי ביד כול, גשו ראו שם בעצמכם. לענייננו חשוב שבית דין שמינתה עליה קהילה מישראל מוסמך בתוך גבולות שיפוטו להפקיע ממון ולקבוע שהוא יהיה שייך לא לפלוני אלא לאלמוני, ולפי זה אם הסכימו כלל היהודים בארץ ישראל על בית דין שידון את כולם יהיה אותו בית דין מוסמך להקצות לשבטים נחלות שלא היו להם מימות יהושע בן נון ועזרא וגם לתת בתוך אותם שטחים נחלות למי שבחלוקת יהושע לא היו זכאים לחלקים. ועם שנחלקו הדעות על טיבם של היושבים בבית הדין המפקיר כמה הם צריכים להיות מלומדים כדי שיהיה להם הכוח להפקיר, הכל מסכימים שאין תנאי לזה שיהיו סמוכים איש מפי איש, רק מה שחשוב שיהיה להם המינוי מטעם אותו כלל שאותו הם ממונים לדון. וחלוקת נחלות איננה הרחבה מפוקפקת וגזרת רחוקה לסמכותם זו, אלא היא המקור שממנו נלמדת הסמכות: ר' אלעזר אמר מהכא **אֵלֶּה הַנְּחָלֹת אֲשֶׁר נִחֲלוּ אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן ׀ וִיהוֹשֻׁעַ בִּן־נוּן וְרָאשֵׁי הָאָבוֹת לְמַטּוֹת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל** וכי מה ענין ראשים אצל אבות אלא לומר לך מה אבות מנחילין בניהם כל מה שירצו אף ראשים מנחילין את העם כל מה שירצו. וגם אין לומר שעצם איזכור הנחלות החדשות בנביא מורה שאסור לנו לגשת לעניין הזה עד שיבוא נביא נוסף ויודיע שהגיע הזמן. הרי למדנו

מהמשנה שדין בתי ערי חומה (התלוי ביובל, כי בית בעיר חומה שלא נפדה בתוך שנה ממכירתו קם **לַצְּמִיתֻת לַקֹּנֶה אֹתוֹ לְדֹרֹתָיו לֹא יֵצֵא בַּיֹּבֵל**: עיין ערכו באנציקלופ) נהג בימי הלל הזקן (ראה שם באנציקלופ ציון למי שלמדו כן, וגם לפרשנויות חולקות) שהתקין שיהא חולש מעותיו ללשכה ויהא שובר את הדלת ונכנס אימתי שירצה הלז יבא ויטול את מעותיו. ולא קראנו בנביאי הבית השני הכרזה מיוחדת שיחלקו את הנחלות ומי יחלק, וגם בדברי חז״ל שהגיעו לידינו לא נשתמרה מסורת כזאת ואף לא מאמר של רבה בר בר חנה כמו שנמצא מאמר כזה על חידוש המזבח, משמע שמשיכלו (אולי אחרי קבלת הרשיון **וְאַנְתְּ עֶזְרָא כְּחָכְמַת אֱלָהָךְ דִּי־בִידָךְ מֶנִּי שָׁפְטִין וְדַיָּנִין דִּי־לֶהֱוֺן דאנין (דָּיְנִין) לְכָל־עַמָּא דִּי בַּעֲבַר נַהֲרָה לְכָל־יָדְעֵי דָּתֵי אֱ-לָהָךְ וְדִי לָא יָדַע תְּהוֹדְעוּן**) עשו בית דין של אותה שעה את הדבר המובן מאליו וקיימו את החובה הלאומית בלי לעשות מזה עניין.

ידוע שלא היו אז בארץ כל הראויים להיות **יֹשְׁבֶיהָ**. אפשר שהיו לפחות רובם, ואפשר שהיושבים בארץ היו סבורים שרובו ככולו, או שאלה שבחוץ לא נחשבים ושמה שנאמר כל יושביה עליה מכוון רק שיהיו מכל שבט ושבט נציגים. אמנם השבטים המזרחיים והצפוניים שגלו ביד האשורים לא חזרו כשבטים נבדלים וניכרים ולא היה אתם קשר, אך היו מהשבטים האלה מי שכבר לפני אותה גלות יצאו מארצם וישבו בממלכת יהודה, והיו מי שחזרו מהגלות האשורית עוד לפני חרבן הבית הראשון.[483] על

[483] קראנו על הגירת נתיני ממלכת ישראל הצפונית לתחום שלטון מלכי בית דוד ביהודה בימי הבית הראשון. מיד עם הנהגת הרעפארמות הדתיות של ירבעם וְאַחֲרֵיהֶם מִכֹּל שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל הַנֹּתְנִים אֶת־לְבָבָם לְבַקֵּשׁ אֶת־ה׳ אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל בָּאוּ יְרוּשָׁלַםִ לִזְבּוֹחַ לַה׳ אֱ-לֹהֵי אֲבוֹתֵיהֶם, אך לא התברר אם לצורך זה התישבו שם קבע או שמא רק עלו לרגלים וכדומה. כגון בימי אסא שנאמר עליו וַיִּקְבֹּץ אֶת־כָּל־יְהוּדָה וּבִנְיָמִן וְהַגָּרִים עִמָּהֶם מֵאֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה וּמִשִּׁמְעוֹן כִּי־נָפְלוּ עָלָיו מִיִּשְׂרָאֵל לָרֹב בִּרְאֹתָם כִּי־ה׳ אֱ-לֹהָיו עִמּוֹ. ומימי חזקיהו מסופר וַיִּשְׁלַח יְחִזְקִיָּהוּ עַל־כָּל־יִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה וְגַם־אִגְּרוֹת כָּתַב עַל־אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה לָבוֹא לְבֵית־ה׳ בִּירוּשָׁלָםִ לַעֲשׂוֹת פֶּסַח לַה׳ אֱ-לֹהֵי יִשְׂרָאֵל ... וַיֵּלְכוּ הָרָצִים בָּאִגְּרוֹת מִיַּד הַמֶּלֶךְ וְשָׂרָיו בְּכָל־יִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה וּכְמִצְוַת הַמֶּלֶךְ לֵאמֹר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שׁוּבוּ אֶל־ה׳ אֱ-לֹהֵי אַבְרָהָם יִצְחָק וְיִשְׂרָאֵל וְיָשֹׁב אֶל־הַפְּלֵיטָה הַנִּשְׁאֶרֶת לָכֶם מִכַּף מַלְכֵי אַשּׁוּר ... וַיִּהְיוּ הָרָצִים עֹבְרִים מֵעִיר ׀ לָעִיר בְּאֶרֶץ־אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה וְעַד־זְבֻלוּן וַיִּהְיוּ מַשְׂחִיקִים עֲלֵיהֶם וּמַלְעִגִים בָּם: אַךְ־אֲנָשִׁים מֵאָשֵׁר וּמְנַשֶּׁה וּמִזְּבֻלוּן נִכְנְעוּ וַיָּבֹאוּ לִירוּשָׁלָםִ: גַּם בִּיהוּדָה הָיְתָה יַד הָאֱ-לֹהִים לָתֵת לָהֶם לֵב אֶחָד לַעֲשׂוֹת מִצְוַת הַמֶּלֶךְ וְהַשָּׂרִים בִּדְבַר ה׳ ... וַיִּשְׁחֲטוּ הַפֶּסַח בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר לַחֹדֶשׁ הַשֵּׁנִי ... כִּי־רַבַּת בַּקָּהָל אֲשֶׁר לֹא־הִתְקַדָּשׁוּ וְהַלְוִיִּם עַל־שְׁחִיטַת הַפְּסָחִים לְכֹל לֹא טָהוֹר לְהַקְדִּישׁ לַה׳: כִּי מַרְבִּית הָעָם רַבַּת מֵאֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה יִשָּׂשכָר וּזְבֻלוּן לֹא הִטֶּהָרוּ כִּי־אָכְלוּ אֶת־הַפֶּסַח בְּלֹא כַכָּתוּב כִּי הִתְפַּלֵּל יְחִזְקִיָּהוּ עֲלֵיהֶם לֵאמֹר ה׳ הַטּוֹב יְכַפֵּר בְּעַד ... וַיִּשְׂמְחוּ ׀ כָּל־קְהַל יְהוּדָה וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וְכָל־הַקָּהָל הַבָּאִים מִיִּשְׂרָאֵל וְהַגֵּרִים הַבָּאִים מֵאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וְהַיּוֹשְׁבִים בִּיהוּדָה: וַתְּהִי שִׂמְחָה־גְדוֹלָה בִּירוּשָׁלָםִ כִּי מִימֵי שְׁלֹמֹה בֶן־דָּוִיד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל לֹא כָזֹאת בִּירוּשָׁלָםִ. היתה שם אפוא שארית ישראלית אחרי ההגליות האשוריות, וממנה באו לפסח חזקיהו. ואצל יאשיהו הוא אומר וּבְעָרֵי מְנַשֶּׁה וְאֶפְרַיִם וְשִׁמְעוֹן וְעַד־נַפְתָּלִי בחר בתיהם (בְּחַרְבֹתֵיהֶם) סָבִיב: וַיְנַתֵּץ אֶת־הַמִּזְבְּחוֹת וְאֶת־הָאֲשֵׁרִים וְהַפְּסִלִים כִּתַּת לְהֵדַק וְכָל־הַחַמָּנִים גִּדַּע בְּכָל־אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וַיָּשָׁב לִירוּשָׁלָםִ ... וַיָּבֹאוּ אֶל־חִלְקִיָּהוּ ׀ הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַיִּתְּנוּ אֶת־הַכֶּסֶף הַמּוּבָא בֵית־אֱ-לֹהִים אֲשֶׁר אָסְפוּ־הַלְוִיִּם שֹׁמְרֵי הַסַּף מִיַּד מְנַשֶּׁה

מנהג דין היובל בבית ראשון למדנו משגלו שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט המנשה בטלו יובלות שנאמר **וּקְרָאתֶם דְּרוֹר בָּאָרֶץ לְכָל־יֹשְׁבֶיהָ** בזמן שכל יושביה עליה ולא בזמן שגלו מקצתן יכול היו עליה והן מעורבין שבט בנימין ביהודה ושבט יהודה בבנימין יהא יובל נוהג תלמוד לומר **לְכָל־יֹשְׁבֶיהָ** בזמן שיושביה כתיקונן ולא בזמן שהן מעורבין. למושג הישיבה מעורבין לא ראינו הגדרה מדויקת, אבל מתוך שעד גלות ראובן וחצי מנשה וגד היה היובל נוהג (להלכה — ביטול המצוה למעשה היה מהסיבות הראשיות לגלות), אף על פי שעוד מזמן אסא גרו עם יהודה מבני שבטים אחרים, ועוד מימות משה היה מכובשי חבל מנשה המזרחי אחד שנקרא יאיר בן מנשה (**וְיָאִיר בֶּן־מְנַשֶּׁה הָלַךְ וַיִּלְכֹּד אֶת־חַוֹּתֵיהֶם וַיִּקְרָא אֶתְהֶן חַוֹּת יָאִיר**) והיה בעצם יהודי מיהודה (**בְּנֵי יְהוּדָה ... וְתָמָר כַּלָּתוֹ יָלְדָה לּוֹ אֶת־פֶּרֶץ ... בְּנֵי־פֶרֶץ חֶצְרוֹן ... וְאַחַר בָּא חֶצְרוֹן אֶל־בַּת־מָכִיר אֲבִי גִלְעָד וְהוּא לְקָחָהּ וְהוּא בֶּן־שִׁשִּׁים שָׁנָה וַתֵּלֶד לוֹ אֶת־שְׂגוּב: וּשְׂגוּב הוֹלִיד אֶת־יָאִיר וַיְהִי־לוֹ עֶשְׂרִים וְשָׁלוֹשׁ עָרִים בְּאֶרֶץ הַגִּלְעָד**), מסתבר שישיבת יחידים בני שבטים אחדים בחבלי נחלת שבטים אחרים, בין בתורת יורשי אמותיהם ובין בבחינת אורחים, איננה מקלקלת לעניין יושביה עליה כל עוד יש לכל שבט חבל ארץ המוגדר כנחלתו השבטית ויושבים בה בני אותו שבט. ונראה שהיו בזמן ההגליה מעבר הירדן המזרחי בתוך ארץ ישראל המערבית מבני גד וראובן והקצו להם אחר כך חבלים לנחלתם (או שמא הושיבו אותם בנחלת שבטיהם המקוריות), שכן ירמיהו מנבא שהיובל עתיד להתבטל: **כִּי הַמּוֹכֵר אֶל־הַמִּמְכָּר לֹא יָשׁוּב** — **אפשר** יובל בטל ונביא מתנבא עליו שיבטל? לעניין מבוקשנו אין זה משנה אם נהג אז היובל עוד מזמן חזקיה שמיהר להקצות חבלים לשארית השבטים הגולים, או שירמיהו עצמו זמן לא רב לפני דבריו הנ״ל החזיר מהגולים ויאשיהו הסדיר את עניין הנחלות השבטיות. על כל פנים יכלו להיות בין גולי ירושלים לבבל ביד הכשדים מבני כל שנים עשר שבטי ישראל, ומכל השבטים יכלו לחזור משם לארץ. ואם נרצה שלא לומר כן, איך נוכל להלום יחדיו נחלה ממשמשת והולכת עד ראובן ולימא עד יעקב אמר אביי גמירי דלא כלה שבטא עם גוי שקידש אין חוששין לקידושין ואפילו במקום שגלו אליו עשרת השבטים, כי גמירי דבנתא דההוא דרא איצטרויי אצטרו איכא דאמרי כי אמריתה קמיה דשמואל א״ל לא זזו משם עד שעשאום גוים גמורים שנאמר **בַּה׳ בָּגָדוּ כִּי־בָנִים זָרִים יָלָדוּ**? ואיך פסק רבי עקיבה במשנה עשרת השבטים אינן עתידים לחזור שנאמר **וַיַּשְׁלִכֵם אֶל־אֶרֶץ אַחֶרֶת כַּיּוֹם הַזֶּה** מה היום הולך ואינו חוזר אף הן הולכין ואינן חוזרין נגד נבואתו המפורשת של יחזקאל שהארץ תחזור ותתחלק לשנים עשר שבטים? אלא שאין שום צורך בפנטאזיות של אלדד הדני וחסידיו, גם לפי ההלכה המקובלת וההיסטוריה והגיאוגרפיה הידועות תתקיים הנבואה.

וְאֶפְרַיִם וּמִכֹּל שְׁאֵרִית יִשְׂרָאֵל וּמִכָּל־יְהוּדָה וּבִנְיָמִן וישבי (וַיָּשֻׁבוּ) יְרוּשָׁלִָם.

ממה שכתוב מספר **כָּל־הַקָּהָל כְּאֶחָד אַרְבַּע רִבּוֹא אַלְפַּיִם שְׁלֹשׁ־מֵאוֹת שִׁשִּׁים**, ואילו בפרט **אינן אלא שלשים אלף**[484] —

ושלשה עשר אלף[485] מהיכן הן למד הסדר עולם שאילו שעלו משאר שבטים. לתוספות בגיטין לו: סוף ד״ה (בעמ׳ הקודם) בזמן הסדר עולם כל כך נאמן כאילו הדבר מפורש במקרא: ומיהו קשה דזיל קרי בי רב הוא דבעזרא מני לכל י״ב שבטים.[486] אבל הרמב״ן שם לא שת לבו לזאת וסומך עצמו על הבנתו שלו בפסוקים לאמור והתימה הגדול שתמהני הרב [= רבנו תם] ז״ל בדבריו שהרי המקראות מוכיחים הן דכתיב **וַיַּעֲבִירוּ קוֹל בִּיהוּדָה וִירוּשָׁלַםִ לְכֹל בְּנֵי הַגּוֹלָה לְהִקָּבֵץ יְרוּשָׁלָםִ** וכתיב **וַיִּקָּבְצוּ כָל־אַנְשֵׁי־יְהוּדָה וּבִנְיָמִן יְרוּשָׁלַםִ** והרבה מפורשין מהם ובדברי הימים מפורשים כל החוזרים ומשבט יהודה ובנימין היו.[487]

אין אחד מהצדדים למחלוקת טוען שהיתה להנהגת היובל בימי הבית השני מניעה עקרונית הלכתית תיאולוגית, כגון צורך באורים ותומים שלא היו, או באליהו הנביא, או שיהיה שם בשטח עם הקהל או מציץ מאחרי האופק משיח ודאי או מי שהוא בחזקת שהוא משיח. מחלוקתם היא על שאלה היסטורית, אם נהגו או לא נהגו בבית שני בדיני היובל ואם היתה שם תשתית עובדתית שאיפשרה את הנהגתם. לא ראינו מי מהם טוען שהופעלה שם סמכות הלכתית שהיתה להם בזמנם ושאין לנו עכשיו, או שנעדרה סמכות הלכתית ועל כן לא הופעלה. מבחינת הסמכות להנהיג את היובל אנחנו טובים כמו אנשי בית שני.

אכן חסרה לנו כעת הידיעה מי שייך לאי זה שבט, חוץ משבט לוי, וחוץ מגרים, נתינים וכיו״ב שידוע שאינם שייכים לשום שבט. אבל אם נבדוק אחרי אבותינו ואמותינו כל אחד עד מקום שידו מגעת ונרכז ונצליב את המידע, נגלה אז מי קרוב למי פחות ולמי יותר ותימצאנה משפחות

484 דייק המהדיר מיליקובסקי שליט״א בעמ׳ 493: 29818 — סך מספרי הקבוצות השונות שנמנו לפני סך מספר כל הקהל; „ולא מן הכוהנים והלויים, שהרי אלה נמנו" רק אחרי זה (בסמוך). „דברי סדר עולם תלויים במסקנה שהסיק מכמה פסוקים בתנ״ך והיא שאישים משאר השבטים היו בין העולים לציון בימי כורש. ההזכרה המפורשת ביותר היא וִיהוּדָה הָגְלוּ לְבָבֶל בְּמַעֲלָם: וְהַיּוֹשְׁבִים הָרִאשֹׁנִים אֲשֶׁר בַּאֲחֻזָּתָם בְּעָרֵיהֶם ... וּבִירוּשָׁלִַם יָשְׁבוּ מִן־בְּנֵי יְהוּדָה וּמִן־בְּנֵי בִנְיָמִן וּמִן־בְּנֵי אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה. ראה גם הפסוק המספר על חנוכת בית המקדש השני והמפרט את הקרבת צְפִירֵי עִזִּין ... תְּרֵי־עֲשַׂר לְמִנְיָן שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל."

485 גוגנהיימר, מהדיר המהדורה האנגלית (Seder Olam. The Rabbinic View of Biblical Chronology translated and with commentary by Heinrich W. Guggenheimer, © של המהדיר 1998, י״ל ע״י Rowman&Littlefield ב־2005) נוקב בעמ׳ 247 במספר מדויק: 12360, ולא דק.

486 התוספות עצמם לא גילו את הראיה מהסדר עולם, אבל היא בחידושי רבנו קרשקש שנדפסו לפנים על שם הריטב"א, וזכור לטוב הרב אליהו ליכטנשטיין, המהדיר מטעם מוסד הרב קוק, שהאיר עינינו בזה.

487 גם אם תתקבל ראיה זו של הרמב״ן על המצב בראשית ימי עזרא איננה מוכיחה כלום על המצב בימי הילל, ולעיקר שיטתו שלפי דעתי אפילו למאן דאמר עשרת השבטים ירמיה החזירן לא גלו לבבל מעולם אלא חזרו למקומם הראשון כדאמרינן ואבדתם בגוים אלו עשרת השבטים שגלו למדי ושם נשתקעו כולם ולא נתערבו עם ישראל ולא גלו לבבל ובבית שני לא היו מעולם לא הביא שום ראיה ואסמכתא בעולם כלל.

קשורות זו לזו יותר ולזו פחות, וכל כמה שיותר יתבררו ויתחברו הענפים ככה יותר קדום יותר המוצא המשותף שיימצא לכולן — כגון בזכות מגילה עתיקה שנשתמרה אצל מישהו ולא היה ידוע למי עוד היא בעצם מתיחסת ונוגעת. מפעלים כאלה נעשים כל הזמן ביוזמות פרטיות ומניבים תוצאות יפות, אך כמובן חלקיות. לי עצמי מוכרים ונוגעים שנים כאלה, האחד של יהודים בגדאדיים והאחר של גוים גרמניים שאינם אצילים (כי לאצילים יש מפעלי יוחסין משלהם, ואלה השכלתם העיקרית). מספר בטאט שנדפס בירושלים ב־1972 אנחנו למדים שהאב הקדמון ביותר שהצליחו לאתר נולד בבגדאד בערך 220 שנה יותר מוקדם, וממנו והלאה רשומים הצאצאים עד חותני נר"ו ושבעת ילדיו. בכרך 108 של המפעל הגרמני רואים שהחקירה על אבותי הגיעה לאחור עד 1510, אז נולד הראשון שממנו והלאה ברורים הדורות, והצאצאים וגם המתחתנים איתם ומוצאם רשומים עד שנת הדפסת הספר 1940, כשאחותי הבכורה היתה בת שנתיים. המפעל הגרמני (שממשיכים אותו גם כיום, ראה https://de.wikipedia.org/wiki/Deutsches_Geschlechterbuch) מלמד שבשקידה והתמדה אפשר להשיג מידע רב; ובספר היהודי אנחנו קוראים שלמשפחה יש מסורת שהיא משבט בנימן. ערכה של מסורת כזאת עמומה־בת־בלי־אב יוכפל אם במחקר יתגלה קשר ואב משותף עם משפחה אחרת שגם לה יש אותה מסורת שבטית ולא ידעו המשפחות זו מזו. וכן אם תגלינה משפחות אחדות את מוצאן המשותף תהיינה מעתה כולן עתיקות כמו העתיקה שבהן. האם יצליח המחקר הגניאלוגי בשילוב עם המחקר הגנטי למשמש למעלה עד לשרשים? זה אי אפשר לדעת לפני התחלת המאמץ, אבל ברור כבר עכשיו שבעקבות המאמץ נהיה קרובים יותר להכרת אילן היוחסין של עם ישראל משאנחנו עכשיו, וגם כן ברור שככל שיוחל במאמץ מאוחר יותר ככה יקטן הסיכוי להגיע אל ההצלחה שהיתה אפשרית מוקדם יותר. הרבה פנקסי קהילות ופנקסי מוהלים וכתובות ורשימות משפחתיות נשמרים בארכיונים ובמשפחות, אבל הרבה זקנים מתים בכל שנה והרבה טיפשים זורקים לאשפה את הניירות הישנים שהיו בבוידם, ועוד לפני כן הרבה זכרונות נשכחים. צו השעה הוא לכנס את החומר, לשמר ולחקור אותו. כיון שבירור הייחוס הוא הקדמה הכרחית לכמה מצוות חשובות לכלל ישראל, הוא צורך מצוה מובהק. ביצועו איננו מותנה בשום סמכות או החלטה של גוף מוסמך ואינה כרוכה בשום חשש סרך נידנוד איסור. כדי שכל המשפחות תתיחסנה צריך הדבר להתקבל כאופנה חברתית, אבל אין כל מניעה למשפחה יחידית להתחיל במפעל היא בפני עצמה מבלי להמתין לשכנים שגם הם יתחילו או לרב השכונתי או לאדמו"ר הארצי להוציא הוראה. כמובן התפשטות האופנה החדשה תדחף את בעלי הדעה החשובים להתיחס לעניין, וכמובן הוראה מפורשת מהם תזרז ותאיץ את המזורזים ואחריהם ייסחפו האינרטיים, אבל התחלת התהליך אינה תלויה בהתעוררות בעלי הדעה וההוראה.

בדרך הטבע גם ההצלחה הכבירה ביותר לא תגלה על השבט שקרבת בניו זה לזה יותר מקרבתם לשאר ישראל הוכחה מאי זה מבניו של יעקב הוא שייך. אבל גם לא התברר כתנאי לחלוקת הנחלות שכל שבט ידע שמו האמיתי; מה שצריך הוא רק שלא ישבו מעורבבים, ולזה יש תקוה להגיע: יכולים למצוא שתים עשרה קבוצות שלפי מה שידוע מייחוסם ולפי מה שיתברר בהשוואת החומר התורשתי הן משנים עשר מוצאים שונים במקצת, ואז לרשום על שמותן שתים עשרה רצועות של ארץ ישראל. יכולים לשם נוחות לתת לקבוצות שרק מעטים שייכים אליהן חבלים בדרום היבש ובצפון שלעת עתה איננו בפועל ביד ישראל, ויכולים לחלק את הרצועות לנחלות משפחות ובתי אב — בראשונה הכל על הנייר בתיאוריה וברישום בלבד, כי כל זמן שהכלכלה מתפקדת בדפוסים שהורגלנו אליהם במאה־מאתים שנים האחרונות מי שיש לו עבודה טובה מפרנסת ירצה ממילא לגור קרוב למקום עבודתו בעיר.

השלב הזה של הקצאת הנחלות יוכל כמובן לצאת אל הפועל רק אחרי שכבר נוצר בית דין המוסכם על כלל האומה שתהיה לו הסמכות ההלכתית להפקיר הפקר בית דין וגם יציית לו גוף אכיפה בעל שיניים. אפשר שבית דין כזה שיקח בידיו את ההנהגה יוולד מתוך הוועד המרכזי שירכז ויעבד את המידע הגניאלוגי, ואפשר בדרך אחרת, ואפשר שלא יקום בכלל מתוך מפעל הייחוס; אך מפעל הייחוס איננו מותנה ואין ערכו ונחיצותו תלויים בהיווצרות בית דין כזה בהמשך התהליך. עלינו לעשות מתוך המוטל על כלל ישראל את אשר לאל ידינו לעשות, וה׳ ישלח ברכה במעשה ידינו אם ירצה, ואם לא רצה ולא שלח אנחנו את שלנו עשינו ונפשנו ניקינו. פשיעה תהיה זו אם נחדול מההתחלה האפשרית בגלל השערתנו שאולי לא נוכל להגיע בכוח עצמנו אל הסוף המושלם והמיוחל.

סידור מפת היוחסין הוא התחלה ראויה לתחיית האומה הישראלית: בסידור מפת היוחסין עסקו משה ואהרן במדבר כמפעל הלאומי השני אחרי מתן החוקה לישראל, המאמר ממקור עלום בשם מדרש אספה שהעתיק רבי שמעון מפרנקפורט לילקוט שמעוני שלו סימן תרפד מציג אותו אפילו כמפעל הלאומי הראשון לאמור בשעה שקבלו ישראל את התורה נתקנאו אומות העולם בהן: מה ראו להתקרב יותר מן האומות? סתם פיהן הקדוש ברוך הוא, אמר להן: הביאו לי ספר יוחסין שלכם, שנאמר: **הָב֣וּ לַֽה׳ מִשְׁפְּח֣וֹת עַמִּ֑ים** כשם שבני מביאין. **וַיִּתְיַלְד֥וּ עַל־מִשְׁפְּחֹתָ֖ם** — לכך מנאם בראש הספר הזה אחר המצות. **אֵ֣לֶּה הַמִּצְוֺ֗ת אֲשֶׁ֨ר צִוָּ֧ה ה׳ אֶת־מֹשֶׁ֛ה אֶל־בְּנֵ֥י יִשְׂרָאֵ֖ל בְּהַ֥ר סִינָֽי**, ואחר כך: **וַיְדַבֵּ֨ר ה׳ אֶל־מֹשֶׁ֛ה בְּמִדְבַּ֥ר סִינַ֖י ... שְׂא֗וּ אֶת־רֹאשׁ֙ כָּל־עֲדַ֣ת בְּנֵֽי־יִשְׂרָאֵ֔ל לְמִשְׁפְּחֹתָ֖ם**, שלא זכו ליטול את התורה אלא בשביל היוחסין שלהן. בסידור מפת היוחסין שעסק בו המלך הראשון שניתן לישראל שלא באף ה׳ פותח עזרא את ספר דברי הימים, ובסידור מפת היוחסין פותח אותו סופר את ספר תחיית האומה בימיו שלו. על אף התופעה הידועה **נָשִׂ֣יס בְּצִיּ֣וֹן עַנּ֔וּ בְּתֻלֹ֖ת בְּעָרֵ֥י יְהוּדָֽה** לא רפו ידיו אלא

לא עלה עזרא מבבל עד שעשאה כסולת נקיה.

המפעל הלאומי השני אחרי מתן תורה, ואולי הראשון, תלוי מי שואלים, הוא מקדש ה'. אצל תלמידי משה רבנו עליו השלום אין ספק שמצות **וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ** נוהגת בפועל הלכה ומעשה ומחייבת את עם ישראל מעת שניתנה בהר סיני למשה רבנו עד עולם בלי הפסק השעיה פטור או הנחות (שנאמר **וְכֵן תַּעֲשׂוּ** לדורות), ושכמו שכלל התורה **מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים** לא זז ממקומו, ככה גם התכלית שלשמה מקיימים את הממלכה, הלוא היא: **וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹכָם** — בעינה עומדת, כי זו תורת משה לא תבטל ולא תבוא תורה מאת ה' זולתה ולא יתוסף בה ולא יגרע ממנה לא בכתוב ולא בפירוש.

המצוה הזאת **וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ** היא אחת מאלה שמוטלות על כלל האומה[488], ואין אדם יחיד יכול לעשות כולה או אף חלק ממנה, אלא אם הוסמך ונשלח לכך על ידי הכלל. כל ההחלטות מטעם הכלל עושים בפועל המוסדות המוסמכים של האומה, שהם המלך ובית הדין הגדול. כשאין מלך ויש בית הדין, בית הדין פועל „בשבתו כמלך". כשאין גם בית דין, אפשר שאותה רשות שמנפיקה את המטבע המשמש בפועל בארץ שהיא שולטת בה וגובה את המסים ומוציאה אותם בשם העם הנשלט על מה שנראה לה להוציאם ואין עירעור עקרוני נרחב מהעם הנשלט על זכות הרשות לעשות כן, אפשר שהרשות הזאת מוסמכת גם להורות על בניית מקדש ה' במקום המיוחד לכך והפעלתו השגרתית כמצוות התורה. ומה אם פתאום יתפוס השלטון קריזה ויצווה "יאלה מקדש!" או שימותו פתאום כל הרשעים בדבר ובמגפה ותישאר הנהגת האומה ביד הכשרים, הנדע אז מיד איפה בדיוק נבנה ואיך בדיוק נעשה? ואם איננו מוכנים למעשה שנעשה לכשנוכל, האין אנחנו דומים למי שגג ביתו שבור ואין לו מעיל והוא מתפלל בחורף יבש על מטר שירד, הרי אדם כזה אי אפשר שיכוון בלב שלם למה שהוא אומר, ומה אנחנו ומה תפילותינו על השבת שופטינו כבראשונה ומיגור מלכות הרשעה ורימום קרנם של צדיקים ובניין ירושלים והצמחת בית דוד והחזרת השכינה? כל מיני דברים טובים, „אבל בבקשה רק אחרי שיתחשק לנו להתכונן, כרגע זה לא ממש נוח לנו?"

ואם ישאל תם: איך יכולים אנחנו היחידים להתכונן למצוה כללית שאין לנו סמכות להחליט על ביצועה מטעם הכלל, אז נלמד מהראשונים שעסקו בפרטי המקדש מבלי שהיתה להם לא אפשרות מעשית ולא סמכות חוקית להוציא דבר אל הפועל. דוד־שעדיין־לא־מלך למד משמואל הנביא את הלכות הבניה ולפיהן הכין תכנית

488 אני הבור המתעצל מעתיק ככה מספר המצוות להרמב״ם עשה כ היא שצונו לבנות בית עבודה בו יהיה ההקרבה והבערת האש תמיד ואליו יהיה ההליכה והעליה לרגל והקבוץ בכל שנה כמו שיתבאר והוא אמרו יתעלה ועשו לי מקדש ולשון ספרי שלש מצות **נצטוו ישראל** בשעת כניסתן לארץ למנות להם מלך ולבנות להם בית הבחירה ולהכרית זרעו שלעמלק הנה התבאר שבנין בית הבחירה מצוה בפני עצמה, ומלשונו בסוף מניין העשין וכשתשתכל כל אלו המצות שקדם זכרם הנה תמצא מהם מצות שהם **חובה על הצבור**, לא לכל איש ואיש, כגון **בנין בית הבחירה** והקמת מלך והכרתת זרעו שלעמלק. לפי הכלל **יבא [וּבָא־]רֵעֵהוּ וַחֲקָרוֹ** יבוא עכשיו איש חרוץ ומלומד יותר ממני ויציין לכל מי שכתבו לחלוק על זה.

אדריכלית והנדסית: ר׳ ירמיה בשם ר׳ שמואל בר רב יצחק מגילה שמסר שמואל לדוד ניתנה להידרש מה טעמא **הַכֹּל בִּכְתָב** זו המסורת **מִיַּד ה׳** זו רוח הקדש **עָלַי הִשְׂכִּיל** מיכן שניתנה להידרש ר׳ ירמיה בעי ולמה לי נן אמרין **וְתַבְנִית כֹּל אֲשֶׁר הָיָה בָרוּחַ עִמּוֹ** א״ר מנא מהו ברוח ברוח פיו, ועל פיה הכין את מה שעלה בידו להכין מחומרי הבניה ואותה מסר **דָּוִיד לִשְׁלֹמֹה בְנוֹ אֶת־תַּבְנִית הָאוּלָם וְאֶת־בָּתָּיו וְגַנְזַכָּיו וַעֲלִיֹּתָיו וַחֲדָרָיו הַפְּנִימִים וּבֵית הַכַּפֹּרֶת: וְתַבְנִית כֹּל אֲשֶׁר הָיָה בָרוּחַ עִמּוֹ לְחַצְרוֹת בֵּית־ה׳ וּלְכָל־הַלְּשָׁכוֹת סָבִיב לְאֹצְרוֹת בֵּית הָאֱ-לֹהִים וּלְאֹצְרוֹת הַקֳּדָשִׁים.** וחכמי המשנה אספו מזכרון ההלכות והבית לפני חרבנו את מה שצריך כדי לשוב ולהכין על פיו תכנית אדריכלית והנדסית שלפיה יכולים להכין חומרים כלים וחלקים, וכל זה אפשר ומותר ורצוי ומצווה גם לפני שמתאפשר לשוב להרכיב ולבנות הכל כראוי במקומו, כמו שדוד המלך עליו השלום הכין את התכנית והחומרים עוד לפני שהתגלה לו המקום הנכון לבנות בו את המקדש ומבלי שידע אם זה בכלל יתגלה בימיו.

אנחנו היום אין בידנו מגילת מעשה המקדש שכתב שמואל הנביא ולא התכנית ההנדסית שצייר דוד המלך, אבל יש לנו דברי חכמי המשנה והתלמוד איך המקדש צריך להיבנות, ובהם יש לנו להתבונן ולצייר על פיהם תכנית הנדסית בשביל המקדש שנבנה אנחנו. „אנחנו" האמור בעניין זה הוא עם ישראל המאורגן כולו, אבל „אנחנו" הצריכים להתבונן ולתכנן ולשרטט הם כלל מלומדי התורה המחשבים את העניינים התוריים בשם כל ישראל ומטעמם. כדי שתצא מתוך הכלל הזה הוראה מוסכמת ביניהם ומקובלת על כלל ישראל צריך שידונו ביניהם בראיות ונימוקים, וגם: שלא ייראה בעיני הבריות שאותם הדנים ביניהם אינם אלא חבורת משוגעים שולית או פלג מתבדל, אלא שכל אחד מישראל שבא להביע דעה על פי מה שהוא מבין מהתורה — נשמעה אצלם ונשקלה דעתו: והתקבלה, או שלא התקבלה, לפי טיב הראיות והנימוקים ולא לפי צבע עורו או בגדיו או שאר דברים חיצוניים וזרים לעניין.

ההשתתפות בדיונים תהיה בהתנדבות גמורה בלי שום תגמול או החזר הוצאות. לרוב בני אדם אין בדברי המקדש דעות מגובשות על סמך ידיעות מבוססות ואין להם פנאי או חשק או יכולת שכלית או הכשרה למדנית להגיע מעכשיו ובתוך זמן סביר לדעה עצמאית משלהם, ולכן מראש לא ינסו להימנות על ועדת המקדש. מעטים יהיו שיחזיקו עצמם כל כך מושלמים בכל ידיעות המקדש עד שכל אדם אחר אם לא יודה ויחתום מראש שהדין עמם בכל הפרטים הרי הוא חמור חסר תקנה שאין תועלת אצלו לשום הסבר והנמקה, ואם הוא חכם ומבין מדעתו שהם צודקים הרי כבר עמד על עומק העניין ואין עוד צורך בהנמקות והסברים או אף בפירוט מה היא בעצם דעתם. הרוח החיה של עם ישראל תדע להתיחס לאנשים כאלה כמו שהבשר החי של הצדפה מתיחס לגרגרי ליכלוך שנכנסו אל בין הקליפות — הם יפריעו בסוף להתקדמות העניינים לא יותר משהפנינה מפריעה לחיי הצדפה. והוא יהיה הדין גם לגבי מי שישתתפו

בדיונים ולא ייכנעו לשום הפרכה שיופרכו דעותיהם על ידי מקורות מפורשים ומציאות נחזית ונמדדת והגיון ישר: מתוך שהרבים יסכימו כולם שאי אפשר לדבר עם אלה, הם כבר לא יהיו חלק מהדיון.

מה טיבו ומה רמתו של כל אחד מהמשתתפים יתגלה לעיני חבריו בדיון ולעיני הבריות כולן עוד הרבה לפני שיהיה צורך לקבוע מי חבר בוועדת המקדש ומי לא ואילו עניינים יידונו באיזה סדר דיון ואיך ייקבע מה היא החלטתה המשותפת והמוסכמת של הוועדה באותו עניין. בתחילת הדרך יצטרכו לבדוק מה צריך לדעת כדי לבנות את המקדש ולקיים את סדרי העבודה בו, ומה מתוך זה כבר ידוע מהמקורות שבידינו בוודאות בבירור ובדיוק ובאופן שאין בו מחלוקת או פיקפוק. אגב איסוף הדברים הידועים והכנת תכנית נסיונית על פיהם יתברר באילו נקודות חסרה לנו מסורת ועל מה קיימות דעות שונות, כגון פירושים שונים למסורת קיימת, או השערות סותרות הממלאות מקומה של מסורת החסרה באותה נקודה, שצריך להכריע ביניהן.

אחרי שנערך כל מה שיודעים שאין בו ספק יש לפרסם את הרשימה עם התרשים המבוסס עליה ולהמתין קמעא להארות מהקהל הרחב, שמא תתגלה נקודת חולשה שלא חשבו עליה החכמים. ברור שרוב ההשגות תהיינה בעניינים שכבר נבחנו ונשקלו ותשובתן קצרה וסופית מלשון מפורשת באי זה מקור שהמשיג לא לקחו בחשבון. אולי ככה תהיינה כל ההשגות כולן — אבל אולי לא, ובשביל האפשרות הקטנה הזאת חייבים להקפיד על הקריאה להשגות. גם אם לא תושג בה תוספת הבנה בשום פרט של המקדש, יושג בה על כל פנים קיבוע מעמד **ועדת המקדש** בתודעת הציבור שהיא הגוף הכולל בתוכו את כל בני הסמכא בישראל שלדעתם יש משקל ושדעתם המשותפת היא הקובעת בענייני המקדש לכל העם כולו.

אפשר שעוד לפני הגישה לספקות ולמחלוקות כבר אפשר לערוך רשימה של החומרים והחלקים והכלים השונים שצריכים להכין. אם עדיין אין אפשרות לכתב־כמויות שלם ומדויק, יש לערוך רשימה של ההכרעות והבירורים שעדיין מעכבים, ולדון באלה תחילה. כל זמן שמושגות בקלות ובמהירות הסכמות כלליות גורפות עדיין אין צורך בסגירת מניין העמיתים בוועדה וקביעת סדר קשיח לדיון ולהחלטה.

יצטרכו כמובן להחליט איך עושים אבנט ואיך משיגים תכלת וארגמן וכיו״ב, ויצטרכו לתת את הדעת לבניה אם בטוח שהיא תוכל או שהיא לא תוכל להתבצע בטהרה, אם צריך או לא צריך כלי חציבה וסיתות ממתכות שאינן ברזל או שמא ישתמשו בחומצות ובלייזר, ובהתאם צריכים ליתן את הדעת על איתור מגרש מתאים להחזקת החומרים והכלים במשך זמן שאינו ידוע מראש, ובמקרה שיחליטו שיש אפשרות להכנת מי חטאת לפני שהבית יהיה בנוי יצטרכו להכין מקום לשריפת הפרה ודרך משם לכל מקום שצריך. מסתבר שאפשר לזרז בדרך הטבע הופעתה של פרה אדומה כהלכה, בוודאי על ידי ברירה מכוונת ואולי עוד יותר מהר על ידי הנדסה גנטית, וכמובן צריכים העוסקים בכך למעשה לדעת מה הדרכים הכשרים והתוצאה

הנדרשת לפי דעת ועדת המקדש אשר היא כאמור תהיה הקובעת לכל ישראל בכל ענייני המקדש.

ככל שירבו העמיתים בוועדה לדון יחדיו, גם בכינוסים וגם במפגשים ובהתכתבויות אחד לאחד וגם בקבוצות בפורומים — כשהכל בהתנדבות על חשבון זמנם הפרטי, אין לצפות לשעות קבועות מרובות של אספות כלליות, וכל זמן שאין הגדרה קשיחה של מי בפנים ומי בחוץ ואין מסקנות שמשנתקבלו נשארות קבועות ומחייבות את כל הכלל — ככל שיכירו כל אחד את מעלות חביריו ומעלותיו שלו ביחס אליהם, ככה יותר קל יהיה לגבש הסכמה כללית כמה אנשים ישבו בסך הכל בוועדה המכרעת בהצבעה לפי רוב דעות, ומי יהיו אותם המעולים ביותר מתוך כל החבורה שתהיה להם זכות הצבעה שם ולפי איזה סדר ישבו לפניהם התלמידים בשורותיהם. כיום, כשלא מדובר על אלף פרטים דקים ועמוקים ומסובכים של בניין לדורות, יכול כל יושב־קוצים שלמד בשעה קלה שני פרקים[489] להציג עצמו כמדריך מוסמך לשועלים בשדה מוקשים ולהורות לקהל מעריצים פעורי פיות איפה בטוח אין חיל, או איפה לפחות בטוח אין עזרה, ולנפנף בענפי אילנות עבותים ולהיות מוחזק אצל דרדקיו לחכם הרזים פורץ הדרך אל הגאולה. כשהאדמו"רים האלה והלמדנים בני כל בתי המדרשות יתוועדו יחדיו ויגשו לברר בדיבוק חברים ופילפול תלמידים את מה שעוד לא מבורר לכולם, אז יתבהר מי מבין משהו ומי מבין עוד יותר ולמי שייך לשמוע ומי מוטב לו שישתוק ויעשה אזניו כאפרכסת להלכה הברורה שתצא מפי זקני ציון. כי כשהחכמים ישבו ביחד וידונו ברצינות בענייני המקדש, כבר מובטח לנו שימצאו תשובה נכונה לכל ספק ולכל תעלומה ומבוכה, מפי רבי יוסי ב"ר בון בשם לוי בירושלמי שביעית שכל דבר שבית דין נותנין נפשם עליו סופו להתקיים בידם כמה שנאמר למשה מסיני.

[489] כגון: לפי חתך הגובה שבמידות הרצפה הגבוהה ביותר במתחם המקדש היא זו של ההיכל, ושם בקודש הקדשים מבצבץ מעל הרצפה הסלע הטבעי. כותלי הר הבית שבמזרח ובמערב עומדים על יסודות בני אלפיים שנה לכל הפחות, ולכן שיעור האמה איננו גדול יותר מאחד חלקי חמש מאות המרחק מהכותל המערבי למזרחי. צריך להלביש את הפרופיל שבמידות על הסלע הטבעי בהר הבית ככה שהשפיץ בדיוק עולה מעל רצפת קודש הקדשים ורצפת עזרת הנשים לא תהיה נמוכה יותר מהסלע. עכשיו נקח את האמה הארוכה ביותר שיכולה להיות על פי הדרישות האלה ונמדוד מהשפיץ עשרים אמות לדרום ונגיד ששם היה הקיר הדרומי של קודש הקדשים ומשם הלאה עד סוף העזרה על פי *מידות*, וכן מהשפיץ לצפון עשרים אמות ונגיד ששם היה הקיר הצפוני של קודש הקדשים ומשם עד סוף העזרה לפי מידות, ונורה לעדר חסידינו שמחוץ לגבולות האלה בטוח שאין כרת, וכן על זה הדרך עם חומרה־לבטחון לפאות מזרח ומערב. אשר לחיל, נקח על כתפינו הרחבות את העדפת הפירוש שרוחבו עשר אמות ולעזאזל הטופוגרפיה, או שנקבץ כמה ספקי־ספיקות להקל בדרבנן, או שנמציא פירוש אוריגינאלי מחודש, והנה לנו אדמור חדש כוכב נולד חכם יותר מכל מועצת הרבנות הממלכתית והחרדים החשוכים גם יחד אוחז באפסר החמור וגורר את המשיח להר הבית בעל כרחו.

הסיבה שאין כבר עכשיו ועדת־מקדש יושבת ודנה היא שאין הוראה מהגדוילים. אבל הסיבה שאין הוראה מהגדוילים היא **לא** שהגדוילים התועדו יחדיו והחליטו בעצה אחת שלא להורות על הקמת ועדה, אלא שלא היתה דרישה מהעם. השו״תים מלאים בתשובות לשאלות שנשאלו מהגדולים המשיבים: מתי מעט היו המשיבים שלפי השמועה לא נשאלו מה שרצו לעסוק בו והמציאו שאלות לעצמם. אין הלכה רווחת והוראה פשוטה מקובלת שאין לעסוק בזמן הזה בתיאוריה של המקדש. ההיפך הוא הנכון, ידועים דברי חז״ל בשבח הלימוד הזה במיוחד, וגם בפועל קיימים כמה וכמה כוללים המוקדשים לסדר קדשים. אלא שהיוצא מהם לעת עתה איננו משנה ברורה והלכה סדורה של כולם ביחד, אלא חבורות ומאמרי עיון בכתבי עת ולפעמים ספר כגון *במת יחיד העתידית – הכסורה על פי פלוני* בכמה כרכים. ואילו מה שהעולם צריך איננו **אֶכְתָּוב־לוֹ רֻבֵּו תּוֹרָתִי כְּמוֹ־זָר נֶחְשָׁבוּ** אלו מוציאין ספריהם ואלו מוציאין ספריהם אלו מוציאין דפתריהן ואלו מוציאין דפתריהון **יַגְדִּיל וְיֵאדִיר**, אלא תלמוד המוסכם על כלל ישראל **שמביא** למעשה עבודת ה׳.

כדי שכלל חכמי המקדש בישראל יכתוב את שו״ת המקדש לכל ישראל ושלחן גבוה לדורי דורות צריך אתעוררותא דלתתא של כלל ישראל לדרוש דבר ה׳ מפי כלל חכמיו. ההבדל בין התלמוד שאי אפשר לחלוק עליו ובין ספר משנה תורה שאמנם נכתב כדי שיהא אדם שכבר קרא תורה שבכתב קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם איננו בחומר הנדון בשניהם או אף בטיב הטיפול בחומר, אלא שכל אותן הדברים שבתלמוד הסכימו עליהם כל ישראל ואותן החכמים שהתקינו או שגזרו או שהנהיגו או שדנו דין ולמדו שהמשפט כך הוא הם כל חכמי ישראל או רובן ואילו החיבור הגדול של הרמב״ם הוא מה שהבין חכם אחד יחיד מהתלמוד הזה ומשאר מקורות ההלכה; מה שאנחנו צריכים איננו עוד דעה נוספת של עוד חכם נוסף אלא שיטה אחת מסכמת שיסכימו עליה כל ישראל, וכדי להשיג את זה צריך דרישה מאת הכלל שחכמיו יסכימו ביניהם על שיטה אחת.

אבל מה נעשה שהֵן־**רַבִּים עַתָּה עַם הָאָרֶץ** שאין להם מושג ברור ש**הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־יִבְחַר ה׳ לְשַׁכֵּן שְׁמוֹ שָׁם** דרישה בעי עכשיו בזמן הזה שלנו שאין מקדש ואין משיח ואין טהרה ואין בית דין הגדול. בלי דרישה מעם ההמון לא יורו הגדוילים דבר, ובלי הוראה מהגדוילים לא יעוררו הבינוניים את הקטנים לדרוש הוראה מהגדולים!

הסיבה מדוע נעלמה מצוה גדולה וחשובה ומפורסמת זו, שתלויים וכרוכים בה כמעט רוב גופי התורה, מתודעת ההמון, כאילו איננה שייכת שייכות של ממש ליהדות־הנוהגת־למעשה אצל היהודים הנוהגים ביהדותם כמעשה אבותיהם בידיהם, היא זו: שכבר מדורות רבים התרגלנו לומר בכל יום תמיד ועתה בעונותינו חרב בית המקדש ובטל התמיד ואין לנו כהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו ולא ישראל במעמדו ואתה

אמרת ונשלמה פרים שפתינו לכן יהי רצון שיהא שיח שפתותינו חשוב ומקבל ומרצה לפניך כאלו הקרבנו קרבן התמיד במועדו ועמדנו על מעמדו כמו שנאמר ונשלמה פרים שפתינו ונאמר ושחט אתו על ירך המזבח צפונה לפני ה׳ וזרקו בני אהרן הכהנים את דמו על המזבח סביב ונאמר זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת ולאשם ולמלואים ולזבח השלמים. ובמוסף הרגלים הרגלנו לשוננו לומר מפני חטאינו גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנחנו יכולים לעלות ולראות ולהשתחות לפניך בבית בחירתך בנוה הדרך בבית הגדול והקדוש שנקרא שמך עליו. עוד יותר משהדברים שגורים בפיות מושרשים הם ומקובעים בנפש, בחלק מהנפש הקובע את ההחלטות וההתנהלות למעשה בדרך כלל בלי להמתין לחשיבה מודעת מפוכחת ומבוקרת ובמקרים רבים בניגוד אליה. מיליוני יהודים עומדים להם בבתי כנסיות ומדרשות ברחבי ארצם הקדושה נחלת אבותם וממלמלים בלחש גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנחנו יכולים לעלות ומכוונים כוונות ומייחדים ייחודים ושליח הציבור מסלסל בקול רם ונאה ועונים אחריו בהתלהבות חגיגית. אם תופסים בדרך מבית הכנסת אחד המתפללים לשיחה ושואלים על פירוש הפיטפוט הזה שאין לו שחר גלינו מארצנו ונתרחקנו מעל אדמתנו ואין אנחנו יכולים לעלות, אז מקבלים שיעור מהמותן בתרצנות, כגון אין אנחנו יכולים לעלות ולראות ולהשתחות בבית הבחירה בנוה הדר ה׳ בבית הגדול והקדוש — אבל כלום זה באמת אמיתי יותר מאין אנחנו יכולים לעלות לארץ ה׳? כשניסחו את התפילה, באמת לא היתה להמוני בית ישראל אפשרות מעשית לעלות לארץ ולהתישב בה בהמונים, אבל גם אחרי שנתבטלה גזירת **וְהִוא לֹא תִצְלָח** לא שינינו את המלים. וגם אחרי שהצבענו במיליונינו ברגלים והננו מקובצים בארצנו מכל הגלויות — יש טוענים: כבר עכשיו רובו של העם היהודי, ויש נזהרים לאמור: אוט-אוט-אוט, הכל מסכימים שאין בארץ הרבה פחות מחצי עם ישראל ושאין שיבושי הדרכים או שרירות האויבים השולטים בארצות הטמאות מונעים מהמחצית הנותרת להצטרף לעיקר בניינו ומניינו של העם בציון — עדיין לא התאימה תפיסת היסוד של הנפש את עצמה למציאות המשתנה, ולגבי המקדש, שאיננו עתה בידנו בפועל, עדיין שבויה נפשנו בתחושת חדלון אפס כוח ואפס יכולת **וּנְשַׁלְּמָה פָרִים שְׂפָתֵינוּ** הנה זו חובתנו ועשינוה חסל סדר קרבנות. רק מתפיסת היסוד הנפשית הזאת ולא מאיזה תוקף ממשי של הגיון והלכה או קבלת־קדמונים אמיתית ומבוררת נובעת הקלות שמופרחים בה, ואף מתקבלים על דעתם של חסרי הדעת, כל הטיעונים למה לא שייך בית מקדש לזמן הזה.

ועל כן גם התיחסותי כאן לכמה מהדחיות־בקש השכיחות לא תהיה בדרך של חרישת כל החומר הכתוב כבר וראיונות עם כל החכמים ומי שאומרים עליהם שהם חכמים ובירור מי הראשון שאמר מה ועל מה הוא נסמך ומי כבר לפני השיב על דבריו ואם יש עוד מה לדקדק בדברי שניהם וכן על זה הדרך, אלא בדרך של

שליפה מהמותן מה שבא לי לראש בלי טורח גדול, כי העיקר אצלי כאן הוא הצגת המסקנה לצורך המשך הדברים. למדנים, חרשנים, חקרנים ודקדקנים נקראים בזאת לחפש ולקבץ ולהאיר מכל הצדדים חומרים טענות וסברות שלא הבאתי. אם יעלה בידם דבר שיסתור לגמרי את בנייני ויאלץ את כל מגמת החשיבה לפנות לכיוון שונה בתכלית, אנא יודיעו לכל הקהל ובתוכו גם לי על מציאתם ואופן הוכחתה.

הנה פגשתי אומרים:

1 בית שלישי — **מִקְּדָשׁ אֲדֹ׳ כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ**. לא בידי אדם אלא ירד מהשמים. **אִם־ה׳ ׀ לֹא־יִבְנֶה בַיִת שָׁוְא עָמְלוּ בוֹנָיו בּוֹ**: פעמיים בנינו בידי אדם ולא עמד, מעתה **לֹא־לָכֶם וָלָנוּ לִבְנוֹת בַּיִת לֵא־לֹהֵינוּ**, כלומר גם לכם גם לנו לא יהיה.

2 חכמת אדם ושכל אנושי לא יגלו לנו מקום המזבח וכל כאלה, צריך נביא בשביל זה. כמו שכתב הרמבם שאתה כל כך אוהב: מזבח שבנו בני הגולה כעין מזבח שעתיד להיבנות עשוהו ואין להוסיף על מידתו ולא לגרוע ממנה. ושלושה נביאים עלו עימהם מן הגולה אחד העיד להן על מקום המזבח. אז כשיבוא נביא נעשה מה שהוא יגיד, לפני כן הכל פילפולי סרק.

3 המשיח יבנה את הבית, וכן מבואר ברמב"ם. לפני שיבוא משיח אין לנו מה לעשות ומה לדבר ומה לחשוב. יבוא משיח ויסדר את הכל.

4 אז באחרית הימים כשהזמן יבשיל ויגשו לבנות את הבית, אז הגדולים שיהיו באותו דור כבר ידעו בדיוק מה לעשות ואיך. שמעתי שחכם פלוני מהאחרונים שחיו לפני מאה שנה אמר על עצמו שהוא מוכן פיקס, תבוא גאולה הוא ידע מה לעשות, כל הפרטים. לא אלמן ישראל. זה לא בשבילנו הקטנים לשבור לנו את הראש עכשיו כשזה לא שייך למעשה בכלל.

5 המצב הרוחני של עם ישראל ירוד עכשיו. קודם יתחילו לשמור שבת ושלא לאכול געבראקטס ואחר כך יהיו ראויים להשריית שכינה. במצב של עכשיו לא שייך מקדש — עד כאן דברי יצר הרע מכאן ואילך דברי יצר טוב.

5. זה שהמצב הרוחני ממש על הפנים אני יכול לאשר. אני יודע בעצמי איזה אפס אני, **כֶּסֶף סִיגִים מְצֻפֶּה עַל־חָרֶשׂ**, כלי מלא בושה וכלימה, ומסתמא אני מדגם מייצג אדם בינוני ממוצע. לך תבנה מדינה עם אנשים כמוני.

אבל כלום זה היה יותר טוב בזמן שבנו את המשכן והמקדש? נזכרה נא מה כתוב על מתן תורה בהר סיני שכולם שמעו מפי ה׳ עשרת הדברים ומפי משה כשהוא עוד עמד למטה את ההמשך עד פרשת משפטים, ואחרי כן למעלה על ההר למד משה רבנו את דיני המשכן ואביזריו וקיבל את החוזה חרוט על אבנים, וכשירד מצא שבינתיים איוו להם אלוהות הרבה ועבדו לעגל מסכה והבין שבמצב רוחני ירוד כזה לא שייך שתהיה להם ביד תורה שבכתב, ושבר

את האבנים. אחר כך כמחוה של רחמנות לפני ולפנים משורת הדין קיבלו עותק שני מהלוחות, אבל לא מצאנו שמלאכי השרת חזרו וקשרו להם כתרים כמו **בנעשה ונשמע**. וגם אחרי ארבעים שנה עוד אמר להם משה **וְלֹא־נָתַן ה׳ לָכֶם לֵב לָדַעַת וְעֵינַיִם לִרְאוֹת וְאָזְנַיִם לִשְׁמֹעַ עַד הַיּוֹם הַזֶּה**. ובמשנה אמר עליהם רבי עקיבה דור המדבר אין להם חלק לעולם הבא — הלזה ייקרא „רמה רוחנית" ראויה להשכנת ה׳ בתוכם? והנה, אם אולי היתה כוונת ה׳ הראשונה לצוות על בניין המקדש בפועל אחרי שיושלם בניין החברה המתוקנת **מַמְלֶכֶת כֹּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ** במשכן הקבע שלה ארץ הצבי — אחרי חטא העגל, כשלא היה שייך להכניס את ישראל לארץ שהיו עלולים ללמוד שם ממעשי הכנעני (ראו כמה יותר מזהירה הברית החדשה שבכי תשא מכל התקרבות לעמי נכר הארץ ממשהזהירה הברית הראשונה), במה הועסקו במשך כל השיהוי הזה במדבר?

וכשעלו מבבל עם ששבצר ועם עזרא, כל שיירי הפסולת שנלקטו מהסולת, מה היתה הרמה הרוחנית של הציוניסטים ההם דאז? כשבא עזרא **בִּשְׁנַת־שֶׁבַע לְאַרְתַּחְשַׁסְתְּא** נודע לו ש**לֹא־נִבְדְּלוּ הָעָם יִשְׂרָאֵל וְהַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם מֵעַמֵּי הָאֲרָצוֹת כְּתֹעֲבֹתֵיהֶם לַכְּנַעֲנִי הַחִתִּי הַפְּרִזִּי הַיְבוּסִי הָעַמֹּנִי הַמֹּאָבִי הַמִּצְרִי וְהָאֱמֹרִי׃ כִּי־נָשְׂאוּ מִבְּנֹתֵיהֶם לָהֶם וְלִבְנֵיהֶם וְהִתְעָרְבוּ זֶרַע הַקֹּדֶשׁ בְּעַמֵּי הָאֲרָצוֹת וְיַד הַשָּׂרִים וְהַסְּגָנִים הָיְתָה בַּמַּעַל הַזֶּה רִאשׁוֹנָה**. וב**שְׁנַת עֶשְׂרִים לְאַרְתַּחְשַׁסְתְּא** — לא פה הזמן ולא עכשיו המקום לברר אם זה אותו **אַרְתַּחְשַׁסְתְּא** — עלה נחמיה ומצא שתוכחות עזרא לא הועילו למעשה כי **רַבִּים בִּיהוּדָה בַּעֲלֵי שְׁבוּעָה** לטוביה העמוני **כִּי־חָתָן הוּא לִשְׁכַנְיָה בֶן־אָרַח וִיהוֹחָנָן בְּנוֹ לָקַח אֶת־בַּת־מְשֻׁלָּם בֶּן בֶּרֶכְיָה**. והמצב החברתי, אוי ואבוי! **צַעֲקַת הָעָם וּנְשֵׁיהֶם גְּדוֹלָה אֶל־אֲחֵיהֶם הַיְּהוּדִים׃ וְיֵשׁ אֲשֶׁר אֹמְרִים בָּנֵינוּ וּבְנֹתֵינוּ אֲנַחְנוּ רַבִּים וְנִקְחָה דָגָן וְנֹאכְלָה וְנִחְיֶה׃ וְיֵשׁ אֲשֶׁר אֹמְרִים שְׂדֹתֵינוּ וּכְרָמֵינוּ וּבָתֵּינוּ אֲנַחְנוּ עֹרְבִים וְנִקְחָה דָגָן בָּרָעָב׃ וְיֵשׁ אֲשֶׁר אֹמְרִים לָוִינוּ כֶסֶף לְמִדַּת הַמֶּלֶךְ שְׂדֹתֵינוּ וּכְרָמֵינוּ׃ וְעַתָּה כִּבְשַׂר אַחֵינוּ בְּשָׂרֵנוּ כִּבְנֵיהֶם בָּנֵינוּ וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ כֹבְשִׁים אֶת־בָּנֵינוּ וְאֶת־בְּנֹתֵינוּ לַעֲבָדִים וְיֵשׁ מִבְּנֹתֵינוּ נִכְבָּשׁוֹת וְאֵין לְאֵל יָדֵנוּ וּשְׂדֹתֵינוּ וּכְרָמֵינוּ לַאֲחֵרִים**. ונביאי שקר היו בתוכם שבילבלו והסיתו את העם, ביניהם כמובן גם לא חסרה פמיניסטית אחת **נוֹעַדְיָה הַנְּבִיאָה**. וכשקראו בראש השנה בתורה בציבור בענייני חגי חודש תשרי וגם תירגמו לארמית כדי שיבינו העם שהספיק לשכוח לשון הקודש הם נדהמים לשמוע על מצוות שלא הכירו והיו **בּוֹכִים כָּל־הָעָם כְּשָׁמְעָם אֶת־דִּבְרֵי הַתּוֹרָה**, היה צריך להסביר להם איך עושים יום טוב ואיך עושים סוכות. ואחר כך שוב **נִקְרָא בְּסֵפֶר מֹשֶׁה בְּאָזְנֵי הָעָם וְנִמְצָא כָּתוּב בּוֹ אֲשֶׁר לֹא־יָבוֹא עַמֹּנִי וּמֹאָבִי בִּקְהַל הָאֱ·לֹהִים**, כלומר מה שאמרו להם יותר משלוש עשרה שנה נכנס באוזן אחת ויצא באחרת, כי היכרות עצמית עם התורה לא היתה להם בכלל ותוכחות הרבנים נגד הנשים הנכריות היו להם כמו בזמן הזה

פיטפוטי הקנאים האדוקים על שעטנז וערלה ומוקצה בכלי שני וכאלה שאדם נורמלי מהיישוב לא מכיר ולא מתיחס אליהם. וגם אחרי שבאלה חזרו בתשובה, עדיין היה להם יום השבת יום הקניון, כי עדיין לא הבינו שהא-להים שלהם שכבר רצו להתפייס אתו גם על זה מקפיד. תגידו זה מצב רוח בשביל בית מקדש? הנראה לכם שמי ששלח את חגי וזכריה ידע שככה המצב? (אפשר כמובן לטעון שבימים הראשונים לפני שבא עזרא ועד שהקימו את המזבח והבית היה הכל הרבה הרבה יותר טוב, אבל מזה לא נשתמר בידנו שום רישום ותיאור.)

4. הגדול מחכמי האחרונים שאומרים עליו שאמר על עצמו, אפשר שהוא באמת אמר ואפשר שהוא באמת האמין בזה, אבל רחוק מאד מהדעת שזה באמת היה ככה. אנחנו לא נפקיד הגה של אוטובוס נוסעים ביד אדם שלא נהג במכונית מימיו גם לא בסימולאטור ולא קיבל שיעור נהיגה מעשי אפילו אחד, גם אם הוא לא רק אומר שהוא למד את כל התיאוריה אלא גם נבחן וידע הכל קדימה ואחורה. גם אחרי שילמדו וישקלו ויחשבו הנהגות מעשיות לכל המצבים השגרתיים ההווים תמיד והצפויים שיווצרו והאפשריים שמאתרים אפשרות היווצרותם, עדיין צריכים להיות מתורגלים מראש (בהדמיות למיניהן) כדי ליישם בזמן אמת את ההנחיה הנכונה במצב הנכון, ועדיין צריכים להיות חכמים ולא רק בקיאים כדי להחליט במצבים בלתי־צפויים את ההחלטה הנכונה.

3. האמנם ככה כתוב ברמב"ם שהמשיח ורק הוא ולא אף אחד לפניו יבנה את בית המקדש?

ואם אמנם ככה הוא כתב בהלכות מלכים, איך השאיר כל ההילכתא למשיחא כתובה בהלכות בית הבחירה בלי לרמוז שם שאינה נוהגת כלל בבני תמותה רגילים ושמי שיבנה באמת כמובן לא יהיה כפוף לפסקי הרמב״ם ושעל כן הכל רק ביזבוז נייר ודיו שערורייתי?

אמנם נמצא בהלכות מלכים המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות בית דויד לישנה הממשלה הראשונה ובונה מקדש ומקבץ נדחי ישראל וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם מקריבין קרבנות ועושין שמיטין ויובלות ככל מצותן האמורה בתורה. אבל שם כתוב רק מה המשיח יתקן אם לא יהיה מתוקן כבר מלפני שהמשיח יתפוס את השלטון. לא כתוב שם שאם המשיח ימצא שישראל כבר התקבצו מאליהם ביוזמת עצמם ובסיעתא דשמיא שוב איננו יכול להתמשח למשיח או שהוא מוכרח לפני כן לשוב ולפזר את המקובצים. גם כשכתב מעט מוקדם יותר ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצריים לא הזהיר הרמב״ם שם שלא יעלו יהודים רבים לארץ ישראל כי אסור להם להתקבץ שמה או שתחולת כל המשפטים נמנעת עד שיבוא המשיח ויחדש אותם, אלא אדרבה כתב בכמה מקומות את הדברים הידועים על חידוש הסמיכה והחזרת הסנהדרין על ידי הסכמת היהודים יושבי הארץ, אשר על פיהם ניסו חכמי צפת לעשות מעשה בי רב אלא שלא אסתייעא מילתא ונטרפה השעה — הנה מבואר שדברים שהרמב"ם כתב עליהם שהמשיח יעשה אותם גם הרמב"ם וגם חכמי הדורות אחריו לא חשבו

שאסור לעשותם לפני שבא המשיח. ואין לנו לדקדק מלשון המשנה תורה, שהרמב"ם ניסחו בשביל מי שלא קרא לפני המשנה תורה שום דבר חוץ מתנ"ך כדי שיוכל להבין את העניין המכוון בהלכות למעשה בלי שיהיה לו שכל חריף ובקיאות רחבה וסבלנות לפילפולים תלמודיים (כי מי שהוא חכם תלמודי גדול כזה לא צריך את ספר ההלכות העממי של הרמב"ם ולא בשבילו הוא כתוב), אין לדקדק מלשונו דברים שלא יובנו אלא אחרי עיון בספרים אחרים והשוואות עם מה שאיננו כתוב במשנה תורה, בפרט כאשר הדברים האלה, שאינם באמת כתובים שם אך רוצים לטעון שהם רמוזים בדיוקי לשון, סותרים דברים אחרים הכתובים בפירוש באותו ספר של אותו מחבר, אין הדעת סובלת לוליינות מפותלת כזאת. וגם על כל פנים הרמב"ם עצמו לא טען שהוא עצמו מקור להלכות מפי הגבורה, אלא אמר שהוא למד כל דבריו מחז"ל ומעט מהגאונים שהיו לפניו, ועל כן המבקש לדקדק מלשון הרמב"ם בכל מקום דין חדש שאין לו מקור ידוע בתלמוד ושאר ספרות חז"ל שבידינו, עליו להביא ראיה — ולכל הפחות עליו לטעון — שהיתה שם לרמב"ם נוסחה שלא זכינו לראותה אנחנו; אבל בהלכות משיח הדרך הזאת סתומה לפני הטוען, שהרי הרמב"ם עצמו כתב בסמוך שחז"ל עצמם לא ידעו בזה כלום שלא הוציאוהו בהבנת הנקרא מלשון התנ"ך, והרי התנ"ך של חז"ל ושלנו הוא אותו תנ"ך שהיה גם לרמב"ם, ואם בתנ"ך לא נמצא איסור לבנות הבית לא ייתכן שהרמב"ם התכוון להמציאו יש מאין.

ואחרי כל זה נתן דעתנו למשמעות הדברים הכתובים (ולא המצוצים מדיוקים בין השיטין) ונמצא שהם פשוטים ואין בהם חידוש גדול. שהרי בנבואות העתיד מבואר שבמצב המתוקן שבסוף יהיה בית ויהיו קרבנות, וההלכה המטילה את הבניה על כלל העם מחייבת שהוא ייבנה דוקא מטעם כלל העם ולא ביוזמת מתנדבים יחידים, ומכאן ברור שהבית העתידי שחזו הנביאים יהיה בנוי על ידי מוסד השלטון המוסמך לפעול בשם כלל האומה ומטעמה, וכשמדברים על איש יחידי שהוא הוא המוסד המוסמך הרי לנו המלך. כל התולים עצמם בלשון הרמב"ם כדי לטעון שבית המקדש האחרון ייבנה דוקא אך ורק בידי המלך המשיח האחרון שיחתום את קץ ההיסטוריה כבר הודו בזה שבנבואות שבתנ"ך לא מצאו דבר כזה מפורש; ואם כן, הרמב"ם (לפי פירושם בו) מניין לו?

2. מה שיבוא בסעיף הזה אני מעתיק עיקרו מתוך שיעור של חכם אחד גדול שסיכמתי לפני שנים אחדות. הרמב"ם אומר בפרק ב מבית הבחירה: המזבח מקומו מכוון ביותר ואין משנין אותו ממקומו לעולם שנאמר **וזה מזבח לעולה לישראל** ... מידות המזבח מכוונות הרבה וצורתו ידועה איש מאיש ומזבח שבנו בני הגולה כעין מזבח שעתיד להיבנות עשוהו ואין להוסיף על מידתו ולא לגרוע ממנה ושלושה נביאים עלו עימהם מן הגולה אחד העיד להן על מקום המזבח ואחד העיד להן על מידותיו ואחד העיד להן שמקריבין על המזבח הזה כל הקרבנות אף על פי שאין שם בית.

הנה שלושה דינים שנזקקו להם כשחידשו שבי ציון את המקדש, ומתוך שהוזכרו בהם עדויות של נביאים היו שדיקדקו בשם רב חיים מבריסק שעדות הנביאים הוזכרה ללמדנו שלא נסמוך על השערות ולימודים, שכן בהלכות המקדש כל הפרטים תלויים באמירה מפורשת מפי נביא סמוך למעשה שמבקשים לעשותו.

[מהמעשה בשני גרדיים משער האשפות שבירושלים שהעידו משום שמעיה ואבטליון ששלשת לוגין מים שאובין פוסלין את המקוה יכולים ללמוד באותו מין הגיון שחייב כל אדם ללמד בניו את אומנות האריגה, כי בלעדיה לא תיתכן מסירה נאמנה של דיני התורה. אפשר כמובן לטעון שהמקצוע האזרחי של המעידים אינו נוגע לתוכן העדות ולתוקף הדברים, אבל אז נופל הדיוק ההלכתי שמבקשים ללמוד מהנביאים שעלו והעידו.]

עצם המאמר שאמר רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בגמרא זבחים צריך עיון, אחת — מה בדיוק הוסיף זה שהעיד על המידות על מה שכבר ידעו מזה שהעיד על המקום? שמא המימד האנכי? ועוד, בדיעבד כשר המזבח גם כשמידותיו אינן נכונות. אבל קשה ממש הוא מה שהעיד השלישי שמקריבין אף על פי שאין בית. והרי משקיבלנו פעם אחת בסיני **אֵלֶּה הַמִּצְוֹת אֲשֶׁר צִוָּה ה׳ אֶת־מֹשֶׁה אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל** שוב אין הנביא רשאי לחדש דבר מעתה?

כבר הבאנו למעלה לשון הרמב״ם בפרק ט מיסודי התורה: דבר ברור ומפורש בתורה, שהיא מצוה עומדת לעולם וכו׳ עד **וְלֹא אִישׁ אֵ־ל וִיכַזֵּב**. בעל כרחנו נפרש את הרמב״ם בהלכות בית הבחירה באופן שבו לא יהיו המעידים שם חייבי מיתת נביא שקר על פי הרמב״ם בהלכות יסודי התורה.

ומה, אם יקום נביא ותתאמת נבואתו והוא יעיד לנו על מקום המזבח, האם אז נסמוך על ההלכה המקובלת בידנו שמקריבים אף על פי שאין בית, או שמא נחכה גם בשביל זה לנבואה מחודשת? לא בשיעור הזה עלינו לפסוק ולהכריע אם אפשרית או בלתי־אפשרית הנחת הצורך בנביא, אבל דבר זה ברור שאין לה בכל דברי חז״ל והפוסקים שום אחיזה ומשען זולת האגדה המתמיהה של רבה בר בר חנה... בספרי דברים פרשת ראה פיסקא סב כתוב אחרי **הַמָּקוֹם אֲשֶׁר־יִבְחַר ה׳ אֱ־לֹהֵיכֶם מִכָּל־שִׁבְטֵיכֶם**, דרוש על פי נביא עוד דבר נוסף: יכול תמתין עד שיאמר לך נביא? תלמוד לומר **לְשִׁכְנוֹ תִדְרְשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה** דרוש ומצוא ואחר כך יאמר לך נביא וכן אתה מוצא בדוד שנאמר תהלים קלב א–ה **זְכוֹר־ה׳ לְדָוִד אֵת כָּל־עֻנּוֹתוֹ: אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַה׳ נָדַר לַאֲבִיר יַעֲקֹב: אִם־אָבֹא בְּאֹהֶל בֵּיתִי אִם־אֶעֱלֶה עַל־עֶרֶשׂ יְצוּעָי: אִם־אֶתֵּן שְׁנָת לְעֵינָי לְעַפְעַפַּי תְּנוּמָה: עַד־אֶמְצָא מָקוֹם לַה׳ מִשְׁכָּנוֹת לַאֲבִיר יַעֲקֹב** מנין שלא עשה אלא על פי נביא שנאמר **וַיָּבֹא־גָד אֶל־דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמֶר לוֹ עֲלֵה הָקֵם לַה׳ מִזְבֵּחַ בְּגֹרֶן ארניה (אֲרַוְנָה) הַיְבֻסִי** ואומר **וַיָּחֶל שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת־בֵּית־ה׳ בִּירוּשָׁלַםִ בְּהַר הַמּוֹרִיָּה אֲשֶׁר נִרְאָה לְדָוִיד אָבִיהוּ**. קובע לנו הספרי שהנביא לא יגלה לנו

אלא את מה שכבר יודעים אותו בלמדנותנו. ואם כן, על כל פנים אנחנו חייבים לדרוש ולעיין: בין אם כדי לגלות את מה שכבר אמר הנביא בימי דוד ועל פיו בנו אז, ובין אם כדי לאפשר לנביא של אחרית הימים לבוא ולאשר לנו את מה שגילינו.

עד כאן מה שראיתי להביא מאותו שיעור. לענייננו כאן ברור שגם אם אולי לא הוכח שאין אפשרות להניח שבחידוש הבית השני היה צורך בנבואת נביא, ודאי שלא הוכח שבחידוש הבית האחרון אין לסמוך על מסכת מידות של חז״ל ועל הלכות בית הבחירה של הרמב״ם, שבשתיהן לא כתוב שאין לסמוך על מקום המזבח המבואר בהן. ואשר להודעה שהמעידים היו נביאים, נזכרתי אחרי זמן שבמקום אחר באו שני גרדיים משער האשפות שבירושלים והעידו משום שמעיה ואבטליון: שמא יטען טוען שאילולא היו השנים הללו אורגים לא היה תוקף לעדותם? הרי ברור שלא הוזכר גרדיים משער האשפות אלא מפני שככה היה מעשה, ולא כדי לדייק משם שאין דבר שבמקוה פחות משנים.

1. הרמב״ם כמובן לא החזיק מהמדרש הזה של מקדש יורד משוכלל מהשמיים, כי הרי הוא כתב שהמשיח בונה אותו, והמשיח אדם ולא א־ל. וגם רש״י לא החליט שההמצאה שהביא (סוכה מא׳) בביאור הצעת הטעם לתקנת רבן יוחנן בן זכאי שיהיה יום הנף כולו **אסור** — שבית המקדש נבנה פתאום בסמוך להבאת העומר ולא יספיקו להתארגן עם העומר עד סמוך לשקיעה: מקדש העתיד שאנו מצפין בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבא משמים שנא׳ **מִקְּדָשׁ אֲד־נָי כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ** (אבל מסקנת הסוגיא שם (סוכה מא:) לא נזקקת לחשש לבית מקדש הבא פתאום) — רש״י, כאמור, לא החליט שהיא המשמעות האמיתית של הפסוק בשירת הים ושהיא המסקנה לגבי התחזית לעתיד לבוא. הנה דרש בר קפרא (כתובות ה׳) גדולים מעשה צדיקים יותר ממעשה שמים וארץ דאילו במעשה שמים וארץ כתיב **אַף־יָדִי יָסְדָה אֶרֶץ וִימִינִי טִפְּחָה שָׁמָיִם** ואילו במעשה ידיהם של צדיקים כתיב **מָכוֹן לְשִׁבְתְּךָ פָּעַלְתָּ ה׳ מִקְּדָשׁ אֲד־נָי כּוֹנְנוּ יָדֶיךָ**, ושם פירש רשי **מקדש** מעשה ידי צדיקים הוא, ומתוך שמעשהם הטוב חביב על ה׳ מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו ה׳ ולא ביד אחת בלבד אלא בשתי ידיו. ובספר יחזקאל **אַתָּה בֶן־אָדָם הַגֵּד אֶת־בֵּית־יִשְׂרָאֵל אֶת־הַבַּיִת וְיִכָּלְמוּ מֵעֲוֺנוֹתֵיהֶם וּמָדְדוּ אֶת־תָּכְנִית: וְאִם־נִכְלְמוּ מִכֹּל אֲשֶׁר־עָשׂוּ צוּרַת הַבַּיִת וּתְכוּנָתוֹ וּמוֹצָאָיו וּמוֹבָאָיו וְכָל־צוּרֹתָו וְאֵת כָּל־חֻקֹּתָיו וְכָל־צוּרֹתָו וְכָל־תּוֹרֹתָו הוֹדַע אוֹתָם וּכְתֹב לְעֵינֵיהֶם וְיִשְׁמְרוּ אֶת־כָּל־צוּרָתוֹ וְאֶת־כָּל־חֻקֹּתָיו וְעָשׂוּ אוֹתָם**. ועל זה מפרש רש״י **וישמרו** ילמדו ענייני המידות מפיך שידעו לעשותם לעת קץ.

1 עד 5: כללו של דבר, מי שאיננו רוצה, מוצא סיבות הרבה מדוע „איננו יכול" „ובעצם גם אסור": **אָמַר עָצֵל שַׁחַל בַּדָּרֶךְ אֲרִי בֵּין הָרְחֹבוֹת**. נגד הארי המדומה הזה של העצל רובה של ציידים לא יעזור, אם תירה בו אפילו את הקדמת התוספות יום טוב למידות, השחל יחזור ויווצר מהבלים ודמיונות. צריך להבין שלא האריה מטיל את האימה והזהירות יוצאת בהגיון

מתוך הסכנה. אלא היצר הרע משתק את המעשה הטוב והראש השבוי ביד היצר ממציא את הסכנה להצדיק את החדלון.

אחריותנו כאנשים פשוטים פרטיים כבר ביארתיה למעלה בעמ׳ 139. ואם יתקשה אחד הקוראים לדעת איך אפשר שעיקרון חשוב כזה, יסוד מוסרי והנהגתי, המתין לגד החוזה או לנתן הנביא שיכתוב אותו ולמאירי שיפרש אותו ובלעדיהם לא נודע, הנה תשובתו כתובה בפרשת בלק. שם רואה **פִּינְחָס בֶּן־אֶלְעָזָר בֶּן־אַהֲרֹן הַכֹּהֵן** שאחד מנכבדי הקהל עושה בפרהסיא מעשה שאין הדעת סובלתו **וַיָּקָם מִתּוֹךְ הָעֵדָה** ושואל את רבו אם אין זה המקרה שעליו לימד קנאין פוגעין בו? ואומר לו הרב אתה שהזכרת לי גם תוציא את זה לפועל קריינא דאיגרתא איהו ליהוי פרוונקא, ופינחס הולך ועושה **וַתֵּעָצַר הַמַּגֵּפָה**, אבל עד שנעצרה הספיקו למות **בַּמַּגֵּפָה אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אָלֶף**. ומה הם חטאו שנפלו במגפה? אי אפשר שהם היו **הַנִּצְמָדִים לְבַעַל פְּעוֹר**, כי אלה כבר נמסרו ביד בתי הדין והמשטרה. אלא הניגפים היו בוודאי אלה ששמעו כמו ששמע פינחס הבועל ארמית קנאין פוגעין בו, וגם הם ידעו כמוהו מה צריך לעשות, אבל הם לא התעוררו לשאול את הרב כדי לוודא ששמעו נכון והבינו נכון, הם רק הסתכלו ימינה ושמאלה וראו שאף אחד לא קם וכבשו פניהם בקרקע כי בעלי מחשבות היו ולא פעילים פוליטיים, ועשו מה שראו שעשו כולם, כלומר אחזו בחזקה הישנה של שב ואל תעשה עדיף, ואז בא בעל מחשבות ונפרע מהם וחבטן בקרקע ומתו באותה שעה בעוון החדלון הזה של אלה **אַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים אָלֶף** מישראל. כמו עשרה ימי אושויץ, הנה מפורש בתורת משה שהמעלים עיניו ויושב בטל בשעה שצריך ליזום ולעשות **נִסְפֶּה בְּלֹא מִשְׁפָּט**.

חובת ההשתדלות קיימת תמיד, אבל העונש על ההתרשלות גדל ככל שגדל הסיכוי להצליח

אלא שישאל שואל על המגפה שהיתה בימי דוד הע״ה, בשלמא אם הדבר היה בגלל הספירה, אז מובן למה הוא בא באותו זמן; אבל אם הוא בגלל אי־תביעת המקדש, למה לא נענשו עליה כל הדורות הקודמים שגם הם לא תבעו אותו? או: למה לא אמר השוחר טוב על הנופלים במפלות בדורות ההם שגם הם בגלל אותו עוון נספו?

ויש להשיב שעל כגון זה רפיון וחדלון יש הקפדה כשהשעה כשרה למעשה שמקדם את התכנית הא·לוהית. התכנית אמר ה׳ לאברהם אוהבו **לְזַרְעֲךָ נָתַתִּי אֶת־הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְּהַר מִצְרַיִם עַד־הַנָּהָר הַגָּדֹל נְהַר־פְּרָת׃ אֶת־הַקֵּינִי וְאֶת־הַקְּנִזִּי וְאֵת הַקַּדְמֹנִי׃ וְאֶת־הַחִתִּי וְאֶת־הַפְּרִזִּי וְאֶת־הָרְפָאִים׃ וְאֶת־הָאֱמֹרִי וְאֶת־הַכְּנַעֲנִי וְאֶת־הַגִּרְגָּשִׁי וְאֶת־הַיְבוּסִי** וקרוב יותר לביצוע חזר ואמר למשה נאמן ביתו **לְהַצִּילוֹ ׀ מִיַּד מִצְרַיִם וּלְהַעֲלֹתוֹ מִן־הָאָרֶץ הַהִוא אֶל־אֶרֶץ טוֹבָה וּרְחָבָה אֶל־אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבָשׁ אֶל־מְקוֹם הַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחִוִּי וְהַיְבוּסִי**. וגם **אֱמֹר לִבְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֲנִי ה׳ וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלֹת מִצְרַיִם וְהִצַּלְתִּי אֶתְכֶם מֵעֲבֹדָתָם וְגָאַלְתִּי אֶתְכֶם בִּזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבִשְׁפָטִים**

גְּדֹלִים: וְלָקַחְתִּי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהָיִיתִי לָכֶם לֵא·לֹהִים וִידַעְתֶּם כִּי אֲנִי ה׳ אֱ·לֹהֵיכֶם הַמּוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלוֹת מִצְרָיִם: וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי לָתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב וְנָתַתִּי אֹתָהּ לָכֶם מוֹרָשָׁה אֲנִי ה׳. וכשהגיע הזמן לצאת והיו מי שלא רצו לקום וללכת היתה מגפה גדולה בעם **וַחֲמֻשִׁים עָלוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם.** אבל מי שלא רצו לצאת כמה שנים יותר מוקדם בהתעוררות הציונית של בני אפרים לא ראינו ביקורת עליהם במדרש — לא מפני שבני אפרים עברו על איסור[490] ונכון היה שלא להשתתף בנסיונם הנואל, אלא מפני שאז השעה לא היתה עדיין כשרה להצליח, ולכן אין קפידא בשמים על מי שלא נתן ידו לנסיון.

בשלב מתקדם יותר של גילגולי ההיסטוריה משרטט הנביא יחזקאל את עיקרי התכנית הא·לוהית לאמור **כֹּה־אָמַר אֲד·נָי ה׳ בְּיוֹם בָּחֳרִי בְיִשְׂרָאֵל וָאֶשָּׂא יָדִי לְזֶרַע בֵּית יַעֲקֹב וָאִוָּדַע לָהֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וָאֶשָּׂא יָדִי לָהֶם לֵאמֹר אֲנִי ה׳ אֱ·לֹהֵיכֶם: בַּיּוֹם הַהוּא נָשָׂאתִי יָדִי לָהֶם לְהוֹצִיאָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם אֶל־אֶרֶץ אֲשֶׁר־תַּרְתִּי לָהֶם זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ צְבִי הִיא לְכָל־הָאֲרָצוֹת**: ונמצאו מי שלא אבו לשמוע כנ״ל והיתה מגפה והעם כמעט הושמד, אבל התכנית המשיכה להתקדם. וחזר הנביא על אותו עיקרון איך שלב אחרי שלב באה פרענות וכמעט־השמדה על מיאון לשתף פעולה עם התכנית והיא התקדמה על זקם ועל נבוטם של הסרבנים, עד שבזמן יחזקאל עצמו באים אליו זקני העם ומתריסים עבד שמכרו רבו כלום יש לרבו עליו כלום? והתשובה היא שאמנם **טוֹבָה הָאָרֶץ מְאֹד מְאֹד** ומי שאינו ראוי לטובה מגורש ממנה, אבל אין בזה ביטול תכנית הא·לוהים עם ישראל, כי **קֵץ | שָׂם לַחֹשֶׁךְ**. ואם במשך אלף וחצי שנים כשלו נסיונות ההתישבות כגון בכפר יאסיף[491] ובגליל בכלל[492] ובנין טבריה

490 על כל פנים אזהרה מה׳ לא מצאנו. אמנם יש תרגום ארמי על **בשלח פרעה** והוה כד פטר פרעה ית עמא ולא דברינון ייי אורח ארע פלישתאי ארום קריב הוא ארום אמר ייי דילמא יתהון עמא במחמיהון אחוהון דמיתו בקרבא מאתן אלפין גוברין בני חילא משיבטא דאפרים מאחדין בתריסין ורומחין ומני זיינין ונחתו לגת למיבוז גיתי פלישתאי ובגין דעברו על גזירת **מימרא** דייי ונפקו ממצרים תלתין שנין קדם קיצא איתמסרו בידא דפלשתאי וקטלונון הינון הוו גרמיא יבישיא דאחי יתהון מימרא דייי על ידא דיחזקאל נביא בבקעת דורא ואין יחמון כדין ידחלון ויתובון למצרים, אבל **גזירת מימרא דייי** האמורה כאן לא היתה מצות לא תעשה שנאמרה למישהו אלא החלטת ה׳ עם עצמו שלפני שעת הכושר שקבע ה׳ לא יצליחו הנסיונות. ויש לזכור שלפני מתן תורה גם לא היתה עדיין מצות עשה **עלה רש**, ולכן יכול הדרשן בעל אותו תרגום להלביש את המציאות שלא הגיעה שעת הכושר במליצה של איסור שהעובר עליו נענש, מבלי שהמצאה ספרותית זו תסתור חיוב המפורש בתורה. על סמכות התרגום הנ״ל בענייני השקפה ראה בירושלמי על

עד קן ציפור יגיעו רחמיך.

491 יצחק בן צבי, הישוב היהודי בתקופה העות׳מאנית, בתוך תולדות ארץ ישראל (רפל) כרך ב עמ׳ 476.

492 שם עמ׳ 478. אחרי חרבנו חודש כמאתים שנה מאוחר יותר הישוב שם, הפעם ביוזמת המקובל ר׳ שלמה עבאדי מחבר ספר שערי רחמים – עמ׳ 517–518. (פרטים נוספים: רבקה שפק ליסק, כפר יאסיף היה בעבר ישוב יהודי <http://www.e-mago.co.il/Editor/history-3180.htm>). בנסיון הזה של חידוש ההתישבות החקלאית שם השתתף אולי גם הרמח״ל – ראה אברהם יערי, איפה נקבר רמח״ל, מאזנים, גליון יד, אב תרצ"ב, עמ׳ 9–11.

של דונה גראסיה מנדס[493] והתנוונו וחרבו בגלל גזרת הגלות, אך לא נקשרה צרה לאומית בסירוב להשתתף באותם נסיונות. הנה משחלף זמן הגזרה בא תור המשל המסופר במדרש קוהלת ומובא ממנו בשערי תשובה של רבנו יונה על בית סוהר אחד שאסירים חתרו ממנו מנהרה ונמלטו והסוהר מצא רק אחד שלא ברח והוכיחו לאמור מדוע לא ברחת כמו כולם? מה זאת אומרת, הרי אני במאסר חוקי, איך אמרוד בשופט שהושיב אותי פה? עכשיו, חביבי, אמר לו הסוהר, תקבל מכות על שלא ברחת כשהמנהרה חתורה לפניך. על האסיר האומלל הזה התנבא יחזקאל שכשיתום זמן העונש, אם לא ירצה לשוב ולהמשיך במסלול התכנית — **חַי־אָנִי נְאֻם אֲד־נָי ה׳ אִם־לֹא בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה אֶמְלוֹךְ עֲלֵיכֶם׃ וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִן־הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִן־הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר נְפוֹצֹתֶם בָּם בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה׃ וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־מִדְבַּר הָעַמִּים וְנִשְׁפַּטְתִּי אִתְּכֶם שָׁם פָּנִים אֶל־פָּנִים׃ כַּאֲשֶׁר נִשְׁפַּטְתִּי אֶת־אֲבוֹתֵיכֶם בְּמִדְבַּר אֶרֶץ מִצְרָיִם כֵּן אִשָּׁפֵט אִתְּכֶם נְאֻם אֲד־נָי ה׳׃ וְהַעֲבַרְתִּי אֶתְכֶם תַּחַת הַשָּׁבֶט וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם בְּמָסֹרֶת הַבְּרִית׃ וּבָרוֹתִי מִכֶּם הַמֹּרְדִים וְהַפּוֹשְׁעִים בִּי מֵאֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם אוֹצִיא אוֹתָם וְאֶל־אַדְמַת יִשְׂרָאֵל לֹא יָבוֹא וִידַעְתֶּם כִּי־אֲנִי ה׳׃**

אין צורך בפרשנות נועזת וחריפה כדי להבין עניינה של מלכות ה' **בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה** **וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה** שאינה נעימה למי שהוא מולך עליהם ככה בעל כרחם. כבר עמד על זה החכם דון יצחק אברבנאל (על אתר ביחזקאל) ופירש את כל הפרשה על פורענות לאומית גדולה ורבת רושם שחווה על בשרו. ומרצף המשך האירועים המנובאים אצל יחזקאל הסיק שהגאולה הסופית כבר ממשמשת ובאה ואף חישב לה זמן: שמונים שנה, עיין שם. תקוותו זו נכזבה, אבל אין הדבר מבטל את ההגיון שבפרשנות שלו. המעיין בן דורנו ימצא בקלות על אילו עניינים שקדמו להשבת ישראל בהמוניהם אל ארצם שייך לומר **מִדְבַּר הָעַמִּים** (כלומר מקום שמדבירים בו עמים כמו שהודברו **בְּמִדְבַּר אֶרֶץ מִצְרָיִם** בימי האפלה) או **מָסֹרֶת הַבְּרִית** שהיא כפירוש ז' חיוג' מאסורת, כלומר מכלאת־הכרתה (כי **בְּרִית** כורתים) שהמוכנסים אליה מועברים **תַּחַת הַשָּׁבֶט**. מי ימינה ומי שמאלה: שם נרדף למכון־הדברה, כללו של דבר **וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִן־הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר נְפוֹצֹתֶם בָּם בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה מֵאֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם אוֹצִיא אוֹתָם וְאֶל־אַדְמַת יִשְׂרָאֵל לֹא יָבוֹא.**

שלא כמו בימי דון יצחק, בימינו באה אחרי הפורענות הגדולה שיבה גדולה של ישראל אל הארץ והתקרבנו לשלב הבא בתכנית **כִּי בְהַר־קָדְשִׁי בְּהַר ׀ מְרוֹם יִשְׂרָאֵל נְאֻם אֲד־נָי ה׳ שָׁם יַעַבְדֻנִי כָּל־בֵּית יִשְׂרָאֵל כֻּלֹּה בָּאָרֶץ שָׁם אֶרְצֵם וְשָׁם אֶדְרוֹשׁ אֶת־תְּרוּמֹתֵיכֶם וְאֶת־רֵאשִׁית מַשְׂאוֹתֵיכֶם בְּכָל־קָדְשֵׁיכֶם׃ בְּרֵיחַ נִיחֹחַ אֶרְצֶה אֶתְכֶם בְּהוֹצִיאִי אֶתְכֶם מִן־הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִן־הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר**

---

493 שם עמ' 491 עד 495.

נְפֹצֹתֶם בָּם וְנִקְדַּשְׁתִּי בָכֶם לְעֵינֵי הַגּוֹיִם׃ וִידַעְתֶּם כִּי־אֲנִי ה׳ בַּהֲבִיאִי אֶתְכֶם אֶל־אַדְמַת יִשְׂרָאֵל אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָשָׂאתִי אֶת־יָדִי לָתֵת אוֹתָהּ לַאֲבוֹתֵיכֶם׃ וּזְכַרְתֶּם־שָׁם אֶת־דַּרְכֵיכֶם וְאֵת כָּל־עֲלִילוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר נִטְמֵאתֶם בָּם וּנְקֹטֹתֶם בִּפְנֵיכֶם בְּכָל־רָעוֹתֵיכֶם אֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם׃ וִידַעְתֶּם כִּי־אֲנִי ה׳ בַּעֲשׂוֹתִי אִתְּכֶם לְמַעַן שְׁמִי לֹא כְדַרְכֵיכֶם הָרָעִים וְכַעֲלִילוֹתֵיכֶם הַנִּשְׁחָתוֹת בֵּית יִשְׂרָאֵל נְאֻם אֲד־נָי ה׳.

אבל כל זמן שלא הגיעו **שָׁנִים אֲשֶׁר תֹּאמַר אֵין־לִי בָהֶם חֵפֶץ** עדיין יש לבני אדם בחירה חופשית להחליט אם לעשות טוב או אם מוטב לחדול. כל זמן שלא הגענו לחידוש העבודה **בְּהַר | מְרוֹם יִשְׂרָאֵל** עדיין לא הושלמה התכנית, ואנחנו נקראים **וּבָחַרְתָּ בַּחַיִּים** ולא בחדלון **לְמַעַן תִּחְיֶה אַתָּה וְזַרְעֶךָ!** פן נומר יבוא משיח **עִם־עֲנָנֵי שְׁמַיָּא** ויעשה בשבילנו את המוטל עלינו, כי **לֹא בַשָּׁמַיִם הִוא**, גם לא **מֵעֵבֶר לַיָּם** אצל החכמים המופלגים שהפליגו על ים התלמוד הרחק מבינת אנוש ילוד אשה; **כִּי־קָרוֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ** ולא נשאר לך אלא **לַעֲשֹׂתוֹ!** וצריך לשים לב למלים: **באזנך** לשמוע **ובידך** לעשות לא נאמר, אלא **בְּפִיךָ** לשנן מה שכבר קיבלת מסיני **וּבִלְבָבְךָ** להבין דבר מתוך דבר ולהחליט איך ליישם אותו לפי כוונת המחוקק במצבך ובזמנך.

אז נניח שהרבה קוראים השתכנעו והתחילו לאסוף נתונים ולצייר אילני יוחסין, גם הרכיבו אותם עם אילנות של מחותנים ושל קרובים שלא היו מודעים לקיומם, גם הריצו שאלות לגדולי הדור אם כשר הרעיון לכנס ועדת חכמים שתדון ותחליט על תכנית הנדסית לבית המקדש, גם שיכנעו את הגדולים להסכים ולהתוועד בין בגופיהם בין על ידי שלוחים נאמנים, אולי גם קמו משפחות והתארגנו לאימוני כושר ואומנות קפ"פ, לטיולי ניווט והישרדות ולשהיות ממושכות בשדה כקבוצות מאורגנות עם תנועות קבוצתיות מתואמות עם משפחות אחרות — מה נותן כל זה, כשהמדינה מדינת כל מסתנניה מחבליה וסוטיה מנוהלת בידי מספחנים ולוכדי עכברושים בשיטוף מוחות מתמיד ביד אשפי השיקור אחיזת העיניים וההרדמה?

אחרי מה שהבאתי בתחילת החיבור מהגאונים והראשונים על הלימוד מאגדות חז״ל על פשטי מקראות ועובדות מעשיות מן החיים אך טבעי הוא שאסתייע עכשיו במדרש התפילה שלמדנו בשני התלמודים, וכמו שכתב הרמב״ן על המדרש, רוצה לומר שרמ״וניש. כמו שאם יעמוד ההגמון ויעשה שרמון (אחד), ואחד מן השומעים היה טוב בעיניו וכתבו. וזה הספר מי שיאמין בו טוב. וגם הרמב"ם כשקבע שגם החכמים אין להם קבלה על פרטי המשיח ומהלך הגאולה הוא אמנם שלל את סמכות מדרש התפילה כלוח זמנים קשיח מדויק ומחייב. אבל הוא לא שלל שמאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר[494] ואת האפשרות שהנביאים שבכנסת הגדולה רמזו בסדר הבקשות למען כלל ישראל את סדר מילויין לעתיד לבוא. ובכן,

494 בהלכות תפלה נקראים המתקנים עזרא ובית דינו, בלי ציון מספר והרכב.

בירושלמי ברכות

אמר רבי ירמיה מאה ועשרים זקנים ומהם שמונים וכמה נביאים התקינו את התפילה הזאת.

ומה ראו לסמוך האל הקדוש לחונן הדעת על שם **וְהִקְדִּישׁוּ אֶת־קְדוֹשׁ יַעֲקֹב** וסמיך ליה מה כתיב בתריה **וְיָדְעוּ תֹעֵי־רוּחַ בִּינָה.**

דיעה לתשובה **הַשְׁמֵן לֵב־הָעָם הַזֶּה וְאָזְנָיו הַכְבֵּד וְעֵינָיו הָשַׁע** וגו' עד **וּלְבָבוֹ יָבִין וָשָׁב.** תשובה לסליחה **וְיָשֹׁב אֶל־ה' וִירַחֲמֵהוּ וְאֶל־אֱ־לֹהֵינוּ כִּי־יַרְבֶּה לִסְלוֹחַ.**

סליחה לגאולה **הַסֹּלֵחַ לְכָל־עֲוֹנֵכִי הָרֹפֵא**

בבבלי מגילה עם פירוש הקונטרס

אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא תנא מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר — כמשפט המקראות וכדיליף לקמן:

תנו רבנן מנין שאומרים אבות שנאמר **הָבוּ לַה' בְּנֵי אֵלִים** — הזכירו לפניו את אילי הארץ: ומנין שאומרים גבורות שנאמר **הָבוּ לַה' כָּבוֹד וָעֹז** ומנין שאומרים קדושות שנאמר **הָבוּ לַה' כְּבוֹד שְׁמוֹ** — סיפיה דקרא בהדרת קודש: **הִשְׁתַּחֲווּ לַה' בְּהַדְרַת־קֹדֶשׁ**

ומה ראו לומר בינה אחר קדושה שנאמר **וְהִקְדִּישׁוּ אֶת־קְדוֹשׁ יַעֲקֹב וְאֶת־אֱ־לֹהֵי יִשְׂרָאֵל יַעֲרִיצוּ** וסמיך ליה **וְיָדְעוּ תֹעֵי־רוּחַ בִּינָה**

ומה ראו לומר תשובה אחר בינה דכתיב **וּלְבָבוֹ יָבִין וָשָׁב וְרָפָא לוֹ** אי הכי לימא רפואה בתרה דתשובה לא ס"ד דכתיב **וְיָשֹׁב אֶל־ה' וִירַחֲמֵהוּ וְאֶל־אֱ־לֹהֵינוּ כִּי־יַרְבֶּה לִסְלוֹחַ** ומאי חזית דסמכת אהא סמוך אהא כתב קרא אחרינא **הַסֹּלֵחַ לְכָל־עֲוֹנֵכִי הָרֹפֵא לְכָל־תַּחֲלוּאָיְכִי: הַגּוֹאֵל מִשַּׁחַת חַיָּיְכִי** למימרא דגאולה ורפואה בתר סליחה היא והכתיב **וָשָׁב וְרָפָא לוֹ** ההוא לאו רפואה דתחלואים היא אלא רפואה דסליחה היא

ומה ראו לומר גאולה בשביעית — ולא רפואה אחר סליחה כדכתיב קרא **הַסֹּלֵחַ לְכָל־עֲוֹנֵכִי הָרֹפֵא**

לְכָל־תַּחֲלוּאָיְכִי: הַגּוֹאֵל מִשַּׁחַת חַיָּיְכִי. ויאמר רופא חולים קדמיי אמר רבי אחא מפני מה התקינו גואל ישראל ברכה שביעית ללמדך שאין ישראל נגאלין אלא בשביעית רבי יונה בשם ר' אחא **שִׁיר הַמַּעֲלוֹת בְּשׁוּב ה' אֶת־שִׁיבַת צִיּוֹן** שירה שביעית היא להודיעך שאין ישראל נגאלין אלא בשביעית.

אמר רבי חייא בר אבא מפני מה התקינו רופא חולים ברכה שמינית כנגד המילה שהיא לשמנה על שם **בְּרִיתִי | הָיְתָה אִתּוֹ הַחַיִּים.**

אמר רבי אלכסנדרי מפני מה התקינו

לְכָל־תַּחֲלוּאָיְכִי: אמר רבא מתוך שעתידין ליגאל בשביעית — שבוע שבן דוד בא בו חלוק משאר שנים כדאמרינן בפרק חלק צז. תנו רבנן שבוע שבן דוד בא בו שנה ראשונה מתקיים מקרא זה **וְהִמְטַרְתִּי עַל־עִיר אֶחָת וְעַל־עִיר אַחַת לֹא אַמְטִיר** שניה חיצי רעב משתלחים שלישית רעב גדול ומתים אנשים ונשים וטף חסידים ואנשי מעשה ותורה משתכחת מלומדיה ברביעית שובע ואינו שובע בחמישית שובע גדול ואוכלין ושותין ושמחין ותורה חוזרת ללומדיה בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא: לפיכך קבעוה בשביעית והאמר מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא – ואף על גב דהאי גאולה לאו גאולה דגלות היא אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד דהא ברכת קיבוץ ובנין ירושלים וצמח דוד יש לכל אחת ואחת ברכה לעצמה לבד מגאולה זו אפילו הכי כיון דשם גאולה עלה קבעוה בשביעית:

ומה ראו לומר רפואה בשמינית אמר רבי אחא מתוך שנתנה מילה בשמינית שצריכה רפואה לפיכך קבעוה בשמינית

ומה ראו לומר ברכת השנים בתשיעית אמר רבי אלכסנדרי

מברך השנים ברכה תשיעית כנגד קול ה׳ **שבר ארזים** שהוא עתיד לשבר כל בעלי שערים.

כנגד מפקיעי שערים דכתיב **שבר זרוע רשע** — אלו המייקרין את התבואה ומפקיעין את השער וממאי דבמפקיעי שערים כתיב דכתיב בההיא פרשתא **יארב במסתר | כאריה בסכה יארב לחטוף עני יחטף עני** וכי הליסטים אורב את העני והלא את העשיר הוא אורב אלא במפקיעי שערים הכתוב מדבר שרוב דעתם לעניים הוא וקא בעי דוד רחמי עלה דמילתא **שבר זרוע רשע** ותן שובע בעולם ובכך זרועו שבור **ורע תדרוש־רשעו בל־תמצא** וזה שהיה בדעתו להיות רשע כשתדרוש רשעו לא תמצא עולה שלא הספיק לעשותה: ודוד כי אמרה בתשיעית אמרה — ואם תאמר שמינית היא **אשרי ולמה רגשו גוים** תרתי פרשתא היא:

ר׳ לוי בשם ר׳ אחא בר חנינא מה ראו לסמוך מברך השנים למקבץ נדחי ישראל על שם **ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל** למה **כי קרבו לבוא**

ומה ראו לומר קיבוץ גליות לאחר ברכת השנים דכתיב **ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא** — אלמא קיבוץ גליות בעת ברכת השנים היא:

נתקבצו הגליות והדין נעשה

וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים — קודם שנתיישבו בירושלים שנאמר **ואסירה כל־בדיליך** ועל ידי כך **ואשיבה שפטיך כבראשנה ויעציך כבתחלה** כמו לשעבר **ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה** לכן סמכם לקבוץ גליות והשיבה שפטינו ולדקינו במשפט: שנאמר **ואשיבה ידי עליך ואצרף כבר סיגיך ואסירה כל־בדיליך** וכתיב **ואשיבה**

הזידים נכנעין והצדיקים שמחים. ותני עלה כולל של מינים ושל רשעים במכניע זידים. ושל גרים ושל זקנים במבטח לצדיקים. ושל דוד בבונה ירושלים **אחר ישבו בני ישראל ובקשו את־ה׳ א־להיהם ואת דויד מלכם.**

שפטיך כבראשנה

וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים — שאינם מאמינין בדת משה שהיתה מן השמים לכך סמכו לה ברכת הפושעים שנאמר **ועזבי ה׳** אלו הפושעים **ושבר פשעים** היינו זדים כדאמר פשעים אלו המרדין (יומא לו:) וכולל זדים עמהם שנאמר **ושבר פשעים וחטאים יחדו ועזבי ה׳ יכלו** וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים דכתיב **וכל־קרני רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק** וכולל גירי הצדק עם הצדיקים שנאמר **מפני שיבה תקום והדרת פני זקן** וסמיך ליה **וכי־יגור אתך גר** והיכן מתרוממת קרנם בירושלים שנאמר **שאלו שלום ירושלם ישליו אהביך** וכיון שנבנית ירושלים בא דוד שנאמר **אחר ישבו בני ישראל** — אחר ישובו לבית המקדש ובקשו הקב״ה ואת דוד מלכם: **ובקשו את־ה׳ א־להיהם ואת דויד מלכם**

וכיון שבא דוד באתה תפלה שנאמר **והביאותים אל־הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי**

וכיון שבאת תפלה באת עבודה שנאמר **עולתיהם וזבחיהם לרצון על־מזבחי**

וכיון שבאת עבודה באתה תודה שנאמר **זבח תודה יכבדנני**

ומה ראו לומר ברכת כהנים אחר הודאה דכתיב **וישא אהרן את־ידו אל־העם ויברכם וירד מעשת החטאת והעלה והשלמים** אימא קודם עבודה לא סלקא

דעתך דכתיב **וַיֵּרֶד מֵעֲשֹׂת הַחַטָּאת** וגו׳ מי כתיב לעשות **מֵעֲשֹׂת** כתיב ולימרה אחר העבודה לא סלקא דעתך דכתיב **זֹבֵחַ תּוֹדָה** — אחר זביחה תן הודאה: וַיֵּרֶד מֵעֲשֹׂת הַחַטָּאת וְהָעֹלָה וגו׳: מאי חזית דסמכת אהאי סמוך אהאי מסתברא עבודה והודאה חדא מילתא היא — אף הודאה עבודה של מקום הוא:
ומה ראו לומר שים שלום אחר ברכת כהנים דכתיב וְשָׂמוּ אֶת־שְׁמִי עַל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַאֲנִי אֲבָרְכֵם ברכה דהקדוש ברוך הוא שלום שנאמר ה׳ ׀ יְבָרֵךְ אֶת־עַמּוֹ בַשָּׁלוֹם.

עריכת הירושלמי הגיעה עד כמה שהגיעה לפני שהסתיימה עריכת הבבלי, על כן לכאורה יש לומר שצורת המאמר שבירושלמי קדומה יותר מזו שבבבלי. שמות בעלי המאמר אינם מודיעים, כי רבי ירמיה סתם (בלי שם אביו) היו מלבד תלמידו של רבי זירא שהיה תלמיד לרבי יוחנן גם אחד שהיה תלמיד לרבי יוחנן עצמו ועוד אחד שהיה אמורא הראשון שהיה סמוך לתנאים ובימי רבי חייא הגדול. אם רבי יוחנן אמר את מדרש התפילה שבבבלי וגם הוא זה שסידר את הירושלמי, תימה איך קבע בו נוסח של מדרש התפילה שאמרו רבי ירמיה ולא את זה שאמר הוא עצמו; שמא היתה זו הברקה שבאה לו לרבי יוחנן רק מאוחר יותר? אבל אולי הכותרת **אמר רבי יוחנן ואמרי לה במתניתא תנא** מתיחסת רק למסורת מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תיקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר, וכל הפירוט שייך לאמוראים בבליים שלא נקרא שמם עליו, והוא פיתוח על גבי המאמר שבירושלמי. אם בירושלמי היה **רבי אחא** מקובל רק שאין ישראל נגאלין **אלא בשביעית**, ורבי יונה סמך את המספר על פסוק הכתוב בשירה שביעית, כלומר **בשִׁיר הַמַּעֲלוֹת** השביעי, בלי קשר ברור לסדר התרחשויות זו אחר זו, הנה בבבלי **אמר רבא מתוך שעתידין ליגאל בשביעית לפיכך קבעוה בשביעית**; ואמנם המספר הזה סתום כמו זה של רבי אחא בירושלמי, אבל הקושיה עליו של סתם התלמוד **והאמר מר בששית קולות בשביעית מלחמות במוצאי שביעית בן דוד בא** מטה את הדעת לטובת פירוש רש״י שכבר רבא כיוון אל השנה השביעית (או מה שבא אחריה בסמוך, על דרך **שֶׁבַע ׀ יִפּוֹל צַדִּיק וָקָם** שהקימה האחרונה הקובעת באה אחרי הנפילה השביעית), והוא על כל פנים הפירוש המתקבל על ידי התירוץ **מלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא**, ואף על גב דהאי גאולה שמתפללים עליה בכל יום לאו גאולה דגלות היא אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד. הברכה נקבעה במקום שנקבעה מפני שבמהלך הגאולה העתידית יהיה שלב שהוא כבר (קצת) גאולה, אף על פי שעדיין חסר אז מה שמבקשים בברכות הבאות אחר כך. הואיל וזו על כל פנים כבר **אתחלתא דגאולה**, היא נקראת אפילו **בן דוד בא**, אף על פי שצמח דוד האיש יופיע וימלוך רק עוד כמה ברכות מאוחר יותר.

כיון שמאז שנאמר המדרש הזה העולם כבר התיישן בכמה מאות שנים, יש מקום לעיין אם אולי משהו מאותו **בן דוד בא** (שכאמור עדיין איננו התגלות מלך אדם במלכותו) כבר היה

והתרחש, כפירוש רש״י הידוע על שאלת **ציפית** לישועה לדברי הנבאים שצריך להתבונן במציאות המתפתחת עם לשון הנביאים בראש כדי לראות איך הדברים הכתובים יוצאים אל הפועל ואיך מתלבשות הלשונות על העובדות ועל ידי זה להבין את משמעות הלשונות. לדוגמה, מי שחי בעולם שהספינות בו בנויות מעצים וחזה דבר מופרך ונמנע המציאות כגון ספינת ברזל רצה באויר כשהוא רואה ספינת ברזל צפה על המים כבר נרפא ממחצית דעתו הקדומה, אך בראותו מטוס הבנוי מאלומיניום הוא מבין שחזונו היה אמיתי רק היתה חסרה לו הידיעה על המתכת הקלה החדשה. ואם אמנם טרם פגשנו תופעה שהחזיקה שלט לאמור אני הוא בן דוד בא שייחלתם לו, הרי אנחנו כבר בעיצומה של ברכה מתקדמת יותר נס לקבץ גלויותינו, ולפי התפישה שהברכות משקפות סדר שלבים בגאולה העתידית השלבים שקדמו לברכה זו לפחות התחילו להתממש. אכן עדיין לא התקיים בנו **הַנַּעַר בֶּן־מֵאָה שָׁנָה יָמוּת**, אבל כבר עכשיו אנחנו חיים באחת הארצות בעלות מערכת הבריאות המשוכללת ועם זה הזולה והנגישה לכול ביותר ותוחלת החיים הארוכה ביותר. גם ארץ ישראל עדיין לא חזרה לחטים ככליות ושעורים כגרעיני זיתים ועדשים כדינרי זהב, אבל כבר היום תנובתה מפרנסת שוב מיליונים רבים, תחת אשר נזקקה לייבוא מזונות בסיסיים כשהיושבים עליה מנו עשרות רבבות בלבד. ואחרי שיותר מאלף שנה לא היה פה שפע כזה כמו בימינו ולא ידוע מתי בכלל היה לפני כן בפעם האחרונה, כבר לא ייראה זה כחלק

מהתנודתיות הרגילה של עולם כמנהגו נוהג בדרך הטבע פעם שנה שמנה ופעם אחרת רזה, אלא הוא כבר נכנס, או לפחות מתקרב, אל הגדר של **וְאַתֶּם הָרֵי יִשְׂרָאֵל עַנְפְּכֶם תִּתֵּנוּ וּפֶרְיְכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קֵרְבוּ לָבוֹא** — אלמא קיבוץ גליות בעת ברכת השנים היא ואמר רבי **אבא** אין לך קץ מגולה מזה — כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה אז יקרב הקץ ואין לך קץ מגולה יותר : ואם יקשה מקשן שלפי זה אי־מתי לפני כינון קופות החולים וטיפת חלב ומשרד הבריאות ולפני פרוץ הפלא החקלאי היה צריך להיות שבוע שבשנה הראשונה שלו היתה בצורת חלקית ובשניה חיצי רעב משתלחים שלישית רעב גדול ומתים אנשים ונשים וטף חסידים ואנשי מעשה ותורה משתכחת מלומדיה ברביעית שובע ואינו שובע בחמישית שובע גדול ואוכלין ושותין ושמחין ותורה חוזרת ללומדיה בששית קולות בשביעית מלחמות, וכי מתי היה שבוע כזה עד שנדע שמה שקרה בשמינית שלו היה זה שקראנו לו פה בן דוד **בא**? יש להזכיר למקשן זה שכבר רב יוסף לקח בחשבון אפשרות שתחזית לוח הזמנים תתבדה, באומרו **הא כמה שביעית דהוה כן ולא אתא**, וגם **אביי** לא דחה את עצם האפשרות שתהיה הפרכה, אלא שלטענתו היא טרם התקיימה בששית קולות בשביעית מלחמות מי הוה ועוד כסדרן מי הוה. שניהם חשבו על אפשרות של הגעת הסימנים בלי הגעת המסומן ועל הגעת המסומן מבלי שקדמו הסימנים לא דיברו — כי מי שהגיעו המסומן אין לך סימן גדול מזה ושוטה יהיה אם יבקש למפרע מבשרים מוקדמים. ואולי

שבע השנים המיוחדות עדיין לפנינו והן שייכות לבואו של צמח דוד ממש, ורק המספר שבע לקחו לרמז על האתחלתא המוקדמת. תידע שגם בשלבים הנרמזים בברכות הקודמות לה אין איתנו כעת הדבר האמיתי ממש בשלמותו: לא קיבלנו גם עד היום **דֵּעָה אֶת־ה׳ כַּמַּיִם לַיָּם מְכַסִּים**, ועם כל מה שאפשר לפרשו בעין טובה כמגמה לאומית של שיבה למקור לא באנו למעלת **וְעַמֵּךְ כֻּלָּם צַדִּיקִים** באופן הגלוי לעיני בשר פשוטות כשלנו, ולפי הברכות שעוד לפנינו — גם על פי התכניה יהיה עוד מה לשפר בעניין זה אחרי שכבר היה בן דוד **בא** הראשון.

כי מה שמבקשים אותו אחרי תקע **בשופר** הוא לעת עתה באמת עדיין לגמרי לא מסודר. מכל הבקשות שהיו עד עכשיו הנה היא הראשונה שמתיחסת לדבר שהוא חובה לאומית מפורשת בתורה **שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ בְּכָל־שְׁעָרֶיךָ**, ולא עשינו ממנה עד עכשיו כמעט שום דבר, והמעט שלכאורה סודר עוד בהקמת המדינה, שהאישות והמעמד האישי ומה שנובע מהם יהיו בתחום שיפוט הרבנות ובתי דין רבניים ישפטו בדיני ממון אם שני הצדדים יסכימו על זה, המעט הזה נתון לכירסום ונמצא בנסיגה. בגלות היו קהילות רבות כעין מדינות לעצמן במשך שנים ארוכות, להחלטות בתי הדין הקהילתיים היה תוקף בר אכיפה, ותחומי הסמכות שהניחו השלטונות ליהודים להתנהל בהם על פי חוקים ומושגים שלהם היו רחבים למדי. בארץ אין מעמד ממלכתי לבתי הדין של הרבנות אלא בגיטין וקידושין, וגם באלה יש לה מוסדות מתחרים בעלי סמכויות חופפות. גם אין תודעה ציבורית לצורך הלאומי בדין אחד ורשות שופטת אחת לכל האומה, ומתקבל כדבר המובן מאליו שקבוצות מוצא או השקפה מקיימות כאילו־בתי־דינים כל אחת לעצמה שמנפקים תעודות על מעמד אישי, על פיקוח כשרות מזון ועל עניינים אחרים למי שנזקקים להם. בשיפוט בדיני ממון כולם לכאורה עוסקים, אבל בפועל אי אפשר לכוף על אדם לקיים דין תורה בעל כרחו, כי לשום בית דין אין רשות מטעם השלטון לדון ואין אפשרות לאכיפת פסק דין אם לא חתמו לפני כן שני הצדדים שטר בוררות, ושטר הבוררות מסמיך את הבוררים לפסוק לפי אומדן ולפי החשק ולפי מה שנראה להם יותר הוגן מדין התורה ואין לנדונים שום הצלה ותיקון אחרי מעשה אם הסמכות הזאת שנתנו מראש לבוררים נוצלה בתום לב או בלעדיו. אולי שיא האבסורד הוא שהמעשה הממלכתי ביותר שמסור להלכה לדיינים — במצב הקיים בפועל הוא מסור לכל אויל זד וחצוף: כל שלושה „יהודים" (מושג שבגדרתו הופקעה בידי המשטר הפוסט־ישראלי מסמכותה הבלעדית של הרבנות הישראלית) שמתוועדים להכריז על עצמם כבית דין של איזו קהילה בחוץ לארץ, למשל ק"ק קלוב מדיטראנה דה לה קוסטה בראבה קיץ הרפפ"ו, יכולים לנפק לכל גוי שירצו תעודה שהתגייר אצלם, והשלטון במדינת ישראל מחייב את הרבנות מטעם המלכות להכיר בו כיהודי, והוא גם יהיה זכאי לסל קליטה. ההגנה היחידה נגד זה תהיה הבאת ראיות (בפני ערכאות של גוים הממונים במדינה הפוסט־יהודית על השפיטה) שאותו בית דין של חוץ לארץ עשה איזו טעות בסדר הטכס

שבגללה לא תפס הגיור. אבל אל העיקר, שיש כאן הענקת אזרחות בעם ישראל בידי מי שלא הופקד על כך מטעם עם ישראל המאורגן, אין איש שם את לבו: כי תופסים את הגיור כעוד אי זה טכס דתי, אי זה הוקוספוקוס של רבנים ועולם הנשמות שלהם: כי זה ברור לבריות שדיינים של רבנות אינם מוסד לאומי ממלכתי. משל כאילו אחד שבקי בכתב ולשון עברים יושב באיטליה ורושם תעודות זהות ישראליות ומשרד הפנים מקבל אותן כתעודות תקפות, אם אך העיצוב שוה למה שמשרד הפנים עצמו מנפק. כי הרי רישום תעודות הוא עניין לקליגראפים וכל החפץ ליטול כתרן של אותיות יבוא ויטול, נכון?

בניגוד למדרש התפילה שממנו נראית פעולתם המחודשת של שופטים כבראשונה תוצאה טבעית של התכנסות העם בארץ וכיון שנתקבצו גליות נעשה דין ברשעים — קודס שנתיישבו בירושלים שנאמר **וְאָסִירָה כָּל־בְּדִילָיִךְ** ועל ידי כך **וְאָשִׁיבָה שֹׁפְטַיִךְ כְּבָרִאשֹׁנָה וְיֹעֲצַיִךְ כְּבַתְּחִלָּה** כמו לשעבר **צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט תִּפָּדֶה וְשָׁבֶיהָ בִּצְדָקָה** לכן סמכו לקבוץ גליות והשיבה שפטינו וצדקינו במשפט, וכעין מה שכבר הבאנו מהרמב"ם כבר הבטיח ד׳ בשיבתם באמרו **וְאָשִׁיבָה שֹׁפְטַיִךְ כְּבָרִאשֹׁנָה**, ושמא תאמר שהמשיח ימנה אותם ואף על פי שאינם סמוכין, הרי זה מוכחש, לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע ממנה לא בתורה שבכתב ולא בתורה שבעל פה. ואני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהיה מסימניו, אמר **וְאָשִׁיבָה שֹׁפְטַיִךְ כְּבָרִאשֹׁנָה וְיֹעֲצַיִךְ כְּבַתְּחִלָּה אַחֲרֵי־כֵן יִקָּרֵא לָךְ עִיר הַצֶּדֶק**, וזה יהיה בלי ספק כאשר יכשיר ה׳ לבות בני אדם וירבו במעשה הטוב ותגדל תשוקתם לה׳ ולתורתו ויתרבה ישרם לפני בוא המשיח כמו שנתבאר בפסוקי המקרא — בניגוד להללו נראה במציאות כפי שהיא עכשיו וכפי שנראה עכשיו שהיא תהיה בהמשך שהשופטים צריכים לקום ובית הדין להתכונן עוד מלפני שיש להם כח לעשות דין ברשעים, ורק אחרי שהם עומדים נופלת מלכות הרשעה ונופל הכוח ביד השופטים הצדיקים.

מלכות הרשעה היא ישות שמקצת קוראינו אינם מכירים אותה מתפילת החול שלהם, כנראה בגלל צנזורה שקצצה בסידורים. בפירושי הסידור של הרוקח נמצא אצל ברכת המינים [במהד׳ הרשלר תשנ״ב מעמ׳ שמב והלאה] **למשומדים** כ״ט תיבות כנגד כ״ט פורעניות שעתיד הקב״ה לפרוע מאדום כי קצף לה׳ על כל הגויים עד ונטה עליה קו תוהו וכו׳.[495] ... למשומדים אל

495 כִּי קֶצֶף לַה׳ עַל־כָּל־הַגּוֹיִם וְחֵמָה עַל־כָּל־צְבָאָם הֶחֱרִימָם נְתָנָם לַטָּבַח: וְחַלְלֵיהֶם יֻשְׁלָכוּ וּפִגְרֵיהֶם יַעֲלֶה בָאְשָׁם וְנָמַסּוּ הָרִים מִדָּמָם: וְנָמַקּוּ כָּל־צְבָא הַשָּׁמַיִם וְנָגֹלּוּ כַסֵּפֶר הַשָּׁמָיִם וְכָל־צְבָאָם יִבּוֹל כִּנְבֹל עָלֶה מִגֶּפֶן וּכְנֹבֶלֶת מִתְּאֵנָה: כִּי־רִוְּתָה בַשָּׁמַיִם חַרְבִּי הִנֵּה עַל־אֱדוֹם תֵּרֵד וְעַל־עַם חֶרְמִי לְמִשְׁפָּט: חֶרֶב לַה׳ מָלְאָה דָם הֻדַּשְּׁנָה מֵחֵלֶב מִדַּם כָּרִים וְעַתּוּדִים מֵחֵלֶב כִּלְיוֹת אֵילִים כִּי זֶבַח לַה׳ בְּבָצְרָה וְטֶבַח גָּדוֹל בְּאֶרֶץ אֱדוֹם: וְיָרְדוּ רְאֵמִים עִמָּם וּפָרִים עִם־אַבִּירִים וְרִוְּתָה אַרְצָם מִדָּם וַעֲפָרָם מֵחֵלֶב יְדֻשָּׁן: כִּי יוֹם נָקָם לַה׳ שְׁנַת שִׁלּוּמִים לְרִיב צִיּוֹן: וְנֶהֶפְכוּ נְחָלֶיהָ לְזֶפֶת וַעֲפָרָהּ לְגָפְרִית וְהָיְתָה אַרְצָהּ לְזֶפֶת בֹּעֵרָה: לַיְלָה וְיוֹמָם לֹא תִכְבֶּה לְעוֹלָם יַעֲלֶה עֲשָׁנָהּ מִדּוֹר לָדוֹר תֶּחֱרָב לְנֵצַח נְצָחִים אֵין עֹבֵר בָּהּ: וִירֵשׁוּהָ קָאַת וְקִפּוֹד וְיַנְשׁוֹף וְעֹרֵב יִשְׁכְּנוּ־בָהּ וְנָטָה עָלֶיהָ קַו־תֹהוּ וְאַבְנֵי־בֹהוּ.

תהי תקוה לאותם החוטאים בנפשותם ומשתמדים ועושים כגויי הארץ אל תהי להם תקוה כמו שכתו' **מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל ה' כָּל־עֹזְבֶיךָ יֵבֹשׁוּ** אבל לצדיקים **וְקוֵי ה' יַחֲלִיפוּ כֹחַ גַּם כָּל־קֹוֶיךָ לֹא יֵבֹשׁוּ** אבל למשומדים אל תהי תקוה וכל המינים כרגע יאבדו מיני ישראל הפוקרים בתלמוד ומיני האומות כרגע יאבדו מעל פני הארץ כמו שאמר דוד **מְשַׂנְאֶיךָ ה' ו אֶשְׂנָא** הם מיני האומות וכל אויבי עמך כל האומות מהרה יאבדו ומלכות זדון אדום הרשעה מהרה תעקר ותשבר תגדריה כמו **מיגרת לארץ [לָאָרֶץ מִגַּרְתָּה]** ותכניע תשפילה במהרה בימינו ברוך אתה ה' שובר אויבים אויבי ישראל הם האומות ומכניע זדים לפני בני ישראל.

הנוסח המדויק והנכון האמיתי והעדכאני של ברכת המשומדים פחות מעניין אותי כעת;[496] למבוקשי כאן העיקר הוא שהמלכות הזאת שמתפללים על מיגורה איננה המצאה מאוחרת של עדה אקסוטית או של רוקחי סודות בסתרים, אלא היא נמצאת בברכת המינים כבר מההתחלות הראשונות שאנחנו מכירים. ומתבקשת השאלה אם זאת אותה מלכות שרבי חנניה[497] סגן הכוהנים ציוה עליה הוי מתפלל בשלומה, שאלמלא מוראה איש את ריעהו חיים בלעו?

אם היא אותה מלכות, יש פה מחלוקת תנאים בין רבי חנניה סגן הכהנים ובין שמואל הקטן, ומנהג העולם הכריע כשמואל הקטן ונמצא שהשיקול שאלמלא מוראה איש את ריעהו חיים בלעו נדחה מהלכה? ואם הן שתי מלכויות שונות וזה דיבר באחת וזה באחרת, איך נדע לפי אי זה הבדל קבעו את היחס השונה ואיך נתיחס למלכות שלישית אם יזדמן לה לקום אחרי שלא ידענו על מה דיברו התנאים וגם האמוראים והגאונים לא ביארו לנו?

הרוקח כתב על המלכות שמתפללים למפלתה שהיא אדום הרשעה, אשר היא בהרבה לשונות חז"ל כינוי לרומא שהחריבה את ביתנו והגלתנו מארצנו, והיא זו שמשלה בארץ ישראל וסביב הים התיכון כולו בימי שמואל הקטן ושהרגה ביום כה בסיון בזמן שבית המקדש קיים את רבי חנניה סגן הכהנים עם רבן שמעון בן גמליאל ועם רבי ישמעאל כהן גדול כמו שכתב רבי יהודה ברבי קלונימוס משפירא בייחוסי תנאים ואמוראים ערך חנניה, ושם בסוף הערך גרס' במס' אבות פ' עקביא ר' חנניא סגן הכהני' אמר הוה מתפלל בשלומה של מלכות כמה שנאמר **דרשו שלום העיר והתפלל על כי בשלומ' יהיה לכם שלום**[498]. וגרס' בספרי **וְיָשֵׂם לְךָ שָׁלוֹם** ר' חנניה סגן הכהנים אומר זה שלום מלכות וכן הוא אומר **לם רבה (לְמַרְבֵּה) הַמִּשְׂרָה וּלְשָׁלוֹם אֵין־קֵץ** וגומר. אז אולי אחרי שמלכות הרשעה שמה קץ לשלום והרגה את

496 כתב על זה הרב דוד צבי הילמן ז"ל בצפונות, יעויין שם.

497 ככה במקום שהעתקתי ממנו, מי שחשובה לו צורת שמו יחקור עליה בכתבי היד.

498 לפנינו שם **וְדִרְשׁוּ אֶת־שְׁלוֹם הָעִיר אֲשֶׁר הִגְלֵיתִי אֶתְכֶם שָׁמָּה וְהִתְפַּלְלוּ בַעֲדָהּ אֶל־ה' כִּי בִשְׁלוֹמָהּ יִהְיֶה לָכֶם שָׁלוֹם.**

נאמנה שהתפלל בשלומה החליטו מי ששרדו אחריו שצריך לשים קץ למלכות הזאת. ואולי בנוסח המקורי של שמואל הקטן עוד לא היתה מלכות כי בימיו היו המינים עדיין כת יהודית נרדפת ושנואה לאותה מלכות יותר מהיהודים עצמם[499], ורק יותר ממאתיים שנה אחרי שמואל הקטן הפכה המלכות עצמה למינות ואז כללוה בברכת המינים? זה עדיין לא עונה לשאלה על מה אנחנו מתפללים היום, או על מה התפלל הרוקח. בזמנו (בערך: ד'תתק"כ עד ה' אלפים, 1160-1240)[500] לא היתה מלכות רומא קיימת ולא שלטה בארץ ישראל. (ואדום המקורית האמיתית שבהר שעיר, מאן דכר שמה, כבר אלף שנה לפני הרוקח בקושי זכרו מה זה היה פעם לפני כן כשזה עוד היה.) ממלכת ירושלים הצלבנית נפלה ביד צלאח אדין הכורדי כשהרוקח היה איש צעיר; כשכבר היה זקן אמנם הוחזרה ירושלים בהסכם יפו לשליטת

499 כמוכח, לדוגמא אחת, ממדרש קהלת שמביאו הרמב"ם במאמר על קידוש השם לאמור וזה לשונו מעשה בר' אליעזר שנתפש למינות והעלהו אותו הגמון לבירה אמר לו זקן כמוך יעסק בדברים הללו אמר לו נאמן עלי הדין חשב אותו הגמון שעליו הוא אומר אמר לו אותו הגמון רבי הואיל והאמנתם בי אף אני הייתי תמה לומר אפשר שזקן זה טעה אחר דברים הללו אמר לו דימוס הרי אתה פטור, אך לא כפירוש הראשונים (כי לפי פירושם ז"ל רצו המינים האלה לתפוש את ר' אליעזר על מה שחשדוהו שאינו מין כמוהם, כמו שחשבו כנראה עד אז, אלא מאמין בתורת משה ועוסק בה. וצריך לומר איפוא שהיתה אז גזירת שמד שלא יעסקו ישראל בתורה. אבל צריך לומר גם שאותה גזירה לא היתה על מעשה המצוות, כי לא ביקשו מר' אליעזר לעבור על איסור בפניהם, כמו במעשה של ר' מאיר. ובהמשך מסופר באותו מעשה שר' אליעזר מוצא סיבה, כנראה גם טבעית וגם מוסרית, איך באה עליו העלילה הזאת, ושם הוא מספר לר' עקיבא שפעם אחת אמר לו אחד המינים פירוש על פסוק אחד ומצא אותו דרש חן בעיניו, ולא עוד אלא שעוד לפני שסיפר כך ניחש ר' עקיבא שכזאת כנראה הסיבה לעלילה על ר' אליעזר. וזר ומוזר בעיני איך רומיים כופרים שחושבים שכל התורה כולה דברים בטלים ורוצים לבטל את ישראל ממנה ידרשו בה פסוקים ויחדשו בה פירושים נאים (בעיני ר' אליעזר)? ואפשר אולי לדחוק שהמינים שתפשו את ר' אליעזר אינם מאותו מין כמו אלה שפיטפטו אתו בדברי תורה, אבל אם כן, איך יובן הקשר בין החטא ובין העונש?) — אלא נראה לי יותר נכון לפרש מעשה זה שההגמון הרומי חשד בר' אליעזר שהוא נוצרי, כי הללו נקראים מינים בסתם בכמה מקומות בדברי רז"ל, ועל הללו כידוע גזרו הרומיים כמה שמדות, כראוי להם, ולא פשתה מינותם בממלכת רומי עד שפשטה ידה במלכות אלא שנים רבות אחרי מות ר' אליעזר, ובזמנו הם היו בזויים ורדופים וחשודים שהם חותרים נגד השלטון, ואותו רומאי הולשן אצלו על ר' אליעזר שגם הוא משתגע אחריהם, ותמה ההגמון איך איש שכל ידוע ותיק ומובהק כהרב הגדול הזה יעסוק בהבלי משיחות השקר של הנוצרים המתפללים אל פגר מת שכבר אכלוהו התולעים ולא רק מקווים שזו הנבילה תושיעם אלא מדמים בנפשם החולה שבכל דחקם והיותם רמושים תחת רגלי כל הם כבר נושעים — איך אפשר שאדם בריא בשכלו יאמין שטות והוללות כזאת? ור' אליעזר אמר נאמן עלי הדיין, לפי שלא ידע לאן נוטה דעת ההגמון ומה שיקרו לו המלשינים, לכן הצדיק עליו דין שמים. ומה שהיו צריכים להדגיש שלא כיוון על ההגמון לאמור שזה נאמן עליו, ולפי פירושי מה חטא יש בכך — לא אמר המדרש שאילו היה מכווין ר' אליעזר על ההגמון היה חוטא בזה, אלא הערה זו „ולבו מסור לשמים" באה להסביר למה ויתר על הגנה משפטית מקובלת, כגון חקירת העדים ונאומי הגנה ושוחד ופרוטקציה: מפני שברוב בטחונו שקורותיו מונהגות בהשגחה פרטית מאת ה' יתברך לא רצה להתעסק בהשתדלות של „והזכרתני אל פרעה", וה' סיבב שעצם הביטוי לביטחונו וצידוק דין שמים יגרום על ידי אי ההבנה של השופט להצלת ר' אליעזר. וכמדומני שכבר ראיתי או שמעתי פירוש כזה, כמסתבר אצל אחד האחרונים, ואינני בא להתהדר בהמצאתו.

500 https://he.wikipedia.org/wiki/אלעזר_מגרמייזא.

קיסר[501] גרמני נוצרי, אבל זה היה אחד שהפופס הכריז עליו חרם. ממלכתו של אותו פרידריך שהתכנתה „קיסרות רומא הקדושה" הלכה ממנו והלאה מדחי אל דחי, כאשר הפופסים הרומיים שיסו בה שודדים ומורדים וטוענים לכתר; אך בשליטה ששללו הפופסים בתככיהם מאחרים לא יכלו הם להחזיק בעצמם, אפילו שלטונם על עירם רומא, שהיתה אז עיי חרבות ורובה שדות חרושים, היה רופף. אכן עדיין היתה קיימת שארית מהקיסרות הבזנטית שהיתה לפנים המחצית המזרחית של איפריית רומא הגדולה, אך באמצע ימיו של הרוקח היא נלכדה ונבזזה בידי חבורת שודדים ונושים מאיטליה וממערב אירופה שכוננו בה ממלכת פריצים שהתקיימה כשבעים שנה. ישות מדינית משמעותית בעלת זיקה כלשהי לאדום לא היתה קיימת בימי הרוקח ולא קמה גם אחריו.

התמדת הדימוי של מלכות רשעה אחת גדולה שצריכה לנפול עד שתוכל עטרת ישראל לשוב ליושנה נובעת אל נכון מהפרשנות המקובלת מכבר לחזון דניאל על ארבע מלכויות הבאות זו אחר זו עד שהרביעית מוסרת את השלטון למלך המשיח. כבר ישבו מלומדים וחרוצים ואספו כמה וכמה שיטות איך לאנוס את הכתובים או המדרשים או ההיסטוריה או כולם ביחד כדי להתאים את הדפוס הזה למה שמציגים כמציאות.[502] כל כמה שהתארכו השנים וגדל והשתנה תוכנה של המציאות נמוג ונעלם הסיכוי להצליח במלאכה זו, ואף אם נטען ונטעים שלרוקח היה צידוק לפירושו שמלכות זדון, שמכל מלכויות תבל היא זו שחשוב לסלקה מפני שהיא שולטת בשטחה של ארץ ישראל וברוב מניינו ובניינו של עם ישראל, היא אדום הרשעה, לנו אין בעולמנו שום מלכות אדום להצביע עליה לומר שהיא היא המשכה של המלכות שהיתה בימי שמואל הקטן, גם אין אחת שירשה את מעמדה ונכנסה לנעליה. אם אפשר היה לטעון על התורכים העותמאנים שסולטנם הוא מושל כל מאמיני האבן השחורה ועל כן הם ראויים להיקרא מלכות ישמעאל שלפי מקצת המפרשים היא היא הרביעית של דניאל, הרי האנגלים שגזלו מהם את הארץ בוודאי לא היו סניף של מלכות רומי, שכן כבר ארבע מאות שנה לפני כן הכריז מלכם הנרי השמיני על עצמאות מהפופס הרומי ומאז מלכי אנגליה הם עצמם הפופסים של ארצם, ועל כן גם המאשרים את הפופסים הזדים של רומא שטוענים זה אלף שנה למעמד של מלכי־על מעל כל מלכי אירופה הנוצריים — במקרה של אנגליה אין להם פתחון פה. אבל אם אדום הרשעה כבר חלפה הלכה לה והמלכות הרביעית של דניאל כבר יותר ממאה שנה אין כאן, מה נשאר לנו ממלכות הרשעה שנתפלל על נפילתה?

ראשית הצמיחה

בערב חג שמיני עצרת נוהגים לקרוא מעניינא דיומא בנביא חגי לאמור **בַּשְּׁבִיעִ֔י בְּעֶשְׂרִ֥ים וְאֶחָ֖ד לַחֹ֑דֶשׁ הָיָה֙ דְּבַר־ה' בְּיַד־חַגַּ֥י הַנָּבִ֖יא**

501 https://he.wikipedia.org/wiki/פרידריך_השני,_קיסר_האימפריה_הרומית_הקדושה#הקיסר_בארץ_ישראל.

502 ראה מפרי עמלם למשל פה: https://www.yeshiva.org.il/wiki/index.php?title=ארבע_מלכויות.

לֵאמֹר : אֱמָר־נָא אֶל־זְרֻבָּבֶל בֶּן־שַׁלְתִּיאֵל פַּחַת יְהוּדָה וְאֶל־יְהוֹשֻׁעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶל־שְׁאֵרִית הָעָס לֵאמֹר : מִי בָכֶס הַנִּשְׁאָר אֲשֶׁר רָאָה אֶת־הַבַּיִת הַזֶּה בִּכְבוֹדוֹ הָרִאשׁוֹן וּמָה אַתֶּס רֹאִיס אֹתוֹ עַתָּה הֲלוֹא כָמֹהוּ כְּאַיִן בְּעֵינֵיכֶס : וְעַתָּה חֲזַק זְרֻבָּבֶל ׀ נְאֻס־ה׳ וַחֲזַק יְהוֹשֻׁעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וַחֲזַק כָּל־עַס הָאָרֶץ נְאֻס־ה׳ וַעֲשׂוּ כִּי־אֲנִי אִתְּכֶס נְאֻס ה׳ צְבָאוֹת : אֶת־הַדָּבָר אֲשֶׁר־כָּרַתִּי אִתְּכֶס בְּצֵאתְכֶס מִמִּצְרַיִס וְרוּחִי עֹמֶדֶת בְּתוֹכְכֶס אַל־תִּירָאוּ :

כִּי כֹה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת עוֹד אַחַת מְעַט הִיא וַאֲנִי מַרְעִישׁ אֶת־הַשָּׁמַיִס וְאֶת־הָאָרֶץ וְאֶת־הַיָּס וְאֶת־הֶחָרָבָה : וְהִרְעַשְׁתִּי אֶת־כָּל־הַגּוֹיִס וּבָאוּ חֶמְדַּת כָּל־הַגּוֹיִס וּמִלֵּאתִי אֶת־הַבַּיִת הַזֶּה כָּבוֹד אָמַר ה׳ צְבָאוֹת : לִי הַכֶּסֶף וְלִי הַזָּהָב נְאֻס ה׳ צְבָאוֹת : גָּדוֹל יִהְיֶה כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאַחֲרוֹן מִן־הָרִאשׁוֹן אָמַר ה׳ צְבָאוֹת וּבַמָּקוֹס הַזֶּה אֶתֵּן שָׁלוֹס נְאֻס ה׳ צְבָאוֹת.

גָּדוֹל יִהְיֶה כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה, אפילו שאתם רואים אותו עכשיו צריף־עצים שפל ועלוב **כְּאַיִן בְּעֵינֵיכֶס**, התחלה יפה עשיתם, ראשית צמיחת מקדשנו!

הבאמת היה זה בית המקדש השני המוכר לנו מהמשנה, אולי בהתחלה רק הקומה הראשונה שהוסיפו עליה בהמשך עד שהגביהו כבודו למאה ועשרים אמה? קשה לומר כך, שכן בערב חנוכה באותה שנה צועק הנביא על אותם יהודים שבהושענא רבה שיבח אותם: **בְּעֶשְׂרִיס** וְאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי בִּשְׁנַת שְׁתַּיִס לְדָרְיָוֶשׁ הָיָה דְּבַר־ה׳ אֶל־חַגַּי הַנָּבִיא לֵאמֹר : כֹּה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת שְׁאַל־נָא אֶת־הַכֹּהֲנִיס תּוֹרָה לֵאמֹר : הֶן ׀ יִשָּׂא־אִישׁ בְּשַׂר־קֹדֶשׁ בִּכְנַף בִּגְדוֹ וְנָגַע בִּכְנָפוֹ אֶל־הַלֶּחֶס וְאֶל־הַנָּזִיד וְאֶל־הַיַּיִן וְאֶל־שֶׁמֶן וְאֶל־כָּל־מַאֲכָל הֲיִקְדָּשׁ וַיַּעֲנוּ הַכֹּהֲנִיס וַיֹּאמְרוּ לֹא : וַיֹּאמֶר חַגַּי אִס־יִגַּע טְמֵא־נֶפֶשׁ בְּכָל־אֵלֶּה הֲיִטְמָא וַיַּעֲנוּ הַכֹּהֲנִיס וַיֹּאמְרוּ יִטְמָא : וַיַּעַן חַגַּי וַיֹּאמֶר כֵּן הָעָס־הַזֶּה וְכֵן־הַגּוֹי הַזֶּה לְפָנַי נְאֻס־ה׳ וְכֵן כָּל־מַעֲשֵׂה יְדֵיהֶס וַאֲשֶׁר יַקְרִיבוּ שָׁס טָמֵא הוּא : וְעַתָּה שִׂימוּ־נָא לְבַבְכֶס מִן־הַיּוֹס הַזֶּה וָמָעְלָה מִטֶּרֶס שׂוּס־אֶבֶן אֶל־אֶבֶן בְּהֵיכַל ה׳ : מִהְיוֹתָס בָּא אֶל־עֲרֵמַת עֶשְׂרִיס וְהָיְתָה עֲשָׂרָה בָּא אֶל־הַיֶּקֶב לַחְשֹׂף חֲמִשִּׁיס פּוּרָה וְהָיְתָה עֶשְׂרִיס : הִכֵּיתִי אֶתְכֶס בַּשִּׁדָּפוֹן וּבַיֵּרָקוֹן וּבַבָּרָד אֵת כָּל־מַעֲשֵׂה יְדֵיכֶס וְאֵין־אֶתְכֶס אֵלַי נְאֻס־ה׳.

אם בערב חנוכה עדיין לא הושמה מהמקדש **אֶבֶן אֶל־אֶבֶן**, הרי אי אפשר שמה שהיה בנוי חודשיים לפני כן בסוכות היה אותו בית שנמצא מאוחר יותר בנוי. אז מה זה היה, ומה היה עליו?

תחילת דברי הנביא חגי היתה פחות משני חודשים לפני נבואת **כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה הָאַחֲרוֹן**, בראש חודש אלול, ואז עדיין לא היה בנוי מהבית כלום, שנאמר: **בִּשְׁנַת שְׁתַּיִס לְדָרְיָוֶשׁ הַמֶּלֶךְ בַּחֹדֶשׁ הַשִּׁשִּׁי בְּיוֹס אֶחָד לַחֹדֶשׁ הָיָה דְבַר־ה׳ בְּיַד־חַגַּי הַנָּבִיא אֶל־זְרֻבָּבֶל בֶּן־שְׁאַלְתִּיאֵל פַּחַת יְהוּדָה וְאֶל־יְהוֹשֻׁעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל לֵאמֹר : כֹּה אָמַר**

ה׳ צְבָאוֹת לֵאמֹר הָעָם הַזֶּה אָמְרוּ לֹא עֶת־בֹּא עֶת־בֵּית ה׳ לְהִבָּנוֹת׃

וַיְהִי דְּבַר־ה׳ בְּיַד־חַגַּי הַנָּבִיא לֵאמֹר׃ הַעֵת לָכֶם אַתֶּם לָשֶׁבֶת בְּבָתֵּיכֶם סְפוּנִים וְהַבַּיִת הַזֶּה חָרֵב׃ וְעַתָּה כֹּה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת שִׂימוּ לְבַבְכֶם עַל־דַּרְכֵיכֶם׃ זְרַעְתֶּם הַרְבֵּה וְהָבֵא מְעָט אָכוֹל וְאֵין־לְשָׂבְעָה שָׁתוֹ וְאֵין־לְשָׁכְרָה לָבוֹשׁ וְאֵין־לְחֹם לוֹ וְהַמִּשְׂתַּכֵּר מִשְׂתַּכֵּר אֶל־צְרוֹר נָקוּב.

אבל יש תקנה, אם ייטיבו מעשיהם: **כֹּה אָמַר ה׳ צְבָאוֹת שִׂימוּ לְבַבְכֶם עַל־דַּרְכֵיכֶם׃ עֲלוּ הָהָר וַהֲבֵאתֶם עֵץ וּבְנוּ הַבָּיִת וְאֶרְצֶה־בּוֹ ואכבד (וְאֶכָּבְדָה) אָמַר ה׳׃ פָּנֹה אֶל־הַרְבֵּה וְהִנֵּה לִמְעָט וַהֲבֵאתֶם הַבַּיִת וְנָפַחְתִּי בוֹ יַעַן מֶה נְאֻם ה׳ צְבָאוֹת יַעַן בֵּיתִי אֲשֶׁר־הוּא חָרֵב וְאַתֶּם רָצִים אִישׁ לְבֵיתוֹ׃ עַל־כֵּן עֲלֵיכֶם כָּלְאוּ שָׁמַיִם מִטָּל וְהָאָרֶץ כָּלְאָה יְבוּלָהּ׃ וָאֶקְרָא חֹרֶב עַל־הָאָרֶץ וְעַל־הֶהָרִים וְעַל־הַדָּגָן וְעַל־הַתִּירוֹשׁ וְעַל־הַיִּצְהָר וְעַל אֲשֶׁר תּוֹצִיא הָאֲדָמָה וְעַל־הָאָדָם וְעַל־הַבְּהֵמָה וְעַל כָּל־יְגִיעַ כַּפָּיִם׃**

וַיִּשְׁמַע זְרֻבָּבֶל ׀ בֶּן־שַׁלְתִּיאֵל וִיהוֹשֻׁעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְכֹל ׀ שְׁאֵרִית הָעָם בְּקוֹל ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם וְעַל־דִּבְרֵי חַגַּי הַנָּבִיא כַּאֲשֶׁר שְׁלָחוֹ ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם וַיִּירְאוּ הָעָם מִפְּנֵי ה׳׃ וַיֹּאמֶר חַגַּי מַלְאַךְ ה׳ בְּמַלְאֲכוּת ה׳ לָעָם לֵאמֹר אֲנִי אִתְּכֶם נְאֻם־ה׳׃ וַיָּעַר ה׳ אֶת־רוּחַ זְרֻבָּבֶל בֶּן־שַׁלְתִּיאֵל פַּחַת יְהוּדָה וְאֶת־רוּחַ יְהוֹשֻׁעַ בֶּן־יְהוֹצָדָק הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶת־רוּחַ כֹּל שְׁאֵרִית הָעָם וַיָּבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ מְלָאכָה בְּבֵית־ה׳ צְבָאוֹת אֱ־לֹהֵיהֶם.

וזה איפוא מה שעשו היהודים: הביאו עצים מההר ובנו בהם בתוך כמה שבועות צריף־מקדש לתפארת, ועל זה קיבלו מהשמים יישר כח יפה מאד **זה הקטן גדול יהיה**. אז מה קרה אחר כך שהפך את המשובחים לנזופים?

כנראה דימו להם שעל שבחי ראשית צמיחת מקדשנו מותר להם לנוח, וברכת שמים מעל תגדיל את הקטן ותשלים את החסר במהרה בימנו אמן ושלום עליך נפשי. ואילו מן השמים רצו שיהודים יעשו את המלאכה בעצמם, ומשלא עשו, בא אליהם שוב הנביא והוכיחם שלא התחילו אחרי החגים לבנות באבן מה שהקימו כבר בעץ.

והנה זרובבל וחבריו הבינו וקיבלו ומיד עשו מעשה, שכן עוד באותו יום ובאותו דיבור מתהפכת להם המארה לברכה:

שִׂימוּ־נָא לְבַבְכֶם מִן־הַיּוֹם הַזֶּה וָמַעְלָה מִיּוֹם עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי לְמִן־הַיּוֹם אֲשֶׁר־יֻסַּד הֵיכַל־ה׳ שִׂימוּ לְבַבְכֶם׃ הַעוֹד הַזֶּרַע בַּמְּגוּרָה וְעַד־הַגֶּפֶן וְהַתְּאֵנָה וְהָרִמּוֹן וְעֵץ הַזַּיִת לֹא נָשָׂא מִן־הַיּוֹם הַזֶּה אֲבָרֵךְ׃

וַיְהִי דְבַר־ה׳ ׀ שֵׁנִית אֶל־חַגַּי בְּעֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ לֵאמֹר׃ אֱמֹר אֶל־זְרֻבָּבֶל פַּחַת־יְהוּדָה לֵאמֹר אֲנִי מַרְעִישׁ אֶת־הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ׃ וְהָפַכְתִּי כִּסֵּא מַמְלָכוֹת וְהִשְׁמַדְתִּי חֹזֶק מַמְלְכוֹת הַגּוֹיִם וְהָפַכְתִּי מֶרְכָּבָה וְרֹכְבֶיהָ וְיָרְדוּ סוּסִים

וְרִכְבֵיהֶם אִישׁ בְּחֶרֶב אָחִיו: בַּיּוֹם הַהוּא נְאֻם־ה׳ צְבָאוֹת אֶקָּחֲךָ זְרֻבָּבֶל בֶּן־שְׁאַלְתִּיאֵל עַבְדִּי נְאֻם־ה׳ וְשַׂמְתִּיךָ כַּחוֹתָם כִּי־בְךָ בָחַרְתִּי נְאֻם ה׳ צְבָאוֹת

איזה מעשה יכלו היהודים לעשות בתוך שעות מעטות שהיפך להם את הזעם לרצון? כתוב **מִן־הַיּוֹם הַזֶּה וָמָעְלָה מִיּוֹם עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי לְמִן־הַיּוֹם אֲשֶׁר־יֻסַּד הֵיכַל־ה׳**, כלומר הספיקו לשים התחלה של יסוד למקדש האבן הגדול. אבל כדי לעשות את זה היו צריכים לפנות משם את בניין העצים הערָאי,[503] ראשית צמיחת מקדשנו!

המעיין בתחילת ספר עזרא ומשוה את התאריכים והמהלכים הכתובים שם עם האמור בחגי מבין לאיזה צורך היה חשוב ודחוף להקים את הצריף שמראש לא נועד להתקיים ימים ארוכים. עיין שם![504] אולם עזרא, זה היסטוריה; חגי, זה נבואה. בשביל הלקח לדורות, אשר בעבורו נכתב ספר חגי ונכלל בתנ"ך, לא חשוב למה בנו את הצריף. אבל חשוב לדעת ולהפנים שראשית הצמיחה שקיבל בשעתו ברכת שמים אינו הייעוד, איננו בעצמו מקדשנו בית העולמים, והשלמת הגאולה לא תושג אלא במאמץ נוסף של עם ישראל, מאמץ אשר בתחילתו אולי יידרש דוקא לפרק ולפנות את מה שנבנה בניין עראי לפי שעה.

בבאר בגולה השביעי כתב המהר"ל (בתוך דברים הנראים כמיועדים לאזנים ערלות) הכת הרביעי גם כן מתנגד לדת אבל אינה מצד קנאת הדת שעושה חילוק בין בני אדם רק מצד כי כל דת בעולם במה שהוא קבלת גזירת מלך מלכי המלכים דבר זה בעצמו הוא מתנגד למלך בשר ודם כי אם גוזר מלך בשר ודם דבר שהוא נגד הדת אין שומעין את גזירתו רק אל מלך מלכי המלכים ודבר זה ביטול גזירות מלכותו ויש האדם שבכח רוצה וחפץ בכח מלכותו עד אשר חפץ שיהיו בני אדם לגמרי תחת רשותו לשמוע אליו ולבטל גזירת מלך מלכי המלכים וזה מלכות זדון נקרא מפני שבזדון לבו רוצה למלוך על העם ולהראות ממשלה יתירה שצריכים לקבל גזירתו אף במה שהוא נגד גזירת השם יתברך ואין זדון לב יותר מזה כמו שעשו מלכים הרבה

503 אמנם ככה לכאורה נראה, שקירות העץ תופסים את המקום שצריכים לעמוד בו קירות אבן, אבל במחשבה שניה נראה אפשר שבנו שם קיר אבנים אחד בצדו הפנימי של קיר העץ וקיר אבנים אחד (מסתבר: קיר כפול) בצדו החיצון, ושזה משמעות הביטוי **נִדְבָּכִין דִּי־אֶבֶן גְּלָל תְּלָתָא וְנִדְבָּךְ דִּי־אָע חֲדַת**, באופן שבסוף הבניה לא היה שם עץ בולט האסור.

504 אחרי שכתבו בימי אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ בִּתְחִלַּת מַלְכוּתוֹ שִׂטְנָה עַל־יֹשְׁבֵי יְהוּדָה וִירוּשָׁלָ‍ִם, וּבְטֵלַת עֲבִידַת בֵּית־אֱלָהָא, המריצו בִּשְׁנַת תַּרְתֵּין לְמַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ מֶלֶךְ־פָּרָס חַגַּי נְבִיָּאה וּזְכַרְיָה בַר־עִדּוֹא נְבִיַּאיָּא את היהודים להמשיך בבניין, ושאלו תַּתְּנַי פַּחַת עֲבַר־נַהֲרָה וּשְׁתַר בּוֹזְנַי וּכְנָוָתְהוֹן מה זה צריך להיות ומי הרשה להם, ומה שהשיבו להם היהודים דיווחו לממשלה הפרסית, ושם חיפשו בארכיון עד שמצאו בכספת את פקודת הבניין והודיעו לפקידיהם במערב שהיהודים צודקים וצריך לעזור להם, ובניית הבית שהאבנים הראשונות ממנו הונחו לפי ספר חגי בִּשְׁנַת שְׁתַּיִם לְדָרְיָוֶשׁ ביום עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַתְּשִׁיעִי נגמרה לפי ספר עזרא עַד יוֹם תְּלָתָה לִירַח אֲדָר דִּי־הִיא שְׁנַת־שֵׁת לְמַלְכוּת דָּרְיָוֶשׁ מַלְכָּא. כנראה היה חשוב שהמבקרים יראו בית בנוי ומוסד מתפקד כדי להריץ את תהליך השאלה החקירה והתשובה.

גזרו גזירות על ישראל נגד דתם להראות ממשלתם עליהם כמו שעשו נבוכדנצר לחנניה מישאל ועזריה ואנטיוכס הרשע שגזר על ישראל שלא ישמרו התורה וכמה מלכים שגזרו לעבור אותם על דת ואין ספק שעשו זה בשביל כי שמירת הדת שהוא גזירת מלך עליון מוציא בני אדם מרשות מלך בשר ודם כמו שנתבאר והיו רוצים להראות ממשלה גדולה עד שצריך לשמוע אל גזירתו ולבטל גזירת מלך עולם ... וכנגד הרביעי תקנו ומלכות זדון וזה כי כאשר יש מלכות זדון אינו רוצה שישמרו הדת מפני זדון גאותו שאינו נכנע מה' יתברך ואם לא כן לא היה דבר זה מתנגד לו אם ישמרו הדת והרי המלכים הכשרים[505] הם אוהבים שמירת הדת אבל מלך זדון כוונתו למשול על בני אדם אף נגד הדת וכן אמרו בתפלת על הניסים כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל להשכיחם תורתך ולהעבירם מחקי רצונך והשם יתברך מסר זדים אלו ביד העוסקים בתורה כמו שאמר שם והוא פירוש התפלה באין ספק.

מֶלֶךְ גּוֹיִם שמעמיד ארץ במשפט אם הוא גוזר לעשות דבר שליהודים אסר אותו מלך מלכי המלכים ומתעקש שגם היהודים יצייתו לחוק הזה כי חיובם בחוק המדינה גובר על מנהגיהם הדתיים, הרי זו מלכות זדון לפי הגדרת המהר"ל. אבל היא מלכות זדון לא בעצם מהותה אלא רק במקרה: היא יכולה לשנות את החוק או לפטור ממנו את היהודים, ולא בגלל זה היא תחדל להיות מלכות. היא כמו בית מקדש שבנו בו עץ נראה, דבר שהוא אסור לפי הלכות בית הבחירה[506], אבל אפשר להוציא משם את העץ והבית יישאר בנוי ויהיה כשר. רק מלכות שמעיקר יסודה חל עליה כתנאי מוקדם לקיומה חוק הא-להים מסיני, שניתן ליהודים בפירוש בתורת חוקה לכל מדינה יהודית שתקום ותהיה, ועקרון יסוד ששמה לעצמה אותה מדינת יהודים שהתקוממה לה מעצמה הוא שאין ולא יהיה חוק אלא מה שבודים בני אדם מלבם, היא מלכות זדון בעצם, שאם תוצא ממנה המרידה בא-להים

505 וגם הפיקחים כמבואר אצל מקיאבלי. בהקדמת המתרגמת למהדורה העברית של הדיונים: לתפיסתו של מקיאוולי ערכה של הדת אינו טמון באמיתותה של הדוגמה. ערכה הוא בראש ובראשונה עניין תפקודי. בפרקים העוסקים בדת (א 11-15) מקיאוולי מציג אותה כמכשיר פוליטי ושלטוני. הדת היא המסד של כל אותם "מנהגים טובים" היוצרים באדם את הנכונות לציית לחוקים, את תחושת המחויבות לקהילייה הפוליטית, את הנטייה לשיתוף פעולה עם האחרים באותה קהילייה — בקצרה, כל אותם הרגלי מחשבה ומעשה המאפשרים לאינטרס הציבורי לגבור על האינטרס הפרטי. הרגלים אלו הם הבסיס לתרבות האזרחית **כח** שעליה מושתתת הפוליטיקה — בסיס שבלעדיו תשמש הפוליטיקה בעיקר כמכשיר לקידום כוח אישי ואינטרסים פרטיים או סקטוריאליים צרים. הפוליטיקה, כדי למלא את ייעודה כאמצעי להסדרת החיים המשותפים, זקוקה לתשתית שבמהותה אינה פוליטית, ואין תשתית חוץ־פוליטית טובה יותר מהדת.

506 א,ט [ח] כשבונין ההיכל והעזרה בונין באבנים גדולות ואם לא מצאו אבנים, בונין בלבינים ואין מפצלין את אבני הבניין בהר הבית אלא מפצלין אותן ומסתתין אותן מבחוץ ואחר כך מכניסין אותן לבניין: שנאמר אֲבָנִים גְּדֹלוֹת אַבְנֵי יְקָרוֹת לְיַסֵּד הַבָּיִת אַבְנֵי גָזִית, ואומר וּמַקָּבוֹת וְהַגַּרְזֶן כָּל־כְּלִי בַרְזֶל לֹא־נִשְׁמַע בַּבַּיִת בְּהִבָּנֹתוֹ. א,י [ט] **ואין בונין בו עץ בולט כלל** אלא או באבנים או בלבינים וסיד ואין עושין אכסדרות של עץ בכל העזרה אלא של אבנים או לבינים.

בטל כל מה שמייחד אותה ומה שנשאר הוא דבר אחר שונה ממנה. היא כמו בית מקדש הבנוי כולו מעצים, דבר שהוא פסול במהותו מעצם עיקרו.

באמת, מה ראה ריבונו של עולם אז להורות על בניין פסול כזה? כלום לא אפשר היה, ועדיף היה, לגלגל עוד כמה גילגולים של גלגלים נסתרים ולהכין שעת כושר אחרת מוצלחת יותר שלא היתה נזקקת להוראת שעה?

ואם כבר עוסקים בזה, גם הכנת הנסיבות לנס הפורים הלוא אפשר היה לעשותן בצורה מכובדת יותר מחטיפת בת ישראל מיוחסת ועוד אשת איש בידי אנס שיכור ורצחני. וזרע המלוכה הנבחר, כבר מהתחלתו הראשונה **בְּפֶתַח עֵינַיִם אֲשֶׁר עַל־דֶּרֶךְ תִּמְנָתָה** מי שדאג לטהרת המשפחה פסק עליו שיוצא ויישרף, ואחר כך נזדווגה לו בת אומה פסולה שכבר נכשל בה אחד השועים, וראשון המלכים מאותו גזע לא בכדי בראשיתו **מְוֻזָּר** היה לאחיו. כמעט נראה שיש פה אי זו שיטה! אכן אין למדים על מעשי אדם המוזהרים והמצווים והמומלצים מפעולות ההשגחה, אין איש לוקח אשת אחי אביו כדי להוליד ממנה משה ואהרן חדשים ולא ארבע אחיות כדי לגדל משפחה גדולה, ומי שהלך אחר עיניו אל בנות הפלשתים נענש בניקור עיניו. ואף על פי כן יש הלכה בתוספתא כלים לאמור הכל נכנסים לבנות ולתקן ולהוציא את הטומאה ... מצוה בטהורים אין טהורין נכנסין טמאין, וגם הרמב"ם העתיקה לאמור בשעה שנכנסין הבנאים לבנות ולתקן בהיכל או להוציא משם את הטומאה ... מצוה בטהורים לא מצאו טהורים ייכנסו טמאים. והלוא שאלה היא, מה הבהילות הזאת להשתמש בפועלים טמאים? אם אינם טהורים עכשיו, יהיו טהורים בשבוע הבא אחרי הזאות וטבילה, או יבואו אחרים שהם טהורים מהמקום הרחוק שהיו בו; ואם כעת חסר אפר פרה, יגדלו תינוקות כמו לשאיבה מהשילוח, אפשר היה אלפיים שנה בלי מקדש, אפשר עוד עשרים־שלושים שנה, למה להשתיתו על התחלה פגומה של כשרות־בדיעבד?

נראה שדעתם של מועצת מנהלי Superkosher® אינה כדעתו של **הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם**. אצלו זה אפשרי שאותה מלכות הרשעה עצמה שנוסדה בחטא תהיה (בשלב מסיום במשך זמן מוגבל) בבחינת בן דוד **בא** ותתברך מפי עליון לאמור **גָּדוֹל יִהְיֶה כְּבוֹד הַבַּיִת הַזֶּה**. בשעת הכושר שהזדמנה[507] לכונן ליהודים בית לאומי לא היו זמינים במקום די בנאים טהורים, אז קמו טמאים ובנו ליהודים בית של גוים, ותחת גגו נרפאו חולים והפכה השממה לשדות מניבי מזון ופרחים וכונסו הגלויות, אבל אין להסתפק במפעלים ובהישגים האלה, לא רק מפני שצריך להוסיף ולהתקדם ולהגדיל, אלא גם מפני שבדרך הטבע בהשארת המצב בקילקולו גם למה שכבר הושג אין קיום[508], כמו שנתבאר

507 כלומר, שזימן אותה מסובב הסיבות מגלגל הגלגלים, כדי להוציא אל הפועל את התכנית שלו עם עם ישראל ועם העולם כולו.

508 כבר שנים שומעים את אנקת החקלאים היהודים הנתונים למשיסת ביזה ושוד של יקירי השלטון ולשיעבוד שיטתי מערכתי בידי הקפיטליזם המשווק שרומס גם את היצרנים

באריכות מסקירת מגמות ההתפתחות העולמית. כי המערכת עולמית ומורכבת ומסובכת ותיפקוד תקין של כל חלק תלוי בכך שהכל ביחד יפעל כל הזמן כשורה, ומערכת מורכבת רגישה להופעת הפרעות בלתי צפויות, ואין שאלה אם היא תקרוס אלא רק מתי ומה בדיוק יהיה הגורם המחולל האחרון.[509]

בקרוס היסוד הכלכלי וכל המבנה העילי של המנהל נופלת מלכות הרשעה. אם מה שיתפוס מקומה יהיה תוהו ובוהו, או שמהריסות משטר המרידה והכפירה תקום ממלכת הכהנים של ישראל, זה תלוי ביהודים, אם יספיקו להכשיר את דעת הקהל ולהעמיד מוסדות לאומיים מוכרים ומקובלים שיקחו עליהם את התפקידים שהתייתמו מהמוסדות שקרסו ושאיבדו משמעותם.

כבר הבאתי קטעים מנבואת יחזקאל[510] שבאה לו **בִּשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה בָּעֲשִׂרִי בַּחֲמִשָּׁה לַחֹדֶשׁ לְגָלוּתֵנוּ** ונגמרת אחרי מעשה גוג. הפרשה הפותחת היא זו שכבר הבאנו בעמ׳ **115** ושאחריו נגד **יֹשְׁבֵי הֶחֳרָבוֹת** על אפסות הציונות בלי יהדות. בסוף אותה חטיבה **מִלֵּיל 5** בטבת שנת **10** לגלות יחזקאל, לפני שעוברים לנבואה אחרת מתאריך אחר (יום כיפור שנת 25 לגלות יחזקאל **14 שָׁנָה אַחַר אֲשֶׁר הֻכְּתָה הָעִיר**), באה פרשה מסכמת **לָכֵן כֹּה אָמַר אֲ־דֹנָי ה׳ עַתָּה אָשִׁיב אֶת־שבית** (שְׁבוּת) **יַעֲקֹב וְרִחַמְתִּי כָּל־בֵּית יִשְׂרָאֵל וְקִנֵּאתִי לְשֵׁם קָדְשִׁי: וְנָשׂוּ אֶת־כְּלִמָּתָם וְאֶת־כָּל־מַעֲלָם אֲשֶׁר מָעֲלוּ־בִי בְּשִׁבְתָּם עַל־אַדְמָתָם לָבֶטַח וְאֵין מַחֲרִיד: בְּשׁוֹבְבִי אוֹתָם מִן־הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּי אֹתָם מֵאַרְצוֹת אֹיְבֵיהֶם וְנִקְדַּשְׁתִּי בָם לְעֵינֵי הַגּוֹיִם רַבִּים: וְיָדְעוּ כִּי אֲנִי ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם בְּהַגְלוֹתִי אֹתָם אֶל־הַגּוֹיִם וְכִנַּסְתִּים עַל־אַדְמָתָם וְלֹא־אוֹתִיר עוֹד מֵהֶם שָׁם: וְלֹא־אַסְתִּיר עוֹד פָּנַי מֵהֶם אֲשֶׁר שָׁפַכְתִּי אֶת־רוּחִי עַל־בֵּית יִשְׂרָאֵל נְאֻם אֲ־דֹנָי ה׳**. הפרשה הפותחת מצביעה על הליקויים שמונעים ישיבת ישראל בשלוה בארץ במצב שבו הם באותו זמן **עַל־הַדָּם | תֹּאכֵלוּ וְעֵינֵכֶם תִּשְׂאוּ אֶל־גִּלּוּלֵיכֶם וְדָם תִּשְׁפֹּכוּ... עֲמַדְתֶּם עַל־חַרְבְּכֶם עֲשִׂיתֶן תּוֹעֵבָה וְאִישׁ אֶת־אֵשֶׁת רֵעֵהוּ טִמֵּאתֶם וְהָאָרֶץ תִּירָשׁוּ?** המסכמת

וגם את הצרכנים, ואלה תהליכים טבעיים לגמרי של עולם כמנהגו נוהג כשאין משפטי התורה נוהגים בפועל.

509 בין תחילת המשפט הזה לסופו חלפו שבועות אחדים אשר בהם קראתי מקצת ספרי נסים טאלב <https://he.wikipedia.org/wiki/נאסים_טאלב> ופרץ שגעון הקורונה העולמי, שיתוק והריסת הכלכלה בגלל איזה מין שפעת שאחד מני אלף לא מת ממנה, וזה נראה כמו התחלה מבשרת גדולות לקריסה העולמית; אבל אפשר שהקריסה לא תהיה מיד שלמה ויופקו מהמשבר לקחים ברמה העולמית והלאומית.

510 צרכני חברת Superkosher® היזהרו מהנביא הזה! כבר קמו עליו עוררין, והוא בבחינת הורה **בו חכם**: אמנם **אנשי** כנסת הגדולה כתבו <קנד״ג סימן> יחזקאל ושנים עשר **דניאל ומגילת אסתר**, אבל דעת הקהל של העולם־גולם בימי חזקיה ובנו חנניה חשבה והחזיקה את עצמה כיותר דתית מהנביא יחזקאל ויותר חכמה מהכנסת הגדולה, ובלי ההסכמה שסיפק חנניה בן חזקיה היה ספר יחזקאל נגנז, שכן אמר רב יהודה אמר רב ברם זכור אותו האיש לטוב וחנניה בן חזקיה שמו שאלמלא הוא נגנז ספר יחזקאל שהיו דבריו סותרין דברי תורה מה עשה העלו לו ג׳ מאות גרבי שמן וישב בעלייה ודרשן:

אומרת שבסוף ישובו וישבו **עַל־אַדְמָתָם לָבֶטַח**, וה׳ יתקדש בהם **לְעֵינֵי הַגּוֹיִם רַבִּים**, ואחרי זה **וְיָדְעוּ כִּי אֲנִי ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם**; על פי מה סוף סוף ידעו מה שלא ממש ידעו גם כשכבר התחילו לחזור מהגלות? **בְּהַגְלוֹתִי אֹתָם אֶל־הַגּוֹיִם וְכִנַּסְתִּים עַל־אַדְמָתָם**. כמו שהכינוס לא נעשה כולו בבת אחת — אחרי מאה וחמישים שנות עליות מא׳ ועד ביתא ישראל ושבעים שנות מדינה מכנסת עדיין כמחצית בחוץ — ככה גם הידיעה לא בהכרח מתעכבת עד להברקה פתאום ברגע שהאחרון נכנס **וְלֹא־אוֹתִיר עוֹד מֵהֶם שָׁם**. אבל במהותו הכינוס קודם בנבואת יחזקאל לידיעה; ועינינו הרואות שלחצי כינוס כבר הגענו, אבל חצי ידיעה... **אָמַרְתִּי אֶחְכָּמָה** וגו׳.

אז אם בתחילת התהליך הארוך היו היהודים במצב שבו הארץ לא סבלה אותם, וגם כשכבר חוזרים לארץ עדיין אינם יודעים את ה׳, מה בכל זאת נשתנה שעכשיו הארץ מקבלת אותם? בעל כרחנו נסיק שיש תהליכי תיקון בעניינים שהיו בין גורמי הגלות שבינתיים נתקנו, או שהשיבה לארץ נותנת להם סיכוי להיתקן, הנובעים לא מהחלטה מודעת להיות צדיקים ולעשות רצון ה׳ אלא מהשתלשלות החלטות מעשיות ואירועים ותפיסות רווחות, דבר מדבר, בדרך הטבע.

בין הפתיחה בחורבן ובין הסוף אחרי הביקור הממלכתי של גוג ומביאי מנחתו (דלק למשק הישראלי) באים כמה מחזורים של תיאור קילקול והבטחת תיקון לעתיד, אשר לפי פרטי עניינם הזמן שבו צריכים להתרחש התהליכים חופף בין מחזור למחזור; שכן ראשון המחזורים מסתיים ... **וְהוֹשַׁעְתִּי לְצֹאנִי** ... **וַהֲקִמֹתִי עֲלֵיהֶם רֹעֶה אֶחָד וְרָעָה אֶתְהֶן אֵת עַבְדִּי דָוִיד הוּא יִרְעֶה אֹתָם** ... **וְיָדְעוּ כִּי אֲנִי ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם** ...‚ ואחרי שכבר נכבש היעד הסופי הזה של ידיעת **כִּי אֲנִי ה׳ אֱ־לֹהֵיהֶם** ומלכות **עַבְדִּי דָוִיד** לא יתכן שהקילקולים שבמחזורים הבאים יהיו אחריו בזמן, אלא ודאי מדובר בתיקונים של יותר ממין אחד של קילקול, וכל אחד מהמחזורים מדבר על הבחינה המיוחדת שלו.

ראשית הקילקול בא מהראש, והקילקול הראשון שמדברים עליו הוא של **רֹעֵי־יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָיוּ רֹעִים אוֹתָם** כלומר את עצמם, במקום לשמור על הצאן ולנהלו כראוי. היו מי שפירשו שהרועים היו מלכים, אבל אין זה מסתבר, שכן הנביא מדבר בלשון רבים אל הרועים האלה בבבל **הָרֹעִים שִׁמְעוּ**, וכמה מלכים היו שם ומה היה לאל ידם להרע או להיטיב בניהול העם? לכן יש להבין שמדובר על אצולה מיוחסת ותיקה ולא על פיסגת הצמרת לבדה. אולם בהשוואה אל הפרשה השניה שכבר אין בה רועים אלא כולם בני צאן רק שכמה מהם אלימים ואנוכיים יותר מאחרים יש לציין את ההבדל בין הרועים הרעים שבפרשה הראשונה שהיו גם אם לא עשו תפקידם בריה ממין שונה ובין החמסנים החזיריים שאין מבליט אותם מתוך כלל הצאן אלא מידותיהם הרעות וכשרונם המיוחד להרע.

והגילגול השני הזה של הקילקול החברתי, התגדלותם והשתלטותם של אלה שאין להם על אחיהם מעלה עצמית מהותית עדיין צריך את תיקונו גם אחרי שכבר נגמרה גזירת הגלות

וְהוֹצֵאתִים מִן־הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּים מִן־הָאֲרָצוֹת וַהֲבִיאוֹתִים אֶל־אַדְמָתָם וּרְעִיתִים אֶל־הָרֵי יִשְׂרָאֵל בָּאֲפִיקִים וּבְכֹל מוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ: אז **בְּצַד וּבְכָתֵף תֶּהְדֹּפוּ וּבְקַרְנֵיכֶם תְּנַגְּחוּ כָּל־הַנַּחְלוֹת עַד אֲשֶׁר הֲפִיצוֹתֶם אוֹתָנָה אֶל־הַחוּצָה**. ואז **שָׁפַטְתִּי בֵּין שֶׂה לָשֶׂה**.

קוראים אנחנו כאן על מהפכה הכרחית מובטחת נגד המשטר הקפיטליסטי־פלוטוקרטי[511] הרומס את הקטנים ובולע את הבינוניים, וגם על התיקון הסופי — שאינו מצב גן־עדני חלומי של שוויון הרמוני בעדר איילי בר בלי כל שליטה וניהול, אלא הפקדת רועה נאמן: **עַבְדִּי דָוִיד הוּא יִרְעֶה אֹתָם**; שכן חיות הבר חיות קודם כל בשביל עצמם, ואילו הצאן המבוית קיים לא בשביל עצמו אלא בשביל בעל הצאן ולא יאה לו משטר ההולם חיות בר.

המשטר הקפיטליסטי־פלוטוקרטי עשוי ועתיד להתמוטט, גם אם לא בגלל התפכחות המונית שאינה מהדברים המצויים בדרכי הטבע, בקרוס התשתית הכלכלית באחד התהליכים שהרחבנו בהם את העיון או בתהליך אחר שחסכתי מהקוראים או בכמה מהם ביחד; רק שהקריסה היה תהיה, זאת ידענו הן מבחינת המציאות הנחזית והן מנבואות הנביאים שבאחת מהן אנחנו עוסקים כאן.

מה יצמח מתוך החורבן, מה אורך הדרך ממנו להמלכת הרועה הנאמן ומה יהיו נפתולי הנתיב עד שתושג המטרה, לא גילה לנו הנביא. מה שיודעים הוא שמוטל עלינו לחתור בכל כחנו אל המשטר המתוקן שיתכונן: **כִּי־אַתֶּם בָּאִים אֶל־הָאָרֶץ ... תִּתְנַחֲלוּ אֹתָהּ, שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ וְשׂוֹם תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ**. כל הארצות והתקופות והמהפכות שונות זו מזו, אבל בכל זאת יש לקח שאפשר ללמוד מההבדלים ביניהן. אחרי עשרים־ועוד שנות מהפכה בצרפת ישב על כסאו יורש חוקי של המלך שראשו קופד במהפכה; בשוך קרבות המהפכה הרוסית רדו ברוסיה ראשי כנופיה חתרנית שהשתדלה מההתחלה לחולל ולקדם את התהליך. הצד השוה בין המנצחים שם ושם הוא שלא הם היו הגורם לנפילת המשטר הישן ולתהפוכות שאירעו בעקבותיה, האירועים והתהליכים שהפילו אותו לא היו בשליטתם כלל. וההבדל ביניהם המתאים להבדל בתוצאות הוא שבמהפכה הרוסית היתה כת חתרנים מאורגנת שהבינה מראש שיהיה בלגן ורצתה להיבנות ממנו והיתה לה תכנית סדורה להשתלטות ולהשלטת הסדרים הרצויים לה. בסוף התהליך המהפכני בצרפת התמלך עליה בואונאפרטה שהיה לא צרפתי ולא דמוקרט ולא שותף לתעלולי המהפכה ולצימוקים שהיו בראש מחולליה ואף אחד מהחותרים תחת המשטר הישן לא חלם עליו, והוא המיט שואה וחורבן על האומה והמדינה הצרפתית עד שמוגר והוגלה ומת בקוצר ימים; על האוכף שהמפלגה הקומוניסטית קשרה על רוסיה התישב ג'וגאשוילי איש הפלדה הגרוזיני שידע מההתחלה בדיוק מה הוא רוצה ומה חשוב יותר מכל העולם כולו: שהוא יהיה שליט בלעדי ורודן בלתי מעורער, וכן היה לו — עד שירד לשאול

[511] מי שלא פגש לפני כן את הלעז הזה יוכל לשער משמעו מההקשר, ואם יניחו בלי פשר הנזק לא יהיה גדול.

כדרך כל בשר, אבל עד אז הספיק להציל ממלכתו מפלישת הרע שבשכנים, לקדם אותה ראש לכל הארצות בחלל החיצון ולחלוש על יבשות וימים יותר **מִכֹּל שֶׁהָיוּ לְפָנָיו** במוסקבא.

אז נגיד שהרבה עושה המזל המקרי והרבה עושות סיבות ונסיבות שלא חשבנו עליהן ושלא הגיעו לידיעתנו, אבל כלום לא נשער שיש כח משפיע לתפיסה צלולה נכונה של המציאות שהיתה שישנה ושתהיה בקרוב, ולתכנית המגובשת למה לשאוף ואיך? גם אם מובטח שבסוף החבלים ימשח המשיח, כמה ארוכים יהיו החבלים זה גם קצת בידנו, ועל הקצת הזה אני ממליץ ליתן את הדעת.

אחרי פריקת עול המשטר הפלוטוקראטי באה קללת **הַר שֵׂעִיר** נגד השכנים הרעים, השייכת מצד עצמה יותר ליחסי החוץ, אבל היא נכנסת כאן כרקע ניגודי להפרחת השממה **עַל־הָרֵי יִשְׂרָאֵל** שכבר נגענו בה בהערה **41**, המתקשרת באופן המבואר שם גם אל השבת השופטים, במחזור הזה באים שני גילגולים זה אחר זה: אחד על החזרת הכסות הצמחית הירוקה לארץ ישראל, אשר הוחל בה עם הצלחה כבירה, אך נראים בהתעצמותה סימני חולשה נוכח שאיפות ההרס החוזרות ומתגברות של **שְׁאֵרִית הַגּוֹיִם** שנותרה לעת עתה לפי שעה באיוולתנו לצערנו ולבושתנו בטווח בקת"בים מצמחי ארץ ישראל החמודים והקדושים; בסוף הגילגול הזה נאמר הקץ המגולה **וְאַתֶּם הָרֵי יִשְׂרָאֵל עַנְפְּכֶם תִּתֵּנוּ וּפֶרְיְכֶם תִּשְׂאוּ לְעַמִּי יִשְׂרָאֵל כִּי קֵרְבוּ לָבוֹא ... וְהוֹשַׁבְתִּי אֶתְכֶם כְּקַדְמוֹתֵיכֶם וְהֵיטִבֹתִי מֵרִאשֹׁתֵיכֶם וִידַעְתֶּם** (ההרים ידעו!) **כִּי־אֲנִי ה׳ ... וְהוֹלַכְתִּי עֲלֵיכֶם אָדָם אֶת־עַמִּי יִשְׂרָאֵל וִירֵשׁוּךָ וְהָיִיתָ לָהֶם לְנַחֲלָה וְלֹא־תוֹסֵף עוֹד לְשַׁכְּלָם**. ייראה מזה שחלק מהתיקון הנדרש מישראל עד השבתם לטובתם הוא נטיעת חורשים ועיבוד האדמה.

והגילגול השני מתחיל שוב בהתחלה המקולקלת **בֵּית יִשְׂרָאֵל יֹשְׁבִים עַל־אַדְמָתָם וַיְטַמְּאוּ אוֹתָהּ בְּדַרְכָּם וּבַעֲלִילוֹתָם** עד שנענשים בגלות; וזאת מסתיימת לא מפני *שכבר חזרו* למוטב **כִּי אִם־לְשֵׁם־קָדְשִׁי** *וכדי שיחזרו* למוטב: **וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל־אַדְמַתְכֶם ... וְנָתַתִּי לָכֶם לֵב חָדָשׁ ... וְעָשִׂיתִי אֵת אֲשֶׁר־בְּחֻקַּי תֵּלֵכוּ**. מי שלא מתאים לדעותיו הקדומות פירוש האומר שכאן מובטחת לנו הפיכה לרובוטים חסרי יכולת בחירה ורצון עצמי ומשמעות מוסרית צריך להמציא פירוש כגון זה שבנסיבות שתיווצרנה האדם הסביר והקבוצה הסבירה יבחרו להתנהל בחוקי התורה גם אם לא גודלו משוכנעים, או בירורו לעצמם והשתכנעו, שהיא גזירה מהשמיים וקיומה הכרחי כדי להימלט מעונש וגם גורר אחריו שכר טוב נצחי. מעשים היו למאות במרכז אירופה בימי הביניים שמתיישבים חדשים ייסדו עיר חדשה והעתיקו להם חוקתה מחוקה של עיר אחרת, לא מתוך שהאמינו שמחוקקי אותה עיר ישנה היו נביאים או שאנשי העיר החדשה היו כפופים למרותם, אלא פשוט מפני שסדרים כל שהם עדיפים על העדר סדר והכרחיים לכינון העיר, ואילו הדקויות (כגון אם המועצה תתכנס בימים זוגיים או אי־זוגיים ואם ישבו בה רק האומנים העצמאיים או אולי גם בעלי המקצועות המלומדים, וכיו"ב) חשיבות פחות ונוח יותר להעתיק מכלול

שלם מן המוכן מלדון ולהתווכח על כל נקודה ונקודה. הסכמה זו, לאמץ את חוקת התורה למדינה שאחרי הקריסה, תושג בקלות ובמהרה אם מאמיני הדת יחזיקו באמונה מגובשת ואיתנה שזה מה שצריך להיות ושהם מחויבים חובה דתית להנהיג את חוקת התורה למעשה: הדרך לשם תתארך אם חלקם יאמינו שהתורה מליצות והמלצות למתנדבים איש כחשקו ומצפונו וחלקם יאמינו שהם עם נפרד בפני עצמו, ק״ק שלומי אמונים היושבת בגלות פוסט־ציון שאין לה עסק עם הפראים המקומיים ותעלוליהם.

נסדר לנו איך שנסדר את התיאולוגיה הפילוסופית של הרעיון, על כל פנים בסוף הגילגול הזה שוב חוזרים ישראל לארץ ולמוטב ולשיגשוג ושפע, לא קיום נוח בלבד, אלא ריבוי של גידולי קרקע **וְקָרָאתִי אֶל־הַדָּגָן וְהִרְבֵּיתִי אֹתוֹ וְלֹא־אֶתֵּן עֲלֵיכֶם רָעָב: וְהִרְבֵּיתִי אֶת־פְּרִי הָעֵץ וּתְנוּבַת הַשָּׂדֶה** ובהמות משק וגם יהודים **אַרְבֶּה אֹתָם כַּצֹּאן אָדָם: כְּצֹאן קָדָשִׁים**. איך נדמיין לנו זה בעולם שהולך ונעשה צפוף אשר המשאבים כלים בו ומתקלקלים לבלי שוב? איפה יימצא מקום לריבוי השופע הזה?

כתוב שמי שיראו את פלא התחיה הזה ... **וְאָמְרוּ הָאָרֶץ הַלֵּזוּ הַנְּשַׁמָּה הָיְתָה כְּגַן־עֵדֶן וְהֶעָרִים הֶחֳרֵבוֹת וְהַנְשַׁמּוֹת וְהַנֶּהֱרָסוֹת בְּצוּרוֹת יָשָׁבוּ: וְיָדְעוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר יִשָּׁאֲרוּ סְבִיבוֹתֵיכֶם כִּי ׀ אֲנִי ה׳ בָּנִיתִי הַנֶּהֱרָסוֹת נָטַעְתִּי הַנְּשַׁמָּה**. ונמצא תפקידם של הנותרים מהגויים כתפקיד פרעה לפני שטבע סופית להכיר ולהודות שה׳ מוציא לפועל תכניתו כרצונו. הנותרים? **אֲשֶׁר יִשָּׁאֲרוּ**? משמע, יהיו מי[512] שלא יוותרו? למה, מה יקרה לאלה? אם זה כתוב, אז במקום אחר. כאן רק משתמע כדבר שמניחים היותו ידוע שצפוי שם קיצוץ ודילול.

על אי זה תיקון שעוד לא נזכר בכל המחזורים הקודמים יכול לרמוז חזון העצמות היבשות הסמליות אשר בנמשל **כָּל־בֵּית יִשְׂרָאֵל הֵמָּה הִנֵּה**? כבר ניטעו יערות ובוסתנים, כבר נבנו ערים והתמלאו בהמה ואדם, כבר סולקו פגעי הקפיטליזם החזירי וכבר אומצה התורה כחוקת המדינה והתקבלה האופנה החדשה ללכת בחוקי ה׳, מה עוד נשאר להוסיף על כל אלה?

כנראה קשה להסביר לנו את זה כמו להסביר צבעים לעיוור. הרי אומר שם הנביא אל העצמות, כלומר לנו במצבנו הנוכחי, שתפוח בהם רוח מה׳, דבר שאין לנו עכשיו. אפילו כבר יתוקנו התיקונים שבמחזורים האחרים וגיע, נגיד, למצב של גידים בשר ועור שלמים, עד שנבין איך זה עם רוח ה׳ בקרבנו צריך לקרות עוד משהו נוסף.

על הנוסף הזה בא הדיבור על **עֵץ יְהוּדָה וְעֵץ יוֹסֵף** שיתאחו ולא יחזרו להתפצל. צריך שם עיון: הרי בימי יחזקאל מצב השבטים היה לכאורה דומה למצבנו היום, שאלה שהיתה להם מלכות נפרדת הלכו בגלות לבלי שוב ואבדו מתוך הקהל, והשאריות מהם שלא גלו או שנמלטו וחזרו היו כמו היום חלק בלתי נבדל מקהל

512 כמה – זאת שאלה אחרת. אולי חציים, כמו אצל בְּנֵי אַהֲרֹן הַנּוֹתָרִם; ואולי כמו בחיל פרעה כמעט כולם? השוה לעיל עמ׳ 107.

הגולה, וגם אילו שמרו על תודעה שבטית והיו חפצים בהתבדלות הרי חסר להם כח האדם כדי להוות ישות מדינית בפני עצמם? ונראה לומר שראשית ההתפרדות של מלכות ירבעם היתה על רקע אידיאולוגי שחלץ תפילין לפני המלך ובדא מלבו לוח שנה לפי שטה משלו ועוד כגון אלה. ההתחלקות לאורך גבולות שבטיים היתה נגררת משנית ולא שורש המחלוקת. והדבר הזה של עדרים עדרים וכתות כתות בעלי עקרונות שונים חלוקים וסותרים הוא שהיה כבר בזמן יחזקאל וישנו עדיין אצלנו, והוא שצריך להתבטל בעליה לשלב הבא; ואפשר שימאסו במחלוקות כשיוכחו הטעויות בכל השיטות הכיתתיות כל שיטה טעותה חולשתה או הגזמתה שתתגלינה כשפתאום תשתנינה נסיבות החיים והכל ייראה מזוית חדשה. ואז כשנשכיל להסכים בלב אחד על עניין לאומי אחד משותף ומאחד, אז יתקיים **וְנָתַתִּ֧י אֶת־מִקְדָּשִׁ֛י בְּתוֹכָ֖ם לְעוֹלָֽם** ואין לדעת אם איחוד הלבבות בנה את המקדש או שבניין המקדש בזכות נחישות המתכננים ועקשנות המתלהבים שגררה את הפושרים והספקנים ואף מי שנטו בתחילה להתנגד הוא שאיחד את הלבבות שבזכות אחדותם יתקיים המקדש לעולם.

הפרשה האחרונה ארוכה מכל קודמותיה, אף על פי שהיא מתחילה מבחינת הזמן המתואר בה לא בחטאות ישראל שגרמו לגלות אלא בישיבת ישראל בארצם אחרי שהגלות כבר מאחריהם, או מאחרי רובו ועיקרו של העם.

בהשתלשלות סיבות שאינה מובנת לצופה מבחוץ המחפש באירועים הגיון ומתוך אי הכרת מערכת המניעים והמשובים לפרטיה מיוחס הכל בפשטות ישירות אל הסיבה הראשונה בדבר ה׳ **וְשֹׁובַבְתִּ֗יךָ וְנָתַתִּ֤י חַחִים֙ בִּלְחָיֶ֔יךָ וְהוֹצֵאתִ֨י אוֹתְךָ֜ וְאֶת־כָּל־חֵילֶ֗ךָ**, מתחילים נחשולי אדם לנוד ממקומם. הם באים מארצות שונות מרוחקות זו מזו **פָּרַ֛ס** במזרחה של ארץ ישראל **כּ֥וּשׁ וּפ֖וּט** באפריקה בצד הרחוק של מצרים **גֹּ֚מֶר וְכָל־אֲגַפֶּ֔יהָ בֵּ֚ית תּֽוֹגַרְמָ֔ה יַרְכְּתֵ֥י צָפ֖וֹן וְאֶת־כָּל־אֲגַפָּ֑יו**. הנבואה מדברת אל אחד **גּ֣וֹג נְשִׂ֕יא רֹ֖אשׁ מֶ֣שֶׁךְ וְתֻבָ֑ל** כאילו הוא המנהג ומוליך את כולם; לאן? **אֶל־אֶ֣רֶץ ׀ מְשׁוֹבֶ֣בֶת מֵחֶ֗רֶב מְקֻבֶּ֙צֶת֙ מֵעַמִּ֣ים רַבִּ֔ים עַ֚ל הָרֵ֣י יִשְׂרָאֵ֔ל אֲשֶׁר־הָי֥וּ לְחָרְבָּ֖ה תָּמִ֑יד וְהִיא֙ מֵעַמִּ֣ים הוּצָ֔אָה וְיָשְׁב֥וּ לָבֶ֖טַח כֻּלָּֽם**. **לָבֶטַח** זה מצבם הנפשי, שלוות שוטים כמו זו של תושבי ליש **לָבֶ֗טַח** לפני שבאה עליהם שואת שבט הדני; וכאן מלחמת גוג וחילו **כַּשֹּׁאָ֖ה תָב֑וֹא כֶּעָנָ֛ן לְכַסּ֥וֹת הָאָ֖רֶץ תִּֽהְיֶ֑ה**.

לכאורה לא מובן למה הנביא עושה מזה עניין כל כך גדול כאילו יש כאן בעיה רצינית וסכנה של אמת. אכן כוונתם אינה ידידותית — **יַעֲל֤וּ דְבָרִים֙ עַל־לְבָבֶ֔ךָ וְחָשַׁבְתָּ֖ מַחֲשֶׁ֥בֶת רָעָֽה׃ וְאָמַרְתָּ֗ אֶעֱלֶה֙ עַל־אֶ֣רֶץ פְּרָז֔וֹת אָבוֹא֙ הַשֹּׁ֣קְטִ֔ים יֹשְׁבֵ֖י לָבֶ֑טַח כֻּלָּ֗ם יֹשְׁבִים֙ בְּאֵ֣ין חוֹמָ֔ה וּבְרִ֥יחַ וּדְלָתַ֖יִם אֵ֥ין לָהֶֽם׃ לִשְׁלֹ֥ל שָׁלָ֖ל וְלָבֹ֣ז בַּ֑ז לְהָשִׁ֨יב יָדְךָ֜ עַל־חֳרָב֣וֹת נוֹשָׁבֹ֗ת וְאֶל־עַם֙ מְאֻסָּ֣ף מִגּוֹיִ֔ם עֹשֶׂה֙ מִקְנֶ֣ה וְקִנְיָ֔ן**; אבל החימוש שלהם כל כך מפגר **סוּסִ֣ים וּפָרָשִׁ֗ים לְבֻשֵׁ֤י מִכְלוֹל֙ כֻּלָּ֔ם קָהָ֥ל רָב֙ צִנָּ֣ה וּמָגֵ֔ן תֹּפְשֵׂ֥י חֲרָב֖וֹת כֻּלָּֽם** שמטוס ריסוס קל אחד יכול לגמור על כולם כמו שמטוס כזה מחסל אחת לכל כמה

שנים מיליארדים אחדים של ארבה נודד וזה בקושי עושה שורה בחדשות. גוג? מה גוג? Bring 'em on![513]

רק אחרי שניצלים בנס מהשואה, האבק שוקע וערפל הקרב מתפזר למדים מהשלל שהיה שם באמת נשק להשמדה המונית: **וְיָצְאוּ יֹשְׁבֵי ׀ עָרֵי יִשְׂרָאֵל וּבִעֲרוּ וְהִשִּׂיקוּ בְּנֶשֶׁק וּמָגֵן וְצִנָּה בְּקֶשֶׁת וּבְחִצִּים וּבְמַקֵּל יָד וּבְרֹמַח וּבִעֲרוּ בָהֶם אֵשׁ שֶׁבַע שָׁנִים : וְלֹא־יִשְׂאוּ עֵצִים מִן־הַשָּׂדֶה וְלֹא יַחְטְבוּ מִן־הַיְּעָרִים כִּי בַנֶּשֶׁק יְבַעֲרוּ־אֵשׁ.** הבו נראה כמה חומר דליק יהיה שם בכלים של הכוחות המזוינים האלה שיפלו על הרי ישראל. לא בדיוק, רק מאד מאד בערך ולכל הפחות המזערי. אצלנו בבית אחת לכל כמה חודשים באים ומחליפים בלון גז. בלון כזה סוחבים שני אנשים; התנסיתי בזה ויכולני לאשר שבסבל יחידי אין די. וגם השנים הולכים אולי שלושים מטר מהמשאית וסביב הבית. כדי להוליך בלון כזה למרחק מהלך יום אין די בשני אנשים, במיוחד אם יש להם עוד דברים אחרים לשאת, כגון מי שתיה וצידה ובגדים להחלפה ופלג אוהל ויתדות, והחלק הבלתי דליק של הנשק. וגם החלק הדליק עצמו איננו נותן חום בהבערתו ביחס למשקלו כמו שנותן גז בישול. אבל אפילו נתעלם מזה! כדי להביא למשפחה קטנה אחת בלוני גז לשבע שנים בתנאים של חייל הצועד על רגליו עם כל ציודו עליו צריך לכל הפחות מאתיים חיילים של גוג, כלומר יותר ממאתים מיליון חיילים. אבל באמת הגז שאנחנו שורפים הוא רק חלק מצריכת האנרגיה שלנו: צריך לחשב גם מה שצורכים המיקרוגל והקומקום החשמלי והמנורות. בחורף שמסיקים בו בכל השבתות הקרות גומרים בערך מכל של מטר מעוקב נפט, ואפילו בקמצנות גדולה משקל הנפט לשבע שנים לא יהיה פחות ממשקל הגז, אז צריך לגייס עוד מאתים מיליון! ואם הקשתות ומקלות החניתות והקשתות כולם כפשוטם ממש עשויים עץ ועור בהכרח יגיעו מביאיהם למיליארדים.[514] על אגדות אין לשאול מניין יבואו להם סוסים ונשק, אבל חזון הנביא היה על מעשה שיהיה בפועל בעולם המציאות שלא בטלו ממנו מנהגי הטבע.

אלא ודאי צריך להבין שהנביא חזה חזון ופירש את מה שחזה במושגים שהבין הוא. מה שייאסף שם באמת ממפלת גוג הוא חומר בקיע של נשק הגרעיני, כי רק חומר כזה מרוכז דיו כדי להיות מובל בידי המון בלתי ממוכן בכמות המספקת לשבע שנות צריכת אנרגיה בישראל. ומכאן קרובה ההשערה שגם הסוסים ומכלול ומגן צינה וחרב כולם שייכים למושגים שהתלבש בהם החזון בדברי הנביא. מספר הסוסים, החמורים והפרדים ביחד בעולם כולו נאמד בכמאה מיליון[515]. ייצור חצי מיליארד חרבות ומכלולי מגן יהיה מאמץ תעשייתי שהעולם לא יהיה מסוגל לו אחרי שכבר תתדרדר הטכנולוגיה לרמה

513 למי ששכח: https://www.youtube.com/watch?v=uKdbZWNqF00

514 לפי תרגום יונתן על עוֹד הַיּוֹם בְּנֹב לַעֲמֹד יְנֹפֵף יָדוֹ הַר בית־ (בַּת־) צִיּוֹן גִּבְעַת יְרוּשָׁלִָם ומקבילו בפרק חלק יהיו במחנה גוג 2,600,000,000 (פחות 1) שהם בערך מספר הגברים בגיל צבא שיש עכשיו בעולם.

515 https://en.wikipedia.org/wiki/Horse

כזאת שבכלים כאלה תהיה משמעות צבאית.

מי שיתלונן שאם כן נמצאנו מורידים דברי הנביאים שדבר מדבריהם ארצה לא יפול ריקם למדרגת חלום שאי אפשר לו בלי דברים בטלים — בשבילו עמלו מתרגמים ומדפיסים והעמידו לרשותו את ספר המורה, שם כתוב על משמעות המשלים בנבואות, עיין שם! בחלק מהמהדורות יש מפתחות בשבילך.

ומי שהבין את זה גם לא יקשה „סתירה" בין פרטי מהלך אותה מלחמה בנבואות השונות. האומות ברשימה של יחזקאל **וְכָל־הַגּוֹיִם** שמגייס זכריה הם עניין אחד. מה יפיל אותם ובאי זה מקום בדיוק הם יפלו ואילו נזקים יספיקו לעשות לפני כן, יתברר אולי אחרי המלחמה. מה שמעניין אותי כעת הוא למה יטריחו עצמם לצאת מהבית ולמה ירצו לבוא אלינו? **הֲלִשְׁלֹל שָׁלָל֙ אַתָּה בָא**? **יֹאמְרוּ** לו, **הֲלָבֹז בַּז הִקְהַלְתָּ קְהָלֶךָ לָשֵׂאת | כֶּסֶף וְזָהָב לָקַחַת֙ מִקְנֶה וְקִנְיָן לִשְׁלֹל שָׁלָל גָּדוֹל**? מה יש בארץ ישראל, וכמה יש ממנו, ששוה את המאמץ לבוא לכאן ברגל או על סוס ולקחתו מפה הביתה לחוץ לארץ? בתינו היפים, אקלימנו הנעים, שכנינו אחינו הנחמדים והחכמים אינם דברים שאפשר לשים בכיס וללכת איתם לפקיסטן או לדנמרק או לסנגל. רוב העושר של העשירים אינו אלא מספרים רשומים בספרי חשבונות וזכרונות. היאכטות שלהם בוודאי תפלגנה איתם הרחק מחופינו משיריחו סכנה מתקרבת. מטלטלים יפים ויקרים יש בוודאי, אבל אין יחס הגיוני בין כמותם ובין מספר האנשים שירצו אותם אם ואחרי שיצליחו לשבור את התנגדות המקומיים. ללכת ואפילו לרכוב מאות ואלפי קילומטרים כדי לחזור ברגל או על גבי בהמה כל הדרך הביתה עם כמה שיוכל לשאת עמו הוא שגעון שיחליט עליו רק מטורף. מה יכול להיות הטירוף שידחף מיליוני אנשים ללכת על זה?

נכון ואמת שתאוות ממון כבר הוציאה לדרך ארוכה ולמקומות מסוכנים אלפים ורבבות. בהלת הזהב של **1848-1855** משכה לקליפורניה כ-**300,000** איש מרחבי ארצות הברית ומחוצה לה. כמחציתם הגיעו דרך הים, והשאר חצו את ארצות האינדיאנים ההרים והמדבריות של פנים היבשת.[516] אכן הם ציפו למצוא בקליפורניה מלבד זהב ארץ גדולה ופוריה בלי תושבים קודמים במספר שצריך להתחשב בו. רובם לא התכוונו לטעון את הזהב שימצאו על כתפיהם ולחזור בדרך שבאו בה.

תאוות ממון מהווה משיכה חזקה להגירה המונית פתאום, אך אינה היחידה שהוכחה כיעילה. מניע אחר העביר לאותה קליפורניה כשמונים שנה מאוחר יותר בתוך זמן קצר כמאתים אלף[517] חקלאים מאוקלהומה שמטה לחמם נשבר התייבש ונישא וחלף עם הרוח. הם ידעו לפני צאתם לדרך שבמקום החדש לא מצפה להם אדמה בתולה לא אדונים לה אלא במקרה הטוב עבודה שכירה עונתית מזדמנת, אבל הם קיוו שלא ימותו שם ברעב כמו שהיה צפוי להם בביתם.[518]

516 https://he.wikipedia.org/wiki/הבהלה_לזהב_(קליפורניה).

517 https://calisphere.org/exhibitions/28/dust-bowl-migration/

518 ראה לעיל הערה 440.

לפעולה משולבת של מצוקה מאחור ויעד נחשק מלפנים אנחנו עדים בימים אלה ממש כבר במשך כמה שנים. מיליונים נטשו בתיהם ומיליונים נוספים מוסיפים לנטוש ארצות קרובות וגם רחוקות מאד באסיה ובאפריקה כדי לנדוד ברגל וברכב ובסירות ובכל אשר יימצא להם לסירי הבשר של אירופה שריחם נודף בכל העולם כולו. מצאתי במרשתת[519] סיכום מקיץ **2019** המונה **2.7** מיליון מאפגאניסטן, **4.9** מיליון מעירק וסוריה. כ-**600000** מסודאן, **2.8** מיליון מקונגו — **11** מיליונים עגולים ביחד שכבר אחזו בדרך, במצב כלכלי כלל-עולמי שגרתי שאפילו הקורונה לא נתנה בו אותותיה. כשמראיינים נודדים כאלה שומעים שרבים מהם נשלחו כתיירים לפני בית אבותם ומשפחתם שאם יצליחו להיאחז ביעד הנכסף ישלחו הביתה כסף ועצות כדי שאחיהם יוכלו לצאת בעקבותם. כמה אלפים מהנודדים האלה, אנחנו שומעים בחדשות, מתים בכל שנה בדרך בגלל פגעים האורבים לכל מי שנע למרחקים כאלה ובאופנים כאלה, למשל טובעים בנסיון לעבור את הים התיכון. הסכנות האלה אינן מרתיעות את האחרים לנסות מזלם באותן דרכים עצמם. אפשר לשער שאם תהיה המצוקה הדוחפת אותם מביתם תהיה עוד הרבה יותר חמורה והתקוה המפתה בסוף הדרך תהיה האחרונה שנותרה וההצלה היחידה האפשרית הנודדים יהיו עוד הרבה יותר וגם סכנות הרבה יותר גדולות לא תרתענה אותם.

519 https://www.youtube.com/watch?v=6JvSkAWzB0k

והרי צפוי שהמצוקה במקומות השרויה כבר עכשיו במצוקה תלך בעתיד ותחריף ככל שילכו ויכלו המשאבים: כי **בִּרְבוֹת֙ הַטּוֹבָ֔ה** בדורות האחרונים **רַבּ֖וּ אוֹכְלֶ֑יהָ**, וכשמתחיל הצימצום נשארים הרבים ורבים. מי אומר שצימצום יבוא? כלום אין זה חוק טבע שייצור המזון לעולם יספיק להשביע כל תיאבון כי ההשגחה העליונה ברחמנותה מפקחת שלא יחסר כל טוב לכל הבריות, על אפס וחמתם של כל רואי השחורות ונביאי הזעם, כל המלתוסים האלה שכבר מאתיים שנה רק מתבדים כל פעם מחדש?

לא אם אנחנו נקח את עצמנו בידיים ונטיב דרכינו לשמוע אל מצוות ה', כי בספרי פרשת **וְהָיָ֗ה אִם־שָׁמֹ֤עַ** דרשו על **וְאָסַפְתָּ֣ דְגָנֶ֔ךָ וְתִירֹשְׁךָ֖ וְיִצְהָרֶֽךָ** שתהא ארץ ישראל מלאה דגן ותירוש ויצהר וכל הארצות דובאות למלאות אותה כסף וזהב, שנאמר **וַיְלַקֵּ֣ט יוֹסֵ֗ף אֶת־כָּל־הַכֶּ֙סֶף֙**. ואומר **וּכְיָמֶ֖יךָ דָּבְאֶֽךָ**. מגיד שיהו כל הארצות דובאות כסף וזהב לארץ ישראל.

כשהמשבר העולמי יגיע למחסור מזון בארצות שיש להם כדי לשלם לנו על התוצרת שנסכים לייצא לשם, הייצוא שלנו בוודאי לא יהיה שם בהישג יד כל אדם בזול. אבל הרעבים שיחטטו באשפתות ימצאו אריזות made in Israel, והאינטליגנטים ביניהם גם ידעו לפענח את זה. והנה לנו מתכונת לנדידת עמים של מטורפי ציקי רעב אל מעיין השפע שבלי לכבוש אותו לא יוכלו לחיות. יהיו אינטרסנטים שיעודדו אותם ללכת ולהסתפק מהמעיין במקום להסתער על אחוזות השועים בארצם שלהם, ואפשר לשער שעבדם הזריז והגמיש Goog גם יזכיר לגויים

הרוגשים שעל המעיין הזה יושבים הרשעים המאוסים שתלו את ישו וירקו על פסל מוחמד והביאו את הכושי אל הריינוס ואת הרוסי לברלין ושדדו מהאירופים את אוצרות האומנות ומכרו את הכושים לאמריקה ואת האופיום לסינים... יותר משתשאלו אם זה מעניין אתכם גוג יראה לכם תשובות מה נוהגים לעשות מרעילי המעיין האלה. מי שלא הבין את ההגיון יצום שבוע ויקרא שוב.

שמיליונים כאלה משולהבים הצועדים עדרים עדרים בלי ניהול תיכנון ואירגון מרכזי יוכלו להצטייד בסוסי אבירים, שריונים וחרבות, זה נס שאין לעולם צורך בו. אבל סביר בהחלט שירימו בדרכם גרזנים וסכינים ואפשר אולי אף כלי יריה ותחמושת. אלה ישמשו אותם כבר לפני שיבואו לשערי הארץ בשיכנוע המקומיים לספק צרכי הנודדים ולצרף אליהם עוד חברים וחברות.

כמו לכל תנועה המונית כך גם לזאת בלי ספק יימצאו יחידים וקבוצות שיבקשו להשתמש בה לצרכים ולמטרות שלהם, לנתב אותה במסלול הרצוי להם ולרכוב עליה. עד שהנחשול מגיע לדרכים הצרות של הרי הלבנון כבר אפשר שבתוכו נישאות פצצות גרעיניות מבלי שאפילו מודע לזה רובו של האספסוף הצועד. כי הם הרי באים כדי לשדוד ולאנוס ולא להתפוצץ. אידיאליסטים להרע שיטריחו עצמם ויקריבו נפשם ובלבד שימותו יהודים נדירים אל נכון לא פחות מהאידיאליסטים הטובים; אבל ישנם בעולם, כמו אלה ככה גם אלה.

ופתאום פצצה אחת כזאת עולה בפטריה, אם בנס משמיים שלא צריך להסבירו, ואם אולי בהפצצה האוירית שנועדה לעצור את הטור המתקרב לארץ, ואם בדרך אחרת מדרכי הטבע, וכל הטור הצפוני הזה של המון גוג מתפגר — מהדף, מחום או מקרינה, איך שבא להם. עוד יש אצלם פצצות אחרות שאינן מתפוצצות בהזדמנות הזאת, ואלה הן שתיאספנה אחרי שוך הקרבות והזיהום ומהן[520] תבוער כל האש שיהיה בה צורך במשך שבע שנים. לפי המקום שיפלו עליו פגריהם נדע סוף סוף עד איפה לפחות מגיעה בצפון ארץ ישראל הקדושה שאנחנו מצווים עליה בכל מקום.

תוצאה מיידית של הפיצוץ תהיה רעידת אדמה; כי במערכת שברי הלוחות בסביבות השבר הסורי־אפריקני בשלים המתחים שנבנו בשנים ארוכות, והזעזוע הגרעיני מחולל את הרעש הגדול שכבר היום מחכים לו בכל יום שיבוא. הרעש הזה ישמיד את הטור הדרומי של הנודדים שבאו מאפריקה וכבר פלשו לארץ ממזרח כמתואר אצל זכריה, וברעש הזה מתעצבת הטופוגרפיה של ירושלים בצורה המתוארת במסכת המקדש בסוף ספר יחזקאל.

אם יהיה אז בישראל שלטון אחראי המתחשב באזרחים, הוא יזהיר לפני הפצצת הטור הצפוני את כל ישראל שיצאו מבתיהם וישבו בסוכות,

---

520 זה לא מדע בדיוני וגם לא בדיון בלתי מדעי. ראה https://www.world-nuclear.org/information-library/nuclear-fuel-cycle/uranium-resources/military-warheads-as-a-source-of-nuclear-fuel.aspx , וראה תוצאות החיפוש https://3g2upl4pq6kufc4m.onion/?ia=web (רואים את זה רק בדפדפן TOR).

ושלא יסככו אותן בנסרים כבדים.

שלטון אחראי, שמתחשב באזרחים לא רק אם הם משלמים מסים ומצביעים בבחירות עכשיו אלא גם אם הם עתידים להיוולד רק בעוד מאה שנה, שלטון כזה גם יכין מה שאפשר להכין עכשיו בלי מאמץ מופרז ומבלי להקריב ממש את ההווה לשפקולציה על עתיד שאולי יהיה שונה. למשל, כשסוללים כבישים: אפשר לצפות אותם בחומר שצריך תדיר שיפוצים והחלפה בציוד ובחומרים שאחרי הקריסה לא יהיו זמינים ואם הוזנח הכביש עשר שנים הוא כבר גרוע יותר מציר שלא נסלל מעולם; ואפשר בעלות קצת יותר גבוהה להשתמש בשיטה מיושנת וחומרים מלפני ימי הביניים ולהשאיר לאחרית הימים כדוגמת הוויה אפיה[521] שנבנתה בתחילת מניין שטרות ואני רכבתי עליה על אופניים.

שלטון אחראי בעל חזון אינו חייב להמתין להשלמת מפעל הייחוס וחלוקת הנחלות. הוא יכול לאתר עוד היום שטחים בכל הארץ כל אחד דונמים אחדים כגודל נחלה משפחתית ולהושיב בהם משפחות חלוציות, למשל מתוך המון מובטלי הקורונה, שיקבלו בהתליה סיוע והדרכה ומעקב וייעוץ ויתנסו בחקלאות לקיום עצמי בתנאים האפשריים בעולם ללא תעשיה תעופה והובלה למרחקים בקנה מידה גדול. הרבה מאד יוכלו המדריכים ללמד מהידע התיאורטי שלהם, אבל הרבה מאד דברים אחרים יגלו החלוצים המתנסים, והרבה מאד לקחים יופקו מנסיונם, ויש לקוות שהנסיון הזה יתקבל עוד לפני הקריסה העולמית שתהפוך את אורח החיים הנסיוני של החלוצים לאפשרות הקיום היחידה של כלל העם.

לא רק בחקלאות, גם בכל המלאכות יש עניין להיות מוכנים לשיטות עבודה שאינן תלויות בתשתית חומרית ואירגונית העתידה להתמוטט. ביוטיוב אפשר למצוא פרויקטים שמתנהלים כבר שנים ארוכות בצרפת[522] ובגרמניה[523] של בניית מכלולי מבנים גדולים בשיטות שהיו נהוגות בימי הביניים. עד שהגיעו שם להוראות מעשיות לאומנים היו צריכים לבדוק הרבה בניינים ישנים ולגלגל הרבה ספרים. חלק לפחות מהתיאוריה אפשר ללמוד עכשיו, כשהתקשורת עדיין מהירה זולה ונוחה, מהצוותים שם, אבל המיומנות המעשית ירכשו האומנים שלנו שיעבדו על פרויקט כזה פה.

תוספת העלות של פרויקטים לקיימות יכולה להתממן על ידי מס על מותרות שממילא לא יהיה להן קיום לאורך שנים. למשל, אם בכל בניין שמופעל בו מזגן יעלה כל החשמל כפליים, זה יכניס לטווח הקצר מזומנים ולטווח יותר ארוך יעודד בניה שמייתרת מיזוג אויר.

הספר הזה תורת המלכים מחתין במרשתת לבעלי משך הקשב והסקרנות בבתובת
https://annas-archive.se/ md5/5183e82451a4313ce6e160ad199a8b53
וגם
https://annas-archive.org/ md5/9879be385e659369e89e3165052efbc9

521 https://he.wikipedia.org/wiki/ויה_אפיה

522 https://www.youtube.com/watch?v=DYVRPQoXMYA שם המקום: Guédelon

523 https://www.youtube.com/watch?v=u6NI66rrktc שם המקום: Meßkirch